

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

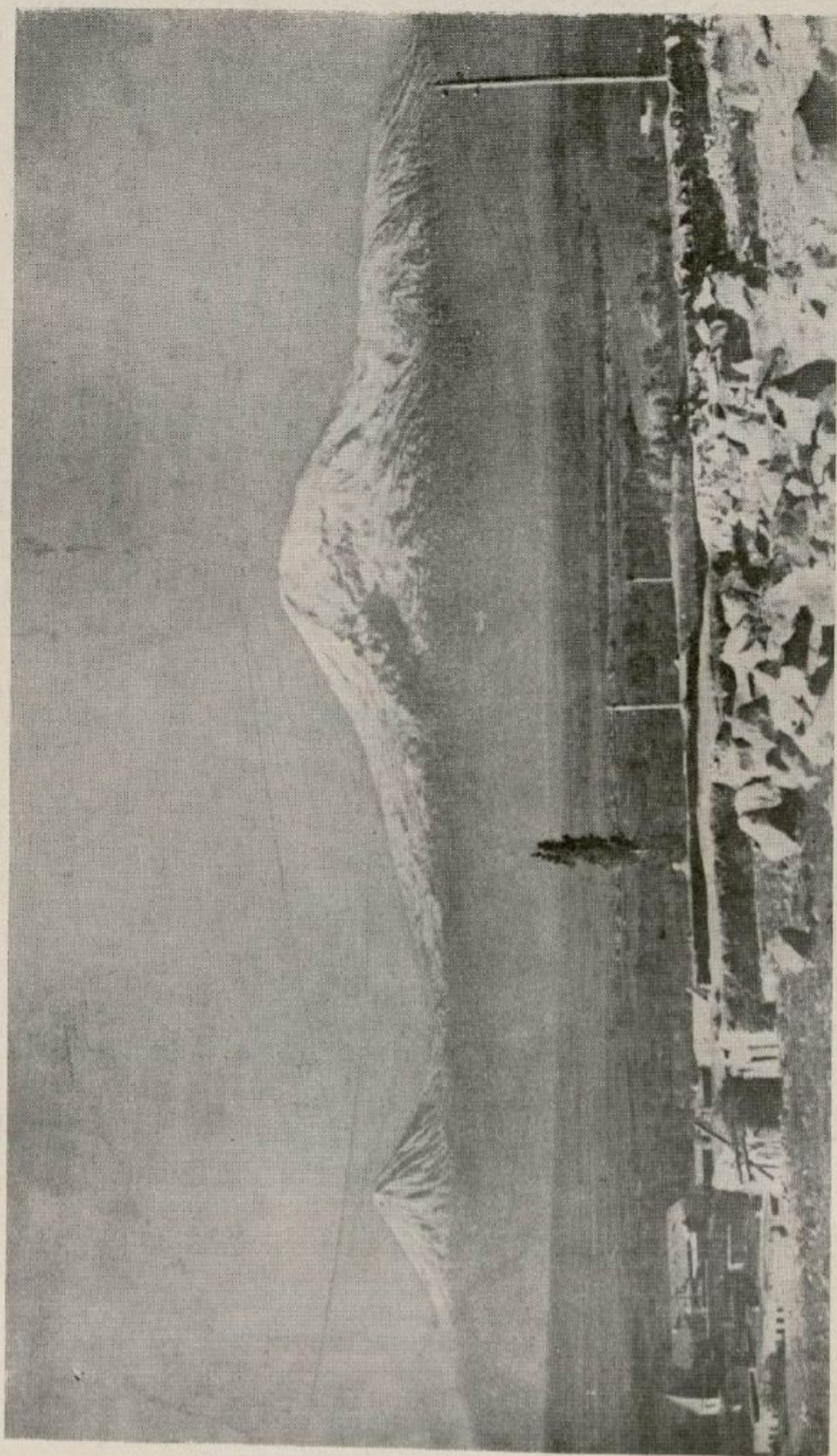
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Բ. ՏԻՊ

ԲԷՅՐՈՒԹ

1958

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՄԱՅՈՒՆԻ ԿՈՆՏԱԿՏԱՆԻ ՄԱՐԻՆԱԿԱՆ ԿԱՊԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԱՎԱՆ

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՔԱՌԱՍՆԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻՒ

1958

ՏՊԱՐԱՆ ՄՇԱԿ — ԲԵՅՐՈՒԹ

Printed in Beirut, Lebanon

ՔԱՌԱՍՆԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻԻ

ՅԱԻԵՐԺ ՅԻՇԱՏԱԿ

ԱՆՁՆԻԷՐ ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐՆԵՐԻ ԲՈԼՈՐ,

ՈՐՈՆՔ ՄԱՀԻԱՄԲ ՄԱՀԸ ԿՈՒԵԼՈՎ՝

ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԵՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Զի բէպէս եւ եմք ածու փոքր, եւ քունով
յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ, եւ գորութեամբ
սկար, եւ ընդ աշխով յոյով անգամ նւաճեալ
քաղաւորութեամբ, սակայն, քաղու գործի
արութեան գսանին գործեալ եւ ի մերում
աշխարհիս:

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ

Այս գիրքը առաջին տպագրութեամբ, լոյս է տեսել 1928 թ. Մայիսին, Հայաստանի անկախութեան տասնամեակի առթիւ եւ մի քանի ամսւայ ընթացքում — 2500 օրինակ — ամբողջապէս սպառւել է: Եւ այնուհետեւ, 30 տարիներ շարունակ, մէկից աւելի անգամներ, մանաւանդ նոր սերունդի կողմից, ցանկութիւն է յայտնւել, որ գիրքը լոյս տեսնէ նոր տպագրութեամբ, բայց ոչ Հ. Յ. Դ. Ամերիկայի կենտ. կոմիտէն, որին պատկանում էր առաջին հրատարակութեան նախաձեռնութիւնը, ոչ էլ ուրիշ մէկը գործնական կերպով ընդ առաջ չգնաց այդ ցանկութեան: Հեղինակը ինքը, ի վիճակի չէր նման մեծածախս գործի ձեռնարկելու:

Սակայն, ահա լրանում է Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնադրութեան քառասնամեակը: Հայաստանում, բնականաբար, պատմական այդ քուականը անաչառ յիշատակութեան չի արժանանայ: Անհրաժեշտ է, որ տարագիր Սփիւռքում գէթ արժանաւոր կերպով ներկայացւի դարերի ստորկութիւնից յետոյ հայ պետականութեան վերահաստատման ճշմարիտ պատմութիւնը:

Դժբախտաբար, կլանւած առօրեայ հոգսերով՝ Սփիւռքի հայ մտաւորականութիւնը ի վիճակի չէ պատմական երկարաշունչ ուսումնասիրութիւններ կատարելու եւ նոր գործեր արտադրելու: «Հայաստանի Հանրապետութիւն» հատորիս վերահրատարակութիւնը նպատակ ունի որոշ չափով, լրացնելու այդ բերին:

Առաջին տպագրութեան «Երկու հօսք» յառաջաբանում մենք գրում էինք, ի միջի այլոց, հետեւեալը.

«Այս հատորը լոյս է տեսնում Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնադրութեան տասնամեակի առթիւ: Հանրապետութեան ամբողջական պատմութիւնը չէ նա: Նման աշխատանք կատարելու համար ես ոչ բաւականաչափ ժամանակ եմ ունեցել տրամադրութեանս տակ, ոչ էլ, մանաւանդ, պահանջւած աղբիւրները — Երեւանի պետական դիւանները: Իմ նպատակն էր, տարեդարձի առթիւ, հաւաքել ի մի Հայաստանի Հանրապետութեան ծագման ու կեանքին վերաբերող տեղեկութիւնները, որքան այդ հնարաւոր էր

տարագրութեան պայմաններում, տալ ամփոփ գաղափար Հայաստանի Հանրապետութեան մասին: Գիրքը գրելիս ես չեմ ունեցել միտում՝ անպատճառ արձանագրել լաւը եւ խուսափել վատից: Իմ միակ միտումը եղել է պատմական նշմարութիւնը, առարկայական արձանագրութիւնը դէպքերի՝ ջանալով հաւասար պազարիւնութեամբ ներկայացնել կեանքի բոլոր արտայայտութիւնները:

«Հանրապետութեան հակառակորդների կողմից կայ մի յամառ ճըգտում՝ ջնջել մարդկանց մտքից ամէն մի յիշատակ, որ կապւած է Հայաստանի անկախութեան շրջանի հետ, մոռացնել տալ Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութիւնը, սեւացնել նրան: Աշխատում են մոայլ ցոյց տալ անցեալը, որպէսզի ներկան երեւայ լուսաւոր: Զէ՞ որ՝ որքան խաւար է գիշերը, այնքան պայծառ են ասողերը: Այս գրքի կոչումն է՝ յիշեցնել մոռացողներին, ինչ որ չպէտք է մոռանալ, ցոյց տալ նոր սերնդին ինչ կեանք ապրեց Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

«Գիրքը գրելիս ինձ համար ազբիւր են ծառայել նախ՝ իմ, տարիների ընթացքում, հաւաքած նիւթերը, երկրորդ՝ Հ.Հ.Փարիզի Պատերազմութեան «Գործ»-երը, երրորդ՝ Անդրկովկասի Սէյմի արձանագրութիւններն ու վաւերագրերը, չորրորդ՝ կովկասի ու Հայաստանի մամուլը, հինգերորդ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան նւիրւած հրատարակութիւնները եւ, վերջապէս, վեցերորդ՝ Հանրապետութեան շրջանի գործիչներից ոմանց տւած գրաւոր կամ բանաւոր տեղեկութիւններն ու լուսաբանութիւնները...

«Պէտք է ցաւով արձանագրել, որ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատերազմութեան «Գործ»-երը բաւական ուշ անցան իմ ձեռքը, երբ արդէն գրքի խոշոր մասը պատրաստ էր, որով մի շարք կարեւոր վաւերագրեր մնացին չօգտագործւած: Բացի այդ, գրքի ծաւալի եւ մի շարք ուրիշ պատճառներով պէտք եղաւ սկզբնական ծրագիրը փոփոխել. — Պատմութեան վերջին շրջանը կրնատել եւ մի շարք գլուխներ դուրս թողնել: Յատկապէս, դուրս մնացին ծրագրւած տեսութիւնները Հայաստանի պետական կազմութեան ու զարգացման, քաղաքական կուսակցութիւնների, երկրի տնտեսութեան, մըշակոյթի, մամուլի եւ այլնի մասին, որոնց համար հաւաքւած առատ նիւթը մնաց չօգտագործւած: Պէտք եղաւ դուրս թողնել եւ կենսագրականների մասը: Իսկ արտասահմանեան գործունէութիւնը շօշափեց ամենանեղ սահմաններում:

«Այս գրքի նախաձեռնութիւնը եւ հրատարակութեան ծախսը ամբողջապէս պատկանում է Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ամերիկայի կենտր. կոմիտէին»:

**

«Հայաստանի Հանրապետութեան» երկրորդ տպագրութիւնը կատարւում է հեղինակի նախաձեռնութեամբ՝ ապաւինելով ընթերցող հասարակու-

թեան բարեմիտ փառալերանքին: Հեղինակը նիւթական ակնկալութիւններ չունի այս գործից, ինչպէս չէ ունեցած եւ նախորդ հրատարակութիւնից, բայց յոյս ունի, որ հատորի տպագրութեան եւ յարակից ծախսերը կը գոցուին:

Պարտք ենք գգում խոստովանելու, որ մեր այժմայն պայմանները թոյլ չունին գիրքը վերամշակելու և լրացնելու այնպէս, ինչպէս ուզում էինք, սրբագրելու համար հապնեպով պատրաստած առաջին տպագրութեան թերիւնները, բայց եւ այնպէս ներկայ տպագրութիւնը, վերանայած, լրացւած ու սրբագրւած, մեծ չափով տարբերում է առաջին տպագրութիւնից: Իր պակասութիւններով հանդերձ այս հատորը կարելի է համարել Հայաստանի Հանրապետութեան ամբողջական պատմութիւնը, — թերեւս ոչ լրիւ ու կատարեալ — բայց իրական պատմութիւնը:

Լրացնելու համար մեր առաջին հրատարակութեան թերի մասերը, մենք օգտուել ենք առանձին մեմագրութիւններից: Այսպէս, Արեւելահայոց համագումարի գլուխը լրացրել ենք «Մայիս 28» ժողովածոյի (Փարիզ), ընդարձակ յօդւածից: Հատորի վերջում, մի շարք գլուխներ առնւած են մեր «Հայաստանը Բոլշեւիկեան Մուրճի եւ Թրքական Սալի միջեւ» գրքից: Փետրուարեան ապստամբութեան գլուխը նոր է գրւած, ինչպէս եւ մի քանի ուրիշ մասեր: Վերանայւած եւ լրացւած են նաեւ պատկերները:

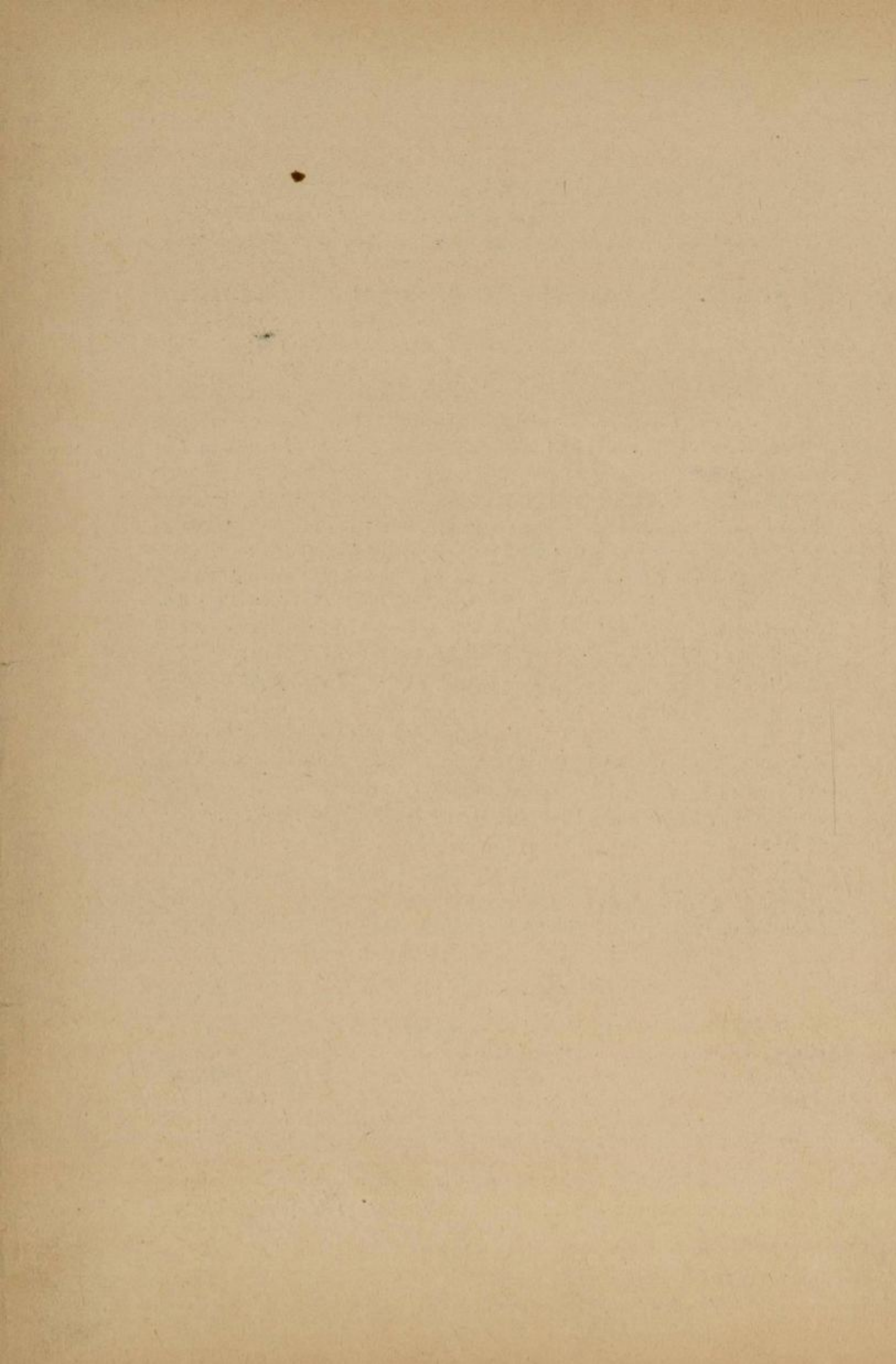
Առաջին տպագրութեան «Յանելւած»-ի տեղ այժմ տրւած են նոր նիւթեր: Աւելացւած է նաեւ յատուկ անունների ցանկը:

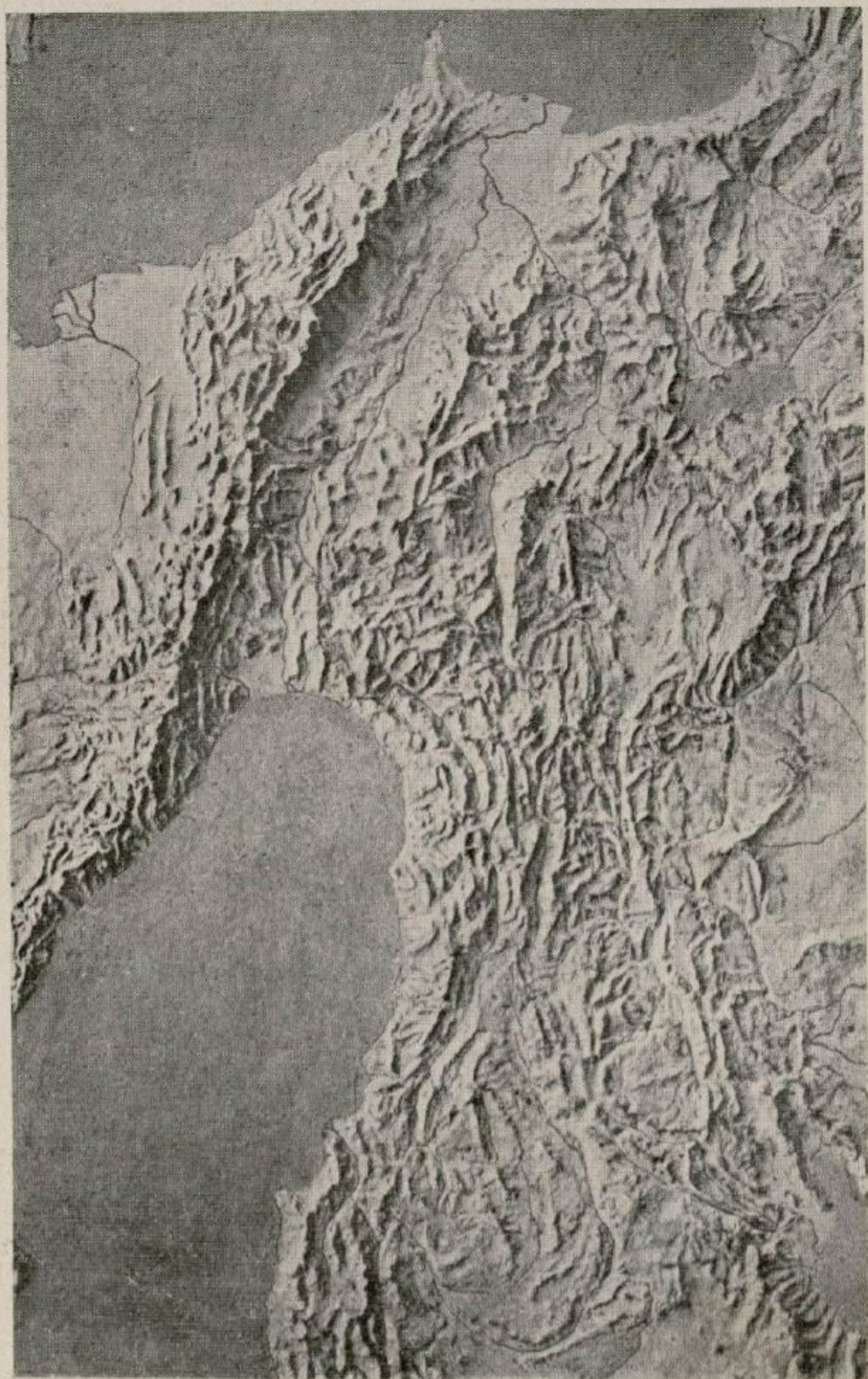
Հատորի տպագրութեան հսկողութիւնը եւ փորձերի առաջին սրբագրութիւնը կատարել է Օննիկ Մելիքսեբեանը: Երկրորդ սրբագրութիւնը արել է Վաչէ Փափագեանը: Յատուկ անունների ցանկը կազմել է Արմիկ Ճենտերեմեանը իր մայրիկի աջակցութեամբ: Բոլորին՝ իմ ջերմ շնորհակալութիւնը:

Ս. Վ.

Մայիս 1, 1958

Բէյրութ

ԱՌԱՋԱԽՈՐ ԱՄԻՆ ԵՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՍԿԻՋԲՆ ԵՐԿԱՆՑ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

ԺԹ. դարի վերջերին մրցակցութիւնն ու հակամարտութիւնը եւրոպական մեծ պետութիւնների միջեւ, շահաստանների և դադութիւնների շուրջ, հասան ծայրայեղ աստիճանի: Յաջորդ դարի սկիզբը արդէն ձեւակերպւած էին եւրոպական մեծ պետութիւնների երկու խմբակցութիւնները՝ այսպէս կոչւած Երրեակ Դաշնակցութիւնը՝ յանձին Անգլիայի, Ֆրանսայի ու Ռուսաստանի եւ Երրեակ Զինակցութիւնը՝ Գերմանիա, Աւստրո-Հունգարիա եւ Իտալիա: Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները դեռ անմիջական դերակատար չէին Համաշխարհային մեծ քաղաքականութեան մէջ եւ մեկուսացած երկու ուղեկանոսների միջեւ, հետեւում էին Մոնրոյի իրենց աւանդական վարդապետութեան, թէեւ, Հին Աշխարհի վէճերն ու պայքարները հետզհետէ մօտենում էին եւ իրենց ափերին:

Երկու խմբակցութիւնները՝ Երրեակ Դաշնակցութիւն և Երրեակ Զինակցութիւն, իրենց աշխարհակալական ձգտումներով բախւում էին երկրագունդի դրեթէ բոլոր մասերում եւ խելայեղ թափով զինւում՝ ուժով լուծելու համար այն հարցերը, որոնց առջեւ դիւանադիտութիւնը անդօր է: Խաղաղասէր, ազատական տարրերը եւ ընկերվարական կուսակցութիւնները ի դուր աշխատում էին պատերազմի հրդեհի առաջը առնել, աշխարհ ակընյայտնի կերպով դնում էր դէպի պատերազմ, թէեւ հանրային կարծիքը, ինչպէս եւ կառավարական շրջանակները ճիշդ էին դործ դնում հեռացնելու այդ վայրկեանը:

Եւ ահա, ինչպէս կայծակը անամպ երկնքից, 1914 թւի ամառը, պայթեց համաշխարհային պատերազմը: Այդքեր ելան ազդերի դէմ: Աշխարհ իրար խառնւեց: Եւ քաղաքակրթութեան դարդացումն ու մարդկութեան յառաջդիմութիւնը կանգ առան երկար ժամանակով:

Պատերազմը ահաւոր փորձութիւն եղաւ ամբողջ երկրադունդի, բայց, մանաւանդ, հայ ժողովրդի համար: Նա բռնկւեց այն պահուն, երբ հայ-թրքական յարաբերութիւնների լարումը հասել էր ծայրայեղ աստիճանի, երբ հայը Թիւրքիայում նորից դարձել էր «խային» ազգ, «պետական դաւա-

ճան», «կոյր դործիք մեծ պետութիւնների ձեռքին»...

Նոր էր ստորագրւել բարենորոգումների ծրագիրը: Օսմանեան սահմանադրութեան յաջորդող հայ-թրքական համերաշխութեան մեղրամիսը կարճ տեւեց: Կիլիկիայի ջարդը, ներքին ճնշումները, կառավարութեան կառկածոտ վերաբերումը դէպի հայ տարրը, հողային հայակործան քաղաքականութիւնը Արեւելեան վիլայէթներում, թիւրք ազգայնամոլութեան յարաճուն դարգացումը Իթթիհատի ծոցում — այս եւ ուրիշ բաղմաթիւ պատճառներ վերջնապէս համոզեցին հայերին, որ առանց արտաքին օգնութեան, միա՛յն թիւրքական միջոցներով անկարելի է ձեռք բերել կեանքի բարելաւում: Եւ նորից ամենքի հայեացքը ուղղւեց դուրս՝ դէպի «մարդասէր Եւրոպան»:

Սահմանադրութեան օրերին ամբողջ թիւրքահայութիւնը, չնչին բացառութեամբ, կանգնել էր օսմանեան պետականութեան հողի վրա: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, հայ ժողովրդի մեծագոյն կուսակցութիւնը՝ դործակցելով Իթթիհատի հետ՝ ձգտում էր իրականացնել համապետական նպատակներ: Երեսուն տարիների յեղափոխական մաքառումներից յետոյ, հայը անվերապահ կերպով դառնում էր օսմանեան քաղաքացի, հաւատարիմ տարր օսմանեան «վերածննդ հայրենիքի»: Ի՞նչ աւելի յարմար առիթ թիւրք դործիչների համար՝ օգտադործելու հայ ժողովրդի այս ինքնարուխ զպացմունքները:

Մարտեան յետաշրջական օրերին հայ ժողովուրդը, մի մարդու պէս, ոտքի կանգնեց՝ պաշտպանելու համար հասարակաց հայրենիքն ու նոր վարչաձեւը: Եւ երիտասարդ-թիւրքերի յողթանակը զգալի չափով արդիւնք էր նաեւ հայերի օժանդակութեան:

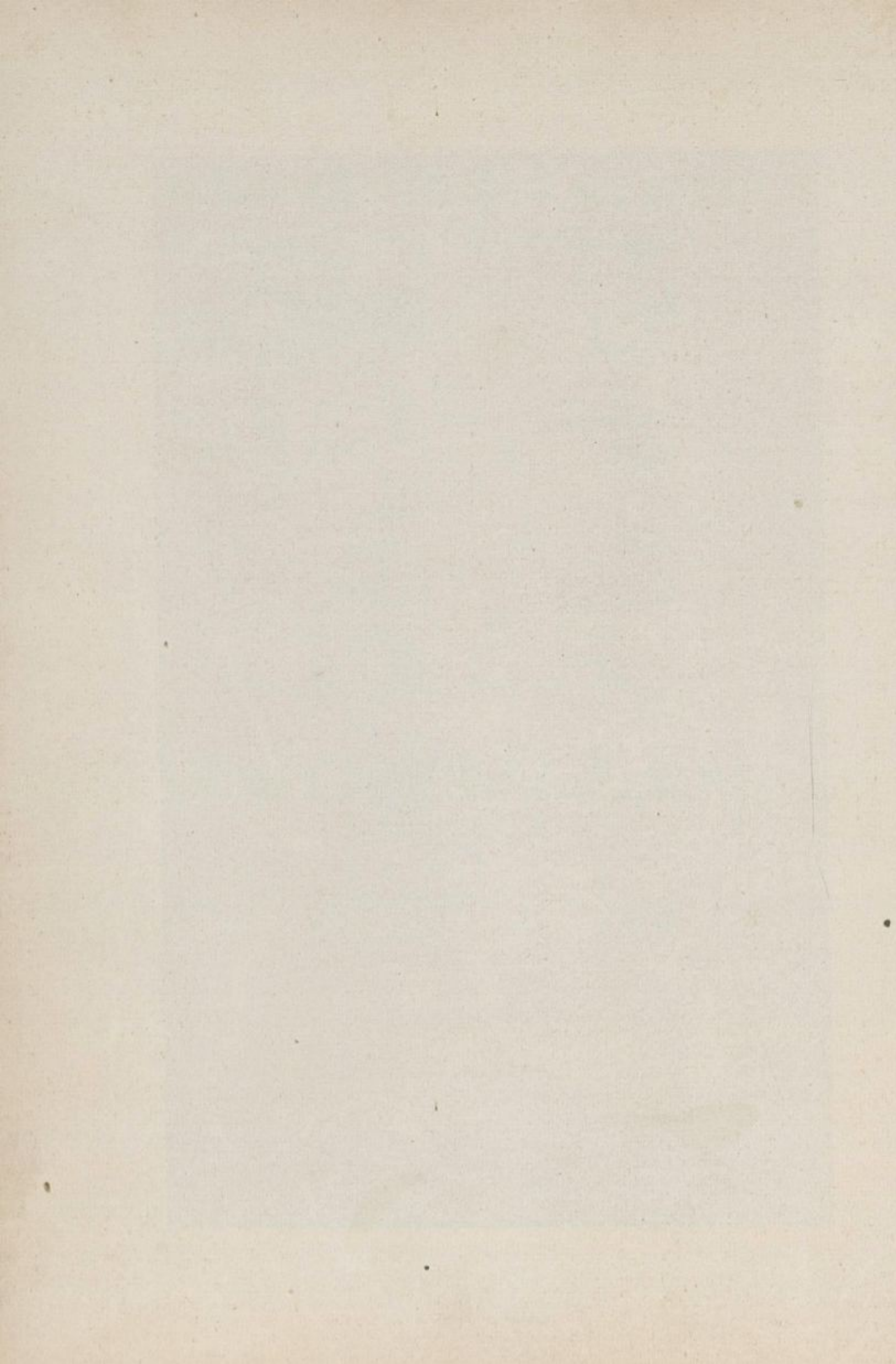
Երբ Իտալիան յարձակւեց Տրիպոլիի վրա, թրքահայ ժողովուրդը, հակառակ Ատանայի արիւնոտ յիշատակների, նորից կառավարութեան կողքին էր՝ անվարան նպաստելով երկրի պաշտպանութեան դործին: Պետութեան սպառնացող վտանգը հայութիւնն ընդունում էր վտանգ եւ իրեն համար:

Եւ, սակայն, թիւրքերը ո՛չ միայն չգնահատեցին հայ ժողովրդի այս անկեղծ զպացմունքները, ո՛չ միայն չաշխատեցին նրա մէջ խորացնելու եւ ամրացնելու օսմանեան պետականութեան դադափարը, այլ, կարծես դիտաւորեալ կերպով, թափեցին ամէն ճիղ ու ջանք՝ սառցնելու համար հայերի նման վերաբերումը, յետ մղելու նրանց իրենցից ու թիւրքիայից: Երբ 1912-ին սկսւեց թիւրք-բալկանեան պատերազմը, հայերի մէջ այլեւս հաւատ ու խանդավառութիւն չէր մնացել: Պատրիարքարան, կուսակցութիւններ, հանրային կարծիքը, բովանդա՛կ ժողովուրդը եկել էին այն համոզման, որ առանց դրսի միջամտութեան հայերի վիճակը չի բարեփոխւի: Այս տրամադրութեան հետեւանքով էր, որ, օրինակ, պատերազմի ընթացքին բուլղարահայութիւնը կազմակերպեց թիւրքիայի դէմ Անդրանիկի կամաւորական խումբը:

Նոյն տրամադրութեան հետեւանքով ծնունդ առաւ նաեւ կաթողիկոսական պատուիրակութիւնը Եւրոպայում՝ Պօղոս Նուպարի գլխավորութեամբ: Հայերը նորից բռնեցին քաղաքական այն ուղին, որով ընթացել էին

Հ. Յ. Դ. ՏՐԻ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԸ, ԿԱՐԻՆ

Բերլինի վեհաժողովից ի վեր — փշոտ, փտանդաւոր, թէ՛ հայերի եւ թէ՛ թիւրքերի համար հաւասարապէս փորձութիւններով հարուստ ուղի։ Սակայն, ուրիշ հեռանկար չէր տեսնուում. «վերածննդ» թիւրքիան էլ, ինչպէս առաջները սուլթանական թիւրքիան, հայերին մղում էր դէպի ա՛յդ ուղին։

Եւ այս անգամ, կարծես, յաջողութիւնը ժպտում էր հայերին. մեծ պետութիւնների կամ, աւելի ճիշտ, ռուս-գերմանական երկար ու տաղտկալի վէճերից ու սակարկութիւններից յետոյ, որոնց ընթացքին Գերմանիան ողի ի բռին պաշտպանում էր թիւրքերին, իսկ Ռուսաստանը պնդում էր հայկական բարենորոգումների վրա, վերջ ի վերջոյ, 1914 թ. յունւար 26-ին, մեծ-վեղիր Սայիտ-Հալիմի եւ Ռուսաստանի Պոլսի զործակատար Գուլկելիչի միջեւ ստորագրուեց բարենորոգումների ծրագիրը։ Գերմանիան հրաժարուեց զնել իր ստորագրութիւնը այդ թղթի տակ։

Համաձայն այդ ծրագրի հայկական վեց վիլայէթներին պիտի կցւէր Տրապիզոնի նահանգն եւս եւ այդ ամբողջ շրջանը պիտի բաժանւէր երկու ընդհանուր — քննչութիւնների, կամ, ինչպէս սիրում էին ասել հայերը, մարզպանութիւնների։ Առաջին շրջանը պիտի բաղկանար Էրզրումի, Տրապիզոնի եւ Սըվազի վիլայէթներից, երկրորդը՝ Վանի, Բիթլիսի, Պարբերդի եւ Տիգրանակերտի։ Ընդհանուր — քննիչները պէտք է լինէին եւրոպացիներ։ Նրանց նշանակումը կատարելու էր Բ. Դուռը՝ համաձայն մեծ պետութեանց առաջարկելիք թեկնածուների։

Ընդհանուր-քննիչների հակակշիռն պիտի ենթարկւէին շրջանի վարչութիւնը, արդարադատութիւնը, ոստիկանութիւնն ու ժանդարմերիան։ Ի հարկին, տեղական զօրքերն եւս պիտի տրամադրւէին նրանց՝ հանրային անդորրութեան պահպանութեան համար։ Նրանք իրաւունք պիտի ունենային նշանակել, հեռացնել եւ դատի ենթարկել պաշտօնեաներին. բարձր պաշտօնեաներ նշանակելիս պիտի առնէին սուլթանի հաւանութիւնը։ Հողային վէճերը պիտի լուծւէին քննիչների անմիջական հսկողութեան տակ։ Օրէնքներն ու կառավարական կարգադրութիւնները պիտի հրատարակւէին տեղական լեզուներով, եւ ազգաբնակչութիւնը իրաւունք պիտի ունենար գործածել իր լեզուն վարչութեան ու դատարանի մէջ։ Իւրաքանչիւր ազգ պետական բիւզ-ջէից կրթական գործի համար պիտի ստանար որոշ դումար՝ համեմատ իր վճարած հարկի, այլեւ իրաւունք պիտի ունենար նոյն նպատակով նշանակել ազգային տուրք։ Զինուորական ծառայութիւնը պիտի կատարւէր իր վայրում։ Համիդիէ գնդերը պիտի ջնջւէին։ Ժողովուրդների, կրօնների եւ լեզուների իրական փոխյարաբերութիւնները պիտի ճշտւէին մարզահամարով, որը պիտի կատարւէր ընդհանուր-քննիչների հսկողութեան տակ, Վիլայէթներում դոյութիւն պիտի ունենային ժողովրդից ընտրւած ընդհանուր եւ վարչական խորհուրդներ։

Այսպիսով, յուն. 26-ի բարենորոգումների ծրագիրը Հայաստանում հաստատում էր համարեա նոյն դրութիւնը, ինչ որ կար արդէն Լիբանանում, ա՛յն հիմնական տարբերութեամբ, որ Լիբանանի ընդհանուր նահանգապետը

Թիւրքահայատակ էր, մինչդեռ այստեղ՝ պէտք է լինէին եւրոպացիներ:*)

Այս ծրագիրը լիովին չէր համապատասխանում հայերի բաղձանքներին: Նրանք զգուշ էին հայկական նահանգները երկու շրջանի բաժանելուց: Բացի այդ, նրանց շատ էր անհանգստացնում ծրագրի շուրջ յարուցւած հակամարտութիւնն ու Թիւրք կառավարութեան բռնած բացայայտ թշնամական դիրքը, մի փաստ, որի վրա մատնանշում էր եւ Գուլկեւիչը իր կառավարութեան ներկայացրած հաղորդագրութեան մէջ: «Հայկական հարցի մասին Բարձր Դրան հետ համաձայնութեան յանգելու համար, հեռագրում էր նա ծրագրի ստորագրութեան յաջորդ օրը, յուն. 27-ին, կայսերական դեսպանին պէտք եղաւ յաղթահարել մեծ դժւարութիւններ: Մի կողմից նա ստիպւած էր հաշի առնել հայերի բնական ձգտումը, ըստ կարելւոյն, աւելի լայն բարենորոգումներ ստանալու, միւս կողմից՝ Բ. Դրան յամառ դիմադրութիւնը, որով նա աշխատում էր ի չիք դարձնել առաջարկւած բարենորոգումները եւ այդ նպատակով ծառանում էր մեր նախագծի բոլոր էական կէտերի դէմ: Իսկ ինչ վերաբերում է Գերմանիային, նա մեզ հետ հայկական հարցի մասին համաձայնութեան մտաւ երկու նպատակով. նախ՝ որպէսզի կարողանայ ասել Բ. Դրան, որ ինքը Ռուսաստանին յետ է պահել լայն բարենորոգումներից՝ տալով իր համաձայնութիւնը Թիւրքիայի համար վտանգ չներկայացնող համեստ ծրագրի. երկրորդ՝ որպէսզի ձեռք բերէ հայերի համակրանքը, հայերի, որոնք շատ թանգ են Գերմանիայի համար, իբրեւ մեծամասնութիւն Կիլիկիայում, որը Գերմանիան համարում է իր ազդեցութեան շրջան: Այդ պատճառով, Գերմանիայի վարմունքը, ամբողջ ժամանակ, աչքի էր դարձնում անկեղծութեան բացակայութեամբ եւ նրա աջակցութիւնն ունէր զուտ ցուցական բնոյթ (հայերի համար): Իրապէս, գերման դիւանագէտները Թիւրքերի հաւատարիմ խորհրդատուներն էին»:**)

Այս բոլորը տեսնում էին եւ հայերը, եւ նրանցից խորատեսները լուրջ անհանգստութեամբ էին նայում ապագային: Բայց լայն հասարակութիւնը եւ, մանաւանդ, բարենորոգումների աշխատանքը տանող շրջանները՝ Փարիզից մինչեւ Էջմիածին՝ համակւած էին յաղթողի դոհունակութեամբ:

1914 թւի դարունը եւ ամառը անցան բարենորոգումների դործի կազմակերպման աշխատանքներով: Պետութիւնների առաջարկւած թեկնածունքից, Բ. Դուռը ապր. 2 (15)-ին ընդհանուր քննիչներ ընտրեց հոլանդացի Վեստենենկին եւ նորվեգացի Հոֆին ու մայիս 10 (23)-ին ստորագրեց նրանց հետ վերջնական պայմանը: Եւ նախնական անհրաժեշտ աշխատանքները լրացնելուց յետոյ Հոֆը մեկնեց իր պաշտօնատեղին՝ Վան. կարճ ժամանակից յետոյ պիտի մեկնէր եւ Վեստենենկը:

Ճիշտ է, Թիւրք կառավարութիւնը եւ Իթթիհատը չէին ծածկում իրենց զգուհութիւնը հայերից եւ հակառակութիւնը բարենորոգումների ծրագրից:

*) Сборник дипломатических документов . Реформы в Армении. Изд. министерства иностр. дѣл. Петроград, 1915.

**) Նայն տեղը էջ 173—174:

Ճիշտ է, ճանապարհին եւ Վանում թիւրք իշխանութիւններն ու հասարակութիւնը թշնամանքով ընդունեցին Հոֆին, իսկ Վանում թիւրք պաշտօնեաները նոյնիսկ հրաժարեցին նրան ենթարկելուց, բայց եւ այնպէս «բարենորոգումները սկսել էին գործադրել», իսկ այս ինքնին արդէն կարելոր նշանում էր համարում: Պատճառ չկար կասկածելու, որ, վերջ ի վերջոյ, թիւրքերը տեղի կը տան, եւ բարենորոգումները կը մտնեն ոյժի մէջ: Հայ ժողովրդի առջեւ բացւում էին նոր, անսահման, հրապուրիչ հորիզոններ...

Այսպէս էր դրութիւնը, երբ յուլիսին, էրզրումում, բացւեց Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ծրդ ընդհանուր ժողովը: Մեծ կարեւորութիւն էր տրւում այդ ժողովին ո՛չ միայն դաշնակցականների, այլ եւ դրսի խաւերի կողմից. բարենորոգումների գործադրութեան նախօրեակին, հայրենի երկրի կենտրոններից մէկում գումարւած հայ կեանքին դոյն եւ բովանդակութիւն տւող կուսակցութեան ընդհանուր ժողովը, անկասկած, ունենալու էր խոշոր նշանակութիւն, մասնաւորապէս բնագաւառի համար: Եւ, յիշելի, Հ. Յ. Դ. Ծրդ ընդհանուր ժողովը իր ուշադրութեան եւ աշխատանքի գլխաւոր մասը նւիրեց երկրին — նրա ներքին կազմակերպութեան, հողային խնդրին, արտադրին, կառավարութեան վարած հակահայ քաղաքականութեան, ինքնապաշտպանութեան, բարենորոգումներին եւ այլն:

Վերջին հարցի մասին ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը. —

«Ընդհանուր ժողովը՝ լսելով բարենորոգումներու մասին տրւած գեկուցումը եւ վիճարանութեան ենթարկելով, առհասարակ, կուսակցութեան բարենորոգչական գործունէութիւնը, դիւանագիտական եւ քաղաքական ճանապարհով, ընդունեց, որ կուսակցութիւնը սկզբունքով կարող է որդեգրել բարենորոգչական այդ գործունէութիւնը, իրրեւ նպատակայարմար, սակայն, պարտք կը դնէ ձեռնհաս մարմիններու վրա աւելի քիչ տարւել դիւանագիտական ուղղութեամբ՝ միշտ շարունակելով գերակշռութիւնը տալ կազմակերպական իրական ուժի զարգացման:

«Գալով 1914 թ. յունւար 26-ի Բարենորոգմանց Ծրագրին, այն ձեւով, որ ընդունւած է Պոլսոյ եւրոպական դեսպաններու, թիւրք կառավարութեան եւ ընդհանուր քննիչներու կողմէ, կը նկատէ դայն իր ամբողջութեան մէջ անբաւարար եւ օգտակար չի գտներ, որ նոյն ծրագրի գործադրութեան ժամանակ կազմակերպութիւնը կուսակցօրէն անկցութիւն ցոյց տայ եւ այդպիսով որոշ պատասխանատուութիւն ստանձնէ. կը թելադրէ միջամտութեան գործը թողուլ ազգային պաշտօնական մարմիններու:

«Ասոր հետ միասին, չբացասելով հանդերձ, որ յիշեալ բարենորոգմանց ծրագիրը կը պարունակէ կարգ մը կէտեր՝ համապատասխան մեր նազազոյն պահանջներուն, եւ որ, իրօք, կառավարութիւնը կը ջանայ իր բոլոր հնարաւոր միջոցներով ջլատել նոյնիսկ այդ համեստ ծրագրին իրադործումը, ինչպէս նախապէս առաջադրւած բարենորոգչական սկզբունքները, ընդհանուր ժողովը կը հրահանգէ, որ կուսակցութիւնը, անհրաժեշտութեան պարագային, ընդդիմանայ կառավարութեան կողմէ նոյն ծրագրին իրագործման դէմ հանւած խափանարար միջոցներուն եւ պաշտպանէ հայ ժողովուրդին իրաւունքները»:

Ինչպէս տեսնում ենք, առանձին խանդավառութիւն չկայ դէպի բարենորոգումների ծրագիրն ու դիւանագիտական գործունէութիւնը: Ընդհանուր ժողովը անհրաժեշտ էր համարում նւիրել ներքին աշխատանքի ու սեփական ուժերի կազմակերպման:

Օրակարգի հարցերը սպառւած չէին դեռ, երբ ստացւեց եւրոպական պատերազմի լուրը, որը արտակարգ եռուզեռ առաջ բերեց թիւրք ղեկավար շրջաններում, որոնց առաջին գործն եղաւ, ի հարկէ, բարենորոգումների խափանումը: Ընդհանուր քննիչ Հոֆը անմիջապէս մեկնեց վանից: Թիւրքիայում յայտարարւեց ընդհանուր զօրահաւաք, եւ ամէն կողմ սկսեցին տեսնել շտապ նախապատրաստութիւններ: Թիւրքիան սկսեց տենդագին պատրաստուել պատերազմի:

Այս ընդհանուր կացութեան հանդէպ, այլ եւ աչքի առաջ ունենալով թիւրք իշխանութիւնների կասկածոտ ու բծախնդիր վերաբերումը՝ Հ. Յ. Դ. ընդհանուր ժողովը կարճ կապեց իր օրակարգը եւ ցրւեց՝ նախօրօք քննութեան առնելով թիւրքիայի պատերազմի մէջ մտնելու հաւանականութիւնը եւ այդ առթիւ որոշելով հրահանգել իր մարմիններին եւ ընկերներին մնալ օրինապահ իրենց ապրած երկրի վերաբերմամբ եւ կատարել իրենց բաժին հասած քաղաքացիական պարտականութիւնները: Միաժամանակ, ընդհանուր ժողովը ընտրեց 7 հոգինոց յատուկ մի մարմին, որին եւ յանձնւեց, պատերազմի դէպքում, լուծել ծագելիք բոլոր գործնական խնդիրները: Իրրեւ ընդհանուր հրահանգ, որոշւեց ամէն գնով թիւրքիան յետ պահել պատերազմին մասնակցելուց՝ նկատելով, որ նման քայլը կործանարար կը լինի ո՛չ միայն հայ ժողովրդի, այլ եւ Օսմանեան պետութեան համար:

Ընդհանուր ժողովն արդէն փակւած էր, երբ էրզրում հասան Իթթիհատի լիազօրներ Բէհաէտտին Շաքիրը եւ Նաջի բէյը՝ իրենց հետ բերելով մի քանի տասնեակ կովկասցի եւ պարսիկ-ազրբէջանցի գործակալներ ու մարտիկներ: Նրանց նպատակն էր կազմակերպել հակառուս քարոզչութիւն ու պայքար Կովկասում եւ Հիւսիսային Պարսկաստանում, այլ եւ պատերազմական նախապատրաստութիւններ տեսնել Արեւելեան նահանգներում: Նրանց յանձնարարւած էր նաեւ բանակցութիւններ վարել Հ. Յ. Դ. ընդհանուր ժողովի հետ Ռուսաստանի դէմ մէկ ճակատ ստեղծելու համար:

Իթթիհատի լիազօրները առաջարկեցին Հ. Յ. Դ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներին, որ դաշնակցականները ռուս-թիւրքական պատերազմի ընթացքում միանան թիւրքերին՝ աշխատելով ռուսների դէմ ապստամբեցնել կովկասահայերին: Նրանք պնդում էին, որ վրացիք ու կովկասեան թիւրքերը արդէն տւել են իրենց համաձայնութիւնը եւ սկսել են պատրաստուել ապստամբութեան: Եւ, յերաւի, Իթթիհատական լիազօրների հետ էրզրում էին եկել եւ կովկասցի թիւրքեր, որոնք հաւաստիացնում էին, թէ գնում են Կովկաս՝ խռովութիւններ եւ ապստամբութիւններ առաջ բերելու եւ, պատերազմի պարագային, ռուս բանակի թիկունքը կազմալուծելու նպատակով:

Բէհաէտտին Շաքիրն ու Նաջի բէյը համարում էին վայրկեանը հասած, երբ կովկասեան ժողովուրդները պէտք է ազատուեն ռուսական լծից: Նրանց

Հ. Յ. Դ. ՏՐԴ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎ,

Հ. Յ. Դ. ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ ՊԱՏԳԱՄԱՌՈՐՆԵՐՈՒ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆԸ ԻԼԻՋԱՅՈՒՄ

Հ. Յ. Դ. ՏՐԴ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ ՊԱՏԳԱՄԱՌՈՐՆԵՐ
 ըստ ի՛ վ. ՄԻՆԱՆՈՐԵԱՆ և Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ
 ըստ Ս. ՎՐԱՄԵԱՆ և Ռ. ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ասելով՝ Թիւրքիան մտադիր չէ գրաւելու Կովկասը, այլ ձգտում է վերածել Թիւրքական հովանաւորութեան տակ գտնուող ինքնավար պետութեան, որ պատւար լինի իր եւ ռուսներէ միջեւ, մասնաւորապէս, հայերին խոստանում էին ստեղծել հայկական ինքնավար մի իշխանութիւն՝ ռուսահայ եւ նաեւ Թիւրքահայ որոշ հողամասերից: Ընդհակառակը, հայերի չմիանալը վրացիներին եւ Կովկասեան Թուրքերին կարող է առաջ բերել ծանր հետեանքներ:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները յայտնեցին, որ իրենք կտրականապէս դէմ են Թիւրքիայի պատերազմի խառնակութեան, որովհետեւ համոզւած են, որ վերջնական յաղթանակը պատկանելու է դաշնակիցներին, իսկ այդ դէպքում պատերազմող կողմ դարձած Թիւրքիան կարող է չարաչար տուժել: Նրանք ապացուցանում էին, որ Թիւրքիայի շահերը պահանջում են պահպանել չէզոքութիւն. չէզոք Թիւրքիան անհամեմատ աւելի շատ կը շահի, քան պատերազմող Թիւրքիան: Պատերազմի մասնակցել՝ նշանակում է երկիրը նետել աններելի արկածախնդրութեան գիրկը:

Ի Թիֆլիստի լիազօրները, սակայն, անդդուելի էին իրենց առաջարկի վրա: Նրանց համար պատերազմի հարցը որոշւած էր. յանցանք կը լինէր ձեռքից փախցնել յարմար առիթը եւ մէկ անգամ ընդ միշտ չաղատել ռուսական մղձաւանջից: Գերմանիայի յաղթութիւնը կասկածի առարկայ չէր նրանց համար, իսկ յաղթական Գերմանիա՝ նշանակում էր յաղթական Թիւրքիա: Նրանք համոզւած էին հայերին եւս միանալ իրենց եւ ձեռք-ձեռքի տւած կուել հասարակաց թշնամու դէմ: Բայց Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները յայտարարեցին, որ եթէ, այնուամենայնիւ, իրենց կամքի հակառակ, պատերազմը պայթի, Դաշնակցութեան Թիւրքիոյ հատուածի բոլոր անդամները լրիւ կերպով կը կատարեն իրենց պարտքը հանդէպ պետութեան: Ինչ վերաբերւում է Կովկասահայերին՝ Դաշնակցութիւնը չի կարող յանձնառութիւն ստանձնել նրանց ապստամբեցնելու, մանաւանդ որ Թիւրքերը իրենց վերջին հինգ տարւայ քաղաքականութեամբ Թիւրքահայերի վերաբերմամբ այնպիսի վիճակ չստեղծեցին, որ կարողանային գրաւել ռուսահայերի համակրանքը:

Այս պատասխանը Թիւրքերի ուղածը չէր: Նրանք պահանջում էին աւելի շօշափելի ապացոյցներ «օսմանեան հայրենասիրութեան», մանաւանդ բարենորոգումների ծրագրի առթիւ իրենց եւ հայերի միջեւ առաջ եկած պաղութիւնից յետոյ: Հայերը չէին կարող խոստանալ աւելին. հոգեբանօրէն, մարդկայնօրէն հնարաւոր չէր այդ: Ո՛չ միայն Կովկասահայերին ապստամբեցնել, Թիւրքահայերին իսկ դժւար էր ոգեւորել «օսմանեան հայրենասիրութեամբ» — այնքա՛ն վարկաբեկւած էր Թիւրքական ռեժիմը հայ ժողովրդի աչքին:

Ընդհակառակը, պատերազմի պարադային, աւելի հաւանական էր հակաթիւրք զգացմունքների պոռթկումը: Այդպէս էլ պատահեց: Դեռ Թիւրք-ռուսական պատերազմը չսկսւած Կովկասում ծայր տւեց ուժեղ, բառի իսկական իմաստով տարերային կամաւորական շարժում, որը կլանեց հայ ժողովրդի համարեա բոլոր խաւերն ու կազմակերպութիւնները: Կարճ ժամա-

նակամիջոցում կազմակերպւեցին 4 կամաւորական խմբեր, որոնց մէջ մըտնել փափագողները թիւը պահանջւածից մի քանի անգամ աւելի էր: Ասպարէզ եկան հայդուկային կռիւների մէջ թրծւած խմբապետներ — Անդրանիկ, Վարդան, Քեռի, Համազասպ, Դրօ, Խէչօ եւ շատ ուրիշներ, որոնք կանգնեցին խմբերի գլուխը: Կամաւորական շարժման նախաձեռնող եւ ընդհանուր ղեկավար եղաւ Ազգային Բիւրօն: Հ. Յ. Դաշնակցութեան կովկասեան Ռայոնական ժողովը, 1914, սեպտեմբերին, իւրացրեց եւ զործօն դեր կատարեց կամաւորական շարժման գործադրութեան մէջ (Ա.): Զուտ վարչական-կազմակերպական գործը ամփոփւեց Կարգադրիչ Մարմնի ձեռքը: Շարժման քաղաքական նշանաբանն էր՝ «Ինքնավարութիւն 6 վիլայէթների եւ նրանց անբաժան մաս Կիլիկիայի՝ Ռուսաստանի հօր հովանաւորութեան տակ»: Ռուս ղիւանազիտութիւնն ու զօրահրամանատարութիւնը քաջալերում էին այս տրամադրութիւնը եւ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով զգացնել էին տալիս, որ հայերի բաղձանքները կը կատարւեն լիովին: Այդ խմաստով արտայայտեց ցարը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, ընդունելութեան միջոցին թիֆլիսում: Կովկասի փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովը նոյն հաւաստիացումները տւեց Կաթողիկոսին առանձին մի գրութեամբ:

Կամաւորական խմբերը սկզբում 4 էին — Անդրանիկի, Քեռիի, Դրօի, Համազասպի — որոնց մէջ մտնում էին մօտ 2500 կռուներ: Ապա՝ աւելացաւ մի նոր խումբ՝ գնդ. Զամփոլադեանի հրամանատարութեան տակ, Ազգային Բիւրոյից անկախ: 1915-ի դարնանը Քեռիի, Դրօյի եւ Համազասպի խմբերը միացւեցին Արարատեան Զոկատի մէջ, Վարդանի ընդհանուր հրամանատարութեան ներքոյ, որ Վանի գրաւման գլխաւոր ոյժը հանդիսացան: Նոյն 1915-ին կազմակերպւեց Իշխանի — Յովսէփ Արղութեանի խումբը: Ի վերջոյ, հայ կամաւորական խմբերի թիւը հասաւ եօթի: 1916 թւին այդ խմբերը վերակազմւեցին հայկական հրացանաձիգ գնդերի, սպաների հրամանատարութեան տակ եւ մտցւեցին ռուսական կանոնաւոր բանակի մէջ: Ռուս քաղաքականութիւնը փոխւում էր հայերի վերաբերմամբ, եւ հայ կամաւորական խմբերը այլեւս պէտք չէին:

Կամաւորական խմբեր կազմակերպելով՝ Կովկասի հայ ղեկավար շրջանները նպատակ ունէին՝ մի կողմից մասնակցելով պատերազմին թիւրքիայի դէմ՝ արագացնել թիւրքահայերի ազատութիւնը, միւս կողմից՝ ղինւած ուժեր ունենալով ռազմաճակատի առաջաւոր մասերում՝ նպաստել այնտեղի հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործին: Ենթադրւում էր, որ կամաւորական խմբերը արագ շարժումներով կարող էին առաջն առնել կամ մեղմացնել կոտորածները:

Իրականութեան մէջ, կամաւորական խմբերը խաղացին, գլխաւորապէս, ղինւորական դեր եւ, այս տեսակէտից, անդնահատելի ծառայութիւն հասցրին ռուս բանակին: Նրանք ո՛չ միայն յառաջապահ-հետախուզական պաշտօններ էին կատարում, այլ եւ մասնակցում էին ընդհանուր ճակատամարտների կամ լուծում էին ռազմական ուրոյն խնդիրներ: Կովկասեան ռուս բանակի տարեգրութեան մէջ հայ կամաւորական խմբերն ունեն իրենց պատւաւոր տեղը թէ՛ կատարած հերոսական գործերով եւ թէ՛ տւած բազմա-

ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԻ ԿԱՐԳԱԴՐԻՉ ՄԱՐՄԻՆԸ

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՕ
Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

ԲԺ. Յ. ԶԱԻՐԵԱՆ
ՌՈՍՏՈՄ. ԶՕՐԵԱՆ
Ա. ԳԻՒԼԽԱՆԳԱՆԵԱՆ

Յ. ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ
Ն. ԱՂԲԱԼԵԱՆ

Թիւ ու Թանգադին զոհերով: Բացի հարիւրաւոր պարզ մարտիկներից, պատերազմի դաշտում ընկան շատ քաջ եւ անուանի խմբապետներ, ինչպէս Քեռին ու Խէչօն:*) Խմբապետներից ու կամաւորներից շատերը վարձատրուեցին քաջութեան նշաններով: Մի ահագին թիւ հայ երիտասարդների խումբերի մէջ ձեռք բերեց զինւորական փորձառութիւն եւ յետադային, մանաւանդ, Հայաստանի անկախութեան շրջանում, մեծ չափով օգտակար եղաւ հայ ժողովրդի եւ հանրապետութեան պաշտպանութեան գործին:**)

Կամաւորական խմբերը, սակայն, մի կաթիլ էին համեմատած այն ահագին օժանդակութեան հետ, որ հայ ժողովուրդը բերեց Ռուսաստանին պատերազմի ընթացքին: Ըստ պաշտօնական հաշիւի, հայերի 13%-ը զինւոր էր դանազան ռազմաճակատներում: Ուրիշ խօսքով, 2 միլիոննոց ռուսահայ յուլիւնը աւելի քան 250,000 զինւոր տւեց ռուս բանակին: Բացի այդ, նաիր ուժերը հասցրեց զերագոյն լարման եւ թիկունքում՝ մասնակցելով ռազմաճակատի օգնութեան յատկացւող բազմապիսի ձեռնարկների: Եւ այդ ամենը կատարւում էր մէկ նպատակով. Թիւրքահայկական դատի լուծման, Թիւրքահայաստանի ազատագրութեան համար (Բ.):

Պատերազմի սկիզբին հայկական շրջաններում տիրում էր ընդհանուր համոզում. մի քանի ամսւայ մէջ ռուսները կը գրաւեն Վանն ու էրզրումը, եւ հայկական շրջանները կ'ազատեն թիւրքական լծից: «Ինչի՞ս պէտք են կօշիկ ու մուշտակ, ասում էր Անդրանիկը պատերազմի սկզբին, զինւորին կուտամ չարուխ ու հալւա — եւ հինգ օրէն Վան եմ...»

Այս հաւատն էր, անշուշտ, պատճառ այն համազգային խանդավառութեան, որ առաջ բերեց կամաւորական շարժումը: Սակայն, օրեր ու ամիսներ անցան, եւ հայկական նահանգները մնացին չգրաւած: Աւելին դեռ. 1914-ի դեկտեմբերին քիչ մնաց Ռուսահայաստանի մի մասն էլ վրա գնար. Էնվէրի զնդերը հասել էին արդէն Սարըղամիշի բարձունքները, եւ Կովկասի մայրաքաղաքը մատնւել էր խուճապի: Փոխարքան պատրաստւում էր փախչելու դէպի լեռների ա'յն կողմը, եւ Կովկասեան թրքութիւնը ցընծութեան մէջ էր (Գ.):

Հրաշքը միայն, աւելի ճիշտ, արտակարգ ձմեռը, փրկեց Կովկասը թիւրքական ներխուժումից: Զարդած Սարըղամիշի տակ՝ Էնվէրն իր դայրոյթի բովանդակ թոյնը թափեց թիւրքահայ ժողովրդի գլխին: Հայերի բնաջնջման դաւը վաղուց էր նիւթւած Իթիհատի որջում: Առիթ էր հարկաւոր — ահա եւ առիթը. հայերն էին թիւրքերի պարտութեան պատճառը: Հարկա-

*) Հայ կամաւորական շարժումը դեռ սպասում է իր պատմագրին: Նրա մասին որոշ գաղափար է տալիս գօր. Գ. Ղորղանեանի գիրքը՝ «La Participation des Arméniens à la Guerre Mondiale sur le Front du Caucase (1914—1918)», Paris, 1927, որ հրատարակւեց նաեւ հայերէն լեզուով «Հայրենիք» ամսագրի 1926—27 թ. համարներում:

**) Այդ օրերին, դեկտեմբերի առաջին կէսին, Կովկաս այցելեց ցար Նիկոլայ Բ. եւ ցնծութեամբ ընդունւեց մասնաւորապէս, Թիֆլիսի հայերի կողմից: Ցարը, իրեն մերկայացող Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե.-ի միջոցով յայտնեց, թէ Ռուսաստան, պատերազմից յետոյ խոստանում է ապահովել Թիւրքահայաստանի ինքնավարութիւն Ռուսաստանի հովանաւորութեան ներքեւ:

ւոր էր մաքրել ռազմարեւմը այդ վնասակար տարրից: Եւ ահա գործադրութեան է դրւում տեղահանութեան ծրագիրը: Պրուսական ու բելգիական ճակատներում տեղահանութիւն նշանակում էր տնտեսական քայքայում, թիւրքիայում՝ ջարդ ու կոտորած: Եւ 1915 թ. ապրիլից սկսած, ամիսներ շարունակ, թիւրքերը դրադեցին հայերի ծրագրւած բնաջնջումով: Ապրիլ 11-ին զանգւածօրէն ձերբակալելով՝ դէպի մահ քշեց Պոլսահայ մտաւորականութիւնը: Ապա՝ գիւղեր ու քաղաքներ դատարկեցին եւ աւարի ենթարկեցին: Մի միլիոնից աւելի ժողովուրդ մորթուեց կամ մեռաւ տեղահանութեան ճանապարհին եւ արարական անապատների աւազներում: Դարերով կուտակւած անհաշիւ հարստութիւն, տնտեսական ու մշակութային թանգազին նիւթեր կորստեան մատնեցին (Դ.): Մի ամբողջ քաղաքակիրթ ժողովուրդ խաչ հանեց ու նահատակեց վայրագօրէն՝ աշխարհի աչքի առջեւ — ոչ ոք չըմբոստացաւ ու չմիջամտեց: Եւ ո՞վ կարող էր, ո՞վ սիրտ ու կամք ունէր միջամտելու. երկրագունդը խեղդւում էր արեան մէջ: Մարդկութեան խիղճը քար էր կտրել...

Թիւրքահայկական խնդիրը լուծւում էր թիւրքերի ձեռքով: Թիւրքահայաստան առանց հայերի — այս համապատասխանում էր եւ ռուսների հաշիւներին: Մինչ թիւրքերը կլանւած էին հայկական տեղահանութիւններով ու ջարդերով, ասդին ռուս զօրավարները կադրի էին խաղում թիւրքական ռազմարեւմում: Մէկ քայլ առաջ, երկու քայլ յետ — ռուս բանակը անվերջ յառաջխաղացում եւ նահանջ էր անում, որոնց ընթացքին խաղաղ քար ու քանդ եղան եւ իթթիհատական դահիճներից ազատ մնացած Ալաշկերտն ու Վասպուրականը: Դիտում կա՞ր այդ նահանջների մէջ, թէ՞ նրանք իսկապէս ռազմագիտական անհրաժեշտութիւն էին — միեւնոյնը չէ՞ր հայ ժողովրդի համար: Նա գաղթում, տնաքանդ էր լինում եւ ամէն գաղթի հետ կորցնում էր ե՛ւ իր տնտեսական ու բարոյական կորովը, ե՛ւ մարդկային հասարակական կերպարանքը:

Ռուսաստանի հայութիւնը անխտիր բոլոր կաղմակերպութիւններով իր բովանդակ ուժերը լարել էր մեղմացնելու համար համազգային այս աղէտը: Առաջին հերթին նիւթական եւ բարոյական ճիգ էր թափւում փրկելու համար պատերազմի թատերաբեմ դարձած վայրերից փախած գաղթականների Փիղիքական դոյութիւնը, բայց նոյնչափ յուզում էին եւ ազգային-քաղաքական հարցերը. ի՞նչ էր սպասւում եւ ի՞նչ դուրս եկաւ...

1916 թ. սկիզբները, միաժամանակ, թէ թիֆլիսում, Ազգային Բիւրոյի շրջանակում, եւ թէ Պետրոգրադի Մոսկուայի հայութեան մէջ, զգացւեց համազգային խորհրդածողով գումարելու սլահանջը, քննելու համար օրւայ խնդիրները եւ նոր կացութեան համապատասխան քաղաքական ուղեգիծ որոշելու: Ժողովի գումարման նախաձեռնութիւնը ստանձնեց Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէն իր կորովի նախագահ Ստ. Մամիկոնեանի ղլխաւորութեամբ:

Երկար բանակցութիւններից յետոյ կառավարութիւնը արտօնեց հայկական խորհրդածողովի գումարումը, Կովկասից հեռու, Պետրոգրադում,

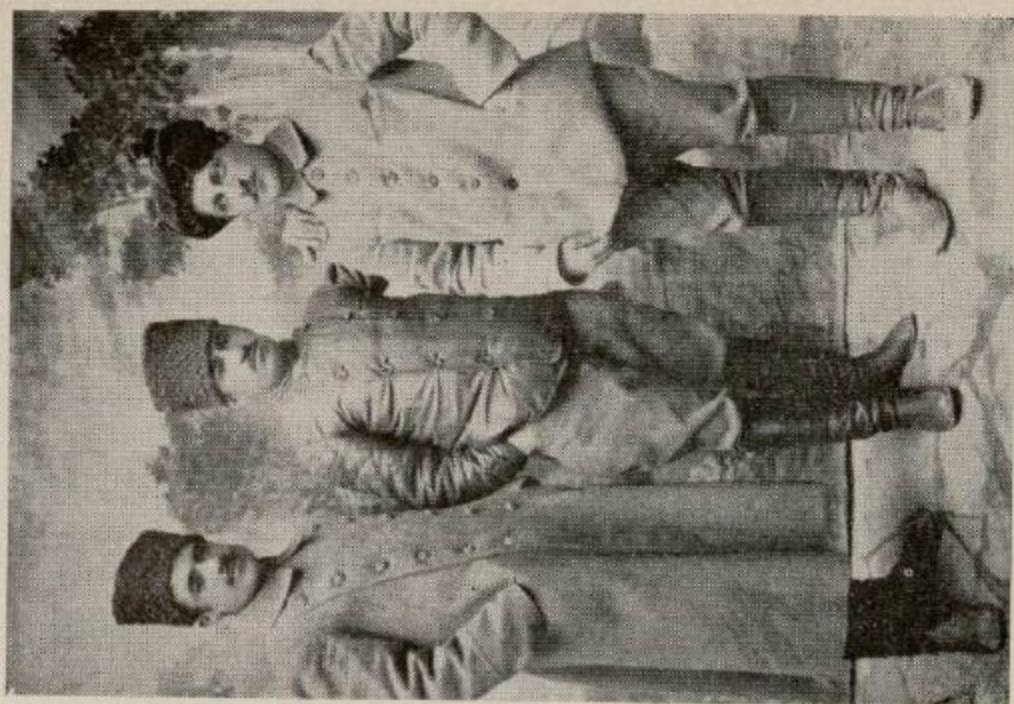
ՀԱՅ ԿԱՐԱՍՈՍԿԱՆ ՇԱՐՔՈՒՄ

ՔԱՐԱՍՈՍԿԱՆ ՇԱՐՔՈՒՄ
ԿԱՐԱՍՈՍԿԱՆ ՇԱՐՔՈՒՄ
ԿԱՐԱՍՈՍԿԱՆ ՇԱՐՔՈՒՄ

ՔԱՐԱՍՈՍԿԱՆ ՇԱՐՔՈՒՄ
ԿԱՐԱՍՈՍԿԱՆ ՇԱՐՔՈՒՄ
ԿԱՐԱՍՈՍԿԱՆ ՇԱՐՔՈՒՄ

ՔԱՐԱՍՈՍԿԱՆ ՇԱՐՔՈՒՄ
ԿԱՐԱՍՈՍԿԱՆ ՇԱՐՔՈՒՄ
ԿԱՐԱՍՈՍԿԱՆ ՇԱՐՔՈՒՄ

եւ այն պայմանով, որ զուտ գաղթականների օգնութեան հարցից դուրս ազգային կամ քաղաքական բնոյթ կրող որեւէ խնդիր չդրուի ժողովի օրակարգի վրա:

Պետրոգրադի խորհրդաժողովը դումարուեց 1916 թ. մայիսին: Ժողովին մասնակցում էին գաղթականական գործերով զբաղւող կազմակերպութիւնների եւ Ազգային Բիւրոյի ներկայացուցիչները, Պետական Դումայի հայ անդամները եւ հրաւերով անհատ գործիչներ Թիֆլիսից ու Կովկասի միւս հայկական կենտրոններից, Պետրոգրադից, Մոսկուայից, Նոր Նախիջևանից եւայլն: Բազմաճառ եւ մեծադմուկ ժողով էր, որ, սակայն, լաւ կազմակերպուած չէր եւ, կարելի է ասել, շօշափելի ոչ մի հետեւանք չունեցաւ:

Խորհրդաժողովին նախագահում էր Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէի նախագահ Ստ. Մամիկոնեանը, որ եւ պատասխանատու էր կառավարութեան առջեւ: Ժողովականներ էին, ի միջի այլոց, Պետրոգրադի Հայկական Կոմիտէն իր ամբողջ կազմով՝ պրոֆ. Ն. Աղոնց, պրոֆ. Վարդանեան, Ասրիբէգեան, պետական Դումայի անդամներ՝ Մ. Պապաջանեան, Մ. Աջէմեան, Մոսկուայի Կոմիտէն նոյնպէս զբեթէ ամբողջ կազմով՝ Ս. Մամիկոնեան, ռոֆ. Ճիվէլէկեան, Իվ. Ամիրեան, Յ. Թադէոսեան եւայլն, Ազգային Բիւրոյից փոխ-նախագահ՝ Յ. Խուսուկեան, Ն. Աղբալեան, Խ. Կարճիկեան, Ս. Վրացեան եւ ուրիշներ, Բարեգործական Ընկերութեան նախագահ Ս. Յարութիւնեան, Վանից՝ Արամ Մանուկեան, Ա. Թէրզիպաշեան, Օսմանեան երեսփոխան Վահ. Փափաղեան եւ շատ ուրիշներ: Ներկայ էր եւ Սոցեալ-դէմոկրատ, աղմկարար մի խմբով՝ Սարգիս Սրապիոնեան (Լուկաշին), Արտ. Կարինեան եւայլն:

Ժողովը զբաղուեց գլխաւորապէս գաղթականական հարցերով, բայց զաղտնի հաւաքոյթներում քննութեան առնուեցին եւ Հայկական հարցի հետ կապուած քաղաքական խնդիրները: Եթէ գաղթականական հարցը պարզ եւ որոշ էր — նպաստամատոյց գործի կազմակերպում, նիւթական օգնութեան համար վարկերի ապահովում կառավարութիւնից եւ ազգային մարմիններից, բժշկական եւ կրթական աջակցութիւն եւայլն — եւ այս հարցի շուրջ սուր տարակարծութիւններ չկային, թէեւ նկատելի էին անհամաձայնութիւնն ու պայքարը զանազան մարմինների միջեւ. քաղաքական խնդիրները բուն վէճերի առարկայ եղան: Այս ժողովում էլ, ինչպէս եւ դուրսը, անհամաձայնութիւնը ազգային քաղաքականութեան շուրջ հետեւանք էր ի վաղուց անդի հայ կեանքում գոյութիւն ունեցող երկուութեան. մի կողմից ազատախոհ մտախոհութիւնը, որ Նալբանդեան-Արծրունի ուղիղ գծով հասել էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան, իբրեւ հայ ժողովրդի մեծամասնութեան ազգային ապրումների արտայայտութիւն, միւս կողմից ծայրայեղ պահպանողական եւ ծայրայեղ ձախակողմեան փոքրամասնութիւնը: Մանաւանդ այս վերջինը, ապաւայ հայ բուլշեւիկները, խորհրդաժողովում խափանարար երեւալու առտիճան աղմկոտ պայքար մղեցին, առանց որեւէ յաջողութեան:

Ժողովը, իր մեծամասնութեան մէջ, երկու հարցերում էլ — գաղթա-

կանական եւ քաղաքական—միակամ դուրս եկաւ. շարունակել մինչեւ այդ որդեգրուած ազգային—քաղաքական ուղղութիւնը թիւրքահայ Դատի եւ դադթականների օգնութեան գործի վերաբերմամբ:

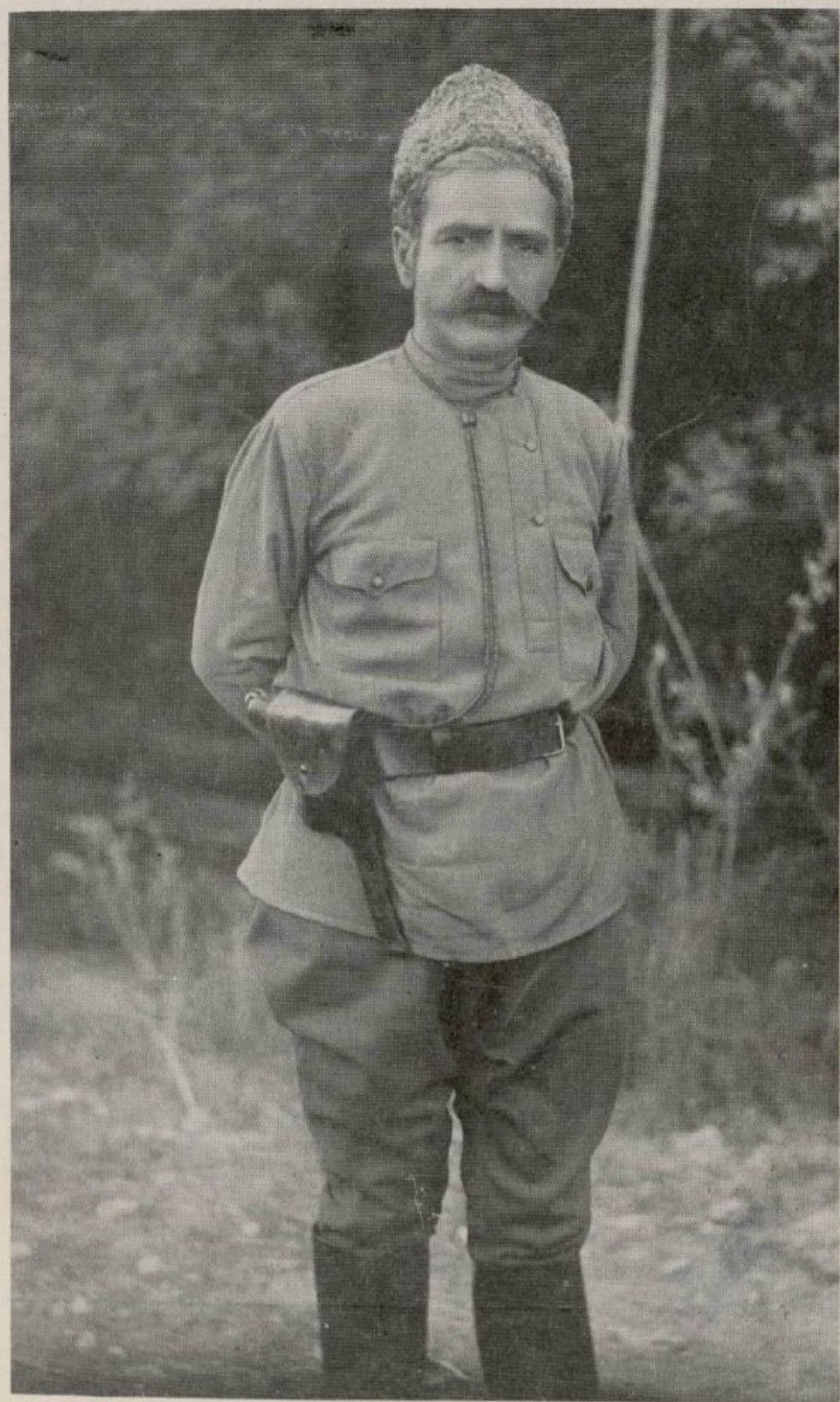
Օրակարգը դեռ չսպառած՝ կառավարութեան կողմից անպաշտօն թեւադրութիւն եկաւ շուտով վերջ տալու խորհրդաժողովին: Հապճեպով կատարւեցին բոլոր ձեւակերպութիւնները, եւ համազումարը փակուեց արտաքինապէս իր պարտականութիւնը կատարողի դոճունակութեամբ, բայց, ինչպէս ասացինք, առանց որեւէ շօշափելի ազդեցութիւն գործելու հայ կեանքում, որ նորից առարկայ էր դարձել ռուսացման բիրտ քաղաքականութեան:

Թիւրքահայկական նահանգների պարպումից յետոյ հետզհետէ փոխւեց եւ ռուսների վերաբերումը դէպի հայերը: 1916 թւին այլեւս «հայկական ինքնավարութեան» մասին խօսք չէր լսուում. կամաւորական խմբերը լուծւեցին: Կովկասում իշխում էր մեծ իշխան Նիկողայ Նիկողայեւիչը՝ հակահայ քաղաքականութեան ներշնչողներից մէկը: Մտածւում էր գրաււած վայրերը յանձնելու ռուս դադթականներին: Ծրագրւում էր Ալաշկերտի ու Նփրատեան կադակութիւն հաստատել: Թիւրքահայ դադթականների վերադարձը արգելւեց իրենց տեղերը: Ինչ որ մութ, այն օրերին դեռ եւս անհասկանալի դաւ էր լարւում հայ ժողովրդի դէմ: Յետագային, սակայն, յայտնի դարձաւ, որ դաշնակից պետութիւնները հայերի դիմին խաղացել էին ամենանենգ խաղերից մէկը:

1916 թւի դարնանը, Լոնդոնում ու Պետրոգրադում կատարւած բանակցութիւնների հետեւանքով, Ֆրանսիան, Մեծ-Բրիտանիան եւ Ռուսաստանը ստորագրել էին Թիւրքիայի անդամահատման դադտնի համաձայնութիւնը, ըստ որի հայերին խոստացւած հողերը բաժանւում էին երկու մասի. էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի ու Տրապիզոնի վիլայէթները ստանում էր Ռուսաստանը, Սիւրիան ու Կիլիկիան մինչեւ Սարրերդ ստանում էր Ֆրանսիան: Այսպիսով, իրադործւում էր Գալիցիանների ու Լոբանով-Ռոստովսկիների երազը — Հայաստան առանց հայերի:

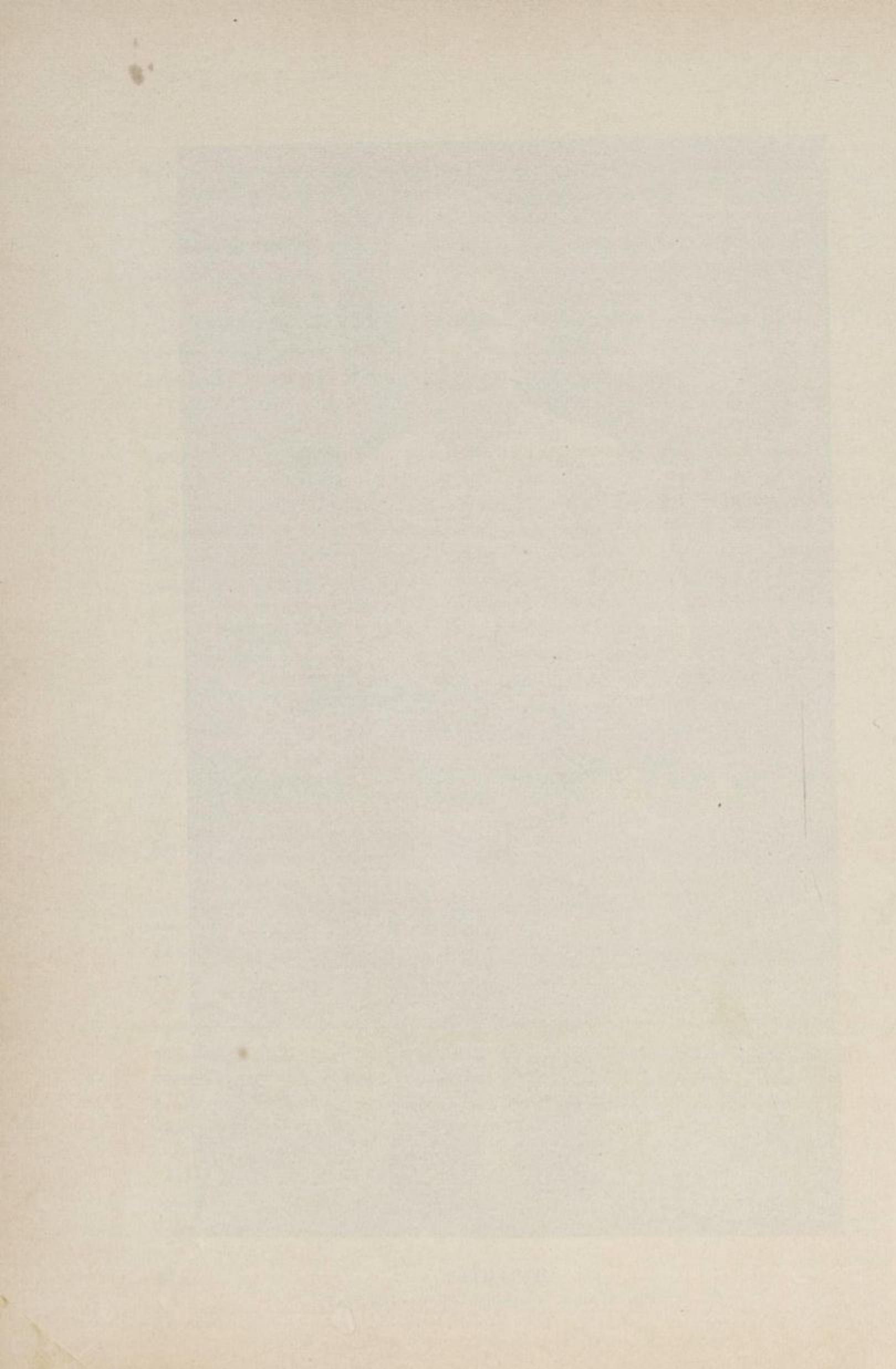
Համաձայն այս նոր պայմանների ու մտայնութեան ձեւակերպւեց եւ ռուսական քաղաքականութիւնը թիւրքահայկական վիլայէթների նկատմամբ. «Հնարաւոր է, դրում էր 1916 թ. 14(27) յունիսին Կովկասի փոխարքային արտաքին գործոց նախարար Սադոնովը, հնարաւոր է տրամադրել հայերին, որոշ շրջանակում, դպրոցական եւ եկեղեցական ինքնուրոյնութիւն, լեզուից օգտւելու իրաւունք, այլեւ քաղաքային ու գիւղական ինքնավարութիւն՝ պայմանով, որ ընտրութիւնների ժամանակ յարգւի ազդարնակութեան տուկոսային համեմատութիւնը: Ոչ-քրիստոնեայ տարրերի վերաբերմամբ պէտք է կիրառել նոյն սկզբունքները, որքան այդ թոյլ կը տան տեղական պայմաններն ու նրանց մշակութային դարգացման աստիճանը»:

Ի պատասխան այս գրութեան, Կովկասի փոխարքայ Նիկողայ Նիկողայեւիչը 3(16) յուլ. նամակով նոյնպէս գտնում է «խիստ ցանկալի, որ մինչեւ պատերազմի վերջը մշակւեն այն ղեկավարող սկզբունքները, որոնցով պէտք է Ռուսական Կայսրութեան սահմանների մէջ մտցւեն մեր կողմից պատերազ-

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Հրամանատար կամուրանկան Առաքին Գունդի

մի իրաւունքով դրաււած թիւրքական հողերը», եւ մերժելով թիւրքահայաստանի ինքնավարութեան դադարւարը՝ «կատարելապէս համամիտ» է Սազունովին, որ «կարելի է հայերին տրամադրել զարոցական ու եկեղեցական ինքնուրոյնութիւն, եկեղեցական դոյքերն ու դրամագլուխները կառավարելու եւ լեզւից օգտւելու իրաւունք, պայմանով, սակայն, որ բոլոր պաշտօնական դէպքերում առաջնութիւնը պատկանի ռուսական բարբառին...»*)

Այս սկզբունքների համեմատ էլ կազմւեց թիւրքիայից դրաււած վայրերի կառավարութեան ծրագիրը 1916 թ. յունիս 6-ին, որից յետոյ հաստատւեց զօր. ֆեզկովի հռչակաւոր ընդհանուր-նահանգապետութիւնը իր հայակեր պաշտօնէութեամբ ու գործելակերպով:

Ահա ձեզ «ինքնավարութիւն վեց վիլայէթների եւ նրանց անբաժան մաս Կիլիկիայի՝ Ռուսաստանի հօր հովանաւորութեան տակ»: Ի՞նչ դառն հեզնութիւն...:

Արմատական փոփոխութեան ենթարկւեց ռուսների հայկական քաղաքականութիւնը եւ ներքին կեանքում. հայերն այլեւս բարեհաճ ուշադրութեան առարկայ չէին: Վերականգնւում էր նախապատերազմեան վերաբերումը: Խստացւում էր դրաքննութիւնն ու ռստիկանական հսկողութիւնը քաղաքական կուսակցութիւնների եւ ազգային-բարեգործական կազմակերպութիւնները գործունէութեան վրա: Մասնաւորապէս, անբաղձալի տարր էին դառնում թիւրքահայ դադթականները եւ կամաւորական խմբերից հեռացած զինւորները: Ռստիկանութիւնը նրանց դէմ կիրառում էր խիստ միջոցներ — այլեւս պէտք չունէր նրանց:

Եւ, հասկանալի է, հայ ժողովրդին համակում էր դառն հիասթափութիւնն ու վիշտը: Ի՞նչ էր սպասում, ինչ դուրս եկաւ: Թիւրքահայաստանի ինքնավարութեան փոխարէն՝ ահա ռուս բանակի կողմից դրաււած ու ռուսացման ենթակայ ամայի հողեր: Թիւրքահայ գիւղերն ու քաղաքները՝ աւերակ: Ժողովուրդը կա՛մ ոչնչացւած, կա՛մ տարագիր ու բնաջնջման ենթակայ եւ կամ — աւելի քան 300,000 հոգի — դադթական վիճակում՝ ապաստանած Անդրկովկաս: «Մեծ դաշնակիցները» Հայաստանը բաժանել էին իրենց միջեւ, իրրեւ պատերազմական աւար: Հայերին վեհանձնօրէն, շնորհւում էր... «եկեղեցական ինքնուրոյնութիւն»:

Փա՛ռք «մեծ դաշնակիցներին»...

Միեւնոյն դառն ապրումներն ունէր եւ դադթահայութիւնը, որ նոյնպէս խանդավառւած էր պատերազմից ստացւելիք բարիքներով: Ամերիկայի եւ Բալկանների հայերը լայն մասնակցութիւն էին բերել կամաւորական շարժման՝ դրամով ու մարդկային ուժերով եւ սպասում էին, որ, իրրեւ հետեւանք հայերի մատուցած ծառայութեանց, Հայաստանին կը տրւի ինքնավարութիւն:

Արտասահմանի հայութեան իղձերի թարգմանն եւ քաղաքական գործունէութեան կենտրոն շարունակում էր մնալ Պողոս Նուպարի պատւիրա-

*) Раздѣл Азіатскоѣ Турціи по секретным документам 6. мин. ин. дѣл, под ред. Е. А. Адамова. Изд. Литиздата НКВД, Моск ва, 1924.

կութիւնը, Փարիզում, որ դործում էր Ազգային Պատերազմութեան անունով: Նա ներկայացնում էր հայկական դատը պետութիւնների առջև եւ յենւած Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսից ստացած լիազօրութեան եւ համահայկական վստահութեան վրա՝ դործում էր ի նպաստ Հայաստանի ինքնավարութեան: Ինչպէս Ազգ. Խիւրօն Կովկասում, Ազգ. Պատերազմութիւնն եւս արտասահմանում մեծ պետութիւնների պետական դործիչներից ու կառավարութիւններից ստանում էր խոստումներ ու հաւաստիացումներ, որ հայկական բաղձանքները լիովին կը դոհացեն դաշնակիցների յաղթութիւնից յետոյ:

Այս հաւաստիացումների հիման վրա էր, որ Ազգ. Պատերազմութիւնը նախաձեռնեց — կովկասեան կամաւորական շարժման հաշւարդարից յետոյ — հայկական լեզէոնի կազմակերպութեան դաշնակիցների արեւելեան բանակում: Հայկական լեզէոնը, իր հեղինակների դադափարով, պէտք է ապագային կազմէր ինքնավար կամ անկախ Հայաստանի բանակի կորիզը: Եւ ինչպէս կամաւորական խմբերը Կովկասում, հայկական լեզէոնն եւս Պաղեստինի ճակատի վրայ եւ ապա Կիլիկիայում երեւան բերեց մարտական ոգու հերոսական արտայայտութիւններ, մասնակցեց ճակատամարտների, կատարեց պատասխանատու դերեր, չօչափելի կերպով նպաստեց դաշնակից բանակների զէնքի յաջողութեան եւ արժանացաւ անգլիական ու Ֆրանսական հրամանատարութեան բարձր զնահատութեան:

Իացի զուտ ազգային ձեռնարկներից՝ հայ կամաւորական խմբեր եւ անհատ մարտիկներ մասնակցեցին պատերազմին եւ ուրիշ ճակատներում՝ դաշնակիցների պանաղան զօրամասերի մէջ — Ֆրանսական եւ ամերիկեան բանակներում: Եթէ հաշւելու լինենք բոլոր ճակատներում եւ բոլոր բանակներին մասնակցող հայ զինուորների ու կամաւորների ընդհանուր թիւը, հայ ժողովուրդը, ամենահամեստ հաշուով, մօտ 300,000 կռուող տրամադրեց դաշնակիցներին պատերազմի ամբողջ տեւողութեան ընթացքին: Եւ վարձատրութիւնը...

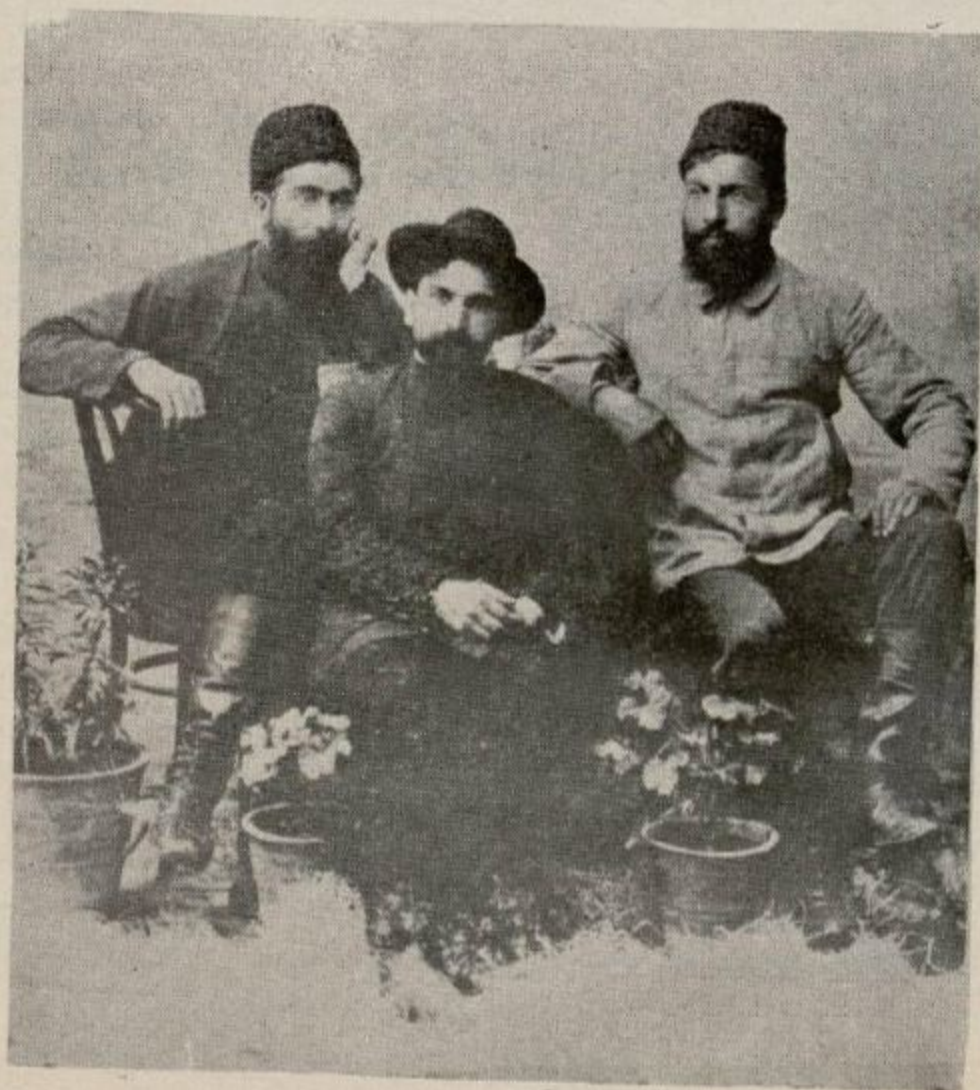
Ռուսաստանում տեսանք այդ վարձատրութիւնը — բացարձակ խաբէութիւն ու զրկանք: Նոյնը կատարեց եւ Եւրոպայում: Մի կողմից Ֆրանսական եւ անգլիական կառավարութիւնները հրապարակով յայտարարում էին, որ պատերազմի նպատակներից մէկն էլ Հայաստանի ազատագրութիւնն է, միւս կողմից, դիւանագիտական առանձնասենեակներում, գաղտնի բանակցում էին Հայաստանի բաժանման մասին: Հայաստանի անդամահատութեան ծրագիրն, ի վերջոյ, հաստատուեց առանց հաշի առնելու հայ ժողովրդի շահերն ու բաղձանքները:

Այսպիսով, թէ՛ Ռուսաստանում եւ թէ՛ արտասահմանում հայ ժողովրդի բոլոր յոյսերն ի դերեւ ելան: Խարւած ու լքւած դաշնակիցներից, աւերւած ու ջարդւած իր հայրենիքում, ծանրաբեռնւած հարիւր հազարաւոր դաղթականներով ու պատերազմի զոհերով, առանց հեռանկարի, հայ ժողովուրդը նմանը չտեսնւած տաղնապով ոտք կոխեց 1917 թւականը: Եւ ով գիտէ ի՞նչ կը լինէր վախճանը, եթէ վրա չհասնէր հրաշքը —

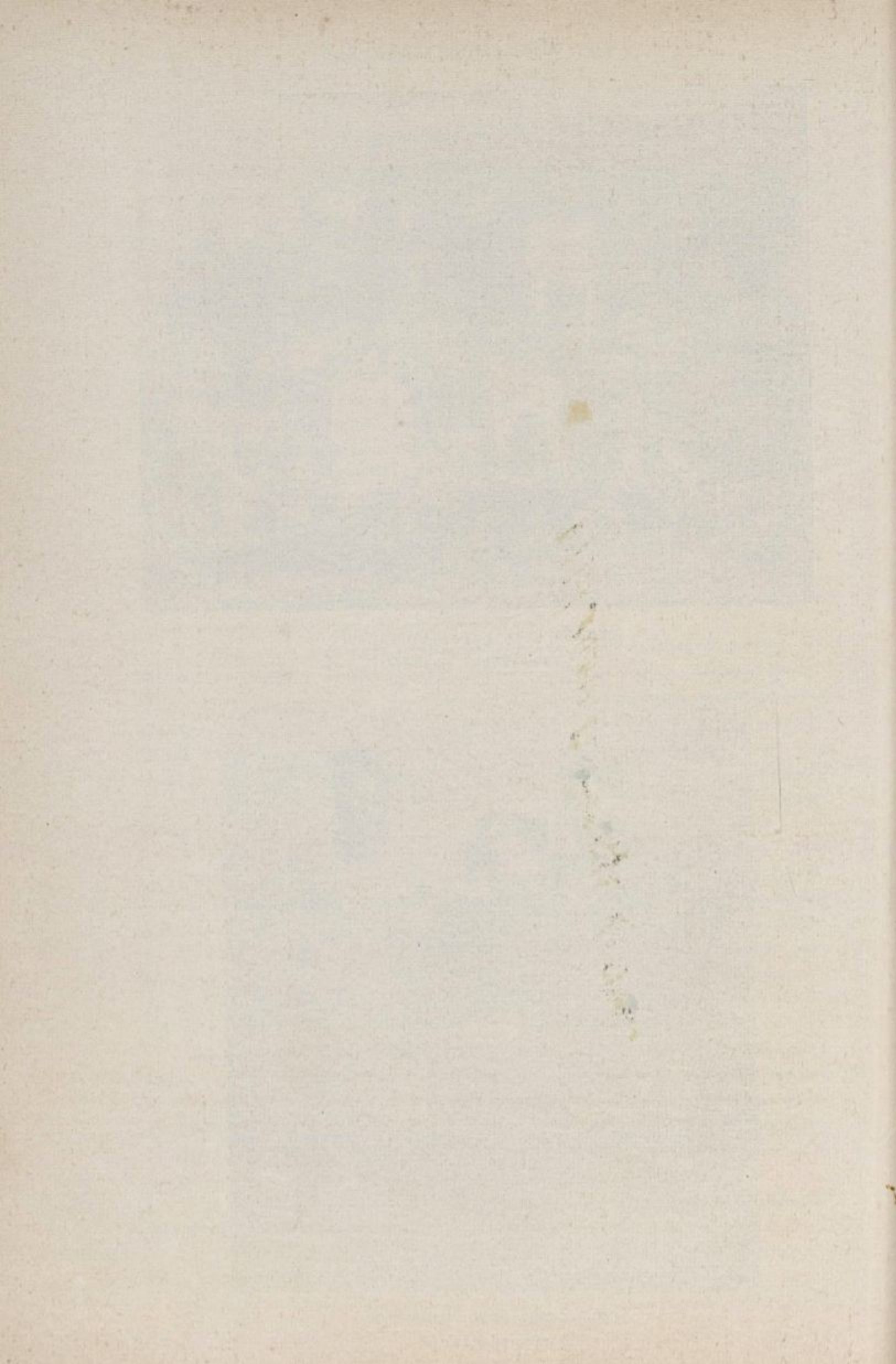
1917 թւի փետրւար 28-ին, անսպասելի կերպով, պայթեց Ռուսական Մեծ Եղապոխութիւնը:

ԿԱՄԱՌՈՐԱԿԱՆ ԽՄԲԻ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐԸ
(Մտերմական շրջանում)

ԳԱՆՆԱԿՑԱԿԱՆ ԽԵՉՕ, ՍԱՐԳՅՈՍ ՆԻ
ՆԻԿՈՒ ՕՏԱՊԱՆՆԵԱՆ

ՕԶԱԿՈՄԻ ՕՐԵՐԸ

Յեղափոխութիւնը չըջեց ամէն բան:

Յարական դահի փլատակների հետ միասին յեղափոխութեան ալիքը սրբեց—տարաւ եւ կովկասեան սատրապներին: Անփառունակ ու դողալով՝ փախաւ Թիֆլիսից փոխարքայ Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը իր բոլոր արքանեակներով ու ռուսացման ծրագիրներով: Յեղափոխական իշխանութիւնը հետը բերեց նոր դադափարներ, նոր ոգի, նոր գործելակերպ ու նոր յոյսեր:

Ժամանակաւոր կառավարութեան մարտ 9-ի որոշումով Անդրկովկասի համար կազմեց յատուկ իշխանութիւն Անդրկովկասեան Առանձին Կոմիտէ, կամ, կրճատւած, Օգակոմ անունով: Յետագային, սեպտ. 3-ին դրի առնւեցին նրան տրւած ղեկավար «հրահանգները», որոնք հետեւեալն էին.

«1. Իր գործունէութեան մէջ Առանձին Կոմիտէն անմիջապէս ենթարկւելու է ժամանակաւոր կառավարութեան: 2. Առանձին Կոմիտէի մէջ կենտրոնանում է Անդրկովկասի բոլոր քաղաքական գործերի տեղական բարձր վարչութիւնը: 3. Կոմիտէին յանձնւած իշխանութեան էութիւնը բացառապէս գործադիր է: Առանձին Կոմիտէն չի կարող իր իշխանութեամբ սահմանել ո՛չ մի նոր օրէնք կամ վերացնել գոյութիւն ունեցող որեւէ օրէնք: 4. Առանձին Կոմիտէի իրաւունքների եւ պարտականութիւնների շրջանը երկրի կառավարութեան գործում որոշւում են կովկասեան փոխարքայութեան օրէնքներով, ա՛յն սահմանափակումով, որ Առանձին Կոմիտէի իշխանութիւնը տարածւում է միայն Անդրկովկասեան նահանգների ու շրջանների վրա»:

Սկզբում, Օգակոմը ունէր աւելի անորոշ ծրագիր. «1. Ապահովել իրականացումը խզի ազատութեան՝ կազմակերպելով բոլոր դաւանանքների հոգեւոր գործերը. 2. Սահմանել երկիրը կառավարելու կարգ՝ նրա կեանքի բոլոր շրջաններում՝ հայրենիքի ծառայութեան կոչելով տեղական հասարակական ուժերը. 3. Նոր կարգի պահանջների համապատասխան՝ վերակազմել քաղաքային ինքնավարութիւնը եւ միջոցներ ձեռք առնել, որպէսզի անմիջապէս ռամկավար սկզբունքներով դաւառական ինքնավարութիւններ մտցւեն, ընտրովի հաշտարար դատավարութիւն հաստատուի եւ վերակազմւի զիւղա-

կան խիստ թերի դատարանը» : Այլ եւ միջոցներ ձեռք առնեն՝ կարգաւորելու հողային , աշխատանքի , հաղորդակցութեան եւ այլ խնդիրները :

Այսպիսի լիազօրութիւններով օժտւած՝ Անդրկ . Առանձին Կոմիտէն , մարտ 16-ին , հասաւ Թիֆլիս , ուր դտաւ արտակարգ խանդավառ ընդունելութիւն ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերի ու կաղամակերպութիւնների կողմից : Նա բաղկացած էր 5 հոգուց . նախագահ՝ Խարլամով , անդամներ՝ Ա . Զիենկելի , Գիթա Արաշիձէ , Մ . Զաֆարով եւ Մ . Պապաջանեան : Վրացիները ամէն միջոց դործ էին դրել , որպէսզի ունենան աւելի անդամ , մի բան , որ սաստիկ դժգոհութիւն առաջ բերեց բոլորի մէջ :

Հայկական լայն խաւերը դո՛ւ չէին մասնաւորապէս Օգակոմի հայ ներկայացուցչութիւնից : Մինչ վրացի ու թուրք անդամները հարազատօրէն ներկայացնում էին իրենց ազգի ընկերային-քաղաքական շերտաւորումն ու տրամադրութիւնները , Մ . Պապաջանեանը արտայայտիչ էր հայկական շատ նօսր՝ բուրժուական խաւերի , այն էլ միայն կադետական կուսակցութեան փոքրաթիւ խմբակի : Այդ պատճառով նա կտրւած էր հայ իրականութիւնից : Այս փաստը լայնօրէն օգտադործւեց իր վրացի եւ թուրք պաշտօնակիցների կողմից , որոնք Օգակոմի կեանքի առաջին օրերից հէնց բռնեցին ազգային ուղղութիւն եւ համապետական իշխանութիւն լինելուց աւելի՝ ներկայացնում էին իրենց ազգը , աշխատում էին նախ եւ առաջ կարգադրել իրենց ազգին վերաբերուող գործերը : Աշխատանքի բաժանումն էլ այդ հաշուով էր կատարւած : Հայ պատգամաւորին տրւել էր արդարադատութեան եւ նման , ա՛յն օրերի համար , անարժէք գործերի ղեկավարութիւնը , մինչ ներքին գործերը վերցրել էր Զիենկելին , հաղորդակցութիւնը՝ Զաֆարովը եւ այլն :

Հասկանալի է , որ այս ձեւով կաղմւած եւ նման մտայնութեամբ առաջնորդուող մի իշխանութիւն չէր կարող լինել հեղինակաւոր : Եւ , յիշաւի , նրա կաղմած յանձնաժողովները մնացին մեռած մարմիններ . նրա հրատարակած կարգադրութիւններից քչերն էին կատարուում : Օր աւուր , նրա ազդեցութիւնն ընկաւ ժողովրդի աչքին եւ , վերջ ի վերջոյ , նրա իշխանութիւնը սահմանափակւեց Թիֆլիսի պալատով :

Դժբախտ կազմ ու տխուր վախճան ունեցաւ Անդրկովկասեան Առանձին Կոմիտէի գործունէութիւնը , բայց սկզբի օրերին նրա հետ մեծ յոյսեր էին կապուում : Սպասւում էր , որ նա կը դարմանէ հին ուսթիմի բացած վէրքերը , կեանքի կը կոչէ նոր հիմնարկութիւններ , կանցկացնէ բարենորոգումներ , կը մեղմացնէ պարենաւորման տաղնապը , ազգային հակամարտութիւնները , երկրին կը տայ արդարամիտ ու կորովի իշխանութիւն , կ'ուժեղացնէ ռազմաճակատի պաշտպանութեան գործը : Դրանցից եւ ո՛չ մէկը տեղի չունեցաւ : Ընդհակառակը , քայքայուումն ու կեանքի պայմանների դժարացումը աճեց ու վարդացաւ անընդհատ :

Յեղափոխութեան առաջին չրջանում կուսակցութիւններն ու կովկասեան ժողովուրդները , ընդհանուր առմամբ , ասպարէզ էին դալիս համապետական վաղափարներով եւ աշխատում էին իրենց ազգային ձգտումները հաշտեցնել համառուսական պետական շահերի հետ : Ազգային ուրոյն խըն-

դիրներ յարուցանելուն դէմ էր եւ բանակը: Այսպէս, կովկասեան բանակի համադումարը, որ բացեց Թիֆլիսում մարտ 5-ին, մերժեց զբաղել ազգային հարցով՝ դռնելով, որ «ազգային հարցի լուծումը իր ամբողջութեան մէջ հնարաւոր է միայն Սահմանադիր ժողովում: Այս հարցը լուծելու միւս բոլոր փորձերը մինչեւ Սահ. ժողով վտանգաւոր են եւ անթոյլատրելի»: Իսկ բանւորներին եւ զիւղացիներին չըջանային ժողովում, յունիսին, Ն. Ժորճանիան հետեւեալ ձեւով էր ներկայացնում ազգային խնդիրը.

Նա ազգային շարժումը համարում էր հետեւանք մի ազգի բուրժուազիայի քաղաքական իշխանութեան տիրանալու ձգտումի, ինչպէս նաեւ ազնւականութեան՝ իր նախկին դիրքերը պահելու ցանկութեան: Բանւորութեան եւ զիւղացիութեան ազգային խնդիրը իր լեզուն ազատ գործածելու ցանկութեան մէջ է: «Մինչդեռ բուրժուազիան եւ ազնւականութիւնը ձգտում են քաղաքական տիրապետութեան, բանւորութիւնն ու զիւղացիութիւնը հետապնդում են զուտ մշակութային նպատակներ: Այս հիման վրա բուրժուա եւ ազնւական կուսակցութիւնները պահանջում են ազգային հարցի լուծումը պետական ինքնօրինութեան իմաստով, իսկ բանւորութիւնը պահանջում է ազգային ինքնավարութիւն»:

«Ազգային ինքնավարութիւնը հնարաւոր է որոշ բնաշխարհի մէջ, եթէ որեւէ ազգ այնտեղ մեծամասնութիւն է կազմում: Անդրկովկասեան երեք խոշոր ժողովուրդներ կան — վրացիներ, հայեր եւ թուրքեր: Այն բնաշխարհներին համար, ուր որեւէ ազգ մեծամասնութիւն ունի, կազմում է ազգային-բնաշխարհիկ ինքնավարութիւն. ազգային տեսակէտով խառն չըջանների մէջ՝ խառն ինքնավարութիւն՝ ամէն ազգի տալով ինքնօրինութիւն մշակոյթի խնդրում:

«Ֆեդերացիան, իրրեւ ազգային հարցի լուծումը ընդունելի չէ, որովհետեւ նա չի համապատասխանում տնտեսական եւ հասարակական զարգացման: Ֆեդերացիա նշանակում է պետութիւնների միութիւն, մինչդեռ մի պետութեան կտրատումը անջատ պետութիւնների՝ չի համապատասխանում պատմութեան ընթացքին: Ռուսաստանի համար հնարաւոր է մի ճանապարհ — կենտրոնական ուստական հանրապետութիւն եւ ազգա-չըջանային ինքնավարութիւններ: Այդ ինքնավարութեանց իրաւասութիւնները պէտք է լինեն հետեւեալը:

1) Դպրոց (ստորին, միջին, բարձր): 2) Ժողովրդական առողջապահութիւն, անասնաբուժութիւն: 3) Տեղական բնոյթ ունեցող հաղորդակցութեան միջոցներ: 4) Աջակցութիւն տեղական զիւղատնտեսական եւ առեւտրա-արդիւնաբերական ձեռնարկների: 5) Հողերի շահագործում: 6) Դատարան: 7) Քաղաքային ձեռնարկներ: 8) Տեղական կարիքների համար հարկեր հաւաքելու իրաւունք: 9) Կառավարութիւն, գործադիր իշխանութիւն: 10) Կենտրոնում հրատարակած օրէնքների գործադրութիւն: 11) Օրէնսդրական նախաձեռնութիւն»:

Այս ծրագիրը կազմեց վրաց սոցիալ-դեմոկրատիայի ա'յն ժամանակաւ գործունէութեան հիմքը: Նա, ըստ ամենայնի, համապատասխանում էր

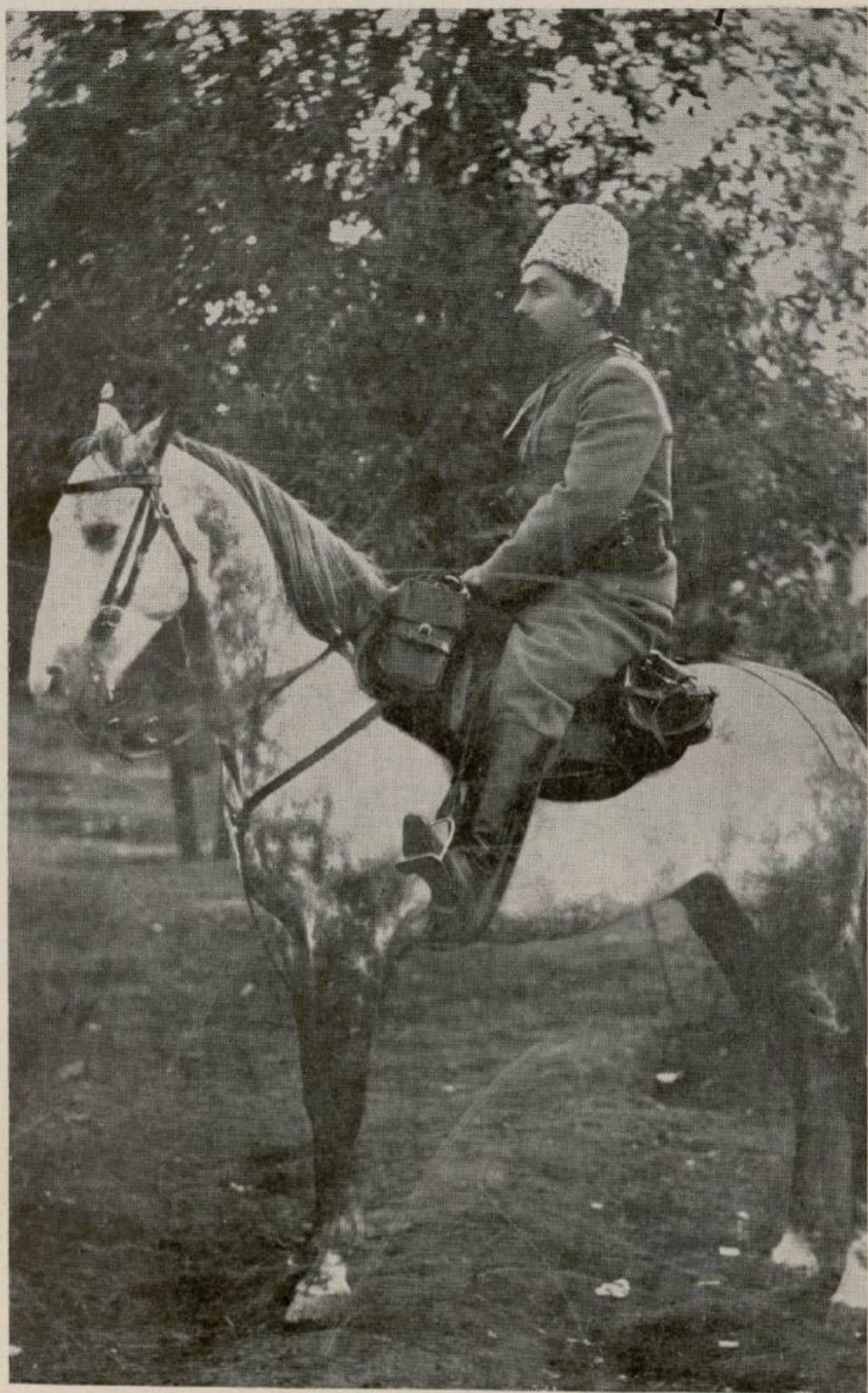
«յեղափոխական դեմոկրատիայի» ցանկութիւններին: Սակայն, որքան էր արտայայտում վրաց ժողովրդի իրական բաղձանքները եւ վրաց սոցիալ-դեմոկրատիայի գործնական քաղաքականութիւնը — այդ կարելի է ըմբռնել, եթէ ի նկատի առնենք նրանց ներքին-ազգային աշխատանքը: Թւում է, թէ վրաց ազգի քաղաքական ապրումներն աւելի ճիշտ եւ անկեղծ ներկայացնում էին վրաց ազգային-դեմոկրատները, որոնք իրենց համագումարում, յունիսին, բանաձեւել էին հետեւեալ պահանջները. «1. Վրաստանում պէտք է հաստատուի քաղաքական-հողային ինքնավարութիւն՝ ուսմկավար-հանրապետական կազմի սկզբունքներով: 2. Ինքնավար Վրաստանի սահմանադրութիւնը մշակուած է Թիֆլիսում գումարւած Ազգային Սէյմը: 3. Վրաց Սահմանադիր ժողովի ընտրութեան մասնակցում են Վրաստանի բոլոր չափահաս քաղաքացիները, առանց սեռի, դասանանքի եւ ազգի խտրութեան, ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի, գաղտնի եւ համեմատական քւէարկութեան սկզբունքով: 4. Վրաց ինքնավար օրէնսդրութեան եւ կառավարութեան են ինքնակազմ, Վրաստանի հողի սահմաններում, բոլոր հարցերը, բացառութեամբ հետեւեալների. ա) պատերազմ եւ խաղաղութիւն. բ) արտաքին քաղաքականութիւն եւ պետական բիւջէ:

Սա այն սաղմն է, որից աճեց ու զարգացաւ Վրաստանի անկախութիւնը եւ որին, սկզբում դադտնի, ամաչելով, իսկ յետոյ բացայայտ կերպով միացան եւ վրաց սոցիալ-դեմոկրատները: Առհասարակ, պէտք է նկատել, որ յեղափոխութեան սկզբի ամիսներին, վրացի սոցիալ-դեմոկրատները վրաց ազգային խնդիրներում, յօժարութեամբ առաջ էին քշում ազգայնականներին, իսկ իրենք՝ պահելով միջազգային ու համառուսական դէմքն ու լեզուն՝ բաւականանում էին ձեռքի տակի օգնութեամբ: Ազգային-դեմոկրատների ջանքերով եւ վրացի սոցիալ-դեմոկրատների աջակցութեամբ, շատ շուտով, յայտարարեց վրաց եկեղեցու անջատումը համառուսական ուղղափառ եկեղեցուց եւ վրաց կաթողիկոսութեան վերականգնումը:*)

Համապետական ոճ էին գործածում եւ մահմետականները, թէեւ, վրաց ազգայնականների նման, նոյնպէս դնում էին ազգային կամ, աւելի ճիշտ, համիսլամական պահանջներ: Ռուսաստանի յեղափոխութիւնը նրանց համար երկնքից ընկած պարզեւ էր, որ դալիս էր ազատազերելու մահմետական ազգին: Այս տրամադրութեան ցայտուն արտայայտիչը հանդիսացաւ կովկասեան մահմետականութեան ներկայացուցիչների առաջին համագումարը:

*) Գիշ յետոյ, վրաց սոց.-դեմոկրատները դէմ չպրտեցին այս քգեմու տերեւն էլ: Նոյնիք ամսին, Թիֆլիսում գումարեց վրաց ազգային համագումարը բոլոր դասակարգերի եւ կուսակցութիւնների կատարեալ համերաշխութեամբ: Ն. Ժորդանիան զեկուցում տւեց քաղաքական կացութեան եւ վրաց ազգի քաղաքականութեան մասին: Եւ համագումարը, միաձայնութեամբ ու խանդավառ ծափերով, ընդունեց նրա առաջադրած կէտերը. — 1) Վրաստանը, սեփական հողի վրա, պէտք է լինի ինքնավար եւ ունենայ ազգային օրէնսդրական մարմին. 2) Պէտք է որոշեն Վրաստանի սահմանները՝ հարեւան երկրների հետ. 3) Վրաստանում ապրող ազգային փոքրամասնութիւններին պէտք է տրեն մշակութային զարգացման երաշխիքներ. 4) Համառուսական Սահմ. Ժողովի չգումարելու պարագային հրաւիրել համակովկասեան եւ առանձին ազգային սահմանադիր ժողովներ: Եւ այլն:

Ի՞նչ տարբերութիւն ազգային-դեմոկրատների ու այս ծրագրի միջեւ:

ԳՐԾ

Կամառական երկրորդ Գունդի իրամանասար

մարը, որ բացւեց Բագւում, ապր. 15-ին: Այդ համագումարում հանդիսաւորապէս յայտարարեց մահմետական շիա եւ սիւննի աղանդների միութիւն, որ աննկարագրելի խանդավառութիւն առաջ բերեց ժողովականների մէջ: Զեռք-ձեռքի՝ բեմ բարձրացան Մուֆթին ու Շէյխ-Ուլ-Իսլամը եւ ամենքի աչքի առջեւ հանդիսաւորապէս համբուրեցին: Արտասանեցին կրակոտ ճառեր մահմետական ցեղերի եղբայրութեան մասին: Առանձնապէս ուժեղ տպաւորութիւն թողեց համագումարի նախագահ Ալի Մարդան բէգ Թոփչի-րաշեւի մահմետականութեան միութիւնը դուատող ճառը:

Ազգային-քաղաքական հարցի մասին համագումարում ղեկուցում ներկայացրեց «Աչըկ Սէոզ» թերթի խմբագիր եւ ապագայ Մուսաւաթի պարագլուխ Մահմէդ էմին Ռասուլ Զադէն, որ պաշտպանեց Ռուսաստանը դաշնակցային հանրապետութեան վերածելու անհրաժեշտութիւնը: Դաշնակցութեան, իբրեւ հիմք, պէտք է դրէր ազգային սկզբունքը, ազգային ամենալայն ինքնորոշման իրաւունքը: Ռուսաստանը պէտք է կազմէր ինքնավար ազգերի միութեանց միութիւն, որի կենտրոնական իշխանութեան պէտք է վերապահէր միայն արտաքին քաղաքականութիւնը, երկրի պաշտպանութեան դործը, հաղորդակցութեան միջոցները:

Ռասուլ-Զադէի ղեկուցման վրա՝ համագումարը միաձայնութեամբ որոշեց. «1. Ռուսաստանի ապագայ պետական-քաղաքական կազմը պէտք է լինի ռամկավար հանրապետութիւն՝ հողային-դաշնակցային սկզբունքներով, որպիսի կազմով միայն հնարաւոր է լայնօրէն ապահովել մահմետական ժողովուրդների ազգային շահերը: 2. Ընդունելով, որ մահմետական կրօն դաւանող բոլոր ժողովուրդները կապած են իրար հետ հոգեւոր-մշակութային կեանքով՝ մահմետականների համագումարը անհրաժեշտ է համարում ամբողջ Ռուսաստանում առաջ բերել ընդհանուր մահմետականութեան կենտրոնական մի մարմին՝ օրէնսդրական իրաւասութիւններով՝ պաշտպանելու համար վերեւ առաջադրւած նպատակները»:

Պատերազմի խնդրում համագումարը որոշեց. «ամբողջութեամբ յարել Ռուսաստանի դեմոկրատիային, որը պահանջում է պատերազմը վերջացնել առանց հողադրաւումի եւ ռազմատուգանքի»:

«... Կովկասեան ազգութիւնների նկատմամբ համագումարը անհրաժեշտ է դռնում սերտ ու համերաշխ յարաբերութիւն ստեղծել ամենքի հետ՝ նպատակ դնելով իրականացնել կեանքում փոխադարձ համերաշխութեան եւ յարգանքի վրա հիմնւած ռամկավար իդէալները»:

Կովկասեան ժողովուրդների մէջ, ըստ էութեան, ամենից աւելի համապետական հողի վրա կանգնած էին հայերը: Յեղափոխութեան սկզբին երկու խնդիր էր դրադեցնում նրանց. թիւրքահայկական հարցի լուծումը եւ Անդրկովկասի վարչական վերաբաժանումը՝ ազգագրական սկզբունքով:

Առհասարակ, վարչական նոր սահմանազմման խնդիրը կովկասեան ժողովուրդներին ամենից չատ դրադեցնող ու փոխադարձ դժգոհութիւն պատճառող խնդիրներից մէկն էր: Տակաւին հին ռեժիմի օրով, փոխարքայութեան կից դումարւած ղեմստւոյական խորհրդակցութիւնների միջոցին,

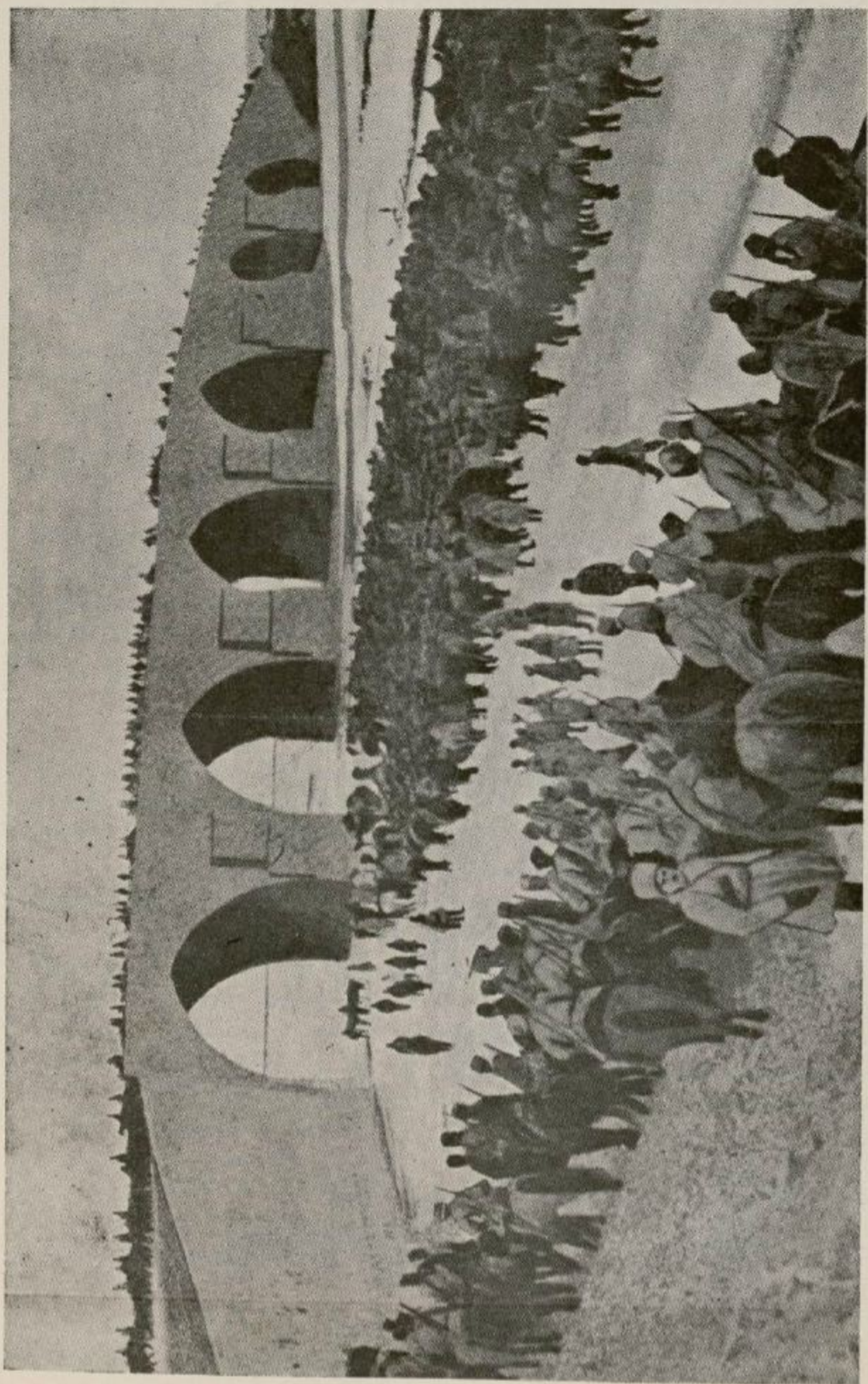
1916 թ. ապր. 26 — մայիս 7-ին, հայ ներկայացուցիչները դրել էին նոր «գիւղատնտեսական շրջաններ» կազմելու առաջարկը, բայց մնացել էին փոքրամասնութեան մէջ. վարչական նոր բաժանման թաքուն ծրագիր էր այդ: Յեղափոխութիւնից յետոյ, երբ զեմստւո մտցնելու հարցը ստացաւ գործնական նշանակութիւն, հայերը նորից առաջ քաշեցին վարչական վերաբաժանման պահանջը, առանց որի նոր զեմստւոյի մէջ հայերը, զրեթէ ամէն տեղ, պիտի կազմէին փոքրամասնութիւն: Յեղափոխութիւնը պարտաւոր էր սրբապրել հին իշխանութեան գործած չարիքները՝ վերացնելով կամայականօրէն գծւած անարդար սահմանները: Օգակոմի հայ անդամի կողքին կազմւած միջկուսակցական մարմինը, զիւղատնտեսներ Յ. Փիրալեանի, Ս. Կամսարականի եւ Ա. Ծահխաթունեանի ու Գ. Խատիսեանի աշխատանքով, մշակել էր Անդրկովկասի վարչական բաժանման նոր ծրագիր, որ եւ Ա. Ծահխաթունեանի միջոցով ուղարկեց Պետրոգրադ պատշաճ իշխանութիւններին ընդունել տալու համար:

Յեղափոխութիւնից յետոյ Պետրոգրադում կազմւել էր Սահմանադիր ժողովի գումարման նախապատրաստական աշխատանքները կատարող մի յանձնախումբ, որի մէջ ներկայացուցիչներ ունէին Ռուսաստանի բոլոր ազգերը: Հայերի կողմից այդ աշխատանքներին մասնակցում էր Գ. Խատիսեանը: Նոյն ժամանակ ներքին գործոց նախարարութեան կից գործում էր տեղական ինքնավարութիւնների յանձնախումբը Բ. Վեսելովսկիի նախագահութեան տակ: Օգտւելով առիթից՝ Բ. Վեսելովսկին հրաւիրեց խորհրդակցութեան Պետրոգրադ գտնուող անդրկովկասցի գործիչներին՝ Անդրկովկասի զեմստւոյական հարցը քննելու նպատակով: Հայերից այդ խորհրդակցութեան մասնակցեցին Ա. Ծահխաթունեանը եւ Գ. Խատիսեանը, որոնք կարողացան համոզել, զեմստւո մտցնելուց առաջ, Անդրկովկասը ենթարկել վարչական նոր բաժանման: Քննութեան առնւեց Հ. Յ. Դանակցութեան ներկայացուցչի առաջարկած նախագիծը, որը, երկու խօսքով, հետեւեալն էր. —

Արեւելեան Անդրկովկասը բաժանւում էր երկու մասի՝ թրքական եւ հայկական: Հայկական մասի մէջ մտնելու էին Ղազախ, Գանձակ, Զիւանչիք եւ Ծուշի գաւառների լեռնային հայաբնակ մասերը եւ ամբողջ Զանգեզուրը, բացի Բարդուշատի հովտի մի քանի թուրք զիւղական հասարակութիւններից, որոնք միացւելու էին Կարեաղինի թրքական գաւառին: Գանձակ քաղաքը բաժանւելու էր երկու մասի՝ թրքական եւ հայկական: Ախալքալաքը, Լոռին եւ Ծաղկայի հայկական մասը պէտք է միացւէին նոր կազմելիք Ալեքսանդրապոլի նահանգին:

Այսպիսով, ստեղծւելու էր հոծ հայ ազգաբնակչութիւն ունեցող մի շրջան՝ բաժանւած 4 նահանգի՝ Գանձակի, Երեւանի, Ալեքսանդրապոլի եւ Կարսի: Համապատասխան ձեւով կազմւելու էր եւ հոծ թրքական շրջան:

Այս ծրագրի դէմ յանձնախումբում, ըստ էութեան, առարկեցին միայն վրացի ազգային-դեմոկրատները, որոնք գտնում էին, որ Ախալքալաքն ու Լոռին, իբրեւ վրացական սեփականութիւն, պէտք է մտնէին Վրաստանի

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԸ ԴԷՊԻ ԷՐԶՐՈՒՄ

սահմանների մէջ: Թուրք ներկայացուցիչները յայտարարեցին, թէ իրենք լաւ ուսումնասիրած չեն խնդիրը, համապատասխան լիազօրութիւն չունեն եւ, հետեւաբար, չեն կարող մասնակցել հարցի լուծման: Յանձնախումբը, իր ամբողջութեան մէջ, հաւանութիւն տւեց հայկական նախագծին, որը յետոյ նախարարութեան կողմից ընդունեց իրեւ հիմք կառավարական օրինագծի: Այս վերջինը ուղարկեց Թիֆլիս՝ Օղակումին, որը, մի ամսւայ ընթացքում, իր կարծիքի հետ միասին պէտք է վերադարձնէր նախարարութեան: Օղակումը նախագծի քննութիւնը յանձնեց միջազգային մի յանձնախմբի, որը ունեցաւ երկար խորհրդակցութիւններ, բայց կարելի չեղաւ յանգել ընդհանուր եզրակացութեան: Առանձին ազգերի ներկայացուցիչների դիրքը յանձնախմբում լիովին երեւան բերեց քաղաքական այն ձգտումները, որոնցով տոգորւած էին այդ ազգերը: Հայերը, բացի հայ սոցիալ-դեմոկրատներից, որոնք ինքնուրոյն կարծիք չունէին, պաշտպանում էին կառավարական նախագիծը. վրացի սոցիալ-դեմոկրատները, յանձին Ժորդանիայի եւ Ռամիշվիլիի, համաձայն էին հայկական ծրագրին. միւս կուսակցութիւնները շարունակում էին պնդել Ախալքալաքն ու Լոռին Վրաստանին միացնելու պահանջի վրա: Թուրքերը հիմքից մերժում էին նախարարական նախագիծը. նրանք առաջարկում էին Անդրկովկասը բաժանել աւելի մանր վարչական — ղեմստւոյական միութիւնների՝ այդ միջոցով կամենալով ապահովել մահմետական տարրերի գերակշռութիւնը Կովկասում: Այս տարակարծութիւններն ու վէճերը մինչեւ վերջ էլ մնացին չլուծւած եւ, ի վերջոյ, ճակատագրական դեր կատարեցին կովկասեան ժողովուրդների կեանքում:

Պէտք է նկատել, որ թէ՛ վարչական սահմանագծման եւ թէ՛ այլ հարցերում, հէնց սկզբից, նկատելի դարձաւ թուրք-վրացական ընդհանուր հասկացողութիւն ու դործակցութիւն: Բոլոր կարեւոր խնդիրներում, երբ հրապարակ էր դալիս կովկասեան ժողովուրդներին վերաբերող ընդհանուր մի խնդիր, թուրք ու վրացի ներկայացուցիչները դուրս էին դալիս համեմատելի ու միացեալ ճակատով: Յեղափոխութեան առաջին օրերից սկսած մինչեւ վերջ, թուրք-վրացական ընդհանուր ճակատը հայերի հետ առնչութիւն ունեցող բոլոր դէպքերում մնաց իրողութիւն, եւ այս հանգամանքը դարձաւ անդրկովկասեան կեանքի կարեւոր դործօններից մէկը: Այդ դադանի թէ բացայայտ դործակցութիւնը ունեցաւ չափազանց աղէտաւոր հետեւանքներ կովկասեան ժողովուրդների համերաշխ մէկ ընտանիք կազմելու տեսակէտից: Վրաց-թրքական դործակցութիւնը, մասնաւորապէս այլանդակ ձեւերով արտայայտւեց անդրկովկասեան գիւղացիական համադումարում, երբ վրացի սոցիալ-դեմոկրատները եւ թուրք բէգերն ու աղալարները, ձեռք-ձեռքի տւած, պայքար մղեցին սոցիալիստ-յեղափոխականների եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հողային բանաձեւի դէմ եւ կամենում էին հայ գիւղացիութեան պարտադրել սոցիալ-դեմոկրատական հողային ծրագիրը:

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅՈՑ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ասացինք արդէն, որ յեղափոխութիւնը չըջեց ամէն բան: Նոր դարա-
չըջան էր բացւում:

Կովկասը, ինչպէս եւ ամբողջ Ռուսաստանը, խելայեղ ոգեւորութեամբ
տօնեց բռնապետութեան անկումը: Հանդէսները, թափօրները, ժողովներն
ու համադումարները իրար էին յաջորդում: Մամուլը արբեցած էր աղատու-
թիւնից: Եւ ապագան ամենքին թւում էր այնպէս վարդապոյն: «Նրբե՛ք, եր-
բե՛ք, գրում էր «Հորիզոն»ը մայիս 1-ի խմբագրականում, ապագան չի թւա-
ցել մեզ այնպէս գեղեցիկ, յաղթութիւնը՝ այնքան մօտ, ինչպէս այսօր՝ յոյսի
ու յոյզի այս երազ օրերին... Գահեր են խորտակւում ու շղթաներ քանդւում,
եւ թագակիր աւագակները դողում են աշխարհ անողոք դատաստանի առջև»:

«Յոյսի ու յոյզի օրեր» էին, մանաւանդ, մահաւան տապալում դալար-
ւող արեւմտահայութեան համար:

Ապրիլ 27-ին Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը, յատուկ կարգադրու-
թեամբ, որոշեց թիւրքահայկական դրաւած վայրերի վիճակը, որ կատա-
րելապէս համապատասխանում էր հայերի այն Ժամանակւոյ բաղձանքնե-
րին: Այդ կարգադրութիւնը, որ լոյս տեսաւ «Ժամ. Կառավարութեան
Լրատու» պաշտօնաթերթի մէջ, հետեւեալն էր.

Ժամանակաւոր Կառավարութեան կարգադրութիւնը թիւրքահայաստանի մասին

Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը, համաձայն յօդ. 42 եւ 43-ի Լահէի
հոկտ. 5/18 կօնվէնցիայի ցամաքային պատերազմի օրէնքների եւ սովորոյթ-
ների մասին, մինչեւ խաղաղութեան դաշնագրով թիւրքահայաստանի վիճա-
կի վերջնական որոշումը՝ կարգադրեց.

Յօդ. 1. — Թիւրքահայաստանի հողը՝ Ռուսաստանի զօրքերի դրաւ-
ած քաղաքացիական կառավարութեան տեսակէտից՝ վերացւում է կով-
կասեան իշխանութիւնների, այլ եւ կովկասեան ռազմաճակատի զինւորա-
կան իշխանութիւնների տնօրինութիւնից եւ անմիջապէս ենթարկւում է
Ժամ. Կառավարութեան:

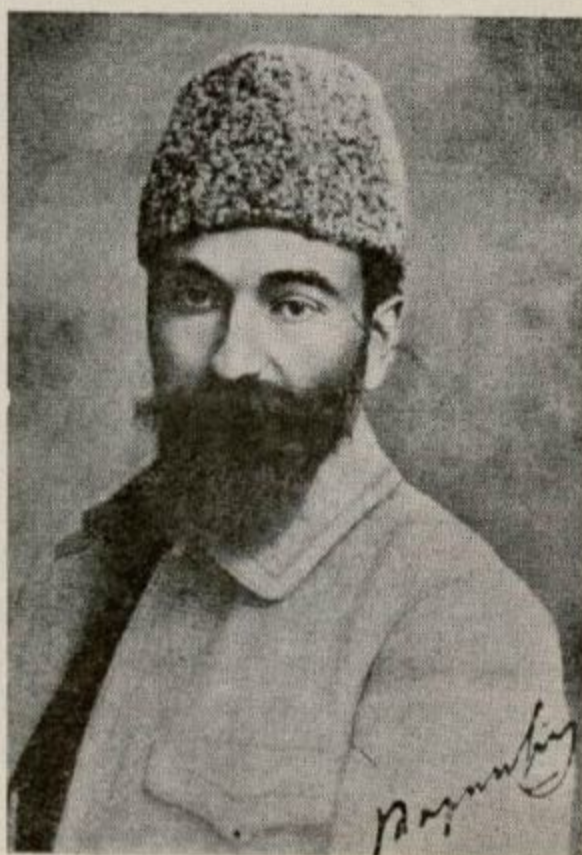
ՀԱՅ ԿԱՄԱՌՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐՔՈՒՄ

ԿԱՄԱՌՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐՔՄԱՆ ԽՈՒՄԻ ՄԸ ՂԵԿԱՎԱՐՆԵՐ ԻԳՏԻՐԻ ՄԷՋ

ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔ. ՄԵԼԻՔԻՍԵՍԻԱՆ
Առաջնորդ Ատրպատականի

Իմ յեղափոխական
ԳԱՆՈՒՍՏ ԱԼՈՅՆԱՆ
(Սպաննուած՝ Բայազէյի մէջ)

Յօդ. 2.— Առաջին յօդաժողովը յիշուած լիազօրութեանց, ինչպէս եւ թիւրքահայաստանի շրջանների կառավարութեան 5 յունիս 1916 թ. ժամանակաւոր օրէնքով այս շրջանների ընդհանուր նահանգապետին յանձնուած իրաւունքների իրազօրծումը ժամ. կառավարութեան կողմից վստահուած է իր նշանակած թիւրքահայաստանի ընդհանուր կոմիսարին:

Յօդ. 3.— Թիւրքահայաստանի ընդհանուր կոմիսարի մօտ գտնուած է քաղաքացիական մասի օգնականը:

Յօդ. 4.— Ընդհանուր կոմիսարը, իր քաղաքացիական մասի օգնականի ղեկուցման համաձայն, անմիջապէս ներկայացնում է ժամ. կառավարութեան իր նկատումները թիւրքահայաստանի շրջանների կառավարութեան 5 յունիս 1916 թ. ժամանակաւոր օրէնքի ցանկալի լրացումների եւ փոփոխութիւնների մասին:

Ստորագրեցին՝ Նախարարապետ Լվով

Արտաքին գործերի նախարար Պ. Միլիկով

Ժամ. կառավարութեան գործերի վարիչ Վլադ. Նարոկով

26 ապր. 1917 թ.

Այսպիսով, թիւրքահայաստանի խնդիրը նորից դրւում էր միջազգային հողի վրա, հանւում էր կովկասեան միջցեղային կրքոտ փոխարարներութիւնների միջավայրից եւ կապուած ուղղակի կենտրոնական կառավարութեան հետ: Սա ինքնին մեծ յաջողութիւն էր հայերի համար:

Բացի այդ, նախատեսուած էր, որ ընդհանուր կոմիսարի օգնականը լինելու էր հայ եւ, ուրեմն, պրաւած վայրերի վարչական կազմակերպումը եւ, մանաւանդ, փաստական կառավարութիւնը ընթանալու էր ըստ ամենայնի հայկական ցանկութիւնների համաձայն:

Այդպէս էլ եղաւ: Թիւրքահայաստանի ընդհանուր կոմիսար նշանակեց մի պարկեշտ ուռւ գինւորական՝ զօր. Աւերիանովը, իսկ նրա քաղաքացիական մասի օգնական՝ բժ. Յ. Զաւրեանը — մէկը այն լուսամիտ ու դադափարական գործիչներից, որոնք իրենց ամբողջ կեանքը նւիրել էին հայկական դատին: Զաւրեանը աչքի ընկնող դեր էր կատարել եւ 1913-14 թ. բարենորոգումների շրջանում, գործակցել էր Պօղոս Նուպարին պատերազմի ընթացքին, աշխատել ուռւ գինւորականութիւնը շահագրգռել հայկական հարցով եւ լայն ծանօթութիւններ ու կապեր ունէր, ջերմ համակրանք էր վայելում ուռւ քաղաքական շրջաններում: Նա մտերիմ կապերով կապուած էր ուռւական յեղափոխութիւնը անձնաւորող Ա. Քերենսկիի հետ: Նրա նշանակումը պրաւած վայրերի վարչութեան ղեկավարութեան պաշտօնին պրաւական էր, որ այս անգամ խօսքը կարող է վերածւել գործի:

Եւ գործը չուշացաւ: Արագ կերպով մշակեց թիւրքահայաստանի պրաւած վայրերի վերաբնակեցման ծրագիրը, նշանակեց վարչութեան նոր կազմ, մեծ մասամբ հայերից, յատկացեցին մեծագումար վարկեր եւ ձեռք առնեցին միջոցներ, որ գաղթականութիւնը վերադառնայ իր տեղերը:

Ասենք, առանձին միջոցների պէտք էլ չկար, քանի որ ժողովուրդը ինքը, երբ վերացան կապանքները, տարերային թափով մղւեց դէպի երկիր:

Կարճ ժամանակամիջոցում, Թիւրքահայաստանը, մանաւանդ, Վասպուրականի եւ Տարօն-Տուրուբերանի շրջանները վերականգնանային: Ամէն տեղ բռնել էր հայ ազգաբնակիւթիւնը: Գիւղերը վերաշինւում էին: Մշակւած արտերը ծածկւում էին կանաչով: Աշխատանքը եռում էր: Մի ձեռքը հրացան, միւսում մած ու բահ՝ հայ գիւղացին ողողում էր քրտինքով հայրենի հողը եւ անօրինակ ոգեւորութեամբ ու եռանդով վերաշինում այն, որ քանդել էր բարբարոս թշնամին կամ պատերազմի դաժան չափումը:

Բացի կառավարական հիմնարկութիւններից, դրաււած վայրերում աշխատում էին եւ բարեգործական ու մշակութային մարմիններ՝ Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը, Եղբայրական Օգնութեան Կոմիտէն, Քաղաքների Միութիւնը, Գաղթ. Կենտր. Կոմիտէն, Մոսկւայի Կոմիտէն, զանազան հայրենակցական ընկերութիւններ, որոնց ներկայացուցիչներն ու գործակալները զրաղւած էին զանազան վայրերում: Բազմաթիւ գործիչներ հետզհետէ անցան դրաււած վայրերը՝ լծւելով աշխատանքի՝ պետական ու հասարակական ասպարէզներում: Նրանց մէջ էին Խաչ. Կարճիկեանը, Ռ. Տէր Մինասեանը, բժ. Ա. Պօղոսեանը, Կ. Համբարձումեանը, Վ. Քրմոյեանը, Կ. Սասունին, Տ. Զօրեանը, Սասունցի Մանուկը, Սասունցի Մուշեղը, Միրական Տիգրանեանը, Վահան Փափագեանը, Յովսէփ Թադէոսեանը, Մ. Դարմանեանը, Մ. Տէր Գրիգորեանը, Բ. Արոյեանը, Տ. Աղամալեանը, Հ. Մակարեանը եւ շատ ուրիշներ՝ բժիշկներ, գիւղատնտեսներ, դեղագործներ, գթութեան քոյրեր, որբահաւաքներ ու որբ խնամողներ, վարչական պաշտօնեաներ, մարտիկներ:

1918 թւի ամառը Վան—Մուշ—Բասէն տարածութիւնը բնակեցւած էր հայ ազգաբնակիւթեամբ, հարկաւ, ոչ խիտ գիւղերով, եւ հայկական վիլայէթները դարձել էին իսկական մտքով Հայաստան: Մօտաւոր հաշւով, դրաււած վայրերի բնակչութիւնը դասաւորւած էր հետեւեալ ձեւով. Բնայաղէտ եւ շրջակայքը՝ 10,000 մարդ, Դիատին՝ 5,000, Ալաշկերտ՝ 30,000, Բասէն՝ 22,000, Խնուս՝ 28,000, Կարին եւ դաշտը՝ 6,000, Դերջան՝ 4,000, Երզնկա՝ 3,000, Ճորոխի հովիտը՝ 3,000, Բուլանըի—Մանազկերտ՝ 4,500, Տրապիզոն՝ 1,500, Վանի նահանգ՝ 25,425 — ընդամենը՝ 142,425 մարդ*): Տեղական վարչութիւնը կրում էր զբեթէ զուտ հայկական կերպարանք. տեղ-տեղ դոյութիւն ունեցող ոռւս պաշտօնէութիւնը ձեւական դիրք ունէր եւ շատ քիչ էր ազդում գործերի վրա: Բացի վարչութիւնից, կային ինքնապաշտպանութեան խմբեր, որոնք պահակի դեր էին կատարում: Ժողովուրդն ինքն էլ ղինւած էր եւ ի վիճակի պաշտպանելու իրեն: Բացի այդ, Վանում, Մուշի շրջանում, Խնուսում, Ալաշկերտում, Էրզրումի եւ Երզնկայի կողմերը գործում էին զուտ հայկական զօրամասեր: Որոշ վայրերում հիմնւած էին որբանոցներ, որոնց մէջ հաւաքւում ու խնամւում էին որբերը: Կարեւոր կէտերում կային բազմաթիւ սննդակայաններ, հիւանդանոցներ, բուժարան-

*(Տես՝ «Հորիզոն», 1917 թ. յուն. 1.

ներ: Մի խօսքով, Թիւրքահայաստանը յարութիւն էր առնում մոխիրների տակից, եռանդով վերաշինւում ու սլափափափում էր նոր կեանքով ապրելու: Համար*):

Այս առթիւ հետաքրքրական են Թիֆլիսի այն օրերի հայ թերթերի հաղորդած տեղեկութիւնները: Այսպէս, «Հորիզոն»-ում կարդում ենք. «Երկրի մէջ այս տարի կրթական-կուլտուրական կեանքը աւելի փայլուն չըջան ունեցաւ, քան անցեալ տարիներուն: Վանի մէջ դոյութիւն ունեն մօտ 16 դպրոցներ: Դպրոցներ կան նաեւ Երկրի ամէն մէկ անկիւնը: Կան նաեւ որբանոցներ: Դպրոցական-որբանոցային հսկողութիւնը կը գտնուի Արեւմտահայ Խորհուրդին ձեռքը, բայց տեղական երիտասարդ ուժերն են ղլխաւորաբար, որ կը վարեն դործը: Երկրի որոշ վայրերու մէջ բացւած են նոյնպէս դրաղարան-ընթերցարաններ: Մէկ-մէկ կը պատահեն նոյնպէս երեկոյթներ, ներկայացումներ եւ այլն»:

1917 թւի վերջերին, Թիֆլիսի «Ազատամարտ»-ում գրաււած վայրերից վերադարձած մի ճանապարհորդ գրում էր. «Տասնեակ վերստերով ճամբայ կտրեցինք, Թիմարի ամբողջ երկարութեամբ եւ չգտանք ո՛չ մէկ թիզ հող առանց վարելու. միայն մէկ տեղ հանդիպեցանք անվար հողի, երբ, սակայն, քիչ ետք նկատեցինք, որ հեռւէն հայ ծեր դիւղացին խտիւր ձգած էր հողին մէջ եւ սկսած էր վարել միակ անհերկ հողը»:

Նոյնն էր պատկերը, ընդհանրապէս, եւ միւս շրջանների համար: Հ. Գիւղատնտ. Ընկերութիւնը եւ Հայաստանի Կոմիսարիատը գերմարդկային ճիգ դործ դրին ժողովրդին սերմացու ու լծկան հասցնելու համար, եւ երկիրը ծածկեց կանաչ արտերով:

Ռուսական իշխանութիւններն ու զօրահրամանատարներն էլ օժանդակում էին հայերին: Առաջւայ թշնամական վերաբերումը հետզհետէ չքանում էր: Դեռ պատահում էին անհատ պաշտօնեաներ կամ հրամանատարներ, որոնք խէթ աչքով էին նայում այս «Հայաստանի կառուցման» վրա, բայց ընդհանուր քաղաքականութիւնը հայանպաստ էր: Հրամանատարութեան համար հայերի ներկայութիւնը ռուս բանակի թիկունքում օգտակար էր թէ ռազմագիտական տեսակէտով եւ թէ, մանաւանդ, այն պատճառով, որ հայերի մշակած արտերից զօրքը կը ստանար պարէն եւ անասունների կեր: Հաղորդակցութեան միջոցների խանդարումով՝ Ռուսաստանից հացահատիկ ու խոտ հասցնելը դառնում էր աւելի եւ աւելի դժւար: Հայերի մշակած հողերը, մասամբ, կը լրացնէին այդ պակասը:

Առհասարակ, զարմանալի կենսունակութեան եւ ձեռներէցութեան ողի յայտնաբերեց արեւմտահայ ժողովուրդը: Ամենատաժանելի պայմաններում, Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի ռեժիմի տակ, նա պահեց իր հոգեկան արիութիւնը եւ կազմակերպեց իր հաւաքական կեանքը: Յեղափոխութիւնից յետոյ, նա փութաց ամբողջապէս իր ձեռքն առնել սեփական ճակատադրի տնօրինումը: Այդ

*) Թիւրքահայ գրաււած հողերի մասին տեղեկութիւններ կարելի է ստանալ Կ. Սասունի «Տաճկահայաստանը Ռուսական Տիրապետութեան Տակ» (1914—1918), Բոստոն 1927. զբէրց:

տեսակէտից ահադին դեր կատարեց Արեւմտահայ Առաջին Համագումարը, մայիս 2—11-ին, Երեւանում:

Համագումարը հրաւիրւեց միջկուսակցական կազմակերպիչ մարմնի կողմից եւ բաղկացած էր 80 պատգամաւորներից ու խորհրդակցական ձայնի իրաւունք ունեցողներից, որոնցից 15 հոգին Թիւրքահայաստանից, 27 Կովկաս ապաստանած գաղթականներից, 14 ընկերութիւններից ու միութիւններից, 8 կուսակցութիւններից, 3 Թիւրքահայ մամուլից, 6 հրաւիրեալներ եւ 11 խորհրդակցական ձայնով կանչւածներ: Համագումարին ներկայացուցիչ էր ուղարկել եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը: Հանդիսաւոր բացումը կատարեց Անդրանիկը, իսկ բացման խօսքը ասաց Արամը, որի ճառը թողեց խորունկ տպաւորութիւն ամենքի վրա:

Համագումարը հրաւիրւած էր միայն գաղթականական խնդիրներ լուծելու նպատակով, բայց անհրաժեշտօրէն ստացաւ նաեւ քաղաքական գունաւորում: Նրա հանած որոշումներն ու, մանաւանդ, ստեղծած մարմինը յետագային խաղացին խոշոր դործնական դեր արեւմտահայերի կեանքում:

Համագումարը երկարօրէն զբաղւեց գաղթականական ու նպաստաբաշխման դործի քննութեամբ եւ ապագայ դործունէութեան ծրագրի մշակումով: Ի վերջոյ, ընդունւեցին հետեւեալ երկու բանաձեւերը, որոնցից երկրորդը, դէպքերի բնական զարգացումով, դարձաւ մի տեսակ սահմանադրութիւն:

Առաջին բանաձեւը, որ առաջարկեց Վահ. Փափաղեանը եւ ընդունւեց 51 քէտով 8-ի դէմ, արտայայտում էր համագումարի վերաբերումը դէպի գաղթականական կամ, ինչպէս այն ժամանակ ասում էին, փախստականական մարմինների անցեալ դործունէութիւնը:

Բանաձեւը ասում էր. «Թիւրքահայ համագումարը լսելով պատգամաւորներու զեկուցումները եւ փախստականական ազգային մարմիններէ ոմանց ներկայացուցիչներու բացատրութիւնները փախստականներու օգնութեան դործի կազմակերպման եւ վիճակի մասին, կը նկատէ, որ փախստականներու օգնութեան դործը վարող ազգային մարմիններու դործունէութիւնը՝ չնայած անոնց նպատակներու եւ միջոցներու բացարձակ համամանութեան՝ չէ ունեցած մէկ ընդհանուր ուղեգիծ եւ դործելակերպ, ինչպէս նաեւ միջոցներու ու դործերու կենտրոնացում եւ ներդաշնակութիւն:

«Որ օգնութեան դործին մէջ տեղի են ունեցած խոշոր թերութիւններ, ինչպէս՝ անմեթօղ դործելակերպ, իրական քօնթրօլի բացակայութիւն, պաշտօնական կազմի անփոյթ ընտրութիւն, փախստականներու իրաւական մասնակցութիւնը չէ յարգւած, կանոնաւոր հաշւետւութեան բացակայութիւն, որոնք առիթ տւած են բազմաթիւ բողոքներու եւ կասկածներու:

«Որ փախստականներու օգնութեան դործը ընդհանուր առմամբ նկատւած է իբր սոսկ մարդասիրական ձեռնարկ եւ տարւած է ըստ այնմ՝ զեկավարւելով՝ ղյխաւորապէս նպաստ տալու սկզբունքով, փոխանակ աշխատանք տալու, մինչդեռ հալածական թրքահայութեան գոյութեան պահպանման

ԲԱՍԷՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

ՍԱԲՕ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
Բասենի գաղառապետ

ԼՆԻՈՆ ԷՍԷՏԵԱՆ
«Մանուան Գունդ»ի սպայ

գործը պիտի նկատւէր գերազանցապէս ազդային—հասարակական նշանակութիւն ունեցող գործ :

«Միւս կողմէ, սակայն, բոլոր յիշեալ թերութիւններով հանդերձ թրքահայ համագումարը փախստականական կազմակերպութիւններու դոյութիւնը օգտակար կը համարէ հետեւեալ նկատումներով .

«Որ անոնք ցարդ ձեռք բերած են գործին անհրաժեշտ փորձառութիւնը, հաստատած են կապեր եւ մօտէն ծանօթ են ուսւ միջավայրին ու պայմաններուն :

«Որ արդէն ստեղծած եւ ընթացք տւած են որոշ հիմնարկութիւններու :

«Որ փախստականներու դոյութիւնը պահելու գործը համագումարը կը նկատէ իբր համազգային գործ . հետեւաբար անոր օգնութիւնը պիտի կատարւի բոլոր հատւածներու կողմէ հաւասարաբար, եւ

«Թրքահայութիւնը առտանդական եւ տնտեսական քայքայման այս վիճակին մէջ շատ տեսակէտներով հնարաւոր եւ ցանկալի չի համարեր միայնակ վարելու իրերօգնութեան գործը առանց փախստականներու մարմիններու գործակցութեան :

«Գործակցութեան սոյն հիմերու համաձայն ծրագրի մը պատրաստութեան համար համագումարը այդ խնդիրը կը յղէ համապատասխան յանձնաժողովին» :

Երկրորդ բանաձեւը ընդունեց միաձայնութեամբ եւ ձեւարկերպում էր յետագայ անելիքները .—

«Համաշխարհ . պատերազմի հետեւանքով մեր քայքայւած ժողովրդի վերածնունդին նւիրւած աշխատանքը նպատակ պիտի ունենայ՝ 1) Թիւրքահայ ժողովրդի Ֆիզիքական դոյութեան պահպանումը եւ անոր քայքայւած տնտեսութեան վերականգնումը . 2) Հայրենիքի վերաշինութիւնը . 3) Նոր սերնդի կրթական, ֆիզիքական եւ քաղաքացիական դաստիարակութիւնը :

«Այդ նպատակներուն իրագործման համար համագումարը նկատի ունի հետեւեալ երեք հիմնական սկզբունքները . 1) Տեղական կազմակերպութիւններ յառաջացնել գրաււած վայրերու հայութեան, ինչպէս նաեւ Ռուսաստան եւ Պարսկաստան ապաստանած հայ փախստականութեան մէջ . 2) Փախստականական գործերու մէջ իրագործել արեւելահայերու եւ արեւմտահայերու սերտ համագործակցութիւնը . 3) Օգնութեան գործի զեկավարութիւնը եւ գրամական միջոցները կենտրոնացնել մէկ կենտրոնական մարմնի ձեռք :

«Սոյն սկզբունքներու իրագործման գործօններն են՝ համագումար եւ կեդրոնական խորհուրդ :

«Կեդր . խորհուրդի անդամներու կէսը կընտրւի Թիւրքահայ համագումարի կողմէ, իսկ միւս կէսը ուսաստայ փախստականական գլխաւոր մարմիններու եւ կամ ուսաստայ համագումարի կողմէ : Այժմ խորհրդի համար կընտրւի 15 անդամ եւ 10 փոխանդամ : Իսկական անդամներու թւի վերջնական ճշտումը կը թողնուի ուսաստայ մարմիններու ընտրութեան ժամանակ :

«Խորհուրդը փախստականական ընթացիկ գործերը կը վարէ իրմէ ընտրւած բիւրօի միջոցով, որու անդամները վճարովի պիտի ըլլան:

«Խորհուրդը իրեն կից կը կազմէ կրթական, որբանոցային, առողջապահական, պարենաւորման, իրաւաբանական, աշխատանքի եւ տեղեկատու բիւրօներ եւ յանձնաժողովներ:

«Թիւրքահայ համագումարը կընտրէ վերստուգիչ յանձնախմբի երեք անդամներ՝ առաջարկելով կեդր. խորհրդին ուստահայ անդամներ տուղ մարմիններուն եւ կամ ուստահայ համագումարին՝ լրացնել զայն երկու կամ երեք անդամներով:

«Վերստուգիչ մարմինը պիտի հսկէ խորհրդի դրամական գործառնութեանց վրա՝ համաբարտու ըլլալով համագումարին»:

Միաձայնութեամբ ընտրւեցին խորհրդի 15 անդամներ՝ Անդրանիկ, Սմբատ Բօրոյեան, Հրանտ Գալիկեան, Արտակ Դարբինեան, Զապէլ Եսայեան, Ա. Թէրզիպաշեան, Գ. Հայկունի, Հմ. Մանուկեան, Լ. Շանթ, Վարդ. Պապիկեան, դր. Պոնափարթեան, Կարօ Սասունի, Սեպուհ, Յակ. Տէր-Զաքարեան, Վահան Փափազեան:

Վերստուգիչ յանձնախումբ՝ Սերովբէ Կիւլպէնկեան, Արշակ Սաֆարեան, Եղնիկ Քաջունի:

Համագումարի փակումից յետոյ Արեւմտահայ Խորհուրդն իր միջից ընտրեց 5 հոգիւնոց բիւրօ, որ եւ ստանձնեց համագումարի որոշումներ իրաւ գործումն ու արեւմտահայ գործերի ղեկավարութիւնը: Բիւրօի անդամներ ընտրւեցին Վահ. Փափազեանը, Արտ. Դարբինեանը, Յ. Տէր-Զաքարեանը, Կ. Սասունին եւ Հ. Գալիկեանը: Հետզհետէ դրաււած վայրերի եւ Անդրկովկասի զանազան կենտրոններում կազմւեցին Արեւմտահայ Բիւրոյի մասնաճիւղեր, որոնք դարձան արեւմտահայութեան իրական ներկայացուցիչները: Մի տեսակ արտահոգային պետութիւն էր ստեղծւում՝ կենտրոնական եւ տեղական իշխանութիւններով: Ասպալային, երբ Թիւրքահայաստանը դառնար ազատ, կառավարական մեքենան արդէն պատրաստ էր:

Բիւրօին յաջողւեց համախմբել դադլթականների օգնութեան գործով զբաղւող մարմիններն եւս — Կովկ. Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը, Քաղաքների Միութիւնը, Մոսկւայի Կոմիտէն, Հայոց Գիւղատնտեսական Ընկերութիւնը, Եղբայրական Օգնութեան Կոմիտէն, Կենտրոնական Նպաստամատոյցը եւ այլն, որոնց գործունէութիւնը կենտրոնացւեց եւ դրւեց ընդհանուր հակակշռի տակ: Այս մարմինները ահադին ծառայութիւն մատուցին արեւմտահայ ժողովրդին:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅՈՑ ԳՈՐԾԵՐԸ

Իրերի բերումով, արեւմտահայերի եւ արեւելահայերի կեանքը յեղափոխութիւնից յետոյ գնաց տարբեր ճանապարհներով: Արեւմտահայերը ապրում էին սեփական, ազգային-տեղական կեանքով. նրանց հետաքրքրութիւնը ամփոփւած էր Թիւրքահայաստանի եւ դադթականական գործերի սահմաններում: Արեւելահայութիւնը, ընդհակառակը, ամբողջապէս տարւեց համապետական ընդհանուր հարցերով եւ ընկերային դադափարներով: Յեղափոխութեան մրրիկը յափշտակեց նրան եւ մի պահ մոռացնել տւեց զուտ ազգային ցաւերը:

Արեւելահայոց տէնկալութիւնները յեղափոխութիւնից ամբողջապէս տեղաւորւում էին Ռուսաստանի համապետական հարցերի մէջ — նոր՝ ժողովրդական իշխանութեան հաստատում, հին վարչաձեւի մնացորդների վերացում, ընդհանուր ներում, քաղաքացիական ազատութիւններ, ռազմաճակատի ամրացում ու պատուաւոր հաշտութիւն եւայլն. այս վերջին պահանջի մէջ հասկացւում էր նաեւ Թիւրքահայաստանի ինքնավարութիւնը: Եւ, իրեւ ազգային պահանջ, մանր ազգերին եւս տալ այն իրաւունքները, որոնք մինչեւ այդ վերապահւած էին միայն տիրող ցեղին:

Նոյն ոգին տեսնում ենք եւ մայիս ամսի ընթացքին դումարւած դաւառական ու նահանգային ուսուցչական եւ գիւղացիական բազմաթիւ համագումարների մէջ — Երեւանում, Կարսում, Ալեքսանդրապոլում եւ այլուր: Ամէն տեղ դրւում էին ընդհանուր-պետական խնդիրներ, իսկ տեղական-ազգային պահանջները դուրս չէին դալիս լեզւի եւ տեղական մշակոյթի համեատ սահմաններից:

Նմոյշի համար՝ ահա Երեւանի նահանգային գիւղացիական համագումարի մայիս 12-ի նիստում, Ա. Շահխաթունեանի ղեկուցումից յետոյ ընդունւած բանաձեւը, որ տիպար կարող է համարւել եւ միւս համագումարների բանաձեւերի համար եւ որը լիովին արտայայտում է արեւելահայերի ա'յն օրերի քաղաքական ապրումները.

«Երեւանի Նահանգի Գիւղացիական Համագումարը՝ քննելով Ռուսաս-

տանի ապագայ կարգերի խնդիրը, գտնում է.

«Ռուսաստանում վերջնականապես ոչնչացած է հին կարգը եւ նրա տեղ պէտք է հաստատուի հանրապետութիւն: Այդ հանրապետութիւնը պէտք է լինի ռամկավար, որովհետեւ միայն ռամկավար հանրապետութեան մէջ կարող է աշխատաւոր ժողովուրդը իր շահերը պաշտպանել:

«Այդ ռամկավար հանրապետութիւնը պէտք է լինի դաշնակցային, որպիսին միայն կարող է համապատասխանել Ռուսաստանի պէս բազմալեզու մի երկրի եւ նպաստել պետութեան բոլոր տարրեր մասերի տնտեսական ու մշակութային դարգացմանը:

«Անդրկովկասը պէտք է կապւած լինի Ռուսաստանի հետ դաշնակցային կերպով: Ինքը Անդրկովկասը պէտք է ներկայացնի մի ռամկավար դաշնակցային հանրապետութիւն՝ բաժանւած կանտոնների՝ տեղազրական ու մշակութային պայմանների համաձայն:

«Գիւղացիական Համագումարը գտնում է, որ մինչեւ Սահմ. Ժողով՝ կենտր. կառավարութիւնը եւ նրա կովկասեան ներկայացուցիչները պարտաւոր են.

«Նախապատրաստել Սահմ. Ժողովի գործը, նոր նահանգական ու գաւառական բաժանումներ մտցնել Անդրկովկասում, այնպէս, որ նրանք համապատասխանեն աշխարհադրական եւ տնտեսական պայմաններին եւ հասար ու արդար պայմանների մէջ դնեն բոլոր ազգերին:

«Անմիջապէս մտցնել տեղական լեզուները բոլոր վարչական եւ դատական հիմնարկութիւնների մէջ, որի համար անհրաժեշտ է փոխել պաշտօնեաների կազմը:

«Սեպտեմբերից տարրական դպրոցները կատարելապէս ազգայնացնել, միջնակարգ դպրոցները՝ նոյնպէս: Որտեղ այդ հնարաւոր չի լինի ամբողջովին, ազգայնացնել գէթ ստորին դասարանները:

«Նոր վարչական բաժանումները մտցնելուց յետոյ, տալ երկրին զէմստւային ինքնավարութիւն եւ երդւեալների դատարան:

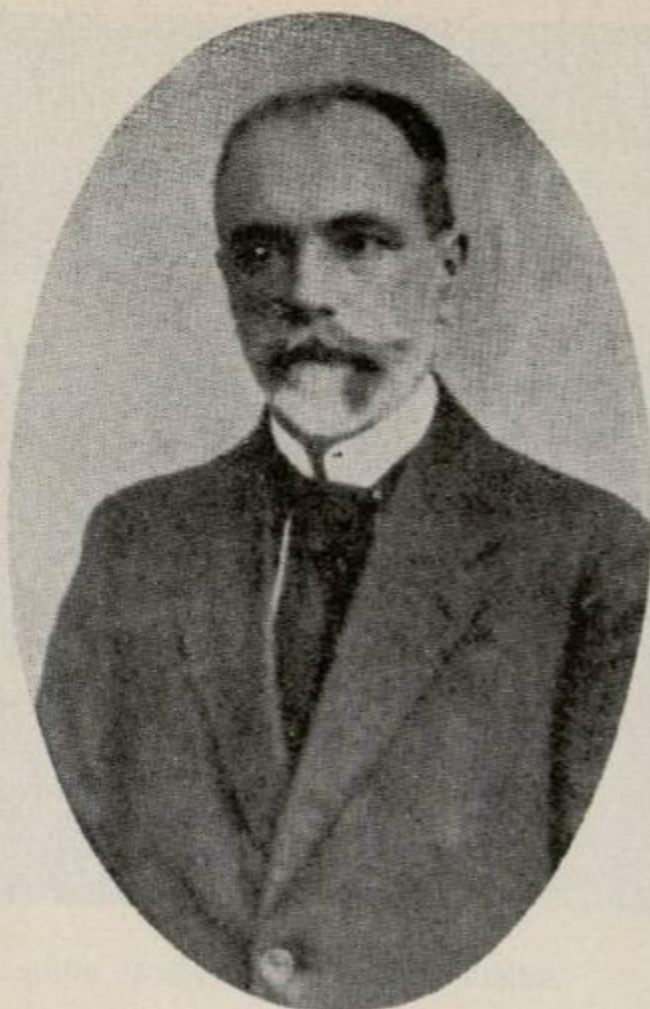
«Այս գործը թեթեւացնելու համար նահանգի գիւղացիների համագումարը սրտագին կոչ է ուղղում Ռուսաստանում ցրւած բոլոր կովկասցի ինտելիգենտ հայրենակիցներին՝ վերադառնալ հայրենիք եւ հեշտացնել դպրոցների ու այլ հիմնարկութիւնների ազգայնացման գործը»:

Նոյն այդ տրամադրութիւնները տեսնում ենք եւ քաղաքային ինքնավարութիւնների, ապա եւ Սահմանադիր Ժողովի ընտրութիւնների ժամանակ: Այս վերջինին արդիւնքը խիստ բնորոշ է Անդրկովկասի քաղաքական ուժերի դասաւորութեան տեսակէտից:

Սահմանադիր Ժողովի ընտրութիւններին, Անդրկովկասում իրար հետ մրցող ու պայքարող կողմերն էին սոցիալ-դեմոկրատները (N° 1), որոնք զեռ գործում էին համառուսական կուսակցութեան անունով եւ բացի Վրաստանի քեֆներից ստացան նաեւ հայ, ռուս, թուրք եւ այլ քեֆներ, ինչպէս նաեւ զօրամասերի սոց.-դեմոկրատ զինւորների ու սպաների

Ա. Յ. ԲԵՐԵՆՍԿԻ

Բժ. Յ. ԶԱՅԻՐԵՎ

Մ. ԳՈՐԴԱՆՆԵՎ

Յ. ՓԻՐԱՆՆԵՎ

Գ. ՆԱՏԻՍՆԵՎ

ԲՈՒՅՑ ԲԱՆԱԿԻ ՄԻԹՅՆԿ՝ ԵՐԶՆԱՅՈՒՄ

ՀԱՅ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԶԵՐԲԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԷՐԶՐՈՒՄՈՒՄ
(ձախ կողմից՝ ՇԱՀ - ԱՐՄԷՆ)

ձայները, Մոսկաւաթն ու թուրք անկուսակցական խմբակը (N° 10), որ ներկայացնում էր մահմետական աղղայնական խաւերը, եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը (N° 4): Ընտրութեան հետեւանքը եղաւ հետեւեալը. սոցիալ-դեմոկրատները ստացան 661,934 քէ էւ տւին 12 պատգամաւոր, մոսկաւաթականները՝ 615,816 քէ — 10 պատգամաւոր եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ 558,400 քէ — 9 պատգամաւոր: 62,044 քէն տալիս էր մէկ պատգամաւոր: Հ. Յ. Դաշնակցութեան ցանկով ընտրեած պատգամաւորներն էին՝ Ռոստոմ Զօրեան, Մ. Յովհաննիսեան (Մ. Վարանդեան), Հ. Օհանջանեան, Բժ. Յ. Զաւրեան, Կ. Համբարձումեան, Աւ. Շահխաթունեան, Յ. Քաջազնունի, Սիր. Տիգրանեան, Կ. Ղազարեան: Այսպիսով, առանց չափազանցութեան, Անդրկովկասի հայ ժողովրդի աւելի քան 95% իր քէն տւեց, հետեւաբար եւ վստահութիւն յայտնեց Հ. Յ. Դաշնակցութեան:

Այս համապետական տրամադրութիւններին ու լաւատեսութեան զուգընթաց զգացւում էր եւ ներքին անհանգստութիւն կատարող դէպքերի հանդէպ: Որքան եւ յեղափոխութիւնը արեցրած լինէր ամենքին, անկարելի էր չնկատել, որ որոշ խաւերում աճում էր ձգտումը յեղափոխութիւնը օգտագործելու ռազմաճակատի դործերը ի նպաստ թիւրքիայի շրջելու համար: Դիտւում էր ճակատի պահանջների հանդէպ խիստ անփոյթ վերաբերում վրացական շրջաններում եւ քողարկւած հակառու աշխատանք մահմետականների կողմից: Բազուի Մահմետական Բարեգործական Ընկերութիւնը ռազմապատկել էր իր գործակալների եւ նիւթական յատկացումների քանակը Կարսի նահանգում եւ Էրզրումի ու յարակից շրջաններում: Պաշտօնապէս նրանք զրաղւած էին մահմետական որբերի ու դաղթականների հոգատարութեամբ. իրապէս՝ ուռւ բանակի թիկունքում գործում էին յօգուտ թիւրք զէնքի:

Այս աշխատանքը, ուրիշներից աւելի, տեսնում էին հայերը, եւ յեղափոխութեան առաջին օրերից հէնց ճակատի պաշտպանութեան, աղղային ինքնապաշտպանութեան եւ հայկական ներքին ուժերի համախմբման պահանջը շատերի համար դարձաւ լուրջ մտահոգութեան առարկայ: Այս պահանջի հետեւանքով առաջ եկաւ աղղային ներքին կազմակերպութեան անհրաժեշտութեան դիտակցութիւնը:

Ապրիլ 10—13, Թիֆլիսում, Աղղային Բիւրոյի հրաւերով գումարւեց միջկուսակցական մի խորհրդակցութիւն, որին մասնակցում էին Աղղային Բիւրոյի եւ Կամաւորական Խմբերի Կարգադրիչ Մարմնի անդամները, նախկին կամաւորական խմբերի հրամանատարները, գաւառական բիւրոների եւ կոմիտէների ներկայացուցիչները, Թիֆլիսի միջկուսակցական Մարմինը, Արեւմտահայ Խորհրդի անդամները եւ այլն — Թիֆլիսից 75 եւ գաւառներից 20 դործիչ: Այդ ժողովում ներկայացուցին մանրամասն ղեկուցումներ ընդհանուր եւ աղղային-քաղաքական կացութեան, ինչպէս եւ ռազմաճակատի ու գաւառների վիճակի մասին: Եւ անհրաժեշտ տեսնեց, երկու ամսից ոչ ուշ, հրաւիրել աղղային համադումար՝ արեւելահայերի կեանքին վերաբերող խնդիրների լուծման համար: Որոշեց, որ համադումարը կազմւի քառանդամ ընտրական եղանակով՝ երկու սեռերի մասնակցութեամբ. 10,000 հո-

գիւն՝ մէկ պատգամաւոր: Ընտրութիւններին մասնակցելու էին միայն արեւելահայերը: Համագումարը պէտք է դումարէր Երեւանում: Ընտրութիւնների կազմակերպումն ու ղեկավարումը, համագումարի օրակարգի մշակումը եւ այլ խնդիրների կարգադրութիւնը յանձնեց Թիֆլիսի Միջկուսակցական Մարմինն, որը իրաւունք պիտի ունենար իր կազմը ուժեղացնել նոր անդամներով:

Այս որոշումը, սակայն, ժամանակի ընթացքում, ենթարկւեց որոշ փոփոխութեան, եւ համագումարը հրաւիրւեց կէս ընտրական, կէս-նշանակովի սկզբունքով: Նախապատրաստական բոլոր աշխատանքները կատարելուց յետոյ, սեպտ. 28-ին, Թիֆլիսի առաջնորդարանի սրահում, տեղի ունեցաւ Համագումարի անդամների եւ Միջկուսակցական Մարմնի խորհրդակցական մի ժողով, ուր պարզւեց Համագումարի վերջնական կազմը. — 113 Դաշնակցականներ, 43 Ժողովրդականներ, 23 Սօցիալիստ-Յեղափոխականներ, 9 Սօցիալ-Դեմոկրատներ (մէնշեւիկ, բօլշեւիկ եւ հնչակեան) եւ 7 անկուսակցականներ, ընդամէնը 203 հոգի: Համագումարին մասնակցեց առանձին ներկայացուցչութիւն եւ Արեւմտահայ Խորհրդի կողմից (Անդրանիկ, Վահան Փափազեան, Ա. Թերզիպաշեան եւլն.): Նոյն ժողովում որոշւեցին եւ Համագումարի բացման ու ղեկավարութեան գործնական խնդիրները — չընտրել պատուոյ նախագահներ, չարտասանել ողջոյնի ճառեր: Երկար վէճից յետոյ, Համագումարի բացման պարտականութիւնը թողնեց Միջկուսակցական Մարմինն: Բոլորն վէճեր տեղի ունեցան եւ նախագահութեան կազմի մասին. ի վերջոյ որոշւեց համեմատական սկզբունքով ընտրել 7 նախագահ եւ 5 քարտուղար: Թէեւ ըստ պատգամաւորների քանակի նախագահների կէսից աւելին պէտք է լինէր Դաշնակցական, բայց Դաշնակցականները համաձայնեցին ունենալ 3 տեղ եւ մի տեղ տալ անձնապէս Մոսկուայի ներկայացուցիչ անկուսակցական Ստ. Մամիկոնեանին:

Համագումարի հանդիսաւոր բացումը տեղի ունեցաւ սեպտ. 29-ին ժամը 12-ին, Արտիստական թատրոնի ընդարձակ սրահում, խուռն բազմութեան ներկայութեամբ: Հ. Օհանջանեանի յանուն Միջկուսակցական Կոմիտէի արտասանած բացման ճառից յետոյ, եօթը նախագահներ ընտրւեցին. — Յ. Քաջաղնունի, Ալ. Խատիսեան եւ Ա. Ահարոնեան (Դաշն.), Բժ. Այվազեան (Ժող.), Լ. Աթաբէգեան (Ս.-Յ.), Ղ. Տէր-Ղազարեան (Ս.-Դ.), Ս. Մամիկոնեան (անկս.) եւ 5 քարտուղարներ — Յ. Տէր-Յակոբեան ու Ա. Զոհրաբեան (Դաշն.), Ս. Մալխասեանց (Ժող.), Յ. Ստեփանեան (Ս.-Յ.) և Ս. Յովսէփեան (Հնչ.):

Նիստի նախագահութիւնն ստանձնելով Ս. Մամիկոնեանը՝ նկարագրեց հայ ժողովրդի համար ստեղծւած տարապայմանօրէն ծանր դրութիւնը եւ ջերմազին կոչ ուղղեց Համագումարին՝ հրաւիրելով համերաշխ ու ներդաշնակ գործունէութեան: Ապա լուծւեցին ժողովաւարութեան գործնական հարցերը, կազմւեց պատգամաւորների լիազօրութիւնները քննող յանձնախումբ և որոշւեց Համագումարը բաժանել 4 հատւածների, որից իւրաքանչիւրի մէջ մտնեն 5 դէպք, 5 ժող. 3 սօց.-յեղ., 2 սօց.-դէմ.: Դաշնակցա-

կանները իրենց մէկ ձայնը բոլոր հատւածներում զիջեցին սօց.—դէմ—երին ու հնչակեաններին:

Համագումարի 2-րդ նիստը, սեպտ. 30-ին, նւիրւում է ընդհանուր քաղաքականութեան հարցին: Դաշնակցութեան կողմից «Քաղաքական Մօմենտի մասին» ղեկուցում է ներկայացնում Ս. Վրացեան, որ մասնակցելով Մոսկւայի «Պետական Խորհրդակցութեան», իրրեւ Անդրկովկասի Յեղափոխական Կենտրոնի ներկայացուցիչ, մօտէն ծանօթ էր Ռուսաստանի ներքին կացութեան: Շեշտելով այն խանդավառութիւնը, որով ամբողջ Ռուսաստանը ընդունեց յեղափոխութիւնը՝ նա մանրամասն կանգ է առնում երկրում տիրող անկերպարան վիճակի վրա — ընդհանուր հիասթափութիւն երկրի ներսում եւ ճակատներում: Ռուսաստանը կանգնած է սուր ճշմարտմի առաջ: Պատճառները զօրեղ են եւ բազմազան: Նա'խ խանդարւած է պետական մեքենան. չկայ հեղինակաւոր իշխանութիւն. անւանապէս գոյութիւն ունեցող պետական մարմինների ազդեցութիւնը կեանքի վրա չնչին է: Ծայրագաւառներում ու զիւղերում տիրում է անիշխանութիւն: Երկիրը շարժւում է տարերային կերպով: Վարիչ ձեռք չկայ:

Երկրորդ՝ խանդարւած է երկրի տնտեսական կեանքը: Կանգ է առել արդիւնաբերութիւնը: Օր աւուր զարգանում է քայքայումը: Պարենաւորման ճշմարտմը եւ ապրուստի թանդութիւնը անտանելի են: Այդ հողի վրա տեղի են ունենում բազմաթիւ խռովութիւններ եւ ընդհարումներ:

Երրորդ՝ պակաս յուսահատական չեն եւ երկրի Ֆինանսները: Պատեւրազմը կլանում է միլիարդներ: Պետական եկամուտները պակասում են: Ներմուծում եւ արտածում կանգ են առել. եկամուտի միակ աղբիւրը մնացել է փոխառութիւնը: Սակայն արտաքին փոխառութիւն չի կարելի, որովհետեւ պետութիւնը դուրսը վարկ չունի: Ներքին փոխառութիւնն էլ յաջողութիւն չունի, որովհետեւ ընակչութեան ունեւոր մասը չի վստահում յեղափոխական կառավարութեան: Կառավարութեան առաջ մնում է միակ վըտանդաւոր եւ անյոյս ճանապարհը — հեղեղել երկիրը թզթաղբամով, որը աւելի է ծանրացնում կեանքը:

Չորրորդ՝ նոյն քայքայումը տիրում է եւ ռազմաճակատներում: Զօրքը լքումի է մատնւած: Կարգապահութիւնն ընկած, բանակի տոկոսնութիւնը խորտակւած. զինւորը մերկ է, անօթի եւ անղէն: Զմեռը դալիս է, բայց ո'չ մի պատրաստութիւն չի արւում: Վտանգի մէջ է ոչ թէ լոկ յեղափոխութիւնը, այլ եւ բովանդակ պետութիւնը:

Ի՞նչ անել: Եւ ղեկուցանողը արծարծում է երկու միջոց:

Առաջին՝ երկրում պէտք է ստեղծել զօրեղ իշխանութիւն, որը պէտք է լինի կօալիցիօն: Յեղափոխութեան յարած բոլոր տարրերը պէտք է կազմեն կուռ ճակատ ոչ միայն կենտրոնում, այլ եւ ամենայեւորն զիւղում: Դէմօկրատիան է իշխանութեան նեցուկն ու հիմքը:

Երկրորդ՝ պէտք է աշխատել հաշուեյարդարի ենթարկել պատերազմը, որը աղբիւրն է բոլոր չարիքների: Ներկայ պայմաններում, երբ երկրի բոլոր ուժերը քայքայման վերջին ծայրն են հասել, պնդել թէ պատերազմը

պէտք է շարունակել մինչեւ յաղթական վախճանը, անհեռատեսութիւն է: Սակայն, ինչպէս վերջացնել պատերազմը: Հնարաւոր է միթէ անջատ հաշտութիւն կնքել: Եթէ հնարաւոր է, այդ կը լինէր լաւագոյն ելքը. բայց այդ յոյսը դժւար իրադրո՞ծելի է, որովհետեւ միայն Ռուսաստանից չէ կախում: Ռուսաստանը համեւրոպական ընդհանուր շղթայի մի օղակն է եւ անջատ հաշտութիւնը մի ճակատում, կարող է պատճառ դառնալ նոր պատերազմի մի ուրիշ ճակատում: Հաշտութիւնը կարող է լինել կամ Դաշնակիցների հետ միասին եւ կամ նրանց համաձայնութեամբ: Ռուսաստանը պէտք է ձգտի հաշտութեան՝ եւրոպական դէմօկրատիան էլ ոտքի հանելով յանուն հաշտութեան: Իսկ մինչ այդ պէտք է վարել ոչ թէ յարձակողական, այլ պաշտպանողական պատերազմ՝ ամուր պահպանելով զրաւած դիրքերը: Այս համար: Հասկանալի է, թէ ինչ կը լինի մեր վիճակը, երբ Թշնամու առջեւ ռազմաճակատը մերկանայ: Մենք ուրիշներից աւելի ուժ պիտի տանք ճակատի ամրացման եւ միջոց չխնայենք ճակատի կայունութիւնն ու զինւորների ֆիզիքականն ու բարոյականը բարձրացնելու համար: Ծակատի պաշտպանութիւն եւ հաշտութիւն — այս ձեւով կարելի կը լինի ապահովել մեր նւաճումները Թրքահայաստանում: Նոյնպէս պէտք է նպաստենք ուժեղ իշխանութեան կազմութեան եւ երկրի քառասյին վիճակի դէմ կռուելու: Դրա համար նախ մեր մէջ եղած հոսանքները պէտք է ըմբռնեն պետութեան եւ մեր ազգային շահերի ներդաշնակութիւնը եւ իրադրո՞ծեն համերաշխութիւն. նոյն զգացումով տոգորւած պէտք է լինին հայ, թուրք եւ վրացի աշխատաւոր զանգւածները:

Հոկտ. 1-ի նիստում քննութեան է առնւում վրացեանի զեկուցումը: Իրար յետեւից խօսում են հոսանքների ներկայացուցիչները, որոնք համաձայն են գտնւում զեկուցանողի հիմնական մտքերին եւ ըստ իրենց աշխարհահայեացքի՝ պարզաբանում ու հիմնաւորում են հիմնական դրութիւնները:

Գաւիթ Անանուսի (ս.-դ.) — բուրժուազիան չունի քաղաքակրթւած սեփականութիւն, հետեւաբար եւ չի կարող դառնալ իրականութեան տէրը. նա պէտք է ընդառաջ դնայ դէմօկրատիայի նւագագոյն պահանջներին եւ կօալիցիայի մէջ մտնի առանց յետին մտքերի: Կօալիցիան պէտք է լինի իսկական եւ չպիտի կասկածել դէպի ձախը. կասկած կարող է լինել միայն աջ թելի վերաբերմամբ: Գալով հայ ազգային քաղաքականութեան՝ մենք չպէտք է ասենք, թէ մեր խրճիթը դիւղի ծայրումն է, մենք մեզանով զրադւենք, ուրիշները ինչ ուզում են անեն. ընդհակառակը, մենք պէտք է միանանք ռուս դէմօկրատիայի ծովին եւ լինինք ռուսից էլ աւելի ռուս:

Լեւոն Աքաբէգեան (ս.-յ.) — խօսում է սօցիալիզմի մասին: Սօցիալիզմը միայն դասակարգային պայքար կամ արդիւնաբերական միջոցների համայնացում չէ, սօցիալիզմը մի ամբողջ կուլտուրա է, որից տակաւին հեռու է Ռուսաստանը: Ռուսաստանի յեղափոխութիւնը սօցիալիստական չէ. դասակարգային հակամարտութիւնը ներկայ պայմաններում վնասակար է Ռուսաստանի պետականութեան շահերին: Մեր նպատակը պէտք է լինի պաշտ-

պանել պետականութեան շահերը եւ իշխանութեան կազմակերպման խնդրում ամբողջապէս ընդունել կառավարութեան դեկլարացիան: Պատերազմի նըկատմամբ պէտք է տոկոսնութեամբ պահել ճակատը: Ազգային քաղաքականութեան հարցում մենք մեր երկրում պէտք է դարբնենք մեր բախտը մեր հարեւանների հետ միասին: Մեր բախտը չպէտք է յանձնել կենտրոնին, որովհետեւ մենք կենտրոնի հետ շատ թոյլ թելերով ենք միացած եւ եթէ վաղը մի ձեռք կտրի այդ թելը, մենք կը մնանք մեր երկրում բոլորովին մենակ: Մենք պէտք է միանանք մեր հարեւաններին եւ հողային մաքսիմալ ծրագրի իրականացումը այդ գեղեցիկ միջոցն է, որը պիտի իրար հետ կապի Հային եւ Թուրքին: Մեր համերաշխութիւնը մեր հարեւանների հետ պիտի տեղի ունենայ ոչ թէ վերին շերտերում միայն, այլ նախ եւ առաջ ժողովրդի ստորին խւերում:

Աւետիք Շահխաթունիմ (դաշ.) — գտնում է, որ բուրժուազիան ստիպւած է ընդառաջ գնալ դէմօկրատիային: Դա իսկական կօալիցիա, ուժերի ներկայացուցչութիւնն է, այլ թոյլի զիջում: Այդ զիջումը կարելի է երկու կերպ բացատրել. կամ բուրժուազիան ենթադրում է, որ այդ բոլոր ծրագիրները ի չիք պիտի դառնան եւ կամ իր դասակարգային շահերը զոհաբերում է հայրենիքի շահերին: Հայ բուրժուազիան այդ տեսակէտից աւելի զիջում պիտի անի հայ դէմօկրատիային, որովհետեւ մեր ազգային դոյութեան խնդիրն է այստեղ վտանգւած: Ընդունելով կառավարութեան ծրագիրը՝ մենք պիտի համախմբւենք մեր իրականութեան մէջ, գործենք համերաշխ, աչքի առաջ ունենալով պետութեան եւ մեր ազգային շահերը:

Քրիստափոր Վերմիշեանը (Ժող.) — խօսում է ուսերէն, որի դէմ ժողովը բողոքում է. նա ճշմոտ է ապացուցանել, որ հայ ժողովրդականները «բուրժուազիա» չեն, այլ ապագաասակարգային կուսակցութիւն, որը միակն է, որ կանգնած է պետական տեսակէտի վրա: Նա ողջունում է իսկական կօալիցիայի գաղափարը, բայց կօալիցիա չէ, երբ միայն բուրժուազիայից են զիջում պահանջում. դա գերութիւն է: Հրաւիրում է իսկական համերաշխութեան եւ զգուշացնում ծայրայեղ պահանջներից: Դէմ է հողային մաքսիմալ ծրագրին, որը Կովկասում կարող է առաջ բերել միայն անկարգութիւններ եւ ջարդեր:

Ապա յետագայ վիճարանութիւններին մասնակցում են Ս. Արարատեանը, Բ. Աղաջանեանը, Ա. Խոնդկարեանը, Վ. Նաւասարդեանը, Յ. Քաջազունին, Հ. Առաքելեանը եւ Մ. Ղարաբէգեանը: Բացի վերջինից, բոլորը պաշտպանում են կօալիցիայի սկզբունքը եւ կառավարութեան օգնելու անհրաժեշտութիւնը: Հ. Առաքելեանը ճառում իր միտքը պաշտպանելու համար վկայութեան է բերում Քրիստ. Միքայէլեանին ու Զաւարեանին, որոնց անւանում է «իմ ընկերները»:

Վրացեանը (վերջին խօսք) բողոքում է Հ. Առաքելեանի յայտարարութեան դէմ, որ Զաւարեանին եւ Քր. Միքայէլեանին իրեն ընկերներ անւանեց: Ապա առանձին-առանձին պատասխանում է եղած հակաճառութիւններին եւ չեղտում, որ Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը հայ բուրժուա-

դիայի կուսակցութիւնն է եւ պաշտպանում է բուրժուական գաղափարախօսութիւն: Մեզ մօտ բուրժուազիան դեռ եւս գիտակից ու դասակարգօրէն կազմակերպւած չէ, դրա համար էլ ամաչում է, երբ իրեն բուրժուա են ասում, մինչդեռ պէտք է ողջունել, որ, վերջապէս, մեր բուրժուազիան էլ սկսում է հասունանալ ու կազմակերպւել: Անցնելով 1. Աթարէզեանի յայտարարութեան, թէ այսուհետեւ Սօց.-Յեղափոխականները հայ կեանքի պատասխանատու գործի մի մասը իրենք են վերցնելու, ողջունում է այդ յայտարարութիւնը, բայց պնդում է, որ, վերջին հաշուով, հայ էսէրներն էլ անելու են այն, ինչ որ մինչեւ այժմ արել է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որովհետեւ հայ միջավայրի մէջ ուրիշ անելիք չկայ:

Ապա կարդում է իր բանաձեւը.

«Ի նկատի ունենալով, որ ռուսական ներկայ դէմօկրատական յեղափոխութեան ապահովութիւնն ու յաղթանակը կախած է նրանից, թէ ինչ ուղղութեամբ կընթանայ դէմօկրատիայի կազմակերպումն ու զարգացումը եւ ինչպիսի փոխարարերութիւններ կստեղծւին յեղափոխութեան մղում տւող հասարակական խաւերի միջեւ.

«Որ պետութեան ռազմաճակատում ու թիկունքում տիրող տնտեսական, քաղաքական, ռազմական եւ կուլտուրական աննպաստ պայմանների շնորհիւ մեծապէս դժւարանում է պատերազմը վարելու եւ երկրի ներսում անդորրութիւն հաստատելու գործը.

«Որ իշխանութեան կազմակերպման խոչընդոտները յեղափոխութեան եօթն ամիսների ընթացքում աճելով եւ սուր կերպով դրւած լինելով երկրի առջեւ՝ չարունակ յուզել են հանրային կեանքը.

«Որ կառավարական մարմինների Ֆունկցիաների մի խոչոր մասը պատւաւոր կերպով տարել են յեղափոխական օրդանները եւ դէմօկրատիկ խորհուրդները, զինւորական կոմիտէները եւ այլն.

«Որ օրէ օր աճող տնտեսական ու քաղաքական անիշխանութիւնն ու քայքայումը եւ յեղափոխութեան շահերը հրամայական պահանջ են դարձնում ուժեղ իշխանութեան կազմակերպումը կենտրոնում ու բովանդակ երկրում եւ բոլոր յեղափոխական դասակարգերի եւ ժողովուրդների համագործակցութիւնը:

«Այլ եւ աչքի առաջ ունենալով Անդրկովկասի եւ հայ իրականութեան բացառիկ պայմանները, ազգային ու դասակարգային յարաբերութիւնների աննորմալութիւնը, հասարակական խաւերի թոյլ կազմակերպւած լինելն ու համագործակցութեան բացակայութիւնը, ինչպէս նաեւ արտակարգ տաղանապալի հեռանկարը պատերազմի անյաջողութեան դէպքում կովկասեան ռազմաճակատի վրա,

«Ազգ. Խորհրդաժողովը որոշում է.

«1. Ողջունել կազմակերպումը նոր իշխանութեան, որն իր յայտարարած դէկլարացիայով խոստանում է իրազործել այն բոլոր պահանջները, որ դէմօկրատիան ձեւակերպել էր օգոստ. 14-ի դէկլարացիայի մէջ, եւ անպայման վստահութիւն յայտնել եւ աջակցութիւն ցոյց տալ նրան:

«2. Հաւանելով կառավարութեան ձգտումը փութացնելու հաշտութեան կնքումը Դաշնակիցների հետ եւ Ռուսաստանի պարտութիւնը համարելով մահ նաեւ յեղափոխութեան՝ համախորհուրդը անհրաժեշտ է գտնում նպաստել նաեւ զօրքի վերակազմութեան, ճակատի ու թիկունքի ամրացման, որպէսզի ռուսական բանակները պահեն բռնած ռազմագծերը եւ պաշտպանեն երկիրը թշնամու ներխուժումից :

«3. Ձեռք առնել վճռական միջոցներ երկրի տնտեսական կեանքը եւ պարենաւորման գործը բարեկարգելու, նշանակել պետական կօնորօլ արտադրութեան եւ բաշխման վրա : Բարձրացնել արդիւնաբերութեան արտադրութիւնը՝ առողջ փոխյարաբերութիւն ստեղծելով արդիւնաբերող եւ գործաւոր դասակարգերի միջեւ : Արտադրութեան եւ բաշխման գործում լայն տեղ տալ համագործակցական հաստատութիւններին : Հաստատուն գներ նշանակել գիւղի եւ քաղաքի արտադրած ապրանքների վրա : Պարենաւորման գործի կազմակերպութեան հրաւիրել տեղական ուժերը՝ յանձին քաղաքային եւ դաւառական ինքնավարութիւնների ու կօօպերատիւների : Ընդունել առաջին կարգի անհրաժեշտ առարկաների համար մենավաճառի սկզբունքը :

«4. Պետութեան եկամուտն աւելացնելու նպատակով ընդունել պարտադիր փոխառութեան սկզբունքը : Հարկ դնել եւ եղածներն աւելացնել պեւճանքի առարկաների եւ ժառանգութեան վրա : Կրճատել պետութեան ծախսերը խիստ խնայողութեան միջոցով :

«5. Ազգային եւ հողային հարցի վերջնական լուծումը վերապահելով Սահմ. Ժողովին՝ ճանաչել ազգերի կուլտուրական ինքնորոշման եւ լեզւի իրաւունքները պետական բոլոր հաստատութիւնների մէջ : Բարեկարգել յարաբերութիւնները հողատէրերի եւ գիւղացիների միջեւ : Օրէնսդրական նիւթ պատրաստել ազգային եւ հողային հարցերի մասին Սահմ. Ժողովի համար :

«6. Մինչեւ պետական ռամկավար օրդանների վերջնական կազմակերպումն ու ամրացումը ճանաչել ղէմօկրատական խորհուրդների իրաւասութիւնները եւ ապահովել նրանց անկաշկանդ գործունէութիւնը :

«Անցնելով Անդրկովկասի եւ հայ իրականութեան, որ մասն է կազմում ընդհանուր պետութեան, եւ ընդունելով, որ վերոյիշեալ պահանջները տարածւելու են այստեղ, խորհրդաժողովը հարկ է համարում շեշտել հետեւեալը .

«1. Անհրաժեշտ է ուժեղ թափով առաջ տանել հայ ղէմօկրատիայի կազմակերպումը :

«2. Գիտակցելով, որ Անդրկովկասի խաղաղութիւնն ու բարգաւաճումը հնարաւոր է միայն բոլոր ազգերի, մանաւանդ նրանց աշխատաւոր մասերի հաւաքական ջանքերով ձտել իրականացնել հայ, վրացի, թուրք եւ այլ աշխատաւորութեան համերաշխութիւնը եւ բոլորի հետ միասին եղբայրական ձեռք մեկնել համառուսական ղէմօկրատիային :

«3. Շտապեցնել Անդրկովկասում մտցնել ղէմստւոյական հաստատութիւններ՝ նախօրօք կատարելով նահանգների վարչական բաժանում՝ ղեկա-

վարելով տեղակազրական, ազգազրական եւ տնտեսական սկզբունքներով:

«4. Հայկական ներքին կեանքում առաջ բերել բոլոր կազմակերպւած եւ իրական արժէք ներկայացնող հոսանքների համագործակցութիւն՝ փութացնելով քառանդամ եղանակով ընտրւած ազգային ժողովի դումարումը»:

Բանաձեւեր են առաջարկում եւ միւս կուսակցութիւնները, որոնք բոլորն էլ կօալիցիայի կողմնակից են: Բօլշեւիկները միայն բանաձեւ չեն առաջարկում եւ դէմ արտայայտում կօալիցիայի: Դժբախտաբար, միւս բանաձեւերը ձեռքի տակ չունինք, այլապէս շատ հետաքրքրական կլինէր հրատարակութեան տալ: Ներկայացւած բանաձեւերը հաշտեցնելու եւ մի ընդհանուր բանաձեւ կազմելու համար ընտրւում է 10 հոգինոց յանձնաժողով երկուական հոգի ամէն մի կուսակցութիւնից. Արարատեան, Վրացեան, Լ. Աթաբէգեան, Յ. Տէր Օհանեան, Մ. Պապաջանեան, Ք. Վէրմիշեան, Յ. Մանանդեան եւ Բժ. Իսախանեան:

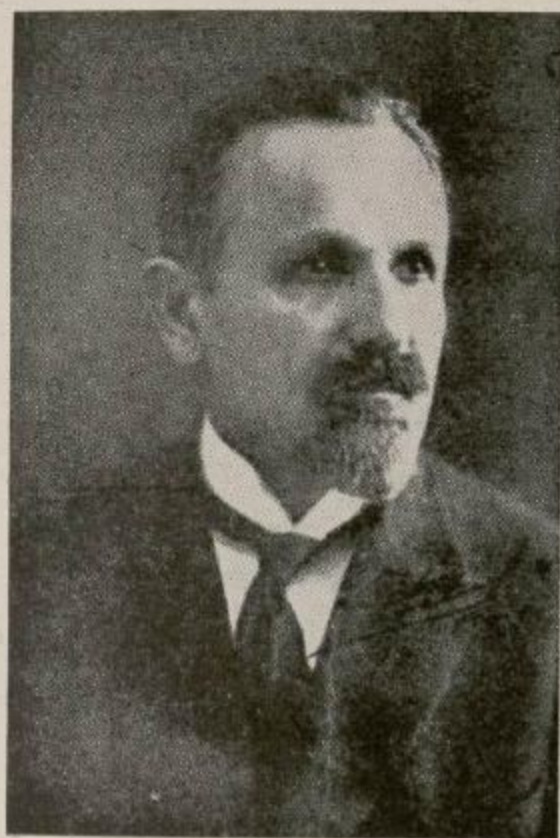
Հոկտ. 2-ի նիստում համագումարը միաձայնութեամբ ընդունում է քաղաքական մօմէնտի մասին յանձնաժողովի մշակած հետեւեալ բանաձեւը.—

«Նկատելով, որ Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը այժմ աւելի քան երբեք կարիք ունի Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդների անվերապահ աջակցութեան եւ որ յեղափոխական 7 ամիսների ընթացքում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները ցոյց են տալիս, թէ անհնար է ստեղծել երկրի մէջ ուժեղ պետական իշխանութիւն առանց այդպիսի աջակցութեան. նաեւ ի նկատի ունենալով, որ նոր կառավարութեան սեպտ. 25-ի հրատարակած դեկլարացիան իր բովանդակութեամբ համապատասխանում է ստեղծւած իրական պայմաններին, ընդգրկում է իր մէջ ներկայ քաղաքական վայրկեանի հրամայական պահանջները եւ իր յայտարարած սկզբունքներով գոհացուցիչ պատասխան է տալիս նաեւ հայ ժողովրդի մինչեւ Սահմ. ժողովն ունենալիք պահանջներին՝ — Ռուսահայ Ազգային խորհրդաժողովը, ռուսական մեծ յեղափոխութեան հետեւանքով առաջին անգամ գումարւած ազատ պայմաններում, յայտնում է իր բացարձակ վստահութիւնը Ժամանակաւոր նոր Կառավարութեան եւ իր կատարեալ աջակցութիւնը բոլոր տրամադրելի միջոցներով»:

Քւէարկութեան չեն մասնակցում մէնշեւիկները, որոնք արձանագրութեան մէջ են մտցնում իրենց առանձին բանաձեւը: Նոյն նիստում կարդացւում է նաեւ բօլշեւիկների յայտարարութիւնը, որով նրանք յայտնում են, թէ իրենք բոյկոտի են ենթարկել համագումարը եւ ո՛չ մի ներկայացուցիչ չունեն այնտեղ:

Համագումարի 4-րդ նիստում քննութեան է առնւում վերաբերումը դէպի Անդրկովկասի Առանձին Կոմիտէն, որի մասին ղեկուցումներ են ներկայացնում Հ. Առաքելեանը եւ Ն. Աղբալեանը: Անդրկ. Առանձին Կոմիտէն նշանակել էր Ժամ. Կառավարութեան կողմից 1917-ի մարտին եւ անմիջապէս ենթարկելով կենտրոնական կառավարութեան՝ հանդիսանում էր Անդրկովկասի տեղական բարձրագոյն գործադիր իշխանութիւնը. ուրիշ խօս-

ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Ա. ԱՀԱՐՈՆՅԱՆ

Լ. ԱԹԱԲԵԳՅԱՆ

Յ. ՓՈԶԱՐՅԱՆ

Տ. ՐԵԳՈՅԱՆ

քով՝ նա կատարում էր փոխարքայի դերը: Առանձին Կոմիտէի կազմն էր. երկու վրացի՝ Ա. Չխէնկելի եւ Ք. Աբաշիձէ, 1 ռուս՝ Խարլամով, 1 թիւրք՝ Ջաֆարով եւ 1 հայ՝ Մ. Պապաջանեան: Անջիղ, անգոյն եւ ներքին հակասութիւններով ու ազգային էնթրիկներով հարուստ մարմին էր այդ:

Հ. Առաքելեանը (Ժող.) գտնում է, որ Անգլոկուկասի Առանձին Կոմիտէն չարդարացրեց իր վրայ դրած յոյսերը: Նրա անշնորհք դործունէութեան հետեւանքով երկրի չփոթ վիճակը սաստկացաւ: Աւազակութիւնները սովորական երեւոյթների կարգն անցան: Երկրում միլիցիա չկազմեց: Նրա լիազօրներն ու հրահանգիչները դաւադուր աչքի ընկնող դործ չկատարեցին: Պատճառը ոչ թէ Առանձին Կոմիտէի անկարողութիւնը կամ չկամենալն էր, այլ որովհետեւ պետութեան կենտրոնական իշխանութիւնն էլ թոյլ է: Միւս կողմից՝ Առանձին Կոմիտէն կազմելով ազգային սկզբունքով՝ չկարողացաւ իր շուրջն համախմբել բնակչութիւնը. իւրաքանչիւր ազգ խմբեց իր ներկայացուցչի շուրջը: Առաջ եկաւ մի քանի իշխանութիւն, յաճախ, իրար հակասող ու տարբեր գործելակերպով: Պէտք է Առանձին Կոմիտէն կազմել 7 անդամից. 4 դրսից (սօցիալիստ ու կադէտ) եւ 3 տեղական ազգերի ներկայացուցիչներից:

Ն. Աղբալեան յիշում է ընդհանուր խանդավառութիւնը Առանձին Կոմիտէն ընդունելիս և առաջացած հիասթափութիւնը: Կովկասեան ազգերից իւրաքանչիւրը համախմբեց Առանձին Կոմիտէի կազմի մէջ ունեցած իր ներկայացուցչի շուրջը՝ ծառայելով նրան զօրեղ յենարան: Ամենից թոյլ յենարանը գտաւ հայ ներկայացուցիչը, որովհետեւ նա չէր պատկանում այն հոսանքին, որ ամենից զօրեղն է հայ կեանքում: Ծուռով երեւաց, որ կովկասեան կառավարութիւնը վարում է ոչ թէ պետական, այլ ազգային քաղաքականութիւն, որ Առանձին Կոմիտէի ամեն մի անդամը վարում է իր ազգային քաղաքականութիւնը՝ պետական իշխանութիւնը իր ազգի շահերին ծառայեցնելով: Այդտեղ էլ մեր ներկայացուցիչը ամենից թոյլը գտնեց, որովհետեւ նա իր քայլերը կատարում էր ոչ ազգի բազմութեան ձայնը ներկայացնող հոսանքների խորհրդատւութեամբ: Կովկասեան կառավարութեան դրութիւնը աւելի եւս խախտեց, երբ Պետրօղրադում լուծեց առաջին Ժամանակ. Կառավարութիւնը, ուրեմն Առանձին Կոմիտէն զրկեց եւ այդ յենարանից: Հետեւանքը եղաւ այն, որ մենք այդ վեց ամսւայ ընթացքում ունեցանք կառավարիչներ, բայց ոչ կառավարութիւն: Երկրի վիճակը զնալով աւելի եւս վատթարացաւ, ազգերի մրցակցութիւնը զօրացաւ: Դրա մի գլխաւոր պատճառն էլ այն էր, որ կառավարութեան մէջ դերիշխանութիւն ձեռք բերեց վրացական սօցիալ-դէմօկրատիան. սա իր կուսակցական դրօշակի տակ յաճախ առաջ էր մղում ազգային խնդիրներ, դերիշխանութեան ոյժ տալով վրացական ազգին, մեկուսացնելով հայ Ժողովուրդը եւ յանձին Դաշնակցութեան՝ հեռու պահելով նրան իշխանութիւնից:

Կառավարութեան թուլութեան մի պատճառն էլ այն էր, որ նա չունէր գործակալներ, որ ենթարկէին նրան, կատարէին նրա հրամաններն ու կարգադրութիւնները: Կարծէք նա մի յանձնախումբ էր, որ կարգադրութիւններ էր անում չկատարելու, թղթի վրա մնալու համար: Այս կարգադրու-

թիւներէ մէջ էլ մեր ժողովուրդը ամենից թոյլ մասնակցութիւն ունէր: Պատճառը հայ ներկայացուցչի անձնական թուլութիւնը չէ, այլ հայ ժողովրդի ինքնազգացման թուլութիւնը: Բազմաթիւ են հայ ինքնազգացման թուլութիւնը առաջացնող պատճառները, որոնցից թւենք մի քանի կարեւորագոյնները:

1) Որ հայ ժողովուրդը մեր երկրում միապաղաղ տարր չի ներկայացնում. նա ամէն տեղ ապրում, չփութ է այս կամ այն օտար ազգի հետ, որոնցից իւրաքանչիւրն ունի իր ազգային տենչերն ու ձգտումները, որոնց հետ ընդհարելով հայ ժողովուրդը՝ նախ յետ է մնում իր յառաջդիմութեան մէջ. երկրորդ՝ թուլանում է ազգային ինքնազգացումը: Ուրիշ խօսքով ասած՝ հայ ժողովրդի ինքնազգացման թուլութեան մի պատճառը պայքարի բազմաձևատուութիւնն է:

2) Որ մենք դեռ ԺԱ. դարից սկսած հեռու ենք եղել իշխանութիւնից, չենք ունեցել իշխանական դասակարգ, իշխելու տենչ եւ ունակութիւն ունեցող խաւ. մինչդեռ մեր հարեւան թուրքերն ու Վրացիները մինչեւ այսօր էլ ունին այդպիսին, որին ուսուցողութիւնը ձեռք էր մեկնում եւ հաճութեամբ իշխանութեան այս կամ այն բաժինը յանձնում: Սա պատմական մի փաստ է, որի հանդէպ չպէտք է աչք փակել:

3) Որ մենք ոչ միայն չենք ունեցել, այլ եւ միշտ խուսափել ենք իշխանութիւնից, որովհետեւ հայը շարունակ օտար իշխաններ է տեսել՝ մէկը միւսից վատ եւ այլանդակ: Եւ եթէ մի հայ պետական պաշտօնեայ է դարձել, հայ ժողովուրդը նրան վերաբերել է բոլորովին այլ տրամադրութիւններով: Այն ինչ, մեր հարեւանները իշխանութեան մասնակցել են զօրեղ չափով, մանաւանդ վրացիները, եւ թէ վաղը Վրաստանը կամենայ ինքնավարութիւն ստեղծել եւ ամբողջ իշխանութիւնը վրացիներով վարել, առանձին դժարութեան չպէտք է հանդիպի: Ուրիշ խօսքով, հարեւանների ինքնազգացումը տիրողի է, մերը՝ հպատակի:

4) Որ հայ մտաւորականութեան գլխաւոր ուղադրութիւնը դարձած է եղել ոչ թէ մեր երկրի, այլ Տաճկահայաստանի վրա, որով մենք տեղական հարցերը լուծելու ունակութիւնից զրկւած ենք մնացել: Մեր մտաւորականութիւնը մեծ մասով ազգային կրթութիւն ունենալով՝ իր շարքերում քիչ է տւել ընդհանուր ցցուն դէմքեր. եղածներն էլ գլխաւորապէս կապւած են եղել Տաճկահայաստանի հետ:

5) Սրանց կողքին, հայ ժողովրդի վրա շատ խոշոր ազդեցութիւն ունեցաւ նաեւ թրքահայերի վերջին կոտորածն ու դադթականութիւնը, որը գրաւեց մեր ամբողջ ուղադրութիւնը, մեր բոլոր ուժերը եւ հեռու պահեց նրանց իշխանութեան մէջ ունենալիք հնարաւոր մասնակցութիւնից: Կոտորածն ու դադթականութիւնը փշրեցին հայ ժողովրդի թեւերը: Միւս կողմից այն ծանր կացութիւնը, որի մէջ ապրում է այժմ հայ ժողովուրդն ազգովին, թուլացնում է մեր ազգային ինքնազգացումը եւ չեղում մեր ազգային կամքը, որի հետեւանքով մենք ստիպուած ենք զբաղւելու ոչ թէ իշխանութեան յեղափոխութեան խնդիրներով, այլ մեր Փիղիքական դոյութեան հարցով:

Կորնիլիովեան ապստամբութիւնից յետոյ, Անդրկովկասում եւս կազմեց յեղափոխական իշխանութիւն, որի մէջ աւերոյդ դերը ստանձնեց վրացական սօց-դէմօկրատիան: Հայ ժողովուրդն զրկեց այնտեղ, յանձին Դաշնակցութեան, մասնակցութեան հնարաւորութիւնից, որովհետեւ յայտարարեց նախօրօք, որ այդ իշխանութիւնը պէտք է կազմուած լինի սօցիալիստական տարրերից, իսկ Դաշնակցութիւնը, որի ետեւից գնում է հայ ժողովրդի ճշդ մեծամասնութիւնը՝ աշխատաւորութիւնը, յայտարարեց ոչ-սօցիալիստ:

Այս երեւոյթը անբնական է եւ անարդար. իշխանութիւնը չպէտք է թողնուի բախտի խաղին. նրա մէջ պէտք է վերականգնուի ուժերի հաւասարակըշուօթիւն, որովհետեւ առանց դրան իշխանութիւնը չի կարող լինել օգտակար եւ արդար: Այս տեսակէտով, անհրաժեշտ է մի չէզոք, ղեկավար տարր կովկասեան իշխանութեան մէջ, որը սանձէր ուժեղի ոտնձգութիւնը եւ պաշտպանէր թոյլի իրաւունքները: Կովկասեան ապաղայ կառավարութիւնը պէտք է լինի կօալիցիօն, 7 հոգուց. 4 կենտրոնից, ոչ տեղական ազգերից, 3 կովկասեան երեք զլխաւոր ազգերից, մէկ-մէկ հոգի իւրաքանչիւր ազգից եւ անպայման այն հոսանքից, որը ամենաազդեցիկն է այդ ազգի մէջ: Ազգային ներկայացուցիչներից իւրաքանչիւրը իր կողքին կունենայ ազգային խորհուրդ՝ կազմուած իր ազգի մէջ եղած բոլոր հոսանքներից:

Հինգերորդ նիստում վիճարանութեան են դրւում նախորդ զեկուցումները.

Սիւ. Փիրումեանը (մենչեւիկ) խօսում է ուսերէն, որի դէմ ամէն կողմից բողոքներ են լսւում: Նա քննադատում է Առանձին Կոմիտէի ազգային հիմքը, կողմնակից է կօալիցիայի եւ դէմ դրսից «վարեագ»ներ բերելուն: Իր ճառի մէջ մի շարք փողոցային հայհոյանքներ է ուղղում դաշնակցականների հասցէին (բանդիտներ եւն.): Պոթթկում է ընդհանուր բողոք ու դայրոյթ: Նախադահ Լ. Աթաբէգեանը յանդիմանում է Փիրումեանին եւ պահանջում ներողութիւն խնդրել: Ժողովը խառնւում է եւ քչում ճառախօսին ամբիոնից:

Ա. Երզնկեանը սօց-դէմօկրատական Ֆրակցիայի կողմից ներողութիւն է խնդրում Փիրումեանի խօսքերի համար: Ապա քննադատում է Առանձին Կոմիտէի ազգային բնոյթը: Մօտ լինելով Առանձին Կոմիտէին, նա վկայում է, որ կոմիտէի անդամների առանձնասենեակները մի-մի դաւադրական վայրեր են, ուր դաւեր են նիւթում ո՛չ միայն իրար դէմ, այլ եւ ազգերի դէմ: Մի դժբախտ ապտահականութեամբ Զաֆարովի եւ Պապաջանեանի սենեակները գտնւում են իրար մօտ եւ դռները բացւում են իրար մէջ, կարծէք միմիանց զործողութիւնները դիտելու համար: Եւ պէտք է տեսնել, թէ ինչն է նախ ունենում այնտեղ: Պէտք է վերակազմել իշխանութիւնը սօցիալիստական հիմքերով: Կովկասի կառավարութիւնը պէտք է կազմել միայն սօցիալիստներից, եւ Դաշնակցութիւնը, իբրեւ ազգային եւ ոչ-սօցիալիստական կուսակցութիւն, տեղ չպիտի ունենայ այնտեղ: Կարիք չկայ դրսից չէզոք տարրեր հրաւիրելու, սօցիալիստ լինելու հանգամանքը բաւական

է, որ իշխանութիւնը Կովկասում տարւի ապագային, պետական ուղղութեամբ: Եւ յետոյ մի շարք մեղադրանքներ է ուղղում դաշնակցականների հասցէին, որոնք իբրեւ թէ, «վարում են թիկունքի քաղաքականութիւն»:

Ս. Յարութիւնեանը (Ժող.) Առանձին Կոմիտէի թուլութեան պատճառը գտնում է ոչ թէ նրա ազգային կազմի, այլ ազգայնական բնոյթի եւ ընդհանուր պետական պայմանների մէջ: Կովկասի իշխանութիւնը պէտք է հիմնել ազգային սկզբունքներով. ազգերի ինքնորոշումը յեղափոխութեան նւաճումներից մէկն է: Նա եւս հակառակ է դրսից չէզոք մարդկանց հրաւիրելու մտքին: Կովկասի կառավարութիւնը պէտք է կազմւի մի ընդհանուր կօմիսարից (ոչ-կովկասցի) եւ երեք օգնականներից՝ հայ, վրացի, թիւրք:

Առանձին Կոմիտէի հարցի քննութիւնը շարունակւում է եւ վեցերորդ նիստում, ուր, ի միջի այլոց, մի ուժեղ ճառ է արտասանում Խ. Կարնիկեանը, որ հերքում է Դաշնակցութեան դէմ եղած մեղադրանքները: «Ասում են, որ մենք գործում ենք կովկասեան դէմօկրատիայի թիկունքում եւ այդ է հայ ժողովրդի մեկուսացման պատճառը: Ծի՞շտ է այդ: Փաստ է, որ թիւրք դէմօկրատիա գոյութիւն չունի. հայ դէմօկրատիան ինքն իր թիկունքում գործել չի կարող: Նշանակում է, մնում է վրաց դէմօկրատիան — սօցիալ-դէմօկրատիան: Եւ մեղանից պահանջում են, որ մենք նրա յետեւից գնանք: Բայց մի՞թէ հնարաւոր է այդ: Ո՛չ, յետեւից գնալու մասին խօսք լինել չի կարող. խօսք կարող է լինել միայն հետը գնալու մասին, եւ այդ բանն է, որ վրաց սօցիալ-դէմօկրատիան չի ուզում ընդունել: Պահանջում են, որ Դաշնակցութիւնը լինի ստորադասեալի կամ խնդրողի դերում: Դա ե՛ւ անպատւարեք է, ե՛ւ աննպատակաշարմար, որովհետեւ անկարելի է, որ մի ամբողջ ժողովրդի դէմօկրատիայի կազմակերպութիւնը խնդրողի դեր ստանձնի մի հարեւան ժողովրդի դէմօկրատիայի հանդէպ»:

Մի շարք ուրիշ ճառախօսներից յետոյ, յուզած կերպով պաշտպանւում է Առանձին Կոմիտէի անդամ Մ. Պապաջանեանը, որ Կոմիտէի թուլութեան պատճառը տեսնում է պետական իշխանութեան ընդհանուր թուլութեան մէջ: Եւ երկար կանգ է առնում իր հրաժարականների վրա — «Իմ պաշտօնավարութիւնը եղել է հրաժարականների մի շարք»: Վրդովւած հերքում է երզնկեանի պնդումը, թէ իր «առանձնատեսնակը եղել է դաւադրութիւնների վայր»: Դէմ է արտայայտւում դրսից չէզոք տարրեր բերելուն, «որովհետեւ մենք եւ մեր հարեւանները ձգտում ենք ինքնավարութեան, իսկ այստեղ ուրիշին են ուղղում յանձնել մեր իշխանութիւնը: Կառավարութիւնը պէտք է յանձնել սօցիալիստներին, որովհետեւ միայն սօցիալիստական իշխանութիւնը կարող է հեղինակութիւն ունենալ լայն զանգւածների մէջ»:

Ն. Աղբալեանը, իբրեւ վերջին խօսող, մի ոգեշունչ ճառով մէկիկ-մէկիկ հերքում է հակառակորդների ամբաստանութիւնները: Ժողովը լարւած հետեւում է նրա հիանալի ճառին, որը յաճախ ընդհատւում է պատգամաւորների եւ հանդիսականների խանդավառ ծափերով: Վերջացնում է մի տպաւորիչ պատկերով, որի մէջ Դաշնակցութիւնը նմանեցնում է վարպետ դարբինի, որ փոքրիկ մուրճը ձեռքին վարում է աշխատանքը, իսկ միւս կու-

սակցութիւնները՝ մուրճ խփող աշկերտի: Հէնց որ աշկերտներէց մէկը սխալմամբ մուրճը փոխանակ երկաթին խփելու՝ խփի վարպետի ձեռքին, սա իր մուրճով կը զարնէ նրա գլխին եւ կը հրաւիրէ կարգի: Ճառի այս համեմատութիւնը ծայր աստիճանի ջղայնացնում է սօց.—յեղափոխականներին եւ սօց.—դէմօկրատներին, որոնք աղմկով հեռանում են ժողովից եւ խորհրդակցելուց յետոյ որոշում են, իրրեւ բողոք, չմասնակցել այս նիստին:

Յաջորդ նիստը, հոկտ. 5-ին, գրեթէ ամբողջապէս զրադւում է այս միջադէպով: Արտ. Չիլինգարեանը կարգում է դաշնակցականների կողմից մի պատճառաբանւած բանաձեւ, որով պարզում է Դաշնակցութեան դերը համագումարում: Կուսակցութեան նպատակն է «հայ ժողովրդի բոլոր գործօն տարրերի հետ համաձայնութեան դալ այն գործնական միջոցների վերաբերմամբ, որոնք իրապէս պիտի ապահովեն ազգամիջեան համերաշխութիւնը Կովկասում եւ գործակցութիւնը համառուտական դէմօկրատիայի հետ, յանուն հայ աշխատաւոր ժողովրդի կենսական շահերի եւ ռուսական մեծ յեղափոխութեան յաղթանակի»:

Ժողովրդական կուսակցութեան կողմից Ս. Պապաջանեանը բողոքում է, որ ժողովից հեռացողները արգելք են լինում համագումարի բնականոն պարապմունքներին եւ դատապարտում է նրանց քայլը: Անկուսակցականների կողմից Յ. Մանանդեանը նոյնպէս բողոքում է կուսակցական պայքարի դէմ եւ հրաւէր է կարգում համերաշխութեան:

Այս յայտարարութիւններով միջադէպը համարւում է փակւած:

Հոկտ. 6-ի նիստում քննւում է վարչական բաժանումների հարցը, որի մասին զեկուցում է ներկայացնում Ս. Կամսարականը (անկ.) — «Անդրըկովկասի վարչական սահմանները, ասում է նա, ռուսական տիրապետութեան տակ մի քանի անգամ են փոխւել: Ներկայ սահմանները մտցւած են 60-ական թւականների վերջում: Նահանգների, գաւառների եւ զիւղական հասարակութիւնների սահմանները դժելիս ռուս կառավարութիւնը ղեկավարւել է ոչ թէ տնտեսական, ցեղադրական ու վարչական նկատումներով, այլ բոլորովին մութ հաշիւներով: Վերջերս ձգտում էր, որ քրիստոնեայ եւ գլխաւորապէս հայ ազգաբնակչութիւնը մի վայրում մեծամասնութիւն չկազմի: Դրա համար ժողովուրդը միշտ յարուցել է սահմանափոխման հարցը, բայց միշտ էլ մերժւել է: Վերջին անգամ հին կառավարութեան օրով, յարուցւեց 1916-ին, երբ զէմստվո մտցնելու խնդիրը դրւեց»: Ապա փաստերով եւ թւերով ցոյց է տալիս գոյութիւն ունեցող սահմանների վնասակարութիւնը եւ առաջարկում է նոր բաժանումներ կատարել աղբային սկզբունքով, վերադժել նահանգների, գաւառների եւ զիւղաշրջանների սահմանները, որով կստեղծւի հայկական մի շրջան՝ Երևան կենտրոնով, որ տնտեսական եւ քաղաքական մէկ միութիւն կը կազմէ: Այդ շրջանը կը կազմւի ամբողջ Երեւանի նահանգից, Կարսի երկու հարեւան գաւառներից, Թիֆլիսի երկու գաւառներից եւ Գանձակի լեռնային շրջանից — 15 գաւառ, որից 10-ի մէջ կը լինի հայկական մեծամասնութիւն 2,330,000 ազգաբնակչեամբ, որից 1,220,000 հայ — 60%:

Գ. Խատիւեանը (դաշ.), անում է լրացումներ, առանձնապէս շեշտում է տնտեսական դործօնների դերը եւ դէմ է արտայայտում մէկ նահանգ ստեղծելուն: Նա առաջարկում է կազմել հայկական երեք նահանգ մեկնելով դործնական նկատումներից:

Ղ. Տէր-Ղազարեան — Սօց.—Դէմօկրատների կողմից ընդունում է սահմանաբաժանման համար առաջարկած սկզբունքը եւ առաջարկում է հարեւանների հետ համաձայնութեան վալ, միասին կատարել սահմանաբաժանումը: Դէմ է մէկ կամ երեք նահանգի. դա կարող է հարեւանների մէջ կասկածներ առաջ բերել: Պէտք է դաւառային միութիւններ կազմել, կանտոնալ սխտէմով: Անդրկովկասի կենտրոնը պէտք է լինի Թիֆլիսը:

Ա. Խոնդկարեանը (ս.-յ.), անհրաժեշտ է գտնում սահմանադժումը վարչական տեսակէտով: Պէտք է հայերը, թիւրքերը եւ վրացիները միասին կատարեն այդ աշխատանքը: Կանտոնալ սխտէմը աւելի առաւելութիւններ ունի, քայքայ հազիւ թէ կառավարութիւնը համաձայնի: Յամենայն դէպս, պէտք է կանգնել կանտոնալ սխտէմի վրա, եթէ այդ չանցնի — նահանգային:

Ք. Վերմիշեանը յայտնում է, որ Հայ. Ժող. Կուսակցութիւնը սահմանափոխման վրայ նայում է զուտ վարչական-տնտեսական տեսակէտից եւ ընդունում է 3 նահանգի դրութիւնը. մի նահանգ կազմելու դէպքում հարեւանները կարող են դաշխակղել, թէ հայերը քաղաքական ձգտումներ ունին:

Ա. Շահխաթունի (դաշ.) մանրամասն պատմութիւնն ու վերլուծութիւնն է անում սահմանադժման հարցի եւ պաշտպանում է Կամսարականի առաջարկած նախադիժը: Գործնական նկատումներով դէմ է կանտոններին: Պէտք է պահել նահանգային սկզբունքը: Դէմ է Թիֆլիսը ամբողջ Անդրկովկասի կենտրոն դարձնելուն:

Ա. Երզնկեանը (ս.-դ.) նորից բռնն կերպով յարձակում է Դաշնակցութեան վրա, որը այս խնդրում էլ վարում է թիկունքային քաղաքականութիւն. մէկ կամ երեք նահանգ պահանջելով, նա ուղղում է հայկական տէրիտօրիա ստեղծել, որ շօվինիզմ է: Դրա համար իրենք պնդում են կանտոնների վրա:

Ապա ընտրւում է յանձնախումբ հաշտեցնող բանաձեւ կազմելու համար: Յանձնաժողովն ընդհանուր դժերով իւրացնում է Կամսարական-Շահխաթունու ծրագիրը, որը եւ վաւերացւում է համադումարի կողմից:

Հոկտ. 8-ի նիստում քննւում է դպրոցական խնդիրը: Հիմնաւորւած ղեկուցում է կարդում Ս. Տիգրանեանը (դաշն.) պաշտպանելով դպրոցների ազգայնացման, եկեղեցական-ծխական դպրոցների աշխարհականացման տեսակէտը: Զեկուցման մտքերն ընդունւում են ընդհանուր ժողովի կողմից:

Հոկտ. 9-ին, նիստի նախագահ Ղ. Տէր-Ղազարեանը յայտնում է, որ աւագների խորհուրդը երէկ դիշեր մինչեւ ժամի 2 եւ այսօր մինչեւ ժողովի բացումը խորհրդակցելով՝ եկել է հետեւեալ համաձայնութեան համադումարի կողմից ընտրելիք խորհրդի եւ Գործադիր Մարմնի կազմի մասին.

1) Մեծ Խորհուրդը կամ Խորհրդաժողովը պէտք է ներկայացնի համադումարի պատկերը. իւրաքանչիւր հոսանք ներկայացուցիչ պիտի ունե-

նայ իր թւի համեմատ: Խորհրդակցական ճայնով կը հրաւիրւին ներկայացուցիչներ մի քանի քաղաքներից եւ հաստատութիւններից:

2) Գործադիր Մարմինը կամ Ազգային Խորհուրդը բաղկանալու է 6 ղառնակցականներից, 2-ական հոգի ունի. — ղէմ., ունի. — յեղ. եւ ժող. եւ 3 չէզոքներ անձնական ընտրութեամբ, ընդամենը 15 հոգի:

Հոկտ. 9-ի երեկոյեան նիստը զբաղւում է Մեծ Խորհրդի եւ Գործադիր Մարմնի իրաւասութիւնների որոշումով եւ յանձնում է Աւագների Խորհրդին պատրաստել մի բանաձեւ:

Ս. Յարութիւնեանը (Ժող.), ղեկուցում է պարենաւորման տապանալի մասին:

Յաջորդ նիստերի մասին, ղժբախտարար, նիւթ չունինք ձեռքի տակ, բայց այսքանն էլ բաւական է պարզ դադափար կազմելու համար համադումարի աշխատանքների եւ որոշումների մասին: Նա քննութեան առաւ եւ որոշումներ աւելց օրւայ բոլոր հրատապ հարցերի մասին: Նա, կարելի է ասել, սպառնչ ամբողջութեամբ արտայայտեց այն ապրումները, որ ա՛յն օրերին ունէր արեւելահայ ժողովուրդը: Եթէ ներկայացւէր համադումարի եւ ծխական կողմը — ողջոյնի հեռագիրներ ուրիշ ժողովրդների եւ կազմակերպութիւնների կողմից, ժողովրդական համակրական ցոյցերը եւն. — սպառնկերը կը լինէր աւելի տպաւորիչ:

Համադումարը վերջացաւ Գործադիր Մարմնի կազմութեամբ, որը ստացաւ Հայոց Ազգային Խորհուրդ անունը: Ազգային Խորհուրդը ունեցաւ հետեւեալ կազմը. Արամ Մանուկեան, Ա. Ահարոնեան, Ն. Աղբալեան, Խ. Կարճիկեան, Ռ. Տէր Մինասեան, Բժ. Ա. Բարալեան (ղշն.), Ա. Ստամբուլցեան, Յ. Տէր-Օհանեան (ս.-յ.), Մ. Ղարաբէգեան, Ղ. Տէր-Ղազարեան (ս.-ղ.), Ս. Յարութիւնեան, Մ. Պապաջանեան (Ժող.), Ս. Մամիկոնեան, Տ. Բէգդատեան եւ Պ. Զաքարեան (ան.): Նախագահ ընտրւեց Ա. Ահարոնեանը: Յետագային, այս ցանկի մէջ տեղի ունեցան որոշ փոփոխութիւններ. կուսակցութիւնները իրաւունք ունէին իրենց մէկ անդամին յետ կանչել եւ տեղը նշանակել ուրիշին: Այդ ձեւով Ազգային Խորհուրդի կազմի մէջ առնուեցան Ար. Երզնկեան (ս. դ.), Ս. Վրացեան (ղաշն.) եւ ուրիշներ:

Համադումարի որոշումով Ազգային Խորհուրդը պէտք է լինէր սոսկ Գործադիր մարմին: Դէպքերի բերումով նա դարձաւ ազգային ղերադոյն իշխանութիւն, մի տեսակ հայկական կամ արեւելահայոց կառավարութիւն. կովկաս տապաստանած արեւմտահայերի համար՝ նոյն դերը կատարում էր Արեւմտահայ Բիւրօն, յետոյ՝ Ապահովութեան Խորհուրդը: Ընդհանուր բնոյթ կրող բոլոր կարեւոր հարցերում Ազգային Խորհուրդը եւ Արեւմտահայ Բիւրօն գործում էին համախոհ ու համերաշխ, մանաւանդ, ճակատի պաշտպանութեան գործում:

Սորհրդաժողովի փակումից անմիջապես վերջը, Ազգային Սորհուրդը հայ ժողովրդին ուղղեց հետեւեալ կոչը:*)

Հայրենակիցներ,

Սեպտ. 27-ին, Թիֆլիսում դումարւած հայոց ազգային խորհրդա-
ժողովի որոշման համաձայն, կազմւած է 1) Ազգային ժողով, որի քննու-
թեան եւ վճռահատութեան ենթարկւում են հայ կեանքի առաջադրած խըն-
դիրները եւ 2) Ազգային Սորհուրդը, որ ստանձնում է ազգային բոլոր գոր-
ծերի գերագոյն ղեկավարութիւնը, որպէս գործադիր մարմին:

Թէ մէկը եւ թէ միւսը կազմակերպւած են ազգային խորհրդաժողովի
դժած սահմաններում եւ բոլոր գործօն կուսակցութիւնների ու չէզոք տար-
րերի մասնակցութեամբ՝ համագործակցութեան սկզբունքով:

Ազգային խորհուրդը պատասխանատու եւ հաշւետու է Ազգային ժո-
ղովի առաջ, որ պարբերաբար պիտի դումարւի Թիֆլիսում իր հրահանգիչ եւ
վերահաս Փունկցիան իրագործելու համար:

Ազգային Սորհուրդը իր գործունէութեան կէտ նպատակ ունենալով
հայ ժողովրդի կենսական շահերը՝ միաժամանակ պիտի ճգնի այդ շահերը
ներդաշնակել ռուսական մեծ դեմոկրատիայի եւ մեր բոլոր հարեւանների
նոյնպիսի շահերի հետ՝ միշտ առաջնորդ ունենալով մի կողմից առողջ պե-
տականութեան եւ միւս կողմից ժողովուրդների եղբայրութեան եւ ազատու-
թեան բարձր սկզբունքները:

Սորապէս գիտակցելով իր յանձն առած պարտքի բոլոր լրջութիւնն ու
ծանրութիւնը՝ Ազգային Սորհուրդը վստահ է, որ հայ ժողովրդի բոլոր խա-
ւերի անվերապահ ու հզօր աջակցութիւնը նրան երբեք չի պակասի:

Հայրենակիցներ, փորձութիւններով հարուստ ու տաքնապալից այս
օրերում, երբ ամէն օր դաժան անակնկալներ կարող են ի դերեւ հանել ստեղ-
ծագործական լուսագոյն իղձերն ու ճիղերը, հայ ժողովրդի բոլոր կենդանի
ուժերի համերաշխ գործակցութիւնը դառնում է գերազանցապէս հրամայա-
կան:

Պատրանքների տեղ չկայ: Մեր կեանքի կարիքը, աղէտն ու աւերը ան-
սահման է, պէտք է որ անսահման լինի նաեւ մեր զոհարերութեան պատրաս-
տակամութիւնը:

Այս դժւարին օրերին, Ազգային Սորհուրդը դիմում է հաւատով հայ
ժողովրդի առողջ բնազդին, քաղաքական իմաստութեանը եւ հինաւուրց կո-
րովին եւ նոյն խորունկ հաւատով է, որ նա առանց վարանումի ու տարակու-
սանքի վճռապէս ձեռնարկում է շինարարական աշխատանքի՝ յենւած գիտա-
կից հայութեան վստահութեան, ինչպէս եւ նրա բարոյական ու նիւթական
կուռ աջակցութեան վրա:

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ.

*) Կոչի հեղինակն է՝ Նիկոլ Աղբալեանը:

ԵՐԿՈՒՆՔ

ԳԼՈՒԽ Ե .

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՈՒ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

ԵՒ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԸ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՅԵՂԱՇՐՋՈՒՄԻՑ ՅԵՏՈՑ

Հոկտեմբերեան յեղաշրջումը հիմնովին փոխեց դէպքերի ընթացքը ինչպէս ամբողջ Ռուսաստանում, այնպէս եւ Կովկասում: Եւ ամենից առաջ անդրադարձաւ պատերազմի եւ խաղաղութեան վրա:

Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը պատերազմի վերաբերմամբ ընդունել էր միանգամայն որոշ ուղղութիւն — ընդհանուր եւ պատուաւոր հաշտութիւն: Մարտ 14-ին, Բանւորական եւ Զինւորական Խորհուրդը դիմելով ամբողջ աշխարհին՝ յայտարարել էր, թէ ազատ Ռուսաստանը հրաժարւում է ցարիզմի նւաճողական քաղաքականութիւնից: Իսկ մարտ 27-ին, Ժամ. Կառավարութիւնը ձեւակերպել էր իր քաղաքական դաւանանքը. «Ազատ Ռուսաստանի նպատակը չէ տիրել ուրիշ ժողովուրդներին, խլել նրանց ազգային արժէքները, ուժով գրաւել օտար երկրներ, այլ հաստատել տեւական խաղաղութիւն՝ հիմնւած ժողովուրդների ինքնորոշման վրա: Ռուս ժողովուրդը չի ձգտում ուժեղացնել իր ներքին կազմը ի հաշիւ ուրիշ ժողովուրդների. նրա նպատակի մէջ չկայ նւաստացման ու ստրկացման եւ ո՛չ մի հակում»:

Ժամ. Կառավարութիւնը այս ուղեգծին հետեւեց իր յետագայ բոլոր քայլերում: Նոյն ոգով գործեց եւ Պետրոգրադի Բանւորական ու Զինւորական Խորհուրդը՝ Ժամ. Կառավարութեան ներշնչողն ու յենարանը եւ յեղափոխական դեմոկրատիայի կամքի արտայայտիչը: Խորհուրդը, հակառակ բոլշեւիկների բռնն դիմադրութեան, ապրիլ 26-ին որոշեց չէզոք մի վայրում գումարել միջազգային ընկերվարական խորհրդաժողով եւ այնտեղ լուծել պատերազմի եւ խաղաղութեան հարցը միջազգային ծաւալով: Այս որոշումը միանգամայն համապատասխանում էր եւ Եւրոպայում, մանաւանդ, պատերազմին չմասնակցող երկրներում տիրող տրամադրութեան: Այնտեղ էլ հերթի էր դրւած նման խորհրդաժողովի գումարումը եւ կազմւած էր,

այսպէս կոչւած, Հոլանդ-Սկանդինաւական կոմիտէն, որ կատարում էր համագումարի հրաւիրման նախապատրաստական աշխատանքները:

Ընդհանուր համաձայնութեամբ, խորհրդաժողովը նշանակեց 1917 թ. յուլիս 8-ին Սթոկհոլմում: Օրակարգի վրայ դրւում էին պատերազմի հետ կապ ունեցող բոլոր հարցերը, որոնց շարքում եւ հայկական խնդիրը: Հայաստանի կողմից խորհրդաժողովին պիտի մասնակցէր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որի լիազօր ներկայացուցիչ Ռոստոմ Զօրեանը Թիֆլիսից մեկնել էր Սթոկհոլմ՝ նախօրօք մասնակցելու Պետրոգրադի խորհուրդների եւ ընկերավարական շրջանների նախապատրաստական աշխատանքներին: Պետրոգրադի Բան. եւ Զին. խորհուրդը իր պատերազմութեան համար մշակած հրահանգներում դրել էր եւ Թիւրքահայաստանի ինքնավարութեան պահանջը:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կազմակերպիչ մարմինն ներկայացրեց մի ընդարձակ յուշագիր, որի մէջ մանրամասնօրէն նկարագրում էր հայերի վիճակը պատերազմի նախօրեակին ու պատերազմի ընթացքին, հայկական տեղահանութիւններն ու կոտորածները, եւ ձեւակերպում հայկական պահանջները — «Ռուսահայաստանը Վրաստանի եւ Թաթարստանի (Ատրպէյջանի) հետ պէտք է լինի ինքնավար՝ դաշնակցային ու հանրապետական Ռուսաստանի ծոցում»։ Թիւրքահայաստանը պէտք է ազատագրւի Թիւրքական տիրապետութիւնից. «Ազատ Հայաստանը բովանդակելու է հայկական 6 վիլայէթները եւ Կիլիկեան. իրաց առեալ 1877-78 թւականների պատերազմից յետոյ հայկական նահանգներին միացւած մահմետական շրջանները»։ «Հայաստանի չէզոքութիւնը պէտք է երաշխաւորւի միջազգայնօրէն», «Թիւրքական կառավարութիւնը պէտք է հատուցանի հայերի վնասներն» եւ այլն:

Ինչպէս յայտնի է, Սթոկհոլմի խորհրդաժողովը դաշնակից պետութիւնների բացասական վերաբերումի եւ Ռուսաստանի ներքին դէպքերի հետեւանքով չգումարւեց: Հետաքրքրական է, որ իթթիհատական Թիւրքիան էլ ներկայացուցիչներ էր ուղարկել Սթոկհոլմ՝ Ն. Մազլիա էֆ. եւ դր. Հիւսէյին Զադէ Ալի բէյ, որոնք իրենց յուշագրի մէջ, առանց որեւէ ակնարկ անելու հայկական խնդրի մասին, «յանուն Թիւրք դեմոկրատիայի», պահանջում էին «ազգերի ինքնորոշման իրաւունք՝ առանց խտրութեան սպիտակ, դեղին ու սեւ ցեղերի միջեւ», «գաղտնի դիւանագիտութեան վերացում» եւ այլն*):

Հոկտեմբերեան յեղաշրջումից յետոյ խաղաղութեան գործը ստացաւ նոր ընթացք. բոլշեւիկները դիմեցին անջատ հաշտութեան՝ յայտարարելով «եղբայրացման» սկզբունքը ռազմաճակատի հակառակորդ զինւորների հետ եւ պատերազմող կողմերին առաջարկելով անցնել անմիջական բանակցութիւնների: Այս քաղաքականութեան, ինչպէս եւ երկրի ներսը բռնկւած անիշխանութեան ու քաղաքացիական կատաղի կռիւների հետեւանքով՝ սկսեց համատարած քայքայումը ռազմաճակատում. զօրամասերը թողնում էին

*) Սթոկհոլմի խորհրդաժողովին վերաբերող ամբողջ նիւթը հրատարակւած է առանձին հատորով. «Stockholm», Ed. Tildens Förlag, Stockholm, 1918, որի մէջ ամբողջովին զետեղւած է եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան յուշագիրը:

դիրքերը եւ հրացանը առած՝ շտապում դէպի տուն, որպէսզի օր առաջ բա-
ժին ստանան բոլշեւիկների խոստացած «հողից ու բուրժուականների գոյքից» :
Եւ Բալթիկ ծովից մինչեւ Քիրմանշահ, ամբողջ տարածութեան վրա, միլիո-
նաւոր զինւած մարդիկ՝ խուժեցին դէպի թիկունք :

Այս զանգւածային դասալքութիւնը առանձնապէս հիւանդագին ան-
դրադարձում ունեցաւ կովկասեան ճակատում, ուր ընդհանուր պատճառնե-
րից զատ՝ ուժեղ էին եւ ազդային հակամարտութիւնները եւ Թիւրքիայի ու
կովկասեան մահմետականների իւրայատուկ փոխյարաբերութիւնները :

Հոկտեմբերեան յեղաշրջումը Թիֆլիսում հանդիպեց խիստ բացասա-
կան վերաբերումի : Բացի ընդհանուր պատճառներից, որով բոլշեւիկեան
կոմունիզմը նկատուում էր ցնորական մի ճիգ պատմութիւնը դիտական ըն-
կերվարութիւնից դէպի ուտոպիա տանելու եւ, հետեւաբար, աշխատաւոր
մարդկութեան բնաշրջումը առողջ ճանապարհից շեղելու, Անդրկովկասում
կային եւ յատուկ պատճառներ. վրացի սոցիալ-դեմոկրատ մենչեւիկների
համար բոլշեւիզմը, նախ եւ առաջ, կուսակցական հակառակորդ էր : Այն
յարատեւ պայքարը, որ սոցիալ-դեմոկրատ մենչեւիկ ու բոլշեւիկ հատուծ-
ները վարել էին միմեանց դէմ զազափարական ձեւերով, այժմ փոխադրւում
էր գործօն քաղաքականութեան յսպարէզ : Շատ խոշոր տեղ էին գրաւում
այս պայքարում եւ անձնական համակրանքներն ու հակակրանքները, երէկ-
ւայ վէճերն ու սրտցաւութիւնները : Հայերի համար հոկտեմբերեան յեղա-
շրջումը անընդունելի էր, ամենից առաջ, բոլշեւիկների դէպի պատերազմն
ու ճակատի պաշտպանութեան գործը բռնած դիրքի պատճառով. բոլշեւիկ-
ների մէջ նրանք տեսնում էին քայքայող ոյժ, մինչդեռ վայրկեանը պահան-
ջում էր Ռուսաստանի հզօրութիւնը : Մահմետականների աչքին բոլշեւիզմը
դասակարգային թշնամի էր. մահմետական ներկայացուցիչների մեծ մասը
խաներ ու բէգեր էին :

Այսպէս թէ այնպէս, Անդրկովկասը հէնց առաջին օրից բացասական
դիրք բռնեց խորհրդային իշխանութեան վերաբերմամբ : Եւ քանի որ Սահմ.
Ժողովի գոյութիւնը դառնում էր խնդրական, կապը կենտրոնի հետ վերաց-
ւած էր, եւ, միւս կողմից, Անդրկովկասի Առանձին Կոմիտէն իսպառ կորցրել
էր հեղինակութիւնը Ժողովրդի աչքին, իսկ կորնիլովեան յետաշրջական
փորձից յետոյ ստեղծւած ինքնապաշտպանութեան մարմինը հմայք չու-
նէր լայն զանգւածների մէջ, բնական կերպով, առաջ էր գալիս տեղական իշ-
խանութիւն ունենալու պահանջը : Այդ նպատակով, նոյեմբ. 27-ին, հրաւիր-
ւեց մի խորհրդակցութիւն Անդրկովկասի Բանւորական, Զինւորական եւ
Գիւղացիական խորհուրդների, Թիֆլիսի Բանւ. ու Զինւորական խորհրդի,
Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդի, Հանրային Ազատութեան Կոմիտէի,
Անդրկ. Առանձին Կոմիտէի, քաղաքական կուսակցութիւնների ներկայացու-
ցիչների ու Սահմ. Ժողովի անդամների, որը մանրադնին քննութեան առնե-
լով տիրող կացութիւնը՝ որոշեց Անդրկովկասի համար ստեղծել տեղական
իշխանութիւն՝ Անդրկովկասեան Սէյմ եւ Անդրկովկասեան Կոմիտարիատ,
իրրեւ Սէյմի գործադիր մարմին : Սէյմի կազմութեան հիմք ընդունւեց
Սահմ. Ժողովի համար ընտրւած պատգամաւորների քանակը. որոշւեց եռա-

պատկել կուսակցական ցանկերով ընտրւած պատգամաւորներին թիւը:

Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը կազմեց աղգային-կուսակցական ներկայացուցչութեան սկզբունքով: Կոմիսարիատի մէջ մտան. — Ն. Գեղեչ-կորի՝ նախագահ եւ արտաքին գործոց կոմիսար, Ն. Ռամիշվիլի՝ ներքին, Դ. Դոնսկոյ՝ զինւորական, Խ. Կարճիկեան՝ ելեւմտական, Հ. Օհանջանեան՝ խնամատարութեան, Ներուշեւ՝ երկրագործութեան, Մելիք-Ասլանով՝ հա-ղորդակցութեան, Խան-Խոյսկի՝ արդարադատութեան, Լ. Բերութով՝ պե-տական վերահսկիչ: Զինւորական կոմիսարի օգնականներն Նշանակեցին Գո-րեշեան եւ Պ. Լեւոնեանը: Երկրագործութեան կոմիսարի օգնականներ՝ Ա. Շահխաթունեանը եւ Պ. Գելէյշվիլին:

Բայց Անդրկովկասեան Կոմիսարիատն եւս չգարմանեց դրութիւնը: Ընդհակառակը, նա ինքը հէնց դարձաւ կուսակցական պայքարի թափերարեմ եւ բոլշեւիկներին ձեռքին՝ պայքարի ուժեղ զէնք:

Ժողով. Կոմիսարներին Խորհուրդը Ստ. Շահումեանին նշանակել էր Անդրկովկասի կոմիսար, եւ սա աշխատում էր յեղաշրջում առաջ բերել թիֆլիսում: Բոլշեւիկները ձգտում էին օգտագործել զօրքը, որի մէջ նրանց ազդեցութիւնը օրէցօր աւելանում էր եւ որին գրգռում էին Անդրկ. Կոմի-սարիատի դէմ, որը, իբր թէ, Անդրկովկասը անջատել էր Ռուսաստանից: Փոխանակ բանակի մէջ վայելած համակրանքից օգտւելով՝ թիւրքերի դէմ սլատար կանգնեցնելով՝ Շահումեանը եւ իր ընկերները ձգնում էին զինւո-րութիւնը մասնակից դարձնել Անդրկ. Կոմիսարիատի դէմ մղած իրենց պայ-քարին եւ աստիճանաբար ճակատից յետ էին քաշում զօրամասերը: Այս հողի վրա, հոկտ. 20-ին, մերկացնելով ճակատը, դէպի թիկունք խուժեց հռչա-կաւոր 39-րդ դիվիզիան: Չէ՞ որ ռազմական կոմիսար Տրոյկին հրամայել էր ռուս բանակին հեռանալ պարսկական եւ թիւրքական ճակատներից:

Ասեմք, բանակը առանց այդ էլ չէր հետաքրքրւում ռազմաճակատով: Նրա ուշն ու միտքը Ռուսաստանն էր, ուր «հող էին բաժանում»: Ուստի առանց սպասելու վերին հրամանատարութեան սահմանած կարգին, մաս-մաս, հազարներով ու տասնեակ հազարներով լքում էին դիրքերը, թողնում բաղամիլիոն հարստութիւններ, ռազմամթերքի ու պարէնի անհաշիւ պա-շար, մթերքներով լիքը պահեստներ եւ հրացանը գրկած՝ նետում վազոնե-րը, շտապում «դէպի տուն»՝ ճանապարհին, մորեխի պէս, աւերելով ու խժովելով ամէն բան:

Ահա մի-երկու փաստաթղթեր, որոնք ցոյց են տալիս, հոկտեմբերեան յեղաշրջման հետեւանքով, կովկասեան ռազմաճակատում ստեղծւած դրու-թիւնը: Կովկասեան բանակի հրամանատարը հեռագրում է ճակատի ընդհա-նուր հրամանատարին, դեկտ. 25-ին. «Հակառակ առաջին կորպուսի նահանջի համար ճշտորոշւած ժամանակամիջոցին, վերջինս ինքնազուլիս թողնում է դիրքերը, եւ այս նահանջը սպառնում է ճակատը իռպառ մերկացնել: Այս հանգամանքներում հայկական զօրամասերի ճակատ ուղարկելու յապաղումը եւ, իբրեւ հնարաւոր հետեւանք, Երզնկայի գրաւումը ոչ միայն թիւրքերի, այլ եւ քիւրդերի կողմից ինձ կը հարկադրէ, հաւանաբար, պարպել ամ-բողջ շրջանը, որով մենք անխուսափելիօրէն կը կորցնենք թիւրքահայաս-տանը»:

1918 թ. յունւար 8-ին կովկասեան բանակի սպայակոյտը տեղեկա-
գրում է. «6-րդ կորպուսը լքեց իր դիրքերը եւ ամբողջապէս քաշեց դէպի
Սարըղամիշ: Այս պահուն, վերջին գունդն է հեռանում եւ յուն. 13-ին ոչ մի
զինւոր չի լինի Շէյթան-Դաղից դէպի հարաւ, եւ այս կողմից ճակատը
բոլորովին կը մերկացւի: Առաջին կորպուսն էլ մեծ մասով սկսել է շարժւել
դէպի թիկունք. ես վախենում եմ, որ կորպուսի վերջին զօրամասերը կը
թողնեն Երզնկան նշանակւած ժամանակից առաջ: Եւ մեր զօրամասերի հե-
ռացումը այս կէտից եւ դրաւումը քիւրդերից ճակատադրական կերպով
առաջ կը բերեն զինադադարի խախտում թիւրքերի կողմից եւ ընդհանուր
յառաջխաղացում ամբողջ ճակատում: Կասկածից վեր է, որ Երզնկայի շր-
ջանի թիւրքական գրաման հետեւանքը կը լինի այն, որ մենք կը պար-
պենք ամբողջ արեւմտեան ռազմաճակատը: Թուրքեստանեան 2րդ կորպուսը
եւ կովկասեան 5րդ կորպուսը նոյնպէս ճակատից մեկնելու հարց են յարու-
ցել: Մեր զօրքերի հեռանալը արեւմտեան ճակատից, աչքի առաջ ունենալով
կովկասեան բանակի ներկայ վիճակը, անխուսափելի կերպով առաջ կը բերէ
մեր գրաւած թիւրք հողամասերի պարպումը: Ուրիշ խօսքով, Երզնկայի
շրջանի պարպումը հաւասար է ամբողջ թիւրքահայաստանի պարպումին,
այսինքն՝ նշանակում է կորցնել այն ամենը, որ մենք ձեռք ենք բերել
թիւրքիայի դէմ մղած երեքամեայ յաղթական կռիւներով: Այս պարագան
իրաւունք է տալիս ինձ մի անգամ եւս խնդրելու, որ շտապով ուղարկէք
հայկական զօրամասեր, որոնք հնարաւոր կը դարձնեն կայունացնել մեր
դրութիւնը»:

Յունւ. 10-ին Ալաշկերտի կոմիսար Գվոզդեովը Ալեքսանդրապոլի
քաղաքագլուխ Ա. Պատիսեանին, ուղիղ հեռագրաթելով, հետեւեալ ձեւով է
պատկերացնում կացութիւնը. «Ղարաքիլիսան թողնում է թշնամու յարձա-
կումից առաջ դատարկւած քաղաքի տպաւորութիւն: Ճակատից հեռացող
վերջին գունդը իր հետ տանում է շրջանի բոլոր հիմնարկութիւնները,
անգամ փոստն ու հեռագիրը: Հրամանատարական կազմ չկայ. կան միայն
150 անկանոն ձիաւորներ. տեղական բնակչութիւնն է պահում պարէնի պա-
հեստները, զինւորական գոյքերը, հրետանու, ինժեներական եւ ռազմամթեր-
քի պահեստներն ու վառօդարանները: Ճանապարհների կայանները վերացւած
են: Դժւարութեամբ, մեր տեղական ուժերով պահւում է հեռագրական
կապը: Կոմիսարիատն ընդունել է 4րդ կորպուսի եւ հասարակական հիմնար-
կութիւնների անհաշիւ գոյքը: Միայն ձիեր ընդունւած են մի քանի հազար
հատ: Մենք անգոր ենք տեղաւորել թողնւած հարստութիւնները: Խիստ
վախենում ենք արիւնոտ ընդհարումներից եւ աւաղակութիւններից: Քիւրդերն
սկսեցին իրենց յարձակումներն ու թալանները գիւղերի, պահակախմբերի
եւ Մակուի երկաթուղու վրա, որը հաղիւ շնչում է: Հեռագրական հաղոր-
դակցութիւնը Երեւանի հետ կտրւած է»:

Չորրորդ կորպուսի հրամանատարը հեռագրում է յունւ. 13-ին.
«Կորպուսի փոխադրական մասերը, կայանների զօրքերը, զինւորները, հիմ-
նարկութիւնները հեռանում են անկարգ կերպով: Անկարգութիւնները
սաստկանում են օրէց օր: Հայկական զօրամասերը ուժասպառւած են հիմ-

նարկութիւնների եւ կայանների պահակութիւնից: Առանց թիկունքից թարմ ուժերի առաքման կարելի չէ պատասխանատու լինել հետեւանքների համար»:

«Ռուս զինւորները ահաբեկում են տեղացիներին (հայերին) եւ բռնութեամբ ստիպում հեռանալ իրենց հետ», հռազդրում է կովկասեան բանակի սպայակոյտը:

Յունւ. 16-ին սպայակոյտից գրում են զօր. Նազարբէգեանին. «Ճակատի դրութիւնը ողբերգական է. ամրացւած շրջանների լքումը առաջ է բերում առանձնապէս ողբալի կացութիւն եւ ինձ հարկադրում է տալ հետեւեալ հրահանգները ամրութիւնների պետերին. «Կովկասեան բանակի գլխաւոր հրամանատարը հրամայում է ձեզ, որ, աչքի առաջ ունենալով ռուս սպաների եւ զինւորների հեռանալը ճակատից՝ ամրացւած շրջանների պահակութիւնը յանձնէք ազգային զօրամասերին»:

Կարս-Մերզենեք երկաթուղադէի վարչութիւնը հռազդրում է յունւ. 21-ին. «Երկաթուղային բրիգադի Կարս-Մերզենեք դէի վրա ծառայող ռուս զինւորները լքում են միլիոնաւոր ռուբլիներ արժող նիւթերը և կանգնեցնում չարժուժը: Խնդրում ենք կազմել հայկական երկաթուղային գումարտակ եւ նրան փոխանցել այս բրիգադի եւ Կարս-Մերզենեք երկաթուղադէի ղոյքը»:^{*)}

Սրանք պատահական օրինակներ են լուր ա'յն օրերի ռազմաճակատի քայքայումը պատկերացնող առատ նիւթից: Իրապէս դրութիւնը անհամեմատ աւելի մռայլ էր: Ռազմաճակատը հալչում էր արեւից տաքացած ձեան պէս. ռուս զօրքը խելայեղ՝ խուժում էր դէպի թիկունք, Կովկասեան Լեռնաշղթայի միւս կողմը:

Այս խուժումը տեղի էր ունենում ցաւադին պայմանների մէջ, մասնաւորապէս մահմետական շրջաններում: Անկասկած, թիւրքերի ներշնչումով, կովկասեան մահմետականները աշխատում էին մի կողմից արաղացնել ռուս զօրքերի փախուստը, միւս կողմից՝ խլել նրա դէնքն ու ռազմամթերքը: Զինորսութեան հողի վրա պատահում էին արիւնոտ ընդհարումներ ու ճակատամարտներ նահանջող ռուս զօրամասերի ու թուրք ազդարնակութեան միջեւ: Այդ կարգի արիւնոտ դէպքերից առանձնապէս մեծ յուզում առաջ բերեց Շամքորի կոտորածը, յունւ. 8-10-ին:

Յունւ. 8-ին, ճակատից հեռացող բազմաթիւ զինւորական դնացքներ եկան-կանգնեցին Շամքոր կայարանի մօտ: Ճանապարհը կտրւած էր եւ առաջ երթալը անհնար: Գնացքները բերնէ բերան լեցւած էին զինւորներով, ձիերով, կանանցով ու երախաներով, թնդանօթներով, ռազմամթերքով, մեծաքանակ փամփուշտով ու մթերքով: Զինւորները հարուստ աւար էին տանում իրենց հետ:

Եւ, յանկարծ, գիշերւայ մթութեան մէջ, ամէն կողմից սկսեց հրացանաձգութիւն: Գնացքները ենթարկւեցին թնդանօթային կրակի: Առաջ

^{*)} Կովկասեան ճակատի այդ ժամանակւայ վիճակի մասին տես՝ ի միջի այլոց, եւ զօր. Ղորղանեանի գիրքը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶՕՐԲԵՐԻ ԲԱՐՁՐ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆ

ԶՕՐ. Թ. ՆԱԶԱՐԵՅԵՎԱՆ

ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ԶՕՐ. Գ. ԴՈՐՂԱՆՆԱՆ

ԶՕՐ. Բ. ԱՐԱՔԵԼՅԱՆ

եկաւ աննկարագրելի իրարանցում: Զինւորներն էլ, իրենց հերթին, գրաւեցին դիրքեր եւ գործի դրին զնդացիները: Տեղի ունեցաւ յուսահատական կռիւ: Յարձակողներին յաջողեց վառել զնացքների մի մասը: Զինւորները անձնատուր եղան:

Պարզեց, որ յարձակողները եղել են վրացի Աբխազաւայի զրահապատ գնացքը, զոր. Մաղալովի «Վայրենի դիվիզիան» եւ հազարաւոր զինւած թուրք խուժան Գանձակի Մահմ. Աղզային Խորհրդի ղեկավարութեամբ:

Բոլոր գնացքները խուզարկւեցին ու թալանւեցին: Զինւորներից խլեց ամէն ինչ — զէնք, ռազմամթերք, պարէն, մասնաւոր գոյքը. անգամ վրաների հագուստը հանեցին թուրք հրոսախմբերը: Գրաււած թնդանօթներն ու բոլոր զէնքերը սեփականացրեց Գանձակի Մահմ. Աղզային Խորհուրդը: Մեծ շուքով աւարը տարւեց Գանձակ: Թուրք սոց.-յեղափոխական պարագլուխ Ասլան բէգ Սաֆիբեկըսկին, հեծած առջեւի թնդանօթը՝ յաղթական մուտք գործեց Գանձակ:

Յետագային յայտնի դարձաւ, որ այդ յարձակմանը անմասն չէին եւ վրացի վարիչներից ոմանք: Յուն. Գին Ն. Ռամիշվիլին ղեկուցանում էր այդ մասին Անդրկ. Կոմիսարիատի նիստին, թէ՛ «Անհրաժեշտ էր զինաթափել Յարսկի Կոլոդցից մեկնած զօրամասը եւ զէնքը յանձնել վրացական կորպուսին: Ուղարկեց մի զրահապատ եւ մի զօրամաս... Բոլոր միջոցները ձեռք են առնւած»: Իսկ Զուղելին մատնանշում էր «Աբխազաւայի եւ իր զօրամասի կատարած տխուր դերը: Զինաթափում չէր, այդ, այլ զինւորների թալան: Դժբախտ ու տանջւած, իրենց տան կարօտը քաշող մարդկանցից խլում էին ամէն ինչ, անգամ կօշիկները: Եւ հէնց տեղն ու տեղն էլ ծախում էին: Աւաղակախմբերը ծախում էին զէնքերը: Ինչ որ գարշելի բան էր տեղի ունենում»:^{*)}

Յուն. 26-ին, Երկրային Կենտրոնում, նոյն Զուղելին յայտարարեց. «Իսկ ինչ վերաբերւում է Շամքորի ղէպքերին, ես յայտարարում եմ, որ ընկ. Նոյ Ռամիշվիլին որոշ կապ ունի նրանց հետ: Միայն մի քանի օր այդ տխուր ղէպքերից առաջ ընկ. Ռամիշվիլին, ինձ հետ ունեցած խօսակցութեան միջոցին, ասում էր, որ զինաթափութեան համար ամենայարմարը ինքը համարում է Աբխազաւայի զօրամասը: Իմ ցուցմունքները, թէ Աբխազաւան այդ նպատակի համար պահանջւած վարկը չունի, ըստ երեւոյթին, չօգնեցին, եւ մենք տեսնում ենք, որ Աբխազաւան իր զօրամասով ուղարկւել է այդ նպատակով: Ըստ երեւոյթին, այդ ուղարկելը չի եղել առանց ընկ. Ռամիշվիլիի մասնակցութեան»:

Ռուս զօրքերի փախուստի հետեւանքով ամէն կողմից պահանջում էին հայկական զօրամասեր: Պարզ էր դառնում, որ ճակատի պահպանութեան գործում այսուհետեւ առաջին տեղը բռնելու էին հայերը: Կարո՞ղ էին նը-

^{*)} «Заря Востока», 1927г. янв. 8, № 6.

րանք կատարել այդ պատմական դերը: Ի՞նչ վիճակ ունէին հայերը զինուորական տեսակէտից:

Դեռ հոկտեմբերեան յեղաշրջումից առաջ, Թիֆլիսի եւ Պետրոգրադի հայկական կազմակերպութիւնները հարց էին յարուցել, որ ժամ. Կառավարութիւնը հրահանդէ արեւմտեան ճակատի զօրամասերում գտնուող հայ զինւորներին փոխադրել կովկասեան ճակատ եւ կազմակերպել հայկական զօրամասեր: Արեւմտեան ճակատում, այն ժամանակայ հաշուով, կար շուրջ ութսուն հազար հայ զինւոր: Այդ քանակութիւնը՝ միացւած Կովկասում գտնուող զրեթէ նոյնչափ հայ զինւորներին հետ, լաւ կազմակերպւած ու մարզւած, տրւած հմուտ հրամանատարութեան ձեռքը, կարող էր վճռական դեր կատարել Թիւրքիայի դէմ:

Զինւորական նախարարն ու բարձր հրամանատարութիւնը ընդառաջ դնացին այս առաջարկութեան եւ կարգադրեցին հայ զինւորներին համախմբել Թիւրքական ռազմաբեմում, իսկ յուլիս 2 ու 11 հրամաններով կովկասեան ճակատի գլխաւոր հրամանատարը արտօնեց հայկական հրացանաձիգ գումարտակները վերածել զնդերի: Կարճ ժամանակում կազմեցին վեց հայկական զնդեր՝ իւրաքանչիւրը բաղկացած 2 գումարտակից:

Արագ Թափով զարգացող դէպքերը, սակայն, անհրաժեշտ դարձրին հայկական աւելի խոշոր զինւորական միութիւնների ստեղծումը, եւ հոկտեմբերին Հայոց Ազգային խորհուրդը նոր դիմում արաւ՝ խնդրելով հայկական զօրազնդերի Թիւրք հասցնել 8-ի, իւրաքանչիւր գունդը դարձնել 3 գումարտակից, եւ այդ 8 զնդերը բաժանել չորսական զնդանոց երկու դիվիզիայի, մէկ բրիգադ՝ այրուծիով, 15 մարտկոց՝ հրետանիով ու յարակից տեխնիկական մասերով:

Կառավարութեան ոչինչ չէր մնում, բայց եթէ բաւարարել այդ դիմումը, քանի որ ռազմաճակատի փլուզումը ստանում էր աղէտաւոր ձեւեր, եւ հայկական զօրամասերը կարող էին որոշ չափով մեղմացնել զրութիւնը: 1917 թ. դեկտ. 13-ին, կովկասեան բանակի գլխաւոր հրամանատարը №136 հրամանով արտօնեց կազմել հայկական կորպուս՝ հրամանատար նշանակելով ռուսական բանակի լաւագոյն զինւորականներից մէկին՝ զօր. Թովմաս Նազարբէգեանին եւ սպայակոյտի պետ՝ զօր. Վիշինսկիին:

Սկսեց կազմակերպական եռուն աշխատանք: Ազգային խորհուրդը իր միջից կազմեց առանձին մի մարմին՝ Ստ. Մամիկոնեանի գլխաւորութեամբ, որ զբաղւում էր կորպուսի գործերով: Զօր. Նազարբէգեանի մօտ զինւորական նախարար Դոնսկոյի կողմից նշանակւեց յատուկ կոմիսար՝ Դրօն եւ վերջինիս օգնական՝ Սարգիս Մանասեանը: Հետզհետէ հաւաքւեցին ռուս բանակի հայ սպաներն ու զինւորները եւ իրար յետեւից վերակազմեցին հին մասերն ու կազմեցին նորերը: Ազգ. խորհրդին եւ կորպուսի հրամանատարութեան զգալի օժանդակութիւն էր ցոյց տալիս եւ Հայ Զինւորական Միութիւնը սպայ Արսէն Շահմաղեանի նախադահութեամբ եւ մի շարք եռանդուն սպաների անդամութեամբ — Գ. Տէր-Օհանեան, Տ. Անիեան եւ այլն:

Հայկական կորպուսի կազմակերպութեան զուգընթաց զօրահաւաքման ու զինւորական ուժերի կազմակերպումի գործով զբաղւած էր եւ արեւմտահայութիւնը, որը, աւելի քան ուրիշը, սարսափում էր կազմալուծումից եւ միջոցներ էր խորհում ճակատի փլուզումի առաջն առնելու համար:

Արեւմտահայ Բիւրօի նախաձեռնութեամբ, 1917 թ. դեկտեմբերի ըսկըզմբերին, Թիֆլիսում, գումարեաց արեւմտահայութեան մարմինների ու քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչներից ու գործիչներից կազմւած մի խորհրդակցութիւն, որը մանրամասն քննութեան առնելով ճակատի պաշտպանութեան խնդիրը որոշեց իր վրա առնել արեւմտահայկական մարտական ուժերի կազմակերպումը: Այդ նպատակով ընտրեց յատուկ մի մարմին՝ Ապահովութեան Խորհուրդը, որի մէջ մտան՝ Վահ. Փափաղեանը (նախ.), Սեպուհը, Ա. Թերզիպաշեանը, Յ. Տէր-Չաքարեանը, եւ Ժ. Միրզախանեանը: Խորհրդակցութիւնը որոշեց նաեւ յայտարարել պարտադիր զօրակոչ բոլոր արեւմտահայերի համար: Կազմւելու էր արեւմտահայկական առանձին դիվիզիա: Ենթադրւում էր ստեղծել 15-20 հազարնոց մի զօրամաս:

Պէտք է ասել, որ դեռ այս որոշումից առաջ, դանազան վայրերում, արդէն գոյութիւն ունէին զուտ արեւմտահայկական զօրամասեր: Վանում կար Վանի գունդը՝ Տ. Բաղդասարեանի հրամանատարութեան տակ՝ Գրիգոր Բուլղարացու ու Լեւոն Շաղոյեանի անմիջական գործակցութեամբ: Խնուս-Մուշ շրջանում գործում էր Սասունի գունդը Մանուկի եւ Մուշեղի ղեկավարութեամբ: Ալաշկերտում կազմւած էին տեղական զօրամասեր Սմբատի ջանքերով: Երզնկայի շրջանում էր Մուրատը իր գործակիցների հետ, Բաբերդում՝ Սեպուհը եւ այլն:

Ապահովութեան Խորհրդի առաջին աշխատանքը եղաւ՝ համախմբել այս բոլոր ուժերը եւ կապել իր հետ: Այդ նպատակով մարդիկ ուղարկւեցին շրջանները, եւ մասամբ յաջողեց ցաք ու ցրիւ եղած զօրախմբերի միջեւ հաստատել որոշ կապ:

Ապահովութեան Խորհուրդը ձեռնարկեց արեւմտահայ դիվիզիայի կազմութեան: Այդ գործին ջերմ աջակցութիւն ցոյց տւին կովկասի բարձր հրամանատարութիւնը, յանձին զօր. Լեբեդինսկու, գնդ. Ջենկելիչի, զբաււած վայրերի ընդհանուր նահանգապետութիւնը, մասնաւորապէս բժ. Յ. Չաւրեանը եւ դաշնակից պետութեանց Թիֆլիս գտնուող ներկայացուցիչները: Այս վերջիններս Ապահ. Խորհրդին տրամադրեցին եւ որոշ գումար, կազմակերպչական նախնական կարիքների համար:

Ապահ. Խորհուրդը անմիջապէս դիմեց զօրահաւաքի, ամէն կողմ ուղարկեց գործակալներ, կարճ ժամանակում կարողացաւ առաջ բերել կենդանի ոգեւորութիւն եւ հիմքը դրեց մի շարք զօրամասերի, որոնց համար ստացաւ պահանջւած հագուստը, զէնքը, պարենաւորումն ու նիւթական միջոցները:

Ապահ. Խորհուրդը իր բոլոր կարեւոր ձեռնարկները կատարում էր

Համախորհուրդ Ազգային Խորհրդի հետ: Երկու Խորհուրդների միջև տիրում էր կատարեալ ներդաշնակութիւն, եւ Ապահ. Խորհուրդն ու Ազգ. Խորհրդի զինւորական մարմինը գործում էին ձեռք ձեռքի տւած: Որոշ անհամաձայնութիւն առաջ եկաւ արեւմտահայ զիւլիզիայի հրամանատար նշանակելիս. Ապահ. Խորհուրդը կամենում էր այդ պաշտօնին կոչել Անդրանիկին՝ օգտւելու համար նրա թէ՛ հայերի մէջ եւ թէ՛ դուրսը վայելած հմայքից: Ազգ. Խորհուրդը դէմ էր արտայայտւում այդ թեկնածութեան՝ առարկելով, որ Անդրանիկը չի կարող կառավարել զիւլիզիայի պէս մի խոշոր զօրամաս, որի համար, բացի անձնական քաջութիւնից, պահանջւում էր եւ մասնագիտական պատրաստութիւն, որից զուրկ էր Անդրանիկը: Սակայն, Ապահ. Խորհրդի պնդումի վրա Ազգ. Խորհուրդը տեղի տւեց, եւ Անդրանիկը նշանակւեց արեւմտահայ զիւլիզիայի պետ՝ առաջուց, բժ. Զաւրեանի միջնորդութեամբ եւ Պ. Լեւոնեանի ջանքերով ստանալով զառարկալի-զօրավարի աստիճան:

Արեւմտահայ զիւլիզիան մտցւեց Հայկական Կորպուսի մէջ, իբրեւ նրա մի մասը, եւ այսպիսով, ի վերջոյ, Հայկական Կորպուսը ձեւակերպւեց ու ստացաւ հետեւեալ կազմը.

Կորպուսի հրամանատար՝ զօր. Թ. Նազարբէգեան, սպայակոյտի պետ՝ Վիշինսկի:

Առաջին դիւիզիա*) — 4 գունդ՝ իւրաքանչիւրը 3-ական մարտկոցով եւ 1 հրետանի բրիգադ 6 մարտկոցով. հրամանատար՝ զօր. Արեշեան:

Երկրորդ դիւիզիա — նոյն կազմով, հրամանատար՝ գնդ. Սիլիկեան:

Այրուծի բրիգադ — երկու գունդ չորսական հարիւրեակով եւ մէկ ձիաւոր հրետանի. հրամանատար՝ գնդ. Ղորղանեան:

Արեւմտահայ դիւիզիա. Ա. բրիգադ — Էրզրումի գունդ՝ 2 գումարտակ, Երզնկայի գունդ՝ 2 գում., 2 լեռնային մարտկոց, ձիաւոր գունդ՝ 3 հարիւրեակ: Բ. բրիգադ — Խնուսի գունդ՝ 2 գում., Ղարաքիլիսայի գունդ՝ 2 գում., 2 լեռնային մարտկոց: Գ. բրիգադ — առաջին Վանի գունդ՝ 2 գում., 2 լեռնային մարտկոց, Զէյթունի ձիաւոր գունդ՝ 3 հարիւրեակ: Դիւիզիայի հրամանատար՝ զօր. Անդրանիկ, սպայակոյտի պետ՝ գնդ. Զենկելի:

Տեղական զօրամասեր. — Լոռիի, Շուշիի, Ախալքալաքի եւ Ղազախի գնդերը՝ 2-ական գումարտակներով եւ Նուխիի, Ախալցխայի, Լոռիի, Իգդիրի եւ Խանասորի գումարտակները:

*) Յետոյ, Հայաս. Հանրապետութեան դիւիզիան բաղկացած էր 3 հետեւակ, 1 ձիաւոր եւ 1 քնդամօրածիգ գնդերից: Իւրաքանչիւր հետեւակ գում. ուներ 1500-1800 զինուոր՝ մէջը հաշուելով կապի եւ գնդացիքային վաշտերը: Վաշտը բաղկացած էր 4 դասակից (50 հոգի): Դասակը ուներ 2 ձիաւոր գնդացիք: Զինուորները զինուած էին ռուսական նոր ձեռի (մասին) հրացաններով: Գումդը ուներ 4 լեռնային քնդամօր, 8-12 գնդացիք՝ մաքսիմ եւ կոլտ: Զիւլիզիայի գումդը ուներ 6 էսկադրոն (5-600 հոգի) իւրաքանչիւր էսկադրոնը ուներ 2 կոլտ ու մաքսիմ եւ 4 ձեռի գնդացիք: Ամբողջ գումդն ուներ 4 լեռնային քնդամօր, 2 էսկադրոն ճիգակաւոր դասակներ, 25 հոգի յառաջապահ հետախոյզներ, 2 ձեռի գնդացիքով եւ հակազագային դիմակներով: Թնդամօրածիգ գումդը ուներ 8 մարտկոց իւրաքանչիւրը 4 քնդամօրով: Ընդամենը 32 քնդամօր, որից 16 լեռնային:

Յարակից մասեր.— բերդային մասեր, բերդային հրետանի, կապի
ու հաղորդակցութեան մասեր, պայթուցիկ, առողջապահական, պարենա-
ւորման, հրետանիի, երկաթուղային եւ այլ մասեր*) :

Այս զօրամասերին անցաւ ոռւս բանակի ժառանգութիւնը հայկական
ճակատում, այլ եւ, ապագային, հայ հանրապետական բանակի կորիզը
կազմելու պատիւը :

*) Հայկական Կորպուսի մասին տե՛ս գոր. Դորգանեանի վերեւ յիշուած գիրքը, այլ եւ
A. Poldebard «Rôle Militaire des Arméniens», 1920 Paris. եւ Commandant
M. Larcher, «La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale», 1926, Paris.

ԶԻՆԱԴԱԴԱՐ ԵՒ «ՄՈՒԹ ԶԵՌՔԻ»

ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Ռուս բանակի քայքայումը եւ թիկունքում կատարուող դէպքերը, բնականաբար, չէին կարող վրիպել թիւրքերի ուշադրութիւնից: Թիւրք հրամանատարութիւնը այժմ բոլորովին այլ հեռանկարի առջեւ էր կանգնած. ռուս բանակը պատրաստուում էր, 1918 թւի սկզբին, անցնելու ընդհանուր յարձակման՝ անդլիացիներին միանալու ծրագրով, եւ թիւրքերը ոյժ չունէին դիմադրելու: 1917 թւի տարեվերջին թիւրքերի արեւելեան բանակը բոլորովին կազմալուծ ու բարոյալքած վիճակի մէջ էր՝ անընդունակ ռազմագիտական լուրջ խնդիրներ լուծելու: Եւ, յանկարծ, ոչ միայն յարձակումըն է կանգնեցւում, այլ եւ ճակատը սկսում է արագօրէն մերկանալ: Թիւրք ղեկավարների առջեւ բացւում էին նոր, արբեցնող հորիզոններ:

Նոյեմբ. 17-ին կովկասեան ռուս բանակի հրամանատարը թիւրքական Յրդ բանակի հրամանատար Ֆերիկ-Վեհիբ փաշայից նամակ ստացաւ զինադադար կնքելու առաջարկութեամբ: Նոյն օրերին, բոլշեւիկների նախաձեռնութեամբ, զինադադարի բանակցութիւններ էին սկսւած եւ ռուսաւստրեւդերման ռազմաճակատում: Անդրկ. Կոմիսարիատը, յեղափոխական կենտրոնի ու հրամանատարութեան համաձայնութեամբ, ընդունեց թիւրքական առաջարկը եւ ռազմաճակատ ուղարկեց 5 հոգինոց մի յանձնախումբ — 2 ռուսներ հրամանատարութեան կողմից եւ Ա. Զամալեան, վրացի թեւզայա եւ ռուս Սմիլնովը, որպէս Անդրկ. Կոմիսարիատի ներկայացուցիչներ: Հանդիպումը երկու պատուիրակութիւնների միջեւ տեղի ունեցաւ դեկտ. 2-ին, Երզնկայում, իսկ դեկտ. 5-ին ստորագրւեց զինադադարի համաձայնութիւնը, ըստ որի զինւորական գործողութիւնները վերջ էին դնում կովկասեան ամբողջ ռազմաճակատի վրա՝ Սեւ ծովից մինչեւ Վանի լճի հարաւային եզերքը, կողմերը պարտաւորւում էին զինւորական բնոյթ կրող որեւէ գործողութիւն չանել, զօրքերի տեղափոխութիւն կամ լրացում չկատարել եւ մնալ զինադադարի պայմաններով նախատեսուած դիրքերում: Եթէ կողմերից մէկն ու մէկը, մինչեւ հաշտութեան կնքումը, վճռէր զինա-

դադարը խախտել, պարտավորում էր միւս կողմին իմաց տալ 14 օր առաջ: Իսկ եթէ զինադադար կնքէր նաեւ կենտրոնական պետութիւնների եւ Ռուսաստանի միջեւ, նրա բոլոր պայմանները պէտք է լինէին պարտադիր կովկասեան ճակատի համար եւս: Եւ որովհետեւ դեկտ. 5-ին լուր էր ստացւել, որ նախորդ օրը զինադադար էր կնքւել եւ Ռուսաստանի ու կենտրոնական պետութիւնների միջեւ, պատերազմական գործողութիւնները կանգ առին ոչ միայն կովկասեան, այլ եւ ամբողջ պարսկական դժի ու Սեւ ծովի վրա: Հաստատուեցին 5 խառն մարմիններ՝ հսկելու համար զինադադարի պայմանների գործադրութեան վրա: Անդրկ. Կոմիտարիատը իր քայլի մասին անմիջապէս տեղեկացրեց եւ Միջագետքի անդլիական հրամանատարութեան ու Թիֆլիսի դաշնակից ներկայացուցիչներին:

Զինադադարի կնքման պահուն, ռուս-թիւրքական ռազմաճակատը տարածւում էր աւելի քան 500 կիլոմետր երկարութեամբ — Սեւ-ծով — Քեալքիթ — Երզնկա — Սնուս — Վան ուղղութեամբ: Յետագային, Ուիլսոնի իրաւարարութեամբ եւ Սեւրի դաշնագրով հայերին յանձնւելիք ամբողջ Հայաստանը գտնւում էր ռուս բանակի զբաւման շրջանում:

Զինադադարի կնքումից յետոյ, 1918 թ. յունւ. 1-ին, կովկասեան բանակի հրամանատար զօր. Օդլիշլիճէն Վեհիբ փաշայից ստացաւ մի նոր նամակ, որով, յանուն թիւրքական բանակի սպարապետ էնվեր փաշայի, հարցւում էր, թէ ի՞նչ միջոցով կարելի է վերականգնել յարաբերութիւնները Կովկասի կառավարութեան հետ ու հաշտութիւն կնքել երկու երկիրների միջեւ: Յունւ. 15-ին Վեհիբ փաշան հաղորդեց, որ կենտրոնական պետութիւնների Բրեստ-Լիտովսկ հաւաքած պատգամաւորները պատրաստ են ճանաչելու Անդրկովկասի անկախութիւնը, եւ որ վերջինս, ամենայն վստահութեամբ, կարող է ուղարկել իր ներկայացուցիչները:

Անդրկ. Կոմիտարիատը, յեղափոխական կենտրոնի եւ ազգային խորհուրդների ներկայացուցիչների հետ միասին, քննելով Վեհիբ փաշայի առաջարկը՝ պատասխանեց, թէ ինքը պէտք ունի խորհրդակցելու Ռուսաստանի ուրիշ ինքնավար շրջանների հետ եւս եւ 3 շաբաթից կը յայտնէ իր վերջնական որոշումը: Միաժամանակ Կոմիտարիատը թիւրքերի առաջարկութեան մասին իմացրեց խորհրդային իշխանութիւնը չճանաչող Ուկրաինայի եւ Հարաւ-Արեւելեան Դաշնակցութեան կառավարութիւններին՝ հրաւիրելով նրանց խորհրդաժողովի, փետրւ. 1-ին, Թիֆլիսում: Սակայն, Ուկրաինական Կենտրոնական Ռադայից պատասխան չստացւեց, իսկ Հարաւ-Արեւելեան Դաշնակցութեան կառավարութիւնը թէեւ խորհրդաժողովի մտքին վերաբերեց համակրանքով, բայց ներկայացուցիչ չուղարկեց, որով Անդրկովկասը ստիպւած էր մենակ վճռել պատերազմի եւ խաղաղութեան հարցը: Եւ փետրւ. 1-ի նիստում, Անդրկ. Կոմիտարիատը, համախորհուրդ յեղափոխական կենտրոնի, ազգային խորհուրդների եւ բանակի հրամանատարութեան հետ, որոշեց տեղեկացնել Վեհիբ փաշային, թէ ինքը պատրաստ է սկսելու հաշտութեան բանակցութիւնները եւ խնդրում է հաղորդել տեղն ու վայրը, ուր կարող են հանդիպել իրար երկու կողմերի

պատւիրակութիւնները: Նոյն նիստում որոշեց, որ հաշտարար պատւիրակութեան կազմն ու հրահանգները կը մշակէ Սէյմը, որ պիտի բացէր մի քանի օրից յետոյ: Փետրւ. 3-ին հեռագրեց Վեհիբ փաշային համաձայնութեան մասին, իսկ փետրւ. 10-ին ստացեց Պոլսի պատասխանը, որով հաշտութեան բանակցութիւնների վայր նշանակուած էր Տրապիզոնը:

Այս բոլոր իրադարձութիւնների ընթացքին թիւրք հրամանատարութիւնը հանդիստ նստած չէր, այլ գտնուած էր տենդոտ գործունէութեան մէջ: Հակառակ զինադադարի պայմանների, կատարուած էին թիւրքական զօրամասերի տեղափոխութիւններ ու լրացումներ. արեւմտեան ճակատներից շտապով թարմ զօրամասեր էին բերուած: Ռազմաճակատի ամբողջ տարածութեան վրա, մերձաւոր թիկունքում, նկատուած էին շտապ պատրաստութիւններ պատերազմական նոր գործողութիւնների համար: Պարզ էր. թիւրքերը մտածում էին օգտուել նպաստաւոր դրութիւնից՝ իրականացնելու համար դեռ պատերազմի սկզբին նախագծւած ծրագիրները. կովկասի դռները ինքնաբերաբար բացուած էին նրանց առջեւ:

Այս ծրագիրները կովկասի ազդարնակութեան որոշ մասի կողմից էլ դիտուած էին խանդավառութեամբ. կովկասեան մահմետականութիւնը պատրաստ էր գրկաբաց ընդունելու թիւրքական բանակը: Հին ռեժիմի օրերի զսպւած ու լուռ թիւրքասիրութիւնը այժմ ստանում էր հրապարակային արտայայտութիւն, եւ կովկասեան մահմետականների ու թիւրքերի եթէ ոչ պաշտօնական գործակցութիւնը, գէթ փոխադարձ համակրանքը այլ եւս անհերքելի փաստ էր ամենքի համար: Այդ փաստն երեւան էր դալիս ո՛չ միայն յեղափոխական ու կառավարական հիմնարկութիւնների մէջ, ժողովներում ու մամուլում, այլ եւ շօշափելի գործերով, որոնց շարքին, առաջին տեղը բռնում էին, անկասկած, այն լայն մահմետական շարժումները, որոնք յեղափոխութեան յաջորդ օրն իսկ ծայր տւին գրաււած վայրերի եւ Անդրկովկասի զանազան կողմերում եւ յարաճուն զարգանալով՝ անիշխանութեան ու քաօսի մատնեցին ամբողջ երկիրը: Այդ շարժումները ներշնչւած էին թիւրքերի կողմից, առաջ էին բերուած ու հրահրւում թիւրք գործակալների միջոցով եւ նպատակ ունէին դժւարութիւններ հանել ռուսական, իսկ յետոյ՝ հայկական զօրքերի առջեւ:

Մահմետական խռովութիւնները, աւաղակային յարձակումները զինւորական գնացքների, պարենակիր խմբերի, խաղաղ հայ ազդարնակութեան եւ իրենց ծննդավայրը վերադարձող գաղթականների վրա՝ սկսեցին յեղափոխութիւնից անմիջապէս յետոյ եւ սաստկացան, մանաւանդ, մայիս ամսին: «Ինչ որ մի մութ ձեռք, գրում էր «Հորիզոն»-ը մայիս 19-ին, պատերազմի ու խռովութեան սերմեր է փորձում ցանել հայ եւ թուրք ժողովուրդների մէջ... Երբ օդը յագեցած է դադերով, հարկաւոր է ծայր աստիճան զգոյշ լինել եւ կայծ չձգել այնտեղ, թէ չէ պայթումը անխուսափելի կը դառնայ»:

«Մութ ձեռքին» յայտնքն թիւրքիային ձեռնտու էր խռովութիւնը: Եւ ահա նրա գործակալների դրդումով, այստեղ ու այնտեղ, սկսում են ա-

նաջ զալ խոսովութիւններ: Շարժումներ են տեղի ունենում Կարսի, Երեւանի, Գանձակի, Էրզրումի շրջաններում: Խոսովութիւնների ալիքը տարածւում է ամէն կողմ: Երկրի բոլոր ծայրերից ու ճակատից Թիֆլիս են տեղում հեռագիրներ կատարուող անկարգութիւնների եւ հակապետական քայլերի մասին:

Մայիս 9-ին Ալեքսանդրապոլի զինւորական գործադիր կոմիտէի նախագահ Պրեզիդովը հեռագրում է Օղակոմի նախագահ Խարլամովին, որ թուրքերը գողացել են պահակախմբի զէնքերը, եւ այդ պատճառով մի վաշտ զինւորներ խուզարկել են թուրքական թաղը:

Մայիս 13-ին Ալեքսանդրապոլի գաւառական կոմիտարը 101րդ երկրապահ հարիւրեակի զինւորների ու միլիցիոնների հետ խուզարկում է Կարսի շրջանի Օղէի-Օղլի գիւղը եւ բռնում 2 սայլ՝ 7 արկղ պետական հրացան ու փամփուշտ: Թուրք գիւղացիք կրակում են եւ վիրաւորում մի զինւոր:

Մայիսի առաջին երկու-երեք շարաթների ընթացքում բազմաթիւ յարձակումներ եղան Օղնուտ—Երզնկայի շրջանի եւ Բասէնի հայ գիւղերի վրա: Յարձակման ու թալանի գոհերը, մեծ մասամբ, գաղթականները կամ զինւորական պահեստներն ու կայաններն էին:

Մայիս 29-ին քիւրդերը յարձակւեցին Սուք Սուի զօրակայանի վրա. եղաւ բուռն կռիւ:

Յունիս 1-ին յարձակման ենթարկւեց Գաւրէշամիի կառավարական պարենաւորման խումբը: Յունիս 8-ին քիւրդերը յարձակւեցին կազակների վրա Բայաղէտի մօտ: Յարձակումներ եղան Արաղածի շրջանում, Նոր-Բայաղէտում, Սուրմալուում...

Յունիս 1—2-ին, Գաւրէշամիի մօտ սպանւեցին 3 հայեր, վիրաւորւեց մէկը, քշւեց 80 բեռնակիր եղ, 2 ձի:

Յունիս 2-ին, Արհաջ գիւղի մօտ Վան վերադարձող 50-60 գաղթականների կողոպտուեցին քիւրդերից, սպանւեց մի մարդ, քշւեց 60 եղ եւ 40 այլ անասուններ:

Յունիս 6-ին Արծափի եւ Մոսունի միջեւ քիւրդերը մորթեցին 6 հայեր:

Յունիս 15-ին 300 քիւրդեր քշեցին Խդդիբցիների անասունները՝ սպանելով մէկ եւ վիրաւորելով 9 մարդ:

Յուլիս 14-ին քիւրդերը քշեցին Ղամարլուցիների տաւարը՝ սպանելով ու վիրաւորելով մի քանի հայեր:

Ջանազան տեղեր յարձակման էին ենթարկւում երկիր վերադարձող գաղթականները կամ թիկունք մեկնող զինւորները:

«Օգտուելով ժամ. կառավարութեան թուլութիւնից եւ պրովոկացիոն մութ ուժերի դրդումից, դրում էր յունիս 8-ին «Հորիզոն»-ը, Սուրմալուից Հայոց Ձոր ու Հայոց Ձորից մինչեւ Մամախաթուն քրդական աւաղակարարոյ, մինչեւ աստամները զինւած հրոսախմբերը յարձակւում են խաղաղ բնակչութեան վրա, կողոպտում են, վիրաւորում ու սպանում... Չեն քաշւում անգամ զինւորների ու պարենատար զօրամասերի վրա էլ յարձակւելուց»:

ի հարկէ, կարելի է ասել, որ քրդական աւագակութիւնները առաջ էլ սովորական երեւոյթ էին եւ թիւրքական սադրանքներով չպէտք է բացատրել, բայց փաստը ցոյց է տալիս, որ աւագակութիւններն ու յարձակումները կատարուած էին, մեծ մասամբ, ռազմադիտական նշանակութիւն ունեցող վայրերում, զաղթականների վերադարձի ճանապարհների վրա, զօրքի թիկունքում: Դժւար չէր տեսնել, որ այդ շարժումներն ունեն ներքին ծրագիր եւ ուղղւած են, ամենից առաջ, պատերազմին աջակցող ուժերի, եւ կազմակերպութիւնների դէմ»:

Նման դէպքերը յուշում էին հանրային միտքն ու կառավարական շրջանները: Տարածւում էին հազար տեսակ լուրեր, որ, իբր թէ, Կովկասի թուրքերը շտապով զինւում են, որ նրանք պատրաստուած են միանալու թիւրքերին, որ թիւրքերն արդէն որոշել են գրաւել Կովկասը եւ այլն եւ այլն: Իշխանութիւնը անզօր էր իրական դարձան հասցնելու: Նա, աւելի շուտ, աշխատում էր ծեփել աւելի ու աւելի բացւող ճեղքը կամ չտեսնել ձեւանալ օրը ցերեկով կատարուող դէպքերը:

Ապրիլ 24-ին, Անդրկ. Առանձին Կոմիտէն քննեց թուրքերի զինման լուրերը եւ լսելով թուրք ներկայացուցիչներին՝ եկաւ այն եզրակացութեան, որ դրանք անհիմն բաներ են ու որոշեց այդ մասին հաղորդել հասարակութեան: Որոշեց նաեւ ռուս-հայ-վրացի-թուրք խառն պատւիրակութիւններ ուղարկել այն վայրերը, ուր տեղի կ'ունենան միջնդային խռովութիւններ: Բացի այդ, կարգադրեց արգելել քաղաքացիներին զինւորական զէնք կրել:

Նոյն հարցը, քիչ յետոյ, մայիս 12-ին, քննեց եւ Առանձին Կոմիտէին կից գործող խորհրդակցութեան եւ զինւորական ու բանւորական խորհուրդների պատգամաւորների խառն նիստում, խորհրդովի նախագահութեամբ: Այս վերջինը հաղորդեց, որ զանազան վայրերից յուշումնալից լուրեր են հասնում ազգաբնակչութեան զինւելու մասին եւ որ անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռք առնել երկիրը միջնդային կռիւների սպառնալիքից փրկելու համար: Խորհրդակցութիւնը, այս անգամ, հաստատեց զինման փաստը եւ որոշեց՝ 1) հրատարակել ռուսերէն եւ տեղական լեզուներով կոչեր՝ բացատրելով ժողովրդին զինման վնասակարութիւնը, 2) շրջաններն ուղարկել պատգամաւորներ եւ պրովոկացիայի առաջն առնել, 3) հրատարակել օրէնք՝ զէնք կրելու իրաւունքի մասին, 4) հիմնել հաշտարար մարմիններ՝ հասարակութեան մէջ առաջ եկող թիւրիմացութիւնները վերացնելու համար, 5) արգելել ինքնակամ խուզարկութիւնները, 6) պատժել սուտ լուրեր տարածողներին, 7) հիմնել յատուկ մարմին ազգային հողի վրա ծագող վէճերը քննելու համար:

Նշանակում է պաշտօնապէս հաստատուած էր, որ թուրքերը զինւում են: Հաստատուած էր նաեւ, որ արգելւած միջոցներով պետական զէնք են ձեռք բերում ու փոխադրում. այդ նպատակով յարձակումներ են կատարում պետական պահեստների ու կայանների վրա: Նման մատնանշումները սաստիկ վրդովում էին մահմետականներին: Նրանք պնդում էին, որ այստեղ գործում է հայկական պրովոկացիան: Կատարուող խռովութիւններն ու հա-

կապետական շարժումները բարդում էին հայերի, մանաւանդ թիւրքահայ գաղթականների վրա:

Այսպէս, Բագրի Մահմետական կոմիտէն, մայիսին, հեռագրեց Մոսկւա, համառուական մահմետական համագումարին, թէ՛ «վերջերս Բագում, Կարսում, Երեւանում եւ Կովկասի այլ քաղաքներում եռանդուն պրովոկացիա է արւում մահմետականների դէմ եւ զրոյցներ տարածւում, որ, իբր թէ, մահմետականները փութով դինուում են կառավարութեան եւ քրիստոնէայ բնակչութեան դէմ ոտնձգութիւններ անելու մտադրութեամբ: Ուրոշ ծրագրով կաղմակերպւած եւ դործադրող դրզուումի հետեւանքով՝ մի քանի զօրամասեր Երեւանում, Ախալցխայում, Կարսում եւ թիւրքիայից դրաււած վայրերում ոտնձգութիւններ են կատարել խաղաղ մահմետականների նկատմամբ: Բագու քաղաքն եւս գտնւում է պրովոկատորների զզւելի դործունէութեան սպառնալիքի տակ: Այդպիսի խտնակիչ դործունէութիւնը կարող է տալ վատ հետեւանքներ թէ՛ մահմետականների եւ թէ՛ Կովկասի ու Նոր Ռուսաստանի բոլոր այլ ազգութիւնների համար: Շուտափոյթ պէտք է ձեռք առնել ամենալճուական միջոցներ չարամիտ պրովոկացիայի դէմ»:

Նոյն իմաստով մի բողոք էլ կոմիտէն ուղարկեց Անդրկ. Առանձին Կոմիտէին, ուր, ի միջի այլոց ասում էր. «Կոմիտէն համարում է իրեն անպատւած, որ պրովոկացիան արատաւորում է մահմետականներին, որոնք կողմնակից են ներկայի եւ ապագայի ռամկավար իդէալներին եւ համակարծիք են բոլոր բանւորական կուսակցութիւնների հետ: Միութիւնը պահանջում է վերջ տալ պրովոկատորական խայտառակութեան»:

Իսկ Բագրի «Շնի Իկրալ» թերթը, մայիս 3-ին, շտապում էր բանալ փակադէները՝ յայտարարելով, թէ մահմետականների դէմ դաւեր լարողը հայերն են. «Պրովոկացիա սարքողը կովկասեան ազգերից մէկն է... Եթէ ուղենանք իմանալ, թէ ո՞րն է այդ ազգը, ցաւելով պէտք է ասենք, որ այդ ազգը մեր մօտիկ հարեւան ազգայնամոլ հայերն են»:

Որ հայերի կողմից էլ բռնութիւններ ու կամայականութիւններ տեղի էին ունենում, այդ, ի հարկէ, անհրաքելի է: Մանաւանդ, թիւրքական սրածութիւնից ու կոտորածներից հրաշքով ազատւած արեւմտահայ գաղթականները երբեմն փորձում էին վրէժ լուծել մահմետականներից: Տեղ-տեղ թուրքերին հալածում ու ճնշում, երբեմն նաեւ սպանում էին եւ կամաւորական խմբերը: Պատերազմի եւ իթթիհատական վայրագութեանց առաջ բերած դժբախտ երեւոյթներ էին սրանք, որոնք, յաճախ, տարերային ձեւ էին ստանում եւ որոնց առաջն առնելը վեր էր մարդկային կարողութիւնից: Սակայն, անճիշտ կը լինէր ասել, որ 1917 եւ յաջորդ 1918 թւի մահմետական շարժումները Կովկասում արդիւնք էին հայկական պրովոկացիայի կամ հայ գաղթականների ու խմբերի առաջացրած անկարողութիւնների: Ո՛չ, այդ այդպէս չէ: Երեւոյթն աւելի խորն էր. նրա բացատրութիւնը պէտք է որոնել թիւրք քաղաքականութեան եւ կովկասեան մահմետականների ա՛յն ժամանակւայ տրամադրութիւնների մէջ: Անպայման, դէպքերի պատճառը թիւրքական «մութ ձեռքն» էր, որ պղտորում էր մտքերը եւ խռովութիւն առաջ բերում այնտեղ, որտեղ անհրաժեշտ էր գտնում իր շահերի համար:

Այդ «մութ ձեռքը» գործակալներուն էր եւ թիֆլիսում, եւ կովկասի ուրիշ կենտրոններում, որոնք շատ անգամ պրովոկացիոն խաղեր էին խաղում հանրային անդորրութիւնը խանգարելու համար:

Այսպէս, մայիս 23-ին թիֆլիսի Բանւ. եւ Զինւ. խորհուրդների պաշտօնաթերթում, ինչպէս եւ ուրիշ թերթերում հրատարակեց Բասէնի շրջանի ժամանակաւոր կոմիտար եւ զինւ. գործ. կոմիտէի նախագահ Սպեւանսկու մի գրգռիչ հեռագիրը, թէ՛ «Վերջին երկու-երեք շաբաթայ ընթացքին Բասէնի հովտի դիւղերը դաղթում են թիկունքից բազմաթիւ փախըստական հայեր, մեծ մասամբ ռուսահպատակներ, որոնք ինքնակամ կերպով դրաւում են թիւրք բնակիչներին տները՝ դուրս քշելով տեղական բնակիչ թրւրքերին: Հայերին բնակեցնում են Հասան-Վալայի շրջանում առանց շրջասային կոմիտարիատի դիտութեան՝ արդեւք լինելով Սղնուտ-Նրզնկայի շրջանից տեղահանող ժողովրդի դաղթեցման ծրագրին: Խնդրում եմ շուտով կարգադրել՝ դադարեցնել հայկական մասնաւոր ընկերութիւնների կազմակերպած այդ դաղթը՝ տալով ինձ այդ մասին ղեկավարող ցուցմունքներ»:

Խնդիրը ինքնին պարզ էր. արեւմտահայ կազմակերպութիւնները, թիւրքահայաստանի ընդհանուր կոմիտարութեան դիտութեամբ ու հաւանութեամբ եւ զինւորական ու քաղաքացիական իշխանութիւնների աջակցութեամբ կատարում էին դաղթականների տեղաւորում, որի ժամանակ հսարաւոր էր, որ բռնութիւններ էլ կատարւած լինեն Բասէնի շրջանում: Իայց պէտք էր տեսնել, թէ ի՞նչ աղմուկ բարձրացրին մահմետական շրջանները, ի՞նչ ծանր մեղադրանքներ ուղղեցին հայերի հասցէին:

Մայիս 23-ին թիֆլիսի Բանւ. եւ Զինւ. խորհուրդը Գանձակից ստացաւ հետեւեալ հեռագիրը. «Գանձակ քաղաքում մահմետականներն ու հայերը բաժանւել են երկու մասի. մէջտեղը կանգնած է զօրքը. Արջեւանիսէ»:
Ինականաբար հասարակութեան ու կառավարական շրջաններում առաջ եկաւ սաստիկ իրարանցում: Անմիջապէս հեռախօսով հարցում արեց Գանձակ, եւ քաղաքագլուխ Խասմամեդովը դարմանքով պատասխանեց, թէ քաղաքում ոչինչ չի պատահել, հայերն ու թուրքերը ապրում են հաշտ, եւ զօրքը մնում է իր տեղը: Ո՞ւմ էր հարկաւոր այդ չարամիտ խաղը. — մնաց չպարզւած:

Անհանդարտ, ջղաբրդիւ վիճակ էր տիրում ամէն տեղ. մութ ձեռքը գործում էր անարգել եւ ոչ մի ճիշդ, կառավարական կամ հասարակական ո՛չ մի ոյժ չկարողացաւ զսպել կամ առաջն առնել մահմետական շարժումների: Նրանք հետզհետէ ծաւալեցին, ստացան յարատեւ բնոյթ եւ 1917 թւի վերջերին արդէն դարձել էին կովկասեան կեանքի ամենաաղէտաւոր երեւոյթը: Մահմետական հոծ զանգւածներ ունեցող շրջաններում, յաճախ, կտրւում էր երկաթուղային հաղորդակցութիւնը, եւ պէտք էր լինում դիմել արտակարգ միջոցների՝ զինւորական ուժի ու զրահապանների օգնութեան, որպէսզի բացւի ճանապարհը: Քրդական շարժումները նոր թափով բռնկեցին 1918 թ. յունւարի կէսերին, երբ ճակատի դանազան մասերում

ուղղակի ճակատամարտներ մղեցին քիւրդ հրոսակաւորների եւ կանոնաւոր զօրքերի միջեւ: Միայն յունւ. 15—16-ին, եւ միայն Երզնկայի շրջանում, պաշտօնական հաղորդագրութեամբ, քիւրդերի ձեռքով սպանւեց շուրջ 200 մարդ:

Այս ամենը, ի հարկէ, անդնահատելի ծառայութիւն էր թիւրքերին: Երբ Կովկասն արդէն բաւական խառնւել էր ներքին խնդիրներով, իսկ, միւս կողմից, թիւրք բանակն արդէն վերստացած էր նախկին ռազմունակութիւնը, թիւրք հրամանատարութիւնը դիմեց վճռական քայլերի. դեկտ. 16-ին կովկասեան բանակի հրամանատարը Վեհիբ փաշայից ստացաւ մի նամակ, որի մէջ ասուում էր, թէ սպարապետ Էնվէր փաշան նկատել է, որ դրաւած վայրերում բռնութիւններ են գործադրւում թիւրքահպատակների վերաբերմամբ եւ պահանջում է վերջ տալ դրանց: Մի քանի օր յետոյ, յունւ. 23-ին, Վեհիբ փաշայից ստացւեցին մի քանի հեռագիրներ, որոնք նորից բողոքում էին թիւրքահպատակների նկատմամբ գործադրուող բռնութիւնների դէմ եւ պահանջում էին խիստ պատժի ենթարկել յանցաւորներին: Զօր. Օդիշիւիճէն, յունւ. 31-ին եւ փետրւարի սկզբին, երկու անգամ, պատասխանեց, որ Վեհիբ փաշայի ստացած տեղեկութիւնները խիստ չափազանցւած են, որ ճիշտ է, Երզնկայի ու Տրապիզոնի շրջաններում տեղի են ունեցել մի քանի բռնութիւններ, բայց նրանք արդիւնք են քրդական հրոսակաւորների յարձակումների եւ բնաւ չեն համապատասխանում թիւրք հրամանատարութեան ցոյց տւած չափերին: Ի պատասխան սրան, փետր. 6-ին Օդիշիւիճէն ստացաւ Վեհիբ փաշայից մի նոր հեռագիր, որով թիւրք հրամանատարը յայտնում էր, թէ ինքը՝ երկու կողմերի համար պատուաւոր հաշտութեան երկրպագու լինելով հանդերձ՝ ստիպւած է, մահմետական բնակչութեան պաշտպանութեան նպատակով, առաջ շարժել իր զօրքերը մինչեւ ռուս զօրամասի հետ շփման մտնելը:

Ուրիշ խօսքով, վերսկսւում էր պատերազմը:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՍԷՅՄԸ ԵՒ ՆԵՐՔԻՆ ԱՆՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Բայց ի՞նչ էր ներկայացնում այդ ժամանակ Անդրկովկասը: Որքա՞ն ընդունակ էր նա դիմադրելու թիւրքերին:

Տեսանք արդէն, որ նոյեմբեր 27-ին Անդրկ. Առանձին Կոմիտէն փոխարինւեց Անդրկ. Կոմիտարիատով: Այս փոփոխութիւնը, սակայն, իրական բարելաւում չբերեց: Ճակատի ու թիկունքի քայքայումը շարունակւեց անարգել՝ միշտ ընդարձակելով ու խորանալով: Գրեթէ ամբողջ ժամանակ կառավարութիւնը դրադւած էր բանակի նահանջի ու մահմետական շարժումների հետ կապւած խնդիրներով, պարենաւորման ու ելեւմտական տաղնապի դէմ կռւելով, պատերազմի հաշւեյարդարին վերաբերող եւ նրման հարցերով: Կազմակերպական եւ շինարար աշխատանք կատարելու հնարաւորութիւն չէր մնում: Միակ «շինարար» աշխատանքը եղաւ անդրկովկասեան բոնների հրատարակութիւնը փետրւ. 6-ին, որ մասամբ մեղմացրեց դրամական սովը:

Անդրկ. Կոմիտարիատը ներքնապէս էլ ներդաշնակ ու հաշտ չէր: Ազգային ներհակութիւնները մաշում էին նրա հիմքը: Իշխանութեան իրական ոյժը աւելի եւ աւելի տեղափոխւում էր ազգային խորհուրդների մէջ, որոնցից իւրաքանչիւրը իր ազգի շահերն էր պաշտպանում: Դրան մեծապէս նպաստում էր եւ կովկասեան ժողովուրդների քաղաքական հակումի՝ օրիէնտացիայի տարբերութիւնը: Մինչ հայերը եւ, որոշ չափով, վրացիները համարւում էին հակաթիւրքական կողմ, մահմետականները շեշտւած թիւրքասէրներ էին եւ թիւրքիայի գործերը շատ մօտ էին ընդունում իրենց սրտին: Հակումի ներհակութիւնից առաջ էին դալիս եւ Անդրկ. Կոմիտարիատի ներսում աճող սուր անհամաձայնութիւնները պատերազմի խրնդրում. Կոմիտարիատի մահմետական անդամները ամէն գնով աշխատում էին արագացնել հաշտութիւնը թիւրքերի հետ՝ թիւրքիայի համար նպատաւոր պայմաններով, նոյնիսկ Կովկասի շահերին ի վնաս:

Այսպիսի հանգամանքներում գործող մի իշխանութիւն, ի հարկէ,

չէր կարող երեւան բերել ոյժ ու հեղինակութիւն, իսկ նրա կառավարած երկիրը չէր կարող լինել խաղաղ ու բարգաւաճ: Եւ, իրօք, երկիրը ներկայացնում էր քաոսային մի վիճակ:

Սէյմի փետրւ. 13-ի նիստում Գեղեզկորին այսպէս էր բնորոշում Անդրկովկասի դրութիւնը դեկտեմբեր-յունւար ամիսներին. «Մեր ընդարձակ եւ բազմացեղ երկրի բոլոր կէտերում, բոլոր շրջաններում առաջ էին դալիս թիւրիմացութիւններ ու բռնութիւններ թէ ազգային հողի վրայ եւ թէ հեռացող զօրքերի ու տեղական բնակչութեան միջեւ պատահող ընդհարումների պատճառով: Այստեղ ու այնտեղ բռնկւում էին հրդեհներ, որ ստիպւած էինք հանգցնել մեր փոքրիկ ուժերով, որովհետեւ Անդրկ. Կոմիսարիատը, պնդում եմ, չունէր այն, որ կազմում է հիմքը իւրաքանչիւր իշխանութեան — հարկադրող ոյժ: Անդրկ. Կոմիսարիատը հնարաւորութիւն ու միջոց չունէր անյապաղ եւ անշեղ գործադրել տալու իր պահանջները, որովհետեւ թէեւ գոյութիւն ունէին ազգային զօրամասեր, բայց նրանք ո'չ մի ոյժ չէին ներկայացնում: Մի մասը բռնւած էր ճակատում, միւս մասը անկազմակերպ էր, իսկ երրորդը՝ գոյութիւն ունէր միայն թրդթի վրա»:

Ի՞նչ կարելի էր պահանջել այսպիսի իշխանութիւնից: Շատ քիչ բան: Աւելի եւս անյոյս էր, որ նա ի վիճակի կը լինի կազմակերպելու եւ վարելու պատերազմի դործը: Այդ պատճառով, Վեհիւր փաշայի դիմումը հաշտութեան բանակցութիւններ սկսելու մասին, Թիֆլիսում նկատուեց իբրեւ մի ելք ստեղծւած անտանելի կացութիւնից: Փետր. 1-ին, թիւրքերի հաշտութեան բանակցութիւնների առաջարկն ընդունելուց յետոյ, Անդրկ. Կոմիսարիատը կազմեց մի յանձնախումբ՝ հաշտութեան խորհրդաժողովի համար նիւթեր պատրաստելու նպատակով: Եւ միաժամանակ միջոցներ ձեռք առաւ՝ արագացնելու Սէյմի գումարումը:

Անդրկ. Սէյմը գումարւեց փետրւ. 10-ին հետեւեալ կազմով. —

Ամենամեծ Ֆրակցիան սոցիալ-դեմոկրատ մենչեւիկներին էր — 32 անդամ, որից 25ը վրացի, 4 հայ (Ա. Զոհրաբեան, Յ. Բէգզատեան, Ղ. Տէր Ղազարեան, Ս. Փիրումեան), 2 ռուս եւ 1 գերմանացի: Այս Ֆրակցիան հարուստ էր փորձւած քաղաքական գործիչներով, որոնցից շատերը աչքի ընկնող դեր էին կատարել Պետական Դումաներում եւ համառուսական քաղաքական կեանքում — Ծերեթելի, Գեղեզկորի, Զոհրաբեան, Սկորլեւ, Զիսենկելի, Ժորդանիա եւ այլն:

Պատգամաւորների թւով երկրորդ տեղը գրաւում էր «Մուսաւաթ եւ անկուսակցականների խմբակ» Ֆրակցիան՝ 30 անդամ, որի մէջ մտնում էին Ազրբէյջանցի ամենաաչքի ընկնող գործիչները — Թոփչիրաչեւ, Զաֆարով, Ռասուլ-Չադէ, Ուսուպրէզով, Աղայեւ, դր. Սուլթանով, Խան-Խոյսէլի, Մելիք-Ասլանով:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ֆրակցիան ունէր 27 պատգամաւոր — Ռոստոմ Զօրեան, Մ. Յովհաննիսեան, Կ. Համբարձումեան, Հ. Օհանջանեան, բժ. Յ. Զաւրեան, Աւ. Շահխաթունեան, Յ. Քաջաղնունի, Ս. Տիգրանեան,

Կ. Ղազարեան, Ս. Վրացեան, Ա. Խատիսեան, Ա. Նալչաճեան, Գ. Խատիսեան, Ս. Խաչատրեան, Գ. Չամոյեան, Խ. Կարճիկեան, Մ. Յարութիւնեան, Հ. Եաղջեան, Խ. Համասփիւռ, Հ. Չոլախեան, Ա. Չիլինգարեան, Գ. Տէր-Յարութիւնեան, Վ. Խորէնի, Մ. Արղումանեան, Տ. Աւետիսեան, Ա. Սահակեան, Պ. Լեւոնեան, Գ. Մանդալեան: Առաջին երեքը, ինչպէս եւ Ա. Չիլինգարեանը, բացակայ էին Թիֆլիսից, ոչ մի նիստի չմասնակցեցին եւ յետագային փոխարինեցին ուրիշներով:

7 պատգամաւոր ունէր մահմետական ընկերվարական բլուր, 5՝ Սոց. Յեղափոխականների կուսակցութիւնը, 4՝ Սոց.-Դեմ. Հումմէթը, 3՝ Ռուսաստանի մահմետականութեան Իթթիհատ-Իսլամ կազմակերպութիւնը, 1՝ Ռուս Ժողովրդ. Ազատութեան կուսակցութիւնը, 1՝ վրացի սոց.-Ֆեդերալիստները, 1՝ վրացի ազգային-դեմոկրատները:

Սէյմի երրորդ (15 փետրւ.) նիստում կուսակցութիւններն արին իրենց յայտարարութիւնները: Հ. Յ. Դաշնակցութեան բաղձանքներն արտայայտեց Յ. Քաջաղնուին, հետեւեալ յայտարարութեամբ. «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ողջունում է հայ դեմոկրատիայի կողմից Անդրկովկասեան Սէյմը:

Սերունդների երազը — Համառուսական Սահմանադիր Ժողովը մի օրւայ համար դարձաւ իրական փաստ: Ժողովրդի ընտրեալները հաւաքեցին արդէն, որպէսզի իրականացնեն նրա վեհ կամքը եւ դնեն պետական եւ ընկերային կեցութեան նոր հիմքերը: Բայց, ընդհանրապէս, բոլոր ընկերային-քաղաքական խորունկ շարժումներին յատուկ անխուսափելի հիւանդագին թեքումը պառակտում մտքրեց յեղափոխական շարժման առողջ ընթացքի մէջ եւ բռնութեամբ ընդհատեց Սահմ. Ժողովի աշխատանքը հէնց սկզբից: Քանի որ կենտրոնական համապետական իշխանութիւնը բացակայ է, Ժողովուրդներն ու երկիրները հարկադրւած են տեղերում սեփական ուժերով լուծելու կեանքի հրամայական ընթացքով առաջ եկած ամենէն անյետաձգելի խնդիրները: Կարդաւորելով իրենց կեանքը տեղերում՝ Ժողովուրդներն ու երկիրները դրանով հէնց դնում են ամուր հիմքը մեծ ամբողջի՝ մէկ համառուսական ռամկավար դաշնակցային հանրապետութեան կառուցման: Նման կազմակերպող կենտրոններից մէկը պէտք է դառնայ Անդրկովկասեան Սէյմը:

Կանգնած լինելով անդրկովկասեան դեմոկրատիայի մէկ եւ ընդհանրական շահերի պահպանութեան տեսակէտի վրա եւ յենւելով նրա յեղափոխական մարմինների՝ զինուորական, բանւորական ու գիւղացիական խորհուրդների վրա՝ Անդրկ. Սէյմը կոչւած է, մի կողմից, վերականգնել երկրի կարգն ու անդորրութիւնը, դուրս բերել նրան յարաճուն, քայքայող անիշխանութեան շրջանից եւ դնել յեղափոխական նաճումների ամրապնդման ճանապարհի վրա, միւս կողմից՝ յենարան տալ Ռուսաստանի հանրապետութեան, որի մէջ Անդրկովկասը, իրրեւ մասնիկը հզօր ամբողջութեան, պէտք է դանի արժանաւոր տեղ:

Մեկնելով Անդրկ. Սէյմի նպատակների նման հասկացողութիւնից՝

Դաշնակցութեան Ֆրակցիան դնում է հերթից դուրս պատերազմը վերջացնելու եւ Ռուսաստանի յեղափոխական ղեմովկրատիայի ազդարարած սկզբունքներով հաշտութիւն կնքելու հարցը — հաշտութիւն առանց բռնադրաւորի եւ ռազմատուգանքի՝ ժողովուրդների ինքնորոշման հիմունքներով։ Մեր ճակատում այս սկզբունքը պէտք է յանգի Թիւրքահայաստանի ինքնավարութեան ստեղծման։

Պատերազմի հաշւեյարդարի խնդրի հետ միասին անյապաղ պէտք է լուծւի Անդրկովկասի կենտրոնական իշխանութեան եւ տեղական իշխանութիւնների կազմակերպման հարցը, իշխանութիւնը պէ՛տք է լինի միատարր — ընկերվարական, որովհետեւ միայն այդպիսի՝ իշխանութիւնը կարող է իրականացնել աշխատաւոր ժողովրդի ակնկալութիւնները եւ անհնար դարձնել քաղաքական պատեհապաշտութեան եւ ընկերային ճահճացման սկզբունքների վերադարձը։ Եւ հաշի առնելով օրւայ ամենաանյետաձգելի պահանջները՝ երկրի իշխանութիւնը պէտք է ձեռք առնէ շտապ եւ իրական միջոցներ՝ վերականգնելու հաղորդակցութիւնը, լուծելու պարենաւորման ու ելեւմտական տազնաւը։

Վաղուց ի վեր հասունացած հողային խնդիրը պէտք է լուծում ստանայ հողային մասնատիրութեան իսպառ վերացումով եւ բոլոր հողերը անյապաղ եւ անվճար աշխատաւոր ժողովրդին յանձնելով՝ հողից հաւասարաբար օգտւելու սկզբունքով (ծափեր)։

Յետոյ, նոյն ընկերային օրէնսդրութեան ասպարէզում, Դաշնակցութեան Ֆրակցիան ձգտելու է իր նւազագոյն ծրագրի իրականացման նրա բովանդակ ծաւալով՝ առաջին հերթին դնելով օրէնսդրական կարգով 8 ժամւայ աշխատանքի օրւայ հաստատման, աշխատանքի պետական հովանաւորութեան եւ բանւորների ապահովութեան պահանջը (ծափեր)։

Քաղաքա-տնտեսական բարենորոգումների բնագաւառում Ֆրակցիան պահանջելու է պետական նշանակութիւն ունեցող եւ ընկերվարական արտադրելիքի համար բաւականաչափ հասունացած խոշոր ֆինանսական, արդիւնաբերական եւ առեւտրական ձեռնարկութիւնները հասարակութեան սեփականութիւն դարձնել, այլ եւ արդիւնաբերութեան վերահսկողութեան եւ ընդհանուր աշխատաւորական պարտաւորութեան հաստատում։

Վերոյիշեալներին զուգընթաց, օրւայ մեծագոյն քաղաքական խընդիրն է հանդիսանում Անդրկովկասի ճիշտ սահմանաբաժանումը, ժողովուրդների ինքնուրոյն կանտոնների ստեղծումը եւ նրանց միացումը Անդրկովկասեան ընդհանուր դաշնակցութեան մէջ։ Նոր կարգի ամրութիւնն ու կայունութիւնը, երկրի ներքին խաղաղութիւնն ու բովանդակ բարեկեցութիւնը ամենասերտ կերպով կապւած են այս բարդ խնդրի բաւարար լուծման հետ, ուստի եւ պահանջւում է նրա հանդէպ առանձնապէս ուշադիր վերաբերում։

Յիշւած խնդիրների իրականացման Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կը նւիրի իր բոլոր ուժերը՝ երկրի բոլոր ղեմովկրատների հետ կատարեալ համերաշխութեան եւ բարեկամական զործակցութեան մէջ։

Միաժամանակ Դաշնակցութիւնը, իբրեւ միջազգային ընկերվարական ընտանիքի անդամներից մէկը, անյողդողդ հաւատն ունի, որ Անդրկովկասեան Սէյմը իր յետագայ զարգացման ընթացքին կը դառնայ ընկերվարական մտքի ու ստեղծագործութեան հնոց եւ միջոց Անդրկովկասեան Ընկերվարական միջազգայինի (ծափեր)»։*)

Այսպիսով, Դաշնակցութիւնը առաջադրում էր օրւայ հրատապ նշանակութիւն ունեցող չորս խնդիրներ. 1) Ինքնուրոյն Անդրկովկասը համարւում է մասնիկը Ռուսաստանի. 2) պատերազմը վերջացնելու պայման դրւում է Թիւրքահայաստանի ինքնավարութիւնը. 3) Անդրկովկասի վերաբաժանումը ազգային կանտոնների եւ 4) միատարր-ընկերվարական իշխանութեան կազմակերպումը։

Այս չորս պայմաններն էլ հանդիպեցին Ազրբէջանի ներկայացուցիչների բուռն դիմադրութեան։ Նրանց կողմից յայտարարութիւն անող Աղայեւը դանդաղ էր, որ Սէյմը պէտք է լինի Սահմանադիր ժողով՝ լուծելու համար Անդրկովկասի ճակատագիրը, որը կտրւած է Ռուսաստանի ընդհանուր ճակատագրից։ Ճիշտ է, Աղայեւը դեռ խօսում էր «ազատ ժողովուրդների Ռուսաստանի», «դաշնակցութեան», «Ազրբէջանի ազգային-քաղաքական ինքնավարութեան» մասին, բայց այդ, աւելի շուտ, տուրք էր օրւայ ընդհանուր տրամադրութիւններին։

Պատերազմի խնդրում Աղայեւն եւս պահանջում է «ռամկավար հաշտութիւն, առանց բռնադրաւումների եւ ռազմատուգանքի, ժողովուրդների ինքնորոշման հիմունքով», բայց եւ շտապում է աւելացնել, թէ «չպէտք է խառնուել հարեւան պետութիւնների ներքին գործերին», այսինքն՝ ձեռք քաշել թրքահայկական դատից։

Կառավարութեան կազմութեան հարցում Աղայեւը դնում է «խիստ կօալիցիայի պահանջը՝ հաշի առնելով «ազգային խմբերի իրական համեմատութիւնը»։ Միատարր-ընկերվարական իշխանութիւնը անընդունելի է միանգամայն։ Պատճառը հասկնալի է. մահմետականների մէջ տիրող տարրը բէգերն ու կալւածատէրերն էին։

Անդրկովկասի վարչական բաժանման վրայից Աղայեւը անցնում է լուծեամբ, բայց ազրբէջանցիների ընդհանուր քաղաքականութիւնից դիտենք, որ նրանք վճռականապէս հակառակ էին հայկական ծրագրին, որի դէմ պայքարում էին 1916-ի զէմսուռյական խորհրդակցութիւններից ըսկըսած։

Վրաց բաղձանքները արտայայտեց ժորդանիան, որ իր առաջադրած խնդիրներով աւելի մօտենում էր ազրբէջանցիներին, թէեւ խօսքերով աշխատում էր ցոյց տալ հակառակը։

Ռուսաստանի հարցում նա, ըստ էութեան, կանգնեց Աղայեւի տեսակէտի վրա. «Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի ընդունած հաշտութեան

*) Закавказский Сейм. Стеногр. отчет. Сессия первая, заседание :ретье. 1918. Тифлис, стр. 15.

վերջին պայմանները, որոնք ամբողջ Ռուսաստանը մատնեցին դերման իմ-
պերիալիստների քաղաքական ու անտեսական դերութեան, է՛լ աւելի կըտ-
րեցին մեզ Ռուսաստանի հետ կապող թելերը: Եւ մեր Սէյմը այժմ իրեն
համար հիմնական նպատակ պէտք է դնէ սեփական ուժերով այս երիտա-
սարդ երկիրը՝ Անդրկովկասը վերածել իրաւականօրէն կազմակերպւած
Անդրկովկասեան Հանրապետութեան»: Այս կէտում տարբերութիւն չկար
Ժորդանիայի եւ Աղայեւի միջեւ:

Յետոյ, Անդրկ. Հանրապետութեան Սէյմը, առաջին հերթին, պէտք
է հաշտութիւն կնքէր թիւրքերի հետ, բայց ո՛չ այնպիսի հաշտութիւն, որ-
պիսին ստորագրեցին բոլշեւիկները. «Մենք այդպիսի հաշտութիւն չենք
ստորագրի եւ կարծում ենք, որ աւելի լաւ է մեռնել պատուով դիրքերում,
քան խայտառակել եւ սերունդների անէծքին ենթարկւել»: Այս կէտում,
Ժորդանիան Քաջազնունու հետ է. նա պահանջում է «պատուաւոր հաշտու-
թիւն» թէեւ յետագայ դէպքերը ցոյց տւին, որ Ժորդանիայի «պատուաւոր
հաշտութիւնը» շատ քչով է տարբերում Աղայեւի «անպատիւ» հաշտութիւնից:

Իշխանութեան կազմութեան խնդրի վրայից Ժորդանիան անցաւ լռու-
թեամբ. փափուկ դրութիւն էր. եթէ պահանջէր միատարր-ընկերվարական
կառավարութիւն, ինչպէս պահանջում էր յեղափոխական խորհուրդների
կենտրոնում, դժգոհ կը լինէին ազգայնականները. եթէ պահանջէր կօալի-
ցիոն կառավարութիւն, ինչպէս գործնականօրէն անց էր կացնում Սէյմի
կուլիսներում, դժգոհ կը մնային յեղափոխական խորհուրդները: Ահա մի
տեղ, որտեղ լռութիւնը իսկապէս ոսկի էր:

Անդրկովկասի սահմանների վերաբաժանման հարցում Ժորդանիան
պաշտպանում էր Դաշնակցութեան տեսակէտը. «յենւելով հողային սկզբ-
բունքների վրա՝ մենք պէտք է գոյութիւն ունեցող ազգերը սահմանաբաժա-
նենք այնպէս, որ միմեանց չխանգարեն, ընդհակառակը, որ նրանք կարողա-
նան աջակցել միմեանց եւ միացեալ ու ընդհանուր ջանքերով դուրս բե-
րեն մեր երկիրը քաղաքակրթութեան եւ ազատութեան ճանապարհի վրա»:
Բայց սահմանների վերաբաժանումը Ժորդանիան հասկանում էր բոլորովին
հակառակ Դաշնակցութեան պաշտպանած ծրագրից այնպէ՛ս, որ Կովկա-
սում միայն Վրաստանն էր դառնում ազգային միութիւն. «Մենք ստիպւած
պիտի լինենք Անդրկովկասի հողից ձեւել սահմանափակ մեծութիւն ունե-
ցող ազգային հողային միաւորներ, այսինքն, թերեւս, պէտք լինի, որ մի
ազգ, (օրինակ, հայերը, վրացիները կամ թաթարները), կտրաւտւեն մի
քանի ինքնավար միաւորների եւ որ այդ ազգը ապրի իր ազգային շատ կան-
տոններում: Եթէ առնենք Արեւելեան Անդրկովկասը, կը տեսնենք, որ այս-
տեղ այդպէս պէտք պիտի լինի վարւել, որովհետեւ ոչ մի կերպ կարելի չէ
ձեւել այնպիսի միապաղաղ ազգային-հողային միաւոր, որը ընդգրկէր մէկ
ազգութիւն եւ չընդգրկէր մեծ քանակութեամբ ուրիշ ազգութիւն»:

Այսպիսով, Սէյմի գոյութեան առաջին իսկ օրից երեւան եկաւ Ան-
դրկովկասի երեք գլխաւոր ժողովուրդների մտածողութեան ու ձգտումնե-
րի ներհակութիւնը: Եւ այն անհամաձայնութիւնները, որ կային Սէյմից
առաջ, Անդրկ. Կոմիտարիատի մէջ, վէճի ու պայքարի բոլոր առարկաները,

կիրքն ու նախանձը, չկամութիւնն ու թշնամանքը մեքենայօրէն մուտք գործեցին եւ Սէյմ: Յետագայ դէպքերը եւ միացեալ աշխատանքը Սէյմում ո՛չ միայն չմեղմացրին, այլ աւելի եւս սաստկացրին հակամարտութիւնը:

Տարակարծութեանց հրատապ առարկաներից մէկն էր Անդրկովկասի քաղաքական կազմակերպութեան՝ անկախութեան խնդիրը, որով Սէյմը դրադէնց փետր. 22-ի նիստում:

Այդ առթիւ երկար ճառեր արտասանեցին վրացիների կողմից Ն. Ժորդանիան, ազրբէջանցիներից Խան-Խոյսկին: Երկուսն էլ անվերապահ վճռականութեամբ պաշտպանում էին Անդրկովկասը անկախ յայտարարելու պահանջը: Ժորդանիան շեշտում էր, որ Ռուսաստանը ինքն է հեռացել Կովկասից, եւ կովկասեան ժողովուրդները պէտք է իրենք տնօրինեն իրենց ճակատագիրը, որի համար ուրիշ ելք չի մնում, բայց եթէ անկախութիւն յայտարարելը, այլապէս կը դան թիւրքերը եւ կը գրաւեն Անդրկովկասը: Թիւրքերի հետ հաշտութիւն կնքելու միակ միջոցը Անդրկովկասը անկախ հռչակելն է, պնդում էր եւ Խան Խոյսկին: Նրանց պատասխանեց ռուս Սեմեոնովը. «Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելով՝ դուք կ'երթաք աւելի առաջ, դուք ստիպւած կը լինէք Արեւելեան Անդրկովկասը՝ Ազրբէջանը եւ Վրաստանը անջատել Անդրկովկասից, Հայաստանը անջատել Անդրկովկասից, իսկ յետոյ, դուցէ, Վրաստանն էլ բաժանել մասերի՝ Իմերեթիայի, Քարթալինիայի եւ կը վերադառնաք 13րդ դարին... Անկախութիւն յայտարարելուց յետոյ, դուք կը մտնէք թիւրքական օրիէնտացիայի մէջ, ահամայ կը դառնաք թիւրքիայի մէկ մասը կամ՝ նրանից կախւած, նրա հովանաւորութեան տակ... Թիւրքական օրիէնտացիա ընդունելով՝ դուք կընկնէք պետութիւնների այն խմբի մէջ, որը պատերազմում է Անգլիայի, Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի դէմ»:

Սեմեոնովը ճիշտ էր արտայայտում իրերի ընթացքը: Անդրկովկասը արագ քայլերով շարժւում էր դէպի թիւրքիայի դիրկը: Հայերը պայքարում էին դրա դէմ, եւ նրանց ընդդիմութեան պատճառով անկախութեան հարցի լուծումը յետաձգւեց:

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ

Տարակարծութեանց եւ պայքարի միւս լուրջ աղբիւրը պատերազմի եւ խաղաղութեան հարցն էր, որը, ինչպէս արդէն բազմիցս նկատեցինք, անդրկովկասեան ժողովուրդներին բաժանել էր տարրեր, յաճախ, միմեանց թշնամի հատւածների: Այս հարցում կովկասեան ժողովուրդների տեսակէտը բաւական տարբեր էր իրարից. վրացիք եւ, մանաւանդ, հայերը ձգտում էին «պատւաւոր հաշտութեան»: «Այնպիսի հաշտութեան, որպիսին ստորագրեցին բոլշեւիկները, մենք չենք ստորագրի. աւելի լաւ է պատուով մեռնել դիրքերում, քան թէ խայտառակել եւ սերունդների անէծքին մատնւել», — Ն. Ժորդանիայի այս յայտարարութիւնը ընդունւեց բոլորն ծափերով Սէյմի կողմից, փետրւ. 15-ի նիստում:

Նոյնքան եւ աւելի վճռական էին հայերը: Սէյմի նոյն նիստում Յ. Քաջազնունին Հ. Յ. Դաշնակցութեան Փրակցիայի անունից յայտարարեց. «Դաշնակցութիւնը հերթից դուրս դնում է պատերազմը վերջացնելու եւ Լեւոսաստանի յեղափոխական դեմոկրատիայի ազդարարած սկզբունքներով հաշտութիւն կնքելու հարցը — հաշտութիւն առանց բռնադրաւումի եւ ռազմատուգանքի՝ ժողովուրդների ինքնորոշման հիմունքով: Մեր ճակատում այս սկզբունքը պէտք է յանդի թիւրքահայաստանի ինքնավարութեան ըստեղծման»: Այսպիսով, հայկական տեսակէտը անհամեմատ աւելի որոշ էր, քան վրացիների անբովանդակ «պատւաւոր հաշտութիւն» խօսքը:

Աւելի կտրուկ էր աղբրէջանցիների բանաձեւը. նրանք պահանջում էին անմիջապէս վերջ տալ պատերազմին, բաւականաճալ 1914 թւի սահմաններով եւ չխառնւել թիւրքիայի ներքին դործերին. թրքահայկական խնդիրը, նրանց համար, թիւրքիայի ներքին դործ էր:

Աղբրէջանցիների կողմից յայտարարութիւն անող Աղայեւը դեռ վարանոտ ու չափազանց զգոյշ արտայայտութիւններով էր ձեւակերպում այս տեսակէտը. «Խիստ կերպով անցկացնել հարեւան պետութիւնների ներքին դործերին չմիջամտելու սկզբունքը»: Բայց հետզհետէ լեզուները բացւեցին, եւ Աղբրէջանի դործիչներն այլեւս պէտք չէին զգում ծածկելու, որ իրենց

Համար «եղբայրական թիւրքիայի» շահերը աւելի թանձ են, քան իրենց հարեւան հայերի ազգային բաղձանքները:

Յաջորդ նիստում, փետր. 16-ին, Սէյմը արդէն գործնականօրէն զբաղւեց հաշտութեան խնդրով: Յանձնախմբի ղեկուցարար Ն. Ռամիշլիլին մանրամասն պարզեց այն սկզբունքները, որոնք պէտք է հիմք կազմէին թիւրքերի հետ կնքելիք դաշնագրի: Այդ սկզբունքներն են. հաշտութիւնը պէտք է լինի վերջնական, դաշնագիր կողմերի միջեւ պէտք է պահւեն 1914 թւի սահմանները, Արեւելեան Անատոլիայի ժողովուրդներին — հայերին, ասորիներին, լազերին — պէտք է տրւի ինքնավարութիւն թիւրքիայի վեհապետութեան ներքոյ: Հայկական հարցի մասին Ռամիշլիլի ասաց. «Առաջին հարցը, որ կը կանգնի մեր պատմիրակութեան առջեւ եւ այժմ կանգնած է Անդրկ. Սէյմի առջեւ, թիւրքահայաստանի բարեկարգութեան հարցն է: Չպէտք է այստեղ երկար խօսենք, թէ այդ ժողովուրդը ինքնորոշման ի՞նչ իրաւունքներ ունի: Ես կարծում եմ, որ այդ իրաւունքները ամբողջովն կան հայ ժողովրդի մղած դարաւոր պայքարով այն ճնշումների դէմ, որոնց այդ ժողովուրդը ենթարկւած էր թիւրքական կայսրութեան սահմաններում, եւ մենք պէտք է յայտարարենք, որ թիւրքահայկական հարցը մի հարց է, որի լուծումով շահագրգռւած է ո՛չ միայն թիւրքական կայսրութիւնը, այլ եւ անպայման ոչ պակաս չափով նաեւ անդրկովկասեան ժողովուրդները: Չեղ յայտնի է, որ հայ ժողովրդի ամէն մի շարժում թիւրքիայում լիովին արձագանք էր ստանում եւ արտասահմանում, եւ այստեղ, Անդրկովկասում: Եւ այդ, քաղաքացի պատգամաւորնե՛ր Սէյմի, միանգամայն բնական է: Արիւնակից եղբայրներ՝ այստեղ գտնուողները չէին կարող այս կամ այն ձեւով չարտայայտել թիւրքիայի սահմաններում ասլորող իրենց ցեղակիցների վիճակի մասին: Այդ դեռ քիչ է. այդ հարցի ամէն մի խճողում թիւրքիայում միշտ առաջ է բերել միջցեղային յարաբերութիւնների բարդացում այստեղ, Անդրկովկասում: Արժէ յիշել այդ տեսակէտից մի փաստ. 1895 թւի ապոտոմբութիւնը, որը այստեղ այս կամ այն ձեւով արձագանգ գտաւ: Մեկնելով այս դրութիւնից, բոլորովին բնական է, որ ի պաշտպանութիւն թիւրքահայկական իրաւունքների դուրս է եկել ո՛չ թէ բռնապետական Ռուսաստանը, ո՛չ այն երկիրը, որը ինքն էլ ոչ պակաս չափով ճնշւած էր հպատակ ժողովուրդներին, այլ ահա դուրս է գալիս ռամկավար մի երկիր եւ ռամկավար երկրի ներկայացուցիչը՝ Անդրկովկասեան Սէյմը: Թիւրքական կայսրութեան շահերը թելադրում են լուծել մէկ անգամ ընդմիշտ այդ բարդ ու ցաւոտ հարցը: Եւ մենք կարծում ենք, որ թիւրքիայում էլ կան հասուն պետական գործիչներ — մենք կուզէինք, խիստ կուզէինք հաւատալ, որ կան — որոնք իրենց հէնց միջոցներ ձեռք կառնեն, որ մէկ անգամ ընդմիշտ լուծւի հայ ազգարնակութեան եւ թիւրքական կայսրութեան միջեւ մշտական կուսխնձոր եղող այդ հարցը: Եւ մենք կարծում ենք, համաձայն Դաշնակցութեան յայտարարութեան, որ եթէ այդ հարցը լուծւի, բախումները մէկ անգամ ընդմիշտ կը սպառւեն եւ կը վերջանան»:

Եւ Սէյմի Ֆրակցիաների ներկայացուցիչների արտայայտւելուց յետոյ,

միաձայնութեամբ ընդունեցին հետեւեալ «հիմնական պայմանները».

«1. Ստեղծած պայմաններում Անդրկ. Սէյմը իրեն համարում է իրաւատէր՝ կնքելու հաշտութիւն թիւրքիայի հետ:

2. Սկսելով հաշտութեան բանակցութիւնները՝ Անդրկ. Սէյմը նպատակ է դնում կնքել թիւրքիայի հետ հիմնական հաշտութիւն:

3. Կնքելիք հաշտութեան դաշնագրին իրրեւ հիմք պէտք է դրւի 1914 թւին, պատերազմի յայտարարութեան վայրկեանին, Ռուսաստանի եւ թիւրքիայի միջեւ գոյութիւն ունեցող պետական սահմանների վերականգնումը:

4. Պատւիրակութիւնը ջանալու է ձեռք բերել Արեւելեան Անատոլիայի ժողովուրդների համար ինքնորոշման իրաւունք եւ, ի մասնաւորի, թիւրքահայաստանի համար ինքնավարութիւն՝ թիւրք պետականութեան շրջանակներում»:

Հայերի համար առանձնապէս ծանր էր վերջին կէտը. այնքա՛ն յոյսերից յետոյ նորից մնալ «թիւրք պետականութեան շրջանակներում» — սարսափելի էր: Բայց այդքան համեստ պահանջն էլ մեծ դժւարութեամբ կարելի եղաւ մտցնել հաշտութեան «հիմնական պայմաններին» մէջ: Ուժերի փոխյարաբերութիւնը շատ էր փոխւած....

Սէյմի հինգերորդ նիստում, փետր. 17-ին, միաձայնութեամբ հաստատեց յանձնախմբի մշակած հաշտարար պատւիրակութեան կողմը, ինչպէս նաեւ պատւիրակութեան ներքին կանոնադիրը: Պատւիրակութեան անդամ նշանակեցին Արաշիձէ (սոց.—դեմ.), Հայդարով (մահմ. սոց. բլոկ.), Գլադաւա (վրացի ազդ.—դեմ.), Գաջինսկի (մուս.), Քաջագնունի (դաշն.), Լասխիշվիլի (վրացի սոց.—ֆեդ.), Մեհթիւ (Ռուս. մահմ. կուս.), Խասմեդով (մուս.), Ա. Խատիսեան (դաշն.), Չիկալին (սոց.—յեղ.), Չխենկելի (սոց.—դեմ.), Շէյխ-Իւլ-Իսլամով (Հումմէթ): Պատւիրակութեան նախագահ՝ Չխենկելի:

Բացի այդ, պատւիրակութեան մէջ մտան բաղմաթիւ խորհրդականներ, մասնագէտներ, քարտուղարներ, այլ եւ այլ պաշտօնեաներ: Հայերից՝ պատմաբան Լէօն, Ռ. Տէր-Մինասեանը եւ ուրիշները:

Իրրեւ պատւիրակութեան ղեկավարող կանոններ, Սէյմի կողմից հաստատեց հետեւեալ բանաձեւը.

«1. Պատւիրակութիւնը հանդէս է դալիս, որպէս մէկ ամբողջութիւն իր նախագահի կամ իւրաքանչիւր առանձին ղէպքի համար յատուկ լիազօրւած անձի միջոցով, Սէյմի ընդունած հիմնական պայմանների սահմանում, եւ ո՛չ մի անջատ քայլ չի թոյլատրւում:

2. Պատւիրակութիւնը մանրամասն կերպով հաղորդում է Սէյմին բանակցութիւնների ընթացքի մասին՝ նախօրօք առնելով Սէյմի ցուցմունքները բոլոր կարեւոր հարցերի համար»:

Ըստ որոշման, փետր. 17-ին պատւիրակութիւնը պէտք է մեկնէր Թիֆլիսից, բայց նոյն օրը ստացեց մի անթել հեռագիր Բրեստ-Լիտովսկի բոլշեւիկեան պատւիրակութեան քարտուղար Կարախանից, որը ասում էր.

«Համեմատած փետր. 21^{*}) վերջնագրի հետ նոր առաջարկը պարունակում է վերջնագրի ժամանակակէտ: Այդ պատճառով, այլ եւ որովհետեւ գերմանացիները մերժեցին մինչեւ դաշնագրի ստորագրութիւնը դադարեցնել պատերազմական դործողութիւնները, մենք վճռեցինք ստորագրել դաշնագիրը, որի քննութեան մէջ ենք դեռ, եւ ստորագրելուց յետոյ՝ մեկնել: 21 փետր. պայմանների ամենալուրջ կէտն է՝ Արդահանի, Կարսի, եւ Բաթումի անջատումը Ռուսաստանից՝ ինքնորոշման ձեւի տակ»:

Այս հեռագիրը խորին զարմանք ու վրդովում առաջ բերեց Սէյմի չրջաններում: Նոյն օրն իսկ դումարւոց բոլոր Ֆրակցիաների եւ Կոմիսարիատի անդամների արտակարգ մի ժողով, որը միաձայնութեամբ ընդունեց բողոքի հետեւեալ հեռագիրը, որ եւ ուղարկեց անմիջապէս. «Բրեստ-Լիտովսկի՝ հաշտութեան խորհրդաժողովին, Պետրոգրադ՝ Սովնարկոմին, Լոնդոն, Փարիզ, Ռաշինկիքոն, Հոնվմ, Խոֆիօ, Կ. Պոլիս, Բեռլին, Վիէննա՝ արտաքին գործոց նախարարներին, Քիեւ՝ Կենտրոնական Ռադային, Օդեսա՝ Սովդետին. — Համաձայն Սէյմի վճռի, անդրկովկասեան կառավարութեան Անդրկովկասին եւ նրա սահմաններին վերաբերող ամէն մի դաշնագիր, որ կնքուած է առանց իր գիտութեան ու մասնակցութեան, համարւում է զուրկ միջադատին արժէքից եւ պարտաւորեցուցիչ ուժից իրեն համար: Այսու յայտնւում է նաեւ ի գիտութիւն հանրութեան, որ Անդրկ. Սէյմը արդէն ընտրել է հաշտութեան պատւիրակութիւն, որը, ըստ թիւրքիայի հետ կայացւած նախնական համաձայնութեան, պատրաստուած է մեկնել Տրապիզոն վերջնական հաշտութիւն կնքելու նպատակով»:

Որոշ վարանումից ու սպասումից յետոյ, պատւիրակութիւնը մեկնեց Թիֆլիսից եւ փետր. 23-ին արդէն Տրապիզոնի նաւահանգստում էր: Տեղ հասնելուն պէս հաղորդեց Պոլիս, որ սպասում է թիւրքական պատւիրակութեան, սակայն, մի քանի օր պատասխան չեկաւ, եւ Անդրկ. պատւիրակութիւնը մնաց նաւի վրա, առանց ցամաք իջնել կարողանալու, անորոշ վիճակի մէջ, բոլորովին կտրւած աշխարհից:

Միայն փետր. 27-ին, Տրապիզոն հասաւ թիւրքական պատւիրակութիւնը, որ բաղկացած էր 5 անդամից, նախկին ծովային նախարար Ռաուֆ բէյի նախագահութեամբ, եւ նոյն օրը անդրկովկասեան պատւիրակութիւնը նաւից իջաւ ցամաք: Մի քանի նախնական բանակցութիւններից յետոյ, հաշտութեան խորհրդաժողովը բացւեց մարտ 1-ին եւ հէնց առաջին նիստում պարզեց, որ կողմերը եկել էին ներհակ ծրագիրներով եւ խօսում տարբեր լեզուներով: Բանալով նիստը՝ Ռաուֆ բէյը արտասանեց ողջոյնի հետեւեալ ճառը. «Երախտապարտ եմ երկնքին, որ ինձ առիթ ընծայեց իմ երկրի եւ իմ պաշտօնակիցների անունից ղիմելու բարեմազլթական խօսքերով անդրկովկասեան ժողովուրդների յարգելի ներկայացուցիչների դա-

*) Պէտք է նկատել, որ Անդրկովկասում դեռ գործում էր հիմն տոմարը եւ Անդրկ. Սէյմին ու Կոմիսարիատին վերաբերող ժամանակագրութիւնը ճշմանակաւ է հիմն տոմարով. այստեղից է եւ Կարախանի հեռագրի մէջ յիշւած ժամանակի տարբերութիւնը: Նոր տոմարն ընդունեց Սէյմի 13 ապր. օրէնքով:

լրատեան առթիւ, Անդրկովկասի, որը, ցարիզմի անկումից յետոյ, հետզհետէ շարժւում է անկախութեան ճանապարհով. պատիւ ունեւ գիտել այս թանգազին դէպքը, իբրեւ իմ կեանքի ամենահաճելի ուրախութիւններից մէկը: Ողջունելով այսօր յանձին ձեզ, ձեր երկիրը, բնաւ ո'չ միայն ծիսակատարութեան եւ դիւանագիտութեան աւանդութիւններին հետեւելու անհրաժեշտութիւնից դրդւած, ես աւելի շուտ ոգեւորւած եմ յարգանքի ըզզացմունքներով եւ աջակցելու բաղձանքով ա'յն սրբազան գործին, որի ներկայացուցիչն էք հանդիսանում դուք: Քանի որ 200 տարուց ի վեր ցարիզմի դէմ մղած բոլոր մեր պատերազմները մեր երկրների համար ինքնապաշտպանողական պատերազմներ էին, ես կարծում եմ, որ մեր ընդհանուր ճակատագիրները աւելի եւ աւելի էին կապւում միմեանց այդ ընդհանուր փառաւոր պատմութեան ընթացքին: Ձեր ապրած վերջին շրջանը, որը, դժբախտաբար, արդէլք եղաւ մեզ ջօշափելի կերպով կատարել մեր պատմական պարտքը օգնելու ձեզ, մի շարք ծանր փորձութիւններով ապացուցեց մեր ճակատագրների այդ միութեան ամբողջ կարեւորութիւնը: Յամենայն դէպս, ես համոզւած եմ, որ մենք ամենքս այստեղ մեզ բաժանող արդէլքի խորտակումը համարում ենք մեզ համար աւելի կարեւոր երեւոյթ, քան ամենամեծ դիւանագիտական յաջողութիւնները, որովհետեւ մեզ շարկապող կապերը հանդիսանում են ո'չ միայն սոսկ պատմական ու աշխարհագրական յարաբերութիւններ, այլ, աւելի շուտ, մեր ընդհանուր անցեալից բխող ազդակցական կապեր: Եւ հէնց այդ պատճառով կովկասեան եւ թիւրքական ժողովուրդները այժմ կազմւած են միեւնոյն կրօններից ու միեւնոյն ազգերից եւ ունեն գրեթէ միեւնոյն պատմութիւնը: Ոգեւորւած այս զգացմունքներով՝ ես մաղթում եմ բախտաւոր վախճան մեր խորհրդակցութիւնների համար եւ յայտարարում առաջին ընդհանուր ժողովը բացւած»:

Այս, արեւելեան շողոքորթութեամբ համեմւած, ճոռոմ ու մանւածապատ, բայց յստակ մտքեր պարունակող ճառին անդրկ. պատուիրակութեան նախագահը պատասխանեց ընդհանուր, խուսափողական խօսքերով: Այնուհետեւ Ռէուֆ Բէյը դիմեց աւելի կտրուկ միջոցի: Նա դրեց Անդր. պատուիրակութեան առջեւ հետեւեալ հարցումը. «Օսմանեան պատուիրակութիւնը խնդրում է անդրկովկասեան պատուիրակութեան անել ստոյգ յայտարարութիւններ յիշեալ հանրապետութեան էութեան, ձեւի, քաղաքական ու վարչական կազմակերպութեան մասին եւ հարցնում է, թէ արդեօք վերջինս կատարե՞լ է այն պայմանները, որոնք պահանջւում են միջազգային իրաւունքով պետութիւն կազմելու համար»:

Այս հարցումին անդրկովկասեան պատուիրակութիւնը պատասխանեց, յաջորդ. մարտ 2-ի նիստին, թէ՛ «Անդրկովկասի էութեան, կառավարութեան ձեւի, քաղաքական եւ վարչական կազմակերպութեան հարցը հերթի է դրւած այդ հարցերը լուծելու միակ իրաւաւոր մարմնի՝ Անդրկ. Սէյմի մէջ, որը ստեղծւած է ժողովուրդների ազատ կամարտայայտութեամբ եւ ընդհանուր ընտրական իրաւունքի սկզբունքով: Բոլշեւիկեան յեղաշրջումից սկսած Անդրկովկասի հողի վրա դադարեց կենտրոնական ուստական իշխա-

նութեան գործունէութիւնը, եւ մի նոր, ինքնուրոյն կառավարութիւն ծա-
 ւեց, որը այժմ պատասխանատու է Սէյմի առջեւ: Անդրկովկասի այս կառա-
 վարութիւնը մտել է միջազգային յարաբերութիւնների շրջանը՝ ընդունելով
 օսմանեան կառավարութեան առաջարկը՝ սկսելու իր հետ ինքնուրոյն բա-
 նակցութիւններ հաշտութիւն կնքելու նպատակով: Յետադային, Սէյմն ու
 Անդրկ. կառավարութիւնը այս ուղղութեամբ արին մի նոր քայլ եւս՝ ու-
 ղարկելով պատերազմող պետութիւնների արտաքին դործոց նախարարնե-
 րին հեռազրական բողոք Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի Անդրկովկասին վե-
 րաբերող մասի դէմ եւ յայտարարելով, որ առանց իրենց գիտութեան եւ
 հաւանութեան կնքած դաշնագիրը միջազգային իրաւունքի տեսակէտից
 զուրկ է որեւէ արժէքից եւ պարտադիր չէ իրենց համար: Սակայն, այս
 խաղաղութեան խորհրդաժողովը Տրապիզոնում նոյնպէս հանդիսանում է
 միջազգային-իրաւական կեանքի մի ակտ: Այսպիսով, Անդրկովկասը
 de facto իրապէս արդէն պետութիւն է, թէեւ դեռ չի յայտարարել ու չի
 տեղեկագրել պետութիւններին իր անկախութիւնը»:

Այս պատասխանի մէջ էլ որոշութիւն չկար. թիւրքերը ձգտում էին
 ստանալ յստակ պատասխան, թէ Անդրկովկասը անկախ պետութիւն է.
 անդրկովկասցիք այդ պատասխանը չէին տալիս: Այդ պատճառով Ռէուֆ
 րէյը սկսեց Անդր. պատուիրակութեան դնել մի շարք հարցումներ վերջինիս
 պատասխանի զանազան կէտերի մասին եւ երբ միւս օրւայ, մարտ 3-ի նիս-
 տում ստացաւ պատասխանները, արաւ հետեւեալ յայտարարութիւնը.
 «Օսմանեան կայսերական պատուիրակութիւնը, անդրկովկասեան պատուիրա-
 կութեան նախագահի արած յայտարարութիւններին ծանօթանալուց յետոյ,
 հաստատում է, որ այդ պատուիրակութիւնը բաղկացած է Սէյմի պատուի-
 րակներից, որ յիշեալ պետութեան կազմակերպութիւնը չի համապատաս-
 խանում միջազգային հանրային իրաւունքին եւ որ այդ պետութիւնը դեռ
 յայտարարութիւն չի արել իր անկախութեան մասին: Օսմանեան կայսերա-
 կան կառավարութիւնը անկեղծօրէն բաղձալով Անդրկովկասի ժողովուրդ-
 ների ազատ զարգացումը եւ կամենալով բարի հարեւանական յարաբերու-
 թիւնների մէջ մտնել այդ ժողովուրդների հետ՝ խնդրում է անդրկովկա-
 սեան կառավարութեան որոշել ու պաշտօնապէս յայտարարել ձեւը այն կա-
 ռավարութեան, որի կազմութեան մասին խօսում է ինքը, հողի սահմաննե-
 րը, պետական լեզուները եւ կրօնը, այլ եւ ճշտորոշել յիշեալ կառավարու-
 թեան վիճակն ու դիրքը օսմանեան կայսրութեան նկատմամբ»:

Մարտ 7-ին, 4րդ նիստում, Զիսենկելին նորից յայտարարեց, որ
 Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը պարտաւորեցուցիչ եւ ընդունելի չէ Անդր-
 կովկասի համար՝ կրկնելով արդէն մի անգամ արած յայտարարութիւնը
 Անդրկովկասեան Սէյմի եւ կառավարութեան մասին՝ աւելացնելով նաեւ,
 որ «ամենայն հաւանականութեամբ Անդրկովկասը կը լինի ռամկավար,
 դաշնակցային հանրապետութիւն»: Անդրկովկասի հողը բաղկացած է Բա-
 դուի, Գանձակի, Երեւանի, Թիֆլիսի, Քութայիսի, Բաթումի ու Կարսի
 նահանգներից եւ Սուխումի ու Զաքաթալայի շրջաններից: Դադստանի եւ
 Սեւծովեան շրջանի միացումը Անդրկովկասին կախած է իրենցից: Պետա-

կան լեզուն առ այժմ ունեւերէնն է, բայց պիտի դառնան վրացերէնը, հայերէնն ու թուրքերէնը. կրօնական տեսակէտից՝ Անդրկովկասում տիրում է խղճի ազատութիւն: Միջազգային տեսակէտից Անդրկովկասը բանակցութիւնների մէջ է թիւրքիայի հետ եւ պատրաստում է կնքել տեւական հաշտութիւն:

Այս յայտարարութեան ի պատասխան Ռէուֆ բէյը նորից կրկնեց, որ օսմանեան պատւիրակութիւնը պնդում է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի վրա: Լենինի կառավարութիւնը՝ տապալելով նախկին կառավարութիւնը՝ կատարեա՞ծ փաստի զօրութեամբ իսկ բռնել է նրա տեղը: Սահմ. Ժողովը աւելի կամ պակաս հետաքրքրական միջադէպ է լույս, որ մի աւելորդ անգամ ապացուցանում է Լենինի կառավարութեան ոյժը: Այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասը չի ճանաչում այդ կառավարութիւնը, ունի ներքին պետական նշանակութիւն եւ չի կարող անդրադառնալ արտաքին յարաբերութիւնների վրա, քանի երկրի որեւէ մի մաս չի անջատուել եւ միջազգային իրաւունքի սկզբունքներով չի յայտարարել իր անկախութիւնը եւ չի ստացել ուրիշ պետութիւնների ճանաչումը: Ներկայ բանակցութիւնները միայն մէկ նպատակ ունեն. պատրաստել եւ ընդունել տնտեսական, առեւտրական եւ ուրիշ տեխնիկական մանրամասնութիւններին վերաբերող եւ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրից բխող պայմաններ — մի դաշնագիր, որը պարտադիր է Անդրկովկասի համար: Միաժամանակ Ռէուֆ բէյը աւելացրեց, որ բանակցութիւնները սկսելուց առաջ Անդրկովկասը պէտք է յայտարարէ իր անկախութիւնն ու կառավարութեան ձեւը:

Հինգերորդ նիստում, մարտ 8-ին, Չխենկելին նորից ու նորից պընդեց, որ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը պարտաւորեցուցիչ չէ Անդրկովկասի համար եւ հաղորդեց Սէյմի փետր. 22 նիստի որոշումը, թէ «սկզբունքով հնարաւոր է» Անդրկովկասի անկախութեան յայտարարութիւնը, որից յետոյ Ռէուֆ բէյը վճռական կերպով յայտարարեց, որ կովկասեան հանրապետութեան անկախութեան ճանաչումը հնարաւոր կը լինի միայն մի առանձին կէտով Անդրկովկասի եւ թիւրքիոյ միջեւ կնքուի՞ր դաշնագրի մէջ, իսկ նման դաշնագիր կնքելու համար բանակցութիւնները կարող են սկսուել ա՛յն ժամանակ միայն, երբ անդրկ. պատւիրակութիւնը հրաժարւի Բաթումի, Կարսի, եւ Արդահանի սանջակների վրա ունեցած յաւակնութիւններից: Իսկ ինչ որ վերաբերում է Անատոլիայի ժողովուրդների ինքնորոշման եւ թիւրքահայաստանի ինքնավարութեան հարցին, այդ թիւրքական ներքին խնդիր է եւ չի կարող քննութեան առնուել. օսմանեան պատւիրակութիւնը թոյլ չի տայ միջամտելու իր ներքին գործերին:

Սրա վրա երկու պատւիրակութիւնները որոշեցին դիմել իրենց կառավարութիւններին նոր հրահանգներ ստանալու համար, եւ բանակցութիւնները մի առ ժամանակ կանգ առին:

Ստեղծւած փակուղուց դուրս գալու նպատակով անդրկովկասեան պատւիրակութիւնը իր անդամներից մի քանիսին, որոնց մէջ եւ Քաջաղնունուն, ուղարկեց Թիֆլիս՝ բերանացի ղեկուցում տալու եւ նոր հրահանգներ բերելու համար: Միեւնոյն ժամանակ պատւիրակութիւնը հարց յարուցեց,

որ նախագահին տրւին արտակարգ լիազօրութիւններ՝ ազատ եւ ինքնուրոյն քայլեր անելու համար։ Այս պահանջը հիմնաւորուած էր նրանով, որ պատուիրակութիւնը շատ բազմաճիւղ է, դանդաղաշարժ եւ դժւարացնում է դործը։ Իրօք, պատճառը ուրիշ էր. այդ միջոցով ուզում էին առաջը առնել այն դրութեան, որ թիւրքերը միշտ իրազեկ էին անդրկ. պատուիրակութեան մէջ անցած-դարձածներին, եւ այդ բացատրուած էր նրանով, որ ազրբէջանցի պատուիրակները գաղտնի կերպով տեղեկութիւններ էին տանում նրանց։ Յետագային յայտնի դարձաւ, որ այդ «արտակարգ լիազօրութիւնները» հարկաւոր են եղել եւ վրացիների համար։

Սէյմը իր մարտ 13 նիստում քննութեան առաւ Տրապիզոնից բերւած տեղեկութիւնները եւ Չխենկելիին «արտակարգ լիազօրութիւններ» տալու առաջարկը եւ ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը. «Լսելով զեկուցումը թիւրքիայի հետ վարւող հաշտութեան բանակցութիւնների ընթացքի մասին եւ կանգնած մնալով իր 1918 թ. փետր. 16 որոշման վրա ի մասին հաշտութեան պայմանների թիւրքիայի հետ, բայց կամենալով հասնել պատւաւոր հաշտութեան՝ ընդունելի Անդրկովկասի եւ թիւրքիայի համար, Սէյմը վճռում է. տալ հաշտարար պատուիրակութեան նախագահ եւ Անդրկովկասի արտաքին գործոց նախարար Ա. Ի. Չխենկելիին արտակարգ լիազօրութիւններ՝ ինքնուրոյն կերպով այդ ուղղութեամբ անհրաժեշտ քայլեր անելու համար»։

Այս լիազօրութիւնը անմիջապէս ուղարկւեց Տրապիզոն։

ՀԱՅ — ԹԻՒՐԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Թողնենք մի առ ժամանակ Տրապիզոնի բանակցութիւնները եւ նայինք, թէ այդ օրերին ի՞նչ էր կատարուում ռազմաճակատում:

Տեսանք արդէն, որ թիւրքերի դրդումով, դեկտեմբեր ու յունւար ամիսներին, Անդրկովկասի ամբողջ տարածութեան վրա եւ գրաւած վայրերում տեղի էին ունենում մահմետական շարժումներ, իսկ յունւարի կէսերին Վեհիբ փաշան բողոքեց «հայկական գաղանթութիւնների» դէմ՝ հաղորդելով, թէ ինքը հրամայել է իր բանակին շարժւել մինչեւ ռուս զօրքի հետ շփման մէջ մտնելը:

Փետր. 25-ի երեկոյեան, Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը Վեհիբ փաշայից ստացաւ մի նոր հեռագիր, որ ասում էր. «Թիֆլիս, գլխաւոր հրամանատարին, պատմէմ Անդրկ. կառավարութեան նախագահին: — Հաղորդում եմ բառացի հէնց հիմա ստացւած երկու ֆրանսերէն հեռագիրները: Առաջինը՝ կովկասեան ռուս բանակի գլխաւոր հրամանատար զօր. Լեբեդինսկիին: Ձերդ գերազանցութիւն, Ռուսաստանի փառապանծ հանրապետութիւնը՝ համաձայնելով պարպել Բաթումի, Կարսի եւ Արդահանի շրջանները՝ հէնց նոր այդ մասին ստորագրեց հաշտութեան դաշնագիր: Ի հետեւանս այդ բանի պատիւ ունեմ հաղորդել ձերդ գերազանցութեան, որ ես այս պահուս ստացայ իմ սպարապետից մի հրաման, որի հիման վրա խնդրում եմ ձեզ ամենակարճ ժամանակում դատարկել յիշեալ շրջանները: Սպասելով ձերդ գերազանցութեան պատասխանին՝ խնդրում եմ ընդունել ամենախորին յարգանացս հաւաստիքը. Վեհիբ Մէհմէտ»:

Երկրորդ հեռագիր. «Կովկասեան ռուս բանակի հրամանատարին: Ձերդ գերազանցութիւն, հիմնւելով ձեր ներկայութեան վրա էրզրումում՝ ես ենթադրում էի, որ հայերը յանդգնութիւն չեն ունենայ զործելու դաժանութիւններ այդ քաղաքում ու շրջակայ գիւղերում եւ սկզբում հրամայեցի կանգնեցնել մեր զօրքերի յառաջնադասումը յիշեալ դժերի վրա: Այսօր ստացւած տեղեկութիւնների հիման վրա, ձերդ գերազանցութեան հեռաւարուց յետոյ էրզրումում եւ քաղաքի շրջակայքում տեղի են ունեցել ան-

հաշիւ դազանութիւններ հայերի կողմից, այդ պատճառով ես ինձ պարտաւորեալ եմ զգում հաղորդելու ձերդ ազնութեան, որ մենք հարկադրանքի տակ ենք, ըստ կարելոյն շուտ, ազատելու սպառնալիքի ներքոյ գտնուող շրջանները: Այդ առթիւ խնդրում եմ, ձերդ գերազանցութիւն, այս կամ այն ձեւով յայտարարել այդ բռնաւորներին, որ նրանց դիմադրութիւնը կարող է ունենալ իբրեւ հետեւանք խիստ ճնշումներ եւ անսպասելի արդիւնք: Օգտուում եմ առիթից, ձերդ գերազանցութիւն, տեղեկացնելու ձեզ, որ մեր զօրքերի վերադարձը Տրապիզոն ձեր զօրքերի կողմից ընդունւեց անկեղծ ու սրտազին: Ես երջանիկ էի վկայ լինելու այդ հազաւդիւտ պատմական տեսարանին: Տրապիզոնի պայթիւնը, որ, անկասկած, տեղի է ունեցել շնորհիւ պատահականութեան, մեծ ցաւ պատճառեց ինձ, եւ ես շտապում եմ ներկայացնել ռուս բանակին իմ ցաւակցութիւնները ու խնդրել ձերդ գերազանցութեան ընդունել իմ բարձր յարգանաց հաւաստիքը: Վեհիք Մէհմէտ»:

Այսպէս, ուրեմն, անդրկովկասեան կառավարութիւնը Վեհիք փաշայից էր իմանում, որ Տրապիզոնը գրաււած է թիւրքերի կողմից եւ որ, բացի այդ, թիւրք հրամանատարութիւնը նոր պատրւակներ է որոնում, որովհետեւ «հայերի դազանութիւնները» նորութիւն չէին նրա համար:

Նոր տեղեկութիւնները հաստատում էին, որ թիւրքերը շարունակում են արագօրէն ուժեղացնել ռազմաճակատը: Անդրկ. բանակի ընդհանուր հրամանատար զօր. Օղիշեւիձէն Սէյմի փետրւ. 26-ի նիստում հաղորդեց, որ «վերջին երկու-երեք օրւայ ընթացքին Տրապիզոնի շրջանում թիւրքերի վերաբերումը դէպի մեզ փոխւած է: Մեր զօրքերը թողել էին ռազմամթերքի ու պարէնի ահագին պաշար: Թիւրքերի առաջարկով կազմւել էր մի յանձնաժողով, որը պէտք է պահակներ դնէր, և հետզհետէ ամբողջ պաշարը պիտի փոխադրւէր: Ստացւած տեղեկութիւններից այժմ դուրս է գալիս, որ թիւրքերը ներս չեն թողնում մեր ընդունողներին եւ ամէն կերպ արգելք են հանում մեր ստացւածքը դուրս տանելուն: Դրանից զատ, մեզ հաղորդում են, որ բացի Տրապիզոնը գրաւող 37 զիւլիսայի մասերից Եւրոպական Ռուսաստանից հասնում են 42րդ զիւլիսայի մասերը: Տեղեկութիւններ կան, որ այնտեղ երեւացող դնդերը բոլշեւիկեան կազմ չունեն. լաւ եւ առոյգ տրամադրութեան տէր մարդիկ են: Երեւացել են ռազմամթերք կրող բազմաթիւ առաքաստանաւեր»:

Միաժամանակ սաստկանում էին մահմետական շարժումները Կարսի եւ Արդահանի շրջաններում. Մերդենեքն ու Արդահանը պաշարւել էին զինւած ամբոխի կողմից. Կարս, Արդահան, Օլթի հաղորդակցութիւնը կտրւել էր, աւազակախմբեր էին երեւացել Կարս-Ալեքսանդրապոլ ճանապարհի վրա, Ձըլդըրում, Գէոլում եւ ուրիշ կողմեր: Կարսից, Արդահանից ստացւած էին պաշտօնական հեռագրներ, որոնք ամենամուայլ գոյներով էին ներկայացնում կացութիւնը: «Դրութիւնը չափից աւելի տազնապալից է, հեռագրում էին Արդահանի քաղաքային ու գաւառական գործադիր կոմիտէի նախագահ Սալարիձէն եւ կոմիսար Շազալովը: Կազմակերպւած ու համաչափ գործող հազարաւոր հրոսակների կողմից իրար յետեւից կողոպտւում ու զինաթափւում է քրիստոնեայ բնակչութիւնը: Երէկ նոյնիսկ թալանւեց

ու հրացանի բռնեց Մերդենեքը, ուր հաւաքւել է չրջանից 6 գիւղերի ողջ քրիստոնեայ բնակչութիւնը: Արդահանի շուրջ հաւաքւում է քրիստոնեայ ազգաբնակիւթիւնը, որ երկու անգամ որոշել է արտագաղթել, բայց չի կարողանում իրականացնել, որովհետեւ պահակ չունի եւ վստահ չէ, թէ կը կարողանայ ճեղքել—անցնել: Քրիստոնեայ ազգաբնակիւթեան մէջ տիրում է կատարեալ խուճապ:

Նոյն չրջանի յունական Ազգ. Խորհրդի նախագահ Կորիսանիդին հեռագրում էր, որ «Արդահանի բոլոր քրիստոնեայ գիւղերը աւերւած ու թալանւած են քրդերի եւ թուրքերի ձեռքով, տաւարը քշւած—տարւած է, բնակչութիւնը իսպառ մերկացւած, արտագաղթին արգելք են լինում քիւրդ հրոսակմբերը... Շրջանի յոյն բնակչութիւնը դատապարտւած է մահւան՝ սովից ու ցրտից»:

Ի վերջոյ, Արդահանը գրաւեց զինւած թուրք խուժանի կողմից, քրիստոնեայ եւ, մասնաւորապէս, հայ տարրը մասամբ ջարդեց, մասամբ կարողացաւ փրկւել փախուստի միջոցով:

Արդահանի չրջանի այդ դէպքերը բուռն վէճերի առիթ տւին Սէյմի մարտ 5 նիստում: Հայերը եւ վրացիների մի մասը մեղադրում էին մահմետականներին, որ զէնք են ծառայում «մութ ուժի» ձեռքին, որը ձգտում է կործանել Կովկասը: Մահմետական պատգամաւորները ջղայնացած պաշտպանւում էին եւ, իրենց հերթին, յարձակւում Դաշնակցութեան վրա, որը, իբր թէ, պատճառ է դառնում մահմետական չրջանների աւերումին:

Նոյն օրերին Սէյմում քննութեան նիւթ եղան եւ Գանձակի ընդհարումները, որոնք միեւնոյն աստառն ունէին — թիւրքական պրովոկացիան:

Փետրւարին թուրքերը յարձակեցին կալարանից հայկական մասը անցնող մի խումբ պատերազմի դաշտից վերադարձող, հայ զինւորների վրա եւ նրանցից 12ին սպանեցին: Զինւորները դիմեցին ինքնապաշտպանութեան եւ նոյնպէս սպանեցին մի քանի թուրքեր: Իսկոյն, Գանձակում հայ եւ թուրք թաղերը դիրքեր բռնեցին միմեանց դէմ, եւ քաղաքը ստացաւ պատերազմական բանակի կերպարանք: Անդրկ. Սէյմը ուղարկեց պատւիրակութիւն՝ խնդիրը տեղն ու տեղը կարգադրելու համար: Պատւիրակութեան մէջ մտան Գեր. Մախարաձէն, Աւ. Սահակեանը, Շահթախտինսկին եւ Խորէն Համասիրաւը, իրրեւ գանձակեցի գործիչ: Մարտ 2-ին մի խառն պատւիրակութիւն էլ ուղարկեցին Բազուի Հայոց եւ Մահմ. Ազգ. Խորհուրդները՝ բաղկացած Բեհրութ Զիւանշիրից ու բժ. Ռաֆիկէից եւ Հայկ Տէր-Միքայէլեանից, Գ. Եւանդուլեանից, Գեր. Շահնազարեանից, Յակ. Մանանդեանից ու Մարտին Շաթիրեանից:

Պատւիրակութեան առջեւ բացւեց այսպիսի պատկեր. յունւարի կէսից սկսած, ինչպէս որ երկաթուղիներով երթեւեկութիւնը հայերի համար կտրւած էր, բոլորովին կտրւել էր եւ Գանձակի հայերի եւ թուրքերի փոխյարաբերութիւնը, որովհետեւ կալարանում, շուկայում եւ, առհասարակ, թուրքական թաղում (որ քաղաքի մեծ մասն է) բոլոր պատահած հայերին անխտիր թուրքերը սպանում էին: Դրանից յետոյ թէ թուրքական եւ թէ

Հայկական մասերը դարձել էին երկու թշնամի բանակներ, որոնք պաշտպանում էին խրամատներով սահմանի ամբողջ երկարութեամբ, մշտական պահակներով եւ պատերազմական օրէնքներով: Կայարանը եւ երկաթուղին թուրքերի մասումն էին, ուստի վերջիններս ազատ կապւած էին արտաքին աշխարհի հետ եւ օգտւում էին ամէն յարմարութիւնից՝ ստանալով զինամթերք եւ ուտեստ: Իսկ հայերը, պաշարւած բերդի նման, սպառում էին իրենց վերջին մթերքը. նրանք չափազանց դժւար եւ պատահական կապ կարող էին պահպանել լեռների հայկական գիւղերի միջով Դիլիջանի եւ Շուշիի հետ»:^{*)}

Բացի ընդհանուր պատճառից, Գանձակում կար ընդհարումների եւ մի յատուկ առիթ. Թիֆլիսի կենտրոնական զինւորական իշխանութեան որոշումով թուրքերը պէտք է ստանային ռուսական 269րդ գնդի ամբողջ դոյքը, որի մի մասը — ռումբ ու փամփուշտ — գտնւում էր թուրքական թաղում եւ թուրքերն արդէն առել էին, իսկ միւս մասը — մի քանի հազար հրացան, բազմաթիւ հազուստ, վրաններ, պայտ ու մեխ եւ այլն — հայկական թաղում էր, եւ հայերը չէին ուզում յանձնել: Այս հողի վրա բուռն վէճ ու կռիւ էր առաջացել երկու կողմերի միջեւ:

Պատւիրակութիւններին մեծ դժւարութեամբ յաջողւեց հաշտեցնել կռուող կողմերը:

Մահմետական շարժումների տեսակէտից, ինչպէս կը տեսնենք յետոյ, դրութիւնը անհամեմատ աւելի վատ էր Երեւանի նահանգում, ուր արիւնահեղ ճակատամարտներ էին տեղի ունենում թուրք զինւած խուժանի եւ հայկական կանոնաւոր զօրքերի միջեւ:

Վեհիբ փաշան ու կովկասեան մահմետականները շատ լաւ գիտէին, թէ ինչ են անում: Նրանք ձգտում էին խառնափնթորել Կովկասը, կաղմալուծել ճակատն ու թիկունքը եւ այդպիսով հեշտացնել թուրք զօրքերի յառաջխաղացումը, որը սկսւեց յունւարի վերջերին:

Մօտ երկու ամսւայ զինադադարից յետոյ, նորից հայկական նահանգները դառնում էին թատերաբեմ պատերազմի, այս անգամ փաստօրէն թիւրքիայի եւ հայերի միջեւ. ռազմաճակատում այլեւս ռուսական մասեր գրեթէ չէին մնացել, եւ նրանց թողած դիրքերը գրաւել էր Հայկական Կորպուսը:

1918 թ. տարեգլխին կովկասեան ճակատը ներկայացնում էր հետեւեալ պատկերը.

Վանում կանգնած էր հայկական 5րդ հրացանաձիգ դունդը եւ Վանի երկու գնդերը՝ կաղմւած տեղական բնակչութիւնից:

Խնուսում՝ հայկական 2րդ հրացանաձիգ դունդը, Խնուսի եւ Ղարաքիլիսայի գնդերը՝ նոյնպէս տեղացիներից:

Էրզրումում՝ էրզրումի հետեւակ դունդը, հայկական առաջին հրացանաձիգ դունդը եւ 4րդ հրացանաձիգ գնդի մէկ գումարտակը, ինչպէս նաեւ բերդային մասեր:

^{*)} Մ. Շաքիրեան, «Դրւագներ Մօտիկ Անցեալից», «Հայրենիք» ամս. 1923թ. N° 7:

Երգնկայում՝ Երզնկայի հետեւակ գունդը՝ 3 գումարտակներով եւ կամաւորական խմբեր՝ Մուրատի ղեկավարութեամբ:

Քեալփում՝ Սեպուհի կամաւորները:

Տրապիզոնի շրջանում դեռ մնացել էին ռուսական վտիտ զօրամասեր, որոնք աստիճանաբար հեռանում էին Ռուսաստան: Գլխաւոր հրամանատարութեան կարգադրութեամբ Գիւմրիէից՝ Տրապիզոն գիծը պէտք է գրաւէին վրացական զօրամասերը, բայց չգրաւեցին:

Բացի այս մասերից, զանազան վայրերում ցրւած էին նաեւ փոքրիկ կամաւորական խմբեր, որոնք օժանդակ դեր էին կատարում եւ օգնում էին ժողովրդի եւ թիկունքային հիմնարկութիւնների ու հաղորդակցութեան դժերի պաշտպանութեան:

Հայկական կորպուսի մի մասը դասաւորւած էր թիկունքի զանազան քաղաքներում: Երեւանում՝ հայկական 3րդ եւ 6րդ հրացանաձիգ գնդերը եւ 4րդ գնդի մէկ գումարտակը. Կարսում՝ բերդային մասերը, որոնք կազմակերպման վիճակում էին դեռ. Ալեքսանդրապոլում՝ հայկական 7րդ եւ 8րդ հրացանաձիգ գնդերը եւ բերդային կազմակերպւող մասերը: Այլ եւ, զանազան կէտերում, կազմակերպւում էին այրուձիի, հրետանիի եւ տեխնիկական որոշ մասեր: Կարսի բերդապետ նշանակւած էր զօր. Դէյեւը, որ համարւում էր Կարսի բերդային ամրութիւնների ամենից լաւ ծանօթ ղինւորականներից մէկը: Նրա կողքին կոմիսար էր Մ. Արզումանեանը*):

Ճակատի ընդհանուր հրամանատարութիւնը մնում էր նախկինը. ընդհանուր հրամանատար էր զօր. Օդիշելիձէն, որ նստում էր Էրզրումում: Կովկասեան բանակի հրամանատարն էր՝ զօր. Պրժեւալսկին: Բանակի կազմակերպութեան ու հրամանատարութեան ձեւը պահւել էր անփոփոխ, բայց, ըստ էութեան, ռուսական բանակ այլեւս գոյութիւն չունէր. կար, համեմատաբար կազմակերպւած հայկական կորպուսը, կիսակազմակերպ վրացական կորպուսը եւ անւանական, տակաւին սաղմային վիճակի մէջ՝ մահմետական զօրամասը:

Թէ այս ուժերին ի՞նչ էին հակադրում թիւրքերը, դժւար է ասել: Ըստ գնդ. Լարշէի, 1918 թ. սկզբին Վեհիբ փաշայի հրամանատարութեան տակ կային (3րդ բանակը) հազիւ 10,000 կուղներ, որոնց թիւը մարտին հասաւ 25,000-ի: Նոյն Լարշէի հաշուով, զօր. Նազարբէգեանը Վեհիբ փաշայի բանակի դէմ ունէր ոչ աւելի, քան 17,000 զինւոր՝ Կարս-Սարըղամիշ ճակատի վրա: Բացի թւականից, թիւրքերն ունէին եւ մի շարք ուրիշ խոշոր առաւելութիւններ. նախ նրանք շատ լաւ ծանօթ էին մեր ճակատի ու թիկունքի վիճակին. մերձաւոր եւ հեռաւոր թիկունքում ունէին մահմետականների համակրանքն ու աջակցութիւնը: Թիւրք բանակի կորույր բարձր էր, մինչդեռ մեր զօրամասերի մէջ դեռ թարմ էին ռուս բանակի քայքայման հիմքերը:

*) 1918 թ.ի կովկասեան ճակատի կազմի, դասաւորութեան եւ պատերազմական գործողութիւնների մասին ամփոփ տեղեկութիւններ կարելի է գտնել զօր. Գ. Ղորղանեանի արդէն յիշւած գրքում եւ Փրանսացի գնդ. Լարշէի վերելիշւած մեծահատոր ուսումնասիրութեան մէջ:

Վերջապէս, Թիւրք զօրքը ունէր հմուտ հրամանատարութիւն ու մէկ կամք, մինչդեռ Կովկասում տիրում էր բազմիշխանութիւն կամ անիշխանութիւն եւ չկար միացնող ու ղեկավարող ուժեղ ձեռք: (Ռազմաճակատի քարտէսը տես էջ 94):

Այս դրութեան մէջ, խախտելով զինադադարի պայմանները, յունւորի վերջերին Թիւրքերը անցան յարձակման Երզնկայի ճակատում, որը ունէր աւելի քան 70 կիլոմետր երկարութիւն, Էրզրումից կտրւած էր մօտ 150 կիլոմետր տարածութեամբ եւ բռնւած էր հայկական ցանցառ զօրամասերով, որոնք ստիպւած էին պաշտպանել նաեւ ճանապարհները քիւրդ հրոսախմբերի յարձակումներից: Մեր զօրքերը ցոյց տւին կատաղի դիմադրութիւն: Միաժամանակ բարձր հրամանատարութիւնը բողոքեց զինադադարի խախտման դէմ, բայց Վեհիբ փաշան պատասխանեց, թէ ինքը ստիպւած է առաջ շարժւել միայն մահմետականների կեանքը հայերից պաշտպանելու նպատակով: «Նա կարող եմ ձեզ վստահացնել, աւելացնում էր նա, որ Երզնկայի զինադադարի համաձայնութիւնը ամբողջապէս մնում է իր ոյժի մէջ. իր արժէքը կորցրել է միայն երկու կողմերը բաժանող դիժը, իբրեւ հետեւանք ուս զօրքերի հեռացման»:

Թիւրքերի կողմից գործում էին 36րդ դիվիզիայի մասերը — 2 հետեւակ գունդ, 2 հարիւրեակ հեծելազօր եւ 2 լեռնային թնդանօթ՝ ունենալով օգնական քրդական հրոսախմբեր: Այս ուժերի դէմ հայերը ունէին հազիւ 1000 սելն, 120 ձիաւոր եւ 6 թնդանօթ. միւս ուժերը ստիպւած էին զբաղւել թիկունքի եւ ճանապարհների պաշտպանութեամբ: Մի քանի օրւայ յամառ կռիւներից յետոյ, յունւ. 31-ի երեկոյեան, հայկական զօրքերը հայ ազգաբնակչութեան հետ պարպեցին Երզնկան եւ, անհնարին դժւարութիւններով նահանջեցին Էրզրումի ուղղութեամբ: Թիւրքերը կրնկակոխ հետեւում էին նրանց. քիւրդերը յարձակւում էին աջից ու ձախից, եւ դժւարացնում հայերի նահանջը, որը, աւելի շուտ, անընդհատ ճակատամարտների մի շարք էր: Նւ միայն դնդ. Հասան-Փաշայեանի ու Մուրատի քաջութեան շնորհիւ թշնամին յաջողութիւն չունեցաւ: Ծանապարհին միացան եւ Մամախաթունի եւ միւս չրջանների հայկական կուռղ ուժերն ու դադթականները: Նւ այս բազմահազար զանգւածը, սարսափելի ցրտի ու սառնամանիքի մէջ, ահագին զոհեր տալով, շարժւեց դէպի յետ: Զօրքի մօտ 40%օր եւ դադթականների կէսը վրնասւեց ցրտից. որի ձեռքն էր սառել, որի ոտքը կամ մարմնի ուրիշ անդամը: Սպանւածների ու վիրաւորների թիւը հաշւում էր հարիւրներով: Հասկընալի է, որ դադազած բազմութիւնը, իր հերթին, ինչով կարող էր վնասում էր ճանապարհին պատահած մահմետականներին: Նւ Երզնկայից մինչեւ Էրզրում ո՛չ մի մահմետական դիւղ կանգուն չմնաց. այրւեցին ու քար ու քանդ. եղան, բնակչութիւնը փախաւ կամ կոտորւեց:

Նոյն ձեւով նահանջը տեղի ունեցաւ, փետր. 3-ին, եւ Բարերդի չըրջանից, Սեպուհի անմիջական ղեկավարութեան տակ:

Հայերի արած փոխվրէժի քայլերը աւելի եւս գրգռեցին Թիւրքերին, եւ պատերազմը փաստօրէն ստացաւ հայ-թիւրքական կոտորածի կերպարանք: Գերիներ չէին առնւում. երկու կողմն էլ իրենց ձեռքն ընկած հակա-

ռակորդին ոչնչացնում էր: Խնայել չկար: Պատերազմական օրէնքները չէին յարգւում: Մարդը մարդուն իսկական մտքով դարձել էր դադան:

Փետր. 11-ին Երզնկայի զօրքն ու ժողովուրդը հասաւ Էրզրում: Թիւրքերը աւելի եւ աւելի զարգացնում էին իրենց գործողութիւնները եւ տարածւում ուրիշ ճակատների վրա:

Նոյն փետր. 11-ին թիւրքերը մտան Տրապիզոն եւ գրաւեցին ռուսների թողած անհաշիւ ապրանքները, ռազմամթերքը, պարէնը, նաւահանգստի գոյքերը, երկաթուղային նիւթերը — տասնեակ միլիոնների արժողութեամբ հարստութիւններ:

Փետր. 18-ին Հայկ. կորպուսի սպայակոյտի պետ զօր. Վիշինսկին հեռագրում էր Վիսաւոր հրամանատարութեան. «Կորչմայի զօրամասը հասաւ Իլիջա. ժամը 16-ի մօտերը, Կորչմայի կողմից, երեւացին ձիաւոր քիւրդեր, որոնք, մեր առաջապահների հետ հրացանաձգութիւն ունենալուց յետոյ, շուտով քաշւեցին: Խնուսի ուղղութեամբ, Սուլուխի կամուրջի մօտ, թիւրք ներկայացուցիչը կանչեց մեր սպային եւ հարցրեց, թէ ինչո՞ւ չենք հեռանում թիկունք: Թիւրք ներկայացուցչի ասելով՝ թիւրքերն արդէն բոլշեւիկների հետ կնքել են հաշտութիւն, որով մենք պէտք է քաշւենք մինչեւ Սարըղամիշ՝ յանձնելով թիւրքերին ամբողջ պաշարն ու զէնքը»:

Երզնկայի անկումը, լախտի հարւածի պէս, ցնցեց ամենքին: Վերահաս վտանգը բացայայտ էր: Այնքա՞ն ճիգով եւ արիւն-քրտինքով բնակեցւած թիւրքահայաստանը նորից դատարկւում էր: Երզնկայից մինչեւ Վան տեղահան եղած ժողովուրդը՝ գաղթում էր. փախստականների շարանը սկսել էր հասնել Երեւան ու Թիֆլիս: Նորից՝ աւեր ու թշւառութիւն ամէն կողմ: Թիւրքահայաստանը մահացու վտանգի առջեւ: Աւելին. թշնամին մօտենում էր Ռուսահայաստանի դռներին: Եւ ամենքի աչքերը յառած էին Էրզրումին: Էրզրումը դարձել էր հայութեան յոյսի փարոսը: Ազգային Խորհրդի եւ Ապահովութեան Խորհրդի ջանքերը ամբողջապէս ուղղւած էին այդ կողմը:

Բայց իրապէս ի՞նչ էր ներկայացնում այդ ժամանակ Էրզրումը: Այնտեղ համախմբւած էին հայկական կորպուսի առաջին բրիգադի հետեւեալ զօրամասերը. — Էրզրումի գունդ՝ 2 գումարտակ, 600 սւին, Երզնկայի գունդ՝ 3 գումարտակ, 1400 սւին, 2 լեռնային մարտկոց 8 թնդանօթով, առաջին հրացանաձիգ գունդը՝ 2 գումարտակ, 500 սւին, 4րդ հրացանաձիգ գնդի մէկ գումարտակը 300 սւինով, Էրզրումի գումարտակը 300 սւին, 3 խումբ կամաւորներ՝ 400 ձիաւոր: Ընդամենը, ուրեմն, 9 գումարտակ, 3 խումբ՝ 3100 սւինով ու 400 ձիաւորով եւ 2 մարտկոցով՝ 8 թնդանօթով:

Բացի այս ուժերից, Էրզրումի ամրութիւնները ունէին բաւական ուժեղ հրետանի 400 բերդային եւ դաշտային թնդանօթներով, որոնց մեծագոյն մասը, սակայն, անդործածելի վիճակի մէջ էր՝ լքւած ու թաղւած խորունկ ձիւնի տակ. հազիւ մի-երկու տասնեակ թնդանօթներ պահել էին իրենց ռազմունակութիւնը: Էրզրումի հրետանին վարում էին 40 ռուս սպաներ եւ

400 զինւորներ, որոնց մարտական ուժին ու բարոյականը այնքան էլ բարձր չէին: Ռուսական սպայակոյտը փետր. 12-ին Էրզրումից տեղափոխւել էր Սարըղամիշ եւ բերդի պաշտպանութիւնն ու զօրքերի հրամանատարութիւնը անցել էր հայերի ձեռքը:

Էրզրումի ամրացւած շրջանի պետ նշանակւել էր Անդրանիկը: Քաջ հայդուկ, հիւանալի խմբապետ, պարտիզանական կռիւների հմուտ վարիչ՝ Անդրանիկը, զօրավարի ուսադիրներ դնելուց յետոյ, մեծ չափով կորցրեց իր հմայքը: Ուսադիրները չէին արդելում, որ ռուսական բանակի սպաները շարունակէին համարել նրան խմբապետ՝ անձեռնհաս վարելու խոշոր զօրամասեր եւ բերդի պաշտպանութեան բարդ գործը: Անդրանիկը ինքն եւս, իր հերթին, լաւ չէր զգում իրեն նոր դերում. ո՛չ խմբապետ էր, ոչ զինւորական: Խմբապետութիւնից հրաժարւել, զօրավար չէր դարձել: Այդ պատճառով, մինչեւ վերջ էլ չկարողացաւ կենտրոնացնել իր ձեռքը բերդի եւ զօրամասերի ղեկավարութեան գործը: Այս պարագան քիչ չնպաստեց Էրզրումի արագ խորտակումին:

Բայց առանց այդ էլ Էրզրումի օրերը հաշււած էին: Նրա դէմ գործում էր ո՛չ միայն Վեհիբ փաշայի օր աւուր աճող բանակը, ո՛չ միայն հակառակորդի հրամանատարութեան առաւելութիւնը, ո՛չ միայն շրջակայ քիւրդական հրոսախմբերը, այլ եւ ուժերի անհամաչափութիւնը — թիւրքերը զերակչում էին թւով, թիկունքի մահմետական զանգւածները օգնում էին նրանց եւ Էրզրումի աւելի քան 20,000 թիւրք ազգաբնակչութեան համակրանքն ու դադտնի օժանդակութիւնը նրանց հետ էր: Ծիշտ է, Անդրանիկը փորձեց ձեռք առնել կտրուկ միջոցներ յայտնապէս թշնամու օգտին ծառայող «Մահմետական Ազգային Կոմիտէի» դէմ, բայց հիմնական չարիքը դրանով չվերացւեց:

Փետր. 14-ից Էրզրումը դարձաւ թիւրքերի զինւորական գործողութիւնների անմիջական թիրախ, եւ հայկական առաջապահ մասերը, նրանց ճնշման տակ, քայլ առ քայլ, կուռով քաշւեցին մինչեւ Իլիջա: Համախմբւելով իր ուժերը Իլիջայի դէմ՝ փետր. 26-ին թշնամին դիմեց բուռն յարձակման: Սկսւեցին կատաղի կռիւներ, որոնք հետզհետէ տարածւեցին եւ ուրիշ շրջաններ: Թշնամու յախուռն դրոհի առջեւ մերոնք նահանջեցին՝ տալով ահադին դոհեր: Անդրանիկը ցոյց տւեց անձնական մեծ քաջութիւն եւ անվեհերութիւն, բայց բանակն ու բերդի պաշտպանութիւնը ղեկավարող չուէր: Որոշ զօրամասեր կուեցին հերոսաբար, ուրիշներ՝ չկատարեցին իրենց պարտականութիւնը: Նրեկոյեան դէմ արդէն սլարդ էր, որ կացութիւնը անյոյս է: Անդրանիկի հրաւերով գումարւեց զինւորական արտակարգ խորհրդակցութիւն, որը որոշեց պարպել քաղաքը եւ նահանջել:

Յաջորդ օր, փետր. 27-ի վաղ առաւօտից, սկսւեց Էրզրումի պարպումը, ամենաողբերգական պայմաններում: Զինւորներով ու գաղթականներով լեցւած գնացքներ ու հետիոտն բազմութիւններ շարժւեցին դէպի Հասան-Ղալա: Ժամը 9-ին թիւրքերն արդէն քաղաքում էին: Վերջին հեռացողը այստեղից էլ, ինչպէս եւ Ներզնկայից, Մուրատն էր իր ձիաւորներով, որ պաշտպանում էր գաղթականութիւնը: Թիւրքերի ձեռքն ընկաւ անհաշիւ ռադ-

մամթերք, պարենաւորում, հաղուստ եւ ուրիշ հարստութիւններ: Քաղաքում մնացած հարիւրից աւելի հայերը կոտորեցին: Իրենց հերթին, նահանջող հայերն էլ էրզրումում ու ճանապարհին կոտորեցին պատահած թիւրքերին:

Ճանապարհին իրենց միացնելով նաեւ Խնուսի կռողներին մի մասն ու զաղթականութիւնը՝ էրզրումի ուժերը մարտ 2-ին հասան Սարըզամիշի ուժերին:

Էրզրումի անկումով փաստօրէն ամբողջ թիւրքահայաստանը նորից անցաւ թիւրքերի ձեռքը: Ճիշտ է, Ալաշկերտ-Խնուս-Վան տարածութիւնը դեռ գրաւած չէր, բայց նրա ճակատագիրն էլ որոշւած պէտք էր համարել: Թիւրքահայկական զաւառները նորից դարձան աւերակ եւ անմարդաբնակ:

Պատերազմը փոխադրւում էր ռուսահայկական հողերի վրա: Բնաջնջման սպառնալիքը կախւում էր եւ հայութեան երկրորդ հատւածի գլխին: Կռիւր ո՛չ միայն ըստ էութեան, ձեւականօրէն էլ ստանում էր հայ-թիւրքական պատերազմի բնոյթ: Այսուհետեւ բացառապէս հայ ժողովրդից էր կախւած պատերազմի վախճանը: Անդրկովկասեան իշխանութիւնը ո՛չ միայն չէր նպաստում պատերազմին, այլ եւ իր վարանոտ ու հակասական քայլերով ու ներքին հակամարտութիւններով աւելի եւս թուլացնում էր ճակատի պաշտպանութեան գործը: Թիֆլիսում տիրող բարքերն ու միջցեղային բախումները, մանաւանդ, սաստիկ ազդում էին բանակի կազմութեան ու տրամադրութեան վրա: Հայերը՝ Թիֆլիսում ու զաւառներում պահանջում էին յայտարարել նոր զօրակոչ, մինչ Անդրկ. Կոմիսարիատը, մահմետական անդամների ճնշման տակ եւ վրացիների յեղեղուկ դիրքի պատճառով, ձգձգում էր: Բանը հասաւ այնտեղ, որ հայկական շրջանների մի քանի ազգային խորհուրդներ ստիպւած եղան յայտարարել տեղական զօրահաւաք, որ ահագին իրարանցում ու դժգոհութիւն առաջ բերեց Թիֆլիսում: Եւ միայն հայերի ստիպումով, անվերջ ու ջգայնացնող յետաձգումներից եւ երկու ամիս զինուորական յանձնախմբում պահելուց յետոյ, շատ ուշ, մարտ 24-ին Սէյմը ընդունեց զօրահաւաքի օրինագիծը, որով զինուորական նախարարութեան իրաւունք էր տրւում ղէնքի տակ առնել, առաջին հերթին, մինչեւ 28 տարեկան զինապարտները, իսկ յետոյ, ի հարկին, նաեւ մինչեւ 32 տարեկանները:

Մարտի 2-ին Հայկական Կորպուսի հրամանատար զօր. Նազարբէգեանը նշանակեց ճակատի հրամանատար՝ Օլթիից մինչեւ Մակու ընկած տարածութեան վրա: Օլթի-Բաթում գիծը պէտք է պաշտպանէին վրացիները: Հայ եւ վրացական ճակատների հրամանատարութիւնը կենտրոնացեց զօր. Լեբեզինսկիի ձեռքը:

Զօր. Նազարբէգեանի տրամադրութեան տակ կար, միջին հաշուով, 36 դումարտակ զօրք, թերի կազմերով — մօտ 15,000 զինուոր, որով պէտք է դրաւէր աւելի քան 250 կիլոմետր երկարութիւն ունեցող ռազմաճակատ եւ պահպանէր թիկունքը:

Հայկական ճակատի ղէմ, համաձայն հետախուզական տեղեկութիւնների, գործում էին հետեւեալ թիւրքական ուժերը. 5րդ, 11րդ եւ 36րդ դի-

վիզիաները հրդրում-Սարըղամիշ շրջանում, 1 դիվիզիա Ալաշկերտում եւ 1 դիվիզիա Վանի լճի շուրջը: Թէ թւով եւ թէ, մանաւանդ, կազմակերպութեամբ ու ներքին կորովի տեսակէտից թիւրք բանակը աւելի բարձր էր, քան հայկականը:

Բայց եւ այնպէս, հայերը ցոյց տւին ուժեղ դիմադրութիւն: Կարաուր-զանից այս կողմ թիւրքերը իւրաքանչիւր թիւ հոգը գրաւում էին կռուով եւ զոհեր տալով:

Ընդհարումները սկսւեցին մարտի առաջին կէսերին՝ Կարա-Ուրզանի շրջանից: Թիւրքական զործողութիւնների հետ մէկտեղ գլուխ բարձրացրին եւ քրդերը թիկունքում, մանաւանդ երկաթուղու շրջանում: Մարտի 10-ին,

Թիւրքերի ճնշող զրոհի տակ՝ հայ զօրքերը քաշւեցին դէպի Խան-Դերէ: Մարտ 20-ին թիւրքերը, մօտ 6 զուամարտակով, լայն տարածութեամբ, շարժւեցին դէպի Կարաքուրուտ, Բարդուս եւ այս կէտերը գրաւելուց յետոյ, յարձակւեցին Խան-Դերէի վրա: Այս կէտի պաշտպանութիւնը յանձնւեց Դրոյին, որ այդ օրերին Սարըղամիշ էր եկել: Սկսւեց արիւնահեղ ճակատամարտների մի շարք, որ տեւեց մի քանի օր: Մարտ 23-ին, Կարսից կտրւելու վտանգի տակ, զօր. Արեշեանը տեւեց նահանջի հրաման, եւ մարտ 23 լոյս 24-ի գիշերը հայկական զօրքերը պարպեցին Սարըղամիշը՝ նախօրօք պայ-

թեցնելով, այրելով ու փչացնելով պահեստներն ու ռազմական նշանակու-
թիւն ունեցող կէտերը:

Սարըղամիշի անկումով՝ մաքուեց եւ Ալաշկերտի հովիտը: Հայկական
զօրքեր մնացին միայն Վանում, որոնք մինչեւ ապրիլի կէսերը շարունակեցին
պաշտպանւել թիւրքերի դէմ եւ ապա, կուով, նահանջեցին դէպի Պարսկաս-
տան, ուր սպանւեց Կոստեա Համբարձումեանը՝ «Պարոն Կոստին», ժողովրդ-
ական գաղափարական գործիչներից մէկը:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՏՐԱՊԵԶՈՆԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԽԶՈՒՄ .

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԸ ԱՆԿԱԽ

Դառնանք, սակայն, Տրապիզոնի բանակցութիւններին եւ Անդրկովկասի ներսը կատարուող դէպքերին :

Ընթերցողը կը յիշէ, որ մարտ 13-ին Սէյմը տւեց «արտակարգ լիազօրութիւններ» հաշտարար պատուիրակութեան նախագահ Զխենկելիին : Այդ լիազօրութիւնը ստանալուց յետոյ, պատուիրակութիւնը, խորհրդաժողովի նիստում, մարտ 23-ին յայտարարեց, որ Անդրկովկասեան կառավարութիւնը զիջում է թիւրքերին ամբողջ Օլթիի շրջանը, Արդահանի շրջանի հարաւային մասը, Կարսի շրջանի հարաւ-արեւմտեան մասն ու Կաղզւանի շրջանի արեւմտեան մասը եւ պատրաստակամութիւն է յայտնում թիւրքերի հետ միասին թիւրքահայկական խնդրի լուծման համար դռնել օսմանեան կայսրութեանը ընդունելի մի ձեւ, որը միաժամանակ հնարաւորութիւն տար թիւրքահայատակ հայերին եւ ուրիշ ժողովուրդներին վերադառնալու իրենց տեղերը եւ ստանալու ապահովութեան որոշ երաշխիքներ :

Այսպիսով, թիւրքահայկական ինքնավարութեան խնդիրը կովկասեան պատուիրակութեան առաջարկութիւնների մէջ դառնում էր զուտ գաղթականական մի հարց՝ զուրկ գործնական որեւէ արժէքից : Բայց թիւրքերը դրա դէմ էլ խիստ կերպով բողոքեցին :

Զխենկելիի այս յայտարարութիւնը լսելուց յետոյ, Ռէուֆ բէյը պատասխանեց, թէ ինքը պէտք ունի կառավարութիւնից նոր հրահանգներ ստանալու եւ առաջարկեց ընդմիջում անել : Միւս օրը, փետր. 24-ին, Սարըղամիշի անկման յաջորդ օրը, Երեկոյեան ժամը 9-ին թիւրքերից ստացւեց հետեւեալ վերջնադիրը. «Պարոն նախագահ, Օսմանեան կայսերական կառավարութիւնը պնդում է 1918 թ. 21 մարտ յայտարարութեան վրա եւ խնդրում է յարգելի Անդրկ. Պատուիրակութեան այդ առթիւ 48 ժամայ ընթացքում, տալ վերջնական պատասխան», այսինքն՝ ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը եւ Անդրկովկասը յայտարարել անկախ : Մարտ 25-ի առաւօտեան Զխենկելիի յայտարարութիւնն ու վերջնադիրը հեռագրւեց Թիֆլիս : Մարտ

26-ին ստացւեց կառավարութեան պատասխանը, որով համաձայնութիւն էր տալիս զիջելու Կարսի նահանգը եւ Արդւինի շրջանը՝ մերժելով զիջել Բաթումը: Պատւիրակութիւնը նոյն օրն իսկ, աչքի առաջ ունենալով ռազմաճակատի վիճակը եւ թիւրքերի սպառնական դիրքը, միաձայն որոշումով հեռադրեց թիֆլիս՝ պնդելով Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրն ընդունելու անհրաժեշտութեան վրա: Եւ որովհետեւ մինչեւ մարտ 28-ի երեկոյեան ժամը 8-ը, թիւրքերի կողմից երկարաձգւած նոր 48 ժամայ ընթացքում էլ թիֆլիսից պատասխան չստացւեց, Չխենկելին, ի գործադրութիւն պատւիրակութեան միաձայն որոշման, մարտ 28-ին (10 ապր.) հաղորդեց Ռէուֆ րէյսին հետեւեալ պատասխանը. «Անդրկովկասեան հաշտարար պատւիրակութիւնը, ի պատասխան Օսմանեան կայսերական պատւիրակութեան 6 ապր. 1918. թ. նամակի, պատիւ ունի յայտարարելու, որ ինքը ընդունում է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը եւ պատրաստ է շարունակելու բանակցութիւնները՝ հիմնելով նրա վրա»: Պատւիրակութեան հայ անդամներն էլ՝ Յ. Քաջազնունին ու Ա. Խատիսեանը հեռադրեցին Սէյմի դաշնակցական Փրակցիային, թէ՛ «Անհրաժեշտ ենք նկատում հրաւիրելու Հ. Յ. Դաշնակցութեան ամենալուրջ ուշադրութիւնը այն բանի վրա, որ ստեղծւած պայմաններում Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի ընդունումը պէտք է համարել փոքրագոյն չարիք»:

Երեք օր յետոյ Ռէուֆ րէյսը պատասխանեց հետեւեալ գրութեամբ. «Տրապիզոն, 13 ապր. 1918 թ. Պարոն Նախագահ. Օսմանեան կայսերական կառավարութիւնը տեղեկացաւ Անդրկովկասեան Պատւիրակութեան 10 ապր. գրութեան, որ ստորագրւած էր արտաքին գործոց նախարար եւ Անդրկ. Պատւիրակութեան նախագահ պարոն Չխենկելիի կողմից: Բայց որպէսզի կարողանայ մասնակից դարձնել իր դաշնակիցներին եւս բարեկամութեան դաշինքի բանակցութիւններին, որ ինքը պատրաստ է քննելու, անհրաժեշտ է ամենից առաջ, որ Անդրկովկասը յայտարարէ իր անկախութիւնը: Ընդունեցէ՛ք, պարոն նախագահ, ամենաբարձր յարգանացս հաւաստիքը. Ռէուֆ»:

Յաջորդ օրը, ապր. 1-ին (ապր. 14) Անդրկ. Կոմիսարիատի նախագահ Գեղէշկորիից ստացւած հեռադրով պատւիրակութիւնը յետ էր կանչւում թիֆլիս, որովհետեւ Անդրկովկասի եւ թիւրքիայի միջեւ «կարելի չէր եղել կայացնել խաղաղ համաձայնութիւն Անդրկովկասի սահմանային հարցի մասին»: Պատւիրակութիւնը զգալով ինքզինքը անել կացութեան մէջ եւ վախճանալով ապագայ աղէտներից՝ հաղորդեց թիւրքական պատւիրակութեան, թէ ինքը պարտաւորւած է մեկնել թիֆլիս եւ որ այդ մեկնումը պէտք է նկատել ոչ թէ խզում, այլ բանակցութիւնների ժամանակաւոր ընդհատում: Եւ նոյն օրը հեռացաւ Տրապիզոնից: Չխենկելին, որ միաժամանակ իրեն պահում էր եւ իբրեւ վրաց ժողովրդի ներկայացուցիչ եւ, ինչպէս յետոյ պարզւեց, միւս պատգամաւորների թիկունքում վարում էր վրացական քաղաքականութիւն, Տրապիզոնում թողեց ազգային-դեմոկրատների պարագլուխ Վեչապելին՝ գործելու համար յօգուտ վրաց ազգային շահերի: Մնաց նաեւ ազգային-դեմոկրատ միւս պարագլուխ Գվաղաւան:

Իսկ ինչե՞ր էին կատարւում այդ միջոցին թիֆլիսում. ինչո՞ւ, յանկարծ, պատւիրակութիւնը յետ կանչւեց:

Պատուիրակութեան հեռագիրները եւ, մանաւանդ, թիւրքերի ներկայացրած վերջնադիւրը սաստիկ յուզում առաջ բերին անդրկովկասեան ղեկավար շրջաններում: Մարտ 31-ին գումարուեց Սէյմի նիստը, ուր կառավարութեան նախագահը ղեկուցում տւեց Տրապիզոնի բանակցութեանց ընթացքի մասին: Այդ ղեկուցումից պարզւեց, որ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի ճանաչման յայտարարութիւնից յետոյ Բաթումի ճակատում, մարտ 29-ին, կնքւել էր զինադադար, որից յետոյ Բաթումի բերդապետի մօտ եկել էր թիւրք առաջնապահ զօրամասի կողմից մի սպայ եւ պահանջել՝ մինչեւ մարտ 31-ի կէսօրը, քաղաքը յանձնել թիւրքերին՝ հակառակ պարագային սպառնալով զրաւել զէնքի ուժով: Եւ որովհետեւ բերդապետը պատասխանել էր, թէ առանց կառավարութեան հրամանի չի կարող կատարել ներկայացւած պահանջը, իսկ կառավարութիւնն էլ բերդապետի հեռագիրը ստացել էր միայն մարտ 31-ին ժամը 11-ին, Բաթումի ճակատում վերսկսւել էին կռիւները, եւ թիւրքերը շարժւել էին Բաթումի վրա:

Տալով այս տեղեկութիւնները՝ վարչապետ Գեղեզկորին յայտարարեց, որ կառավարութիւնը չի կարող կատարել թիւրքերի պահանջը. «կառավարութիւնը կարծում է, որ անդրկովկասեան ղեմոկրատիայի ազատատենչ ուղին տակաւին մարած չէ, որ դեռ «չոր է վառօդը վառօղամանում» եւ որ թէեւ մենք թոյլ ենք, բայց դեռ այնքան թոյլ չենք, որ դառնանք ստրուկ. (Ձայներ՝ «ճիշտ է», ծափեր): Ուստի եւ կարծում ենք, որ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրն ընդունելը պիտի նշանակէր, որ Անդրկովկասը, իրրեւանկախ հանրապետութիւն, դադարի գոյութիւն ունենալուց եւ պիտի դառնայ թիւրքական կայսրութեան մէկ նահանգ (ձայներ՝ «ճիշտ է», «ճիշտ է»): Ես կարծում եմ, թէ այն կառավարութիւնը, որ վայելում է անդրկովկասեան ղեմոկրատիայի իրաւատէր ներկայացուցչութիւնը հանդիսացող Սէյմի վրտահոլութիւնը, չի կարող ընդունել այդպիսի խայտառակութիւն. (Ձայներ՝ «ճիշտ է». ծափեր): Ես պէտք է ասեմ, որ կառավարութիւնը ձեռք կառնէ բոլոր միջոցները, կը թափէ ամէն ճիւղ, կը հաւաքէ բոլոր ուժերն ու բովանդակ զօրութիւնը, որ տայ արժանաւոր հակահարձած այն բռնատենչ յաւակնութեան, որ դալիս է թիւրք կառավարութեան կողմից. (Ձայներ՝ «ճիշտ է». ծափեր):

Կառավարութեան ռազմաչունչ յայտարարութիւնները ջերմ արձագանգ պտան Սէյմի դահլիճում: Գեղեզկորիից յետոյ, յանուն սոցիալ-դեմոկրատական Փրակցիայի, մի ռազմաչունչ ճառ էլ խօսեց Ծերեթեղին. նա եւս հրաւէր կարդաց դիմադրութեան, կռիւ «թիւրքական իմպերիալիզմի» դէմ. «Բրեստ-Լիտովսկում թելադրւեց յեղափոխական Ռուսաստանի մահաւճիւրը, եւ այդ մահաւճիւրը մենք չենք ստորագրի մեր հայրենիքի համար. (բուռն, երկարատեւ ծափեր): «Թիւրքիան ուղում է խեղդել անդրկովկասեան ղեմոկրատիան: Եւ ահա հասնում է ժամը, երբ մենք զէնքով պէտք է պաշտպանենք անդրկովկասեան ժողովուրդների ազատ զարգացումն ու գոյութիւնը»: Եւ «մենք համոզւած ենք, որ այդ կռուում մենք կարող ենք յաղթել միայն այն ժամանակ, եթէ թիկունքից չլինեն դաւադիր հարւածներ. (երկարատեւ ծափեր):»:

Ակնարկը պարզ էր. թիկունքից «դաւադիր հարւածը» կարող էր գալ միայն կովկասեան մահմետականներից: Եւ Մուսաւաթի ներկայացուցիչը վերցրեց Ծերեթելիի նետած ձեռնոցը: «Պատերազմի հարցում, ասաց նա, դուք ինքներդ էլ լաւ գիտէք, մահմետական դեմոկրատիայի դիրքը բացառիկ է՝ նախ, որովհետեւ մինչեւ այժմ նա զինւորական պարտականութիւններ չի կատարել, երկրորդ՝ ի հետեւանս Թիւրքիայի հետ ունեցած կրօնական կապի, որը թոյլ չի տալիս նրան դործօն մասնակցութիւն ունենալ Թիւրքիայի դէմ վարւող պատերազմական գործողութիւններին: Այս խնդրի վրա էլ մենք չենք նայում լաւատեսութեամբ: Մենք տեսնում ենք այն ներքին քայքայումը, ներքին միութեան բացակայութիւնը, որն, անկասկած, արգելք է հանդիսանում պատերազմական գործողութիւնների բարեյաջող ընթացքին: Մենք չեւիկների ներկայացուցիչ քաղաքացի Ծերեթելին մատնանշեց, նոյնպէս, որ այս պատերազմում մենք կարող ենք յաղթել միայն, եթէ լինենք բոլորովին միացած ու համերաշխ: Մեմֆ կասկածում եմք, որ կարելի կը լինի հասնել այդպիսի միութեան, եթէ սկսենք պատերազմական գործողութիւնները»:

Ուրիշ խօսքով, մահմետականութեան ներկայացուցիչները բարձրաձայն յայտարարում էին, որ իրենք հակառակ են պատերազմին թիւրքերի դէմ եւ որ չեն երաշխաւորում մահմետական զանգածների համակրանքն ու աջակցութիւնը պատերազմի դէպքում: Ծիշտ է, իրենց առաջարկած բանաձեւի մէջ նրանք խոստանում էին «բոլոր մատչելի միջոցներով ցոյց տալ հնարաւոր օժանդակութիւն միւս ժողովուրդներին», բայց այդ սոսկ տուրք էր ճարտասանութեան: Յետագայ դէպքերը հաստատեցին, որ Ռուստամբէզովի յայտարարութիւնն աւելի անկեղծ էր եւ աւելի համապատասխան իրերի վիճակին:

Այնուամենայնիւ, ռազմաշունչ ճառերը շարունակեցին: Նոյն ողով խօսեցին եւ Զուլելին, Ժորդանիան, Լորդկիպանիձէն, Սեմեոնովը: Մ. Յարութիւնեանը յանուն Դաշնակցութեան յայտարարեց, որ «մենք եւ բոլոր այն զանգածները, որոնք իրենց քէն տեւ են մեզ, ես կարող եմ ասել աւելին՝ ամբողջ հայ ժողովուրդը համոզւած է, որ իրեն համար չկայ ուրիշ փրկութիւն, քան այս մարտահրաւէրն ընդունելը եւ զէնքը ձեռքին ճակատ մեկնելը՝ հայրենի հողը պաշտպանելու համար: Մենք համոզւած ենք, որ այս միակ ճանապարհն է, որը կարող է փրկել մեր ժողովրդի Ֆիզիքական գոյութիւնը: Մենք հաւատացած ենք, որ ժողովրդի միակ փրկութիւնը զէնքի մէջ է... Մենք կը շարունակենք պայքարը Թիւրքիայի դէմ, որովհետեւ մեզ համար զէնքից բացի ուրիշ փրկութիւն գոյութիւն չունի»...

Ռուստամբէզովից յետոյ ամենից անկեղծ եւ իր ժողովրդի տրամադրութիւնները ճիշտ արտայայտող պատգամաւորը, այդ օր, անշուշտ, Մ. Յարութիւնեանն էր: Եւ հայ ժողովուրդը, որ յուսահատական կռիւ էր մղում Վեհիբ փաշայի զօրքերի դէմ, կենդանի ապացոյց էր Դաշնակցութեան յայտարարութեան ճշմարտութեան Սէյմում:

Ի վերջոյ, բուն վէճերից յետոյ, Սէյմը միաձայնութեամբ ընդունեց Ժորդանիայի առաջարկած բանաձեւը սոց. — դեմ. Ֆրակցիայի կողմից. «Որով-

հետեւ թիւրքիայի եւ Անդրկովկասի միջեւ չի կայացել խաղաղ հաշտութիւն Անդրկովկասի սահմանների մասին, անդրկովկասեան պատերազմութեան առաջարկում է անյապաղ մեկնել թիֆլիս»։ Այս բանաձեւն էր, որ ուղարկւեց Տրապիզոնի պատերազմութեան։

Ապա ժորճանիան բացատրեց, որ այս որոշումով «մենք, ուրեմն, պաշտօնապէս մտնում ենք պատերազմի ասպարէզ, այսինքն՝ Անդրկովկասը պատերազմ է վարում թիւրքիայի հետ։ Այդ պատճառով, Սէյմը պէտք է երկրում զինուորական վիճակ յայտարարէ»։ Քաջարկութեամբ եւ նոյնպէս միաձայն ընդունեց այս առաջարկն էլ։ Միաձայնութեամբ հաստատեց ժորճանիայի եւ երրորդ առաջարկը՝ կազմել արտակարգ լիազօրութիւններով օժտւած 3 հոգինոց յատուկ մարմին՝ վարելու համար պատերազմի գործը։ Մարմնի անդամներ ընտրւեցին վարչապետ ու զինուորական նախարար Ե. Գեզեչկորին, ելեւտական նախարար՝ Խ. Կարճիկեանը եւ ներքին գործոց նախարար՝ Ն. Ռամիշվիլին։ Ի վերջոյ, Սէյմը, վաւերացրեց նաեւ — միշտ միաձայնութեամբ — ժորճանիայի ներկայացրած նախագիծ-կոչը անդրկովկասեան ժողովուրդներին։ Առաջ ենք բերում այդ մարդկային վաւերագիրը ամբողջութեամբ, իբրեւ արտայայտութիւն այն ժամանակւայ տրամադրութիւնների։

Անդրկովկասեան Սէյմից՝ Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդներին։

Անդրկովկասի՝ քաղաքացիներ։

Հնչել է ժամը, երբ վճռում է բախտը մեր ընդհանուր հայրենիքի։

Դուք գիտէք, թէ ինչ պահանջներ է ներկայացրել մեզ թիւրք կառավարութիւնը։

Մեզանից պահանջում էին ընդունել Բքեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, որ կնքւել է առանց Անդրկովկասի ժողովուրդների գիտութեան, մի դաշնագիր, որը այժմ Ռուսաստանում չի ճանաչում ոչ մի մարդ, որին թանգ է հայրենի երկրի ազատութիւնն ու պատիւը։

Մեզանից պահանջում էին մեր լաւագոյն բերդը՝ Կարսը եւ մեր ամենալաւ նաւահանգիստը՝ Բաթումը։

Մեզանից պահանջում էին պարպումը մեր երեք շրջանների՝ Կարսի, Արդահանի եւ Բաթումի։

Մենք արինք ամէն ինչ, որ խաղաղ ճանապարհով, բանակցութիւնների միջոցով ստիպենք թիւրք կառավարութեան՝ հրաժարւել այդ յաւակնութիւններից։ Ձգտելով խաղաղութեան պահպանման՝ մենք յանձն առինք մեծ զոհեր ու զիջումներ։ Մենք յայտնեցինք թիւրքիային, որ պատրաստ ենք զիջել համարեա բոլոր բաներում։ Բայց մենք չէինք կարող հրաժարւել Բաթումից, մեր միակ ծովային ելքից, միակ ճանապարհից։ Եւ մեր բոլոր ճիգերը՝ վէճը լուծելու խաղաղութեամբ՝ խորտակւեցին թիւրքիոյ յամառութեան առջեւ։

Թիւրքիան պնդում է իր սկզբնական պահանջների վրա: Նրա նպատակըն է՝ կտրել Անդրկովկասը արտաքին աշխարհից, խեղդել ու ստրկացնել նրան: Յանուս այդ նպատակի են առաջ շարժւում Թիւրք զօրքերը: Կանգնեցնել նրանց կարող ենք միայն զէնքի ուժով:

Մեր առջեւ հարց է դրւած շարունակել՞ բանակցութիւնները Թիւրքիայի հետ ա՛յն միջոցին, երբ նրա զօրքերը մտնում են մեր երկրի խորքերը, թէ՞ ընդհատել եւ զէնքին յանձնել Անդրկովկասի ազատութեան պաշտպանութիւնը:

Թիւրքիայի հետ վարած մեր բանակցութիւնների սկզբին մենք ասում էինք. Անդրկովկասի ժողովուրդները ծարաւի են հաշտութեան, բայց չեն համաձայնւի գնել հաշտութիւնը ստրկութեան ու խայտառակութեան գնով:

Այժմ մենք ստիպւած ենք ընտրել՝ խայտառակ հաշտութիւն ու ստրկութիւն, թէ՞ պատերազմ:

Մեծ պատասխանատւութեան դիտակցութեամբ հայրենիքի եւ գալիք սերունդների առջեւ՝ մենք առանց տատանւելու արինք ընտրութիւն.

Մենք չստորագրեցինք խայտառակ հաշտութիւնը:

Հաշտութեան բանակցութիւնները Թիւրքիայի հետ խզւած են:

Այսուհետեւ վէճը լուծւում է զէնքի զօրութեամբ, պատերազմի դաշտում:

Եւ այս ժամին մենք դիմում ենք ձեզ, որովհետեւ ձեզանից, ձեր արիւթիւնից, ձեր զրկանքի ու զոհաբերութեան պատրաստակամութիւնից է կախւած ձեր եւ ձեր զաւակների ապագան:

Քաղաքացիներ: Ռուսաստանի հետ մէկտեղ ցարիզմը տապալեցիք ա՛յն նպատակով, որ դառնաք Թիւրքիայի ստրկացած մի նահանգը:

Գիւղացիներ: Յեղափոխութիւնը նրա համա՞ր ձեզ հող տւեց, որ նւաճողը այդ հողի վրա բնակեցնէ նոր կալւածատէրեր:

Բանւորներ: Արդեօք ա՞յն նպատակով բարձրացրիք յեղափոխութեան դրօշը, որ նրան ցեխի մէջ կոխկրտէ յաղթողի ոտքը:

Խայտառակութիւն ու ստրկութիւն կամ պատերազմ — ուրիշ ընտրութիւն չկայ մեր առջեւ: Թո՛ղ, ուրեմն, մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների գլխին սպառնացող ահաւոր վտանգի հանդէպ լռեն բոլոր վէճերը, վերջնան թշնամանքն ու պառակտումը, որոնք մինչեւ այսօր քայքայում էին մեր շարքերը:

Յաւիտենական ստրկութեան պարանը ձգւած է մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների վրին. Թո՛ղ, ուրեմն, թշնամու զրոհը խորտակւի՝ զարնւելով մեր վճռականութեան՝ մինչեւ վերջ պաշտպանելու այնքան սերունդների արիւնով ողողւած մեր հողը:

Ի զէ՛ն ամենքդ:

Դէպի ճակատ ամենքդ:

Ամենքդ՝ ի պաշտպանութիւն ազատութեան ու հայրենիքի:

Այս կոչը տալեց բոլոր լեզուներով եւ տարածւեց ժողովրդի մէջ:

Իսկապէս, Սէյմի որոշումը պատերազմը շարունակելու մասին նորութիւն էր միայն վրացիների համար, որովհետեւ հայերն արդէն իսկ պատերազմի մէջ էին: Այդ պատճառով, վրացի ղեկավարները դիմեցին աղմկոտ աշխատանքի: Շատերը նրանցից, որոնց մէջ եւ ժորդանիան ու Ծերեթելին, հրացան առած, մեկնեցին ռազմաճակատ: Մի պահ Թիֆլիսում ստեղծւեց պատերազմական բարձր տրամադրութիւն:

Սակայն, այս ոգեւորութիւնը տեւեց շատ կարճ. հազիւ ծովի փրփուրի կեանք ունեցաւ: Դեռ նոր էին լռել ռազմատենչ ճառերը Թիֆլիսի պալատի կամարների տակ, երբ ստացւեց Բաթումի անկման գոյժը: Ապրիլ 1-ին, առանց դիմադրութեան հանդիպելու, Թիւրքերը գրաւել էին Բաթումի ամրութիւնները, քաղաքն ու նաւահանգիստը: Վրաց զօրքերի մի մասը փախել էր խուճապահար, մի անգլին բազմութիւն էլ մնացել էր գերի:

Յայտնի դարձաւ նոյնպէս, որ Թիւրքերին միացել է ամբողջ Աջարիայի եւ Ախալցխայի մահմետականութիւնը, որ Աբաս-Թումանն էլ գրաւած է Թշնամու կողմից:

Այս ամենը չէր նպաստում վրացիների մարտական ոգու յարատեւութեան: Մի անգամ միայն նրանք ունեցան զինուորական յաջողութիւն՝ Չոլոքի մօտ: Բայց այդ փոքրիկ ճակատամարտը պատահական միջադէպ էր: Իրապէս վրացիները նահանջում էին անընդհատ. նրանց մէջ արագ զարգանում էր դասալքութիւնը, քայքայումն ու բարոյալքումը: Պարզ էր, որ վրացի ժողովուրդը չէր ուզում կուել, Թէեւ Թիւրքերն արդէն մտել էին բուն Վրաստանի ներսերը՝ Գուրիան եւ գրաւել Օզուրգետին: Վրացի գործիչները շատ շուտով հասկացան, որ ժողովուրդը չի հետեւում իրենց եւ շտապեցին փաստից հանել տրամաբանական եզրակացութիւնները:

Դրան նպաստեց եւ ապր. 3-ին Տրապիզոնից վերադարձած պատւիրակութիւնը, մասնաւորապէս Չխենկելին, որը ոգի ի բռին աշխատում էր համոզել իր ընկերներին, Թէ միակ փրկութիւնը Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրն ընդունելու, Անդրկովկասը անկախ յայտարարելու եւ հաշտութեան բանակցութիւնները վերսկսելու մէջ է: Եւ քանի ճակատի պարտութիւններն աւելանում էին, այնքան մեծանում էր Չխենկելիի կողմնակիցների թիւը:

Վրաց անյաջողութիւնները սուր ցաւ էին պատճառում հայերին, որոնք սարսափով էին դիտում Թիւրքերի յառաջխաղացումը: Նրանց ուշադրութիւնը ամբողջապէս բեւեռած էր Կարսի շրջանում. Թշնամին ինքնավստահ քայլերով մօտենում էր Կովկասի անպարտելի ամրութեան: Կարսի անկումը մահ էր հայ ժողովրդի համար, որը, փակւած ծովափի մէջ, չունէր փրկութեան ո՛չ մի ճանապարհ:

Էրզրումի աղէտը անասելի խուճապ առաջ բերեց հայ ժողովրդի մէջ: Ծայր տեւեց դասալքութիւնը, որին ի պատասխան զինուորական մարմինները Թիֆլիսում, Ալեքսանդրապոլում եւ ուրիշ վայրերում կատարեցին մի շարք ահաբեկումներ, որոնք ցնցող տպաւորութիւն արին հասարակութեան վրա: Ազգ. Խորհուրդն էլ, ճառերից ու կոչերից յոգնած, վերջապէս շարժւեց տեղից, եւ նախագահ Ա. Ահարոնեանը, անդամներ՝ Ս. Մամիկոնեանը, Տ.

Բէգլադեանը, Ն. Աղբալեանը, ինչպէս նաեւ Թիֆլիսի զինուորական մարմինը, անցան ռազմաճակատ: Ազգ. Խորհրդի անդամները այցելեցին Ալեքսանդրապոլ, Կարս, Սարըղամիշ, ամէն տեղ չփութ ունեցան զօրքի ու ժողովրդի հետ եւ իրենց ներկայութեամբ սիրտ տւին ամենքին: Խորհրդակցութիւններ ունեցան բանակի բարձր հրամանատարութեան եւ հասարակական ներկայացուցիչներին հետ:

Ազգ. Խորհրդի անդամները Սարըղամիշում էին դեռ, երբ սկսեց թիւրքական յարձակումը Կարաուրգանից: Սարըղամիշի անկումից եւ թիւրքական վերջնագիրը ստացւելուց յետոյ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Արեւելեան Բիւրօի նախաձեռնութեամբ, ապր. 7-8-ին, Ալեքսանդրապոլում գումարեց, մի տեսակ, համազգային խորհրդաժողով, որին մասնակցեցին Ազգ. Խորհրդի եւ Ապահովութեան Խորհրդի անդամները, Սէյմի եւ Տրապիզոնի պատւիրակութեան հայ պատգամաւորները, քաղաքական կուսակցութիւնների, տեղական ազգային խորհուրդների, հասարակական կազմակերպութիւնների, Երեւան, Ալեքսանդրապոլ ու Կարս քաղաքների ու բանակի ներկայացուցիչները, և մի շարք հասարակական գործիչներ: 1917 թ. սեպտեմբերի ազգային խորհրդաժողովից յետոյ հայկական ամենապատկառելի եւ պատասխանատու հաւաքոյթն էր այս, որ պէտք է որոշէր հայերի վարքագիծը պատերազմի եւ խաղաղութեան հարցում: Ներկայ էին բաղմամբիւ պատասխանատու գործիչներ — Արամը, զօր. Նազարբէգեանը, զօր. Սիլիկեանը, Դրօն, Ա. Ահարոնեանը, Ս. Յարութիւնեանը, Մ. Պապաջանեանը, Յ. Քաջազնունին, Ա. Խատիսեանը, Ս. Վրացեանը, Ա. Սահակեանը, Ղ. Տէր-Ղազարեանը, Ա. Երզնկեանը, Ս. Մանասեանը, Ռ. Տէր-Մինասեանը, Վահ. Փափագեանը, Ստ. Մամիկոնեանը, Տ. Բէգլադեանը, Ն. Աղբալեանը, Երեւանի ու Կարսի քաղաքագլուխները եւ այլն:

Պատերազմի եւ խաղաղութեան մասին գրաւոր զեկուցում կարդաց Յ. Քաջազնունին, որը, իրեն յատուկ տրամաբանական կռու բանավարութիւններով, աշխատում էր համոզել՝ թիւրքական պայմաններին համակերպւելու անհրաժեշտութիւնը: Զեկուցումը առաջ բերեց յուզումնալից ու երկարատեւ վիճաբանութիւններ: Հաշտութեան կողմնակիցների թիւը մեծ չէր — Յ. Քաջազնունի, Մ. Պապաջանեան, Ղ. Տէր-Ղազարեան եւ մի քանի ուրիշներ: Ահագին մեծամասնութիւնը ժողովականների, բանակի ներկայացուցիչներն ու հրամանատարութիւնը ողի ի բռին պաշտպանում էին թիւրքական պահանջները մերժելու եւ պատերազմը շարունակելու անհրաժեշտութիւնը*):

Թիֆլիսից ստացւող լուրերը, սակայն, քիչ էին ներդաշնակում Ալեքսանդրապոլի տրամադրութիւններին: Հաղորդում էին, որ Անդրկ. Կառավարութեան թուրք նախարարները վերջնագիր են ներկայացրել՝ պահանջելով անյապաղ ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանները եւ կնքել հաշտու-

*) Այս ժողովին մասնակցեց եւ հայ բոլշեւիկ Պ. Մակիմցեանը, որը, Արամի յանձնարարութեամբ, Երեւանից գնում էր Մոսկւա՝ յաջողացնելու համար վերջինիս աջակցութիւնը հայ ժողովրդին: Մակիմցեանը անցաւ Ռուսաստան եւ փոխանակ կատարելու իր խոստումը՝ պաշտօնի մտաւ Զէկայի մէջ եւ միւս հայ բոլշեւիկների հետ սկսեց կատաղի պայքար մղել Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ:

Թիւն, այլապէս իրենք կը հեռանան Սէյմից ու կառավարութիւնից: Չխենկելիին, կատարուող դէպքերի օգնութեամբ, յաջողել էր համոզելու իր ընկերներին՝ ընդունել Թիւրքերի պայմանները: Այդ պատճառով, Ալեքսանդրապոլի խորհրդակցութիւնը, առանց որոշ վճիռ հանելու, թէեւ մեծամասնաբար դէմ էր Թիւրքերի պահանջներն ընդունելուն, ցրեց՝ յանձնարարելով իր անդամներին լուծել խնդիրը Թիֆլիսում, ուր կացութիւնը աւելի պարզ էր:

Թիֆլիսում, սակայն, ամէն բան արդէն որոշած էր. վրացիներն ու Թուրքերը վճռել էին՝ վերջ տալ պատերազմին, ընդունել Թիւրքական վերջնագիրը եւ յայտարարելով Անդրկովկասի անկախութիւնը՝ վերսկսել հաշտութեան բանակցութիւնները: Այս քայլն անելիս վրացիները որոշ յոյսեր էին կապում Գերմանիայի հետ, որոնց ներկայացուցիչներին, Տրապիզոնում, Չխենկելիին տեսել էր միւս պատգամաւորներից զաղտնի, իսկ կովկասեան Թիւրքերի համար՝ Թիւրքիան ցանկալի բարեկամ էր:

Այսպիսով, հայերի համար ստեղծւում էր ահաւոր կացութիւն. միանալ վրացիներին ու Թուրքերին՝ նշանակում էր ձեռք քաշել ո՛չ միայն ամբողջ Թիւրքահայաստանից, այլ եւ Ռուսահայաստանի մի երրորդ մասից, եւ դեռ հարց էր՝ կը դռնանայի՞ն արդեօք Թիւրքերը միայն Բրեստ-Լիտովսկի սահմաններով: Չմիանալ՝ նշանակում էր անջատել հարեւաններից, մնալ մենակ, կտրւած ամբողջ աշխարհից, չընկալուած մահմետական ծովով, Թիւրքական բանակի սպառնալիքի տակ՝ դատապարտւած ստոյգ մահուան: Պէտք էր ընտրել չարիքներից փոքրագոյնը, եւ հայերը միացան հարեւանների որոշման:

Կային մարդիկ, որոնք, այդ օրերին, ցոյց էին տալիս խորհրդային Ռուսաստանի ճամբան՝ առաջարկելով ձեռք մեկնել բոլշեւիկներին, որոնց առաջապահները դեռ մնում էին Բագուում ու Սուխումում: Այդ տրամադրութեան որոշ չափով նպաստում էին Թիֆլիսում ստացւող աղօտ լուրերը, որ, իբր թէ, Լենինը առանձին ղեկընտրով յայտարարել է Հայաստանի անկախութիւնը: Սակայն, այդ մտքի անհեթեթութիւնը այնքան էր ակնհայտ, որ նոյնիսկ, նրա հեղինակները լուրջ քայլեր չարին այդ ուղղութեամբ: Ռուսաստանը չափ էր հեռու Հայաստանից, իսկ բոլշեւիկների ոյժը՝ աւելի քան խնդրական:

Ուրիշ ճանապարհ չկար: Ապրիլ 9-ին զումարուց Սէյմի 22րդ նիստը, ուր դրեց Անդրկովկասի անկախութեան յայտարարութեան հարցը: Մեռելատան էր նմանւում այդ օր Սէյմի դահլիճը: Մենակ հայերը չէին սզաւոր. վրացիներն էլ լաւ չէին դպում իրենց: Նրանց առաջնակարգ հոգեւորներից ոչ ոք ամբիոն չբարձրացաւ այդ օր: Մենշեւիկների կողմից անգոյն ու անհամ ճառեր արտասանեցին մի ինչ որ Օնիաշվիլի, Գէորգաձէն, Արսենիձէն, որոնք բռնազբօսիկ ոգեւորութեամբ ու հակապատկան բացատրութիւններով աշխատում էին հիմնաւորել Անդրկովկասի անկախութեան անհրաժեշտութիւնը: Ռուս Սեմենովի եւ սոց. — յեղափոխական Լ. Թումանեանի համար դժւար չէր ջախջախել նրանց խախուտ փաստերը եւ մերկացնել անկախութեան իս-

կական չարժառիթները: Մանաւանդ, սպանիչ էր վերջինիս ճառը, «Ձեզ համար պէտք է պարզ լինի, ասում էր նա՝ դիմելով վրաց մենչեւիկներին, որ Անդրկովկասի ներկայ պայմաններում յայտարարւած անկախութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ո'չ դառնալ կատարեալ ստրուկ թիւրքիային... Անկախ Անդրկովկասը ո'չ միայն չի տայ մեզ հաշտութիւն թիւրքերի հետ, ո'չ միայն չի բարեւաւ մեր դրութիւնը, այլ աւելի եւս կը վատթարացնի, կը կապէ մեր ձեռքն ու ոտքը»:

Նոյն տեսակէտն էր պաշտպանում եւ Սեմեոնովը. «Ձեր անկախութիւնը կը փրկէ՞ ձեզ թիւրք եւ գերման զօրքերից, հարցնում էր նա: Եւ ի՞նչ երաշխիք էք սպասում դուք... Անկախութեան յայտարարութիւնից յետոյ, երկրորդ քայլը կը լինի՝ բանակցութիւններ թիւրքիայի հետ դաշնակցութիւն կնքելու մասին, եւ դուք հարկադրւած կը լինէք քայլ առ քայլ անել այն, ինչ որ հրամայեն ձեզ թիւրքերը... Դուք թիւրք զօրքերի օգնութեամբ կերթաք նւաճելու Բագուն եւ երբ թիւրք զօրքերը անցնեն Անդրկովկասով, տեղի կունենայ Անդրկովկասի գրաւումը թիւրք-գերմանական միութեան կողմից: Եւ երբ թիւրք-գերմանական զօրքերը գրաւեն ամբողջ Անդրկովկասը, դուցէ, ա՞յդ ժամանակ կարող կը լինէք խօսել յեղափոխութեան յաղթանակի մասին»...

Տօնական տրամադրութիւն ունէին միայն վրացի ազգայնականները, բայց, մանաւանդ, թուրքերը: Ռասուլ-Ջադէն ցնծում էր: Մուսաւաթական Ֆրակցիան իրեն զգում էր նոր-փեսայի դերում: Ձէ՞ որ իրականանում էր իրենց նւիրական տենչը՝ մի քայլ դէպի Ռուսաստանի քայքայումը, մի քայլ դէպի «թուրք ազգերի դաշնակցութիւնը»՝ Ղրիմից Վոլգա, Վոլգայից թուրքեստան եւ թուրքեստանից՝ Անատոլիա:

Իսկական սգի մէջ էին հայերը: Սիրտ չկար խօսելու: Եւ ի՞նչ խօսել. բոլոր խօսքերն արդէն ասւած էին: Նրանց ապրումները արտայայտեց՝ Յ. Քաջաղնունին: Յուզւած, մաղբերը ցրել՝ բարձրացաւ ամբիոն ու կարդաց. «Պարոնայք, Սէյմի անդամներ: Դաշնակցութեան Ֆրակցիան՝ գիտակցելով շատ պարզ այն մեծ պատասխանատւութիւնը, որ առնում է իր վրա այս պատմական վայրկեանին, միանում է ինքնուրոյն Անդրկովկասեան պետութեան յայտարարութեան»:

Եւ ուրիշ ոչինչ: Եւ այս մի քանի խօսքերը անհամեմատ աւելի տպաւորիչ էին, քան միւս պատգամաւորների երկարապատում հռետորական մարդանքները:

Վիճարանութիւնից յետոյ Սէյմը ընդունեց Օնիաշվիլիի առաջարկած հետեւեալ բանաձեւը. «Անդրկովկասեան Սէյմը որոշեց՝ յայտարարել Անդրկասը ռամկավար դաշնակցային հանրապետութիւն»:

Ապա Զխենկելին, հաշտարար պատւիրակութեան կողմից, ղեկուցեց Տրապիզոնի բանակցութիւնների վերջին շրջանի իրադարձութիւնները: Այդ ղեկուցման մէջ առանձնապէս հետաքրքրական էր մի կէտ, որ շատ բնորոշ էր, առհասարակ, բոլոր վրացի դործիչների համար: Խօսելով պատերազմական անյաջողութիւնների մասին՝ նա նկատեց, որ «Անդրկովկասեան պե-

տութիւնը, իբրեւ մէկ միաւոր, չէր կարող դուրս գալ գէնքի ուժով պաշտպանելու Անդրկովկասը»։ Խօսքը մահմետականների բռնած թշնամական դիրքի մասին էր։ Ու շտապեց ակելացնել։ «Թէ ինչու մահմետականները չէին կարող համաձայնել պատերազմելու Թիւրքիայի դէմ, կան ու կային բոլորովին առարկայական պատճառներ։ Նոյնը կարելի է ասել և քրիստոնեայ ժողովուրդների մասին, որոնք նման պարագաներում չէին պատերազմի Ռուսաստանի դէմ։ Հիմքերը միեւնոյնն են։ Եթէ այժմ խօսքը մահմետականների մասին է, նշանակում է ուրիշ ելք չկար նրանց համար»։

Խուժանավարութիւնը մահմետականների առջեւ ակներեւ էր։ Չխենկելին շատ լաւ գիտէր, որ մահմետականները կովկասում, ոչ թէ չէին կուռում Թիւրքերի դէմ, այլ դաւաճանում Անդրկովկասի միութեան, փորում էին նրա հիմքերը։ Բայց... կովկասեան մահմետականների տեսակարար կշիռը օրէցօր բարձրանում էր, նրանք բարեկամ էին Թիւրքերին — եւ Չխենկելիները քծնում ու սիրաշահում էին։

Ձեկուցումն ըստ էութեան առարկութիւն չէր վերցնում. պատասխանատու Փրակցիաները նախօրօք համաձայնել էին բոլոր կէտերի մասին. Սէյմի կատարածը ծէս էր միայն։ Նա հաւանութիւն տւեց պատւիրակութեան կատարածին եւ յանձնարարեց «չարունակել բանակցութիւններն ու միջոցներ ձեռք առնել հաշտութեան շուտափոյթ կնքման համար»։

Նոյն նիստում ընդունւեց Գեգեչկորիի «ռազմասէր» կառավարութեան հրաժարականը եւ նոր կառավարութիւն կազմելը յանձնւեց Չխենկելիին։

ԿԱՐՍԻՑ — ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱ

Անդրկովկասը դարձաւ անկախ հանրապետութիւն եւ Չխենկելին՝ նրա կառավարութեան նախագահ: Այս հանդամանքը հայերի համար ունեցաւ ճակատագրական հետեւանքներ:

Կառավարութիւնը կազմեց հետեւեալ անձերից. վարչապետ եւ արտաքին գործոց նախարար՝ Չխենկելին, ներքին գործոց նախարար՝ Ն. Ռամիշվիլի, զինւորական՝ Գ. Գէորգաձէ, ելեւմտական՝ Ա. Խատիսեան, հաղորդակցութեան՝ Խ. Մելիք-Ասլանով, արդարադատութեան՝ Ֆ. Խան-Խոյսկի, երկրագործութեան՝ Ն. Խոմերիկի, հանրային կրթութեան՝ Ն. Ուսուպէշվով, առեւտրի եւ արդիւնաբերութեան՝ Հ. Գաջինսկի, պարենաւորման՝ Աւ. Սահակեան, խնամատարութեան՝ Յ. Քաջազնունի, աշխատանքի՝ Ար. Երզնկեան, պետական վերահսկիչ՝ Ի. Հայդարով:

Այս կազմով Չխենկելին ներկայացաւ Սէյմի 13 ապր. նիստին, կարդաց կառավարական յայտարարութիւնը, որի հիմնական միտքն էր Թիւրքիայի հետ հաշտութիւն կնքելու անհրաժեշտութիւնը, եւ ստացաւ Սէյմի վաւերացումը: Չխենկելիի յայտարարութեան առթիւ խօսեցին կուսակցութեանց ներկայացուցիչները — Ծերեթելի, Ռասուլ-Չաղէ, Կարճիկեան եւ ուրիշներ: Ծերեթելին նորից վեր հանեց անկախութեան եւ կովկասեան ազգերի համերաշխութեան գաղափարը, «եթէ քայքայւի անդրկովկասեան ժողովուրդների ներքին միութիւնը, մենք ոտքի տակ կերթանք, այլեւս տեղ չի մնայ, ուր հնչի անդրկովկասեան դեմոկրատիայի ազատ ձայնը»: Ռասուլ Չաղէն շեշտեց, որ Դադստանն էլ մտնում է անդրկովկասեան հանրապետութեան մէջ, եւ պահանջեց որ Հիւսիսային Կովկասն էլ մտցւի: Թուրքերը շատ էին մտահոգւած մահմետական երկրների ազատութեամբ ու հաւաքումով...:

Հայերին յուզողը գլխաւորապէս պատերազմի ու հաշտութեան, Թիւրքական վտանգի հարցն էր: Եւ այդ մտահոգութիւնները արտայայտեց Կարճիկեանը: Անդրկովկասի անկախութիւնը նրա աչքին արտաքին ուժերից բռնադատւած մի քայլ էր. «Այդ արտաքին ուժերի գոյութիւնը փաստ է՝ Խորհրդային Ռուսաստանի եւ արտաքին թշնամու (Թիւրքերի) կողմից, եւ այդ արտաքին ուժերը հարկադրեցին յայտարարել Անդրկովկասի անկախու-

թիւնն ու տատանում մտցրին անդրկովկասեան ժողովուրդների մէջ: Մինչև որ անդրկովկասեան ժողովուրդները չմիանան ու համերաշխ չգործեն, ոչ մի ոյժ չի փրկի նրանց, եւ կառավարութեան խոստումներն էլ կը մնան դատարկ հնչիւններ»:

«Կառավարութեան առջեւ կանգնած երկրորդ կարեւոր խնդիրը հաշտութիւն կնքելն է: Այն հանգամանքը, որ նոր կառավարութեան գլուխը նախկին հաշտարար պատերազմութեան նախագահն է՝ ինքնին ասում է, որ նոր կառավարութեան կը ներկայացւեն չափ խիստ պահանջներ: Տրապիզոնից վերադարձած պատերազմութիւնը լի էր հաւատով, թէ կարելի է կնքել հաշտութիւն, որը կը փրկէ Անդրկովկասը: Պատերազմութիւնը ոչ միայն հաւատով վերադարձաւ, այլ իր այդ հաւատը ներշնչեց նաեւ զանգածներին: Այդ պարտաւորեցնում է ոչ միայն պատերազմութեան, այլ եւ կառավարութեան. այդ մուրհակով կառավարութիւնը ստիպւած կը լինի հաշիւ ներկայացնել»:

Հայերը համոզւած էին, որ թիւրքերի հետ անկարելի է տանելի հաշտութիւն կնքել, եւ այդ համոզումն էր Կարճիկեանի խիստ զգոյշ ճառի իմաստը: Նա չէր հաւատում, որ Չիսնկելիին կը յաջողի կատարել իր խոստումը, մանաւանդ որ տեսնում էր շուրջը դաժնորէ մահմետական գործիչների մտայնութիւնը: Չէ՞ որ նոյն նիստում սոց. — յեղափ. Լորդկիպանիձէն, Սէյմի ամբիոնից, յայտարարում էր, թէ՝ «ոմանք այստեղ, ա՛յս դահլիճում, Սէյմի պատգամաւորների շարքերում ու լրագրողների օթեակում, արդէն խօսում են այն մասին, թէ՝ քանի որ անկախութիւնը յայտարարւած է, պէտք է օգնութեան կանչել թիւրքական զօրքերին եւ թիւրք սեփններով պաշտպանել Անդրկովկասի անկախութիւնը հիւսիսից արշաւող բոլշեւիկների դէմ»:

Այո՛, խօսում էին, եւ հէնց Ռասուլ Զադէն իր ճառում շատ թափանցիկ ակնարկներով հրաւիրում էր Սէյմի ուշադրութիւնը Սուխումի եւ Բաղդադի վրա, որոնք «տառապում էին ինքզինքը խորհրդային իշխանութեան դադարների ջատագով համարող աւաղակների լծի տակ»:

Այսպէս, ուրեմն, պաշտօնապէս Չիսնկելիի կառավարութիւնը սկսեց գոյութիւն ունենալ ապր. 13-ից, բայց ապր. 9-ից արդէն Գեղեչկորիի դահլիճը, բոլորովին ասօրինի կերպով եւ աններելի անփութութեամբ, քաշւել էր գործից եւ իշխանութեան ղեկը փաստօրէն անցել էր Չիսնկելիի ձեռքը: Այս վերջինը անմիջապէս անցաւ գործի եւ արաւ մի շարք ինքնագլուխ քայլեր:

Ապր. 10-ին Չիսնկելին հեռագրով իմացրեց բոլոր պետութիւններին Անդրկովկասի անկախութեան յայտարարութիւնը: Ապա Փոթիի ու Բաթումի գծով նոյնը հեռագրեց եւ Վեհիբ փաշային՝ աւելացնելով, որ Անդրկ. Սէյմը ընդունել է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը եւ որ ինքը կարգադրել է բոլոր ճակատների հրամանատարներին՝ կանգնեցնել պատերազմական գործողութիւնները եւ նոյնը խնդրում է նաեւ թիւրք հրամանատարութիւնից: Չիսնկելին աւելացնում էր, որ ինքը հրաման է տւել, որ Կարսի պարպման պայմանները մշակելու համար բերդապետը պատերազմներ ուղարկէ թիւրք հրամանատարութեան մօտ, եւ խնդրում էր տալ բաւարար ժամանակ, որ պէսզի կարելի լինի պարպել բերդը:

Յետոյ, հայկական եւ վրացական կորպուսների պետերին, զինւորական նախարարի պաշտօնակատար զօր. Օդիշելիձէի միջոցով, արաւ հետեւեալ հեռագրական հրամանը. «Հաղորդում եմ ի դիտութիւն ձեր, որ Անդրկ. Սէյմը իր 9 ապրիլ նիստում յայտարարեց Անդրկովկասի կատարեալ անկախութիւնը: Կազմեա՞ծ է նոր կառավարութիւն Չխենկելիի գլխաւորութեամբ, որը լիազօրեա՞ծ է շարունակելու հաշտութեան բանակցութիւնները թիւրքերի հետ: Կառավարութիւնը հրամայում է ձեզ՝ անմիջապէս հասկացողութեան դալ ձեր առջեւը դռնուղ թիւրք զինւորական իշխանութիւնների հետ դադարեցնելու համար պատերազմական գործողութիւնները ամբողջ ճակատի վրա՝ սկսած այսօրուայ ժամը 17-ից: Հեռագրեցէ՛ք անմիջապէս ինձ այս հրամանի գործադրութեան ու թշնամութեանց դադարեցման մասին եւ մի պատճէ՛ն էլ ուղարկեցէ՛ք ընդհանուր հրամանատարին: Այս հեռագրից յետոյ անմիջապէս կուղարկեմ ձեզ մի հեռագիր Վեհիբ փաշայի անունով, որը զօր. Նազարբէյեանը պէտք է հաղորդէ ըստ պատկանելւոյն անթելի միջոցով եւ զօր. Գաբայեւը մի ներկայացուցչի միջոցով՝ հեռագրաթելով՝ Բաթումից Տրապիզոն»:

Այս հեռագրին յաջորդեց Օդիշելիձէի մէկ ուրիշ հեռագիրը, որը «անյայտ» պէտք է հաղորդէր թիւրք հրամանատարութեան. «Կովկասեանն նախապի քիւրք բանակների ընդհանուր հրամանատար Ֆերիկ Մէհմետ Վեհիպ փաշային. — Պատիւ ունեմ ծանուցանելու ձերդ գերազանցութեան, որ համաձայն վարչապետ Չխենկելիի 1918 թ. ապր. 10-ին փոթիի եւ Բաթումի վրայով ձեզ ուղարկեա՞ծ եւ հաւանօրէն արդէն ստացեա՞ծ հեռագրի, ես հաճոյքն ունեցայ հաղորդելու Անդրկովկասի գործող զօրքերին անդրկովկասեան նոր կառավարութեան հրամանը՝ 10 ապրիլ ժամը 17-ից սկսած ամբողջ անդրկովկասեան ճակատի վրա դադարեցնել պատերազմական գործողութիւնները՝ համաձայնութեան դալով հանդիպակաց թիւրք իշխանութիւնների հետ: Յոյս ունեմ ձերդ գերազանցութիւն, որ յանուն հաշտութեան յառաջիկայ բանակցութիւնների յաջողութեան եւ մեր երկու ժողովուրդների ապագայ բարեկամութեան, դուք եւս կը հրամայէ՛ք ձեր զօրքերին անմիջապէս դադարեցնել պատերազմական գործողութիւնները»:

Այս բոլոր հրամաններն ու կարգադրութիւնները կատարւեցին կովկասեան բանակի ընդհանուր հրամանատար Լեբեդինսկիից անկախ, Սէյմից եւ հրաւիրւած նոր նախարարներից դադանի, միայն Չխենկելիի անձնական պատասխանատուութեամբ: Ոչ ոք տեղեկութիւն չունէր Չխենկելիի արած քայլերի մասին: Եւ, ինչ որ պակաս տարօրինակ չէ, հեռագրական սովորական կապն էլ հայկական կորպուսի եւ Հայոց Ազգ. Խորհրդի միջեւ կտրւած էր, եւ թիֆլիսում ոչ ոք չգիտէր, թէ ի՞նչ էր կատարուում հայկական ռազմաճակատում, մինչ այնտեղ զարդանում էին հայ ժողովրդի համար ողբերգական հետեւանքներ ունեցող դէպքեր:

Ապրիլ 10-ին հայկական զօրամասերը բռնում էին հետեւեալ ռազմական դիրքերը. Սամաւաթ-Հարամ վարդան-Ռէոյիւք թեփէ բարձունքը — Գիւնէյ բարձունքը — Աղբաբա բարձունքը — Կանը Քէոյ գիւղը: Բերդային

հրետանին կազմ ու պատրաստ վիճակի մէջ էր: Զօրքի ուղին ու բարոյական կորույր բարձր էր: Հայկական բանակը պատրաստ էր դիմադրութեան, եւ հրամանատարութիւնը վստահ էր, թէ կարսը ցոյց կը տայ յամառ դիմադրութիւն, կը դիմանայ առնւազն երկու շաբաթից մէկ ամիս: Թիւրքերը աւելորդ զոհեր չտալու համար՝ ստիպւած պիտի լինէին զիջումներ անել Անդրկ. կառավարութեան՝ բերդը առանց կռիւ ստանալու համար:

Այսպէս էր կացութիւնը, երբ իրար յետեւից սկսան հասնել Զխենկէլիի հեռագիրները, որոնք խիստ բարոյալքող տպաւորութիւն արին ղերքերում կանգնած զինւորների վրա: Քանի որ որոշւած է կնքել զինադադար, էլ ինչու կռւել — այս բնական միտքը կայծակի արագութեամբ տարածւում էր ամէն կողմ, եւ զօրաշարքերը արագօրէն քայքայւում էին: Հայկ. կորպուսի պետ զօր. Վիշինսկին, ապր. 11-ին, ընդհանուր սպայակոյտին արած հաղորդագրութեան մէջ, զօր. Նազարբէգեանի յանձնարարութեամբ, հետեւեալ բնորոշումն էր տալիս ստեղծւած դրութեան. «Բէգլի-Ահմեդի զօրամասի կողմից դրաււած առաջաւոր ղերքի բախտը որոշւել էր երէկ զօր. Օղիշէլիձէի կարգադրութեամբ՝ պատերազմական զործողութիւնները դադարեցնելու եւ բանադնացներ ուղարկելու մասին: Այդ կարգադրութիւնը բացասական տպաւորութիւն արաւ զօրքերի վրա: Սակայն, կարսի բերդապահ զօրքին չջօշափեց. հաւանական է, որ կարսը դիմանար երկու շաբաթից ոչ պակաս, դուցէ եւ ամբողջ ամիս: Եթէ ժամանակին մերժէին թիւրքական պայմաններն այսօր առաւօտ ընդունելու առաջարկը, այդ դեռ կարող էր փրկել կացութիւնը, եւ կարսի բերդը, անտարակոյս, յետ կը մղէր թիւրքերին. այսօր էլ դեռ բերդը շատ լաւ պաշտպանւում էր, մինչեւ որ ստացւեց վարչապետ Զխենկէլիի եւ զօր. Օղիշէլիձէի կարգադրութիւնը, որ բանադնացներ ուղարկեն՝ ճշտելու համար բերդի դատարկման պայմանները: Այս բանը բերդապետին յայտնելուց յետոյ՝ կռիւը դադարեց: Զօրքերը՝ ենթարկւելով հրամանի՝ հեռացան Աղաջ-Աղբարա-Հարամ Վարդան առաջաւոր ղերքերից»:

Այսպիսով, Զխենկէլիի կարգադրութիւնը կոտրեց հայկական բանակի դիմադրական թափը եւ պատճառ դարձաւ սարսափելի աղէտի:

Զխենկէլիի հրամանը ստանալուց յետոյ, զօր. Նազարբէգեանը եւ Ս. Մանասեանը ապարդիւն կերպով աշխատեցին ուղիղ հեռագրաթելով կապել Թիֆլիսի Ազգ. Սորհրդի հետ. կապը խզւած էր: Դրանից յետոյ, Նազարբէգեանը հրամայեց Էջմիածնի շրջանում զործող հայկական 2րդ զիվիզիայի պետ զօր. Սիլիկեանին եւ կարսի բերդապետ զօր. Դէյեւին 10 ապրիլ ժամը 17-ից սկսած դադարեցնել պատերազմական զործողութիւնները, եւ թիւրք հրամանատարութեան հետ սկսւեցին բանակցութիւններ երկու կողմերը զատորոշող գիծը ճշտելու համար: Թիւրք առաջաւոր մասի հրամանատարը յայտնեց հայերի բանադնաց գնդ. Մորենին, որ ինքը զինադադարի կարգադրութիւն չի ստացել, հայերի դիմումը կուղարկէ բարձր հրամանատարութեան, բայց մինչ այդ, Վեհիբ փաշայի հրամանի վրա, ապր. 11-ին պիտի շարունակէ յառաջխաղացումը, ուստի առաջարկում է, որ ի զուր ընդհա-

րումներ չունենալու համար, հայկական զորքերը քաշեն բերդային ամրութիւնների մօտ:

Յաջորդ առաւօտ թիւրք առաջաւոր զորքերի հրամանատարից ստացւեց մի նամակ, որով հաղորդւում էր, որ զինադադարի առաջարկը ընդունւած է, թիւրք պատուիրակներն արդէն նշանակւած են, բայց մինչեւ բանակցութիւնների սկսումը հայկական զորքերը պէտք է նահանջեն ու կանգնեն բերդի ամրութիւններից երկու վերստի վրա: «Մեր զորքերի մօտենալու միջոցին ձերոնք չպէտք է կրակեն, հակառակ դէպքում մենք ոյժ կը դործադրենք»: Եւ, իրօք, ապր. 11-ին, թիւրքերը դիմեցին ընդհանուր յարձակման եւ աշխատում էին դրաւել Կարս-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղադիժը՝ հայերի նահանջի ճանապարհը կտրելու նպատակով, բայց բերդի մարտկոցներից բացւած ուժեղ կրակը կանգնեցրեց նրանց, թէեւ կռիւները չդադարեցին:

Նոյն օրը Թիֆլիսից ստացւեց եւ զօր. Օդիշելիձէի հեռադրական հրամանը՝ «ընդունելու թիւրքերի պայմանները եւ դադարեցնելու պատերազմական դործողութիւնները՝ համաձայն այդ պայմանների»: Այս հրամանը հաւասար էր բացարձակ անձնատուութեան, որովհետեւ բերդի ամրութիւններից 2 վերստի վրա կեցած, այն էլ բարոյալքւած ու զաղաղած զօրքը անկարող պիտի լինէր պաշտպանել թշնամուց, եւ Կարսը, բոլոր զօրքերով ու ժողովրդով, պիտի անցնէր թիւրքերի ձեռքը: Այդ պատճառով, հայկական հրամանատարութիւնը նորից փորձեց զինադադարի աւելի նպաստաւոր պայմաններ ստանալու:

Ապր. 11-ին եւ 12-ին կռիւները շարունակւեցին անընդհատ: Թիւրք զօրամասերն ու քրդական հրոսախմբերը աշխատում էին կտրել դէպի հիւսիս տանող երկաթուղին ու խճուղին եւ անվերջ յարձակումներ էին դործում հայկական զօրքերի վրա: Թնդանօթները դռում էին բերդի ամրութիւններից: Հայ զօրքը ցոյց էր տալիս կատաղի դիմադրութիւն: Իսկ նոյն այդ ժամանակ հայերի բանազնաց զնդ. Մորելը իրար յետեւից գնում-գալիս էր թիւրքական հրամանատարի մօտ, բանակցութիւններ վարում Կարսի յանձնումի պայմանների մասին: Թիւրք զօրքերի հրամանատար Քեաղլիմ բէյը Վեհիբ փաշայի կողմից դրեց ու մինչեւ վերջն էլ պնդեց հետեւեալ երեք պայմանի վրա. 1. Մինչեւ ապր. 12-ի կէսօրը թիւրքերին յանձնել Կարս գետի ձախ ափին դրտնւող բերդային ամրութիւնները, իսկ մնացեալ ամրութիւնները յանձնել մինչեւ նոյն օրւայ երեկոն: 2. Ապրիլ 12-ի ընթացքին անդրկովկասեան զօրքերը պէտք է հեռանան Կարսից: 3. Բերդից դուրս գալուց յետոյ, 3 օրւայ ընթացքում, այդ զօրքերը պէտք է անցնեն Ախուրեան գետի միւս ափը:

Գնդ. Մորելը պնդում էր պայմանաժամի երկարաձգման վրա, բայց թիւրքերը մնացին մինչեւ վերջ անգիջող եւ սպառնում էին, որոշեալ ժամանակը լրանալուց յետոյ, բերդը դրաւել գէնքի ուժով: Միւս կողմից էլ Թիֆլիսի կառավարութիւնն էր շտապեցնում թիւրքական պայմանների ընդունումը. ապրիլ 11-ի դիշերը զօր. Նազարբէգեանը ստացաւ ընդհանուր հրամանատարի հետեւեալ հեռադրական կարգադրութիւնը, թէ՛ քանի որ Կարսի «պարպման խնդիրը բացարձակ կերպով որոշւած է կառավարութեան կող-

մից, հրամայում եմ ձեզ իրաւունք տալ բերդապետին զօրքերը փոխադրելու Ալեքսանդրապոլի կողմը»:

Այս հեռադրի վրա, հայկական հրամանատարութիւնը մի անգամ էլ — չորրորդ անգամ — ուղարկեց զնդ. Մորելին թիւրք հրամանատարի մօտ՝ խնդրելով պայմանաժամը դէթ մէկ օրով երկարաձգել: Պատասխանը եղաւ կտրուկ մերժում: Եւ մինչեւ 12 ապր. ժամը 2 Կարսը պարպւեց: Հեռացան զօրքերը: Հեռացաւ բնակչութիւնը — մօտ 20,000 մարդ՝ նախօրօք այրելով քաղաքի լաւագոյն շէնքերը: Բերդում մնացին միայն բերդապետ զօր. Դէյեւը, կոմիսար Մ. Արզումանեանը, զնդ. Մորելը եւ սպայակոյտի ու վարչական հիմնարկութեանց սպաների ու պաշտօնէութեան մի մասը... բերդի դոյքերը փոխադրելու համար: Զինակելին միամտօրէն հաւատում էր, որ թիւրքերը թոյլ կը տան իրեն բերդի պաշարն ու ռազմամթերքը տեղափոխելու Թիֆլիս...:

Ապր. 12-ին, երեկոյեան ժամը 9-ին Կարս մտաւ թիւրքական 11-րդ դիվիզիայի առաջապահ մասը:

Կարսից հեռանալու պահուն զօր. Նազարբէյեանը Թիֆլիսից ստացաւ հետեւեալ հեռագիրը. «Յայտնում եմ ձեզ ի գիտութիւն, որ Կարսի նահանգը մինչեւ Ախուրեան գետի երկարութեամբ անցնող սահմանը պէտք է պարպւի մեր զօրքերից: Ալեքսանդրապոլի՝ Ախուրեանի աջ ափին գտնուող ամրութիւնները պէտք է քննադատուին: Կառավարութիւնը հարց է յարուցել, որ թիւրքական մէկ ամիս ժամանակ տայ մեզ՝ դուրս տանելու համար Կարսի բերդի ամրողջ դոյքը եւ մէկ շաբաթ՝ մեր զօրքը Կարսի նահանգից հեռացնելու համար: Անդրկովկասի վարչապետ՝ Զինկելի: Պատերազմ. նախարարի պաշտօնակատար՝ Օդիշելիձէ»:

Սակայն, հակառակ, որ թիւրքերի բոլոր պայմաններն ընդունւել էին, թիւրք բանակը չդադարեցրեց զինուորական գործողութիւնները, եւ մեր զօրքերը կռուով նահանջեցին մինչեւ Ալեքսանդրապոլ: Ապր. 15-ին, հայկական բանակը ամրողջովին անցաւ Ախուրեանի ձախ ափը՝ նախօրօք պայթեցնելով աջ ափի ամրութիւնները:

Քիչ յետոյ, ապր. 17-ին, Կարսից հեռացւեց եւ զօր. Դէյեւը իր ընկերների հետ, ինչպէս նաեւ մնացած բնակչութիւնը: Թիւրքերը վճռականօրէն մերժեցին Կարսի դոյքից որեւէ բան յանձնել: Զինուորականներին ազատ թողին — դրա համար էլ պէտք էր շնորհակալ լինել...:

Կարսի կռիւներում ընկան շատ քաջ մարտիկներ: Ապր. 9-ին, խիզախ գրոհի ժամանակ, սպանւեց սպայ Սուրէն Թադէոսեանը՝ յայտնի հասարակական գործիչ Արշակ Թադէոսեանի որդին. ապր. 12-ին, Մազրայի մօտ, նահանջի ճանապարհը պաշտպանելիս, հերոսի մահով մեռաւ Կարսի քաղաքագլխի որդին՝ կամաւոր Գէորգ Նոհրատեանը:

Կարսի դէպքերի լուրը Թիֆլիսում ստացւեց միայն ապր. 11-ի կէսօրից յետոյ: Հայկ. Կորպուսի կոմիսար Ս. Մանասեանին մեծ դժւարութեամբ յաջողւել էր ուղիղ հեռադրաթելի մօտ կանչել Սէյմի անդամ Ս. Վրացեանին

ու հաղորդել Չխենկելիի հեռագիրներն եւ ստեղծւած կացութեան մասին, ինչպէս նաեւ խնդրել, որ Աղդ. Խորհուրդը միջոցներ ձեռք առնի՝ երկարաձգելու Կարսի պարպման ժամանակամիջոցը:

Այս տեղեկութիւնը ռուսի պէս պայթեց հայկական շրջաններում: Ազգային Խորհուրդը գումարեց արտակարգ նիստ: Խաչ. Կարճիկեանը եւ Ստ. Մամիկոնեանը անմիջապէս հեռագրաթելով կապեցին զօր. Նազարբէգեանի հետ՝ կամենալով փրկել Կարսը: Նազարբէգեանի պատասխանը եղաւ կարճ. այլեւս ուշ է: «Ես զինուորական նախարար Օղիշելիձէի միջոցով ստացայ կառավարութիւնից բացորոշ հրաման՝ դադարեցնել Կարսի մօտ պատերազմական գործողութիւնները եւ թոյլ տալ, որ թիւրքական զօրամասերը մինչեւ երկու վերստ մօտենան Կարսի ամրութիւններին. այժմ տեղի են ունենում բանակցութիւններ Կարսը պարպելու մասին»:

Կարսի պարպումի լուրը ահազին փոթորիկ առաջ բերեց եւ Սէյմի ու նորակազմ կառավարութեան շրջաններում: Դաշնակցական նախարարներ Ա. Սահակեանը, Քաջազնունին ու Խատիսեանը՝ բողոքելով Չխենկելիի ապօրինի վարմունքի դէմ՝ հրաժարական տւին: Դաշնակցական Փրակցիան պահանջեց հեռացնել Չխենկելիին վարչապետութիւնից: Նրա արարքը համարւում էր դաւաճանութիւն. անհանդուրժելի էր դաւաճանի վարչապետութիւնը:

Սոցիալ-դեմոկրատական Փրակցիան, երկար խորհրդակցութիւններից յետոյ, ժորդանիայի ու Մերեթելիի բերանով, պատասխանեց, որ ինքն եւս վրդովւած է պատահածից, դատապարտում է Չխենկելիի վարմունքը, պատրաստ է վերացնել Չխենկելիի թեկնածութիւնը, բայց այդ դէպքում վարչապետութիւնը պէտք է ստանձնէ հայերից մէկը, օրինակ, Քաջազնունին:

Այս առաջարկի անհեթեթութիւնը պարզ էր ամենքի համար: Ստեղծւած պայմաններում ի՞նչ կարող էր անել հայ վարչապետը: Նման քայլ միայն կը փութացնէր Անդրկովկասի քայքայումը, եւ Դաշնակցութիւնը, բնականաբար, հրաժարւեց այդ «պատուից»: Հանգամանքները ստիպեցին նորան համակերպւել նաեւ Չխենկելիի վարչապետութեան, որովհետեւ վրացիները բացէ ի բաց մերժեցին ուրիշի թեկնածութիւնն առաջ քաշել. կա՛մ Չխենկելին, կա՛մ մենք կը հրաժարւենք կառավարութիւն կազմելուց:

Չխենկելին մնաց կառավարութեան ղեկիւր եւ շարունակեց սկսած գործը: Սէյմի որոշման հիման վրա նա մտաւ թիւրքերի հետ նոր բանակցութիւնների մէջ, եւ, փոխադարձ համաձայնութեամբ, որոշւեց հաշտութեան նոր խորհրդաժողովը նշանակել Բաթումում: Կազմւեց անդրկովկասեան նոր պատերազմութիւն, այս անգամ փոքրաթիւ կազմով: Պատերազմութեան մէջ մտան՝ Ա. Չխենկելին՝ նախագահ, Ն. Նիկողաձէն, Ա. Խատիսեանը, Յ. Քաջազնունին, Մ. Գաջինսկին, Խան-Սոյսկին եւ մի շարք խորհրդականներ ու քարտուղարներ — զօր. Օղիշելիձէ, զօր. Դորդանեան, Ռասուլ-Ջադէ, Սաֆիբեկըզսկի, Մ. Բունեաթեան, Ս. Վրացեան, Զ. Աւալով եւ ուրիշները:

Պատերազմութիւնը Թիֆլիսից մեկնեց մայիս 5-ին*) եւ յաջորդ օրը,

*) Սէյմի ապր. 13-ի օրէնքով, ապր. 17 լոյս 18-ի գիշերամիջ մտցւեց մոր տոմար, եւ յետագայ ժամանակագրութիւնը այլեւս հաշււած է մոր տոմարով:

նույն երեկոյեան, արդէն թաթումում էր: Մայիս 11-ին տեղի ունեցաւ Բաթումի խորհրդաժողովի հանդիսաւոր բացումը:

Ներկայ էին անդրկովկասեան պատերազմութիւնը իր ամբողջ կազմով, թիւրքերի կողմից՝ Սալիլ բէյը, Վահիբ փաշան, Նուսրէթ բէյը, Օրխան բէյը եւ այլն, Գերմանիայի կողմից՝ զօր. Ֆոն-Լոսովը, կոմս Շուլենբուրգը եւ Օ. Ֆոն-Վեզենդոկը: Նիստի սկզբում դրեց եւ Լեոնականների հանրապետութեան մասնակցութեան հարցը, եւ Հայդար-բէգ Բամմատը ընդունեց իբրեւ նրա պատերազմ:

Ստանձնելով նախազահութիւնը՝ Սալիլ բէյը արտասանեց թիւրքերէն լեզուով մի ճառ, որով ողջունում էր «ազատութեան գեղեցիկ աստղի» ծագումը Կովկասի գլխին: Զխենկելին պատասխանեց համապատասխան արտայայտութիւններով:

Նիստի գործնական մասում Զխենկելին անդրկովկասեան պատերազմութեան անունից յայտարարեց, որ բանակցութիւններին իբրեւ հիմք ընդունում է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը: Բայց Սալիլ բէյը վճռական կերպով մերժեց այդ տեսակէտը. Տրապիզոնի բանակցութիւնների խղովից ի վեր նոր դէպքեր էին պատահել, պատերազմ էր եղել թիւրքիայի եւ Անդրկովկասի միջեւ, արիւն էր հոսել, հետեւաբար, անկարելի էր այլեւս գոհանալ Տրապիզոնում ներկայացած պայմաններով: Թիւրքիան իրաւունք էր համարում դնել նոր պահանջներ, որոնք ամփոփւած են հաշտութեան նոր նախագծում: Եւ որպէսզի բանակցութիւնները չձգձգւեն, Սալիլ բէյը տեղն ու տեղը յանձնեց Զխենկելիին կնքած մի ծրար, որի մէջ գտնւում էր նախագիծը «հաշտութեան եւ բարեկամութեան դաշնագրի թիւրքիայի եւ Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնների համադաշնակցութեան միջեւ»: Սրանով էլ վերջացաւ խորհրդաժողովի առաջին — եւ վերջին — նիստը:

Հաշտութեան նախագիծը բաղկացած էր 12 յօդւածներից եւ 3 յաւելւածներից եւ սարսափելի ծանր պայմաններ էր պարունակում ամբողջ Կովկասի, մանաւանդ, Վրաստանի, բայց աւելի եւս Հայաստանի համար: Վրաստանից առնւում էր Բաթումի չրջանը՝ նաւահանգստով հանդերձ, Ախալցխայի գաւառը: Հայաստանից խլւում էին Ալեքսանդրապոլը, Ախալքալաքը, Շիրակի եւ Էջմիածնի գաւառի մեծ մասը, Սուրմալուն, Ալեքսանդրապոլ-Կարս եւ Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղագիծը: Հայաստան փաստօրէն չէր մնում. հայերին թողնւում էր հազիւ 11,000 քառ. վերստ լեռնոտ տարածութիւն Արազածի եւ Սեւանի լճի միջեւ: Հողային պայմաններից զատ դրւում էին եւ չափազանց ծանր տնտեսական, առեւտրական, ռազմադիտական եւ այլ պահանջներ:

Այսպիսով, թիւրքիան յախուռն թափով մուտք էր գործում Կովկաս եւ իր ազդեցութեան տակ առնում Կովկասեան Լեոնաշղթայից հարաւ գտնւող բոլոր հողամասերը: Կարս-Սուրմալու-Նախիջեւան-Ջանդեղուր-Ղարաբաղի վրայով միանում էր Պարսկական եւ Ռուսական Աղբիւսաններին, եւ Բազուից նրա առջեւ բացւում էին չլմեցնող հեռանկարներ դէպի Անդրկասպեան թիւրք-

թուրանական ցեղերն ու կենտրոնական Ասիայի իսլամական աշխարհը: Էն-վերների համիսլամական ցնորքները իրականութիւն էին դառնում...

Թիւրքական պահանջները զարմանք ու զայրոյթ առաջ բերին ո՛չ միայն վրացիների ու հայերի, այլ եւ գերմանացիների մէջ: Մայիս 12-ին զօր. Ծոն-Լոսովը հեռադրում էր իր կառավարութեան. «Թիւրքական ամէն չափ ու սահման անցած պահանջները՝ անջատելու զուտ հայկական գաւառները, որպիսիք են Ախալքալաքը, Ալեքսանդրապոլը եւ Երեւանի նահանգի մասերը, աղաղակող կերպով խախտում են Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը եւ նպատակ ունեն բնաջնջել հայերին Անդրկովկասում: Այսօր Երեկոյեան թիւրքերը վերջնագիր ներկայացրին, որ թոյլ տրւի իրենց զօրքերին Ալեքսանդրապոլի վրայով անցնելու Զուլֆա եւ այդ մասին ոչինչ չհաղորդեցին ինձ: Ես բողոքեցի նման ընթացքի դէմ»:^{*})

Ալեքսանդրապոլ—Զուլֆա երկաթուղագիծը իրենց տրամադրելու պահանջը թիւրքերը հետապնդում էին շատ խիստ կերպով: Եւ մինչ երկու պատերազմութիւնների միջեւ սկսւեց օրեր տեւող գրաւոր վէճ Բրեստ-Լիտովսկի շուրջ, երկու կողմից կազմւած մի յատուկ զինուորական յանձնախումբ քննում էր այս պահանջը: Թիւրքերը պնդում էին, որ երկաթուղին տրւի իրենց, որպէսզի օր առաջ զօրք հասցնեն անդլիացիների դէմ. Անդրկովկասի ներկայացուցիչները՝ զօր. Օդէշէլիձէն եւ զօր. Ղորղանեանը հակառակում էին՝ առարկելով, որ այդ հարցը կարող է վճռել միայն ընդհանուր դաշնագրի ստորագրութեամբ:

Յուսահատւած խաղաղ միջոցով երկաթուղին ստանալու մտքից՝ մայիս 14 լոյս 15-ի դիշերը թիւրքերը ներկայացրին վերջնագիր, որ մայիս 15-ի առաւօտեան ժամը 7-ին Ալեքսանդրապոլը յանձնւի իրենց, եւ հայկական զօրքերը քաշւեն 25 կիլոմետր դէպի արեւելք: Եւ առանց պատասխան ստանալու, մայիս 15-ի առաւօտեան ժամը 2-ին, Ալեքսանդրապոլի դէմ գործող թիւրք զօրքերի հրամանատարը վերջնագրի թիւրքերէն պատճէնը ուղարկեց Ալեքսանդրապոլի հրամանատարին՝ պահանջելով մինչեւ ժամը 6 դատարկել քաղաքը: Հազիւ մինչեւ ժամը 6 ու կէսը կարելի եղաւ թարգմանել թուղթը, այն ինչ ժամը 6-ից սկսւեց քաղաքի ոմբակոծումն ու թիւրքերի յարձակումը: Հայկական բանակը յանկարծակիի եկաւ եւ շտապով նահանջեց: Ալեքսանդրապոլն անցաւ թիւրքերի ձեռքը:

Հայկական զօրքերի նահանջը, զօր. Նաղարէգեանի կարգադրութեամբ, կատարւեց երկու ուղղութեամբ. հայկական առաջին դիվիզիան եւ 2րդ դիվիզիայի 7րդ եւ 8րդ գնդերը անցան դէպի Գէոք-Յոզուզ-Բեքեանդ-Աւդիրէկ-Փամբ գիւղագիծը: Զիւաւոր բրիգադը, իբրեւ յետսապահ, մնաց Զրախլու գիւղում: Առաջին եւ երկրորդ բրիգադները 2րդ ձիաւոր գնդի հետ շարժւեցին Սարդարապատի ուղղութեամբ՝ զօրացնելու համար Երեւանի զօրամասը: Անդրանիկին, որ մայիս 1-ից ի վեր գրաւում էր Գիւլի Բուլաղը, հրամայւեց պահպանել Ախալքալաք եւ Վորոնցովկա տանող ճանապարհները, սակայն, նա չմնաց այնտեղ եւ քաշւեց—գնաց Զալալ-Օղլի:

^{*}) I. Lepsius, Deutschland Und Armenia, Berlin, 1919.

Այսպիսով, տարածւած լայն ճակատով, հայ զօրքերը պաշտպանում էին հայկական շրջանները: Թիւրքերը քայլ առ քայլ յառաջանում էին եւ մայիս 22-ին գրաւեցին Համամլու կայարանը, որով բացւում էր Երեւանի ճանապարհը: Երեւանից շտապով նրանց դէմ Բաշ-Աբարան ուղարկւեց մի զօրամաս Դրոյի գլխաւորութեամբ: Բացի այդ, միջոցներ ձեռք առնւեցին ամրացնելու Ղարաքիլիսայի ճակատը: Զօր. Նազարբէգեանը մի կոչ ուղղեց զօրքին, որով դիմում էր նրա հայրենասիրական զգացմունքներին եւ հրաւիրում կատարել իր պարտականութիւնները ժողովրդի հանդէպ: Կարելի եղաւ կանգնեցնել ու կարգի բերել նահանջող զօրամասերը: Յուսալքումը տեղ տւեց ոգեւորութեան:

Զօր. Նազարբէգեանը օգտագործեց այս տրամադրութիւնը եւ մայիս 24-ին տւեց յարձակման հրաման: Նոյն օրը Ղարաքիլիսայի մօտ տեղի ունեցաւ յաջող ճակատամարտ. Թիւրքերը ջարդւած՝ խուճապով քաշւեցին դէպի Համամլու: Սակայն, թշնամին սպառնում էր մեր աջ թեւին. Անդրանիկը հեռացել էր Ջալալ-Օղլիից դէպի Դսեղ՝ բանալով ահազին տարածութիւն Թիւրքերի առջեւ:

Տաք եւ մեղ համար յաջող յարձակողականը շարունակւեց եւ մայիս 25 ու 26-ին: Այդ երկու օրւայ ընթացքին տեղի ունեցան յամառ եւ արիւնահեղ ճակատամարտներ: Մայիս 26-ի երեկոյեան թշնամին քչւած էր Գեաղա-Սայմէի սարից. հայերը գրաւել էին Հաջի-Ղարա դիւղը, Բեզորդալը: Թիւրքերը տւին ահազին զոհեր:

Ստանալով օժանդակ նոր ուժեր ու թնդանօթներ՝ մայիս 27-ին Թիւրքերը դիմեցին հակաշարձակման եւ արիւնահեղ կռիւներից յետոյ նորից գրաւեցին Բեզորդալը: Աջ թեւից սպառնացող հարւածի պատճառով՝ ստիպւած նահանջեցին եւ հայերի կենտրոնական ուժերը ու մայիս 28-ին դիրքեր բռնեցին Բոլլիդիւղ եւ Նիկիտինօ դիւղերի մօտ՝ փակելով Երեւանի ճանապարհը: Անդրանիկը մայիս 30-ին Դսեղից անցաւ Դիլիջան:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտներում հայ զինուորը երեւան բերեց ռազմական բարձր կարողութիւն եւ անսահման հայրենասիրութիւն: Բազմաթիւ զոհեր տւեց նա: Շատերը ընկան հերոսական մահով: Դրանց մէջ էր թնդանօթային մարտկոցի հրամանատար հերոս Տէր-Մովսիսեանը: Դրանց մէջ էր և Հայաստանի ապագայ վարչապետ Հ. Օհանջանեանի անդրանիկ զաւակը՝ Մոնիկը, որ մի խումբ գաղափարական ուսանողների հետ գտնւում էր առաջաւոր դիրքերում, մասնակցել էր բազմաթիւ ճակատամարտների, ստացել քաջութեան նշան եւ որ անհետ կորաւ Ղարաքիլիսայի կռիւներում:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը եւ նոյն օրերին Սարգարապատ-Բաշ Աբարանում տեղի ունեցող կռիւները ահազին տպաւորութիւն թողեցին Բաթումում: Դրանից յետոյ էր, որ Վեհիբ փաշան, էնվէր փաշայի կողմից զինակցութիւն առաջարկեց հայ պատգամաւորներին:

Ղարաքիլիսան գրաւելուց յետոյ, Թիւրքերը արշաւեցին դէպի Հիւսիս՝ Թիֆլիսի ուղղութեամբ։ Միաժամանակ ոտքի ելաւ և Սադախլու-Սանդարի շրջանի մահմետականութիւնը, որ կտրեց երկաթուղային հաղորդակցութիւնը եւ թալանում ու կոտորում էր փախստական հայերին։ Մայիս 22-ին Անդրկ. Կառավարութիւնը որոշեց խնդրել Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Մուսաւաթին՝ ուղարկել երեքական ներկայացուցիչներ այդ շրջանի Թուրքերին հանգստացնելու համար, բայց ալեկոծւած տարերքը զսպելու հնարաւորութիւն չէր մնացել այլեւս։ Հարաւից ջարդում ու կոտորում էին Թիւրք ասկերները, Հիւսիսից՝ զինւած Թուրք զիւղացիները։ Հայ գաղթականութիւնն ու նահանջող զօրամասերը թալանւում ու կոտորւում էին ամէն կողմ։

Թիւրքերի Հիւսիս շարժւելու հետեւանքով անասելի իրարանցում առաջ եկաւ եւ Թիֆլիսում՝ վրաց եւ հայկական շրջաններում։ Վրացիները սկսեցին պատրաստել դիմադրութեան։ Թիֆլիսը յայտարարեց պաշարման վիճակում։ զօրաշարժի ենթարկւեց կարմիր դարդիան։ Քաղաքի շուրջը, բարձունքների վրա, դիրքեր փորւեցին, նշանակւեցին պահակներ։

Անտանիլին, սակայն, հայ ժողովրդի, Թիֆլիսում խռնւած կարսեցի, չիրակեցի, արեւմտահայ բազմահազար գաղթականութեան վիճակն էր։ Մանաւանդ, շատ էին ջղայնանում արեւմտահայերը, որոնք, հասկնալի պատճառներով, աւելի էին սարսափում Թիւրքական արշաւից։ Նրանց դուռնիները ահռելի էր։ Ի՞նչ անել։ Ո՞ւր գնալ։ Եւ ահա ծայր տւեց մի խուճապային փախուստ դէպի Հիւսիսային Կովկաս։ Հազարաւոր մարդիկ, ծեր ու երեխայ, զիւղացի ու քաղաքացի, աշխատաւոր ու մտաւորական, — ով ինչով կարող էր — խուժեցին դէպի ռազմավիրական ճանապարհը։ Հոսանքի մի ծայրը հասել էր արդէն Վլադիկաւկազ ու Արմաւիր, մինչ միւսը դեռ նոր էր դուրս գալիս Թիֆլիսից։ Օրեր անընդհատ, Թիֆլիսից շարժւում էին հազարաւոր սայլեր, կառքեր, ինքնաշարժներ, գրաստներ, ֆուրգոններ՝ բեռնաւորւած տնային իրերով, կանանցով ու երեխաներով։ Շատերը իրենց ունեցւածքը չնչին գնով ծախում էին Թիֆլիսի փողոցներում — գորգ, կապերտ, բարձ, անկողին, վերմակ, կարասիներ, ամանեղէն... Վլադիկաւկազ գնացող փոխադրութեան միջոցների սակագինը բարձրանում էր տասնեակ ու հարիւրաւոր անգամներ։ Մի մարդու տեղը ֆուրգոնում արժէր մինչեւ 10,000 ռուբլի։ Մարդիկ վերջին կոպէկն էին տալիս, միայն թէ կարողանային հեռանալ։

Թիֆլիսից Հիւսիսային Կովկաս մեկնեց եւ Ապահովութեան Խորհուրդը ամբողջ կազմով։ Այս պարագան աւելի եւս սաստկացրեց ընդհանուր խուճապը։ Քաղթը կատարւում էր անկազմակերպ, տարերային կերպով։ Պարենաւորման գործը ճանապարհին չափազանց անբաւարար էր, ապահովութիւն չկար, եւ յարձակումները գաղթականների վրա սովորական էին։ Այսպէս, մայիս 23-ին Լարսից հեռադրում էին Հ. Աղզ. Խորհրդին. «Այսօր ինգուշները Նոր-Լարս կայարանում պահեցին աւելի քան 10,000 գաղթականներ, թոյլ չտւին գնալու Վլադիկաւկազ եւ վերադարձրին Կադրէք, ուր նրանց սպասում է սովն ու ցուրտը»։

Մայիս 25-ին Ազգ. խորհրդի ներկայացուցիչը հեռագրում էր Դուչեթից. «Հարիւր հազար սոված ու մերկ դաղթականներ հաւաքւել են Մցխեթի, Դուչեթի միջեւ եւ աւելի հեռուները: Ո՛չ մի օգնութիւն եւ ո՛չ մի տեղից: Փախստականների մէջ սկսւում են հիւանդութիւններ: Կան մահւան դէպքեր: Գիշերելու տեղ չկայ, եւ ամենքը գիշերում են բաց երկնքի տակ, ցրտին: Չկայ ո՛չ հաց, ո՛չ եռացրած ջուր. չկան սննդատու կայաններ — ամենքը թողնւած են ճակատագրի կամքին: Բժշկական օգնութիւն էլ չկայ: Մարդիկ հազարներով գնում են ոտքով, առանց օգնութեան որեւէ յոյսի... կացութիւնը յուսահատական է»:

Թէ ինչ կը լինէր հետեւանքը այս տնաքանդ փախուստի, դժւար է ասել, եթէ մէջտեղ չգար արտաքին միջամտութիւն. մայիս 24-ից Թերեքի ժողովրդական կառավարութիւնը փակեց դաղթականների առջեւ Հիւսիսային Կովկասի ճանապարհը, որով հոսանքը կանգ առաւ, եւ դաղթել ցանկացողների մեծ մասը մնաց Անդրկովկասում: Թիւրքական եաթաղանից ազատւածները, Հիւս. Կովկասում, ընկան բուլշեւիկեան դժոխքը. այնտեղ նրանց սպասում էին նոր զրկանքներ, նոր տառապանքներ ու նոր հիասթափութիւններ:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ԱՐԱՐԱՏԻ ՀՈՎԱՆՈՒ ՆԵՐՔԵՒ

Ալեքսանդրապոլի անկումից յետոյ, հայկական զօրքերի մի մասը նահանջեց դէպի Սարդարապատ, Երեւանի ուղղութեամբ: Այստեղը քիչ վերջն, տեղի էին ունենալու դէպքեր, որոնք բախտորոշ դեր էին կատարելու հայ ժողովրդի կեանքում: Նախ քան այդ դէպքերին անցնելը, սակայն, անհրաժեշտ է կանգ առնել ընդհանրապէս Արարատեան դաշտի անց ու դարձերի վրա — Արարատեան դաշտի, որը, շատ չանցած, կազմեց Հայաստանի Հանրապետութեան պատւանդանը:

Ռուսական յեղափոխութիւնը Երեւանում էլ ընդունեց ցնծութեամբ: Հին իշխանութիւնը փոխարինեց նորով, եւ նահանգի կառավարութիւնը անցաւ նահանգական Գործադիր Կոմիտէին՝ նախագահութեամբ առաջին չըջանում՝ Սմբ. Խաչատրեանի, ապա՝ Սահ. Թորոսեանի, եւ Զինւորական Խորհրդի Գործադիր Կոմիտէին — նախագահ Ստարցեւ: Առաջինը գերազանցապէս զբաղւում էր քաղաքացիական գործերով, երկրորդը՝ զինւորական: Քանի ճակատը կայուն էր, գերակշռող դերը պատկանում էր Զինւ. Խորհրդին: Այս երկու մարմինները գործում էին համերաշխ՝ աշխատելով ամուր պահել յեղափոխական կարգն ու ազգամիջեան խաղաղութիւնը եւ նպաստելով միաժամանակ ռազմաճակատի ուժեղացումին: Յունիս ամսին կազմեց եւ Հայ Զինւորական Միութիւնը, բժ. Յ. Մելիքեանի նախագահութեամբ, որ բաւական կարեւոր դեր կատարեց յետագային:

Յեղափոխութեան առաջին ամիսներին Երեւան քաղաքի եւ նահանգի կեանքը ընթանում էր, համեմատաբար, խաղաղ*): Տիրում էր համերաշխութիւն հայերի եւ թուրքերի միջեւ. երկու ազգերի մտաւորական ներկայացուցիչները գործում էին ձեռք-ձեռքի: Սակայն, հետզհետէ դրութիւնը սկսեց փոխւել. թիւրքերի եւ թուրք ազգայնականների զրգուկումով այստեղ

*) Առ 1 յունւ. 1916թ., պետական վիճակագրութեան համաձայն, Երեւանի Օսկանգում ապրում էր 1,120,242 բնակիչ, որից հայեր՝ 669,871, քուրդեր՝ 373,582, ֆրդեր՝ 36,508. ռուսներ՝ 16,103, եզդիներ՝ 12,624 և այլն: Երեւան ֆազաֆում հաշւում էր 51,286 բնակիչ. որից 37,204 հայ, 12,557 քուրդ, մնացածը՝ ռուս, վրացի, հրէա և այլն («Кавк. Календарь», 1917г., стр. 214—221):

ու այնտեղ սկսեցին գլուխ բարձրացնել քրդերը, յարձակւել ու թալանել երկաթուղին եւ խճուղիներով անցնող պարենակիր սալերը, կողոպտել ու ըսպանել հայերին: Սկսեցին շարժւել եւ թուրք գիւղերը, մանաւանդ ռազմաճակատ տանող ճանապարհների եւ հանգուցային կէտերի վրա:

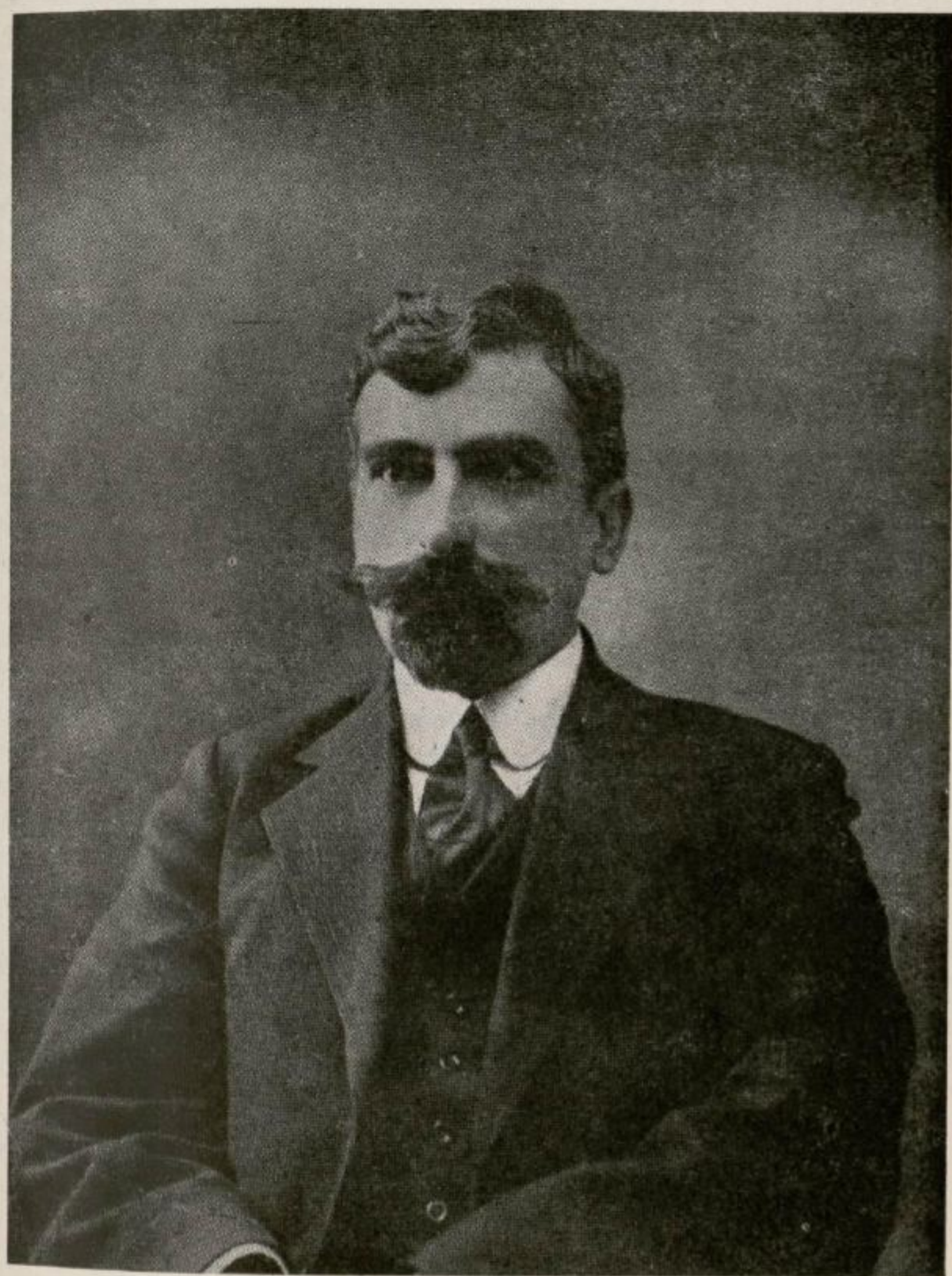
Միւս կողմից, բուլշեւիկների քարոզչութեան ազդեցութեան տակ ծայր տւին ղինւորական անկարգութիւններ ճակատում ու թիկունքում: Յունիս ամսին Երեւանի ղինւորները փորձ արին կողոպտելու քաղաքի շուկան. թալանեցին մի քանի խանութներ, եւ հաղիւ յաջողեց աղէտի առաջն առնել: Նման, տեղական բնոյթ կրող խռովութիւններ եղան եւ ուրիշ վայրերում:

Սակայն, դրութիւնը սկսեց սրւել եւ սպառնական բնոյթ ստանալ 1917 թւի աշնանը, մանաւանդ, հոկտեմբերեան յեղաշրջումից յետոյ, երբ բուլշեւիկները քայքայեցին ռազմաճակատը եւ ռուս զօրքը քաշեցին դէպի թիկունք, որի պատճառով ճակատի պաշտպանութեան հոգսը ամբողջապէս ծանրացաւ հայերի վրա: Իբրեւ հետեւանք այս դրութեան, իշխանութիւնը Երեւանի նահանգում հետզհետէ անցաւ հայերին, ռուս զօրամասերին փոխարինեցին հայկական մասեր, զանազան կէտերում սկսեցին կազմւել նոր զօրամասեր եւսայլն: Քաղաքացիական իշխանութիւնը ամփոփւեց Երեւանի Հայկ. Ազգային Խորհրդի ձեռքը, իսկ ղինւորական գործերը վարում էր Անդրկովկասեան Կոմիսարիատի կողմից նշանակւած հայկական զօրքերի կոմիսար Դրօն, որի գլխաւոր հոգսն էր զօրամասերի առողջացումն ու մարտունակութեան բարձրացումը:

Երեւանի Ազգ. Խորհուրդը, որ կազմւած էր Թիֆլիսի Հայոց Ազգ. Խորհրդի ձեռով՝ կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներից, իր գոյութեան սկզբի շրջանում, անդոյն եւ անջիղ մի մարմին էր, որ գնում էր դէպքերի հոսանքի յետեւից: Ինքնուրոյն նախաձեռնութիւնից զուրկ՝ շարժւում էր Թիֆլիսից եկած հրահանգներով: Նրա մէջ մտնում էին թեմական առաջնորդ Խորէն եպ. -ը, Մ. Մուսիսեանը (անկ.), Գր. Տէր-Պաշատրեանը (Ժող.), Գ. Զուրեանը (ս.-յ.), բժ. Գր. Տէր-Յակոբեանը (ս.-յ.), Մ. Յարութիւնեանը (դաշն.), Ա. Աստուածատրեանը (դաշն.), Թ. Նիկողոսեանը (դաշն.) եւսայլն:

Երեւանի Ազգ. Խորհուրդը կեանք ստացաւ միայն 1917 թ. դեկտեմբերի վերջերին, երբ Թիֆլիսից եկաւ Հայ Ազգ. Խորհրդի լիազօր ներկայացուցիչ Արամը: Ազգ. Խորհրդի առաջին իսկ նիստում նա տւեց ընդարձակ ղեկուցում ընդհանուր քաղաքական դրութեան ու Թիֆլիսում տիրող մտայնութեան մասին եւ յայտարարեց, որ ո՛չ մի տեղից չկայ եւ ո՛չ մի յոյս. պէտք է լարել սեփական ուժերը՝ ապահովելու համար ճակատն ու թիկունքը: Եւ առաջարկեց անմիջապէս վերակազմել Ազգ. Խորհուրդը, ընտրել փոքրակազմ ու դիւրաշարժ մի մարմին՝ տալով նրան արտակարգ իրաւունք գործելու Ազգային Խորհրդի գծած սկզբունքների սահմանում:

Ազգ. Խորհուրդը միաձայնութեամբ ընդունեց Արամի առաջարկը եւ ընտրեց Ազգ. Խորհրդի իրաւունքներով մի մարմին՝ Յատուկ Կոմիտէ՝ տալով նրան երեք ամսով գործելու կատարեալ ազատութիւն: Երեք ամսից յետոյ նա ղեկուցում էր ներկայացնելու Ազգ. Խորհրդին, եւ վերջինս, ի հար-

ԱՐԱՄ

կին, կարող էր երկարաձգել նրա լիազորութիւնները կամ լուծել: Յատուկ կոմիտէի մէջ ընտրուեցին Երեւանում մեծ յարգանք վայելող հասարակական գործիչ Մկրտիչ Մուսինեանը, որ այն ժամանակ ո՛չ մի կուսակցութեան չէր պատկանում եւ միայն 1919 թւին մտաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերը, Արշալոյս Աստուածատրեանը, Սահակ Թորոսեանը, իբրեւ նահանգական կոմիտար, Հ. Զինւ. Միութեան ներկայացուցիչը եւ Արամը ի պաշտօնէ: Յատուկ կոմիտէի նախագահ ընտրուեց Մ. Մուսինեանը, քարտուղարի պաշտօնով հրաւիրուեց Սարգ. Օհանջանեանը: Յատուկ կոմիտէն դարձաւ Երեւանի փաստական իշխանութիւնը:

Յատուկ կոմիտէի, ինչպէս եւ նրա հետ համերաշխ գործող զինուորական կոմիտար Դրոյի ու Երեւանի նահանգի հայկական զօրքերի ընդհանուր հրամանատար զօր. Սիլիկեանի գլխաւոր մտահոգութիւնը ռազմաճակատի ամրացումն ու թիկունքի անդորրութեան պահպանումն էր: Այդ նպատակով, հէնց առաջին նիստում, Յատուկ կոմիտէն որոշեց զէնքի տակ առնել մինչեւ 28 տարեկան բոլոր զինապարտներին: Այդ իմաստով Արամը գրեց մի կոչ, որ եղաւ Յատուկ կոմիտէի N° 1 կոչը: Նրա մէջ բացատրւում էր կացութեան լրջութիւնը եւ, յանուն Ազգ. Խորհրդի, հրաւէր ուղղւում զինապարտներին՝ երեք օրւայ պաշարով ներկայանալ տեղական զինուորական կենտրոնները: Ժողովուրդը արտակարգ վստահութեամբ արձադանդ տւեց իրեն ուղղւած կոչին, եւ, հակառակ ծննդեան տօներին, ամենքը շտապեցին ներկայանալ իշխանութեան:

Միաժամանակ, Յատուկ կոմիտէն կազմակերպում էր թիկունքը, աշխատում էր ապահովել ճանապարհները եւ հաղորդակցութեան միջոցները, ինչպէս նաեւ կարգադրել ինքնապաշտպանութեան գործը: Այս նպատակով կազմւում եւ որոշ վայրերում դասաւորւում էին մարտական խմբեր ու ռազմամթերք եւ ջանք էր թափւում, խաղաղ միջոցներով, առաջն առնելու հանրային անդորրութեան խանգարման: Այս տեսակէտից, խոշոր նշանակութիւն էր տրւում հայ եւ թուրք ղեկավարների համերաշխութեան եւ հարեւան երկու ժողովուրդների խաղաղ կենակցութեան: Թէ՛ Յատուկ կոմիտէի, թէ՛ նահանգական կոմիտարի եւ թէ՛ զինւ. կոմիտարի գործունէութիւնը զարգանում էր այդ ուղղութեամբ, մի բան, որ շատ էր դժւար ա՛յն ժամանակւայ պայմաններում: Անաստողների դէմ առնւում էին կտրուկ ու խիստ միջոցներ:

Հեշտ չէր եւ ռազմաճակատի պաշտպանութեան եւ հայկական զօրամասերի կազմակերպութեան ու առողջացման գործը: Դրօն նոր էր նշանակւած հայկական զօրքերի կոմիտար, երբ ճակատի հայկական զօրամասերից սկսան թիֆլիս հասնել պատուիրակներ՝ խնդրելու, որ իրենց մասերը յետ քաշեն թիկունք. չէին ուղղում մնալ առաջաւոր դիրքերում: Զօրամասերի ներկայացուցիչները իրենց պահանջը պատճառաբանում էին նախ՝ ընդհանուր բարոյալքումով եւ երկրորդ նրանով, որ միայն հայկական ուժերով անհնար է պաշտպանել ռուս բանակի լքած ընդարձակ ճակատը: Եւ, իրօք, նրանց ասածի մէջ կար որոշ իմաստ. հայկական ռազմաճակատը այդ օրերին երկարում էր Սեւ ծովից մինչեւ Վասպուրական, որի վրա 1917 թ. վերջերին, կանգնած

էին 200,000 հետեւակ զինւորներ եւ 30 գունդ ձիաւոր համապատասխան հրետանիով եւ մօտ 120,000 հոգինոց թիկունքայի մասերով: Այդ ուժերը այժմ պէտք է փոխարինէին հայկական նորակազմ փոքրաթիւ մասերով:

Դրօն դործի անցնելուց առաջ, կազմել էր մի ծրագիր, որով առաջարկում էր կարճեցնել ռազմաճակատը. գրաւած վայրերի ժողովուրդը եւ պաշարից այն մասը, որ հնարաւոր է, տեղափոխել Կովկաս, մնացած պաշարը ոչնչացնել եւ զօրքերը յետ քաշել ու գրաւել մօտաւորապէս Զիւլին—կարադէրբենտ—Գլըչ Գեաղուկ—Թափառիղ գիծը, ծայրայեղ դէպքում եւ Մակուն՝ Ալաշկերտի երկաթուղին պահելու նպատակով: Դրօն համոզւած էր, որ դրանով առաջը կառնւի ճակատի զօրամասերի քայքայման եւ օրաւոր աճող դասալքութեան, իսկ միւս կողմից, կուժեղացւի Կարսը: Բացի այդ, նա առաջարկում էր կազմել մի բրիգադ Դիլիջանի ուղղութեամբ, որ պէսզի ապագային, երբ ճակատի դործերը անյաջող գնան, կարելի լինի շարժել Գանձակի եւ Ղարաբաղի ուղղութեամբ եւ միանալով Բաղուին՝ ապահովել հայ ժողովրդի գէթ մարդկային գոյութիւնը:

Այս առաջարկութիւնների շուրջ տեղի ունեցան բուռն վիճարանութիւններ Աղզային Խորհրդի եւ Ապահովութեան Խորհրդի նիստերում: Դէմ արտայայտւեցին, ո՛չ միայն քաղաքացիական դործիչները, ինչպէս Ստ. Մամիկոնեան, Ն. Աղբալեան, Ա. Ահարոնեան, Ռ. Տէր Մինասեան եւայլն, այլ եւ զօր. Նաղարբէգեանի ու զօր. Ղորղանեանի նման զինւորական հեղինակութիւններ, որոնք կարծում էին, թէ էրզրումի յանձնումը հոգեբանական ահագին հարւած կը լինի հայ ժողովրդի ու հայկական բանակի համար: Դրօն առարկում էր, թէ էրզրումի յանձնումը անխուսափելի է, թշնամին գէնքի ուժով կը խլի մեզանից, եւ այդ աւելի վատ հետեւանքներ կունենայ:

Թիֆլիսից Դրօն անցաւ Երեւան, ուր այդ օրերին կազմակերպւում էր Հայկական Կորպուսի մէկ դիվիզիան, որի հրամանատար նշանակւած էր զօր. Սիլիկեանը: Վերջինիս օգնական եւ բրիգադայի հրամանատար էր զօր. Դանիէլ Բէգ Փիրումեանը: Երեւանի նահանգում էին դառնում եւ Պարսկաստանից քաշւած 4րդ գունդը հրամանատարութեամբ գնդ. Յովսէփեանի (էջմիածնում), 6րդ գունդը՝ հրամ. գնդ. Մելիք-Մուրադեանի (Աշտարակ), 3րդ գունդը՝ հրամանատարութեամբ գնդ. Յովսէփեանի (եղրայրը) Դիլիջանում: Այս վերջինս յետոյ փոխադրւեց Թիֆլիս: Գնդերում իշխում էին զինւորական կոմիտէները. բուլշեւիկեան ոգին տիրող էր նրանց մէջ: Ամէն օր պահանջներ էին ներկայացնում:

Թէ զօրամասերի մէջ տիրող անիշխանական տրամադրութեան վերջ տալու եւ թէ նահանգում ծայր տւած անկարգութիւնները զսպելու նպատակով Արամն ու Դրօն անհրաժեշտ դատն ստեղծել առողջ զինւորական մի կորիզ, որի վրա յենւած կարողանային երկրի մաքրագործման ու խաղաղութեան գործը դնել իրական հիմքերի վրա: Այդ նպատակով Դրոյին յանձնարարւեց կազմել մի հետեւակ բրիգադ եւ մի ձիաւոր դիվիզիօն: Դրօն իսկոյն գործի կանչեց հմուտ իմբապետներ Բաշ Գառնեցի Մարտիրոսին, Խոսրով Եղիազարեանին եւ յանձնարարեց նրանց՝ ստանձնելով ռուսների թողած 800

ձիերը՝ ձեռնարկել կամաւորների հաւաքման: Երկու օրւայ ընթացքում հաւաքւեցին աւելի քան 200 զինւորներ, մեծ մասամբ կամաւորական 2րդ զնդի նախկին մարտիկներից: Միաժամանակ կոչ ուղղւեց սուրմալուցիներին, եւ ահա դէպի Երեւան շարժւեցին զինւորներ ու սպաներ սպայ Սահակեանի ու սպայ Շաւարշեանի ղեկավարութեան տակ: Մի շաբթւայ մէջ կազմւեց 6 վաշտ հետեւակ՝ պարտիզանական զնդի, իւրաքանչիւր վաշտը 200 սւին, եւ երկու ձիաւոր հարիւրեակ՝ Խոսրովի ու Մարտիրոսի, որոնցից առաջինը ուղարկւեց Դաւալու, վերջինը՝ Ալի Դըզըլ, իսկ վաշտերը յատկացւեցին երկաթուղու պաշտպանութեան:

Գնդ. Զալինեանին յանձնարարւեց՝ ընդունելով 2րդ սահմանապահ զնդի Քանաքեռում թողած գոյքը, ձիերն ու ռուս սպաների մի մասին՝ կազմակերպել մի ձիաւոր դունդ: Այդ ռուս սպաների մէջ էր եւ գնդ. Կորոլկովը, որը նշանակւեց պարտիզանական զնդի ձիաւոր դիվիզիոնի հրամանատար՝ եւ կարգադրութիւն ստացաւ կազմելու 3րդ հարիւրեակը սպայ Փիրումեանի հրամանատարութեան տակ: Մի ուրիշ սպայ՝ փոխ-գնդ. Պերեկրեոստովը նշանակւեց հրամանատար պարտիզանական հետեւակ զնդի, որի մէջ պաշտօն ստացան եւ իրենց քաջութեամբ թիւրքական ճակատում աչքի ընկած ուրիշ 10 ռուս սպաներ: 1918 թ. յունւարի կէսին ջոկատը արդէն պատրաստ էր՝ 3 գումարտակներով:

Մինչ այսպէս, Ազգ. Խորհուրդն ու զինւորական իշխանութիւնները կազմակերպում ու կարգաւորում էին իշխանութիւնն ու հայկական զօրամասերը, կացութիւնը հետզհետէ սկսում էր բարդանալ ու խճճւել: Մի կողմից՝ բոլշեւիկների գործունէութիւնը, միւս կողմից՝ ռազմաճակատի մերկացում, երրորդ կողմից՝ կովկասեան մահմետականների հակապետական շարժումներ: Եւ, վերջապէս, թիւրք գործակալներ, որոնք վխտում էին ամէն կողմ եւ ոտքի հանում Կովկասի մահմետականներին՝ ռուսների եւ հայերի դէմ՝ նպատակ ունենալով փակել ռազմադիտական ճանապարհները, կտրել հաղորդակցութեան միջոցները եւ այդպիսով դիւրացնել թիւրք բանակի յաղթանակը: Արդէն 1918 թ. յունւարից սկսած Երեւանեան նահանգը դրեթէ ամբողջապէս թաւերաբեւ էր դարձել մահմետական խռովութիւնների: Զուգընթացաբար թրքական շարժումներ էին տեղի ունենում եւ Կարսի, Թիֆլիսի ու Գանձակի նահանգներում՝ բոլոր այն վայրերում, որոնք որեւէ կոպ ունէին ճակատի պաշտպանութեան հետ:

Պարզելու համար ա՛յն օրերի դժոխային կացութիւնը՝ առաջ բերենք մի քանի նմոյշներ ռազմաթիւ նիւթերից: Այսպէս, յունւ. 14-ին Իզդիրից հեռագրում են, որ քրդերը յարձակւել են ռազմաճակատ զնացող պետական պարենատար խմբի վրա՝ Կարա—Օրդով ճանապարհին, տարել են մեծ քանակութեամբ հացի պաշար՝ բարձած ուղտերով: Սպանւած են շատ զինւորներ: Բայաղէտ—Մուսուն—Էջմիածին ճանապարհները փակւել են. ամէն օր տեղի էին ունենում յարձակումներ, սպանութիւն ու կողոպուտ: Ալի—Դըզըլ գիւղը տեղափոխւում է Ղամարլու՝ ազատւելու համար պաշարող թրքական ու քրդական հրոսախմբերից:

Յունւ. 20-ին Զուլֆայից հեռագրում են Անդրկ. Կոմիսարիատին. «Դրութիւնը Զուլֆայում սպառնական է. աւերի ու արիւնի են ենթակայ ամենքը. երկաթուղային ծառայողները խնդրում են փրկել իրենց ընտանիքների կեանքը: Ամէն օր հրացանաձգութիւն է տեղի ունենում. կան սպանւածներ ու վիրաւորներ: Ազգային թշնամութիւնը սուր ընդթ է ստացել: Ամենքը ենթակայ են վտանգի: Ռուս զինուոր համարեա չկայ. բոլորը զնացել են: Շուտափոյթ կարգադրութիւն պէտք է անել փոստը Ալեքսանդրապոլ կամ Թիֆլիս փոխադրելու համար, հակառակ դէպքում բոլոր ծառայողները կը փախչեն»:

Յունւ. 29-ին հեռագրում են Երեւանից. «Կացութիւնն օր ըստ օրէ վատթարանում է, որովհետեւ քրդերն ու թուրքերը, առաջւայ պէս, խիստ գրգռիչ կերպով են պահում իրենց: Հրացանազարկ են անում զնացքները: Յարձակում են պարենակիր խմբերի եւ անհատ ճամբորդների վրա: Ներկայումս նրանք փորձում են չրջապատել Ռեհանլու գիւղը, որի շուրջը փորւում են խրամատներ: Զօրքի եւ հրոսակմբերի միջեւ տեղի ունեցած ընդհարումների ժամանակ առ այժմ սպանւած են 2 սպայ եւ 11 զինուոր, վիրաւորւած են 7 հոգի, անհետ կորած 3: Բնակիչներից սպանւած է 34 հոգի, վիրաւորւած՝ 10: Շահթախից եկող 400 Փուրգոննոց պարենակիր խումբը խանութխարի մօտ ենթարկւեց յարձակման, կան սպանւածներ եւ վիրաւորներ: Քրդերն ու թուրքերն, ըստ երեւոյթին, ձգտում են անդործութեան մատնել երկաթուղին: Այս օրերս փորձ է եղել Արարատ կայարանի մօտ կամուրջն այրելու: Դրութիւնը երթալով բարդանում է չրջանում»:

Փետր. 2-ին մօտ 3000 զինւած թուրքեր կանգնեցրին Նորաչէնից Շահթախի գնացող փոստատար զնացքը: Գնացքում եղած 11 հայ զինուորները դուրս թռան վազոնից եւ անցնելով շոգեչարժի վրա՝ պահանջեցին առաջ շարժւել: Զինուորների եւ թուրքերի միջեւ սկսեց տաք հրացանաձգութիւն: Նոյն միջոցին Ղամարլուից դէպի Նորաչէն դուրս եկաւ հայ զինուորներով բեռնաւորւած մի զնացք, որ անտեղեակ էր Նորաչէնում կատարւող դէպքին: Նորաչէնի մօտ թուրքեր առաջ բերին զնացքի խորտակում. շոգեչարժն ու վեց վազոններ ջարդւեցին: Թուրք խուժանը յարձակեց երկու զնացքների վրա եւ սկսեց թալանել: Եղան բազմաթիւ վիրաւորներ ու սպանւածներ: Գնացքում եղող ռուսներին ու վրացիներին ձեռք չուին: Խորտակւած զնացքից թուրքերը տարին 1000 հրացան, մեծ քանակութեամբ փամփուշտ: Գերի առնւեցին 5-600 հայեր: Յաջորդ օրը, փետր. 3-ին հազարաւոր զինւած թուրքեր Նորաչէնում չրջապատեցին Արաղդայեան կայարանից եկող N° 25 մարդատար զնացքը, թալանեցին ամբողջը, կողոպտեցին կայարանի պետի զրասենեակն ու ճանապարհի վերաքննիչին եւ մորթոտեցին զնացքում ու կայարանում եղող բոլոր հայերին:

Փետր. 7-ին հաղորդակցութեան պետ Վեքիլովը հեռագրում է Թիֆլիս, որ ինքը Շահթախի է եղել եւ վերադարձել է մեծ դժւարութեամբ՝ զինւորական զնացքի հետ: Ճանապարհի վրա հեռագիրը չի դորձում, կամուրջները քանդւած են, դիժը բռնւած է քրդերով ու թուրքերով, Ուլուխանլուում

բոլոր տներն ու շինութիւնները այրւում են:

Նոյն մռայլ տեղեկութիւնները եւ Ալեքսանդրապոլից, փետր. 4-ին. «Ջուլֆա—Երեւան դժի բոլոր զնացքներն անխտիր ենթարկւում են թալանի, հայ ճանապարհորդներին սպանում կամ մորթում են: Թուրքերը շատ լաւ զինւած, կազմ ու պատրաստ են. Ալեքսանդրապոլից Երեւան, Նախիջևան կամ թէ այն կողմից դէպի Ալեքսանդրապոլ ո՛չ մի զնացք չեն թողնում: Զկայ ո՛չ մի զինւորական ոյժ, իսկ խուժանի սանձարձակութիւնը քանի զնում է մեծ չափերի է հասնում: Քաղաքում ժողովուրդը խիստ զրգուած, յուզւած է այս բոլորի դէմ. անասելի իրարանցում է տիրում հէնց կայարանում: Եկել են եւ դալիս են բազմաթիւ զինւորականներ, որոնք անցնելու են Նախիջևան, Երեւան, բայց ճանապարհ չլինելու պատճառով մնում են կայարանում»:

Փետր. 15-ին Ալեքսանդրապոլի մօտի Մոլլա—Մուսա գիւղի բնակիչները յարձակւեցին իրենց մօտ եկող պատգամաւորութեան վրա, սպանեցին զինւորական խորհրդի ներկայացուցիչ՝ համակրելի հասարակական գործիչ Ասրիբէգեանին (սոց.—դեմ.) եւ ուրիշ վեց հոգու ու վիրաւորեցին վեց հոգի: Այս դէպքը ահազին յուզում առաջ բերեց. Մոլլա—Մուսա գիւղը ենթարկեց թնդանօթաճգութեան, կայարանում դառնող 60 թուրքերը տարւեցին քաղաքից դուրս ու կոտորւեցին, թրքական թաղը պաշարւեց զրգուած ամբոխի կողմից եւ փրկւեց միայն Դաշնակցականների ջանքերով:

Փետր. 19-ին Երեւանի նահանգային կոմիտար Ս. Թորոսեանը ուղիւ հեռագրաթելով տեղեկագրում է Թիֆլիս. «Պաշտօնապէս ինձ հաղորդել են հետեւեալը. փետր. 16-ին քրդերը Սուրմալուի գաւառի ջալալցիների եւ տեղական թուրքերի հետ յարձակւեցին Ղամարլուի վրա, որտեղ կանգնած են հայկական զօրամասեր: Փետր 17-ի առաւօտեան այնտեղ տեղի ունեցաւ ընդհարում: Աղղեցիկ թուրքերից կազմակերպեցի հաշտարար պատւիրակութիւն: Նրանք մեկնեցին Ղամարլու, բայց 17-ի գիշերը գաւառամասի կոմիտարը ղեկուցեց, որ թուրքերի եւ հայ զինւորների միջեւ տեղի է ունենում հրացանաճգութիւն. երկու կողմից էլ շատ զոհեր կան: Նոյն գիշերը Դաւալուից ստացւել են հեռագիրներ, որոնք յայտնում են, որ Ռեւազլու գիւղը չըջապատւած է թուրքերով... Պատգամաւորները տեղ չհասան, որովհետեւ Աղհամզալուի մօտ զինւած թուրքերը կտրել էին ճանապարհը եւ թոյլ չէին տւել առաջ գնալ: Աղհամզալուի մօտ կանգ էին առել նաեւ զօրամասեր, որոնք առաջ էին շարժւում շտաբի հրամանով: Երէկ Երեւանից Ղամարլուի ուղղութեամբ մեկնեցին զօրամասեր: Աղհամզալուի մօտ նրանց կանգնեցրել էին խճուղուց քիչ հեռու խրամատներ մտած թուրքերը: Այդտեղ զօրամասերը բռնւեցին կուրի: Թուրքերը Ուլուխանլուից օգնութիւն ստացան: Զօրամասը շարժւեց առաջ եւ փախցրեց նրանց ու ստիպւած եղաւ իր գործողութիւնները ուղղել Ուլուխանլուի դէմ»:

Մահմետական շարժումները ստացել էին տարերային բնոյթ. ամէն տեղ կռիւ էր. յարձակում էին թուրքերն ու քրդերը. պաշտպանւում՝ հայ զօրամասերն ու ինքնապաշտպանութեան խմբերը: Երկաթուղին հայերի համար կտրւած էր. զնացքից հանում էին հայ ճամբորդներին եւ ամենքի աչքի

անջեւ մորթում: Դաւալուն կտրւել էր Երեւանից. յունւ. 20-ին, մի ճակատամարտում, այնտեղ սպանւել էր Խոսրովը, եւ հարիւրեակն ու գիւղի բնակչութիւնը պաշարւել էին: Ալի Դըզըլը նոյնպէս շրջապատւած էր թշնամիներով, եւ Մարտիրոսի հարիւրեակը կտրւել էր կենտրոնից: Շարուր-Նախիջեւանի ամբողջ գաւառում կռիւներ էին տեղի ունենում թուրքերի եւ հայերի միջեւ: Փակւեց նոյնիսկ Ելենովկա—Նոր-Բայազէտ ճանապարհը, ուր հազիւ 6-7 թուրք գիւղ կար, եւ Շուշու զնդի մասերը, Հաջի-Մուխան գիւղի մօտ ենթարկւեցին յարձակման դաքանամուտ թուրքերի կողմից, որոնք սպանեցին 70 հայ զինուորներ ու մասնաւոր ճամբորդներ: Սուրմալուի խճուղին կտրւած էր, եւ կապը Երեւանի հետ սղահում էր հին ճանապարհով, Էյլիլարի վրայով: Գնացքները յարձակման էին ենթարկւում: Եւ Սարգա-րապատ—Ալադետղի շրջանում, ապրանքատար մի գնացքի պաշտպանութեան ժամանակ, հերոսական մահով մեռաւ սպայ Շաւարշեանը մի խումբ զինուորների հետ:

Խուլուկիւնները նահանգից աստիճանաբար մօտենում էին եւ քաղաքին. Զանգերասարը, 7-10 կիլոմետր Երեւանից, գրգռում էր եւ ըմբոստութիւնների, աւազակային յարձակումների հնոց էր: Ուլուխանլու կայարանում հայերին դուրս էին բերում վագոններից ու զնդակահարում: Այս ամենը բարձրացնում էր եւ քաղաքի մահմետական խուժանի տրամադրութիւնը: Եւ ահա, փետր. 20-ին, Երեւանն եւս դարձաւ թատերաւայր յուլումնալից դէպքերի: Ժամը 3-ին, առանց մի պատճառի, սկսւեց տաք հրացանաձգութիւն հայերի եւ թուրքերի միջեւ, որ տեւեց մինչեւ երեկոյեան ժամը 7-ը եւ շարունակւեց յաջորդ օր առաւօտեան էլ: Միայն երկու կողմերի ներկայացուցիչների պաղարկւնութեան եւ Արամի ու Դրոյի ջանքերին շնորհիւ կարելի եղաւ փրկել քաղաքը անդարմանելի աղէտից. փետր. 21-ին նահանգի զօրքերի հրամանատար Փիրումեանի նախադահութեամբ գումարւեց երկու ազգի ներկայացուցիչներից եւ քաղաքի ու զօրամասերի պատգամաւորներից մի ժողով, որը միաձայնութեամբ որոշեց քաղաքը յայտարարել պատերազմական դրութեան մէջ, կազմել ռազմա-յեղափոխական դատարան քաղաքացիների եւ զինուորների համար առանձին-առանձին, բանալ ճանապարհները՝ ապահովելու համար զօրամասերի մեկնումը ռազմաճակատ եւայլն: Նիստի վերջին, Մահմետ. Աղզ. Խորհուրդը պաշտօնապէս յայտարարեց, որ ինքը անկարող է զսպել թուրքերին նահանգի մի քանի մասերում եւ խնդրում է հայ զինուորական մասերի աջակցութիւնը: Վճռեց, զինուորական մասեր փոխադրելիս, հետները ուղարկել մահմետական պատուիրակներ՝ համոզելու համար թուրքերին, որ բանան ճանապարհները, եւ միայն չենթարկւելու դէպքում գործադրել զէնքի ոյժ:

Այս առթիւ, հայ եւ թուրք ներկայացուցիչները միասին, հեռագրեցին Անդրկ. Կոմիտասարիատին, թէ —

Երեւանի նահանգի դէպքերի համար հայ եւ մահմետական ազգային խորհուրդներն ու պատասխանատու գործիչները խորհրդակցութիւն գումարեցին եւ միաձայնութեամբ որոշեցին ձեռք առնել ամէն միջոց՝ վերջացնելու

համար անկարգութիւնները: Խորհրդակցութեան մասնակցում էին Արամը, նահանգային կոմիտար Սահակ Թորոսեանը, նահանգային գործադիր կոմիտէի նախագահը, Երեւանի քաղաքագլուխ Թ. Թոշեանը, նահանգային ախոռնդ Կազիեւը, Միրզա Հիւսէին Զադէն, Սէյիդ Քեպուժովը, Միրզա Ալաքպէր Ախոռնդ զադէն, Երեւանի Մահմ. Ազդ. Ժողովի անդամներ Աղարարէզովը, Միր Սադրկովը, Ֆիզուլլարէզովը: Կողմերը համաձայնեցին՝ թուրքերը՝ բանալ ճանապարհները, Երեւան—Ձուլֆա երկաթուղին, իսկ հայերը խոստացան՝ վերջ տալ զօրամասերի գործողութիւններին:

Քաղաքի համաձայնութիւնը, սակայն, ո՛չ մի նշանակութիւն չունէր դաւառի համար: Այնտեղ դէպքերը ընթանում էին իրենց ճանապարհով. թուրքերի սանձարձակութիւնները օր օրի վրա սաստկանում էին: Անհրաժեշտ էր ձեռք առնել վճռական միջոցներ: Արամը, զօր. Սիլիկեանը, զօր. Փիրումեանը եւ Դրօն խորհրդակցութիւն արին եւ որոշեցին, օրինակ տալու համար, պատժել Ուլուխանլուս եւ բանալ երկաթուղային հաղորդակցութիւնը: Խորհրդակցութեան միջոցին լուր ստացւեց, որ Կողբը պաշարւած է, Դաշբուռունի վիճակը շատ ծանր է, եւ Իգդիրի Ազդ. Խորհուրդը օգնութիւն է խնդրում:

Յաջորդ օր, փետրւար 22-ի առաւօտեան, 6-րդ եւ պարտիզանական զնդերից մի-մի դումարտակ եւ 2 թնդանօթ Կլիշի մարտկոցից շարժւեցին դէպի Ուլուխանլուս եւ դիրքեր բռնեցին դիւղի մօտ: Արամի առաջարկութեամբ, գործողութեան դիմելուց առաջ՝ փաստարան Գ. Ենգիբարեանից ու Երեւանի յայտնի վաճառական Հաջի Ռիզայից բազկացած մի պատւիրակութիւն ուղարկւեց մի անգամ եւս համոզելու համար ուլուխանլուսցիներին, որ խաղաղութեամբ բանան ճանապարհը: Զինւած թուրքերը ահազին բազմութեամբ ու դրօշակներով դրաւել էին դիրքերը եւ թիւրքական ազգային քայլերդն էին երդում: Նրանք մերժեցին ընդունել պատւիրակութիւնը:

Այն ժամանակ Դրօն տւեց յարձակման հրաման: Որոտացին թնդանօթները: Սկսեց տաք կռիւ: Նոյն ժամանակ արիւնահեղ կռիւներ էին տեղի ունենում Սուրմալուում, Ղամարլուում, Իւլայի չրջանում:

Մինչեւ երեկոյեան ժամը 5-ը թուրքերը ցոյց տւին կատաղի դիմադրութիւն: Ժամը 5-ին հայկական զօրամասերը դիմեցին ընդհանուր դրոհի: Հակառակորդը չդիմացաւ ու ջարդւած փախաւ, ցիր ու ցան եղաւ: Ուլուխանլուս դիւղը մատնւեց կրակի: Ուլուխանլուսցիները յայտնեցին հպատակութիւն եւ այնուհետեւ մինչեւ վերջ մնացին հաւատարիմ Հայաստանի պետականութեան ու ո՛չ մի զրկանքի չենթարկւեցին:

Ուլուխանլուսի դէպքի մասին Դրօն տւեց հետեւեալ հեռագիրը.

«Զօրամասը զնում էր Ղամարլու միանալու համար Ղամարլուի զօրամասին եւ բանալու Դաւալուում փակւած Կրդ զնդի մէկ դումարտակի ճանապարհը: Մէկ օրւայ հրացանաձգութիւնից յետոյ Աղհամզալուում, ուղարկւած հայ-թրքական պատւիրակութիւնը, որ թուրքերը յետ քաշւեն ու չխանգարեն զօրքերին առաջ անցնելու, արդիւնք չտւեց: Թուրքերը օգնութեան

հասած քրդերի հետ դիմացին յարձակման՝ կամենալով ջարդել մեր զօրամասը եւ գրաւել հրետանին: Թուրքերը ունէին ձեռքի ուժեր: Այն ժամանակ մենք որոշեցինք վերջ տալ այդ ամենին եւ օգնութիւն հասցրինք զնդ. Դուռ-խանեանին՝ հրամայելով յարձակել ու գրաւել Ուլուխանլուն, որ եւ կատարւեց: Ուլուխանլուն գրաւած է, չըջանը մաքրւած: Մեր զոհերն են՝ 9 սպանւած, 32 վիրաւոր, որոնցից երկուսը՝ սպայ: Թուրք պատգամաւորները մեղադրում են իւրայիններին, որի համար կան փաստեր, եւ խնդրում են հաշտութիւն: Մեր դրած պայմաններն են. բանալ ճանապարհները, չկտրել հեռագրական թելերը եւ հրացանի չրոնել զնացքները: 22 փետր. »:

Ուլուխանլուի գրաւումից յետոյ՝ բացւեց երկաթուղային հաղորդակցութիւնը Ալեքսանդրապոլի հետ, բացւեց եւ Ղամարլուի ճանապարհը: Ապա զսպեցին Կողբի, Սուրմալուի, Ղամարլուի թուրքերը, ազատեցին Ալի Ղը-ւըլի բնակիչները, պատժեցին Ալազեազի եւ Նոր-Բայազէտի թուրքերը:

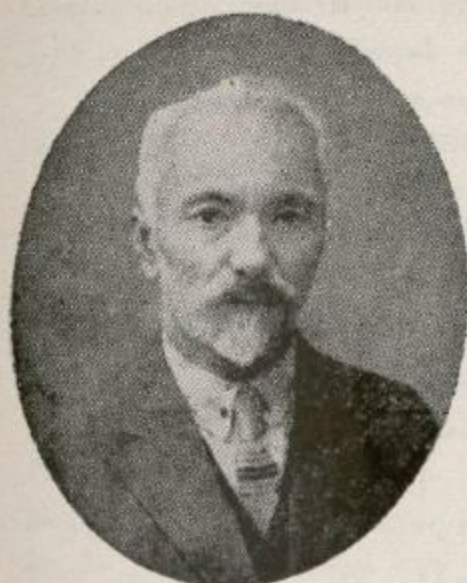
Առանձնապէս ուժեղ կռիւներ տեղի ունեցան Դաւալուի չըջանում, ուր, Խոսրովի մահից յետոյ, ձիաւոր հարիւրեակի հրամանատար էր նշանակւել սպայ Կուռօ Թարխանեանը, իսկ Դաւալուի զօրամասի — 1 գումարտակ, 1 հարիւրեակ — պետ՝ զնդ. Տէր. Սարգիսեանը: Դաւալուն չըջապատւած էր թշնամիներով եւ բոլորովին կտրւած Երեւանից: Շարաթներ շարունակ պաշտպանուած էր 3000-ից աւելի ջեւալցի քրդերից եւ Շարուրի, Վեդիբասարի, Արալըխի ու Բաշքենդի թուրքերից, որոնք կատաղի յարձակումներով՝ աշխատում էին գրաւել Դաւալուն եւ գերի առնել հերոսական դիմադրութիւն ցոյց տուող հայերին:

Այդ դէպքերի ընթացքին էր, որ Պարսկաստանից նահանջող Կուրանեան 2րդ դիվիզիան — 2 գնացքով, ձիաւորներով ու թնդանօթներով — կրուով եկել-հասել էր Սադարակ, ուր եւ չըջապատւել էր թուրքերի եւ քրդերի կողմից, որոնք մի վերջնադրով պահանջ էին ներկայացրել, որ կազակները յանձնեն իրենց զէնքերն ու ձիերը եւ այնպէս հեռանան: Կազակները մերժել էին եւ կռոււմ էին նրանց դէմ:

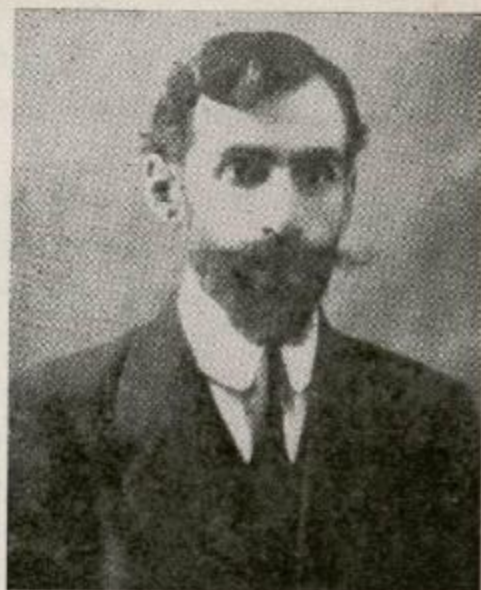
Թնդանօթների ու զնդացիների ձայնը առնելով՝ Կուռօ Թարխանեանը դուրս եկաւ հետախուզութեան եւ փողի հնչիւններով ու համազարկներով նշաններ էր անում: Երեկոյեան դէմ, թշնամու շղթան ճեղքելով, Արարատ կայարանը հասաւ մի զրահապատ ինքնաշարժ՝ մի սպայով եւ զնդացիներով. ու ոռմբերով զինւած 6 կազակներով: Ռուս զօրքերի հրամանատարը մի նամակով առաջարկում էր յաջորդ օրը միասին յարձակում գործել թշնամու վրա:

Միւս օր առաւօտեան ժամը 7-ին, զնդ. Տէր-Սարգիսեանի հրամանով, 2 վաշտ ու ձիաւոր հարիւրեակը շարժւեցին դէպի Սադարակ: Սկսեց կատաղի կռիւ: Քրդերն ու թուրքերը պաշտպանուած էին ճակատից ու թիկունքից, բայց երկու կրակի մէջ առնւած՝ չդիմացան ու վախան՝ մի մասը Դարալազեազի ուղղութեամբ, միւսը՝ Արաքսի միւս ափը: Կէսօրւայ մօտ հայ եւ ռուս զօրամասերը «կեցցէ»-ներով միացան իրար: Գրոհի ժամանակ երկու ոտքից վիրաւորւեց հարիւրեակի հրամանատար Թարխանեանը: Դաւալուի

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԴԱՇՏՈՒՄ

Մ. ՄՈՒՍԻՆԵԱՆ

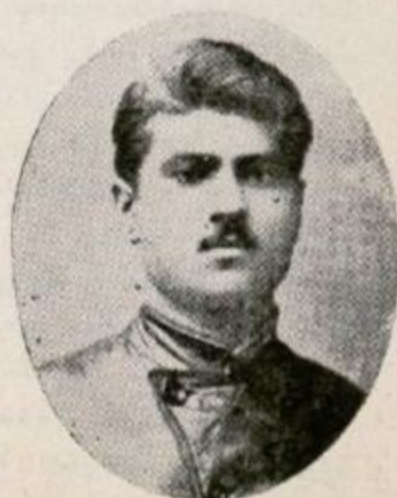
Ա. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆ

ԲԺ. Յ. ՄԵԼԻՔԵԱՆ

Ա. ՇԱՀԵԱԹՈՒՆԻ

Յ. ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ

ժողովուրդը խանդավառ ընդունելութիւն արաւ կաղակներին, որոնք հայերին տւին մի քանի վազոն հաց, դարի, ռազմամթերք:

Յաջորդ օր, Դաւալուի ընակչութիւնը եւ հայկական զօրամասերը կաղակների հետ միասին մեկնեցին դէպի Երեւան:

Ղամարլուի եւ Դաւալուի շրջանի դէպքերի առթիւ Երեւանից Թիֆլիս ուղարկւեցին բազմաթիւ հեռագիրներ. մահմետականները մեղադրում էին հայերին, հայերը՝ մահմետականներին: Հայերի կողմից հետեւեալ ձեւով էր ներկայացւում կացութիւնը:

Փետր. 21-ին Երեւանի զօրքերի հրամանատար գնդ. փրումեանը հեռագրեց ներքին գործերի նախարարին. «Մահմետականների անընդհատ յարձակումները զինուորական, մարդատար, բեռնակիր եւ սանիտարական գընացքների վրա չեն դադարում՝ չնայած ձեռք առնւած միջոցների: Աւագակային յարձակումները մեծ չափերով տեղի են ունենում երկաթուղու, խճուղու, հեռագրային գծերի վրա, կայարանները կողոպտւել են, կամուրջները քանդւել, որի պատճառով կտրւած ենք ամբողջ աշխարհից. առանձնապէս ահաբեկւած է ռուս ազգաբնակչութիւնը, որը թողնելով ամէն բան՝ հեռանում է Կովկասի սահմաններից: Թուրքերը յարձակւել են Ղամարլուի վրա, ուղարկեց պատգամաւորութիւն, որը ենթարկւելով հրացանաձգութեան՝ յետ դարձաւ: Թուրքերը իրենց ուժերը կենտրոնացրել են Ուլուխանլու եւ Աղհամզալու կայարաններում, ուր եւ զինաթափ են անում զինուորական գընացքները: Երեւանի նահանգային կոմիսարիատը ստիպւած էր զինւած ուժերով վերականգնել կարգը նաեւ հեռագրային եւ երկաթուղային գծերի վրա: 48 ժամ ժամանակ է տրւած կապ հաստատելու համար Դաւալու կայարանի հետ, որտեղ պահւում է մի զօրամաս. այս պահանջն չկատարելու դէպքում զօրք կուղարկեմ: Մի քանի օրւայ կռիւներում կորցրել ենք երկու սպայ, ինը զինուոր. վիրաւորւած են 2 սպայ եւ 37 զինուոր»:

Փետր. 27-ին Երեւանից Զինւ. Միութեան նախագահ ըժ. Յ. Մելիքեանը ուղիղ հեռագրաթելով հաղորդում էր Թիֆլիս. «Կացութիւնը նահանգում յուզումնալից է: Դաւալուից 70 զինուորներ ճանապարհւեցին Ղամարլու. ճանապարհին հրացանի բռնւեցին թուրքերի կողմից. 10 հոգի վերադարձան վիրաւորւած. մնացած 60-ը կորել են յայտնի չէ թէ ուր. ենթադրւում է, որ սպանւած են: Այդ բանից Ղամարլուի մեր զօրամասերը սարսափելի ելեկտրականացած են եւ պահանջում են անյապաղ գնալ մաքրել Ղամարլու—Դաւալու ճանապարհը: Այսօր այնտեղ ուղարկւեց հայ-թրքական մի պատգամաւորութիւն, բայց Օվչարի գիւղում թուրքերը բռնել են պատգամաւորներին, զինաթափել նրանց պահակներին եւ ամենքին յետ դարձրել: Դաւալուն եւ Ռեհանլուն շրջապատւած են թուրքերով, եւ խիստ հրացանաձգութիւն է տեղի ունենում... Այս առաւօտ եկաւ Թիֆլիսի պատգամաւորութիւնը եւ վաղը մեկնում է Ղամարլու ու Դաւալու զրահապատ գնացքով, իսկ այսօր ցերեկը Ղամարլու մեկնեց կոմիսար Դրօն զինուորներին հանդատացնելու համար, որովհետեւ նրանք վերջնադիր են ներկայացրել, որ եթէ զօրախմբին թոյլ չտրւի յարձակման դիմելու, զինուորները ինքնադատաստանի

կենթարկեն հրամանատար գլխասլետ թարվերդեանին: Դրութիւնը շատ լուրջ է»:

Թիֆլիսում Երեւանից ստացւող լուրերը առաջ էին բերում ահագին իրարանցում: Անդրկ. Կոմիսարիատը ուղարկել էր մի պատւիրակութիւն՝ տեղն ու տեղը քննելու հայ-թուրքական ընդհարումների պատճառը: Պատւիրակութեան անդամներ Խ. Կարճիկեանի եւ Ջաֆարովի բերած զեկուցումները բուն վիճարանութիւնների նիւթ դարձան Սէյմի փետր. 19-20-ի նիստերում: Մահմետական պատգամաւորները մեղադրում էին հայերին, թէ նրանք մաքրում են Երեւանի նահանգը մահմետական ազգաբնակութիւնից՝ հայկական հող պատրաստելու նպատակով: Հայերն, ընդհակառակը, ընդհարումների պատճառ էին ցոյց տալիս թուրքերին, որոնք արգելք էին յարուցանում ռազմաճակատ մեկնող զօրամասերի առջեւ: Այս առթիւ էր, որ Խ. Կարճիկեանը Սէյմում արտասանեց իր պատմական մէկ ճառը՝ հանգամանօրէն ներկայացնելով հայ-թուրքական կռիւների էութիւնը:

«Երբ Անդրկ. Կոմիսարիատը, առաջ նա, լուրեր ստացաւ, որ Երեւանի նահանգի ու Բորչալուի գաւառի որոշ մասերում կատարւում են դէպքեր, որոնք ոչ միայն խանգարում են նահանգի ու գաւառի խաղաղ կեանքը, այլ եւ բոլորովին անդամալուծում են երկաթուղային հաղորդակցութիւնը. երբ լուր հասաւ, որ Ուլուխանլու—Ջուլֆա երկաթուղամասի վրա մի շարք անկարգութիւններ ու քրդական յարձակումներ կանգնեցրել են հաղորդակցութիւնը, երբ յայտնի դարձաւ, որ այնտեղ գնացքների արհեստական խորտակումներ են արւում, թալանւում են դէնք փոխադրող ամբողջ գնացքներ. երբ տեղեկութիւն եկաւ, որ գնացքներից մարդիկ են դուրս հանւում ու սպանւում. միւս կողմից, երբ լուր ստացւեց, որ երկաթուղագծի վրա այս ու այն կողմ փոխադրւող հայ զօրամասերը գնդակահարում են խաղաղ բնակիչներին, — Անդրկ. Կոմիսարիատի համար պարզ դարձաւ, որ կացութիւնը խիստ սպառնական է եւ անհրաժեշտ է ձեռք առնել անմիջական միջոցներ»: Եւ ահա ուղարկեց յատուկ պատւիրակութիւն, որի վրա դրւեց պարտականութիւն բանալու Սանդար—Սադախլու երկաթուղին, որ փակել էին թուրքերը, եւ խաղաղացնել Երեւանի նահանգը:

«Արդ՝ ի՞նչ է տեսնում, ի՞նչ է անում պատւիրակութիւնը:

«Սանդարում պատւիրակութեան ներկայանում են գիւղերի պատւիրակները, որոնք «միաբերան յայտնեցին, թէ աւելի համբերել այլեւս չեն կարող, թէ այն, ինչ որ կատարւում է Բորչալուի գաւառում, այլեւս անտանելի է: Ջարդերը, կողոպուտն ու թալանը, սպանութիւնները, քայքայումը, հրկիզումները տեղական մահմետական ազգաբնակութեան հասցրել են այնպիսի մի վիճակի, որ նրանք է՛լ չեն կարող համբերել: Եւ պահանջեցին Անդրկ. Կոմիսարիատի պատւիրակութիւնից ձեռք առնել ամենախիստ ու շտապ միջոցներ. պահանջում էին հաստատել ժողովրդական ռազմա-յեղափոխական դատարան, որ նա դիմէ կտրուկ միջոցների եւ նոյնիսկ մահապատիժի»:

Ուլուխանլուում պատւիրակութեան առջեւ պարզւում է այսպիսի պատ-

կեր. «Ուլուխանլուսն ներկայացնում է պատերազմական մի բանակ: Նախ՝ պատերազմութեան դիմաւորեց այդ կայարանի զինւած պահակախումբը՝ մի քանի հարիւր զինւած զիւղացիներ, մի քանի հարիւր հոգի ձիաւորներ, ամենքը զինւած: Այս մեծ հանդուցային կայարանը բոլորովին այրւած է, այնպէս որ հեռադրաթելը վերականգնելու նպատակով էջմիածին կայարանից մեզ հետ առած ծառայողներին տեղ չկար տեղաւորելու: Մենք իմացանք, որ մի քանի օր առաջ այնտեղից հեռացել էին բոլոր ծառայողները, որովհետեւ կայարանի վրա յարձակւել էին քրդերը, այրել, քար ու քանդ արել ու կողոպտել ամէն ինչ, կրակի մատնել կայարանի բոլոր շէնքերը: Մահմետականների ներկայացուցիչները յայտնեցին, որ նրանք թոյլ չեն տայ, որ պատերազմից մնացած պետական ստացւածքը բաժին հասնի բացառապէս հայերին կամ վրացիներին. նրանք պահանջում էին, որ այդ ստացւածքը հաւասարապէս բաժանւի Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդների միջեւ: Մասնաւորապէս, պահանջում էին, որ մահմետականներին տրւի այն քանակութեամբ զէնք, ինչ քանակութիւն որ համապատասխան է իրենց ազգաբնակչութեան թւին: Յետոյ, մահմետականները յայտնեցին, որ իրենք թոյլ չեն տայ երկաթուղային հաղորդակցութեան վերականգնումը, մինչեւ որ իրենց հիմնական պահանջը չգոհացւի. եթէ հայերը կամենում են խաղաղութեամբ կարգադրել այս բխումը, նրանք պարտաւոր են անյապաղ լուծել իրենց զօրագնդերը եւ զէնքերը յանձնել թուրքերին, այլապէս իրենք թոյլ չեն տայ կարգի վերականգնումը...

Պատերազմութիւնը ընդունում է նաեւ քրդերի ներկայացուցիչներին: Նրանք յայտնում են, թէ, ճիշտ է, իրենք թալանում ու քանդում են եւ կը շարունակեն քանդել ու թոյլ չեն տայ, որ երկաթուղային հաղորդակցութիւնը վերականգնի, որովհետեւ քիւրդ բնակչութիւնը բոլորովին մատնւած է անուշադրութեան եւ դատապարտւած է սովի: Մթերք ու նպաստ ստանում են մահմետականներն ու հայերը, բայց ոչ քրդերը: Եւ, հետեւաբար, քանի որ երկաթուղին գոյութիւն ունի միայն մահմետականների ու հայերի համար, իրենց ուրիշ ոչինչ չէ մնում, բացի թալանից եւ ճանապարհին հանդիպած ամէն բան փչացնելուց»:

Ապա պատերազմութիւնը հասնում է Երեւան, ուր իրար հետ կռուող հայերն ու թուրքերը նոր էին հաշտւել, իրրեւ նախապայման ընդունելով հայ-մահմետական խառն զօրագնդերի կազմութիւնը: «Հայկական կազմակերպութեանց ներկայացուցիչները յայտնեցին, որ ամէն բան, որ կատարւում է այժմ Անդրկովկասում, յանգում է որոշ մտքի: Նախ՝ բոլոր այն երկաթուղագծերի վրա, ուր ապրում են մահմետականները, համարեա միաժամանակ տեսնում ենք որոշ բնոյթ կրող յուզումներ, որոնք վերջանում են երկաթուղային հաղորդակցութեան խանգարումով: Մատնանշում են Սանդար—Սադախլու երկաթուղագիծը, Ուլուխանլու գիծը: Յետոյ, նրանք յայտնեցին, որ բոլոր խռովութիւնները տեղի են ունենում երկաթուղու մօտ երկաթուղային հաղորդակցութեան շուրջը... Նրանք կարծում էին, որ այս ամենը պատահական բան չէ, որ կան ինչ որ մութ տարրեր, որոնք առաջ են

բերում այդ ամենը եւ դորձում որոշ նպատակով, որպէսզի խանդարեն Հաղորդակցութեան միջոցները, արգելք հանդիսանան ռազմաճակատի պաշտպանութեան, եւ որ այս բանում թէ՛ մահմետական ու հայ եւ թէ՛ ամբողջ Անդրկովկասի ազգաբնակչութիւնը դորձիք է այդ մութ ուժերի ձեռքին... Երեւանի նահանգի արեւելեան մասը, ուր ազգաբնակչութիւնը խառն է, արդէն համարեա անծանօթ մի երկիր է. յայտնի չէ, թէ ինչ է կատարւում այնտեղ. ոչ ոք ոչ մի լուր չի ստանում եւ այնտեղ մուտք դորձելը բոլորովին անհնար է:

«Միւս կողմից հայ հասարակութեան վիճակը չափազանց ծանր էր այնտեղ: Նախ, ինչպէս ձեզ յայտնի է, այնտեղ կազմակերպւում են հայկական զորամասեր, որոնք պէտք է ուղարկէին ռազմաճակատ: Այդ զորամասերը մի քանի շաբաթ սպասեցին ուղարկւելու օրին: Որոշ մասեր առաջ շարժւեցին, երկաթուղագծի վրա, դիժն ու պահեստները պահպանելու համար: Եւ ահա ստեղծւեց այնպիսի դրութիւն, որ անհնար էր ոչ ռազմաճակատ ուղարկել, ոչ էլ Շահթախթում, Դաւալուում եւ, կարծեմ, Նախիջեւանում կանգնած զորամասերին օգնութիւն հասցնել: Նրանք կտրւեցին իրարից եւ ո՛չ մի հնար չկար նրանց միջեւ կապ հաստատելու: Հայ զորամասերը չէին կարող հանդուրժել նման դրութիւն, չէին կարող հանդուրժել, որ շաբաթներով մնան նստած ու չկարողանան մեկնել ռազմաճակատ: Ինձ յայտնեցին հայ գործիչները, որ նրանք թափեցին ամէն ճիգ, որպէսզի զսպւած պահեն այդ զորամասերը. նրանք զգում են, որ մութ ուժերը դրդւում են նրանց յարձակւելու մահմետական բնակչութեան վրա: Ես տեսել եմ հայ զորամասերը թէ՛ այստեղ եւ թէ՛ ուրիշ տեղեր եւ պէտք է ասեմ, որ Երեւանում նրանք բաւական կարգապահ են, բայց նրանց ա՛յս վիճակում պահելը կը լինի դրեթէ անհնար...»

«Մեր գլխաւոր նպատակն էր երկաթուղային հաղորդակցութեան վերականգնումը Ուլուխանլու եւ Զուլֆա կայարանների միջեւ: Մենք այդ չկարողացանք կատարել, որովհետեւ չկարողացանք անցնել այնտեղ: Մեր ստացած տեղեկութիւններով կամուրջներն ու գիծը այնտեղ բոլորովին փչացած են եւ եթէ մենք ուզենայինք դնալ, պէտք է մեզ հետ առնէինք չինւածանիւթերի մի ամբողջ գնացք, որպէսզի վերականգնէինք ճանապարհը: Մեզ ասում էին, թէ մեզ կը ձերբակալեն եւ թոյլ չեն տայ առաջ անցնելու: Պատւիրակութիւնը վերադարձաւ առանց որեւէ բան անելու»:

Աւելի մօայլ պատկեր դժւար էր գծել: Երկու ժողովուրդներ՝ կոկորդ-կոկորդի՝ յօշոտում են միմեանց, իսկ երկրի կենտրոնական իշխանութիւնը դատարկ խօսքերից զատ ոչինչ չունի նրանց ասելիք: Այս պայմաններում մեծ պաղարիւնութիւն ու կամք պէտք էր տեղական գործիչներին՝ «մութ ուժերի» սադրանքին չենթարկւելու համար: Եւ դրա վրա էր հրաւիրում Կարճիկեանն իր զեկուցման վերջում՝ պատասխանելով միաժամանակ թուրք պատգամաւորների աղմկարար ու դրդուիչ ճառերին. «Ես մտնում եմ հայ ու մահմետական տեղական գործիչների դրութեան մէջ. այնտեղ հրդեհն արդէն սկսւած է, իսկ մենք չենք տալիս ոչ մի օգնութիւն եւ ոչ մի միջոց հանգցնելու հա-

մար այդ հրդեհը: Բայց, քաղաքացի պատգամաւորներ Անդրկովկասեան Սէյմի, մի՛ խանդարէք նրանց, թո՛ղ աւէք, որ նրանք իրենք հանգցնեն հըրդեհը — մենք նրանց օգնել չենք կարող այժմ: Մի՛ հանէք փոթորիկ հրդեհի ժամանակ: Մենք չպէտք է կորցնենք մեր պաղարիւնութիւնը: Քաղաքական ղեկավար մարմինը, այսպիսի ահաւոր վայրկեանին, երբ ամենքս կանգնած ենք անդունդի եզերքին, իրաւունք չունի կորցնելու հաւասարակշռութիւնը, իրաւունք չունի զբաղւելու միմեանց դէմ ամբաստանագրեր պատրաստելով: Մեզանից ամէն մէկը պատասխանատու է ո՛չ միայն իր համար, այլ եւ հայերի, մահմետականների ու վրացիների — մենք պատասխանատու ենք ամբողջ ազգաբնակչութեան համար: Մենք չպէ՛տք է դուրս դանք, իրրեւ միմեանց մեղադրողներ. մենք հանդէս պէտք է դանք, որպէս դադափարական քաղաքական մի մարմին, որը այս յուզումնալից վայրկեանին կոչւած է փրկելու երկիրը: Ես կոչ եմ անում պաղարիւնութեան ու սեփական պարտքի գիտակցութեան»:

Ի՞նչ ազնիւ խօսքեր, որոնք, սակայն, հնչում էին անապատի մէջ: Գազանական տարերքը խցել էր ամենքի ականջները:

Ուլուխանլուի եւ Ղամարլուի դէպքերի վրա, Երեւան մեկնեց մի ուրիշ պատւիրակութիւն, այս անգամ Սէյմի կողմից, որի նախագահ Գէորգաձէն Սէյմի մարտ 7-ի նիստում ներկայացրեց մանրամասն զեկուցում, որի մէջ, ի միջի այլոց, ասում էր. «Երեւակայեցէք երկաթուղին, որի վրա մի ժամանակ եռում էր կեանքը, սուլում էին շոգեշարժները, դործում էին արհեստանոցները, տրւում էին հեռագիրներ, ժողովուրդը օգտւում էր քաղաքակրթութեան պտուղներից: Իսկ այժմ այդ երկաթուղու վրա ոչի՛նչ չէք վերանի. չկան կայարաններ, չկան շէնքեր, ամէն ինչ թալանւած է, ամէն բան փչացած, կայարաններում չէք տեսնի ո՛չ մի կենդանի էակ, ո՛չ մի ծառայող — ամէն ոք հեռացել-կորել է, ոչինչ չի մնացել: Այս վիճակում են գտնւում Ուլուխանլու, Արարատ եւ ուրիշ կայարանները: Պատւիրակութեան ունեցած տեղեկութիւններով դէպի Զուլֆա տանող դժի վրա կանգուն է մնացել միայն Ղամարլու կայարանը, ուր կանգնած է հայկական մի հարիւրեակ: Այս վիճակում գտնուող երկաթուղու վրա, որեւէ շարժում, զօրամասերի որեւէ փոխադրութիւն — ինչ զօրամաս էլ ուղղւած է լինի՝ ուռւ, թէ հայ — բոլորովին անհնար է: Ծիշտ է, երկաթագծերը դեռ հանւած չեն, փայտեղէն մասը դեռ իր տեղումն է, բայց կատարելապէս անմարդաբնակ են եւ ճիգ է թափւում, որ այդպէս էլ մնան: Եթէ այդ ճանապարհով անցնելու լինէք, ճանապարհի երկու կողմը կը տեսնէք փորւած դիրքերում նստած քրդեր կամ մահմետականներ: Երբ մենք մօտենում էինք մի աւերւած ու քար ու քանդ արւած կայարանի, կայարանում եւ ուրիշ շէնքերում նկատեցինք ինչ որ զինւած մարդկանց: Մահմետականների պատւիրակութիւնը իջաւ վաղոնից, մօտեցաւ այդ զինւած անձանց եւ հարցրեց. ի՞նչ կայ, ինչո՞ւ են նստած այստեղ: Զինւած մարդիկ սկզբում հեռացան մի կողմի, ապա յետ եկան եւ բացատրեցին, որ իրենք քրդեր են և եկել են տանելու մնացած գերաններն ու իրերը: Եւ երբ քիչ հեռու տեսանք զինւած մի հրոսախումբ, պատւիրակութիւնը ստիպ-

ւած էր դառնալ յետ, բայց այդ զինւած ամբոխը սպիտակ դրօշակը ձեռքին հասաւ ու յայտնեց, որ այդ կամուրջները այրել են ոչ թէ իրենք՝ մահմետականները, այլ քրդերը»:

Սակայն, «Պատւիրակութիւնը լսեց եւ այլ կարգի գանդատներ. հայկական զօրամասերը ճակատ են գնում. ճակատում թողնւած է հսկայական, բազմամիլիոն արժէք ունեցող գոյք. այդ գոյքը սեփականութիւն է կազմում Անդրկովկասում ապրող բոլոր ժողովուրդների — ե՛ւ հայերի, ե՛ւ մահմետականների ու վրացիների, այդ պատճառով, հայ զօրամասերը, որոնք գրաւում են այդ գոյքը եւ յայտարարում են իրենց սեփականութիւն, չպէ՛տք է թոյլատրեն անցնելու ռազմաճակատ»... Այն օրը, որ մեր պատւիրակութիւնը հասաւ Երեւան, շտապով հայերից ու մահմետականներից բաղկացած մի ուրիշ պատւիրակութիւն էր ուղարկւած: Մերձաւոր մի գիւղում հայերի եւ մահմետականների միջեւ ընդհարում էր սպասւում, եւ այդ պատւիրակութիւնը որոշ ժամանակից յետոյ վերադարձաւ ու յայտնեց, որ մահմետականները դուրս են եկել պատւիրակութեան առջեւ, խլել են նրանցից հրացաններն եւ ուրիշ զէնքերը: Այս ամենը կատարւեց մեր ներկայութեամբ, ձեր պատւիրակութեան աչքի առջեւ, եւ կարելի է թւել շատ դէպքեր, երբ հայ զինւորները սպանել են թուրքերին եւ, ընդհակառակը, թուրքերը սպանել են հայերին: Միւս կողմից տեղի են ունենում մասնաւոր ընդհարումներ ու սպանութիւններ: Ահա այսպիսի հանգամանքներում, երբ ոչ միայն ազատ հաղորդակցութիւն չկայ երկաթուղիներով, այլեւ փակւած է երթեւեկը գիւղերի միջեւ — ա՛յս դրութեան մէջ հայկական զօրքերի կոմիսար Դրօն յայտարարեց, որ բոլոր ռազմադիտական ճանապարհները փակւած են հայկական զօրամասերի առջեւ: Նա վճռական ու յամառ կերպով պահանջում էր, որ իրեն ցոյց տրւի որեւէ ճանապարհ, թէկուզ շատ վատ ու անյարմար, թէկուզ ամենաանանցանելի մի ճանապարհ: Այդ պահանջին նրան պատասխանեց, որ ռազմադիտական բոլոր ճանապարհները փակւած են ռազմաճակատ գնացող հայ զօրամասերի առջեւ: Մահմետականների ներկայացուցիչները չառարկեցին»:

«Երբ մի կողմից, գիւղերում, կանգնած են կանոնաւոր զնդեր ու գումարտակներ, իսկ միւս կողմից կանգնած են զինւած անկազմակերպ մահմետական զանգւածները, — ստեղծւում է այնպիսի յագեցած մթնոլորտ, որ ամենաաննշան առիթն իսկ բաւական է, որպէսզի բռնկւի ազգային հրդեհը: Եւ ահա այդ ազգային հրդեհը տեղի ունեցաւ փետր. 17-21-ին: Եթէ դուք նայէք Ղամարլու մեծ գիւղի վրա, որի բնակիչները բաղկացած են մահմետականներից ու հայերից, կը տեսնէք, որ այդ գիւղի մահմետական մասը չկայ, անհետացել է. չէք գտնի նրան, գոյութիւն չունի, բնաջնջւած է. իսկ հայկական մասը կանգուն է, չի վնասւել: Եթէ առնէք մի ուրիշ գիւղ՝ Աղհամզալուն, այդ գիւղում էլ բնակիչ չկայ. հեռացել, թաքնւել են, մի մասն էլ գուցէ, բնաջնջւած է: Ուլուխանլուն, աւելի մեծ ու հարուստ մի գիւղ, նոյնպէս դատարկւած է: Դաւալու գիւղից մահմետական բնակչութիւնը, տեսնելով յուսահատական վիճակը, հեռացել է յօժարակամ, յայտնի չէ թէ

ուր: Այսպիսի դրութեան մէջ են հայերի ասելով 18, իսկ մահմետականների տեղեկութիւններով 21 դիւղեր: Ամենացաւալին այն է, որ գիւղերի մաքրագործումը, այս, եթէ կարելի է ասել, գիւղերի ջարդ ու փշուր անելը կատարւել է մասնակցութեամբ հայկական կանոնաւոր զօրամասերի, որոնք այս հրդեհի ժամանակ օգնութեան են կանչւած Երեւանից եւ, փոխանակ օգնելու, իրենք էլ մասնակցել են այդ հրդեհին՝ գործի մէջ մտցնելով գնդացիներ ու հրետանիներ: Երեւան քաղաքի դէպքերը արձագանգ եղան Դաւալուի դէպքերի: Երեւանում սկսւել է հրացանաձգութիւն ու կոտորած: Հետեւանք՝ 36 մահմետական դերեզման եւ 56՝ հայկական... Հայ ու մահմետական խանութները բոլորովին ջարդւած ու թալանւած են եւ եթէ չլինէին մի քանի հասարակական գործիչներ մահմետականների ու հայերի կողմից, Երեւանում ահաւոր ջարդ ու կոտորած տեղի կունենար: Բայց, ինչպէս վկայեց պատւիրակութիւնը հայ ու մահմետական ներկայացուցիչների առջեւ Երեւանում, շնորհիւ Դրոյի, Արամ փաշայի եւ Երեւանի պարետ Շահխաթունիի եռանդուն միջամտութեան, կոտորածը լայն ծաւալ չի ստացել: Նրանք ամբողջ օր շրջում էին քաղաքում, հանդարտեցնում թշնամի կողմերը եւ, վերջ ի վերջոյ, փակեցին այդ դժբախտ դէպքը»:

Այս զեկուցումը բուռն փոթորիկ առաջ բերեց Սէյմում, յատկապէս, մահմետական պատգամաւորների կողմից: Նրանք իրար յետեւից բարձրանում էին ամբիոն եւ արտասանում ցասումով լի, կրքոտ ճառեր՝ ուղղւած հայերի ու Դաշնակցութեան դէմ: Ամբողջ պատասխանատուութիւնը, նրանց կարծիքով, ընկնում էր հայերի վրա, որոնք բռնի միջոցներով ձգտում էին ստեղծել «հայկական հողամաս»: Հայկական զօրամասերը չեն ենթարկւում կենտրոնական իշխանութեան եւ փոխանակ ռազմաճակատ մեկնելու՝ կռւում են խաղաղ ազդարնակութեան դէմ: Երեւանի դէպքերի հեղինակները Դրօն, գնդ. Փիրումեանն եւ մի շարք ուրիշ հայ զինւորականներն ու գործիչներն են: Անհիմն է այն ամբաստանութիւնը, թէ մահմետականները փակում են ճանապարհը հայ զօրամասերի առջեւ եւայլն եւայլն:

Ի վերջոյ, Սէյմը ընդունեց մի բանաձեւ, որի հիմնական միտքն այն էր, թէ անմիջապէս պէտք է ձեռք առնւեն վճռական միջոցներ, որպէսզի զօրամասերը կարողանան առանց արգելքի անցնել դէպի սահմանագլուխ: Սակայն, ի՞նչ արժէք ունէր նման բանաձեւը, երբ Անդրկովկասի իշխանութիւնը զուրկ էր ամենատարրական գործադիր միջոցներից: Ուրիշ անգամների պէս, այս բանաձեւն էլ մնաց մեռած տառ, իսկ կեանքը գնաց իր ճանապարհով: Մահմետական շրջանները շարունակեցին յուզւել եւ ըմբոստանալ՝ նըպաստելով թիւրքական ռազմական ծրագիրներին: Հաշտարար պատւիրակութիւնները ոչ մի օգուտ չէին տալիս, բացի աւելորդ զոհեր պատճառելուց: Թիւրքերի մօտ ուղարկւած խառն պատւիրակութիւններից մէկի մէջ սպանւեց երեւանցի հասարակական գործիչ փաստաբան Լեւոն Մուշեղեանը:

Դրութիւնը ծանրանում էր եւ նրանով, որ նահանգը ապրում էր արտակարգ պարենաւորման տագնապ: Խանութների եւ պահեստների առջեւ կանգնած երկար «պուչեր»-ը յուզում էին ժողովրդին, խռովում նրա միտքը:

Մարդիկ դեռ սովոր չէին մեծ զրկանքների եւ պահանջում էին հաց, նաւթ, շաքար...

Մարտ 12-ին նահանգային կոմիսար Ս. Թորոսեանը հեռագրում էր Թիֆլիս. «Պարենաւորման հարցը Երեւանի նահանգում ահաւոր բնոյթ է ըստացել. Երեւանում հացի բաշխումը հասցւած է անտանելի փոքր չափի: Ո՛չ մի պաշար չկայ: Նոր-Բայազէտ, Նախիջեւան, Օրդուբաթ քաղաքները մնացել են առանց հացի, նաւթի, շաքարի եւ առաջին անհրաժեշտութեան այլ կարգի նիւթերի, իսկ Նախիջեւանի եւ Նոր-Բայազէտի գաւառները գտնւում են սոված խռովութիւնների ու բռնութիւնների նախօրեակին»:

Եւ խռովութիւններն ու բռնութիւնները չուշացան: Այստեղ ու այնտեղ սկսան կատարւել յարձակումներ պետական պահեստների եւ մասնաւոր խանութների ու հացի փութերի վրա: Դրութիւնը դառնում էր սպառնական: Անհրաժեշտ էր ուժեղ եւ արագ գործող, վճռական ու միակամ իշխանութիւն: Այդ իշխանութիւնը Արարատեան դաշտը ունեցաւ յանձին Արամին:

Այս պահանջի գիտակցութեամբ, Երեւանի ազգաբնակչութիւնն ու զինւորականութիւնը, էրզրումի անկման լուրի տպաւորութեան տակ, մի քաղմամարդ ժողովում որոշեցին Արամին յայտարարել դիկտատոր եւ ամբողջ իշխանութիւնը կենտրոնացնել նրա ձեռքը: «Մեր Հայրենիք» երգելով հազարաւոր բաղմութիւնը շարժեց դէպի Արամի բնակարանը եւ յուզիչ հանդիսաւորութեամբ հռչակեց նրան դիկտատոր: Վրա հասան քաղաքի զօրամասերը եւ երգեցին հնազանդ լինել նորընտիր դիկտատորին: Այդ քայլին իր անվերապահ հաւանութիւնը տւեց եւ Ազգ. Պորհուրդը: Այսպիսով, մարտի առաջին օրերից սկսած՝ Երեւանի բովանդակ իշխանութեան մարմնացումը դարձաւ Արամը, որ իր զարմանալի նրբամտութեան ու տակտի շնորհիւ կարողացաւ շաղկապել չրջանի բոլոր գործօն տարրերը, աշխատանքի լծել ամենքին: Զեռք-ձեռքի տւած Դրոյի, զօր. Սիլիկեանի ու Փիրումեանի, նահանգական կոմիսար Ս. Թորոսեանի, քաղաքական կուսակցութիւնների եւ կառավարական ու հասարակական մարմինների հետ՝ նա երեւան բերեց արտակարգ եռանդ եւ, ամենատաղնասլալի վայրկեանին, ձեռնհասութեամբ վարեց Արարատեան դաշտի հայ ժողովրդի ճակատագիրը:

Ըստ ձեւի, Արամի դիկտատոր նշանակւելուց յետոյ էլ իշխանութիւնը մնաց Ազգ. Պորհուրդի ձեռքին: Յատուկ Կոմիտէի փոխարէն այժմ գործում էր առանձին մի մարմին, որի անդամները կոչւում էին վարիչներ: Այս մարմինը փաստօրէն Արարատեան դաշտի կառավարութիւնն էր, որի նախագահն ու զինւորական գործերի վարիչը Արամն էր, ներքին գործոց վարիչը՝ Սահակ Թորոսեանը, պարենաւորմանը՝ Մկ. Մուսիսեանը, ելեւմտականը՝ Յովհ. Մելիքեանը, ինքնապաշտպանութեանը՝ Արշ. Աստուածատրեանը: Քիչ վերջը, մարմնի կազմի մէջ մտան նոր անձեր՝ Ալեքսանդրապոլի նախկին քաղաքագլուխ Կամսարականը, բժ. Յ. Տէր-Միքայէլեանը (Օվին) եւ այլն. եղան եւ ուրիշ փոփոխութիւններ: Դրօն, իբրեւ զինւորական կոմիսար, մարտական ուժերի ոգին էր եւ զինւորական ծրագիրների գործադրողը՝ համախորհուրդ

ԶՕՐ. ՄԻԼԻԿԵԱՆ

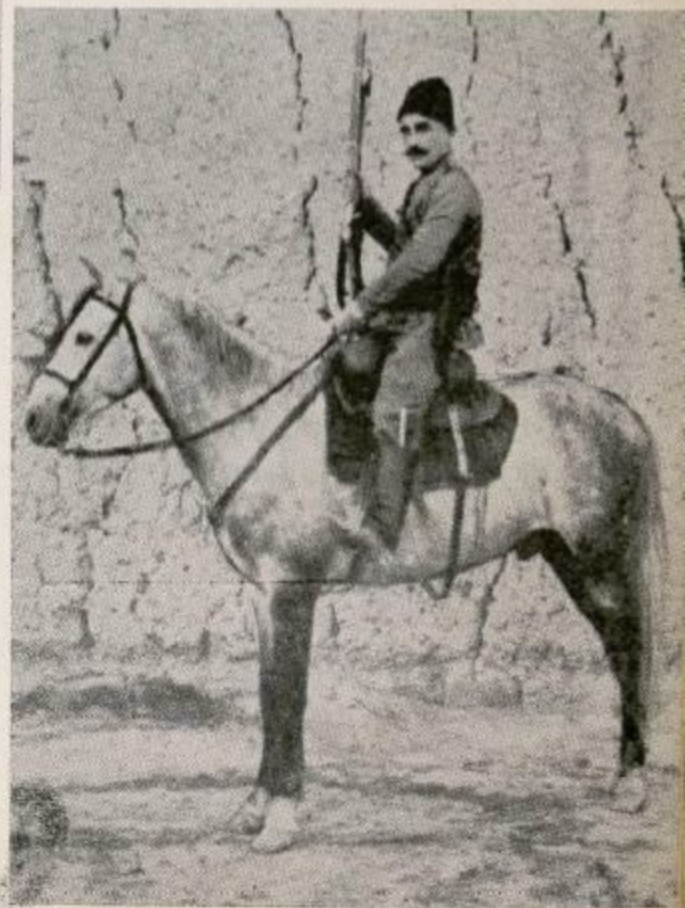
ԿՈՒՌՕ ԹԱՐԽԱՆԵԱՆ

ԶՕՐ. ԳԱՆԵԼԻ ԲԷԳ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ

ԳԵՐԵԳՐԵՆ ԵՊԻՍԿ. ՅՈՎԱԷՓԵԱՆՅ

ԶԻՄԼԻԱԿ

Արամի հետ: Այս մարմինը մնաց իշխանութեան գլուխ մինչեւ Հայաստանի խորհրդի ու կառավարութեան ժամանումը Թիֆլիսից:

Երեւանի կառավարութեան, ի վերջոյ յաջողեց, բանալ ռազմագիտական նշանակութիւն ունեցող գլխաւոր ճանապարհները, մաքրել խռովութիւնների բոյն ծառայող մահմետական վայրերը եւ որոշ կարգ ու կանոն հաստատել իրեն ենթակայ շրջաններում: Նա միջոցներ ձեռք առաւ դասալքութեան եւ անազակութիւնների դէմ: Նրա տրամադրութեան տակ կային 10—12,000 մարդած ու բաւական կարգապահ զինւորներ: Դրամական դրութիւնը կարգաւորելու համար պարտադիր տուրք դրեց ժողովրդի վրա, որը տալիս էր անտրտունջ, անգամ սիրով: Երբեք, դուցէ, հայ կեանքում իշխանութիւնն ու հասարակութիւնը այնպիսի համերաշխ միութիւն չէին կադմել, քան 1918 թւի դարնան եւ ամառայ պատմական ամիսներին, Արարատեան դաշտում, Մասիսի հովանու ներքեւ:

ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏ — ԲԱՇ ԱԲԱՐԱՆ

Այսպէս էր կացութիւնը Արարատեան դաշտում, երբ, Ալեքսանդրապոլի անկումից յետոյ, Հայկական բանակի մի մասը նահանջեց Երեւանի ուղղութեամբ եւ կուռով Հասաւ Սարգարապատ, մայիս 19-ին: Թիւրքերը նրանց հետապնդեցին երկու ճանապարհով՝ երկաթուղու ուղղութեամբ եւ Արագածի հիւսիս-արեւելեան փէշերով:

Դրանից առաջ արդէն, Արարատեան դաշտում համախմբւած էին եւ Վանի ու Ալաշկերտի շրջաններից նահանջած զօրամասերը: Ապրիլի կէսերին երեւանեան նահանգում, Հայկական շրջ դիվիզիայի պետ զօր. Սիլիկեանի հրամանատարութեան տակ, գտնւում էին 5րդ եւ 6րդ գնդերը, 4րդ գնդի մէկ գումարտակը եւ Վանի առաջին ու 2րդ գնդերը, 28 թնդանօթով:

Վանի երկու գնդերը, որոնք գրաւում էին Բարթողեան բարձունքները, ապր. 27-ին ենթարկւեցին յարձակման թիւրքերի կողմից, որոնք, հակառակ կնքւած զինադադարի, փորձեցին ա'յս կողմից խուժել Արարատեան դաշտը: Հայկական զօրքերը ցոյց տւին ուժեղ դիմադրութիւն: Շրջ գունդը նահանջեց մինչեւ Օրգով եւ Արհաջ, բայց յաջորդ օր անցաւ հակաշարձակման եւ արիւնահեղ ճակատամարտից յետոյ՝ յետ չարտեց թշնամուն: Սակայն, թիւրքերը ստացան օգնական ուժեր եւ յետ մղեցին Հայկական զօրամասը, որը ամբացաւ Խալֆալու-Սուլթանապատ գծի վրա: Կռիւները տեւեցին մօտ երկու շաբաթ: Այս կռիւներում մերոնք ունեցան մի քանի տասնեակ սպանւած եւ 80 վիրաւոր: Մայիս 9-ի ճակատամարտում, հերոսական մահով մեռաւ եւ Վանի շրջ գնդի հրամանատար սիրւած գնդ. Լեւոն Չարուխեանը՝ հայ լաւագոյն զինորականներից մէկը:

Ի վերջոյ, անդրկովկասեան կառավարութեան եռանդուն բողոքի վրա թիւրքերը նորից քաշւեցին Չինգիլի միւս կողմը: Հայկական զօրքերը տեղաւորւեցին Իգդիրում՝ Օրգովում ունենալով առաջապահներ: Միւս թեւը Սարգարապատ կայարանում էր՝ Կողբի առաջապահներով: Մի մաս էլ դրւած էր Արաքս կայարանում: Այսպէս մնաց դրութիւնը մինչեւ մայիս 15, երբ թիւր-

քերը դիմեցին ընդհանուր յարձակման Ալեքսանդրապոլի եւ, Զինդլի վրայից, Երեւանի ուղղութեամբ եւ յետ մղեցին մեր զօրքերը Իգդիրից ու Կողբից մինչեւ Արաքս: Միաժամանակ, ոտքի ելան տեղական թուրքերն ու քրքրեբը, եւ 1918 թ. մայիսի կէսերին Արարատեան դաշտը ամէն կողմից չրջապատեց թշնամիներով:

Կապութիւնը առանձնապէս ծանրանում էր եւ ընդհանուր դժոխային պայմաններով. Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի անկումից յետոյ, երկիրը բոլորովին կտրւած արտաքին աշխարհից՝ խճողւած էր բաղմահազար գաղթականներով, որոնք թափւած էին գիւղերում ու քաղաքներում եւ ճանապարհների վրա: Էջմիածին-Երեւան, Երեւան-Դիլիջան խճողու վրա խոնւում էին աննպատակ շարժւող գաղթականներ, սայլեր եւ անասուններ: Երկաթուղին չէր գործում: Պարենաւորման տազնապը օրէց օր սրւում էր. հացն ու ալրուստի այլ միջոցները դժւարութեամբ էին ճարւում: Այստեղ ու այնտեղ երեւում էին համաճարակ հիւանդութիւններ: Ժողովրդի եւ զօրքի հոգեկան վիճակը ընկճւած էր անսահման:

Այսպիսի դրութեան մէջ, թիւրքերի ընդհանուր յարձակումը մի պահ Երեւանում առաջ բերեց անասելի իրարանցում ու սարսափ: Դիմադրութիւնը շատերին թւում էր անհնար եւ անիմաստ: Յաղթութեան վստահութիւն չէին ներշնչում եւ մինչեւ այդ բանակից հասնող տեղեկութիւնները. զօր. Սիլիկեանի հաղորդագրութիւնները մոայլ գոյներով էին ներկայացնում զօրամասերի դիմադրական կարողութիւնը: Բնակչութիւնը պատրաստւում էր փախուստի:

Բայց ո՞ւր փախչել: Ճանապարհները դէպի Թիֆլիս ու Բաղու փակւած էին ամուր: Պարսկաստան տանող երկաթուղին չէր գործում. Շարուր-Նախիջեւանը մահմետականների ձեռքին էր: Իսկ հարաւից եւ արեւմուտքից թիւրքն էր գալիս՝ կոտորելով հանդիպող հային: Փախուստը այս պայմաններում հաւասար էր մահաւան, ինչպէս եւ անձնատուր լինելը: Ելք չկար: Ելքը դիմադրութիւնն էր, կռիւը. քանի որ մահը անխուսափելի է, գէթ պատւով մեռնել: Մտ'հ կամ ազատութիւն — ուրիշ փրկութիւն չկայ: Եւ ահա կատարւում է հրաշքը՝ մէկը այն հրաշքներից, որոնք գալիս են բոլորովին չսպասւած եւ փրկում անյոյս համարւած կապութիւնները: Ժողովուրդը, նրա առաջնորդները, զօրքը, ամենքը համակուում են մէկ դիտակցութեամբ. — յաղթել կամ մեռնել:

Եւ Արարատեան դաշտի ժողովուրդը մի մարդու պէս ոտքի է կանգնում: Գործում են ամենքը: Ազգային Խորհուրդը վարում է բանակի լրացման, կազմակերպման ու մատակարարման գործը: Հրամանատարութիւնը կարգաւորում ու բարձրացնում է զօրքի մարտական ոյժը: Զօր. Սիլիկեանը մի շարք հրամաններով ու կոչերով խրախոյս է ներշնչում զինուորների ու հասարակութեան: Ամենքը լծւում են թիկունքային աշխատանքի: Կանայք, օրիորդներ՝ ուտելիք, ծխախոտ, վիրակապներ են պատրաստում: Հոգեւորականութիւնը խաչ ու քարոզով մտնում է ժողովրդի ու զօրքի մէջ: Գարեգին եպ. Յովսէփեանը շրջում է մի մասից միւսը եւ իր հրաշունչ ճառերով

բարձրացնում է զօրքի տրամադրութիւնը: Կրկնում էին Վարդանանց պատմական օրերը...

Երբ մայիս 21-ին երկաթուղու ընթացքով շարժւող թիւրքերը երեւացին Սարգարապատի մօտ, այլեւս իրենց առջեւ գտան յաղթելու վճռականութեամբ տողորւած հայ զինուորին: Մօտաւոր հաշուով, զօր. Սիլիկեանի զօրքի քանակը, այդ օրերին, հասնում էր 10,000 հոգու՝ բաղկացած հետեւեալ մասերից. 4րդ դունդը, 1,500 սւին, 5րդ դունդը՝ 800, պարտիզանական առաջին դունդը՝ 1,200, երզնկայի դունդը՝ 700, Մակուի դունդը՝ 300, սպայակոյտի պարէտի դումարտակը՝ 200, Վանի առաջին եւ երկրորդ գնդերը՝ 2,500 սւին, 2րդ ձիաւոր դունդը՝ 700, Զէյթունի ձիաւոր դունդը՝ 500, պարտիզանական ձիաւոր դունդը՝ 800, յատուկ ձիաւոր դունդը՝ 500, Սըմբատի, Դալի Ղազարի, Մուրատի խմբերը՝ 500 ձիաւոր, եւ 4 մարտկոց 16 թնդանօթներով*):

Այս ուժերը բաժանւած էին երկու մասի. մի մասը Դրոյի հրամանատարութեան տակ Բաշ-Աբարանի ճակատում, միւսը՝ զօր. Դանիէլ բէգ փրումեանի հրամանատարութեան տակ Սարգարապատի դաշտում: Զօրքերի ընդհանուր հրամանատարն էր զօր. Սիլիկեանը, սպայակոյտի պետ՝ գնդ. Վեքիլեանը, որ եւ գծել էր կուր ընդհանուր յատակագիծը:

Թիւրքերի կողմից, Սարգարապատի ճակատում, գործում էր 5րդ դիվիզիան եւ բաղմաթիւ անկանոն խմբեր, իսկ Բաշ-Աբարանի ուղղութեամբ՝ 3րդ դիվիզիան:

Կռիւները սկսեցին Սարգարապատում, ուր մեր զօրքերը գրաւել էին Ղարախանլու-Բեորփալու-Զէյլա գիւղերի գիծը: Մայիս 21-22-ին տեղի ունեցան մասնակի ընդհարումներ. թշնամին որոնում էր հակառակորդի թոյլ տեղը՝ վճռական գրոհի դիմելու համար: Մայիս 23-ին զօր. Սիլիկեանը տեց յարձակման հրաման: Հայկական ուժերը նետուեցին առաջ: Բռնկեց կատաղի ճակատամարտների երկար մի շարք: Թիւրքերը ցոյց տւին յամառ դիմադրութիւն՝ անցնելով բաղմաթիւ հակաօդակումների: Ամբողջ օր, առաւօտից մինչեւ երեկոյ, որոտում էին թնդանօթները, որոնց գոռոցը հասնում էր մինչեւ Երեւան, ուր նոյնպէս տիրում էր տենդոտ եռուզեռ: Թիկունքից սայլերով, էշերով, ձեռքերով՝ ռազմաթերք էին հասցնում կուռղներին, հաց, ծխախոտ, խմելու ջուր... Բաղմաթիւ կամաւորներ՝ ծեր ու երիտասարդ, որոնց թւում էր եւ էջմիածնի միաբան զիտնական Գարեգին եպս. Յովսէփեանցը, իբրեւ՝ նոր ժամանակների Ղեւոնդ Երէց, ռազմաճակատ էին շտապում: Ճակատի զինուորը չէր միայն — ամբողջ երկիրը մի մարդ, մի շունչ դարձած՝ կուռում էր թշնամու դէմ՝ «ազատութիւն կամ մահ» վճռական կամքով:

Մայիս 24-ին թիւրքերը դիմեցին փախուստի: Մերոնք հալածեցին ու դուրսւում: Թշնամին յուսահատական դիմադրութիւն էր ցոյց տալիս եւ աշխատում դիրքեր գրաւել, բայց մերոնց շեշտակի հարւածների տակ շարունա-

*) Յ. Մելիքեան, «Արեան Ճանապարհով», «Հայրենիք» ամս., 1925 թ. մայիս:

կեց փախուստը: Յաղթութիւնը մերն էր:

Այդ յաղթանակի առթիւ, նոյն օրը երեկոյեան, զօր. Սիւրիկեանը ժողովրդին ուղղեց հետեւեալ սրտառուչ կոչը.

«Հայե՛ր, շտապեցէ՛ք հայրենիքն ազատելու:

«Հասել է բոպէն, երբ իւրաքանչիւր հայ՝ մոռնալով իր անձնականը, յանուն Մեծ Գործի՝ հայրենիքի փրկութեան եւ իր կնոջ ու աղջիկների պատւի պաշտպանութեան, պէտք է դործ դնի իր վերջին ճիգը՝ թշնամուն հարձակու համար:

«Մենք չէինք ուզում կուել. յանուն խաղաղութեան ու հաշտութեան, պատրաստ էինք ընդառաջ դնալու ամէն տեսակ զոհողութիւնների, սակայն, մեր նամարդ թշնամին ընթանում է իր ծրագրած ուղիով. նա, ըստ երեւոյթին, ստրկացնել է ուզում մեզ, բայց, իրօք, ուզում է ոչնչացնել մեր բաղմաշարչար ազգը: Բայց քանի որ պիտի ոչնչանանք, աւելի լաւ չէ՞, որ զէնքը ձեռներիս փորձենք պաշտպանել մեզ: Գուցէ, յաջողւի մեզ կուով ձեռք բերել ապրելու իրաւունքը:

«Իսկ որ մենք կարող ենք պաշտպանել, այդ ցոյց տւին վերջին կռիւները մեր ճակատում, ուր մեզանից թւով զերազանց թշնամին նահանջի է դիմել մեր հերոսական դրոհի առաջ:

«Հարկաւոր է մի ճիգ եւս, եւ թշնամին վռնտւած կը լինի մեր երկրի սահմաններից, ուր մեր պապերն ու հայրերը երկար տարիներ արիւնքրտինքով աշխատել են զէթ մի կերպ հայթայթել իրենց օրւայ ապրուստը:

«Հայե՛ր, ժամանակ չէ դանդաղելու: Մինչեւ յիսուն տարեկան ունեցող բոլոր տղամարդիկ պարտաւոր են զէնքի տակ դալու. ես պահանջում եմ ամենքից ներկայանալ իրենց զէնքերով ու փամփուշտներով հայրենիքի պաշտպանութեան համար:

«Հայուհիներ, յիշեցէ՛ք հինգերորդ դարու փափկասուն տիկնանց, որոնք ոգեւորեցին իրենց ամուսիններին զէպի Մեծ Գործը, անմահ Վարդանի կռիւների ժամանակ. հետեւեցէ՛ք նրանց օրինակին. եթէ չէք ուզում, որ ձեր պատիւը ոտնակոխ լինի, խրախուսեցէ՛ք այն վախկոտներին, որոնք զանազան պատրւակներով խուսափում են ճակատ դնալուց: Հաւաքեցէ՛ք ռազմամթերք, հաց, հազուստ եւ ուրիշ մթերքներ...

«Ես խորապէս համոզւած եմ, որ իմ այս կոչը անարձագանդ չի մնայ, եւ երկու-երեք օրւայ ընթացքում կը կազմակերպւի մի այնպիսի քաջարի զօրաբանակ, որին կը յաջողւի վռնտել թշնամուն հայրենի հողի սահմաններից եւ ապահովել հայ ժողովրդի դոյութիւնը:

«Յանո՛ւն բաղմաշարչար ժողովրդի Ֆիդիքական դոյութեան,

«Յանո՛ւն ոտնակոխ եղած ճշմարտութեան —

«Ուտքի՛ կանգնեցէք: Դէպի՛ սրբազան պատերազմ:

«Բոլոր զէնքի ընդունակ տղամարդիկ պարտաւոր են ներկայանալ Երեւանում զօր. Բէթանէզին, իսկ բոլոր հաւաքւած մթերքները պէտք է յանձնել տեղական Ազգ. Խորհուրդներին»:

Իսկապէս որ հինգերորդ դարը յիշեցնող այս կոչը անարձագանդ չը-

մնաց. զօր. Սիլիկեանը ստացաւ իր պահանջածը:

Մայիս 23-ին, թշնամին, խոշոր ուժերով, յարձակման դիմեց եւ Բաշ-Արարանի ճակատում: Սկսեցին արիւնահեղ կռիւներ: Դրոյին յաջողեց կանգնեցնել նրա յառաջխաղացումը՝ զգալի կորուստ պատճառելով նրան:

Ստանալով օժանդակ ուժեր, թիւրքերը նորից անցան յարձակման՝ հանդիպելով մերոնց յամառ դիմադրութեան: Կռիւները տեւեցին մի քանի օր: Այստեղ էլ մեր զորքերը երեւան բերին արտակարգ տոկունութիւն ու քաջութիւն: Դրոյի հմուտ ղեկավարութեան տակ նրանք յետ չպրտեցին թշնամու բոլոր զրոհները եւ մայիս 28-ին, մի խիզախ հակադրոհով փախուստի մատնեցին թշնամուն: Այդ ճակատամարտում հերոսական մահով ընկաւ հայ լաւագոյն հայդուկներից մէկը՝ ձիաւոր խմբի հրամանատար Զեմլեակը:

Մայիս 28-ին ամբողջ ճակատի վրա, թիւրքերը նահանջում էին անկարգ: Մեր սպայակոյտի այդ օրւայ հաղորդագրութիւնը ասում է այդ մասին. «Թիւրքերը երեք օրւայ կռիւներից յետոյ, ջարդւած են եւ նահանջում են հասցնելով: Նրանց զօրամասերը բաժանւած են երեք խմբերի: Առաջինը՝ Ալազեռի կայարանից նահանջում է դէպի Անի կայարանը, երկրորդը՝ Ղըրմըղլու եւ երրորդը՝ Աղջա-Վալա: Մեր զօրամասերը քայլ առ քայլ հետապնդում են նրանց: Ուղեւորութիւնը աներեւակայելի է»:

Եւ, իրօք, ուղեւորութիւնը շատ մեծ էր: Զօր. Սիլիկեանն այլեւս մտածում էր աւելի լայն դործողութիւնների մասին — շարժել դէպի Ալեքսանդրապոլ: Իր մտքում նա օրօրում էր ուրիշ ծրագիր, որ միայն մտերիմներին էր յայտնում. մի կողմ թողնել Ալեքսանդրապոլը եւ յարձակել Կարսի վրա: Եւ համոզւած էր, որ կը դրաւէ Կարսը, իսկ Կարսի դրաւումով անխուսափելիօրէն կը դրաւէր եւ Ալեքսանդրապոլը. թիկունքից կտրւած թիւրքերը չէին մնայ Շիրակում:

Սարդարապատի յաղթութեան յաջորդ օրը, մայիս 29-ին, զօր. Սիլիկեանը, դիմեց հայ ժողովրդին հետեւեալ կոչով.

«Հայե՛ր: Մեր քաջարի զօրքերի հերոսական դործունէութիւնը շարունակում է, եւ թիւրք զօրքերը նահանջում են:

«Մենք պէտք է յետ առնենք Ալեքսանդրապոլը, որը այնպէս նենդօրէն դրաւեցին թիւրքերը:

«Մեր բոլորիս մտքերը ամբողջովին պէտք է սեւեռած լինեն դէպի Ալեքսանդրապոլը. մենք պէտք է յետ առնենք այն եւ ապա միայն թիւրքերի հետ բանակցութեան մէջ մտնենք հաշտութիւն կնքելու համար:

«Մեզ բոլորիս շատ լաւ պէտք է յայտնի լինի, թէ որ աստիճանի զըրդուել է անկուշտ եւ միաժամանակ թոյլ թիւրք կառավարութեան ախորժակը: Նա պահանջում է ամբողջ Ախալցխայի, Ախալքալաքի, Ալեքսանդրապոլի եւ Էջմիածնի գաւառները՝ Էջմիածին վանքի հետ միասին եւ Երեւանի, Նախիջեւանի գաւառների մեծ մասը:

«Միթէ՞ մենք պէտք է տանենք այդպիսի անարդանք: Միթէ՞ հեշտ ու հանդիստ սրտով պէտք է տանք թշնամուն մեր հայրենի հողերը, որ կերակրել, կերակրում են եւ պիտի կերակրեն մեզ, եւ մեր սրբատեղին՝ Սուրբ Էջ-

միածինը:

«Ո՛հ, երբեք, հա՛յ ժողովուրդ, դու չպիտի թոյլ տաս այդպիսի անարդանք:

«Եւ այդ անարդանքը տեղի չի ունենայ, եթէ մենք հասնենք մինչեւ Ալեքսանդրապոլ:

«Քի՛չ է մնացել մինչեւ Ալեքսանդրապոլ. հարկաւոր է միայն օգնել խրամատներում գտնուող մեր քաջերին, եւ մի երեք-չորս օրից յետոյ մենք կը հասնենք մեր նպատակին:

«Արդ, ուրեմն, մի՛ դանդաղէք, հայե՛ր. շտապով խմբեցէք խիտ ու համերաշխ շարքերով, վռնտեցէ՛ք թշնամուն մեր հայրենի արիւնյաներկ հողից, եւ թո՛ղ ձեզ հետ լինի ձեր յետնորդների օրհնութիւնը:

«Դէպի՛ դէնք բոլորդ:

«Դէպի՛ Ալեքսանդրապոլ»:

Դէպի՛ Ալեքսանդրապոլ... Այս մարտակոչը հարազատ էր ամենքի սրտին — ե՛ւ յաղթական ու հպարտ զօրքին, ե՛ւ անխուսափելի մահից ազատւած ժողովրդին: Ողբերւած՝ ամենքն ապրում էին Ալեքսանդրապոլը վերադրաւելու հեռանկարով: Եւ մինչ զօր. Սիլիկեանը պատրաստուած էր ընդհանուր յառաջխաղացման, հեռադիր ստացւեց, որ Բաթումում ստորագրւել է հաշտութեան դաշնագիր. զօր. Նազարբէգեանը հրամայում էր կնքել զինադադար...

Կարելի է երեւակայել, թէ այս լուրը ի՞նչ տպաւորութիւն գործեց Երեւանում ու բանակի մէջ. յուսահատութիւնը անսահման էր. Ազգային Խորհուրդը անընդհատ նիստեր էր գումարում, բայց որոշ եղրակացութեան չէր կարողանում յանգել. մեծամասնութիւն չէր կազմուում: Արամը գրեթէ չէր մասնակցում այդ նիստերին. նա ամփոփւել էր իր մէջ եւ սպասում էր զօր. Նազարբէգեանին: Ազգ. Խորհուրդն արեւոմուտ էր առանց նրան — ոմանք առաջարկում էին հաշտւել կացութեան հետ եւ ընդունել Բաթումի դաշնագրի պայմանները, ուրիշներ — դիտաւորապէս, դաշնակցականները — պահանջում էին չեղեալ համարել զօր. Նազարբէգեանի հեռադիրը հաշտութեան մասին, զօրքերի ընդհանուր հրամանատար նշանակել զօր. Սիլիկեանին եւ շարունակել պայքարը: Այս առաջարկի կողմնակիցներին թեւ էր տալիս եւ զօրքի խիստ բացասական վերաբերումը դէպի Բաթումի դաշնագիրը. առաջաւոր դիրքերից հեռադիրներ էին տեղում, որոնք բողոքում էին այդ դաշնագրի դէմ եւ խնդրում էին Ազգ. Խորհրդին՝ շարունակել պատերազմը: Այս տրամադրութեան ոյժ էր տալիս, մանաւանդ, այն հանգամանքը, որ, ըստ դաշնագրի պայմանների, երկրի ամենահարուստ մասերը յանձնում էին թըշնամուն, եւ Ղամարլուն, որ դեռ չէր գրաււած թիւրքերի կողմից, բայց դաշնագրով պիտի անցնէր նրանց, հարկւրաւոր ներկայացուցիչներ էր ուղարկել Երեւան, որոնք ցոյց արին Ազգ. Խորհրդի առջեւ՝ պահանջելով մերժել Բաթումի դաշնագիրը: Յուցարարները — կանայք ու օրիորդներ — դրօշակները ձեռներին՝ կանգնում էին Ազգ. Խորհրդի չէնքի առջեւ եւ ներկայացուցիչների բերանով յայտարարում, թէ իրենց շրջանը ամբողջ ունեցւածքն ու

կուտոյ ուժերը տրամադրուած է Ազդ. Խորհրդին, միայն թէ թշնամու պայմանները չընդունեն:

Վճիռ տալը անչափ դժուար էր. վտանգը շատ էր մեծ: Հայկական զօրքերի ընդհանուր քանակը այդ օրերին հասնում էր 30 ոչ լրիւ դումարտակներին, մինչդեռ թիւրքերն շարժման մէջ էր դրել 5 դիվիզիա (3րդ, 5րդ, 9րդ, 11րդ եւ 36րդ), այսինքն՝ 50 դումարտակ եւ ի վիճակի էր նորանոր ուժեր հասցնելու: Հայ զինուորների թիւը 12,000ը չէր անցնում. թիւրքերն առաջ էին քաշել 35,000 կուտոյ:

Ազդ. Խորհուրդը չկարողացաւ միակամութիւն երեւան բերել, եւ զօր. Սիլիկեանին մնաց ենթարկւել զօր. Նազարբէգեանի հրամանին: Պատերազմը վերջացաւ: Համարլուի շրջանի բնակչութեան մի մասը անմիջապէս գաղթեց. միւսը հեռացաւ թիւրքերի դալուց յետոյ:

Բաթումի դաշնադրի հետ կապած խնդիրները կարգադրելու համար Ազդ. Խորհուրդը Ալեքսանդրապոլ ուղարկեց յատուկ պատւիրակութիւն՝ բաղկացած Մ. Մուսինեանից, Թամամչեանից, բժ. Յ. Մելիքեանից, զօր. Տէր-Յակոբեանից, գնդ. Քիշմիշեանից եւ գնդ. Վեքիլեանից: Պատւիրակութեան յանձնարարւեց բանակցել թիւրք հրամանատարութեան — Քեաղիմ կարաբէքիրի հետ Բաթումի դաշնադրից բխող հետեւեալ հարցերի մասին. 1) Գաղթականութեան վերադարձը իրենց տեղերը. 2) Գերիների փոխանակումը. 3) Թիւրքական զօրքի Հայաստանից անցնելու պայմանները. 4) Երկաթուղու փոխանցման խնդիրը. 5) Ղարաքիլիսայի պարպումը եւ յանձնումը հայերին:

Պատւիրակութիւնը Ալեքսանդրապոլում ընդունեց պատշաճ քաղաքաւարութեամբ. սկսեցին բանակցութիւնները, բայց հայերի դրած հարցերից եւ ո՛չ մէկը չընդունեց թիւրքերի կողմից: Նրանց զբաղեցնողը Հայաստանի վրայով զօրք փոխադրելու իրաւունքն էր եւ Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղադժի անմիջական փոխանցումը: Եւ ա՛յս պահանջներին էր, որ ամենից աւելի հակառակում էին հայերը:

Տեսնելով հայերի յամառութիւնը, առանց ընդհատելու Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւնները, յուլիս 7-ին, թիւրքերն անցան յառաջխաղացման Սարդարապատի ճակատում: Զօր. Սիլիկեանը հրամայեց մեր զօրքերին թողնել երկաթուղին եւ դիրքեր դրաւել Էջմիածնի շրջանում: Յուլիս 8-ին թիւրքերը մեծ ուժերով յարձակեցին Քեորփալու—Ձէյվա գծի վրա, բայց յետ չարտեցին 5րդ գնդի եւ կամաւորական խմբերի ուժին հակահարւածով: Թողնելով այս կէտում պահակ զօրամասեր՝ թիւրքերը շարժեցին դէպի արեւելք. յուլ. 8-ին գրաւեցին Խաթունարխ գիւղը Էջմիածնից 10 կիլոմետրի վրա. յուլիս 9-ին մտան Չորանքեարա, Նէջերլու, Թազաքենդ եւ Աղհամզալու գիւղերը: Այսպիսով հաստատուեց Բաթումի դաշնադրի սահմանադիժը:

Թիւրքերը դիրքեր դրաւեցին Երեւանից 7 կիլոմետր հեռու՝ Թնդանօթների բերաններն ուղղելով դէպի Հայաստանի մայրաքաղաքը:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ. — ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Այսպէս, Հայոց աշխարհը արեան ու կրակի մէջ էր: Իսկ ի՞նչ էր կատարուում այդ միջոցին Բաթումում ու Թիֆլիսում:

Մայիս 11-ին, Թիւրքերի պայմաններն ստանալուց յետոյ, Անդրկ. Բաթումի պատւիրակութիւնը գրաւոր պնդեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանների վրա, եւ այս առթիւ սկսեց Թղթերի փոխանակութիւն Թիւրք եւ անդրկովկասեան պատւիրակութիւնների միջեւ. անդրկովկասցիք անշեղ կանդնած էին Բրեստ-Լիտովսկի պայմանների վրա, բողոքում էին այդ դաշնագրի սահմաններից դուրս ընկնող շրջանների գրաւման դէմ եւ պահանջում էին, բանակցութիւններին մասնակցեն նաեւ Թիւրքիայի զինակիցները. Թիւրքերը հակաճառում ու սպառնում էին:

Այս բանակցութիւնների ընթացքին, մայիս 14-ին, Թիւրքերը պահանջեցին անմիջապէս թոյլ տալ Թիւրք զօրքերին Ալեքսանդրապոլի վրայով անցնել դէպի Զուլֆա: Եւ դեռ պատասխանը չստացւած, ինչպէս տեսանք, յարձակեցին Ալեքսանդրապոլի վրա:

Բանակցութիւններն արագացնելու նպատակով, մայիս 19-ին Գերմանիայի ներկայացուցիչ զօր. Ֆոն Լոսովը առաջարկեց անդրկ. պատւիրակութեան իր միջնորդութիւնը: Անդրկովկասեան պատւիրակութիւնը, հակառակ ազդեցանքների վարանումին, ընդունեց ուրախութեամբ:

Յաջորդ օր, մայիս 20-ին, Բաթում հասան Հայոց Ազգային Խորհրդի ներկայացուցիչներ բժ. Համ. Օհանջանեանն ու Արշ. Զոհրաբեանը՝ գերման կառավարութեան հովանաւորութիւնը խնդրելու առաքելութեամբ: Մայիս 22-ին այդ իմաստով պաշտօնապէս դիմում արեց զօր. Ֆոն Լոսովին, եւ այս վերջինը իսկոյն հեռագրեց Պոլսի գերման դեսպանին այդ դիմումի մասին՝ աւելացնելով միաժամանակ, որ Հայ Ժողովրդի վիճակը ողբերգական է եւ որ Թիւրքերը ձգտում են գրաւել Հայկական գաւառներն ու բնաջնջել Հայերին:

Մայիս 24-ին զօր. Ֆոն Լոսովը հաղորդեց անդրկովկասեան պատւիրակութեան, որ Թիւրքերը մերժեցին միջնորդութեան իր առաջարկը, իսկ

մայիս 25-ի երեկոյեան, մի առանձին նամակով, յայտնեց, թէ իր ստացած
ստորագրեալ տեղեկութիւններէ համաձայն Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնը
քայքայման նախօրեակին է գտնուում, որով իր ներկայութիւնը դառնում է
այլեւս աւելորդ, եւ ինքը նոյն օրն եւ եթ մեկնելու է Բաթումից:

Եւ ճիշտ որ, Անդրկովկասը արագ քայլերով դնում էր դէպի քայքայ-
յում: Օր օրի վրա սաստկանում էին հակամարտութիւնները կովկասեան ժողովուրդների միջեւ, որոնցից վրացիները գաղտնի, բայց տենդագին որո-
նում էին դերմանացիների հովանաւորութիւնը, ազրբէջանցիները բռնել էին
թիւրքերի փեշից եւ քաշում էին դէպի Բազու, որը այդ օրերին բռնկւելիկների
ձեռքն էր. հայերը մնացել էին մենակ եւ օրհասական կռիւ էին մղում մահ ու
աւեր սփռելով առաջ շարժւող թիւրքական զօրքերի դէմ:

Հայ ներկայացուցիչները Բաթումում փորձեցին համաձայնութեան
դալ ազրբէջանցիների հետ, բայց հանդիպեցին խիստ անդիշող վերաբերումի.
ազրբէջանցիները պահանջում էին ոչ միայն ամբողջ Ղարաբաղը, Զանգեզու-
րըն ու Ծարուր-Նախիջևանը, այլ եւ Երեւանի ու Էջմիածնի գաւառների մեծ
մասը՝ Երեւան քաղաքով հանդերձ: «Հայաստանի մայրաքաղաք կարող է լի-
նել Էջմիածնի», ասում էր շնականօրէն Ուսուպրէզովը խոսելու եւ
Ռասուլ Զադէի հաւանութեամբ: Եւ սրանք համարում էին դեռ չափաւոր-
ները: Անդին դործում էր դր. Սուլթանովը Գանձակի ու Բազուի Ազգ. Խոր-
հուրդների խան ու բէգ անդամների հետ, որոնցից 30 հոգինոց մի պատւիրա-
կութիւն եկել էր Բաթում եւ համոզում էր թիւրքերին օր առաջ շարժւել դէ-
պի Անդրկովկասի խորքերը՝ ազատելու համար Բազուի մահմետականներին
բռնկւելիկների եւ հայերի ձեռքից: Ազրբէջանցի թիւրքերը անդրի. պատւի-
րակութեան մէջ անվերապահ կերպով պաշտպանում էին թիւրքերին եւ իրենց
քայլերը յարմարեցնում վերջիններիս ծրագիրներին:

Ըստ էութեան, աւելի լաւ չէր եւ վրաց ներկայացուցիչների դիրքը:
Ինչպէս պարզեց յետոյ, Զխենկելին եւ իր ընկերները՝ պատւիրակութեան
միւս անդամներից թաղուն, բանակցութիւններ էին վարում Գերմանացիների
հետ՝ վրաստանը նրանց հովանաւորութեան տակ դնելու նպատակով:

Յաճախ Բաթումում երեւում էին վրացի դործիչներ, որոնք նոյնպէս
գաղտնագողի խորհրդակցութիւններ էին անում, տեսնում էին մերթ թիւր-
քերի, մերթ դերմանացիների հետ եւ հայերի թիկունքում ինչ որ մութ հա-
շիւներ կարգադրում: Յետագայում յայտնի դարձաւ, որ նրանք վրաստանի
անկախութեան յայտարարութիւնն էին նախապատրաստում: Վրաց պատւի-
րակութեան անդամներից մէկը՝ պրոֆ. Զ. Աւալովը հետեւեալ ձեւով է ներ-
կայացնում այդ դաւերը.

«Գերմանական պատւիրակութեան հետ ունեցած բաց ու անկեղծ զը-
րոյցների ընթացքում պատրաստուեց վրաստանի նշող դիրքը՝ անդրկովկա-
սեան միութեան անխուսափելի քայքայման նախատեսութեան հետեւանքով:
Միայն մի քանի մարդ տեղեակ էր գաղտնիքին: Թիֆլիսից եկած Ն. Ժորդա-
նիան վրաց Ազգ. Խորհրդի նախագահի եւ Սէյմի ու վրաստանի Սոց. — Դեմո-
կրատական կուսակցութեան պարագլուխի իր դիրքով հանդիսացաւ այն

անձը, որին վիճակեց թիֆլիսում հիմնական ակտերը (Վրաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը եւ Անդրկ. Սէյմի ինքնավերացումը) անցկացնելու դժւարին գործը: Նա, ըստ երեւոյթին, տատանւում էր՝ միանգամայն հասկանալի եւ օրինական պատճառներով. Վրաստանի անկախութիւնը քիչ էր կապւում իր նախկին գործունէութեան ու հաւատամքի եւ Ռուս. Սոց.-Դեմ. կուսակցութեանը պատկանելու հետ: Բայց մի անգամ որ «Հաւատաց», այլեւս ճարպիկ ձեռքով սկսեց անցկացնել նոր ծրագիրը:

«Մայիս 22-ին Ժորդանիան վերադարձաւ թիֆլիս: «Գերման-վրացական» աշխատանքը ամբողջ թափով ընթանում էր «անդրկովկասեան-թրքական» աշխատանքին զուգընթաց*):

Նոյն Աւալովը այդ օրերի դէպքերը հետեւեալ ձեւով է արձանագրում իր յուշատետրի մէջ.

«Բաքում, 21 Մայիս 1918.— Առաւօտեան Ն. Ժորդանիայի եւ Նիկոլաձէի հետ քննում ենք քարտէզի վրա մեզ անհրաժեշտ սահմանները, ծայրայեղ դէպքում պատրաստ ենք «տալու» Զաքաթալայի շրջանը: Յօդուա Ազրբէյջանի սահմանային ուրիշ օրեւէ սրբադրութիւն չենք անի: Թիւրքերը դանակը կոկորդներին դրած՝ պահանջներ են անում, բայց Ախալցխան, Խերթվիսը Վրաստանին պէտք է մնան:

«Յերեկը՝ խորհրդակցութիւն վրացիների ու թաթարների միջեւ սահմանների մասին: Մի կողմից՝ Նիկոլաձէ, Ժորդանիա, Սուրբուլաձէ եւ եւ. միւս կողմից՝ Խան-Սոյսկի, Խասմամեդով, Սաֆիքիւրդսկի, Պեպինով, Ուսուպէզով, Զաքարով: Հայերը հրաժարւել են Գանձակի նահանգի մասերից (Ղարաբաղ), իսկ մահմետականները... համաձայն են կազմել Անդր-կովկասում առանձին հայկական կանտոն (օրինակ, զեմստուոյական «Ալեքսանդրապոլի նահանգ»-ի ձեւով): Մեզանից էլ ուզում են դրաւել Սըղնախ, թիֆլիս եւ Բորչալու գաւառների մասերը, բայց համաձայնութիւնը հնարաւոր է. նրանք կը զիջեն: Ախալցխայի խնդրի առթիւ Պեպինովը առաջ է քաշում ինքնորոշման պահանջը (հասկանալով կցումը թիւրքիային):

«Ընդհանուր առմամբ, մեր բարեկամ մահմետականները հաւատացնում են, որ ամէն կերպ պաշտպանելու են «երեւակ» Անդրկովկասը. բայց, ասում են, ի՞նչ անել, եթէ թիւրքերը չհրաժարւեն իրենց պահանջներից, եւ ծրագրւող «կանտոններից» մէկը բացակայի: Նրանց փափաքն է, այդ դէպքում, պահպանել Անդրկովկասը գէթ որպէս «երկեակ միութիւն»:

«Մայիս 22.— Աչքի առաջ ունենալով «Անդրկովկասին սպառնացող սրբութեամբ» վճռական խորհրդակցութիւն եղաւ Վրաստանի անկախութիւնը յայտարարելու անհրաժեշտութեան մասին: Ծրագիրն այն է, որի վրայ վաղուց ի վեր, իբրեւ «խորհրդական», պնդում եմ այստեղ եւ որին Զիսենկելին եւ ուրիշները համաձայն են: Վրաստանի անկախութիւնն ու հողային ամբողջութիւնը երաշխաւորւում է Գերմանիայի կողմից: Արեւելեան Անդրկով-

(*) 3. Авалов. «Независимость Грузии в международной политике» 1918—21 г. Париж, 1924 г., стр. 5.

կասը ստանում է գործելու ազատութիւն եւ կազմակերպում է թիւրքերի օգնութեամբ: Հայերն էլ պարտաւորւած պիտի լինեն յայտարարել իրենց անկախութիւնը...

«Գրեցի Վրաստանի անկախութեան յայտարարութեան նախագիծը — ժամանակն է ճշտորոշել, գործել: Զիւնկելին, Նիկոլաձէն, Ժորճանիան, Սուրգուլաձէն հաւանութիւն տւին: Ժորճանիան այդ նախագիծն իր հետ տարաւ Թիֆլիս: Մնաս բարովի ժամանակ մենք առանձնապէս սեղմում էինք նրա ձեռքերը: Նա ստիպւած պիտի լինի բեմադրել մի շատ լուրջ թատերախաղ: Մտածեցէ՛ք միայն զանազան կազմակերպութիւնների, խորհուրդների եւ է՛լ աւելի թանձր նախապաշարումների մեծութեան մասին: Բայց նա, երեւի, արդէն նախապատրաստել է վերջին գործողութիւնը. մնում է քաշել թելը»:

«Մայիս 23... Այսօր, ի միջի այլոց, կարդում ենք համաձայնութեան նախագիծը, որով վրաց ժամանակաւոր կառավարութիւնը Գերմանիային իրաւունք է տալիս օգտուելու Վրաստանի նաւահանգիստներում գտնուող բոլոր նաւերից»:

«Մայիս 24. — Լարւած աշխատանք: Վեզենդոնքի հետ կարդում եմ վերջնական նախագծերը: Շատերն սկսում են զլխի ընկնել, որ բեմի յետեւը կատարւում է խուլ աշխատանք, որ բեմասարքը փոխւում է: Ուշ գիշերը կազմում են հետեւեալ հեռագիրը, որ մայիս 25-ի գիշերը ուղարկւում է Զիւնկելիի ստորագրութեամբ.

«Թիֆլիս, գորավար Քվիմիք-աճէիմ.

«Հաղորդեցէ՛ք Վրաստանի Ազգային Խորհրդի նախագահութեան հետեւալը. անկախութեան յայտարարութեան յետագայ յապաղումը կուենայ անուղղելի հետեւանքներ: Գերմանական միջնորդութեան փորձը չյաջողեց: Մնում է մէկ բան. թիւրք արշաւին հակադրել Գերմանիայի աջակցութիւնը վայելող անկախ Վրաստան: Նրա ներկայացուցիչը վրաց կառավարութեան մօտ կը լինի կոմս Շուլենբուրգը, որին պէտք է անմիջապէս ճանաչել հէնց որ յայտարարութիւն արւի... Արդէն ստորագրութեան համար պատրաստւած են մի շարք ժամանակաւոր համաձայնութիւններ Գերմանիայի հետ... Սպասում ենք շուտափոյթ հաղորդագրութիւն ակտի մասին»:

«Զօր. ի. Օգիշելիձէն սեփական ձեռքերով ծածկադրեց այս հեռագիրը»:

«Մայիս 25. — Ամբողջ թափով աւարտում ենք յետկուլիսային աշխատանքը... Ուշ գիշերով Զիւնկելիի ու Նիկոլաձէի հետ խօսում ենք մեր հաւանականութիւնների մասին: Թիֆլիսից հեռագիր ստացւեց. անկախութիւնը կը յայտարարւի վաղը, մայիս 26-ին: Հարցը անց է կացւած բոլոր աստիճաններով: Միայն թուրքերը խնդրում են մի քիչ սպասել»*):

Եւ մայիս 26-ին, Աւալովը գոհունակութեամբ արձանագրում է. «Մեր

*) Այստեղից երեւում է, որ վրացիք միայն հայերից էին գաղտնի պահում իրենց ծրագիրները. բուլբուլներ, ընդհակառակը, մասնակից էին գաղտնում իրենց անելիքներին...

անդրկուլիսային աշխատանքը անցաւ աննկատելի: Ոչ ոք, կարծես, չի կասկածում, թէ ի՞նչ է կատարւելու այսօր եւ վաղը... Մենք անկախութիւն ենք կազմակերպում: Գերմանիան բռնելու է թիւրքերի փեշը. դրա փոխարէն մեզանից բան-ման կառնէ: Ազրբէջանը մի առ ժամանակ կը լինի թիւրքիայի ազդեցութեան ներքոյ: Հայաստանը կը մնայ թիւրքերի ճնշման տակ, որ կը մեղմացւի գերմանացիների ներկայութեամբ»^{*}):

Այսպէս, ուրեմն, ազրբէջանցիները թիւրքերի հետ կարգադրում են իրենց ազգային խնդիրները. անդրկովկասեան պատւիրակութեան նախագահ Զխենկելին ժողովանիայի ու Նիկոլաձէի հետ, գերմանացիների փեշից բռնած, գաղտագողի դաւադրութիւն են սարքում Անդրկովկասեան միութեան դէմ եւ նախապատրաստում Վրաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը: Հայերն են միայն մէջտեղը՝ մենակ, անբարեկամ, անպաշտպան, ամենքից լքւած, զոհ հարեւանների դաւաճանութեան...

Աւելի զարհուրելի վիճակ դժւար էր երեւակայել: Մի աղօտ լոյս էր մնացել միայն հայերի համար՝ գերմանացիների պաշտպանութիւնը, բայց Ֆոն Լոսովը մէկից աւելի անգամներ յայտնել էր, որ թիւրքերը չեն լսում իրենց եւ, հակառակ Բերլինից եկած պահանջների, անում են իրենց գիտցածը: Հետեւաբար ի՞նչ անել: Ո՞ւմ դիմել: Ո՞ւր որոնել փրկութիւն: Ֆոն Լոսովի խորհրդով Հ. Աղգ. Խորհրդի ներկայացուցիչներ Օհանջանեանն ու Զոհրաբեանը որոշեցին մեկնել Բերլին. Ֆոն Լոսովը խոստացաւ տանել նրանց իր նաւով, վրաց ներկայացուցիչների հետ միասին, Փոթիից:

Մայիս 25-ին գերման պատւիրակութիւնը հեռացաւ Բաթումից, իսկ միւս օրը, մայիս 26-ի երեկոյեան ժամը 8-ին, օսմանեան պատւիրակութիւնը անդրկ. պատւիրակութեան յանձնեց հետեւեալ վերջնագիրը.

Անդրկովկասեան պատւիրակութեան նախագահին.

«Ցաւով հաստատում եմ, որ տակաւին ոչ մի որոշ պատասխան չի տրւած այն առաջարկութիւններին, որ ես պատիւ ունեցայ օսմանեան կայսերական կառավարութեան կողմից յանձնելու Անդրկովկասեան Դաշնակցային Հանրապետութեան պատւիրակութեան Բաթումի խորհրդաժողովի առաջին նիստում, մայիս 11-ին, չնայած որ բաւական երկար ժամանակ, այսինքն՝ երկու չաբաթ է անցել այն օրից, երբ նրանք ձեւակերպւեցին: Մինչդեռ ինչպէս յայտնի է ձերդ գերազանցութեան Կովկասի վիճակը աւելի քան տաղանապալի է ու երկդիմի եւ առանց յապաղելու պէտք է լուսարանւի:

«Հարիւր հազարաւոր թուրքեր եւ մահմետականներ Բազումում ու չրջակայքում տառապում են անխիղճ հրոսակների, այսպէս կոչւած յեղափոխականների արիւնոտ լծից, եւ անուղղելի աղէտը, որ սպառնում է այդ դժբախտներին, դառնում է աւելի ու աւելի անխուսափելի: Թուրք եւ մահմետական բնակիչների ճակատադիրը Կովկասի միւս մասերում էլ, ուր թալանիչներն ու չարագործներն բազմաթիւ կազմակերպւած հրոսախմբեր նրան պատճառում են անվերջ ու յարաճուն կերպով ամէն նարդի բռնութիւններ,

^{*}) Աւալովի Առջմ գիրքը, էջ 57—61:

աւելի հանդստացնող չէ ու չի կարող չհրաւիրել ամենալուրջ ուշադրութիւն: Դուք կ'ընդունէք, սակայն, պ. Նախագահ, որ այդ անունին արժանի եւ ո'չ մի կառավարութիւն չի կարող դիտել անտարբեր աչքով, որ իր երկրին սահմանակից մի հողի վրա անպատիժ կերպով աճեն նման ոճրագործութիւններ, եւ կը գիտակցէք, անշուշտ, որ օսմանեան կայսերական կառավարութեան դրութիւնը առանձնապէս փափուկ է Կովկասը ծւատող անիշխանութեան հանդէպ, որովհետեւ այդ վերաբերում է նոյնպէս եւ առաւելաբար ապահովութեանը մի ազդարնակութեան, որ ցեղի ու կրօնի ամենասերտ ազգակցութիւնը ունի կայսրութեան բնակչութեան հետ: Միւս կողմից, ընդհանուր պատերազմի անխուսափելի պահանջները կայսերական կառավարութիւնը դրնում են Կովկասի վրայով, երկաթուղիներով, ըստ կարելոյն շուտ, դէպի պատերազմի ուրիշ ռազմարեմ զօրքի ազատ փոխադրութիւնը ապահովելու անհրաժեշտութեան առջեւ: Այդ եւս պահանջում է, որ անյապաղ վերջ տրւի ներկայ երկդիմի կացութեան:

«Այս բոլոր պատճառներով, օսմանեան կայսերական պատւիրակութիւնը պարտք է համարում պահանջել, որ անմիջապէս հաղորդւի իրեն անդրկովկասեան պատւիրակութեան պատասխանը առաջ արած առաջարկութիւններին, այլ եւ սահմանների սրբազրութեան վերաբերող նոր առաջարկին, որի բնագիծը պատիւ ունեցայ ընդ սմին ուղարկելու ձերդ գերազանցութեան:

«Այսպիսով, իմ կառավարութիւնը՝ ընդունելով, որ միայն վերոյիշեալ առաջարկութիւնների ճշտիւ եւ արագ ընդունումը Անդրկովկասեան Դաշնակցային Հանրապետութեան կառավարութեան կողմից կարող է Կովկասը հասցնել գոհացուցիչ դրութեան եւ որ միայն այդ ընդունումը ի վիճակի է ստեղծել կայուն դրութիւն եւ համարում է բաւարար երաշխիք թուրք եւ մահմետական բնակչութեան ապահովութեան եւ անդորրութեան համար, — յանձնարարել է ինձ խնդրելու ձերդ գերազանցութեան՝ հաղորդել ինձ, այս օրւայ երեկոյեան ժամը 8-ից սկսած, 72 ժամւայ ընթացքում ընդունո՞ւմ է արդեօք հանրապետութեան կառավարութիւնը օսմանեան առաջարկութիւններն իրենց բովանդակ ծաւալով:

«Նս պէտք է աւելացնեմ նաեւ, որ այդ երեք օրւայ ընթացքում յարաբերութիւնները մեր երկու կառավարութիւնների միջեւ կարող են պահել բարեկամական բնոյթ, ա'յն անառարկելի պայմանով, որ թիւրք զօրքերի գործողութիւնները Կովկասի հարաւում որեւէ դիմադրութեան չհանդիպեն: Ընդունեցէք եւայլն. խալիլ»:

«Սահմանային սրբազրութիւն» կոչւածը հողային նոր պահանջ էր. թիւրքերն այժմ պահանջում էին Նախիջևանի ու Ախալցխայի գաւառները, անշուշտ, ազրբէյջանցիների բացայայտ թեւադրանքով:

Իսկ ի՞նչ էր կատարւում այդ միջոցին Թիֆլիսում:

Նոյն օրը, մայիս 26-ին, գումարւեց Սէյմի վերջին, ողբերգական նիստը, որի մէջ վրաց սոցեալ-դեմոկրատ կուսակցութեան պարագլուխներէից Ի. Ծերեթելին արաւ հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Վրաց ժողովուրդը մնացել է մենակ. նրանից անջատել են հայերը եւ կամովին՝ թուրքերը: Անդրկովկասի կեղծ անկախութիւնը խանդարում է նրան վարւելու ազատօրէն եւ իր լիազօր ուժերը դործադրելու իր անկախութիւնը պաշտպանելու համար:

«Այս հանգամանքներում մեր պարտքն է ասել վրաց ժողովրդին. — Դու մնացել ես մենակ, չունես պետական կազմ, չունես քո պատիրապետութիւնը եւ, որքան էլ ծանր լինի խոստովանել, դու ապրում ես պատրանքներով. չկա'ն նրանք, չկա'յ Անդրկովկասի միութիւնը եւ, ուրեմն, եթէ ուզում ես փրկել քեզ, պաշտպանել քո շահերը, ինչպէս եւ քո հարեւանների շահերը, պէտք է ունենաս քո ինքնուրոյն պետական կազմը:

«...Դժբախտաբար, գոյութիւն չունի այլեւս անդրկովկասեան միութիւնը եւ փաստօրէն չկայ մի ընդհանուր ներկայացուցչական կենտրոնական մարմին, ուստի Սէյմը պէտք է յայտարարէ, թէ ինքը հրաժարւում է իր վրա դրած լիազօրութիւններից ու ցրւի»:

Նախընթաց դէպքերի ուշադիր հետեւողը կը տեսնէ առանց դժւարութեան, թէ Ծերեթելիի յայտարարութիւնը սկզբից մինչեւ վերջ մտացածին փաստերի վրա է հիմնւած. ո'չ հայերն էին «անջատւել» վրացիներից եւ ո'չ էլ վրացի ժողովուրդը մնացել էր մենակ: Անդրկովկասի անկախութեան «կեղծութիւնը» կամ միութեան գոյութիւն չունենալը նոր երեւոյթ չէր. նա նոյնն էր, ինչ որ եւ անկախութեան սկզբում: «Կեղծը» Ծերեթելիի մտայնութիւնն էր, այսինքն՝ վրաց վարիչ շրջանների մտայնութիւնը: Նրանք որոշել էին դուրս գալ Անդրկովկասեան միութիւնից եւ պատրւակ էին փնտռում՝ իրենց տեղը վարժունքը արտաքին աշխարհի աչքին արդարացնելու համար:

Վրացիների պնդումի վրա Սէյմը ընդունեց մի բանաձեւ, որը տսում էր. «Ի նկատի ունենալով, որ պատերազմի եւ խաղաղութեան խնդրում երեւան եկան հիմնական տարակարծութիւններ Անդրկովկասի անկախ հանրապետութիւնը կազմող ազգերի միջեւ, որով անհնար է դառնում ամբողջ Անդրկովկասի համար մի հեղինակաւոր իշխանութեան գոյութիւնը, Սէյմը արձանագրում է Անդրկովկասի քայքայման փաստը եւ յայտարարում չեղեալ իր լիազօրութիւնները»:

Մայիս 26-ի, կէսօրին, ցրւեց Սէյմը, իսկ հինգ ժամ վերջը, նոյն սրահում գումարւեց Վրաց Ազգային Խորհրդի նիստը՝ Ն. Ժորդանիայի նախագահութեամբ, որ եւ բեմադրեց Վրաստանի անկախութեան յայտարարութեան ծիսակատարութիւնը:

Նոյն օրը, երեկոյեան, Բաթումում ստացւեց Անդրկովկասի Հանրապետութեան քայքայման եւ Վրաստանի անկախութեան յայտարարութեան լուրը: Ն. Ժորդանիան ու Ն. Ռամիշվիլին հեռագրում էին Չխենկելին. «Այսօր, կէսօրից յետոյ ժամը 5-ին, Ազգային Խորհուրդը Վրաստանը յայտարարեց անկախ հանրապետութիւն: Վարչապետ է Ռամիշվիլին, արտաքին գործոց նախարար՝ Չխենկելին: Անդրկովկասեան Սէյմը յայտարարեց իրեն լուծւած, եւ Անդրկովկասի միութիւնը վերջացաւ»:

Խալիլ բէյը անմիջապէս՝ մայիս 26-ի իր վերջնագիրը ուղարկեց առանձին-առանձին վրաց, հայկական եւ արբէշանեան պատուիրակներին:

Վրացիների վարմունքը սարսափելի կացութիւն ստեղծեց հայերի համար: Հայ հասարակութեան վրդովումը անսահման էր: Հայերը, ո՛չ առանց իրաւունքի, նենդ դաւադրութիւն ու դաւաճանութիւն էին տեսնում վրացիների վարմունքի մէջ: Նրանք զգում էին, որ մի վատ խաղ է խաղացել իրենց գլխին: Եւ մայիս 26-ի երեկոյեան, Հայոց Ազգային Խորհուրդը, բուն վիճարանութիւններից յետոյ, ձայների ճնշիչ մեծամասնութեամբ, որոշեց բողոքել վրաց գործիչների ընթացքի եւ Վրաստանի անկախութեան դէմ: Այդ որոշումը, սակայն, չգործադրեց յետագայ դէպքերի զարգացման հետեւանքով:

Հայ գործիչների մէջ միաձայնութիւն չկար այդ օրերին: Մայիս 26-ի նիստին մասնակցող Հ. Ազգ. Խորհրդի եւ Սէյմի անդամները՝ Ա. Ահարոնեան, Ստ. Մամիկոնեան, Տ. Բէգդադեան, Ա. Բաբալեան, Ռ. Տէր-Մինասեան եւ սոցիալիստ-յեղափոխականները վճռական կերպով դէմ էին արտայայտում անկախութեան: Խ. Կարճիկեանը, Ս. Յարութիւնեանը, Ա. Ծահաթունեանը, Ս. Վրացեանը, Ա. Երզնկեանը եւ ուրիշներ այլ ելք չէին տեսնում, բայց եթէ Հայաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը եւ, առանց ուշացնելու, հայկական իշխանութեան կազմակերպումը: Բնորոշ է, որ հայ սոց.-դեմոկրատները, անշուշտ, վրացի սոց.-դեմոկրատների թելադրանքով, թունդ պաշտպաններ էին անկախութեան եւ շտապեցնում էին Ազգ. Խորհրդին օր առաջ կատարել անկախութեան յայտարարութիւնը: Նրանք անկախութեան մէջ էին տեսնում հայ ժողովրդի փրկութիւնը:

Այս հարցում էլ առաջին վճռական խօսքն ասողը եղաւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, նրա շարքային ուժերը:

Սէյմի լուծման օրն իսկ, մայիս 26-ի երեկոյեան, տեղի ունեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Թիֆլիսի ներկայացուցչական ժողովի ու թաղային կոմիտէների արտակարգ նիստը: Ս. Վրացեանի ղեկուցումից յետոյ, տեղի ունեցան բուն վիճարանութիւն եւ ձայների ճնշիչ մեծամասնութեամբ ընդունւեց հետեւեալ րանաձեւը. «Ի նկատի ունենալով այն, որ Անդրկ. Սէյմի ինքնացրումից եւ Վրաստանի անկախութիւն յայտարարելուց յետոյ լուծւելու է Անդրկ. կառավարութիւնը, եւ հայ ժողովուրդը մնալու է բախտի բերմունքին՝ ներկայացուցչական ժողովը գտնում է անհրաժեշտ, որ Հայոց Ազգային Խորհուրդը՝ ուժեղացնելով իր կազմը՝ անցնի գործելու հայութեան կենտրոնում՝ ստանձնելով կառավարական ֆունկցիաները, օժտւած դիկտատորական իրաւունքներով հայ կեանքի բոլոր երեւոյթների եւ գործերի նըկատմամբ»:

Շատ ճիշտ էր վայրկեանի գնահատութիւնը. — դէպի՛ ինքնորոշում, դէպի՛ ինքնակազմակերպում, դէպի՛ հայրենի երկիր, ժողովրդի գերկը:

Մայիս 27-ին ազրբէջանի Ազգ. Խորհուրդն էլ որոշեց յայտարարել Ազրբէջանի անկախութիւնը. վարանումը այլեւս անիմաստ էր: Դէպքերը դա՛հավէժ՝ իրենք էին գալիս ստիպելու անել այն, ինչից մարդկային բանակա՜նութիւնը յամառօրէն աշխատում էր խուսափել:

Անկախութեան յայտարարութեան վրա պնդում էին եւ Բաթումից վերադարձած ներկայացուցիչները՝ Քաջազնունին, Խատիսեանը, Պապաջանեանը, որոնք մայիս 27-ի երեկոյեան մանրամասն զեկուցում տւին բանակցութիւնների ընթացքի եւ Վրաստանի քայլերից յետոյ ստեղծւած կացութեան մասին: Յաջորդ օր, մայիս 28-ին Ազգային Խորհուրդը որոշեց Բաթում ուղարկել Ալ. Խատիսեանից, Մ. Պապաջանեանից եւ Յ. Քաջազնունուց բաղկացած հաշտարար պատւիրակութիւն՝ տալով նրան բացարձակ լիազօրութիւն բանակցելու եւ հաշտութիւն կնքելու յանուն անկախ Հայաստանի: Անկախութեան յայտարարութիւնը, սակայն, եղաւ աւելի ուշ, մայիս 30-ին, աւելի արտաքին ճնշումների տակ, քան Ազգ. Խորհրդի յօժար կամքով:

Մայիս 29-ին գումարւեց Հ. Յ. Դ. Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրօների, Հ. Յ. Դ. Թիֆլիսի Կենտր. Կոմիտէի եւ Սէյմի ու Ազգ. Խորհրդի դաշնակցական հատւածների միացեալ նիստը, ուր մի անգամ եւս քննութեան առնեց քաղաքական կացութիւնը եւ որոշեց Հայաստանը յայտարարել անկախ հանրապետութիւն, կազմել կառավարութիւն միջկուսակցական հիմքերով, մինչեւ օրէնսդրական ժողովի գումարումը Ազգ. Խորհուրդն ու կառավարութիւնը տեղափոխել Երեւան, որը պէտք է դառնար Հայաստանի Հանրապետութեան մայրաքաղաք: Նոյն ժողովում Յ. Քաջազնունին նշանակեց վարչապետի թեկնածու:

Այս ժողովից յետոյ միայն Ազգ. Խորհուրդը արաւ վճռական քայլ եւ մայիս 30-ին հրատարակեց հետեւեալ յայտարարութիւնը, որը, թէեւ իսկական առումով անկախութեան հռչակում չէր, բայց դէպքերի բերումով դարձաւ այդպիսին:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Անդրկովկասի ֆազաֆական ամբողջութեան լուծումով եւ վրաստանի ու Ազրբէջանի անկախութեան հռչակումով ստեղծւած նոր դրութեան հանդէպ, Հայոց Ազգային Խորհուրդը իրեն յայտարարում է հայկական գաւառների գերագոյն եւ միակ իշխանութիւն: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով բողոքելով մօտիկ օրերը կազմել հայոց ազգային կառավարութիւն, Ազգային Խորհուրդը ժամանակաւորապէս ստաճում է կառավարական բոլոր փունկցիաները՝ հայկական գաւառների ֆազաֆական եւ վարչական դեկը վարելու համար:*)

Հայոց Ազգ. Խորհուրդ

1918 թ. մայիս 30

Թիֆլիս.

*) Այս բանաձեւի հեղինակը Նիկօլ Ազրալեանն էր:

Այսպիսով, Հայաստանի անկախութեան յայտարարութեան օրը իսկապէս պէտք է համարուէր մայիս 30ը: Հակառակ դրան, համարուում է մայիս 28ը, այսինքն, այն օրը, երբ Աղզ. Խորհուրդը վճռեց հաշտութեան պատւիրակութիւն ուղարկել Բաթում: Անուղղակի կերպով, այս օրն էլ կարող է համարուել անկախութեան սկզբնաւորութիւն, որովհետեւ հաշտութեան բանակցութիւններ վարելու համար նախապայման էր անկախութեան յայտարարութիւնը: Ընդունելով թիւրքերի այդ պայմանը՝ Աղզ. Խորհուրդը դրանով իսկ հաստատած էր լինում անկախութեան փաստը:

Այսպէս թէ այնպէս, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագման օրը եղաւ մայիս 28ը: Այդ օրը դարձաւ ներազան հայ ժողովրդի համար եւ մտաւ ազգային տօնացոյցի մէջ, իբրեւ սրբազան օրերից մէկը:

Մայիս 30-ին, Բաթումում, սկսեցին բանակցութիւնները օսմանեան եւ հայկական պատւիրակութիւնների միջեւ: Մի շարք նիստերից յետոյ, կողմերը եկան համաձայնութեան, եւ յունիս 4-ին, օսմանեան եւ հայկական պատւիրակութիւնները, հանդիսաւոր նիստում, ստորագրեցին հաշտութեան դաշնագիրը թիւրքիայի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ: Առաջին միջազգային վաւերացութիւն էր այս, որ ստորագրում էին անկախ Հայաստանի ներկայացուցիչները:

Բաթումում ստորագրւած վաւերագրերն էին. — «Խաղաղութեան եւ բարեկամութեան դաշինքը Օսմանեան Կայսերական Կառավարութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ» եւ 3 յաւելածներ, որոնցից առաջինը վերաբերում էր Թրանզիտին, երկրորդը՝ առեւտրին սահմանակից շրջաններում եւ երրորդը՝ կրօնական ազատութեան պայմաններին: Մի համաձայնութեամբ էլ կարգաւորւում էր դերիների փոխանակութեան հարցը: Նոյն օրը Հայաստանի պատւիրակութիւնը մի համաձայնագիր էլ ստորագրեց թիւրքերի եւ ազրբէջանցիների ու վրացիների հետ երկաթուղային գոյքերի բաշխման մասին՝ ըստ երկաթուղագծի երկարութեան:

Բաթումի հիմնական դաշնագիրը բաղկացած էր 14 յօդւածներից: Երկրորդ յօդւածը գծում էր սահմանը թիւրքիայի ու Հայաստանի միջեւ: Պէտք է նկատել, որ մայիս 26-ի վերջնագրի համեմատութեամբ, այստեղ կայ որոշ տարբերութիւն. հայ պատւիրակութեան պնդումի վրա թիւրքերը զիջեցին Համամլու—Աշտարակ խճուղին, որով մօտ 1000 քառ. կիլոմետր տարածութիւն աւելացւեց հայերին թողնւած հողերի վրա:

Հայ-թիւրքական սահմանը որոշւում էր հետեւեալ կերպով. «Դեւեղիւրեան լեռների գագաթներով անցնելով՝ սահմանագիծը փոխում է իր ուղղութիւնը դէպի հարաւ՝ անցնելով Աղբիքար, Բաշքերան, Նուռոսահման լեռների գագաթներով: Նուռոսահման գագաթից յետոյ շարունակւում է հարաւային ուղղութեամբ եւ անցնելով շարունակ գագաթների գծով՝ հանդիպում է Ալեքսանդրապոլ—Թիֆլիս երկաթուղուն Աղբուլաղ աւանից հինգ կիլոմետր դէպի արեւմուտք: Այստեղից պալիս է գագաթների գծով մինչ Խանաւի աւանը, որտեղից դրեթէ ուղիղ գծով հասնում է մինչեւ Ալապեղի ամենաբարձր գագաթը եւ հետեւելով, դարձեալ ուղիղ գծով, կտրում է Էջմիածին»

Սարգսրապատ խճուղին էջմիածնից 7 կիլոմետր դէպի արեւմուտք գտնուող կէտում: Յետոյ, ստոյտ է անում այդ քաղաքի շուրջը 7 կիլոմետր տարածութեան վրա, շարունակում է զուգահեռական ուղղութեամբ Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղու գծին մօտ վեց կիլոմետր տարածութեան վրա այդ երկաթուղուց եւ 16 կիլոմետր դէպի հարաւ-արեւմուտք Բաշքախան աւանից՝ կտրում է այդ աւանից դէպի երկաթուղու գիծը գնացող ճանապարհը: Յետոյ, շրջում է դէպի հարաւ-արեւելք, անցնում է Աշաղի-Կարաբաղլար դիւղից մի կիլոմետր դէպի արեւմուտք Շաղարլու, Ղարախաչ, Աշաղի-Չանախչի աւաններով եւ հասնում է մինչեւ Էլիինչայը, որով շարունակում է մինչեւ Արփա աւանը: Այս վերջին աւանից խառնում է Արփաչայի հովտի հետ, հասնում է մինչեւ Կայալու աւանը եւ հետեւելով Կայիզ գետի ընթացքին՝ հասնում է մինչեւ Աղտաբան լեռան գագաթը. յետոյ անցնում է Ղարաառնա, Ալաջին, Ղարանլիկ լեռների գագաթներով, հասնում է մինչեւ Ռիւիանչայի իջնելը, հետեւում է նրա հովտին, մինչեւ որ հասնում է Աղա աւանից դէպի Հարաւ՝ ուռն-սարսկական նախկին սահմանադրի վրա գտնուող Ալիջին աւանը»:

Չորրորդ յօդւածով «Օսմ. կայսերական կառավարութիւնը պարտաւորում էր դէնքի ուժով օգնութիւն հասցնել Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան ա'յն դէպքում, երբ վերջինս կը խնդրէր նրան այդ մասին՝ երկրում կարգը եւ անդորրութիւն ապահովելու համար»:

Վեցերորդ յօդւածը տնօրինում էր Հայաստանում ասլրող մահմետականների կրօնական եւ սովորոյթի խնդիրները. սուլթանի անունը պէտք է յիշէր մահմետականների հասարակական աղօթքների մէջ:

Եօթներորդ յօդւածը վերաբերում էր հիւպատոսական եւ առեւտրական համաձայնութիւնների կնքման:

Ութերորդ յօդւածում խօսւում էր երկաթուղային, իններորդում՝ պոստ-հեռագրական, իսկ տասներորդում՝ մի երկրի սահմանամերձ ընակիչների միւս երկիրն անցնելու իրաւունքների մասին:

Յօդւած 11րդով «Հայկական Հանրապետութեան կառավարութիւնը պարտաւորում էր դործ դնել իր բոլոր ջանքերը, որպէսզի սոյն պայմանները ստորագրելուց անմիջապէս յետոյ հեռացնի Բագու քաղաքից այնտեղ գտնուող հայկական ուժերը եւ ապահովէ, որ այդ հեռացումը ո'չ մի ընդհարման տեղիք չտայ»:

12րդ յօդւածը շօշափում էր Բրեստ-Լիտովսկի գաղնագրից բղխող իրաւունքները:

13րդ յօդւածի համաձայն ներկայ պայմանագրի սահմաններից դուրս եղող եւ գրաւած հողերը պէտք է անմիջապէս պարսւէին:

Ըստ յաւելւածների, թիւքերն իրաւունք էին ստանում, պատերազմի դէպքում, Հայաստանի վրայով զօրք փոխադրել, Թիֆլիս-Երեւան-Ջուլֆա երկաթուղով ապահովում էր ազատ երթեւեկութիւնը թիւքերի եւ հայերի համար, հայ գերի զինւորները իրաւունք պիտի ունենային վերադառնալու Հայաստան, Կարսի եւ Բաթումի շրջանների հայ գաղթականները կարող էին

մի ամսույ ընթացքում վերադառնալ իրենց տեղերը, միւս վայրերի գաղթականները՝ դաշնագիրը ստորագրելուց անմիջապէս յետոյ, իսկ թիւրքահայերի վերադարձի խնդրի լուծումը յետաձգւում էր ընդհանուր պատերազմից յետոյ:

Այսպիսով, ըստ Բաթումի դաշնագրի, Հայաստանը դառնում էր անկախ պետութիւն: Ահ ու դողով մտնում էր նա ինքնիշխան ազգերի համակեցութեան մէջ, իրրեւ ազատ անձնաւորութիւն միջազգային իրաւունքի: Նրա հողի տարածութիւնը, մօտաւորապէս, 12,000 քառակուսի կիլոմետր էր, բնակչութեան թիւը, գաղթականներով միասին՝ մօտ մէկ միլիոն: Եւ... մայրաքաղաքից եօթը կիլոմետր հեռու՝ երեւում էին թիւրքական թնդանոթները...

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

ԲԱԳՈՒԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ (*)

Հայաստանի Հանրապետության նախապատմութիւնը վերջացնելու համար անհրաժեշտ է կանգ առնել եւ Բագուի զէպքերի վրա, որոնք թէեւ Հայաստանի հետ անմիջական առնչութեան մէջ չէին գտնուում, բայց ահա-դին նշանակութիւն ունեցան նրա ճակատագրի համար. առանց Բագուի Հայաստանի զէպքերը կարող էին բոլորովին այլ ընթացք ստանալ:

Թիֆլիսի Հ. Աղզային Խորհրդի օրինակով, 1917 թ. վերջերը, Բագուում էլ կազմեց Աղզային Խորհուրդ, որի մէջ մտան Աբր. Գիւլիսանդանեան, Խանասորի Վարդանը, Կ. Պարունակեանը (դաշնակցականներ), Լեւոն Աթաբէգեանը (սոց.-յեղ.), Նար. Տէր-Ղազարեանը (ս.-դ.), Հայկ Տէր-Միքայէլեանը եւ Ս. Տէր-Ղազարեանը (Ժողովրդականներ): Առաջին նիստում, դեկտ. 30-ին, նախագահ ընտրեց Ա. Գիւլիսանդանեանը, փոխ-նախագահ՝ Լ. Աթաբէգեանը: Աղզ. Խորհրդին, ձայնի իրաւունքով, մասնակցում էին նաեւ Ռոստոմը, Յ. Քաջաղնունին եւ Բ. Իսախանեանը: Աղզ. Խորհուրդը դործադիր մարմին էր, որ ենթարկւում էր Աղզ. Ժողովին՝ բաղկացած կուսակցութիւնների 32 ներկայացուցիչներից: Յետագային, Անդրկասպեան երկիրը մեկնած Կ. Պարունակեանի տեղ անցաւ Ս. Արարատեանը, իսկ Լ. Աթաբէգեանին փոխարինեց Յ. Տէր-Օհանեանը եւ, իրրեւ փոխ-նախագահ, յաջորդեց Ն. Տէր-Ղազարեանը: Լ. Աթաբէգեանը Աղզ. Խորհրդի աշխատանքներին շարունակեց մասնակցել որպէս հրաւիրւած անդամ: Արեւմտահայերի կողմից Աղզ. Խորհրդի նիստերին, փոփոխակի, ներկայ էին լինում Ռ. Քաջաղնունին եւ Զ. Եսայեանը: 1918 թ. սեպտեմբերին Աղզ. Խորհրդի մէջ մտան եւ առաջնորդ Բագրատ եպ.-ը, Ստ. Թաղիանոսեանը, Աս. Վաչեանը եւ Աբր. Դաստակեանը:

Աղզային Խորհուրդներ ունէին եւ Բագուի միւս Ժողովուրդները — մահ-

*) Այս գլուխը կազմելիս օգտուել եմ Աբր. Գիւլիսանդանեանի «Բագուի Հերոսամարտ»-ը փաստերով ու վաւերագրերով հարուստ աշխատութիւնից, որը, դժբախտաբար, դեռ մնում է չհրատարակած: Աչքի առաջ եմ ունեցել նաեւ զօր. Գ. Ղորղանեանի եւ Բաշխի իշխանեանի ծանօթ գիրքերը, ինչպէս նաեւ մի շարք անտիպ միւթեր ու վաւերագրեր:

մետականները, ուսանելը, վրացիները եւայլն, որոնք բոլորն էլ, սկզբի շրջանում, կատարում էին սահմանափակ դեր. իրական իշխանութիւնը պետական հիմնարկութիւնների եւ բանւորական խորհրդի մէջ էր, ուր տիրող ոյժը սոցիալիստ-յեղափոխականներն էին:

1918 թւի յունւարի կէսերին, Շամքորի արիւնոտ դէպքերից յետոյ, ընդհատուեց երկաթուղային կապը, եւ Բաղուս կտրուեց Թիֆլիսից ու Ղարաբաղից: Բաղուս-Գանձակ ճանապարհը մնաց թուրքերի ձեռքը: Պատահաբար անցնող դնացքներով հայերը չէին կարող ճամբորդել. նրանց հանում էին վազոնից ու տեղն ու տեղը սպանում: Այդ պատճառով, Բաղուս կուտակում էին աւտոբեւերմանական ճակատից տուն վերադարձող հազարաւոր հայ զինւորներ, որոնք անվորժ թափառում էին փողոցներում, շատ թշւառ վիճակի մէջ: Նրանց ջղայնացնում էին Ղարաբաղից, Գանձակից եւ հայաբնակ ուրիշ վայրերից հասնող լուրերը հայ-թրքական ընդհարումների մասին: Բաղուս նրանք պայթուցիկ նիւթ էին, որ հեշտութեամբ կարող էին դործիք դառնալ բոլշեւիկ եւ ուրիշ անիշխանական տարրերի ձեռքին: Ուստի, Ազգ. Խորհուրդը իր վրա առաւ նրանց հոգատարութիւնն ու կազմակերպումը՝ նպատակ ունենալով պատրաստել կանոնաւոր զինւորական մասեր եւ ուղարկել ռազմաճակատ:

Հայկական զօրամասերի կազմակերպման դործը յանձնուեց խմբապետ Համազասպին: Որոշուեց կազմել 1200 հոգինոց մի դումարտակ: Այս քայլը առաջ բերեց արտակարգ ոգեւորութիւն: Արձանադրւել ցանկացողները թիւը այնքան մեծ էր, որ շուտով ստեղծուեց 3 դումարտակից բաղկացած 3000 հոգինոց մի զօրամաս, այսպէս կոչւած, Համազասպի բրիգադը: Բացի այդ, Ազգ. Խորհուրդը կազմակերպեց 2րդ հայկական պահեստի դունդը Ս. Եղիազարեանի հրամանատարութեան տակ: Այդ զնդի կարիքների համար, մեծ դժւարութեամբ, ստացուեց, ուստական նախկին 279րդ զնդի դոյքերի մնացորդը: Զօրամասերի հազուատը, սարքաւորումը, ուտելիքը եւ այլն հայթայթում էր Ազգ. Խորհուրդը:

Միաժամանակ, Բաղուս Ազգ. Խորհուրդը իր վրա առաւ հայկական ներկայացուցչութեան դերը դաշնակիցների, Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի նկատմամբ: Ապր. 20-ին նա Մոսկւա ուղարկեց Արտ. Զիլինդարեանին եւ Սիմ. Յակոբեանին՝ յանձնարարելով, որ առաջինը, Լիպ. Նազարեանի հետ միասին, յարաբերութեան մէջ մտնէ Բերլինի հետ, իսկ երկրորդը աշխատէ Ռուսաստանում: Նպատակն էր՝ ապահովել խորհրդային իշխանութեան աջակցութիւնը՝ կազմակերպելու համար հայկական զօրամասեր, օժտելու նրանց նիւթական միջոցներով ու ռազմամթերքով, ճանաչել Ազգ. Խորհրդի իրաւասութիւնը, ի հարկին, թոյլ տալ անգլիացիների մուտքը Բաղուս եւ, առհասարակ, օժանդակել Կովկասի ինքնապաշտպանութեան դործին:

Խորհր. իշխանութիւնն ընդառաջ դնաց այս դիմումին. Ստալինը մի հրամանով արտօնեց հայերի զօրաշարժ կատարել եւ տուրք դնել հայ հարուստների վրա. խոստացուեց ռազմամթերք եւ անպաշտօն կերպով համաձայնութիւն տրուեց, որ անգլիացիները մտնեն Բաղուս: Սակայն, քիչ յետոյ, այս

բարեացակամ վերաբերումը փոխեց, եւ յունիսին արդէն, նոյն Ստալինը, լենինի անունից, հեռագրում էր Շահումեանին, որ Խորհրդ. Ռուսաստանի սահմանները պէտք է հասնեն մինչեւ Գանձակ եւ Բաղուն պաշտպանւի թիւրքերի արշաւից եւ որ, պարտութեան դէպքում, բոլշեւիկները պէտք է այրեն հանքերն ու հեռանան*):

Բաղւի Ազգ. Խորհրդի հիմնական նպատակներից մէկն էլ հայ-թրքական յարաբերութիւնների բարւոքումն էր: Ճակատից փախչող ռուս զօրամասերի ու ռուս զաղթականների վրա գործւած յարձակումներին զուգընթաց՝ թուրքերը ասպատակում ու աւերում էին եւ հայկական շրջանները, թալանում, կոտորում ու դերում հայերին: Դեկտեմբերին աւերի ու աւարի մատնեցին մի շարք հայաբնակ վիւղեր Նուխիի ու Շամախիի գաւառներում: Յունւ. 2-ին սպանւեցին Գանձակի թրքական մասից անցնող 14 հայեր: Ընդհարումներ տեղի ունեցան եւ ուրիշ վայրերում: Շատ շրջաններում ճանապարհները փակւեցին, եւ հայերը զրկւեցին շարժւելու հնարաւորութիւնից: Միմոտրաւ օրէցօր ելեկտրականանում էր:

Ազգ. Խորհուրդը, մի շարք խորհրդակցութիւններից յետոյ, որոշեց բանակցութիւնների մէջ մտնել Մահմետական Ազգ. Խորհրդի հետ: Այդ նպատակով ընտրւեց 6 հոգինոց յանձնախումբ — Յ. Քաջազնունի, Ա. Զիլինգարեան, Հ. Տէր-Միքայէլեան, Ս. Տէր-Ղազարեան, Լ. Աթաբէգեան եւ Տ. Իսախանեան — եւ յանձնարարւեց սկսել բանակցութիւնները:

Յունւ. 15-ին դումարւեց Հայ եւ Մահմ. Ազգ. Խորհուրդների ներկայացուցիչների խորհրդակցական առաջին նիստը: Թուրքերի կողմից մասնակցում էին Մահմ. Ազգ. Խորհրդի նախագահ Ալի Մարգան բէգ Թոփչիբաշեւը, Մահմետ Հառան Գաջինսկին, Բահրութ խան Ջիւանշիրը, Իբրահիմ բէգ Հայդարովը, Ա. Ի. Վեդիրովը եւ Բ. Ա. Բաբայեւը: Մի շարք նիստերում քննութեան առնւեցին հետեւեալ խնդիրները. ընդհանուր՝ 1) Վերաբերում

*) Առաջ բերեմք այստեղ այդ ուշագրաւ գրութեան էական մասերը: Նամակը գրւած է Յարիցիմից, օգ. 8-ին եւ ուղղւած է Շահումեանին: Ստալինը գրում էր. «...Մեր ընդհանուր քաղաքականութիւնը Անդրկովկասի խնդրում այն է, որ ստիպենք դերմանացիներին պաշտօնադէս ճանաչել, որ վրացական, հայկական եւ ազրբէջանեան հարցերը Ռուսաստանի համար ներքին հարցեր են, որոնց լուծմանը դերմանացիները չպէտք է մասնակցեն: Հէնց այդ պատճառով մենք չենք ճանաչում Վրաստանի անկախութիւնը, որ ճանաչւած է դերմանացիների կողմից:

2. Հնարաւոր է, որ մենք ստիպենք զիջելու դերմանացիներին Վրաստանի հարցում, բայց այդ զիջումը կանենք միայն ա՛յն պայմանով, որ Գերմանիան չխառնի Հայաստանի եւ Ազրբէջանի գործերին:

4. Ձեր յաջողութիւնները ուրախացնում են մեզ, բայց մենք կը կամենայինք, որ, դերմանացիների հետ բարդութիւններ ունենալուց խուսափելու համար, դուք Գանձակից աւելի հեռու չգնաք, այսինքն՝ չմտնէք Վրաստանի սահմանները, որի անկախութիւնը պաշտօնապէս ճանաչւած է Գերմանիայի կողմից»:

Եւ աւելի ոյժ տալու համար իր խօսքերիմ, Ստալինը աւելացնում է. «Այս ամբողջ անւածը ընդունեցէք ո՛չ իբրեւ իմ անձնական կարծիք, այլ որպէս առաջարկ լենինից, որի հետ երէկ խօսեցի ուղիղ հեռազրաթելով բոլոր շօշափւած հարցերի մասին: (С. Шаумян, «Статьи и речи», 1924, Баку, стр. 224—5):

դէպի ոռւս կառավարութիւնը, 2) Անդրկովկասի ապագայ քաղաքական կազմը, 3) Ռազմաճակատի հարցը եւ պատերազմը վերջացնելու միջոցները, 4) Կովկասի վարչական բաժանումը: Տեղակալն՝ 1) Բազւի իշխանութեան կազմակերպումը, 2) Երկաթուղու եւ միւս ճանապարհների բացումը, 3) Գաւառների անիշխանութիւնը: Եւայլն:

Նիստերի ժամանակ պարզեց, որ կողմերը շատ են հեռու իրարից եւ ընդհանուր լեզու չունեն. նրանց բաժանում էին եւ ազգային ներհակ ձգտումները, եւ տարբեր վերաբերումը դէպի պատերազմը, դէպի թիւրքիան ու Ռուսաստանը, եւ փոխադարձ անվստահութիւնը: Խորհրդակցութիւնները դրական արդիւնք չտւին: Եւ որովհետեւ շուտով բացւելու էր Անդրկ. Սէյմը եւ խորհրդակցութեան մասնակցող մասնատական ներկայացուցիչներն էլ Սէյմի անդամներ էին ու պիտի մեկնէին, վճռեց այդ բոլոր հարցերի քննութիւնը տեղափոխել Թիֆլիս: Միակ դործնական օգուտը եղաւ այն, որ որոշեց մի քանի խառն պատւիրակութիւններ ուղարկել Գանձակ, Նուխի, Խաչմազ, որոնք մի պահ մեղմացրին սրած դրութիւնը, բայց, կարճ ժամանակից յետոյ, կրքերը բռնկւեցին աւելի սուր մոլեղնութեամբ:

Հետապնդելով հանգերձ հաշտասէր ու բարեկամական վերաբերում թուրքերի նկատմամբ՝ Ազդ. Խորհուրդը ձեռնարկեց չըջանների ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման դործին: Այդ նպատակով զէնք ու ռազմամթերք էր հայթայթւում, հայարնակ վայրերին հրահանգիչներ ու մարտական ղեկավարներ էին տրւում, կազմակերպւում ու մարզւում էին զէնքի ընդունակ ուժերը: Հիմնական նպատակն էր՝ որեւէ բախումի տեղիք չտալ եւ թուրքերի դործած յարձակման դէպքում պաշտպանել:

Միեւնոյն ժամանակ, Ազդ. Խորհուրդը ճիշդ էր թափում բանալու երկաթուղին՝ Բազւում հաւաքւած զօրամասերը ռազմաճակատ ուղարկելու նըպատակով, բայց այս ուղղութեամբ կատարւած բոլոր քայլերը անցան ապարդին: Ապր. 13-ին Ազդ. Խորհուրդը վերջին անգամ եւս փորձեց Պարսկաստանի ճակատից եկած 500 հայ եւ վրացի զինւորներին ուղարկել Թիֆլիս: Ալեաթ կայարանից հայերը յետ դարձեցին. թուրքերը ճանապարհ տւին միայն վրացիներին...

Այդ առթիւ, Ազդ. Խորհուրդը մի անգամ էլ դիմեց Մահմ. Ազդ. Խորհրդին՝ բացատրելով, թէ ի՞նչ վտանգ է սպառնում մեծաքանակ զինւորների խոնկը Բազւում: Այս դիմումն էլ մնաց անհետեւանք: Նոյն հարցով դիմում արեց եւ Սէյմին—արդիւնքը եղաւ նոյնը: Ազդ. Խորհուրդը զգում էր, որ հազարաւոր հայրենաբաղձ հայ զինւորների արդելափակումը Բազւում կարող է տալ աղէտաւոր հետեւանքներ հէնց Բազւի համար, դերմարդկային ոյժ էր թափում այդ զինւորներին հեռացնելու համար, բայց չէր յաջողում: Այդ պայմաններում, զինւորների ներկայութիւնը Բազւում նպաստաւոր կարող էր լինել միայն բուլշեւիկներին. թուրքերը կուրօրէն բռնեցէին պատրաստում հէնց իրենց գլխի համար: Նրանց հաշիւն էլ, սակայն, այն էր, որ թոյլ չտան մի քանի հազար հայ զինւորների մեկնումը ռազմաճակատ՝ թիւրքերի դէմ:

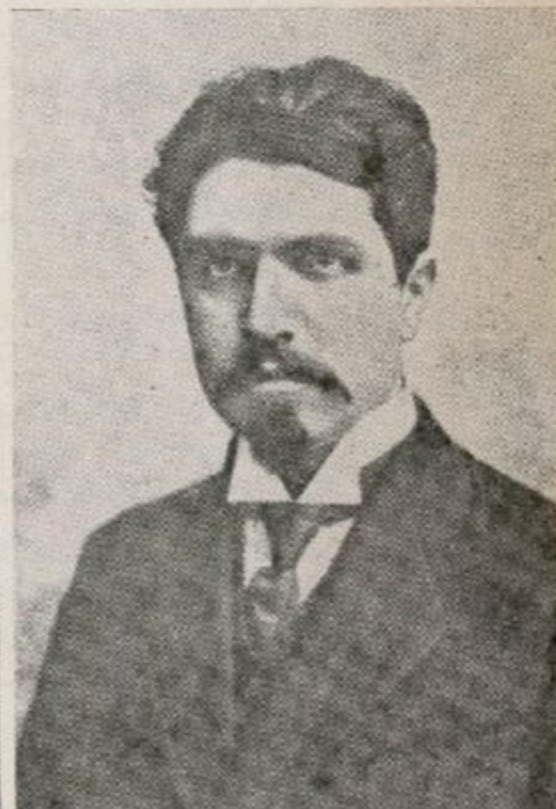
Ի տես այս անտանելի կացութեան եւ ճակատից հասնող աննպաստ

Ա. ԳԻՐԿԱՆԻՄԱՆԵԱՆ

ԹՈՍՏՈՐ

ՊՏ. ՇԱՀՈՒՆԵԱՆ

Ի. ՏԵՐ ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ԻՌԻՐԱՏ

լուրերի, մարտ 3-ի նիստում, Ռոստոմը Ազգ. խորհրդի առջեւ դրեց հետեւեալ խնդիրները. — ի նկատի ունենալով, որ մեր դրութիւնը օրէցօր ծանրանում է, որ թուրքերը խաղում են մեզ հետ եւ աշխատում ժամանակ չահել, անհրաժեշտ է կանխել եւ նախաձեռնութիւնը առնել մեր ձեռքը: Այդ նպատակով հարկաւոր է. 1) անել ընդհանուր զօրակոչ մինչեւ 45 տարեկանները, 2) կտրուկ քայլերով ապահովել դրամական միջոցները, 3) ռազմաճակատ ուղարկել մեր ուժերի մեծ մասը, 4) ապահովել թիկունքը՝ մեր ձեռքն առնելով իշխանութիւնը Բազում եւ Գանձակում, որոնք գլխաւոր բանալիներն են եւ ամենակարեւոր կէտերը թիկունքի:

Ազգ. խորհուրդը, հանդամանօրէն քննելով ստեղծւած դրութիւնը եւ թուրքերի բացայայտ թշնամական դիրքը՝ ընդառաջ գնաց դրւած հարցերին, յայտարարեց զօրաշարժ եւ մարտ 5-ին ընտրեց գերագոյն զինւորական մարմին՝ բաղկացած Վարդանից, զնդ. Բախտամեանից եւ գնդ. Ղազարեանից, որոնց դերն էր լինելու վարել տեղական ինքնապաշտպանութիւնը, զինւորական ուժերի մարզանքը, ղեկավարութիւնն ու փոխադրութիւնը ուրիշ վայրեր: Լուրջ մտահոգւած ժողովրդի ապահովութեան հարցով՝ Ազգ. խորհուրդը աշխատում էր պատրաստ լինել ամէն անակնկալի առջեւ. նա տեսնում էր, որ թուրքերը օրէցօր դառնում են սանձարձակ: Փաստեր ունէր իր ձեռքին, որ Թիֆլիսում կայացել էր թուրք-վրացական զաղտնի համաձայնութիւն, եւ վրացիները օգնում էին թուրքերին:

Բազւի հայերի համար անվիճելի էր, որ վրացիներն ու թուրքերը Թիֆլիսում գործում էին համերաշխ եւ, հակաբոլշեւիկեան պայքարի անունով, նեղ ազգային շահեր էին հետապնդում: Այս հաստատում էր եւ մուսաւաթականների գործունէութիւնը Բազում ու դաւառներում, ուր մի կողմից նրանք ձգտում էին դրաւել իշխանութիւնը, միւս կողմից՝ քար ու քանդ անել հայկական շրջանները: Այսպէս, փետրւարին կոտորւեցին Արէշի 4 հայաբնակ գիւղերը, տեղահանւեց խաչմաղի եւ Լենքորանի հայ բնակչութիւնը, ճգնաժամային դարձաւ Ղուբայի հայութեան վիճակը: Մարտին թուրքերը ակերեցին Շամախիի հայկական թաղը եւ 20-25 հայ գիւղեր, որոնց մօտ 25,000 մերկ ու անօթի բնակիչները թափւեցին Մազրա եւ միւս ռուսական գիւղերը: Շամախիի եւ Գեօքչայի հայ ազգաբնակչութիւնը բոլորովին կտրւեց արտաքին աշխարհից:

Այս առթիւ Ազգ. խորհուրդը բազմաթիւ դիմումներ արաւ Մահմ. Ազգ. խորհրդին եւ Մուսաւաթին, բայց ի զուր: Մուսաւաթը իր ծրագիրներն էր առաջ քշում եւ սուր ընդհարման մէջ էր բանւորական խորհրդի հետ, ուր, Սէյմի գումարումից յետոյ, ազդեցութիւնը բոլորովին անցել էր բոլշեւիկների, յատկապէս, Շահումեանի եւ Զափարիձէի ձեռքը: Մուսաւաթը, յենւած «վայրի դիվիզիա»յի վրա, մեղադրում էր բանւ. խորհրդին ռուսական վեհապետական ձգտումների մէջ, աշխատում էր քշել «եկւորներին» եւ պահանջում էր, որ իշխանութիւնը յանձնւի «տեղական տարրին», այսինքն՝ թուրքերին: Իր հերթին, բանւ. խորհուրդը մուսաւաթականներին ամբաստանում էր բէգ-կալւածատիրական, բուրժուական, հակայեղափոխական եւ

Համխոսմանական մեղքերի մէջ: Կրքերը լարւեցին ծայր աստիճանի ու բնական զարձաւ անխուսափելի: Փոթորիկը պայթեց մարտին:

Առիթը մի հասարակ դէպք էր. թրքական «վայրի դիվիդիայի» զինւորների 120 հոգինոց զինւած մի խումբ եկել էր Բաղու թուրք միլիոնատէր եւ յայտնի բարեգործ Թաղիւնի զինւոր որդու յուղարկաւորութեանը մասնակցելու: Յուղարկաւորութիւնից յետոյ խումբը նաւով վերադառնում էր Լենքորան: Բանւ. խորհուրդը բռնութեամբ զինաթափ արաւ նրան, որի առիթով, մարտ 17-ին, սկսեցին արիւնահեղ ընդհարումներ: Հայոց Ազգ. Խորհուրդը այդ դէպքերի ժամանակ մնաց բացարձակապէս չէզոք եւ աշխատեց հանդիմանաւորել հրդեհը՝ միջնորդ հանդիսանալով կուռղ կողմերի միջեւ:

Դէպքերը, սակայն, տարերային մղումով կուի մէջ մտցրին որոշ հայ զորամասեր, որոնք Բանւ. Խորհրդի կողմից ուղղւեցին մուսաւաթական զինւած խմբերի դէմ: Դէպքերը դասաւորւած էին այնպէս, որ կա'մ Բանւ. Խորհուրդը պէտք է յաղթէր, կամ Մուսաւաթը: Վերջինս շարժւում էր թիւրք գործակալների ծրագրով եւ անմիջական աջակցութեամբ, որով Մուսաւաթի յաղթանակը պիտի նշանակէր թիւրքիայի, այսինքն՝ հակայեղափոխութեան յաղթանակ: Եւ հասկանալի է, որ Մուսաւաթի դէմ մղւած պայքարում միանդամայն դիտակցօրէն համերաշխ էին բոլոր կուսակցութիւնները: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, սակայն, հաշի առնելով հայ-թրքական յարաբերութիւնների փափուկ խնդիրը, դործօն մասնակցութիւն չունէր այդ պայքարում, իսկ Հ. Ազգ. Խորհուրդը ջանք չէր խնայում խաղաղութեան հաստատման համար:

Առանց մտնելու մարտեան արիւնոտ դէպքերի մանրամասնութիւնների մէջ, առաջ բերենք մի քանի քաղաքներ Հ. Ազգ. Խորհրդի ա'յն օրերի նիստերի արձանագրութիւններից, որոնք բաւարար յստակութեամբ պատկերացնում են թէ ընդհարումների բնոյթը եւ թէ Հ. Ազգ. Խորհրդի քաղաքականութիւնն ու խաղացած դերը:

«Մարտ 17-ի երեկոյեան ժամը 8-ին սկսեց հրացանաձգութիւն, «վայրի դիվիդիայի» զինւորների եւ «կարմիր դարդիայի» միջեւ: Այդ առթիւ Ազգ. Խորհուրդն իր արտակարգ նիստն ունեցաւ եւ որոշեց միջամտել՝ դադարեցնելու համար արիւնահեղութիւնը: Ստեղծւած բախումը լուծելու համար որոշեց առաջարկել հակամարտ կողմերին հետեւեալը. «վայրի դիվիդիայի» զինւորները յանձնում են իրենց զէնքերը թուրք ընկերավարական կուսակցութիւններին, իսկ Բանւ. եւ Զինւ. Խորհուրդը հրաժարւում է «վայրի դիվիդիայի» զէնքերը գրաւելու ցանկութիւնից: Յանձնարարեց բժ. Լ. Աթաբէգեանին դնալ Զինւ.-Յեղափոխական կոմիտէն եւ յայտնել Ազգ. Խորհրդի որոշումը:

«Բացի այդ, Ազգ. Խորհուրդը որոշեց յանձնարարել բժ. Լ. Աթաբէգեանին յայտնելու, որ կուռղ կողմերից ո'չ մէկը չի կարող յոյս ունենալ Հայոց Ազգ. Խորհրդի գործօն աջակցութեան վրա, որովհետեւ մեր խորհուրդը դէմ է որեւէ ընդհարումի եւ կամենում է, որ փոխադարձ իրաւախոհութեամբ լուծւի դժւարութիւնը»:

«Ազգ. Խորհրդի մարտ 19-ի նիստում ղեկուցում է գիշերային դէպքերի մասին. բախումը թէեւ յաջողւեց երէկ հարթել թուրքերի զինումով, բայց այսօր մեծ խլրտում կայ թուրքերի մէջ. քաղաքի զանազան մասերում թուրքերը կազմակերպել են միտինգներ, որոնց հանած բանաձեւերը բնաւ հաշաւարար չեն: Թուրքերը վերջնագիր են ներկայացրել Զինւ.-Յեղափ. Մարմնին՝ պահանջելով յետ տալ գրաււած գէնքերը: Դրութիւնը շատ լուրջ է, եւ ընդհարումը անխուսափելի է թւում, եթէ ձեռք չառնեն արտակարգ միջոցներ»:

«Ազգ. Խորհուրդը երկար քննութիւնից յետոյ որոշեց. 1) Զեռք առնել բոլոր միջոցները, որ ընդհարում տեղի չունենայ՝ ազդելով երկու կողմերի վրա: 2) Եթէ անհնար եղաւ ընդհարման առաջն առնել, ձեռք առնել բոլոր ինքնապաշտպանողական միջոցները, որ հայ ազդարնակութիւնը ընդհարման ժամանակ չտուժէ:

Երեկոյան դէմ, ժամը 6-ին, չնայած ձեռք առնւած բոլոր միջոցներին, սկսեց հրացանաձգութիւն: Կռիւր սկսողը եղան թուրքերը Շեմախինկայում*), ուր յարձակում գործեցին կարմիր գլարդիայի մի խմբի վրա: Այդ ազդանշան եղաւ կռիւ՝ ամբողջ քաղաքում: Շուտով սկսեցին կրակել եւ թնդանոթները նաւերից: Նկատի ունենալով, որ սկսւած արիւնահեղ կռիւր անխուսափելիօրէն կարող է աղէտաւոր հետեւանքներ ունենալ ամբողջ քաղաքի համար, Խորհուրդը իր արտակարգ նիստում որոշեց մի անգամ եւս միջամտել՝ ազդելու համար երկու կողմերի վրա, որ դադարեցնեն կռիւր:

Որոշեց յանձնարարել նախագահին (Ա. Գիւլիսանդանեան), Ս. Արատեանին եւ Ն. Տէր-Ղազարեանին՝ անմիջապէս խօսելու այդ նպատակով Զինւ.-Յեղափ. Կոմիտէի հետ, իսկ բժ. Լ. Աթաբէգեանին, Տ. Իսախանեանին, Հ. Տէր-Միքայէլեանին եւ Ա. Զիլինդարեանին խօսել թուրքական կոմիտէի հետ»:

«Յաջորդ (մարտ 20-ի) նիստում ղեկուցում են ընտրւած երկու պատգնականութիւնները իրենց առաքելութեան անյաջողութեան մասին: Պարզւում է արդէն, որ Յեղափ. Կոմիտէի զօրքերը ամբողջ դժի վրա առաջ են չարժւում, եւ թուրքերը նահանջում են սարսափահար: Նկատի ունենալով այն հանդամանքը, որ քաղաքում հաւաքւած շատ հայ անկազմակերպ զինւորներ եւ մասամբ Ազգ. Խորհրդին ենթակայ որոշ հայ զինւորներ տարերային կերպով մղում ունեն մասնակցելու կռիւն, որոշեց ամենակտրուկ միջոցները ձեռք առնել, որ Ազգ. Խորհրդին ենթակայ ո՛չ մի զինւոր չմասնակցի կռիւն, եւ բոլոր հայկական զօրամասերը մնան ինքնապաշտպանողական դերի մէջ:

2) Նկատի ունենալով այն հանդամանքը, որ կռիւ ժամանակ բազմաթիւ անմեղ թուրքեր ենթարկւում են յարձակման եւ որ այդ կատարւում է հայկական թաղամասում, յաճախ, հայ զինւորների կողմից, որոշեց կըտրուկ միջոցներ ձեռք առնել հայ թաղամասերում ապրող կամ ապաստանած թուրքերին Խորհրդի հովանաւորութեան տակ առնելու: Այդ նպատակով

*) Բագուի քրքակամ մէկ քաղը:

որոշւեց նշանակել Գ. Անանունին ընդհանուր հոգաբարձու եւ լիազօրութիւն տալ նրան հաւաքելու թուրքերին որոշ ապահով տեղերում ու խնամել նրանց, մինչեւ որ վտանգը կը վերանայ, որից յետոյ բոլորն էլ կը փոխադրւեն թուրքական մասը: Այդ նպատակով պէտք եղած զինւորական ուժը Ազգ. Խորհուրդը որոշեց տրամադրել հոգաբարձուին: Եթէ պատասխարւած թուրքերի վրա որեւէ յարձակում լինի, որոշւեց դիմել Ժայռայեղ միջոցներին՝ կանգ չառնելով նոյնիսկ զէնքի գործածութեան առաջ»:

«Յերեկայ ժամը 3-ին թուրքերը ընդունեցին Զինւ.—Յեղափ. Կոմիտէի վերջնադիրը: Հաշտութեան նպատակու համար որոշւեց յանձնարարել Ս. Արարատեանին դնալ Զինւ.—Յեղափ. Կոմիտէ, ներկայ լինել հաշտութեան կնքման ժամանակ եւ հարկ եղած (աջակցութիւնը ցոյց տալ հաշտութեան դործը դիւրացնելու համար: Որոշւեց տալ Արարատեանին լիազօրութիւն, եթէ պէտք լինէր, յայտնելու, որ Հայոց Ազգ. Խորհրդի Բազուի մասնաճիւղն եւս պատրաստ է ընդունել թուրքերին ներկայացւած վերջնադրի այն կէտը, որ վերաբերում է ազգային զօրամասերին»:

«Խորհուրդը երկարօրէն զբաղւեց հրացանաձգութիւնը, թալանը եւ կոտորածը կանգնեցնելու խնդրով: Չնայած հաշտութեան կնքման եւ յայտարարման, հրացանաձգութիւնը շարունակւում է եւ թալանը ստանում ահաւոր չափեր: Դրութիւնը չափազանց վտանգաւոր կերպարանք կը ստանայ, եթէ Խորհուրդը դործ չդնի հերոսական ջանքեր՝ թալանի եւ հրացանաձգութեան առաջն առնելու համար: Որոշւեց հրացանազարկ անել այն բոլոր զինւորներին, որոնք, հակառակ բոլոր նախազգուշացումներին, կը շարունակեն զբաղւել թալանով կամ հրացանաձգութեամբ: Որոշւեց կռիւն վերջ դնելու համար յանձնարարել նախազահին եւ Համազասպին դնալու առաջաւոր դիրքերը եւ անմիջապէս ազդելու զինւորներին վրա, որ դադարեցնեն կրակը, եթէ նոյնիսկ թուրքերի կողմից հատ ու կենտ հրացանաձգութիւն լինի: Որոշւեց հրատարակել մի կոչ, որով Ազգ. Խորհուրդը հրաւիրում էր հայ թաղամասերում ապրող բոլոր քաղաքացիներին ամենախիստ կարգապահութեան՝ ըստ պառնալով ամենածանր պատասխանատուութեան ենթարկել զանցառուներին: Որոշւեց կարգը պահպանելու համար քաղաքի հայկական մասի վրա նշանակել մի ընդհանուր հսկիչ, այդ պաշտօնը յանձնւեց Լ. Քալանթարեանին, իսկ վերջինիս հրաժարւելուց յետոյ՝ Գ. Բալայեանին: Այդ նպատակով նշանակւեցին հայկական բոլոր թաղամասերի վրա եւս յատուկ հսկիչներ»:

Բազուի Ազգ. Խորհրդի նախագահը եւ Համազասպը ամբողջ դիշերը զբաղւած էին Խորհրդի որոշումներն իրագործելով — դադարեցնել անիշխանութիւնը, կռիւը եւ հրդեհը: Ի մի կենտրոնացւեցին Բազում գտնւած Հ. Յ. Դաշնակցութեան լաւագոյն մարտիկները՝ թւով մի քանի հարիւր հոգի. Համազասպի զօրամասից առնւեցին մի քանի վստահելի եւ կարգապահութեան ենթարկւած վաշտեր: Դիշերը ժամը 4-ին այդ զօրամասերը բռնելու էին այն սահմանադիժը, ուր կռիւ էր տեղի ունենում խորհրդային իշխանութեան եւ Մուսալաթի միջեւ: Այդ զօրքերը թոյլ չպիտի տային զինւած մարդկանց մի մասից միւսը անցնելու. թրքական մասից եղած հրացանաձգութեան չափապատասխանէր:

Այդպէս, էր արեւոյ: Հայկական զօրամասերը բռնեցին դիրքեր կռուող երկու կողմերի միջեւ: Այս դրութիւնը տեւեց գիշերւայ ժամը 4-ից մինչեւ 21 մարտի ցերեկւայ ժամը 12-ը:

Երբ երկու կողմերը վերջ տւին հրացանաձգութեան, թրքական մասը ամբողջապէս ծածկւած էր ծխով. աստիճանաբար սկսեցին դուրս գալ կանայք, երեխաներ, երիտասարդներ, պառուներ՝ իւրաքանչիւրը ձեռքին բռնած փայտի կտոր՝ վրան սպիտակ լաթ՝ ի նշան հաշտութեան: Այսպիսով, թրքական համարեա ամբողջ մասը դուրս եկաւ եւ յայտնեց իր հնազանդութիւնը: Հայ զինուորները շարժւեցին նրանց ընդառաջ, խառնուեցին իրար, եւ մի օր առաջւայ հրացանաձգութեան տեղ այժմ լսոււմ էր լաց ու հառաչ, արցունք ու համբոյր:

Այսպիսով, վերջ գտաւ մի քանի օր տեւող մղձաւանջը, եւ քաղաքը խաղաղեց:

Այս կռիւներում, թուրքերի զնդակով, սպանւեց Լ. Աթարէզեանը, որ, իրրեւ անդամ Ազգ. Խորհրդի պատւիրակութեան, գնում էր թրքական թաղը՝ բանակցելու համար: Լ. Աթարէզեանի մահով Բազուի Բանուորական Խորհուրդը եւ Հ. Ազգ. Խորհուրդը կորցնում էին իրենց ամենաձեռնհաս ու գործօն անդամներից մէկին:

Մարտեան դէպքերի առթիւ Հ. Ազգ. Խորհուրդը հրատարակեց մի ընդարձակ հաղորդագրութիւն, որի մէջ տալիս էր դէպքերի մանրամասն նկարագրութիւնը:

Այս հաղորդագրութիւնից երեւում էր, որ Ազգ. Խորհուրդը ազատեց բազմաթիւ մահմետականներ, որոնց պահեց մի քանի օր, կերակրեց եւ առահով վերադարձրեց իրենց տները: Այդ մահմետականները զետեղւած էին հետեւեալ վայրերում. Մայիլեանների թատրոնում՝ 3500 հոգի, որոնցից 70 պարսկահպատակներ. Ռեկորդ թատրոնում՝ 2690, Ռամդէյ թատրոնում՝ 579, Եփիմովի կրկէս-թատրոնում՝ 800, Վոկզալնայա եւ Տելեֆոննայա փողոցի անկիւնի տանը՝ 58, Բուդաղեանի դպրոցի շէնքում՝ 218, Միրոնովի բաղնիքում՝ 306, Մոսկովեան բաղնիքում՝ 263, ութերորդ միլիցիատանը՝ 117, Եօթներորդ միլիցիատանը՝ 72, Մալայա-Մորսկայա փողոցի N° 15 տանը՝ 95, Երրորդ Գիմնազիայում՝ 201, Հայոց Կուլտուրական Միութեան տանը՝ 18, քաղաքային սալանոցում՝ 2530, իններորդ միլիցիատանը՝ 200, Հայկաւանում՝ 79 — ընդամենը 11,726 հոգի: Մօտ 1500 մարդ էլ ապաստանել էր հայերի մասնաւոր տներում: Առհասարակ, Բազուի հայութիւնը ցոյց տւեց արտակարգ հոգատարութիւն: Նա, կարելի է ասել, փրկեց Բազուի թուրքերի ամբողջ մտաւորականութիւնը: Եւ... վարձատրութիւնը ստացաւ վեց ամիս յետոյ, սեպտեմբերեան օրերին:

Մուսալաթի ողնաշարը ջարդելուց յետոյ, Բանւ. Խորհուրդը ձեռք առաւ եւ գաւառի թիւրք-մուսալաթական դաւերի սանձահարման գործը: Մարտ 27-ին Շամախի ուղարկեց մի զօրամաս Թագ. Ամիրեանի ղլխաւորութեամբ, որի երեւալը հիմնովին փոխեց դրութիւնը Շամախիում: Ամիրեանը զսպեց քաղաքի թուրքերին. կռւի ժամանակ հիմքից այրւեց թրքական թաղը:

Հայ գաղթականները վերադարձան իրենց տեղերը, իսկ թուրքերը հեռացան: Խաղաղւոյն նաեւ Գէորգեայի գաւառը, որտեղի թրքութիւնը նոյնպէս հեռացաւ:

Մարտի դէպքերի վրա, Բագուն դրաւելու փորձեր արին եւ լեռնականները, որոնք փետրուարից սկսած՝ կտրել էին Բագուն—Պետրովսկ երկաթուղին եւ առատ զէնք ու ռազմամթերք խլելով վերադարձող ռուս զօրամասերից՝ անվերջ յարձակումներ էին գործում իրենց շրջապատի վրա: Մարտ 21ին նրանց զինւած խմբերը հասան մինչեւ Բալաջարի, իսկ նրանց պետ Իմամ Գոճինսկին Պետրովսկից տւած հեռադրներով սպառնում էր պատժել հայերին: Ապրիլի սկզբներին, սակայն, հայկական զօրամասերը ջարդեցին ու քչեցին նրանց խմբերը: Այս յաջողութիւնը խիստ բարձրացրեց հայ զինուորների մարտական ոգին:

Ազգային Խորհուրդը որոշեց համախմբել ու կազմակերպել բոլոր հայ զօրամասերը, ենթարկել նրանց մէկ հրամանատարութեան եւ այդ որոշումը իրագործելու համար յարարեցութեան մէջ մտաւ Զինւ.—Յեղափ. Կոմիտէի հետ, սակայն, մարտի յաջողութիւններից արեցած՝ բուլշեւիկներն արդէն այնքան էին երես առել, որ մտածում էին Ազգ. Խորհուրդն ու Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն էլ մէջտեղից վերացնելու մասին: Ի պատասխան Ազգ. Խորհրդի դիմումի, Զինւ.—Յեղափ. Կոմիտէն, ապր. 8-ին յայտարարեց բոլոր ազգային զօրամասերը եւ հայկական Ազգ. Խորհուրդը լուծւած: Վերջինս մերժեց ենթարկել այդ կարգադրութեան, բայց, ի վերջոյ, ստիպւած եղաւ տեղի տալ, եւ ապր. 14-ին Զինւ.—Յեղ. Կոմիտէի ու Ազգ. Խորհրդի միջեւ ստորագրեց մի համաձայնութիւն, որով՝

«1. Հայկական 2րդ ազգ. հետեւակ դունդը կազմալուծւում է. նրա մի մասը մտնում է Համազասպի գումարտակների մէջ, իսկ մնացածը Խորհրդի կարմիր գումարտակների մէջ.

2. Համազասպի գումարտակները վերակազմւում են՝ ամբողջովին ենթարկելով Խորհրդի իշխանութեան եւ մտնում են կարմիր բանակի մէջ «16րդ եւ 17րդ գումարտակներ» անւան տակ.

3. 16րդ եւ 17րդ գումարտակների հրամանատար է նշանակւում Համազասպը, իսկ օգնական՝ Սերգօ Մանուչարեանը...

4. Համազասպի գումարտակները նպատակ ունեն մօտիկ ապագայում գործողութիւններ սկսելու արեւմտեան ուղղութեամբ, այսինքն՝ դէպի Գանձակ—Երեւան»:

Համաձայնագիրը ստորագրեցին Ս. Շահումեանը, Մ. Կորկանեանը, Ա. Գիւլխանդանեանը, Ն. Տէր-Ղազարեանը եւ Յ. Տէր-Օհանեանը:

Այսպիսով, հայկական զօրամասերը ապր. 14-ից անցան բուլշեւիկների ձեռքը: Նրանց թիւը հասնում էր 10—12 հազարի, 50-ի չափ թնդանօթներով: Նրանց մէջ էին հաշւում եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ու սոց.—յեղափոխական մարտական խմբերը, որոնք փաստօրէն գտնւում էին այդ կուսակցութիւնների ղեկավար մարմինների ձեռքին եւ հրապարակ էին բերւում միայն արտակարգ դէպքերում: Դաշնակցական զօրամասը բաղկացած էր 6—700 ընտիր

մարտիկներին՝ Գ. Բալայանի հրամանատարութեան տակ :

Ապր. 25-ին իշխանութիւնը վերջնականապէս անցաւ բոլշեւիկներին : Այդ օր բանւորական, զինւորական եւ նաւաստիական խորհուրդների համագումարը կազմեց Բազուի Ժողովրդական Գործավարների խորհուրդ՝ Ստ. Շահումեանի նախագահութեամբ : Միւս կուսակցութիւններն ու ազգային խորհուրդները յետ մղեցին, թէեւ, անուղղակի կերպով, Հ. Ազգային խորհուրդը շարունակում էր ազդեցութիւն ունենալ գործերի եւ հայկական զօրամասերի վրա : Առհասարակ, զօրքի կազմն ու ղեկավարութիւնը հիմնական փոփոխութեան չենթարկւեց . զինւորական գործավար եւ ընդհանուր հրամանատար էր բոլշեւիկ Ղորղանեանը, նրա սպայակոյտի պետ՝ դնդ . Աւետիսեանը, հայկական զօրամասերի պետ՝ Համադասպը, ճակատի հրամանատար՝ դնդ . Ղազարեանը, բանակի մատակարարման մասի վարիչ՝ Մ. Տէր-Պողոսեանը եւայլն :

Հայկական զօրամասերի վրա ձեռք դնելուց յետոյ, բոլշեւիկները ձեռնարկեցին զինւորական ուժերի վերակազմութեան ու լրացման : Բայց այդ միջոցին հանդիստ նստած էին եւ թշնամին : Նուրի փաշան Գանձակում կազմակերպում էր հռչակաւոր «խաւամական բանակը»՝ թիւրք սպաների ղեկավարութեան տակ՝ նպատակ ունենալով դրաւել Բազուն եւ առաջանալ դէպի հիւսիս ու արեւելք : Յունիսի սկզբներին Գանձակ հասան եւ թիւրք-կանոնաւոր զօրամասեր : Ազրբէջանի կառավարութիւնը, դեռ Թիֆլիսից, ուժեր էր հաւաքում Բազուի դրաման համար . ոտքի էին հանւած բոլոր զօրամասերն ու զինւած խմբերը եւ ուղղւած Բազուի վրա : Նրանց առաջաւոր մասերն արդէն սկսել էին երեւալ Հաջի-Կարուլի մօտերը . մի ուրիշ թեւ շարժւում էր դէպի Շամախի : Անհրաժեշտ էր շտապել՝ նախաձեռնութիւնը թշնամուն չտալու համար : Եւ 2-ին .-Յեղափոխ . Կոմիտէն որոշեց անցնել վճռական դործողութիւնների — յետ չարտել թիւրքերին Հաջի-Կարուլից եւ դրաւել ռազմական տեսակէտից կարեւոր Աղսու-Բիւրդամիր գիծը՝ մօտ 160 կիլոմետր տարածութեամբ :

Յունիս 5-ից Բազուի զօրքերը անցան յարձակման եւ մի շարք տաք ու յաջող ճակատամարտներից յետոյ, մինչեւ յունիս 26, դրաւեցին մի կողմից Կարամարգիան—Բիւրդամիր—Չուրովկա եւ միւս կողմից՝ Չուրովկա—Պետրոպոլիովսկ գծերը, այսինքն՝ աւելի, քան նախորոշւած էր արշաւանքի սկզբին : Թիւրք-ազրբէջանեան ուժերը, ծանր կորուստներով, քաշւեցին յետ : Բազուեցիների ձեռքը անցաւ հարուստ աւար—թնդանօթներ ու գնդացիներ, հրացան ու փամփուշտ : Կուլի դաշտում մնացած դիակների թիւը հաշււում էր հարիւրներով :

Յունիս 25-ին յայտնի դարձաւ, որ թիւրքական մի դիվիզիա շարժւում է դէպի Գէոքչայ, մի ուրիշն էլ՝ Եւլախի ուղղութեամբ եւ որ իսլամ բանակի սպայակոյտը փոխադրւում է Ուջարի կայարանը՝ աւելի վճռական դործողութիւնների դիմելու համար : Բազուի հրամանատարութիւնը որոշեց շեշտակի հարւածով խանդարել այդ ծրագիրը, եւ յունիս 27-ին շարժեց Ուջարին ու Գէոքչայը դրաւելու դիտաւորութեամբ : Սկսեցին կատաղի կռիւներ :

Յուլիս 27-28-ին թիւրքերը մեծ զոհեր տալով՝ նահանջեցին եւ յուլիս 29-ին անցան հակադարձակաման: 3 օրւայ արիւնահեղ կռիւների մէջ յոգնած, անօթի ու ծարաւ՝ դերազանց ուժերի ճնշման տակ՝ Բազուի զօրամասերը սկսեցին նահանջել դէպի Կարամարդեան՝ իրենց հետ տանելով եւ Գէոքչայի հայ ազգաբնակչութիւնը:

Այդ օրւանից նախաձեռնութիւնը անցաւ թիւրքերի ձեռքը: Բազուի ուժերը օր աւուր հալչում էին. յուլիս 10-ից սկսած նրանք կորցրել էին 7 սպայ եւ 265 զինւոր սպանւած, 16 սպայ եւ 534 զինւոր վիրաւոր: Անառողջ կլիման, ջրի պակասութիւնը, անբաւարար սնունդն ու հագուստը զարգացնում էին հիւանդութիւններ ու դասալքութիւն: Մարտիկների թիւը, որ արշաւանքին սկզբին 4,400 էր, իջել էր 2,400-ի: Այդ պատճառով, յուլիս 1-ից սկսած տեղի ունեցաւ անընդհատ նահանջ, որի ընթացքին թշնամին յարձակումներ էր դործում, աշխատում անցնել թիկունքը, կուի էր բռնւում բազեցիների հետ: Յուլիս 6-ին Բազուի ուժերը կանգնեցին Շամախի—Կարասախկալ—Քիւրդամիր գծի կրա:

Յուլիս 5-ին Պարսկաստանից Բազու հասաւ դնդ. Բիշերախովը իր զօրամասով եւ նշանակեց Բազուի պաշտպանութեան պետ, որ խիստ բարձրացրեց մարտիկների տրամադրութիւնը: Յուլիս 8-ին Բիշերախովի զօրամասը յաջող կռիւներ ունեցաւ Քիւրդամիրի ճակատում: Նոյն օրը թիւրքերը յարձակեցին Շամախիի վրա, բայց հանդիպեցին սաստիկ դիմադրութեան: Յուլիս 9-ին, բազուեցիները անցան հակադարձակաման, եւ թիւրքերը լուրջ կորուստներ կրելով եւ խոշոր աւար թողնելով՝ նահանջեցին: Յուլիս 11-ին բազուեցիները դադարեցրին հետապնդումը՝ վերադարձելով Շամախիի դիրքերը: Նոյն ժամանակ կռիւներ սկսեցին եւ Բազուի զօրքերի ձախ թեւում ու կենտրոնում: Երեք օր տեւող ճակատամարտներից յետոյ՝ բազուեցիները չդիմացան ու յետ քաշեցին՝ բռնելով Կերար կայարանը: Յուլիս 20-ից սկսեցին մի շարք նոր արիւնահեղ կռիւներ. Բազուի ուժերը նահանջեցին Շամախիից էլ. զօրքի հետ հեռացաւ եւ չրջանի ամբողջ հայ բնակչութիւնը: Քայլ առ քայլ, անվերջ կռիւներով՝ յուլիս 26-ին զօրքն ու ժողովուրդը հասան մինչեւ Խուրդալան, իսկ կենտրոնի ուժերը՝ մինչեւ Ալեքսի՝ ճանապարհին ոչնչացնելով ամէն ինչ:

Յուլիս 26-ին խաբէութեամբ, լքելով իր դիրքերը, Դերբենտի շրջանը փախաւ դնդ. Բիշերախովը՝ տանելով հետը իր զօրամասը: Նոյն օրը Հայոց Ազգ. Խորհուրդը թիւրքերի արեւելեան ճակատի պետ Մուսսել փաշայից ըստացաւ մի գրութիւն, որով առաջարկում էր վերջ տալ կռիւն եւ քաղաքը յանձնել իրեն:

Միւս կողմից, անյաջողութիւնները ճակատում շարունակւում էին: Յուլ. 27-28-ին թիւրքերն արդէն քաղաքի տակ էին՝ Բիրի—Հէյրաթում ու Բալաջարիում: Մի դրոհ եւս, եւ Բազուն կընկնէր: Յուլ. 28-ի գիշերը ժողովրդի մէջ ծայր էր տւել խուճապը. հայերից եւ օտարներից ոմանք պատրաստւում էին յանձնել քաղաքը:

Դրութիւնը դառնում էր յուսահատական: Ի՞նչ անել, ո՞ւմ դիմել:

Ռուսաստանից յոյս չկար. Մտալինն ինքը, դեռ յունիսին, թախանձազին խնդրում էր Շահումեանից «ամէն կերպ (զէնքով, մարդով) օգնել թուրքեստանին, որի գլխին անգլիացիները, Բուխարայի եւ Աւղանիստանի վրայով, աշխատում են վատ խաղ խաղալ»։ Մնում էր աղօտ հաւանականութիւն օգնութիւն ստանալ «երրորդ ուժից»՝ անգլիացիներից, Պարսկաստանի վրայով։ Եւ այդ հարցը դրեց բանւ., զինւ., նաւաստ. և գլխացիական խորհուրդների պատգամաւորների եւ շրջանային խորհուրդների, նաւային կոմիտէների ու կոպկասեան կարմիր բանակի Ռազմա.-Յեղափոխ. Կոմիտէի արտակարգ նիստում, յուլ. 27-ին։ Շահումեանը մի ընդարձակ ճառով աշխատեց համոզել, որ անգլիացիներին հրաւիրելը հաւասար է յեղափոխութեան պարտութեան, որ, աւելի լաւ է հաշտութիւն կնքել թիւրքերի հետ, բայց անգլիացիներին հրաւիրելու մտքից յետ կենալ։ Սակայն եւ այնպէս, ժողովը միաձայնութեամբ, ընդդէմ բոլշեւիկների, որոշեց օգտուել անգլիական ուժերից։ Փաստօրէն այդ որոշումը խորհրդային իշխանութեան վերջն էր, բայց ժող. Գործ. խորհուրդը մի քանի օր էլ չհրաժարեց եւ, ամենքից դադարի, սկսեց տենդազին փախուստի պատրաստութիւններ տեսնել։ Յուլիս 28-ից մինչեւ 30, գիշերները, նաւերի վրա փոխադրեցին ռազմամթերքը, պարէնը, բանկերի ամբողջ դրամը, զանազան ապրանքներ, ամէն ինչ, որ արժէք ունէր։ Յուլիս 30-ին նաւերի վրա փոխադրեցին բոլշեւիկ զօրքերն ու բոլշեւիկ պարագլուխների ընտանիքները։ Ապա, հապճեպով խորհրդի արտակարգ նիստ գումարեցին, ուր Շահումեանը մի տղեղ ճառով անյաջողութիւնների ամբողջ պատասխանատուութիւնը ձգեց մենշեւիկ-էսէրների եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ու Հ. Ազգ. խորհրդի վրա եւ յայտարարեց, որ ժող. Գործ. խորհուրդը հրաժարում է իշխանութիւնից ու հեռանում Աստրախան...*)

*) Իրենց դաւաճանութիւնը արդարացնելու նպատակով Շահումեանը կազմեց մի կոչ՝ ուղղւած Քաղաքի բանւորներին, որի մէջ գրում էր. «Յուլիս 30-ին թիւրք զօրքերը բոլորովին մօտեցան քաղաքին։ խորհրդային զօրքերի հրամանատար զնդ. Աւետիսեանը յայտնեց ժող. Գործ. խորհրդի նախագահին, որ քաղաքի բախտը արդէն որոշւած է։ Ծակաւոր մերկացել է. «Բիշերախովը՝ մերկացնելով ճակատը՝ իր զօրամասի հետ հեռացել է Սումգայիտ եւ շարժւում է դէպի հիւսիս»։ Նոյնը հաղորդեց եւ ընկ. Ղարանեանը (զինւ. գործավար), որ վերադարձել է Սումգայիտից։ Աւետիսից յետ քաշւած զօրքերը ցրւել են. 1600 կուռղից ճակատում մնացել է միայն 200 մարդ։ Այդ 200-ից դատ, աջ թեւում կտնդնած է եւս 200 մարդ. Պետրովի զօրամասից։ Իսկ հայկական զօրամասերը, թւով աւելի քան 3000 հոգի, հազուա չունենալու պատրւակով, մինչեւ այդ էլ մերժում էին դրաւել դիրքերը քաղաքի շուրջ։ Այսպիսով, 32 վերստ երկարութիւն ունեցող ճակատը պահում են միայն 400 կուռղներ, մինչդեռ օդային հետախուզութիւնը ցոյց է տալիս, որ թիւրք կանոնաւոր զօրքերից բաղկացած թշնամու մեծ ուժեր են առաջ շարժւում։ Եւ բանակի հրամանատար Աւետիսեանը իրաւունք էր խնդրում, որ ժողովուրդը սպիտակ դրօշ բարձրացնէ ու սկսէ բանակցութիւններ։ Հակառակ պարագային, յայտարարեց Աւետիսեանը, դուք կը լինէք պատճառ, եթէ ուժով ներս խուժած թշնամին ոչնչացնէ 160 հազարնոց քրիստոնեայ բնակչութիւնը։

Նոյն երեկոյեան հայկական զօրամասերի հետ խորհրդակցութիւն տեղի ունեցաւ... ի մօտ։ Զօրամասերի պետեր Համադասպն ու Ղազարեանը յայտնեցին իրենց համամտութիւնը Աւետիսեանի հետ եւ վկայում էին, թէ անհրաժեշտ է քաղաքի յանձնումն ու պատուիրակներ ուղարկելը։

Նոյն գիշեր Դաշնակցութիւնը իր մօտ ժողովի հրաւիրեց հայ բուրժուազիային, նրա հետ միասին վճռեց առաւօտեան սպիտակ դրօշ բարձրացնել եւ նշանակեց հաշտարար պատ-

Եւ նոյն օրն էլ հեռացան: Փախչողներէ մէջ էին, բացի Շահումեանից, եւ մի շարք ուրիշ հայ կոմունիստներ՝ Սմբ. Մարգարեանը, Արտ. Կարինեանը, Գ. Ղորղանեանը, Ս. Տէր-Գաբրիէլեանը, Աշ. Յովհաննիսեանը եւ ուրիշներ:

Բոլշեւիկներէ փախուստից յետոյ ստեղծւեց նոր իշխանութիւն — Բազուի դիկտատուրա, — որի մէջ մտան սոց.—յեղափ. Վելուցն ու Լ. Ումանսկին, դաշն. Ալ. Առաքելեանն ու Ս. Մելիք-Շօլշեանը եւ 3 նաւաստիներ կասպից նաւատորմիդից: Դիկտատուրայի առաջին գործը եղաւ ռազմական ուղարկել ու յետ բերել փախստական բոլշեւիկներին եւ նրանց տարած աւարը, որը եւ կատարւեց յաջողութեամբ. նաւերը վերադարձեցին եւ բոլշեւիկները բանտարկւեցին. նրանց դէմ յարուցւեց դատական հետապնդում:

Դիկտատուրայի գլխաւոր մտահոգութիւնը, սակայն, ճակատն էր, ուր դրութիւնը օր օրի վրա վատանում էր: Պատերազմի ծանրութիւնը առանձնապէս ընկած էր հայերի եւ մանաւանդ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան վրա, որ լարել էր ուժերը ճակատը պահելու համար: Յուլիս 30-ի գիշերւայ նիստում Հ. Յ. Դ. Բազուի Կենտր. Կոմիտէն քննեց ստեղծւած ահարկու կացութիւնը: Ելք չէր գտնուում: Նոյնիսկ Ռոստոմը, որ, սովորաբար, յուսահատւել չգիտէր, չարել էր: Յանկարծ, պատմում է Ս. Մելիք-Շօլշեանը իր յուշերի մէջ,*) «Դուռը բացւեց եւ սոց.—յեղ. Միքայէլ Տէր-Պողոսեանը ներս մտաւ՝ խնդրելու, որ Ռոստոմը դուրս գնայ: Հարեւան սենեակում Տէր-Պողոսեանը յանձնել էր Ռոստոմին Պարսկաստանի էնզելի քաղաքից ստացւած նոր ռա-

ւիրակութեան կազմը, որի մէջ պէտք է մտնէր, ի միջի այլոց, եւ չէղական հիւպատոսը, որ երաշխաւորում էր հայ ազգաբնակչութեան անձնոնմիջնութիւնը քաղաքը յանձնելու պարագային: Ժող. Գործ. Խորհուրդը վճռական կերպով արտայայտեց բանակցութիւնների դէմ՝ քաղաքում գտնուող բոլոր զօրամասերը հրաւիրելով մեկնել ճակատ, յուլ. 30-ի գիշերը մի կողմից բանուորներին՝ հրաւիրելով դէմք առնել ու պաշտպանել քաղաքը, եւ պահանջում էր հայկական զօրամասերի պետերից ճակատ տանել իրենց մասերը: Վերջիններքը, Շահումեանի ասելով, խոստացել էին տալ 1300 մարդ. «Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը յուլ. 31-ի գիշերը ժամը 3-ին հաղորդեց Ժող. Գործ. Խորհրդի նախագահին, որ յոյս ունի յուլ. 31-ին մինչեւ 3000 մարդ հասցնել ճակատ», բայց, իբր քէ, խոստացւած ուժերից հազիւ 320 մարդ է տեղ հասել, որի վրա Աւետիսեանը յայտնել է, որ «քաղաքի յանձնումը անխուսափելի է մի քանի ժամից»: Քեթէ չարտօնէք սպիտակ դրօշ բարձրացնել, հարիւր հազարաւոր զոհերի տրիւնը կընկնի ձեր խղճի վրա — յայտարարում էր վճռական կերպով բանակի հրամանատարը»:

«Նոյն միջոցին եկան Հ. Ազգ. Խորհրդի նախագահ Ա. Գիւլիսանդանեանը եւ զնդ. Ղադարեանը, որոնք յայտարարեցին, թէ Ազգ. Խորհրդի հէնց նոր կայացած ժողովը հաստատեց իր վերջնական «վճիռը՝ սպիտակ դրօշ բարձրացնել եւ յանձնել յաղթողի դուրիւն»:

Եւ միայն այս «դաւաճանութիւնից» յետոյ, «Ժող. Գործ. Խորհուրդը որոշեց հրաժարել իշխանութիւնից եւ Խորհրդ. Ռուսաստանի զինուորական ուժերն եւ պետական գործը փոխադրելով նաւերի վրա»՝ հեռանալ Ատրաթան;» (С. Шаумян, «Статьи и речи», 1924, Баку, стр. 137—8):

Այս որոշումն, ի հարկէ, Շահումեանի եւ ընկերների կողմից փախուստ ու դաւաճանութիւն չէր... Առհասարակ, Շահումեանի չմեղանցն ու արդարացումը շատ էին վրան բաց, իսկ դաշնակցականների հասցէին ուղղւած մեղադրանքը՝ ակնբեր գրպարտութիւն: Պատմական փաստերը բոլորովին հակառակ դեր են վերագրում դաշնակցականներին ու բոլշեւիկներին:

*) «Հայրենիք», ամս. 1925 թ. N° 9, էջ 71:

դիօ-հեռադիրը, որով յայտնում էր, թէ անդլիական հինգ հազարնոց մի զօրամաս այնտեղ պատրաստ է նաւեր նստելու եւ Բազուին օգնութեան հասնելու, եթէ միայն քաղաքը երկու օր պաշտպանւի եւ պահւի: Ռոստոմը վերադարձաւ բոլորովին փոխւած: Նա, կարծես, նորէն յարութիւն էր առել...»:

Հ. Ազգ. Խորհրդի ներկայացուցիչ Ս. Արարատեանի ջանքերի արդիւնքն էր այդ: Հ. Ազգ. Խորհուրդը Արարատեանին ուղարկել էր Պարսկաստան՝ անդլիացիների հետ բանակցելու եւ Բազու բերելու համար: Նրան յաջողւել էր համոզել անդլիական հրամանատարութեան՝ Բազու ուղարկել անդլիական զօրամասեր: Այդ լուրն էր աւետում ռադիօ-հեռադիրը, որ աներեւակայելի ողբերգութիւն առաջ բերեց Բազում: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մի յատուկ կոչով զօրակոչ յայտարարեց եւ ճակատ ուղարկեց մի քանի հազար կուռղներ: Առաջաւոր դիրքեր զնացին եւ Մուրատն ու Սեպուհը, որոնք, յուլիսի վերջերին, Վոլգայի ափերից, հասել էին Բազու: Եւ սկսեց յամառ դիմադրութիւն:

Օգոստոս 2-ին թիւրքերը նորից անցան կատաղի յարձակման, այս անգամ Գայլի Դրունքի շրջանում, եւ յամառ կռիւներից յետոյ առաջացան մօտ 500 քայլ: Յաջորդ օր, թնդանօթները որոտում էին ամբողջ ճակատի վրա: Թիւրքական զրոհները իրար էին յաջորդում: Բազուեցիները պաշտպանում էին արտակարգ քաջութեամբ. մէկը միւսի յետեւից ընկնում էին լաւագոյն մարտիկները՝ Մուրատը, 16րդ դումարտակի հրամանատար Արամ Դովլաթեանը, հեծելազօրի պետ Իսակը: Վիրաւորների թիւը շատ մեծ էր...

Օգոստ. 4-ին թիւրքերը սկսեցին կենտրոնացնել իրենց ուժերը, և Հ. Ազգ. Խորհուրդը ստացաւ Մուրատի փաշայի երկրորդ, այս անգամ սպառնական, նամակը՝ քաղաքը յանձնելու պահանջով: Նոյն օր Բազու հասաւ զնդ. Ստոկսը մի քանի տասնեակ անդլիացի զինւորներով եւ լուր բերեց, որ իր յետեւից դալու են 5000 անդլիացիներ: Այս լուրը Բազուի պաշտպաններին նոր ոյժ ներշնչեց: Եւ կռիւը շարունակւեց յուսահատ վճռականութեամբ:

Օգոստ. 4-ի դիշերը, թիւրքերը փորձեցին պատռել բազուեցիների շղթան եւ օգոստ. 5-ի լուսաբացին արդէն գրաւել էին Բիրի-Հէյրաթը: Նրանց թնդանօթների ռումբերը ընկնում էին Բայիլով քաղաքամասում: Արիւնահեղ կռիւներ էին տեղի ունենում եւ միւս ճակատների վրա: Բազուեցիները լարում էին իրենց վերջին ճիգը: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ճակատ ուղարկեց իր բոլոր ուժերը: Ռոստոմը շրջում էր դիրքից դիրք եւ քաջալերում կուռղներին: Հ. Ազգ. Խորհուրդը իր բոլոր անդամներով աշխատում էր առանց դադարի: Հրամանատարները անձնական քաջութեամբ թեւ էին տալիս մարտիկներին: Անգնահատելի ծառայութիւն էր մատուցանում եւ նաւերի հրետանին: Օրհասական վայրկեան էր. մա՛հ կամ ազատութիւն — ուրիշ ելք չկար:

Առաւօտեան ժամը 10-ին բազուեցիների մի զօրամաս յաջողեց անցնել թշնամու թիկունքը. միաժամանակ հակադարձակում սկսեց եւ ճակատից ու թեւերից: Թիւրքերը առնւեցին երկու կրակի մէջ եւ, 3 ժամ յետոյ, արդէն փախչում էին դիւսակորոյս՝ թողնելով մօտ 1000 դիակ, 16 զնդացի եւ մեծ քանակութեամբ աւար: Շատ լուրջ էին և բազուեցիների զոհերը. 14 սպայ

եւ 415 զինուոր սպանւած ու վիրաւոր: Սպանւեց եւ Համազասպի օգնականը՝ Սերգօն, Բազուի հերոսամարտի ամենափայլուն մարտիկներից մէկը: Մանր վիրաւորւածների մէջ էր Մարտին Շաթիրեանի որդին՝ ուսանող Ռուբէնը, որ Թնդանօթաձիգ էր եւ ռումբի պայթիւնից կորցրեց մէկ ոտքը, մէկ աչքը, ծնօտը, բայց եւ այնպէս փրկւեց եւ ապագայում շարունակեց ծառայել Հայաստանի բանակում:

Օգոստ. 5-ին, երբ Թշնամին արդէն փախել էր, Բազու հասան եւ անգլիացիները, եւ մինչեւ օգոստ. 19 իրենց ուժերը հասցրին 2,700-ի, որոնցից 200-ը յետ դնաց, իսկ 150—200 հոգին կռիւներում սպանւեց կամ գերի ընկաւ: Անգլիացիների պալը առաջ բերեց խիստ դժգոհութիւն Բազուի մահմետական եւ, մասամբ, ռուս ազգաբնակչութեան ու բոլշեւիկների մէջ: Քաղաքում սկսեցին երեւալ ռուսերէն կոչեր ու թռուցիկներ՝ «Կորչե՛ն հայերը», «մա՛հ հայերին», «կեցցէ՛ թիւրքիան եւ Ռուսաստանը» եւ այլ նշանաբաններով:

Օգոստ. 5-ի կռիւներից յետոյ, աւելի քան 3 շաբաթ, տիրեց խաղաղութիւն. թիւրքերը սպասում էին օգնական նոր ուժեր՝ պատրաստուելով վճռական գործողութեան: Սկսեցին վերակազմել ու համախմբել իրենց ուժերը եւ բազուեցիները: Օգոստ. 5-ին Դիկտատուրայի կողմից ընդհանուր հրամանատար նշանակւեց զօր. Դոկուչայեւը. զինուորական գործերի վարիչ՝ զօր. Բազրատունին: Սակայն, անգլիացիների հետ կարելի չեղաւ ուժերի ներդաշնակութիւն եւ ընդհանուր ղեկավարութիւն առաջ բերել. նրանք, զօր. Դընստերվիլի հրամանատարութեան տակ, գործում էին բոլորովին անկախ: Նրանք բռնեցին աջ ճակատի «Յեխոտ հրարուխ» մասը: Զօր. Դընստերվիլը, անհասարակ, մռայլ աչքով էր նայում յաղթանակի հնարաւորութեան եւ հէնց սկզբից իրեն պահում էր այնպէս, որ ամենքը զգում էին, թէ առաջին իսկ լուրջ վտանգի դէպքում պիտի թողնի ու հեռանայ:

Օգնական ուժեր ստանալուց եւ վերակազմւելուց յետոյ, օգոստոս 29-ին, թիւրքերը անցան յարձակման, անգլիացիների դրաւած ճակատում: Վերջիններս ուժգին դիմադրութիւնից յետոյ՝ թողին դիրքերի մի մասը: Սեպտ. 1-ին թիւրքերի համար յաջող յարձակումներ սկսւեցին եւ աջ թեւում: Զօր. Դընստերվիլը յայտնեց Դիկտատուրային, որ դրութիւնը անյոյս է եւ պէտք է թիւրքերի հետ բանակցութիւններ սկսել՝ պատերազմը վերջացնելու համար: Դիկտատուրան միաձայնութեամբ մերժեց այդ առաջարկը եւ պահանջեց, որ անգլիացիք մեկնեն ճակատ՝ սպառնալով, հակառակ պարագային, Թնդանօթի կրակի բռնել նրանց նաւերը: Անգլիացիները համակերպւեցին: Կռիւները շարունակւեցին անընդհատ. Թշնամին դանդաղ, բայց հաստատուն քայլերով մօտենում էր քաղաքին:

Սեպտ. 13-ի առաւօտեան, մօտ 3000 թիւրքեր ու տեղացի մահմետականներ՝ ձիաւոր ու հետեւակ՝ գրոհ տւին Սուրուխանիի չրջանում եւ մինչեւ կէս գիշեր աշխատում էին ճեղքել բազուեցիների ճակատը: Սեպտ. 13-14-ի գիշերը յարձակումները սկսւեցին ամբողջ ճակատի վրա, եւ լուսաբացին թիւրքերը գրաւեցին Գայլի Դրունքի դիրքերը:

Արխիմոս վախճանը մօտենում էր:

Սեպտ. 14-ի առաւօտից անգլիացիք սկսեցին թողնել դիրքերը եւ նաւ նստել. պատրաստում էին հետեւելու բոլշեւիկներին օրինակին. իրենց կաշին աւելի թանդ էր, քան Բազում ու Բազուի ժողովուրդը: Ժամը 5-ին նրանք յայտնեցին Դիկտատուրային, որ հեռանում են եւ առաջարկեցին քաղաքը յանձնել թիւրքերին: Հ. Ազգ. Խորհուրդը խնդրեց նրանց թախանձադին, որ դէթ 3 օր էլ մնան, մինչեւ որ կարելի լինի գաղթեցնել ժողովուրդը. զօր. Դընստերվիլը պատասխանեց. «2 ժամից յետոյ պիտի մեկնենք. սպիտակ դրօշակ բարձրացրէ՛ք»: Եւ երեկոյեան ժամը 8-ին անգլիական նաւերը հեռացան Պարսկաստանի ուղղութեամբ:

Հայերը մնացին մենակ: Դիկտատուրան սկսեց պատւիրակութիւն պատրաստել հաշտութեան բանակցութիւնների համար: Միւս կողմից, նաւերն էին թափւում ժողովուրդն ու զինւորները. զօրամասերը քայլ առ քայլ նահանջում ու հաւաքւում էին ծովափին: Որոշ մասեր, սակայն, չկարողացան հեռանալ դիրքերից եւ մինչեւ վերջին փամփուշտը կուելուց յետոյ՝ կոտորւեցին կամ գերի ընկան:

Սեպտ. 15-ի առաւօտեան, Ազգ. Խորհրդի անդամները, ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչներն ու ղեկավարները, զինւորներն ու ընակչութեան մի մասը, նաւերով, հեռացան Բազուից՝ ոմանք դէպի Պարսկաստան, ոմանք դէպի Պետրովսկ, ոմանք կրասնովոգսկի կողմը: Վերջին նաւ նստողն էր Բազուի հերոսամարտի ոգին՝ Ռոստոմը՝ մօայլ, ընկճւած ու յուսարեկ...

Իսկ քաղաքում, այդ միջոցին, սկսում էր Մեծ Եղեռնը: Մահմետական խուժանը թափւում էր ամէն կողմից: Հասան Ազրբէյջանի կառավարութեան ներկայացուցիչներն էլ: Եւ երեք օր շարունակ, ամէն կողմ, կատարւեց սպանութիւն, թալան, բռնաբարութիւն եւ աննկարագրելի դադանութիւն. էնվէրի ու Թալէաթի աշակերտները սերտում էին իրենց վարպետների տւած դասը...

Թիւրք կանոնաւոր զօրքը քաղաք մտաւ միայն սեպտ. 16-ի երեկոյեան, եւ այդ ժամից զանգւածային թալանն ու կոտորածը վերջ դտաւ: Անհատական սպանութիւնները, սակայն, ձերբակալութիւններն ու կողոպուտը, այնուհետեւ էլ շարունակեցին. հայերը Ազրբէյջանում դրւեցին օրէնքից դուրս:

Որքա՞ն էր Բազուի զոհերի գումարը: Ազգ. Խորհրդի նախագահ Ա. Գիւլիսանդանեանը այդ մասին տալիս է հետեւեալ թւերը. սպանւածներ՝ 5,248 հոգի, անյայտացածներ՝ 3,572, գերւածներ՝ 3,396, բանտարկւածներ՝ 253, առեւանգւածներ՝ 571, բռնաբարւածներ՝ 288:

Բ. Իշխանեանը իր կատարած վիճակագրութեան վրա յենւելով՝ հաղորդում է ուրիշ թւեր.* սպանւածներ՝ 9,029, անյայտացածներ՝ 3,586, գերւածներ՝ 4,246, բանտարկւածներ՝ 253, առեւանգւածներ՝ 1,142, բռնաբարւածներ՝ 572: Բացի այդ, Իշխանեանը հաստատում է, որ Բազուի 32,000 փախստականներից 10,235 հոգին մեռել է զանազան վայրերում:

*) Բ. Իշխանեան, «Բազուի Մեծ Սաբասիները», 1920 թ. Թիֆլիս. էջ 184—185, 187:

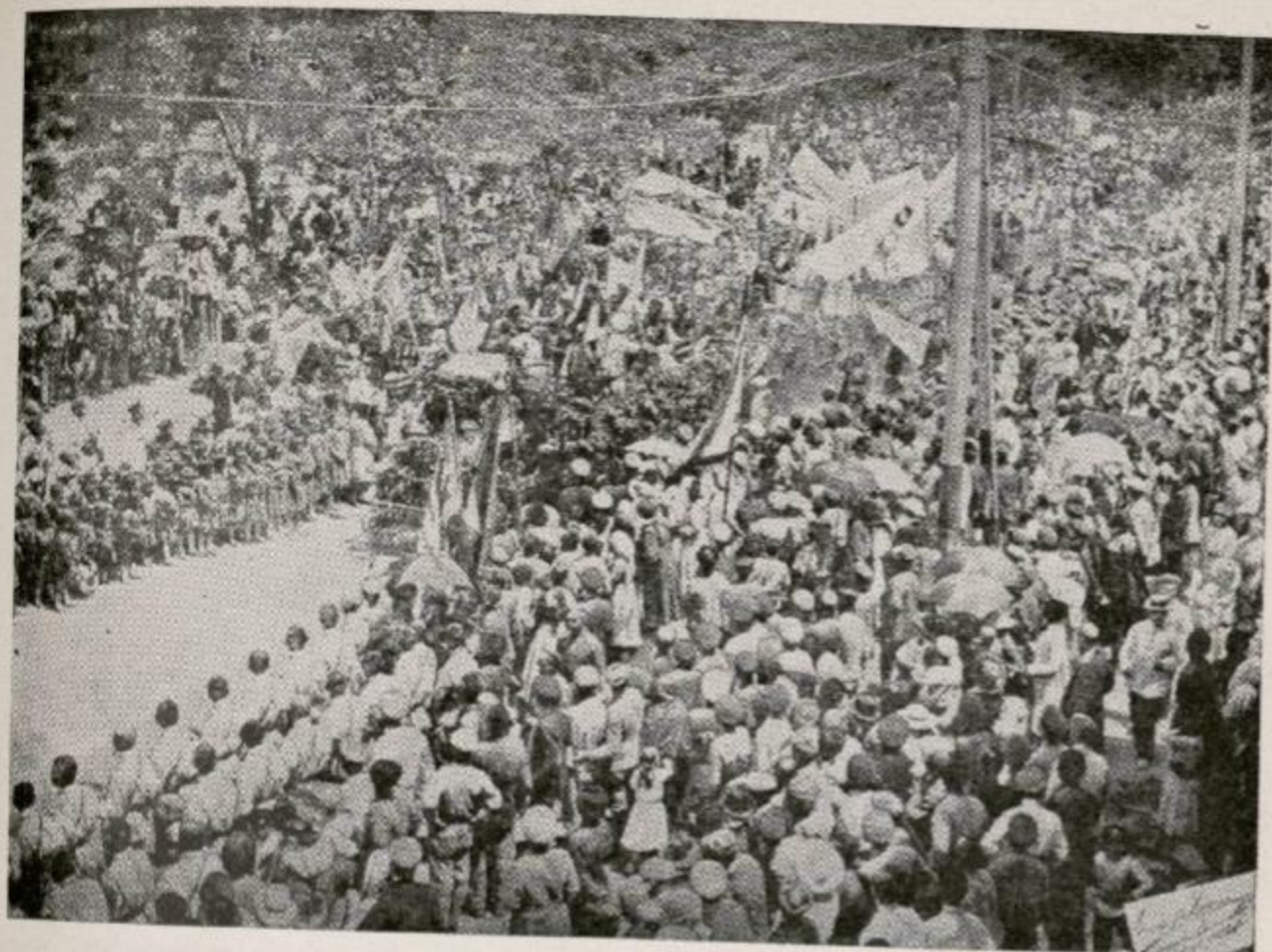
Նշել են եւ այլ կարգի մահացութիւններ: Զոհերի համագումարը իշխանեանը
ցոյց է տալիս 29,060, Բագուի 89,541 հոգի հայ բնակչութեան 32,45%:
Հայերի նիւթական կորուստը իշխանեանը հաշուած է 945,724,017 ռուբլի:

«29,060 հոգի մարդկային զոհեր եւ 945,724,017 կամ մօտ մի միլիարդ
ռուբլու նիւթական վնասներ ու կորուստներ — ահա թիւք-թաթարական
բարբարոսութեան եւ արիւնաւշտ քաղաքականութեան արդիւնքը սեպտեմ-
բերեան մեծ սարսափների օրերին» — եզրափակում է Բ. իշխանեանը:

Ահա ա'յս «քաղաքական հասունութեան վկայականով» Ազրբէջանը
սկսեց իր պետական անկախ կեանքը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ժողովրդական թագորդ երեսնամիս
Միացեալ Հայաստանի անկախութեան յայտարարութեան առթիւ 1919 թ. Մայիս 28-ին

Հ. Հ. ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ Շէնքը

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐ

Այսպէս ուրեմն, ընդ հուր եւ ընդ սուր անցնելով՝ Հայաստանը կոչւեց անկախ կեանքի: Յնծութեան աղաղակներով ու ծափերով չընդունւեց հանրապետութեան ծնունդը: Ընդհակառակը, շատերի համար նա նկատուամ էր անժամանակ ծնունդ: Հիւանդ երեխայ աշխարհ բերած մօր պէս, հայ ժողովուրդը գլուխ էր ծեծում սղաւոր՝ շինջալով. «Ի՞նչ էլ եւ ուրախութիւնն ես, դու՛ դժբախտութիւնը իմ...»

Այո՛, արցունքի ու տառապանքի ծովից ծնւեց Հայաստանի անկախութիւնը: Ոմանք չէին հաւատում նրան. անկախութիւն ու հանրապետութիւն բառերը դնում էին չակերտի մէջ: Եւ այդպէս վարւելու հիմքերը շատ էին զօրաւոր. իրօք որ, զարհուրելի էին պայմանները, եւ անկախութիւնը այդ պայմաններում թւում էր հեղնանք:

Փաստօրէն հայերի ձեռքը մնացել էր մի փոքրիկ հողաշերտ՝ հազիւ 12,000 քառ. կիլոմետր աղքատ ու կիսակործան մի երկիր՝ կծկւած ցամաք լեռների մէջ, աշխարհի խուլ անկիւնում, ծանրաբեռնւած դաղթականներով ու որբերով, չըջապատւած ատամ կրճտացնող թշնամիներով, անհաց, անդեղ, անօգնական: Սով ու հիւանդութիւն, աւար ու աւեր, լաց ու թշւառութիւն, կոտորածի սարսափ: Իսկ միւս կողմ՝ էնվէրի բանակը յաղթական՝ համաթրքական երազներով տոգորւած, որ Հայաստանի մարմնի վրայով ձգտում էր դէպի Ապշերոն ու Թուրքեստան:

Այսպէս էր դրութիւնը Հայաստանում, իսկ Թիֆլիսում տիրում էր կատարեալ շփոթ: Մայիս 26-ից յետոյ, հայ-վրացական յարաբերութիւնները լարւել էին ծայր աստիճանի. վրացիները՝ արբեցած իրենց անկախութեամբ ու զերմանական հովանաւորութեամբ՝ թշնամանքով էին նայում «ռուսների փեշից պոկ չեկող» հայերին, որոնք, իրենց հերթին վրացիներին համարում էին դաւադիր, դաւաճան, իրենց բարեկեցութիւնը հայ ժողովրդի դիակների վրայ հաստատող, հայ ժողովրդի դոյութեան թշնամի...

Անկախութեան առաջին իսկ օրից, վրաց կառավարութիւնն ու հասարակական կարծիքը սկսեց զարմանք ու զայրոյթ արտայայտել, որ «գերիշ-

խան վերաստանի» հողի վրա շարունակում է մնալ օտար պետութեան մի իշխանութիւն: Հայերին ուղղւում էին աներկդէմի խօսքեր, թէ նրանց տեղը թիֆլիսը չէ, այլ Երեւանը: Եւ այդ այն պահուն, երբ ամէն հաղորդակցութիւն Երեւանի հետ կտրւած էր եւ Լոռիի ու Փամբակի ձորերում թիւրքերն ու տեղական մահմետականները մաքրագործում էին հայկական գիւղերը:

Ծանր էր կացութիւնը: Եւ հէնց որ հաշտարար պատւիրակութիւնը Բաթումից վերադարձաւ, Հ. Ազդ. Խորհուրդը ձեռնարկեց Հայաստանի կառավարութեան կազմակերպման՝ հրաւիրելով վարչապետութեան Յ. Քաջազ-նունիին. այստեղ էլ բացւեց անակնկալ դժւարութիւն. Ժողովրդական կուսակցութիւնը, Մ. Պապաջանեանի գլխավորութեամբ, կտրականապէս մերժեց Քաջազնունիի առաջարկը՝ մտնելու նախարարութեան մէջ: Ժողովրդականները բաց արին կատաղի պայքար Հ. Յ. Դաշնակցութեան դէմ՝ պահանջելով, որ սա քաշւի ասպարէզից, եւ իշխանութիւնը յանձնւի իրենց: Երկու հիմնաւորում էին առաջ քաշում նրանք՝ մամուլի ու հրապարակային ժողով-ների մէջ. նախ՝ Դաշնակցութիւնը, իր վարած քաղաքականութեամբ, առհասարակ, պատասխանատու էր հայ ժողովրդի գլխին եկած աղէտների համար. երկրորդ՝ թիւրքերի հետ ընդհանուր լեզու դռնելու համար անհրաժեշտ էր նոր ոյժ հրապարակ հանել եւ այդ նոր ոյժը ժողովրդական կուսակցութիւնն էր, որին եւ պէտք էր յանձնել կառավարութիւն կազմելը:

Դժւար չէր տեսնել, որ նման խնդիրներ յարուցանելու՝ ժողովրդականների մէջ խօսում էր, աւելի շուտ, կիրքը, կամ, պատասխանատու վայրկեանին, գործից խուսափելու ցանկութիւնը, որովհետեւ վերջին 10-15 տարւայ ազգային-քաղաքական բոլոր կարեւոր դործերում Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողքին, իսկ շատ անգամ եւ նրանից առաջ, քայլում էին հէնց իրենք ժողովրդականները:

Բայց վերջին տեսակէտը, անշուշտ, որոշ ճշմարտութիւն պարունակում էր իր մէջ: Ի հարկէ, աւելի լաւ կը լինէր, եթէ այդ բոլորին մէջտեղ դար ազգային մի նոր ոյժ, որ կարողանար, առաւել կամ պակաս ձեռնհասութեամբ, փոխարինել Հ. Յ. Դաշնակցութեան: Այդպիսի ոյժ գոյութիւն չուներ, դժբախտաբար. Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը — թիֆլիսցի սահմանափակ թւով մտաւորականների ու քաղքենիների մի խմբակցութիւն — այդ ոյժը չէր:

Քաջազնունիի բոլոր ջանքերը՝ միջկուսակցական կառավարութիւն ստեղծելու՝ ի դերեւ ելան. ժողովրդականները յամառ կերպով մնացին իրենց տեսակէտի վրա: Նրանց հաստատակամութեան նպաստում էր եւ այն հանգամանքը, որ Ազդ. Խորհուրդը չիւրացրեց Երեւանի ու թիֆլիսի համար ջոկ-ջոկ կառավարութիւններ կազմելու ծրագիրը. ժողովրդականները չէին ուզում հեռանալ թիֆլիսից:

Ի վերջոյ, երկար բանակցութիւններից յետոյ, Քաջազնունիին յաջողւեց կեանքի կոչել հետեւեալ կազմով կառավարութիւն, վարչապետ՝ ինքը՝ Քաջազնունին, արտաքին գործերի նախարար՝ Ա. Սատիսեան, ներքին գործերի՝ Արամ, ելեւտական՝ Խ. Կարճիկեան, ղինւորական՝ Յ. Հախվէրդեան:

վերջինը միայն անկուսակցական էր, միւսները անդամ էին Հ. Յ. Դաշնակցութեան:

Կառավարութիւնը կարգաւորեց մի շարք ընթացիկ խնդիրներ. վրաստանի կառավարութեան մօտ դիւանագիտական ներկայացուցիչ նշանակեց Ա. Զամալեանին. յուլիս 2-ին վրաց կառավարութեան հետ կնքեց համաձայնութիւն 200 միլիոն անդրկովկասեան նոր բոներ բաց թողնելու մասին, որից 120 միլիոնը պիտի տրւէր Հայաստանին, իսկ ութսունը՝ վրացիներին. դրեց հայկական կորպուսի գոյքերը Երեւան փոխադրելու, ինչպէս նաեւ անդրկովկասեան ընդհանուր գոյքերի բաժանման խնդիրը, կապեր հաստատեց դերման, աւստրիական եւ թիւրքական ներկայացուցիչների հետ. նշանակեց Պոլսի խորհրդաժողովի անդամներ եւայլն:

Բաթումի խորհրդաժողովից յետոյ, Գերմանիայի ներկայացուցիչ զօր. Ֆոն-Քրեսը յայտնեց, որ յունիս 25-ին Պոլսում պէտք է գումարւի մի խորհրդաժողով՝ մասնակցութեամբ Գերմանիայի, Աւստրեւհունգարիայի, Բուլղարիայի, Թիւրքիայի եւ կովկասեան հանրապետութիւնների ներկայացուցիչների՝ լուծելու համար Կովկասի եւ Թիւրքիայի միջեւ առկախ մնացած բոլոր խնդիրները: Հայ. Ազգային Խորհրդի կողմից այդ խորհրդաժողովին պատւիրակներ նշանակւեցին՝ Ա. Ահարոնեանը, Ա. Խատիսեանը եւ Մ. Պապաջանեանը: Այս վերջինը, որ մերժում էր դաշնակցականների հետ մտնել կառավարութեան մէջ, դաշնակցականների հետ գնաց Պոլիս, իսկ տպագային, ինչպէս կը տեսնենք, նաեւ Փարիզ: Յունիս 14-ին պատւիրակութիւնը մեկնեց Թիֆլիսից:

Այս բոլոր աշխատանքները ունեցնում էին կառավարութեան մեկնումը, որ ջղայնութիւն էր առաջ բերում ո՛չ միայն վրացիների, այլ եւ հայ հասարակութեան մէջ: Երեւանից պահանջում էին փութացնել մեկնումը: Այդ նպատակով նոյնիսկ պատւիրակներ եկան Թիֆլիս: Թիֆլիսի մամուլն ու հանրային կարծիքը դատապարտում էին Հ. Ազգ. Խորհրդի ցոյց տւած դանդաղարժութիւնը. մեղադրում էին, որ Ազգ. Խորհրդի անդամները չէին ուզում բաժանւել Թիֆլիսից, ինչ որ շատ էլ հեռու չէր ճշմարտութիւնից:

Այս մթնոլորտում Ազգ. Խորհուրդը չէր կարողանում երեւան բերել մէկ վճռական կամք: Իրար յաջորդող նիստերում տեղի էին ունենում բոռն վիճարանութիւններ, որոնցից պարզ նկատւում էր որ շատերի համար Երեւան դնալը անձնապէս անհանդուրժելի խնդիր էր, որ անձնական նկատումները քողարկւում էին սկզբունքային առարկութիւններով:

Ի վերջոյ, Երեւան փոխադրելու հարցը կտրուկ կերպով դրւեց Ազգ. Խորհրդի եւ կառավարութեան յուլիս 13-ի միացեալ նիստում, ուր կուսակցութեանց ներկայացուցիչներն արին իրենց յայտարարութիւնները. Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պահանջում էր, որ Ազգ. Խորհուրդն ու կառավարութիւնը ամբողջ կազմով անմիջապէս մեկնեն Երեւան: «Մեր տունը վերադառնանք», ասում էին նրանք: Հայ Ժողովրդական կուսակցութիւնը առաջարկում էր Երեւան ուղարկել մի պատւիրակութիւն եւ կազմել տեղական կառավարութիւն, իսկ Հ. Ազգ. Խորհուրդը, որպէս համազգային մարմին եւ իշխանու-

թեան աղբիւր, պահել թիֆլիսում: Հայ բուրժուազիայի համար թիֆլիսն էլ, ինչպէս ամբողջ աշխարհ, «մեր տունն» էր: Սոցիալիստ-յեղափոխականները առաջարկում էին, որ Ազգ. Խորհուրդն ու կառավարութիւնը դնան Երեւան, կազմեն այնտեղ Հայաստանի տեղական իշխանութիւն, ապա Ազգ. Խորհուրդը վերադառնայ թիֆլիս ու մնայ, իբրեւ ընդհանուր ազգային իշխանութիւն: Սոցիալ-դեմոկրատները, որ առաջ կողմնակից էին Երեւան փոխադրուելուն, այժմ յետ առին իրենց առաջարկը եւ տատանւում էին անվճռահանութեան մէջ:

Այս բոլոր կարծիքները լսելուց յետոյ, Քաջազնունին յայտարարեց, որ եթէ Ազգ. Խորհուրդը մնայ թիֆլիսում կամ կազմեն երկու Ազգային խորհուրդներ, ինքը կը հրաժարւի վարչապետութիւնից: Որի վրա, 7 քէֆով ընդդէմ 5-ի, որոշեց Ազգ. Խորհուրդն ու կառավարութիւնը փոխադրել Երեւան: Հայը շատ ամուր էր նստել թիֆլիսում ու ղեկարութեամբ էր պոկ դալիս...

Երկար ձգձգումներից ու վարանումներից յետոյ, յուլիս 17-ին, Ազգ. Խորհուրդն ու կառավարութիւնը, վերջապէս, մեկնեցին Երեւան: Թիֆլիսից մեկնելուց առաջ, Ազգ. Խորհուրդը, Քաջազնունիի հետ համախորհուրդ, նշանակեց ներկայացուցիչներ՝ Վրաստանի կառավարութեան մօտ՝ Արշ. Զամալեանին, Ռուս. կամաւորական բանակի մօտ՝ Յ. Սաղաթելեանին, Կոլչակի բանակի մօտ, Սիբիրում, Գր. Զամոյեանին, Կուբանի եւ Դոնի կառավարութիւնների մօտ՝ Ս. Վրացեանին եւայլն:

Ալեքսանդրապոլով անցնելը վտառնաւոր էր. Սանահնից սկսած երկաթուղին դառնում էր թիւրքերի ձեռքը: Պէտք էր անցնել Աղստաֆա-Դիլիշանով:

Մեկնողների մէջ էին՝ կառավարութեան անդամները՝ Քաջազնունին, Խ. Կարճիկեանը, զօր. Հախվերդեանը, Ազգ. Խորհրդի կողմից՝ Աւ. Սահակեանը, Ս. Տիգրանեանը, Ստ. Մալխասեանը, Պ. Զաքարեանը, Ռ. Տէր-Մինասեանը, Ա. Խոնդկարեանը, բժ. Ա. Բաբալեանը, Հ. Աղատեանը, Ա. Մխիթարեանը եւ ուրիշներ, այլ եւ զօրապահակ՝ Դալի Ղազարի գլխավորութեամբ: Նրանց հետ գնում էին եւ երկու զերմանացի սպաներ՝ լէյտենանտ Ֆոն Մոմսենը եւ օրեր-լէյտենանտ Այդենմանը՝ զօր. Ֆոն-Քրեսի ներկայացուցիչները, եւ մի թիւրք սպայ Վեհիբ փաշայի կողմից:

Մեկնումը կատարւեց շատ տխուր պայմաններում: Վրացիները, որոնք, առհասարակ, երեւելի վարպետներ են հանդիսաւոր ընդունելութիւններ ու «բարի երթ»-եր կազմակերպելու, այս անգամ, կարծես դիտմամբ, արել էին ամէն բան, որպէսզի վիրաւորեն հայերի ինքնասիրութիւնը: Հակառակ նախօրօք հայերի կողմից արւած դիմումի, վրաց կառավարութիւնը ո՛չ մի քայլ չէր արել զիւրացնելու համար «քոյր հանրապետութեան» կառավարութեան ճանապարհորդութիւնը: Վրաց կառավարութեան կողմից ոչ մի ներկայացուցիչ չէր եկել կայարան: Երկաթուղային վարչութիւնը, իր հերթին, անփափկանկատ բծախնդրութիւններով, ղեկարութիւններ էր հանում. տրամադրել էր մի հին, կեղտոտ ու անյարմար վազոն, կարծես դաղթական

ներ լինէին ճամբորդողները: Մեծ դժւարութեամբ կարելի էր եղել արտոնութիւն ստանալ՝ մի երկու կիսախարխուլ ինքնաշարժ տանելու: Նւաստացած, դառն զգացումներով մեկնեցին Թիֆլիսից Հայաստանի վարիչները: Կարծես, թշնամի երկրից էին հեռանում: Փոյլի կայարանում վրաց սահմանապահները լրացրին պակասը՝ փորձելով նոյնիսկ խուղարկել Հայաստանի կառավարութեան վագոնը, եւ միայն գերման սպայի միջամտութիւնը ազատեց այդ խայտառակութիւնից:

Ընդհակառակը, ինչքա՞ն տարբեր էր վերաբերումը Ազրբէջանում: Սահմանի վրա հայկական կառավարութիւնը ընդունեց զինուորական պատիւներով, ընդառաջ էին եկել նահանգապետը եւ Ազրբէջանի կառավարութեան ներկայացուցիչները: Աղստաֆայում եւ Ղազախում արեւց պաշտօնական ընդունելութիւն. ճաշ էր պատրաստուած ի պատիւ հիւրերի: Թուրք գիւղացիները համակրանքով էին դիմաւորում հայ ներկայացուցիչներին, որոնք մինչեւ Հայաստանի սահմանը անցան բարեկամական ցոյցերի միջից:

Հայաստանում, ճանապարհին, ամէն տեղ Ազգ. Խորհուրդն ու կառավարութիւնը ընդունեցին անվերապահ համակրանքով:

Առաջին հանդիսաւոր ընդունելութիւնը Հայաստանի հողի վրա տեղի ունեցաւ Դիլիջանում: Հակառակ անձրեւոտ եղանակին, ձիաւոր մի հարկւրեակ սպասում էր հիւրերին գիւղից դուրս: Ետբալեանի ամառանոցի առաջ, որը յատկացւած էր հիւրերին գիշերելու, դրւած էր պատուոյ պահակ: Ազգ. Խորհրդի նախագահի բարեւի վրա զինուորները պատասխանեցին հայերէն. «բարե՛ւ, հազար բարի՛»: Դիլիջանցիները պատրաստել էին հիւրասիրութիւն եւ յաջորդ օր, հանդիսաւորութեամբ ճանապարհ դրին Երեւան: Զօրքերը բռնել էին ճանապարհի երկու կողմերը: Ժողովուրդը բարեմաղթութիւններ էր անում:

Սեմեոնովկայում աղ ու հացով ընդառաջ եկան ռուս ազգաբնակչութեան ներկայացուցիչները եւ գնդ. Սամարցեանը իր գնդով: Աւ. Սահակեանը ընդունեց աղն ու հացը, գիտեց զօրքերը եւ ողջոյնի խօսք ասաց հաւաքւածներին:

Ելենովկայում խոնւած էր ահազին բազմութիւն մերկ ու թշւառ գաղթականների: Ռուս բնակիչները հեռացել էին Հիւսիսային Կովկաս եւ նրանց տները բռնել էին Կարսի, Շիրակի, Ղարաբախի հայ փախստականները: Երեւանի Ազգ. Խորհուրդը այստեղ բաց էր արել մի ճաշարան եւ ձրի կերակուր էր տալիս աւելի քան 5,000 մարդու:

Յուլիս 9-ին, երեկոյեան դէմ հասան Ախտա: Երեւանից եկել էին դիմաւորելու Արամը եւ տեղական կառավարութեան անդամները: Փողոցի դըլխին կանգնած էին զօրքն ու զինուորական նւադախումբը: Աւ. Սահակեանը ընդունեց հրամանատարի զեկուցումը. ապա զօրամասերը, կանոնաւոր շարքերով, դրօշակները պարզած ու երաժշտութեամբ, անցան Ազգ. Խորհրդի ու կառավարութեան անդամների առջեւից: Տեսարանը յուզիչ էր:

Հայկական Կորպուսի սպայակոյտը զօր. Նազարբէգեանի գլխաւորութեամբ հիւրերին ընդունեց Քանաքեռում, ուր պատրաստուած էր թէյասե-

ղան, որի միջոցին արտասանւեցին հանդիսաւոր ճառեր:

Ուշ երեկոյեան հասան Երեւան: Քաղաքը զարդարւած էր դրօշակներով, գորգերով եւ կանաչով: Աղստաֆեան փողոցը լեցւած էր բաղմութեամբ: Փողոցի երկու կողմը շարքերով կանգնած էին զօրքերը՝ Սարգարապատի ու Բաշ-Աբարանի հերոսները: Հրամանատարի զեկուցումից յետոյ հնչեց երաժշտութիւնը եւ խանդավառ «կեցցէ՛»-ն հաղարաւոր բերաններէից:

Հասարակութիւնը առանձնապէս ջերմ ընդունելութիւն ցոյց տւեց գերմանացի սպաներին:

Երեկոյեան տեղի ունեցաւ պաշտօնական ընդունելութիւն, որին ներկայ էին Թիֆլիսի եւ Երեւանի Ազգ. Խորհուրդների եւ կառավարութեան անդամները, ռուս, ուկրայինցի ու մահմետական ազգաբնակութեանց ներկայացուցիչները, պարսկական հիւպատոսը, գերմանական եւ թիւրք սպաները: Արտասանւեցին բոլորի կողմից ողջոյնի ճառեր, որոնց պատասխանեց Յ. Քաջազնունին. «Մեր պետութիւնը, ասաց նա, ի միջի այլոց, կոչւում է ո՛չ թէ հայկական, այլ Հայաստանի Հանրապետութիւն: Այդ ցոյց է տալիս, որ մեր պետութիւնը հայրենիք է նրա մէջ ապրող բոլոր ժողովուրդների համար»:

Հանդէսը տեւեց մինչեւ ուշ գիշեր:

Յաջորդ օր սկսւեցին պետական աշխատանքները: Կառավարութիւնը հայրենի հողի վրա անցաւ գործի:

Իսկ գործ շատ կար: Վերից վար պէտք էր կառուցանել պետական մեքենան: Երկիրը կատարեալ քաօսի եւ անիշխանութեան մէջ էր — պէտք էր կարգ ու օրէնք հաստատել: Գաղթականութիւնը սնունդ ու բնակարան էր պահանջում — պէտք էր տալ: Պէտք էր կարգադրել պարենաւորման ու դրամական հարցերը: Մահմանների վրա ընդհարումներ էին տեղի ունենում, մահմետական խռովութիւնները երկրում չէին վերացած իսպառ — պէտք էր հաշտութիւնը գործնականացնել արտաքին ու ներքին թշնամու հետ: Մի խօսքով, պէտք էր ոչնչից պետութիւն ստեղծել:

Եւ Թիֆլիսից եկած գործիչները Երեւանում գտնւողների հետ համերաշխ եւ համախորհուրդ՝ լծւեցին աշխատանքի:

Թիֆլիսի եւ Երեւանի Ազգ. Խորհուրդների մի շարք խառն նիստերում վերջնական ձեւ ստացան Ազգ. Խորհուրդն ու կառավարութիւն: Որոշեց, հակառակ ժողովրդականների քէի, եռապատկել Ազգ. Խորհրդի անդամների թիւը եւ հրաւիրել այլազգիների՝ թուրքերի, եզիդների ու ռուսների ներկայացուցիչներին: Այս ձեւով կազմւեց Հայաստանի առաջին օրէնսդիր մարմինը՝ Հայաստանի Խորհուրդ անունով:

Կառավարութեան կազմը պահւեց նոյնը, ինչ որ նշանակւած էր Թիֆլիսում: Քիչ յետոյ հրաւիրւեց միայն մի նոր նախարար արդարադատութեան համար՝ տեղական անկուսակցական գործիչներից մէկը՝ Գ. Պետրոսեանը:

Հաստատուեց Հայաստանի ազգային դրօշակը՝ հորիզոնական կարմիր, կապոյտ ու նարնջի գոյներով: Դրօշակի ձևի եւ գոյների շուրջ եղան բաւական երկար խորհրդակցութիւններ. ի նկատի առնեցին հայոց պատմական դրօշակները, լսեց հայկարան Ստ. Մալխասեանի հիմնաւորած ղեկուցումը հայկական դրօշակի մասին եւ, ի վերջոյ, որոշեց ընդունել վերոյիշեալ երեք գոյները՝ պայմանով, որ վերջնական հաստատումը կատարւի Սահմանադիր Ժողովի կողմից, որը պէտք է գումարւէր Հայաստանի երկու հատածների միացումից յետոյ:

Ի՞նչ բովանդակութիւն կամ խորհուրդ էր դրւում այդ գոյների կամ դրօշակի ամբողջութեանը մէջ:

Առանձին պատգամաւորներ իրենց մտքում ունէին, անշուշտ, որոշ բացատրութիւն, ոմանք ճառով էլ արտայայտեցին, բայց Հայ. Խորհուրդը այդ մասին որեւէ որոշում չտւեց, եւ դրօշակն իր ամբողջութեան մէջ, գոյների ընտրութիւնն ու դասաւորութիւնը, աւելի շուտ, արդիւնք էր քննարկութեան պատահականութեան:

Պատգամաւորների մի մասի կողմից մասնաւոր առարկութիւն էր լրւում — գլխաւորապէս դործնական տեսակէտից — նարնջագոյնի դէմ — Հայաստանում դժւար էր այդ գոյնի կտոր դնել: Առաջարկւում էին փոխարէնը դնել կանաչ գոյն. ոմանք փաստ էին բերում, որ կանաչը մեր պատմական գոյներից մէկն է: Բայց նարնջի գոյնը առանձնապէս պաշտպանում էր Քաջազնունին, որ ղեկավարւում էր սոսկ զեղասիրական նկատումներով. կարմիրի, կապոյտի եւ նարնջագոյնի ներդաշնակութիւնը դիւր էր գալիս նրա ճաշակին:

Կային, սակայն, հայկական եռագոյնի մէջ եւ գաղափար ու խորհուրդ ղնողներ: Այդ գոյները, կարծես, բխում էին մեր կեանքից, խորհրդանշում էին հայ պետականութեան ծագումն ու ապագան: Կարմիրը հայ Ժողովրդի թափած արիւնն էր. կապոյտը՝ Հայաստանի կապոյտ երկինքը եւ նարնջի կամ ոսկու գոյնը՝ խտացումը աշխատանքի: Հայ Ժողովուրդը, որ արիւնով էր ձեռք բերել իր ազատութիւնը, հայրենի կապոյտ երկնքի տակ, իր համրաւոր աշխատասիրութեամբ՝ պիտի վերաշինէր երկիրը եւ ապրէր ազատ ու երջանիկ...

Հայաստանի Խորհրդի պաշտօնական բացումը նշանակեց օգոստոս 1-ին:

Երկու օր առաջ, յուլիս 30-ին, Երեւան եկան գերմանական ներկայացուցիչ զօր. Ֆոն-Քրեսը եւ աւստրիական ներկայացուցիչ բարոն Ֆրանկելշտէյնը Վրաստանի մեր դիւ. ներկայացուցիչ Ջամալեանի և մի քանի սպաների ուղեկցութեամբ: Կայարանում նրանց ցոյց տրւեց հանդիսաւոր ընդունելութիւն: Երեկոյեան տրւեց հացկերոյթ քաղաքագլխի կողմից:

Յաջորդ օր նրանք այցելեցին վարչապետին ու Հայաստանի Խորհրդի նախագահին, ապա մեկնեցին Էջմիածին՝ տեսնելու համար կաթողիկոսի հետ: Ժամը 5-ին վերադարձան Էջմիածնից եւ ընդունեցին Հայաստանի Խորհրդի նախագահի ու վարչապետի փոխայցելութիւնը և ունեցան նրանց

հետ երկար խօսակցութիւն՝ հայկական դործերի մասին: Նրանց այցելեցին եւ միւս նախարարները: Երեկոյեան կառավարութիւնը հացկերոյթ տւեց ի պատիւ հիւրերի, որին ներկայ էին եւ Երեւանում գտնուող թիւրք սպաները: Արտասանեցին ճառեր: Գիշերը Ֆոն-Քրեսը մեկնեց Թիֆլիս, իսկ բարոն Ֆրանկելտէյնը մնաց Հայաստանի Սորհրդի բացմանը ներկայ գտնելու համար:

Առաջին դիւանագիտական ընդունելութիւնն էր այս Հայաստանի հողի վրա:

Թիֆլիս վերադառնալիս, դնացքում, Ջամալեանը մտերիմ խօսակցութիւն է ունենում զօր. Ֆոն-Քրեսի հետ: Զօրավարը ցոյց է տալիս իր կառավարութեան ուղարկելիք հեռագիրը: «Այդ հեռագրում, հաղորդում է Ջամալեանը Երեւանի կառավարութեան, նա զարմանալի հմտութեամբ խտացրել է այն մտահոգութիւնները, որ դուք արտայայտեցիք մեր առանձին ունկընդրութեան ժամանակ, եւ ներկայացնում է այդ մտահոգութիւնները ոչ թէ ձեր, այլ իւր անունից: Միայն հեռագրի վերջում նա մեր կառավարութեան անունից յայտնում է, որ վերջինս դէմ չի լինի, եթէ աւտորո-հունգարական զօրքերը դան Հայաստան: Ես խնդրեցի, որ գեներալը հեռագրի մէջ մտցնի նաեւ Ղարաբաղի զինաթափութեան խնդիրը, որ եւ նա կատարեց: Այդ հեռագրի մէջ գեներալը խօսում է ամենայնուրեւ արտայայտութիւններով թիւրքերի մասին՝ նրանց քաղաքականութիւնը բնորոշելով երկու խօսքով՝ վրդովեցուցիչ թալան եւ հայ ժողովրդին սովամահ անելու ձգտում»:

Նոյն տեսակցութեան ժամանակ Ֆոն-Քրեսը Ջամալեանին ասել է, ի միջի այլոց, նաեւ, որ՝

«Մեր յարաբերութիւնները տաճիկների հետ բաւական վատացան շնորհիւ մեր միջամտութեան Անդրկովկասեան դործերին: Թիւրքերը այս երկիրը իրենցն են համարում ռուսների հեռանալուց յետոյ եւ, յանկարծ, մենք ասում ենք՝ «*halt!*» (կեցիր), բնական է, որ պէտք է լարուեն մեր դէմ»:

«Թիւրքերը չեն ենթարկւում ընդհանուր հրամանատարութեան պահանջներին և իրենց գլխու դասաւորում զօրքը սահմանաճակատներում...»*)

Օգոստ. 1-ին, Երեւանի քաղաքային ակումբի դահլիճում, հանդիսաւոր շքով բացւեց Հայաստանի Սորհրդի անդրանիկ նիստը: Քաղաքը ընդունել էր տօնական կերպարանք: Փողոցները բռնւած էին բազմութիւններով: Ակումբի առջեւ երկկարգ շարւած էր զօրքը:

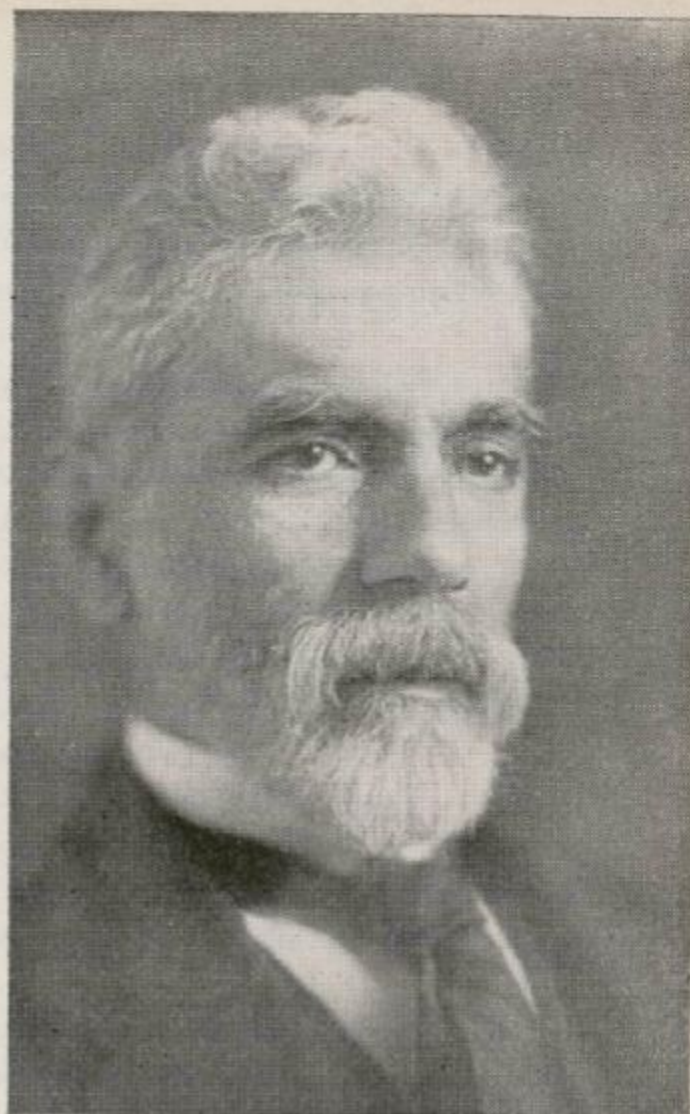
Ակումբի սրահը յարմարեցւած էր Սորհրդի նիստերին: Մէջտեղը գրաւել էին պատգամաւորները. բեմի վրա՝ նախագահութիւնը: Ներկայ էր կառավարութիւնը ամբողջ կազմով: Զախ օթեակը բռնում էին Գերմանիայի, Աւստրիա-Հունգարիայի, Թիւրքիայի ներկայացուցիչները, պարսից հիւպատոսները:

*) Կ. Ղազարեան եւ Մ. Ներսիսեան, «Առաջին Մասսայական-Յեղափոխական շաբաթականը Հայաստանում», 1932, Երեւան, էջ 222-223:

ԱԻ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Հայաստանի խորհուրդի նախագահ

Յ. ՔԱԶԱՋՆՈՒՆԻ

Հայաստանի անդրամիկ վարչապետ

Մ. ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

Հայաստանի անդրամիկ պետական վերահսկիչ

ԶՕԲ. Ք. ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ

Զինուորական նախարար

տոսը եւ ռուս ու մահմետական ազգ. խորհուրդներին ներկայացուցիչները : Աջ օթեակում նստած էին բանակի հրամանատար զօր. նազարբէգեանը , զօր. Սիլիկեանը եւ ուրիշ զինւորականներ : Մամուլի ներկայացուցիչներին յատկացած էր առանձին տեղ : Դահլիճի յետեւի մասը եւ վերնաշարկը բերնէ բերան բռնւած էին հասարակութեամբ :

Հայաստանի Խորհրդի պատգամաւորները դասաւորւած էին նախօրօք սահմանւած կարգով . աջ կողմը նստած էին Հայ Ժողովրդական կուսակցութեան անդամների եւ մահմետականների , եզիզների ու ռուսների ներկայացուցիչները : Կենտրոնում եւ ձախ կողմի մի մասում՝ դաշնակցականները , իսկ ձախակողմում՝ սոց. — դեմոկրատներն ու սոց. — յեղափոխականները :

Հայաստանի անդրանիկ օրէնսդրական մարմնի առաջին նիստը բանալու պատիւը վիճակեց Հ. Ազգ. Խորհրդի նախագահ Աւ. Սահակեանին : Խորին լռութեան մէջ բեմ ելաւ նա եւ արտասանեց բացման ճառը , որը տեղն ու տեղը թարգմանեց ռուսերէն ու թուրքերէն լեզուներով :

« Բաղաքացիներ , պատգամաւորներ Հայաստանի Խորհրդի :

Կերպոյն Հայոց Ազգային Խորհրդի կողմից ես պատիւ ունեմ այսօր բաց անել անդրանիկ նիստը Հայաստանի Խորհրդի եւ յայտարարել , որ այսուհետեւ սա՛ է միակ լիազօր մարմինը՝ ամփոփող իր մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան պետական իշխանութեան :

Այս օրը կը դառնայ մեզ համար պատմական եւ կը բանայ մի նոր լուսաւոր դարաշրջան մեր երիտասարդ պետութեան կեանքում , ինքնուրոյն քաղաքական եւ տնտեսական դարգացման :

Այս օրը կը մնայ միշտ յիշատակելի եւ ա՛յն պատճառով , որ առաջին անգամ իրականացած ենք տեսնում մեր նեղ հորիզոնի սահմաններում գեղեցիկ երազանքն ու նւիրական տենչը ինքնորոշման , թէեւ անհնարին դժւարին պայմաններում :

Ենթադրելով , որ մեր երկրի անկախութեան հարցին շատերը ձեռնից լաւատեղեակ չեն՝ ես յոյժ կարեւոր եմ գտնում այս բարձր ժողովին ներկայացնել այն փուլերը , որոնցով անցել է սկզբից մինչեւ իր վերջին ձեւակերպումը անկախ պետութիւնների դադափարը Անդրկովկասում :

Մեր հանրապետութիւնը , ինչպէս եւ միւսները , հանդէս եկան իբրեւ անկախ պետութիւններ ա՛յն օրից , երբ Անդրկովկասեան Սէյմը մայիս 26-ին իրեն յայտարարեց կազմալուծւած . վրաց սոցիալ-դեմոկրատ Փրակցիայի նախաձեռնութեամբ եւ առաջարկութեամբ նոյն օրն իսկ Վրաստանը յայտարարեց իրեն անկախ :

Անդրկովկասի ամբողջութիւնը փլուլուց յետոյ մեր երկիրը թողնւած էր իր բախտին , ուստի Հայոց Ազգային Խորհուրդը շտապեց իր վրա վերցնել կառավարութեան բոլոր Փունկցիաները :

Հէնց այդ ժամանակն էր , որ ստացւեց օսմանեան կառավարութեան բոլորին յայտնի վերջնադիրը նոր հողային գրաւումների մասին եւ պահանջւում էր պատասխան 48 ժամայ ընթացքում : Գերազոյն Խորհրդի կողմից անմիջապէս առանձին պատւիրակութիւն ուղարկւեց Բաթում յանձինս Յ.

Քաջաղնուհու, Մ. Պապաջանեանի եւ Ա. Խատիսեանի՝ տալով նրանց արտակարգ լիազօրութիւններ բանակցութիւններ վարելու տաճիկ պատերազմութեան հետ:

Մեր պատերազմութիւնը յաջողեցրեց որոշ ուղղումներ մտցնել սահմանների մէջ, բայց եւ այնպէս ստիպւած էր ընդունել վերջնազիւրը եւ խաղաղութեան դաշինք կնքել Վեհիբ փաշայի եւ Խալիլ բէյի հետ: Այստեղ առաջին անգամ Հայոց Ազգային Խորհրդի պատգամաւորները պաշտօնապէս ճանաչեցին իրրեւ ներկայացուցիչներ անկախ Հայաստանի եւ ստորագրեցին յունիս 4-ի դաշինքը:

Մեր պետութեան անկախութեան մասին յայտնի է նոյնպէս Տաճկաստանի դաշնակից պետութիւններին՝ Գերմանիային, Աւստրիային, Բուլղարիային: Պոլսում է մեր երկրորդ պատերազմութիւնը, որի մէջ մտնում են Ա. Ահարոնեանը, Ա. Խատիսեանը եւ Մ. Պապաջանեանը, որոնք ուղեւորել են այնտեղ օսմանեան կառավարութեան հրաւերով, բանակցութիւններ վարելու Տաճկաստանի եւ նրա դաշնակից պետութիւնների հետ:

Այսպիսով, բազմակողմանի քննելով մի կողմից երկրի ուժերը եւ այն հանգամանքները, որոնց մէջ գտնւում է հայ ժողովուրդը, եւ միւս կողմից՝ քաղաքական եւ տնտեսական ստեղծւած դրութիւնը, Հայոց Ազգային Խորհուրդը սեղմեց իր սիրտը եւ անողոք գիտակցութեամբ որոշեց վերջնականապէս ընդունել վերջնազիւրը եւ ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը՝ իրեն յանձնելով պատմութեան անաչառ դատաստանին:

Այո՛, մեր հանրապետութիւնը փոքր է ու նեղ իր սահմաններով. նա զրկւել է իր ամենազնահատելի երկրամասերից ու չի կարող իր մէջ տեղաւորել ամբողջ ազգաբնակչութիւնը եւ, կարծես թէ, պայմաններ չունի անկախ դոյութեան համար: Բայց ես կարծում եմ, որ երկրի սահմանները քարացած չեն կարող մնալ միշտ. ես հաւատում եմ, որ մեր երկրի սահմանները կրնաւորձակեն կեանքի երկաթէ ուժով, մեր արդար եւ անվիճելի իրաւունքների պաշտպանութեամբ դրաւած հողամասերի վերաբերմամբ եւ նոր բարեկամական դաշինքով Տաճկաստանի եւ նրա դաշնակից պետութիւնների հետ, որոնց ներկայացուցիչները ներկայ են այստեղ: Մենք ընտրել ենք համաձայնութեան եւ խաղաղութեան ուղին, եւ ուղում եմ յուսալ, որ չենք սխալուում:

Մինչ այդ, մենք կը կատարենք սրբութեամբ եւ անչեղ կերպով մեր այն պարտականութիւնները, որոնք բխում են խաղաղութեան դաշինքից: Թողնե՛նք ապագայ հեռանկարները, յամենայն դէպս, այսօր այստեղ առանց տատանումների եւ լիակատար վճռականութեամբ մենք զցում ենք խարխիւլ մեր պետական նաւի եւ դնում ենք հիմքը պետական շէնքի՝ ձգտելով միշտ կատարելագործել նրան ի բարօրութիւն Հայաստանի Հանրապետութեան բոլոր ազգութիւնների, իրրեւ զաւակների մէկ հարազատ մայր հայրենիքի:

Սահակեանի ճառը լսեց խորը յուզումով: Պատգամաւորներն ու հասարակութիւնը, յաճախ, ընդհատում էին նրան բուռն ծափահարութիւններով:

Երբ, իր խօսքն աւարտելուց յետոյ, Սահակեանը արտասանեց՝ «Յայ-

տարարում եմ Հայաստանի խորհրդի նիստը բացւած», — դուրսը, խորհրդարանի շէնքի գլխին, բարձրացաւ Հանրապետութեան եռագոյն դրոշակը եւ հազարաւոր բերաններ որոտացին՝ «կեցցէ՛»։ Ծափահարութիւնները թնդացրին օդը։ Հնչեց «Մեր Հայրենիք»-ը։ Զօրքը պատւի կեցաւ։

Հայաստանի խորհրդի անդամների ցանկը յայտարարելուց յետոյ, սոց. — դեմ. պատգամաւորների ձեռնպահութեամբ, նախագահ ընտրւեց Աւ. Սահակեանը (դաշն.), փոխ-նախագահներ՝ Գր. Տէր-Պաշտրեանը (Ժող.) եւ Դ. Զուբեանը (ս. — յ.)։ Քարտուղար՝ Պ. Զաքարեանը (անկ.), երկրորդ քարտուղար՝ Ե. Սարգսեանը (դաշն.)։

Խորհրդի նիստից յետոյ, դօր. Նազարբէգեանի գլխավորութեամբ, տեղի ունեցաւ զօրահանդէս, որին ներկայ էին օտար ներկայացուցիչները, խորհրդի եւ կառավարութեան անդամները եւ խուռն բաղմութիւն։ Զօրքերը, երաժշտութեամբ ու կանոնաւոր շարքերով, անցան հանդիսատեսների առջեւից եւ բարձրացան Աստուֆեան պողոտայով, հասարակութեան աննկարագրելի ցնծութեան ու ծափերի միջով։

Տեսարանը յուզիչ էր։ Շատերի աչքից արցունք էր հոսում։ Հայաստանի խորհրդարան, հայոց կառավարութիւն, հայկական բանակ... Երազ էր արդեօք։

Հայաստանի խորհրդի երկրորդ նիստում, օգոս. 3-ին, վարչապետ Քաջազնունին կարգաց կառավարական յայտարարութիւնը.

«Բացառիկ ծանր պայմանների մէջ է դործի անցել իմ կազմած կառավարութիւնը։ Նա կոչւած է իրականացնելու դործադիր իշխանութիւն մի պետութեան մէջ, որ դեռ նոր է ծնունդ առել եւ տակաւին դուրս չի եկել իր կազմակերպման առաջին շրջանից։ Կառավարութիւնը չունի ո՛չ մի յենարան անցեալում. նա չի՛ յաջորդում նախկին կառավարութեան՝ շարունակելու արդէն ընթացքի դրած պետական աշխատանքը. նա նոյնիսկ չի ժառանգում կենտրոնական իշխանութեան կարիքներին յարմարեցրած պատրաստի ապարատներ։ Նա հարկադրւած է սկսելու ամէն բան սկիզբից. անձեւ քաօսի եւ աւերակների կոյտից նա պէտք է ստեղծի կենսունակ եւ աշխատունակ մի մարմին։

Միւս կողմից, կառավարութիւնը գտնում է երկիրը այնպիսի վիճակի մէջ, որի բնորոշման համար մի բառ կայ միայն — կատառոստրֆիկ։

Զորս տարի տեւող պատերազմը, մեծ յեղափոխութիւնը, ուսումնական զօրքերի անկանոն նահանջը մեր սահմաններից, կայսրութեան տարրալուծումը, պատերազմական ճակատի վրա կրած մեր պարտութիւնները, տերիտորիաների կորուստը, Անդրկովկասի բաժանումը անջատ պետութիւնների — այս խորին ցնցումները չէին կարող չթողնել իրենց ետեւից ահռելի հետքեր։ Տնտեսական կեանքի ու ֆինանսական դրութեան կատարեալ քայքայում, դադարում ապրանքների արդիւնաբերութեան եւ փոխանակութեան, գինամթերքի ծայր աստիճանի պակասութիւն, ամենատանհրաժեշտ առարկաների բացակայութիւն կամ սոսկալի թանգութիւն, ներմուծման բացարձակ ընդհատում, երկաթուղային հաղորդակցութեան դադարում, երթեւեկութեան ուրիշ միջոցների պակասութիւն, ապա հարիւր հազարներով հաշւող անտուն

եւ անսնունդ գաղթականութիւն, անապահով կացութիւն սահմանների վրա եւ որպէս անխուսափելի հետեւանք այս բոլորի — անիշխանութիւն: Ահա թէ ինչպիսի ծանր պայմանների մէջ կանչւել է աշխատանքի իմ կառավարութիւնը:

Այս բացառիկ դրութիւնը նախորոշում է արդէն կառավարութեան բընոյթը: Նա չի կարող ձգտել բազմակողմանի ու լրիւ գործունէութեան, չի կարող ունենալ լայն ծրագիր եւ սահմանափակւելու է ամենաանհրաժեշտ ու միանգամայն անյետաձգելի խնդիրներով:

Կասեցնել քայքայման պրոցէսը, հանել երկիրը անիշխանութեան վիճակից ու ստեղծել պետական շինարարութեան համար պայմաններ — ահա թէ ինչպէս է ըմբռնում իր կոչումը ներկայ կառավարութիւնը:

Համաձայն սրան, կառավարութիւնը դնելու է լուծման հետեւեալ խնդիրները.

Ա. Ներքին գործերի սահմաններում.

1. Հաստատել երկրում տարրական իրաւակարգ, կեանքի ու զոյքի ապահովութիւն:

2. Բանալ հաղորդակցութեան ճանապարհները անարգել երթեւեկութեան համար:

3. Վերականգնել պոստ-հեռագրական նորմալ հաղորդակցութիւն թէ երկրի մէջ եւ թէ հարեւան պետութիւնների հետ:

4. Նռանդուն միջոցների դիմել կարելոյն չափ մեղմացնելու պարենաւորման տագնապը:

5. Տնօրինել գաղթականների եւ փախստականների վիճակը, մասամբ վերադարձնել իրենց տեղերը, մասամբ տեղաւորել նոր վայրերում:

6. Նախապատրաստել Հայաստանի Սահմանադիր Ժողովի հաւաքումը կարելոյն չափ շուտ:

Բ. Գիւմարացիների սահմաններում.

Հող պատրաստել սեփական դրամական սիստեմի հիմքը դնելու համար: Զեռնարկել անհրաժեշտ միջոցներ, որպէսզի երկիրը ապահովւի դրամական նշաններով, վերականգնի արդիւնաբերական կեանքը եւ տարանջնրի փոխանակութիւնը, ինչպէս նաեւ մշակւի հարկերի առողջ սիստեմ:

Գ. Արդարադատութեան սահմաններում.

Յարմարեցնել դատարանը երկրի քաղաքացիական իրաւահասկացման եւ իրաւական սովորոյթների պայմաններին՝ միաժամանակ մասնակից անելով քրէական դատավարութեանը ժողովրդի ներկայացուցիչներին:

Դ. Զինուորական գործերի սահմաններում.

Վերակազմել երկրի զինուորական ուժերը՝ նպատակ ունենալով ստեղծել թւով ոչ մեծ, բայց ոգով ու կարգապահութեամբ ուժեղ բանակ:

Ծ. Արտաքին գործերի սահմաններում.

1. Ամրացնել օսմանեան կառավարութեան հետ հաշտութիւնը եւ բարձրացիական յարաբերութիւններ հաստատել նրա հետ: Խստիւ կատարել այն բոլոր պարտականութիւնները, որ մենք յանձն ենք առել օսմանեան կայսրութեան հանդէպ ու հետեւել, որ օսմանեան կառավարութիւնը իր կողմից անի նոյնը մեր վերաբերմամբ: Մասնաւորապէս լուծել օսմանեան զօրքերի մեր երկրից դուրս բերելու հարցը եւ դադարեցնել վերադարձը:

2. Ազրբէջանի եւ Վրաստանի հետ փոխադարձ համաձայնութեան գալով՝ լուծել Հայաստանի եւ այլ պետութիւնների սահմանների հարցը՝ հիմք ունենալով ազգագրական սկզբունքը, իրեւ միակը, որ համապատասխանում է ռամկավար պետութիւնների ոգուն ու նպատակներին:

3. Լիկւիդացիայի ենթարկել, համաձայնութեան գալով Ազրբէջանի եւ Վրաստանի հետ, ընդհանուր հիմնարկութիւնները եւ գոյքը, որ մնացել են Անդրկովկասեան հանրապետութիւնից:

Այս է կառավարութեան ծրագիրը: Սա կարելի է անւանել պետութեան գոյութիւնը ապահովող ամենաանհրաժեշտ գրաւականների ծրագիրը: Պարզ է, որ նա չի ընդգրկում երկրի բազմազան կարիքները իրենց ամբողջութեամբ, որ նրա սահմաններից դուրս մնում են մի շարք կարեւոր եւ արդէն հասունացած խնդիրներ: Բայց կառավարութիւնը չի դնում հերթի այդ խնդիրները, որովհետեւ նրանց լուծումը այսօրւայ պայմանների մէջ համարում է անկարելի: Կառավարութիւնը չի ուզում սխալների մէջ գցել երկիրը լայն հեռանկարներով եւ անիրագործելի խոստումներով, չի ուզում վերցնել իր վրա պարտականութիւններ, որոնց կատարումը վեր է իր ուժերից: Կառավարութիւնը համոզւած է, որ իր առաջադրած ծրագիրը մաքսիմումն է այսօրւայ հնարաւորութեան: Կառավարութիւնը լարելու է իր ամբողջ ոյժն ու կարողութիւնը այդ մաքսիմումին հասնելու եւ յոյս ունի յաջողութեամբ լուծելու դրւած խնդիրների գոնէ մի մասը, եթէ իր կողմն ունենայ Խորհրդի անվերապահ վստահութիւնն ու գործօն աջակցութիւնը»:

Քաջազնունիի յայտարարութիւնից յետոյ, անմիջապէս խօսք առաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ Սմբ. Խաչատրեանը, որ, ընդհանուր առմամբ, կառավարութեան ծրագիրը գտաւ ընդունելի եւ խոստացաւ իր կուսակցութեան վստահութիւնը:

Երկրորդ ճառախօսը՝ սոց. — յեղ. Ա. Խոնդկարեանը՝ կառավարութեան յայտարարութիւնը գտաւ ընդհանուր եւ անբովանդակ, անհամապատասխան անդրանիկ կառավարութեան կոչումին. վարչապետը ոչինչ չասաց կառավարական դրութեան եւ քաղաքացիական ազատութիւնների մասին: Ա. Խոնդկարեանը առանձնապէս խիստ քննադատեց յայտադրի արտաքին քաղաքականութեան մասը՝ դարձանք յայտնելով, որ նրա մէջ ոչ մի խօսք չի առւած Ռուսաստանի մասին: Եւ եզրափակեց, թէ կառավարական յայտագիրը սոց. — յեղափոխականներին չի գոհացնում, ուստի նրանք որոշել են սպասել գործի:

Ընդհակառակը, Հայ Ժող. կուսակցութեան կողմից գրաւոր ճառ կար-

գանցող Ա. Մխիթարեանը գտնում էր կառավարական համեստ ծրագիրը միանգամայն գոհացուցիչ: Աւելին, տիրող պայմաններում, կարելի չէր պահանջել:

Ծրագրից դուրս էին եւ մահմեդականների ներկայացուցիչն ու ռուս պատգամաւոր Ա. Զորինը: Վերջինս, սակայն, անհրաժեշտ էր գտնում առաջ բերել աւելի սերտ գործակցութիւն ռուսների հետ:

Սոց.—դեմոկրատների կողմից խօսեցին երկու հոգի՝ մենշեւիկ Հ. Արատեանը եւ բոլշեւիկ Ա. Մելիքեանը: Երկուսն էլ դէմ արտայայտեցին Հայաստանի անկախութեան եւ կառավարական ծրագրին*):

Օգոստ. 6-ի նիստում Յ. Քաջազնունին պատասխանեց եղած քննադատութիւններին: Նա յայտնեց, որ ինքը գիտակցաբար խուսափել է լայն ու անիրազործելի խոստումներից եւ կառավարական ծրագրի մէջ դրել է միայն օրւայ հրատապ կարեւորութիւն ունեցող հարցեր: Իր քաղաքականութեան հիմքը կազմելու են քաղաքացիական ազատութիւններն ու ռամկավար սկզբունքները: Արտաքին քաղաքականութեան ասպարէզում մնալու է Բաթումի դաշնագրի տեսակէտի վրա եւ դրանից մազաչափ շեղում չի թոյլատրելու: Ապա իբրեւ եզրափակում, դրեց վստահութեան պահանջ:

Այդ պահանջին ընդառաջ գնացին միայն դաշնակցականներն ու մահմեդականները. միւս պատգամաւորները դէմ եղան: Այսպիսով, դեռ գործի չսկսած, ծագեց կառավարական տագնապ:

Փափուկ դրութիւնից դուրս գալու համար յայտարարեց ընդմիջում, որից յետոյ ժողովրդականների մի մասն էլ միացաւ դաշնակցականների բանաձեւին, եւ կառավարութիւնը ստացաւ վստահութեան քւէ: Եօզուտ կառավարութեան քւէարկեցին դաշնակցականները, 4 ժողովրդականներ, մահմեդական եւ ռուս պատգամաւորները. ձեռնպահ մնացին 5 սոց.—դեմ., 3 սոց.—յեդ., 2 ժողովրդական եւ 1 անկուսակցական՝ Պ. Զաքարեանը, որը յետագային, համարեա միշտ, ընթացաւ սոց.—դեմոկրատների հետ միասին:

Այսպիսով, իր կեանքի առաջին խիստ օրից, Հայաստանի Խորհուրդը դուրս եկաւ ներքին շաղախից զուրկ, ամուր մեծամասնութիւն չունեցող, համարաթութիւններով եւ անակնկալներով հարուստ մի մարմին: Նրա այս հիւանդութիւնը բնածին էր եւ մինչեւ վերջ էլ կարելի չեղաւ դարմանել:

*) Այստեղ պէտք է յիշել, որ սոց.—դեմոկրատ պատգամաւորները Հայաստանի երբեք չունեցան հիմնական դեր եւս համառոտական անունը պահող, բայց փաստորէն վրաց Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութեան կողմից. Հ. Արատեանի լիազօրագիրը ստորագրել էր Նոյ Ռամիշվիլին: Սոց.—յեդափոխական պատգամաւորները մշամակած էին իրենց կուսակցութեան Անդրկովկասեան կազմակերպութեան կողմից:

ՓԼՈՒԽ ԺԷ.

«ԱՆՁԵՒ ՔԱՍՍԻ» ՄԻՋԻՑ

Արտակարգ դժուար պարտականութիւնն էր դնում պատմութիւնը Հայաստանի դործիչներին վրա: Իսկապէս որ, «անձեւ քասսի եւ աւերակների կոյտ էր» Հայաստանը այդ օրերին: Եւ սարսափելին այն էր, որ չէր երեւում ոչ մի հեռանկար: Թիւրքերը ծեծում էին արդէն Բաղուի դռները: Գերմանացիք՝ յաղթական արեւմուտքում: Ռուսաստանում քաղաքացիական կռիւն էր ծաւալւում իր բոլոր արհաւիրքներով: Դրսից պաշտպանութիւն, ասլ-րուստի միջոց, դրամական օժանդակութիւն չէր դալիս: Ինչ որ արեւելու էր՝ պէտք էր անել սեփական ուժերով:

Հայաստանը, աւելի շուտ, դաղթականական կայան էր. ամբողջ երկիրում շուրջ 450,000 դաղթական էր թափւած, որից մօտ 40,000ը՝ Երեւանում, չափերը՝ փողոցների եւ աւերակ շէնքերի մէջ: Հաց չէր ճարւում, ժողովուրդըն ապրում էր ինչով որ պատահէ: Գեանախնձորով կամ լորիով խառն հացի ֆունտը քաղաքում, սկզբի օրերին, արժէր 5 բուրլի եւ այն էլ ճարւում էր դժարութեամբ:

Սարսափելի էր որբերի վիճակը: Երեւանի «Ձանգ» թերթը գրում էր օդոստ. 3-ին «Տասնեակ հազարաւոր որբեր այսօր ցրւած Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններում, մոռացւած ամենքից՝ ենթակայ են ցրտի, քաղցի եւ համաճարակ հիւանդութիւնների... Մահացողներին վերջ չկայ. մեռնում են ամենքը եւ ամենուրեք, գիւղերում թէ քաղաքներում, բացօդեայ ամենքի աչքի առաջ»:

Հացի, բնակարանների, հաղուստի եւ դեղերի պակասն ու դաղթականութեան խոնավութիւնը առաջ բերին ու զարգացրին համաճարակ հիւանդութիւններ, սկզբում քոլերան, ապա բժաւոր տիֆը, որի դերանդին առատ հունձ էր անում ամէն կողմ: Տուն չկար, որ հիւանդ չունենար: Հիւանդները թափւած էին Եւ փողոցներում ու հրապարակներում: Միայն յունիս ամսի 12-18-ին Երեւանի զինւորական հիւանդանոցը ընդունել էին 370 հիւանդներ, որից մեռել էր 142 հոգին, առողջացնել 25: Օդոստ. 28-29-ին հիւանդանոցում կային 197 հիւանդներ, մեռան 17 հոգի: Զինւորական հիւանդանոցից դուրս,

մատնաւոր բժիշկներէ տեղեկութիւններով օգոստ. 12-29-ին, Երեւանում, մեռել էր 56 մարդ եւ հիւանդացի 157: Այս դեռ սկիզբն էր երկանց: Հապճեպով պատրաստուած հիւանդանոցներն անզօր էին իրական դարձան հասցնելու. դեղ չկար, վառելիք չկար, սնունդ չկար, սպիտակեղէն չկար: Եւ մարդիկ մեռնում էին անմոռնչ, հարիւրներով, հազարներով: Ժողովուրդը ըստպառուած էր վառուղ մոմի պէս:

Սովի ու համաճարակի հետ, երկրում խախտուած էր եւ ապահովութիւնը: Դասալիք ղինւորներ, ապրուստի միջոց չունեցող դաղթականներ ու տեղացիներ, խմբերով եւ անհատ-անհատ, յարձակում էին ճամբորդների վրա, թալանում տները, խանդարում հանրային անդորրութիւնը: Հասարակական չարիք էր դարձել, այսպէս կոչւած «մաուզերիզմը» — մաուզերով ղինւած մարդիկ շահատակութիւններ էին անում նոյնիսկ մայրաքաղաքի փողոցներում, եւ խաղաղ բնակչութիւնը տառապում էր նրանց ձեռքին:

Դրութիւնը քանի զնաց ծանրացաւ: Մինչեւ հոկտեմբեր դրեթէ վերջացաւ Հայաստանի սահմաններում գտնւած հացի պաշարը: Դրսից ոչինչ չէր զալիս: Պետական եւ հասարակական ամբարները պարապ էին: Ստեղծւեց սարսափելի կացութիւն: Ո՛չ միայն դաղթականութիւնը, այլ եւ տեղացիներից շատերը մատնւեցին սովամահութեան: Եւ այս դարհուրելի վիճակը տւեց մինչեւ 1919 թ. դարունը, երբ հասաւ ամերիկեան օլիւրը: Սովը առանձնապէս ահռելի ձեւեր ընդունեց Սուրմալուի եւ Ալեքսանդրապոլի շրջաններում:

Վեց ամսեայ ընթացքում, սովից ու հիւանդութիւններից, Հայաստանում մեռաւ մօտ 180,000 մարդ: Թիւրքերը գտել էին կոտորածի նոր ձեւ՝ աւելի իրական եւ աւելի անաղմուկ: Մի վեց ամիս եւս եւ Ռուսահայաստանն էլ կը հասնէր Թիւրքահայաստանի օրին: Արժէ՞ր այդ պայմաններում կռիւ անել, զօրամասեր դրաղեցնել, ի դուր տեղը արիւն թափել: Հայաստանի դործը յանձնելով սովին ու տիֆին՝ թիւրքերն իրենց գլխաւոր ուժերը ուղղել էին Բաղուի դէմ:

Թիւրքիայի ներկայացուցիչը Երեւանում՝ Մեհմէտ Ալի փաշան «մարդասիրարար» օգնում էր կառավարութեան՝ մերթ ընդ մերթ «նւիրելով» կամ ծախելով Հայաստանին մի քանի վաղոն ցորեն հայերից յափշտակւած պահեստներից: Եւ միաժամանակ, միջոցներ էր ձեռք առնում Հայաստանում ապրող մահմետականութիւնը փոխադրելու Սուրմալուի ու Սարդարապատի շրջանները՝ ձգտելով մի կողմից սովից ու հիւանդութիւններից ազատել մահմետական զանգւածները եւ միւս կողմից՝ նախկին հայկական վայրերը բնակեցնել մահմետականներով:

Եւ, հակառակ այս դժոխային պայմաններին, հայ ժողովրդին ու նրա զեկավարներին յաջողւեց յաղթահարել դժւարութիւնները եւ, ճիշտ է մեծ զոհերով, կենդանի դուրս գալ օրհասական պայքարից:

Հայաստանի Խորհրդի եւ կառավարութեան առաջին դործը եղաւ լարել ու գործի դնել կառավարական մեքենան: Կազմակերպւեցին նախարարութիւնները: Վերակազմւեցին բանակն ու վարչական հիմնարկութիւնները:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ
Արտաֆին գործոց մախարար

Ս. ՅԱՐՈՒԹՅԱՆԵԱՆ
Արդարադատության մախարար

Ա. ԷՆՖԻԱՋԵԱՆ
Նխամտական մախարար

Մ. ԱՐԱԲԵԿԵԱՆ
Կրթական մախարար

կանոնաւորեց զինւորականների ու պետական պաշտօնեաների ոտճիկը: Միջոցներ ձեռք առնւեցին դատարանների բարեկարգութեան ու դպրոցների բացման: Խոշոր դոմարներ յատկացւեցին դաղթականների խնամատարութեան եւ աշխատանքի գործի կազմակերպութեան, որբերի հաւաքման ու պահպանման, պարենաւորման միջոցների հայթայթման համար: Մի առ ժամանակ, մինչեւ սեփական օրէնսդրութեան իրականացումը, Հայաստանի սահմաններում ընդունւեցին նախկին ռուսական օրէնքները՝ ժամանակաւոր կառավարութեան, Անդրկ. Կոմիտարիատի ու Սէյմի եւ Հայաստանի Խորհրդի փոփոխութիւններով ու լրացումներով:

Առաջ բերենք այստեղ մի քանի օրինակներ Հայ. Խորհրդի առաջին շրջանի օրէնքներից ու կարգադրութիւններից, որոնք որոշ դադափար կը տան այն ժամանակւայ պայմանների մասին:

Օրոստ. 8-ին յատկացւեց 6 միլիոն ռուբլի դաղթականական, պարենաւորման ու զօրքի վերակազմութեան համար:

Օրոստ. 21-ին ամբողջ Հայաստանը յայտարարւեց քուերայի կողմից վտանգւած եւ Հայ. Խորհրդի բժշկա-սանիտարական մասնաժողովը վերածւեց վարակիչ հիւանդութիւնների դէմ մաքառող բոլոր հիմնարկութիւնների վրա հսկող ամենաբարձր մարմնի:

Օրոստ. 29-ին հրատարակւեց օրէնք մասնաւոր սեփականութիւն կազմող գէնքի ու զինամթերքի պետականացման մասին: Այս օրէնքի շուրջ, Խորհրդում տեղի ունեցան բուռն վիճարանութիւններ. առանձնապէս ծառացան սոց.-դեմոկրատ պատգամաւորները, որոնք համարում էին անթոյլատրելի ժողովրդի զինամթերքի վերամթերքի եւ պահանջում էին ժողովուրդը թողնել զինւած: Օրինագիծը ընդունւեց 15 քէտով ընդդէմ 7-ի:

Սեպտ. 11-ին յայտարարւեց բամբակի մենավաճառ. կառավարութիւնն իր ձեռքը առաւ բամբակի առեւտրի մենաշնորհը՝ որոշ գնով*) պետականացնելով երկրի ամբողջ բամբակը, որ, այն օրերին, միակ աղբիւրն էր կառավարական հասոյթի: Այս օրէնքն էլ կրքերի սաստիկ դրդուում առաջ բերեց Խորհրդի նիստերում եւ առատ նիւթ մատակարարեց կառավարութեան քննադատութեան համար:

Նոյն սեպտ. 11-ին հաստատուեց դպրոցական օրէնքը, որով «իւրաքանչիւր հասարակական կամ համայնական կազմակերպութիւն, խմբակցութիւն, ընկերակցութիւն, ինչպէս եւ առանձին անհատ, իրաւունք ունէին անարգել դպրոց բանալու եւ անկախօրէն վարելու սեփական միջոցներով»: Պետութեան վերապահւում էր ընդհանուր հակակշիռը:

Սեպտ. 28-ին ընդունւեց կարիք ունեցող դաղթականներին հող եւ աշխատանք հայթայթելու օրէնքը. կառավարութիւնը պարտաւոր էր ապրուստի միջոց չունեցող դաղթականներին տալ աշխատանք կամ հող կամ, հակառակ պարագային, բաց թողնել պետական նպաստ:

*) Յետագային, դեկտ. 3-ին, Հայ. Խորհուրդը պետականացւած բամբակի համար գիմ նշանակեց 49ռ. 50կ. փութը:

Հոկտ. 8-ին որոշեց. կարիքաւոր դաղթականներին, առաւելապէս կանանց համար, բանալ պետական ջուլհականոցներ՝ առաջին հերթին դործի գնելով 1,500 դաղդեաճ եւ 20,000 ճախարակ: Այդ նպատակին յատկացւեց 6,691,200 ռուբլի:

Հոկտ. 11-ի օրէնքով, «բոլոր դաղթական որբերի խնամատարութեան ու դաստիարակութեան դործը պետութիւնը վերցրեց իր վրա եւ անմիջական վարումը յանձնեց հանրային խնամատարութեան նախարարին»: Ինքնավարութիւններին, հասարակական կազմակերպութիւններին ու մասնաւոր անհատներին թողնւում էր իրաւունք բանալու եւ պահելու որբանոցներ, միայն պետութեան հսկողութեան տակ:

Դարձեալ Հոկտ. 11-ին յատկացւեց 12,736,250 ռ. որբերի, անճար եւ աննեցուկ դաղթականների օգնութեան եւ դաղթականներին տրամադրելիք բնակարանների վերաշինութեան համար:

Խորհուրդը արձակեց նաեւ մի շարք միջոցներ աշխատաւորութեան ու պաշտօնէութեան, հաշմանդամների եւ հասարակական պարտականութիւններ կատարելիս մեռածների ընտանիքների վիճակը բարելաւող, հարկային ու պարենաւորման դրութիւնը կարգաւորող: Վարկեր յատկացւեցին միեւրբանների գնման, ոստիկանութեան ու նոր զօրամասերի կազմակերպման, քաղաքային ինքնավարութիւնների ու կօօպերատիւների օգնութեան եւ համանման ուրիշ կարիքների համար:

Պէտք է նկատել, որ Հայ. Խորհրդի աշխատանքը ամբողջապէս ուղղւած էր երկրի ընթացիկ սուր կարիքների մեղմացմանը: Հիմնական շինարարութեան մասին, ի հարկէ, խօսք լինել չէր կարող: Նոյնը եւ կառավարութեան դործունէութեան մէջ. նա գերադոյն ճիշդ էր թափում, գլխաւորապէս, օրւայ հրամայական պահանջներին բաւարարելու համար. հաց, դեղ եւ անդորրութիւն — այս երեք խնդիրներով կարելի էր սպառել այն ժամանակւայ «պետական շինարարութիւնը»:

Իր խզճուկ միջոցներից Հայաստանը ստիպւած էր բաժին հանել եւ երկրից դուրս դառնող կարօտեալներին: Հոկտ. 26-ին, Հայ. Խորհուրդը կէս միլիոն ռուբլի յատկացրեց Բաղուի հայ աղէտեալներին, նոյ. 4-ին 5 միլիոն ռուբլի քւէարկեց՝ Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհրդին միանւազ նպաստ տալու համար, դեկտ. 3-ին 300,000 ռ. վարկ բաց արաւ Պարսկաստանի հայ փախստականների օգնութեան եւ այլն: Փշրանքներ էին սրանք տիրող ծով կարիքի համեմատութեամբ, բայց Հայաստանի սեղանի վրա էլ փշրանքից զատ բան չկար, հայ ժողովուրդը չունեցածից էր տալիս:

Հոկտ. 5-ին Խալիլ փաշան Երեւանում յայտնեց, որ ինքը հրաման է ստացել դատարկելու Լոռի-Փամբակի ջրջանը: Անմիջապէս հայ եւ թիւրք հրամանատարութիւնները գծեցին այդ ջրջանը հայերին փոխանցելու ծրագիրը, եւ Հայաստանի կառավարութիւնը հրամայեց Դիլիջան-Լոռիի զօրամասի պետ Դրոյին՝ բռնել հեռացող թիւրք զօրքերի տեղը:

Դիլիջան-Լոռիի զօրամասը, այդ միջոցին, բաղկացած էր հետեւեալ ուժերից. պարտիզանական հետեւակ զունդ՝ զնդ. Միրիմանեանի հրամանատարութեան տակ, պարտիզանական ձիաւոր զունդ՝ հրամանատար զնդ. Կորոկոժ, 4րդ լեռնային մարտկոցը (4 թնդանօթ) եւ նոր կազմւող Ղազախի միլիցիոն զունդը՝ սպայ Թ. Մնացականեանի գլխաւորութեամբ: Դրօն զօրամասի հրամանատար էր նշանակւած օգոստոսին: Քաղաքացիական մասի օգնականն էր Ս. Մանասեանը:

Զօրքերը դասաւորւած էին հետեւեալ կերպով. Ղազախի զօրամասի պետ զնդ. Կորոկոժը, ունենալով իր հրամանատարութեան տակ մի ձիաւոր հարիւրեակ, 4րդ հետեւակ զունդը եւ Ղազախի միլիցիոն զունդը՝ բռնում էր ամբողջ հայ-վրացական սահմանագիծը (Կողբ-Քարվանսարա), ուր կարգը մինչեւ 1918 թիւը բնաւ չխանդարւեց:

Ղարաքիլիսայում դառնող թիւքերի դէմ — Բոզիքենդ — Վոսկրեսենովկա—Վարդանլու (Վարդանլուն չէզոք վայր էր)—կանդնած էին 2րդ ձիաւոր զնդի երկու հարիւրեակները՝ սպայ Կուռօ Թարխանեանի հրամանատարութեամբ:

Ընդհանուր պահեստը, զնդ. Միրիմանեանի գլխաւորութեամբ, բաղկացած էր 4րդ զնդի 2 գումարտակներից՝ Դիլիջանում եւ 1 գումարտակից՝ Նիկիտինովում:

Ստացւած հրամանի վրա, հոկտ. 18-ին Դրօն կարգադրեց Կուռօ Թարխանեանին, 2 հարիւրեակ ձիաւորներով շտապ գնալ դրաւել Դսեղ—Քոլա—դերան—Կաչական գիծը, իսկ Բաշ Արարանի զօրամասը — առաջին ձիաւոր զունդ, 5րդ հետեւակ զունդ, 1 մարտկոց — հրամանատարութեամբ զնդ. Ղորդանեանի՝ անցնելով Սպիտակի լեռնանցքը՝ գնաց բռնեց Ջալալ-Օղլի—Գերգեր—Կուրթան գիծը: Կարգադրութիւնը կատարւեց շատ արագ, եւ հոկտ. 21-ին արդէն չրջանը ամբողջութեամբ հայերի ձեռքին էր, գրեթէ առանց միջադէպի:

Մի-երկու անշան միջադէպեր պատահեցին հայ եւ վրացի զօրամասերի միջեւ Ջալալ-Օղլիի եւ Դսեղի շրջաններում: Առաջինում, հակառակ մերոնց նախազգուշացման, վրացիները հետախոյզների մի խումբ ուղարկեցին Կաչականի կողմը, բայց մեր ձիաւորների կրակով յետ շարտւեցին: Դսեղի կողմը վրացիները առաջ քաշեցին դերմանացի զինւորների մի խումբ, որ մտաւ հայերի դրաւած Քարինջ գիւղը եւ ձերբակալւեց ու զինաթափւած յետ ուղարկւեց՝ մեր զօրամասի կողմից: Երկու օր յետոյ, վերից եկած հրամանով, զէնքերն էլ վերադարձւեցին դերմանացիներին: Այս միջադէպը առիթ ծառայեց զօր. Ֆոն-Քրեսի միջամտութեան: Առհասարակ, Լոռի-Փամբակի դրաւումը ահագին խլրտում առաջ բերեց թիֆլիսում:

Հոկտեմբերից սկսած, արտաքին աշխարհում տեղի ունեցան արտակարգ դէպքեր: Բուլղարիան պարտւած՝ զուրս էր եկել պատերազմողների շարքից: Աւստրեւհունդարական կայսրութիւնը ճարճատու էր փլուզումի նախօրեակին: Ամերիկայի մուտքը պատերազմի մէջ նախորոշում էր պատերազմի վախճանը: Եւ որքան ընդհանուր հաշւեյարդարի օրը մօտենում էր,

այնքան փոխւում էին տրամադրութիւնները եւ Հայաստանում ու Հայաստանից դուրս գտնւող հայկական շրջանների մէջ: Կասկածն ու յոռետեսութիւնը սկսում էր տեղի տալ լաւատեսութեան:

Հայաստանի Հանրապետութեան կեանքի առաջին ամիսներում շատ ուժեղ էր թերահաւատութիւնը: Մանաւանդ, Թիֆլիսում, Հայաստանի մասին խօսելիս ու գրելիս «Հանրապետութիւն», «անկախութիւն» բառերը արտասանւում էին հեղինանքով ու չափերտների մէջ էին առնւում: Հայ սոցիալ-դեմոկրատներն ու սոցիալիստ-յեղափոխականները, հակառակ որ մասնակցում էին Հայ. Խորհրդի աշխատանքներին, ըստ էութեան բացասական դիրք ունէին եւ պայքարում էին անկախութեան դէմ: Ժողովրդականները սկզբունքով ճանաչում էին անկախութիւնը, բայց Հայ. Խորհրդում, համարեա միշտ, ընթանում էին ձեռք-ձեռքի սոց. — դեմոկրատների եւ սոց. — յեղափոխականների հետ, իսկ Թիֆլիսում նրանց կուսակիցները ջանք չէին խնայում՝ վարկաբեկելու Հայաստանի կառավարութիւնը, որով, անուղղակի կերպով, հարւածում էին եւ Հայաստանի պետականութեան: Բացի դաշնակցականներից — այն էլ ո՛չ բոլորը — շատ քչերն էին հաւատում, որ հանրապետութիւնը կապրի ու կամրանայ:

Արեւմուտքում զարգացող դէպքերը, սակայն, հետզհետէ փոխեցին տրամադրութիւնները եւ հայկական շրջաններում, եւ, մանաւանդ, հայ բուրժուական մտաւորականութեան մէջ: Նրանք կամաց-կամաց փոխեցին իրենց վերաբերումը դէպի Հայաստանը եւ, երէկւայ անհաշտ հակառակորդները, սկսեցին հասկացողութեան գետին որոնել՝ արծարծելով Հայաստանի իշխանութեան վերակազմութեան ծրագիրը կօալիցիոն հիմունքներով: Այդ նպատակով, հոկտեմբերի վերջերին Երեւան հասան Հայ Ժողովրդական կուսակցութեան ներկայացուցիչները՝ Սամ. Յարութիւնեանի եւ Մին. Բերբերեանի գլխաւորութեամբ*) Հ. Յ. Դաշնակցութեան հետ բանակցելու՝ կօալիցիոն կառավարութիւն կազմելու նպատակով: Թիֆլիսի ժողովրդականների տրամադրութիւնը համապատասխանում էր եւ Երեւանի ժողովրդականների ձգտումներին, որոնք աւելի ամուր կանգնած Հայաստանի հողի վրա՝ ջերմօրէն պաշտպանում էին համերաշխութեան ու գործակցութեան դադափարը:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերում էլ կօալիցիայի հարցը դրւած էր հերթի: Հոկտեմբերի վերջերին սկսւել էր կառավարական սուր տաղնապ. ընդդիմադիրների անվերջ քննադատութիւններից ու յարձակումներից զգւած

*) Հոկտեմբերին վերադառնալով Հիւս. Կովկասից, Կուրամի եւ Դոնի կառավարութիւնների մօտ Ազգ. Խորհրդի յանձնարարութիւնները կատարելուց յետոյ, Թիֆլիսում, ժողովրդականների մօտ եւ տեսայ բոլորովին փոխուած տրամադրութիւն, դէպի Հայաստանի անկախութիւնն ու կառավարութիւնը: Այժմ նրանք ուզում էին մտնել կառավարութեան մէջ: Կօալիցիոն կառավարութեան քերականութեամբ էր մասնաւորապէս իմ հայրենակից Միքայիլ Բերբերեանը, որի հետ մեմֆ համոզեցիմք ժողովրդական միւս պարագլուխներին եւ միասին մեկնեցիմք Երեւան: Ինձ էլ էր քուս, որ կօալիցիան կեանքական անհրաժեշտութիւն էր Հայաստանի համար:

ինչ որ խնդրի առթիւ ստանալով անվստահութեան քէ՛ Գաջադնունին հրա-
ժարական էր ներկայացրել: Առհասարակ, Հայ. Սորհրդում ստեղծւել էր
անշնչելի մթնոլորտ, եւ այդ դրութեան վերջ տալու համար Հ. Յ. Դաշնակ-
ցութիւնը մտածում էր առաջ բերել կուսակցութիւնների գործակցութիւն:

Գործակցութիւնը ներկայացւում էր երկու ձեւով. ոմանք կողմնակից
էին բոլոր կուսակցութիւնների մասնակցութեամբ կառավարութիւն կազմե-
լուն, բայց կային եւ զուտ ընկերվարական նախարարութեան կողմնակիցներ:
Այս վերջին միտքը մէկ կողմ թողնւեց, որովհետեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան
կողմից արւած առաջարկի վրա սոց. — դեմ. եւ սոց. — յեղ. ֆրակցիաները դրին
սկիզբայտնի կերպով անիրադրո՞ւելի պայմաններ. առաջինները պահանջեցին
երկու տեղ եւ անպայման ներքին կամ արտաքին գործոց նախարարութիւնը.
վերջինները իրենց համար առանձին պահանջներ չունէին, բայց վճռականա-
պէս դէմ էին, որ արտաքին գործոց նախարարութիւնը յանձնւի ժողովրդա-
կաններին եւ ներքինը՝ սոց. — դեմոկրատներին: Այսպիսով, ընդհանուր կօ-
ւիցիայի խնդիրը մէկ կողմ էր ընկնում. միակ հնարաւորութիւնը մնում էր
դաշնակցական-ժողովրդական գործակցութիւնը: Այս հողի վրա եւ սկսեցին
բանակցութիւնները:

Բանակցութիւնների ընթացքում ժողովրդականներին աւելի հետա-
քրքրում էր նախարարական աթոռների թիւը, քան քաղաքական սկզբունքա-
յին հարցերը: Նրանք պնդում էին, որ իրենց յանձնւեն արտաքին, ելեւմտա-
կան, դատական եւ հանրային կրթութեան նախարարութիւնները, իսկ զին-
ւորական նախարարը լինի անկուսակցական մէկը: Վերջին չորս կէտերը Դաշ-
նակցութիւնն ընդունեց, իսկ արտաքին գործոց նախարարութիւնը վերապա-
հեց իրեն:

Ընդհանուր-սկզբունքային խնդիրներից ժողովրդականները մինչեւ
վերջ պնդեցին մէկ կէտի վրա — որ հողային հարցի լուծումը յետաձգւի մին-
չեւ Սահմ. Ժողով կամ համաժողովրդական քէնով ընտրւած խորհրդարանի
դումարումը: Դաշնակցութիւնը այս հարցում զիջեց:

Ժողովրդականները առարկում էին եւ՛ Արամին ու Ա. Սատիսեանի կա-
ռավարական կազմի մէջ մտնելու դէմ. այս պահանջը Դաշնակցութիւնը մեր-
ժեց:

Ի վերջոյ, կօւլիցիան գլուխ եկաւ եւ Հայ. Սորհրդի նոյ. 4-ի նիստում՝
դաշնակցական ու ժողովրդական պատգամաւորների քէներով ընդունեց Յ.
Գաջադնունիի կառավարութեան հրաժարականը եւ Դ. Զուբեանի ու Հ. Ա-
դատեանի կրքոտ քննադատութիւններից յետոյ յանձնարարեց նոյն Գաջադ-
նունիին կազմել նոր կառավարութիւն: Նոյն նիստում հէնց Գաջադնունին
յայտարարեց նոր կառավարութեան կազմը. անպորտֆէյլ վարչապետ՝ Յ.
Գաջադնունի (դաշն.), արտաքին գործոց նախարար՝ Ս. Տիգրանեան (դաշն.)
օչնական՝ Գ. Մելիք-Ղարադէսեան (ժող.), ներքին գործոց՝ Արամ (դաշն.)
դինւորական՝ զօր. Յ. Հախվերդեան (անկ.), ելեւմտական՝ Ա. Էնֆիաջեան
(ժող.), արդարադատութեան՝ Ս. Յարութիւնեան (ժող.), հանրային կըր-
թութեան՝ Ս. Աթաբէգեան (ժող.), պարենաւորման՝ Լ. Ղուլեան (ժող.),

խնամատարութեան՝ Ս. Կարճիկեան (դաշն.) :

Պետական վերահսկիչ Հայ. Խորհրդի կողմից, սոց. — յեղ. եւ սոց. — դեմ. — ներքի ձեռնպահութեամբ, ընտրւեց Մինաս Բերբերեանը (Ժող.) :

Ինչպէս ցոյց են տալիս անուանները, կառավարութիւնը բաւական ուժեղ կազմ ունէր : Բոլոր նախարարները զարգացած ու հեղինակաւոր գործիչներ էին : Ժողովրդականների մէջ կենտրոնական անձը Ս. Յարութիւնեանն էր՝ Թիֆլիսի յայտնի փաստաբաններից մէկը, պատրաստուած, Հայաստանի պայմաններն ու հայ իրականութիւնը լաւ ճանաչող, աշխատունակ ու հայ բուրժուական խաւերում մեծ ազդեցութիւն ունեցող մի գործիչ : Հայկական ու ռուսական շրջաններում լայն կապեր ունեցող, գրական ու հասարակական ջղի տէր, հայրենասէր ու ձեռնհաս մարդ էր եւ պետական վերահսկիչ Մ. Բերբերեանը :

Նոր կառավարութիւնը հասարակութեան կողմից ընդունւեց, իրեն մի քայլ դէպի աջ, զիջում բուրժուական խաւերի. «Հայաստանի Խորհրդի ղեկավար կենտրոնը մի քիչ թեքւեց դէպի աջ, դրում էր «Հորիզոն»-ը*», եւ այդ բանում մեծապէս պատասխանատու են սոց. — դեմ. եւ սոց. — յեղափ. Ֆրակցիաները... Ստեղծւած գրութիւնը իսկական կօալիցիան է մեր իրականութեան, ուր հայ դեմոկրատիայի կուսակցութիւնն է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը եւ հայ բուրժուազիայի դրօշակիրը՝ Ժողովրդական կուսակցութիւնը : Հայ դեմոկրատիայի եւ բուրժուազիայի կօալիցիան է, որ ստեղծւեց :

Հասկանալի է, որ նոր կառավարութեան հետ կապում էին մեծամեծ յոյսեր : Ենթադրւում էր նաեւ, որ Թիֆլիսից դէպի Հայաստան կը սկսէ թարմ ուժերի, մտաւորական նոր գործիչների կենդանի հոսանք : Եւ, առաջին օրերին, նոյեմբ. 20-ին Երեւան փոխադրւելով, Ժողովրդական նախարարներն իրենք էլ գործի կպան մեծ ոգեւորութեամբ : Ս. Յարութիւնեանը պատրաստուում էր հիմքից վերակազմել արդարադատութեան գործը, պաշտօնի կոչել հմուտ իրաւագէտներ ու դատաստանական գործիչներ : Մ. Աթաբէկեանը հրապարակ դրեց աշխարհիկ ընդհանուր կրթութեան խնդիրը, խոստացաւ ոյժ տալ տեխնիկական դպրոցների բացման, Էջմիածնի ձեմարանը տեղափոխել Երեւան ու հետզհետէ վերածել համալսարանի, կրթութիւնը ատիճանաբար ազգայնացնել, պետական թատրոն, թանգարան ու գրադարան հիմնել, համախմբել մտաւորականութիւնը Հայաստանում : Մ. Բերբերեանը ձեռնարկեց պետական վերահսկողութեան գործի կազմակերպման՝ պետական վերահսկողութեան իբրեւ հիմք ընդունելով նախնական կամ փաստական հսկողութեան սկզբունքը : Ա. Էնֆիաջեանը յայտարարեց, թէ նոր տարւանից ներկայացնելու է կայուն պետական բիւդջէ եւ միջոցներ է ձեռք առնելու՝ ստեղծելու սեփական դրամ :

Ոգեւորութիւնը, սակայն, երկար չտևեց — հազիւ մի քանի շաբաթ : Եւ ահա սկսեց Ժողովրդական նախարարների փախուստը Երեւանից, ուր կեանքի պայմանները շատ էին ծանր սեւ հացի, յատակի վրա քնելու եւ ոջիլի

*) Ս. Մասուբեան, «Հորիզոն», 10 նոյ., 1918 թ. :

չվարժւած մարդկանց համար: Կառավարութեան կազմութիւնից երկու շաբաթ չանցած, կուսակցական ինչ որ ներքին տարակարծութեան հետեւանքով, հրաժարական տւեց ու հեռացաւ հանրային կրթութեան նախարար Մ. Աթաբէգեանը. նրա տեղը անցաւ Գ. Մելիք-Ղարապէտեանը: Քիչ վերջը, պաշտօնական գործով, մեկնեց պարենաւորման նախարար Լ. Ղուկասնը եւ այլեւս չվերադարձաւ. Թիֆլիսում պաշտօն ստացաւ հայկական պարենաւորման հիմնարկութեան մէջ: Ղուկասնի նախարարութիւնն էլ ստանձնեց Ս. Յարութիւնեանը, որը շուտով նոյնպէս գնաց Թիֆլիս՝ իր հերթին պաշտօնակատար նշանակելով Գ. Մելիք-Ղարապէտեանին: Այսպիսով, ստեղծւեց մի դրութիւն, երբ Հայաստանը ունէր երեք պարենաւորման նախարար եւ ո՛չ մի պարենաւորում: Մի հանգամանք, որ ի հարկէ, վնասում էր կառավարութեան հմայքին:

Կօալիցիոն կառավարութեան համար անուղղելի հարւած եղաւ եւ Խաչ. Կարճիկեանի եղերական մահը նոյեմբ. 14-ին: Նա սպանւեց իր կուսակցական ընկերոջ՝ սպայ Եզոր Տէր-Մինասեանի ձեռքով, երբ նախարարական առանձնասենեակում զրադւած էր զաղթականների տեղաւորման ու հոգատարութեան խնդիրներով:

Կարճիկեանի մահով ո՛չ միայն Հայաստանն էր զրկւում իր ամենախոշոր պետական մի գործչից, այլ եւ բովանդակ Կովկասը: Նա եղաւ վերջին տասնամեակի կովկասեան իրականութեան այն սակաւաթիւ դէմքերից մէկը, որոնք կեանքի ամենախոռովայոյզ օրերին անգամ կարողացան պահել մտքի պայծառութիւնն ու հոգեկան հաւասարակշռութիւնը: Արամից յետոյ, առաջինն էր՝ կոչւած կերտելու Հայաստանի պետական շէնքը: Եւ մոլեռանդի կոյր գնդակը խլեց հայ ժողովրդից այդ թանգագին կեանքը: Հասկանալի է, թէ ինչո՞ւ նրա մահը ցնցեց ամենքին: Կարճիկեանի յուղարկաւորութիւնը իսկական համաժողովրդական սուգ էր*):

Սպանիչը վրէժ էր լուծում Կարճիկեանից, իբրեւ մէկից, որ իր վարած քաղաքականութեամբ դէպի կործանում էր առաջնորդել հայ ժողովրդին, որ գործիք էր ծառայել վրացի ազգայնականների ձեռքին, որ պատճառ էր եղել Կարսի անկման ու յետագայ աղէտների: Անարդար էին այդ մեղադրանքները: Կարճիկեանին վերագրւող յանցանքների համար աւելի պատասխանատու էին այն մարդիկ, որոնց ուղղակի կամ անուղղակի ներշնչումով ոճիր էր գործում զժրախտ Եզորը:

**

Կօալիցիոն կառավարութիւնը գործի անցաւ այն պահուն, երբ արդէն զանազակիցների յաղթութիւնը փաստ էր, եւ հայ ժողովրդի առջեւ բացւում էին նոր հորիզոններ: Նոյեմբ. 17-ին Բազու էր մտել անգլիական մի զօրա-

*) 1919 թ. յունւ. 17-ին Հայ. Խորհուրդը յատկացրեց 75,000 ռ. Խ. Կարճիկեանի ընտանիքին նպաստ եւ զաւակներին կրթութիւն տալու նպատակով:

մաս զօր. Թոմսընի գլխաւորութեամբ: Նոյեմբ. 20-ին վերադարձել էին հաշ-տարար պատւիրակութեան անդամները՝ Ահարոնեանը, Խատիսեանը, Պապա-ջանեանը, որոնք Պոլսից դուրս էին եկել նոյեմբ. 1-ին՝ բերելով իրենց հետ Մուտրոսի զինազաւարի եւ արեւմտեան ճակատի դէպքերի մանրամասնու-թիւնները: Նոյն օրերին, Թեհրանից՝ Ս. Արարատեանից, Ներսէս արքեպ. Մելիք-Թանգեանի միջոցով, ստացւեց մի հեռագիր, որ չափազանց վարդա-գոյն հեռանկարներ էր բանում հայ ժողովրդի առջեւ. Պօղոս Նուպարը աւե-տում էր դաշնակիցների յաղթութեան լուրը և այն ոգեւորութիւնը, որ տի-րում էր հայկական բոլոր խտերի մէջ:

Շուտով բացւելու էր Խաղաղութեան Վեհաժողովը: Պէտք էր շտապել պատւիրակութիւն ուղարկել Եւրոպա՝ ներկայացնելու համար հայկական պահանջները: Հայ. Խորհուրդը մի քանի դռնփակ նիստերում քննեց պատւի-րակութեան տալիք հրահանգները: Մասնաւորապէս լուրջ ու բազմակողմանի քննութեան առնւեց Հայաստանի սահմանների հարցը: Կար մի քանի տեսա-կէտ. վարչապետ Քաջազնունին գոհանում էր համեստ սահմաններով՝ հա-մաձայնւելով ծովային ելք էլ չունենալ: Ժողովրդականները՝ Ս. Յարու-թիւնեանն ու Մ. Պապաջանեանը պնդում էին ծովից-ծով Հայաստանի վրա՝ Տրապիզոնի եւ Ալեքսանդրէտի ելքերով: Դաշնակցականների մէջ էլ քիչ չէին ծովից-ծով Հայաստանի կողմնակիցներ, բայց մեծ մասը կանգնած էր միայն Սեւ ծովի ելք ունենալու տեսակէտի վրա: Նկատողութեան առնւեց եւ ման-դատի հարցը. բացի սոց. — յեղափոխականներից ու սոց. — դեմոկրատներից, որոնք պաշտպանում էին միութիւնը Ռուսաստանի հետ, Հայ. Խորհուրդը ա-ռաջին տեղը տւեց Ամերիկայի հողատարութեան, ապա՝ Անգլիայի, յետոյ՝ Ֆրանսայի, եւ վերջը միայն՝ Ռուսաստանի: Հայ. Խորհրդի դեկտ. 3-ի նիս-տում կազմւեց պատւիրակութիւնը — Ա. Ահարոնեան՝ նախագահ, Մ. Պա-պաջանեան եւ Հ. Օհանջանեան անդամներ: Այս վերջինը՝ դեռ Բերլինում էր: Հրահանգների վերջնական ձեւակերպումը թողնւեց կառավարութեան, որ եւ յանձնարարեց պատւիրակութեան պաշտպանել Սեւ ծովի ելքը՝ առանց դնե-լու Կիլիկիայի պահանջը: Միեւնոյն ժամանակ հրահանգւեց Ա. Ահարոնեա-նին՝ սերտ գործակցութիւն հաստատել Պօղոս փաշա Նուպարի հետ: Նոյեմ-բեր 9-ին պատւիրակութիւնը մեկնեց Թիֆլիս:

*
**

Դարձեալ հրաչեն էր փրկում հայ ժողովրդին:

Նոյեմբերի կէսերին, Հայաստանի զինւորական նախարարը Երեւանի թիւրքական ներկայացուցիչ Մէհմէդ Ալի փաշայից ստացաւ հետեւեալ գրու-թիւնը. «Պ. Նախարար, օսմանեան կայսրութեան գլխաւոր սպայակոյտի պե-տը հրամայում է ինձ հաղորդելու ձեզ, որ Բրեստ-Լիտովսկի սահմաններից դուրս մնացող եւ թիւրք զօրքերի կողմից գրաւած հողամասերը պէտք է դատարկւեն վեց շաբաթւայ ընթացքում՝ հաշւելով 1918 թ. հոկտ. 24-ից»:

ՏԳՆ ԿԵԳԵՂԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱՐԻՆԻ ԲԻՐՈՒՄԻՆԻ ԲԵՐՈՒՄԻՆԻ ԶԵՆՆԵՐ ԶԵՆՆԵՐ

Եւ հետզհետէ սկսեց թիւրքերի նահանջը ու նրանց պարպած հողերի գրաւումը հայերից: Նոյ. 18-ին հայկական զօրքերը մտան Ղարաքիլիսա եւ իրենց ձեռքը առին շրջանի կառավարութիւնը: Ահռելի տեսարան բացւեց նրանց առջեւ. դաւառը բառիս բուն նշանակութեամբ աւերւած ու կողոպտւած էր: Գիւղացիութեան 98% թալանւած էր մինչեւ շապկի կոճակը: Ամէն ինչ տարել էին թիւրքերը — տաւարը, երկրագործական գործիքները, սայլերը, կահարասիքը, անկողինները, անգամ ճրագները: Մարդկային կմախքները թափթփւած էին չորս կողմը: Ղարաքիլիսայի ու Ղըշլախի միջեւ նետւած էին 400 դիակներ, Ղըշլախի մօտ՝ Մէծ Կիրճում մարդիկ հաշւել էին 500 դիակ: Հազարաւոր դիակներ, գանգեր ու մարդկային ոսկորներ թափւած էին Ալթուն Թախտում ու Վանանց ձորում... Երկաթուղին քար ու քանդ էր արւած, կողոպտւած մինչեւ դռներն ու պատուհանները: Երկիրը հասել էր քայքայման վերջին աստիճանին:

Զարհուրելի պատկեր էր նկարում «Զակ. Սլովո»ի թղթակիցը (1918 թ. նոյ. 22), որ անմիջապէս թիւրքերի հեռանալուց յետոյ, եղել էր Լոռի-Փամբակում:

«Ղալթախչի կայարանից մինչեւ Քուլագերան թիւրքերը տարել են չըպալները, պահեստի երկաթուղադէրը, կայարանների կարասիները, շոգեշարժները, վազոնները, հեռախօսներն ու հեռագիրը... Կայարանի շէնքերը թողնում են աւերակների տպաւորութիւն. դռների եւ պատուհանների փայտեղէն մասերը հանւած են, կտուրները պոկւած, պատերը քանդւած... Համաճարակները շարունակում են հնձել ժողովրդին: Զկայ բժշկական օգնութիւն: Դեղատները թալանւած են: Հիւանդները մեռնում են առանց դեղի ու բժշկական օգնութեան: Փամբակի գիւղերում կան բազմաթիւ սոված ու բուկոտն ուրեր, առանց որեւէ խնամքի: Շրջանի դպրոցական կեանքը մեռել է: Բոլոր դպրոցները թալանւած են: Ղըշլախի գեղեցիկ դպրոցի ամբողջ կահարասիքը այրել են ասկեարները... Բոլոր 8-10 կօօպերատիւները կողոպտւած են»:

Նոյնքան սարսափելի էր դրութիւնը եւ միւս վայրերում: Նոյեմբեր 22-ից թիւրքերը սկսեցին դատարկել Ալեքսանդրապոլը: Դեկտ. 2 եւ 3-ին, Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչ Սոյեցեանի նախագահութեամբ կազմւած մի յանձնախումբ ընդունեց քաղաքն ու բերդը: Դեկտ. 4-ին առաւօտեան ժամը 5-ին Ղալթախչիից շարժւեց մի հայկական գումարտակ գնդ. Նեստերովսկիի հրամանատարութեան տակ եւ գրաւեց Ալեքսանդրապոլը: Բերդապետ նշանակւեց գնդ. Դիտիմովը:

Այստեղ եւս՝ ընդհանուր աւեր ու խեղճութիւն. թիւրքերը տարել էին ամէն ինչ, որ կարելի էր եղել շարժել — շոգեշարժ, վազոն, ցորեն, ժողովրդից խլած պարէնը, բամբակը, տնային իրեր, կայանների բոլոր գոյքը՝ հեռադրական ու հեռախօսային գործիքներից սկսած մինչեւ դռներն ու պատուհանները: Բերդը պայթեցրել էին եւ շատ բան այրել: Քաղաքն ու շրջակայ գիւղերը կողոպտւած էին մինչեւ վերջին ասեղը: Անյատակ թշւառու-

Թիւն էր տիրում ամէն կողմ: Հակառակ Մեհմեդ Ալի փաշայի Հայաստանի կառավարութեան տւած պաշտօնական հաւաստիացումների, թէ դեկտ. 6-ի առաւօտեան ժամը 9-ից սկսած՝ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի սահմաններից այս կողմ ո՛չ մի թիւրք ասկեար չի մնալու եւ թէ կարգադրւած է, որ հեռացող ասկեարները ո՛չ մի թալան ու աւերածութիւն չանեն, թիւրքերը հեռանում էին՝ իրենց յետեւը թողնելով մահ ու քայքայում...

Աւարը կենտրոնացւում էր Կարսում, ուր հաւաքւած էր հարիւր հազարաւոր փութ բամբակ, 65,000 փութ շաքար, մի քանի տասնեակ հազար եղջիրաւոր անասուններ, մեծ քանակութեամբ հացահատիկ, կաշւեղէն, բուրդ, կերպասեղէն, կահ-կարասիք, պատուհաններ ու դռներ...

Ալեքսանդրապոլ-Երեւան երկաթուղագիծը, որ յանձնւեց Հայաստանին դեկտ. 5-ին, մերկացւած էր ամէն բանից. կայարանների շէնքերը՝ աւերակ եւ անբնակելի, ջրակայարանները՝ փչացած, հեռախօսն ու հեռագիրը՝ քանդւած, կամուրջներից շատերը հրոյ ճարակ...

Նոյն տեսարանը ե՛ւ Երեւան—Ջուլֆա երկաթուղագծի վրա եւ Երեւանի, Էջմիածնի ու Սուրմալուի գաւառների թիւրքերից դրաւած մասերում: Պարսկաստանից դէպի Կարս ու Էրզրում քաշող թիւրք զօրամասերը, խուժանացած, ճանապարհին, ահ ու սարսափ էին տարածում, դործում էին բռնութիւններ, կողոպտում ու փչացնում էին հայերի գոյքերը: Երկաթուղային կազմւածքի պակասի պատճառով Նախիջևանում, Ուլուխանլուում, Սարդարապատում, Ալեքսանդրապոլում կուտակւում էին հազարաւոր ասկեարներ, որոնք թալանում էին ժողովրդին, մտնում շրջակայ գիւղերը, խլում ինչ որ պատահի, կոտորում-փչացնում կայարաններն ու երկաթուղային կազմւածքը: Մորեխի պէս, այս ամբողջ սրբում-ոչնչացնում էր ճանապարհին ամէն բան:

Դժւար է տալ իրական պատկերը թիւրքերի դործած աւերի ու քայքայման իրենց ութնամսեայ տիրապետութեան շրջանում եւ հեռանալու ժամանակ: Մեր ձեռքի տակ կայ «Համաշխարհային Պատերազմից Հայ Ժողովրդի Կրած Վնասների Քննիչ Եանձնաժողովի» մէկ պաշտօնական զեկուցումը Փամբակ-Լոռի շրջանում թիւրքերի հասցրած վնասների մասին: Այդ զեկուցումը կազմւած է 1918 թ. դեկտեմբերի առաջին կիսին, թիւրքերի հեռանալուց անմիջապէս յետոյ, տեղն ու տեղը, բոլոր գիւղերում կատարւած քննութեան ու հաւաքած նիւթերի հիման վրա: Ահա մի քանի քաղւածքներ այդ զեկուցումից, որոնք տալիս են աղօտ պատկերը սոսկ իրականութեան, որը անհամեմատ աւելի մռայլ էր:

«Թիւրք զօրքը ներս է խուժել Փամբակի շրջանը 1918 թ. մայիս 20-ին: Այդ զօրքը Ջաւիդ բէյի 11րդ դիվիզիան էր, որի շարքերում մեծ թիւ էին կազմում քիւրդ զինւորները»: Ղարաքիլիսա հասնելուն պէս, նրանք սկսում են կոտորել հայերին. «կոտորածները բնաւ անկարգ, պատահական բնոյթ չեն կրել, այլ եղել են ծրագրւած ու կազմակերպւած և տեւել են պաշտօնապէս երեք օր»:

«Ղարաքիլիսայում թէ բռնութեամբ եւ թէ զանազան խորամանկ մի-

ընդհանուր մարդկանցից բաղկացած խմբեր են հաւաքել եւ գիւղից գուրս հանելով՝ զնդակահարել կամ ուինահարել են: Ղարաքիլիսայում սպանւել են բոլոր հայ սպաններն ու զինւորները, որոնք պարտութիւնից յետոյ կամ գերի են ընկել, կամ կամովին ապաւինել յաղթողների մեծահոգութեան: Նոյն տեղում կոտորւած են, բացի տեղացիներից, բազմաթիւ գաղթականների կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի շրջաններից: Ընդհանուր առմամբ, Ղարաքիլիսայի շրջակայքում զնդակահարւած են մի քանի հազար մարդ — ճիշտ թիւը պարզելու հնարաւորութիւն չկայ: Պէտք է կարծել, որ այդ թիւը 3000-ից պակաս չէ, թէեւ ոմանք հասցնում են մինչեւ 7000-ի: Այս թւի մէջ չեն մտնում սպանւած տեղացիները՝ 1470 հոգի: Այս ձեւի կոտորածներ տեղի են ունեցել նաեւ Համամլուում, Հաջիղարայում, Դարբազում, Ղշլաղում եւ Եղարլուում: Միւս գիւղերում սպանութիւնները զանգւածային բնոյթ չեն կրել, սակայն, մարդկային զոհերը պակաս չեն եղել եւ այս գիւղերում. այստեղ թիւրքերը իրենց ծրագիրը իրագործել են մեղմ ձեւով: Արեւմտեան Փամբակի գիւղերից գերի են առել հարիւրաւոր երիտասարդներ, որոնք գրեթէ բոլորը ոչնչացել են քաղցից, ծեծից եւ ուժից վեր աշխատանքներից՝ էրզրումի շրջանում: Սակաւաթիւ վերադարձողները պատմում են, որ նրանց, բացի այլ եւ այլ տաժանելի աշխատանքներից, լծում էին սայլերին եւ քշում երկաթէ ճիւղոտներով: Էրզրում քշւած 8000 գերիներից — Շիրակից ու Փամբակից — վերադարձել են միայն մօտ 600 հոգի:

«Թէ մեր շրջանում եւ թէ ամենուրեք առանձնապէս հետամտել են թիւրքահայերին եւ ճանկը ընկածներից ոչ մէկը չի խուսափել մահից:

«Բռնաբարութիւնները կրել են բառի ամենալայն իմաստով զանգւածային բնոյթ. կան գիւղեր, որոնք, հէնց իրենց գիւղացիների խոստովանութեամբ, ենթարկւել են լիակատար բռնաբարութեան (Նալբանդ գիւղը): Եղել են դէպքեր, երբ բոլոր տղամարդկանց գուրս են քշել գիւղից եւ կանանց բռնաբարել: Բռնաբարութեան ենթարկւել են եւ ջահիլ աղջիկները՝ սկսած 8-10 տարեկանից, եւ նորատի հարսները, սակայն, սակաւ չեն դէպքեր, երբ բռնաբարել են պառաւ կանանց: Հաստատւում են նաեւ արուամուկութեան բազմաթիւ դէպքեր, բռնաբարութիւններին մասնակցել են նաեւ հրամանատարութիւնը, նոյնիսկ բժիշկները, օրինակ, գիւլիգիայի բժիշկ Քեամիլ րէյը:

«Թալանի ենթարկւել է ամէն ինչ, որ կարելի է թալանել — դրամ, թանգարժէք իրեր, կահ-կարասի, հագուստեղէն, մթերքներ եւ այլն: Որովհետեւ Փամբակի աղգարնակութիւնը յանկարծակիի եկաւ, նա գրեթէ ոչինչ չթաղցրեց եւ ամէն ինչ կորցրեց: Դրամը եւ թանգարժէք իրերը անցել են ասկերանների ձեռքը շատ դէպքերում որպէս փրկանք կամ մահից ու բռնաբարութիւնից ազատւելու եւ կամ «օրէնքի» խստութիւնից խուսափելու համար»:

«Թալանի են ենթարկւած ամբողջ շրջանի անասունները. ջուկել տարել են ջահել եւ առոյգ անասունները՝ թողնելով վախտներին: Տարել են գրեթէ բոլոր ձիերն ու էշերը... Ցանքսերի մեծ մասը տրորւեցին ձիերի ոտքերի

տակ, մի մասը արածացրին, իսկ ինչ փրկւեց, սրա երեք-ութերորդ մասն էլ, իրրեւ բահրա, թիւք իշխանութիւնը դուրս տարաւ երկրից տասնեակ վագոններով: Փամբակի լեռնաշղթայի ճոխ խոտահարքերը հնձել տւին հէնց գիւղացիներին, նրանց սայլերով կրել տւին կայարանները եւ բառնալով վագոնները՝ նոյնպէս դուրս տարին: Նոյն վիճակին ենթարկւեց եւ գետնախընձորը... Մեղաբուծութիւնը վերջնականապէս ոչնչացած պէտք է համարել, եթէ հաշւի չառնենք մէկ մեղւանոց, որ փրկւել է ամբողջովին, եւ հատ ու կենտ փեթակներ՝ մնացած այս կամ այն մեղւապահի մօտ: Շրջանում ոչընչացւած է մօտ 6500 մեղւի ընտանիք, բոլորը շրջանակաւոր փեթակներով:

«Հիմնաւորապէս ոչնչացած է բոլոր դպրոցական գոյքը, գրադարանները, կօօպերատիւները. քիչ բացառութեամբ թալանւած են եւ վատթար ձևերով սրբապղծւած բոլոր եկեղեցիները: Ներկայումս Փամբակում չի գործում ո՛չ մի դպրոց, ո՛չ մի կօօպերատիւ:

«Ասկեաւրները ամբողջ հինգ ամիս ապրել են գիւղերի հաշւին եւ բառի իսկական իմաստով ոչնչացրել են ոչխար, հաւ, ձու, իւղ, պանիր, կաթ եւ այլ մթերքներ: Եւ այսօր հայ շինականի շէն օջախը կատարեալ ամայութիւն է ներկայացնում:

«Ինչ որ ասւեց Փամբակի մասին, նոյնը կարելի է կրկնել Լոռիի մասին»:

Լոռի-Փամբակի նիւթական կորուստը, խիստ մօտաւոր թւերով, հաշււած է, մօտ 45 միլիոն բուբլի — շուրջ 15 միլիոն դոլար:

Եւ այս դեռ մի շրջանում, որը, օրինակ, Շիրակի կամ Սուրմալուի համեմատութեամբ, աւելի քիչ էր վնասւած: Կարելի է երեւակայել, թէ ինչ էր կատարւում միւս շրջաններում: Իրօք որ, «այստեղից թիւքն էր անցել»...

ԺԸ.

ՀԱՅ — ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱՎԷՃԸ

Կոալիցիոն կառավարութեան օրով կատարւած ամենախոշոր դէպքը եղաւ, անշուշտ, հայ-վրացական բախումը, որ ահագին անդրադարձում ունեցաւ երկու երկրների ճակատագրի վրա:

Ինչպէս տեսանք նախընթաց գլուխներում, հայ-վրացական յարաբերութիւնները լաւ չէին: 1918 թ. ամառը, հայերն ու վրացիները Թիֆլիսում, արդէն երկու թշնամի կողմեր էին: Դրութիւնը չմեղմացաւ ե՛ւ Հայաստանի կառավարութեան Երեւան մեկնելուց յետոյ: Ընդհակառակը, աւելի եւս սրեց:

Նախկին հակամարտութիւնների, դժգոհութիւնների եւ սրացաւորութիւնների վրա, այժմ, երբ Վրաստանն ու Հայաստանը այլեւս անկախ պետութիւններ էին, աւելացաւ ե՛ւ սահմանային վէճը, ե՛ւ անդրկովկասեան ընդհանուր դոյքերի բաժանման խնդիրը, ե՛ւ մի շարք ուրիշ ցաւոտ հարցեր:

Առանձնապէս ախտաւոր ձեւեր ստացաւ սահմանային խնդիրը: Վրացիները, որ անկախութիւնից առաջ, բոլորովին համամիտ էին հայերին եւ մէկից աւելի անդամներ պաշտօնապէս յայտարարել էին, որ Ախալքալաքի գաւառն ու Բորչալուի շրջանի լեռնային մասը՝ Լոռին համարում են հայկական հողամաս, այժմ, յանկարծ, պահանջ դրին, որ Ախալքալաքն ու Լոռին մտնեն Վրաստանի սահմանների մէջ: Ծերեթեւիկ այս պահանջը հիմնաւորում էր Վրաստանի համար «ռազմադիտական սահմաններ» ստեղծելու անհրաժեշտութեամբ. Ախալքալաքի գաւառը եւ Լոռին մինչեւ Շահլաի անհրաժեշտ էին վրացիներին իրենց պետութեան ապահովութեան համար: Իսկ Ժորդանիան առաջ էր քաշում եւ տնտեսական նկատումներ ու պատմական իրաւունքներ:

1918 թ. յունիսի սկզբին,*) Վրաց Ազգ. Խորհրդի նախագահ Ժորդանիան եւ Վրաստանի վարչապետ Ռամիշվիլին այցելեցին Հայոց Ազգային Խորհուրդը եւ առաջարկեցին Ա. Ահարոնեանին, Յ. Քաջազնունիին ու Ա.

*) Армяно-грузинский вооруженный конфликт, 1919 г. Баку.

Խառնուհանդիման՝ Բորչալուի բաժանումը կատարել ազգային սկզբունքներով՝ խնդրելով նշանակել ներկայացուցիչներ այդ նպատակով։ Ախալքալաքի մասին խօսք չկար, որովհետեւ նա գրաւած էր Թիւրքերի կողմից։ Հ. Ազգ. Խորհուրդը նշանակեց Խ. Կարճիկեանին, Գ. Խառնուհանին եւ Վոր. Գ. Ղորղանեանին, որոնց Ի. Մերեթելին, յանուն Վրաց Ազգ. Խորհրդի յայտարարեց, որ Վրաստանի սահմանների մէջ են մտնելու ամբողջապէս, Ախալքաքի, Ղաղախի ու Բորչալուի դաւառները եւ Ալեքսանդրապոլի դաւառի Փամբակի շրջանը։ Մերեթելին բացատրեց, որ նման սահմանների հաստատումը անհրաժեշտ է վրաց ժողովրդի կենսական շահերի համար, որ, ռազմադատական տեսակէտից, Վրաստանը չի կարող ասլքել առանց Լոռի-Փամբակի։ Միւս կողմից, հայերի շահն էլ պահանջում է այդ շրջանների Վրաստանի սահմաններում լինելը, որովհետեւ այդպիսով յանձին Վրաստանի, Կովկասում կը ստեղծւի կենսունակ ու հզօր քրիստոնեայ պետութիւն, որը գերմանացիների աջակցութեամբ կը պաշտպանէ եւ հայերին։

Այս յայտարարութիւնը յանկարծակիի բերեց հայերին։ Նա բոլորովին հակասում էր վրացիների մինչեւ այդ ասածներին եւ տարօրինակ էր հնչում, մանաւանդ, Մերեթելի բերանում։ Հայերի կողմից Խ. Կարճիկեանը վրդովւած՝ բողոքեց նրա դէմ՝ ասելով, որ Մերեթելի առաջարկածը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Հայաստանը Թիւրքիայի, Վրաստանի եւ Ալքրէջանի միջեւ բաժանելու ծրագիր, որ այդ առաջարկը տրամադծօրէն հակառակն է Ժորղանիայի եւ Ռամիշվիլիի Հայոց Ազգ. Խորհրդին արած հաւաստիացումների։

Պէտք է այստեղ նկատել, որ Թիւրքերի յառաջխաղացման հետեւանքով վրաց-գերմանական զօրամասերը դրաւել էին Բորչալուն. Հ. Ազգ. Խորհրդի դիմումի վրա վրաց ներկայացուցիչները՝ Ժորղանիան ու Ռամիշվիլին վրասահայրին Ա. Ահարոնեանին, Ա. Խառնուհանին եւ Յ. Քաջաղունին, որ այդ դրաւումը ժամանակաւոր է, միայն պաշտպանողական նպատակներով, եւ, հէնց որ Թիւրքերը հեռանան, կը հեռանան եւ վրաց զօրքերը։

Հայերի պատասխանը լսելուց յետոյ, Մերեթելին՝ առաջարկեց մի քիչ էլ մտածել եւ ինքն էլ խոստացաւ խնդիրը նորից քննութեան առնել ընկերների հետ։ Բայց, մի քանի օր անցած, առանց հայերին իմացնելու, Վրաստանի կառավարութիւնը յայտարարեց Վրաստանի սահմանները՝ մըրացնելով նրանց մէջ եւ վիճելի համարւող շրջանները։ Հայաստանի կառավարութիւնը անմիջապէս բողոքեց այդ յայտարարութեան դէմ, սակայն, վրացիները շարունակեցին մնալ իրենց որոշման վրա եւ Բորչալուում վարում էին այնպէս, կարծես այդ շրջանը անվիճելի վրացական հող լինէր։ Մանր տուրքեր էին դնում հայերի վրա, հեռացնում էին Հայաստանի կողմնակից պաշտօնեաներին եւ տեղը նշանակում իրենց մարդկանց, հարկադրում էին հայ դիւղացիներին համախօսականներ ուղարկել Թիֆլիս, որ, իբր թէ, ուղում են մնալ Վրաստանի սահմաններում, իսկ յետոյ յայտարարեցին եւ զօրահաւաք։

Իսկ վերջը, օգոստ. 26-ին, Հայաստանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ Ա. Զամալեանը Վրաստանի արտաքին գործոց նախարարին յանձնեց

հետեւեալ բողոքագիրը. «Ներկայացնելով ընդ սմին Ալլաճվերդիի շրջանի կոմիսարի սոյն տարւոյ յուլ. 27 N° 35 գրութիւնը՝ ուղղւած Լերութի գիւղական կոմիսարին ի մասին 1895—1899 թ. ծնւածների զօրակոչի վրաստանի կողմից, իմ կառավարութեան յանձնարարութեամբ յայտնում եմ ամենավճռական բողոք այն մասին, որ վրաստանի կառավարութիւնը զօրակոչ է անում Բորչալուի վիճելի շրջանում, որի սեփականութեան իրաւունքի մասին Հայաստանի Հանրապետութիւնը երբեք չի կասկածել եւ պարոնայք նախարարներ Ժորդանիան եւ Ռամիշվիլին դեռ սոյն տարւոյ յունիս ամսին յայտարարեցին Քաջաղնունիին, Ահարոնեանին ու Սատիսեանին, որ յիշեալ շրջանը ժամանակաւոր կերպով դրաււած է վրաց զօրքերի կողմից՝ թիւրքերի ճանապարհը դէպի Թիֆլիս կտրելու նպատակով»:

Վրացիները դէպքը բացատրեցին «թիւրիմացութեամբ» եւ խոստացան «համապատասխան հրահանգներ» տալ, բայց իրենց ընթացքը շարունակեցին անփոփոխ: Սեպտ. 29-ին Զամալեանը մի նոր «ամենավճռական բողոք» եւս ուղարկեց վրաց կառավարութեան՝ յայտնելով թէ՛ «մինչեւ այսօր էր շարունակում եմ ստանալ տեղեկութիւններ վիճելի գօտու բնակիչների կողմից, որոնք դանդաղում են, որ վրաց իշխանութիւնները զօրակոչ են անում»: Այս բողոքն էլ ունեցաւ նախկինի հետեւանքը. սիրալիր խոստում եւ որդեգրւած գործելակերպի շարունակութիւն:

Յարաբերութիւնները աւելի եւս լարեցին հոկտեմբերին, երբ, Հայաստանի կառավարութեան բաղմաթիւ գիմումների հետեւանքով, թիւրքերը սկսեցին պարպել Լոռի-Փամբակի շրջանը եւ հայ զօրքերը Դրոյի գլխաւորութեամբ, դրաւեցին նրանց թողած հողերը: Վրաց կառավարութիւնը հայերի այդ քայլը գտաւ ասպօրինի: Հոկտ. 19-ին վրաստանի արտաքին գործոց նախարարը ուղարկեց Հայաստանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ Զամալեանին հետեւեալ բողոքագիրը. «Վրաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը տեղեկացաւ, որ Թիֆլիս նահանգի մէկ մասը՝ Քորէր կայարանից սկսած մինչեւ սահմանակից կամուրջը, այլ եւ Սանահինի մօտի շրջանները, սոյն հոկտ. 18-ին, դրաւել են հայկական կանոնաւոր զօրքերի առաջին եւ չորրորդ հրացանաձիգ զնդերի կողմից: Վրաց կառավարութիւնը, որ միշտ պատրաստ է խաղաղ, փոխադարձ համաձայնութեան միջոցով կարգաւորել սահմանների հարցը բարեկամ Հայաստանի Հանրապետութեան հետ, իր պարտականութիւնն է համարում յայտարարելու, որ քանի այդպիսի համաձայնութիւն չի կայացել, հայկական զօրամասերի մուտքը Թիֆլիսի նահանգի սահմաններից ներս վրաց կառավարութեան կողմից կը դիտւի որպէս Հայաստանի կողմից արւած ակներեւ մի թշնամական քայլ վրաստանի նկատմամբ»:

Իսկ յաջորդ օրը, հոկտ. 20-ին, Սանահնում կանգնած զրահապատ գրնացքների պետ Գոգուաձէն ստացաւ զինւորական նախարարի հրամանը՝ պահանջել հայ զօրամասերից, որ անմիջապէս հեռանան Լոռիից եւ ամբողջ տարածութիւնը, մէջը լինելով եւ Շահալին, յանձնեն վրացիներին: Եւ նոյն օրն եւ եթ Գոգուաձէն հայ սահմանապահ վաշտի հրամանատարի միջոցով Հա-

յաստանի կառավարութեան ուղարկեց հետեւեալ հեռագիր-վերջնագիրը. «Հիմնւելով Վրաստանի Հանրապետութեան զինուորական նախարարի N° 672 հեռագրի վրա՝ յանձնարարում եմ ձեզ 24 ժամայ ընթացքում տեղեկացնել ձեր կառավարութեան, որ դուք պէտք է հեռանաք ձեր այժմ դրաւած տեղից Շահալի կայարանից այն կողմը: Սպասում եմ ձեր պատասխանին մինչեւ 22 հոկտ. ժամը 2 կէսօրից յետոյ»:

Յաջորդ օրը, հոկտ. 21-ին, Գոգուածէն ստացաւ զինուորական նախարարութեան հետեւեալ հեռագիրը. «Վաղը, հոկտ. 22-ին ժամը 12-ին, երկաթուղով ձեզ մօտ են գալիս նահանգային դումարտակի 250 զինուորներ, դէպի Վորոնոյովկա է շարժում զօր. Յիցիանովի զօրամասը՝ բաղկացած մարտկոցներից եւ հետեւակներից: Զօր. Յիցիանովի դալուց յետոյ, նա կ'ընդունէ բոլոր զօրքերի հրամանատարութիւնը: Ամբողջ Բորչալուի գաւառի մաքրագործման եւ մինչեւ Թիֆլիսի նահանգի սահմանները հեռանալու պահանջը անպայման է»:

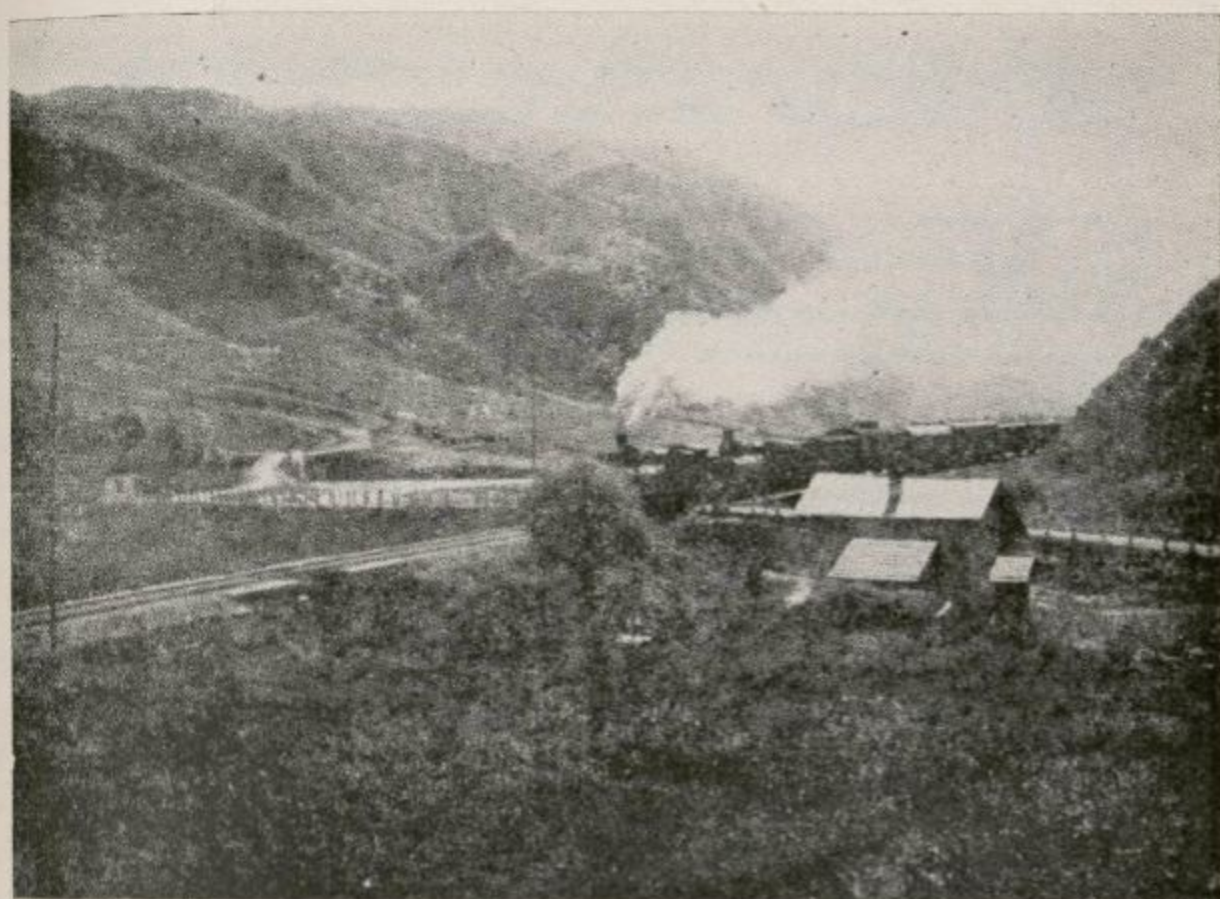
Իսկ մէկ օր վերջը, հոկտ. 22-ին, զինւ. նախարար Գէորգաձէն հեռագրեց նոյն Գոգուածէին, թէ՛ «Քանի որ Հայաստանի ներկայացուցիչ Զամալեանը, իր կառավարութիւնից դեռ չի ստացել մեր դիմումի պատասխանը, հրամայում եմ շտապով դրաւել այն դիժը, որ մենք բռնում էինք Թիւրքերի հեռանալուց առաջ եւ ոչ ոքի թոյլ չտալ անցնելու ո'չ այդ գծի այն կողմը, ո'չ այս կողմը: Մեր զօրքերը դեռ չպէտք է անցնեն այդ գիծը»: Եւ մի լրացուցիչ հեռագրով էլ հրամայեց՝ «առանց վրաց կառավարութեան արտօնութեան Հայաստանից ոչ ոքի թոյլ չտալ մտնելու Վրաստան»:

Այսպէս, ուրեմն, վրաց կառավարութիւնը պատրաստուում էր զէնքի ուժով ստիպելու հայերին, որ դուրս գան Լոռիից՝ վրացիներին յանձնելով եւ Շահալի կայարանը: Ի՞նչ է այս, եթէ ոչ պատերազմի որոշում, որովհետեւ վրաց զեկավարները չէին կարող չհասկնալ, որ հայերը յօժար կամքով չէին կատարելու իրենց պահանջը: Նրանց թեւ էր տալիս Գերմանիայի հովանաւորութիւնը: Անշուշտ, նրանք հաւատում էին, որ զինւած բախումի դէպքում, գերմանացիները կը միջամտեն ու կը ստիպեն հայերին կատարել վրացական պահանջը:

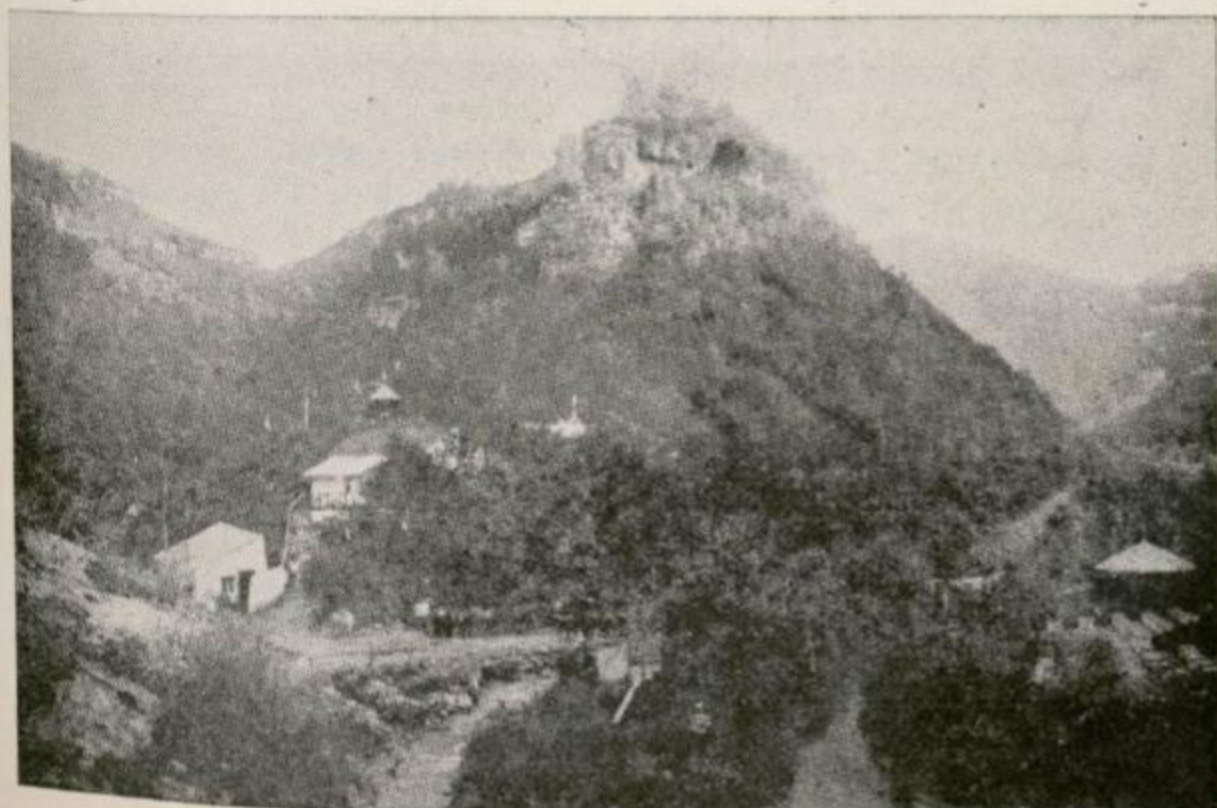
Եւ, յիրաւի, մինչ Գէորգաձէն պատերազմի պատրաստութիւններ էր տեսնում, Գերմանիայի զինուորական ներկայացուցիչ Ֆոն-Քրեսը աշխատում էր համոզել Հայաստանի ներկայացուցիչ Զամալեանին ընդունել վրացիների վերջնագիրը եւ առանց արիւնահեղութեան դատարկել «վրացական» հողը: Զամալեանի հարցումին, թէ՛ արդեօք Գերմանիան կը խառնուի՞ հայ-վրացական սահմանային վէճին, Ֆոն-Քրեսը պատասխանեց դրական մտքով. Գերմանիան, որպէս Վրաստանի դաշնակից, պարտաւորւած է պաշտպանել վերջինիս երկիրը այն սահմաններում, ինչ սահմաններում որ ցոյց կը տայ վրաց կառավարութիւնը: Այսպիսով, պարզ էր դառնում վրաց կառավարութեան լայն ախորժակն ու վճռական դիրքը:

Ի՞նչ կարող էին անել այս պայմաններում հայերը:

Վրացիների վերջնագիրը Երեւանում ստացւեց հոկտ. 21-ի դիւերը եւ

ԵՐԿԱԹՈՒՂԻՆ ԼՈՐԻՈՒՄ

ԲԱՄԲԱՍԻ ԶՈՐՈՒՄ

տնտեսական զայրոյթ ու վրդովում առաջ բերեց բոլոր շրջաններում: Հայաստանի Խորհրդի հոկտ. 22-ի նիստում վարչապետ Քաջազնունին արաւ հետեւեալ զեկուցումը.—

«Մեր հողի մի մասը, Լոռի-Փամբակի շրջանում, գրաւած էր թիւրքական զօրքերով: Կառավարութիւնը մի քանի անգամ պաշտօնական բողոքներ է ներկայացրել թիւրքաց կառավարութեան, ինչպէս նաեւ գերմանական եւ աւստրիական միսիոններին ու գերմանական կառավարութեան եւ միշտ մի պատասխան է ստացել, որ գրաւումը ժամանակաւոր է: Հոկտեմբեր 5-ին Խալիլ փաշան Երեւանում յայտնեց մեզ, որ հրաման է ստացել դատարկել վերոյիշեալ երկրամասերը: Անմիջապէս մեր եւ թիւրքաց շտաբները գծեցին այդ դործողութեան ծրագիրը, որը սկսեց հոկտ. 18-ին եւ առանց որեւէ միջադէպի շարունակեց մինչեւ հոկտ. 21-ը, երբ գիշերւայ ժամը 12-ին հեռագիր ստացանք Դրոյից այն մասին, որ «վրացիները վերջնագիր են ներկայացրել՝ դատարկելու համար մեր ստացած շրջանը մինչեւ Շահալի՝ ու շարժեցին Կորերի վրայով»: Նա խնդրում է կարգադրութիւն անել: Կառավարութիւնը որոշեց չընդունել վերջնագիրը, չյանձնել Շահալի կայարանը եւ զինւած ուժի գիմելու պարագային՝ ցոյց տալ դիմադրութիւն:

«Ստացանք Դիլիջանից եւս երեք հեռագիր. առաջին, որ մերոնք գրաւել են Կորերը, երկրորդ, որ պարպել են Կորերը գերմանացի լէյտենանտի պահանջով եւ երրորդ, որ մերոնք նորէն եկել են Կորեր: Մեր կառավարութիւնը Թիֆլիս ուղարկեց մի հեռագիր Ժորդանիային, որով առաջարկւում է զինւած ընդհարում չառաջացնել, այլ աշխատել վէճը լուծել խաղաղ ճանապարհով:

«Ջամալեանից ստացանք երկու ռադիօ-հեռագիր. առաջինով յայտնում է, որ ինքը յուշագիր է ստացել՝ դատարկելու Թիֆլիսի նահանգի այն մասը, որ թողնում են թիւրքական զօրքերը. երկրորդով, որ նա տեսակցել է վրաց արտաքին գործոց նախարարի հետ ու վերջինս առաջարկել է թողնել գրաւած շրջանները եւ ապա բանակցութիւններ սկսել հարցը խաղաղութեամբ վերջացնելու համար. կառավարութիւնը կանգնած է այն տեսակէտի վրա, որ հարցը պէտք է լուծել խաղաղ ճանապարհով եւ պահել բարի-գրական յարաբերութիւնները»:

Այս արտակարգ յայտարարութիւնից յետոյ ընդմիջում արւեց, որի միջոցին ստացւեց մի նոր հեռագիր, թէ՛ հայկական զօրամասերը բռնել են թիւրքերի թողած ամբողջ շրջանը եւ որ դրութիւնը խաղաղ է: Միջնարարին Ֆրակցիաները ունեցան խորհրդակցութիւններ, եւ երբ նիստը վերսկսեց, ամենքի որոշումն արդէն պատրաստ էր:

Կառավարութեան յայտարարութեան առթիւ արտայայտեցին բազմաթիւ պատգամաւորներ, որոնք բոլորն էլ շեշտում էին միջադէպը խաղաղ ձեւերով հարթելու անհրաժեշտութիւնը, բայց եթէ վրացիները զիմեն զինւած ուժի, անհրաժեշտ էր ցոյց տալ դիմադրութիւն: Ի վերջոյ, ընդունւեց հետեւեալ բանաձեւը. «Լսելով կառավարութեան յայտարարութիւնը՝ Հայաստանի Խորհուրդը հաւանութիւն է տալիս կառավարութեան բռնած քա-

դաքահանութեան ու արած քայլերին եւ առաջարկում է նոյն ուղղութեամբ շարունակել» :

Ստանալով Հայ. Խորհրդի հաւանութիւնը՝ Յ. Քաջազնունին հեռագրեց Թիֆլիս, Ա. Ջամալեանին, թէ՛ «Հայաստանի Խորհուրդը լսելով իմ ղեկուցումը վրացական N° 4303 դիմումի եւ Շահալի պարպելու մասին արւած վերջնագիր-պահանջի, այլ եւ կառավարութեան ձեռք առած միջոցների մասին՝ որոշեց 1) հաւանութիւն տալ կառավարութեան դործողութիւններին եւ առաջարկեց նրան յետագայում էլ հետեւել ընդունած ուղղութեան. 2) պարտք դնել կառավարութեան վրա՝ ամէն ջանք թափել բախումը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համար՝ ա՛յն յոյսով, որ Վրաստանն էլ յետ կը կենայ յարձակողական քայլերից եւ չի անցնի իր գրաւած դիժը: Խնդրեմ հաղորդել այդ մասին վրաց կառավարութեան»:

Մի ուրիշ հեռագիր էլ տրւեց Ժորդանիային, պատճէնը՝ Ջամալեանին. «Թիֆլիսի զօրամասի պետը հաղորդում է, որ վրաց հրամանատարութիւնը վերջնագիր է ներկայացրել՝ դատարկելու Շահալի կայարանը: Ես հրաման տւի՝ չդատարկել կայարանը, եւ եթէ վրացիները անցնեն յարձակման — պաշտպանւել: Ի խուսափումն բարդութիւնների, որոնք կարող են առաջ բերել նոր աղէտներ, յանուն պատերազմից տառապած ու յօշոտւած Վրաստանի եւ Հայաստանի բարիքի, յանուն իրաւունքի եւ արդարութեան խնդրում եմ յետ կենալ յարձակողական դործողութիւններից, պահել վրաց զօրքերը նրանց կեցած այժմայ գծի վրա, իսկ սահմանների հարցը լուծել խաղաղ համաձայնութեան ճանապարհով: Յիշեցնում եմ ձեզ ձեր սեփական հանդիսաւոր յայտարարութիւնը, յունիսին, նոյ Ռամիշվիլիի, Ահարոնեանի եւ Խատիսեանի ներկայութեամբ, թէ՛ Վրաստանը աչք չոռնի Լոռիի վրա եւ գրաւում է նրան ժամանակաւոր կերպով երրորդ պետութեան գրաւման առաջը առնելու նպատակով»:

Թէ ինչով կը վերջանար բողոքագրերի ու հեռագրների այս փոխանակութիւնը, դժւար չէր գուշակել. վրաց կառավարութիւնը մի կողմից պահանջներ էր անում, սպառնալիքներ կարգում, միւս կողմից տենդագին ղինւորական պատրաստութիւնների մէջ էր, ուժեր էր հաւաքում Սանահնի ու Վորոնցովկայի շրջանում եւ պատրուկ փնտռում, որպէսզի հնարաւոր ընդհարման պատասխանատուութիւնը ձգէ հայերի վրա: Վերջին իմաստը ունէր Ն. Ռամիշվիլիի 23 հոկտ. նամակը Ջամալեանին, որի մէջ վրաց արտաքին դործոց նախարարը հաղորդում էր. «Քննելով ստեղծւած դրութիւնը՝ Վրաստանի կառավարութիւնը յանձնարարեց ինձ հաղորդելու ձեզ, որ եթէ հայկական զօրամասերը անյապաղ չպարպեն Քորինջ—Յաթեր դիժը կամ եթէ յետագային գրաւեն որեւէ հողամաս Թիֆլիսի նահանգի սահմաններում, վրաց կառավարութիւնը կը համարէ այդ պատերազմի յայտարարութիւն Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան կողմից, որի վրա կընկնի երկու հանրապետութիւնների համար ստացւելիք կորստարեւ հետեւանքների բովանդակ պատասխանատուութիւնը»:

Եւ ղինւորական դործողութիւնները սկսւեցին էլ. զօր. Յուլուկիձէի

հրամանով, հոկտ. 23-ին, Գոգուածէի զրահապատը ոմբակոծեց Շընիխ գիւղը, եւ վրացի զինւորները ընդհարում ունեցան հայ գիւղացիների եւ այդ շրջանում գտնուող հայկական փոքրիկ զօրամասի հետ: Հոկտ. 26-ին Գոգուածէն իր զրահապատով անցաւ մինչեւ Հայրում եւ պահանջեց հայ գիւղացիներից ճանաչել Վրաստանի իշխանութիւնը: Մանր դէպքեր տեղի ունեցան եւ ուրիշ կողմեր:

Մթնոլորտը խտացած էր՝ պատրաստ պայթելու: Դրան նպաստում էր վրաց ղեկավարների յոխորտ դիրքը: Հայ-վրացական սահմանային վէճը դարձաւ նաեւ Վրաստանի Խորհրդարանի հարցադնուման նիւթ, եւ արտաքին գործոց նախարար Ն. Ռամիշվիլին «բոլոր թիւրիմացութիւնները վերացնելու նպատակով» յայտարարեց, թէ «Թիֆլիսի նահանգը անվիճելիօրէն համարւում է Վրաստանի հող», իսկ զինւորական նախարար Գէորգաձէն աւելացրեց, որ ինքը «զէնքի ուժով կը ճնշէ ապստամբութիւնը»:

Այդ ժամանակ, վրա հասան գերմանացիների արեւմուտքում կրած պարտութիւնների լուրերը, զօր. Զոն-Քրեսի հետ կապւած յոյսերը սկսեցին թուլանալ, եւ վրաց վարիչները խոհեմութիւն համարեցին զսպել իրենց ռազմաշունչ եռանդը:

Մի ուրիշ դէպք նոյնպէս իւղ լեցրեց հայ-վրացական փոխյարաբերութիւնների խարոյկի վրա: Հոկտ. 17-ին Վրաստանի արտաքին գործոց նախարար Ն. Ռամիշվիլին Հայաստանի, Ազրբէջանի եւ Լեռնականների կառավարութիւններին ուղղեց հետեւեալ դիմումագիրը.

«Արդէն հասել է այն վայրկեանը, որ Անդրկովկասի եւ Կովկասի կառավարութիւնները, լցւած փոխադարձ վստահութեան ոգով, իրար օգնութեան գալու պատրաստակամութեամբ եւ միմեանց անկախութիւնը ընդունելով՝ հանդէս դան փոխադարձ օգնութեամբ եւ համերաշխութեամբ իրականացնելու ապագայ վեհաժողովին ստեղծւած հանրապետութիւնների ճանաչումն ու փոխադարձ շահերի պաշտպանութիւնը, ինչպէս եւ լուծելու բոլոր վիճելի հարցերը, դրանց թւում եւ սահմանների հարցը՝ շահագրգռւած պետութիւնների համաձայնութեամբ կամ, եթէ այդ անցնի ապարդիւն, իրաւարարութեան միջոցով, եւ մշակելու փոխադարձ այնպիսի պարտաւորութիւններ, որոնց ուժով ոչ ոք իրաւունք չունենայ որեւէ պետութեան հետ համաձայնութեան մէջ մտնել՝ ի վնաս խորհրդաժողովին մասնակցող ժողովուրդներից որեւէ մէկի:

«Այս նպատակով վրաց հանրապետութեան կառավարութիւնը առաջարկում է Ազրբէջանի եւ Հայաստանի հանրապետութիւններին ու Հիւսիսային Կովկասի Լեռնական ժողովուրդների Միութեան կառավարութեան՝ անհրաժեշտ լիազօրութիւններով երկուական ներկայացուցիչ ուղարկել Թիֆլիս, սոյն թւի նոյեմբեր 10-ին, ցերեկւայ ժամը 12-ին՝ արտաքին գործոց նախարարութեան շէնքում կայանալիք խորհրդաժողովին մասնակցելու համար:

«Վրաց հանրապետութեան կառավարութիւնը որոշել է խորհրդաժողովի քննութեան դնել հետեւեալ հարցերը.

«1. Խորհրդաժողովին հրաւիրւած պետութիւնների անկախութեան ճանաչումը փոխադարձաբար:

«2. Վիճելի խնդիրների, որոնց մէջ եւ սահմանավէճերի լուծումը՝ փոխադարձ համաձայնութեամբ կամ իրաւարարութեամբ:

«3. Փոխադարձ պարտաւորութիւն՝ չկայացնելու համաձայնութիւն որեւէ պետութեան հետ ի վնաս խորհրդաժողովին մասնակցող պետութեանց:

«4. Համերաշխ եւ փոխադարձ վստահութեամբ հանդէս գալ համաշխարհային վեհաժողովում հանրապետութիւնների անկախութիւնը ճանաչել տալու եւ ընդհանուր շահերը պաշտպանելու նպատակով»:

Այս դիմումը տարօրինակ էր թէ՛ ըստ ձեւի եւ թէ՛ բովանդակութեամբ. վրաց կառավարութիւնը որոշել էր խորհրդաժողովի օրակարգը, կազմը, տեղն ու ժամը եւ ուղարկում էր իր հարեւան պետութիւնների կառավարութիւններին ի դործադրութիւն: Այդպէս կարող էր վարել մի նահանգապետ իր ստորադաս դաւառապետի հետ, բայց անհանդուրժելի էր անկախ պետութիւնների փոխարարներութիւնների մէջ*): Եւ հասկանալի է, որ այդ դրութիւնը Երեւանում ընդունեց զարմանքով ու վրդովումով:

Հայերը ունէին դժգոհելու եւ ուրիշ պատճառ. Ռամիշվիլին ինքնազուլի օրակարգի մէջ էր դրել եւ «սահմանավէճերի լուծումը»: Երեւանում համարւում էր կասկածից դուրս, որ վրացիներն ու թուրքերը միացած, ինչպէս վարւում էին անցեալում, Հայաստանին կը պարտադրեն անընդունելի սահմանադիւծ, մինչդեռ սահմանային խնդիրը իր էութեամբ այնպէս էր, որ կարող էր լուծւել միայն շահագրգռող կողմերի միջեւ առանձին-առանձին:

Հայաստանի Խորհրդի նոյեմբ. 8-ի նիստում քննեց Ռամիշվիլիի դիմումնադիրը, եւ առաջին անգամը Հայաստանի Հանրապետութեան կեանքում Խորհրդի բոլոր կուսակցութիւնները, առանց բացառութեան, կանգնեցին միեւնոյն տեսակէտի վրա՝ ցատումով և բռնի կերպով դատապարտելով Վրաստանի կառավարութեան մենատիրական ձգտումները: Եւ որ հետաքրքրական է, ամենաուժգին քննադատողներն ու դատաւիետողները եղան հայ սոցիալ-դեմոկրատները, որոնք դեռ շարունակում էին կազմակերպական կապեր պահել վրաց սոցիալ-դեմոկրատների հետ: Սոցիալ-դեմոկրատ պատգամաւոր Ա. Մալխասեանը բռնի կերպով բողոքեց խորհրդաժողովը հրաւիրելու տարօրինակ ձեւի դէմ, որը այս դէպքում համազօր էր բովանդակութեան. իր քայլով Վրաստանի կառավարութիւնը խախտում էր հաւասարութեան սկզբունքը, կամենում էր ուրիշների վրէժն փաթաթել իր կամքը: Նա ինքնազուլի կերպով որոշել է խորհրդաժողովի վայրն ու ժամանակը, օրակարգն ու կազմը: Նման դրութիւն կարելի չէ հանդուրժել:

Անհանդուրժելի դտաւ եւ «ըստ ձեւի ու ըստ էութեան դէմ» արտայայտեց նաեւ սոցիալիստ-յեղափոխական Փրակցիան: Նոյն պատճառաբան-

*) «Ռամիշվիլիի ստորագրած «հրաւիրագրի» ոգին, բնորոշում է Աւստրիա, մի թիւ... ներքին դործոց նախարարի շրջաբերականն էր յիշեցնում»:

նութիւններէից մեկնելով՝ բացասաբար վերաբերեցին եւ դաշնակցական ու ժողովրդական ֆրակցիաները: Եւ գրեթէ միաձայնութեամբ Խորհուրդը որոշեց չմասնակցել նոյեմբ. 10-ի խորհրդաժողովին եւ յանձնարարել կառավարութեան, որ աշխատի «հող պատրաստել մասնակցելու խորհրդաժողովին՝ նախօրօք համաձայնութեան դալով նրա կազմի, օրակարգի, տեղի ու ժամանակի նկատմամբ»: Միաժամանակ Խորհուրդը որոշեց, որ հայ-վրացական սահմանային վէճը առնչութիւն չունի այդ խորհրդաժողովի հետ եւ «պէտք է վճռել միայն երկու հանրապետութիւնների ներկայացուցիչների միջոցով, փոխադարձ համաձայնութեամբ»:

Եւ Ռամիշվիլիի ծրագրած խորհրդաժողովը յետաձգեց:

Քիչ չէին եւ ուրիշ առիթներ, որոնք բարդացնում էին հայ-վրացական փոխյարաբերութիւնները: Հայաստանը կտրւած էր ամբողջ աշխարհից, խեղդւում էր իր լեռներում եւ, իրաւամբ, սպասում էր, որ հարեւան վրաստանը մի քիչ մարդկային վերաբերում կունենայ իրեն հանդէպ: Ընդհակառակը, վրացիները, կարծես դիտմամբ, խնդիրներ էին ստեղծում, վիրաւորում էին հայերի արժանապատուութիւնը, դժւարացնում հաղորդակցութիւնը դրսի հետ, նոյնիսկ փակում էին իրենց սահմանները հայերի առջեւ: Պատրւակ բռնելով թրանզիտային համաձայնութեան չգոյութիւնը Հայաստանի եւ վրաստանի միջեւ, վրաց կառավարութիւնը արգելքներ էր հանում հայերի առջեւ: Սովի եւ հիւանդութիւնների ճիրաններում գալարւող Հայաստանի համար այս վերաբերումը համարւում էր անխիղճ, տմարդի, թշնամական:

Բաղմաթիւ օրինակներից առաջ բերենք միայն մէկը. նոյեմբերի կէսերին Հայաստանի դիւանագիտական ներկայացուցիչը Թիֆլիսում դիմեց վրաց արտաքին գործոց նախարարին՝ խնդրելով արտօնել Բագուում գնած 40 ցիստերն նաւթն ու 9 ցիստերն բենզինը վրաստանի վրայով փոխադրել Հայաստան: Իբր փոխարինութիւն այդ արտօնութեան Զամալեանը համաձայնութիւն էր յայտնում ապրանքների 20% յանձնել վրաստանի կառավարութեան: Մեծ դժւարութեամբ ու ձգձգումներով կարելի եղաւ ստանալ իրաւունք, բայց ահա վրաստանի հաղորդակցութեան նախարարը յայտնում է Հայաստանի դիւանագիտ. ներկայացուցչին, որ զինուորական նախարարի կարգադրութեամբ հարաւային երկաթուղագծի վրա զինուորական դրութիւն յայտարարւած լինելու հետեւանքով, բացի թիւրքական կառավարական զընացքներից, ո՛չ մի զնացք չի թողնւելու հայ-վրացական սահմանից դէպի հարաւ: Ի հարկէ, Բագուի նաւթն ու բենզինը Հայաստան չզնաց: Նման պատճառներով Հայաստանը բոլորովին ի վիճակի չէր արտաքին աշխարհից որեւէ ապրանք, ուտելիք ու դեղորայք ներմուծելու: Կարելի է երեւակայել, թէ վրացիների այս ընթացքը ինչպիսի տրամադրութիւն էր առաջ բերում սովահար Հայաստանում:

Այսպիսի պայմաններում ծնունդ առաւ այն բախումը, որը վերջ ի վերջոյ, վերածւեց հայ-վրացական արիւնոտ պատերազմի: Այդ պատերազմի անմիջական առիթը վրաց զօրամասերի գործած բռնութիւններն էին Լո-

որի հայ գիւղերում եւ Ախալքալաքի գրաւումը թիւրքերի հեռանալուց յետոյ:

Ամբողջ նոյեմբեր ամսին եւ դեկտեմբերի սկիզբներին Հայաստանի կառավարութիւնը անվերջ գանգատներ ու բողոքներ էր ստանում լոռեցիներից վրաց զօրքերի գործած կամայականութիւնների, թալանի ու բռնութիւնների դէմ: Վրաց զինւորները ապրում էին հայկական գիւղերում. ուտելիքը առանց վճարումի առնում էին գիւղերից. խուզարկութիւնների պատրւակով մտնում էին տները եւ տանում ինչ որ պատահէ: Զեռք էին տալիս կանանց, հարբում, ամէն տեսակ խայտառակութիւններ գործ դնում. իշխանութիւնները բռնադրաւում էին գիւղացիների ցորենը, անասունները, գինին, խոտը, իւղը, պանիրը, գետնախնձորը, հաւը, հաւկիթը. պահանջում էին զէնք ու ռազմամթերք: Երբեմն ամբողջ գիւղեր ինչպէս, օրինակ, Շուլաւերը, խուզարկութեան ու կողոպուտի էին ենթարկւում: Վրացիները պահում էին իրենց այնպէս, կարծես թշնամի երկրում լինէին: Ենթէրիական կարգեր էին սահմանել Լոռիում, ուր վրացին ամէն ինչ էր, հայը՝ ճնշած ռայեա:

Առանձնապէս ծանր էր Ուղունլար գիւղի բնակիչների վիճակը. վրացիները մասնաւոր ուշադրութիւն էին դարձնում «ըմբոստ» Ուղունլարի վրա եւ նրանց զինւորները ի՞նչ սանձարձակութիւն ասես չէին գործում ուղունլարցիների դէմ: Այսպէս, Վորոնցովկայի շրջանի վրաց զօրքերի հրամանատար գնդ. Ռամազովը, նոյեմբ. 21-ին, տեղեկագրում էր զօր. Յուլուկի՝ ձէին. «Հաղորդում եմ ձեզ, որ այսօր, ժամը 3-ին, հրացանաձգութիւն էր լսւում Ուղունլարի ուղղութեամբ: Ես ուղարկեցի պահակներ տեղակալ Շուրլաձէի հետ՝ բանի էութիւնը հասկնալու եւ հրացանաձգութեան վերջ տալու համար: Տեղ. Շուրլաձէի երեւալով՝ հրացանաձգութիւնը վերջ է գտնում: Պարզեց, որ պահակային հարիւրեակի զինւորները եւ Ուղունլարի բնակիչները հրացանաձգութեան են բռնել, որի ժամանակ սպանել է Ուղունլարի պահակը եւ վիրաւորել է ձին, այլ եւ զինւորների ձեռքից սաստիկ ծեծ կերել գիւղի կոմիսարը... Երեւում է, որ զինւորները յանցաւոր են եղել, բայց գիւղացիների յանդուգն քայլը եւ զինած շղթաներով յարձակելը առիթ է տալիս մտածելու, որ գիւղում շատ զէնք կայ: Անհրաժեշտ է խիստ խուզարկութիւն անել գիւղի բոլոր տներում եւ միեւնոյն ժամանակ հարկաւոր է վռնտել այստեղի երկու հարիւրեակները եւ փոխարինել ուրիշ զօրամասերով, որովհետեւ զինւորները սաստիկ երես են առած եւ թալաններով յուղում են տեղական բնակչութիւնը»:

Երբ ուղունլարցիները ներկայացուցիչներ ուղարկեցին Սանահին՝ բողոքելու համար զինւորների գործած շահատակութիւնների դէմ, զօր. Յուլուկիձէն ձերբակալեց նրանց եւ Ուղունլար պատժիչ զօրամաս ուղարկեց՝ գնդացիներով ու թնդանօթներով: Դեկտ. 8-ին այս զօրամասը ճանապարհ ընկաւ մի զրահապատի ուղեկցութեամբ: Ուղունլարցիները գիմաւորեցին հրացաններով: «Զրահապատից, տեղեկագրում էր նրա պետ Խունչիան, պատասխանեցինք թնդանօթներով ու գնդացիներով: Մեր հետեւակները չկարողացան բարձրանալ սարը եւ նահանջեցին թողնելով մի գնդացի: Մեր հետեւակները շատ վնասուցին: Հայերը մեծ քարեր էին նետում կայարանի

վրա, որի հետեւանքով պայթեցրին ռազմամթերքով բռնաւորած երեք թիւրքական վազոններ: Կայարանը ջարդւած է»: Իսկ վրաց հաղորդակցութեան նախարարութիւնը դեկտ. 9-ին հաղորդեց, թէ՝ «Դեկտ. 9-ին, Սանահնի մօտի կռիւներում, վրացիներից սպանւել են 3 հոգի, ծանր վիրաւորւել՝ 1, թեթեւ վիրաւորւել՝ 1, անհետ կորել՝ 2: Արձակւած է 3,600 զնդակ»:

Երկու օր յետոյ, դեկտ. 11-ին, Գողուածէն ղեկուցանում էր զինւորական նախարարին. «Այսօր, վաղ առաւօտեան, Ալլահվերդի եւ Սանահնի կայանների միջեւ, 102րդ վերստի վրա, ուղին քանդւած է հայերի ձեռքով: N° 3 զրահապատը թնդանօթաձուլութիւն ունեցաւ: Ես կարգադրել եմ նորոգել ճանապարհը»:

Վրացիներն ամբողջ երկու օր թնդանօթի բռնեցին Ուզունլար գիւղը: Դեկտ. 10-ին Ուզունլարի ներկայացուցիչներ Տադեանն ու Ղարաքեչիչեանը հետեւեալ աղերսալի հեռագիրը տւին Երեւան, զինւորական նախարարին. «Իմացնում ենք, որ դեկտ. 8-ին վրաց զօրքերը ուղեցին դրաւել Ուզունլար գիւղը: Միջոց չունէինք նրանց տեղաւորելու, եւ հասարակութիւնը մերժեց ընդունել: Զօրքերը վճռեցին դրաւել ուժով: Երկու օր է Ուզունլարը գտնւում է թնդանօթների կրակի տակ: Վրացիները սպառնում են կոտորել ուզունլարցիներին: Հազար տուն ենք եւ խնդրում ենք անել շտապ կարգադրութիւն՝ օգնութիւն հասցնելու կորչող ժողովրդին»:

Հայաստանի կառավարութիւնը, որ ահագին նիւթ ունէր Լոռիի ծանր կացութեան մասին, նոյն օրն եւ եթ, արտաքին գործոց նախարար Ս. Տիգրանեանի ստորագրութեամբ Թիֆլիս ուղարկեց հետեւեալ հեռագիր-բողոքը. «Ղարաքիլիսա—Լոռիի զօրամասի պետը հաղորդում է, որ ուզունլարցիները երկրորդ օրն է գտնւում են վրաց զօրքերի թնդանօթային եւ զնդացիրային կրակի տակ, որ Լոռիի հիւսիսային մասի հայկական գիւղերը մատնւում են թալանի ու բռնութիւնների նոյն զօրքերի կողմից: Հայաստանի կառավարութիւնը վճռական կերպով բողոքում է վրաց զօրքերի սանձարձակութիւնների դէմ մի չըջանում, որը կազմում է Հայաստանի հողամասը եւ բռնութեամբ գրաււած է վրաց զօրքերով: Եթէ անմիջապէս միջոցներ ձեռք չառնէք վերջ տալու, հետեւանքների պատասխանատուութիւնը կառավարութիւնս վերցնում է իր վրայից»:

Շուտով յայտնի դարձաւ, նոյնպէս, որ միայն Ուզունլարը չէր վրաց զօրքերի սխրագործութեանց զոհը. Աղրի, Ամուչ, Ակորի եւ մի շարք ուրիշ գիւղեր էլ ենթարկւել էին հարստահարութիւնների, կողոպուտի ու բռնութեանց: Եւ նման երեւոյթները ընդհանուր էին Լոռիի բոլոր վայրերում, ուր կանգնած էին վրաց զօրամասերը:

Մինչ հայ-վրացական սահմանի վրա տեղի էին ունենում այս դէպքերը, Երեւանում կատարւում էին դիւանագիտական բանակցութիւններ Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ: Նոյեմբերի սկիզբներին Երեւան էր եկել Վրաստանի ներկայացուցիչ Ս. Մդիվանին՝ հայ-վրացական սահմանային վէճը լուծելու նպատակով: Նոյ. 29-ին նա դրաւոր կերպով հաղորդեց Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութեան, որ ինքը «լիազօրւած է վերջնա-

կանապէս լուծելու սահմանային հարցը եւ կայացելիք վճիռը ներկայացնելու Վրաստանի կառավարութեան ի վաւերացումն»։ Եւ նոյն գրութեան մէջ որոշում էր վրացիների սահմանային պահանջները. «վրաց հանրապետութեան կառավարութեան պահանջով սահմանագիծը Հայաստանի եւ Վրաստանի հանրապետութիւնների միջեւ պէտք է անցնի Թիֆլիսի նահանգի հին սահմանով, այսինքն՝ այն դժով, որը այժմ բաժանում է Ախալքալաքի ու Բորչալուի գաւառները նախկին Երեւանի նահանգի նախկին Ալեքսանդրապոլ գաւառից՝ հարաւում, իսկ արեւելքից՝ այն դժով, որ բաժանում է Բորչալուի գաւառը նախկին Գանձակի նահանգի նախկին Ղազախի գաւառից»։

Ի պատասխան այս գրութեան, Ս. Տիգրանեանը հաղորդեց, նոյնպէս գրաւոր, որ սահմանը Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ որոշած եւ հայ ու վրաց ներկայացուցիչների միջեւ մէկից աւելի անգամներ հաստատուած է 1917 թւի ընթացքին։ Այդ սահմանը, որ հիմնւած է ազգագրական սկզբունքի վրա, Հայաստանի կառավարութեան համար ի զօրութեւն է եւ այժմ։ Ըստ 1917 թ. հայ-վրացական համաձայնութեան «Ախալքալաքի գաւառը ամբողջովին եւ Բորչալուի գաւառի մեծ մասը, ուր հայ ազգաբնակչութիւնը կազմում է բացարձակ մեծամասնութիւն, անկապտելի կտորն են Հայաստանի։ Միաժամանակ Բորչալուի գաւառի հիւսիսային մասը եւ Թիֆլիսի գաւառի հիւսիսային մասը մինչեւ Թիֆլիս քաղաքը, չնայած որ այս մասում հայ բնակչութիւնը աւելի է վրացականից, մտցւած են Վրաստանի կազմի մէջ՝ այն հաշուով, որ Վրաստանի հայերը կունենան ազգային-մշակութային ինքնորոշման երաշխիքներ»։ Եթէ, սակայն, վրաց կառավարութիւնը պնդում է նոր սահմանագծի վրա, այն ժամանակ սահմանային խնդիրը պէտք է քննւի բովանդակ ծաւալով՝ ոչ միայն Ախալքալաքի եւ Լոռիի, այլ եւ «այն շրջանների (Բորչալուի ու Թիֆլիսի գաւառների) վերաբերմամբ, որոնք կարող են առանց վէճի միացւել Վրաստանին միայն այն դէպքում, երբ Վրաստանի եւ Հայաստանի հողային բաժանման ամբողջ նախկին ծրագիրը պահպանւի»։

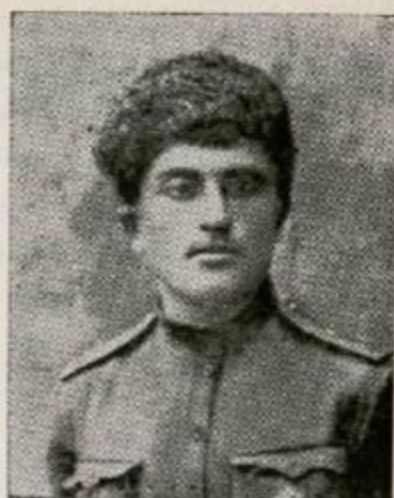
Վրաց ներկայացուցիչը շարունակեց պնդել իր տեսակէտի վրա, իսկ այդ միջոցին Վրաստանի կառավարութիւնը, օգտուելով թիւրքերի հեռանալուց, հակառակ Հայաստանի կառավարութեան կտրուկ բողոքների, գրաւեց Ախալքալաքի գաւառը. դեկտ. 5-ին վրաց զօրքերը, զօր. Մակայեւի գլխաւորութեամբ, մտան Ախալքալաք եւ յայտարարեցին միացւած Վրաստանին։ Վրաց կառավարութիւնը պատասխանեց Հայաստանի կառավարութեան, թէ՛ «Ախալքալաքի գաւառի նւաճման հարցը ո՛չ պատմական, ո՛չ քաղաքական եւ ո՛չ էլ բարոյական տեսակէտից վիճելի չէ»։ Եւ այդ «անվիճելի» իրաւունքը իրականացնելու համար դեկտ. 8 ու 9-ին, վրաց զօրքերը զէնքի ուժով ստիպեցին սակաւամարդ հայ զօրամասին թողնել Ախալքալաքի գաւառի Եֆրեմովկա եւ Տրոյիցկոյէ գիւղերը, որ հայերը գրաւել էին թիւրքերի հեռանալուց յետոյ։

Ախալքալաքի ու Լոռիի դէպքերը մեծ յուզում առաջ բերին Երեւանում։ Կուսակցութիւնները, Հայաստանի Խորհուրդը, կառավարութիւնը, հանրային կարծիքը միաբերան դատապարտում էին վրացիների ընթացքը։ Հայ.

Հ. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐ

ԶՕՐ. ՄԵԼԻԻ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

ՍՊԱՅ Մ. ՏԷՐ ԶՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

ՍԵՊՈՒՀ

ԳՆԴ. ԿՈՐՈՒԿՈՎ

ՕԼԻՎԸՐ ՊՈՒՏՈՒՆ

Խորհուրդը մի շարք դժնփակ նիստերում քննելով դրութիւնը՝ կառավարութեան տւեց գործելու ազատութիւն՝ պարտաւորեցնելով նրան դիմել ամէն միջոցի՝ պաշտպանելու համար Հայաստանի իրաւունքը Ախալքալաքի, բայց, մանաւանդ, Լոռիի վերաբերմամբ: Այս հարցում տարակարծութիւն չկար. բոլոր կուսակցութիւնները Լոռին համարում էին Հայաստանի անբաժանելի մաս: Հայ ժողովրդի բոլոր խաւերի գաղափարն էր արտայայտում, երբ սահմանովէճի առթիւ պատմաբան Լէօն գրում էր. «Երկու հազար տարւայ պատմութիւնը տանում հասցնում է այն եղրակացութեան, որ առանց Լոռու երկար դարաշրջաններում չէր կարելի երեւակայել Հայաստան: Ներկայումս այս բանն աւելի եւս աներեւակայելի պիտի համարել, քանի որ կտրել Լոռին Հայաստանի մարմնից կը նշանակէ յօշոտել նրա ամբողջ անցեալը եւ նրա կուլտուրական դանձերը — դարերի եւ հարիւրաւոր սերունդների մեծագործութիւնը թալանի տալ»^{*)}:

Մերեթեւիկ համար Լոռին «ռազմագիտական սահման» էր, հայերի համար՝ հայկական մարմնի մի մաս: Եւ այդ մարմինն էր, որ յօշոտւում էր չարաչար վրաց զօրախմբերի կողմից: Դեկտ. 9-ին եւ ապա 12-ին Հայաստանի կառավարութիւնը նորից դիմեց վրաց կառավարութեան՝ խնդրելով, յանուն երկու ժողովուրդների բարիքի, վերջ տալ հարստահարութիւններին, դուրս բերել վրաց զօրքերը Լոռիից եւ սահմանի խնդիրը կարգադրել խաղաղ բանակցութիւններով: «Մերժման պարագային, գրում էր Քաջաղնունին իր դեկտ. 12 դիմումնագրի մէջ, Հայաստանի կառավարութիւնը ստիպւած պիտի լինի ձեռք առնել անհրաժեշտ միջոցներ՝ պաշտպանելու համար Հայաստանի քաղաքացիներին վրաց զօրքերի բռնութիւններից ու շահատակութիւններից»:

Վրաց կառավարութեան պատասխանը եղաւ բացասական. Թիֆլիսի կառավարութիւնը շարունակում էր պնդել իր «անվիճելի» իրաւունքների վրա, առանց հաշի առնելու հայերի նոյնպէս «անվիճելի» համարւող իրաւունքները: Հայերի պահանջը նա համարում էր «միջամտութիւն Վրաստանի ներքին գործերին»: Բախումը դառնում էր անխուսափելի, եւ դեկտ. 13-ին բռնկեց հայ-վրացական զինւած ընդհարումը:

Պատերազմը սկսւելուց յետոյ էլ Հայաստանի կառավարութիւնը աշխատեց դադարեցնել խաղաղ միջոցներ՝ վէճի լուծման:

Դեկտ. 14-ին արտաքին գործոց նախարար Ս. Տիգրանեանը Թիֆլիս ուղարկեց մի նոր դիմումնագիր, որով, ի միջի այլոց, գրում էր. «Վրաց կառավարութիւնը ո՛չ միայն ընդառաջ չգնաց մեր փափաքին՝ սահմանների հարցը խաղաղութեամբ լուծելու, այլ եւ կամենալով ամրապնդել օտար հողի դրաւումը՝ ձեռնարկեց արշաւանքի խաղաղ բնակչութեան դէմ՝ ենթարկելով արիւնահեղ ու դաժան բռնութիւնների, մինչեւ իսկ հայկական գիւղերը թնդանօթների կրակի մատնելով: Հայաստանի կառավարութիւնը չի կարող մնալ անկարեկից դիտողի դերում, որովհետեւ հարեւան պետութեան զօրք-

^{*)} Լէօ, «Սահմանավէճեր», 1919 թ., Թիֆլիս, էջ 24:

ըը սխրագործութիւններ են անում Հայաստանին պատկանող հողի վրա եւ գնդակահարում են Հայաստանի քաղաքացիներին: Իմ կառավարութիւնը՝ ջերմօրէն ձգտելով տուաճն առնել ապագայ բարդութիւններին՝ ուզում է հաւատալ, որ ձեր կառավարութիւնը՝ յարգելով ժողովրդի բաղձանքն ու Հայաստանի իրաւունքը՝ կը փութայ սեփական նախաձեռնութեամբ դուրս հանել զօրքերը, հնարաւորութիւն կը տայ ձեր պատգամաւորութեան յարաբերութեան մէջ մտնել մերինի հետ, կը վերականգնէ հեռագրական կապը եւ դրանով կամրացնէ երկու հարեւան հարազատ պետութիւնների խաղաղ կենակցութիւնը»:

Այս դիմումն էլ մնաց ձայն բարբառոյ յանապատի:

Զինւած ընդհարման առաջին իսկ օրերին միջամտեց, այդ պահուն Ղարաքիլիսայում դտնւող, անդլիական սպայ կապիտան Գրինը, որ առաջարկեց՝ հայ-վրացական խորհրդակցութիւն կազմել եւ վէճը լուծել խաղաղ ճանապարհով: Հայաստանի կառավարութիւնն ընդունեց առաջարկը եւ Ղարաքիլիսա ուղարկեց մի պատւիրակութիւն, որի մէջ մտան՝ Մ. Յարութիւնեանը (նախագահ), Ս. Խաչատրեանը, Ս. Մամիկոնեանը, Ա. Խոնդկարեանը եւ Գ. Տէր-Խաչատրեանը: Միեւնոյն ժամանակ, դեկտ. 18-ին, արտաքին գործոց նախարար Ս. Տիգրանեանը հեռագրեց Վրաստանի կառավարութեան. «Խորհրդի որոշումով կառավարութիւնն այսօր պատւիրակութիւն է ուղարկում կապ. Գրինի եւ Վրաստանի լիազօրների հետ միասին, եթէ վերջիններս զան, պատերազմական գործողութիւնները վերջացնելու պայմանները մշակելու համար: Մի պայման Խորհուրդը համարում է միանգամայն անհրաժեշտ. Հայաստանի կառավարութիւնն իր զօրքերը Բորչալուի դաւառից կարող է հանել միայն այն դէպքում, երբ երաշխիք ստանայ, որ այս, ինչպէս եւ Ախալքալաքի դաւառը կապահովեն Վրաստանի նոր յարձակումներից... Մեր պատգամաւորութիւնը ուրախ կը լինի հանդիպելու ձեր լիազօրների հետ, որպէսզի համերաշխաբար աշխատեն լաւագոյն պատմական աւանդութիւններով կապւած եւ ընդհանուր մշակութային տենչերով համակւած երկու հարեւան ժողովուրդների բարօրութեան համար»:

Այս դիմումն էլ անմիջական գործնական հետեւանքներ չունեցաւ. վրացիները պահանջեցին, որ հայերը հեռանան Լոռիից, իսկ իրենք մնան Լոռիում եւ Ախալքալաքում: Բնականաբար, հայերը չէին կարող ընդունել հարցի նման միակողմանի լուծում. հայ պատւիրակները երկար սպասեցին Ղարաքիլիսայում, վրացիները պատւիրակներ չուղարկեցին: Կապ. Գրինը զնաց զօր. Թոմսընին ղեկուցանելու համար, եւ այլեւս ձայնը չլսեց:

Երկու ժողովուրդների զինւած ընդհարման առաջն առնելու փորձեր արու եւ Վիրահայոց Աղդ. Խորհուրդը: Դեկտ. 11-ին նրա պատւիրակութիւնը — Ա. Երզնկեանը, Ա. Քոչարեանը, Տէր-Օհանեանը եւ Աբովեանը — վրաց կառավարութեան արտօնութեամբ, մեկնեց Թիֆլիսից՝ կամենալով վորոնցովկայի ու Ջալալ-Օղլիի վրայով հասնել Ղարաքիլիսա եւ համոզել հայերին, որ դադարեցնեն կռիւը եւ վէճը լուծեն բանակցութիւնների միջոցով: Դեկտ. 15-ին պատւիրակութիւնը հասաւ Եկատերինֆելդ, ուր պահուեց մի

քանի օր, ապա վերադարձեց Թիֆլիս, իբր թէ, կառավարութեան հրամանով: Պատւիրակութեան անդամներ Երզնկեանն ու Արտվեանը ենթարկեցին հայհոյանքի եւ անարդանքի, իսկ Քոչարեանը ծեծեց ժողովրդական դատաւիտականների ձեռքով: Երեքին էլ փակեցին սենեակի մէջ եւ դաշոյնը կրծքներին ուղղած՝ սպառնում էին սպանել: Զօգնեց եւ այն փաստը, որ Ա. Երզնկեան Վրաստանի Խորհրդարանի անդամ էր. նրան համարում էին հայկական լրտես:

Պատերազմի առաջն առնելու մի փորձ արաւ եւ Վրաստանի ներկայացուցիչը Հայաստանում՝ Ս. Մզիվանին, որը դեռ ընդհարումներից առաջ մեկնել էր Երեւանից եւ գտնւում էր Ղարաքիլիսայի չրջանում: Զօր. Յուլուկիձէի հետ ուղիղ հեռագրաթելով խօսելուց յետոյ, նա յորդորեց Հայաստանի կառավարութեան կանգնեցնել առաջ շարժւող զօրքերը, պարպել Լոռիի դրաւած վայրերը եւ հայ-վրացական խառն պատւիրակութեան միջոցով՝ համոզել Լոռիի հայ դիւղացիութեան, որ համակերպւի եւ ճանաչէ վրաց իշխանութիւնը, իսկ սահմանների հարցը լուծել բանակցութիւնների միջոցով: Մի ձեւ, որ, ի հարկէ, անհնար էր ընդունել ստեղծւած պայմաններում:

Եւ դէպքերն ընթացան իրենց ճանապարհով. խօսքը մնացել էր դէնքին:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

ՊԱՏԵՐԱԶՄ ԵՒ ՀԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

Դեկտ. 13-ին Հայաստանի կառավարութիւնը հրամայեց Դիլիջան—Լոռիի զօրամասի պետ Դրոյին՝ մաքրել Լոռին վրաց զօրքերից: Յաջորդ օրը զօրամասը դիմեց յառաջխաղացման Վորոնցովկա—Պրիվոլնոյէ—Օփրեթ—Հայրում գծով:

Գործողութեան սկսող զօրամասի մէջ մտնում էին հետեւեալ միաւորները. աջ թեւում՝ փոխ-գնդ. Կորոլկովը ճրդ գնդի 2րդ վաշտով, 2 գնդացիւրով, 3 հարիւրեակ ձիաւորով եւ միլիցիոն գնդի 4 վաշտով: Կենտրոնում՝ փոխ-գնդ. Նեստերովսկին 4րդ գնդի 2 գումարտակով, 4 գնդացիւրով, 7րդ լեռնային մարտկոցի 2 թնդանօթով: Ձախ թեւում՝ գնդ. Տէր-Նիկողոսեանը 5րդ գնդի 3 գումարտակով, 12 գնդացիւրով, 4րդ լեռնային մարտկոցի 3 թնդանօթով: Ընդհանուր պահեստ՝ հրամանատար գնդ. Միրիմանեանը 4րդ գնդի 3 վաշտով, 4րդ գնդի ձիաւոր հետախոյզներով եւ 7րդ լեռնային մարտկոցի 2 թնդանօթներով: Զօրամասի ուժերի համագումար թիւն էր՝ 28 վաշտ, 26 գնդացիւր, 7 լեռնային թնդանօթ, 4 հարիւրեակ ձիաւորներ: Այս համեստ ուժերով սկսեց հայ-վրացական պատերազմը:

Պէտք է նկատել նոյնպէս, որ պարենաւորման, սարքաւորման, հագուստի ու մատակարարման տեսակէտից էլ հայկական զօրամասերը աննախանձելի վիճակ էին ներկայացնում: Օր—կուշտ, օր—սոված, ցնցոտիներ հագին, բայց, դուցէ, հէնց այդ պատճառով, յաղթելու վճռականութեամբ լի՝ հայ զինուորը կուի դաշտ նետուց արտակարգ աշխոյժով:

Առաջին օրն իսկ, գնդ. Տէր-Նիկողոսեանի զօրամասը, գիշերային խիզախ գրոհով, գրաւեց Վորոնցովկան ու Պրիվոլնոյէն: Գերի առնւեցին 5 վրացի սպաներ, 45 զինուոր, 3 լեռնային թնդանօթ, 1 մաքսիմի գնդացիւր, առատ փամփուշտ եւ մեծ քանակութեամբ ձիեր: Մեր կորուստներն էին՝ սպանւած տեղակալ Զարաֆեանը, վիրաւոր՝ 8 զինուոր եւ տեղակալ Ազատեանը, որը մինչեւ կուի վերջը զօրամասից չհեռացաւ: Գնդ. Նեստերովսկու զօրամասը գրաւեց Սանահին կայարանը, ուր մերոնց ձեռքն ընկան 49 վազոն ու 1 շոգեշարժ եւ գերի առնւեցին 15 զինուորներ: Վրացիները ունեցան

մեծ կորուստ: Մեր կողմից վիրավորւեց մի զինւոր: Վրացիների 3 զրահապատ զնացքները յամառ զիմադրութիւն ցոյց տւին, բայց Հայրումի կողմից կորուկովի զօրամասը քանդել էր երկաթուղագիծը եւ կտրել նրանց նահանջի ճանապարհը: Գիշերային զրոհով, գլխապետ Թարվերդեանը 4րդ զնդի մէկ գումարտակով յետ շարտեց վրաց զօրքերը Հախպատի եւ Ախտովայի միջեւ եւ գրաւեց 2 զնդացիր: Ռոտմիստր Փիրումեանի հարիւրեակը քչեց վրացիներին եւ գրաւեց Լաւար սարը՝ գրաւելով 2 զնդացիր եւ դերելով 15 վրացիներ: Գիշերւայ ժամը 2-ին հայ կամաւորները ռումբերով պայթեցրին զրահապատներից մէկը: Լուսաբացին զնդ. Տէր-Նիկողոսեանը գրաւեց Միխայլովկա գիւղը եւ առաջ ուղարկեց խուզարկուներ:

Դեկտ. 14-ին եւ 15-ին հայ զօրքերի յառաջխաղացումը անցաւ շատ յաջող: Նրանց ճնշման տակ վրացիները պարպեցին եւ Ալլահվերդին: Դեկտ. 16-ին, լուսաբացին, զնդ. Տէր-Նիկողոսեանի ուժերը անցան յարձակման՝ գրաւելու համար Բոլնիս-Պաչէն-Եկատերինֆելդը: Նոյն օրը, առաւօտեան, կորուկովի Հայրումի ջոկատը, մի խիստ յաջող շարժումով, սննչացրեց վրացական մի գունդ եւ գրաւեց Հայրում կայարանը: Վրացիներից գերի ընկան 12 սպաներ զնդ. Վաչնաձէի գլխաւորութեամբ եւ 300 զինւորներ: Մօտ 200 հոգի սպանւեցին ու վիրավորւեցին, միւսները փախան: Մեր կողմից սպանւեցին տեղակալ Մուկուշ Տէր-Յովհաննիսեանը եւ մի զինւոր, վիրավորւեցին 7 հոգի: Տէր-Նիկողոսեանի եւ Նեստերովսկիի զօրամասերը շարունակեցին ճնշել վրացիներին դէպի հիւսիս: Վրաց կողմից սկսեցին երեւալ Թիֆլիսից հասած Թարմ ուժեր:

Դեկտ. 17-ին արեւելքից գլխապետ Թարվերդեանի ու արեւմուտքից Փիրումեանի խիզախ զրոհով ջարդ ու փշուր եղան 5րդ եւ 6րդ վրացական զնդերը եւ գլխարդիայի ու սահմանապահ գումարտակները: Գրաւեցին 2 հաւերիցներ, 2 դաշտային թնդանօթ, 25 զնդացիր եւ Ախթալա կայարանի մօտ 2 կաղմ ու պատրաստ զրահապատ զնացքներ, որոնք տեղն ու տեղը գործադրութեան դրւեցին հակառակորդի դէմ: Վրացիները ցոյց տւին կատաղի զիմադրութիւն եւ կռիւ դաշտը թողին 60 դիակ: Վրաց ճակատի հրամանատար զօր. Յուլուկիձէն, բոլորովին ջախջախւած, հապճեպով փախաւ Հայրում—Սադախլու գիծը՝ հայերի ձեռքը թողնելով նոյնիսկ իր սալոն—վազոնը մէջի իրերով:

Մերոնք շարունակեցին յառաջխաղացումը. կորուկովի զօրասիւնը մօտեցաւ Սադախլուին եւ կռիւ բռնեց թշնամու հետ: Դեկտ. 18-ին, առաւօտեան, զնդ. Տէր-Նիկողոսեանը գրաւեց Բոլնիս-Պաչէնը: Կռիւ պայմանները շատ ծանր էին. ձիւն, ցուրտ, հագուստի ու սնունդի պակասութիւն: Բայց եւ այնպէս զօրքի տրամադրութիւնը բարձր էր: Երբեմն ճակատամարտները ստանում էին արիւնահեղ բնոյթ, տեղի էին ունենում կատաղի սւինամարտներ: Ախթալա կայարանի մօտ, ուր գրաւեցին զրահապատները՝ 4րդ զնդի առաջին եւ երրորդ վաշտերը արագ ու վճռական հարւածով խփեցին թշնամուն եւ սւիններով խուճապային փախուստի մատնեցին: Չախ թելի վրա, օգնական ուժեր ստանալով, վրացիները դիմեցին հակազրոհի Բոլնիս-Պա-

չէնի վրա, բայց մերոնց սպանիչ կրակի տակ՝ փախան դէպի Արուխու գիւղը:

Մինչեւ դեկտ. 18-ը վրաց զօրամասերը նահանջեցին ու կենտրոնացան Սաղախուի շրջանում: Հետզհետէ Թիֆլիսից հասան նոր ուժեր: Հայկական ճակատ էր ուղարկւել ժողովրդական զարդիան: Ամբողջ վրաստանը ոտքի էր հանւած, զօրահաւաք էր կատարւում: Թիֆլիսում, խորհրդարանի նիստերում սպառնական ճառեր էին արտասանւում, մամուլը կրակ ու շանթ էր թափում հայերի դէմ: Հայութիւնը դրւած էր օրէնքից դուրս. տղամարդիկ հարիւրներով ձերբակալւում եւ ֆութայիս էին աքսորւում: Առհասարակ, ազգային կրօնքերը սրւել էին անասելի աստիճանի:

Դեկտ. 18-ին Սաղախու եկաւ եւ վրաստանի զինուորական նախարարը, 1000 թարմ զինւորներ, մի հարիւրեակ ձիաւոր, 3 լեռնային մարտկոց եւ վերջին զրահապատ դնացքը: Զօր. Յուլուկիձէն պատրաստւում էր ուժեղ հակադարձակման:

Հայկական ուժերը սկզբից մինչեւ այժմ մնացել էին նոյնը. թիկունքից համարեա ո՛չ մի լրացում չէր գալիս. ճանապարհները փակւած էին, եւ կառավարութեան ուշադրութիւնը զբաղւած էր Շարուրի ճակատում սպառնացող բարդութիւններով: Պարսկաստանից ու Նախիջեւանից հայրենիք վերադարձող բազմահազար թիւք զինւորները՝ անկարգ ու բռնաբարեկցած՝ ահ ու դողի էին մատնել մերձակայ շրջանների հայերին, եւ կառավարութիւնը ճիգ էր լարում այդ փորձանքից ազատելու: Վրաց ճակատը գրեթէ ամբողջապէս մնացել էր Դիլիջան—Լոռիի զօրամասին եւ Ղազախի ու Լոռիի կամաւորներին:

Այդ ուժերով Դրօն օրոշեց շրջապատել ու ջարդել Յուլուկիձէի զօրամասը: Գնդ. Տէր-Նիկողոսեանին նա հրամայեց Բոլնիս—Պաշէնից մի գումարտակ առաջ քաշել դէպի արեւելք՝ երկաթուղու կողմը եւ ցուցական շարժումներով օժանդակել Կորոլկովի զօրասիւնին, իսկ Կորոլկովին հրամայեց երկու թնդանօթ եւ 3 վաշտ թողնել Հայրումում եւ մնացած ուժերով, Բարդաճորի եւ Գիւլքէգիի վրայով, անցնելով Դամիա գիւղը, վրացիների թիկունքը՝ ջարդել նրանց՝ լուրջ ուշադրութիւն դարձնելով Շուլաւերից Օփրէթ տանող ճանապարհի վրա: Դեկտ. 19-ին փոխ-գնդ. Կորոլկովին միացաւ եւ միլիցիոն գունդը 350 զինւորներով ու 2 զնդացիներով, որին հրամայեց դրաւել Շուլաւերը:

Երեկոյեան դէմ, 4րդ զնդի 6րդ վաշտը փոխ-գլխ. Ֆիլէրկովսկիի հրամանատարութեամբ եւ առանձին ձիաւոր զնդի 2րդ դիվիզիոնի 2րդ հարիւրեակը տեղակալ Տէր-Մարտիրոսեանի գլխաւորութեամբ, սեփական նախաձեռնութեամբ յարձակման դիմեցին եւ գրաւեցին Սաղախուն: Վրացիները սպիտակ դրօշ բարձրացրին: Բայց չէնց այդ միջոցին, վրահասաւ վրաց զրահապատը եւ մօտենալով կայարանին՝ սպանիչ կրակ բացեց հայերի վրա: Զրահապատի օգնութեամբ վրաց զինւորները շրջապատեցին 6րդ վաշտի եւ 2րդ հարիւրեակի զինւորներին, շատերին սպանեցին եւ զերի առին Ֆիլէրկովսկիին ու Տէր-Մարտիրոսեանին մօտ 30 զինւորներով:

Այդ ժամանակ, 6րդ զնդի մէկ հարիւրեակը փոխ-գնդ. Մանեանի հրա-

մանատարութեամբ հասաւ Հայրում եւ հրաման ստացաւ ձոնկանի զօրանալով որ ուժեղացնելու նպատակով 60 հոգի հետախոյզներ ուղարկել ձոնկան, փոխ-գլխ. Պետրոսեանի տրամադրութեան տակ, իսկ մնացած ուժերով անցնել յարձակման ու զբաւել լամբալու դիւղը՝ Հայրումում թողնելով պահետի մի վաշտ:

Դեկտ. 20-ին տեղի ունեցան յամառ եւ արիւնահեղ կռիւներ: Կուռօ թարխանեանի հարիւրեակը մի կողմ չալրտելով թշնամուն՝ զբաւեց Շուլաւերը: Իսկ նոյն ժամանակ, հաղարից աւելի վրացիներ, զրահապատ զնացքի աջակցութեամբ, համախմբուած էին Սաղախլուի շրջանում:

Շուլաւեր—Սաղախլուի շրջանում դործող վրաց ուժերի մի մասը մի կողմ քաշելու նպատակով՝ Դրօն հրամայեց զնդ. Տէր-Նիկողոսեանին, դեկտ. 21-ին 1 դումարտակ ու 2 թնդանօթ թողնել Մեծ-Դումանիսում, իսկ մնացած ուժերով շարժել Արախլուի վրա: Սկսեց տաք կռիւ: Մերոնք յարձակուած էին անվերջ, վրացիները յուսահատական դիմադրութիւն էին ցոյց տալիս: Գլխ. Մնացականեանի Շուլաւերի զօրամասը կուլի բռնեց թիֆլիսից նոր հասած վրացական թարմ ուժերի հետ: Մերոնք քանդեցին Սաղախլու—Մամայ երկաթուղագիծը՝ կտրելով վրաց զրահապատի նահանջի ճանապարհը: Կուռօ թարխանեանը յանդուգն յարձակումներ գործելով Աշաղա—Սարալլի ուղղութեամբ՝ զբաւեց մի թնդանօթ եւ մի զնդացի: Այդ կուռում վիրաւորւեց ինքը՝ թարխանեանը եւ սպանեց նրա ձիաւորներից մէկը:

Ճակատամարտը Սաղախլուի մօտ շարունակեց անընդհատ: Վրացիները համարեա չընապատւած էին եւ զբաւուած էին միայն կայարանը, դիւղը եւ արեւմտեան բարձունքը: Դեկտ. 22-ին, հակառակ թշնամու հրացանի ու զնդացիների մրրկայոյզ կրակի, ձոնկանի զօրախումբը փոխ-գլխ. Պետրոսեանի գլխաւորութեամբ, արհամարհելով զնդակների տեղատարափը, շարժեց Սաղախլուի վրա եւ յամառ ու երկարատեւ կռից յետոյ զբաւեց կայարանն ու դիւղի հարաւային մասը, բայց օղնական ուժեր չստանալով՝ վրացիների հակաշարձակման ու թեւից սպառնացող վտանդի տակ՝ քաշեց նախկին դիրքերը՝ տալով մօտ 40 զոհեր: Փոխ-գլխ. Պետրոսեանը զբաւեց 2702 բարձունքը, փոխ-զնդ. Կորուկովը՝ Դամիան, գլխ. Մնացականեանը՝ Շուլաւերը, փոխ-զնդ. Մանիեանը՝ Բերիլի — 2660 բարձունք դիծը: Վրացիները շարունակուած էին նոր ուժեր բերել ու կենտրոնացնել Բոլնիս—Խաչէնի մօտ:

Դեկտ. 23-ին մեր ուժերը վերադասաւորւեցին՝ նորից յարձակման անցնելու համար: Եւ նոյն օրը, երկարատեւ ու բուռն ճակատամարտից յետոյ, 4րդ զնդի 12 վաշտերը, փոխ-գլխ. Ասլանեանի հրամանատարութեան տակ, զբաւեցին Սաղախլուն: Մերոնք ձեռքը դերի ընկան 6 սպայ, 126 զինւոր, 2 կոլտի զնդացի, աւելի քան 100 վաղոն պարէն, ռազմամթերք ու փամփուշտ, 3 չոգեշարժ եւ ուրիշ պաշարեղէն: Մեր կորուստներն էին. փոխ-գլխ. Ալեքսանդրովը վիրաւոր, 7 զինւոր սպանուած եւ 11 վիրաւոր: Տաք կռիւներ տեղի ունեցան եւ Եկատերինֆելդի ուղղութեամբ, ուր վրացիները զբաւեցին Դաղէթ—Խաչէն դիւղը, եւ Շուլաւերի շրջանում, Սարալլու դիւղի ճակատ

տում, ուր մերոնք յետ մղեցին վրացական մի շարք կատաղի գրոհներ: Այսպիսով, վերջնականապէս ջարդ ու փշուր եղաւ զօր. Յուլուկիձէի զօրամասը, եւ Յուլուկիձէն ինքն էլ փախաւ մաղապուրծ՝ չըջակայ թուրքերի օգնութեամբ:

Դրանից յետոյ, վրաց հրամանատարութիւնը փոխեց. Յուլուկիձէի փոխարէն նշանակեց զօր. Մազնիււր: Վրացիները շարունակեցին շտապով հասցնել նոր զօրքեր ու թնդանօթներ եւ պատրաստել ընդհանուր յարձակման:

Դեկտ. 24-ին փոխ-գնդ. Կորոլկովը հրաման ստացաւ շարժելու Շուլաւերի վրա, որը ենթարկւել էր վրացիների յարձակման. միլիցիոն դունդը երկու օր է դիմադրում էր հակառակորդի սաստիկ գրոհներին: Դեկտ. 25-ին, երբ հասան Կորոլկովի ուժերը, վրացական 5 դրոհ յետ մղեց՝ մեծ կորուստներով թշնամու համար: Սարաչլու դիւղից դէպի խճուղին տանող տարածութեան վրա բոլոր վրացական դիրքերը մաքրեցին. վրացիները կուրս դաշտում թողին 86 դիակ:

Յերեկայ ժամը երկսի մօտերը, վրացիները, Թիֆլիսից հէնց նոր հասած ու վազոններից դուրս եկած մօտ 1500 մարդով, ուժեղ հրետանու ընկերակցութեամբ, դիմեցին յարձակման Շուլաւերի խճուղու չըջանում, Աչաղա-Սարայլ կայարանի մօտ: Շուլաւերի վրա թռչում էին վրաց սաւառնակները եւ նետում ուժեր: Մերոնց հակաշարձակումով թշնամին յետ չպրտեց եւ Աչաղա-Սարայլը տրւեց մեր թնդանօթների կրակին: Այս կռիւներում ուժերի կտորներով երեք տեղից վիրաւորեց անվահեր տեղակալ Կուռօ Թարխանեանը եւ սպանեց միլիցիոն գնդի սպայ Տէր-Գրիգորեանը:

Այս ձեւի կռիւները, գրոհներն ու հակադրոհները շարունակեցին անընդհատ, մինչեւ դեկտ. 28:

Մինչ ճակատում հոսում էր արիւնը, Թիֆլիսում դաշնակիցները միջոցներ էին փնտռում՝ վերջ տալու համար արիւնահեղութեան: Դեկտ. 25-ին անգլիական զօրավար Ռայկրոֆտի, Փրանսական գնդապետ Շարդինիի եւ ժորդանիայի կողմից ստորագրեց մի համաձայնագիր, որով «սլատերադմական գործողութիւնները վրացիների եւ հայերի միջեւ պէտք է անմիջապէս դադարեցան եւ բրիտանական ու Փրանսական բանակների սպաններից բաղկացած մի յանձնաժողով՝ ուղեկցութեամբ վրաց կառավարութեան ներկայացուցիչների՝ կը մեկնի ճակատ՝ բացատրելու համար համաձայնութեան մանրամասնութիւնները եւ հսկելու նրանց իրականացման վրա՝ համաձայն ներքոյ ստորագրեալների կողմից Երեւան ուղարկւած հեռագրի»:

Այս համաձայնութիւնը կնքելիս ներկայ էր եւ Հայաստանի ներկայացուցիչ Ա. Զամալեանը, որը մերժեց ստորագրել՝ բողոքելով, մասնաւորապէս, Ախալքալաքի գաւառին վերաբերող մասի դէմ: Այդ պատճառով համաձայնագրի տակ, Ռայկրոֆտն ու Շարդինին աւելացրին, թէ՛ «Պ. Զամալեանը համաձայն չէ Ախալքալաքի գաւառը Վրաստանի կողմից գրաւելու կէտին»:

Նոյն օրը Երեւան ուղարկեց հետեւեալ հեռագիրը. «Ներկայումս

ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԸ ԳԷՊԻ ՏՈՒՆ

Դ. ԴԱԻԹԻՍԱՆՆԱՆ
Հ. Հ. ԽՆԱՄԱՍՏԱՐՈՒՔԻԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱԳՈՒՅԻՉ ԹԻՓԻՍՏՈՒՄ

ԲԺ. Ա. ԲԱՅԱԼՆԱՆ
ԽՆԱՄԱՍՏԱՐՈՒՔԻԱՆ ՈՂԵՐԱՐԱՐ

Թիֆլիսում գտնուող մեծ-բրիտանական զորավար Ռայկրոֆտը եւ Ֆրանսական առաքելութեան պետ զնդ. Շարդինին, Վրաստանի Հանրապետութեան նախագահ Ժորդանիայի հետ ունեցած խորհրդաժողովում, պ. Ջամալեանի ներկայութեամբ, որոշեցին, որ պատերազմական գործողութիւնները անյապաղ պէտք է վերջացեն:

«Չնայած պ. Ջամալեանի բողոքներին, զօր. Ռայկրոֆտը, զնդ. Շարդինին եւ Վրաստանի Հանրապետութեան նախագահ Ժորդանիայի որոշեցին, որ՝

«Անդլիական, ֆրանսական, վրաց ու հայկական ներկայացուցիչներին բաղկացած մի խառն յանձնախումբ, ըստ կարելւոյն շուտ, պէտք է մեկնի ճակատ, որպէսզի կեանքում իրականացնի հետեւեալ պայմանները.

«Յանձնախումբը որոշում է քանակը այն զօրքերի, որ վրացիները պէտք է թողնեն Բորչալուի գաւառի հիւսիսային մասում, իսկ հայերը՝ հարաւային, այլ եւ վրացիները՝ Ախալքալաքի գաւառում: Զօրքերը պէտք է լինեն սակաւաթիւ:

«Վրաց զօրքերը պէտք է մնան իրենց դրաւած այժմայ գծի վրա, հայ զօրքերը պէտք է նահանջեն Դսեղ—Ջալալ—Օղլի թիւրքական դիմը:

«Վրացական եւ հայկական զօրքերի դրաւած տարածութեան միջեւ, երկաթուղու վրա, կը գտնւեն բրիտանական սահակներ. վարչութիւնը այս միջոցով մասում կը լինի խառն:

«Ախալքալաքի գաւառի վրացական վարչութեան վրա հսկում է դաշնակիցների մի յանձնախումբ, որի մէջ մտնում են ներկայացուցիչներ եւ տեղական հայ ու մահմետական բնակիչները:

«Երկու պետութեան՝ Վրաստանի ու Հայաստանի ներկայացուցիչները շուտով կուղարկեն Եւրոպա, ուր սահմանների վերաբերող ամբողջ հարցը կը լուծուի մեծ պետութիւնների կողմից:

Իսկականը ստորագրեցին Ռայկրոֆտ, Շարդինի, Ժորդանիա: Թիֆլիս, 25 դեկտ. 1918 թ.»:

Յանձնախումբը՝ բաղկացած 2 անդլիացի, 1 ֆրանսացի ու 1 վրացի սպաններից, անդլիական կապիտան Դըղլէզ Վիցերսի գլխաւորութեամբ, դեկտ. 28-ին հասաւ Ղարաքիլիսա եւ հայկական հրամանատարութեան ներկայացրեց վերեւի համաձայնութիւնը: Հայերը բողոքեցին ու պահանջեցին որոշ կէտեր փոխել, բայց, ի վերջոյ, անդլիացիների ճնշման տակ ստիպւած եղան համակերպել: Հայկական կառավարութիւնը, սակայն, համաձայնութեան մի քանի կէտեր համարում էր մութ եւ բացատրութիւն էր պահանջում, որի վրա յանձնախմբի նախագահը համաձայնեց իր հետ Թիֆլիս տանել հայերից երկու ներկայացուցիչ՝ մութ կէտերի վերջնական պարզաբանման համար: Բանակցութիւններից յետոյ, դեկտ. 30-ին, որոշեց, միւս օրը, դեկտ. 31-ի զինուորայ ժամը 12-ին, վերջ տալ պատերազմական գործողութիւններին, որից յետոյ հայկական պատուիրակութիւնը պէտք է մեկնէր Թիֆլիս՝ հաշտութեան բանակցութիւնների համար:

Յանձնախմբի Ղարաքիլիսա հասնելու օրն իսկ, դեկտ. 28-ին վրացի-

ներն ամբողջ ճակատի վրա անցան ընդհանուր յարձակման: Նրանց ուժերը աւելացել էին, մատակարարման գործը հեշտացել էր. նրանց միացել էին եւ Բորչալուի թուրքերը, որոնք կուի դաշտ էին հանել կամաւորական խմբեր: Ռազմագիտական տեսակէտից նահանջը վրացիներին օգտակար էր եղել. նրանք դուրս էին եկել թշնամաբար տրամադրւած հայկական շրջաններից, կարճացրել հաղորդակցութեան գիծը, վերակազմել իրենց բարձր հրամանատարութիւնը, ռազմաճակատ ուղարկել գործիչների ու ժողովրդական դաւադիայի նոր խմբեր, վրաց ժողովրդի ուշադրութիւնը լարել, ամբողջապէս կենտրոնացրել ճակատի վրա:

Ընդհակառակը, հայերի համար՝ երթալով՝ ստեղծւում էր աւելի աննրպաստ վիճակ: Երկու շաբաթ շարունակ առաջ շարժւող, կռիւներից դուրս չեկող, վատ հազնւած ու վատ պարենաւորւած զօրքը սաստիկ յոգնել էր, սլահեստի մասերը սպառւել էին, իսկ նոր ոյժ գրեթէ չէր դալիս. կառավարութիւնը զրադւած էր ուրիշ ոչ պակաս ծանր հոգսերով եւ պատերազմին բաւարար ուշադրութիւն չէր կարող դարձնել: Թիկունքից պարենաւորում ու ռազմամթերքներ չէին ստացւում. զօրքը կերակրւում էր վրացիներից առած հացով եւ կոււում վրացական ռազմամթերքով:

Դրութիւնը գեւարացնում էր եւ մի ուրիշ հանգամանք. քանի կռիւները տեղի էին ունենում հայկական շրջաններում, լոռեցիները՝ դէնքը ձեռններին մասնակցում էին պատերազմական գործողութիւններին՝ միշտ բանակի առաջին շարքերում: Հէնց որ ամբողջ Լոռին գրաւեց, եւ պատերազմը սկսեց տեղափոխւել հայկական շրջաններից դուրս, լոռեցիները, մեծ մասով, հեռացան իրենց տները, եւ կուի դաշտում մնացին գլխաւորապէս կանոնաւոր զօրամասերը: Այս պարագան, ի հարկէ, վատ անդրադարձաւ եւ մնացած ղինւորների հոգեկան վիճակի վրա: Հայկական բանակը աստիճանաբար փոքրանում էր, վրացիներինը, ընդհակառակը, աւելանում էր արագօրէն: Ուժերի համամտութիւնը փոխւում էր ի նպաստ թշնամու:

Դեկտ. 27-ին վրացական առաջաւոր խմբերը երեւացին 2660 բարձունքի մօտ: Սարաչլուի կողմից, 3-400 վրացիներ աշխատում էին անցնել փոխգնդ. Կորոկլուի ձախ թեւի թիկունքը: Շարժումներ սկսեցին եւ միւս ճակատներում, բայց գլխաւոր ուժերը Շուլաւերի շրջանում էին, ուր զօր. Մագնիւի զօրամասը — 3 ու կէս հազար մարդ ու 12 թնդանօթ — մեր դիրքերի թնդանօթային փոթորկայոյզ ուժակոծումից յետոյ, ժամը 5-ին անցաւ ուժեղ յարձակման Կորոկլուի ճակատի ամբողջ լայնութեամբ:

Հակառակ թշնամու ուժերի խիստ գերակշռութեան եւ մեր զօրքերի արտակարգ յոգնածութեան ու սակաւութեան, մի քանի օր անընդհատ մղեցին կռտաղի կռիւներ, եւ մերոնք մեծ կորուստներ պատճառելով՝ յետ էին մղում բոլոր գրոհները:

Միաժամանակ վրացիները, մօտ 1000 հոգով, հետները ունենալով եւ Բորչալուի թուրքերի կամաւորական խմբերը, Քասումլու եւ Ահմադլու գիւղերի կողմից, յարձակեցին մեր աջ թեւի վրա, ուր գործում էր փոխգնդ. Իշխանեանը 6րդ գնդի 1 գումարտակով ու 2 գնդացիբով: Թէ Շուլաւե-

րից եւ թէ այս կողմը, մեր զօրքերը, չստանալով ո՛չ մի օգնութիւն, թշնամու օր աւուր աճող ուժերի ճնշման տակ, դիմեցին նահանջի մինչեւ Գեաւուր Արխ եւ Սիրոն գիւղերը: Մեր կորուստներն էին այս կուռմ. մօտ 200 հոգի սպանւած ու վիրաւոր: Սպանւեց տեղակալ Տիւրիչէյեւը, գերի ընկան փոխ-գլխ. Յակոբեանը եւ 2րդ թեթեւ մարտկոցի պետ տեղակալ Բազրատունին: Թշնամու ձեռքն անցան 7րդ թեթեւ մարտկոցի 2 թնդանօթները, որոնց վարիչները մինչեւ վերջ ցոյց տւին հերոսական դիմադրութիւն եւ հեռացան թնդանօթները անգործածելի դարձնելուց յետոյ:

Դեկտ. 29-ին օգնութեան հասաւ գնդ. Տիմչենկօն, որ ընդունեց աջ թեւի ընդհանուր հրամանատարութիւնը՝ խնդիր ստանալով հսկողութեան տակ առնել N° 2660 եւ Ղըղըլ-Կայա բարձունքներից դէպի հիւսիս գտնւող տարածութիւնը եւ, եթէ վրացիները Շուլաւերի գիրքերից հեռանան, արեւելքից անցնել նրանց թիկունքը, շարժւելով դէպի Աշաղա-Սարայլ ու սերս կապ պահելով Կորոլկովի հետ՝ ապահովել աջ թեւը: Կենտրոնի՝ Կորոլկովի զօրամասին՝ բաղկացած 4րդ գնդի 10 վաշտից, միլիցիոն գնդի 4 վաշտից, 2րդ դիվիզիոնի 2 հարիւրեակից, 2րդ գնդի 1 գումարտակից, 7րդ լեռնային մարտկոցի 2 թնդանօթից ու 1 զրահապատ գնացքից՝ հրամայեց յամառ կերպով պաշտպանել Դամիա-Սաղախլու գիծը՝ Խոժոռնիում կենտրոնացնելով 4րդ գունդը, առաջաւոր մասերը պահելով Դամիա գիւղում եւ աջից կապ ունենալով Տիմչենկոյի թեւի հետ: Վերջինիս նոր հրաման տրւեց՝ ամուր կերպով պահել Սաղախլուի մօտի երկաթուղագծից 2660 բարձունք — Քերփիլի գիւղ գիծը: 2րդ գնդի մէկ գումարտակը թողնւեց պահեստում Ճոճկան գիւղի մօտ:

Մինչ կենտրոնում եւ աջ թեւում կատարւում էին այս դէպքերը, ձախ թեւից երեք օր շարունակ լուր չստացւեց. գնդ. Տէր-Նիկողոսեանը բոլորովին կտրւել էր ընդհանուր հրամանատարութիւնից: Յետոյ պարզւեց, որ 5րդ գունդը բռնւած էր բծաւոր տիֆով, հիւանդացել էին եւ գնդ. Տէր-Նիկողոսեանը ու իր սպայակոյտի սպաները: Այդ պատճառով կարելի չէր եղել կատարել ստացւած հրամանը, որով կարգադրւում էր զբաւել Եկատերին-Փելդ-Բոլնիս-Սաչչէն գիծը եւ 4րդ գնդի հետ միասին շարժւել դէպի Արախլու: Հակառակ պարագային, եթէ կռիւները գնան անյաջող, ամուր պահել Մեծ-Դումանիս-Բոլնիս-Սաչչէն ճակատը: Այս հրամանը գնդ. Տէր Նիկողոսեանը չէր կարողացել կատարել, եւ այդ ծանր անդրադարձում ունեցաւ յետագայ գործողութիւնների վրա:

Դեկտ. 30-ի առաւօտեան վրացիները փորձեցին մօտենալ Սաղախլու կայարանին ու Լամբալու գիւղին, բայց մեր հրետանիի կրակով յետ չալըրտւեցին: Նորից անցնելով յարձակման՝ մօտ 500 հոգով մտան Սաղախլու, իսկ մի ուրիշ զօրամաս զբաւեց 2660 բարձունքը: Մեր զրահապատը կրակի բռնեց Սաղախլուն, ուր սկսել էր հաւաքւել թուրք զինւած խուժանը: Վրացիներն ու թուրքերը հեռացան Սաղախլուից եւ սկսեցին քաշել իրենց թնդանօթներն ու ուժբաւոր մեր զրահապատը, որը, փոխ-տեղակալ Սուլթան-Շահի հրամանատարութեան տակ յանդուգն յարձակումներ էր գործում եւ ահագին վնաս պատճառում հակառակորդին: Մերոնք քանդեցին Սաղախ-

լուից հիւսիս գտնւող երկաթուղու կամուրջը: Շուկաներից առաջացող վրայիններն ու թուրքերը այրեցին Դամիա գիւղը:

Երեկոյեան դէմ վրացիները նորից փորձեցին գրաւել Սադախլուն, փոքրիկ խմբերով առաջ անցան, մագլցեցին 2660 բարձունքը: Մեր զրահապատը կրկին գործողութեան դիմեց նրանց դէմ: 2րդ գնդի մէկ գումարտակը դլխ. Չերգեչտովի հրամանատարութեամբ բռնեց 2702 բարձունքը: Կռիւներ տեղի ունեցան եւ Կորոլկովի ու Տէր-Նիկողոսեանի ճակատներում: Վերջինում, երկու օրւայ կատաղի գրոհներից յետոյ, վրացիները գրաւեցին Բոլնիս-Խաչէն գիւղը:

Նոյն օրը, երկար ու յամառ պահանջներից յետոյ, Դրօն, վերջապէս, ստացաւ փոքրիկ օթանդակութիւն. 4րդ եւ 6րդ գնդերի համար հասան մօտ 600 թարմ զինւորներ: Դրօն մի կողմից յետ էր մղում թշնամու յարձակումները, միւս կողմից պատրաստուում դեկտ. 31-ի վճռական կռւի համար. երկու կողմերն էլ աշխատում էին զինադադարի վայրկեանին իրենց համար նպաստաւոր դիրքեր ապահովել:

Դեկտ. 31-ի առաւօտեան հայկական զօրամասերը դասաւորւած էին հետեւեալ ձեւով. աջ թեւում կանգնած էր գնդ. Տիմչենկօն 6րդ գնդի 2 գումարտակով (մօտ 1100 սւին) եւ 6րդ լեռնային մարտկոցի 2 թնդանօթով: Նրա ճակատն էր Գիւնաշթափա լեռ—Քերփիլին մինչեւ երկաթուղի: Կենտրոնում՝ 2րդ գնդի 3 գումարտակներ (մօտ 600 սւին) դլխ. Յովհաննիսեանի հրամանատարութեամբ եւ 7րդ լեռնային մարտկոցի երկու թնդանօթ՝ երկաթուղուց մինչեւ Բարդաձորից ձոճկան տանող ճանապարհը: Ձախ թեւի վրա՝ փոխգնդ. Կորոլկովը՝ Բարդաձորի ճանապարհից մինչեւ Օփրեթի ճանապարհը: Նրա մասերը դասաւորւած էին. Գիւլ-Գազիում միլիցիոն գունդը, Բարդաձորում 4րդ գնդի մէկ գումարտակը, 2 գումարտակ Խոթոռնիում, 50 ձիաւոր Աղբերփիում: Պահեստը դտնւում էր ձոճկանում՝ 2րդ գնդի 2 գումարտակներ եւ 7րդ մարտկոցի 2 թնդանօթներ:

Վրացիները դեկտ. 31-ի առաւօտեան Սադախլուում հաւաքել էին մօտ 3 եւ կէս հազար կուռղ*), Դամիա—Սադախլուում 12 թնդանօթ եւ մօտ 800 հոգի էլ Քասումլու թրքական շրջանում: Նրանց առաջապահ մասերը, մօտ 2 վաշտ, գրաւում էին 2660 բարձունքը:

Հայկական հրամանատարութեան ծրագիրն էր՝ գրաւել Սադախլուն եւ ոչնչացնել զօր. Մադնիեի զօրամասը: Այդ նպատակով տրւել էր հետեւեալ հրամանը.

Աջ թեւը, ժամը 2-ին, սկսում է յարձակման, գրաւում 2660 բարձունքը եւ, եթէ ձախ թեւը առաջանայ յաջողութեամբ, Մոմայում կապւում նրա հետ: Կենտրոնական զօրամասը՝ զարնում է ճակատից եւ զրադեցնում Սադախլուի թշնամուն: Ձախ թեւը շարժւում է կենտրոնի հետ միաժամանակ եւ գրաւելով Սիոն—Դամիա շրջանը՝ Մոմայում միանում է աջ թեւին: Այսպիսի

*) Զօր. Մազնիեի յետագայ յայտարարութիւնների համաձայն, վրացիները ամբողջ հայկական ֆակտի վրա ունէին 8,000 կուռղ:

սով թշնամին առնելու էր օղակի մէջ եւ ջախջախելու :

Սակայն, ճակատամարտը տեղի ունեցաւ նախատեսնւածից մի քիչ տարբեր ձեւով : Հեռախօսային կապ չլինելու պատճառով՝ Կորովկովը մի քանի ժամ ուշ ստացաւ հրամանը, եւ նախաձեռնութիւնը նրա ճակատում անցաւ թշնամու ձեռքը : Ժամը 8-ին վրացիները, սպայական գումարտակի ղեկավարութեամբ, դիմեցին ուժեղ յարձակման, Գիւլ-Գազիի մօտ պատ-
ռեցին մերոնց շղթան եւ շարժեցին դէպի Գեղեք-Բուռուն լեռը : Ժամը 1-ին թշնամու յառաջխաղացման մասին լուր ստացւեց զօրամասի սպայակոյտում, եւ Դրօն շտապեց պահեստից օգնութեան հասցնել 2րդ գնդի 2րդ գումարտա-
կը, որը կանգնեցրեց վրացիների արշաւը :

Ժամը 2-ին ուժգին յարձակման անցաւ 6րդ գունդը՝ շարժելով դէպի 2660 բարձունքը : Կենտրոնական ճակատից անընդհատ տեղեկութիւններ էին ստացւում, որ վրացիները 2660 բարձունքի կողմերից, Մամայից ու Դամիա-
յից Սադախլու էին քաշում իրենց ուժերը եւ շարժւում դէպի Գիւլ-Բաղի : Եւ որովհետեւ ձախ թեւը չէր շարժւում, Դրօն հրամայեց աջ զօրասիւնին ցոյց տալ վճռական գործունէութիւն եւ մի զօրասիւն ուղարկել դէպի Սադախլու՝ Գիւլ-Բաղիի ուղղութեամբ գործող վրացիներին թիկունքից հարւածելու համար :

6րդ գունդը յառաջացաւ երկու թեւով. մէկը՝ 1 գումարտակ՝ Գիւնաչ-
Թափայից 2660 բարձունքի լանջերով շարժեց դէպի Լամբալու եւ Սադախ-
լու : 6րդ լեռնային մարտկոցի 2 թնդանօթը կրակ բաց արին Սադախլուի վրա . 2660 բարձունքի վրա դրւեց մի պահակ : Միւս գումարտակը գործում էր Գա-
սումլուի եւ Կաչաղանի շրջանում :

Միաժամանակ, Սադախլուի վրա կրակ բաց արեց եւ 7րդ լեռնային
մարտկոցը, եւ 2րդ գնդի 3րդ գումարտակը 2702 բարձունքից սկսեց հարաւից
իջնել դէպի Սադախլու : Զրահապատը, առաջ անցնելով, օգնում էր 3րդ
գումարտակի էջքին :

Ձախ թեւի վրա շարունակւում էին կատաղի կռիւները. վրացիները
տարածւում էին Գեղեք-Բուռունի ուղղութեամբ :

Ժամը 3-ի մօտերը, 6րդ գնդի 2րդ գումարտակը սկսեց մօտենալ 2660
բարձունքի կատարին : Վրացիները բաց արին ուժեղ գնդացիրային կրակ,
բայց մերոնք առաջ շարժեցին գնդակների տարափի տակ՝ պատրաստ անց-
նելու սւինամարտի : Վրացիները խուսափեցին սւինակուից եւ ժամը 4 ու
կէսին փախան : 2660 բարձունքը անցաւ հայերի ձեռքը, որոնց առաջաւոր
մասերը սկսեցին իջնել դէպի Մամայ՝ կտրելով Սադախլուի ճակատում գոր-
ծող վրացական զօրքերի թիկունքը : Երեկոյեան 6րդ գնդի ձախ զօրասիւնը
դրաւեց Լամբալուն, իսկ 2րդ գնդի 3րդ գումարտակը ներս խուժեց Սադախ-
լուի հարաւային մասը :

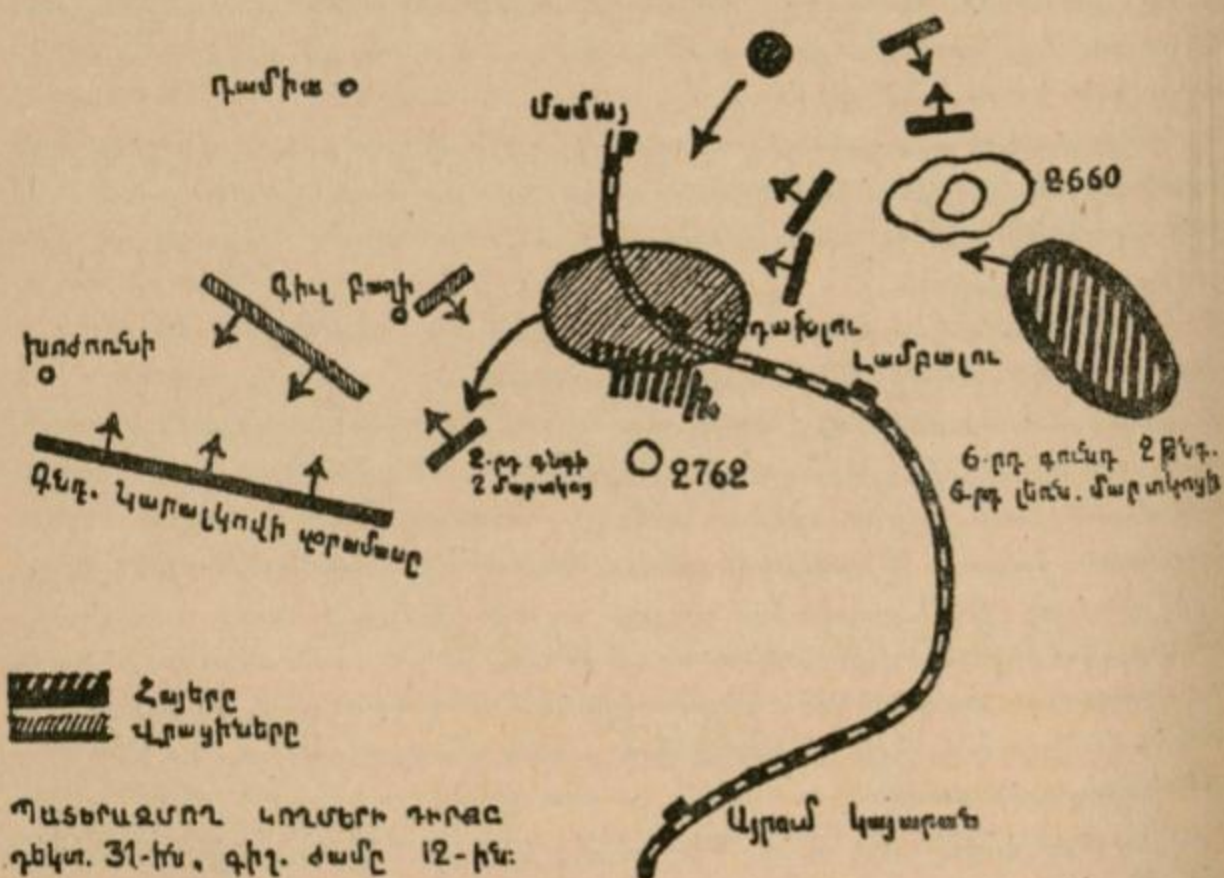
Գիշերը կռիւը դադարեց : Թիկունքից կտրւած՝ վրացիները կանգնեցին
Գիւլ-Բաղիի շրջանում եւ սկսեցին կամաց-կամաց յետ քաշւել : Մեր ձախ
զօրամասը բռնեց բարձունքները Խոթոռնիի, Գիւլ-Բաղիի ու Բարդաձորի
գլխին :

Ճակատամարտը դեռ չէր լրացած, բայց արդէն ժամը 12 էր, եւ կռուող կողմերը կանգ առին իրենց դրաւած տեղերում: Պատերազմը վերջանում էր:

Ո՞վ էր յաղթողը այս պատերազմում: Վրացիները պնդում են, որ դեկտ. 31-ի ճակատամարտը վերջացաւ իրենց յաղթանակով: Եթէ պայմանաժամը չլրանար, ասում են նրանք, վրաց զօրքը առաջ կերթար յաղթական, եւ հայկական բանակի կատարեալ պարտութիւնը կը դառնար անխուսափելի: Ո՞չ, պատասխանում են հայերը, եթէ պայմանաժամը չլրանար, հայ զօրքերը յաջողութեամբ կիրականացնէին շրջափակման ծրագիրը, եւ զօր. Մազնիեի զօրքերը ամբողջովին գերի կընկնէին հայերի ձեռքը:

Վրացիները ասում են՝ մենք յաղթեցինք, հայերը ասում են՝ մենք յաղթեցինք: Ո՞ւմ է իրաւունքը: Պատասխանը թո՛ղ ռազմագէտները տան. ճակատամարտի դաշտի քարտէսը երկու կողմին էլ հիմք է տալիս մնալու իր համոզման մէջ:

Եւ, իրօք, ուշադրութիւն դարձրէ՛ք ճակատամարտի քարտէսին — ուժերի ի՞նչ տարօրինակ դասաւորութիւն: Հայ ու վրացի զօրամասերը խառնուել են իրար. վրացիները մտել են շատ խորունկ հայկական շրջանը, հայերը սպառնական՝ անցել են վրացիների թիկունքը: Կը դիմանայի՞ն կորուկովի զօրամասերը վրացական դրոհին, կը կարողանայի՞ն վրացիները մաքրել թիկունքը հայկական խուժումից. կը կարողանա՞ր Մազնիեւը տոկալ Դրոյի հարածին: Այս հարցեր մնում են անպատասխան*):

*) Ինչքան էր մարդկային կորուստը պատերազմում — դժուար է ասել: Մեր ձեռք ընկած պատահական տեղեկութիւններից երևում է, որ միայն 4րդ գնդից սպանւել էր 41

Այսպէս թէ այնպէս, հայ-վրացական պատերազմը վերջացաւ: Բանակները կատարեցին իրենց պարտականութիւնը: Խօսքը անցնում էր քաղաքագէտներին:

**

Քաղաքագէտների գործը, սակայն, հեշտ չէր լինելու. պատերազմն ու յարակից դէպքերը չափազանց շատ էին լարել կրքերն ու խառնափնթորել կացութիւնը: Մանաւանդ, վրաց կառավարութիւնը եռանդ չէր խնայել այդ ուղղութեամբ. պատերազմի ընթացքում հայերի վիճակը վրաստանում ոչ ընչով չէր տարբերուում այն վիճակից, որ ստեղծւել էր Թիւրքիայում, պատերազմի օրերին: Հայաստանի դրամները բանկերից եւ հայկական պետական գոյքերը գրաւեցին:

Հայաստանի ներկայացուցչութիւնը փակւեց: Վրահայոց Ազգ. Խորհուրդը փակւեց: Գաղթականական ու որբախնամ մարմինները փակւեցին: «Աշխատաւոր», «Նոր-Հորիզոն», «Կաւկ. Սլովո» եւ մի շարք ուրիշ թերթեր փակւեցին: Բաղմաթիւ հայ գործիչներ, Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդի դաշնակցական անդամները ձերբակալւեցին: Հայ միլիցիոնները արձակւեցին պաշտօնից: Սկսեց մի այլանդակ հալածանք բոլոր հայերի դէմ անխտիր, զգւելի հայորսութիւն Թիֆլիսի փողոցներում: 1918 թ. յունւ. 8-ին, Վրահայոց Ազգ. Խորհուրդը վրաստանի կառավարութեան ներկայացրեց մի յուշագիր, որ ահելի մանրամասնութիւններ էր տալիս հայերի նկատմամբ գործադրուող կամակայականութիւնների եւ բռնութիւնների:

«Պատերազմական գործողութիւնների սկսելով, ասում էր այդ յուշագիրը, հանրապետութեան կառավարութիւնը վրաստանի հողի վրա ապրող բոլոր հայերին յայտարարեց ռազմադերձ՝ կիրառելով նրանց վերաբերմամբ ճնշումներ՝ բանտարկութիւնների, Քուլթայիսի նահանգն աքսորելու եւ այլ ձեւերով... Հպատակութեան Օրէնքի թերութիւնների պատճառով, պատերազմի հէնց առաջին օրից ստեղծւած թշնամական մթնոլորտը խուզարկութիւններ, ձերբակալութիւններ եւ աքսորումներ կատարող միլիցիայի եւ յատուկ զօրամասի պաշտօնեաների առջեւ, բաց արաւ լայն հեռանկարներ ամէն կարգի ապօրինութիւնների հայերի նկատմամբ՝ ակներեւ կերպով ձերբակալւելիք անձերի ձերբակալութիւնից սկսած մինչեւ բաց ու անպատիժ դրամաշորթութիւն: Հայերի վիճակը է՛լ աւելի վատացաւ, երբ հրատարակւեցին ընդհանուր-նահանգապետի պարտադիր որոշումները, որոնք,

գինւոր, ամհետ կորել 62 եւ վիրաւորել 60, 5րդ գնդից՝ սպանւել էր 19 գինւոր, ամհետ կորել 44 եւ վիրաւորել 14, 6րդ գնդից սպանւել էր 8, ամհետ կորել 11 եւ վիրաւորել 18: Կռիւմներում սպանւեցին հետեւեալ սպաները՝ Վահան Դամիէլեան, Լեւոն Գաբրիէլեան, Յովսէփ Գրիգորեան, Արշակ Մելիք-Շահնազարեան, Մարտիրոս Խոջայեան, Ֆեդոտ Թան, Կոլոճէյ-չիկ, Գրիգոր Սափարեան, Մկրտիչ Տէր-Յովհաննիսեան, Մատթէոս Տէր-Մատթէոսեան, Մկրտիչ Տէր-Պօղոսեան: Վերքերից մեռան սպաներ Սուրէն Տէր-Ղուկասեան, Գեորգ Սուրբան Շուք, Թիլիշէյեւ, Տէր-Գրիգորեանը: Վիրաւորեցին սպաներ Ալեքսանդր Մամեանցը, Սմբատ Չէրիգեանը, Ալեքսանդր Անդրաբատովը, Արամայիս Բաբաշեան-Բաբաշեանը, Տիգրան Ազիզեանը, Լեւոն Վերմիշեանը, Նիկ. Թաթխանեանը (Կուռօ), Դաբրինեանը եւ գինւ. Պաշտօնայ վախտանգ Դաւթեանը:

վարչական օրէնսդրութեան կարգով, ընդարձակում էին ռազմագերիների տեսակները՝ մտցնելով նրանց մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան զօրքերով գրաւած Բորչալուի շրջանն էլ»:

«Այս բոլորի հետեւանքով վրաց իշխանութեան տակ ապրող կէս միլիոն հայ ազգաբնակիչները զրկեց ամէն իրաւունքից, նրա սպառիւք, ունեցւածքը, ազատութիւնն ու գոյքերը դարձան միլիցիայի եւ յատուկ զօրամասի պաշտօնեաների ազատ քմահաճոյքի առարկայ»: «Այն պատրւակով, որ, իբր թէ, Արամեանի շէնքում, ուր Հայ. Ազգ. Խորհրդին կից տեղաւորւած էին եւ մի շարք ուրիշ հիմնարկութիւններ, կատարւում է կամաւորների արձանագրութիւն յօդուտ Հայաստանի, կնքեցին Հայ. Ազգ. Խորհրդի տոմարները եւ գրաւեցին նրա բոլոր նիւթական միջոցները եւ գաղթականներին յատկացւած դեղերն ու դրամները»: Եւ Ազգ. Խորհուրդը փաստօրէն դադարեց դոյութիւն ունենալուց:

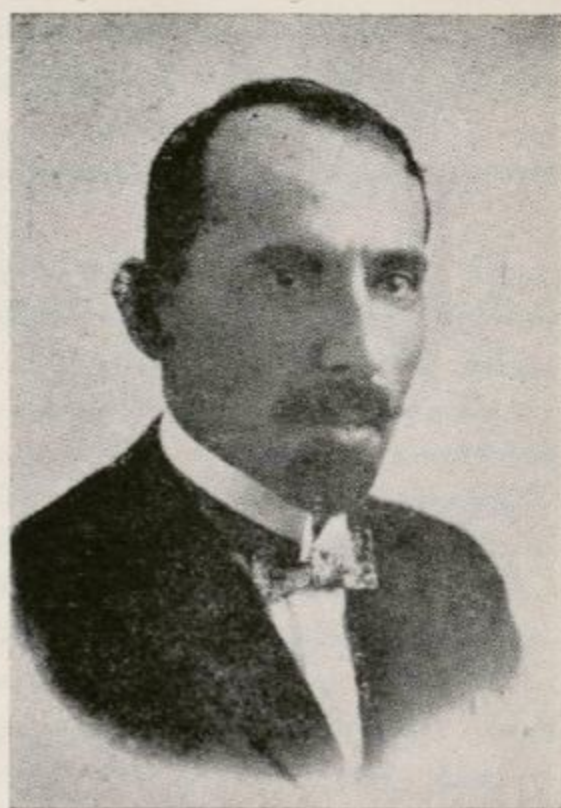
«Ահա երկու շաբաթ է, որ Թիֆլիսի հայ բնակչութիւնը ենթակայ է վարչական իշխանութեան ամէն տեսակ կամայականութեանց: Զինւած միլիցիոներները դիշերները այցելում են, առանց հպատակութեան ու դիրքի խտրութեան, հայերի տները, բռնութիւններ են գործ դնում, առնում—տանում են թանգարժէք իրեր, ձերբակալում են ոչ միայն ոչ հայահպատակ, այլ եւ վրացահպատակ անձանց. ցերեկով շուրջկալներ են կատարում եւ հայերին հարիւրներով քշում են բանտ ու Քութայիսի նահանգը՝ առանց նոյնիսկ հնարաւորութիւն տալու գէթ մնաս—բարեւ ասելու իրենց հարազատներին ու անհրաժեշտ իրեր առնելու. հազարաւոր հայ բանւորներն ու մտաւորականները, որոնց հանում են գործից եւ ուղարկում Մեթեխի բերդը կամ՝ միջնադարեան բանտերի վատագոյն կարգերով գերիների կայանի վերածւած Ներսիսեան դպրոցի շէնքը — սովորական երեւոյթներ են դարձել Թիֆլիսի հայերի կեանքում: Այդ բոլորին զուգընթաց, տեղի են ունենում բոլորովին անմեղ մարդկանց ձերբակալութիւններ՝ դրամ կորզելու նպատակով. մերժման կամ իշխանութեան յայտնելու պարագային սպառնում են զնդակահար անել: Այլասերման աստիճանի մասին կարելի է գաղափար կազմել նրանով, որ միլիցիոներները եւ յատուկ զօրամասի պաշտօնեաները, հաստատել են փրկագնի որոշ սակ՝ 50—ից սկսած մինչեւ 50,000 ռուբլի, եւ սակաւ չեն դէպքեր, երբ միեւնոյն անձին հերթով դիմում ու դրամ են պահանջում երկու հիմնարկութեան ներկայացուցիչներն էլ, եւ եթէ միամիտը յայտնի, թէ ինքը արդէն տւել է, այդ փաստն ինքնին ամրացնում է նոր պահանջողի իրաւունքը»:

Այս բոլորի թագ ու պսակ եղաւ յունւ. 5-ի այլանդակ դէպքը, երբ, կնքւած զինադադարից յետոյ արդէն, Թիֆլիսում տեղի ունեցան հայերի զանգւածային ձերբակալութիւններ: «Միլիցիայի դորձակալները, դրում էր Վ. Ազգ. Խորհուրդը, վայրենիների պէս, բառիս բուն նշանակութեամբ, որսի ելան հայերի դէմ. մի քանի ժամւայ մէջ ձերբակալեցին 6000 հոգի եւ ազատ թողին այն մի քանի հարիւր բախտաւորներին, որոնք տեղն ու տեղը, մարդկանց աչքի առջեւ, կարողանում էին վճարել պահանջւած գումարը կամ, հընարաւորութիւն էին ստանում, միլիցիոներների ուղեկցութեամբ դնալ տուն

Ա. ԽԱՏԻՍԵԱՆԻ ԴԱՀԼԻՃԸ

Ա. ԽԱՏԻՍԵԱՆ
Վարչապետ

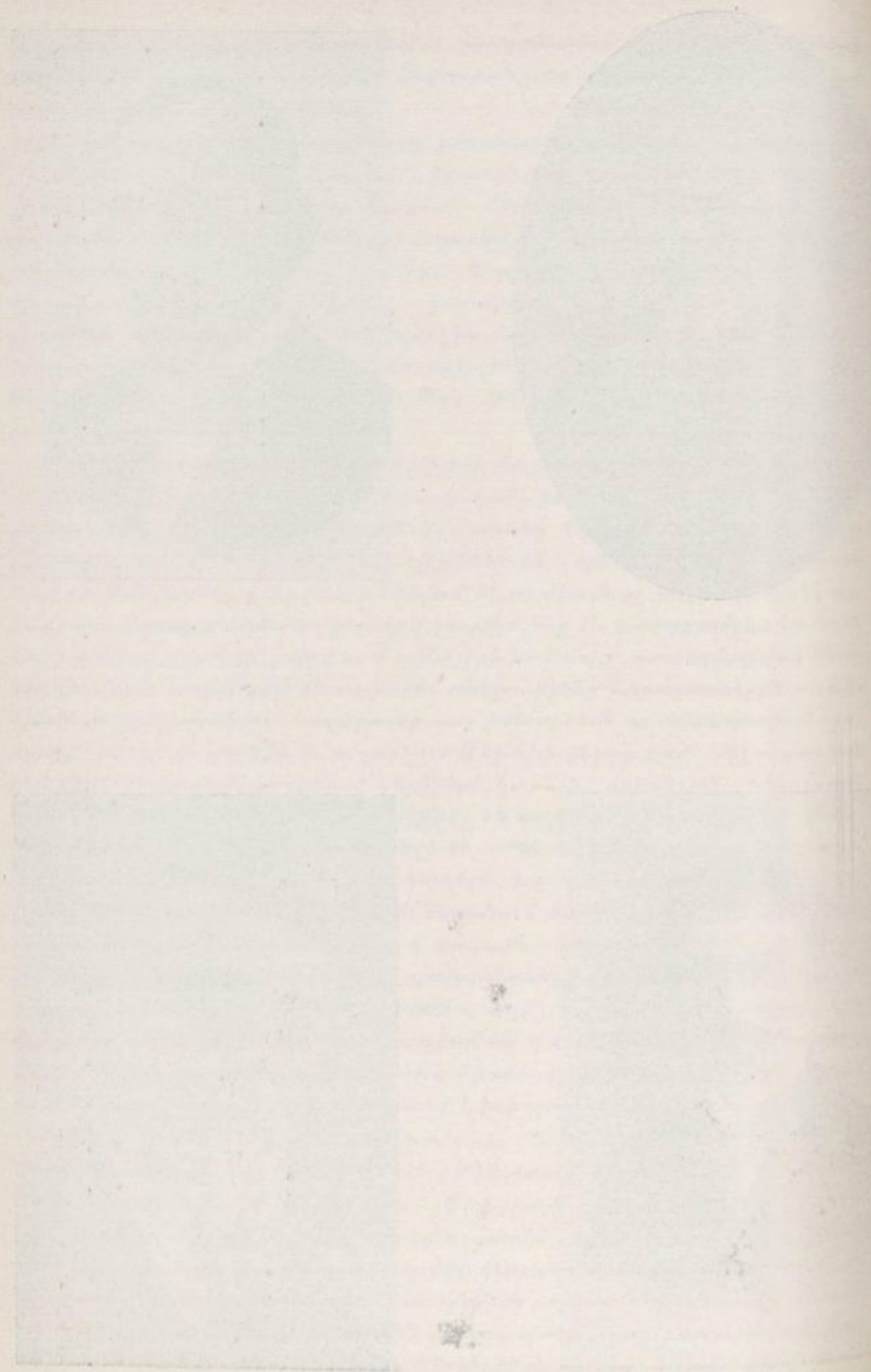
Ս. ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ
Նվաճողական նախարար

Ա. ՉՈՒԿՈՎՍԿԻ
Արդարադատության նախարար

Ն. ԱՐՏԼԱՆԻ
Կրթական նախարար

եւ աւելի մեծ գումար վճարելով՝ ազատել բռնակալների ձեռքից»:

«Եւ եթէ այս ամենը կատարուած էր Թիֆլիսում, դժւար չէ երեւակայել Հայերի վիճակը Վրաստանի գաւառներում, որոնք թողնւած են սեփական ճատաղերին եւ վրաց մամուլի հակահայ քարոզչութեան ոգով տոգորուած տեղական վարչութեան ողորմածութեան»:

Անկասկած, գաւառներում, աւելի վատ էր, քան Թիֆլիսում: Ապօրինութիւններից, թալանից ու բանտարկութիւններից զատ այնտեղ տեղի էին ունենում եւ լիկումներ ու սպանութիւններ, մանաւանդ ժողովրդական գւարդիականների կողմից, որոնք, սովորաբար, մնում էին անպատիժ իրենց արարքների համար: Անտանելի էր Հայերի դրութիւնը, մանաւանդ, Հայկական սահմանին մօտ գտնուող վայրերում, ուր ճնշումներն ու կամայականութիւնները պատերազմից յետոյ էլ չվերջացան: Այսպէս, Բոլնիս-Խաչէն գիւղը վրաց զօրքի կողմից գրաւելու ժամանակ, բնակիչները թողին-հեռացան՝ չկարողանալով տանել որեւէ բան: Գիւղում մնացին մի քանի չքաւոր ընտանիքներ, ծերեր ու որբեւայրիներ: Գիւղը գրաւելուց յետոյ կարմիր գւարդիականները անցան թալանի ու բռնութիւնների: Թալանեցին ամէն ինչ, ուտելիքներ տարին կաղմակերպուած կերպով: Տարին Հաց, ցորեն, դարի, գետնախնձոր, լոբի, ընկոյզ, հագուստ, կարի մեքենայ, պղնձեղէն, երկրագործական պիտոյքներ, արծաթ եւ ոսկի իրեր, կահ-կարասիք, նոյնիսկ բարձերի փետուրը թափեցին եւ կտորը տարին: Ինչ որ չկարողացան տանել, ոչնչացրին: Փչացրին տների դռները, պատուհանները, կարասիքը, մեղրի փեթակները: Տարին կենդանիները՝ կով, ձի, եղ, դոմէշ, ոչխար, հաւ, սաւ: Զինւորներն ու սպաները խմում էին գինի եւ օղի, քէֆ էին անում. բռնաբարում էին գիւղում մնացած կանանց եւ աղջիկներին: Յետոյ, բոլոր գիւղացիներին, առանց սեռի եւ հասակի խտրութեան, հաւաքեցին մի նկուղ եւ պահեցին իրերեւ գերի: Կանանց մի քանի օրից յետոյ բաց թողին, իսկ այր մարդկանց պահեցին երկու շաբաթ եւ ազատ արձակեցին միայն յունւ. 13-ին: Այդ երկու շաբաթւայ ընթացքում գիւղը մաքուր կերպով թալանեցին ու հաւաքուած իրերը փոխադրեցին Եկատերինֆելդ, այնտեղից էլ Թիֆլիս:

Յունւ. 18-ին Բելիյ-Կլիւչ մտաւ վրացական շրջ հեծեալ գունդը, որից յետոյ սկսեցին բռնութիւններն ու թալանը: Զինւորները զանազան պատրուակներով մտնում էին գիւղացիների տները եւ առնում աչքը տեսածը: Ամենից առաջ թալանեցին բոլոր Հայ գաղթականներին. բռնաբարում էին կանանց: Գիւղացիները դանդաղեցին շրջանի կոմիսարին եւ զօրամասի պետին—ապարդին: Բելիյ-Կլիւչից թալանը տարածեց եւ շրջանի գիւղերը՝ Սամդրէթ, Վայխուն, Շամշուլգա, ուր տեղի ունեցան ծեծ ու բռնութիւն:

Սակայն, ամենազգուշի դէպքը պատահեց Բելիյ-Կլիւչի կենտրոնը գրտնրւող ամառանոցում. գիշերւայ ժամը 1-ին մի խումբ գիւղերներ մտան որբանոց եւ կին պահանջեցին իրենց համար: Որբանոցի ծառայող չափահաս կանայք փախան: Զինւորները սկսեցին ծեծել որբերին եւ պահանջել, որ ցոյց տան փախածների տեղը: Այս բռնաբարեցին 10-12 տարեկան երկու որբուհներ ու հեռացան: Երկու օր յետոյ կրկնեց նոյն պատմութիւնը. դարձեալ

ծեծ ու բռնաբարութիւն: Որքանոցի վարչութիւնը դիմեց տեղական իշխանութեան, բայց այդ դիմումը թողնւեց անհետեւանք»:

Այսպիսի քստմնելի տեսարաններով լեցուն են Թիֆլիսի ա'յն օրերի մամուլի էջերը, բայց գիրքը չծանրաբեռնելու համար՝ սահմանափակենք այսքանով: Այս անտանելի դրութիւնը ստիպեց Վրաստանի Պորհրդարանի հայ պատգամաւորներին հարցապնդում ուղղել կառավարութեան: Եւ ի՞նչ. «Առանց կուսակցական խտրութեան, հայ պատգամաւորների մտքրած հարցապնդումը Վրաստանի Պորհրդարանում՝ ազգային հալածանքների մասին, կառավարական կուսակցութեան լուրթեան հետ մէկտեղ այնպիսի թշնամական վերաբերումի հանդիպեց միւս կուսակցութիւնների կողմից, որ, բնականաբար, բարոյական նւիրագործում էր գործւող խայտառակութիւնների: Իսկ ներքին գործոց նախարարի բացատրութիւնը, որը այդ ազգային հալածանքը վերածեց մի քանի անհատ պաշտօնեաների աննշան զեղծումի, չէր կարող հայ հասարակութեան վրա չթողնել ծայր աստիճանի ճնշիչ տպաւորութիւն, մանաւանդ որ այդ բացատրութեան հետեւում էր վերջերս այնքան սովորական դարձած խօսքը դէպի հայ ժողովուրդը տածած յարգանքի մասին, մի խօսք, որ միայն վիրաւորում է ամենակտի հալածանքների պայմաններում ապրող ժողովրդի զգացմունքները»:

Հայերի գլխին թափւող ասօրինութիւնների, հարստահարութիւնների ու ճնշումների մասին բազմաթիւ արձանագրութիւններ ու բողոքագրեր է կազմել Ռուսական Ազգային Պորհուրդը, որ ամենամոռայ զոյներով է ներկայացնում Թիֆլիսի հայերի այն ժամանակայ վիճակը: Մենք զանց ենք առնում ուրիշ բազմաթիւ փաստերն ու վկայութիւնները եւ սահմանափակում ենք հետեւեալ երկու պերճախօս վաւերագրերով: Առաջինը Թիֆլիսի ընդհանուր նահանգապետի տւած վկայականն է ոմն Արտուշ Քէոսապապեանին: Այդ վկայականով Քէոսապապեանին իրաւունք է տրւում ազատ ապրելու Թիֆլիսում. նա «իրքեւ հայ, ենթակայ չէ ձերբակալութեան կամ բանտարկութեան»: (Տես նկար երես 235): Ուրեմն, վկայական չունեցող բոլոր հայերը կարող էին ե'ւ ձերբակալւել ե'ւ բանտարկւել:

Երկրորդը՝ 56 Թիֆլիսաբնակ հայ քաղաքացիների մէկ գրութիւնը, որ լոյս տեսաւ Թիֆլիսի մամուլում: «Մենք, գրում են նրանք, շարունակ լոյեալ եւ անպայման հանդուրժելի ենք մնացել տեղական նոր իշխանութեան վերաբերմամբ, բայց չնայած դրան, Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ բախում ծագելիս՝ փաստօրէն օրէնքից դուրս եւ ազատութիւնից զրկւած յայտարարւեցինք նրա կողմից... Մենք չէինք կարող ռազմագերիներ լինել այն պարզ պատճառով, որ զինւորականներ չէինք: Բացի այդ՝ մենք Հայաստանի հպատակներ չենք: Մեզնից շատերը ընկնում են վրաց պարլամենտի հրատարակած հպատակութեան օրէնքի տակ եւ, հետեւաբար, հանդիսանում են Վրաստանի հպատակներ: Ուրիշները ռուսահպատակ էին եւ շարունակում են իրենց համարել իբր այդպիսին: Վերջապէս, ձերբակալւածների եւ աքսորւածների մէջ կային եւ Պարսկաստանի, Թիւրքիայի եւ այլ հպատակներ: Մեր մէջ կային մտաւորականներ, հիւանդներ, թեւազուրկներ, ոտազուրկներ,

կոյրեր. կային եւ մինչեւ 75 տարեկան ծերունիներ ու 15—16 տարեկան երեխաներ:

«Մեզ ո՛չ մի մեղադրանք չներկայացւեց ձերբակալելիս եւ ձերբակալութիւնից յետոյ: Մեզ հարցրին միայն՝ «Դուք հա՞յ էք» — եւ այդ բաւական էր: Մեզ, առաջին հանդիպող պատահական անձերիս, որ մտել էինք կոմիտարիատ՝ մեծ մասամբ այլ գործով — տուրքեր վճարելու, դանազան տեղեկութիւններ ու թոյլտուութիւններ ստանալու համար — խլեցին մեր ընտանիքից եւ պարապմունքներից եւ թոյլ չտալով հրաժեշտ տալ մեր ճաւորներին, կամ վերցնել ամենից անհրաժեշտ առարկաներն ու որեւէ կարգադրութիւններ անել — ուղարկեցին յայտնի չէ՝ ինչ պատճառով, յայտնի չէ՝ ուր, յայտնի չէ՝ ինչ պայմանաժամով...»

«Շրբ մեզ տանում էին, կայարաններում՝ վագոնների շուրջը հաւաքւում էր բազմութիւն: Նրանց ասում էր, որ ճակատից հայ ռազմագերիներ

Նախնորդական Դոկումենտ

ստորագրուած է իմ Գեներալ-Գուբերնատորի

Գեներալ-Գեներալ-Գուբերնատորի

ՆԱԽՆՈՐԴԱԿԱՆ

3. Դեկտեմբեր 1919 թ.

№ 40

3. տիպի

ՅՈՒՆԻՍԿՈՎ Գ. Պ. Պ. Պ. Պ.

29.

УДОСТОВЕРЕНИЕ.

Дано сие. Келесаба...

...Արմա...

въ томъ, что Тифлисскимъ Генераль-Губернаторомъ разрѣшено ему свободное проживаниеъ въ г. Тифлисѣ и что онъ какъ армянинъ задержанію или аресту не подлежитъ, что подписью и приложеніи печати удостоверяется.

Управляющій канцеляріей

Զ. Մանուկյան

Дѣлопроизводитель

Ս. Մանուկյան

են բերում: Մեզ ստիպեցին զինւորական քայլով առնել Քութայիսի փողոցներով՝ շրջապատւած պահակախմբով ու ժողովրդի բազմութեամբ: Մեզ դարձրին ծաղրանքների ու վիրաւորանքների առարկայ: Մեզ քաղցած պահեցին: Ձերբակալութիւնից միայն երեք օր յետոյ մեզ տւին եղիպտացորենի հաց եւ մի զղւելի կերակուր: Մեզ դատապարտեցին երկու շաբաթ ապրել բանտերում ամենից հակառողջապահական պայմաններում, կեղտոտ յատակի վրա, առանց անկողնի, առանց ջրի...

«Մեզ հետ վարւում էին, որպէս ոճրագործների: Մեզնից ոչ նւազ քան 75%ը այժմ հիւանդ է: Մի քանիսը հիւանդացան բժաւոր տիֆով ու մեռան (երդ.—հաւատ. Պապովեանը, Իսախանեանը, հարմոնիք նւազող Գէորգ — Լէքան): Քութայիսում հիւանդները զուրկ մնացին բժշկական օգնութիւնից: Թախանձադին խնդրանքից յետոյ՝ մի քանիսը զետեղւեցին բանտի հիւանդանոցում բժաւոր տիֆով հիւանդների եւ այլ ոճրագործների կողքին, որոնցից ամէն օր մի քանի հոգի մեռնում էր խնամքի բացակայութեան պատճառով: Բանտի հիւանդանոց տեղաւորւած հայերից մեռան մօտ 10 հոգի, որոնց անունները յայտնի է Քութայիսի հայ քահանային: Բոլոր այդ օրերի ընթացքին՝ մեզնից իւրաքանչիւրը չէր դադարում կախում ունենալ այս կամ այն պաշտօնեայի կամ զինւորի քմահաճոյքից ու կամայականութիւնից: Մեզ տանում էին՝ ատրճանակների փողը մեզ վրա ուղղած, մեզնից շատերին ենթարկում էին պահակապետների եւ զինւորների ծեծին: Շատերին կողոպտեցին, խլեցին դրամները. շատերի վրայից հանեցին քիչ թէ շատ լաւ զգեստը (ուսանող Շամոյեանի, վատման Ալեքսանեանցի, Սարգիս Մուրադեանի, Գ. Խաչատրեանցի եւ ուրիշների): Մեզ յայտնի չէ ձերբակալւածների եւ Քութայիս տարւածների որոշ թիւը. յամենայն դէպս, այդ թիւը հասնում է երկու հազարի: Դրանցից, իրօք, ճակատից բերւած ռազմագերիները 3—4 տասնեակ մարդկանցից աւելի չէին, որոնց նկատմամբ մենք վկայ եղանք առանձնապէս վայրագ վերաբերմունքի: Ձինւորները զրկւեցին տաք հագուստից ու կօշիկից: Սպաններից խլում էին լաւ կօշիկներն ու փոխարինում տրեխներով (չտ.—կապ. Տէր—Ղազարեան): Մի ռազմագերի զինւորի դաշոյնով վիրաւորեց պահակ զինւորը, եւ նա մեռաւ՝ առանց բժշկական օգնութեան: Թիֆլիսում այդ ռազմագերիներից մի քանիսը մտրակով ծեծւեցին՝ Բորչալուի թաթարներից առնւած ձիաւոր պահակների կողմից*): Ներկայացւած փաստաթղթերը, յայտարարութիւնները, հարցաքննութիւն կատարելու մասին խնդիրները, պաշտօնատարների նկատմամբ դանդատները ո՛չ մի արդիւնք չունեցան: Մենք չենք բերում մեր կրած վնասները...

«Մեզնից ոմանք, ձերբակալւած զեկտ. 23-ին եւ աքսորւած Քութայիս, յետոյ դանադան պատճառներով վերադարձած, — Թիֆլիսի ճանապարհին ու հազիւ Թիֆլիս հասած նորէն ձերբակալւեցին եւ մինչեւ անդամ յետ ուղարկւեցին Քութայիս: Եղան դէպքեր, երբ միեւնոյն անձը ձերբակալւեց

*) «Աշխատաւոր», 30 յունւար, 1919 թ.:

մինչեւ չորս անգամ* } :

Այս ամենից հետո է տեսնել, թէ ի՞նչ լարւած յարաբերութիւններ էին ստեղծւած հայերի եւ վրացիների միջեւ — մի բան, որ, ի հարկէ, շատ դժ-
ւարացրեց երկու ժողովուրդների մերձեցման ու բարի հարեւանական համա-
կեցութեան գործը: Պատերազմը մեծ չարիք պատճառեց երկու կողմերին էլ:
Ծիշտ է, նա մասամբ մաքրեց անառողջ մթնոլորտը Հայաստանում, բարձրա-
ցրեց հայ ժողովրդի կորույթը, հայերին տւեց երկաթուղային ու ղինւորական
թանգարժէք նիւթեր, մասամբ թուլացրեց վրացիների յարձակողական ադ-
դայնամոլութիւնն ու հարկադրեց, որ, որոշ չափով, Հայաստանի շահերն էլ
հաշի առնեն, բայց տւեց եւ շատ ծանր հետեւանքներ, որոնց մէջ, առաջին
չարքում, անկասկած, այն չափազանց աննպաստ անդրադարձումն էր, որ
ունեցաւ արտաքին աշխարհում. երկու նորաստեղծ պետութիւնների պատե-
րազմը, իրենց ինքնուրոյն կեանքի արշալոյսին, չէր կարող նկատուել բարե-
նիչ նրանց համար:

Զինադադարի յաջորդ օրն իսկ, հայկական հաշտարար պատւիրակու-
թիւնը Ղարաքիլիսայից հասաւ Թիֆլիս, եւ մի շարք նախապատրաստական
աշխատանքներից յետոյ, յունւարի կէսերին, բացւեց հայ-վրացական խոր-
հրդաժողովը, որը զբաղւեց ո՛չ միայն պատերազմի հաշիյարդարով, այլ
եւ երկու երկրների փոխյարաբերութիւններին վերաբերող բոլոր կարեւոր
խնդիրներով: Հայերի կողմից խորհրդաժողովին մասնակցում էր Ղարաքի-
լիսա ուղարկւած պատւիրակութեան ամբողջ կազմը՝ լրացւած ղինւորական
մասնագէտ զօր. Ղորղանեանով: Վրացիների պատւիրակութեան անդամներն
էին Ե. Գեղեզկորին, Ն. Ռամիշվիլին, Սարախտարաշվիլին եւ զօր. Գեղե-
ւանովը:

Օրակարգի հարցերն էին. 1) փոխադարձ անկախութեան ճանաչումն
ու դիւանագիտական յարաբերութիւնների վերականգնումը. 2) հաղորդակ-
ցութեան եւ երթեւեկութեան պայմանների կարգաւորումը. 3) թրանզիտ.
4) փոստ-հեռագրական համաձայնութիւն. 5) Հայկական կորպուսի դրաււած
դոյքերի վերադարձը. 6) հայկական կառավարութեան պատկանող եւ վրացի-
ներից գրաււած 13 միլիոն ռուբլի գումարը վերադարձնելու խնդիր:

Խորհրդաժողովը աւելց շատ երկար, մօտ 3 ամիս: Վրացիները ակըն-
յայտնի կերպով աշխատում էին ձգձգել՝ քաջ դիտակցելով, որ ինչքան ժա-

*) Չեմք կարող այստեղ չիշել, որ վրացի գերիները Հայաստանում բոլորովին այլ
վերաբերումի էին արժանացել. մի քանի պահում էին առանձին գորանոցներում, ստանում
էին մոյմֆան ուտելիք, որքան եւ զինւորները. սպանների համար տրւել էին յատուկ յարմա-
րութիւններ. մի քանի ստանում էին սպայական ռոմիկ: Վրացական զօր եւ 5րդ գնդերի գերի
ու վիրաւոր զինւորները «Տորբա»-յի խմբագրութեան ուղղած մի նամակով գրում էին, որ
իրենք «հայերի կողմից հանդիպել են ամենաջերմ ու սրտակից վերաբերումի: Թէ քաղաքա-
ցիական եւ թէ ղինւորական իշխանութիւնները զօրծ են դնում ամէն ջանք, որ դիւրացը-
նեն մեր վիճակը: Իսկ մեզ դերի առնող ղինւորների վերաբերումը ամենանորայրականն է,
որից լաւ կարելի է ցանկանալ»:

մանակ անցնի, այնքան դրութիւնը Հայաստանում կը ծանրանայ, հետեւաբար, եւ այնքան հայ պատգամաւորները կը լինեն զիջող: Վէճի դիւսաւոր նիւթը սահմաններէ հարցն էր, որի վերաբերմամբ կողմերը մինչեւ վերջ էլ համաձայնութեան չեկան:

Տեսնելով վրացիների դիտումնաւոր ձգձգումը՝ Հայաստանի կառավարութիւնը փետր. 10-ին հրահանգեց իր պատւիրակութեան՝ մինչեւ մարտ վերջացնել բանակցութիւնները եւ մեկնել Երեւան: Մի պահ զաղարից յետոյ, խորհրդաժողովը վերսկսեց փետր. 28-ին եւ այնուհետեւ աշխատանքները ընթացան աւելի արագ: Ընդունեց փոխադարձ անկախութիւնների ճանաչման եւ դիւանագիտական յարաբերութիւնների վերականգման դաշինքը: Մշակեց Լոռիի չէզոք դատու վարչութեան առանձին կանոնադիր: Մարտ 1-ին ստորագրեց եւ ուժի մէջ մտաւ փոստ-հեռագրական համաձայնութիւնը: Մարտ 4-ին վերականգնեց երկաթուղային հաղորդակցութիւնը. վերացւեցին ճամբորդական արտօնադրերը Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ, բացի զաղթականներից: Մարտի սկզբին բացեց Թիֆլիսի հայկական դիւանագիտական ներկայացուցչութիւնը՝ Մ. Թումանեանի պաշտօնակատարութեամբ. քիչ յետոյ պաշտօնի կոչեց Լ. Եւանգուլեանը: Մարտ 8 Թւակիր յայտարարութեամբ Վրաստանի կառավարութիւնը ճանաչեց Հայաստանի անկախութիւնը, որին ի պատասխան Հայաստանի կառավարութիւնը ուղարկեց հետեւեալ յայտագիրը, որ մարտ 24-ին Թիֆլիսի ներկայացուցչի ձեռքով յանձնեց վրաց արտաքին գործոց նախարարին.

«Մեր կառավարութեան դիւանագիտական ներկայացուցիչը Վրաստանի կառավարութեան մօտ ուղարկել է ինձ 1664, մարտ 8 Թւակիր յայտագիրը, որի մէջ Դուք, պ. Նախարար, Ձեր կառավարութեան յանձնարարութեամբ, յայտնում էք ի դիտութիւն Հայաստանի կառավարութեան, թէ նա ճանաչում է Հայաստանի Հանրապետութիւնը իբրեւ ինքնօրէն անկախ պետութիւն: Հայաստանի կառավարութիւնը լիովին համակիր է այն նկատառումներին, որոնց համաձայն Վրաստանի կառավարութիւնը հարկ է դնել յիշեալ յայտագրի մէջ ծանուցանելու, որ ճանաչում է Հայաստանի Հանրապետութեան պետական ինքնօրէնութիւնն ու անկախութիւնը:

«Սորապէս դիտակցելով Անդրկովկասի հողի վրա կազմւած հանրապետութիւնների շահերի ընդհանրութիւնն ու միութիւնը մի շարք խնդիրներում, որոնք էական նշանակութիւն ունեն նրանց դոյութեան եւ ապահով բարդաւածման համար, Հայաստանի կառավարութիւնը ուրախ է վրաց կառավարութեան այդ ակտը նկատելու իբրեւ ապացոյց համերաշխութեան եւ փոխադարձութեան դիտակցութեան այդ տեսակէտից:

«Իր կողմից Հայաստանի կառավարութիւնը իր պարտքն է համարում հաստատել Ձեր կառավարութեան, որ ինքը ճանաչել է եւ ճանաչում է վրաց դեմոկրատական հանրապետութիւնը իբրեւ անկախ եւ ինքնօրէն պետութիւն: Հայաստանի Հանրապետութեան Արտաքին Գործերի Նախարար՝ Ս. Տիգրանեան»:

Այսպիսով, վերականգնեցին հայ-վրացական յարաբերութիւնները:

ԳԼՈՒԽ Ի.

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒՄ

1919 թվի սկզբից, Հայաստանը հետզհետե սկսեց դուրս գալ այն դժոխային վիճակից, որի մէջ ընկել էր թիւրքական արշաւանքի հետեւանքով:

Ճիշտ է, կացութիւնը դեռ շատ էր ծանր: Թիւրքերի գործած աւերը զգացուած էր չափազանց սուր: Սուլն ու հիւանդութիւնները, որոնք առատ հունձ էին անում 1918 թ. վերջերին, շարունակում էին կոտորել ևւ այժմ: Մանաւանդ, բծաւոր տիֆը, որ փոխարինել էր քոլերային, ամէն օր խլում էր հարիւրաւոր կեանքեր. մարդիկ մեռնում էին հիւանդանոցներում, հանրակացարանների մէջ, տներում ու փողոցներում, ամենքի աչքի առջև: Մեռնում էին զաղթականներն ու տեղացիները, աղքատներն ևւ ունեւորները: Մահը խորութիւն չէր դնում*): Բազմաթիւ թանգազին կեանքեր խլեց նա. ղեկտ. 2-ին մեռաւ հին յեղափոխական, ներքին գործոց նախարարութեան կարեւոր յանձնարարութիւնների պաշտօնեայ Սարգիս Օհանջանեանը (Ֆարհատը), յունւ. 5-ին՝ Հանրապետութեան բժշկա-առողջապահական մասի վարիչ՝ բժ. Զ. Անդրէասեանը, յունւ. 11-ին՝ Հայաստանի անդրանիկ պետական վերահսկիչ Մ. Բերբերեանը, յունւ. 23-ին՝ Երեւանի արքունական պալատի վարիչ Գ. Կամսարականը, յունւ. 30-ին՝ խճուղիների առաջին մասի պետ ինժ. Թորգոմ Նիկողոսեանը: Մեռաւ Երեւանի քաղաքային վարչութեան անդամ՝ Յակ. Յարութիւնեանը, երիտասարդ գործիչ Փառնակ Յակոբեանը: Բծաւոր տիֆին զոհ դնաց ևւ Հայաստանի Հանրապետութեան կերտողն ու մեծագոյն գործիչը՝ Արամը, որ քառասունօրեայ տաժանելի տառապանքներից յետոյ, յունւ. 26-ին փչեց վերջին շունչը: Նրա մահը անդարմանելի հարւած էր Հայաստանի համար, ևւ հասկնալի է այն խորունկ վիշ-

*) Պաշտօնական ցուցակագրութեամբ համաձայն, 1919 թւին, 5 ամսւայ ընթացքին, միայն Երեւանում 3,972 մահւամ դէպք էր պատահել: Ըստ ամիսների այդ մահերը դասաւորւում էին այսպէս. ապրիլ 742, մայիս 764, յունիս 899, յուլիս 766, օգոստ. 801: Երէ Երեւանի այն ժամանակւայ բնակչութիւնը, միջին բով, հաշւեմք 60,000 մարդ, իւրաքանչիւր հազարին կընկնի 161,2 մահ: 1913 թւին Եւրոպական Ռուսաստանում իւրաքանչիւր հազար մարդուց մեռնում էր 27,9 մարդ:

տը, որ պատեց ամենքին. Արամի յուղարկաւորութիւնը փետր. 1-ին համա-
ժողովրդական սուգի օր էր:

Հիւանդութիւնների պակաս թողածը լրացնում էր սովը: Մինչեւ ար-
տասահմանից ալիւր ստացւելը, երկրի բոլոր կողմերից աղեկատուր կոչ ու
հեծկլտանք էր լսոււմ. «հա՛ց, հա՛ց հասցրէ՛ք, մեռնում ենք»...

«Գիւղը ապրում է սովի ճիրաններում, զրում էին վերին-Ղարանլու-
խից «Հայաստանի Աշխատաւոր»-ին (25 ապր.) : Սրանից մի քանի օր առաջ
մի դաղթական սովածութիւնից մեռաւ տեղացի խաչատուրի դռանը: Շատե-
րը, տեղացի թէ դաղթական, հապճեպ փախչում են էս կողմ-էն կողմը, որ-
պէսզի մի կտոր հաց ճարեն: Սրանից 3 օր առաջ 3 հոգի դաղթական սո-
վածութիւնից ճանապարհին մեռել են, այնպէս որ սովը հնձում է:
Գիւղում ապրում է 1000—1200 շունչ դաղթական, իսկ բնակիչ գիւղացիք
2300 շունչ են: Հացի գինը բարձրացել է՝ 1 փութ ցորենը 300—400 ոտւրլու,
դարին՝ 200 ո., ձուռն հատը 1 ո. 20 կ., միւս մթերքները կրկնապատիկ եւ
եռապատիկ գին են ստացել, այն էլ ձեռք չի բերւում»:

Նոր-Բայազէտի Քէօլաղոան գիւղից հեռագրում էին նոյն թերթին
(27 ապր.) . «Ժողովուրդը ապրում է սոսկալի պայմաններում: Սովամահու-
թեան դէպքերը տասնեակներ են հասնում. օր օրի վրայ սաստկանում է:
Խնդրում ենք հաց: Ի սէր Աստուծոյ, մի՛ թողէ՛ք մեռնինք»:

«Ախտայի չրջանի տեղացի եւ փախստական հայութիւնը ծայր աստի-
ճանի սոված է, հեռագրում էին Ներքին-Ախտայից, անհամար դիմումներ
կը լինեն: Սովամահութեան դէպքերը բազմաթիւ են: Եթէ անմիջապէս նը-
պաստ եւ սերմացու չհասնի, ուշ կը լինի»:

Քեչիչքեանդից գրում էին նոյն թերթին (9 մայիս) . «Սոսկալի տեսա-
րաններ... Գաղթականութիւնը նորից գաղթի ճանապարհը բռնած՝ չւում
է դէպի Երեւան: Մերկ, ոտաբորիկ կամ զանազան ցնցոտիներով իր այլան-
դակ մարմնի մի մասը ծածկած եւ ծանրաբեռնւած իր փոքրիկներով՝ գիւ-
ղից-գիւղ թափառում, հաց է մուրում, բայց հաց չի գտնում: Հացի փո-
խարէն կանաչով սնւող գաղթականութեան մէջ յաճախ թունաւորման դէպ-
քեր են պատահում եւ կամ դժւածի նման թափառում են փողոցները՝ անկապ
եւ կցկառուր խօսքեր արտասանելով: Շրջանիս գաղթականութեան մի մասը
դեռ մինչեւ օրս էլ բացօդեայ է անցկացնում իր օրերը ձիւնի, անձրեւի տակ
եւ ցեխերի մէջ: Լինում են դէպքեր, որ սոված, ուժասպառ եղած գաղթա-
կանները թաղւում են ցեխերի մէջ եւ առանց կողմնակի օգնութեան չեն կարո-
ղանում ազատւել այդ դրութիւնից: Աւելի սոսկալի եւ անելանելի դրութեան
մէջ գտնւողների մեծ տոկոսը կազմում է Նախիջևանի ժողովուրդը... Սովն
ու ցաւը մէջք մէջքի տւած հնձում են 17,000 խեղճ գաղթականութիւնը...
Պատահում են, յաճախ, մեռելներ, որոնք 6—7 օրով մնում են գոմերի մէջ,
առանց թաղւելու»:

«Կողբը սովի ճարակ է դարձել, ճշում էին աղահանքից («Հ. Աշխ» 21
մայիս): Հացի գրւանքան 15 ո. է: Նպաստ չստանալու պատճառով սովից
մեռնում են օրական 20 մարդ: Օգնեցէ՛ք մեզ»:

Հ. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԲԱՆԱԿ

ՆՈՎԱՅԻՆ ՍՊԱՅ ԿԱՐ. ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ
Սեւանի նավաշինարանի պետ

ԶՕՐ. ՂԱՄԱԶԵԱՆ
(Հրետամու պետ)

ՀՐԵՏԱՆՈՒ ՎԱՐԺՈՒԹԻՒՆ

ԶՕՐԱՀԱՆԴԷՍ
(Աջ, սրով՝ Զօր. Գ. Արարատեանը)

ՄԱՐԶԱՆՔ

«Ժողովուրդը սովամահութիւնից բնաջնջւեց, նորից աղաղակում էին ներքին-Ախտայից: Կմախքացած մարդիկ խոտ են ճարում, սատկած լէշեր ուտում գիւղերում: Հարիւրաւորներ մեռնում են: Շրջանը ձեռքից գնաց»:

«Քէօսամահմատ գիւղի մեծ մասը, հեռագրում էին մայիս 19-ին Նոր-բայազէտից, կանաչով է կերակրւում: Կանայք եւ երեխաները նման են ուր-ւականների: Ի սէր Աստծոյ, փրկեցէ՛ք մեզ մեռնելուց. հաց հասցրէ՛ք»:

«Գաւառի եւ քաղաքի ազգարնակութեան վիճակը անտանելի է, հա-ղորդում էր Հայաստանի Հեռ. Գործակալութիւնը մայիս 20-ին: Սովամա-հութեան դէպքեր են եղել: Ամերիկեան կոմիտէն 10 օրից ի վեր ոչինչ չի ստա-նում: Ալիւր չլինելու պատճառով ի զուր է մօտ ապագայում ամերիկացիներ-ից որեւէ օգնութիւն սպասել»:

Եւ այսպէս անվերջ ու ամէն կողմից:

Դրութիւնը յուսահատական էր: Մայիսի վերջերին Երեւանի հացարա-ծինը իջեցւեց մէկ քառորդ ֆունտի, իսկ գաւառի ժողովուրդը արածում էր դաշտերում: Սով Արքայի ուրւականը սաւառնում էր Հայաստանի գլխին:

Կառավարութիւնը նախատեսնում էր այդ վտանգը եւ գերագոյն ճիւղ թափում առաջն առնելու: Սակայն, նրա բոլոր դիմումներն ու թախանձանք-ները արձագանգ չգտան ոչ մի կողմից: Անդլիացիք միայն յունւարին Կարսից Ալեքսանդրապոլ բերին 6 գնացք ցորեն եւ ալիւր եւ մի քանի վազոն էլ՝ Շա-բուրից: Աննշան քանակութեամբ ալիւր եկաւ եւ Թիֆլիսից եւ այնուհետեւ մինչեւ ապրիլի վերջերը Հայաստան դրսից մթերք չմտաւ. ապր. 28-ին խնա-մատարութեան նախարարութիւնը ստացաւ 15 վազոն ալիւր:

Յունւ. 22 նիստին, վարչապետ Յ. Քաջաղնունին բերեց հետեւեալ ա-ռաջարկը. «Երկրին սպառնացող սովի առաջն առնելու համար անհրաժեշտ է դիմում անել դաշնակից պետութիւններին, մասնաւորապէս Հիւսիսային Ա-մերիկայի Միացեալ Նահանգներին, օտար շուկաներից (առանձնապէս Ամե-րիկայից) Հայաստան խոշոր քանակութեամբ հաց ներմուծելու համար: Սպառնացող աղէտի ծաւալը պահանջում է, որ այս դիմումը անի Հայաստա-նի Խորհրդի եւ կառավարութեան յանձնարարութեամբ անձամբ ինքը՝ վար-չապետը, իրեւ երկրի ամենաբարձր պաշտօնեան՝ ունենալով ուղեկիցներ պարենաւորման նախարարին եւ ելեւմտական նախարարութեան կողմից մի ձեռնհաս խորհրդատու: Բացի հացի խնդրից, նպատակայարմար եւ կարեւոր է յանձնարարել սոյն անձնաւորութիւններին ա) համաձայնութեան վալ պե-տութիւնների կամ մեծ առեւտրական տների հետ ներմուծելու Հայաստան երկրին պակասող առաջին անհրաժեշտութեան ապրանքներ եւ բ) հնար եղած դէպքում բանակցութիւններ վարել եւ պարզել, թէ ինչ պայմաններով Հա-յաստանի Հանրապետութիւնը կարող կը լինէր դրամական փոխարինութիւն անել արտասահմանում»:

Կառավարութիւնն ընդունեց առաջարկի կարեւորութիւնն ու նպատա-կայարմարութիւնը եւ յանձնարարեց վարչապետին կազմել զեկուցում, նա-խահաշիւ եւ օրինագիծ Հայաստանի Խորհրդին ներկայացնելու համար:

Յունւ. 27-ին վարչապետը ներկայացրեց զեկուցումը, նախահաշիւն

և օրինադիժը, որը ընդունւեց եւ շտապ կարգով մտցւեց Հայաստանի Խորհուրդ: Այս վերջինն էլ, փետր. 4-ին, որոշեց. «Յանձնարարել վարչապետին ուղեւորել Եւրոպա եւ Ամերիկա, դիմել Հայաստանի Խորհրդի անունից դաշնակից պետութիւնների եւ Հիւս. Ամեր. Միաց. Նահանգների կառավարութիւններին եւ խնդրել նրանց օգնութիւնը՝ ներմուծելու երկիր Հայաստանին պակասող պարէնը եւ առաջին անհրաժեշտութեան ուրիշ ապրանքներ: Ուղեւորութեան ծախսերը ծածկելու համար բաց անել վարչապետին 550,000 ռուբլու վարկ»:

Փետր. 15-ին վարչապետի պաշտօնակատար նշանակւեց Ա. Խատիսեանը, իսկ Յ. Քաջաղնունին մեկնեց Թիֆլիս: Սակայն, անգլիական հրամանատարութիւնը երկար ժամանակ արտասահման անցնելու արտօնութիւն չուեց, այնպէս որ Քաջաղնունին ստիպւած եղաւ վերադառնալ Երեւան, ապր. 2-ին նորից ստանձնեց վարչապետի պաշտօնը եւ միայն ապր. 16-ին կարողացաւ մեկնել՝ հետը առնելով ելեւմտական նախարար Ա. Էնֆիաջեանին, դիւղատընտես Յ. Փիրալեանին եւ սպայ Ս. Մելիքեանին:

Նոյն նպատակով, մարտ 12-ին Թիֆլիս դնաց եւ Հայաստանի Խորհրդի նախագահ Ա. Սահակեանը՝ դիմելու համար դաշնակից ներկայացուցիչներին՝ պարէնի ու սերմացուի խնդրանքով:

Հայաստանի Խորհրդի ու կառավարութեան դիմումները, ինչպէս նաեւ արտասահմանում կատարւած աշխատանքները, վերջապէս, լսւեցին, եւ օգնութիւնը շատ շուշացաւ: Այս անգամ օգնութեան հասնողը Ամերիկան էր՝ Միացեալ Նահանգների պարենաւորման դիկտատոր Հուլէրը, Եւրոպայի փրկիչը յետպատերազմեան սովից: Հուլէրը եղաւ եւ Հայաստանի ժողովրդի իրական փրկիչը: Ինչ եւ լինի մեր վերաբերումը դէպի Ամերիկայի քաղաքական դերը հայկական խնդրում, ամերիկեան մարդասիրական նպատան ու պարէնը երբեք չենք մոռանայ, չպէ՛տք է մոռանանք:

Մայիսի քսանին Բաթում եկաւ ամերիկեան առաջին նաւը 125,000 փութ ալիւրով, մի շարաթ անցած, հառաւ եւս 600,000 փութ: Այդ մթերքը Հայաստան փոխադրելու համար վրաց կառավարութիւնը հայկական կառավարութիւնից պահանջեց 579 վազոն եւ 14 շոգեշարժ, ա'յն ժամանակ, երբ Հայաստանի ունեցած վազոնների ընդհանուր թիւը 520 էր եւ շոգեշարժներին՝ 16: Պէտք եղաւ ամերիկացիների եւ անգլիացիների միջամտութիւնը, և օրով կանգնեցւեց Հայաստանի երկաթուղային մարդատար հաղորդակցութիւնը եւ բոլոր միջոցները յատկացւեցին ալիւրի փոխադրութեան:

Ամերիկեան ալիւրի հասնելով՝ կամաց-կամաց սովը մեղմացաւ, երկիրը սկսեց մտնել բնականոն հունի մէջ, եւ ժողովուրդն ու կառավարութիւնը կարողացան նւիրել երկրի վերաշինութեան ու պետութեան կազմակերպման գործին: Յունիսին կառավարութիւնը հնարաւորութիւն ստացաւ Ախալքալաքի ժողովրդին էլ հաց հասցնել. վրաց կառավարութիւնը, որ այնքան եռանդ էր թափում Ախալքալաքը ստանալու համար, սովից կոտորւող ախալքալաքցիներին օգնելը իր պարտականութիւնը չէր համարում*):

*) 1919 թ-ի ընթացքում Հայաստանը Ամերիկայից ստացաւ 1,295,243 փութ ալիւր:

Որքան էլ դժուար լինէր կացութիւնը, սովն ու հիւանդութիւնները չէին ալլելս հայ ժողովրդին զրազեցնող գլխաւոր ցաւերը: Կառավարութեան առջեւ կանգնած էին մի շարք պետական ու ազգային լուրջ խնդիրներ, որոնց մէջ առաջին տեղը բռնում էին սահմանների ընդարձակման եւ ներգաղթի հարցերը: Հարցեր, որոնց վերաբերմամբ Անդրկովկասի անգլիական հրամանատարութեան բռնած վարանոտ կամ անբարենպաստ դիրքը արդար դժգոհութիւն էր պատճառում հայերին: Մարտ 26-ին Հայաստանի կառավարութիւնը զօր. թոմսընին ներկայացրեց՝ մի ընդարձակ յուշագիր, որով պահանջում էր անյապազ լուծել Ղարաբաղի, Կարսի ու Շարուրի եւ ներգաղթի խնդիրները, ինչպէս նաեւ պարենաւորման, հաղորդակցութեան, տնտեսական ու ղինւորական մի շարք հարցեր:

Մասնաւորապէս սուր վրդովում էր առաջ բերում անգլիացիների գործելակերպը Զանգեզուր—Ղարաբաղի եւ Կարսի հարցերում: Կարսը այդ ժամանակ կառավարում էր թիւրքերի նշանակած տեղական կառավարութեան՝ Շուրաջի ձեռքով, որը խիստ թշնամական էր տրամադրւած դէպի հայերը եւ աշխատում էր Կարսում պահել թիւրքիայի տիրապետութիւնը կամ, եթէ այդ անհնար է, ստեղծել Կարսի, Բաթումի եւ Ախալցխայի շրջաններից առանձին անկախ պետութիւն՝ Հարաւ-Արեւմտեան Անդրկովկաս անունով: Անգլիացիք չէին ուզում զրդուել մահմետականներին եւ զանազան պատրւակներով արգելք էին լինում, որ հայերը գրաւեն Կարսը: Հայաստանի կառավարութեան յամառ պնդումների վրա, 1919 թ. յունւ. 8-ին, Արեւմտեան Անդրկ. բրիտանական ուժերի հրամանատար զօր. Զորենտիէ—Ուսկերի եւ Հայաստանի արտ. գործ. նախարար Ս. Տիգրանեանի միջեւ կնքեց Կարսի մասին մի համաձայնութիւն, որով, մինչեւ հաշտութեան դաշնագրի ստորագրումը, Կարսում պիտի նշանակէր անգլիական ղինւորական նահանգապետ, քաղաքացիական իշխանութիւնը պիտի կազմէր հայերից եւ ղինւորական նահանգապետի ենթակայ՝ վարէր պիտի քաղաքի ու նահանգի քաղաքացիական գործերը: Հայկական պաշտօնէութիւնը պէտք է պատրաստ լինէր Ալեքսանդրապոլում եւ յունւ. 12-ին ղինւ. նահանգապետի հետ պիտի անցնէր Կարս: Համաձայնագրի մէջ մանրամասն նշանակւած էին երկաթուղու եւ հեռագրի ու փոստի թուրքերից փոխանցելու աստիճաններն ու կառավարութեան եղանակը. — մինչեւ Կարս բոլորովին հայ պաշտօնեաներ, Կարսում՝ խառն, սահմանում՝ թուրք-անգլիական՝ ղինւ. նահանգապետի հսկողութեան տակ:

Համաձայնագրի 10րդ եւ 11րդ կէտերում ամփոփւած էր ոչ-հայ տարրի

256,758 փ. ցորեն, 125,000 փ. լոբի, 68,563 փ. բրինձ, 20,000 փ. կորեկ, 8,010 փ. եգիպտացորեն, 10,738 փ. վարսակ, 5,950,000 տուփ խտացւած կաք, 12,000 փ. կակաօ, 44,000 փ. շաքար, 5,000 փ. ճարպ, 1,500 փ. բէյ: Համաձայն կնքւած պայմանի, 1920 թ.ի սկզբին էլ գալու էր 2,170,000 փ. ալիւր: Ամերիկայից ստացւող ալիւրից 238,449 փութ ուղարկեց Ախալքալաք: Ալիւրի մի մասն էլ գրաւեց վրաց կառավարութիւնը, իբրեւ փոխադրութեան վարձագին:

կառավարութեան ձեւը. յիշում էր, որ «մահմետականները վախենում են հայկական վարչութիւնից, հետեւաբար, անհրաժեշտ է գործել զգուշութեամբ եւ ցրւել ամէն վախ ցոյց տալու համար, որ հայերը ընդունակ են մոռնալու ցեղային նախապաշարումները, երբ որ իշխանութեան գլուխ են կանգնում»: Մասնաւորապէս հրահանգւում էր խիստ լինել ժանդարմաների գործած ճնշումների եւ բռնութիւնների դէմ. «Սա կը լինի հիանալի յաջողութիւն հայկական իշխանութիւնների համար եւ կառավարութիւնը արժանի կը լինի դաշնակից պետութիւնների շնորհաւորութեան, եթէ մինչեւ Անդրկովկասի ապագայի որոշումը հաշտութեան խորհրդաժողովի կողմից, անդորրութիւնը չխախտւի»: (10րդ կէտ):

12րդ կէտում ասւում էր, որ այս համաձայնութիւնը արդեւք չէ, որ հայերը հետապնդեն իրենց պահանջները հաշտութեան վեհաժողովի առջեւ:

Այս համաձայնութեան հիման վրա, անգլիական զինւորական նահանգապետն ու հայկական գլխաւոր պաշտօնէութիւնը մեկնեցին Կարս: Բայց հայկական իշխանութեան երեւալը Կարսում Շուրայի կողմից ընդունւեց թշնամաբար ու սպառնալիքներով, եւ անգլիական նահանգապետի խորհրդով հայերը հեռացան Ալեքսանդրապոլ: Այսպիսով, անգլիացիները, մի տեսակ, ճանաչեցին Շուրայի իշխանութիւնը:

Կարսի, Արդահանի եւ Բաթումի շրջանների մահմետականները զիմեցին Փարիզի խորհրդաժողովին, Ուիլսոնին, Պուանկարէին ու Լոյդ Ջորջին՝ բողոքելով իրենց շրջանները հայերին եւ վրացիներին յանձնելու դէմ եւ պահանջելով ճանաչել իրենց անկախութիւնը: Նրանք յայտնում էին, որ հայերը կոտորել են հարիւր հազար մահմետականներ:

Այս դէպքը, ինչպէս եւ ուրիշ առիթներով անգլիացիների ցոյց տաւ թրքասիրութիւնը սատիկ յուզում ու զայրոյթ պատճառեց հայկական շրջաններում: Մարտ 6-ին, Հ. Հ. Պատւիրակութեան դրած մի նամակում, որտ. գործոց նախարար Ս. Տիգրանեանը երկարօրէն, կանգ է առնում այն օրերի անգլիացիների հետեւած քաղաքականութեան վրա: «Կարսի դէպքը, զրում է նա ի միջի ալոց, շատ վատ եւ ընդարձակ հետեւանքներ ունեցաւ, ինչպէս եւ սպասում էին: Թուրքերը տեսան, որ բաւական է ցուցադրել որեւէ հակառակութիւն եւ բողոք հայերի, Հայաստանի կառավարութեան դէմ, եւ Անգլիան խեղոյն եւ եթ հանդէս կը դայ զսպելու, կասեցնելու մեր կառավարութեան ամէն մի ներգործական քայլն ու ծրագիրը: Բրիտանական զօրահրամանատարութիւնը Անդրկովկասի մի շարք ակտերով աւելի եւ աւելի ոյժ է տալիս թուրքերի այդ համոզմանը:

«Մեր զօրամասերը առաջ էին ընթանում դէպի Շարուր, Նախիջեւան, Զուլֆա՝ օսմանեան զօրքերի դատարկած այդ վայրերը գրաւելու. թուրքերը զիմադրում էին: Վօլչի Վարօտայից (Երևանի եւ Շարուրի ուեղդների սահմանակից) մեր զօրամասը յետ եկաւ մինչեւ Դաւալու (հայ-վրացական պատերազմի ժամանակ), յետոյ պատրաստեց նորից առաջ գնալ: Եկան Շարուրի եւ Նախիջեւանի թուրքերի ներկայացուցիչները. մեր կառավարութեան հետ բանակցեցին. համաձայնեցինք, թէ 8—10 օր մեր զօրքը Դաւալուից ա-

ռաջ չի շարժւի, մինչեւ որ նրանք կերթան կը պատրաստեն խաղաղ ժողովուրդը, թէ հայոց զօրքը իրենց որեւէ վնաս չի հասցնելու, եւ կը դան ընդատաջ հայ զօրքն ու հայ ադմինիստրացիան խաղաղ եւ հաշտ ընդունելու. բայց վրա հասաւ անգլիական կապիտան Լօտէնը, անցաւ Նախիջևան տեսնելու՝ ինչ կայ, ինչ չկայ... եւ իր զեկուցման հետեւանքով նշանակեց Նախիջևանի բրիտանական զօրական նահանգապետ եւ փոխ-գնդապետ, յետոյ եկաւ Երեւան պահանջելու, որ մեր զօրքերը յետ քաշեն նոյնիսկ Դաւալուից հիւսիս... Ոչ առանց զժառնգութեան համաձայնութեան եկանք երիտասարդ փոխ-գնդապետի հետ, որ մինչեւ Վօլչի Վարօտան մնայ մեր ադմինիստրացիան, բայց մեր զօրքը յետ կը բերենք այդ շրջանից՝ թողնելով մի փոքրիկ խումբ (50 հոգի) Դաւալուում. բրիտանական մի զօրամաս կը լինի այդ տեղը, որը կը պաշտպանէ կարգը եւ խաղաղութիւնը: Ուրեմն, Շարուրն ու Նախիջևանն էլ մեր ձեռքից դնաց (թո՛ղ ժամանակաւորապէս), դառաւ բրիտանական զօրական նահանգապետութիւն (կարսի օրինակով), եւ մենք պարտաւորեցինք նոյնիսկ դրան սահմանակից մեր տէրիտորիայում (Վէդի Բասար) զօրք չպահել:

«Նոյն խաղը խաղալու լուրջ պատրաստութիւններ են տեսնում թուրքերը այժմ Սուրմալուում...»

«Ղարաբաղը բրիտանական հովանաւորութեան տակ Ազրբէջանի գեներալ-նահանգապետութեան մէջ է գցւում:

«Ախալցխան, Ախալքալաքը Բաթում—Կարսի թրքութեան ձեռքն են անցել ռազմական եղանակով՝ վրացիների զօրքերը պարտւելով:

«Այսպիսով, Անդրկովկասի թրքութիւնը բրիտանական զօրահրամանատարութեան օրով աւելի նպաստաւոր պայմանների մէջ է գտնւում, քան գերման-օսմանեան յաղթական օկուպացիայի ժամանակ:

«Փաստեր ու հանգամանքներ են սրանք, որոնք լուրջ մտածմունքների եւ ծանր մտատանջութիւնների տեղիք են տալիս մեզ...»

«Անշուշտ, գլխաւորապէս պատճառը անգլիական գինւած ուժերի թուլութիւնն է այստեղ: Ինչպէս Գերմանիան ամառն ու աշնանը տեղի էր տալիս թիւրք հրամանատարութեան պահանջների ու քմահաճոյքների առաջ, այնպէս էլ այժմ անգլիական զենեակներն են նահանջում օսմանեան օֆիցէրների այս նւաճողական ծրագիրների եւ գործունէութիւնների առաջ... Որովհետեւ արձանագրածս փաստերը հայերի յաղթահարումը չէ միայն, այլ աւելի եւս Անգլիայի պարտութիւնը: Բրիտանական զօրական նահանգապետութիւնները լոկ մի քօղ են, նուրբ ու թափանցիկ, որի տակից պարզ երեւում է իրական թուրքական իշխանութիւնն ու ոյժը:

«Սակայն, թւում է թէ մի ուրիշ պատճառ էլ կայ: Անգլիացին չէ հաստատում հային, աւանդաբար համարելով սրան անուղղելի ռուսասէր, ռուսական օրէնսդատացիայի անյողդողդ հետամտող... Բնորոշ է, որ գեն. Պօրէստիէ Ուօկկերի պահանջով կամաւորական Զօրաբանակի ներկայացուցիչը հեռացաւ Երեւանից դէպի Եկատերինոզար. այդ մի նոր փաստ է ապացուցանելու Անգլիայի ունեցած վերաբերմունքը դէպի Ռուսիայի ներկայութիւնը

Անդրկովկասում: Այն համարումն ու այս վերաբերմունքն է, որ տրամադ-
րում է բրիտանական զորահրամանատարութեան չնպաստել մեր ուժերի կազ-
մակերպմանը եւ զօրեղացմանը թուրքութեան դէմ Անդրկովկասում, որով-
հետեւ թուրքն է նրա աչքում ամենավտանգելի պատւարը Ռուսիայի դէմ
այստեղ: Նա զիջում էր մեզ Կարսը, բայց հէնց որ տեսաւ, որ այնտեղ աւելի
վստահելի եւ ոչ աննշան հակառուսական ոյժ կայ յանձին թրքութեան, իս-
կոյն շտապեց ուղղել իր այդ սխալը. Կարսը տւեց թուրքերին... եւ ոչ միայն
Կարսը:

«Կարսի նահանգի համար բրիտ. զօրահրամանատարութիւնը մինչեւ
1000 հոգուց բաղկացած միլիցիա է կազմակերպում. հաւաքում է տարրեր,
որոնք կը ծառայեն իրեն ռոճիկի համար, առանց քաղաքական ձգտումների
(օրինակ, օսեր, ռուս հին ստրաժնիկներ). հայի չեն ընդունում «առ այժմ»,
որովհետեւ տեղական թուրքերը գրգռած են հայերի դէմ (այս է պաշտօնա-
կան պատճառարանութիւնը), բայց թւում է, թէ Անգլիան չէ ուզում յենեւ
որեւէ հայ ուժի վրա, որովհետեւ իր կարծիքով (եւ, դժբախտաբար, ոչ մի-
այն իր կարծիքով) հայն աւելի է ռուս, քան ռուսն ինքը, եւ չէ կարելի յեն-
եւ հայի վրա, երբ Ռուսիայի դէմ բան է ծրագրւում:

«Մեր հաւատարիմ վերաբերմունքը դէպի Ռուսիան գիտէք թէ ինչ չա-
փով է գնահատւել եւ մեզ օգուտ բերել. գիտէք, որ ներկայիս այդ վերա-
բերմունքը չէ կարող սոսկ պղատոնական սիրոյ չնմանւել, որը ունայն է եւ
անիրական փոխադարձաբար. սակայն, անօգուտ լինելով՝ վնասակար է
այսօր եւ վաղը, իսկ վաղը չէ միւս օրը թէ ինչ է լինելու, ոչ ոք չի իմանում:

«...Ամէն կողմից մեզ շրջապատել է թուրքական վտանգը, սպառնա-
կան եւ յանդուգն. մեր քաղաքական ծրագրին հակառակ թուրքիան առաջ է
տանում իր ծրագրերնրը Հայաստանի վերաբերմամբ, որոնց մէջ հայ տարրի
Ֆիզիքական բնաջնջումը էական եւ հիմնական կէտն է հանդիսանում, եւ
մենք ոչինչ գրաւական եւ վստահութիւն չունենք, թէ անգլիական զօրահրա-
մանատարութիւնը ցանկութիւն ու կարօտութիւն ունի մեզ փրկելու այդ վը-
տանգից, որը, կրկնում եմ ու պնդում. — այսօր էլ իրական է եւ սպառնա-
կան ոչ պակաս, քան ամիսներ առաջ:

«Բրիտանական զօրահրամանատարութիւնը արգելեց մեզ գրաւել Հա-
յաստանում որոշ կարեւոր վայրեր, կարեւոր թէ ստրատէգիական, թէ ռազ-
մամթերքի (Կարսի պահեստները) տեսակէտով. այդ բոլորը մնաց թուրքերի
ձեռին. մեր քայլերն ու ընթացքը կաշկանդւած են, թուրքերինը՝ ազատ. մեզ
օգնող չկայ, թուրքերին աջակից են եւ ղեկավար թուրքիան իր օֆիցէրներով
(նոյնիսկ բարձրաստիճան), ռազմամթերքով եւ ռազմական ամէն տեսակ
զործիքներով...

«Կառավարութեան կողմից ձեր յատուկ ուշադրութիւնը հրաւիրելով
այս փաստերի եւ հանգամանքների վրա՝ խնդրում եմ, որ ամենալուրջ դի-
մումներով ում հարկն է յաջողեցնէք, որպէսզի.

«1) Անդրկովկասից եւ թուրքիայի նախկին վիլայէթներից հեռացնեն
չուտափոյթ թուրքական ուժերն ու զօրականները սպառնալով, որ այդ ու-

ժերը կողմից որեւէ զինւած զործառնութեան դէպքում պատիժ եւ պատասխանատուութիւն կը կրի Թիւրքիան :

«2) Թէկուզ փոքր զօրամասեր (անգլիական, Ֆրանսիական, ամերիկեան) ուղարկեն Տրապիզոն-Էրզրում-Սարիղամիշ-Կարս-Նախիջեւան-Ջուլֆա-Շուշի. Կարսում եւ ալ տեղերում եղած անգլիական զօրախմբերը դէմօրիկ-զացիայի են ենթակայ եւ հեռանում են) :

«3) Աջակցեն մեր զօրքերի կազմակերպմանը եւ սպառազինմանը (փամ-փուշտ, հրացան, զնդացիք...) :

«4) Հայաստան փոխադրեն հայ զօրամասերին եւ զօրականներին զանազան երկիրներում ներկայումս գտնուող՝ օժտելով նրանց հարկ եղած ռազմական միջոցներով եւ նիւթերով :

«Այս մասին Ձեզ նաեւ հեռագրում ենք՝ խնդրի ստիպողականութիւնը աչքի առաջ ունենալով» :

Իսկ խնդիրը, իրօք որ, ստիպողական էր : Հայաստանը խեղդւում էր՝ կծկւած նեղ լեռներում ու ձորերում : Գարունը վրա էր հասնում. պէտք էր զաղթականութիւնը վերադարձնել իր տեղերը, ցանքս անել յաջորդ տարւայ համար, կառավարութիւնը ազատել խնամատարի ու որրապահի դերերից : Այդ էր պատճառը, որ հայկական ներկայացուցիչները ոմրակոծում էին դաշնակիցներին հեռագրներով ու յուշագրերով՝ պահանջելով անմիջական կարգադրութիւն Հայաստանի սահմանների ընդարձակման համար :

Ապրիլ ամսից սկսած, Անդրկովկասի անգլիական հրամանատարութեան քաղաքականութիւնը զգալի կերպով փոխւեց յօգուտ հայերի, եւ Հայաստանի սահմանների ընդարձակման խնդիրը ստացաւ նոր մղում : Հայկական կառավարութեան եւ անգլիական բարձր հրամանատարութեան համաձայնութեամբ, որոշեց հայ-անգլիական ուժերով գրաւել Կարսը : Կարսի զինւորական նահանգապետ կարգւեց գնդ. Թեմրըրլէյը, ապր. 12-ին քաղաքացիական նահանգապետ նշանակւեց Ստ. Ղորղանեանը եւ հայկական գրաւող զօրամասի պետ՝ զօր. Յովսէփեանը : Հայ եւ անգլիական զօրքերը, երկաթուղով ու խճուղիով շարժւեցին առաջ եւ, առանց դիմադրութեան հանդիպելու, ապր. 24-ին, մտան Կարս : Շուրան, Շիւքրի փաշայի դրդումով, փորձեց հակառակութիւն ցոյց տալ, բայց անգլիացիք ձերբակալեցին Շուրայի անդամներին եւ ուրիշ աչքի ընկնող թուրքերին, մօտ 150 հոգի, եւ արտակարգ զնացքով ուղարկեցին Մալթա կղզին : Շիւքրի փաշան յաջողեց փախչել :

Առաջին օրերը, իշխանութիւնը եւ քաղաքի ու բերդի պահակութիւնը անում էին անգլիական զինւորները. ապր. 28-ին իշխանութիւնն ամբողջապէս փոխանցւեց հայերին. անգլիական զինւորներին փոխարինեցին հայերը. բերդապետ նշանակւեց փոխ-գնդ. Մատլէյեւը :

Մայիս 2-ին հայերի ձեռքն անցաւ Արփաշայ-Սարիղամիշ երկաթուղին, եւ մայիս 4-ից սկսւեց կանոնաւոր երթեւեկութիւնը :

Մայիս 9-ին հայկական զօրքերը գրաւեցին Մերզենեկը, մայիս 13-ին,

առանց կռիւ, մտան Օլթի եւ Կաղզւան: Քրդերն ու թուրքերը ընդունեցին նրանց աղ ու հացով:

Մայիս 10-ին Կարս հասան եւ մեծ հանդիսաւորութեամբ ընդունեցին վարչապետ Պատիսեանը եւ զօր. Դեւին: Մայիս 11-ին համաժողովրդական մաղթանք եղաւ պատմական Առաքելոց եկեղեցում, ուր Պատիսեանն իր ճառում յայտարարեց. «Մինչեւ մայիս 15 մեր զօրքերը պէտք է գրաւեն Ալաշ-կերտի հովիտը եւ Բասէնը»:

Եւ, յիրաւի, հայ ժողովրդի հայկացքը յառած էր ա'յն կողմ: Այդ ուղ-ղութեամբ էր շարժւում եւ գաղթականութիւնը:

Նոյն ձեւով, առանց միջադէպի, տեղի ունեցաւ եւ Նախիջևանի գրաւումը: Ապր. 9-ին, կառավարութիւնը որոշեց Շարուր-Նախիջևանի վարչական ձեւը. շրջանը պիտի բաժանւէր 3 գաւառի. 1) Գողթան՝ կենտրոնը Ագուլիս, 2) Նախիջևան՝ Նախիջևան քաղաքը, եւ 3) Շարուր՝ Բաշ-Նորաշէն: Մայիս 3-ին Նախիջևանի ընդհանուր նահանգապետ նշանակեց իրաւարան Գէորգ Վարչամեանը եւ գրաւող զօրքերի հրամանատար՝ Երեւանի զօրամասի պետ Դրօն: Գրաւման ծրագիրը կազմեց զօր. Դեւիի, զօր. Հախ-վերդեանի եւ Դրոյի կողմից:

Նոյն օրը, մայիս 3-ին, հրատարակեց զօր. Դեւիի եւ Դրոյի ստորադրութեամբ մի հրաման՝ ուղղւած Նախիջևանի ազգարնակութեան, որով Նախիջևանը յայտարարւում էր կցւած Հայաստանին, պարտք էր դրւում ժողովրդի վրա՝ ապրել խաղաղ ու համերաշխ եւ կառավարութեան կողմից խոստացւում էր օրէնքի յարգանք ու հաւասար վերաբերում դէպի բոլոր բնակիչները՝ առանց ցեղի եւ կրօնի խտրութեան:

Ապա, հայկական զօրքերը ճանապարհ ընկան եւ մի քանի օրից արդէն Դաւալուում էին, ուր գտան խանդավառ ընդունելութիւն: Զօրքին դիմաւորելու համար դուրս էր եկել գիւղի ամբողջ բնակչութիւնն ու գաղթակա-նութիւն: Ժողովրդի առջեւից գնում էին Սասունի դիվիզիոնի ձիաւոր հա-րիւրեակը Մուշեղի գլխաւորութեամբ, տեղական վաշտը եւ Եապոնը մի քա-նի ձիաւորներով: Ապա գալիս էին որբերը՝ հայկական եւ ամերիկեան դո-շակներով: Որբերին հետեւում էր հոգեւորականութիւնը՝ խաչ ու խաչվա-ռով եւ աղ ու հացով: Տեսարանը վերին աստիճանի սրտառուչ էր. հրդեհի ու փոթորիկների բովից անցած ժողովուրդը ընդունում էր իր հարազատ իշխա-նութիւնը...

Մայիս 12-ին զօրքերն առաջ շարժւեցին դէպի Շարուր-Նախիջևան: Նոյն օրը, փոխ-վարչապետ Պատիսեանը, զօր. Դեւին, Դրօն եւ Գ. Վարչա-մեանը առաջին գնացքով Երեւանից մեկնեցին Նախիջևան: Նախիջևանցիները, սկզբում, մերժեցին ճանաչել Հայաստանի իշխանութիւնը, բայց զօր. Դեւիի կտրուկ պահանջի վրա տեղի տւին եւ ընդունեցին Գ. Վարչամեանի ընդհանուր նահանգապետութիւնը: Մայիս 20-ին Նախիջևան մտան եւ հայ-կական զօրքերը:

Այսպիսով, ապրիլ-մայիս ամիսներին կատարեց Ռուսահայաստանի

ամբողջացման գործը. հայկական զորքերը կանգնած էին Զուլֆայում, Զին-
գիրում եւ Կարաուրգանում:

Հայկական շրջանների գրաման հետ եւ դեռ առաջ տեղից շարժւեց եւ
գաղթականութիւնը: Թիւրքերի հեռանալու լուրը ելեկտրական արագու-
թեամբ տարածւեց երկրի բոլոր մասերում եւ աննկարագրելի ցնծութիւն ա-
ռաջ բերեց ամէն տեղ: Սկսեց տարերային մի շարժում: Առանց սպասելու
կառավարութեան կարգադրութեան, առանց նոյնիսկ ճշտելու լուրի ճշտու-
թիւնը, գաղթականութիւնը ուղղւեց թափով դէպի սահման: Էջմիածնում ու
Ղարաքիլիսայում կուտակւեցին ահագին բազմութիւններ: Եւ որովհետեւ
դանդաղում էին պարպել գրաւած վայրերը, գաղթականութեան համար
ստեղծւեց անտանելի կացութիւն — շարաթներով մնում էին բաց երկնքի
տակ, ենթակա սաստիկ ցրտերի կամ անձրեւների: Եւ չնայած դրան, ամէն
օր հասնում էին նորանոր խմբեր՝ սայլերով, եզներով, ֆուրգոններով, ու-
տով: Մասնաւորապէս անհամբեր էին սուրմալուցիները, դամարլուցիներն
ու սարգարապատցիները: Միայն Էջմիածնի շրջանում խոնւել էր մօտ 140,000
գաղթականութիւն:

Կառավարութեան ճիգերը՝ կազմակերպելու եւ ծրագրւած ձեւ տալու
այդ հոսանքին՝ առանձին յաջողութիւն չունեցան: Տարերքը աւելի ուժեղ էր:
Բայց եւ այնպէս, կարելի եղաւ, որոշ չափով, մեղմացնել գաղթականու-
թեան տառապանքը եւ, հնարաւորութեան սահմաններում, կազմակերպւած
ձեւ տալ վերադարձի գործին: Ներքին գործոց նախարարութիւնը, առաջին
հերթին, յատկացրեց մէկ միլիոն ռուբլի գաղթականութեան սնունդ ու դեղ-
որայք հասցնելու համար, իսկ Հայաստանի Սօցիալիզմի գաղթականական
յանձնաժողովը հանեց հետեւեալ որոշումները.

«1. Հէնց այստեղ եւ այժմեանից նշանակել վերադրաւած վայրերի
համար դաւառական, դաւառակային եւ գիւղական կոմիտարներ՝ հաշւելով
դրանց պետական պաշտօնեաներ, ներկայացնել նախահաշիւ եւ խնդրել Սօցի-
ալիզմի վարկ այդ ծախքերը գոցելու համար:

«2. Հէնց այստեղ եւ այժմեանից կազմակերպել իւրաքանչիւր դաւառի
համար ձիաւոր միլիցիայի կադրեր՝ 100—200 մարդ ամէն մի դաւառի հա-
մար:

«3. Աղմինիստրացիան նախօրօք, կամ գաղթականութեան առաջին
հոսանքի հետ միասին գնում է գիւղերը եւ կարգաւորում գաղթականներին
ընդունելու եւ տեղաւորելու գործը:

«4. Գլխաւոր ճանապարհների վրա ունենալ սննդատու կայաններ բժշ-
կա-ֆելդշերական բաժիններով միասին, նախ՝ գաղթականութեան դիւրու-
թիւն տալու համար եւ երկրորդ՝ գաղթականական հոսանքը մի ճանապար-
հով տանելու նպատակով, որպէսզի նա չփութի ամէն կողմ եւ հսկողութիւնից
ազատ լինելով՝ զանազան անարխորթութիւններ չառաջացնի:

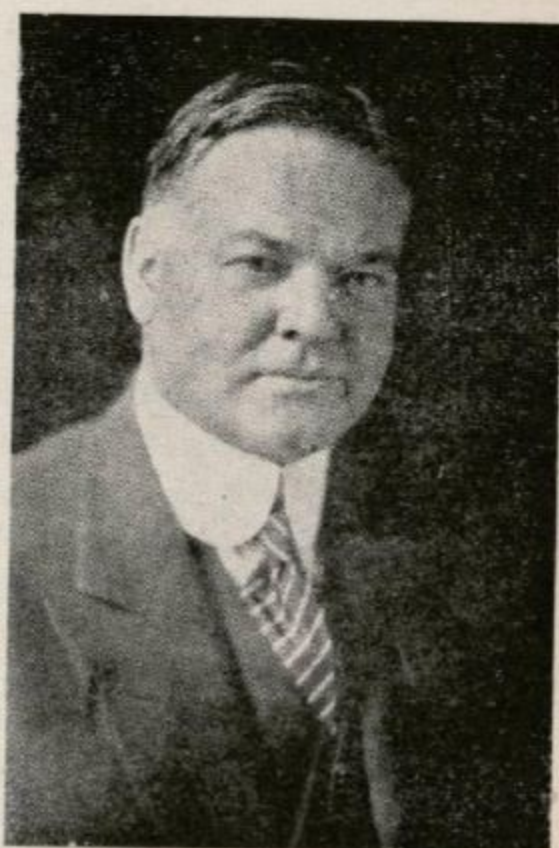
«5. Ճանապարհների վրա, որոշ կէտերում, ունենալ շրջիկ ձիաւոր պա-
հակներ՝ ճանապարհների ապահովութեան համար:

«6. Ժամանակաւորապէս արգելել ոչ-տեղացի գաղթականներին գնալ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐ

Վ. ՎԻՎԵՆ

ՀՈՒՎԵՐ

Ջ. ՋԵՐՈՐԴ

ԳՆԴ. Վ. ՀԱՍԿԵԼ

այս կամ այն դաւառը: Օրինակ, ոչ-սուրմալուեցի գաղթականը ժամանակաւորապէս իրաւունք չունի Սուրմալու գնալու, մինչեւ որ տեղացիները վրանան ու տեղաւորեն: Երբ սրանք գնացին ու տեղաւորուեցին եւ երեւաց, որ ազատ գիւղեր ու տեղեր էլի մնում են, այդ դէպքում կարող են եւ ոչ-տեղացի գաղթականներն եւս դնալ Սուրմալու եւ այնտեղ տեղաւորել:

«7. Զօրքի հետ միասին եւ միաժամանակ վերադարձած վայրերն են գնում եւ պարենաւորման գործի ներկայացուցիչները՝ տեղերում պարենաւորման խնդիրը լուծելու համար:

«8. Գաղթականութեան վերադարձի ու տեղաւորման գործի բարձրագոյն ղեկավարութիւնն ամէն մի գաւառում իրենց վրա են վերցնում խորհրդի մէկ-մէկ անդամները, ի հարկէ, նոյն գաւառից՝ պարլամենտական կոմիտար անունով»:

Այս ձեւով էլ տարւեց գործը:

Մայիսի վերջերին արդէն Թիւրքիոյ պարպած բոլոր շրջանները՝ Շիրակ, Կարս ու Կողզւան, Կողբ ու Սարգարապատ, Սուրմալու ու Վեդի Բասար՝ բնակեցւած էին վերադարձած հայերով, որոնք ազահութեամբ կպան վերաշինական աշխատանքի: Կազմակերպւեց, այդ վայրերում, եւ վարչութիւնը, պարենաւորման գործը, եւ կեանքը կամաց-կամաց սկսեց բարելաւել:

Արտաքին քաղաքականութեան մէջ գլխաւոր տեղը դրաւում էր, ի հարկէ, հայ-վրացական պատերազմը եւ դիւանագիտական ու տնտեսական յարաբերութիւնների կարգաւորումը Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ: Մարտից սկսած Հայաստանի համար բացւեց Եւրոպայի եւ Ռուսաստանի ճանապարհը Թիֆլիս—Բաթումի վրայով:

Երեւանում հաստատուեցին անդլիական ու Ֆրանսական ներկայացուցչութիւններ: Ֆրանսիայի ներկայացուցիչն էր կապ. Պուադեբարը, անգլ. ներկայացուցիչ կապիտան Գրէյսին որ մինչեւ վերջն էլ մնաց հայերի ու Հայաստանի բարեկամ: Հետզհետէ ներկայացուցիչներ ունեցան եւ Իտալիան, Կամաւորական Բանակը, Վրաստանը, Ադրբէջանը եւայլն:

Դիւանագիտական յարաբերութիւնները Հայաստանի ու Ադրբէջանի միջեւ սկսւեցին մարտի կէսերին, երբ Երեւան եկաւ վերջինիս դիւանագիտական ներկայացուցիչ Սան Թեքինսկին: Պարսից կառավարութիւնը իր Երեւանի ընդհանուր-հրապարտութիւն պաշտօն տւեց ներկայացնելու Պարսկաստանը Հայաստանի կառավարութեան մօտ: Ապր. 29-ին Երեւան եկաւ Անդլիայի Մերձաւոր Արեւելքի նւթերի ընդհանուր հրամանատար զօր. Միլնը՝ զօր. Թոմսընի եւ ուրիշների հետ. տեսնւեց կառավարութեան հետ, ասլա դնաց էջմիածին՝ կաթողիկոսին այցելութեան: Մայիս 19-ին Երեւան հասաւ Պարսկաստանի ելեւմտական նախարարութեան ներկայացուցիչը՝ Հայաստանի հետ մաքսային ու թրանզիտային համաձայնութեան նախապատրաստական բանակցութիւններ վարելու համար:

իր հերթին, Հայաստանն էլ դիւանագիտական ներկայացուցիչներ նշանակեց օտար կառավարութիւնների մօտ. յուն. 18-ին որոշեց Ռուս. Կամաւորական բանակում ունենալ ներկայացուցիչ, առանց քաղաքական լիազօրութիւնների, եւ այդ պաշտօնին կոչեց Պետ. Դումայի նախկին անդամ Յ. Սաղաթելեանը: Ապրիլ 11-ին Սաղաթելեանը ներկայացուցիչ կարգեց եւ Կուրանի կառավարութեան մօտ. Փետրուարին մի պատւիրակութիւն ուղարկեց Թաւրիզ՝ Պարսկաստանի հետ սերտ բարեկամական յարաբերութիւններ մշակելու նպատակով: Մարտին Բագում դիւանագիտական ներկայացուցիչ նշանակեց Տ. Բէգզադեանը, Թիֆլիսում՝ Լ. Եւանգուլեանը:

Ներքին աշխատանքների շարքում, սահմանների ընդարձակումից եւ գաղթականների տեղաւորումից յետոյ, առաջին տեղը բռնում էր բանակի կարգաւորումն ու որբերի խնամատարութիւնը: Հայաստանի Խորհրդի յուն. 7-ի որոշումով կատարեց զօրացրում, եւ ղէնքի տակ պահեցին միայն հինգ տարւայ — 1894 յուն. 1—1899 յուն. 1 — ծնունդները: Հայաստանը Խորհուրդը յատկացրեց խոշոր գումարներ՝ բարելաւելու համար զօրքի նիւթական ու տեխնիկական վիճակը:

Երկրի բազմաթիւ վայրերում բացեցին որբանոցներ ու աշխատանոցներ: Այդ նպատակով եւս յատկացեցին խոշոր գումարներ եւ գործի կանչեցին ձեռնհաս վարիչներ: Հայաստանից դուրս գտնող որբերին ու գաղթականներին օգնելու համար՝ մարտ 27-ին Թիֆլիսում խնամատարութեան ներկայացուցիչ նշանակեց Դ. Դաւիթխանեանը: Մայիսի սկզբին 3 միլիոն ռուբլի յատկացեց Ախալքալաքի սովեալներին նպաստ բաշխելու, եւ 7,400,000 ռ.՝ նոյն շրջանում սերմացու բաժանելու համար: Մարտ 11-ին պայման կնքեց եւ Ամերիկեան Նպաստամատոյց Կոմիտէին յանձնեց 15,000 որբերի 2 տարւայ հոգատարութիւնը: Ըստ կազմած նախահաշի, Նպաստամատոյցը այդ նպատակով պիտի ծախսէր 90 միլիոն ռուբլի:

Մարտ 15-ին հաշեյարդարի ենթարկեց բժաւոր տիֆի դէմ պայքարող արտակարգ յանձնախումբը. համաճարակը այլեւս վերջացած էր:

Կառավարութեան յատուկ ուշադրութեան առարկայ էր երկաթուղու բարեկարգման գործը, որի համար դրսից հրաւիրեցին ձեռնհաս մասնագէտներ. բացեցին խոշոր վարկեր, ձեռք բերեցին անհրաժեշտ նիւթեր: Փետր. 15-ին Հանրապետութեան երկաթուղիների ընդհանուր կառավարիչ նշանակեց յայտնի մասնագէտ ինժ. Միքայէլ Օգանէզեանը, սպասարկութեան պետ՝ ինժ. Մ. Ալիբէգեանը, ուրիշ պաշտօններին՝ ինժ. Արշ. Պիչիկեանը, ինժ. Բ. Փիրումեանը: Մարտից սկսած երկաթուղային վարչութեան կենտրոնը վաղուց Ալեքսանդրապոլ: Ապր. 29-ին յատկացեց 11,230,537 ռ. երկաթուղիները, կայարանները եւ երկաթուղային շէնքերը վերանորոգելու համար:

Համեմատաբար, թոյլ էր ընթանում պարենաւորման գործը: Պարենաւորման նախարարութեան մէջ ստեղծւել էր բազմիշխանութիւն. նախարար Լ. Ղուլեանը եւ պաշտօնակատար Ս. Յարութիւնեանը Թիֆլիսում եւ Ս. Յարութիւնեանի պաշտօնակատար Գ. Մելիք-Ղարադէդեանը՝ Երեւանում

միաժամանակ կարգադրութիւններ էին անում, որոնք, յաճախ, խաչաձևում էին իրար եւ առաջ էին բերում իրաւացի դժգոհութիւն ու գանգատներ Գ. Մելիք-Ղարազէտղեանի կողմից: Վերջինս փետր. 2-ին նախարարական խորհրդի նիստում հարց յարուցեց, թէ պէտք է միջոցներ ձեռք առնել՝ վերացնելու համար բազմիշխանութիւնը: Յայտարարեց, թէ պարենաւորման նոր նախարար է հրաւիրւած եւ շուտով գալու է Քր. Վերմիշեանը, սակայն, Վերմիշեանը դեռ երկար չերեւաց Երեւանում, իսկ պարենաւորման գործերը երթալով՝ աւելի եւ աւելի խճողւում էին: Փետր. 25-ին Մելիք-Ղարազէտղեանը նորից գանգատ ներկայացրեց Ս. Յարութիւնեանի քայլերի դէմ եւ հարց դրեց, թէ՛ արդեօք ինքը պարտաւոր է ենթարկւել նրա հրահանգներին. կառավարութիւնը որոշեց, որ պարենաւորման նախարարութեան վերաբերմամբ Մելիք-Ղարազէտղեանից պատ ուրիշ ոչ ոք կարգադրութիւններ անելու իրաւունք չունի: Այսպէս տեւեց դրութիւնը, մինչեւ որ մարտ 1-ին պարենաւորման նախարար նշանակւեց Քր. Վերմիշեանը: Պարենաւորման տագնապի դէմ պայքարելու նպատակով, մարտ 26-ին, յատկացւեց 50 միլիոն ռուբլի գիւղացիութեան սերմացու հայթայթելու համար:

Կառավարութեան կազմի մէջ եղան եւ ուրիշ փոփոխութիւններ. մարտ 27-ին զինւորական նախարարի պաշտօնից հրաժարւեց զօր. Յ. Հախվերդեանը եւ նոյն օրը նրա փոխարէն նշանակւեց գնդ. Քր. Արարատեանը՝ բարձրացւելով միաժամանակ զօրավարի աստիճանի: Զինւորական նախարարի օգնական նշանակւեց Դրօն: Ապր. 25-ին կազմեց զինւորական խորհուրդ, որի նախագահ կարգւեց զօր. Թ. Նազարբէգեանը, անդամներ՝ զօր. Յ. Հախվերդեանը եւ զօր. Յ. Բաղրամեանը: Զօր. Նազարբէգեանին յանձնեց եւ Հայաստանի բանակի ուղարակւեցութիւնը:

Առհասարակ, կառավարութիւնը իրեն կայուն չէր զգում. ժողովրդական նախարարների աչքը աւելի Թիֆլիս էր, քան Երեւան: Դրանից դժգոհ էին ամենքը, որոնց թւում եւ Երեւանի ժողովրդականները: Հայաստանի Սորհրդի ժողովրդական պատգամաւորները, որոնք սկզբում ոյժ էին տալիս կառավարութեան, կամաց-կամաց կրկին անցան ընդդիմադիրների կողմը, եւ Սորհրդի ամբիոնը նորից դարձաւ կուսակցական կրքոտ վէճերի տեղ. կառավարութիւնը ստիպւած էր լինում՝ բան ու գործ թողած՝ օրերով զբաղւել հարցումներով ու հարցապնդումներով եւ քննադատութիւններին պատասխանելով:

Նման քննադատութիւններն ու յարձակումները յուզում էին Հանրային միտքը: Հայաստանի Սորհրդի նիստերին ներկայ եղող հասարակութիւնը յաճախ արտայայտում էր իր դժգոհութիւնը, երբեմն նոյնիսկ անթոյլատրելի ձեւերով: Այս հողի վրա, փետր. 28-ին տեղի ունեցաւ մի դէպք, որ ճակատագրական նշանակութիւն ունեցաւ Հայաստանի Սորհրդի համար:

Քննւում էր Սուրմալուի գաւառում զինւորական դրութիւն յայտարարելու առաջարկը: Կառավարութիւնն այդ առաջարկը պատճառաբանում էր նրանով, որ գաւառի թուրք ազգաբնակիւթիւնը բացայայտ թշնամական դիրք էր բռնել դէպի Հայաստանի պետականութիւնը, զինւած յարձակումներ

էր գործում հայ բնակչութեան եւ պաշտօնէութեան վրա, կտրել էր ճանապարհները, մշտական վտանգի տակ էր պահում Էջմիածին—Իզմիր խճուղին եւայլն: Ընդդիմադիրները, բնականաբար, դէմ էին օրինադրին: Խորհրդի նիստի միջոցին, ներկայ դռնւող ամբոխը, հաւանաբար, ո՛չ առանց որոշ պատգամաւորների դրդումի, խուժելով ժողովասրահը՝ յարձակեց ընդդիմադիր պատգամաւորների վրա: Տեղի ունեցաւ վէճ ու կռիւ, եւ նիստը խանդարեց:

Այս դէպքից յետոյ, Խորհուրդը, կարելի է ասել, կանոնաւոր աշխատանք չունեցաւ: Կուսակցութիւնները երկար բանակցութիւններից յետոյ, որոշեցին ձեռնարկել Խորհրդարանի ընտրութեան. երկիրն արդէն մտնում էր բնականոն դրութեան մէջ եւ ժամանակն էր նշանակովի Խորհուրդը ընտրւած Խորհրդարանով փոխարինելու:

Ի վերջոյ, ապր. 27-ի նիստում, Հայաստանի Խորհուրդը որոշեց. «1. Խորհրդի պարապմունքները դադարեցնել մէկ ամսւայ ժամանակամիջոցով. 2. Դադարի միջոցին Խորհրդի բոլոր իրաւունքները յանձնել կառավարութեան. 3. Կառավարութեան յանձնարարել արտակարգ կարեւորութիւն ունեցող դէպքում հրաւիրել Խորհրդի արտակարգ նիստ»:

Այս որոշումով փաստօրէն վերջ գտաւ Հայաստանի Խորհուրդը, որ հայոց պատմութեան ամենախոռովայոյզ շրջանում հանդիսացաւ երկրի դեմոկրոյն իշխանութիւնը:

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅՈՑ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Մայիս 28-ի ակտը

1919 թ. դարնան Հայաստանի կեանքի կարեւոր երեւոյթներից մէկն էր եւ Արեւմտահայ երկրորդ համազումարը:

Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութեան սկզբի շրջանում, արեւմտահայութիւնը իրեն մեկուսացած էր պաշտօնական կեանքից: Այդ արտայայտում էր շատ բաներում. պետական հիմնարկութիւններում, համեմատաբար, քիչ արեւմտահայ պաշտօնեաներ կային. արեւմտահայ երիտասարդութիւնը պարտադիր զինւորակոչից խուսափում էր: Ուրիշ պետական պարտաւորութիւնների հանդէպ էլ արեւմտահայութիւնը վերապահ էր եւ, առհասարակ, հարազատ չէր զգում իրեն հանրապետութեան մէջ: Անդրանիկը, որ Բաթումի դաշնադրից յետոյ իր զօրամասով ու գաղթականներով հեռացել էր Հայաստանից եւ ապա ամրացել Ջանգեզուրում՝ թշնամական դիրք բռնելով «Թիւրքերի ձեռքով ստեղծած» հանրապետութեան վերաբերմամբ, զգալի չափով արտայայտիչ էր արեւմտահայերի այն ժամանակայ մտայնութեան: Ազգային Պատւիրակութիւնը Փարիզում Պօղոս փաշա Նուպարի գլխավորութեամբ աւելի հեղինակութիւն էր վայելում արեւմտահայերի մէջ, քան Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը: «Հայաստանի Հանրապետութիւն» խօսքն էլ ընդունելի չէր շատերի համար — եղածը սոսկ «Արարատեան Հանրապետութիւն էր»:

Ընդհակառակը, «Արարատեան Հանրապետութեան» կառավարութիւնը ամէն կերպ աշխատում էր վերացնել այդ խորթութիւնը եւ, առհասարակ, հատուածական խնդիրը Հայաստանում — մի գործ, որ, ի հարկէ, հեշտ չէր այն ժամանակայ պայմաններում: Տասնեակ տարիներ հայ քաղաքական միտքը դաստիարակւել էր այն ուղղութեամբ, որ Հայաստանը այնտեղ էր, Բարթոլեան լեռնաշղթայի միւս կողմը, հայկական հարց, Հայաստանի ինքնավարութիւն, հայ պետութիւն կարող էր լինել միայն Թիւրքահայաստանում, եւ, յանկարծ, բոլորովին չսպասւած տեղից՝ մէջտեղը բանում է ինչ

որ մի «Հայաստանի Հանրապետութիւն» — մարտիկ⁹⁾ բան էր այդ: Յետոյ, այդ «Հանրապետութեան» մէջ դեռ չատ բանից՝ օրէնքներից ու լեզուից սկսած մինչեւ ներքին կարգերը, մինչեւ հանրային կենցաղն ու բարքերը՝ ռուսի հոտ էր բուրում: Արեւմտահայութեան մտքին ու զգացմունքներին խորթ էր այդ, անհարազատ:

Ուստի եւ զարմանալի չէ, որ անկախութեան առաջին օրերից հէնց նրանք սկսել էին մտածել «ինքնորոշման», իրենց քաղաքական դիրքն ու ընթացքը որոշելու մասին: Այդ նպատակին ծառայեց Արեւմտահայ Երկրորդ Համազումարը, Երեւանում, փետր. 6—13-ին:

Համազումարը ծրագրւեց միջկուսակցական մի շարք խորհրդակցութիւնների մէջ, ուր դեկտ. 19-ին կազմւեց համազումարի կազմակերպիչ կոմիտէ: Այս վերջինիս դիմումի վրա՝ Հայաստանի Խորհուրդը դեկտ. 28-ին տրամադրեց 35,000 ռ. համազումարի կարիքների համար: Համազումարը ենթադրւում էր բանալ յունւ. 25-ին, բայց շրջանների պահանջով՝ յետաձգւեց տասն օրով: Խորհրդակցութիւնների մէջ կազմւել էր հետեւեալ օրակարգը.

«1. Արեւմտեան Հայաստանի դաղթական հայութեան քաղաքական նպատակներու ձեւակերպումն ու արտայայտութիւնը:

2. Արեւմտեան Հայաստանի դաղթական հայութեան ներդաղթի խնդիրը եւ կազմակերպութիւնը:

3. Արեւմտեան Հայաստանի դաղթական հայութեան ներկայացուցչական եւ հաշւարդարի մարմնի ընտրութիւնը»:

Համազումարը կազմւեց ժողովրդական քաղաքականութեամբ՝ երկաստիճան ընտրական սկզբունքով: Համազումարը ներկայացնում էր հետեւեալ կազմը*):

Երեւան՝ 31,700 դաղթական — 8 պատգամաւոր. Հ. Կոստյեան, Զ. Կորկոտեան, Հ. Հայրապետեան, Հ. Կարինեան, Ռ. Շատուրեան, Ե. Ալեքսանեան, Մ. Մալոյեան, Ա. Աւետիսեան:

Էջմիածին՝ 46,600 դաղթական — 3 պատգ. Եղնիկ վարդ. Ներկարարեան, Յ. Մուրոյեան, Վ. Համբարձումեան:

Աշտարակ՝ 12,880 դաղթական — 2 պատգ. Գ. Ոսկերիչեան, Ռ. Թերլեմեզեան:

Մաղկաձոր՝ 23,750 դաղթական — 5 պատգ. Տ. Ղիմոյեան, Շ. Բասնեցեան, Տ. Թերլեմեզեան, Մ. Մանուկեան, Հ. Աբրահամեան:

Կոտայք՝ 17,570 դաղթական — 5 պատգ. Ա. Մանուկեան, Շ. Շարանբէյեան, Ա. Ղուկասեան, Ս. Գալստեան, Յ. Շահբաղեան:

Սուրմալու՝ 25,700 դաղթական — 4 պատգ. Ա. Միրզոյեան, Օ. Ղորղանեան, Թէյմուր բէգ եւ Թեմուր աղա:

Միլի Զոր՝ 10,670 դաղթական — 1 պատգ. Ա. Մխիթարեան:

*) Բոլոր քաղաքները առնում ենք «Համառոտ տեղեկագիր Արեւմտահայ Երկրորդ Համազումարի, 1919 թ. Թիֆլիս. հրատ. Արեւմտահայ Գործադիր Մարմնի» գրքոյկից:

Ալեքսանդրապոլ՝ 10,000 դաղթական — 1 պատգ. Մ. Խալոյեան:

Դիլիջան՝ 12,000 դաղթական — 2 պատգ. Վ. Առաքելեան, Ղ. Յուլ-

սէփեան:

Բաշ-Գեառնի՝ 5000 դաղթական — 1 պատգ. Մ. Դարմանեան:

Նոր-Բայազետ՝ 27,973 դաղթական — 7 պատգ. Վ. Քրմոյեան, Բ. Աբոյեան, Ա. Խաչիկեան, Մ. Գրիգորեան, Բ. Մուրատեան, Ա. Խոջայեան, Գ. Ասլանեան:

Կազմակերպիչ կոմիտէ՝ Գրիգոր Բուլգարացի, Սմբատ, Վ. Տէրոյեան, Բ. Դրամբեան, Ա. Սասունի, Վ. Յոսիկեան, Յ. Մխիթարեան, Ա. Կիտուր, Ն. Բուռնութեան:

Արեւմտահայ Խորհրդի անդամներէն՝ Բ. Պոնափարթեան, Վան-Փուշ:

Հայաստանի Խորհուրդ՝ Մ. Վրացեան:

Եղբայրական Օգնութեան կոմիտէ՝ Կորիւն Վարդ. Սահակեան:

Կովկ. Հ. Բարեգ. Ընկերութիւն՝ Ե. Յարութիւնեան:

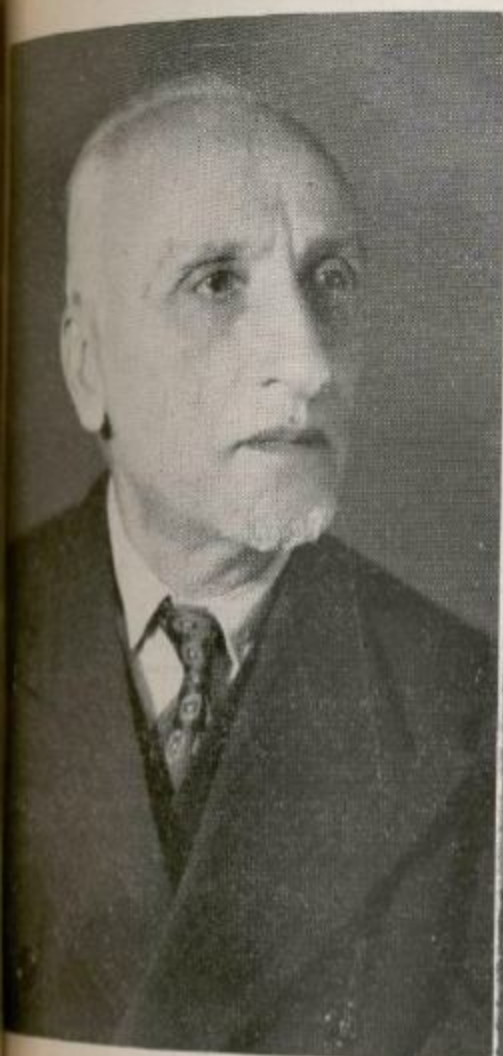
Լորդ Մէյըրս կոմիտէ՝ Մ. Թովալեան:

«Աշխատանք», «Վան-Տոսպ» թերթերէն՝ Ա. Գազանջեան, Յ. Վարդապետեան:

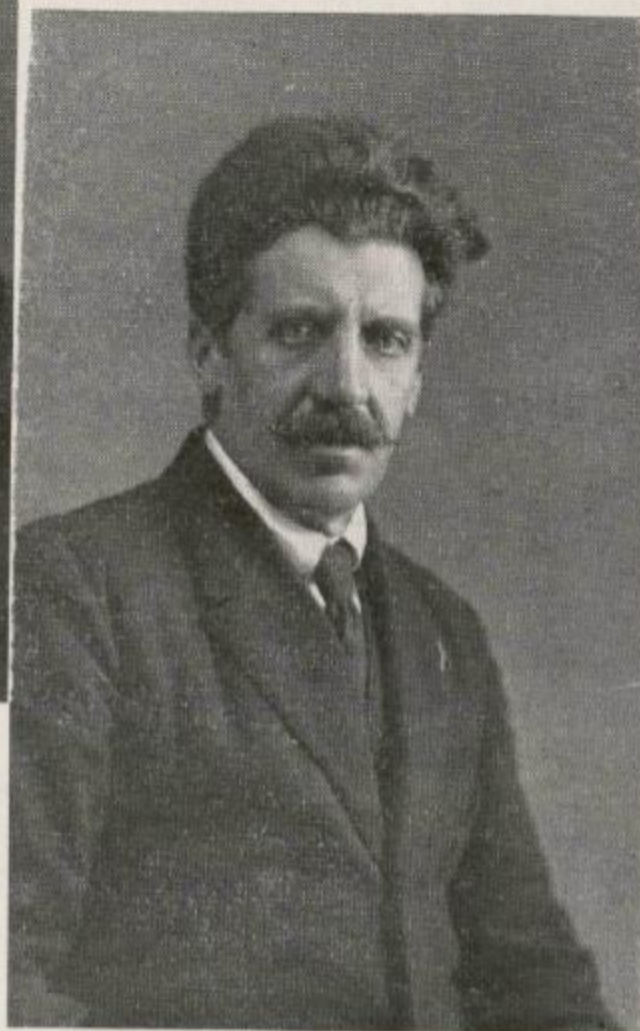
Այսպիսով, համագումարին մասնակցում էին 55 պատգամաւորներ: Պատգամաւոր էին ուղարկել Սիսիանի, Ղամարլուի եւ Դարալագեազի դաղթականները: Բացակայում էին նաեւ Ղարաքիլիսայի 2 պատգամաւորները: Հրաւիրւած էին նաեւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ներկայացուցիչը, Անդրանիկը եւ ուրիշներ: Անդրանիկի մօտ ուղարկել էր յատուկ մարդ՝ խնդրելով, որ անպատճառ ներկայ գտնւի համագումարին, բայց նա չէր համաձայնել մասնակցել մի ժողովում, որը դումարւելու էր «թիւրքերի ձեռքով ստեղծած Հայաստանի» մայրաքաղաքում: Իր պաշտօնական նամակում (յուն. 25) նա գրում էր. «մտածելով, որ չեմ կրնար այդ համագումարին մասնակցելովս օգտակար դառնալ եւ թեթեւացնել ձեր աշխատանքները, ուստի հրաժարւում եմ ներկայ լինել այդ համագումարին»: Կաթողիկոսը ուղարկել էր օրհնութեան կոնդակ եւ Գ. եպ. Չէորէքչեանին՝ ներկայացուցիչ իր կողմից: Շնորհաւորական նամակներ էին ուղարկել Հ. Յ. Դաշնակցութեան Արեւմտեան Հայաստանի Կենտր. Կոմիտէն եւ Հայ Ռամկավար կուսակցութեան Երեւանի Շրջանային Վարչութիւնը:

Փետր. 4-ին եւ 5-ին տեղի ունեցած նախապատրաստական նիստերում կազմւեց համագումարի նախագահութիւնը — 3 նախագահներ՝ Գր. Բուլգարացի, Վ. Տէրոյեան եւ Վ. Քրմոյեան, երկու քարտուղարներ՝ Ա. Կիտուր եւ Յ. Վարդապետեան, լիազօրութիւնները քննող մարմին եւ 4 յանձնաժողովներ — շրջանների ղեկուցումների, քաղաքական, ներգաղթի եւ հաշւաւար դաղթականների:

Համագումարի պաշտօնական բացումը տեղի ունեցաւ Հայաստանի Խորհրդի սրահում, փետր. 6-ին, Գր. Բուլգարացիի նախագահութեամբ: Կաթողիկոսական կոնդակի ընթերցումից յետոյ, սղջոյնի ճառեր խօսեցին Յ. Քաջազնունին, որ յայտնեց կառավարութեան ցանկութիւնը՝ այս համա-

Վ. ՓԽԱՏՐՅԱՆ

ՍԽԱՏՐՅԱՆ

Կ. ՍԽԱՏՐՅԱՆ

Բ. ՓԽԱՏՐՅԱՆ

Ա. ՓԽԱՏՐՅԱՆ

գումարով վերացած տեսնել Հայութեան Հատուածական բաժանումը, Մ. Վլադիսլավսկին, Կորիւն վարդ. լուս., Ս. Թովալեանը, Ե. Յարութիւնեանը, Ա. Տէր-Յակոբեանը եւ Խաչիկեանը: Վ. Տէրոյեանը կարգաց մի ղեկուցում համա-
գումարի աշխատանքների մասին: Վ. Գրմոյեանը յարգանքի խօսք ուղղեց
նահատակած զոհերի յիշատակին: Հասարակութիւնը, որ խոնկած էր սրա-
հում, ջերմ վերաբերմունք ցոյց տւեց համագումարին: Բազմաթիւ կազմա-
կերպութիւններ, հիմնարկութիւններ եւ գործիչներ գրաւոր ողջունել էին
համագումարը:

Համագումարի աշխատանքները անցան համերաշխութեան մթնոլոր-
տում. միայն քաղաքական բանաձեւի շուրջ տեղի ունեցան բուռն վիճարա-
նութիւններ ու բախումներ: Եւ հէնց այդ հարցն էր կազմում համագումարի
առանցքը: Բժ. Պոնափարթեանի ղեկուցումից յետոյ երկարօրէն քննութեան
առնուեցին առաջարկւած բանաձեւի յատկապէս 1, 2 եւ 5 կէտերը: Յօդւած
առ յօդւած քննելուց եւ մաս-մաս ընդունելուց յետոյ, ամբողջական բանա-
ձեւը երրորդ քննարկութեան դրւեց փետր. 12-ին եւ ընդունեց միաձայնու-
թեամբ ու ջերմ ծափահարութիւններով: Արեւմտահայութեան քաղաքական
կամքի ձեւակերպումն էր այդ: Բանաձեւն ասում է.

«Արեւմտահայ Երկրորդ Համագումարը՝ քննելով հայ ժողովրդի ներ-
կայ կացութիւնը՝

1. Սրտադին կողջունէ եւ կը յայտարարէ Ազատ եւ Միացեալ Հայաս-
տանի անկախութիւնը:

2. Լիակատար վստահութիւն կը յայտնէ Ազատ եւ Միացեալ Հայաս-
տանի Պօղոս Նուպար փաշայի անդրանիկ դահլիճին*):

3. Կը յայտարարէ իր վճռական որոշումն ու կամքը՝ ունենալ քաղա-
քական եւ պետական մէկ միութիւն համազգային հատուածներու եւ երկրա-
մասերու միաւորութեամբ:

4. Կը պարտադրէ ընտրւած «Գործադիր Մարմին»՝ նախարարական
դահլիճին հետ անմիջական յարաբերութեան մէջ մտնել՝ իրականացնելու եւ
գործնականացնելու քաղաքական եւ պետական այն բոլոր աշխատանքները,
որոնք հարկաւոր են Ազատ եւ Միացեալ Հայաստանի պետական դոյութիւնը
հիմնաւորելու համար:

5. Միաժամանակ կը պարտադրէ ընտրւած Գործադիր Մարմին՝
գործնական քայլեր առնել Արարատեան Հանրապետութեան նախարարու-
թեան եւ Խորհրդարանի հետ Միացեալ Ազատ Հայաստանի անկախութիւնը
յայտարարելու եւ իր մասնակցութիւնը բերելու դոյութիւն ունեցող պետա-
կան եւ օրէնսդրական հաստատութիւններու մէջ համազգային միութիւնը ի-
րականացնելու համար:**)

*) Այդ օրերին երեսմաս լուր էր շրջում, թէ Փարիզում Պօղոս Նուպարը յայտարա-
րել է Հայաստանի անկախութիւնն ու միութիւնը եւ կազմել Միացեալ Հայաստանի կառավա-
րութիւնը:

**) Այս կէտին դէմ արտայայտեցին ռամկավար 5 պատգամաւորները եւ պատճառա-
բանւած յայտարարութիւն մերկայացնելով՝ միտից հեռացան:

6. Կը պահանջէ Ազատ եւ Միացեալ Հայաստանի պետական գոյութեան երաշխաւորումը՝ դաշնակից պետութիւններու քաղաքական, տնտեսական եւ ռազմական օժանդակութեամբ եւ աջակցութեամբ:

7. Կը պահանջէ Հայկական Մեծ Եղեռնի հեղինակ եւ պատասխանատու ճիւղներուն՝ Վիլհելմի, Էնվէրի, Թալէաթի, Ճեմալի, Նազըմի, Պէհմէտ-տին—Շաքիրի եւ ընկեր նահանգապետներու, կառավարիչներու եւ բոլոր ղեկավարներու զինուորական դատարանով պատժելը:

8. Կը պահանջէ հայ ժողովրդի վնասներու ամբողջական հատուցումը ի հաշիւ օսմանեան կառավարութեան:

Թեթեւ ակնարկն իսկ բաւական է հասկնալու համար, թէ ի՞նչ սուր պայքար է տեղի ունեցել բանաձեւի շուրջ. նա մեքենայական միացումն է երկու՝ բոլորովին անհաշտելի տեսակէտների — մի կողմից «լիակատար վրտահութիւն... Պօղոս Նուպար փաշայի անդրանիկ դահլիճին», միւս կողմից՝ «գործնական քայլեր Արարատեան Հանրապետութեան եւ Խորհրդարանի հետ Միացեալ Ազատ Հայաստանի անկախութիւնը յայտարարելու» եւայլն: Անկասկած, ռամկավար պատգամաւորները աւելի հետեւողական էին իրենց հակաարարատեան տրամադրութիւններով: Պէտք էր կանգնել կա՛մ Հայաստանի, կա՛մ Փարիզի տեսակէտի վրա. ռամկավարները ընտրեցին վերջինը. համազումարի մեծամասնութիւնը դեռ տատանոււմ էր Արարատի եւ Փարիզի միջեւ:

Այս տեսակէտից, բնորոշ էին նաեւ համազումարի կողմից «Հայկական պատերազմութեան նախագահ Նորին Վսեմափայլութեան Պօղոս Նուպար փաշային» եւ «Արարատեան Հանրապետութեան պ. վարչապետին» տրւած ողջոյնի հեռագիրները: Առաջինում ասոււմ էր, թէ համազումարը «իբր սրտագին ողջոյնները կուղղէ Ձերդ Վսեմութեան եւ իր լիաւորտ վստահութիւնը կը յայտնէ, որ Ձեր կարող եւ արդիւնաւէտ գործունէութեամբ պէտք է վերջնականապէս ձեւակերպուին հայ բնաշխարհի պետական հիմքերը եւ հայ ռազմաշարժար ժողովրդին հնարաւորութիւն տրւի աշխատել եւ վերստեղծել իր հայրենի տունը: Համազումարը տեսնելով Ձեր մէջ իւր իղձերու եւ ցանկութիւններու լաւագոյն արտայայտիչը՝ յոյս ունի, որ իւր քաղաքական եւ ազգային ձգտումները կը ջանաք լուծել հայ ժողովրդի արհեստականօրէն անջատուած հատուածներու միաւորութեամբ եւ մէկ պետական-քաղաքական իրաւակարգի ստեղծմամբ»:

«Արարատեան Հանրապետութեան պ. վարչապետին» ուղղւած հեռագրում համազումարը «ողջունելով հայութեան մէկ հատուածի կառավարութիւնը՝ լիայոյս է, որ ան եւս կը միացնէ իր ձայնը Արեւմտահայ Համազումարի վճռին՝ ունենալ մէկ հայրենիք եւ մէկ միացեալ ազատ Հայաստանի պետական կազմակերպութիւն»:

Համազումարը գտնելով սոյն խնդիրը հայութեան համար պատմական մէկ կարեւոր խնդիր՝ հաւատացած է, որ Արարատեան Հանրապետութեան կառավարութիւնը կը փութայ օր առաջ յայտարարել Միացեալ Ազատ Հայաստանի անկախութիւնը եւ գործնական քայլեր առնել՝ միացումը իրական-

նացնելու համար կենքի մէջ» :

Այս վերջին միտքը շեշտուած է «Արարատեան Հանրապետութեան Խորհրդարանին» ուղղած հեռագրում . «Արեւմտահայ Բ. Համագումարը՝ ողջունելով Հանրապետութեան անդրանիկ Խորհրդարանը՝ վստահ է, որ ան եւս իր հեղինակաւոր ձայնը պիտի միացնէ Հայութեան ամենէն շատ տանջւած եւ զոհաբերած խոշոր հատւածի ձայնին՝ ունենալ մէկ հայրենիք, Միացեալ Անկախ Հայաստան, մէկ պետական կազմակերպութեամբ : Համագումարը հաւատացած է, որ Խորհրդարանը չի ուշանար իր որոշումը տալու Հայութեան համար խիստ կարեւոր այս խնդրի մասին» :

Համագումարը բանաձեւեր հանեց եւ արեւմտահայ նախկին մարմիններին հաշւեյարդարի ու ներգաղթի մասին : Առաջինը ասում էր .

«Արեւմտահայ Բ. Համագումարը՝ լսելով հաշւեյարդար յանձնաժողովի զեկուցումը արեւմտահայ նախկին մարմիններու մասին եւ տեսնելով, որ անոնք կազմալուծ վիճակի մը մէջ կը գտնուին շնորհիւ այն հանդամանքին, որ 1918 թ. մայիս ամսէն ի վեր ոչ մի տեղ չեն յաջողած մեծամասնութիւն կազմել, իրենց ընտրողներուն հաւաքել եւ իրենց տնտեսական-բարոյական գործունէութեան հաշիւը ներկայացնել, ինչպէս նաեւ շնորհիւ այն հանդամանքին, որ ոչ միայն իրենց ընտրողներու մօտ չեն վերադարձած եւ Բ. Համագումարին չեն ներկայացած, մի բան, որ ըստ ամենայնի անոնք հնարաւորութիւն ունէին, այլ եւ միայն 2—3 հոգիի համաձայնութեամբ յանձն են առած արեւմտահայ փախստականութեան հանդէպ այնպիսի պարտականութիւններ կատարելու, որ երբեք իրենց վրա դրւած չէ եղած, անոնց գումարները անձնական պատասխանատւութեամբ զանազան գործերու յատկացնելով, մի բան, որ ո՛չ Համագումարը, ո՛չ կոնֆերանսը եւ ոչ ալ խորհուրդները չէին թոյլատրած : Արեւմտահայ Բ. Համագումարը, որպէս Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններու մէջ ապաստանած փախստական ներկայացուցչութիւնը՝ կը յայտարարէ նախկին խորհուրդները լուծւած՝ պահանջելով բարոյական եւ նիւթական հաշւաւորութիւն իրենց ամբողջ գործունէութեան վերաբերմամբ թէ՛ հաւաքականօրէն եւ թէ՛ անձնապէս» :

Ներգաղթի համար «Համագումարը կը հրահանդէ ընտրելիք մարմինն այժմէն անհրաժեշտ միջոցներու ձեռնարկել պատմական Միացեալ Հայաստանի կառավարութեան մօտ եւ դաշնակիցներու ներգործօն միջամտութեամբ եւ աջակցութեամբ պետականօրէն ապահովել ներգաղթող ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը եւ պարենաւորման անհրաժեշտ պայմանները, ինչպէս նաեւ անոր հետեւող վերաշինութեան գործի իրականացման անհրաժեշտ տւեալները հաւաքել» :

Ի վերջոյ, իետր. 13-ի նիստում, զաղտնի քւէարկութեամբ ընտրեց «Արարատեան Հանրապետութեան մէջ ապրող արեւմտահայ հատուածի Գործադիր Մարմին»՝ բաղկացած հետեւեալ 9 անձերից : Սմբատ Բորոյեան, Խաչ. Պոնափարթեան, Ար. Սասունի, Գր. Բուլղարացի, Վար. Տէրոյեան, Ռուբ. Դրամբեան, Վահագն Քրմոյեան, Վաղ. Յոխիկեան եւ Արս. Կիտուր : Գործադիր Մարմնի համար մշակեցին հետեւեալ հրահանգները .

«1. Նա կիրականացնէ համազումարի որոշումները:

2. Կը շարունակէ մնալ իր ստանձնած պարտականութիւններու եւ իրաւասութեան մէջ մինչեւ Միացեալ Ազատ Հայաստանի պետական-օրէնսդրական հաստատութիւններու իրականացումը՝ հայութեան միւս հատածներու՝ Պօղոս Նուպարի կարինետի, Արարատեան Հանրապետութեան կառավարութեան եւ Խորհրդարանի գործակցութեամբ եւ համաձայնութեամբ:

3. Բացառիկ եւ համազգային արժէք ներկայացնող ունէ գէպքի առթիւ կը հրաւիրուի սոյն համազումարն իր լրիւ կազմով՝ Գործադիր Մարմնի անդամներուն մէկ երրորդին կամ համազումարի անդամներու կէսէն աւելիի պահանջմամբ:

4. Գործադիր Մարմինը հաշւետու եւ պատասխանատու է համազումարի առաջ իր գործունէութեան համար:

5. Համազումարի 2րդ նստաշրջանը կը հրաւիրուի մայիս 1-ին, եթէ մինչ այդ ներդադրէ չէ կատարուած եւ եթէ հնարաւոր է պատգամաւորներու կէսէն աւելին հաւաքել:

6. Գործադիր Մարմնի օրէնսդրական գործունէութիւնը կը սահմանափակուի միայն այն չափով, որ չափով որ չի հակասեր համազումարի որոշումներուն եւ բանաձեւերուն:

7. Գործադիր Մարմինը կաշխատէ միւս շրջաններէն եւս, որոնք զանազան պատճառներով ներկայ կազմէն կը բացակայեն, պատգամաւորներ բերելով՝ լրացնել իւր կազմը»:

Այսպիսով, ստեղծուած էր մի նոր կառավարութիւն՝ «Արարատեան կառավարութեան» կողքին: Գործադիր Մարմինը կազմակերպեց պետական չիմունքներով՝ տալով իրեն մի տեսակ նախարարութեան բնոյթ. իր նախագահին եւ անդամներին տրեց նախարարական դեր: Անգամ նիւթական կողմով յետ չմնաց կառավարութիւնից. նախագահին նշանակեց վարչապետական ռոճիկ, անդամներին՝ նախարարական՝ դրամը, ի հարկէ, ստանալով «Արարատեան Հանրապետութեան» դանձարանից:

Այս դրութիւնը, սակայն, երկար չտևեց. կեսնքը ստիպուած էր զնալ միակ հնարաւոր ճանապարհով՝ հատուածական տարբերութիւնների վերացման ուղիով: Եւ ամենից շատ արեւմտահայութիւնն էր զգում այդ պահանջը: Գործադիր Մարմինը ընդառաջ զնալով հանրային շեշտած տրամադրութեան՝ մի շարք ժողովներում քննութեան առաւ համազումարի որոշումը՝ «մէկ հայրենիք, Միացեալ Անկախ Հայաստան» ունենալու մասին եւ եկաւ այն եզրակացութեան, որ անհրաժեշտ է օր առաջ յայտարարել Հայաստանի երկու հատուածների միացումը: Եւ այդ իմաստով պաշտօնական դիմում տրաւ կառավարութեան:

Արեւմտահայ Գործադիր Մարմնի դիմումը միանգամայն համապատասխան էր այն օրերին Հայաստանի գրեթէ բոլոր խաւերում տիրող տրամադրութեան: Փետր. 25-ին կառավարութիւնը քննութեան առաւ Գործադիր Մարմնի դիմումը եւ միաձայնութեամբ համաձայնելով առաջարկին՝ յանձնարարեց արտաքին գործոց նախարարին պատրաստել մի ղեկուցում Հայաս-

տանի խորհուրդ մտցնելու համար: Նման քայլի անհրաժեշտութիւնը չէր մերժում կառավարութեան ո՛չ մի անդամի կողմից:

Այնուհետեւ կատարւեցին նախապատրաստական աշխատանքները Հայաստանի անկախութեան եւ միութեան յայտարարութիւնը հանդիսաւորապէս կատարելու համար: Այդ նպատակով կազմւեց մի յանձնախումբ հանրային կրթութեան եւ արւեստի նախարար Գ. Մելիք-Ղարազէոզեանի նախագահութեան տակ: Գ. Մելիք-Ղարազէոզեանը յանուն յանձնախմբի մի կոչ հրատարակեց, որով հրաւիրում էր ժողովրդին արժանաւոր վայելչութեամբ տօնել Մայիս 28-ը. «Թո՛ղ Մայիս 28-ի օրը լինի զոհերի յիշատակին, բայց եւ համազգային մեծ ուրախութեան օր, — օ՛ր նոր պետութեան ստեղծման բիր-լիական Արարատի շուրջը, օ՛ր ազգային բարձր իղձերի եւ համաշխարհային արդարութեան յաղթանակի»:

Նախարարների խորհրդի մայիս 27-ի նիստում, որին ներկայ էին Ա. Պատիսեանը, զօր. Արարատեանը, Ս. Մանասեանը, Քր. Վերմիշեանը, Ս. Թորոսեանը, Գ. Մելիք-Ղարազէոզեանը, Յ. Չմշկեանը եւ ուրիշներ, լսեց վարչապետի զեկուցումը այն բոլոր ձեռնարկների մասին, որոնք կատարւել էին Հայաստանի անկախութեան տարեդարձի օրը միութեան յայտարարութիւնը անելու համար եւ կարդացւեց յայտարարութեան նախագիծը: Կառավարութիւնը հաւանութիւն տւեց արւած աշխատանքին, որոշեց, Հայաստանի խորհրդի ապր. 27 օրէնքի հիման վրա, հաստատել յայտարարութեան նախագիծը եւ յանձնարարեց վարչապետին հրապարակել: Որոշեց նաեւ «հրաւիրել Հայաստանի խորհրդի նիստերին մասնակցելու, որպէս խորհրդի անդամներ, Արեւմտահայ Գործադիր Մարմնի 12 անդամներին»^{*)}:

Նոյն նիստում քննւեց հանրային կրթութեան նախարար Գ. Մելիք-Ղարազէոզեանի առաջարկը՝ Հայաստանի անկախութեան եւ միութեան յայտարարութիւնը յաւերժացնելու համար 1) մայրաքաղաքում յուշարձան կանգնեցնել հայ ազատամարտում ընկած հերոսներին ի յիշատակ եւ այդ նպատակով կազմել հիմնադրամ՝ կառավարութեան կողմից յատկացնելով 100,000 ռ. եւ 25,000 ռ. էլ արձանի մրցանակաբաշխութեան համար. 2) հրատարակել հայկական ազատագրութեան վերջին շրջանի պատմութիւնը, որի համար տրամադրել 285,000 ռ., 3) բաց թողնել առանձին շքանշան «Հայրենիքին մատուցած ծառայութիւնների համար» մակագրութեամբ: Այս առաջարկն եւս հաստատւեց միաձայնութեամբ:

Երկու օր վերջը, մայիս 28-ին, Հայաստանի խորհրդի հանդիսաւոր նիստում կատարւեց Հայաստանի միութեան եւ անկախութեան յայտարարութիւնը:

Այդ օրը Երեւանը ստացել էր չքեղ, տօնական կերպարանք: Ամբողջ քաղաքը զարդարւած էր դրօշակներով, դորդերով, կանաչներով ու ծաղիկներով: Վաղ առաւօտւանից փողոցները լիքն էին բազմութիւններով: Շրջակայ դիւղերից քաղաք էին գալիս խումբ-խումբ դիւղացիներ, պատգամաւո-

^{*)} Քաղաքի միջառնակների խորհրդի 1919 թ. մայիս 27-ի նիստի արձանագրութիւնից:

բութիւններ դրօշակներով՝ հանդէսներին մասնակցելու համար:

Առաւօտեան, քաղաքային ինքնավարութեան շէնքի ընդարձակ հրապարակում տեղի ունեցաւ հոգեհանգիստ հայրենիքի ազատութեան համար զոհուածների յիշատակին, ապա՝ մաղթանք եւ զօրահանդէս: Հրապարակն ու մօտակայ փողոցները բռնւած էին ծովածաւալ բազմութեամբ, զօրքով, դրպրոցական աշակերտներով, արիւնքով, որբերով: Մէջտեղը տեղաւորւած էին Հայաստանի Խորհրդի ու կառավարութեան անդամները, բարձր հրամանատարութիւնը՝ զօր. Նազարբէգեանի գլխաւորութեամբ, զօր. Դեւին, Պարսկաստանի, Աղբրէջանի եւ Վրաստանի ներկայացուցիչները, Ամերիկեան Կոմիտէի անդամները եւ ուրիշներ: Պատուոյ պահակախմբի ուղեկցութեամբ էջմիածնից եկել էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, որ նախագահում էր հոգեհանգստի եւ հացամաղթանքի արարողութեան:

Հոգեհանգստից ու մաղթանքից եւ վարչապետի՝ բանակին ուղղած խօսքից յետոյ, սկսեց զօրահանդէսը՝ հազարաւոր ներկաների ծափերի ու ցնծութեան աղաղակների մէջ: Զօրամասերը՝ հետեւեալ, հրետանի, այրուծի, զինւորական նւազի ընկերակցութեամբ, անցնում էին խորխտ շարքերով՝ յուզելով ու ոգեւորելով հանդիսատեսներին:

Զինւորներից յետոյ սկսեց աշակերտների, որբերի, արիւնքի, ահատակցական միութիւնների ու ժողովրդի շքերթը:

Հանդէսից յետոյ, տեղի ունեցաւ յայտարարութեան արարողութիւնը: Հայաստանի Խորհրդի մուտքն ու դահլիճը նոյնպէս զարդարւած էին շքեղ՝ դրօշակներով, գորգերով ու ծաղիկներով: Օթեակները բռնւած էին օտար պետութեանց ներկայացուցիչներով: Մի օթեակ յատկացւած էր կաթողիկոսին եւ իր շքախմբին: Բեմի վրա տեղաւորւած էին Խորհրդի եւ կառավարութեան անդամները: Դահլիճի առջեւի մասում երևում էր զօր. Նազարբէգեանի պատկառելի դէմքը, միւս կողմը՝ նստած էր զօր. Փիրումեանը: Սրահը բերնէ բերան լեցւած էր հիւրերով ու հանդիսականներով:

Հանդէսին նախագահում էր հանրային կրթութեան եւ արեւօտի նախարար Գ. Մելիք-Ղարաբէկեանը, որ մի գրաւոր ճառով բացատրեց հանդէսի նշանակութիւնը, որից յետոյ նւագախումբը հնչեցրեց «Մեր Հայրենիք»-ը, որ լսեց յոտնկայս: Մի պահ տիրեց խորհրդաւոր լռութիւն, ապա վարչապետ Պատիսեան արտասանեց մի փոքրիկ ճառ եւ ժողովականների խանդավառ ծափերի մէջ, կարդաց հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Հայաստանի ամբողջութիւնը վերականգնելու եւ ժողովրդի լիակատար ազատութիւնն ու բարգաւաճումն ապահովելու համար Հայաստանի կառավարութիւնը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի ու ցանկութեան, յայտարարում է, որ այսօրւանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապէս միացած են իբր անկախ պետական միութիւն:

«Ուղիղ մի տարի առաջ, ռուսահայերի համագումարից ընտրւած Հայոց Ազգային Խորհուրդը յայտարարեց իրեն անդրկովկասեան հայկական գաւառների բարձրագոյն իշխանութիւն: Ազգային Խորհրդի կազմած կառավարութիւնն այդ փառաքական ափսի մասին պաշտօնապէս պետութեանց

ներկայացուցիչներին յայտնելուց յետոյ, այս մի տարւայ մէջ փաստօրէն հաստատել է իր իշխանութիւնն Անդրկովկասի հայկական գաւառներում:

«1919 թ. փետրւար ամսին Երեւան քաղաքում կայացած Արեւմտահայ Երկրորդ Համագումարը հանդիսաւոր կերպով յայտարարեց, որ նա Հայաստանը միացեալ եւ անկախ է հռահչում:

«Այժմ, Անդրկովկասում եւ օսմանեան կայսրութեան սահմաններում գտնւած պապեմական հայկական երկիրների միացման եւ անկախութեան այս ախը կատարելով՝ Հայաստանի կառավարութիւնը յայտարարում է, որ միացեալ Հայաստանի պետական ձեւն է ռաւկավար հանրապետութիւն եւ որ ինքը հանդիսանում է միացեալ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը:

«Այսպիսով, ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջացած հայրենիքի գերագոյն տէրն ու տնօրէնը, եւ Հայաստանի պարլամենտն ու կառավարութիւնը հանդիսանում են միացեալ Հայաստանի ազատ ժողովուրդը շաղկապող բարձրագոյն օրէնսդիր եւ գործադիր իշխանութիւնը:

«Հայաստանի կառավարութիւնը սոյն ախը հրատարակում է 1919 թ. ապրիլի 27-ի պարլամենտի որոշմամբ կառավարութեանը տրւած յատուկ լիազօրութիւնների հիւմն վրա»:^{*)}

Մինիստրների խորհրդի նախագահի եւ արտաքին

գործերի մինիստրի պաշտօնակատար

Ալ. Խատիսեան

Ներքին գործերի մինիստրի պաշտօնակատար

Ս. Մանասեան

Զինուորական մինիստրի գեներալ մայօր

Ք. Արարատեան

Արդարադատութեան մինիստրի պաշտօնակատար

Յ. Զմէկեան

Հանրային կրթութեան մինիստր

Գ. Մելիք Ղարազէոզեան

Խնամատարութեան մինիստր

Ս. Թորոսեան

Պարենաւորման մինիստր

Ք. Վերմիշեան

Ֆինանսների մինիստրի պաշտօնակատար

Գ. Զաղէքեան

Գործերի կառավարիչ

Գ. Խատիսեան

1919 թ. մայիսի 28-ին, Երեւան քաղաք.

Յայտարարութեան ընթերցումից յետոյ, համաձայն նախօրօք եղած որոշման, բեւ բարձրացան եւ նստեցին Հ. Խորհրդի անդամների շարքում, Արեւմտահայ Գործադիր Մարմնի ընտրած 12 պատգամաւորները՝ Հմ. Մանուկեան, Վ. Քրմոյեան, Զ. Կորկոտեան, Վ. Յոխիկեան, Վան-Փուշ, Վ. Առաքելեան, Ա. Մաքսապետեան, Ա. Միրզոյեան, Ա. Կիտուր, Հ. Կոսոյեան, Ա. Սասունի, Հ. Հայրապետեան: Երկու հատւածների միացման յայտարարութեան առաջին գործնական արտայայտութիւնն էր այս, որ հասարակութիւնը ողջունեց ոգեւորւած ծափերով:

Այնուհետեւ կառավարութեան կողմից յայտարարուեց ընդհանուր ներում վարչական կարգով բանտարկւածների համար, իսկ քրէական յանցա-

^{*)} Այս ախը կազմել էին Նիկօյ Աղբալեանը եւ Գէորգ Խատիսեանը:

գործների պատիժը կրճատւեց կէս առ կէս: Եւ նախագահի՝ յուշարձանի, շքանշանի ու հրատարակութիւնների մասին կառավարական որոշումները յայտարարելուց յետոյ, յաջորդաբար ողջոյնի ճառեր խօսեցին Հ. Խորհրդէն նախագահ Աւ. Սահակեանը, արեւմտահայերի ներկայացուցիչ Վ. Քրմոյեանը, կաթողիկոսը, Ամերիկեան կոմիտէի ներկայացուցիչ հարիւրապետ Էլզերը, Պարսկաստանի, Վրաստանի եւ Ազրբէջանի ներկայացուցիչները, Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի կողմից՝ Ս. Արարատեանը, Հ. Յ. Դ. Երեւանի եւ Վրաստանի Կ. Կ. -ի կողմից՝ Վ. Խորէնին, յանուն Ղարաբաղի հայութեան՝ Գ. Բալայեանը, Ամերիկահայ գաղութի կողմից՝ Ա. Միքայէլեանը, պետական ծառայողների կողմից՝ Վ. Ահարոնեանը, Ուսուցչական Միութեան կողմից՝ Ա. Տէրթովմասեանը, Կանանց Միութեան կողմից՝ օր. Լ. Տէր-Սարգիսեանը, Երեւանի քաղաքային ինքնավարութեան կողմից՝ Մ. Մուսինեանը եւ ուրիշներ:

Առանձնապէս տպաւորիչ էր Գէորգ Ե. կաթողիկոսի ճառը, որ անգլիական դինորականների ներկայութեամբ հրաւէր էր կարդում հայ ժողովրդին «յոյս չդնել օտարի վրա, որովհետեւ մեր ժողովրդի բարօրութիւնն ու յառաջդիմութիւնը մեզանից է կախած բացառապէս: Այժմ, երբ Մասիսը մագնիսի պէս քաշեց ու միացրեց հայութեան երկու հատուածները, երբ ստեղծւեց Միացեալ Հայաստան, այժմ պէտք է լարենք մեր ազգային բոլոր կարողութիւնները՝ փրկելու եւ դաստիարակելու համար մեր ժողովուրդը ի փառս իր ազատ հայրենիքի»:

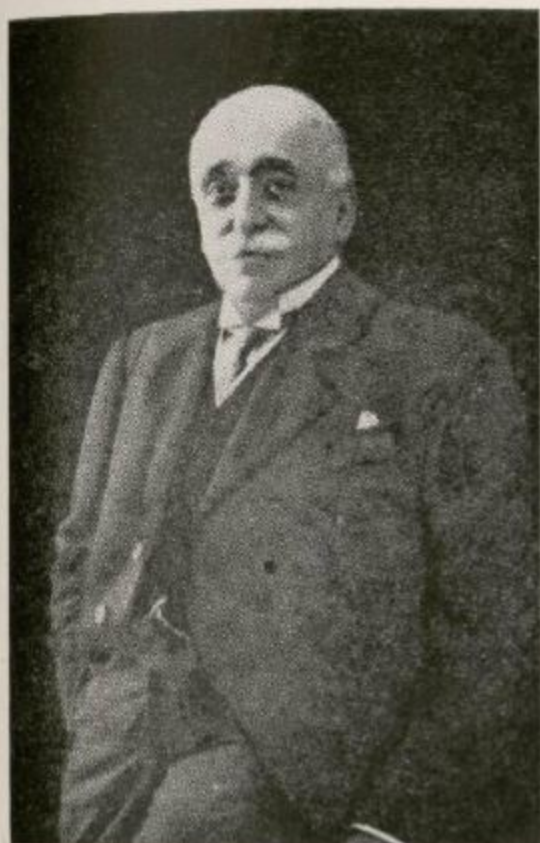
Վ. Քրմոյեանը Արեւմտահայ Գործադիր Կոմիտէի կողմից կարգաց հետեւեալ յայտարարութիւնը. «Կանգնած մնալով Արեւմտահայ Բ. Համագումարի ընդունած քաղաքական բանաձեւի տեսակէտին վրա՝ Արեւմտահայ Գործադիր Մարմինն իբրեւ Հայկական Հանրապետութեան սահմաններու մէջ ապրող արեւմտահայերու ներկայացուցչական օրգան, լսելով կառավարութեան յայտարարութիւնը Հայաստանի միացման եւ անկախութեան մասին, սրտագին կողջունէ կառավարութեան կատարած աքթը եւ իր լիակատոր պատրաստակամութիւնը կը յայտնէ Հայաստանի Խորհրդարանի եւ կառավարութեան մէջ իր գործօն մասնակցութիւնը բերել՝ իրագործելու Միացեալ Հայաստանի գաղափարը եւ ամրապնդելու հայ ժողովրդի ազատութիւնն ու բարգաւաճումը»:

Ճառերից յետոյ, կարդացւեցին բազմաթիւ շնորհաւորական գրութիւններ ու հեռագիրներ Հայաստանի զանազան կողմերից եւ արտասահմանից: Շնորհաւորում էին Վրաստանի Սահմանադիր Ժողովն ու վարչապետը, Ազրբէջանի Խորհրդարանն ու կառավարութիւնը, Լեռնականները, Վրահայոց Ազգ. Խորհուրդը, Անդրկովկասեան Ասորական Ազգ. Խորհուրդը, երիտասարդ դրողներ Ստ. Զօրեանը, Մ. Մանուէլեանը, Լէյլին, եւ շատ ուրիշներ:

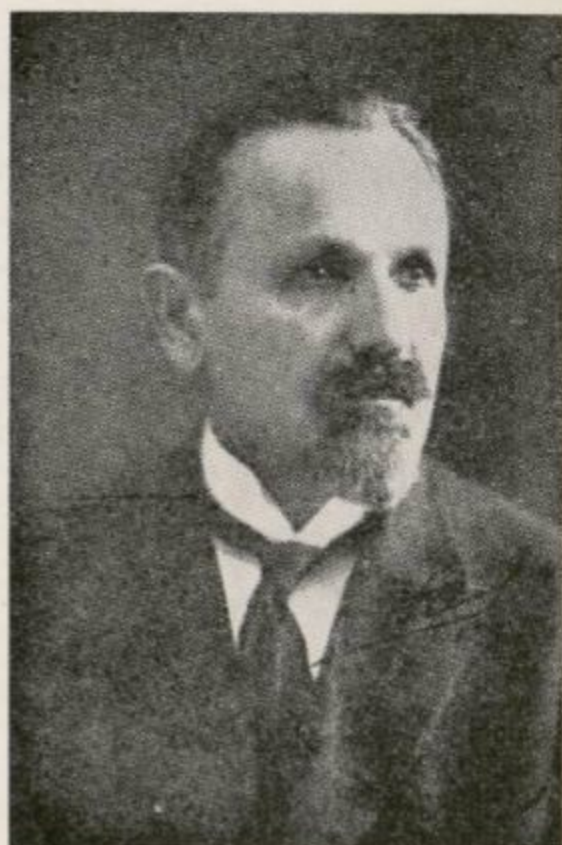
Ժողովը խորունկ լռութեան մէջ, յոտնկայս, յարդեց Արամի յիշատակը եւ խանդավառ ոգեւորութեամբ, ցոյցեր արաւ հայկական բանակի ներկայացուցիչներ զօր. Նազարբէգեանին, զօր. Փիւրումեանին ու Դրոյին:

Հանդէսը փակւեց «Մեր Հայրենիք»-ով, որից յետոյ վարչապետը պաշտօնական անձերով շրջապատւած՝ դուրս եկաւ Խորհրդարանի պատըշ-

ԱԶԳ. ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ՓԱՐԻԶՈՒՄ

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ՓՐՈՖ. Ա. ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

գամբը եւ ժողովրդին ու զինուորական կարգաց Միացեալ Հայաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը, որ ընդունեց որոտագին «կեցցէ»ներով եւ թնդանօթի 30 հարւածներով:

Ժողովուրդը մինչեւ ուշ գիշեր, շքերթներով, երաժշտութեամբ, երգ ու պարով տօնում էր օրւայ մեծ դէպքը:

Խանդավառ հանդիսաւորութիւններ տեղի ունեցան եւ Հայաստանի դաւառներում ու գաղութահայութեան մէջ:

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ. ԿՕԱԼԻՑԻԱՅԻ ԽԶՈՒՄԸ

Հայաստանի Խորհրդարան

Մայիս 28-ի հանդէսները անցան ընդհանուր ոգեւորութեան ու համերաշխութեան մթնոլորտում:

«Կեցցէ՛ Միացեալ, Անկախ եւ Ազատ Հայաստանը» գրում էր մեծատառ՝ ժողովրդականների «Ժողովուրդ» պաշտօնաթերթը, իսկ մէկ օր վերջը, Մայիս 28-ի աքտը անւանում էր «պետական յեղաշրջում», արդիւնք միւնիստրական կազմի պատահական մեծամասնութեան»: «Այդ աքտը կունենար խոշոր բարոյական նշանակութիւն, գրում էր թերթը, եթէ նա յայտարարէր պարլամենտի կողմից»: Ուրեմն, աքտի էութիւնը չէր կարեւորը, այլ՝ ձեւը — մի ձեւ, որ մշակւել էր եւ իրենց՝ ժողովրդականների մասնակցութեամբ ու հաւանութեամբ:

Մի քանի օր անցած, Երեւան վերադարձաւ Ս. Յարութիւնեանը, որ Թիֆլիսումն էր և մայիսեան հանդէսներին չէր մասնակցել: Եւ այդ ժամանակ մէջտեղ եկաւ ժողովրդականների բողոքը ընդդէմ Մայիս 28-ի աքտի, որը, իբր թէ, չէր համապատասխանում հայ ժողովրդի շահերին: Ս. Յարութիւնեանը հիմնաւորում էր իրենց տեսակէտը նրանով, որ Մայիս 28-ի աքտը կրում է միակողմանի բնոյթ, չունի Պօղոս Նուպար փաշայի հաւանութիւնը, չի բխում հայկական հարցի միջազգային կացութիւնից, եւ հետեւաբար, պէտք է յայտարարւի չեղեալ: Նրան պատասխանում էին, որ յայտարարութիւնը պատրաստւած ու կատարւած է ամբողջ կառավարութեան, հետեւաբար եւ ժողովրդական նախարարների հաւանութեամբ, որ Մայիս 28-ի յայտարարութեան տակ յօժար կամքով ստորագրել են եւ կառավարութեան ժողովրդական անդամները, որ հանդէսին նախազանգոր ժողովրդական նախարար էր եւ որ, այդ բոլորից յետոյ, անտեղի է ինչ որ առարկութիւններ առաջ քաշելը: Բայց ժողովրդականները պնդեցին իրենց պահանջի վրա, որը նրանց պաշտօնաթերթ «Ժողովուրդ»-ը (յունիս 4) հետեւեալ կերպով էր ձեւակերպում. «Միացեալ Հայաստանի պետական իշխա-

նութիւնը պիտի կազմակերպւի Փարիզի դործադիր մարմնի եւ Հայաստանի հանրապետական կառավարութեան փոխադարձ համաձայնութեամբ: Պիտի ստեղծւի մի ժամանակաւոր խառն կառավարութիւն, որը պիտի գումարի Միացեալ Հայաստանի հիմնադիր ժողով, կամ պարլամենտ, եթէ մինչ այդ մշակւած լինի երկրի սահմանադրութիւնը: Ուրիշ կերպ լուծել միացեալ Հայաստանի իշխանութեան պրոբլեմը անկարելի է, քանի որ Հայաստանի երկու մասերը մինչեւ այժմ գտնւել են տարբեր քաղաքական եւ տնտեսական պայմաններում եւ ապրել են տարբեր կուլտուրական կեանքով»:

Եւ երբ կառավարութիւնը մերժեց ընդունել այս պահանջը, յունիս 24-ին նախարարական կազմից դուրս եկան Ս. Յարութիւնեանը, Ս. Ինֆիալեանը, Գ. Մելիք-Ղարազէոզեանը եւ Ք. Վերմիշեանը, որով եւ վերջ գտաւ կօալիցիան: Նրանց տեղը նշանակեցին՝ ելեւտական նախարար՝ Գ. Զադէթեանը, պարենաւորման՝ Ս. Թորոսեանը, հանրային կրթութեան՝ Ս. Տիգրանեանը եւ արդարադատութեան՝ Յ. Զմշկեանը: Այս վերջինը անգամ էր ժող. Կուսակցութեան, բայց Ս. Յարութիւնեանի քայլից յետոյ բողոքեց ու հեռացաւ կուսակցութիւնից*): Ս. Տիգրանեանի հանր. կրթ. նախարար նշանակելով՝ արտաքին դործոց նախարարութիւնը անցաւ փոխ-վարչապետ Ա. Խատիսեանին: Այս փոփոխութիւնը որեւէ անդրադարձում չունեցաւ կառավարական քաղաքականութեան վրա:

Ժողովրդականների վարմունքը, սկզբի շրջանում, դժւար էր բացատրել. վերջ ի վերջոյ, ի՞նչ էր կատարւածը Մայիս 28-ին, ինչո՞վ կարող էր վնասել Հայաստանի միջազգային դիրքին, ի՞նչ տարսափելի հետեւանքներ կարող էր տալ ներքին կեանքում: Ոչի՛նչ: Լաւագոյն դէպքում, նա կարողացնէր Երեւանի ու Փարիզի մերձեցումը ու կը համախմբէր բովանդակ հայ ժողովրդի կամքը Հայաստանի շուրջ, վերջ կը տար ներքին պառակտումին, կը բարձրացնէր հայ ժողովրդի հոգեկան կորույթ եւ կամբացնէր Հայաստանի դիրքը հարեւանների աչքին. վատ դէպքում — կը մնար մեռած տառ: Ի՞նչ պատճառ կար այդքան յուզւելու, իրար անցնելու եւ, նոյնիսկ, կառավարութիւնից դուրս գալու:

Շատ չանցած, սակայն, տեղեւորւածը լուծւեց, եւ լուծումը դալիս էր բոլորովին չսպասւած կողմից: Շուտով յայտնի դարձաւ, որ ժողովրդականների քայլը թելադրւած էր Փարիզից: Յայտնի դարձան նաեւ շատ ուրիշ բաներ, որոնց մասին Հայաստանում, այն ժամանակ, ոչ ոք ոչինչ չգիտէր: Հաշտութեան պատւիրակութիւնը Եւրոպա ուղարկելուց յետոյ, Հայաստանի դործիչները այնքան էին ծանրաբեռնւել ու կլանւել երկրի ներքին աշխատանքներով, որ ո՛չ ժամանակ ունէին, ո՛չ էլ տրամադրութիւն զբաղւելու փարիզեան անց ու դարձերով: Պէտք է ասել, որ հնարաւորութիւն էլ չունէին. Փարիզը շատ էր հեռու ու կտրւած Երեւանից: Ի՞նչ էր կատարւում

*) Խորհրդայնացումից յետոյ, Յ. Զմշկեանը մնաց Թիֆլիսում եւ հոգեկամ ու փիլիսոփայական ծանր տանջանքների ենթարկւեց բոլշեւիկների կողմից: Եւ չկարողացաւ տոկաւ անհնարին գրկամկներին՝ հիւանդացաւ հոգեկամ հիւանդութեամբ ու մեռաւ 1928 թւի սկզբներին: Զմշկեանը շնորհալի փաստաբան էր, լուսամիտ ու եռանդուն հասարակական գործիչ:

այնտեղ — Երեւանում գրեթէ ոչինչ յայտնի չէր: Այն ինչ, Թիֆլիսը աւելի արագ եւ անմիջական յարաբերութեան մէջ էր Փարիզի հետ եւ աւելի էր իրազեկ այնտեղի դէպքերին: Եւ Հայ Ժող. Կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէն, Թիֆլիսում, աւելի շատ աւանջ էր դնում Փարիզին, քան թէ Երեւանին: Իսկ Փարիզում այդ օրերին հետաքրքրական դէպքեր էին տեղի ունենում:

Ինչպէս յայտնի է, զինադադարից մօտ 3 շաբաթ վերջը, 1918 թ. նոյեմբեր 30-ին, Պօղոս Նուպար փաշան հրատարակել էր հետեւեալ յայտարարութիւնը. «Հայկական Ազգային Պատերազմութիւնը, պատասխանելու համար հայ ազգին միակամ իղձին, որուն մէկ մասը արդէն իսկ իբրեւ անկախ հանրապետութիւն կազմած է, կը յայտարարէ ամբողջական Հայաստանի անկախութիւնը, Կիլիկիայով միասին, Համաձայնական պետութիւններու եւ Միացեալ Նահանգներու հովանաւորութեան տակ, կամ Ազգերու Դաշնակցութեան, երբ ան կազմւի»:^{*})

Ապա, Ազգ. Պատերազմութիւնը, շարունակելով հանդերձ, յանուն հայ ազգի, քաղաքական հետապնդումներ Եւրոպայում, ծրագրել էր հրաւիրել ազգային մի համագումար՝ որոշելու համար «հայ ազգին միակամ իղձերը»: Համագումարի նախապատրաստութիւնները ղուգադիպեցին Հայաստանի Հանրապետութեան Պատերազմութեան նախագահ Ա. Ահարոնեանի Եւրոպա հասնելուն, փետր. 4-ին: Այս վերջինի երեւալը Փարիզում առաջ բերեց լուրջ դժգոհութիւն Ազգ. Պատերազմութեան շրջանակներում, որոնք Հայաստանի Հանրապետութեան անունն իսկ դժկամակութեամբ էին լսում եւ աւելի սիրով փոխարինում էին «Արարատեան Հանրապետութիւն» դարձեալով. Արարատը հօ Հայաստան չէ՞ր, եւ ի՞նչ իրաւունք ունէին Երեւանի այդ ինչ որ անյայտ մարդիկ Հայաստանի կառավարութիւն կոչելու իրենց եւ ինչ որ պատերազմութիւն ուղարկելու պետութիւնների մօտ: Չէ՞ որ «ազգին միակամ իղձը» արտայայտող պատերազմութիւնն արդէն կար եւ ներկայացած էր ո՛չ թէ դաւառացի վարժապետ-բանաստեղծով, այլ տիտղոսաւոր եւ հանրահռչակ մի անձով, որի հօր արձանը կանգնած էր խրդիւնների երկրում, իսկ իր առջեւ բաց էին Եւրոպայի բոլոր դռները:

Միւս կողմից, Հ. Հ. Պատերազմութեան ներկայացուցիչն էլ՝ համակաժ իր դիրքի ու պաշտօնի վեհութեան գիտակցութեամբ՝ չէր զիջանում լիարուսն յարգանքի տուրքը մատուցանել փաշայական եւ էֆենդիական սնապարծութեան:

^{*}) Միաժամանակ Ազգ. Պատերազմութիւնը ձեռնարկել էր ամբողջական Հայաստանի սահմանների նշտրոնշման: «Թայմըզ»-ի 31 դեկտ. համարում հրատարակեց Պօղոս Նուպարի յայտարարութիւնը Հայաստանի անկախութեան եւ սահմանների մասին. նոյնտեղ գրած էր եւ անկախ Հայաստանի քարտէսը, որի վրա Թուսահայաստանի սահմանները ցոյց էին տրւած խիստ համեմատ չափերով, մինչդեռ Թուրքահայաստանի մէջ մտցւած էին ոչ միայն վանք, Բիքլիսը, Մուշն ու Կարինը, այլ եւ Սվազը, Աղաման, Ալեքսանդրեօլը, Դիարբեքիքը եւ մի ահագին կտոր Սեւ ծովի եզերքից՝ Սամսոնի ու Բաքուի միջեւ: Ազգ. Պատերազմութեան նախագահը հաւատացած էր, որ Հայաստանը, միայն սահմաններում, կարող էր իրականութիւն դառնալ մի քանի ամիսների ընթացքում: Առհասարակ, սահմանների հարցը ընդհանուր գրադուսի առարկայ էր արտասահմանում: Շատերը նոյնիսկ Պօղոս Նուպարի գծած սահմանները գտնում էին անբաւարար եւ պահանջում էին նորանոր գաւառներ մտցնել Հայաստանի մէջ:

Այդ պատճառով, Ազգային եւ Հանրապետական Պատւիրակութիւնների ջուրը հէնց սկզբից միեւնոյն առումով չզնաց: Առաջին իսկ օրից սեւ կատու անցաւ նրանց միջեւ, եւ թէեւ, ժամանակի ընթացքում, կարելի եղաւ ստեղծել ձեւական գործակցութիւն եւ աշխատանքի ընդհանուր ճակատ, հոգեկան մօտիկութիւնը, անկեղծութիւնն ու յարաբերութիւնների շիտակութիւնը մինչեւ վերջ էլ բացակայեցին: Ո՞վ էր մեղաւորը, կամ, աւելի ճիշտ, ո՞ր կողմն էր աւելի մեղաւորը այդ հիւանդոտ դրութեան համար — մինչեւ այսօր էլ մէկը ամբաստանում է միւսին: Եւ քանի երկու պատւիրակութեանց գործունէութեան մանրամասն տեղեկադրերն ու վաւերադրերը չեն հրատարակած, անկարելի կը լինի ճշտել պատասխանատուներն ու պատասխանատութեան չափը, ինչպէս, առհասարակ, պատմութեան ա՛յս փուլի մէջ եւ ներկայ տւեալներով դժուար է պատասխանատուութիւնների ճշտումը: Բայց մեր գործի համար այդ այնքան կարեւոր էլ չէ. էականը փաստի արձանագրութիւնն է — եզրակացութիւնը թող ուրիշներն անեն: Իսկ փաստը՝ մթնոլորտը Փարիզում լաւ չէր:

Ազգային Համագումարը կոչւած էր մաքրելու այդ մթնոլորտը եւ ազգային գործերը դնելու առողջ հիմքի վրա, բայց յաջողութիւն չունեցաւ. նա ոչ իր կազմով, ոչ էլ մտայնութեամբ կարող էր նման դեր կատարել:

Նախ կազմը: Համագումարը ներկայացւած էր հետեւեալ ձեւով. Պոլիս՝ Եղիշէ արք. Դուրեան, փրոֆ. Ա. Տէր-Յակոբեան, դոկտ. Ա. Բարսեղեան, Գ. Սինապեան, Պօղոս բէյ Մարլը, Կովկաս՝ (արեւմտահայ փախստականների կողմից) Վ. Փափաղեան, Ա. Թէրզիպաշեան, Լ. Շանթ, Եգիպտոս՝ դոկտ. Նեվրուզ, Վ. Թէքէեան, Բուլղարիա՝ դոկտ. Սայեան, Ս. Հինդլեան, Պարսկաստան՝ Յ. Խան Մասեհեան, Մ. Վարանդեան, Անգլիա՝ Գ. Յակոբեան, Գ. Ֆնտքլեան, Հնդկաստան եւ Ճաւա՝ Պօղոս փաշա Նուպար, Զւիցերիա՝ Գ. Նորատունկեան, Իտալիա՝ դոկտ. Ն. Տէր-Ստեփանեան, Վենետիկ՝ Յովհ. վարդ. Թորոսեան, Ռումանիա՝ Մ. Տէրպէտէրեան, Ֆրանսիա՝ Ն. Խան Ներսէսեան, Տ. Խան Քելէկեան, Ամերիկա՝ Ե. Աղաթօն, Մ. Համբարձումեան, Զ. Մաթիկեան, Ա. Միքայէլեան, Միջագետք՝ Ե. Տէրվիշեան, փրոֆ. Ա. Խաչատրեան, Հալէպ եւ Այնթապ՝ դոկտ. Ալթունեան, Յունաստան՝ Յ. Մոստիշեան, անդամ Ազգ. Պատւիրակութեան՝ Ժ. Մալքոմ, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Ամերիկայի ներկայացուցիչ՝ Գ. Փաստրմաճեան, հրաւիրւածներ՝ Մ. Տամատեան, Ա. Զոպանեան, Ա. Հանրմեան, Մ. Ս. Դաւիթ բէգ, փրոֆ. Կ. Թումանեան, Հ. Հ. Պատւիրակութիւնից՝ Ա. Ահարոնեան, Հ. Օհանջանեան՝ խորհրդակցական ձայնով:

Այս 4 տասնեակ անձերից քչերը կարող էին ասել, թէ իրենք, որոշ չափով, արտայայտում էին Հայաստանի ժողովրդի բաղձանքները. մեծ մասը վաղուց գաղութներում ապրող մարդիկ էին՝ բոլորովին անծանօթ երկրի պայմաններին եւ հայ ժողովրդի կացութեան: Նրանցից շատերը — անդամ ամենապատասխանատու դիրքեր դրաւոյնները — Հայաստանի երեսն անդամ չէին տեսել, Հայաստանի աշխարհագրութեան, տնտեսական կարողու-

թիւներին, աղգադրական կազմին ու շրջապատին իսկ տեղեակ չէին, եւ Հայաստանի մասին ունէին աղօտ պատկերացում:

Յետոյ, տարօրինակ «ազգային» ներկայացուցչութիւն էր այդ. Զւիցերիա, Իտալիա, Հնդկաստան, Միջագետք, Եգիպտոս — այդտեղի դաղութները վալիս էին «Հայ ազգին միակամ իղձը» արտայայտելու. ի՞նչ իրաւունքով: Ո՞վ էր տւել նրանց լիազօրութիւն խօսելու բովանդակ Հայաստանի եւ Հայ ժողովրդի անունից:

Աւելին. հազիւ մէկ-երկու հարիւր ցաք ու ցրիւ հայեր ունեցող Իտալիան կամ Զւիցերիան «տւել էին» մէկական պատգամաւոր, 30—40,000 հայ ունեցող Ռումանիան էլ՝ մէկ. Անգլիայի երկու զոյգ մէկ կենտ առեւտրականները ուղարկել էին 2 մարդ, 2 մարդ էր «ուղարկել» եւ 100,000 անդամ ունեցող պարսկահայ դաղութը, այն ինչ նոյնքան հայ հաշւող Ամերիկան տւել էր 4 պատգամաւոր:

Ժողովուրդ, աշխատաւորութիւնից ընտրւած մարդ այդ Համագումարում չատ չկար. բէյ, փաշա, էֆէնդի, եպիսկոպոս, հարուստ վաճառական, արհեստով ազգային դործիչ — ահա ովքեր էին հաւաքւել «ազգին միակամ իղձը» արտայայտելու: Լաւագոյն դէպքում, եթէ մի պահ հրաժարւելու լիւնենք բոլոր ժողովրդապետական նախապաշարումներից, այդ հաւաքոյթը կարող էինք կոչել «զաղութահայ» Համագումար, բայց ոչ «ազգային»: Առաւելաբար զաղութահայութիւնն էր խօսում նրա մէջ՝ անպատասխանատու, դառանցող, անհող ու սնապարծ: Որպէս անհատ, անոր բոլոր ժողովականներն էլ յարգելի եւ հայրենասէր մարդիկ էին, ի հարկէ, բայց այդքան միայն:

Առաջ բերենք Համագումարի արդիւնքները այնպէս, ինչպէս որ ներկայացւած են պաշտօնական հրատարակութեամբ*):

«Ահաւասիկ Համագումարի նախադատրաստական հինգ նիստերուն եւ պաշտօնական բացումէն մինչեւ փակումը, այն է փետրւար 24-էն մինչեւ ապրիլ 22 դումարւած 38 նիստերուն, ընդամենը 43 նիստի մէջ կատարւած աշխատութեանց համառօտ մէկ ամփոփումը:

«1. Ընտրութիւն Համագումարի դիւանին: Ընտրւեցան՝ նախագահ վսեմ. Գ. Նորատունկեան, դեր-նախագահներ ՊՊ. Իրոֆ. Տէր-Յակոբեան եւ Ա. Զոսանեան, ատենադպիրներ՝ ՊՊ. Վ. Թէքէեան եւ Ն. Տէր-Ստեփանեան, այս վերջնոյն հրաժարելէն յետոյ՝ Պ. Գ. Ֆնտղլեան:

«2. Քննութիւն եւ վաւերացում Համագումարի ներքին կանոնադրին:

«3. Քննութիւն եւ վաւերացում ժողովի իրաւասութեան եւ աշխատութեանց ծրագրին:

«4. Վաւերացում նախապէս պատրաստւած եւ խաղաղութեան վեհա-ժողովին ներկայացւած Հայկական Պաշտօններու Յիշատակագիրին:

«5. Զեկուցում Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ վսեմ. Պօղոս Նուպար փաշայի՝ Պատուիրակութեան ի սկզբանէ մինչեւ այժմ կատարած աշ-

*) Ամփոփում Հայ Ազգային Համագումարի Աշխատութեանց եւ որոշմանց (փետր. 24-էն մինչեւ ապր. 22):

խառութիւններուն եւ ստացած արդիւնքներուն վերաբերմամբ:

«6. Քննութիւն եւ վաւերացում հայ ազգին Թիւրքիոյ եւ Կովկասի մէջ այս պատերազմի ընթացքին կոտորածներու, տեղահանութեան եւ այլ ազէտներու հետեւանօք կրած վնասներուն հատուցման վերաբերող Յիշատակագիրին, որ ներկայացուցաւ Սաղազութեան Վեհաժողովին եւ որուն համաձայն վերոյիշեալ վնասուց ամբողջական գումարը կը յանդի 19 միլիառ 130 միլիոն 982 հազար Փրանքի: Այս գումարին 14 միլիառ 598 միլիոն 510 հազարը արեւմտեան հայոց պահանջներուն եւ մնացեալ 4 միլիառ 532 միլիոն 472 հազարը արեւելեան հայոց պահանջներուն համար:

«7. Քննութիւն եւ վաւերացում ելեւմտական յանձնաժողովին կողմէ Ազգ. Պատւիրակութեան յառաջիկայ վեց ամսեան գործունէութեան համար պատրաստած ելեւմտացոյցին, որուն համաձայն ազգային զանազան պէտքերու համար նազադոյն 15 եւ առաւելագոյն 30 միլիոն Փրանքի ծախուց գումար մը կը նախատեսուի, հասոյթի զանազան եղանակներու առաջարկութեամբ, որոնց յարմարագոյն գործադրութիւնը յանձնւած է նոր Ազգային Պատւիրակութեան:

«8. Քննութիւն եւ վաւերացում յատուկ յանձնաժողովի մը կողմէ պատրաստած նոր Ազգ. Պատւիրակութեան տրւելիք ուղեցոյցներու (տիրէքթիվ) ծրագրին, որուն մէջ մանրամասնւած են պետութեանց հետ բանակցութիւններու ընթացքին Պատւիրակութեան հետեւելիք ուղղութիւնն ու դնելիք պահանջները՝ հիմնւած Յիշատակագրի գլխաւոր սկզբունքներուն վրա:

«9. Քննութիւն եւ վաւերացում Հայկական Լեզէոնի ներկայ վիճակին, կամաւորներու վերստին յանձնառագրումին եւ Լեզէոնի ապագայ գործածութեան հարցերուն մասին յատուկ յանձնաժողովի մը կողմէ բերւած առաջարկներուն:

«10. Քննութիւն Պատւիրակութեան տրւելիք ուղեցոյցներու առթիւ վերապահւած յաւելածական մասի մը, որով կը փափաքէր Համագումարի ընթացքին իսկ կարելի դարձնել թրքական եւ ռուսական Հայաստաններու միացումը՝ միակ ներկայացուցչութեան մը եւ միակ կառավարութեան մը ստեղծմամբ. յետ բազմաթիւ խորհրդակցութեանց որոշուցաւ սոյն խնդրոյն իրականացումը յանձնել նորընտիր Պատւիրակութեան՝ ըստ ուղեցոյցներու տրամադրութեան:

«11. Ընտրութիւն ապրիլ 2-ի նիստին մէջ Հայ Ազգային Պատւիրակութեան՝ բաղկացած վեց անդամէ, որ, համաձայն նոր Պատւիրակութեան համար ընդունւած ուղեցոյցներուն, Հայ Հանրապետութեան Պատւիրակութեան հետ կը կազմէ «Ամբողջական Հայաստանի Պատւիրակութիւնը» եւ անոր հետ միասին պիտի աշխատի ձեռք բերել Յիշատակագիրով բանաձեււած Հայկական պահանջներու գործադրութիւնը եւ պիտի հետապնդէ ազգային դատին յարակից բոլոր հարցերուն բարւօք լուծումը: Նորընտիր Պատւիրակութեան անդամ ընտրւեցան՝ վսեմ. Պօղոս փաշա Նուպար, ՊՊ. փրոֆ.

Տէր-Յակոբեան, Ա. Զոպանեան, Գ. Փաստրմաճեան, Ղոթո. Յ. Նեվրուզ,
Վ. Թէքէեան:

«12. Քննութիւն Հայկական Վնասուց Հատուցման Յիշատակագիրին
վրա աւելցելիք նոր յուշագրի մը՝ վնասուց պատասխանատուութեան եւ
դանձման վերաբերեալ: Սոյն յուշագրին ամբողջացումն ու առաքումը յանձ-
նընցաւ Պատւիրակութեան:

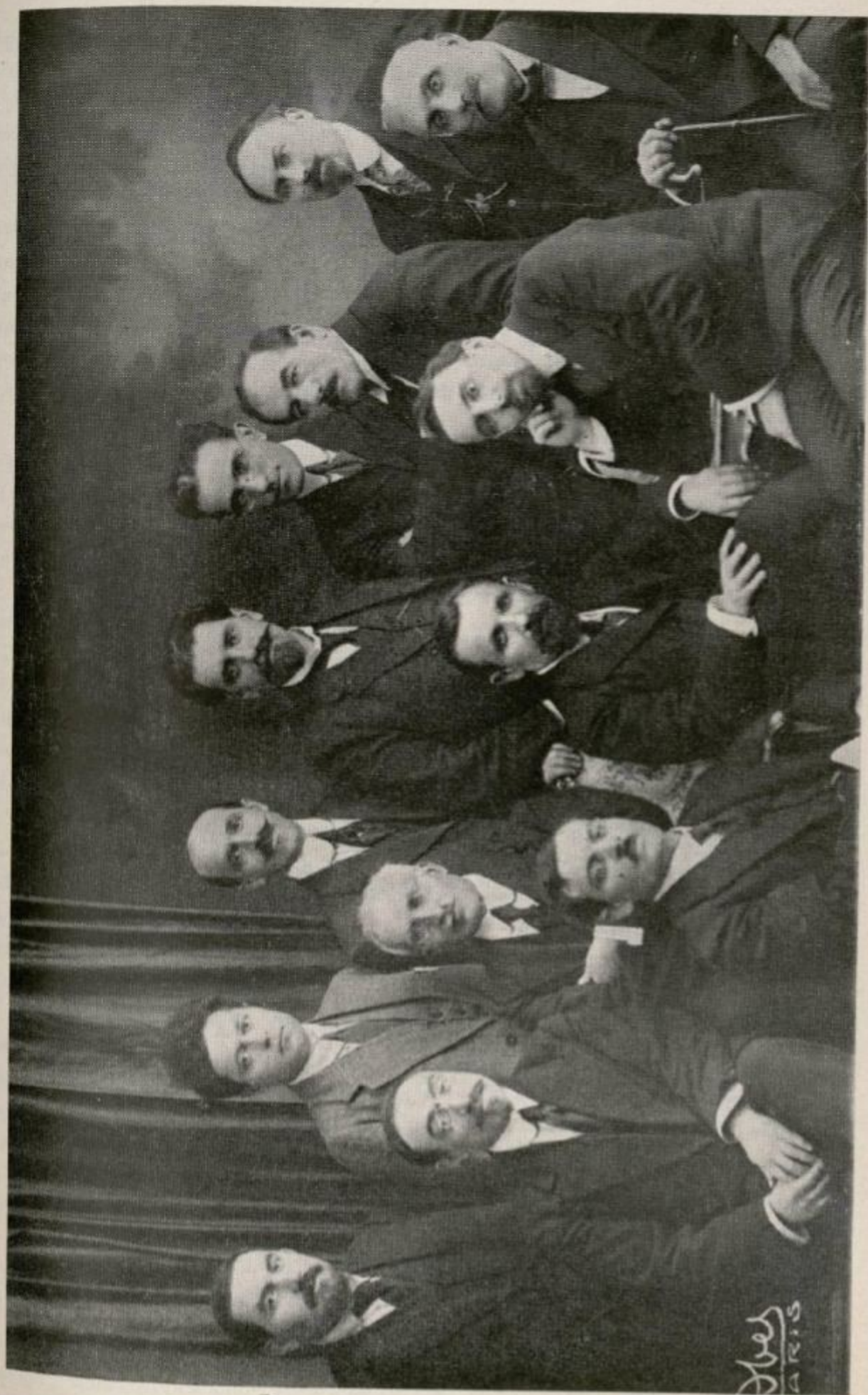
«13. Ղնտրութիւն, համաձայն Համագումարի իրաւասութիւնն ու
գործունէութիւնը ճշտող ծրագրին, յանձնաժողովի մը, որուն պաշտօնն է
մօտաւոր փոխանցման շրջանին համար Հայաստանի վարչական կազմը ճշ-
տող առժամեայ ծրագիր մը կազմել եւ զայն ենթարկել Համագումարի վա-
ւերացման, երբ Համագումարը վերստին ի նիստ հրաւիրւի Պատւիրակու-
թեան կողմէ, ինչպէս պարտաւոր է ընել այն ատեն, երբ Հայաստանի քա-
ղաքական բախտին մասին խաղաղութեան Վեհաժողովին իր որոշումը տայ,
կամ երբ Պատւիրակութիւնը հարկ տեսնէ Համագումարին ղիմել ուրիշ ոեւէ
անակնկալ հարկեցուցիչ պարագայի առջեւ»:

Օրակարգի նիւթ կազմող եւ վերել թւած այս խնդիրներէն զատ, Հա-
մագումարը իր նստաշրջանի միջոցին զբաղեցաւ նաեւ կարգ մը խնդիրներով,
որոնցմէ յիշենք՝ հայկական հոգամասերու զինուորական դրաման, կիլի-
կիոյ եւ Սիւրիոյ մէջ ապրող տարագիր հայ ժողովուրդին ապահովութեան,
Արեւելեան Հայաստանի սովարեկ հայ ժողովուրդին պարենաւորման, կիլի-
կիոյ համար բժշկական միսիօնի մը, հիւանդանոցի կազմածներու, ղեղօրէից
եւ զգեստեղէնի, ինչպէս նաեւ Արեւելեան Հայաստանի համար ղեղօրէից
առաքման խնդիրները: Ասոնցմէ վերջիններուն Համագումարը յաջողեցաւ
մասամբ դո՛ւրստ մտալ Պատւիրակութեան տրամադրելի միջոցներով:

Համագումարը իր նստաշրջանին միջոցին զժբախտութիւնն ունեցաւ
լսելու Հալէպի մէջ հայերու վրա դործադրւած կոտորածի մը դոյժը, ինչ-
պէս նաեւ Իսկենտէրուն եւ Ատանա գտնող Հայկական Լեզէոնի վաշտերուն
մէջ պատահած յոյժ ցաւալի դէպքերը: Համագումարը թէ՛ Հալէպի կոտո-
րածին եւ թէ՛ միւս պատահարներուն կրկնութեան առաջքը առնելու համար
հնարաւոր միջոցները խորհեցաւ եւ անոնց դործադրութիւնը յանձնարարեց
Պատւիրակութեան:

Ի բաց առեալ Հայաստանի տնտեսական եւ քաղաքական կացութեան
մասին Պատւիրակութեան հասած կարեւոր տեղեկագրերու ընթերցումը,
Համագումարը լսեց, իր նստաշրջանի տեւողութեան միջոցին, Ազգային
Պատւիրակութեան նախագահին եւ Հայկ. Հանրապետութեան ներկայա-
ցուցչին Խաղաղութեան Վեհաժողովին կողմէ ունկնդրութեան ղեկուցումը,
Թիւրքիայէն եւ Կովկասէն հասնող պատգամաւոր եւ ոչ-պատգամաւոր ձեռ-
նըհաս հայրենակիցներու բերանացի եւ դրաւոր ընդարձակ ղեկուցումները,
ինչպէս նաեւ գաղութներէ եկած պատգամաւորներուն՝ գաղութներու հայկ.
կեանքին եւ գործունէութեան վերաբերմամբ ըրած մանրամասն տեղեկա-
տրութիւնները:

Համագումարը ստիպւեցաւ նաեւ նկատի առնել Երուսաղէմի Ս. Յա-

ՓԱՐԻԶԻ ԱԶԳ. ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՄԻ ԽՈՒՄԲ ՓԱՏԻՐԱՆԵՐ

կովրեանց վանուց միաբանութենէն հասած հեռագրական դիմումները, եւ յանձնարարեց յիշեալ վանուց համար մատակարար մարմնի մը կազմութիւնը՝ համաձայն Երուսաղէմի զինուորական կառավարչին կատարած կարգադրութեան՝ նկատելով, որ Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը այս միջոցին ի վիճակի չէր այս հարցով զբաղելու:

Այս առաջին նստաշրջանի փակման առթիւ, Համագումարը պարտք համարեց իր եղբայրական ջերմ ողջոյններն ուղղել Հայկական Հանրապետութեան՝ անոր մէջ տեսնելով վեց հարիւր տարիէ ի վեր առաջին անգամ վերազարթնող հայ ազատութեան հրճառիթ պատկերը, եւ յոտնկայս իր խորին յարգանքն ու պաշտամունքը յայտնեց մեր ցեղի բազմաշարժար նահատակներուն եւ այն բիւրաւոր մարտիկներուն յիշատակին, որոնք իրենց հերոսական պայքարներով պատրաստեցին հայկական դատին յաղթանակը:

Համագումարը որոշեց նոյնպէս, որ Դիւանը սոյն առթիւ զրկէ Համագումարի զգացումները յայտնող ուղերձներ՝ նախագահ Ուիլսոնի, ՊՊ. Քլէմանսոյի, Լոյս Ճորճի եւ Օրլանտոյի, կոչ մը դաշնակից ազգերուն՝ լրագրաց մէջ հրատարակելու համար եւ հեռագիր մը Հայ Հանրապետութեան, Երեւան:

«Այն պահուն երբ Համագումարը իր աշխատութեանց գլխաւոր մասը կատարելէ ետք՝ կը դադրեցնէ իր Ա. նստաշրջանը, նորընտիր Ազգ. Պատուիրակութիւնը՝ Հայկական Հանրապետութեան հետ ձեռնարկած է արդէն իրմէ սպասւած աշխատութեան, եւ, ուղեցոյցներու տրամադրութեան համաձայն, շուտով ամբողջացնելով իրեն գործակցիլ կոչւած Ներգաղթի, Երկամտական, Պրոպագանդի եւ այլ գլխաւոր յանձնաժողովներու կազմութիւնը՝ պիտի պսակէ, անշուշտ, Համագումարին իր վրա դրած յոյսերը»:

Փակելուց առաջ, Համագումարը դաշնակից ազգերին ուղղեց մի կոչ, որով, «կը հռչակէր անգամ մը եւս հայ ազգին կամքը իր ազատ հայրենիքն ունենալու՝ անկախ տէրութեան մը մէջ իր բոլոր հողամասերուն միացմամբ կազմւած» եւ կը խնդրէր դաշնակից ազգերից՝ «իրենց ձայնը մերինին միացնեն պահանջելու համար հաշտութեան վեհաժողովէն, որ փութացնէ լուծումը հայկական հարցին»:

Ապա մի հեռագիր էլ ուղղեցին Հայաստանի Հանրապետութեան. «Փարիզ համախմբւած Հայ Համագումարը, իր առաջին նստաշրջանի փակման առթիւ, Հայկական Հանրապետութեան կուղղէ իր եղբայրական խանդաւառազին ողջոյնը: Սրտագին կը մաղթենք, որ ընդհուպ իրականանայ Միացեալ Հայաստանի Հանրապետութեան կազմակերպութիւնը եւ լիայոյս ենք, որ ձեր եւ մեր ջանքերով պիտի պսակին մեր իղձերը՝ ընդհանուր խաղաղութեան կնքման պահուն՝ ազգային դատին կատարեալ յաղթանակովը»:

Համագումարի պաշտօնական բանաձեւերի մէջ, կարծես, ոչինչ արտակարգ բան չկար. ըստ էութեան նրանք նոյնն էին, ինչ որ եւ Երեւանի արեւմտահայ համագումարի որոշումները: Աւելին. նրանք, շատ կողմերով, յիշեցնում էին եւ ա'յն օրերին Հայաստանում տիրող տրամադրութիւնները: Սակայն, համագումարում արտայայտւած ոգին, Ազգ. Պատուիրակութեան

եւ պատգամաւորներէից շատերի բռնած դիրքը Հայաստանի Հանրապետութեան հանդէպ եւ Ազգ. Պատւիրակութեան ու Հ. Հ. Պատւիրակութեան միջև ստեղծուած փոխյարաբերութիւնները, վերջ ի վերջոյ, առաջ բերին այնպիսի միջնորդութեամբ, որ Ազգ. Պատւիրակութիւնը եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնն ու Պատւիրակութիւնը դարձան, մի տեսակ ներհակ, մրցակից կողմեր: Համագումարի մէջ լսուած էին ուղղակի թշնամական ճառեր, որոնք Հայաստանի Հանրապետութեան դոյութիւնը համարուած էին վնասակար հայկական դատի համար. «Արարատեան Հանրապետութեան» հարցը զուտ ռուսական հարց է, ասուած էին նրանք, մինչդեռ հայկական խնդիրը վերաբերուած է Թիւրքահայաստանին: Ազգ. Համագումարը պէտք է Խուսահայաստանը թողնէ իր ճակատագրին եւ ամբողջապէս ներքէ թիւրքահայոց դատին՝ պահանջելով, ի հարկին, «Արարատեան Հանրապետութեան» կցումը Հայաստանին: Հ. Հ. Պատւիրակութիւնը, երկուութիւն չլստեղծելու համար, պարտաւոր է քաշուել ասպարէզից կամ ենթարկուել Ազգ. Պատւիրակութեան:

Իր հերթին, Հ. Հ. Պատւիրակութիւնը մեկնում էր իրական փաստից. Հայաստանի Հանրապետութեան դոյութիւնը իրողութիւն է, Հայաստանում ապրում է մէկ միլիոն ժողովուրդ. Երեւանում կայ Սորհրդարան, կառավարութիւն, բանակ. երկիրը հետզհետէ կազմակերպւում է պետականօրէն: Մինչդեռ, Թիւրքահայաստանը ամայի է. ո՛չ ժողովուրդ ունի, ո՛չ կառավարութիւն: Հետեւաբար, անհրաժեշտ է ակադային բոլոր ուժերը կենտրոնացնել Հայաստանի Հանրապետութեան վրա, իրենւ հայկական պետութեան կորիզի, եւ հայկական հարցի լուծումը դնել Հայաստանի երկու հատուածների միացման ձեւով:

Կողմերը խօսում էին տարբեր լեզուներով եւ իրար չէին հասկանում: Այս տրամադրութիւնից օգտուած էին չարամիտ մարդիկ՝ թունաւորելու համար դադութահայ ակադայիներին միտքը նրանով, որ, իբր թէ, դաշնակցականներն են միայն այդպէս մտածողները, դաշնակցական պարագլուխները, որոնք «Արարատեան Հանրապետութիւնը» գործիք են դարձրել իրենց կուսակցական նպատակների, ձգտում են բռնադրուել») Թիւրքահայաստան:

*) Արժէ արձանագրել մի պատմութիւն, որ ամուսն էր համագոյցեալ Արմէն Գաբոն: Ազգ. Համագումարի ժամանակ, երբ քննուած էր Թիւրքահայկական դաւաճների գրաւման հարցը, Արմէն Գաբոն ասում է, թէ շուտով Հայաստանի կառավարութիւնը կը գրաւէ Երզրումը:

— Ի՞նչպէս թէ կը գրաւէ, զարմանում է Պօղոս Նուպարը՝ յանկարծակիի եկած:

— Հէնց այնպէս, զօրք կուղարկէ ու կը գրաւէ, պատասխանում է Արմէն Գաբոն: Ի՞նչ եղբայրն էլ հայկական բանակում է. յոյս ունեւ առաջին էրզրում մտնողներից մէկն էլ նա կը լինի:

— Mais c'est une occupation ! (բայց այդ բռնագրաւում է) վրդոված բացականչում է փաշան:

Եւ տեսնելով Արմէն Գաբոյի շարած դէմքը՝ ձեռքը զարնում է սեղանին ու —

— Այո՛, այո՛, բռնադրուում է այդ, եւ ես կը բողոքեմ դրա դէմ... Ես կը բողոքեմ...:

Հայաստանի գորքը պիտի գրաւէր Երզրումը, եւ Ազգ. Պատւիրակութեան Ասխազանը սպառնում էր բողոքել...

նը, խլել Պօղոս փաշա Նուպարից ազգային գործերի ղեկավարութիւնը եւ-
այլն: Քաղաքական ընդհանուր տեսակէտների տարբերութիւնը, կուսակ-
ցական նեղմտութիւնը եւ անձնական նախանձն ու քէնը Փարիզում առաջա-
ցրին խեղդիչ մթնոլորտ, որի թունաւոր հոսանքները հետզհետէ սկսեցին
հասնել եւ Երեւան:

Մայիս 28-ի յայտարարութիւնը բոլորովին անսպասելի էր Ազգային
Պատերազմութեան համար: Պօղոս Նուպարն ու իր գործակիցները սկզբուն-
քով դէմ չէին նման քայլի: Ընդհակառակը, ինչպէս տեսանք, դեռ նոյեմբ.
30-ին նրանք յայտարարել էին «ամբողջական Հայաստանի անկախութիւնը»:
Եւ այժմ էլ գործում էին այդ ուղղութեամբ, բայց նրանց զայրացնողը այն
էր, որ յայտարարութիւն անողը Երեւանն էր եւ ոչ իրենք, երկրորդ՝ որ Ե-
րեւանի կառավարութիւնը ինքզինքը հռչակում էր միացեալ Հայաստանի
կառավարութիւն, այն ինչ բոլոր մարդկային եւ աստեածային օրէնքներով
միացեալ Հայաստանի կառավարութիւնը պէտք է կազմէր Փարիզում եւ
անսպասան Պօղոս փաշա Նուպարի նախագահութեան տակ:

Եւ հասկանալի է այն անսահման վրդովումը, որ Մայիս 28-ի աքտը
առաջ բերեց Փարիզում, ուր նա ընդունւեց, իբրեւ բռնաբարում Ազգ. Պատ-
ւիրակութեան իրաւունքների: Պօղոս Նուպարը, անմիջական մղումով,
ուղեց հրապարակային յայտարարութեամբ՝ բողոքել այդ աքտի դէմ, սա-
կայն, Հ. Հ. Պատերազմութեան ներկայացուցիչների եւ ուրիշ աւելի պա-
ղարին մարդկանց ստիպումով յետ կեցաւ այդ մտադրութիւնից: Եւ սկսւե-
ցին բանակցութիւններ նրա եւ Ահարոնեանի միջեւ, որոնք տեւեցին երկար:
Այդ բանակցութիւնների համար Ա. Ահարոնեանը լիազօրութիւն չունէր իր
կառավարութիւնից, բայց, ընդհանուր առմամբ, ճիշտ էր ներկայացրել Ե-
րեւանի տրամադրութիւնները: Բանակցութիւնների առարկայ էին ամ-
բողջական Հայաստանի կառավարութեան, խորհրդարանի եւ պատերա-
կութեան կազմութեան հարցերը: Պօղոս Նուպարը պահանջում էր կազմել
միացեալ խորհրդարան՝ կէսը ռուսահայերից, կէսը թիւրքահայերից եւ
միացեալ կառավարութիւն՝ նոյնպէս կէս առ կէս: Կառավարութեան թիւր-
քահայ անդամները պիտի նշանակէին Ազգ. Պատերազմութեան կողմից,
ռուսահայերը՝ Հայաստանի օրւայ կառավարութիւնից: Նախարարական
տեղերը պէտք է բաժանւէին փոխադարձ համաձայնութեամբ, բայց վար-
չապետ պէտք է լինէր անսպասան Պօղոս Նուպարը՝ մնալով միանգամայն եւ
Պատերազմութեան նախագահ: Արտաքին գործոց եւ զինւորական նախա-
րարները պէտք է լինէին ոչ-դաշնակցական: Քանի որ վարչապետը պիտի
սպրէր Փարիզում, Երեւանում պիտի նշանակէր փոխանորդ: Ժամանակա-
ւոր կառավարութեան կազմութիւնից յետոյ Խորհրդարանին դադար պիտի
տրէր անորոշ ժամանակով, մինչեւ միացեալ խորհրդարանի գումարումը:
Միացեալ Պատերազմութիւնը պիտի կազմէր Փարիզում՝ երկու կողմից չոր-
սական կամ երեքական անդամով: Թիւրքահայ անդամները պիտի նշանակ-
ւէին Պօղոս Նուպարից, միւսները՝ կառավարութիւնից: Պօղոս Նուպարի
նշանակած անդամները պէտք է լինէին անփոփոխելի, եւ նոյնիսկ միացեալ

կառավարութիւնը իրաւունք չպիտի ունենար նրանց հրաժարեցնելու մինչեւ հայկական հարցի լուծումը: Նոր պատւիրակութեան նախագահ պէտք է լինէր Պօղոս Նուպարը, որին պիտի տրւէին արտակարգ լիազօրութիւններ:

Այս պահանջներից Հ. Հ. Պատւիրակութիւնը ընդունում էր, որ կառավարութիւնն ու խորհրդարանը կազմւեն կէս առ կէս թիւրքահայերից ու ռուսահայերից, բայց վարչապետը անպայման պէտք է ապրէր Հայաստանում, որ երկու Պատւիրակութիւնները կարող են ձուլւել Պօղոս Նուպարի գլխավորութեամբ՝ պայմանով, որ նոր պատւիրակութիւնը ենթարկւի եւ պատասխանատու լինի կառավարութեան, որ պատւիրակութեան թիւրքահայ անդամները կարող են նշանակւել Պօղոս Նուպարի կողմից, զինուորական նախարարը կարող է լինել անկուսակցական եւայլն:

Ինչպէս տեսնում ենք, տարածութիւնը երկու տեսակէտների միջեւ բաւական լայն էր:

Ի վերջոյ, երկու Պատւիրակութիւնների նախագահների ստորագրութեամբ հեռագիր տրւեց Երեւան, որով առաջարկւում էր չձեռնարկել կառավարութեան եւ խորհրդարանի վերակազմութեան եւ սպասել Փարիզից ուղարկւելիք պատգամաւորներին, որոնք այդ առթիւ նոր առաջարկութիւններ էին բերելու: Հայաստանի կառավարութիւնը սիրով ընդառաջեց այս առաջարկութեան:

Մինչ Փարիզում պատւիրակութիւնները յուզւում ու բանակցութիւններ էին վարում, Հայաստանում տեղի էին ունենում խորհրդարանական ընտրութիւններ, որոնք ձեռնարկւեցին Հայաստանի Խորհրդի փետր. 28-ի միջադէպից յետոյ: Մարտ 12-ին կառավարութիւնը որոշեց Խորհրդարանի ընտրութիւնների համար հիմք ընդունել համառուսական Սահմ. Ժողովի ընտրական օրէնքը Անգրկ. Առանձին Կոմիտէի մտցրած փոփոխութիւններով, ամբողջ երկիրը դարձնել մէկ ընտրական շրջան, թիւրքահայերին տալ ընտրական իրաւունք եւայլն: Այս որոշման հիման վրա մշակւեց «Օրէնք Հայաստանի Պարլամենտի Ընտրութեանց», որով իւրաքանչիւր 20 տարին լրացրած քաղաքացի, առանց սեռի, կրօնի ու ցեղի խտրութեան իրաւունք ունէր մասնակցելու ընտրութիւններին, որոնք պիտի կատարւէին ընդհանուր, գաղտնի, հաւասար, ուղղակի եւ համեմատական քւէարկութեամբ: Խորհրդարանի անդամների թիւը սահմանւում էր 80: Ընտրութիւնները վարելու համար ստեղծւում էին կենտրոնական գաւառական, շրջանային, քաղաքային, գիւղական եւ թաղամասային ընտրական յանձնաժողովներ. կենտրոնական յանձնաժողովը նշանակւում էր Հայաստանի Խորհրդից, իսկ մնացածները՝ իրենցից գերադաս յանձնաժողովներից:

Հայաստանի Խորհուրդը նշանակեց ընտրական կենտրոնական յանձնաժողով եւ այս վերջինն անցաւ դործի: Նշանակեց գաւառական ընտրական յանձնաժողովներ, յանձնաժողովների նախագահներ ու ընտրական հրահանգիչներ եւ գաւառներն ուղարկեց ժողովրդական թերթիկներ՝ մանրամասն հրահանգներով: Ապր. 25-ից Հայաստանի բոլոր վայրերում սկսեց ընտրող

ների ցուցակագրութիւնը. քէի իրաւունք ունեցողների ընդհանուր թիւը դուրս եկաւ, առանց Կարսի եւ Շարուր-Նախիջեւանի, 365,780 հոգի: Խորհրդարանի ընտրութիւնների համար կաղմեց հետեւեալ ժամանակացոյցը.

Մայիս 12 — ընտրողների ցուցակների յայտարարման վերջնական ժամանակը:

Մայիս 22 — թեկնածուների ցանկը ներկայացնելու վերջին օրը:

Մայիս 29 — ներկայացած թեկնածուների ցանկի յայտարարութեան վերջին պայմանաժամը:

Յունիս 6 — վերջնական ժամանակը թեկնածուների ցանկ ներկայացնող ընտրողների յայտարարութեան՝ ցանկերը միացնելու մասին:

Յունիս 11 — ընտրողների ցանկերի երկրորդ յայտարարութեան վերջին օրը:

Յունիս 21, 22, 23 — ընտրութիւններ Հայաստանի բոլոր վայրերում:

Խորհրդարանի ընտրութիւնների համար ներկայացւեց թեկնածուների հոթը ցուցակ.

№ 1. Հ. Յ. Դաշնակցութիւն 120 թեկնածու

№ 2. Հայ ժողովրդական կուս. 65 թեկնածու

№ 3. Սոց.—Յեղափոխ. կուս. 35 թեկնածու

№ 4. Քրդական ցանկ 2 թեկնածու

№ 5. Ասորական ցանկ 3 թեկնածու

№ 6. Անկուսակց. Գիւղաց. Միութիւն

№ 7. Թրքական ցանկ

Նախընտրական պայքարն արդէն սկսած էր, երբ թիֆլիսցիների եւ երեւանցիների միջեւ ծագած կուսակցական ներքին անհամաձայնութիւնների հետեւանքով՝ ժողովրդական կուսակցութիւնը, թեկնածուների ցանկը ներկայացնելուց եւ ընտրական աշխատանքներին ձեռնարկելուց յետոյ, սնտոի պատրւակներով, հրաժարեց մասնակցելուց, յունիս 20-ին յետ պահանջից իր ցուցակը եւ սկսեց պայքար մղել խորհրդարանական ընտրութիւնների դէմ: Այդ պայքարում նա յենուում էր, գլխաւորապէս, Պօղոս Նուպարի բռնած բացասական դիրքի վրա: Պօղոս Նուպարը դժգոհ էր, որ Հայաստանում խորհրդարանական ընտրութիւններ էին կատարուում. Հայաստանը նրա աչքին մի գաւառ էր սոսկ, ուր կարող էր դոյութիւն ունենալ տեղական իշխանութիւն եւ ոչ թէ խորհրդարան:

Նախընտրական պայքարը եղաւ բաւական տաք. ժողովներ, թուցիկներ, ընտրական ցուցատախտակներ, կոչներ, անհաշիւ յօդւածներ թերթերում: Կուսակցական գործիչները չըջում էին դիւղից դիւղ ու քաղաքից քաղաք եւ աշխատում ժողովրդականացնել իրենց թեկնածուների ցանկը — ճիշտ եւ ճիշտ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի օրինակով:

Ամենից լայն ժողովրդականութիւն վայելողը, բնականաբար, Հ. Յ. Դաշնակցութեան ցանկն էր եւ նրա նշանախօսքերը. Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պահանջում էր «Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան», «Ամբողջ իշխանութիւնը աշխատաւոր ժողովրդին», «Հողը աշխատաւորին», «Գործը՝ գործադուր-

կին», «Հաց ժողովրդին», «Ժողովուրդների համերաշխութիւն եւ եղբայրութիւն»:

Ընտրութիւնները տեղի ունեցան նշանակաւ ժամանակին եւ արդիւնքը եղաւ.

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ստացաւ	230,272 քւէ — 72 պատգամաւոր
Սոց. — յեղափոխականները՝	13,239 քւէ — 4 պատգամաւոր
Թուրքերը՝	8,187 քւէ — 3 պատգամաւոր
Անկուսակց. Գիւղաց. Միութիւնը՝	4,224 քւէ — 1 պատգամաւոր
Քրդական ցուցակը՝	1,305 քւէ — ո՛չ մէկ
Ժողովրդականները՝	481 քւէ — ո՛չ մէկ
Ասորիները՝	178 քւէ — ո՛չ մէկ

Նորընտիր Խորհրդարանի բացումը տեղի ունեցաւ օգոստոս 1-ին: Բացումից առաջ Խորհրդարանի շէնքում տիրում էր եռ ու զեռ: Կուսակցական Փրակցիաները կատարում էին նախապատրաստական աշխատանքներ: Բոլորի ուշադրութիւնը, բնական կերպով, կենտրոնացած էր դաշնակցական Ֆրակցիայի վրա, որ ամէն օր դռնաբաց էր երկարատեւ նիստեր, ուր քննութեան էին առնւում բազմաթիւ ընդհանուր-սկզբունքային եւ ընթացիկ-գործնական հարցեր: Ամենից շատ դրադեցնող խնդիրը երկրի ներսը եւ ճակատներում տիրող լարւած դրութիւնն էր, որի մեղմացման համար մշտաժամ էին մի շարք միջոցներ:

Այդ խորհրդակցութիւնների ժամանակ լուծւեց եւ Փրակցիայի ու կառավարութեան փոխյարաբերութեան հարցը. վարչապետը նշանակելու էր Փրակցիայից՝ կուսակցական բարձրագոյն մարմնի հաւանութեամբ. կառավարութիւնը պէտք է լինէր պատասխանատու Խորհրդարանի եւ Փրակցիայի առջեւ. Փրակցիան իր հրահանգները պիտի ստանար կուսակցութեան բարձրագոյն մարմնից: Նշանակւեցին թեկնածուներ Խորհրդարանի նախագահութեան հինգ անդամների — մէկ նախագահ, երկու փոխ-նախագահ, աւագ ու կրտսեր քարտուղարներ: Քննւեց եւ հաստատւեց կառավարութեան յայտարարութեան նախագիծը, որից յետոյ որոշւեցին վարչապետութեան եւ նախարարութեան թեկնածուները: Կառավարութեան վերակազմութիւնը յանձնարարւեց Ա. Խատիսեանին, որը իր հրաւիրելիք նախարարների ցանկը պիտի ներկայացնէր Փրակցիային ի հաստատութիւն: Կազմւեց խորհրդարանական Փրակցիայի նախագահութիւն՝ Ա. Զամալեան, Վ. Խորէնի եւ Ս. Վրացեան:

Բացումը եղաւ հանդիսաւոր, Խորհրդարանի աւագ անդամ Աւ. Սահակեանի նախագահութեամբ, նախարարական ամբողջ կազմի, օտար ներկայացուցիչների եւ բազմաթիւ հիւրերի ու հանդիսականների ներկայութեամբ: Խորհրդարանի դահլիճը, ենթարկուած հիմնական վերանորոգութեան, դարգարւած էր դրօշակներով ու գորգերով:

Աւ. Սահակեանի բացման հակիրճ ճառը ընդմիջւում էր բուռն ծափահարութիւններով: «Քաղաքացիներ, Միացեալ Հայաստանի ներկայացու-

ցիչներ, սկսեց նա, ուղիղ մի տարի սրանից առաջ, օգոստ. 1-ին, մեր երկիրը շրջապատւած էր տաճկական զօրքերի երկաթէ օղակով, թշնամու սուրը կախւած էր մեր գլխին, մեր հայրենիքը դարձել էր բանտ: Ես, որսէս նախագահ դերադոյն Աղգային Խորհրդի, առաջին նիստին, անխախտ հաւատով եւ խորը համոզմունքով յայտարարեցի, որ մեր Հանրապետութեան նեղ հորիզոնը, որի սահմանները խեղդում էին նրան, պէտք է ընդարձակւի, մեր հերոս ու մարտիրոս Ժողովուրդը պէտք է լինի տէրը իր փայփայած ու դուրսդուրած հայրենիքի (ծափեր): Այսօր երջանիկ եմ վկայելու, որ իմ դուշակութիւնը ոչ միայն արդէն կատարւած փաստ եւ իրականութիւն է դարձել, այլ եւ մեր Ժողովրդի կամքը սրբազան, հայութեան երկու կէսերը զրկարաց միացել են եւ յայտարարել մի պետութիւն, միացեալ, անկախ եւ ազատ Հայաստան, որի պաշտպանութեան համար մենք երգւել ենք զոհել մեր կեանքը եւ կուել մինչեւ վերջին շունչ (ծափեր): Մենք հպարտանում ենք մեր նորածին պետութեամբ. նա թոյլ է, հեռու է կատարեալ լինելուց, բայց միացնում է իր ամբողջ հողամասը: Ժողովուրդը սիրում է իր երիտասարդ Հանրապետութիւնը. նրա մէջ արմատացել է անկախութեան գաղափարը. նա երբեք չի բաժանւի նրանից եւ երբեք չի զիջի: Ծիշտ է, մեր առջեւ, Տաճկահայաստանի փակ դռների յետեւ, մեր թշնամին շարունակում է կատարել իր մութ դործերը եւ ինտրիգներ է սերմանում այս կողմը, մեր Հանրապետութեան սահմաններում: Բայց ես չեմ կասկածում, որ մենք կը ճեղքենք այդ դուռը մեր մեծ դաշնակիցների հետ միասին, կը տիրենք մեր երկրին, որ ցօղւած է անհամար մարտիրոսների եւ հերոսների արիւնով: Հայ Ժողովրդի արեան դատը, անկասկած, պէտք է ստանայ իր նպաստաւոր եւ արդար լուծումը. այդ դատը մարդկութեան խղճի, պատւի եւ իրաւունքների դատն է, մարդկային դոյութեան հարցն է, որ ոչ ոք չի կարող թխտել... Երջանիկ եւ ողբերգւած եմ ողջունելու մեր առաջին ընտրւած Խորհրդարանը այս պատմական վայրկեանին»:

Ապա ողջունեց դաշնակիցներին ու հարեւան պետութիւններին, յանձին նրանց ներկայացուցիչների, եւ «մեր փառապանծ բանակը, որ հայրենաորութեան անսահման անձնազոհութեամբ կուում է՝ պաշտպանելով մեր հայրենիքը արտաքին եւ ներքին թշնամիներից»: Խորհրդարանը խանդավառ ծափերով ու յոտնկայս ցոյց արաւ հայ զօրքին:

Երկրորդ նիստում Խորհրդարանը կազմեց իր նախագահութիւնը: Փարիզից եղած դիմումի վրա, ձեւական նախագահ նշանակեց Ա. Ահարոնեանը, իսկ իրական նախագահներ — փոխ-նախագահներ — ընտրւեցին Լ. Շանթը եւ Ս. Արարատեանը: Քարտուղարներ՝ Յ. Տէր-Յակոբեանը (աւագ) եւ Արամ Սաֆրաստեանն ու Ա. Տէր-Միքայէլեանը:

Երրորդ նիստում, օգոստ. 7-ին, 40 քւէով ընդդէմ 8-ի վարչապետ կարգւեց Ա. Խատիսեանը: Կազմւեցին Խորհրդարանական 12 յանձնաժողովները, որոնց մէջ մտան բոլոր պատգամաւորները: Որոշեց Խորհրդարանի նիստերը դումարել շաբաթը երկու անգամ՝ երկուշաբթի եւ ուրբաթ օրերը:

Զորքորդ նիստում, օգ. 10-ին, Յ. Արղութեանի նախագահութեամբ*), վարչապետը յայտարարեց նոր կառավարութեան անդամների ցանկը — վարչապետ եւ արտաքին գործոց նախարար՝ Ա. Սատիսեան, ներքին գործոց եւ արդարադատութեան՝ Ա. Գիւլիանդանեան, պարենաւորման եւ ելեւմտական՝ Ս. Արարատեան, խնամատարութեան եւ աշխատանքի՝ Ա. Սահակեան, հանրային կրթութեան եւ արւեստի՝ Ն. Աղբալեան, զինւորական՝ զօր. Բ. Արարատեան: Ցանկը վաւերացւեց 37 քւէով 2-ի դէմ, որից յետոյ վարչապետը կարգաց կառավարական յայտարարութիւնը:

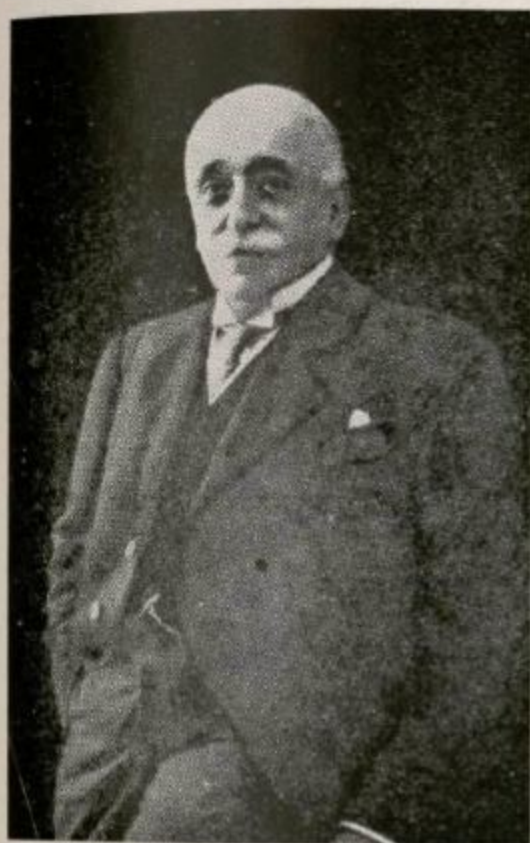
Ներկայացնելով Հայաստանի արտաքին ու ներքին քաղաքական բարդ դրութիւնը, թիւրք-ազրբէջանեան դաւերը, պարենաւորման ու ելեւմտական անկայուն վիճակը, անգլիական զօրքերի մեկնումը Կովկասից, հայկական հարցի ընթացքը Հաշտութեան Վեհաժողովում՝ յայտարարութիւնը երկարօրէն կանգ էր առնում կառավարութեան անելիքների եւ վարելիք քաղաքականութեան վրա. «կառավարութիւնը պիտի ձգտէ ստեղծել ամենամատչելի պետական վարկ շահագործելու եւ մտցնելու մի շարք տնտեսական ձեռնարկութիւններ, ցոյց տալ պետական օգնութիւն կարկտից, հեղեղից, մորեխից եւ այլ արհաւիրքներից տնտեսապէս քայքայւած աշխատաւոր դասակարգին, ամէն կերպ պիտի խրախուսի մասնաւոր կապիտալի մուտքը մեր երկրի սահմանները, պիտի ապահովի նրա տարածումը եւ բնականոն զարգացումը, հեռացնելու համար մեր երկրի ծանր ֆինանսական դրութիւնը: Կառավարութիւնը պիտի ջանայ կարգաւորել հարկային սիստեմը, կիրարկելով եկամտային հարկի պրոգրեսիւ սիստեմը՝ ուժեղացնելով ուղղակի հարկերը ի հաշիւ անուղղակի հարկերի: Կնքելով արտաքին փոխառութիւններ՝ պիտի փութացնի սեփական բոնների հրատարակութիւնը: Աշխատանքի ապահովութեան եւ պաշտպանութեան համար կառավարութիւնը մտադիր է հրատարակել ազատ բանւորական օրէնսդրութիւն, կիրարկել վարձատրութեան կենսական նորմաները, հիմնել աշխատանքի եւ արդիւնաբերութեան տեսչութիւններ, հաշտարար ատեաններ, աշխատանքի բորսաներ, նպաստել բանւորական կազմակերպութիւնների ուժեղացման, կուռել անգործութեան դէմ տնտեսական եւ արդիւնաբերական ձեռնարկութիւնների միջոցով:

«Ժողովրդական լուսաւորութեան գործի մէջ կառավարութիւնը պիտի ղեկավարւի հետեւեալ սկզբունքով. — ընդհանուր, պարտադիր, ձրի տարրական կրթութիւն: Ժողովրդական լուսաւորութեան գործը պիտի հիմնւած լինի աշխատանքի հիմունքների վրա: Կառավարութիւնը առանձնապէս պիտի զարկ տայ պրոֆեսիոնալ կրթութեան:

Արտաքին քաղաքականութեան մէջ կառավարութիւնը հաւատարիմ պիտի մնայ նոյն քաղաքականութեան, որին յարած է եղել մինչեւ այժմ հայ ժողովուրդը, եւ այն հաւատին, որ նա տածում է դէպի դաշնակից պետութիւնները. միաժամանակ կառավարութիւնը պիտի ջանայ ստեղծել բա-

**) Ս. Արարատեանը նախարար նշանակելով՝ հրաժարւել էր, իսկ Լ. Շանթը դեռ չէր եկել Եւրոպայից:

ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱԶԳ. ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ Հ. Հ. ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Ա. ԽԱՏԱՐՅԱՆ

ՎԱՀԱՆ ԹԵՔԵՆԱՆ

ՇԱՌԱՐՇ ՄԻՐՄԻՐՅԱՆ

րեկամական փոխյարարերութիւններ հարեւան պետութիւնների հետ եւ փոխադարձ համաձայնութեամբ կարգաւորել Հայաստանի սահմանների հարցը, որ հանդիսանում է միակ պատճառը շարունակական զփգոհութեան եւ թիւրիմացութեան: Ոչ մի դէպքում սահմանային վէճերը Հայաստանի եւ հարեւան պետութիւնների միջեւ չպիտի լուծւեն զէնքի ուժով:

«Կառավարութիւնը մեր երկրի ներսում ձգտում է Հայաստանի Հանրապետութեան ղեմովրդատական նպատակներին, աշխատելով իրականացնել բոլոր քաղաքական ազատութիւնները. այդ բանի համար կառավարութիւնը ենթարկում է հիմնական բարենորոգութիւնների վարչական ամբողջ կազմը՝ ձգտելով ազգայնացնել այն, մայրենի լեզուն դորձածութեան մէջ մըտցընելով, պիտի փութացնի զեմասուօն (գաւառային ինքնավարութիւնը) եւ քաղաքային ինքնավարութիւնները:

«Մեր երիտասարդ պետութեան կազմակերպման համար ազատութիւն պիտի տայ լայն հասարակական քաղաքական խաւերին, պիտի կիրառի ազգային կուլտուրական լայն ինքնավարութեան սկզբունքը օտարացեղ ժողովուրդների վերաբերմամբ, առանց որի մեր երկիրը գոյութիւն ունենալ չէ կարող:

«Հողային հարցի վերաբերեալ՝ կառավարութիւնը պիտի իրականացնի կալածատիրական, եկեղեցապատկան, վանքապատկան եւ մասնաւոր դիւն-դորձական բոլոր հողերի ազգայնացումը, պիտի բաժանի այդ հողերը սակաւհող գիւղացիութեան ըստ աշխատանքի նորմայի եւ կարիքի:

Ժողովրդի տնտեսութիւնը բարձրացնելու համար կառավարութիւնը պիտի աշխատի դարկ տալ արդիւնաբերական ուժերի զարգացմանը՝ ցոյց տալով պետական աջակցութիւն քաղաքային ինքնավարութեան հիմնարկութիւններին եւ նրանց միութիւններին՝ իրենց քաղաքային եւ տնտեսական ձեռնարկութիւնների մէջ:

«Կառավարութիւնը ամէն կերպ պիտի աջակցի կօօպերատիւներին, ամէն տեսակի միութիւններին՝ այս ձեւով խրախուսելով ժողովրդական նախաձեռնութիւնը գիւղատնտեսութեան եւ տնայնագործական արդիւնաբերական վարկի շրջանում:

«Արդարադատութեան դործը ամուր հիմքի վրա դնելու համար կառավարութիւնը մտցնում է դատարաններում ընտրական սկզբունքը: Դատավարութիւնը պէտք է հանրամատչելի լինի դատական ծախսերի տեսակէտից: Գործավարութիւնը դատարանում պէտք է տարւի պետական լեզուով, դատավարութիւնը՝ մայրենի:

«Երկիրը արտաքին թշնամիներից պաշտպանելու համար պիտի յենւի որոշ հասակի պարտադիր զինւորական ծառայութեան վրա: Կազմակերպւում է ժողովրդական միլիցիա մշտական զօրքի փոխարէն: Զօրքը պիտի ազգայնացւի: Միջոցներ պիտի ձեռք առնեն զօրանոցների բարելաւման եւ զինւորների կեանքի առողջապահական պայմանների կարգաւորման վերաբերեալ:

«Կառավարութիւնը ամէն միջոցներ ձեռք պիտի առնի Հայաստանի

սահմաններից դուրս մնացած հայերի վերադարձը իրենց հայրենիքը փութացնել՝ նախօրօք երկրի ներսում ապահովելով նրանց գոյութիւնը եւ ըստեղծելով յարմարութիւններ նրանց համար:

«Առանձնապէս կառավարութիւնը պիտի ջանայ մինչեւ ձմեռ դադարեցնել նախկին տաճկահայ դադարականներին իրենց հայրենիքը, հակառակ դէպքում ամէն կերպ պիտի ապահովէ նրանց:

«Վերջապէս, հերթական հարց է դառնում վերականգնումը Հայաստանի աւերակների: Այս գործի մէջ պիտի երեւան գայ դաշնակիցների աջակցութիւնը:

«Առաջադրելով ապագայ գործունէութեան այս ծրագիրը, որի հիմունքներն ու կէտերը եւս այստեղ ընդգծեցի, նոր կառավարութիւնը յայտարարում է, որ նա յամառօրէն պիտի ձգտի իրականացնել այն՝ հիմնելով օրինականութեան վրա»:

Յաջորդ նիստերում, այս յայտարարութիւնը առնւեց քննութեան եւ ընդունւեց հակառակ սոց.—յեղ. եւ անկուսակցական դիւղացիական պատգամաւորների քէշների: Ընդդիմադիրների կողմից Ա. Խոնդկարեանը երկար ու մանրակրկիտ վերլուծութեան ենթարկեց կառավարութեան յայտարարութիւնը՝ կանգ առնելով Հայաստանի պետականութեան թերի կողմերի վրա:

Ապա, Խորհրդարանն ու կառավարութիւնն անցան իրենց հերթական աշխատանքներին:

Ազգ. Պատւիրակութեան առաքելութիւնը Երեւան հասաւ հոկտեմբերի կէսերին: Նա բաղկացած էր Վ. Թէքէեանից (նախագահ) եւ դր. Ն. Տէր Ստեփանեանից ու Սամ. Յարութիւնեանից: Այս վերջինի մասնակցութիւնը Ազգ. Պատւիրակութեան առաքելութեան՝ զարմանք ու տհաճութիւն առաջ բերեց Երեւանում:

Գանի որ նոյն օրերին Երեւանում գումարւած էր Հ. Յ. Դ. Գրգ. Ընդհ. Ժողովը, Ազգ. Պատւիրակութեան հետ բանակցելու հարցն էլ յանձնեց նրա քննութեան: Ընդհ. Ժողովը որոշեց, որ կառավարութիւնը սկսէ բանակցութիւնները, եւ մշակեց այն պայմանները, որոնք հիմք պիտի ծառայէին, կնքելիք համաձայնութեան: Որից յետոյ կառավարութիւնը նշանակեց իր պատուիրակութիւնը — Ս. Վրացեան (նախագահ), Ծ. Միսաքեան եւ Մ. Յարութիւնեան, եւ հոկտ. 29-ին սկսեցին բանակցութիւնները, որոնք տեւեցին մինչեւ նոյեմբ. 16: 9 նիստեր գումարւեցին, եղան եւ անպաշտօն հանդիպումներ: Կողմերը շատ ջանք թափեցին՝ գտնելու համար համաձայնութեան մի եղբ, բայց յաջողութիւն չունեցան*):

*) Բանակցութիւնների մամրամասնութիւնները հրատարակւած են առանձին գրքով՝ Ս. Վրացեան. «Բանակցութիւններ Ազգ. Պատւիրակութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ», 1920, Պոսթըն: Բանակցութեանց միստերի արձանագրութիւնները «Հայկական բանակցութիւններ» վերնագրով, հրատարակւած են «Վէճ» երկամսեայ համադրում:

Բանակցութիւններէ հիմք կազմեց Վ. Թէքէեանի հոկտ. 21-ին Հայաստանի վարչապետին ներկայացրած հետեւեալ գրութիւնը.

«Ծրագիր Հայ Ազգային Պատւիրակութեան ամբողջական Հայաստանի վարչական առժամեայ կազմի մասին. — Անդրկովկասեան Հայաստանի մէջ ներկայիս իրականացէս (de facto) գոյութիւն ունեցող Հայ Հանրապետական կառավարութեան եւ նախկին Օսմանեան Հայաստանի հայերը ներկայացնող Ազգային Պատւիրակութեան միջեւ կը կնքուի համաձայնութիւն մը հետեւեալ հիմունքներուն վրա.

«Ա. կառավարութիւն. — 1. Կը կազմուի առժամեայ կառավարութիւն մը, որու նախարարական խորհուրդը կը բաղկանայ 9-13 անդամէ:

«2. Նախարարական խորհուրդին մէջ կը մտնեն 4-6 արեւելահայ եւ 4-6 արեւմտահայ նախարարներ, իւրաքանչիւր կողմին համար հաւասար թուով. պատերազմական նախարարի անձնաւորութիւնը այս նկատողութենէն դուրս կը մնայ:

«3. Նախարարական խորհուրդը նոյնպէս կէս առ կէս կը կազմուի՝ առաջին կէսը դաշնակցական եւ երկրորդ կէսը Ժողովրդական եւ ռամկավար անդամներէն: Պատերազմական նախարարը անկուսակցական է եւ կանւանի երկու կողմերու համաձայնութիւնովը:

«4. Վարչապետը կը լլայ արեւմտահայ մը, որ կը ներկայացուի Ազգ. Պատւիրակութեան կողմէ. Հանրապետութեան ներկայ Խորհրդարանը կը վաւերացնէ անոր Վարչապետի պաշտօնը:

«5. Ըստ որում վարչապետը Փարիզ կը մնայ իբրեւ նախագահ Խաղաղութեան Համաժողովին մեր Հայկական Պատւիրակութեան (տե՛ս յետագայ գլուխը), նախարարական խորհուրդին մէջ իր անձնաւորութիւնը հաշի կառնուի՝ թւի, հատւածի եւ հոսանքի տեսակէտներէն:

«6. Վարչապետին Փարիզ մնալու պատճառաւ Հանրապետութեան Խորհրդարանը կը նտրէ դեր-վարչապետ մը (vice-president), ով եւ ինչ հատւածէ ու հոսանքէ որ ինքը ուզէ: Դեր-վարչապետին ներկայացուցած հատւածն ու հոսանքը հաշի կառնուին նախարարական խորհուրդի կէս առ կէսի կազմին մէջ:

«7. Նախարարական միւս թղթապանակները կը բաշխուին կողմերու փոխադարձ համաձայնութեամբը: Անոնց յատկացումը կը մտնէ կնքելիք վերջնական համաձայնագրի մէջ:

«8. Եթէ տեւէ պատճառով նախարար մը պակսի, իր յաջորդը կը նշանակուի միեւնոյն հատւածէն եւ հոսանքէն եւ միեւնոյն եղանակով, որով նշանակւած էր պակսող անդամը:

«9. Նախարարական խորհուրդի անդամներուն մէջ Դաշնակցական հոսանքի պատկանող կէս մասը կը նշանակուի ներկայ Խորհրդարանի մէջ մեծամասնութիւն կազմող նոյն կուսակցութեան բաժինէն (fraction), կամ որիչ տեւէ պատասխանատու մարմինէ մը՝ Թէ արեւելահայ եւ Թէ արեւմտահայ դաշնակցական նախարարներու վերաբերմամբ. զալով միւս կէսը կազմող մասին՝ անոնցմէ արեւմտահայ նախարարները կը ներկայացուին Ազգա-

յին Պատւիրակութեան կողմէ եւ արեւելահայ նախարարները՝ Ժողովրդական Կուսակցութեան պատասխանատու մարմինին կողմէ :

«10. Նախարարական խորհուրդը արտաքին թէ ներքին քաղաքականութեան վերաբերեալ եւ բացառիկ կարեւորութիւն ունեցող որոշումներ տալու ժամանակ — ինչպէս պատերազմի յայտարարութիւն եւ հաշտութեան կնքում, խորհրդարանական ընտրութիւններ, ընկերային բարենորոգումներ եւայլն — կը փնտռէ բոլոր անդամներու թիւին վրա 7-ի, եթէ 9 է այդ թիւը, եւ 10-ի, եթէ 13 է, մեծամասնութիւնը :

«11. Եթէ նախարարական խորհուրդը պէտք ունենայ հրահանգներ տալու Պատւիրակութեան, այդ հրահանգները քէարկւած կը համարին միայն այն ժամանակ, երբ նախարարներու երկու-երրորդը միաբանած են որոշման վրա : Այս պարագային կը դիմւի նաեւ արտասահման կամ այլուր բացակայ գտնուող վարչապետին եւ ուրիշ նախարարներու ձայնին :

«Բ. Պատւիրակութիւն. — 1. Ամբողջական Հայաստանի միացեալ կառավարութիւնը կունենայ միակ Պատւիրակութիւն մը, որ կը ներկայացնէ հայ ազգը թաղադութեան Համաժողովին մօտ :

«2. Պատւիրակութիւնը կը բաղկանայ 7 անդամէ, որոնց 4-ը արեւմտահայ եւ 3-ը արեւելահայ :

«3. Պատւիրակութեան նախագահն է Հանրապետութեան կառավարութեան վարչապետը :

«4. Պատւիրակութեան կազմին մէջ՝ մէկ կողմէ Դաշնակցական Կուսակցութիւնը եւ միւս կողմէ ոչ-դաշնակցականները ներկայացւած կըլլան հաւասար թւով, այսինքն 3 առ 3. նախագահ վարչապետը, իրրեւ անկուսակցական դուրս կը մնայ ուժերու այս յարաբերութենէն :

«5. Պատւիրակութիւնը, նման կառավարութեան, կը մնայ անփոփոխելի մինչեւ Ամբողջական Հայաստանի Խորհրդարանի դումարումը : Անդամներու պակասման պարագային՝ անոնց յաջորդները կորուչին նոյն հատւածէն եւ հոսանքէն եւ նոյն եղանակով, ինչպէս եղած էր պակսած անգամին համար :

«6. Պատւիրակութեան արեւմտահայ անդամները կառնւին Արեւմտահայ Ազգային Համագումարին կողմէ ընտրւած ներկայ Ազգային Պատւիրակութեան անդամներու մէջէն՝ պահելով հոն ներկայացւած հոսանքներուն համեմատութիւնը. այն է՝ 2 ոչ-դաշնակցական եւ մի դաշնակցական. ի փոխարէն 3 արեւելահայ անդամները կորուչին Հանրապետութեան ներկայ Խորհրդարանի կողմէ. այսպէս՝ 2 դաշնակցական եւ մի ժողովրդական. — սոյն վերջինը կընտրւի եւ ցոյց կը տրւի Ժողովրդական Կուսակցութեան պատասխանատու մարմինին կողմէ :

«7. Պատւիրակութիւնը լայն իրաւասութիւն կունենայ բանակցելու Համաձայնական Պետութեանց եւ Թաղադութեան Համաժողովին հետ եւ հետապնդելու՝ Համաժողովին ներկայացւած Յիշատակագրին սահմաններուն մէջ հայկական դատի լուծումը :

«8. Պատւիրակութիւնը ինքը կը նշանակէ, երբ պէտք ըլլայ, վերսի-

չեալ պետութեանց մօտ Հայաստանի դեսպանները: Եթէ կառավարութիւնը պէտք դրայ նոյն պետութեանց մօտ քաղաքական առաքելութիւններ ղրկելու, նախապէս կը ստանայ այդ մասին Պատուիրակութեան հաւանութիւնը:

«9. Պատուիրակութիւնը, նման կառավարութեան, իր դործունէութեան համար պատասխանատու է Ամբողջական Հայաստանի Խորհրդարանին:

«Գ. Խորհրդարան. — 1. Հանրապետութեան ներկայ Խորհրդարանը սոյն համաձայնագիրը վաւերացնելէ ետք, երբ անոր հիման վրա կազմւած նոր առժամանակեայ կառավարութիւնը կը ձեռնարկէ իր պաշտօնին, ինքզինք լուծւած կը հռչակէ՝ տալով իր օրէնսդրական իրաւունքները առժամանակեայ կառավարութեան եւ պարտք դնելով անոր վրա չուտով մշակել ընտրութեանց հրահանգը եւ ընտրել տալ Ամբողջական Հայաստանի Խորհրդարանը:

«2. Ամբողջական Հայաստանի Խորհրդարանը, որը իսկապէս նախա-Խորհրդարան (Pré-Parlement) մըն է, կը դործէ մինչեւ Սահմանադիր Ժողովի (Constituante) դումարումը, որ միմիայն կարելի է հայկական դատին լուծումէն եւ հայկական հողամասերու գրաւումէն ետք:

«3. Խորհրդարանը կը բաղկանայ ընդամէնը 80 անդամէ, որոնց կէսը կընտրեն արեւմտահայերը եւ միւս կէսը՝ Արեւելեան Հայաստանի Ժողովուրդը:

«4. Նկատելով, որ Թիւրքահայաստանը գրաււած չէ տակաւին, եւ արեւմտահայ Ժողովուրդը մեծ մասամբ երկրէն դուրս կը գտնուի, արեւմտահայոց մասին ընտրութիւնները կը կատարուին երկրի մէջ եւ այլուր գտնուող բոլոր արեւմտահայերու կողմէ, ուր որ հնար է: Արտասահմանի մէջ քէտարկող արեւմտահայերը այսպէսով յանձնառու եղած կը նկատուին, ինչպէս պէտք է յայտարարուի կանխաւ, Հայաստանի քաղաքացիներ դառնալու:

«5. Խորհրդարանը օրինաւորապէս իր առաջին նիստը կը դումարէ, երբ ընտրւած արեւմտահայ ներկայացուցիչներու առնւադն երեք-չորրորդը եւ Արեւելեան Հայաստանի ներկայացուցիչներուն նոյնպէս երեք-չորրորդը հաւաքւած ըլլան:

«Դ. Վաւերացում եւ հրապարակում մերկայ համաձայնագրի. — Ներկայ համաձայնագիրը այժմու Խորհրդարանին կողմէ վաւերացելէ եւ երկու կողմէ լիազօրներու ստորագրութիւնը ստանալէ ետք՝ կը ստանայ օրէնքի ոյժ եւ կը հրատարակուի:

«Հրատարակութիւնը կը կատարուի բանաձեւով մը, որուն մէջ կը շեշտուի թէ նախկին Թիւրքահայաստանն է, որ կազմած է իր կառավարութիւնը եւ անոր միացած է Անդրկովկասի մէջ իրականապէս (de facto) գոյութիւն ունեցող Արեւելեան Հայաստանի Անկախ Հանրապետութիւնը, թէ երեւանը ընդունւած է իրրեւ առժամեայ մայրաքաղաք եւ թէ Ամբողջական Հայաստանի վերջնական մայրաքաղաքը պիտի ըլլայ նախապէս Թիւրքիոյ մաս կազմող Հայաստանի քաղաքներէն մին»:

Այս ծրագիրը տարօրինակ էր թէ՛ իր ոգիով եւ թէ՛ մանաւանդ էութեամբ. նրա ամէն մի տողից անսահման արհամարհանք էր բուրում դէպի

«Իրականապէս դոյութիւն ունեցող Հայ Հանրապետութիւնն» ու նրա վարչ-ները, եւ, ընդհակառակը, ամէն բան տարւում—կենտրոնացւում էր Փարիզի մի խումբ ազգայինների ձեռքը: Ըստ Վ. Թէքէեանի ծրագրի, Պօղոս փաշա Նուպարը, որ լինելու էր միաժամանակ ե՛ւ վարչապետ, ե՛ւ Պատւիրակութեան նախագահ՝ օժտւած արտակարգ լիազօրութիւններով՝ Փարիզից պիտի վարէր Հայաստանի քաղաքական բախտը, իսկ Երեւանում նստած նախարարները պիտի կազմէին տեղական կառավարութիւն, մի տեսակ «ազգային դաւառական խորհուրդ»:

Պօղոս Նուպարի պայմանները մանրակրկիտ քննութեան առնւեցին մի շարք նիստերում, եւ նոյ. 4-ին կառավարական պատւիրակութիւնը տւեց հետեւեալ պատճառաբանւած պատասխանը.—

«1. Փարիզի Պատւիրակութիւնը կազմել առանց հաւանական եւ կուսակցական խտրութեան. ցանկալի է, որ արեւմտահայերը այնտեղ մեծամասնութիւն լինեն, իսկ կուսակցական տեսակէտից Դաշնակցութիւնը կարող է լինել փոքրամասնութիւն: Այսպէս, եթէ Պատւիրակութիւնը կազմւած է երեք անդամից, Դաշնակցութիւնը կը տայ մէկ անդամ, իսկ եթէ հինգից՝ երկու անդամ: Երկու դէպքումն էլ Պատւիրակութեան մէկ անդամը պիտի լինի անկուսակցական: Համաձայն ենք, որ պրն. Պօղոս Նուպարը լինի Միացեալ Պատւիրակութեան նախագահ, սակայն, Պատւիրակութիւնը պիտի դործէ Հայաստանի Հանրապետական կառավարութեան հրահանգներով:

«2. Կառավարութեան կազմի մէջ Դաշնակցութիւնը պիտի ունենայ կէսից մէկ անդամ աւելի: Պատւիրակութեան նախագահը եւ վարչապետը պիտի լինեն տարբեր անձեր. թէ վարչապետը եւ թէ բոլոր նախարարները պէտք է մնան երկրում եւ մեր երկրում գործեն: Անընդունելի է Ազգային Պատւիրակութեան ներկայացուցիչների առաջարկը, որ Պօղոս Նուպարին տրւի վարչապետութիւն, թէկուզ իբրեւ լոկ տիտղոս:

«3. Ներկայ Պարլամենտի լուծման մասին խօսք լինել չի կարող, նա պէտք է շարունակէ իր զբաղմունքները: Անհնարին է նաեւ նրան դադար տալ մինչեւ Հանրապետութեան առաջին բիւլջէի քննութեան աւարտումը: Համամիտ ենք, եւ դա մեր փափաքն է, որ Պարլամենտի արեւմտահայ անդամների թիւը հաւասարեցւի արեւելահայերին: Կրճատել պատգամաւորների այժմեան թիւը իրաւական հիմունքներով հնարաւոր չէ: Արեւմտահայ նոր պատգամաւորների մուտքը Պարլամենտի մէջ պէտք է կատարել լրացուցիչ ընտրութեամբ: Մենք կարծում ենք, որ ընտրութիւններ պիտի նշանակեն Հայաստանի այն մասերում, ուր դեռեւս ընտրութիւն չի եղել, ինչպէս, օրինակ, Կարսի շրջանը, Կիլիկիա, եւ արտասահմանեան գաղութներում, այսինքն՝ Պոլիս, Բալկաններ, Եգիպտոս, Ամերիկա, Սեւ Մովի ափերը եւ այլ տեղեր, ուր հնարաւոր է: Ընտրութիւնները պիտի լինեն Հայաստանի օրէնքներով, որոնք պէտք է յարմարեցւեն տեղական պայմաններին: Արեւմտահայերի վերաբերմամբ կարելի է ընդունել, որ մի պատգամաւոր ընտրւի ոչ թէ 20,000-ից, ինչպէս եղել է Հայաստանի Պարլամենտի ընտրութիւնը:

այլ աւելի պակաս ազդարնակութիւնից: Նկատելով Պարլամենտի անդամներին այժմեան կազմը հատուածական տեսակէտից, անհրաժեշտ կը լինի ընտրել եւս 51 պատգամաւոր, որով հատուածները թւով կը հաւասարւեն իրար, իսկ Պարլամենտի անդամներին ընդհանուր թիւը կը դառնայ 131:

«4. Գալով Ազգային Պատւիրակութեան վերջին առաջարկին, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը իրեն միացած յայտարարի անկախ թիւրքաց Հայաստանին, սկզբունքային որեւէ առարկութիւն չունենք, սակայն, չենք տեսնում այն ձեւը, որ քաղաքական ստեղծած պայմաններում կարող էր հնարաւոր դարձնել այդ ակտը: Ընդհակառակը, քաղաքական դէպքերի դասաւորումով, Հայաստանի ներկայ Հանրապետութիւնը դարձել է յենարանը, որի վրա կանգնած՝ հայ ժողովուրդը պիտի շարունակէ Հայաստանի ամբողջացման դործը: Մենք չենք կարողանում երեւակայել Հայաստան առանց Տաճկահայաստանի կամ առանց Ռուսահայաստանի»:

Ինչպէս տեսնում ենք, ո՛չ միայն ոգւով, այլ հիմնական մտածելակերպով էլ տարրեր բեւեռներ էին ներկայացնում այս երկու «ծրագիր»-ները. մէկը ձգտում էր Հայաստանը փոխադրել Փարիզ դէպի գաղութահայութիւնը, միւրը կառչել էր մայրենի հողին ու չէր ուզում պոկւել նրանից: Մի մտածելակերպ, որ տիրական մնաց մինչեւ վերջ:

Նոր բանակցութիւններից, մի շարք պաշտօնական եւ անպաշտօն նիստերից ու փոխադարձ դիմումներից յետոյ, կողմերն, ի վերջոյ, յանգեցին հետեւեալ եզրակացութեան: Հանրապետական պատւիրակութիւնը, իբրեւ վերջին պայման, ընդունում էր, որ

Ա. Ներկայ Պարլամենտը պետական բիւջէն քննելուց եւ վաւերացնելուց յետոյ 1-2 ամսով արձակուրդ կը ստանայ:

Բ. Անմիջապէս կը ձեռնարկւի լրացուցիչ ընտրութիւնների. կընտրւեն 51 արեւմտահայ պատգամաւորներ եւս:

Գ. Ընտրութիւնները կը կատարւեն Հայաստանի ընտրական օրէնքներով՝ տեղական պայմաններին յարմարեցնելով:

Դ. Ընտրական գործի կազմակերպութիւնն ու ղեկավարութիւնը կը ստանձնէ Պօղոս Նուպարի Պատւիրակութիւնը:

Ե. Միացեալ կառավարութիւնը կը կազմւի անմիջապէս, բայց եթէ պահանջեն, կարելի է կազմել եւ բիւջէի քննութիւնը վերջացնելու ու Պարլամենտի դադար ստանալու ժամանակ:

Զ. Կառավարութիւնը կը կազմւի 9 նախարարներից — 5 դաշնակցական, 4 ոչ-դաշնակցական: Վարչապետը դաշնակցական: Համաձայն ենք, որ արտաքին գործոց նախարարը լինի Պօղոս Նուպարը:

Է. Երաշխատւում ենք, որ միացեալ կառավարութիւնը կը մնայ մինչեւ լրացած Պարլամենտի գոյութիւն ունենալը:

Ը. Համաձայն ենք, որ Միացեալ Պատւիրակութեան նախագահը լինի Պօղոս Նուպարը: Համաձայն ենք, որ Միացեալ Պատւիրակութեան մէջ դաշնակցականները լինեն փոքրամասնութիւն:

Թ. Համաձայնութեան ակտը կը յայտարարենք այն մտքով, որ Տաճկահայաստանն ու Ռուսահայաստանը միացել են միմեանց հետ:

Պօղոս Նուպարի առաքելութեան վերջնական պայմանները.

Ա. Միացեալ Պատւիրակութիւն Պօղոս Նուպարի նախագահութեամբ:

Բ. Միացեալ կառավարութիւն 9 կամ 11 նախարարներէց, որոնցից պատերազմական նախարարը չէզոք, իսկ մնացեալները՝ կէս առ կէս — 4 արեւելահայ, 4 արեւմտահայ, 4 դաշնակցական ու 4 ոչ-դաշնակցական: Սակայն, «մենք կրնանք նաեւ ընդունիլ 10 անձէ կազմած կառավարութիւն մը դաշնակցական մեծամասնութեամբ» — 5 դաշնակցական, 4 ոչ-դաշնակցական եւ պատերազմական նախարարը չէզոք՝ «պայմանաւ, սակայն, որ այդ կառավարութիւնը ամէն բացառիկ կարեւորութիւն ունեցող որոշումները — արտաքին քաղաքականութեան եւ ընկերային բարենորոգումներու վերաբերեալ որոշումները, ինչպէս եւ պատւիրակութեան տրեւիք հրահանդէսները — կայացնէ երկու-երրորդի մեծամասնութեամբ, կամ լաւ եւս՝ եօթ ձայնով տասնի վրայ»:

Գ. Պօղոս Նուպարին տալ արտաքին գործոց նախարարի պաշտօն կամ Հանրապետութեան դերադոյն ներկայացուցչի դերը:

Դ. Ներկայ Խորհրդարանը պէտք է արձակւի մինչեւ արեւմտահայ պատգամաւորները ընտրութիւնը եւ նրանց երեք քառորդի Նրեւան հասնելը: Կարելի է արձակուրդ տալ բիւզնէի քննութիւնից յետոյ, բայց կօալիցիոն կառավարութիւնն էլ գործի պիտի սկսէ Խորհրդարանի արձակուրդից յետոյ:

Ե. Արեւմտահայ պատգամաւորները ընտրութեան նախաձեռնութեան եւ ընտրական օրէնքի որոշման իրաւունքը պատկանում է Ազդ. Պատւիրակութեան եւ կամ կօալիցիոն կառավարութեան:

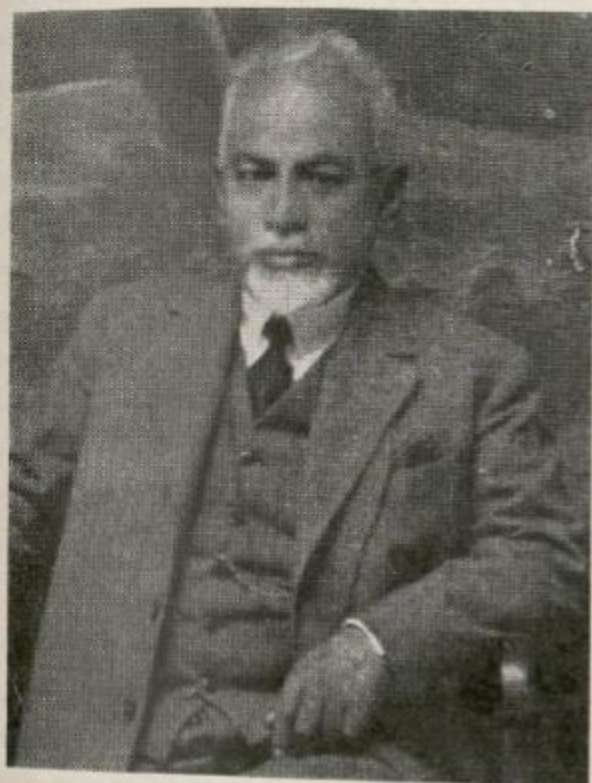
Զ. Ներկայ Խորհրդարանը արձակուրդի ընթացքին կարող է վերստին նիստ գումարել բացառիկ խնդիրներէ առթիւ՝ պայմանաւ, որ նշանակած հարցից զատ ուրիշ որեւէ բանով չզբաղւի:

Է. Համաձայնութիւնը կը յայտարարուի այն մտքով, որ Ռուսահայաստանն է միացել Թիւրքահայաստանին:

Եթէ ուշի ուշով քննենք երկու կողմի տեսակէտները, կը տեսնենք, որ անհամաձայնութեան դիւաւոր առարկան մնացել էր Խորհրդարանի արձակուրդի ժամանակը. երեւանցիք համաձայնում էին Խորհրդարանին տալ ժամանակաւոր արձակուրդ, փարիզցիք պնդում էին, որ արձակուրդը լինի անորոշ ժամանակով: Եւ հակառակ երեւանցիներէ ծայրահեղ հաշտասիրութեան եւ զիջումների, Փարիզը մնաց անյողգող: Գործ նիստում վ. Թէ-քէեանը յայտարարեց. «Եզրակացնելով մեր բոլոր ստացած պատասխանները դրած առաջարկներուն՝ ես պէտք է հաստատեմ, որ համաձայնութեան ո՛չ մէկ կէտ չկայ վերջին առաջարկներուն վրայ, եւ կը մնայ, որ մենք գրաւոր կերպով արձանագրենք այդ: Ես այլեւս զեմ հնարաւորութիւն չեմ տեսնար միութիւն կայացնելու»:

Պարզ էր եզրակացութիւնը. բանակցութիւնները խզում էին: Եւ նոյն 6-ին, վերջին նիստում, «գրաւոր կերպով արձանագրեց» խզումը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԳԱՐԱՆԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՎԱՀԵՆՅԱՆ
(Նախագահ)

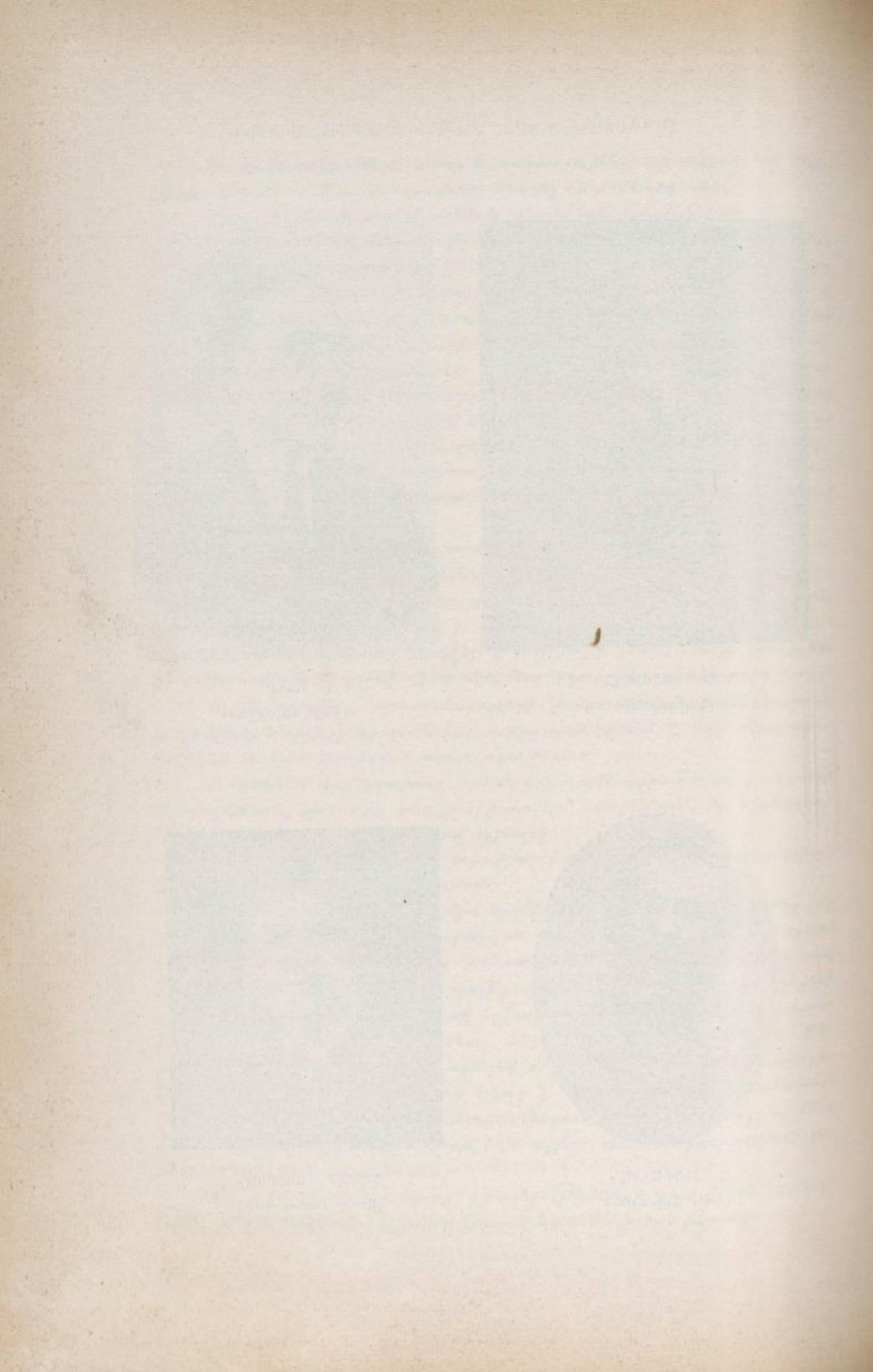
Լ. ՇԱՆԹ
(Փոխ նախագահ)

Վ. ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ
(Փոխ նախագահ)

Բ. ՏԵՐ ԲԱԿՈՐՅԱՆ
(Առաջ փարտուղար)

Ձուտ պատմական տեսակէտից մօտենալով խնդրին՝ պէտք է ասել, որ Հայաստանի կառավարութիւնն ու ղեկավար շրջանները իրենց մեծամասնութեան մէջ անկեղծօրէն ուղղում էին համաձայնութեան գալ Ազգ. Պատերազմութեան հետ: Մասնաւորապէս հանրապետական պատերազմութիւնը բոլոր հնարաւոր եւ անհնար միջոցները ի դործ դրեց՝ համոզելու համար Հ. Յ. Դ. Ընդհ. Ժողովին, Խորհրդարանի ու կառավարութեան անդամներին՝ անելու մի շարք կարեւոր զիջումներ, որոնց մասին, ուրիշ պայմաններում, խօսելն իսկ անմտութիւն կը լինէր: Բայց Պօղոս Նուպարի մարդիկ չըմբռնեցին վայրկեանի լրջութիւնը եւ մասամբ էլ զոհ գնացին Երեւանի ընդդիմադիր շրջանների սխալ ներշնչումներին: Մի քանի տարի յետոյ, երբ իշխանութեան գլուխ ոչ թէ դաշնակցական ընկերավարականներն էին, այլ Լենինի աշակերտները, նրանք փորձեցին Երեւան մտնել շատ աւելի համեստ պայմաններով — «Լորձնաշուրթն դետնաքարշութեամբ», ինչպէս անողոք կերպով բնորոշեց նոյն ինքն Վ. Թէքէեանը — բայց նրանց երեսին նայող չեղաւ:

Հակառակ Վ. Թէքէեանի խզումի յայտարարութեան ու մեկնումին, վարչապետ Ա. Խատիսեանը դեկտ. 9-ին Պօղոս Նուպարին ուղարկեց մի ընդարձակ նամակ՝ պարզելով բանակցութիւնների ընթացքն ու վախճանը եւ աշխատելով համոզել, որ Ազգ. Պատերազմութիւնն ընդունէ կառավարութեան պայմանները: «Ես ուղղում եմ հաւատալ, գրում էր Խատիսեանը, որ Ազգ. Պատերազմութեան առաքելութեան մեկնումը Երեւանից դեռ եւս բանակցութիւնների վերջնական խզումը չի նշանակում: Սիրում եմ յուսալ, որ հարցի մանրամասնութիւններին ծանօթանալուց յետոյ, դուք բաւարար կը համարէք մեր կողմից առաջարկած պայմանները եւ գործնական քայլ կառնէք երկուստեք ցանկալի համաձայնութիւնն իրականութիւն դարձնելու համար: Եւ ինչ էլ լինի ձեր վճիռը, դուք միջոցներ ձեռք կառնէք ձեր հեղինակաւոր ազդեցութեամբ թոյլ չտալու հրապարակային պայքարի վերսկսման, որ արտաքին աշխարհում այնպիսի տպաւորութիւն կը թողնէ, որ, իբր թէ, մեր մէջ գոյութիւն ունի էական անհամերաշխութիւն ու պայքար ազգային-քաղաքական հիմնական հարցերի վերաբերմամբ: Ընդհակառակը, մօտիկ ծանօթութիւնը ձեր ներկայացուցիչների հետ ցոյց տւեց, որ Հայաստանի քաղաքական այսօրւայ ճակատագրին վերաբերող գլխաւոր հարցերի նկատմամբ մեր մէջ հայեացքների նոյնութիւն է տիրում եւ նկատուող անհամաձայնութիւնը, աւելի շուտ, արդիւնք է փոխադարձ անվստահութեան, ինչ որ դժւար չպիտի լինի վերացնել դործի ընթացքում»:

Այսպիսով, Վ. Թէքէեանի «խզումի» յայտարարութեան Հայաստանի կառավարութիւնը պատասխանում էր «դադար»-ով եւ առաջարկում բանակցութիւնները շարունակել: Եւ այս Խատիսեանի անհատական կարծիքը չէր միայն. այդպէս էր մտածում եւ բանակցող պատերազմութիւնը, որի նախադահի ձեռքով էր դրւած Խատիսեանի ուղարկած նամակը: Այդպէս էին մտածում եւ Խորհրդարանի ու կառավարութեան ղեկավար անդամները:

Երեւանում այն յոյսն ունէին, որ հէնց որ Թէքէեանի առաքելութիւն-

նը վերադառնալով Փարիզ ու զեկուցանէր Հայաստանի դէպքերի ու տրամադրութիւնների մասին, Ազգ. Պատւիրակութիւնը կը փոխէր իր անհաշտ ընթացքը եւ կը շտապէր ընդունել կառավարութեան պայմանները: Դէպքերը չարդարացրին այս յոյսերը: Պօղոս Նուպարի առաջնաւորը Պոլիս հասան թէ չէ՝ սկսեց մի կրքոտ ու թունաւոր պայքար Երեւանի բանակցութիւնների շուրջ, որ լայն ալիքներով տարածեց բովանդակ դադութահայութեան մէջ: Ազգ. Պատւիրակութիւնն էլ տարւեց այդ թունաւոր մթնոլորտով, եւ Հայաստանի կառավարութեան պարզած ձեռքը մնաց կախած օդի մէջ:

Հետզհետէ, սակայն, դէպքերը սկսեցին դասաւորուել յօդուտ «Արաբատեան Հանրապետութեան». յունւ. 19-ին Գերագոյն Խորհուրդը ճանաչեց Հայաստանի կառավարութեան դէ ֆակտո գոյութիւնը. Երեւանը սկսեց դառնալ քաղաքական հետաքրքրութեան առարկայ: Աւելի եւ աւելի սկսեց ակնյայտնի դառնալ, որ թիւրքահայկական խնդիրը կարող է լուծուել միայն որոշ կապակցութեամբ Հայաստանի Հանրապետութեան հետ: Գուցէ կային եւ ուրիշ պատճառներ, որոնք առաջ բերին յանկարծական փոփոխութիւն Ազգ. Պատւիրակութեան տրամադրութեան մէջ. փետր. 18-ին, ուրեմն, Երեւանի բանակցութիւնների վերջնաւորեց երեք ամիս յետոյ, Հայաստանի կառավարութիւնը Պօղոս Նուպարից ստացաւ մի հռազօր, որով փաշան յայտնում էր, թէ ինքը ընդունում է այն պայմանները, որ Վ. Թէքէեանը մերժել էր: Միեւնոյն հռազօրում Պօղոս Նուպարը առաջարկում էր անյապաղ միացնել Փարիզի Պատւիրակութիւնները եւ իմացնում էր, թէ ինքը ներկայացուցիչ է նշանակել Ս. Յարութիւնեանին ու Ա. Մխիթարեանին, որոնք Հանրապետութեան կառավարութեան հետ պիտի կազմէին միացեալ կառավարութիւն:

Երեւանում հաշտուել էին արդէն այն մտքի հետ, որ Ազգ. Պատւիրակութիւնը մերժել է կառավարութեան պայմանները: Հիմա ի՞նչ պատահեց, որ, յանկարծ, ընդունում է: Եւ եթէ արեւմտահայ ու արեւելահայ խառն կառավարութիւն պիտի կազմէր, ինչացո՞ւ են Ս. Յարութիւնեանն ու Ա. Մխիթարեանը — երկուսն էլ ուսանահայ ծանօթ հակադաշնակցականներ ու կառավարութեան դէմ ազմկայոյզ պայքար մղողներ: Պարզ էր, որ մէջտեղը ինչ որ անշիտակ խաղ էր խաղացուած, բայց թէ ի՞նչ — Երեւանում չէին հասկանում: Միակ բացատրութիւնը այն էր, որ Հայաստանի Հանրապետութեան իրական ճանաչումից յետոյ Պօղոս Նուպարի քաղաքական բաժնեթղթերը սկսել էին ընկնել, եւ նա շտապում էր ա՛յդ ձեւով փրկել դրութիւնը:

Մարտ 25-ին տեղի ունեցաւ հանդիպում Ս. Յարութիւնեանի եւ հանրապետական պատւիրակութեան նախագահ Ս. Վրացեանի միջեւ վարչապետ Ա. Խատիսեանի ներկայութեամբ: Ս. Վրացեանը բացատրեց, որ հոկտեմբերից ի վեր կացութիւնը մեծ չափով փոխուել է. նախ՝ հայկական անկախութեան ճանաչման փաստով նոր կացութիւն է ստեղծուել արտաքին ճակատում. երկրորդ՝ Ազգ. Պատւիրակութեան յարուցած պայքարը այնքան է յուզել կրքերը, որ Հայաստանում կօալիցիայի գաղափարը բոլորովին վարկարեկուել է: «Պէտք է ցուել, որ հոկտեմբերին սկսած բանակցութիւն-

ների պատասխանը միայն փետրուարին տրեց, մինչդեռ Ազգ. Պատւիրակութիւնն ամէն հնարաւորութիւն ունէր աւելի առաջ ասելու իր վերջնական խօսքը: Ներկայ պայմաններն աւելի քան երբեք պահանջում են, որ Հայաստանն ունենայ ուժեղ եւ ժողովրդական վստահութիւնը վայելող կառավարութիւն: Այն մթնոլորտը, որ ստեղծել են Ազգային Պատւիրակութեան կուսակիցները, այն, եթէ ոչ թշնամական, առնազն պաղ վերաբերումը, որ նրանք ցոյց են տալիս դէպի Հանրապետութիւնը, աւելի եւս դժարացնում է հոկտեմբերին առաջարկած կօալիցիոն ձեւով հեղինակաւոր կառավարութեան կազմակերպումը. հոկտեմբերից ի վեր կացութիւնը մի շարք տեսակէտներից փոխւել է»: Եւ առաջարկում էր սպասել մինչեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան մօտերս դումարելիք խորհրդաժողովը, որը քննելու էր եւ այս հարցը:

Ս. Յարութիւնեանը, ընդհակառակը, այդ բոլոր մտահոգութիւնները համարում էր հարցից խուսափելու մի միջոց: Նրա համար դրութիւնն ու անելիքը պարզ էր. «Այժմս մեզ հարկաւոր է փոխադարձ համաձայնութեամբ որոշել միայն երեք հարց. նախարարական պաշտօնների բաժանումն, նախարարական թեկնածուների որոշումն եւ արտասահմանեան մեր 2 պատւիրակութիւններից կազմել մէկ պատւիրակութիւն»: Ս. Յարութիւնեանը ամէն կերպ աշխատեց համոզել, որ Պօղոս Նուպարի առաջարկն ընդունելի անայլայլ, սակայն, այս անգամ էլ հակառակ կողմը մնաց անդրդւելի: Եւ պէտք է ասել, որ կառավարութիւնը եթէ ուղենար էլ, չէր կարող ուրիշ կերպ վարւել. Ազգ. Պատւիրակութեան կատարած հակահանրապետական աշխատանքների մասին այնպիսի մոայլ տեղեկութիւններ էին ստացւում Փարիզից, Ազգ. Պատւիրակութեան կուսակից մամուլը այնպիսի թունաւոր լեզու էր բանեցնում, որ «կօալիցիայի» դադարիարին ոչ մի տեղ չէր մնացել Հայաստանում:

Այսպէս վերջ գտան անառողջ պայմաններում անառողջ մտայնութեամբ սկսւած «Հայ-Հայկական» բանակցութիւնները, եւ Ազգ. Պատւիրակութիւնը շարունակեց մնալ խռովածի եւ ընդդիմադիրի դիրքում Հայաստանի Հանրապետութեան հանդէպ:

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԳՆԴԱՊԵՏ ՀԱՍԿԵԼԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1919 թվականի Հայաստանի ներքին կեանքի ամենացաւոտ երեւոյթը մահմետական հակապետական շարժումներն էին՝ կազմակերպւած Թիւրքիայի եւ Աղբրէջանի ձեռքով՝ Հայաստանի անկախութիւնը խորտակելու դիտաւորութեամբ:

Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութեան առաջին օրից իսկ երկրի ներսը ապրող եւ Աղբրէջանի ու Թիւրքիայի մահմետական տարրը թշնամական դիրք բռնեց դէպի հայ պետականութիւնը: Ներքին թրջութիւնը չէր ուզում հաշուել Հայաստանի անկախութեան հետ եւ ձգտում էր միանալ կա՛մ Աղբրէջանին, կա՛մ Թիւրքիային: Աղբրէջանն ու Թիւրքիան էլ, իրենց հերթին, աշխատում էին միմեանց ձեռք մեկնել, միանալ Հայաստանի վրայով: Միութեան կամուրջ պէտք է լինէր Ղարաբաղ—Ձանդեղուր—Նախիջևան շերտը, Թերեւս, եւ Սուրմալուն ու Կարսը:

Թիւրքերի պարտութիւնից ու Կովկասից հեռանալուց յետոյ, Թիւրք հրամանատարութեան դրդումով, Հայաստանում ու Վրաստանում, ամէն տեղ — Աջարիս, Ախալցխա, Կարս, Սուրմալու, Շարուր—Նախիջևան եւ այլն — կազմակերպեցին տեղական «անկախ հանրապետութիւններ» իրենց կառավարութիւններով՝ «չուրա»-ներով եւ սկսեցին պայքարել Հայաստանի ու Վրաստանի տիրապետութեան դէմ: Հայաստանի հողի վրա կային «Արեւմտեան Կովկասի Հանրապետութիւնը» Կարսի «չուրա»-յով եւ Արեւելեան Կովկասի կամ «Արաքսեան Հանրապետութիւնը», որի մէջ մտնում էին Սուրմալուն, Ձանդի եւ Վեդի բասարները, Միլին, Շարուրն ու Նախիջևանը՝ Նախիջևան կենտրոնով: Այս «հանրապետութիւն»ներից իւրաքանչիւրը, իր հերթին, բաժանւում էր աւելի փոքր, դաւառակ միութիւնների՝ իրենց տեղական «չուրա»-ներով: Այդ «հանրապետութիւնները» պահում էին սեփական «բանակներ»՝ զինւած թիւրքական թնդանօթներով, զինացիրներով ու հրացաններով, թիւրք սպաների ու չաւուշների հրամանատարութեան տակ: Աղբրէջանը հայթայթում էր նրանց դրամը: Թիւրքիան եւ Աղբրէջանը ուղղութիւն էին տալիս նրանց գործունէութեան:

Հայաստանը ներսից պայթեցնելու համար մասնաւորապէս մեծ ճիգ էր թափում Ազրբէջանը, որը 1919 թ. մարտին դիւանագիտական ներկայացուցչի պաշտօնով Երեւան ուղարկեց իր մոլեռանդ համաթիւրքապաշտ գործիչներից մէկին՝ Խան Թեքինսկին՝ պաշտօն տալով նրան՝ Հայաստանի ներսում մահմետական խռովութիւններ կազմակերպելու^{*)} :

Խան Թեքինսկին Երեւան հասաւ մարտ ամսի քսաններին : 22-ին նա այցելեց Էջմիածին կաթողիկոսին, եւ ահա թէ ինչ է հեռագրում իր կառավարութեան . «Նա (կաթողիկոսը) շեշտեց հայերի եւ մահմետականների բարեկամութեան անհրաժեշտութիւնը եւ խոստացաւ կոչ ուղղել հայ ժողովրդին՝ հաշտ ապրել մահմետականների հետ : Կաթողիկոսը ինձ պահեց ճաշի եւ մինչեւ վերջին րոպէն չհեռացաւ ինձնից : Նաւթ չլինելու պատճառով Էջմիածին վանքն ու կաթողիկոսարանը զրկւած են ելեկտրական լոյսից : Ես խոստացայ մեքենաների համար նաւթ տալ, ուստի խնդրում եմ շուտով տակառներով նաւթ ուղարկէք կաթողիկոսի համար» : Ու նոյն հեռագրում, ծածկագրով, իբրեւ շարունակութիւն, գրում է . «Ուղարկեցէ՛ք միայն 200 փութ նաւթ . աւելին կարող է կառավարութիւնը օգտագործել... Մարտ 14-ին Հայաստանը Թիֆլիսից ստացաւ 14 միլիոն բոն, բայց եթէ դրամական տեսակէտից դժւարութիւններ հանէք, շուտով կընկնի ծանր դրութեան մէջ : Հացի բացակայութեան պատճառով Հայաստանը չի կարող ապրել ինքնուրոյն կեանքով : Հնդիկ զինւորները ուղեւորեցին դէպի Նախիջեւան : Եթէ անհրաժեշտ գտնէք, Կարսի կառավարութեան հետ կապ կը հաստատեմ» :

Ուրեմն, առաջին իսկ քայլից, հարեւան «քոյր հանրապետութեան» ներկայացուցիչը «դժւարութիւններ հանելու» մասին է մտածում :

Ապրիլ 10-ին Թեքինսկին մանրամասն տեղեկութիւններ է հեռագրում Բազու հայկական բանակի մասին, իսկ ապր. 16-ին, թէ՛ «Լուրերի համաձայն անդլիացիք Կարսը յանձնել են հայերին . պատրաստուած են յանձնել նաեւ Շարուր—Նախիջեւանը : Խնդրում եմ ստուգել եւ հարցնել անդլիացիներին . եթէ ճիշտ է, կարծում եմ, անհրաժեշտ է բողոքել Հնդկաստանի, Թուրքեստանի, Աւղանիստանի, Մալայեան կղզիների եւ Կովկասի ողջ մահմետականութեան, նոյնպէս եւ Հաշտութեան Վեհաժողովին ընդդէմ անդլիացիների այն ցանկութեան, որով նրանք մի քանի միլիոն մահմետականներին ենթարկում են թուով կէս միլիոն հայերին» :

Ապա, մի շարք հեռագիրներով, հաղորդում է Նախիջեւանի գրաման նախապատրաստական աշխատանքների մանրամասնութիւնները եւ ապրիլ 29-ին N° 72 հեռագրով շտապ հարցնում է . «Եթէ Նախիջեւանը դիմադրութիւն ցոյց տայ հայկական զօրքերին, կառավարութիւնը ի՞նչ օգնութիւն կը

^{*)} Խան Թեքինսկիի երեսան հասնելու առաջին իսկ օրից Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութիւնը ծանօթ էր մրա ծածկագրին . Խան Թեքինսկիի ուղարկած եւ ստացած բոլոր հեռագիրները, նախ քան իրեն հասնելը, յայտնի էին դառնում Հայաստանի կառավարութեան : 1920 թ. մայիսին, Ազրբէջանի խորհրդայնացումից յետոյ, այդ հեռագրները հրատարակեցին առանձին գրքով — «Գաղտնի Փաստաթղթեր» (Ազրբէջանի դաւադրական զործուներեան մէ էջ), 1920 թ. երեսան, հրատ. «Ռազմիկ»-ի :

հասցնէ եւ զօրքեր կուղարկէ՞, թէկուզ կամաւորների անւան տակ»:

Ապր. 30-ին, հետները մեծ գումարներով, Երեւան են հասնում Ազրբէջանի գործակալներ Նախիջեւանսկին եւ Մակինսկին՝ Նախիջեւան գնալու համար: «Զօր. Թոմսընը Երեւանում, հեռագրում է մայիս 1-ին Թեքինսկին, արգելեց Մակինսկին անցնել Նախիջեւան՝ այն պատճառաբանութեամբ, թէ այդ շրջանը գտնւում է Հայաստանի կառավարութեան վարչութեան ներքոյ: Մակինսկին դրամները յանձնեց ինձ. սպասում եմ ցուցմունքների, թէ ինչպէ՞ս գործադրեմ Նախիջեւանին յատկացւած գումարները: Նախիջեւանսկին հարկադրւած է վերադառնալ: Անգլիացիք գրաւեցին Մակինսկիի վագոնը»:

Ու երեք օր վերջը, մայիս 4-ին, իրար յետեւից քաշում է 2 հեռագիր: Առաջինով հաղորդում է. «Հայկական զնդերը ուղեւորեցին դէպի Նախիջեւան: Հայաստանի վրա ճնշում գործ դնելու համար անհրաժեշտ եմ գրտնում, որ անյապաղ հայկական սահմանների վրա կենտրոնացւեն մեր զնդերը: Նախիջեւանի ազգարնակութիւնը պատրաստ է ցոյց տալու դիմադրութիւն... Դիլիջանում կանգնած է միայն 4րդ գունդը՝ թերի կազմով»: Երկրորդ հեռագրով խնդրում է. «Շտապ պատասխանեցէ՛ք 29 ապրիլ N° 72 հեռագրիս: Նախիջեւանցիները ինձ հարցնում են՝ ինչպէ՞ս վարւել, եւ արդեօք Ազրբէջանը օգնութեան կը գա՞յ, եթէ իրենք հայերին դիմադրութիւն ցոյց տան»:

Մայիս 5-ին Բագուի կառավարութիւնը պաղ ջուր է լեցնում Խան Թեքինսկիի գլխին. արտ. գործ. նախ. պաշտօնակատար Զիաթխանովը հեռագրում է. «Դէպի Նախիջեւան զօրամասեր եւ կամաւորներ ուղարկելու մասին ներկայումս խօսք լինել չի կարող. այդ հարցը եռանդուն կերպով քննարկում է կառավարութեան եւ (խորհրդարանի) անդանների խորհրդի մէջ: Հետեւանքը կը հաղորդեմ: Եռանդազին բողոքեցէք Նախիջեւանը գրաւելու նպատակով ձեռնարկւող ամէն տեսակ գործողութիւնների եւ Ազրբէջանի ինքնիշխան իրաւունքների նսեմացման դէմ»:

Իսկ մի օր յետոյ, մայիս 5-ին, վարչապետ Խան Սոյսկին հրամայում է. «Անյապաղ կապ հաստատեցէք Կարսի կառավարութեան հետ: Յոյց տէ՛ք նրան ամէն տեսակ աջակցութիւն. իմացէ՛ք, թէ ի՞նչ կարիք ունի. հեռագրեցէք մեզ, որ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնենք»:

Թեքինսկին Նախիջեւան է ուղարկում իր զինւորական կցորդին ու գործավարին, որ ոտքի հանեն մահմետականներին: Եւ մայիս 9-ին հեռագրում է. «Մինչեւ ապր. 27-ը զինւորական կցորդն ու գործավարը պէտք է Նախիջեւան լինէին, բայց նրանցից դեռ տեղեկութիւն չի ստացւած»:

Մայիս 12-ին Թեքինսկին դրամ եւ իր ռոճիկն է պահանջում վրդովւած. «Ես պարտական չեմ առանց ռոճիկի ծառայելու եւ ստանալու անելիքիչ, քան միւս դիւանագիտական ներկայացուցիչները: Գործի օգուտը նկատի առնելով՝ չպէտք է սահմանափակէք իմ ծախքերը: Եթէ իմ ծախքերը մեծ էք համարում, խնդրում եմ ինձ յետ կանչէք եւ փոխարինէք ուրիշ»:

չով, մանաւանդ որ ես խոյսկիի հետ պայմանաւորել եմ Երեւանում մի ամսից աւելի չմնալ»:

Մարդը եկել էր մի ամսում Հայաստանը տալն ու վրա անելու եւ հեռանալու նպատակով:

Թեքինսկիի պնդումների վրա Բազուի կառավարութիւնը մայիս 18ին նորից պատասխանում է, որ «հանգամանքների բարդացման հետեւանքով»*) նախիջեւանցիները մօտ ապագայում չեն կարող մեզանից սպասել ղինւորական իրական օգնութիւն: Եթէ տեղական բնակչութիւնը կարող է կանգնեցնել հայկական զօրքերի յառաջխաղացումը, այդ ուրախութեամբ կընդունւի Ազրբէջանի կողմից, մանաւանդ որ Ղարաբաղի հայերը, հակառակ մեզ աջակցելու համար Ղարաբաղ եկած անգլիացիների ներկայութեան, կտրականապէս ընդդիմանում են Ազրբէջանի իշխանութեան հաստատմանը այնտեղ»:

Այնուամենայնիւ, հակառակ Թեքինսկիի թափած ջանքերի, հայկական զօրքերը, ինչպէս տեսանք, առանց դիմադրութեան հանդիպելու, դրաւեցին Կարսն էլ, Շարուր—Նախիջեւանն էլ: Դրանից յետոյ, սկսեց ազրբէջանեան զործակալների դաւերի մի նոր շրջան:

Մայիս 10—ին Թեքինսկին խորհուրդ է տալիս իր կառավարութեան. «Բուլեւերիների կողմից Բազուին վտանգ սպառնալը պատրւակ բռնեցէք եւ խնդրեցէք անգլիացիներին, որ Կարսի թնդանօթները փոխադրեն Բազու»:**) Յունիս 4—ին, թէ՛ «Որեւէ պատճառ բռնելով՝ յետաձգեցէ՛ք Հայաստանի երկաթուղիների համար նաւթ ուղարկելը, որովհետեւ Նախիջեւանի շրջանում դէպքեր են սպասուում»: Եւ նոյն օրը, N° 130 հեռագրով. «Կամաւորական Բանակի յառաջխաղացումը հայերին ուրախութիւն է պատճառում... Եթէ մեր յարաբերութիւնը Կամ. Բանակի հետ լարւի, հայերը թշնամական դիրք կը բռնեն դէպի մեզ, ուստի անհրաժեշտ է Հայաստանի համար վտանգ ստեղծել Շարուր—Նախիջեւանում: Գործը կազմակերպելու համար անյապաղ պէտք է դրամ բաց թողնէք: Իմ ձեռք առած միջոցների շնորհիւ Շարուրը, Նախիջեւանը եւ Օրդուբաթը արդէն միացել են մէկ ազգային խորհրդի մէջ, որը մշտական յարաբերութեան մէջ է ինձ հետ»:

Յունիս 8—ին արտ. գործ. նախ. Ջաֆարովը հեռագրում է կառավարութեան հաւանութիւնը. «Պատասխան N° 130 հեռագրի: Հաւանութիւն եմ տալիս Շարուր—Նախիջեւանի հետ կապ հաստատելու նպատակով ձեր ձեռնարկած միջոցներին. համաձայն եմ դրամ տալ ղինւորական կազմակերպութեան համար: Հաղորդեցէք ի՞նչպէս եւ ում բաց թողնել դրամը: Հաղորդեցէք, թէ ի՞նչ միջոցներով պիտի իրադրուեն մատնանշւած ծրագիրն ու կազմակերպութիւնները»:

Յունիս 11—ին Թեքինսկին պատասխանում է. «Շարուր—Նախիջեւանի

*) Այդ ժամանակները Ազրբէջանը ապրում էր զօր. Դեմիկիմի կամաւորական բանակի սպառնալիքի տակ:

**) Կարսը գրաւուեց յետոյ, անգլիացիները բերդի բնդամօքների ու ազմամքերի մի մասը փոխադրեցին Կամաւորական Բանակին:

չըջանը ունի մօտ 6000 կիսականոնաւոր զօրք՝ ձիաւորով, թնդանօթով ու
դնդացիրներով: Ռազմունակութեամբ յետ չեն մնում հայերից, որոնց
օժանդակում են անգլիացիները: Պատերազմական գործողութիւնների ժա-
մանակ զինւած ուժերի թիւը կարող է հասնել մինչեւ 10,000: Կարծում եմ,
որ մենք պէտք է պահենք միայն 6000 տակեար՝ հին հրամանատարական կազ-
մի հետ միասին՝ տեղաւորելով նրանց այն վայրերում, ուր գտնւում էին
մինչեւ հայերի գալը, իսկ մի մասն էլ Զանգեզուրի սահմանի վրա՝ լեռնե-
րում: Ծախքերի ստուգումը լիովին երաշխաւորել ղեւար է: Գործի կարե-
ւորութիւնը ստիպում է, որ հաշտւենք մի քանի հնարաւոր զեղծումների
հետ: Դրամը հրամանատարներին բաց կը թողնեմ մաս-մաս, բացի այդ,
վերահսկիչներ կը նշանակեմ: Վաղը մեկնում է զինւորական կցորդը. լսե-
ցէք նրա զեկուցումը եւ միասին քննեցէք: Այսօր սուրհանդակ ուղարկեցի
Նախիջեւան»:

Ու նոյն օրը նոր հրահանգ Բագու. «Ո՛չ մի ֆունտ նաւթ ու մագութ
բաց չթողնէք Հայաստանին»:

Յունիս 22-ին Թեքինսկին հեռագրում է. «Թւում է, որ այժմ Ազրբեյ-
ջանը Հայաստանից բացի՝ ուրիշ թշնամի չունի, ուստի անհրաժեշտ է Հա-
յաստանի վրա առանձին ուշադրութիւն դարձնել: Պէտք է քիւրդ Սմկոյին
քաշել մեր կողմը, որի համար լիազօրութիւն եմ խնդրում ինձ. զինւորական
կցորդին հարց ու փորձ արէք Սմկոյի մասին»:

Յունիս 21-ին. նորից պահանջ, որ Ազրբեյջանը զօրք ուղարկէ դէպի
Հայաստանի սահմանները. «Մեր զօրքերի երեւալը սահմանների վրա խու-
ճապ կը ձգէ հայերի մէջ, կուժեղացնէ դաժալութիւնը եւ կը բարձրացնէ
մահմետականների ոգին... Եթէ ուզում էք օգտւել բոպէից, ձեռք առէք
չտապ եւ վճռական միջոցներ»: Ու կրկին. «Սպասւում են խոշոր դէպքեր:
Հայաստանը լարում է իր բոլոր ուժերը»:

Եւ, իրօք, Հայաստանը լարում էր իր բոլոր ուժերը: Մահմետակա-
նութիւնը ոտքի էր ելել հայ ժողովրդի ու Հայաստանի գոյութեան դէմ:
Վերջապէս, յունիս 14-ին, Փարիզի վեհաժողովը օսմանեան պատերազմու-
թեան յանձնել էր հաշտութեան պայմանները, յոյները գրաւել էին Իզմիրը,
մէջտեղը դրած էր Մեծ Յունաստանի ու ծովից-ծով Հայաստանի ծրագիրը:
Եւ մահմետական աշխարհը յուզւում էր զայրացած: Սկսւում էր քէմալական
շարժումը, որի ազդեցութեան տակ Կովկասի մահմետականները համախո-
սականներով ու հեռագրներով ուժակոծում էին Հաշտութեան վեհաժողովն
ու դաշնակիցների անդրկովկասեան ներկայացուցիչներին՝ բողոքելով Հա-
յաստանի տիրապետութեան դէմ եւ պահանջելով իրենց կցումը թիւրքիս-
յին կամ Ազրբեյջանին:

Միւս կողմից, յունիս ամսից սկսած, հայկական հետախուզութիւնը
նկատում էր թիւրքերի կողմից զինւորական շտապ պատրաստութիւններ
Հայաստանի ուղղութեամբ: «Թիւրքահայաստան ուղարկւած գործակալնե-
րը, կարդում ենք Հայաստանի Գլխաւոր Սպայակոյտի յունիս 17 դադտնի
զեկուցման մէջ, վկայում են թիւրք կանոնաւոր զօրամասերի ներկայութիւ-

նը Օլթիի եւ Սարըղամիշի ուղղութեամբ եւ Ալաշկերտի շրջանում: Կատարելապէս ստոյգ կերպով հաստատուած է, որ Թիւրքական 12րդ դիվիզիան գտնուում է Խորոսան-Ջիւինում՝ կենտրոնն ունենալով Խորոսանում... Քարոզչութիւնը Թիւրքիայի եւ Անդրկովկասի շրջաններում ուժեղանում է: Այդ նպատակով մեծ քանակութեամբ Թիւրք գործակալներ են ուղարկուած Հայաստանի ներսերը, մահմետական զիւլերը, եւ ամէն տեղ յայտնաբերում են մեր վարչութեան եւ հակահետախուզութեան կողմից: Մասնաւորապէս ղորաւոր է Թիւրք գործակալների ազդեցութիւնը Արդահան—Օլթիի եւ Բարդուսի շրջաններում, ուր նրանք կազմակերպել են զննացիրներով զինուած քրդական հրոսակաւորներ: Նոյն պատրաստութիւնը կատարում է եւ Սարըղամիշ—Կաղզւան տարածութեան վրա եւ աւելի հեռուները՝ Բարթոդեան լեռնաշղթայի քրդաբնակ մասերում մինչեւ Արարատ:

Նախապատրաստելով ներսից ու դրսից՝ Թիւրք-ազդեցիկները անցան գործի, որը հեշտանում էր եւ նրանով, որ անգլիացիք պաշտօնապէս յայտարարել էին, թէ շուտով հեռանալու են Կովկասից. մինչեւ մայիս 15 կարսում եւ մայիս 30 Նախիջևանում արդէն ոչ մի անգլիական զինուոր չէր մնացել: Հայերը մնացել էին միայն իրենց ուժերով: Այդ օրերին Հայաստանը ունէր երեք հետեւակ բրիգադ՝ իւրաքանչիւրը երկու զնգից եւ գունդը՝ երեք գումարտակից, երկու ձիաւոր գունդ՝ իւրաքանչիւրը վեց հարիւրնակով, 12 մարտկոց՝ ամէն մէկը 4 թնդանօթով, 3 զրահապատ գնացք եւ մի քանի տեղական զօրամասեր: Այս ուժերը ցրուած էին երկրի բոլոր կողմերում, ունէին թերի կազմ, չնչին քանակութեամբ ռազմամթերք, վատ հագուստ ու պարենաւորում:

Այսպիսի թոյլ եւ ուժացրիւ վիճակում շատ դժւար պիտի լինէր դրութիւնը, եթէ մահմետական խռովութիւնները վերածէին ընդհանուր ապստամբութեան: Այդպէս էլ պատահեց: Անգլիացիների հեռանալուց յետոյ, Օլթիից մինչեւ Օրդուրաթ, ամբողջ տարածութեան վրա, բռնկեց մահմետական ապստամբութիւնը:

Շարժումը սկսեց Բէոյիւք-Վեդի զիւլից, որը վաղուց կէս-ապստամբ վիճակի մէջ էր, եւ հարեւան գիւղերի հետ ունէր մօտ 4000 կուռղներ: Սերտ կապ պահելով Արաքսի միւս ափի՝ Արալիւի քրդութեան հետ՝ նա մշտական սպառնալիք էր Շարուր-Նախիջևանի հայկական զօրքերի եւ երկաթուղային հաղորդակցութեան համար: Բէոյիւք-Վեդիցիները բազմաթիւ յարձակումներ էին գործում, թալանում ու սպանում էին հայերին եւ, առհասարակ անհանգիստ հակապետական տարր էին: Յուլիս 1-ին, Դաւալուի մօտերը նրանք սպանեցին 9 հայ զինուորներ եւ 12 գիւղացիներ: Այդ դէպքը առիթ դարձաւ, որ հայկական հրամանատարութիւնը, համաձայնութեամբ անգլիական ներկայացուցչի, վճռէ գրաւել Բէոյիւք-Վեդին: Այդ նպատակով, դէպքի վայրը ուղարկեց մի զօրամաս՝ հրամանատարութեամբ գնդ. Ապրեսեանի, որը իր մօտ կանչելով գիւլի կոմիսարին եւ օգնականին՝ պահանջեց՝ յանձնել յանցաւորներին, վերադարձնել սպանւածների զէնքերն ու զոյգերը եւ վարձատրել սպանւածների ընտանիքներին: Կոմիսարն ու օգնա-

կանը համաձայնեցին կատարել պահանջը, եւ յուլ. 4-ին դնդ. Ապրեսեսանը իր զօրամասով, Բէոյիւք-Վեդիի ներկայացուցիչների ուղեկցութեամբ, մօտեցաւ գիւղին եւ բանակ դրեց: Եւ երբ Բէոյիւք-Վեդիի ներկայացուցիչները դնացին գիւղ, վերջնական պատասխան բերելու, այնտեղից, յանկարծ, հայերի վրա բացւեց հրացանային ու զնդացիրային սաստիկ կրակ: Յանկարծակիի եկած հայերը՝ տւին ծանր դոհեր — սպանւեց 5 սպայ եւ 30 զինւոր, վիրաւորւեց 7 սպայ եւ 120 զինւոր — եւ անկարգ նահանջեցին: Յուլ. 8-ին հայկական հրամանատարութիւնը փորձեց ուժով գրաւել Բէոյիւք-Վեդին, բայց յաջողութիւն չունեցաւ: Եւ այնուհետեւ սկսեց ուժեր հաւաքել ու պատրաստել վճռական գործողութիւնների:

«Բէոյիւք-Վեդիի դրութիւնը լուրջ է, հեռադրում է 14 յուլ. Թեքինսկին: Հայաստանը կենտրոնացնում է իր բոլոր ուժերը: Քահանաներն իրենց քարոզներում կոչ են անում յարձակւել Բէոյիւք-Վեդիի վրա՝ սրբազան արշաւանք համարելով այդ: Մահմետականներին կարող է ազատել Ազրբէջանի զինւած միջամտութիւնը... Մահմետականների դիմումին՝ օգնութեան համար՝ յայտարարեցի, որ առ այժմ Ազրբէջանը չի կարող զօրքով օգնել, բայց մահմետականների բոլոր ծախքերն ու վնասները անմիջապէս կը վերադարձեն Ազրբէջանի կողմից: Սպասւում են մեծ դէպքեր ամբողջ Շարուր—Նախիջեւան—Օրդուբաթում եւ Կարսի շրջանում: Առանց մի օր կորցընելու — ուղարկեցէք խոշոր գումար զինւորական կազմակերպութիւնների համար»:

Եւ, յերաւի, Բէոյիւք-Վեդիի ազդանշանի վրա գլուխ բարձրացրին եւ Շարուրի ու Նախիջեւանի թուրքերը: Յուլիսի կէսերին շտապով Շահթաթ հասաւ թիւրքական բանակի զնդապետ Սալիլ բէյը, թիւրք սպաների ու 2-3 հարիւր ասկերանների հետ եւ անցաւ մահմետական շարժման գլուխը: Եւ յուլիս 20-21-ին, միաժամանակ, ապստամբութիւն ծագեց Շարուր—Նախիջեւանի բոլոր կողմերում: Հայկական սակաւաթիւ զօրամասերը Զուլֆայում, Նախիջեւանում, Շահթաթում ու Բաշ—Նորաշէնում չըջապատւեցին թուրք զինւած բաղմութիւններով: Մի քանի օրւայ արինահեղ կռիւներից յետոյ, յուլ. 25-ին, Նախիջեւանի հայկական զօրքերը, իրենց հետ առնելով եւ հայ ազգաբնակչութեան որոշ մասը, նահանջեցին դէպի Զանգեզուր: Անգլիական զինւորական առաքելութիւնը եւ ամերիկեան նպաստամատոյցի պաշտօնեաները անցան Թաւրիզ: Շարուրի զօրքերի մի մասը երկաթուղով քաշւեց հիւսիս, իսկ միւս մասը, Բաշ—Նորաշէնի շրջանում, յուլ. 25-26-ին, դնդ. Կարաքեշիշեանի գլխաւորութեամբ՝ ճեղքելով թըշ նամու ամուր շղթան՝ նահանջեց դէպի Զանախչի ու Զինջիրլու գիւղերը: Մի քանի օրից, այս գիւղերն էլ, Ղարախաչ, Ուլուխանլու, Էլփին գիւղերի բնակիչների ու զօրքի հետ միասին, կուով նահանջեցին Զիւնի վրայով, դէպի Արաջան:

Թուրքերը հետեւեցին հայերին Նախիջեւանից Զանգեզուրի ուղղութեամբ Նախիջեւան գետի կիրճով և Շարուրից՝ դէպի Դարալագեաղ՝ Արփա գետի ձորով, բայց Սաչիկ—Նորս գծից յետ մղւեցին:

Այս յաջողութիւններից արրեցած, օգ. 1-ին, Թեքինսկին հեռագրում է Բագու. «Բէոյիւք-Վեդիի, Շարուրի եւ Նախիջևանի շրջաններում կռիւներ են տեղի ունենում: Հայկական զնդերը փախչում են կամ ոչնչանում: Հաղորդեցէք, թէ ես ի՞նչ պէտք է անեմ: Մահմետականները զեռ չեն ցանկանում զրաւել Երեւանը»: Ու նորից. «Վերջապէս, թղթի յայտագրերից բացի մենք պէ՛տք է անենք իրական քայլեր... պէ՛տք է անյապաղ պատերազմ յայտարարենք»: Միաժամանակ, «մեր կառավարութիւնը պէտք է վճռական առաջարկ անէ անգլիացիներին, որ մեզ յանձնեն Զուլֆա—Շահթախթ երկաթուղին՝ Ալեաթ—Զուլֆա գծով՝ Պարսկաստանի հետ առեւտուր սկսելու համար: Յանձնման ենթակայ այդ գիծը պէտք է երկարի մինչեւ Դաւալու գիւղը» (28 յուլ.):

Իսկ երկու օր վերջը, օգ. 3-ին, ռազմաշունչ խանը հեռագրում է վարչապետ Խան Խոյսկիին. «Անհրաժեշտ է, որ Ազրբէջանը երկու շաբաթւայ ընթացքում մաքրէ Զանգեզուրի հաշիւը եւ զօրքերը առաջ քաշէ մինչեւ Ղամարլու: Այժմ ամենայարմար ժամանակն է: Հայաստանի կոմիտար ամերիկեան զնդապետի ժամանումից յետոյ ուշ կը լինի: Եթէ իմ առաջարկը կընդունի ձեր կողմից, իրագործեցէք առանց պատերազմ յայտարարելու: Շատ եմ խնդրում, որ օգտուէք բոլորից եւ ժամանակ չկորցնէք»:

Օգ. 4-ին Թեքինսկին Խան Խոյսկիին տեղեկութիւններ է հաղորդում հայկական զինուորական տեղափոխութիւնների մասին, եւ սրանով վերջանում է նրա դաւադրական գործունէութիւնը Հայաստանում. հայկական կառավարութեան պահանջով անգլիացիք քչեցին նրան Երեւանից, եւ ի հատուցումն իր մատուցած ծառայութիւնների նա նշանակեց Ազրբէջանի արտ. գործ. նախարարի օգնական: Նրա տեղը Երեւան եկաւ Ազրբէջանի «աղդա-յին բանաստեղծ» Հախվերդովը, որ անչեղ շարունակեց իր նախորդի քաղաքականութիւնը:

Բէոյիւք-Վեդիի եւ Շարուր-Նախիջևանի ղէպքերը մեծ յուզում առաջ բերին Երեւանում եւ Հայաստանի բոլոր կողմերում: Կառավարութիւնը ձեռք առաւ արտակարգ միջոցներ. յուլ. 23-ին Երեւանի, Էջմիածնի եւ Սուրմալուի դաւառներում յայտարարեց 26, 27 եւ 28 տարեկանների զօրակոչ (օգ. 18ին այս որոշումը տարածեց ամբողջ Հայաստանի վրա): Յուլ. 24-ին մտցւեց մահապատիժ պետական դաւաճանութեան եւ դատաւթութեան համար: Նոյն օրը որոշեց աղդարնակութիւնից հարկադրական միջոցներով ղէնք ու ռազմամթերք հաւաքել եւ սահմանել զինային պարտադիր տուրք: Յուլ. 25-ին հաստատուեց զինաժողովի կոմիտարի պաշտօնը եւ Արշ. Զամալեանը նշանակեց զինաժողովի կոմիտար: Յուլ. 28-ին ղէնքի տակ առնւեցին մինչեւ 40 տարեկան բոլոր սպաները: Յուլ. 30-ին կազմեց երեք հոգի-նոց Ապահովութեան Կոմիտէ՝ վարչապետից եւ ներքին գործոց ու զինուորական նախարարներից: Ապահովութեան Կոմիտէն պիտի վարէր երկրի պաշտպանութեան գործը՝ լիազօրութիւն ունենալով դիմելու արտակարգ միջոցների նոյնիսկ առանց նախարարական խորհրդի որոշման:

Այս միջոցներն ինքնին բաւական են տեսնելու համար, թէ ի՞նչ վը-

տանգաւոր կացութիւն էր ստեղծւել Հայաստանում: Կառավարութիւնն ու ժողովուրդը զգում էին, որ միայն իրենցից է կախւած փրկութիւնը եւ լարում իրենց բոլոր ուժերը: Կառավարութեան կոչի վրա, մի քանի օրւայ մէջ, Երեւանի բնակչութիւնը մեծ քանակութեամբ փամփուշտ ու հրացան յանձնեց զինւորական իշխանութիւններին: Ժողովուրդը իր տրամադրութիւնն արտայայտում էր բազմաթիւ ժողովներով ու բանաձեւերով:

Կառավարութիւնը դիմեց եւ դաշնակիցներին՝ զինւորական աջակցութիւն հասցնելու խնդրանքով:

Յուլ. 26-ին Երեւան հասան անգլիական ու Ֆրանսական հրամանատարութեան ներկայացուցիչները մի քանի հարիւր հնդիկ զինւորների հետ, եւ օգոստ. 2-ին հանդիպում ունեցան ապստամբների պետ Սալիլ Բէյի հետ, որը յայտարարեց, թէ եղածը ապստամբութիւն չէ բնաւ, այլ ազգային իրաւունքների պաշտպանութիւն. Շարուր—Նախիջեւանի թրքութիւնը մինչեւ Փարիզի Վեհաժողովի վերջնական վճիռը, ուզում է կառավարւել սեփական ազգային խորհրդով, ինչպէս Ղարաբաղը կառավարւում է հայկական ազգային խորհրդով:

Անգլիական ու Ֆրանսական սպաների փորձերը ո՛չ մի արդիւնք չտւին: Այդ պատճառով, օգ. 10-ի առաւօտեան, հայկական զօրքերը դիմեցին նոր յարձակման Բէյիւք-Վեդիի վրա եւ մի շարք յաջող ընդհարումներից յետոյ, երեկոյեան դէմ գրաւեցին Բէյիւք-Վեդիից 2 վերստ հեռու գտնուող Կոթուղի բարձունքները եւ Գիջա, Շիրաղլու, Կարալար, Ջաթղուան եւ Ռեհանլու գիւղերը: Թուրքերը դիմադրում էին կատաղի կերպով, ռազմագիտական արհեստով փորւած դիրքերից, հրացանների ու զնդացիների սպանիչ կրակով: Մի քանի օր տեւեցին արիւնահեղ կռիւներ, որոնց ամբողջ երկիրը լարւած հետեւում էր: Ամենքը զգում էին, որ պարտութիւնը Բէյիւք-Վեդիի տակ ճակատագրական հետեւանքներ կունենար Հայաստանի համար:

Օգոստ. 15-ին, խորհրդարանում, փոխ-վարչապետ Ա. Սահակեանը ղեկուցում տւեց մահճատական շարժումների մասին: «Մենք, ասաց նա, հետզհետէ չրջապատւում ենք երկաթէ օղակով: Թշնամին ուղղում է ներխուժել մեր երկիրը... Կառավարութիւնը բաւարար չգտնելով ներկայ զինւորական ոյժը՝ կոչ է անում ժողովրդին զոհարել իր դոյքն ու կեանքը: Այժմ կառավարութիւնը դիմելով այս բարձր ժողովին՝ յայտնում է, որ կարիք ունի հեղինակաւոր դործիչների եւ պատգամաւորներից օգնութիւն ստանալու յոյս ունի»:

Խորհրդարանը ընդառաջ դնաց կառավարութեան դիմումին եւ որոշեց 1) յայտարարել հայրենիքը վտանգի մէջ եւ հրաւիրել ժողովուրդը՝ լարել բոլոր ուժերը երկրի պաշտպանութեան համար, 2) բժ. Յ. Տէր-Դաւթեանից, Լ. Թադէոսեանից, Յ. Արդութեանից եւ Հ. Մանուկեանից բաղկացած խորհրդարանական մի յանձնախումբ ուղարկել զօրահալատ՝ ողջունելու համար զօրքին եւ բանակի բարեկաման ծրագիր բերել, 3) կոչ ուղղել դաշնակից երկրների խորհրդարաններին:

Մի քանի օրւայ արիւնահեղ կռիւներից յետոյ, հայկական զօրքերը

ամրացան դերձերում Բէոյիւք-Վեդիի առջեւ եւ վերջ տւին գործողութիւններին. դրութիւնը սկսել էր լրջանալ երկրի միւս մասերում էլ^{*}):

Շարուր-Նախիջեւանի դէպքերը, ամենից առաջ, արձադանդ գտան եւ Սուրմալու—Կողբի շրջանում, ուր հայկական իշխանութիւնը հաստատուել էր մայիս 27-ին: Օգոստ. 7-ին յարձակումներ սկսեցին Կողբից հարականգնած հայկական զորամասի վրա: Առաջին յարձակումը յետ մղւեց, բայց օգոստ. 18-ին թուրքերը գրոհ տւին նոր թափով: Ապստամբւեցին եւ հայ զորքերի թիկունքում գտնուող Ղամբշլու, Ագարակ եւ Արաս Գէոլ գիւղերը, եւ հայկական զորամասը ստիպւած եղաւ թողնել Կողբն ու քաշուել Արաքսի ափը: Նրանց հետ հեռացան եւ մօտ 5000 հայ ու եղիղի բնակիչներ:

Օգոստ. 23-ին թուրքերը սկսեցին սպառնալ եւ էջմիածնի կայարանին ու սպանեցին շրջակայ գիւղերից 8 հայ: Օգոստոս 24-ին, Ներքին Ղարխուն գիւղի մօտ ընդհարում տեղի ունեցաւ ապստամբ թուրքերի եւ մի հայկական վաշտի միջեւ. վիրաւորւեցին 5 հայ զինւորներ եւ 1 սպայ: Օգոստ. 25-ին Շոուլու գիւղի բնակիչները հրաժարւեցին ճանաչել Հայաստանի իշխանութիւնը: Օգոստ. 26-ին թուրքերը կրակ բաց արին էջմիածնից Ղարխուն մեկնող ամերիկացիների վրա: Օգոստ. 29-ին Ուլուխանլու—էջմիածնի ճանապարհին սպանւեցին հիւանդանոցից իրենց զորամասը վերադարձող 4 զինւորներ: Ամբողջ Ձանդիրասարը յայտարարեց իրեն ապստամբ եւ մերժեց ճանաչել հայկական իշխանութիւնը: Ձանդիրասարցիներին ղեկավարում էր Խալիլ Բէյի համհարդ Մահմէդ Բէյը եւ մի շարք թիւրք շաուշներ:

Ընդհարումների եւ կռիւների թատերարեմ դարձաւ եւ Կարսի նահանգը: Օգոստ. 18-ին մօտ 1500 զինւած քրդեր ու թուրքեր յարձակւեցին Կադղըւանի վրա, բայց յետ մղւեցին: Օգոստ. 21-ից սկսեցին մի շարք ընդհարումներ քիւրդերի եւ հայկական կանոնաւոր ուժերի միջեւ: Օգ. 22-ին 400 թուրքեր գրաւեցին Բայքարա գիւղը, Սելիմից 15 վերստի վրա՝ կամենալով փչացնել երկաթուղին Բէգլի—Ահմէդի մօտ եւ կտրել Սարըղամիշի հայկական զորամասի հաղորդակցութեան գիծը: Դեւիկի մօտ քրդերը գնդակահարեցին անգլիական մի ինքնաշարժ եւ վիրաւորեցին մի զինւոր^{**}): Հայկական հողերի վրա երեւացին եւ թիւրքական ուժեր:

Օգոստ. 30-ին, Սարըղամիշի հայկական զորամասերը անցան հակա-յարձակման եւ յաջող կռիւներով յետ չպրտեցին թշնամուն ու գրաւեցին

^{*}) Բէոյիւք-Վեդիի կռիւների ժամանակ, հայ կոմսանիստները նրեւանում բաց քողեցին կառավարութեան դէմ ուղղւած մի քռուցիկ, որով դասալուծութեան էին հրաւիրում զինւորներին: Թռուցիկի հեղինակները ձերբակալւեցին եւ արտաքսւեցին Հայաստանից:

^{**}) Հակառակ Մուդրոսի զինադադարի, քիւրքերը շարունակում էին բշտամութիւնը անգլիացիների դէմ: Այսպէս, յուլիսի ամգլիացիք իրենց ձեռքն էին առել Էրզրումը, զինաքափել էին Բաղաբը եւ յուլիսի վերջերին սկսել զուրա տանել Բերդի գէմքն ու ռազմամթերքը: Նրք Էրզրումից զուրա եկաւ առաջին գնացքը՝ բեռնաւորւած 15 բնգամօքով, 500 հրացանով եւ մէկ միլիոն փամփուշտով, Բաղաբից ոչ հեռու, մի խումբ քիւրք զինւորներ յարձակւեցին նրա վրա, զինաքափ արին անգլիացի պահակներին եւ գնացքը դարձրին Էրզրում: Անգլիացիք մարտեցին այս անպատուութիւնը, ինչպէս մարտեցին եւ շատ ուրիշ, աւելի ծանր անպատուութիւններ:

նրա դիրքերը Կարաքուրդի շրջանում: Օգոստ. 31-ին Դեւիկի հայկական մասերը գրաւեցին Վերիշան, Բաշքէոյ, Բէգքէոյ, Բողղուտ եւ Մեխրետ գիւղերը. քրդերը փախան՝ ջարդւած: Նոյն օրը Կարաքուրդի զօրամասը գրաւեց Բաշքէոյի դիրքերը եւ մինչեւ 1914 թ. սահմանը մաքրեց քրդերից: Անյաջող անցաւ նոյնպէս Թշնամու փորձը՝ գրաւելու Կաղզւանը. մեծ զոհեր տալով՝ փախաւ խուճապահար:

Սեպտ. 1-ին քրդերն ու թուրքերը շրջապատեցին Կոնդ եւ Դորդ Կիւրիաս գիւղերը եւ Մերդենեկի զօրամասի պետից պահանջեցին՝ մաքրել անյապաղ Մերդենեկի շրջանը եւ զօրքերը հեռացնել Կարս: Պատասխանը եղաւ՝ յարձակում Մերդենեկի զօրքերի կողմից եւ Թշնամու փախուստը դէպի Կանջուրետի լեռները: Սեպ. 2-ին Սարըղամիշի հայկական զօրամասը կուռով գրաւեց Գումրի սարն ու Ղզըլ Կիլիսա գիւղը: Ապստամբների ղեկավար էյուր փաշան փախաւ Օլթիի շրջանը, իսկ մի ուրիշ ղեկավար անձնատուր եղաւ:

Սյուպիսով, իրրեւ հետեւանք հայկական ղէնքի յաջողութեան, մահմետական շարժումը Կարսի նահանգում վերջ գտաւ: Դրան նպաստեցին եւ այն զգոյշ ու հաշտասէր քաղաքականութիւնը, որ վարում էր այստեղ հայկական իշխանութիւնը: Այնուհետեւ, եթէ չհաշւենք 1920 թւի սկզբի Զարուշատի ղէպքերը, Կարսի շրջանում լուրջ հակապետական ղէպքեր տեղի չունեցան:

**

Մահմետական շարժումների ամենատաք շրջանին Հայաստան հասաւ Հաշտութեան Վեհաժողովի Հնգի Սորհրդի կողմից նշանակւած՝ Հայաստանի կոմիսար գնդ. Ուիլիամ Հասկելը: Նրա ժամանումը մեծ ոգեւորութիւն առաջացրեց հայերի մէջ: Բաթումից մինչեւ Նրեւան, ամէն տեղ, նրան ցոյց տրւեց խանդավառ ընդունելութիւն: Ընդունելութիւնը շատ ջերմ էր, նամանաւանդ, Հայաստանում:

Օգոստ. 20-ին գնդ. Հասկելը իր շքախմբով հասաւ Ղարաքիլիսա:

Գնացքը կանգ առաւ ծաղիկներով զարդարւած կամարի տակ: Հասկելի վազոնի առջեւ դուրեցին պատուոյ պահակներ: Կայարան էր հաւաքւած ահագին բազմութիւն: Քաղաքացիական եւ զինուորական պատգամաւորները ներկայացան Հասկելին, որը դուրս եկաւ վազոնից եւ ժողովրդի ոգեւորւած ծափերի ու «կեցցէ»-ների տակ դիտեց շարւած զօրքը, հարց ու փորձ արաւ զինուորներին, հետաքրքրեց նրանց վիճակով: Որբերի կողմից մի աղջիկ ծաղկեփունջ ներկայացրեց տիկ. Հասկելին:

Նոյն հանդիսաւորութեամբ Հասկելը անցաւ եւ Ալեքսանդրապոլից եւ օգոստ. 21-ի առաւօտեան հասաւ Նրեւան: Քաղաքն ամբողջ զարդարւած էր դրօշակներով, դորդերով ու կանաչով: Բոլոր խանութները փակ էին: Փողոցներում տիրում էր արտակարգ եռուղեռ: Ամենքը դուրս էին եկել վեհաժողովի ներկայացուցչին ընդունելու: Վարչապետը, բոլոր նախարարները, Սորհրդարանի նախագահը, զինուորական հրամանատարական կազմը, քա-

դաքայնութիւն, քաղաքադուլիսը, թեմակալ առաջնորդը, ամերիկեան, անգլիական եւ Ֆրանսական ներկայացուցիչները — ամենքը կայարանում էին, ուր շարքով կանգնած էին զինուորները իրենց նւագախմբով: Ընդունելութեան ծիսական մասը վարում էր մայրաքաղաքի պարեոս Ա. Շահաթուլին:

Ընդունելութեան արարողութիւնից — վարչապետ Խատիսեանի ողջոյնի խօսքից, Հասկելի պատասխանից ու պատուոյ պահակի ընդունելութիւնից յետոյ, չքերթը մեկնեց քաղաք: Առջեւից դնում էին Սասունի եւ Շատախի ձիաւորները՝ ազգային տարազով եւ դաշնակից պետութիւնների դրոշակներով: Նրանց հետեւում էին Հասկելի ու վարչապետի եւ միւս ղեկավարողների ինքնաշարժները: Քաղաքային ինքնավարութեան չէնքի առջեւ կանգնած էին որբերը թարմ պսակներով: Արուսեան պողոտան լիքն էր անհաշիւ բաղմութեամբ: Հասկելին յատկացւած էր Երեւանի լաւագոյն տներից մէկը, որի առջեւ կանգնած էին քաղաքապետը, անգլիական հնդիկ զինուորները, համաբարութիւնները իրենց դրօշակներով:

Հասկելի հասնելուն պէս նւագախումբը հնչեցրեց «Մեր Հայրենիք»-ը: Հասարակութիւնը ողջունեց որոտընդոստ ծափերով ու «կեցցէ»-ներով: Հասկելը դիտեց զօրքը, հարց ու փորձ արաւ զօրքի սպառազինութեան եւ հազուադէպ մասին: Զօրամասերը հանդիսաւոր քայլերով անցան նրա առջեւից:

Ապա, բնակարանում, Հասկելը ընդունեց կառավարութեան, բանակի, քաղաքի եւ օտար պետութեանց ներկայացուցիչներին ու շնորհակալութիւն յայտնեց իրեն ցոյց տրւած ջերմ ու սրտաբաց ընդունելութեան համար: Ժողովուրդը, խռնւած նրա բնակարանի առջեւ, երկար չէր ցրւում: Վերջապէս, մեզ էլ յիշեց Վահագն ժողովը...

Նոյն օրն եւ եթ Հասկելը երկար տեսակցութիւն ունեցաւ կառավարութեան նախագահի հետ: Յուսատու էին նրա խօսքերը. նա հաղորդեց, որ ինքը Վահագն ժողովից յանձնարարութիւն ունի պաշտպանելու բոլոր հայերին, ուր եւ դանւեն նրանք՝ Հայաստանում, Աղբթիւնում, Թիւրքիայում թէ Վրաստանում: Զինուորական օգնութիւն առ այժմ չի կարող տալ, բայց արդէն Փարիզ է ուղարկել 3 սպաներ՝ խնդրելով անմիջապէս զօրք հասցնել Հայաստան, այլ եւ խնդրել է, որ անգլիական զօրքերի մի մասը թողնուի Հայաստանում: Ինքը ամէն միջոց ձեռք կառնէ պաշտպանելու համար Հայաստանի սահմանները եւ կը պահանջէ, որ Աղբթիւնի կառավարութիւնը վերջ տայ դրզութիւն զործունէութեան Հայաստանի մահմետականների մէջ: Զեռք կառնէ նաեւ կտրուկ միջոցներ, որ Հայաստանը ստանայ զէնք ու ռազմամթերք եւ որ վրաց կառավարութիւնը արգելք չլինի նրանց փոխադրութեան: Մասնաւորապէս, կաշխատէ ապահովել Հայաստանի պարենաւորման զործն ու մթերքի հայթայթումը: Դրա համար նա Բաթումում թողել է իր սպաներից մէկին՝ Հայաստանի համար ստացւող ապրանքները փոխադրելու համար: Շուտով Բաթում կը հասնի 7000 թոն ալիւրով բեռնաւորւած մի նաւ, ապա կը ստացւեն պահածոներ, մսեղէն, դեղորայք, երկրազորական զործիքներ ու մեքենաներ եւայլն: Դրամական օժանդակութիւն Ամերիկան չի

տայ, քանի հոգատարութեան հարցը հրոշմած չէ, բայց ինքը յոյս ունի, որ Նպաստամատոյցը կը տրամադրէ մինչեւ 50 միլիոն դոլար: Յոյս ունի նոյնպէս հայթայթել զօրքի, որբերի եւ գաղթականների հագնելիքը, այլ եւ բանակի համար 150 ջորիներ՝ իրենց սարքով միասին: Մինչեւ ձմեռ թիւրքահայերի ներգաղթը անհնար է, բայց դարնանից նրանք կարող են վերադառնալ իրենց տեղերը: Հայկական հարցի լուծումը վեհաժողովում որեւէ կասկած չի յարուցանում. վճռած-վերջացած խնդիր է. մնում է միայն որոշել սահմանները եւ հոգատար պետութիւնը:

Յաջորդ օր, օգոս. 22-ին Հասկելը ներկայ գտնւեց խորհրդարանի նիստին, ուր նախագահող Յ. Արդութեանը ողջունեց նրան ջերմ խօսքերով: Հասկելը պատասխանեց հետեւեալ ճառով.

«Ես հասկանում եմ, որ ձեզ բոլորիդ զբաղեցնում է երկրի ապահովութեան եւ դաշնակիցների օգնութեան հարցը: Գուցէ տարօրինակ թւայ, թէ ինչու այսքան երկար է ձգձգւում հայկական խնդրի լուծումը: Ամերիկացիները ընդհանրապէս ծանր են շարժւում: Մենք դանդաղ սկսեցինք պատերազմը, դանդաղ վարեցինք այն, բայց աւարտեցինք ամենայն թափով: Դանդաղ ենք շարժւում նաեւ հաշտութեան խնդրում: Մինչեւ որ չվաւերացւի հաշտութեան պայմանագիրը, չընդունւի Ազգերի Լիգան, չի՛ կարող լուծւել Հայաստանի մանդատի խնդիրը: Սակայն, այդ չի կարող բաւարարել ո՛չ ձեզ եւ ոչ ինձ: Հարկաւոր է այժմէն իսկ մտածել՝ ի՞նչպէս օգնել հայ ժողովրդին: Կասկած չկայ, որ մեզ անհրաժեշտ է զինւած ոյժ, ո՛չ թէ նրա համար, որ խլենք Վրաստանից կամ Ազրբէջանից նրանց պատկանող անվիճելի հողերը, այլ՝ ապահովելու համար հայ ժողովրդի գոյութիւնը: Մեզ հարկաւոր է զօրք պաշտպանելու համար այն ժամանակաւոր սահմանները, որոնք ցոյց են տրւած մեզ: Փարիզում դեռ եւս մանրամասնօրէն ծանօթացած չլինելով իրերի դրութեանը՝ ես անհրաժեշտ էի համարում զինւորական ոյժի ներկայութիւնը Հայաստանում: Դրա համար ես իմ Հայաստան գալուն իրրեւ պայման դրի առ այժմ անգլիական զօրքերի թողնելը Հայաստանում, մինչեւ որ մի երրորդ ոյժ գայ նրանց փոխարինելու: Երբ ես Պոլսում լսեցի անգլիական զօրքերի Կովկասից հեռանալու մասին՝ հեռադրով բողոքեցի Փարիզ Բլէմանսոյին եւ վեհաժողովին այդ որոշման դէմ: Այժմ այդ հարցը քննւում է փարիզում, եւ ես յոյս ունեմ, որ անգլիական զօրքերը կը մնան այստեղ: Իսկ եթէ նոյնիսկ հեռանան էլ, մեր գործը պէտք է լինի գտնել դրանց փոխարինող ուրիշ զօրքեր:

«Երկրի պարենաւորման, զինման, ելեւմուտքի կարգաւորման եւ այլ խնդիրների մասին ես արդէն կարդադրութիւններ արել եմ, սակայն, նայում եմ դրանց վրա, իրրեւ երկրորդական խնդիրների: Անկասկած է, որ Ազրբէջանի կառավարութիւնը խախտել է անգլիական իշխանութիւնից ստացած հրահանգները, եւ այդ խնդիրն է այս բողոքիս ինձ զբաղեցնում: Ես մեկնում եմ Թիֆլիս եւ կը պահանջեմ, որ Ազրբէջանը վերջ տայ այդ բանին, հակառակ դէպքում Ազրբէջանի կառավարութեան անդամները կենթարկւեն անձնական պատասխանատւութեան:

«Թիֆլիսում ես կը հանդիպեմ զօրավար Հարթօրտին, որը Ֆրանսայում զործող ամերիկեան բանակի սպայակոյտի պետն է: Ես նրա հետ պիտի խորհրդակցեմ այն հարցի մասին, թէ ի՞նչ ձեւով պէտք է օգնել Հայաստանին: Այս վայրկեանիս Փարիզից ճանապարհ եմ ընկել մի խումբ սպաներ — մասնագէտներ՝ զինուորական եւ այլ ճիւղերի վերաբերմամբ: Եթէ տարածութիւնը խանգարի իմ յարաբերութիւններին Փարիզի հետ, ես ինքս անձամբ կը մեկնեմ Սեւ ծովում գտնուող ամենաարագընթաց ականակիրով Մարսէյլ — Փարիզ՝ ղեկուցանելու համար Վեհաժողովին եւ խնդրելու Վեհաժողովից եւ ամերիկեան ժողովրդից շուտափոյթ օգնութիւն հասցնել հայ ժողովրդին: Միեւնոյն ժամանակ հայ ժողովրդի եւ կառավարութեան վերաբերմունքը դէպի իր հարեւանները պէտք է լինի բարեացակամ, որպէսզի հարեւանները պարենաւորման եւ այլ խնդիրներում զժւարութիւններ չյարուցանեն: Ես միանգամայն կախւած եմ ժողովրդի եւ կառավարութեան աջակցութիւնից: Այժմ քաղաքական վէճերի ժամանակը չէ: Պէտք է մտածել ժողովրդի փրկութեան մասին:

«Ո՛չ մի նշանակութիւն չպէտք է տալ այն բանին, որ այս կամ այն երկիրը խլում է միւսից մի քանի վերստ հողամաս: Այդ հանգամանքը ոչ մի նշանակութիւն չի կարող ունենալ այս կամ այն երկրի սահմանները վերջնականապէս որոշելու համար Փարիզում. ինչպէս որ եղաւ Բէլգիայի եւ Ռումանիայի վերաբերմամբ:

«Այսպիսով, հայ ժողովրդին մնում է սպասել դաշնակիցների օգնութեանը: Ծնորհակալ եմ ինձ ցոյց տրւած ջերմ ընդունելութեան համար եւ ցանկանում եմ ձեզ եռանդ եւ ոգեւորութիւն»:

Օգոստ. 23-ին Հասկելը շտապով մեկնեց Թիֆլիս եւ այնտեղից Բագու՝ Ազրբէջանի կառավարութեան հետ կարգադրելու համար Շարուր—Նախիջևանի հարցը: Եւ օգոստ. 29-ին, Ուսուպրէզովի հետ ստորագրեց մի պայմանագիր, որ բոլորովին հակասում էր Երեւանում տւած խոստումներին:

Այդ պայմանագրի համաձայն «Շարուր—Դարալագեազի եւ Նախիջևանի դաւառներում պիտի հաստատուի չէզոք չրջան», որի կառավարութիւնը պիտի յանձնւի գնդ. Հասկելի նշանակած ընդհանուր-նահանգապետին: Երկու կողմերն այդ չրջանից հանում են իրենց զօրքերին ու գործակալներին, եւ կազմակերպում է տեղական իշխանութիւն:

Այսպիսով, Շարուր—Դարալագեազ—Նախիջևանի չրջանները յայտարարում էին վիճելի, որով գնդ. Հասկելը իւրացնում էր ազրբէջանեան տեսակէտը:

Աւելին դեռ. պայմանագրի Զրդ կէտը ասում էր. «Հայաստանի կառավարութիւնը պիտի գործադրէ իր ամբողջ ազդեցութիւնը հանդստացնելու համար հայ ազգաբնակչութիւնը չէզոք չրջանում եւ Զանգեզուրում»: 12րդ կէտով «Ազրբէջանի կառավարութիւնը համաձայնում է ամէն կերպ դիւրացնել Ամերիկեան Նպաստամատոյցի պարենաւորման եւ սնունդ տալու գործը Շուշիի եւ Զանգեզուրի չրջանների ազգաբնակչութեան»: 15րդ կէտով «Բագու—Զուլֆա շինուող երկաթուղադիժը պիտի լինի բացառապէս Ազրբէջանի

կառավարութեան իշխանութեան տակ եւ ոչ ոք չպիտի խառնուի նրա կառույցման գործում»։ 16րդ կէտ. «Հայաստանի եւ չէզոք շրջանի սահմանը պիտի լինի այն տեղը, որը կոչւում է Գայլի Դրոշմը»։

Այսպիսով, «Հայաստանի Գերագոյն Կոմիտարը» Ղարաբաղ—Ձանդեղուրն էլ տալիս էր Ազրբէյջանին։ Ու հասկանալի է այն դարմանքն ու ցասումը, որ պատեց ամենքին Նրեւանում, երբ ստացւեց Հասկելի կարգադրութիւնը՝ «առանց դանդաղելու ստորագրել եւ յետ ուղարկել» պայմանագիրը։ Զկամութիւն ու թշնամանք փնտռելը Հասկելի քայլի մէջ անտեղի էր, ի հարկէ, այնքան վրան բաց էր կատարւած խաղը։ Մարդը պարզապէս զոհ էր իր անդիտութեան ու դիւրահաւատութեան եւ Բաղւում լարւած մեքենայութիւններին։ Նրան ամէն կողմից ներկայանում էին թուրք պատդամաւորութիւններ՝ դանդատով ու բողոքով Հայաստանի իշխանութեան դէմ. Ազրբէյջանի կառավարութիւնը նրան հաղորդում էր ընդվզեցուցիչ փաստեր ու թւեր, եւ խեղճ մարդը չզիտէր՝ ո՞ւմ հաւատալ, ի՞նչ անել։

Այսպէս, սեպտ. 9-ին Հասկելին ներկայացան «Հարաւ-Արեւմտեան Ազրբէյջանի» ներկայացուցիչները եւ յանձնեցին 10 կէտից բաղկացած մի յուշագիր, որի մէջ դրւում էին.

«Նկատի ունենալով, որ ամէն ազգ իրաւունք ունի անկախութեան եւ իր ձեռքն առնելու իր իրաւունքներն ու ճակատագիրը, Սուրմալուի, Վեդի-Բասարի, Միլիստանի, Շարուրի, Նախիջեւանի եւ Օրդուրաթի շրջաններն իրենց համարում են անբաժանելի մասն Ազրբէյջանի»։ Այդ շրջանների ժողովուրդը «պահանջում է թէ Ազրբէյջանի կառավարութիւնից եւ թէ Անդրկովկասի գերագոյն կոմիտարից, որ այլեւս նրան չենթարկեն Հայաստանի հպատակ լինելու դրութեան», այլապէս՝ նա «կը նախագասէ գէնքը ձեռքին պատուով մեռնել, քան անպատիւ կերպով ոչնչանալ դաշնակցական աւազակների ձեռքից»։ Յուշագիրը համաձայնում էր, որ, մինչեւ Փարիզի Վեհաժողովի վերջնական կարգադրութիւնը, հաստատուի ժամանակաւոր մի դրութիւն գերագոյն կոմիտարի հակադէմի տակ, պայմանով, որ վերոյիշեալ շրջանները չանջատուեն Ազրբէյջանից։ Միաժամանակ, յուշագրի հեղինակները պահանջում էին կազմել «մի խառն քննիչ մարմին բոլոր դաշնակիցների ներկայացուցիչներից» քննելու համար «հայ աւազակ դաշնակցականների կատարած բռնութիւնները Նրեւանի վիլայէթի ազրբէյջանցիների դէմ»։*)

Յուշագրի պատճէնները ուղարկւեցին եւ անգլիական ներկայացուցիչ Օ. Ուորդըրոպին եւ Ազրբէյջանի կառավարութեան։ Ներկայացուցիչները տեսակցութիւն ունեցան եւ Ազրբէյջանի վարչապետի եւ Ղարաբաղի ընդհանուր նահանգապետ Սուլթանովի հետ, որոնք այդ միջոցին թիֆլիսում էին։

Մի քանի օր յետոյ դնդ. Հասկելին յուշագիր ներկայացրին եւ «Նրեւանի նահանգի վաղեմի բնակիչ թուրքերը», որոնք դանդատւում էին հայերի դէմ եւ խնդրում ամերիկացիների միջամտութիւնը։ Յուշագրին կցւած էր մի ցուցակ, որի համաձայն հայերը Նրեւանի նահանգում աւերել էին 88 մահմե-

*) Բագուի «Ազրբէյջան», 1919 թ. N° 176:

տական գիւղեր, այրել 1920 տուն եւ սպանել 131,970 մարդ։

Ազրբէջանի կառավարութիւնը հաղորդում էր, որ «1918 թ. յունւարից սկսած, նախ քան թիւրքերի Երեւանի նահանգը դալը՝ հայերը քանդեցին աւելի քան 300 գիւղեր՝ կոտորելով այդ գիւղերի մահմետականների մեծ մասը... Թիւրքերի Երեւանի նահանգից հեռանալուց յետոյ, 1918 թւի դեկտեմբերին Սասունի գոռնդը զինաթափեց Երեւանի դաւառի Ղարախաչի եւ վեդի-Չայի գիւղական համայնքների մահմետականներին եւ քանդեց Ղազելու, Շահարու, Ղարախաչ, Դահնազ, Ղարաբէգլեար, Աղասի-Բէգլի եւ այլ գիւղերը՝ կոտորելով յիշեալ համայնքների բոլոր մահմետականներին։ Նոյն ճակատադրին ենթարկեցին Միլլի Դարասի չրջանի մի շարք գիւղերի մահմետականները։ Համարեա միաթամանակ, հայ զօրքերը չրջապատեցին Բասար-Պեշարի աւաններն ու կոտորեցին Կըզըլ-Վան, Սուրաթան, Չադալու, Շահար եւ այլ գիւղերի մահմետականներին՝ բռնաբարելով կանանց եւ Շահար գիւղի բազմաթիւ երեխաներին այրեցին թոնիրներում։ Բնաջնջեցին եւ էջմիածնի ու Սուրմալուի դաւառների մահմետականներին... Օգոստ. 17-ին հայկական վարչութիւնը հայկական միլիցիայի անմիջական մասնակցութեամբ սկսեց բնաջնջել էջմիածնի, Սուրմալուի, Երեւանի եւ Նոր-Բայազդէտի դաւառների մահմետականներին... Հայկական վարչութիւնը օգոստ. 17—31-ի կարճատեւ միջոցում կարողացել է ջարդել ու կոտորել էջմիածնի, Սուրմալուի, Երեւանի եւ Նոր-Բայազդէտի դաւառների միջեւ 50 գիւղ մահմետականներին»։*)

Հասկանալի է, որ նման դիմումներն ու փաստերը պիտի ազդէին ամերիկացի Հասկելի վրա, որը ո'չ ծանօթ էր կովկասեան պայմաններին ու բարքերին, ո'չ էլ գաղութներ կառավարելու վարժութիւնն ունեցող անգլիացու խորագիտութեամբ էր օժտւած։

Հասկելի գրութիւնը քննեց Խորհրդարանում ու կառավարութեան մէջ եւ որոշեց Հասկելի մօտ ուղարկել մի յանձնախումբ՝ պարզելու համար գրութիւնը։ Սեպտեմբերի կէսերին Թիֆլիս մեկնեցին Ա. Խատիսեանն ու Թ. Տէր-Մինասեանը, որոնց բացատրութիւնները լսելուց յետոյ՝ Հասկելը չեղեալ համարեց Ուսուպէզովի հետ կնքած պայմանագրի Ղարաբաղին ու Չանդեզուրին վերաբերող կէտերը։ Բայց այս անգամ էլ Ազրբէջանը մերժեց ընդունել այդ համաձայնութիւնը։

Երկար բանակցութիւններից ու ձգձգումներից յետոյ, սակայն, Հասկելը պնդեց իր տեսակէտի վրա եւ Նախիջևանի ամերիկացի նահանգապետ նշանակելով՝ կարգադրեց մտցնել այնտեղ ամերիկեան իշխանութիւն։

Հոկտ. 16-ին նրա ներկայացուցիչ գնդ. Ջէյմս Ռէյը Նախիջևանի դամասի հրամանատարին ու մահմետական ազդային խորհրդին ուղղեց մի նամակ, որով, ի միջի այլոց, ասում էր. «Իբրեւ ներկայացուցիչ դաշնակիցների գերագոյն կոմիտարի, նրա բացակայութեան ժամանակ, պատիւ ունեմ յայտնելու ձեզ, որ Նախիջևանի եւ Շարուրի չրջաններում խաղաղութիւն

*) «Աշխատաւոր», 27 սեպտ. 1919 թ.։

Հաստատելու նպատակով Ազրբէջանի եւ Հայաստանի կառավարութիւնները համաձայնութեան են եկել, որ այդ երկու շրջանները յառաջիկայում եւս մնան դաշնակցական վարչութեան շերտում, ամերիկեան նահանգապետի վարչական իշխանութեան ներքեւ: Միացեալ Նահանգների բանակի երկրաչափ գնդ. էդմոնդ Լ. Դէյլին նշանակւած է նահանգապետ: Նրա իր պարտականութիւններին անցնելը ենթադրւում է հոկտ. 23-ին Նախիջեւանում: Միաժամանակ ենթադրւում է շրջանի կառավարութեան վերաբերեալ Ազրբէջանի եւ Հայաստանի՝ դաշնակիցների գերագոյն կոմիտարի հետ կապւած համաձայնութեան յայտարարումը: Մի խումբ մարդիկ, որոնց թւում ես եւ սպայակոյտի սպաները, գնդ. Դէյլին ու իր սպայակոյտը եւ Ազրբէջանի ու Հայաստանի ներկայացուցիչները, Նախիջեւան կը ժամանեն հոկտ. 23-ին՝ յիշեալ արարողութեան մասնակցելու համար: Հրաւիրւում ենք Նախիջեւանի մահմետական ազգային խորհրդին, այլ եւ զինւորական ու քաղաքացիական ներկայացուցիչներին նոյնպէս ներկայ լինել:

Ազրբէջանի եւ Հայաստանի կառավարութիւնները խոստացել էին նշանակել երեքական ներկայացուցիչներ՝ գնդ. Դէյլիի հետ Նախիջեւան դնալու համար, բայց Ազրբէջանի կառավարութիւնը, վերջին բոլէին, մերժեց նշանակել: Գնդ. Դէյլին իր գործակիցներով Երեւանից դուրս եկաւ հոկտ. 24-ին եւ Նախիջեւանում ընդունւեց պատշաճ ձեւով: Նրա նահանգապետութիւնը, սակայն, իրական փոփոխութիւն չմտցրեց դրութեան մէջ. Նախիջեւանը փաստօրէն մնաց ինքնավար, մինչեւ 1920 թւի ամառւայ դէպքերը:

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

ՂԱՐԱՐԱՂԻ ՀԱՐՑԸ*)

Շարուր—Նախիջևանի դէպքերին զուգընթաց Ազրբէջանը գործօն քայլերի դիմեց եւ ղարաբաղցիներին ընկճելու համար:

Ղարաբաղը բռնում է Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան մասը եւ իր աշխարհագրական ու բնական պայմաններով, իր ազգագրական կազմով հանդիսանում է Հայկական Բարձրաւանդակի անմիջական շարունակութիւնը: Յարական իշխանութեան օրով նա միացւած էր թրքական հարթավայրերի հետ եւ մտնում էր Գանձակի նահանգի մէջ, որի դաւառները ձեււած էին այնպէս, որ ամէն տեղ հայերը կազմում էին փոքրամասնութիւն: Մինչդեռ Լեռնային Ղարաբաղը, այսինքն՝ Շուշիի, Զիւանշիի եւ Զիրբայիլի լեռնային մասերը — Ուչէն, Վարանդա, Դիզակ, Զրաբերդ — կազմում են մի ամբողջութիւն՝ հայ հոծ ազգաբնակչութեամբ:

Ղարաբաղի ազգային կազմի մասին Դ. Անանուընը հետեւեալ տեղեկութիւններն էր տալիս «Հայաստանի Կօօպերացիա»-յի 1920 թ. սեպտեմբերի համարում.

«Ղարաբաղի լեռնաստանում 1917 թ. տեւալներով ապրում էին՝ հայեր՝ 150,000 (70%), մուսուլմաններ՝ 58,000 (27%), մնացած ազգեր՝ 5000 (3%): Այժմ ազգութիւնների թւական յարաբերութիւնը միանգամայն փոխուած է: Ուրիշ ազգերից ուսները հեռացել են Ռուսաստան: Ապա Լեռնային Ղարաբաղի որոշ գիւղերից հեռացել են նաեւ թուրքերը: Դրա դիմաց լեռներն են ապաստանել տափաստանում եղած հայ գիւղերի բնակիչները (Զիւանշիի դաւ.): Այսպիսով, Հայկական Ղարաբաղում (Զրաբերդ, Ուչէն, Վարանդա, Դիզակ) հայ տարրը աւելի է ամրացել թւով: Իսկ եթէ սրան աւելացնենք նաեւ, որ հին Ղարաբաղի անբաժան մասը կազմող Գիւլիստանը վերջին տարիների անց ու դարձի մէջ վերականգնեց իր կապը նախկին միաւորի

*) Այս գլխի համար, բացի տպւած միւրերից, օգտուել եմ նաեւ Ղարաբաղ-Զանգեզուրի գործիչների, 1922 թ. յուլիսին, թարիգում, կազմած զեկուցումից եւ Հ. Հ. Պատւիրակու-բեան ու Հ. Հ. Թիֆլիսի դիւ. ներկայացուցչութեան «Դործ»-երից:

հետ եւ ընթացաւ հայկական քաղաքականութեան հունով, պատկերն աւելի կատարեալ կը լինի»:

Ռուսական յեղափոխութիւնը Ղարաբաղում եւս ընդունեց խանդավառութեամբ: Յեղափոխութեան առաջին օրերից Շուշիում կազմեց հայ-թրքական միջկուսակցական մի բիւրօ, որի կողմից նշանակեց շրջանային գործադիր կոմիտէ, որը պէտք է վարէր Ղարաբաղ—Ձանգեղուր միացեալ շրջանի կառավարական գործերը, բայց, իրօք, դարձաւ միայն Ղարաբաղի իշխանութիւնը: Հայերն ու թուրքերը համերաշխ էին. գաւառի հայկական մասերում ղեկավարում էին հայերը, թրքականում՝ թուրքերը: Անգամ հոկտեմբերեան յեղաշրջումից եւ Երեւանի, Կարսի, Գանձակի ու Բազուի թրքական շարժումներից յետոյ էլ անդորրութիւնը Ղարաբաղում չխանդարեց:

Այսպէս տեւեց գրութիւնը մինչեւ 1918 թւի ամառը, երբ լուծեց Անդրկովկասի միութիւնը, Կովկասում երեւացին թիւրքերը, եւ Նուրի փաշան Գանձակում ձեռնարկեց իսլամական բանակի կազմակերպութեան: Միջկուսակցական բիւրօն՝ չկամենալով ենթարկել նորաստեղծ Ազրբէյջանին՝ որոշեց կազմել տեղական ինքնուրոյն իշխանութիւն եւ իր տեղը նշանակեց կոմիսարների խորհուրդ անունով մի մարմին, խառն՝ հայերից ու թուրքերից: Իսկ մի ամիս անցած էլ այս մարմինը փոխարինեց ազատ Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարութեամբ:

Սակայն, թիւրք-ազրբէյջանեան սադրանքների հետեւանքով հետզհետէ Ղարաբաղի կեանքն էլ խառնափնթորեց: Անիշխանութիւնը սկսեց գլուխ րարծրացնել ամէն կողմ: Եւլախ—Շուշի ճանապարհը փակեց հայերի առջեւ: Մի շարք վայրերում թուրքերի կողմից տեղի ունեցան հայերի թալան ու սպանութիւններ: Իրենց հերթին, հայերն էլ պատասխանում էին նոյն ձեւով. ռուսական ռազմաճակատից վերադարձած զինուորները կամ սովաւար գիւղացիք, յաճախ, յարձակում էին քոչւորների վրա՝ թալանի եւ կողոպուտի նպատակով: Բայց եւ այնպէս, հայ եւ թուրք ղեկավարների ջանքերով, մինչեւ 1918 թ. ամառը ընդհանուր խաղաղութիւնը չխախտեց: Շուշի քաղաքում իրար յետեւից հրաւիրւեցին երեք խառն համազումարներ, որոնք նպաստեցին հայ-թրքական բարիհարեւանական յարաբերութիւնների սլահապանման:

Դրութիւնը փոխեց արմատապէս, երբ Ղարաբաղի հորիզոնի վրա երեւացին թիւրքերը: Թիւրքական մի բրիգադ, Ջէմիլ Ջահիդ բէյի հրամանատարութեան տակ եւ տեղական թուրք բէգերի առաջնորդութեամբ, Եւլախից, ուղղւեց դէպի Շուշի՝ ճանապարհին ուժաւորելով ու զինաթափելով հայկական զիւղերը: Միաժամանակ յարձակման ենթարկեց ու ոչնչացեց Շուշիից դէպի Ձանգեղուր տանող ճանապարհին ընկած Ղարաղլլաղ հայկական մեծ գիւղը, որը շաղկապի դեր էր կատարում Ղարաբաղի եւ Ձանգեղուրի միջեւ:

Համաղարաբաղցիական երրորդ համազումարը, որ տեղի ունեցաւ սեպտ. 18—20-ին, Շուշիում, թիւրքերի յառաջխաղացման առթիւ, որոշեց չզիմադրել եւ ընդունել Ազրբէյջանի իշխանութիւնը: Սեպտ. 26-ին թիւրքերը առանց կռիւ մտան Շուշի եւ անմիջապէս զինաթափ արին հայերին: Այս բանը

սաստիկ գրգռեց հայերին, եւ երբ թիւրքերը տեղափոխուած էին գրաւած զէնքերը, նրանք յարձակեցին ու գրաւեցին, որի պատճառով թիւրքերը կախեցին երեք հայեր— Հոկտ. 1-ին, զինաթափութեան յաջորդեցին ձերբակալութիւններ. բազմաթիւ հայ գործիչներ բռնեցին ու նետեցին բանտ:

Ղարաբաղի գիւղացիութիւնը՝ վրդովւած քաղաքացիների փոքրոգութիւնից ու դաւաճանութիւնից՝ մերժեց հպատակել թիւրքերին եւ սկսեց պատրաստել զինադրութեան: Շրջանը բաժանւեց 4 զինւորական մասերի՝ իւրաքանչիւրի գլխին ընտրելով մի—մի ժողովրդական հրամանատար: Ամէն կապ դաւառի ու քաղաքի միջեւ խզւեց: Միաժամանակ Դիզակի ու Վարանդայի գործիչները մարդ ուղարկեցին Զանգեզուր, Անդրանիկի մօտ՝ թախանձելով նրան օգնութեան հասնել:

Թիւրքական հրամանները գիւղերում չէին դորձադրւում. թիւրքերի իշխանութիւնը Շուշիից եւ խճուղուց այն կողմ չէր տարածւում: Այս դրութեան վերջ տալու նպատակով թիւրքերը որոշեցին դիմել զէնքի եւ միաժամանակ վերջնագիր ուղարկեցին զանգեզուրցիներին: Հոկտ. 18-ին թիւրքական մի զօրամաս, տեղական թիւրքերի եւ մի քանի հայերի առաջնորդութեամբ, մտաւ Վարանդայի Մամնա գիւղը, բայց հանդիպեց հայ մարտիկներին ուժեղ դիմադրութեան, ջարդւեց եւ ամօթահար փախաւ յետ՝ հայերին թողնելով 2 թնդանօթ ու մեծ քանակութեամբ պատերազմական աւար: Ու քիչ յետոյ, հոկտ. 31-ին, դաշնակիցների պահանջով, թիւրքերը թողին Ղարաբաղն ու հեռացան:

Անդրանիկը լսելով Ղարաբաղցիների խնդիրը՝ շտապով պատրաստեց եւ նոյեմբ. 16-ին շարժւեց դէպի Շուշի ու հասաւ Աւդալլար գիւղը՝ Շուշիից 40 վերստի վրա: Անդրանիկի հրամանի համաձայն, Դիզակի զինւած ուժերի հրամանատար Սոկրատ բէգ Մելիք-Շահնազարեանը պէտք է գրաւէր Քիրսի ու Սաղսաղանի գաղաթներն ու Թթու ջուրը, բայց փոխանակ այդ հրամանը կատարելու՝ նա անցաւ քաղաքի մօտի Քարին—Տակ գիւղը եւ յարաբերութեան մէջ մտաւ քաղաքապետին Գերասիմ Մելիք-Շահնազարեանի հետ, որը հակառակ էր Անդրանիկի արշաւանքին: Մելիք-Շահնազարեանը իր եւ Սոկրատ բէգի կողմից նամակ ուղարկեց Անդրանիկին եւ կանգնեցրեց նրա յառաջխաղացումը: Նոյն ժամանակ հեռագիր հասաւ զօր. Թոմսընից, որը հրահանգում էր Անդրանիկին դադարեցնել կռիւները: Դրա վրա Անդրանիկը առաւ իր ուժերն ու քաշւեց Զանգեզուր: Նրա հեռանալուց յետոյ, թուրքերը ոչնչացրին Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի միջեւ ընկած Հարար, Սպիտակաչէն եւ Պետրոսաչէն հայկական գիւղերը՝ աւելի եւս դժւարացնելով Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի յարաբերութիւնը:

Դեկտեմբերի սկզբին Շուշի հասաւ անգլիական զինւորական առաքելութիւնը: Այդ առթիւ Ղարաբաղցիք որոշեցին յարաբերութեան մէջ մտնել անգլիացիների հետ: Գաւառի 4 շրջանների եւ քաղաքի մէկական ներկայացուցիչներից կազմւեց Ղարաբաղի Ժամ. Խորհուրդ, որը բանակցութեան մէջ մտաւ անգլիացիների հետ՝ կամենալով որոշել Ղարաբաղի քաղաքական դրութիւնը: Անգլիացիք խուսափեցին այդ հարցից՝ պատասխանելով, թէ իրենք

քաղաքական լիազօրութիւններ չունեն, թէ այդ հարցով կը դրադեն զօր. Թոմսընից հրահանգ ստանալուց յետոյ, բայց ձեռքի տակից աշխատեցին համոզել հայերին՝ ընդունել Ազրբէջանի իշխանութիւնը:

Անգլիացիների համար Ղարաբաղի, ինչպէս եւ Զանգեզուրի ճակատադիրը որոշած էր. նրանք վճռել էին այդ հողամասերը միացնել Ազրբէջանին: 1919 թ. յունւ. 15-ին, Ազրբէջանի կառավարութիւնը զօր. Թոմսընի հաւանութեամբ, Ղարաբաղ—Զանգեզուրի ընդհանուր—նահանգապետ նշանակեց դր. Սոսրով բէգ Սուլթանովին, որը հայերի աչքին հայատեացի եւ ջարդարարի համբաւ էր վայելում: Այդ լուրն առնելուն պէս, յունւ. 26-ին, Հայաստանի արտ. գործ. նախարար Ս. Տիգրանեանը վճռական բողոք ուղարկեց Ազրբէջանի կառավարութեան՝ յայտարարելով, որ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը Հայաստանի անբաժան մասն են:

Այս բողոքին Ազրբէջանի կառավարութիւնը պատասխանեց, որ խնդրի առարկայ եղող «չրջանները Ազրբէջանի անվիճելի եւ անխախտ մասն են կազմում» եւ որ «ընդհանուր—նահանգապետութիւն հաստատելու որոշումը ոչ մի դէպքում չի խախտում Հայաստանի հողային իրաւունքները: Ընդհակառակը, Հայաստանի կառավարութեան բողոքը մենք համարում ենք խախտում մեր գերիշխանութեան եւ մեր ներքին գործերին միջամտելու փորձ»:

Մի քանի շաբաթ յետոյ, փետր. 24-ին, Հայաստանի կառավարութիւնը ստացաւ բրիտանական գերագոյն կոմիտարի Երեւանի ներկայացուցիչ զօր. Վ. Ասրբից զօր. Ֆորեստիէ—Ուոկերի մէկ գրութիւնը, որով հաղորդում էր զօր. Թոմսընի կողմից, թէ, «դր. Սուլթանովը գնում է Շուշի, իբրեւ ընդհանուր—նահանգապետ Զանգեզուրի, Շուշիի եւ Ղարաբաղի չրջանների: Նա այդ անում է առանց դնելու որեւէ պահանջ Ազրբէջանի ապագայ վարչութեան վերաբերմամբ. նա գնում է այնտեղ միայն օրէնքը եւ կարգը պահպանելու համար»: Արտ. գործ. նախարար Ս. Տիգրանեանը անմիջապէս պատասխանեց զօր. Ֆորեստիէ Ուոկերին, թէ՛ «Հայաստանի կառավարութիւնը չի կարող զօր. Թոմսընի հեռագրի հաղորդելու փաստը համարել արտայայտութիւն նոյնիսկ անուղղակի ճանաչման Ազրբէջանի կառավարութեան թէ՛ կողմ ժամանակաւոր գերիշխանութեան իրաւունքի դր. Սուլթանովի իշխանութեանը ենթարկելիք գաւառների վիճելի չրջանների վրա»:

Զօր. Թոմսընի կարգադրութեան հետ չէր կարող հաշտւել եւ Ղարաբաղի ազգաբնակչութիւնը: Կամենալով անգլիացիների ներկայութեամբ հանդէս բերել զարաբաղցիների հաւաքական կամքը՝ Ժամ. Սորհուրդը, փետր. 12-ին, հրաւիրեց համազարաբաղցիական 4րդ համագումարը, որը մի անգամ եւս որոշեց՝ Ղարաբաղը համարել Հայաստանի անբաժան մաս, ո՛չ մի դէպքում չճանաչել Ազրբէջանի իշխանութիւնը եւ մերժել ազրբէջանեան կառավարութեան պահանջը՝ ուղարկելու խորհրդարանի պատգամաւորներ: Բացի այդ, համագումարը ընտրեց ազգային խորհուրդ եւ յանձնեց նրան որոշումների գործադրութիւնը:

Փետրւարի վերջերին Շուշի եկաւ անգլիական նոր ներկայացուցիչ մայոր Մաք Մեյքենը 400 զինուորներով: Նրա հետ եկան եւ զօր. Թոմսընի եւ

ՂԱՐԱԲԱՂ

ԼԵՈՆ ԶԱՐԱՖԵԱՆ

Գ. ԲԱԼԱՅԵԱՆ

ՅՈՂԱԿ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

Ա. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

ԵՂ. ԻՇԽԱՆԵԱՆ

Խ. ՄԵԼԻՔՈՒՄԵԱՆ

ազրբէջանեան կառավարութեան համաձայնութեամբ Բազուի Հայոց Ազգ. Խորհրդի եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կենտ. Կոմիտէի ներկայացուցիչներ Գ. Բալայեանը եւ Լ. Զարաֆեանը: Սկսեցին բանակցութիւններ Մաք Մեզենի, դր. Սուլթանովի եւ երկու հայ ներկայացուցիչների միջեւ: Մաք Մեզենը առաջարկեց Բազուից եկած հայ ներկայացուցիչներին ստորագրել մի յայտարարութիւն, որ Ղարաբաղը մինչեւ Զարուղ ժամանակաւորապէս յանձնուած է Ազրբէջանին: Պատասխանը եղաւ կտրուկ մերժում: Այն ժամանակ Մաք Մեզենը զրահապատ ինքնաշարժ նստեցրեց Գ. Բալայեանին ու Լ. Զարաֆեանին եւ հեռացրեց Ղարաբաղից: Հայ ազդարնակութիւնը վրդովւած՝ փակեց խանութները եւ բողոքի ցոյց արաւ անգլիական ներկայացուցչութեան առջև:

Անգլիացիների բոլոր ջանքերն անցան ապարդիւն. Ղարաբաղցիները մերժեցին ճանաչել դր. Սուլթանովի իշխանութիւնը:

Ի պատասխան Հայաստանի կառավարութեան բողոքների եւ Ղարաբաղցիների հակառակութեան, Բազուի անգլիական զօրքերի հրամանատար գնդ. Շատելփորտը, ապր. 3-ին, հրատարակեց հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Անգլիական հրամանատարութիւնը յայտարարում է ի դորժադրութիւն Շուշի, Զանգեզուր, Զիրբայիլ եւ Զիվանշիր գաւառների բովանդակ ազդարնակութեան, որ՝ 1) Ազրբէջանի կառավարութեան 1919 թ. յունւ. 15 որոշումով դր. Սուլթանովը նշանակւած է Շուշի, Զանգեզուր, Զիրբայիլ եւ Զիվանշիր գաւառների ընդհանուր-նահանգապետ եւ վայելում է անգլիական հրամանատարութեան աջակցութիւնը: 2) Գոյութիւն ունեցող օրէնքների համաձայն, ամբողջ ազդարնակութեան կարիքների գոհացման համար, ընդհ. —նահանգապետին կից կազմակերպւում է հայ ու մահմետական վեց իրազեկ ներկայացուցիչներից մի խորհուրդ: 3) Անգլիական հրամանատարութեան ներկայացուցչի հանգամանքով կարող է խորհրդի մէջ մտնել անգլիական առաքելութեան սպաներից մէկը: 4) Ընդհ. —նահանգապետութեան սահմաններում ծառայող բոլոր պաշտօնեաների ռոճիկը եւ միւս ծախսերը հոգացւում են ազրբէջանեան զանձարանից: 5) Բոլոր վիճելի հարցերը իրենց վերջնական լուծումը կը ստանան Հայտութեան Վեհաժողովում: 6) Ընդհ. —նահանգապետութեան սահմաններում կատարւող բոլոր ղինւորական տեղափոխութիւնների մասին նախօրօք տեղեկացւում է անգլիական առաքելութեան: 7) Սոյն հաղորդագրութեամբ անգլիական հրամանատարութիւնը ուղում է մատնանշել, որ ընդհ. —նահանգապետի վրա դրւած պարտականութիւնների դորժադրութիւնը՝ ի մասին ընդհ. —նահանգապետութեան մէջ կարգի եւ անդորրութեան պահպանման, ընդհ. —նահանգապետից եւ նրա մարմիններից բխող բոլոր հրամաններն ու կարգադրութիւնները պէտք է իրադորձեն առանց առարկութեան, եւ անգլիական հրամանատարութիւնը աջակցութիւն է ցոյց տալիս ձեռք առնւած բոլոր օրինական միջոցներին»:

Այս յայտարարութիւնը հանդիպեց Հայաստանի կառավարութեան եւ Ղարաբաղցիների բուռն բողոքին ու դիմադրութեան: Հայաստանի արտ. գործ. նախարարը, ապր. 16-ին, բրիտանական կովկասեան հրամանատարութեան քաջեց հետեւեալ հեռագիրը. «Ապր. 3-ին Բազուի բրիտանական ուժե-

րի հրամանատար գնդ. Շատելվորտի ստորագրութեամբ անգլիական զինուորական առաքելութեան կողմից յայտարարութիւն է տրւած, որով Շուշի, Զանգեզուր, Զիբրայիլ, եւ Զիվանշիր գաւառների աղգարնակութիւնը պարտադրւում է «առանց հակաճառելու՝ կատարել» Ազրբէջանի կառավարութեան նշանակած ընդհանուր-նահանգապետ դր. Սուլթանովի եւ իր պաշտոնեաների «հրամաններն ու ձեռնարկները»: Դեռ եւս յունւար ամսին Հայաստանի կառավարութեան կողմից բողոքել էր Ազրբէջանի կառավարութեան առաջ Զանգեզուրը եւ Հայկական Ղարաբաղը Ազրբէջանի կողմից նշանակած ընդհանուր նահանգապետութեան սահմանների մէջ յայտարարելու դէմ: Բրիտանական հրամանատարութեան ուղղւած մի քանի գրութիւններով Հայաստանի կառավարութեան կողմից, ես պատիւ եմ ունեցել յայտարարել, որ թէ տեղական բնակչութիւնը եւ թէ մեր կառավարութիւնը չեն կարող հաշտւել, որ Զանգեզուրն ու Հայկական Ղարաբաղը ենթարկւեն Ազրբէջանի կառավարութեան կողմից կարգւած իշխանութեան, բայց յօժարութեամբ խնդրում են, որ բրիտանական հրամանատարութիւնը գործադրէ իր հեղինակաւոր եւ հաշտարար միջամտութիւնն ու ազդեցութիւնը այդ շրջանում: Հայաստանի կառավարութեան յատուկ յանձնարարութեամբ պարտք ունեւմ հաղորդելու ձերդ գերազանցութեան, որ մեր կառավարութիւնը մնում է նոյն կարծիքին եւ հայեցակէտին»:

Միաժամանակ Հայաստանի կառավարութիւնը, անգլիական բարձր հրամանատարութեան հաւանութեամբ, Շուշի ուղարկեց ներկայացուցիչ Մ. Արզումանեանին: Մաք Մեղեքեանը սրան էլ առաջարկեց յայտարարել, որ Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը ենթարկւում են Ազրբէջանին: Մերժելով՝ Արզումանեանն Լս արժանացաւ Բալայեանի ու Չարաֆեանի բախտին. արտաքսեց Ղարաբաղից: Ղարաբաղից հեռացւեց նաեւ Ազգ. Խորհրդի նախագահ Ասլան Շահնազարեանը:

Այս բոլոր անյաջող փորձերից յետոյ գնդ. Շատելվորտը, ապրիլի վերջերին, մեկնեց Ղարաբաղ՝ անձամբ պարտադրելու ազրբէջանեան իշխանութիւնը: Այդ առթիւ, ապր. 23-ին, Շուշիում, գումարւեց Ղարաբաղի հինգերորդ համագումարը, որի առաջին նիստում Շատելվորտն ու դր. Սուլթանովը աշխատեցին համոզել ժողովականներին՝ ենթարկւել Ազրբէջանին: Համագումարի պատգամաւորները բուռն ցասումով բողոքեցին ու մերժեցին համակերպւել Շատելվորտ—Սուլթանովի պահանջներին: Համագումարը միաձայն ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.

«Ղարաբաղի հայութեան Ծրդ համագումարը, 1919 թ. ապր. 23-ին (ն. տ.) իւր անպաշտօն նիստում լսելով անգլիական հրամանատարութեան ներկայացուցիչ գններալ Շատելվորտի Ղարաբաղի ժամանակաւոր իշխանութեան վարչական ծրագիրը եւ քննելով նոյն համագումարի ապր. 24-ի պաշտօնական նիստում՝ որոշեց.

1. Միանգամայն կողմնակից եւ ծարաւի լինելով կարգի եւ խաղաղութեան փերահաստատմանը Ղարաբաղում.

2. Բոլոր ցանկութեամբ եւ անկեղծութեամբ ընդառաջ գնալով անգլիա-

կան հրամանատարութեան առաջարկին՝ խաղաղ բարեկամական յարաբերութիւններ պահպանել հարեւան թուրք ժողովրդի հետ, որը միշտ էլ իրագործել է Ղարաբաղի հայութիւնը:

3. Ի նկատի առնելով, որ Ղարաբաղի վերաբերեալ տերիտորիալ եւ սահմանային հարցերը պէտք է վերջնական լուծում ստանան խաղաղարար կոնֆերանսում, ինչպէս եւ ինքը դեն. Շատելվորտը յայտարարեց այդ մասին, Ղարաբաղի հայութեան Ծրդ համագումարը գտնում է, որ այդ ծրագիրը չի համապատասխանում համագումարին պատգամաւորներ ուղարկող Ղարաբաղի հայ ժողովրդի ցանկութեան եւ կենսական շահերին, ինչպիսի համախօսականներ եւ գրաւոր իմպերատիւ մանդատներ տւել է նա իւր ընտրած պատգամաւորներին:

Համագումարը անընդունելի է համարում Ազրբէջանի հետ առնչութիւն ունեցող որեւէ վարչական ծրագիր եւ այդ ծրագրի բռնի իրականացումը կեանքի մէջ համարում է անխուսափելի պատճառ՝ ստեղծելու ազգամիջեան լուրջ խռովութիւններ ու արեւահեղութիւններ, որի պատասխանատուութիւնը իր վրա վերցնել ո՛չ մի դէպքում չի կարող Ղարաբաղի հայութեան Ծրդ համագումարը»:

Այս բանաձեւը դիւանի ամբողջ կազմի եւ 48 պատգամաւորների ստորագրութեամբ յանձնեց Շատելվորտին, որը դժգոհ ու զայրացած վերադարձաւ Բազու: Դրանից յետոյ, դր. Սուլթանովը, անգլիացիների օժանդակութեամբ սկսեց զօրքեր եւ զինւորական պատրաստութիւններ տեսնել, որպէսզի բռնի ուժով հնազանդեցնի զարաբաղցիներին: Մայիսի վերջերից ազրբէջանեան զօրքերը չըջապատում էին քաղաքը եւ ամուր դիրքեր գրաւում:

Յունիս 3-ին մայոր Մաք Մեղենը իր մօտ կանչեց Ազդ. Խորհրդի նախագահ՝ Եղիշէ Իշխանեանին եւ անդամներ Յ. Թումեանին եւ Ա. Տէր-Աստաւծատրեանին եւ ուրիշներին — 7 հոգի — եւ ստորագրութիւն առաւ, որ այդ օրւանից այլեւս քաղաքականութեամբ չպիտի զբաղւեն: Նոյն օրը ազրբէջանեան զօրքերը դիրքեր գրաւեցին հայկական թաղում: Հայերի մէջ սկսեց խուճապ: Փակւեցին խանութներն ու արհեստանոցները եւ հաւաքւեցին անգլիական ներկայացուցչութեան առջեւ՝ պահանջելով ձեռք առնել շտապ միջոցներ, որպէսզի տեղի չունենայ արեւահեղութիւն: Մաք Մեղենը վստահացրեց, թէ ոչինչ չի պատահի, բայց նոյն ժամին տեղեկութիւն ստացեց, որ դր. Սուլթանովը պահանջում է իրեն յանձնել վերոյիշեալ 7 գործիչներին՝ սպառնալով, հակառակ դէպքում, քաղաքը ուժակոծել թնդանօթներից: Մաք Մեղենի խորհրդով, 7 գործիչները հեռացան քաղաքից, անգլիական զինւորների հսկողութեան տակ: Սուլթանովի ուղածն էլ այդ էր:

Յաջորդ օր, յունիս 4-ին, թրքական թաղից սկսեց հրացանաձգութիւն ու յարձակում հայերի վրա: Քաղաքում գտնւող հայ ինքնապաշտպանողական խմբերը դիմեցին հակայարձակման եւ գրաւեցին հայկական դիրքերը, որ մի օր առաջ բռնել էին թուրքերը: Ամբողջ օր տեւեց հրացանաձգութիւնը, եւ քաղաքի հայ բնակչութիւնը ապրեց տապալակ ժամեր: Տեսնելով, որ ընդհարումը կարող է խորանալ, Մաք Մեղենը հրամայեց թուրքերին

եւ հայերին վերջ տալ հրացանաձգութեան եւ մաքրել դիրքերը. հայերը հնազանդւեցին, եւ նրանց դիրքերը գրաւեցին անգլիական զինւորները. թուրքերը դուրս չեկան իրենց դիրքերից: Թուրքերի գնդակով սպանւեց անգլիական մի զինւոր եւ վիրաւորւեց մէկ ուրիշը:

Յունիս 5-ին, անգլիական ներկայացուցչութեան եւ ազրբէջանեան հրամանատարութեան աչքի առջեւ, թուրք ու քիւրդ զինւած խուժանը կոտորեց Շուշիից 2 վերստ հեռու գտնուող Ղայրալիքենդ հայկական մեծ գիւղը: Անլուր բռնութիւններ գործւեցին անպաշտպան կանանց ու երախաների վրա: Մի քանի հարիւր մարդ սպանւեց, գիւղը աւարի տրւեց ու քար ու քանդ եղաւ:

Ղայրալիքենդի կոտորածից յետոյ, մօտակայ Կրկրժան գիւղի հայ բնակիչները սպիտակ դրօշ բարձրացնելով՝ ուղեւորւեցին Պանքենդ գիւղի գլխաւոր պետի մօտ՝ պաշտպանութիւն խնդրելու նպատակով: Պանքենդից ուղարկւեց մի զօրամաս սպայի գլխաւորութեամբ, որը առաջարկեց հայ գիւղացիներին իրենց դոյքը յանձնել ի պահ հարեւան թուրքերին եւ տեղափոխել Պանքենդ: Այդպէս էլ արւեց, բայց Կրկրժանը այնուամենայնիւ աւերւեց ու թալանւեց յուլ. 7-ին. բոլոր հայերի տները հրդեհւեցին զօրքերի աչքի առջեւ, զինւորական շտաբից մի վերստ հեռաւորութեան վրա:

Նոյն պայմաններում, զօրքի աչքի առջեւ, յաջորդ օրը, աւերւեց ու թալանւեց եւ Փահլիւլ հայարնակ գիւղը, որի աւերածութեան մասնակցեցին եւ ասկերանները:

Պանքենդից ոչ հեռու, իր կալւածում, թուրք պահակների ներկայութեան սպանւեց Նատալիա Աթարէպեանն ու իր աղախինը. դիակները կորան անհետ:

Թուրք ամբոխը, մասնակցութեամբ քրդական հեծելազօրքի, յարձակւեց Դաշալթի գիւղի վրա, որը փրկւեց միայն անգլիացիների միջամտութեամբ: Յարձակում եղաւ եւ Դաշքենդ գիւղի վրա, որի բնակիչները ցոյց տւին դիմադրութիւն: Սուլթանովը պատժելու համար գիւղացիներին՝ զընդացիր ուղարկեց նրանց դէմ:

Ասկերանի կիրճի մօտի Նախիջևանիկ եւ ուրիշ հայ գիւղերը տառաջի իմաստով դրւեցին պաշարողական վիճակի մէջ: Գիւղական տների դէմ հանդիման կանգնեցւեցին կանոնաւոր զօրքեր, որոնք նեղում էին գիւղացիներին, թալանում ու փչացնում նրանց այգիները, բռնութիւններ գործ դնում, կանանց յետեւից ընկնում եւ հրացանաձգութեամբ վախի տակ պահում ամենքին:

Անզօր որեւէ իրական դարման հասցնելու, յունիս 12-ին մայրը Մաք Մեղենը անգլիական ներկայացուցչութեան եւ զինւորների հետ հեռացաւ Ղարաբաղից՝ տանելով իր հետ հայ ժողովրդի անսահման ատելութիւնը, որին այնպէս արժանի էր: Սուլթանովի ձեռքերն այլեւս բոլորովին ազատ էին:

Ղարաբաղի կոտորածները սաստիկ յուզում առաջ բերին Կովկասի հայութեան բոլոր խաւերում: Առաջին արձագանդը լսւեց Էջմիածնից: Ամենայն հայոց Կաթողիկոսը զօր. Քորիին ուղղեց հետեւեալ հեռագիրը. «Մենք համոզւած ենք, որ դաշնակիցների հովանաւորութեան շնորհիւ մեր հօտի համար հասել է փրկութիւնը երկար տանջանքներից ու չարչարանքներից: Բայց

եւ այնպէս, Ղարաբաղում հոսում է անմեղ արիւնը կանանց, երեխաների եւ նրանց հերոսական պաշտպանների, որոնց ողբն ու աղաղակը հասնում է մինչեւ մեր պատրիարքական աթոռը: Մենք չենք կարող մնալ անկարեկից դիտող կատարող սարսափների եւ ձայն չբարձրացնել ի պաշտպանութիւն անմեղ զոհերի: Այդ պատճառով դիմում ենք ձեզ, իրեւ Մեծն Բրիտանիայի ներկայացուցչի եւ խնդրում պաշտպանել նոր բնաջնջման նախօրեակին գտնուող մեր հոգեւոր զաւակներին եւ վերացնել վիճելի խընդիրը: Կատարելապէս հաւատում ենք, որ հզօր Մեծն Բրիտանիայի ներկայացուցիչը կիրադործէ մեր օրինական բաղձանքները»:

Յունիս 16-ին Երեւանում տեղի ունեցաւ հրապարակային մեծ ժողով, ուր կրակոտ ճառեր խօսեցին Դ. Անանունը, Ա. Խոնդկարեանը, Վ. Խորէնին, Դրօն եւ ուրիշները: Ժողովը ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.

«Յունիս 16-ի հրապարակային ժողովը խորը յուզումով լսեց այն լուրը, որ Ղարաբաղում, անգլիական միսիայի աչքերի առջեւ Ագրբէջանի զօրքը Սուլթանովի գլխաւորութեամբ աւերել է հայկական վեց գիւղեր, կոտորել է աւելի քան 600 կին ու երեխաներ, սպառնում է շարունակել կոտորածը եւ ստիպել Հայկական Ղարաբաղը արեան մէջ ողողելու: Մենք համոզւած ենք, որ այս շարունակութիւնն է էնվեր-թալէաթեան քաղաքականութեան: Այնտեղ, Թիւրքիայում, ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութեան աչքերի առջեւ կոտորածի ենթարկեց միլիոնաւոր հայ ժողովուրդը. այստեղ, Ագրբէջանում, դաշնակից ժողովուրդների աչքերի առջեւ աշխատում են ոչնչացնել Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչութիւնը եւ հաստատել իրենց արիւնոտ կարգերը այս երկրում: Խորը դիտակցելով մեր պարտականութիւնը՝ վճռականապէս բողոքում ենք այն բարբարոսութեան դէմ, որ գործադրում է Ագրբէջանը: Պահանջում ենք անյապաղ հեռացնել Ղարաբաղի սահմաններից Սուլթանովի աւաղակախումբը: Մենք յայտարարում ենք, որ Ղարաբաղի իրաւունքների պաշտպանութեան հարցում մեր կառավարութիւնը լիակատար աջակցութիւն կարող է գտնել մեր կողմից: Բա՛ւ է, որքան կոտորեց հայ ժողովուրդը Թիւրքիայում, Ղարաբաղում, Ագրբէջանում: Մենք այլեւս չենք կարող թոյլ տալ, որ եւրոպական մեծ ժողովուրդների ներկայացուցիչների աչքերի առջեւ մեր կանայք ու երեխաները ենթարկեն կոտորածի: Պահանջում ենք, որ դաշնակից պետութիւնների Կովկասում գտնուող ներկայացուցիչները վերջ դնեն կոտորածի եւ աւերի քաղաքականութեան: Պահանջում ենք հայկական կառավարութիւնից բուռն կերպով բողոքել դաշնակիցների ներկայացուցիչներին եւ յանուն քաղաքակրթութեան ու մեր ժողովուրդի Փիղիքական դոյութեան պաշտպանել հայ ժողովուրդը ձեռքի տակ ունեցած բոլոր միջոցներով: Մենք բողոքում ենք եւ մեր հիացմունքն ենք յայտնում Ղարաբաղի մեր եղբայրներին, որոնք հերոսաբար կռւում են Սուլթանովի բռնակալութեան դէմ յանուն ժողովուրդների ինքնորոշութեան ու քաղաքակրթութեան»:

Ապա, հազարաւոր բազմութիւնը ցոյց արաւ Խորհրդարանի ու կառավարական շէնքի առջեւ եւ նւազախմբի ուղեկցութեամբ շարժեց դէպի անգլիական ներկայացուցչութիւնը, որի առջեւ նոյնպէս արտասանեցին ճառեր եւ յանձնեց բանաձեւը:

Թիֆլիսում տեղի ունեցան երկու բազմամարդ հրապարակային ժողովներ — յունիս 8-ին եւ 22-ին : Վերջինին մասնակցում էին քառասունից աւելի ազգային ու հայրենակցական կազմակերպութիւններ ու հաղարաւոր ներկաներ : Նախագահում էր Յովհ. Թումանեանը : Ընդունւած բանաձեւը պահանջում էր դաշնակիցների միջամտութիւնը , դր . Սուլթանովի վտարումը Ղարաբաղից , կոտորածի հեղինակների ձերբակալութիւնն ու պատժելը եւ Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին :

Բողոքի ձայն բարձրացրին եւ Հայաստանի կառավարութիւնը , Ալլրէջանի Խորհրդարանի հայ պատգամաւորներն ու Ղարաբաղի Ազգ . Խորհուրդը : Վերջինս , Ղայբալիքենդի կոտորածից անմիջապէս յետոյ մի ընդարձակ հաղորդագրութեամբ դիմեց դաշնակից հրամանատարութեան ու հանրային կարծիքին՝ պնդելով , որ պատահած դէպքերի միակ պատասխանատուն դր . Սուլթանովն է : Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչութիւնն ու Ազգ . Խորհուրդը միշտ խուսափել են ընդհարումների առիթներ տալուց . նրանց գլխաւոր պահանջը եղել է՝ Ղարաբաղը նկատել վիճելի չըջան եւ այնտեղ հաստատել անդլիական չէզոք իշխանութիւն , մինչեւ որ սահմանների հարցը վերջնականապէս որոշուի : Հակառակ ծանր պայմանների , Ազգ . Խորհուրդին յաջողւել է պահել հայթրփական խաղաղութիւնը եւ խուսափել բախումներից : Սուլթանովը Ղարաբաղ դալով՝ ձեռնարկում է յարձակողական քայլերի՝ որոշելով զէնքի ուժով հնազանդեցնել հայկական չըջանները : Հանդիպելով դիմադրութեան՝ դիմում է բռնութեան եւ պրովոկացիայի , հայերի դէմ գրգռում է մահմետական տղէտ զանգւածներին ու քոչւորներին եւ գործիք դարձնում քիւրդ հրոստիւմբերը : 580 հայ է սպանւել Ղարաբաղում , եւ այդ արեան պատասխանատուութիւնն ամբողջապէս ընկնում է Սուլթանովի վրա : Մանրամասնօրէն թելով Ղարաբաղի դէպքերը՝ Ազգ . Խորհուրդը հաւատացնում է , որ Շուշիի դրաւելը դեռ եւս Ղարաբաղի նւաճում չի նշանակում եւ որ ո՛չ մի համաձայնութեան չի կարելի հասնել Սուլթանովի հետ : Յայտնում է նոյնպէս , որ չուտով գումարւելու է Ղարաբաղի հայութեան ճրգ համազումարը , որը նորից քննութեան կառնէ իր եւ Ալլրէջանի փոխյարաբերութեան հարցը :

Նոյն իմաստով զեկուցում բերեց եւ Շատելվորտի ներկայացուցիչ զնդ . Գլատերբերգը , որը ուղարկւել էր Ղարաբաղ ծանօթանալու համար կոտորածների մանրամասնութիւններին : Նա եւս պնդում էր , որ կոտորածի ամբողջ պատասխանատուութիւնը ընկնում է Սուլթանովի վրա , որը նախօրօք քաղաքի եւ Ղայբալիքենդի մօտերը դրել էր քրդական խմբեր եւ նրանց միջոցով ջարդել հայերին : Եթէ Սուլթանովը կամենար , կոտորած չէր լինի եւ անդորրութիւնը Ղարաբաղում չէր խանդարւի : Գնդ . Գլատերբերգը առաջարկում էր պատասխանատուութեան ենթարկել Սուլթանովին :

Միեւնոյն պահանջի վրա պնդում էին եւ Ալլրէջանի Խորհրդարանի հայ պատգամաւորները , որոնց կողմից պատգամաւոր Պ . Զուբարը գնացել էր Ղարաբաղ , տեղն ու տեղը ուսումնասիրել դէպքերը եւ նոյնպէս յանգել այն եզրակացութեան , որ պատահածների ամբողջ պատասխանատուն Սուլթանովն էր : Խորհրդարանում արտասանած իր ընդարձակ ճառով Զուբարը բազմաթիւ

փաստերով ու պաշտօնական վաւերագրերով հաստատեց, որ Ղայրաւիքենդի եւ միւս դիւղերի կոտորածը Սուլթանովի գործն էր: Խորհրդարանը, սակայն, դատւ, որ Ղարաբաղի «տեղական իշխանութեանց եւ, ի մասնաւորի, ընդհանուր-նահանգապետի գործողութիւնների մէջ չկայ ապօրինութեան եւ ոչ մի փաստ»:

Ղայրաւիքենդի կոտորածների եւ անդլիացիների հեռանալու տպաւորութեան տակ, Սուլթանովի հրաւերով, յունիս 28-ին, Վարանդայի Ծոշու դիւղում (Ծոշիից 4 վերստի վրա) հաւաքեց Ղարաբաղի Երզ համագումարը, որին մասնակցում էին եւ Բազուի զարաբաղցիների ներկայացուցիչներն ու Աղբրէջանի կառավարութեան ներկայացուցիչ Ռուստամբէգովը: Սրակարգի հարցն էր՝ Աղբրէջանի իշխանութեան ճանաչումը: Սուլթանովը կանչած էր Բազու. անդլիացիք էլ ներկայացուցիչ չէին ուղարկել: Այդ պատճառով համագումարը ընտրեց 3 հոգինոց մի մարմին — Թուրէն Շահնազարեան, Արամայիս Տէր-Դանիէլեան, Կերասիմ Խաչատրեան — տալով նրան Ղարաբաղի կողմից Աղբրէջանի կառավարութեան հետ բանակցելու լիազօրութիւն եւ ինքը ցրւեց:

Ընտրւածները մեկնեցին Բազու՝ տանելով իրենց հետ համաձայնութեան մի նախագիծ: Ճանապարհին Կեր. Խաչատրեանը սպանւեց թուրքերի ձեռքով, իսկ միւս երկուսը հասան Բազու եւ զարաբաղցիների հայրենակցական Միութեան ու Աղդ. Խորհրդի հետ խորհրդակցելուց յետոյ՝ բանակցութեան մէջ մտան Աղբրէջանի կառավարութեան ու Սուլթանովի հետ եւ յանդեպին որոշ համաձայնութեան:

Նախնական համաձայնութիւն կայացնելուց յետոյ, Ղարաբաղի ներկայացուցիչները եւ Սուլթանովը վերադարձան Ղարաբաղ: Սուլթանովը արտաքնապէս փոխեց իր վերաբերումը. շատ սիրալիր էր դէպի հայերը եւ ամէն կերպ աշխատում էր զրաւել նրանց համակրանքը: Հաստատուեց հայկական թաղում, մի հայի տանը եւ յայտարարեց, որ Ծոշի—Եւլախ ճանապարհը այլեւս բաց է, եւ հայերը ազատ են ճամբորդելու. նրանց գլխից մի մազ իսկ չի ընկնի: Հայերն էլ, իրենց հերթին, աշխատում էին առիթ չտալ դժգոհութեան ու բարդութիւնների:

Այս երեւութական խաղաղութեան տակ, սակայն, կրքերը շարունակում էին եռալ, եւ երկու կողմերն էլ տենդագին պատրաստութիւնների մէջ էին: Հայերը պատրաստուում էին Երզ համագումարին, որը պիտի որոշէր Բազուում կնքւած համաձայնութեան ճակատագիրը. զարաբաղցիները պէտք է առէին, թէ ի՞նչ է իրենց վճիռը՝ ընդունել Աղբրէջանի իշխանութիւնը, թէ շարունակել պայքարը: Այս հողի վրա սուր տարակարծութիւններ կային քաղաքացիների եւ դիւղացիների միջեւ. վերջիները մեղադրում էին քաղաքացիներին, որ նորից դաւաճանել են Ղարաբաղին՝ համաձայնելով համակերպւել Աղբրէջանի պայմաններին:

Միւս կողմից պատրաստութիւններ էր տեսնում եւ Սուլթանովը. մի կողմից աշխատում էր կողմնակիցներ որսալ հայերի մէջ՝ պառակտելով նրանց, միւս կողմից շտապում էր զրաւել ռազմագիտական կարեւոր կէտերը,

աւելացնել զօրքերի թիւը, մարդել եւ ամրացնել նրանց: Հաւաքում էր սպանահան բոռնցք, ազդելու համար համազումարի վրա:

Օգոստ. 12-ին, Շուշու գիւղում, բացւեց Դրդ համազումարը: Սուլթանովը շնորհայացաւ նրան եւ ուղարկեց առաջնորդ Վահան եպ. —ին մի քանի քաղաքացիների հետ: Համազումարը մերժեց լսել սրանց եւ մի խիստ բողոք ուղղեց Սուլթանովին՝ Գ. Խաչատրեանի եւ ուրիշների սպանութեան դէմ: Ի պատասխան, օգոստ. 14-ին, Սուլթանովը ներկայացրեց համազումարին մի վերջնագիր՝ պահանջելով 48 ժամայ ընթացքում ընդունել Բազում մշակած համաձայնագիրը՝ սպառնալով, հակառակ պարագային, «գլխի վրան քանդակել»:

Համազումարը երկարօրէն քննեց ստեղծւած դրութիւնը եւ համոզւելով, որ դրսից ոչ մի օգնութիւն չի կարող ստանալ — անգլիացիները պաշտպանում էին ազրբէջանցիներին, իսկ Հայաստանի կառավարութիւնը ի վիճակի չէր լուրջ օգնութիւն հասցնելու — այլ եւ կշռելով սեփական ուժերը՝ խոհեմութիւն համարեց զիջելու եւ օգոստ. 15-ին որոշեց ընդունել Բազումի համաձայնագիրը: Յաջորդ օր, օգոստ. 16-ին նրա 16 ներկայացուցիչները գնացին Շուշի, Սուլթանովի մօտ եւ օգոստ. 22-ին ստորագրեցին հետեւեալ համաձայնագիրը.

«Նկատելով, որ Լեռնային Ղարաբաղի ճակատագրի հարցը լուծւելու է Հաշտութեան Վեհաժողովում, որ ամէն մի ընդհարում վնասակար է Ղարաբաղի ազգաբնակչութեան համար, որ Ղարաբաղի հարցը ինչ ձեւով էլ լուծւելու լինի, հայերն ու մահմետականները ապրելու են միասին, Ղարաբաղի Հայոց Դրդ համազումարը իր 1919 թ. օգոստ. 15-ի առաջօրեան նիստում որոշեց կանգ առնել Ազրբէջանի Հանրապետութեան կառավարութեան հետ կայացւած համաձայնութեան հետեւեալ կէտերի վրա.

1. Սոյն ժամանակաւոր համաձայնութիւնը կողմերն ընդունում են մինչեւ որ այդ հարցը վճռի Հաշտութեան Վեհաժողովում, որպիսի լուծումը հաւասարապէս պարտադիր է երկու կողմերի համար էլ:

2. Ղարաբաղի Շուշի, Զիվանչիր եւ Զիրբայիլի գաւառների հայերով բնակեցւած լեռնային մասը (Դիզակ, Վարանդա, Խաչէն, Զրաբերդ) ժամանակաւորապէս իրեն համարում է Ազրբէջանի Հանրապետութեան սահմաններում:

3. Շուշիի, Զիվանչիրի եւ Զիրբայիլի գաւառները մնում են իրրեւ առանձին վարչական միաւոր Ղարաբաղի ընդհանուր-նահանգապետութեան եւ նրա ներքին կազմակերպութիւնն այնպէս է, որ լեռնային հայկական մասում վարչութիւնը նշանակւում է հայերից՝ փոքրամասնութեան իրաւունքների երաշխաւորութեամբ:

4. Ղարաբաղի լեռնային մասում (Դիզակ, Խաչէն, Վարանդա եւ Զրաբերդ) վարչական պաշտօնատար անձինք նշանակւում են խորհրդի հայ անդամների առաջարկութեամբ:

5. Ղարաբաղի ընդհանուր-նահանգապետութեան կից հիմնւում է 6 հոգինոց մի խորհուրդ — 3 հայ եւ 3 մահմետական:

ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

ՎԱՀԱՆ ԽՈՐԷՆԻ

Վ. ԽԱՎԱԽԱՏՅԱՆ

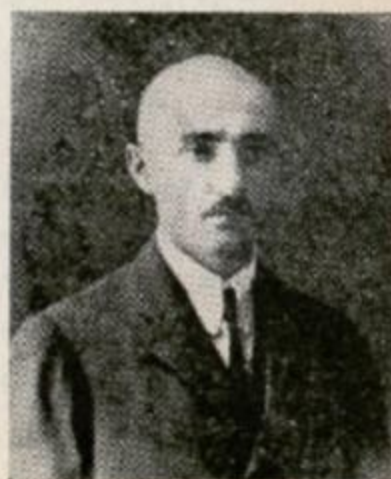
Գ. ԽԱՏԻՍԵԱՆ

Ն. ԽԱՐԳՍԵԱՆ

ՍԱԼԽԱՆ

Հ. ԽԱՐԳՍԵԱՆ

6. Խորհրդի հայ անդամները ընտրւում են Լեռնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչութեան համագումարից: Համագումարն իրաւունք ունի վերընտրելու:

7. Միջնդային բնոյթ ունեցող սկզբունքային բոլոր հարցերը չեն կարող կիրառուել կեանքում առանց նախօրօք խորհրդում քննուելու:

8. Խորհուրդն ունի նախաձեռնութեան իրաւունք ընդհանուր-նահանգապետութեան կարգաւորման ու կառավարութեան վերաբերող հարցերում:

9. Խորհուրդն ունի ընդհանուր-նահանգապետութեան վարչութեան վրա հսկելու ու հակակշռելու իրաւունք՝ առանց վարչութեան գործողութիւններին խառնուելու իրաւունքի:

10. Հաստատուում է ընդհանուր-նահանգապետի քաղաքացիական մասի օգնականի պաշտօն, որպիսի պաշտօնին նշանակւում է հայ:

11. Քաղաքացիական մասի օգնականի պաշտօնի համար հայկական համագումարը ներկայացնում է Ազրբէյջանի կառավարութեան երկու թեկնածու, որոնցից մէկը հաստատուում է:

12. Ղարաբաղի հայերը վայելում են մշակութային ինքնավարութեան իրաւունք:

13. Մշակութային ինքնավարութեան իրաւունքը կիրառւում է Ղարաբաղի Հայոց Ազգային Խորհրդի կողմից, որը ընտրւում է Ղարաբաղի հայերից պարբերաբար հրաւիրւող համագումարներում: Համագումարը հրաւիրում է Ազգ. Խորհուրդը:

14. Ազրբէյջանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը հակակշռում է Հայոց Ազգային Խորհրդի գործունէութիւնը հայ լիազօրների միջոցով:

15. Զօրամասերը կենում են Խանքենդում եւ Շուշիում, խաղաղ ժամանակւայ կազմով:

16. Զօրամասերի ամէն տեղափոխում Ղարաբաղի, Շուշի, Զիվանշիր եւ Զիբրայիլ գաւառների լեռնային հայաբնակ մասերում կարող է կատարուել խորհրդի անդամների երկու երրորդի համաձայնութեամբ:

17. Քաղաքական համոզումների համար ոչ ոք չի կարող հետապնդման ենթարկուել ոչ դատական, ոչ էլ վարչական կարգով:

18. Քաղաքական պատճառներով մեկնելու հարկադրւած բոլոր հայերը իրաւունք ունեն վերադառնալու իրենց տեղերը:

19. Ղարաբաղում դադարեցւում է հայ եւ մահմետական բնակչութեան զինաթափումը մինչեւ Ղարաբաղի հարցի որոշելը Հաշտութեան Վեհաժողովում:

Ծանօթութիւն. Քանի որ ամբողջ Ազրբէյջանում յայտարարւած է զինաթափութիւն, խօսք կարող է լինել միայն դադարեցման մասին:

20. Ազրբէյջանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը ցոյց է տալիս նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւն Ղարաբաղի ազգաբնակչութեան՝ մահմետական ու հայ քանդւած զիւղերը շուտով վերականգնելու համար:

21. Միջնդային յարաբերութիւնները աւելի լաւ կարգաւորելու նպա-

տակով խորհուրդը պարբերաբար հրաւիրում է հայ-մահմեդական ընդհանուր եւ տեղական համագումարներ :

22. Միութիւնների, խօսքի ու մամուլի կատարեալ ազատութիւն : Իսկ ժողովները, քանի որ ամբողջ Ազրբէջանում տիրում է զինուորական դրութիւն, արտօնում են վարչութեան կողմից :

23. Մասնաւոր եւ պաշտօնատար անձանց բոլոր յանցագործութիւնները հետապնդւում են դատական եղանակով, բացի Պետական Պաշտպանութեան Կոմիտէի 1919 թ. յունիս 11-ի պարտադիր որոշումով ընդհանուր դատաստանական ենթակայութիւնից հանած յանցանքներից :

24. Մինչեւ այժմ տեղի ունեցող միջնդային ընդհարումներին մասնակցելու համար ոչ ոք չի ենթարկւում պատասխանատուութեան :

25. Սոյն համաձայնութիւնը ուժի մէջ է մտնում Ղարաբաղի Հայոց Դրդ համագումարի ընդունած վայրկեանից :

26. Սոյն համաձայնութիւնը իր ուժի մէջ է մնում բոլոր դէպքերում՝ պաշարողական, զինուորական եւ այլն :

Ղարաբաղի Դրդ համագումարի նշանակած պատւիրակները լիազօր են՝ ստորագրելու համագումարի բոլոր անդամների ընդունած վերջնական ժամանակաւոր համաձայնութիւնը Ազրբէջանի կառավարութեան հետ, ընտրելու 2 թեկնածու Ղարաբաղի ժամանակաւոր ընդհանուր-նահանգապետի օգնականի պաշտօնի համար եւ Ղարաբաղի ընդհանուր-նահանգապետի կից գտնուող խորհրդի 3 անդամներ ու լուծելու բոլոր այն տեխնիկ հարցերը, որոնք կապած են Ղարաբաղի կառավարութեան հետ՝ ընդունւած ժամանակաւոր համաձայնութեան հիման վրա :

1. Դանիէլ Առաքելեան, 2. Արրամ Գեսիրէզեան, 3. Սիմօն Պօղոսեան, 4. Հիւանդ է, 5. Սմբատ Բալայեանց, 6. Բենիամին Բարաքէտիւեանց, 7. Իսրայէլ Գիւլիքէտիւեանց, 8. Արրամ բէգ Իշխանեան, 9. Բաշխի Մուրադեան, 10. Յովհաննէս Արրամեան, 11. Ստեփան Ստեփանեան, 12. Յակոբ Բալասանեան, 13. Տիգրան Մելիք-Գասպարեան, 14. Աւանէս Գասպարեան, 15. Լեւոն Վարդանեան, 16. Արսէն Յովհաննիսեան :

Այս համաձայնագրի բոլոր կէտերի ամփոփումը նոյն օրն եւ եթ, օդ. 22-ին, Սուլթանովը հրատարակեց առանձին յայտարարութեամբ եւ հանդիսաւորապէս պարտաւորութիւն ստանձնեց՝ կատարելու կեանքի մէջ : «Այսուհետեւ, ասում էր նա այդ յայտարարութեան մէջ, նոր դարադլուխ է բացւում Ղարաբաղի ազդարնակութեան կեանքում» :

Նոր դարադլուխ, դժբախտաբար, չբացւեց, բայց Սուլթանովը իրաւունք ունէր հպարտանալու, որովհետեւ, թէեւ ժամանակաւոր կերպով, Ղարաբաղը դառնում էր Ազրբէջանի մաս : «Ժամանակաւորը» «մշտական» դարձնելը ապագայի հարց էր, եւ ազրբէջանցի գործիչները չէին հրաժարւում այդ մտքից : Մի ուրիշ յայտարարութեան մէջ, յետագային, Սուլթանովը աւելի ցայտուն կերպով արտայայտեց այդ տրամադրութիւնը. «Նրանք, որ երազում են Ղարաբաղի հայկական լեռնային մասը բաժանել նրա մահմե-

տական մասից, ասում էր նա, կարող են համարել կամ ցնորամիտներ եւ կամ իրենց ժողովրդի թշնամիներ: Ղարաբաղի դաշտավայրից պոկած լեռնամասի աղգարնակութիւնը սովից կը կոտորւի. դաշտավայրի բնակչութիւնն էլ, առանց լեռների, կը կործանւի թէ տնտեսապէս (անասնաբուծութիւն) եւ թէ ֆիզիքապէս (մալարիա): Իսկ եթէ մի անգամ ընդունենք իբրեւ անժրտելի ճշմարտութիւն, որ Ղարաբաղը տնտեսապէս եւ քաղաքականապէս անբաժան է, հեշտ կը լինի լուծել այն հարցը, թէ ո՞ր պետութեան է պատկանելու նա: Եւլախից սկսած մահմետական հոծ բնակչութեան չրջանն է տարածած: Մօտենալով լեռան ստորոտին՝ տեսնում ենք հայ-մահմետական խառն բնակչութեան չրջան: Բարձրանալով լեռները՝ գտնում ենք համարեա բացառապէս հայ աղգարնակութիւն: Այդ վերջին չրջանի յետեւը դարձեալ մահմետական չրջաններ են՝ Զանգեզուրը եւ աւելի հեռուն՝ Նախիջևանը, որից յետոյ սկսում է Հայաստանի հողը: Այսպիսով հայկական չրջանը չըրջապատւած է մահմետական չրջաններով: Բացի այդ, պէտք է նկատել, որ ձմեռայ երեք ամիսների ընթացքում ճանապարհը Նախիջևանից Զանգեզուր, ուրեմն, եւ Հայաստանից Զանգեզուր բոլորովին կտրւում է:

Այսպիսով, Ղարաբաղը, իբրեւ տնտեսական մի ամբողջութիւն, ճընշիչ մեծամասնութեամբ բաղկանալով մահմետական աղգարնակութիւնից եւ հայկական չրջանը լինելով չրջապատւած մահմետական չրջաններով, իր ո՛չ մի մասով կապ չունի Հայաստանի հետ եւ ֆիզիքական հնարաւորութիւն չունի յարաբերութիւն պահելու նրա հետ: Միւս կողմից Ղարաբաղը զբաղւած է տնտեսական եւ, այսպէս ասենք, բնախօսական սերտ կապակցութեան մէջ Ադրբէջանի հետ եւ միացումը այս վերջինի հետ պահանջում են Ղարաբաղում ապրող երկու աղգութիւնների շահերը»:

Պարզ ու կտրուկ. Ղարաբաղի հարցը միայն Ղարաբաղը Ադրբէջանին կցելու խնդիր է, այլ եւ Զանգեզուրն ու Նախիջևանը Ադրբէջանին միացնելու:

Օգոստ. 22-ի համաձայնութիւնը ցնծութեամբ ընդունւեց ամբողջ Ադրբէջանում: Մուսաւաթի պարագլուխ Ռասուլ Զադէն թարգմանը եղաւ ընդհանուր ուրախութեան:

«Ղարաբաղը, գրում էր նա,*) մեր հայրենիքի այդ սիրուն վայրը ազատեց մեր յամառ դրացիների ոտնձգութիւններից, որոնք ջլատում էին մեր տնտեսական կեանքը, եւ մեր ջրերի վերին հոսանքը բռնելով՝ ուզում էին մեզ նեղ դրութեան մատնել: Առանց տեղի տալու աւելորդ արիւնհեղութեան՝ հայ ժողովուրդը բռնեց հարցի խաղաղ լուծման ճանապարհը եւ ընդունեց Ադրբէջանի գերիշխանութիւնը:

Նախիջևանը, որ իր բնական պայմաններով իսկապէս «Նախը-Ջի-հան» (աշխարհի զարդանկար) է եւ անբաժան մասը Ադրբէջանի, շնորհիւ իր հերոս ու անձնէր զաւակների հայրենասիրութեան, օգուտեց ապստամբելու իրաւունքից՝ միանալու համար հայրենիքին, որից բաժանւել էր խաբւելով:

*) «Ադրբէջան» (թարգմտ.), Բազու, 28 օգ. 1919 թ.:

Նախիջեւանը իր սահմանից դուրս չպրտեց բռնագրաւող Հայաստանի բանակը:

Գալով Ջանգեզուրին, որ ցաւ է դարձել մեզ համար եւ մէջտեղը կանգնած է սպառնալով մեր նպատակներին, — կարող ենք յոյս ունենալ, որ նա էլ մօտ ժամանակում կը դրւի անվնաս դրութեան մէջ, եւ որ Առտարա գետից եւ Սամուրի կամուրջից սկսած մինչեւ Արաքս գետն ու Ջուլֆայի կամուրջը կը բացւի անարգել մի ճամբայ: Այդ նշանակում է, որ այս կերպով Ազրբէջանի հողային պահանջների կարեւոր մասը լուծում է ստացել:

Եւ, իրօք, Ղարաբաղի հարցը «լուծելուց» յետոյ, Ազրբէջանը սկսեց տենդագին պատրաստութիւններ տեսնել Ջանգեզուրն էլ «անվնաս դրութեան մէջ» դնելու համար:

ԳԼՈՒԽ ԻԵ .

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ — ԳՈՂԹՆ*)

Ղարաբաղից յետոյ Զանգեզուրը...

1919 թ. սեպտ. 7-ին, Աղբրէջանի Գլխաւոր Սպայակոյտի պետը հետեւեալ զադտնի մտքերն էր թելադրում Ղարաբաղի ընդհանուր-նահանգապետ դր. Սուլթանովին. — «Ղարաբաղի հարցի խաղաղ կարգադրութիւնը հարկադրում է մտածել, որ Զանգեզուրի գաւառի կցումը տեղի կունենայ առանց զինւած կուի, որովհետեւ նրա հայ ազգաբնակութիւնը, Նախիջևանի փլուզումից յետոյ, դուած է երկու կրակի մէջ եւ հազիւ թէ համարձակւի դիմագրելու մեզ, առանց թիկունքում նախկին աջակցութիւնն ունենալու: Սակայն եւ այնպէս, Ղարաբաղի անդորրութեան ապահովումը եղել է ու կը լինի մեր մշտական մտահոգութիւնը՝ կամաւորական Բանակի եւ նրա բնական ու մնայուն դաշնակից Հայաստանի հետ ընդհարելու պարագային: Գործերի ներկայ վիճակում Հայաստանը մեզ համար վտանգաւոր չէ, բայց նման բարենպաստ կացութիւնը չի կարող երկար տևել, եւ մենք պէտք է պատրաստուենք աւելի վատ դրութեան համար:

Ղարաբաղի վերջնական կորուստի հետ հայերը չեն կարող հաշտել եւ, անկասկած, կաշխատեն օգտագործել ամէն յարմար առիթ կորուստը յետ դարձնելու նպատակով: Այդ բոլորը մեզանից կը պահանջէ, զօրաշարժի դէպքում, զօրքեր թողնել Խանքենդում, իսկ ապագային նաեւ Գորիսում՝ հայերի վրա հսկելու համար: Այդպիսով, Ղարաբաղը կարող է մեր ոչ մեծ բանակից բաւական զգալի ուժեր գրաւել ճակատից: Սակայն, կան միջոցներ Ղարաբաղի պահպանութեան համար ո՛չ միայն դաշտային զօրքերը չթուլացնելու, այլ ճակատի համար կենդանի ոյժ էլ հանելու նրա խորքերից՝ թողնելով բաւականաչափ զօրամասեր Ղարաբաղի ընդհանուր-նահանգապետութեան շրջանի կարգի ապահովութեան համար:

*) Այս գլուխը կազմելիս ազդիւր եմ ունեցել՝ «Кавказский Календарь», 1917 г., А. Шахатунянъ. «Административный передѣлъ Закавказскаго Края». 1917. Тифлисъ. Այլն լայնօրէն օգտուել եմ զանգեզուրցի ծանօթ գործիչ Յ. Տէրունիի «Կառավարական Օրգանները Զանգեզուրում» ձեռագիր աշխատութիւնից ու Լ. Լ. Պատիրակուրեան գիւմնի ճիշդեցից:

Այդ նպատակով հարկաւոր է օգտագործել քրդական հիանալի մարտական ոյժը, կազմակերպել նրանցից հետեւակ ու ձիաւոր մասեր «Համիդիէ» զնդերի օրինակով, որոնց գործնական օգտակարութիւնը փորձաւոր է թիւրքերի կողմից վերջին պատերազմի ընթացքին: Քրդական զնդերի անվեհեր գործունէութեան մասին փոքր-ասիական, պարսկական եւ Միջագետքի ռազմաճակատներում՝ միաձայն խօսում են պատերազմին բոլոր մասնակցողները:

Քիւրդ զօրամասերի խաղաղ ժամանակի շարքեր ստեղծելու համար ենթադրում է կազմակերպել քրդական ձիաւոր գունդ եւ մի հրացանաձիգ գումարտակ, որը պատերազմի ժամանակ կը վերածւի 4 գումարտակի: Չինապարտ տարիքի քրդերը զինւորական պարտականութիւն կը կատարեն իրենց մասերում, իսկ պատերազմի դէպքում կը կազմեն նոր մասեր էլ (երկրորդ եւ երրորդ հերթի զնդեր ու գումարտակներ), որոնց մի մասը կը յատկացւի ռազմաճակատին, միւսները կը մնան Ղարաբաղում:

Քրդական զօրամասերի կազմակերպութիւնը հանգամանօրէն մշակելու համար անհրաժեշտ է առ այժմ պարզել, թէ որքան հետեւակ ու ձիաւոր մարտիկներ կարող են տալ քրդերը: Հաղորդելով ձեզ այս մասին՝ խնդրում եմ ձերդ գերազանցութեան՝ յայտնել ձեր կարծիքը եւ հաղորդել խնդրած թւերը:

Այս նամակը կատարեալ յստակութեամբ պարզում է, թէ ի՞նչ ուղղութեամբ էր զարգանում Ազրբէջանեան պետական միտքը, որի համար թիւրքական «Համիդիէ» զնդերը համարւում էին իդէալ: Յոյց է տալիս նաեւ, որ ազրբէջանցիների համար հերթի էր դրւում Ձանգեղուրի կցումը, որպէսզի Սամուրից մինչեւ Արաքս հաստատուի Ազրբէջանի իշխանութիւնը:

Ձանգեղուրը, ցարական իշխանութեան օրով, կազմում էր Նիլիզաւան-պոլի (Գանձակի) նահանգի մէկ գաւառը՝ Ղարաբաղի ու Պարսկաստանի միջեւ՝ արեւմուտքից ունենալով Նախիջեւանն ու Դարալագեազը, իսկ արեւելքից Կարեազինի գաւառը: Ձանգեղուրի գաւառը բռնում էր 6743 քառ. վերստ տարածութիւն եւ 1916 թ. ունէր 226,398 բնակիչ, որից հայ՝ 95,054, թուրք չիա՝ 110,637, թուրք սիւննի՝ 8,966, քիւրդ՝ 3,638, ռուս՝ 1,709 եւայլն:

Ձանգեղուրի վարչական սահմաններն էլ արհեստական կերպով գծւած էին այնպէս, որ ո՛չ մի ժողովուրդ նրա մէջ զգալի մեծամասնութիւն չէր կազմում: Ըստ հայկական վարչական վերաբաժանման ծրագրի Ձանգեղուրից պէտք է զատւէին մի շարք գուտ թրքաբնակ շրջաններ ու կցւէին Կարեազինի թրքական գաւառին, որով Ձանգեղուրը կը դառնար հայ մեծամասնութիւն ունեցող (65%) մի գաւառ՝ 136 հազար բնակչութեամբ, որից 88 հազարը հայ, 46ը թուրք եւ 2ը՝ ուրիշ ազգութիւններ:

Ռուսական յեղափոխութեան լուրը Ձանգեղուրում էլ առաջ բերեց ընդհանուր ռզեւորութիւն: Հետզհետէ ամէն կողմ կազմեցին յեղափոխական կոմիտէներ՝ փոխարինելու համար հին իշխանութեանը: Դէպքերի բերումով՝ գաւառը կտրւեց նահանգական կենտրոն Գանձակից եւ իր գործերը վարում էր ինքը՝ Գորիսի ու Հանքերի խառն կոմիտէների միջոցով: Այստեղ

էլ հայերն ու թուրքերը սկզբի չըջանում տպրում էին հաշտ ու համերաշխ:

Մարտի սկիզբներին Ղարաբաղն ու Ձանգեղուրը միացեցին եւ կազմեց Գանձակից անկախ մի առանձին չըջան՝ Շրջանային Գործադիր կոմիտէի գլխաւորութեամբ: Այս վերջինի ջանքերով կազմեց Գորիսի գործադիր կոմիտէ, որին ենթարկուում էին բուն Ձանգեղուրն ու Սիսեանը, իսկ Ղափան-Մեղրիի չըջանը մնաց Հանքերի կոմիտէի իշխանութեան տակ:

Սակայն, չըջանային նոր կազմակերպութիւնը յաջողութիւն չունեցաւ. փաստօրէն Ղարաբաղն ու Ձանգեղուրը տպրում էին առանձին, իրարից կտրւած, եւ Ձանգեղուրի կացութիւնը երթալով վատանում էր: Մի կողմից նիւթական ու պարենաւորման սուր տաղնապը, միւս կողմից՝ հողային վէճերը, հայ-թրքական յարաբերութիւնների լարելը — այս ամենը անհրաժեշտ դարձրին աւելի ուժեղ իշխանութեան ստեղծումը: Օգոստ. 15-ին գումարեց համազանգեղուրեան գործադիր կոմիտէի նիստը՝ բաղկացած 31ական հայ ու թուրք պատգամաւորներից, որոնք ընտրւել էին Օղակոմի ներկայացուցիչների ղեկավարութեամբ, գաւառի 31 գիւղախմբերից: Հայ պատգամաւորներից 24ը դաշնակցականներ էին, մնացած 7ը՝ սոց. — դեմոկրատ, սոց. — յեղափոխական եւայլն: Թուրքերից՝ 28 մուսաւաթական եւ 3ը՝ սոց. — դեմոկրատ:

8 օրւայ նիստերի ընթացքում լուծեցին գաւառին վերաբերող խնդիրները եւ ընտրեց 4 հոգինոց մի դիւան, 7 անդամներից հողային կոմիտէ, գաւառապետ, օգնական, չըջանների ոստիկանապետներ, որոնք եւ կազմեցին գաւառի իշխանութիւնը՝ դիւանի վերին հնկողութեան տակ: Դիւանի նախագահ ընտրեց Նազար բէգ Սուլթանովը, փոխ-նախագահ՝ Յ. Տէրունին, հողային կոմիտէի ղեկավար՝ Արշ. Շիրինեանը եւ Մ. Հ. բէգ Խոջահանսկին, գաւառապետ՝ Մեսրոպ բէգ Սարատիկեանը, օգնական՝ Խանլար բէգը:

Գործադիր կոմիտէի նիստերի ժամանակ տեղի ունեցաւ կրքոտ պայքար, մասնաւորապէս, մուսաւաթականների կողմից, որոնք աշխատում էին իշխանութիւնը առնել իրենց ձեռքը: Այդ պայքարը, Ձալիլ բէգ Սուլթանովի գլխաւորութեամբ, շարունակեց դուրսն էլ եւ ծայր-աստիճան սրեց հայ-թրքական յարաբերութիւնները: Դրան նպաստում էին եւ բախումները թուրք քոչւորների եւ տեղական հայ ու ռուս գիւղացիների միջեւ: Տեղական թուրքերը բռնում էին քոչւորների կողմը, որից առաջ էին գալիս ընդհարումներ եւ տեղական հայերի ու թուրքերի միջեւ: Սեպտեմբերին աղուդի-վաղուդեցի թուրքերի ձեռքով սպանւեցին մի քանի սիսեանցիներ: Երթեւեկութիւնը խանգարեց. ճանապարհները դարձան վտանգաւոր:

Գործերը էլ աւելի խճճեցին, երբ թուրքերը Ձանգեղուրի թրքական մասը յայտարարեցին Գորիսից անկախ, եւ Դոնդարլու գիւղում կազմեցին առանձին կառավարութիւն՝ Մահմետական Կոմիտէ անունով՝ Ձալիլ բէգի նախագահութեամբ: Թրքական չըջանների հայերը տեղափոխւեցին հայկական վայրեր. Գորիսից թուրքերը քաշեցին թրքական չըջանները: Փաստօրէն Ձանգեղուրը բաժանւեց երկու, իրարից անկախ մասերի: Նոյեմբեր ամսից լուծեց եւ Գործադիր Կոմիտէի դիւանը, պետական հիմնարկութիւն-

ները փակեցին, գաւառապետը քաշեց դործից, եւ ամէն բան խառնեց իրար:

Այսպէս տեւեց դրութիւնը մինչեւ 1918 թ. յունւարի վերջերը: Յունւ. 25-ին Գորիսում կազմեց 18 հոգինոց միջկուսակցական մի խորհուրդ — 9 դաշնակցական եւ 9 միւս կուսակցութիւններից — որը աշխատեց կազմակերպել հայկական շրջանների իշխանութիւնը, բայց նիւթական միջոցների ու պետական մեքենայի բացակայութեան պատճառով յաջողութիւն չունեցաւ:

Գարնան բացելով՝ անիշխանութիւնը աւելի եւս սաստկացաւ: Մայիսին սկսեց քոչը. թուրք քոչւորները պատրաստուում էին իրենց հօտերով բարձրանալ Զանգեզուրի սարերը: Յաջողութեան դէպքում այդ պիտի նշանակէր ստոյգ մահ զանգեզուրցիների համար: Եւ ահա, ինքնաբերաբար, իրարից անկախ, Սիսեանում, Գորիսում, Ղափանում ու Մեղրիում կազմեցին տեղական մարմիններ, որոնք իրենց ձեռքն առին ինքնապաշտպանութեան դործը: Նշանակեցին շրջանապետներ եւ անցան կազմակերպական աշխատանքի:

Մայիսի վերջերին Զանգեզուր հասաւ եւ Խնուսի, Սասունի ու Վանի դադթականների մի մասը՝ զինւած ուժերով: Խնուսցիների մի հարիւրեակը Եղոյի գլխաւորութեամբ եւ վանեցիների մի վաշտը իրենց դրին Սիսեանի մարմնի տրամադրութեան տակ, իսկ Սասունցի Մանուկը, Մուշեղը եւ Զուօն երեք հարիւրեակով անցան Գորիս: Այդ ուժերը կազմեցին այն կորիզը, որի շուրջ համախմբեցին զանգեզուրցի մարտիկները:

Յունիսի սկզբներին, հազարաւոր զինւած քոչւորներ խռնեցին Հագարի գետի ափին՝ պատրաստ դէնքի ուժով բանալու սարերի ճամբան: Նրանց օգնութեան էին եկել եւ Հաջի-Սամուլի ու Մուսուլմանլարի թուրքերը: Հարամի Դիւզ վայրում տեղի ունեցան թուրքերի եւ հայերի միջեւ արինահեղ ճակատամարտներ, եւ թուրքերը պարտւած՝ դիմեցին փախստի՝ կուլի դաշտում թողնելով բազմաթիւ դիակներ: Կարճ ժամանակ յետոյ, Հաջի-Սամուլի թուրքերը յարձակեցին Սիսեանի վրա՝ կամենալով միանալ թրքական Զուլ շրջանին եւ այդպիսով Զանգեզուրը կտրել Դարալագեզից, բայց ջարդւած քշեցին այստեղից էլ: Ընդհարումներ եղան եւ Զէյլա-Հագարակ գծի վրա, Մեղրիում. այստեղ եւս թուրքերը չդիմացան ու փախան Օրդուբաթի կողմերը:

Այսպիսով, Զանգեզուրն ազատեց քոչի մղձաւանջից: Յունիսին Սիսեան եկաւ Շուշիի գնդի սպայակոյտը՝ գնդապետ Մելիք-Շահնազարեանի գլխաւորութեամբ: Իսկ, յուլիսի վերջերին, զանգեզուրցիների կողմից Երեւան ուղարկեց մի յատուկ պատւիրակութիւն՝ յայտնելու համար Հայաստանի կառավարութեան, որ Զանգեզուրը վճռել է մնալ Հայաստանի մաս եւ պատրաստ է մինչեւ մահ կուել, եւ խնդրելու, որ Հայաստանի կառավարութիւնը Զանգեզուր ուղարկէ 8-10 ձեռնհաս սպայ ու դրամական միջոց. Հայաստանի կառավարութեան վիճակն այն օրերին այնպէս էր, որ ի հարկէ, շօշափելի օգնութիւն չէր կարող հասցնել. վարչապետ Յ. Քաջազ-նունին սահմանափակեց միայն բարոյական քաջալերանքով: Ըստ էութեան,

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ — ԳՈՂԹՆ

Ա. ՄԵԼԻՔ - ՄՈՒՍԵԱՆ

Գ. ՆՃԳԵՀ

ՎԱԶԱՐ ՎՈՉԱՐԵԱՆ

ՔՃ. Մ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Գ. ՏԵՐ - ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Բ. ՏԵՐՈՒՆԻ

Մ. ԳԻԿԼՆԱԶԱՐԵԱՆ

Զ. ԵՕԼԵԱՆ

աւելի դրական չեղաւ եւ ներքին գործոց նախարար Արամի արածը, բայց նա խոստացաւ կենդանի կապ պահել Չանգեզուրի հետ եւ մօտիկ ապագայում ուղարկել մի ձեռնհաս հրամանատար ու սպաներ:

Յուլիսի վերջերին Չանգեզուր մտաւ Անդրանիկը եւ հրամանատարի պահանջը այդպիսով որոշ ժամանակի համար լուծեց*):

Օգոստոսի սկզբներին, Կարսի ու Շարուր-Նախիջևանի հետ միաժամանակ, թուրքերն ընդհանուր յարձակման անցան եւ Չանգեզուրի վրա, բայց նորից հանդիպեցին յամառ դիմադրութեան: Չանգեզուրցիների խնդրանքով ինքնապաշտպանութեան գլուխն անցաւ Անդրանիկը, որ ընդհանուր զօրահաւաք յայտարարեց եւ յետ չարտեց թրքական բոլոր գրոհները՝ դրաւելով եւ ամրանալով Չարուղի բերանում:

Նոյեմբերին թուրքերը նորից դիմեցին գործողութիւնների Չանգեզուրի դէմ: Կռիւները տեւեցին մինչեւ դեկտեմբեր: Անդրանիկը, որ ստացել էր զարարաղցիների օգնութեան կոչը, ջարդեց թշնամուն եւ շարժեց դէպ Շուշի, բայց, ինչպէս տեսանք արդէն, կէս ճանապարհին անգլիացիների կողմից կանգնեցւեց ու վերադարձեց Չանգեզուր: Ճանապարհները բացելուն պէս Անդրանիկը, անգլիական սպայ Գիրլնի ուղեկցութեամբ անցաւ Էջմիածին, ուր մի առ ժամանակ մնալուց յետոյ, դէնքերն ու ռազմամթերքը կաթուղիկոսին յանձնելով՝ անցաւ Թիֆլիս եւ այնտեղից, մայիս 6-ին, արտասահման**):

*) Բաթումի դաշնագրից յետոյ, Անդրամիկը՝ ունենալով իր հետ մօտ 3000 հետեւակ, 700 ձիաւոր, 150 քնդամօրածիգներ, 80 գնդացիքաւորներ, 1 դաշտային եւ 3 լեռնային քնդամօր, 40 ուղտ, 15 սայլ եւ մի քանի տասնակի հազար զաղրակեցներ՝ Նոր-Քայազլտի, Դարալագինազի ու Զուլփայի վրայով անցել էր հոյ՝ անգլիական բանակի հետ միանալու յուսով: Յունիս 21-ին, Սէյդավար գիւղի մօտ քիւրճերի հետ կռիւ բռնելով ու մօտ 150 հոգի սպանած ու գերի տալով՝ մահանջել էր Զուլփա, ապա Նախիջևան, ուր փորձել էր կազմակերպել հայկական ինքնապաշտպանութիւնը: Այստեղից էլ, սովից, հիւանդութիւններից ու քիւրճերից մեղում՝ Օխշի չայի հովտով, անցել էր Ղափան:

**) Արժէ այստեղ արձանագրել եւ հետեւեալ փաստը: Ապրիլին Անդրանիկը մտաւ Երեւանի գաւառը: Հայաստանի կառավարութիւնը նրան ընդառաջ ուղարկեց ներքին գործոց նախարարի օգնական Ս. Մանասեանին եւ Երեւանի զօրամասի պետ Դրոյին՝ բարի դալուստ մղելու եւ Երեւան հրաւիրելու համար: Անդրանիկը ջղայնացած եւ լուստնքներ թափելով կառավարութեան գլխին՝ մերժեց մտնել «տաճիկների ձեռքով ստեղծւած Հայաստանի» մայրաքաղաքը եւ, ինչպէս գրւած է իր հրատարակած «Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութեան» մէջ (էջ 137), զառանց Երեւան մտնելու եւ դաւաճաններու երեսները տեսնելու, անցաւ Էջմիածին:

Ապր. 19ը Չատկի նախօրեակ էր, եւ Երեւանի շուկան լիքն էր դիւղացիներով, քաղաքի բնակիչներով, զինուորներով: Մէկ էլ, կշեռքի տակ, ինչ որ վէճ ու կռիւ է սկսուում Անդրանիկի կամաւորների եւ Երեւանցի զինուորների միջեւ: Անդրանիկի զինուորներից մէկը վիրաւորուած է, մէկ ուրիշը շտապում է Էջմիածին՝ հաղորդելու «փաշային», թէ՛ Երեւանի կառավարութիւնը հրաման է տւել կոտորելու կամաւորներին, որոնցից մի քանիսն արդէն սպանւած են Երեւանի շուկայում:

Անդրանիկը կրակ է կտրում: Հրամայում է անմիջապէս հաւաքել բոլոր զինուորներին, դատարարում է նրանց եւ հետեւակով, ձիաւորով, թնդանօթով ու գնդացիքով արշաւում Երեւանի վրա: Կէսօրին Երեւանի բլուրներին, այգիների յետեւը, երեւում են Անդրանիկի առաջապահները: Շուտով հասնում է եւ ինքը: Բլրի գլխին տնկում է դաշնակիցների դրօշակները, թնդանօթների բերանները ուղղում մայրաքաղաքի վրա, դիրքեր բռնում եւ պատ-

Անգլիացիների երեւալը Չանգեզուրում առաջ բերեց անխառն ուրախութիւն, որը, սակայն, չուտով պղտորեց անգլիացիների բռնած երկդիմի դիրքով. «մեր մեծ դաշնակցի» ներկայացուցիչներն էլ աշխատում էին Չանգեզուրը դնել Ադրբէյջանի իշխանութեան տակ: Չանգեզուրցիք ցասումով բողոքեցին եւ ըմբոստացան այդ ծրագրի դէմ: Այդ առթիւ Չանգեզուր գնաց զօր. Թոմսընի տեղակալ զօր. Շատելվորդըն եւ Հայաստանի ներկայացուցիչ Յ. Արղութեանը: Չանգեզուրցիք Շատելվորդին էլ ընդունեցին զայրոյթով ու միակ պահանջով՝ միացնել Չանգեզուրը Հայաստանին: Շատելվորդի սպառնալիքների վրա՝ Չանգեզուրցիները զինւած ցոյց արին նրա ինքնաշարժի շուրջ եւ քիչ էր մնում ձերբակալէին նրան: Շատելվորդը հեռացաւ ձեռնոռնայն, իսկ Յ. Արղութեանը, որ Ղարաբաղի հարցում կուսակից էր փոխադարձ գիշումի, զեկուցում տարաւ Երեւան, թէ, ստեղծւած պայմաններում, ո՛չ միայն Չանգեզուրը, այլ եւ Ղարաբաղն էլ չի կարելի թողնել Ադրբէյջանի տիրապետութեան տակ:

Թիւրքերի պարտութիւնից յետոյ, կուսակցութիւնների եւ կազմակերպութիւնների փոխադարձ համաձայնութեամբ որոշեց կեանքի կոչել Չանգեզուրի Կենտրոնական Ազգային Խորհուրդը, 9 անդամներով, որոնք պիտի ընտրւէին չրջաններից: Ընտրւեցին Սիսիանից Մ. Զաքարեան, Յ. Տէրունի եւ Գ. Տէր-Մկրտչեան, Բուեն Չանգեզուրից՝ Տ. Սաղանդարեան, բժ. Մ. Պարոնեան, Ն. Յովսէփեան, Ղափան-Մեղրիից՝ Ս. Մ.-Քարամեան, Ա. Շիրինեան, Ս. Մ.-Ստեփանեան: Խորհուրդը գործի անցաւ զեկտեմբերի սկզբին եւ այդ օրից լուծւած համարւեցին բոլոր հին մարմինները:

Ազգային Խորհուրդը ձեռնարկեց գաւառի իշխանութեան հիմնական կազմակերպութեան: Ամէն ինչ նորից պէտք էր սկսել: Խորհրդի նախագահ եւ միանգամայն գաւառապետ ընտրւեց Մ. Պարոնեանը, որին, երկու ամիս անցած, գաւառապետի պաշտօնում փոխարինեց Ն. Յովսէփեանը: Նշանակւեցին չրջանային կոմիսարներ: Վերընտրւեցին գիւղական կոմիսարները: Ստեղծւեց գաւառական պարենաւորման կոմիտէ. չրջաններում նշանակւեցին պարենաւորման կոմիսարներ: Գործիսում հիմնւեց չրջանային դատարան: 1919 թ. յունւարին յայտարարւեց 20-22 տարեկան Չանգեզուրցիների զօրահաւաք եւ ստեղծւեց տեղական մնայուն զօրամաս: Պետական կարիքների համար հարկ դրւեց ազգաբնակչութեան վրա:

Եունւարի վերջերին Ազգ. Խորհրդի կողմից Երեւան ուղարկւեց Ա. Շիրինեանը՝ ստանալու համար դրամ ու ռազմամթերք եւ խնդրելու, որ

դամաւորների միջոցով կառավարութիւնից բաւարարութիւն ու յանցաւորների պատիժ է պահանջում, հակառակ պարագային սպառնալով ուժակոծել քաղաքը....

Կարելի է երեւակայել, թէ ինչ զայրոյթ ու վրդովում առաջ եկաւ կառավարական ու զինուորական չրջաններում ու քաղաքի բնակչութեան մէջ: Զօր. նազարբէգեանն ու Հախվերդեանը արտօնութիւն խնդրեցին՝ ղէնքի ուժով վերջ տալու խայտառակութեան, կառավարութիւնը, սակայն, տատանւում էր. չէր ուզում տեղիք տալ եղբայրասպան ընդհարումների: Եւ միայն ամերիկեան ներկայացուցիչն եւ հայ հոգեւորականներին մէջտեղ ձգելով, երեկոյեան դէմ, Երեւանի զպաշարումը՝ վերացւեց, եւ Անդրանիկը իբր զօրքով վերադարձաւ իջմիածին:

Հայաստանի կառավարութիւնը փութացնէ Զանգեզուրի նահանգապետի առաքումը: Վերջինիս գալը անհրաժեշտ էր, որովհետեւ, ձիւնը հալելուն պէս, Անդրանիկը պիտի հեռանար եւ նրան պէտք է փոխարինէր մէկ ուրիշը:

1919 թ. մարտ 6-ին, Գորիս հասաւ Հայաստանի կառավարութեան նշանակած Զանգեզուրի ընդհանուր կոմիսարը՝ փոխ-գնդ. Արսէն Շահմազեանը, որից յետոյ Զանգեզուրն այլեւս կապւեց Երեւանի հետ: Շահմազեանի պաշտօնը կէս գաղտնի էր. Ղարաբաղ-Զանգեզուրը Ազրբէյջանին կցել աշխատող անգլիացիներէ ճնշման տակ, Հայաստանի կառավարութիւնը պաշտօնական ձեւ չէր տալիս իր գործունէութեան Զանգեզուրում: Հակառակ դրան, Զանգեզուրը, երկրի միւս մասերին հաւասար, օգտուում էր Հայաստանի պետական միջոցներէ:

Մարտ 31-ին Գորիսում հրաւիրւեց համազանգեզուրեան մի համագումար, ուր Ազգ. Խորհուրդը ներկայացրեց իր հրաժարականը: Եւ նրա տեղ, ընդառաջ պնակով ժողովրդի միահամուռ փափագին, ընտրւեց Զանգեզուր-Ղարաբաղի Շրջանային Խորհուրդ անունով մի մարմին՝ այդ ձեւով հանդիսաւորապէս նւիրագործելով Ղարաբաղ-Զանգեզուրի միութիւնը եւ այս երկսի կցումը Մայր-Հայաստանին: Շրջ. Խորհրդի անդամներ ընտրւեցին Ա. Շիրինեանը, Մ. Զաքարեանը, Յ. Տէրունին, Խ. Դանիէլեանը (չորսն էլ զաշնակցական), Եր. Բագունց, Սահ. Տէր-Հայրապետեան (բոլշեւիկ) եւ Ս. Մ.-Ստեփանեան (անկուս.): Ղարաբաղի կողմից խորհրդի մէջ մտան՝ Գեր. Բալայեանը, Եղիշէ Իշխանեանը, Մելիք. Եսայեանը, Աւ. Ասատուրեանը եւ Արս. Բագունցը: Վերջիններս այդ ժամանակ՝ խուսափելով անգլիացիների հալածանքներից՝ գտնուում էին Գորիսում, որտեղից եւ հետեւում էին Ղարաբաղի անց ու դարձերին:

Վերակազմւեց երկրի ինքնապաշտպանութեան գործը: Շրջ. Խորհրդի անդամներից կազմւեց զինուորական խորհուրդ, իսկ սպաններից՝ զլիսաւոր սպայակոյտ: Շրջաններում նշանակւեցին զինուորական հրամանատարներ՝ Սիսեանում Պօղոս Տէր-Դաւթեանը, Տաթեւում՝ Խ. Մալինցեանը, Տեղ-Խնձորեսկում՝ Մ. Հիւսէյնեանը, Ղափանում՝ Յ. Տէր-Պետրոսեանը, Մեղրիում՝ Շահպազեանը: Կարգւեցին նաեւ ճակատապետներ՝ Զարուղում, Զէյլա-Հազարակում, Բազարչայում, Նորս-Գոմրիում:

Զուգընթացաբար տարւում էր նաեւ քաղաքացիական մասի կազմակերպական աշխատանքը: Գաւառապետ նշանակւեց Ն. Յովսէփեանը, օգնական եւ միլիցիապետ՝ Սաքօն: Միլիցիայի թիւը կրկնապատկւեց: Բացւեցին փոստատները եւ կանոնաւորւեց փոստային յարաբերութիւնը Երեւանի հետ: Վերաբացւեց Գորիսի պետական դանձարանը: Հիմնւեց պետական վերահսկողութիւն: Վերաբացւեցին Գորիսի եւ Հանքերի հիւանդանոցները, բուժակային կայաններն ու դեղատները: Սկսեց գործել զինուորական ատեանը:

Մինչեւ յուլիսի վերջերը կազմակերպական աշխատանքներն արդէն վերջացած էին: Օգոստոսին Շրջանային Խորհուրդը աշխատանքների բաժանում կատարեց իր անդամների միջեւ՝ հիմնելով հետեւեալ վարչութիւնները. վարչապետ եւ ներքին գործերի վարիչ՝ Ա. Շիրինեան, օգնական՝ Ս. Մ.-

Ստեփանեան, հաղորդակցութեան՝ ինժ. Ա. Բագունց, կրթական՝ Յ. Տէրունի, առողջապահութեան եւ խնամատարութեան՝ Ա. Աւետիսեան, օգն. Խ. Դանիէլեան, երկրագործական՝ Մ. Չաքարեան, արդարադատութեան՝ Եր. Բագունց: Չանդեղուրի կառավարութիւնն էր այս, որ, այնուհետեւ, ձեռք-ձեռքի ընդհանուր կոմիսարի հետ՝ տարաւ երկրի կազմակերպութեան ու կառավարութեան գործը: Խորհրդի միւս անդամները զբաղուած էին Ղարաբաղի հարցերով: Շրջանային Խորհուրդն իր ամբողջութեան մէջ վարիչների գործունէութեան վերին հսկողի դերում էր եւ չարաթը մի անգամ նիստ գումարելով՝ լսում էր վարիչների ղեկուցումները:

Պէտք է աւելացնել եւ այն, որ այդ բոլոր աշխատանքները կատարւում էին գրեթէ պատերազմական պայմաններում: Ապր. 15-ից սկսած մինչեւ նոյեմբերի վերջը տեղի ունեցան մի շարք լուրջ բախումներ հայերի եւ թուրքերի միջեւ Երիցաթումրի, Ձէյվա-Հազարիի, Ներքին Հանդի-Նիւադիի, Նորս-Գոմրիի, Մազրայի, Բազարչայ-Ղուչի-Բիլազի, Մինքենդ-Խոզնաուրի եւ այլն: Ամէն անգամ կռիւներին մասնակցում էին երկու կողմից 1500-3000 զինւած ուժեր: Համարեա բոլոր դէպքերում էլ նախադատակր թուրքերն էին. նրանք էին եւ չարաչար պարտուողը: Թուրքերի ձգտումն էր միացնել Չանդեղուրը Աղբէջանին:

Այս բանին ոյժ էին տալիս եւ անգլիացիները: Այսպէս, մայիս 2-ին Շուշիից Գորիս եկաւ անգլիական միսիայի պետ մայոր Մաք Մեզենը եւ հրաւիրելով Չանդեղուր-Ղարաբաղի Շրջանային Խորհրդի անդամներին՝ արաւ հետեւեալ յայտարարութիւն-պահանջը.

1. Ճանաչել Աղբէջանի իշխանութիւնը՝ երկրում կարգ, իշխանութիւն հաստատելու, ճանապարհները բանալու եւ ժողովրդին պարէն հասցընելու համար:

2. Յարմարութիւններ տալ քոչւորներին բարձրանալու Չանդեղուրի լեռները:

Շրջանային Խորհուրդը մայիս 3-ին տւեց հետեւեալ գրաւոր պատասխանը.

«Չանդեղուրի առաջին զիւղացիական համագումարի որոշման համաձայն՝ Հայաստանի Հանրապետութեան երկրամաս Չանդեղուրի դէմ կատարւած իւրաքանչիւր յարձակողական գործողութիւն կը հանդիպի ամենայամառ եւ կատաղի դիմադրութեան Չանդեղուրի հայ ժողովրդի կողմից:

Հայաստանի Հանրապետութեան երկրամասում չապրող քոչւորներին ո՛չ մի դէպքում եւ ո՛չ մի պայմանով չի թոյլատրւում բարձրանալ Չանդեղուրի սարերը:

Ինչ վերաբերւում է իշխանութիւն հաստատելուն, պէտք է ասենք, որ ո՛չ միայն այժմ, այլ եւ համատարած անիշխանութեան օրերին Չանդեղուրում միշտ թագաւորել է օրինակելի իշխանութիւն, եւ այժմ հարկ չկայ իշխանութիւն հաստատելու այնտեղ, ուր անիշխանութիւն չկայ:

Ուղիղ երկու տարի է ինչ Չանդեղուրը կտրւած է քաղաքակիրթ աշխարհից, նրա առաջ փակւած են հաղորդակցութեան ճանապարհները: Չան-

գեղուրը հաշտել է այդ հանգամանքի հետ՝ գտնելով, որ իր ազատութիւնը վեր է ամէն տեսակ յարմարութիւններից եւ կուլտուրական բարիքներից:

Համաշխարհային Խաղաղարար Կոնֆերենցիայի յայտարարութիւնը պարզորոշ թելադրում է ամենքին՝ պահպանելու եղած դրութիւնը, մինչեւ վերջնական որոշման յայտարարութիւնը:

Թիւրք-ազրբէջանեան աւանտիւրայի ամբողջ ընթացքում Զանգեզուրը եղել է միշտ ինքնուրոյն, եւ դաշնակից հրամանատարութիւնը այդպէս էլ տեսել է Զանգեզուր մտնելիս:

Ամէն մի ոտնձգութիւն մեր ինքնուրոյնութեան դէմ ում կողմից էլ որ երեւան դայ, այդ ստատուս կոլոի խանգարումն է եւ մեր կողմից կը հանդիպի ամենաուժեղ դիմադրութեան»:

Այս յանդուգն պատասխանը ստանալուց յետոյ անգլիական ներկայացուցիչը շտապեց հեռանալ: Եւ գործի անցաւ Ազրբէյջանը:

Ղարաբաղի խնդիրը փակելուց եւ Հայաստանը մահմետական ապստամբութիւնների վայր դարձնելուց յետոյ, Ազրբէյջանի կառավարութիւնը սկսեց ուժեր հաւաքել Զանգեզուրի շուրջը զօրավար Ալի Աղա Շիրվանկիի գլխավորութեամբ: Հոկտեմբերին, Շուշիի եւ Կարեազինի ուղղութեամբ համախմբուեցին 3 հետեւակ ու 2 ձիաւոր գնդեր, 8 թեթեւ ու 4 ծանր թնդանօթներ եւ 400 քիւրդ կամաւորներ: Նախիջևանի եւ Շարուրի կողմից շարժման մէջ դրուեցին աւելի քան 3000 կուլդներ: Ազրբէյջանը ուղում էր 3 ծայրերից օղակել եւ արագ ու կտրուկ հարւածներով գրաւել Զանգեզուրը:

Վճռական գործողութիւնների անցնելուց առաջ, դր. Սուլթանովը մի կոչ ուղղեց զանգեզուրցիներին, որով համոզում էր հետեւել Ղարաբաղցիների օրինակին եւ յօժարակամ ճանաչել Ազրբէյջանի իշխանութիւնը: «Ես դիմում եմ, գրում էր նա, Զանգեզուրի ազգարնակութեան, բանւորներին ու դիւղացիներին... ապացուցէ՛ք, որ դուք կապ չունէք անիշխանական եւ արկածախնդիր տարրերի հետ: Ես ապահովում եմ ձեր անձի ու գոյքի անձեռնմխելիութիւնը, իսկ ես միշտ յարգում եմ իմ խօսքը: Իսկ եթէ դուք շարունակէք օգնել անիշխանական տարրերին, ես այնքան ոյժ կունենամ, որ ստիպեմ ձեզ ճանաչել Ազրբէյջանի հանրապետութեան իշխանութիւնը, բայց այն ժամանակ արիւնահեղութեան պատասխանատուութիւնը կընկնի ձեր վրա»:

Զանգեզուրցիք ահանջ չգրին Սուլթանովի յորդորներին, եւ նոյեմբ. 1-ին ազրբէյջանեան զօրքերը Զարուղից, Կարեազինի կողմից, Նախիջևանից ու Դարալագեազից անցան ընդհանուր յարձակման: Ամբողջ 6 օր Զանգեզուրի լեռներում որոտում էին թնդանօթներն ու զնդացիները: Առաջին օրերը թշնամին գրաւեց Խնածախ, Խոզնավար, Բայանդուր, Կոռնձոր գիւղերն ու Քաչալ Դաղը եւ սպառնում էր Գորիսին: Նոյ. 4-ին զանգեզուրցիները, Ա. Շահմազեանի հրամանատարութեամբ, կանգնեցրին թշնամու յառաջխաղացումը եւ կատաղի հակադրոհներով ու հարւածներով, նոյ. 6-ին, փախուստի մատնեցին ազրբէյջանեան բանակը, որը թողեց բազմաթիւ դիակներ, աւելի քան 150 դերի, մէկ թնդանօթ, 20 զնդացի եւ հարուստ աւար:

Աղբրէջանեան 2րդ ձիաւոր դունդը ամբողջապէս ոչնչացաւ: Զանգեզուրը, շնորհիւ իր զաւակների հերոսական ճիգերի, մի անգամ էլ փրկւեց մահացու վտանգից:

Զանգեզուրի դէպքերը ահագին յուզում առաջ բերին դուրսը: Գնդ. Հասկելի փոխանորդ գնդ. Ռէյը եւ բրիտանական ներկայացուցիչ Ուորդըրոպը շտապեցին պահանջել Հայաստանի ու Աղբրէջանի կառավարութիւններից՝ վերջ տալ արիւնհեղութեան եւ փոխադարձ համաձայնութեամբ լուծել Զանգեզուրի հարցը: Մինչ Հայաստանը անմիջապէս տւեց իր համաձայնութիւնը, Աղբրէջանը սկզբում բաւական անդիմող դիրք բռնեց. «Զանգեզուրում պատերազմական դործողութիւններ չկան Աղբրէջանի կառավարութեան կողմից, պատասխանեց գնդապետ Ռէյին վարչապետ Ուսուպրէգովը, Զանգեզուրը Աղբրէջանի անբաժան մասն է... Աղբրէջանի կառավարութիւնը հարկադրւած էր զինւորական օգնութիւն ուղարկել Ղարաբաղի ընդհանահապետին՝ կարգը վերականգնելու եւ հայ ապստամբների անիշխանական-բոլշևիկեան հրոսախմբերը ճնշելու նպատակով»: Սակայն, պարտութեան լուրը առնելուց յետոյ փութքսը բաւական իջաւ, եւ նոյն Ուսուպրէգովը փութաց ընդունել գնդ. Ռէյի առաջարկը՝ նոյ 20-ին, իր մօտ հանդիպում ունենալու Հայաստանի վարչապետի հետ:

Նոյեմբ. 20-ին տեղի ունեցաւ Խատիսեանի եւ Ուսուպրէգովի տեսակցութիւնը գնդ. Ռէյի առանձնասենեակում: Երկու կողմերի բանակցութիւնները յանգեցին նոյեմբ. 23-ի համաձայնութեան, ըստ որի՝

«1. Հայաստանի եւ Աղբրէջանի կառավարութիւնները պարտաւորւում են դադարեցնել տեղի ունեցող ընդհարումները եւ նոր ընդհարումների չդիմել:

2. Հայաստանի եւ Աղբրէջանի կառավարութիւնները համաձայնում են ձեռք առնել իրական միջոցներ բանալու եւ նորոգելու Զանգեզուր տանող ճանապարհները՝ խաղաղ երթեւեկի համար:

3. Հայաստանի եւ Աղբրէջանի կառավարութիւնները պարտաւորւում են լուծել բոլոր վիճելի հարցերը, մէջը լինելով եւ սահմանավէճերը, խաղաղ համաձայնութիւնների ճանապարհով, մինչեւ յաջորդ յօդաժամ նախատեսւած խորհրդաժողովի վճիռը: Այն դէպքում, երբ կարելի չլինի հասնել խաղաղ համաձայնութեան, երկու կողմերը պարտաւորւում են իրաւարար ընտրել մի չէզոք անձնաւորութիւն, որի վճիռը պիտի լինի պարտադիր երկու կողմերի համար էլ: Ներկայումս այդ անձը համարում է Միացեալ Նահանգների բանակի գնդ. Ջէյմս Մ. Ռէյը:

4. Հայաստանի եւ Աղբրէջանի կառավարութիւնները պարտաւորւում են իսկոյն եւ եթէ հաւասար թւով պատգամաւորներ նշանակել, չորեքշաբթի, նոյ. 20-ին, Բաղում դումարելիք խորհրդաժողովի համար, որը պէտք է տեղափոխւի Թիֆլիս դեկտ. 4-ին, ուր կը շարունակեն խորհրդաժողովի նիստերը, եթէ փոխադարձ համաձայնութեամբ պէտք չնկատուի այլ վայր փոխադրելու: Այդ խորհրդաժողովը պիտի քննէ բոլոր այն հարցերը, որոնք վէճ ու բախում են առաջ բերում երկու կառավարութիւնների միջեւ, եւ

լիազորութիւն կունենայ լուծել այդ հարցերը համաձայնութեան կամ իրաւարարութեան միջոցով:

5. Սոյն համաձայնութիւնը համարուած է իրական ստորագրութեան օրից եւ մնայուն ոյժ կը ստանայ երկու պետութիւնների խորհրդարանների վաւերացումից յետոյ:

Այս համաձայնութեամբ վերջ դրաւ Զանգեզուրի արիւնհեղութիւնը, որ քիչ մնաց պատճառ դառնար հայ-ազրբէջանեան պատերազմի: Ճիշտ է, կռիւները փաստօրէն շարունակուեցին, բայց այս անգամ արդէն նախայարձակը զանգեզուրցիներն էին: Նոյեմբերի վերջերին, դափանցիները, Երեւանից նոր հասած Գ. Նժդեհի գլխաւորութեամբ, մաքրեցին Օխշի չայի ապստամբ շրջանը: Դեկտեմբերի սկզբին մաքրուեցին Գեղւայ ձորի մօտ 40 թրքարնակ գիւղերը: Այդ գէպերը նորից բողոքի ու սպառնալիքի նիւթ դարձան գնդ. իւլի եւ Ուօրդրոպի կողմից: Ազրբէջանի կառավարութիւնը ցասկոտ հեռազրներ տւեց ու պատասխաններ ստացաւ, բայց կեանքը դնաց իր ճանապարհով. Զանգեզուրն այլեւս մաքրուած էր ներքին թշնամուց:

Թիւրքիայի եւ Ազրբէջանի միացման մէկ օղակն էլ Գողթն^{*)} դաւառակն է՝ հազիւ 20-25 գիւղ^{**)} ունեցող հայկական մի շրջան՝ կծկւած Ալանդեոյ ու Ղազանդէոյ բարձրաբերձ լեռների եւ Արաքսի միջեւ: Գողթնը եւ Արեւիքը (Մեղրի) զատուած են Ազրբէջանը Նախիջևանից. վերացնել մէջտեղից այս հայկական շրջանները՝ նշանակուած է բանալ ուղիղ ճանապարհ Բաղուի, Անգորայի եւ Պոլսի միջեւ: Ուստի, տարօրինակ չպիտի թւայ այն յամառութիւնը, որով թիւրք-ազրբէջանցիները, ամէն առիթով, աշխատում էին գրաւել Գողթնը:

Երբ, Բաթումի դաշնադրից յետոյ, թիւրքերը եկան Նախիջևան, ներանց առաջին գործը եղաւ Գողթնի նուաճումը. 1918 թ. յուլ. 25-ին թիւրք զօրքերը մտան Ագուլիս:

Օգոստ. 8-ին, կովկասեան իսլամական կառավարութեան կողմից Օրդուբաթ քաղաքի եւ շրջանի զինւորական կառավարիչ նշանակուեց թիւրքական բանակի սպայ Սալիլ բէյը, որը իր ձեռքի տակ ունէր 5-6 թիւրք սպաներ, 12 թնդանօթ, 20-22 զնդացիք եւ հազարի չափ տեղական թաթար զինւորներ: Օրդուբաթ հասնելուն պէս նա հրատարակեց հետեւեալ յայտարարութիւնը՝ ոռւսերէն եւ թիւրքերէն լեզուներով.

«Կովկասեան իսլամական կառավարութեան կողմից ես նշանակուած եմ Օրդուբաթ քաղաքի եւ շրջանի զինւորական կառավարիչ եւ Աստծու օգնութեամբ այսօրուանից ստանձնեցի իմ պարտականութիւնների կատարումը:

Կովկասեան իսլամական կառավարութիւնը ցանկանում է, որ իր բոլոր

*) Գողթան շրջանի գէպերը գրելիս՝ օգտուել եմ նաեւ Քոչարեանի ձեռագիր յուշերից եւ Ագուլիսի հաշտարար դատաւոր Յ. Տէր-Ամասեանի գեկուցումից:

**) Որից 10ը գտնուում են լեռնային շրջանում:

Հայատականները, առանց կրօնի եւ ազգութեան խտրութեան, ապրեն խաղաղ, անդորր կեանքով եւ արիւնհեղութիւն չլինի:

Մեր սահմաններում գտնուող հայ գիւղերը, եթէ կը ցանկանան հպարտակել մեզ, պէտք է յանձնեն զէնքերը, որովհետեւ բոլոր մահմետական գիւղերը, մինչեւ այժմ ենթարկւել են եւ ենթարկուած են հայերի յարձակման: Այն օրւանից, որ ես Նախիջեւանի շրջանում եմ, ամբողջ Անդրկովկասում, իմ հաւաքած ստոյգ տեղեկութիւններով, աւերած են 300 մահմետական գիւղեր, այն ինչ հայկական գիւղեր, միայն 3-ից մինչեւ 5:

Այսպէս, ուրեմն, փաստերը ցոյց են տալիս, որ հանգիստը եւ խաղաղութիւնը խանգարող հանդիսանում են ոչ թէ մահմետականները, այլ հայերը, որի պատճառով մենք, այսինքն՝ Կովկասեան Իսլամական կառավարութիւնը, չենք կարող կատարելապէս հաւատալ հայերին:

Զէնքերը յանձնող հայերը կը լինեն մեր թանգազին հպատակները, որոնց պատիւը, կեանքն ու զոյքը կը գտնւեն մեր հովանաւորութեան տակ. նրանց վերաբերմամբ ամենափոքրիկ ցոյցն իսկ չի թոյլատրի: Զէնքեր չյանձնող հայ գիւղերը կը համարւեն կառավարութեան թշնամի եւ նրանց դէմ ձեռք կառնւեն խիստ միջոցներ:

Շնորհիւ իրենց ճկուն բնաւորութեան, գողթնեցիք կարողացան զլուխ պահել «Իսլամական կառավարութեան» իշխանութեան տակ:

1919 թ. մայիսին, Նախիջեւանի գրաւումից յետոյ, Գողթնը դարձաւ նրա երեք գաւառներից մէկը՝ Ագուլիս կենտրոնով: Ընդհանահանդապետ Գ. Վարչամեանը Գողթնի գաւառապետ նշանակեց Աշոտ Մելիք-Մուսեանին, իսկ միլիցիապետ՝ երիտասարդ ու քաջ սպայ Մովսէս Գիւլնազարեանին: Սրանք նոր էին հասել իրենց պաշտօնավայրը, երբ տեղի ունեցաւ մահմետական ապստամբութիւնը Նախիջեւանում, եւ Գողթնը նորից կտրւեց Հայաստանից:

Օգոստ. 3-ին, Ա. Մելիք-Մուսեանն ու Մ. Գիւլնազարեանը, վերին Ագուլիսից, «Հայաստանի Խորհրդարանին, Հայաստանի կառավարութեան, Գորիսի, Ղափանի, Գենուաղի պետական ներկայացուցիչներին, Ազգային Խորհուրդներին եւ ի լուր համայն հայութեան արին հետեւեալ դիմումը.

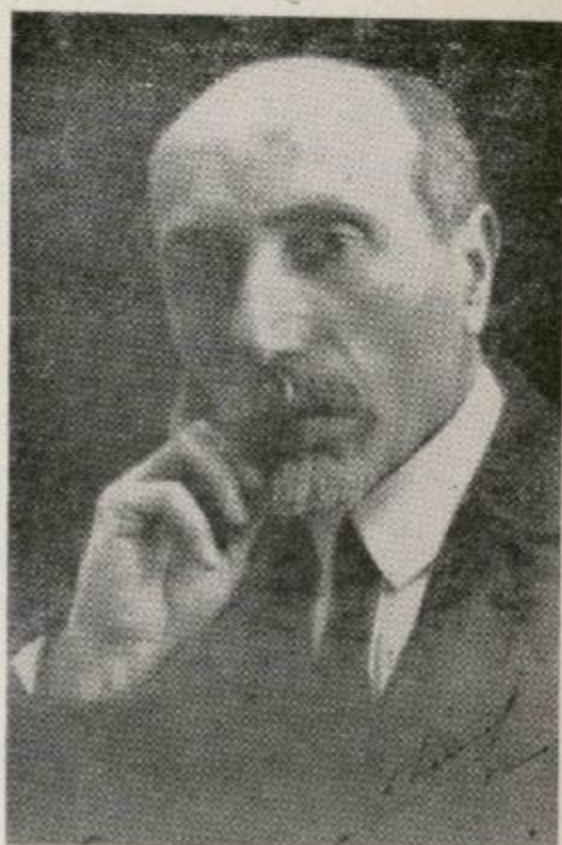
«Նախիջեւանն ընկաւ. շրջանի հայութեան բաւական խոշոր մասը սրի է քաշւած, Արաքսի մէջ նկատւած են մեծ թւով դիակներ: Նախիջեւանի մեր զօրքերը, ըստ թուրքական լուրերի, կոտորածից ազատւած հայութեան մը նացորդների հետ նահանջել են դէպի Դարալագեազ: Նոյն աղբիւրներից իմանում ենք, որ Նեհրամում հազարից աւելի հայ գերեալներ կան: Զուլֆայում ու Զուլայում խոշոր դէպքեր տեղի չեն ունեցել — ժողովրդի մեծագոյն մասը եւ մեր փոքրաթիւ զօրքը անցել են Պարսկաստան: Ազա եւ Դեր գիւղերը անվնաս դադթեցին Յզնա: Երնջակի ձորում, ահանատեսների պատմելով, տեղի են ունեցել սոսկալի կոտորածներ: Ղազանչիից ազատւել եւ Գողթն են ապաւինել մօտ 500 հոգի: Մի օր տեւող կռիւներից յետոյ Գեաղը, Փորաղաշտը եւ Շուռութը շատ քիչ զոհեր տալով՝ քաշւել են Գողթն:

Յուլ. 25-ից Գողթնում ուժեղ կռիւներ են տեղի ունեցել: Վերին գիւղերում (Փառակա-Բիստ) յաջողութիւններն առ այժմ մերձեց կողմն են:

ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

1. ԹԱԳԷՈՍԵԱՆ

ԲԺ. Յ. ՏԷՐ - ԴԱԽԹԵԱՆ

ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱԽՈՐԵԱՆ

ԴՐ. Ա. ԱՐԵՂԵԱՆ

Տանակերտը 8 օր է պաշարման վիճակի մէջ է. այստեղ տեղի են ունենում դիրքային անընդհատ կռիւներ: Պաշարւած կարելի է համարել վերին եւ ներքին Ազուլիսները: Թուրքերը խոշոր պատրաստութիւններ են տեսնում մաքրելու Գողթնը հայութիւնից: Ժողովուրդը աննկարագրելի նեղութեան մէջ է հացի կողմից: Արտաքին աշխարհից կտրւած ենք բառի ամենալայն իմաստով: Մի քանի անգամներ սուրհանդակներ ենք ուղարկել Գենուազ օդ-նութիւն եւ լուր ստանալու համար, բայց մինչեւ օրս չեն վերադարձել: Գողթնը լքւած իր հարադատներից եւ կտրւած արտաքին աշխարհից, իր անելիքների մասին ճիշտ հաշիւ տալ իրեն չի կարող: Ապաւինել թուրքերի ողորմածութեանը՝ ներկայ հանգամանքներում անհնարին է: Ի սէր Աստծոյ, ցոյց տւէք մեզ փրկութեան ճանապարհ: Սեփական միջոցներով ամենաշատը 10-15 օր եւս հաղիւ կարողանանք պահպանել ներկայ դրութիւնը: Սարսա-փելի չէ մահը... երկրորդ տարին է, որ մենք արդէն հաշտւել ենք այդ մտքի հետ: Գողթնը կը մեռնի հերոսի մահով, սակայն, թո՛ղ ամբողջ աշխարհը իմանայ, որ այս անգամ մեզ մահուան դուռ հասցնողը Երեւանի մեր կռա-վարութիւնն է: Փրկւած է Գողթնը, եթէ մօտ օրերում դոնէ 400 սրտցաւ զին-ւոր մեզ օգնութեան հասնի»:

Յուսահատի ճիշ էր այս: Գողթնում չգիտէին, որ Երեւանը ինքն էլ օրհասական ժամեր էր ապրում եւ նոյնպէս ճշալով՝ օգնութիւն սպասում ար-տաքին աշխարհից:

Բայց եւ այնպէս, կռուավարութիւնը շտապեց կազմակերպել Գողթնի օգնութեան գործը. մի կողմից նիւթական միջոց ու պարէն փութացրեց, միւս կողմից՝ յանձնարարեց Գ. Նժդեհին ու բաշղառնեցի յայտնի խմբապետ Ղազար Քոչարեանին կազմել մի զօրամաս՝ Գողթն ուղարկելու համար: Մի քանի շաբաթից զօրամասը արդէն պատրաստ էր, եւ սեպտ. 4-ին, Ղազարի հրամանատարութեան տակ, դուրս եկաւ Երեւանից ու հոկտ. 2-ին, Դարա-լագեազի ու Զանգեզուրի վրայով, հասաւ Գողթն:

Տխուր էր այնտեղի կացութիւնը: 6 լեռնային գիւղերը միայն մնացել էին ազատ, միւսները կամ տեղահանւել ու կոտորւել էին, կամ ապրում էին ջարդի մղձաւանջի տակ: Ազատ մնացած գիւղերն էին Բիստ, Ալահի, Նասըր-ւազ (Մեսրոպաւան), Փառակա, Յընա եւ Ռամիս, որոնք գտնւում էին պա-շարւած վիճակում: Ազուլիսները համակերպւել էին թրքական իշխա-նութեան, հեռացրել էին իրենց միջից կուռղ ուժերը եւ դրանով էին ուզում պահել իրենց գոյութիւնը: Տիրում էր պարէնի անասելի տաղնապ. յարաբե-րութեան եւ մթերք ստանալու միակ ճանապարհը Ղափուչուխի լեռնանցքն էր՝ 12,853 ոտք բարձրութեամբ, այն էլ վտանգւած էր Օխչի ձորի ապստամբ թուրքերի կողմից:

Հայկական զօրքերի ժամանումը բարձրացրեց ժողովրդի տրամադրու-թիւնը: Ղազարը Մովսէս Գիւլնազարեանի եւ տեղական ուժերի գործակցու-թեամբ կազմակերպեց շրջանի ինքնապաշտպանութիւնը — 7-800 կուռղներ, 2 թնդանօթ, 6 գնդացի, — եւ այնուհետեւ Գողթնը ո՛չ միայն զիմացաւ թրքական յարձակումներին, այլ եւ ինքն էլ դարձաւ նախաձեռնարկ: Նոյեմ-

բերի կէսերից սկսեցին անվերջ կռիւներ գողթնեցիներէ եւ թուրքերի միջեւ. նոյժբ. 12-ին թշնամին առաջ խաղաց Բիստի վրա ու յետ չարտւեց. նոյեմ. 25-ին թուրքերն աւելի մեծ ուժերով, երկու զօրասիւնով, յարձակեցին Բիստի, Ալահիի ու Մեսրոպաւանի եւ Ռամիսի վրա: Տեղի ունեցան տաք կռիւներ. թշնամին պարտւած՝ դիմեց խուճապային փախուստի՝ հայերի ձեռքը թողնելով առատ աւար, գերիներ ու մի դրօշակ:

Իր վրէժը, սակայն, մի ամիս յետոյ լուծեց Վերին Ագուլիսից: Օխչի ձորի ու Գեղւայ ձորի աւերից յետոյ, Օրդուբաթի ու Նախիջևանի թրքութիւնը, կազմակերպեց Ագուլիսների թալանն ու կոտորածը: Մանրամասնութիւնները Երեւան հասցրեց Գողթնի հաշտարար դատաւոր Յ. Տէր-Անտոնեանը, որի պատմութիւնը նիւթ ծառայեց բազմաթիւ բողոքների ու հեռագրների փոխանակութեան Հայաստանի եւ Ադրբէյջանի կառավարութիւնների միջեւ:

Դեկտ. 18-ին Օրդուբաթի եւ չրջանի գինւած թուրքերը յարձակեցին ու սկսեցին թալանել Ներքին Ագուլիսը: Ազգաբնակչութիւնը թողնելով իր ամբողջ ունեցւածքը՝ փախաւ Վերին Ագուլիս: Վերջինիս ներկայացուցիչները դիմեցին Օրդուբաթ, թիւրքական հրամանատար Էդիֆ բէյին՝ խնդրելով ապահովել հայերի կեանքը: Էդիֆ բէյը անձամբ եկաւ Վ. Ագուլիս ու խոստացաւ անհրաժեշտ միջոցները ձեռք առնել Ագուլիսի պաշտպանութեան համար: Սակայն, չրջակայքում հետզհետէ սկսեցին հաւաքւել թրքական զինւած խմբեր: Ագուլեցիների դիմումների վրա՝ Էդիֆ բէյը հանգստացնում ու երդում էր անվերջ, թէ հայերի գլխից մի մազ անգամ չի վնասւի:

Դեկտ. 25-ին Վ. Ագուլիս եկան Օրդուբաթի չէյխն ու դաւառապետ Թայիրովը: Սրանց հասնելուց մի ժամ յետոյ, քաղաքում լսեց հրացանաձողութիւն եւ աղմուկ. թուրք զինւած խուժանը թալանում ու կոտորում էր հայերին: Վառուց Սարգիս Հախնազարեանի տունը, եւ հրդեհը սկսեց տարածւել: Հայերը չէյխի առաջնորդութեամբ փոխադրւեցին թրքական թաղը: «Գիշերը, պատմում է Տէր-Անտոնեանը, հրդեհը բռնեց ամբողջ քաղաքը, եւ քաղաքում խրախճանք էր կատարւում: Առաւօտեան դաւառապետ Թայիրովը յայտարարեց, որ ինքը գնում է Օրդուբաթ՝ դիմաւորելու համար Խալիլ փաշային, որը, իբր թէ, մեկնում է Պարսկաստան: Եւ ասաց, որ այնտեղից կը յայտնէ, թէ՞ ո՞ւր պէտք է ուղարկել հայ գաղթականներին՝ հայկական Յղնա գիւղը, թէ՞ Պարսկաստան: Նրա գնալուց յետոյ, ժամը 12-ի մօտերը, յայտարարեց, որ կարգադրութեան համաձայն, հայերը պիտի ուղարկւեն Յղնա եւ որ նրանց ուղեկցելու է ինչ որ մի Սաթթար (Դոնիս գիւղացի, յայտնի աւազակ, տաժանակիր աշխատանքից փախած): Ազգաբնակչութիւնը երբ որ իմացաւ, սարսափահար եղաւ. դիմեց Էդիֆ բէյին, որ ինքը ուղեկցէ հայերին: Բայց Էդիֆ բէյը պահել էր սենեակում ու խուսափում էր հայերից: Ես վազեցի ոստիկանապետ Մուշիեւի մօտ (15 տարի առաջ եղել էր իմ գրադիրը), որը պահեց ինձ իր մօտ: Երբ բնակիչները մըտրակներով դուրս քչեցին, ես լսեցի հրացանաձողութիւն, ոչ թէ անկարգ, այլ համազարկերով: Համազարկերը շարունակւեցին մօտ երկու ժամ: Ո՛չ մի կասկած չկար, որ համազարկերը տրւում էին կատարելապէս կազմա-

կերպւած զօրամասերի կողմից: Երբ համազարկերը լռեցին, իմ պահած սենեակը բերին 30-ի չափ զեղեցիկ հայուհիներ՝ օրիորդներ ու տիկիներ: Սկսեցին սենեակ մտնել ոստիկանապետ Մուշիկեւը, նախկին տանուտէր վահար էֆէնտին, Սաթթարը եւ ուրիշներ, որոնք մէկ-մէկ երկու-երկու ընտրում ու դուրս էին տանում զեղեցիկ հայուհիներին՝ նախօրօք խլելով նրանց մօտի զարդեղէններն ու դրամը: Դուրս տարած հայուհիներին բռնաբարում էին հարեւան սենեակում: Նոյն սենեակում, մահճակալի տակ, պառկած էր թալանւած Սարգիս Մարխանեանը, որի կնոջ ու երկու պաւակներին սպանել էին հէնց իր աչքի առջեւ: Նրա խորհուրդով, մենք դուրս եկանք յետեւի դռնից — ոչ ոք չէր հսկում, ամենքը զբաղւած էին բռնաբարութիւններով — եւ այդիների միջով հասանք աւերակ Դանակերտ գիւղը ու այստեղից էլ Յղնա ու Զանգեզուր, որտեղից ես եկայ Երեւան: Ես ինքս տեսայ, թէ ինչպէս թալանին ու սպանութիւններին մասնակցում էին տեղական թուրքերը, որոնցից կարող եմ տալ վաճառականներ Համզայի, Հիւսէյին Կուլիի, Իբրահիմի եւ ուրիշների անունները: Կոտորածն ունէր բոլորովին կազմակերպւած բնոյթ: Անկասկած, նախաձեռնութիւնը բխում էր բարձր իշխանութիւնից, իսկ թալանին ու կոտորածին մասնակցում էր տեղական պաշտօնէութիւնը: Ի հարկէ, եթէ իշխանութիւնը կամենար, ո՛չ թալան կը լինէր եւ ո՛չ կոտորած»^{*)}

Ազուլիսի կոտորածը մեծ հարւած էր հայ ժողովրդի համար, եւ հասկանալի է այն յուզումն ու ցասումը, որ առաջ բերեց հայկական բոլոր շրջաններում: Լուրը Երեւան հասաւ դեկտ. 29-ին, Գորիսից: Երկու օր յետոյ, դեկտ. 31-ին, հնդկաեւրոպական հեռագրագծով հեռագիր ստացւեց Թաւրիզից, թէ՛ «Քարտէսի վրա Ազուլիսն այլեւս զոյութիւն չունի. Ներսէս եպ.»: Յուն. 4-ին Մելիք-Թանգեան եպ. —ը հաղորդեց, թէ՛ «Ամենքը կոտորւած են: Մանրամասնութիւնները թոյլ չեն տալիս»:

Նոյն օրերին Հայաստանի կառավարութիւնը Բազուից էլ տեղեկութիւն ստացաւ, որ այնտեղ արտ. դործ. նախարարի օգնական Խան Թեքինըսկիի նախաձեռնութեամբ յատուկ խորհրդակցութիւն է դումարւել, որին մասնակցել էին եւ Ուսուպրէզովն ու Խան Խոյսկին եւ որտեղ մշակւել էր Հարաւային Զանգեզուրը, Գողթնը, Օրդուրաթն ու Նախիջևանը Աղբրէջանին ու Թիւրքիային հաւատարիմ մարտական մահմետական տարրերով բնակեցնելու եւ այդ նպատակով, առաջին հերթին, «Նախիջևանի շրջանի հարաւային մասը հայ տարրից մաքրագործելու» ծրագիրը: Ազուլիսի կոտորածը այս ծրագրի սկզբնական քայլն էր. Ներքին Ազուլիսում կոտորւեց մօտ 400 մարդ, Վերին Ազուլիսում 1000: Ողջ մնացին միայն մի քանի տասնեակ կանայք ու օրիորդներ, որոնք նւէր տրւեցին թիւրք սպաններին ու կոտորածի զեկավարներին. այսպէս, վաճառական Փանեանի 16 ամեայ զեղեցկուհի աղջիկը բաժին հասաւ Էդիֆ բէյին:

Հայաստանի կառավարութիւնը ստացւած տեղեկութիւնները օրը օրին

^{*)} Տե՛ս Զանգեզուրի ու Գողթնի «Գործ»-ը Հ. Հ. Պատմափութեամբ դիւանում:

Հաղորդեց զնդ* Հասկելին ու դաշնակիցների ներկայացուցիչներին եւ բողոքներ ուղարկեց Բագու: Ազրբէջանի կառավարութիւնը սկզբում ուրացաւ եղելութիւնը, ապա հետագրեց, թէ՛ «լուրերը չափազանց մեծացած են» եւ, ի վերջոյ, յունւ. 23-ին միայն, Հայաստանի կառավարութեան վրձնական մերկացումների ու բողոքների տակ, ստիպւած եղաւ ընդունել փաստը, որը, սակայն, արդարացնում էր նրանով, որ կոտորածը եղել է էջմիածնի, Երեւանի ու Զանգեզուրի շրջաններից հայերի ձեռքով քշւած մահմետական գաղթականների կողմից:

Հայկական բողոքները իրական դարձան չհասցրին եւ Հասկելից ու դաշնակից ներկայացուցիչներից. նրանք սահմանափակեցին միայն ցաւակցութիւններով, պաշտօնական նկատողութիւններով, խորհուրդներով ու սաստումներով եւ գործնական միջամտութիւնից խուսափեցին. երկու գիւլ էր աւերւել, 1000—1500 մարդ էր կոտորւել — արժէ՞ր դրա համար աշխարհ իրար խառնել...

Գողթնեցիք իրենք, սակայն, այլ կերպ էին մտածում: Կոտորածի լուրն առնելուն պէս՝ Ղազարի մարտական ուժերը շարժման մէջ դրւեցին,*) եւ դեկտ. 27-ին, փոխվրէժի զայրոյթով լեցւած, յարձակեցին Փառակայից 3 վերստ հեռու գտնւող Բլաւ աւազակարարոյ թուրք գիւղի վրա, գիւերային գրոհով գրաւեցին ու ոչնչացրին նրան: Ու այնուհետեւ ամիսներ շարունակ, անընդհատ յարձակումներ էին գործում շրջակայ մահմետականութեան վրա՝ ահ ու սարսափի մատնելով, մանաւանդ օրդուբաթցիներին: Փոխվրէժը օրդուբաթցիներից՝ դարձաւ Գողթնի ազատ մնացած վեց գիւղերի ողբերգութեան աղբիւրը: Նոյն նպատակի համար քայլեր էին առնւում եւ Ղափանում Գ. Նժդեհի կողմից: Մի քանի ամիս յետոյ, Ազուլիսի վրէժը լուծւեց:

*) Հէնց ազուլեցիների պահանջով իմֆնապաշտպանական ուժերի ազդեցութիւնը չէր տարածւում Ազուլիսների վրա. այդ ձեւով յայտ ունէին մեզմեկ քուրքերին եւ արժանաւոր մրանց բարեհաճութեամբ: Բնորոշ է, որ այստեղ էլ առաջին սպանուողը եղան այսպէս կոչւած «քրքաւէր» հայերը:

ԱՐՏԱՔԻՆ ԵՒ ՆԵՐՔԻՆ ՃԻԳԵՐ

Որքան եւ ծանր լինէին թիւրք-ազրբէջանեան դաւերի հետեւանքները Հայաստանում, այնուամենայնիւ, անզօր էին կանգնեցնելու երկրի կենսական ուժերի զարգացումը. Հայ Ժողովուրդը մի ձեռքով պայքարում էր դաւադրութիւնների դէմ, միւս ձեռքով՝ վերաշինում ու կարգաւորում իր նորաստեղծ պետութիւնը: Հերոսական ճիգ, սիլիֆեան աշխատանք թափեց նա, որ ապարդիւն չկորաւ: 1919 թ. տարւայ ընթացքում Հայաստանը ո՛չ միայն չխորտակեց մահմետական գրոհից, այլ եւ մի շարք վայրերում տեղի չէին ունենում հակահարձակներ եւ ունեցաւ աչքի ընկնող գործունէութիւն արտաքին ու ներքին կեանքի ասպարէզներում: Արտաքին ասպարէզում, Հայ-վրացական պատերազմի դադարելուց անմիջապէս յետոյ Եւրոպա մեկնեց Հայաստանի պատւիրակութիւնը՝ Հայկական խնդիրը Հաշտութեան Վեհաժողովին ներկայացնելու համար: Փետրւար 4-ին Ա. Ահարոնեանը արդէն Փարիզում էր, ուր Հայկական պահանջները արդէն վերջնական ձեւակերպում էին ստացել Ազգ. Պատւիրակութեան կողմից: Այդ պահանջները չէին համապատասխանում Երեւանում մշակած պայմաններին. Երեւանում որոշւել էր Վեհաժողովից պահանջել չորս վիլայէթների հողամասերից բաղկացած Հայաստան՝ ելքով դէպի Սեւ ծով, Ազգ. Պատւիրակութիւնը գծել էր ծովից-ծով Հայաստան՝ Մերսինից մինչեւ Շուշի: Եւ այդ էլ ոմանց քիչ էր թւում: Գաղութաւայ մտայնութիւնը Ա. Ահարոնեանին էլ հարկադրեց տալ իր ստորագրութիւնը Ազգ. Պատւիրակութեան մշակած ծրագրին, եւ փետր. 12-ին, երկու պատւիրակութիւնների նախազանչների ստորագրութեամբ, Հայկական պահանջները ներկայացեցին Հաշտութեան Վեհաժողովին:

Հայերը պահանջում էին՝

1. Ճանաչումը Հայկական անկախ պետութեան, որ պիտի բաղկանար 1) Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիւրի, Խարբերդի, Սեբաստիայի, Կարինի եւ Տրապիզոնի 7 վիլայէթներից՝ դուրս ձգելով Տիգրիսի հարաւակողմը եւ Օրդու—Սեբաստիա գծից դէպի արեւմուտք գտնւող չրջանները. 2) Կիլիկիայի չորս սանջակները՝ Մարաշ, Սիս, Ջեբել—Բերեքէթ եւ Ադանա՝ Ալեք-

սանդրեթով հանդերձ. 3) Կովկասի Հայկական Հանրապետութիւնը՝ Երեւանի ամբողջ նահանգը, Թիֆլիսի նահանգի հարաւային մասը, Ելիզաւետպոլի նահանգի հարաւ-արեւմտեան մասը, Կարսի նահանգը՝ բացառութեամբ Արդահանից հիւսիս գտնուող շրջանի:

2. Հայկական պետութիւնը դրւի դաշնակից պետութեանց եւ Միացեալ Նահանգների կամ Ազգերի Լիգայի հոգատարութեան տակ:

3. Հաշտութեան Վեհաժողովի կողմից պէտք է մասնաւոր մանդատ տրւի պետութիւններից մէկին, որն իր օժանդակութիւնը պիտի ընծայի Հայաստանին՝ փոխանցման մի ժամանակաշրջանի համար: Այդ պաշտօնն ըստանձնող պետութեան ընտրութիւնը պիտի լինի համախորհուրդ Հայկական Համագումարի հետ, որ այժմ գումարւած է Փարիզում եւ որը ներկայացնում է ամբողջ հայ ազգը: Մանդատի տեւողութիւնը լինելու է առնւազն 20 տարով:

4. Հատուցում ջարդերի, տարագրութեանց, յափշտակութեանց եւ աւերումների պատճառած վնասների: Հայաստանը պատրաստ է իր բաժինը ստանձնելու օսմանեան նախապատեւազմական պարտքից:

5. Մանդատ առնող պետութիւնը պէտք է ստիպէ թիւրքերին՝ պարպել հայկական հողերը, ձեռնարկէ բնակչութեան ընդհանուր ղինաթափութեան, պատժէ ջարդարարներին ու հայերի վերաբերմամբ անիրաւութիւն գործողներին, երկրից հեռացնէ կարգը խանգարող տարրերին, իրենց տեղերն ուղարկէ մուհաջիրներին եւայլն: «Հայկական ծագում ունեցող իւրաքանչիւր անհատ, որ հաստատուել է կամ բնիկ դարձել օտար երկրում, պէտք է լինի ազատ հինգ տարւայ ընթացքում ընտրելու նոր հպատակութիւն թէ՛ իր եւ թէ՛ իր անչափահաս զաւակների անուամբ եւ դառնայ հայ քաղաքացի՝ նախապէս գրաւոր կերպով տեղեկացնելով երկու երկրների ձեռնհաս իշխանութիւններին»:

Այս պահանջները կազմեցին հայ քաղաքական շրջանների հետապնդման եւ հայ ժողովրդի ոգեւորութեան առարկան: Գործնականօրէն հաշի առնւեցին նրանք միայն մի տարի յետոյ, երբ Վեհաժողովի սեղանի վրա եկաւ Օսմանեան կայսրութեան հարցը: Երկու պատւիրակութիւնների դերը եղաւ մտքեր պատրաստել այդ ուղղութեամբ եւ Վեհաժողովի շրջանակներում ու պետութիւնների մօտ դիմումներ կատարել յօդուտ հայկական պահանջների:

Հայկական պատւիրակութիւնները առանձնապէս մեծ ճիգ էին թափում՝ հայկական հարցով հետաքրքրելու Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները, որոնց ներկայացուցիչները Վեհաժողովում եւ յատկապէս ինքը, նախագահ Վիլսոնը սրտին մօտիկ էր ընդունում հայերին ու տրամադրութիւն ցոյց տալիս ստանձնելու Հայաստանի մանդատը: Եթէ որեւէ մէկ մանդատ ընդունելու լինի, Ամերիկան առաջինը կընդունէ Հայաստանի մանդատը, — այս էր ամերիկացիների բանաձեւը: Եւ, անշուշտ, Վիլսոնեան շրջանակը կը կամենար, որ Ամերիկան լինի Հայաստանի հոգատարը, եւ ինչո՞ւ միայն

Հայաստանի. գուցէ եւ Անդրկովկասի եւ ողջ Փոքր-Ասիայի: Հայկական «ծովածաւալ կայսերապաշտութեան» մէջ, ինչպէս կ'ծու կերպով հեղնում էր ֆրանսական կիսապաշտօնական «Թան»-ը, քիչ տեղ չէր բռնում եւ Վիլսընեան ներշնչումը՝ ուղղակի կամ անուղղակի:

Նախագահ Վիլսընի նախաձեռնութեամբ, 1919 թ. յունւ. 30-ին Վեհաժողովը վճռեց ազատել Հայաստանը եւ նշանակել հոգատար (մանդատէր): Մարտ 20-ին դարձեալ Վիլսընի առաջարկութեամբ Վեհաժողովը որոշեց Մերձաւոր Արեւելք ուղարկել Ամերիկայի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի եւ Իտալիայի ներկայացուցիչներէից բաղկացած մի յանձնախումբ՝ քննելու համար օսմանեան կայսրութիւնից անջատելիք երկրամասերի վիճակը եւ ժողովուրդներու կարիքները: Փաստօրէն գնացին միայն Ամերիկայի ներկայացուցիչները՝ Քինդն ու Քրէյնը. միւս կառավարութիւնները ներկայացուցիչ չնշանակեցին: Քինդի ու Քրէյնը հարցաքննութիւն կատարեցին Պոլսում յունիս 10-ից մինչեւ յուլ. 21 եւ եկան այն եզրակացութեան, որ նախկին օսմանեան կայսրութիւնից պէտք է կազմել 3 նոր պետութիւն՝ Հայաստան, Թիւրքիա եւ Պոլիս, որոնցից իւրաքանչիւրը առանձին-առանձին եւ բոլորը միասին պէտք է յանձնեն մի պետութեան հոգատարութեան (մանդատ): Մասնաւորապէս դժւար էր երեւում Հայաստանի հոգատարութիւնը, որի ստանձնումը պայմանաւորում էր նրանով, որ Պոլիսն ու Թիւրքիան էլ դրեն միեւնոյն պետութեան հոգատարութեան տակ: Իրենց տեղեկագրում Քինդն ու Քրէյնը առաջարկում էին, որ Հայաստանի, Թիւրքիայի եւ Պոլսի մանդատը տրւի Ամերիկային:

1919 թ. ամառը նախագահ Վիլսընը մի նոր յանձնախումբ ուղարկեց Առաջաւոր Ասիա՝ քննելու համար մանդատի պայմանները: Հմուտ մասնագէտների բաղմամբով մի առաքելութիւն էր այդ զօրավար Հարրորդի ղեկավարութեամբ: Առաքելութիւնը իր քննական պտոյտը սկսեց Պոլսից, անցաւ Կիլիկիա, Հիւսիսային Սիւրիա, Տիգրանակերտ, Խարբերդ, Սըլազ, Երզնկա, Կարին, Կարս: Ամէն տեղ հարցաքննեց ազգաբնակչութեան ներկայացուցիչներին, յարաբերութեան մէջ մտաւ տեղական իշխանութիւնների հետ, հաւաքեց պատմական, ազգագրական, տնտեսական, քաղաքական, բնաշխարհագրական, մշակութային, ռազմագիտական եւ այլ կարգի տեղեկութիւններ: Սըլազում զօր. Հարրորդը տեսակցութիւն ունեցաւ Մուստաֆա Քեմալի հետ, որը նոր էր ձեռնարկում «Միլլի» շարժման: Հարրորդի ասելով՝ Քեմալը խնդրել է յայտնել Հայաստանի կառավարութեան որ այս վերջինը ձեռք քաշէ մեծ պետութիւններից եւ անմիջական համաձայնութեան գայ Թիւրքերի հետ:

Հարրորդի առաքելութիւնը, Կարսից, Կաղզւան—Կողբ—Սուրմալուի ճանապարհով հասաւ Երեւան եւ ջերմ ընդունելութիւն գտաւ կառավարութեան ու ժողովրդի կողմից: Առաջուց արդէն ուղարկւած էին ընդարձակ հարցացուցակներ, եւ կառավարութիւնը պատրաստել էր պահանջւած նիւթը: Տեղի վրա էլ Հարրորդն ու իր ընկերները կատարեցին մանրակրկիտ քննութիւն եւ նոյն ջերմութեամբ ճանապարհ դրեցին դէպի Թիֆլիս: Այս-

տեղից անցան Բազու և սեպտ.ի վերջերին մեկնեցին Փարիզ, որտեղից զօր. Հարրորդը «Մարթա Վաշինկթըն» նաւով վերադարձաւ Ամերիկա եւ նաւի վրա էլ պատրաստեց իր տեղեկագիրը՝ ստորագրւած 16 Հոկտ. 1919 թ.*):

Այդ տեղեկագրի մէջ զօրավար Հարրորդը խտացրել էր երեսուն օրւայ ճամբորդութեան ընթացքին հաւաքած տեղեկութիւններն ու հանած եզրակացութիւնները: Շատ էլ մխիթարական չէին նրանք հայերի համար: Նա պնդում էր, որ ծրագրւող Հայաստանում հայերը երբեք մեծամասնութիւն չեն կազմել, իսկ այժմ՝ եւս առաւել, որ հայ ժողովուրդը օժտւած է դրական յատկութիւններով, բայց չգիտէ յարմարել իր շրջապատին: Հայերը պէտք ունեն արտաքին հոգատարութեան, եւ Միացեալ-Նահանգները պէտք է ընդունեն հոգատարութիւնը, բայց ո՛չ միայն Հայաստանի: Հարրորդը առաջարկում էր միացնել ամբողջ Թիւրքահայաստանը, Անատոլիան, Պոլիսը, Թրակիան եւ Անդրկովկասը մէկ մանդատի տակ: Այդ դէպքում Ամերիկան կարող է ստանձնել հոգատարութիւնը: Յօդուտ մանդատն ընդունելու Հարրորդը բերում էր 14 հիմք, ընդդէմ՝ 13: Մի եզրակացութիւն, որ, ի հարկէ, ոչնչով չէր կարող ուժեղացնել Վիլսոնի դիրքը եւ, ընդհակառակը, ջուր էր լեցնում վիլսոնեան քաղաքականութեան թշնամիների ջրաղացին:

Եւրոպայում արւած քայլերին զուգընթաց՝ Հայաստանի կառավարութիւնը աշխատում էր հարեւանների հետ էլ համակեցութեան եթէ ոչ լաւագոյն, գէթ տանելի ձեւեր ստեղծել: Այս նպատակով կատարւում էին մասնաւոր տեսակցութիւններ, տեսակէտների դրաւոր փոխանակութիւններ, խորհրդաժողովներ եւայլն: Այս ուղղութեամբ մասնաւորապէս եռանդուն գործունէութիւն էին ցոյց տալիս Հայաստանի Հանրապետութեան Բազուի դիւանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բէզզադեանը եւ Թիֆլիսի ներկայացուցիչ Լ. Եւանդուլեանը՝ երկուսն էլ յարգւած, ձեռնհաս եւ ազդեցիկ գործիչներ, որոնց ներկայութիւնը Թիֆլիսում ու Բազուում, մանաւանդ Տ. Բէզզադեանի հմուտ ներկայացուցչութիւնը խոշոր օգուտներ էր բերում Հայաստանին: 1919 թւի վերջերին Լ. Եւանդուլեանը**), հիւանդութեան պատճառով, պաշտօնից հրաժարւեց, եւ նրա տեղը անցաւ Տ. Բէզզադեանը,

*) Այս տեղեկագիրը հրատարակեց 1920 թւին Ամերիկեան լիբրարայի կողմից: Բացի տեղեկագրից առաքելութիւնը կազմել էր եւ 12 մասնագիտական տեսութիւններ. 1) Քաղաքական գործօններն ու խնդիրները. 2) Թիւրքիայի եւ Անդրկովկասի կառավարութիւնը. 3) Թիւրքիայի եւ Անդրկովկասի պետական եւ մասնաւոր ֆինանսները. 4) Նոյն երկրների առեւտուրն ու արդիւնաբերութիւնը. 5) Հանրային առողջութիւնն ու առողջապահութիւնը. 6) Ազգաբնակչութիւնը, արդիւնաբերութեան յատկութիւնները, կենցաղը. 7) Կլիման, բնական հարստութիւնները, անասնաբուծութիւնը, երկրագործութիւնը. 8) Աւարահագրութիւնը, հանքային գործը եւ սահմանները. 9) Մամուլը Թիւրքիայում եւ Անդրկովկասում. 10) Մանդատատիրոջ զինուորական անելիքները. 11) Հաղորդակցութեան միջոցները Փոքր-Ասիայում եւ Անդրկովկասում. 12) Կենսագրութիւններ:

**) Լ. Եւանդուլեանը վախճանեց 1920ին: Նա Թիֆլիսի հայ բուրժուական մտաւորականութեան լաւագոյն դէմքերիցն էր՝ զարգացած ու կենցաղագէտ, որ վրացիների ու եւրոպացիների մէջ ունեցած իր ազդեցութեամբ եւ օտարների շրջանում վայելած յարգանքով՝ Հայաստանը ներկայացնում էր վայել արժանապատուութեամբ:

ԽՈՐՀՐԳԱՐԱՆԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

ՏԻԿ. ՊԵՐՃՈՒՀԻ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

ՏԻԿ. Դ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ

ԽՈՍՐՈՎ. ՊԱՊԱՅԵԱՆ

ՀՄ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

խակ վերջինիս փոխարինեց խորհրդարանի անդամ Մարտ. Յարութիւնեանը:

Պէտք է այստեղ արձանագրել — յարգանքով ու երախտագիտութեամբ — եւ ա՛յն անգնահատելի ծառայութիւնը, որ մատուցանում էր Հայաստանին վերջին երեսնամեակի հայ ամենախնայաւորագոյն զործիչներից մէկը՝ Ստ. Մամիկոնեանը՝ Մոսկւայի Հայկական Կոմիտէի համբաւաւոր նախագահը: Նաեւ մի ուրիշ վաստակաւոր զործիչ՝ Սմբ. Խաչատրեանը, զրեթէ մշտական պատուիրակներն էին հայկական կառավարութեան՝ Թիֆլիսում գումարւող խորհրդաժողովներին: Նա իր պաշտօնը կատարում էր առանձին սիրով ու ձեռնհասութեամբ: Անձնէր հայրենասէր, զարգացած եւ իմացական հարուստ կարողութիւններով օժտւած գործիչ, ուժեղ ու հետեւողական կամքի տէր՝ նա կարողանում էր հայկական շահերը պաշտպանել այնպէս, ինչպէս չէր կարողանում ուրիշ ո՛չ մէկը իր միջավայրում: Ստ. Մամիկոնեանը ամբողջ կեանքում մնաց հաւատարիմ իր զաղափարներին եւ հայրենասէրի դառն բաժակը քամեց մինչեւ վերջին ժրուրը: Մեռաւ Թիֆլիսում, յետին աղքատութեան մէջ՝ մերժելով նիւթական աջակցութիւնը հայ բոլշեւիկների, որոնց համարում էր, թիւրքերից յետոյ, հայ ժողովրդի վատթարագոյն թշնամին:

Հեշտ բան չէր Հայաստանի շահերի ներդաշնակումը հարեւանների հետ: Ո՛չ միայն սահմանային ու գործնական ուրիշ խնդիրներ էին բաժանում հայերին ազրբէջանցիներից ու վրացիներից, այլ եւ միջազգային քաղաքականութեան գնահատութիւնը, օրէնսդրութեան խնդիրը, Կովկասի ապագայի ըմբռնումը եւ այլն: Մինչ հայերը իրենց ազգային պահանջների գոհացումը որոնում էին դաշնակիցների յաջողութեան եւ Թիւրքիայի քայքայման մէջ, կովկասեան մահմեդականները դժբախտութիւն էին համարում Թիւրքիայի պարտութիւնը եւ ամէն կերպ աշխատում էին ուժեղացնել նրա աղղեցութիւնը Կովկասում: Մինչ, միւս կողմից, ազրբէջանցիներն ու վրացիները անվերապահ կռիւ էին յայտարարել հիւսիսին՝ խորհրդային թէ կամաւորական Ռուսաստանին, առհասարակ, ռուսութեան, հայերը դեռ հոգով Ռուսաստանի հետ էին, բնազդօրէն Ռուսաստան էին որոնում: Հայաստանի ներկայացուցիչները զօր. Դենիկինի ու Կոլչակի մօտ արտայայտութիւնն էին այդ վերաբերումի: Եւ, վերջապէս, վրացիները, բայց, մանաւանդ, ազրբէջանցիները իրենց համար ձեռնտու էին համարում եւ յամառօրէն առաջ էին մղում կոնֆեդերացիայի ստեղծումը կովկասեան երկրներից՝ ուղղելով միացեալ Կովկասը Ռուսաստանի դէմ, հայերը, պահելով հանդերձ արտաքին համակրական վերաբերումը դէպի կոնֆեդերացիայի զաղափարը, ըստ էութեան հակառակ էին նրան:

Կոնֆեդերացիայի խնդիրը առաջին անգամ եկաւ կովկասեան չորս հանրապետութիւնների անդրանիկ խորհրդաժողովին, որ բացւեց ապրիլ 27-ին Թիֆլիսում՝ մասնակցութեամբ Հայաստանի կողմից արտ. գործ. նախարար Ս. Տիգրանեանի, արդ. նախ. Ս. Յարութիւնեանի եւ Հ. խորհրդի անդամ Ստ. Մամիկոնեանի, Վրաստանի կողմից՝ արտ. գործ. նախարար Ե. Գեգեչկորիի, ներք. գործ. նախ. Ն. Ռամիշվիլիի, եւ ելեւմտական նա-

խարար Կանդելակիի. Ազրբէջանի կողմից՝ վարչապետ Ռան Սոյսկիի, Թիֆլիսի դիւ. ներկ. Մ. Չաֆարովի եւ Սաս-Մամեդովի. Լեռնականների Միութեան կողմից՝ Կանտեմիրովի, Բուզդայեւի եւ Պանդուրայեւի:

Սորհրդաժողովը տեւեց աւելի քան 3 շաբաթ, բայց եւ ո՛չ մէկ հարցի շուրջ համաձայնութեան չեկաւ: Օրակարգի հարցերն էին՝ սահմանաքաժանման խնդիրը, քոչը, զաղթականութեան վիճակի կարգադրութիւնը, հաղորդակցութեան ու ելեւմտական միջոցները, դիւանագիտական ու պաշտպանողական համագործակցութիւնը եւայլն: Բոլոր հիմնական հարցերը համարեա առաջ բերին տարակարծութիւն, եւ խորհրդաժողովը ցրեց անարդիւնք: Սորհրդաժողովի ընթացքում աւելի որոշ դարձաւ Կամաւորական Բանակի սպառնալիքը Կովկասին, եւ վրացիներն ու ազրբէջանցիները դրին զօրավար Դենիկինի դէմ զինակցութիւն կնքելու առաջարկը: Հայերը մերժեցին: Այն ժամանակ, վրացիներն ու ազրբէջանցիները կնքեցին առանձին դաշինք, որով կողմերը պարտաւորուեցին, ռուսական յարձակման պարագային, մէկ մէկու զինուորական աջակցութիւն ցոյց տալ: Դաշինքի կնքումից յետոյ Թիֆլիս եկաւ Ազրբէջանի զինուորական նախարար զօր. Մեխմանդարովը եւ տեղի ունեցան աղմկոտ ցոյցեր վրաց-ազրբէջանեան բարեկամութեան մասին:

Այդ առթիւ, արտ. գործ. նախ. Ս. Տիգրանեանը գրում էր իր 1919 թ. յունիս 16 զեկուցման մէջ. «Մղիվանին օրեր առաջ ասել էր, թէ՛ եթէ հայերը չզիջէք, մենք ստիպւած կը միանանք թաթարների հետ: Մեր քաղաքական գործակցութեան անհրաժեշտութիւնը մերժել էին, իսկ մեր չէզոքութիւնը, առանց դաշնագրի ու կոմրինացիայի, ապահովելու հաստատ ու բաւարար միջոցը դտել էին Հայաստանի ներսը եւ դուրսը մուսուլմանների յարձակումներով ու սպառնալիքներով մեր ուժերը զրազեցնելու, ջլատելու եւ չէզոքացնելու մէջ (Ղարաբաղի, Օլթիի, Կադզանի, Շարուրի, Նախիջևանի դէպքերը): Եւ այն երեւաց, երբ մենք՝ Հայաստանի մինիստրներս՝ անշուք եւ անուշադիր մեկնում էինք Թիֆլիսի կայարանից, նոյն կայարանում Վրաստանի մինիստրները պատուի պահակով, երաժշտախմբով, շքով դիմաւորում էին Թիֆլիս ժամանող զօր. Մեխմանդարովին՝ Ազրբէջանի զօրական մինիստրին»:

Սեպտ. 17-ին, Թիֆլիսում, բացւեց հայ-վրացական մի նոր խորհրդաժողով՝ բաղկացած ն. Ռամիշվիլիից, Ս. Մղիվանիից ու Կ. Սարախտաբաշվիլիից (Վրաստան) եւ Ստ. Մամիկոնեանից, Ս. Սաչաւորեանից ու զօրավար Քիչմիշեանից (Հայաստան): Օրակարգի հարցերն էին. 1) Թրանզիտ, 2) երկաթուղային շարժական միջոցների բաժանում, 3) անդրկովկասեան դոյքերի բաժանում, 4) հպատակութեան հարց, 5) Հայաստանի պետական վարկային գործողութիւնների կատարում Թիֆլիսում եւ 6) մաքսային արդեւքների վերացում:

Նորից ու նորից շատ երկար քննութեան ու վիճարանութեան առարկայ դարձաւ սահմանային հարցը: Այս անգամ կողմերը որոշ զիջումներ արին, բայց համաձայնութիւնը նորից մնաց անհասանելի: Վրացիները յայտ-

նեցին, որ իրենք տրամադիր են որոշ զիջումներ անել Լոռիի շրջանում, բայց Ախալքալաքի գաւառում՝ ո՛չ մի զիջում: Նրանք առաջարկեցին հետեւեալ սահմանադիր Վրաստանի եւ Հայաստանի միջեւ:

Սկսելով Չաթընդաղ 7378 գազաթից Թիֆլիսի եւ Գանձակի նահանգներին սահմանագծից՝ սահմանը պէտք է անցնէր Բոլոր-Կոնտ 6475 լերան կատարով, ապա, ջրաբաշխի ուղղութեամբ, Ակոռի գիւղի հարաւային կէտին, ուր ձախ կողմից թափւում է մի գետակ Դերեթաչայի մէջ: Այստեղից, ուղիղ գծով դէպի Ակոռուկայա սարը եւ ապա ջրաբաշխով մինչեւ 7252 նշանը, այստեղից լեռնաշղթայով Կրեստովայա լերան կատարը 6488: Յետոյ, ջրաբաշխով, Գայլի Դրունք լեռնանցքով — Օսինովայա լեռը — Լոկ լեռը — Լոկի լեռնանցքը — 5752 բարձունքը, Սաաթի գիւղը հարաւից առնելով՝ 6132 բարձունքը: Այստեղից ջրաբաշխով՝ Ինդանչայ գիծը, ապա Կարանըխ գետով Լէյլի դաղ բարձունքը: Ապա՝ Թիֆլիսի նահանգի նախկին սահմանը, Օրկիւզդաղ 8018 լերան վրայով՝ Օրտուլդաղ 8030 լեռը, 8127 նշանը մինչեւ Ուչ-Թափալար 9783 լեռը:

Այսպիսով, ամբողջ Լոռիի դաշտը եւ երկաթուղին մինչեւ Սանահին պիտի անցնէին Հայաստանին: Այս գիծը վրացիները համաձայնում էին նկատել իրենւ ժամանակաւոր սահման. եթէ Հայաստանի ակնկալութիւնները թիւրքիայից իրականանային, սահմանագիծը պէտք է վերաքննէր:

Հայերը համաձայնում էին պայմանական կերպով զիջել Ախալքալաքի մեծ մասը՝ պահելով իրենց ձեռքին լճերի շրջանը: Լոռի զիջումներ էին անում եւ Լոռիի շրջանում: Հայերն առաջարկում էին հետեւեալ սահմանագիծը. Կողր գիւղից 4 վերստ հիւսիս-արեւմուտք գտնուող Շումալ (3465) լեռ. ապա՝ 1603 բարձունքով, 3938 (Գեդիկ-Բուռուն լեռը) բարձունքի վրա գտնուող ձմեռանոցով դէպի Քէչէլ Կոնդ (4865) լեռը, Բուլաքար լեռը. ապա՝ 7364 բարձունքի վրա գտնուող ձմեռանոցից դէպի Լալար սարը (8386), 7262 բարձունքը, որտեղից սահմանը շուտ է գալիս դէպի հիւսիս-արեւմուտք, Կրեստովայա (6488) լեռը, 5810 բարձունքով (Գայլի Դրունք լեռնանցքը) Օսինովայա սարը, Լոկ սարը (7038), ապա՝ Լոկի լեռնանցքը (5999), «Սաաթի» մակագրութեան վրայով դէպի 5752, 5334 բարձունքը, որտեղից ուղիղ գծով Աղրիքար (9765) լեռը: Եւ Ախալքալաքի գաւառով՝ Աղրիքար (9765) լեռը՝ դէպի Շիշ Թափա (8820) լեռը, 7637 (Սուրբ Յովհաննէս) բարձունքը 7168 (Պոտ-Չանա-Թափա լեռը) բարձունքը, 6741 բարձունքը, Էշտիա գիւղի (որ պիտի մնայ Հայաստանին) վրայով Ուչ-Թափա (6254) լեռը, որտեղից ուղիղ գծով 4319 բարձունքը, որ Քուռից արեւմուտք է գտնում (Օկամ եւ Ազմանա գիւղերը թողնելով Վրաստանին). ապա՝ սահմանը անցնում է դէպի հարաւ-արեւմուտք, Քուռ գետի հոսանքով, մինչեւ Արդահան:

Ինչպէս տեսնում ենք, հայ-վրացական սահմանագծի հիմնական տարբերութիւնը Լոռիում Ալլահվերդիի պղնձահանքերն էին. վրացիները պահանջում էին Ալլահվերդին իրենց, հայերը՝ իրենց: Եւ երբ վրացիները խօսք բացին այն մասին, թէ իրենք ահագին անտեսական զիջումներ արին

այն պայմանով, որ հայերն էլ զիջեն սահմանային խնդրում, հայկական պատերազմական նախագահ Ստ. Մամիկոնեանը կտրուկ կերպով ընդհատեց. «Հողային հարցը չպէտք է կապել տնտեսական հարցի հետ. հողային հարցերը քաղաքական հարցեր են եւ զիջումը այս ասպարէզում կարող է լինել միայն բարձրագոյն կարգի քաղաքական պատճառներով: Վագոնների ու շոգեշարժերի փոխարէն հող չի կարելի զիջել»:

Սահմանային հարցը այս անգամ էլ մնաց անլուծ: Նա վէճի առարկայ էր եւ արտասահմանում հայ եւ վրացի պատերազմականների միջեւ եւ նոյն խոչընդոտներին էր հանդիպում, ինչ որ եւ կովկասում: Խորհրդատուները, սակայն, մի քայլ արաւ ուրիշ հարցերում. նոյեմբ. 3-ին Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ ստորագրեցին երկու դաշնագրեր, որոնք անպայման նաճում էին հայ-վրացական մերձեցման տեսակէտից: Առաջին դաշնագիրը ասում էր.

«Վրաստանի կառավարութիւնը՝ ներկայացւած ի դէմս ներքին գործերի եւ զօրական նախարար Նոյ Վիսարիոնովիչ Ռամիշվիլու եւ Վրաստանի Հանրապետութեան Հիմնադիր Ժողովի փոխ-նախագահ՝ Սիմէոն Գուրգենովիչ Մդիվանու մի կողմից եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը՝ ի դէմս Ստեփան Գրիգորեան Մամիկոնեանի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պարլամենտի անգամ Սմբատ Յարութիւնեան խաչատրեանի միւս կողմից, — ծանօթանալով լիազօրութիւնների հետ եւ, գտնելով դրանք պահանջւած ձեւի և պատշաճ կարգի, կնքեցին սոյն դաշնագիրն առ այն, որ.

«1. Հայաստանի երկաթուղիներով Հայաստանի վրայով Վրաստան, կամ Վրաստանից Հայաստանի սահմանները եւ վրաց երկաթուղիներով Վրաստանի վրայով Հայաստան կամ Հայաստանից Վրաստանի սահմանները փոխադրուող ապրանքների համար սահմանւում է ազատ փոխադրութիւն, այսինքն՝ փոխադրութիւն առանց մաքսի:

«2. Սոյն դաշնագիրը կնքւում է երեք տարով, ըստ որում դաշնագրի հաստատման օրից մի տարի անցած՝ դաշնագիրը կնքող կողմերից իւրաքանչիւրը իրաւունք ունի յայտարարել վերաքննել դաշնագիրը եւ այս դէպքում՝ դաշնագիրն իր ոյժի մէջ մնում է այդ յայտարարութեան օրւանից սկսած վեց ամսւայ ընթացքում: Եթէ այդ ժամանակամիջոցում կողմերը դաշնագրի վերաքննութեան մասին համաձայնութեան չզան — դաշնագիրը կորցընում է իր ոյժը:

«3. Հաստատւած դաշնագրի փոխանակութիւնը կատարելու է Թիֆլիսում երկու շաբաթւայ ընթացքում:

«4. Ներկայ դաշնագիրը կազմւում է երկու օրինակ»:

Երկրորդ դաշնագիրը վերաբերւում էր «Հայաստանի եւ Վրաստանի Հանրապետութիւնների՝ վիճելի խնդիրները համաձայնութեամբ կամ պարտադիր իրաւարքի միջոցով լուծելու» հարցին.

«1. Դաշնագիրը կազմող պետութիւնները՝ Հայաստանի և Վրաստանի Հանրապետութիւնները՝ պարտաւորւում են իրանց մէջ գոյութիւն ունեցող, այլ եւ ծագելիք հնարաւոր բոլոր վէճերը լուծել համաձայնութեամբ, իսկ

եթէ դա չկայանայ, պարտադիր իրաւարքի միջոցով:

«2. Վաւերացւած սոյն դաշնագրի փոխանակութիւնը կատարելու է Թիֆլիսում, երկու շաբաթւայ ընթացքում:

«3. Ներկայ դաշնագիրը կազմւում է երկու օրինակ»:^{*})

Երկու դաշնագրերն էլ վաւերացւեցին Հայաստանի Խորհրդարանի նոյեմ. 11-ի նիստում եւ, փոխանակութիւնից յետոյ, մտան ոյժի մէջ:

Դրանից առաջ, օգոստ. 29—30-ին, անգլիացիների հեռանալու առթիւ, հայ ու վրացական պատերակութիւնների խորհրդաժողովում, զօր. իշխի մասնակցութեամբ, մշակւել էր վարչական մի ձեւ Լոռիի չէզոք չրջանի համար: Որոշւել էր 1) Չէզոք չրջանի վարչութիւնը թողնել խառն անգլիական սպայի ղեկավարութեան ու հակակռի տակ. 2) Անգլիական սպայի բնակութեան վայր կարող է լինել Ալլահվերդին կամ Թիֆլիսը. 3) չէզոք չրջանի վարչութեան ծախսերը բաժանւում են Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ: Սեպտ. 1-ին նոյն պատերակութիւնները որոշեցին 1) անփոփոխ թողնել չէզոք չրջանի հայ եւ վրացի զօրամասերի քանակն ու բնակութեան վայրը. 2) կազմել զինւորական մասնագէտներից մի յանձնախումբ ստուգելու համար, թէ արդեօք 1919 թ. յունւ. 9—17-ին հաստատւած գիծը եւ զօրքերի դասաւորութիւնը պահպանւած է:

Այս որոշումները հաստատւեցին Հայաստանի եւ Վրաստանի կառավարութիւնների կողմից եւ մտան ուժի մէջ, որով անգլիացիների հեռանալուց յետոյ էլ Լոռիի չէզոք չրջանը մնաց հայ-վրացական խառն իշխանութեան ներքոյ:

Սակայն, եթէ հայ-վրացական փոխյարաբերութիւնները, արագ կամ դանդաղ, քայլ առ քայլ բարելաււում էին, Ազրբէջանն ու Հայաստանը շարունակում էին մնալ թշնամի կողմեր. պաշտօնապէս պատերազմ չկար ներանց միջեւ, բայց փաստական վիճակը պատերազմից էլ վատ էր: Հասկացողութեան դալու մի փորձ էր հայ-ազրբէջանեան խորհրդաժողովը, որ բացւեց Բազում, 1919 թ. դեկտ. 14-ին:

Հայաստանի կողմից խորհրդաժողովի պատգամաւորներ էին նշանակւած Մ. Յարութիւնեանը, Տ. Բէզզադեանը եւ Վ. Փափազեանը: Վերջինիս հիւանդութեան պատճառով՝ փոխարինեց Յ. Արղութեանը, որ Բազումի վերայով թեհրան էր գնում, իբրեւ դեսպան: Ազրբէջանեան պատգամաւորութեան կազմն էր՝ Ծաթալի Սան Սոյսկի, Մամէդ Հասան Գաջինսկի եւ դոկտ. Վեքիլով: Իբրեւ իրազեկ անձ, նիստերին ներկայ էր լինում եւ Սալիլ Բէգ Սաամամեդովը: Խորհրդաժողովի օրակարգն էր. 1) սահմանների հարցը, 2) երկաթուղային եւ առեւտրական պայմանագրեր, 3) գաղթականների վիճակի կարգաւորում, 4) երկու հանրապետութիւնների քաղաքացիների դատաստանական-իրաւական յարաբերութիւնների եւ 5) հիւպատոսական հարցը:

^{*}) Դաշնագրերը — ռուսերէն ու հայերէն — հրատարակւած են Հայաստանի Խորհրդարանի «Օրէնքների Հաւաքածու»-ի 1919 թ. դեկտ. 31 N° 10-ում:

Խորհրդաժողովը ունեցաւ 4 մասնաւոր խորհրդակցական եւ 2 հրապարակային նիստեր։ Ազրբէջանի ղեկավար շրջաններն ու կառավարութիւնը խիստ ուշադիր էին դէպի հայ պատուիրակութիւնը, իսկ Մուսաւաթի համագումարը նոյնիսկ մի ուղերձ յանձնեց նրան, բայց հէնց սկզբից երեւան եկաւ, որ կողմերը կանգնած են անհաշտելի տեսակէտների վրա։

Սահմանների հարցի համար հայկ. պատուիրակութիւնը առաջարկում էր որոշել ժամանակաւոր սահմանադիւծ, իսկ ազրբէջանցիք պնդում էին վերջնական լուծման վրա։ Հայկ. պատուիրակութիւնը յարմար էր համարում սկզբից կարգադրել դործնական խնդիրները եւ որոշ նպաստաւոր միջոցորոտ ստեղծելուց յետոյ միայն անցնել սահմանային հարցին. ազրբէջանցիք, ընդհակառակը, անհրաժեշտ էին համարում սկսել հէնց սահմաններից։ Երկու դէպքում էլ հայկ. պատուիրակութիւնը տեղի տւեց։ Բայց այն օրը, երբ պէտք է սկսէր սահմանադիւծ քննութիւնը, ազրբ. պատուիրակութիւնը յայտարարեց, թէ, երկար մտածելուց յետոյ, ինքը եկել է այն եզրակացութեան, որ ներկայ պայմաններում անհնար է անցկացնել այնպիսի սահմանադիւծ, որ բաւարարի երկու կողմին էլ, ուստի պէտք է բաւականանալ միայն ընդհանուր սահմանորոշումով։ Իսկ դրանից առաջ հարկաւոր է բոլորովին վերացնել փոխադարձ անվստահութիւնը, տարբեր օրինէնացիաները եւ ստեղծել կովկասեան ժողովուրդների միութիւն, կազմել կոնֆեդերացիա։ Դրանով ոչ միայն կը հնչտանայ ներքին խնդիրների լուծումը, այլ եւ արտաքին ճանաչումը։ Թէ թանձրացեալ կերպով ի՞նչ ձեւով էր հասկանում կոնֆեդերացիան, ազրբէջանեան պատուիրակութիւնը չպարզեց։

Հայաստանի պատուիրակութիւնը առարկեց, թէ կոնֆեդերացիայի համար պակասում են մի շարք էական պայմաններ. — մեր հանրապետութիւնների անկախութիւնը դեռ եւս չի ճանաչւած, մեր հանրապետութիւնների չէզոքութիւնը դեռ չէ ապահովւած, սահմանները որոշ չեն եւայլն։ Այս պայմաններում կոնֆեդերացիան անիրագործելի բան է։

Սրա վրա խորհրդաժողովը ընդհատեց, եւ հայկ. պատուիրակութիւնը մեկնեց Երեւան՝ նոր հրահանգներ ստանալու եւ խորհրդաժողովը թիֆլիսում շարունակելու որոշումով։

**

Հակառակ աննպաստ պայմանների, ներքին կեանքում էլ Հայաստանը հետզհետէ ամրանում ու բարդաւաճում էր։ 1919 թ. ամառը Հայաստանը արդէն կազմակերպւած պետութիւն էր. երկիրը բաժանւած էր 10 գաւառների՝ համապատասխան վարչութեամբ ու դատաւարանական իշխանութեամբ. բոլոր գաւառներում կային հաշտարար դատարաններ, որոնք, բացի Արդահանի գաւառից, դատաւարութիւնը անում էին հայերէն լեզուով։ Երեւանում կար շրջանային դատարան, դատաստանական պալատ, Սենատ։ Մայիս 28-ին Ղամարլու, Վաղարշապատ, Աշտարակ, Իդդիր, Կողբ, Ղարաքիլիսա, Զաւալ-Օղլի, Դիլիջան գիւղերը վերածւեցին քաղաքի։

Երկրի վարչութիւնը բարելաւելու նպատակով, մայիս 25-ին Երեւանում գումարեց դաւառապետների անդրանիկ համագումարը ներքին գործոց նախարարի օգնական Ս. Մանասեանի նախագահութեան տակ: Ներկայ էին Երեւանի դաւառապետ Լ. Ամիրխանեանը, Էջմիածնի՝ Սեդրակ Զալալեանը, Դարալագեազի՝ Ն. Յակոբեանը, Նոր-Բայազէտի՝ Բէնօ Նալչաշեանը, Դիլիջանի՝ Մեսրոպ Սարատիկեանը, Ղարաքիլիսայի՝ Սիդո Տէր-Սարգսեանը, Ալեքսանդրապոլի՝ Թալանեանը, Կարսի նահանգից՝ Ստ. Ղորղանեանը, Զանգեզուրից՝ Նիկ. Յովսէփեանը, Սուրմալուից՝ Հ. Խորհրդի անդամ Իւսուֆ Բէզ Թեմուրեանը (եղիդի): Համագումարին, մէջ ընդ մէջ, մասնակցեցին նաեւ Հայ. Խորհրդի ու կառավարութեան անդամները, նախարարութեանց ներկայացուցիչները եւայլն: Օրակարգի մէջ դրւած էին բազմաթիւ հարցեր: Զուտ վարչական-ոստիկանական հարցերից յիշենք 1) երկրի վարչական սահմանների սրբազրութեան հարցը, 2) մասնազէտ ոստիկանների պատրաստութիւնը եւ ոստիկանական դպրոցի բացումը, 3) պաշտօնէութեան ու ոստիկանութեան տնտեսական վիճակի բարելաւումը, 4) ոստիկանների համագլխատի խնդիրը: Համագումարը ջերմ հետաքրքրութիւն առաջ բերեց իր շուրջը: Նրա ոգին էր Ս. Մանասեանը՝ մէկը այն անաղմուկ, բայց անձնուէր գործիչներից, որոնց, ամէն բանից առաջ, հետաքրքրում է կենդանի գործը: Հին յեղափոխական, պատասխանատու գերազանց ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան կազմակերպութեան շրջանում, Մանասեանը, որպէս ներքին գործոց նախարարութեան վարիչ էլ երեւան բերեց վարչական բարձր կարողութիւն: Երկար ժամանակ, փաստօրէն նա էր ներքին գործոց նախարարութեան ղեկավարը, եւ Հայաստանի ներքին կազմակերպութիւնն ու զարգացումը շատ բանով նրան է պարտական:

Կառավարութիւնը աշխատեց աստիճանաբար հայացնել բոլոր պետական հիմնարկութիւնները՝ խուսափելով, սակայն, կտրուկ միջոցներից: Այս պարագան ջղայնացնում էր հասարակութեան որոշ մասերը, մանաւանդ, արեւմտահայերին, որոնք պահանջում էին անմիջապէս հայացնել ամբողջ պետական մեքենան: Մամուլը, մանաւանդ, անողոք քննադատութեան էր ենթարկում այն հիմնարկութիւնները, ուր ազգայնացումը ընթանում էր դանդաղ: Ապր. 17-ին Երեւանի քաղաքապետարանում տեղի ունեցաւ հայ թերթերի ներկայացուցիչների առաջին ժողովը՝ մասնակցութեամբ «Աշխատանք»-ի խմբագիր Հմ. Մանուկեանի, «Հայաստանի Աշխատաւոր»-ի խմբագիր Վ. Խորէնիի, «Հայաստանի Կօօպերացիա»-յից Զ. Կորկոտեանի եւ «Վան-Տոսպ»-ից՝ Ա. Աւետիսեանի, որ կայացրեց հետեւեալ որոշումները. 1. Կոչ ուղղել պետական, հասարակական ու մասնաւոր հիմնարկութիւններին՝ խօսել ու գրել հայերէնով: 2. Մերժել ո՛չ հայերէնով գրութիւններ, լուրեր ու յայտարարութիւններ ընդունել: Վերջինի համար բացառութիւն համարել միայն այն պարագան, երբ անոր կընկերանայ հայերէնը եւ կամ թէ երբ ոչ հայերու կողմէ է տրւած: 3. Պահանջել հայերէն լեզուի պաշտօնականացում, իսկ միւսների գործածութիւնը թոյլատրել միայն որպէս օժանդակ լեզուներ: 4. Թերթերի մէջ ունենալ «հայացման» բաժին, ուր տըպ-

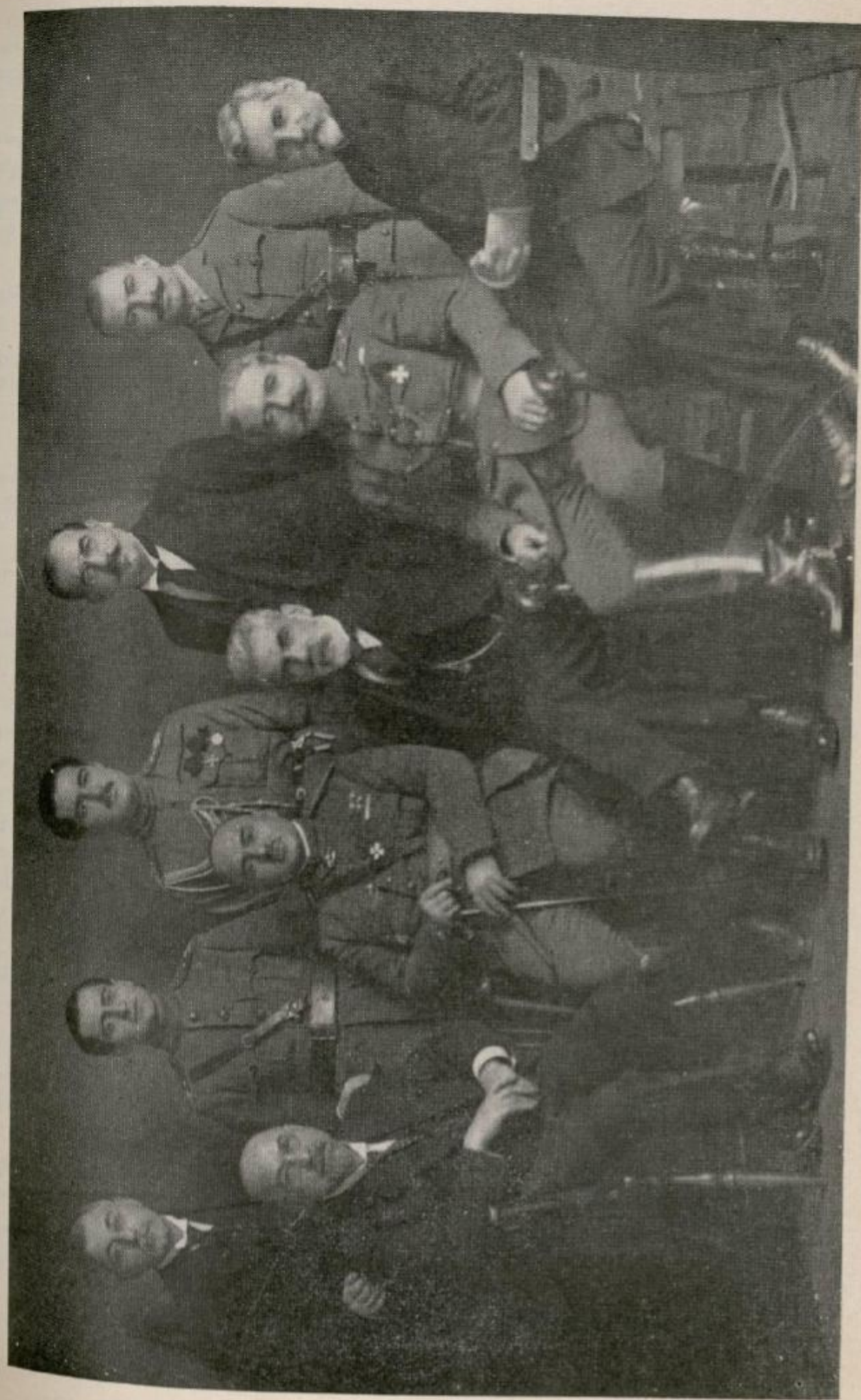
ւելու են լուրեր թէ դրական եւ թէ բացասական, նոյնիսկ ազդեցութիւնն ընաւորութիւն ունեցող՝ հայ լեզւի գործածութեան շուրջ: Ծ. Կազմած հոչակել «Հայացման Կոմիտէ», որի մէջ մտնելու են ներկաները, ինչպէս նաեւ հրաւիրուած են մասնակցելու բացակայ թերթերի, նախարարութիւնների ու քաղաքապետարանի ներկայացուցիչները: Այդ կոմիտէի դուռները բաց պիտի ըլլան. վերոյիշեալներէն ցանկացողները կարող են ներկայացուցիչ ուղարկել եւ կամ ուղած ժամանակ իրենց ներկայացուցիչին յետ կանչել: Կոմիտէն պիտի զբաղւի նաեւ գործնական խնդիրներով՝ ցուցմունքներ անելով եւ օգնելով ի պահանջել հարկին զանազան հիմնարկութիւնների արագ հայացման: Կոմիտէն ունի իր մնայուն դիւանը՝ վարելու համար ծրագրւած աշխատանքները:

Անշուշտ, որոշ չափով այս շարժման ազդեցութեան տակ էր, որ մայիս 15-ին ներքին գործոց նախարարի օգնական Ս. Մանասեանը ուղարկեց հետեւեալ շրջաբերականը.

«Առաջարկում եմ այսուհետեւ գաւառում բոլոր գրագրութիւնը գաւառական, հասարակական եւ դիւղական կոմիտարների եւ նմանապէս բոլոր հիմնարկութիւնների պաշտօնեաների հետ վարել հայերէն՝ հասկացնելով ազգարնակութեան, որ խնդիրները, բացատրութիւնները հիմնարկութիւններին եւ պաշտօնեաներին պէտք է գրել հայերէն: Նոր պաշտօնեաներին ընդունելիս պէտք է պահանջել եւ գերադասութիւն տալ նրանց, որոնք տիրապետում են հայոց լեզւին: Թէ գաւառական կոմիտարների եւ թէ բոլոր ստորադրեալ պաշտօնեաների կազմած արձանագրութիւնները պէտք է լինեն հայերէն, իսկ եթէ մեղադրւողը հայ չէ, արձանագրութիւնը կարելի է կադմել եւ ռուսերէն: Կարգադրեցէք, որ բոլոր հայ գիւղերում համախօսականներ, հրամաններ եւ, ընդհանրապէս, ամբողջ գործավարութիւնը կազմեն եւ կատարեն հայերէն»:

Տարւայ վերջը պետական եւ հանրային հիմնարկութիւնների մեծ մասը արդէն հայացւած էր. դեկտ. 26-ի օրէնքով հայերէնը յայտարարւեց պետական լեզու:

Երկրի վերաշինութեան եւ տնտեսական բարեկարգութեան համար կատարւեցին մի շարք արժէքաւոր ձեռնարկներ. ապրիլ-մայիս ամիսներին բանակցութիւններ կատարւեցին Անդրկովկասի ջրային գործի հեղինակաւոր մասնագէտ Ս. Զաւալիշինի հետ եւ նրան յանձնւեց Հայաստանի սահմանների ջրային ուժի եւ ռոգման ուսումնասիրութեան աշխատանքը: Այդ նպատակով յատկացւեց 4 միլիոն ռուբլի: Ս. Զաւալիշինը գործի կանչեց մի շարք առաջնակարգ մասնագէտներ — Պ. Վէյնմարն, Զվորիկին, Կոթեւսիկով եւ ուրիշներ — մօտ 70 ինժեներներ, տեխնիկներ, հանքաբաններ, հողագէտներ ու բուսաբաններ եւ աւելի քան մէկ տարի անընդհատ հետազօտութեան ենթարկեց ու ծրագրներ կազմեց Հայաստանի ջրային կարողութիւնների մասին՝ որոշելով ռոգման դրութիւնը, ջրանցքների ուղղութիւնը, ելեկտրակայանների կազմն ու տեղը եւայլն: Յետագային, այս հետազօտութեան արդիւնքները ընդունւեցին ակադ. Ա. Թամանեանի նախագահութեամբ կադ-

ՊԱՆԻՅԱՆ ԼՂ՝ ՆԱՏԱՆՆԵՐ, Ա՝ ԷՆՅԱԲԱՆՆԵՐԱՆ, ԶՕՐ՝ ԲԱԳՐԱՏԱՏԻԻՆԻՆ, Թ՝ ԳԱՅԱՍԱՆՆԻՆ, ԸՕՐ՝ ԱՆՈՐԱՆԻՆ, ՓՐՕԾ՝ Ա՝ ՏԵՐ ՅԱԿՈԲԻՆԱՆ:
 ՈՏՏԻՆ՝ Թ՝ ՓԻՐԱՊԵՐԱՆ, Մ՝ ՏԵՐ ՊՕՂԱՍԵՐԱՆ, Ս՝ ՄԵԼԻՔԵՐԱՆ, ԱՐՄԷՆ՝ ԳԱՐՕ, ՊՕՆԱՓԱՐՔԻՆԱՆ: 1920 Մ՝ ՆԱԶԱՆՅԱՆԵՐ

մըւած յանձնախմբի կողմից եւ տնօրէնահատելի նիւթ եղան Հայաստանի համար եւ յետագային հիմք ծառայեցին Սեւան-Ջանկու ելեկտրակայանների ծրագրին :

Մայիս 1-ին պարեն. նախ. Ք. Վերմիշեանի առաջարկով եւ արդ. նախ. Ս. Յարութիւնեանի իրաւարանական եզրակացութեամբ կառավարութիւնը ոչնչացւած համարեց Կողբի աղահանքի կապալի պայմանները եւ աղահանքերը գրաւեց յարքունիո՝ պետական միջոցներով կազմակերպելով աղի արտադրութիւնն ու վաճառքը :

Մայիս 26-ին կառավարութիւնը որոշեց բանալ Կարս—Բաթում խճուղին եւ պարէնի փոխադրութեան գործը կազմակերպել այդ ճանապարհով : Գործի ղեկավարութիւնը յանձնեց Գ. Խատիսեանին, որին յաջողեց հաղորդակցութիւն հաստատել Բաթումի ու Կարսի միջեւ եւ որոշ քանակութեամբ ալիւր էլ տեղափոխել : Աջարիայում ծայր տւած հակավրացական շարժումները, սակայն, արդէլք եղան սկսւած գործի շարունակութեան :

Օգոստ. 25-ին քննութեան առնւեց ժողովրդական տնտեսութեան նախարարութիւն հիմնելու ծրագիրը եւ որոշեց երկրի վերաշինութեան վերաբերեալ բովանդակ աշխատանքը կենտրոնացնել մի հիմնարկութեան մէջ :

Հոկտ. 17-ին Խորհրդարանը 5 միլիոն ռուբլի վարկ բացեց Հայաստանի Կոօպերատիւների Միութեան :

Նոյն հոկտեմբերին արդէն վերջացել էր կառուցումը Երեւանի ուժեղ սողիօկայանի, որ գործում էր մինչեւ Բասրա, Թաշկենդ ու Հաշտարխան :

Կրթական-մշակութային պահանջների համար եւս ձեռք առնւեցին լուրջ միջոցներ. մայիս 30-ին կառավարութիւնը որոշեց մինչեւ յունիս 15 պարպել բոլոր դպրոցական շէնքերը, նորոգել եւ պատրաստել ուսումնական նոր տարւայ համար եւ տարրական ու միջնակարգ դպրոցներին յուլ.—դեկտ. չրջանի համար յատկացրեց 10,970,925 ռ. : Տարւայ վերջը Երեւանի, Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, Փամբակ—Լոռիի, Իջեւանի եւ Նոր-Բայազետի ու Ջանկեղուրի դաւառներում կար 431 տարրական դպրոց 1096 ուսուցչով եւ 38,015 աշակերտով : Միջնակարգ դպրոցների թիւն էր 20, որոնց մէջ կային 288 ուսուցիչ եւ 5162 աշակերտ :

Մայիս 16-ին որոշեց բանալ համալսարան : Յուլ. 15-ին հիմնեցին յուշարձանների պահպանման եւ արւեստի հովանաւորութեան բաժինները :

Մայիս 25-ին Երեւանում բացւեց Հայ Արւեստագէտների Միութեան անդրանիկ պատկերահանդէսը Հայաստանում, որ կազմակերպւած էր հանրային կրթութեան եւ արւեստի նախարարի հովանաւորութեան տակ : Յուլի ցաղրւած էին բազմաթիւ նկարներ՝ Գ. Բաշինջաղեանի, Ե. Թադէոսեանի, Մ. Սարեանի, Ս. Խաչատրեանի, Ախիկեանի, Ս. Երկանեանի եւ շատ ուրիշների : Պատկերահանդէսը մեծ հետաքրքրութիւն առաջ բերեց հասարակութեան մէջ. կառավարութիւնը դնեց 100,000 ռ. նկարներ պետական թանգարանի համար : Պատկերների դնումներ կատարեցին եւ Հայկօօպը, Երեւանի քաղաքային ինքնավարութիւնը եւայլն :

Հայ Գրողների Միութեան նախագահ Յ. Թումանեանի դիմումի վրա,

յուլ. 9-ին կառավարութիւնը յատկացրեց 100,000 ռ., որպէս նպաստ Հայ գրողներին, գիտնականներին ու հրապարակախօսներին, Հայ Գրողների Միութեան վարչութիւնը այդ գումարը բաժանեց 8 ամենից հեղինակաւոր ու կարիքաւոր գրողներին:

Սեպտ. 10-ին խորհրդարանը որոշեց հիմնել Ազգագրական-Մարդաբանական Թանգարան-գրադարան, որին յանձնել ի սեփականութիւն Հայոց Ազգագրական Ընկերութեան շարժական եւ անշարժ գոյքը՝ համաձայն վերջինիս ընդհանուր ժողովի որոշման: Ազգ. Ընկերութիւնը նւիրել էր Հայաստանին իր ամբողջ գրադարանը — մօտ 10,000 գրքեր, պարբերականներ, 120 գրչադիր-ձեռագիրներ, ազգագրական նիւթեր, թերթեր եւայլն: Ընկերութեան հիմնադիր ու վարիչ Ե. Լալայեանն էլ տեղափոխուած էր Հայաստան միեւնոյն պաշտօնով:

1919 թ. վերջին Երեւանում արդէն գործում էին Թատերական վարժարանը, երաժշտական, հայոց լեզուի, մանկավարժական դասընթացքներ եւ մի շարք ուրիշ կրթական նոր հիմնարկութիւններ:

Կառավարութիւնը խոշոր գումարներ ծախսեց ներգաղթի վրա. մայիս 3-ին յատկացւեց 36,200,800 ռ. Կարսի ներգաղթի գործին: Այդ գումարից 15 միլիոնը պիտի գնար գաղթականների փոխադրութեան եւ մի ամսւայ ապրուստի, 17,486,800 ռ. պիտի արւէր փոխարինարար տնտեսութեան վերականգնման համար, իսկ մնացածը պիտի գործադրուէր վարչական կազմակերպութեան, բժշկա-առողջապահական եւ այլ կարիքների: Յունիս 24-ին յատկացւեց 9,744,100 ռ. Ագրքէջանի, Նուխիի, Արէշի, Շամախիի, Գէօքչայի եւ Ղուրայի գաւառների 20,000 հայերին Հայաստան փոխադրելու համար: Մէկ միլիոն ուսուրին պիտի ծախսէր իրրեւ ճանապարհի վարձ, 3,600,000 ռ.՝ երկու ամսւայ ապրուստի միջոց եւ 944,000 ռ., որպէս կադմակերպական ծախս:

Այս մի քանի ոչ լրիւ տեղեկութիւնները բաւական են ցոյց տալու համար, որ ներքին լարւած աշխատանք էր կատարւում Հայաստանում: Տարւայ վերջը արդէն երկիրը գտնւում էր համեմատական բարեկարգութեան մէջ եւ ոգեւորութեան ու դուրդուրանքի առարկայ էր ո'չ միայն Հայաստանում, այլ եւ դուրսը ապրող բոլոր հայերի համար: Հայաստանը դարձել էր այն յուսատու փարոսը, որ իրեն էր քաշում աշխարհի չորս կողմը փուած հայութիւնը: Իրրեւ արտայայտութիւն նման տրամադրութեան, արձանագրենք Թիֆլիսի հայ մտաւորականութեան մղումը: Դեկտեմբերի վերջերին այնտեղ կազմւեց Հայ Կուլտուրական Հաստատութիւնների Միութիւն՝ բաղկացած Հայ Գիւղատնտեսական Ընկերութիւնից, Հայոց Տեխնիկական Ընկերութիւնից, Հայ Բժիշկների Միութիւնից, Ազգագրական Ընկերութիւնից, Հայ Կանանց Միութիւնից, Հայ Իրաւաբանների Միութիւնից, Կովկ. Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնից եւայլն: Միութեան նպատակն էր համաձայնեցնել առանձին ընկերութիւնների աշխատանքները եւ, ըստ կարելոյն, բաղմակողմանի օգնութիւն եւ լայն աջակցութիւն ցոյց տալ Հայաստանի կառավարութեան՝ երկրի վերաշինութեան գործում: Միութեան

մէջ մտնում էին Թիֆլիսի դռեթէ բոլոր հայ մասնագէտներն ու հասարակա-
կան գործիչները, որոնք, առանց որեւէ ակնկալութեան, պատրաստակամու-
թիւն էին յայտնում ծառայելու Հայաստանին, ի հարկին, տեղափոխւելով
նաեւ Հայաստան :

Իրականանում էր բանաստեղծի երազը —

Եւ ամէն կողմից Հայկայ հէգ որդիք

Դիմեն դէպ իրենց սիրուն հայրենիք...

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ՎԵՐԵԼՔ

1920 թվականը Հայաստանի Հանրապետության համար սկսեց ըստ ամենայնի բարեյաջող պայմաններում: Ներքին կեանքում եւ սահմանների վրա տիրում էր համեմատական խաղաղութիւն: Երկրի բոլոր մասերում ժողովուրդը զբաղւած էր շինարարական աշխատանքով: Վերից վար, Խորհրդարանից սկսած մինչեւ վերջին զիւղական իշխանութիւն՝ ամենքը համակւած էին իրենց պարտականութեան գիտակցութեամբ. պետութիւն էին ստեղծում: Եւ պետութիւնը օր օրի վրա զարգանում ու կատարելագործւում էր: Նրանք, որ տեսել էին Հայաստանը մի տարի առաջ, այլեւս չէին ճանաչում. այնքա՛ն փոխւել էր ամէն ինչ՝ երկաթուղու կայարանից ու փողոցների տեսքից սկսած մինչեւ հասարակութեան ինքնազգացումը: Այլեւս ոչ ոք չէր կասկածում Հայաստանի ապագայի մասին. ամէն ոք աշխատում էր ամրացնել նրա հիմքը, արագացնել վերաշինութիւնը:

Այս տրամադրութեան արտայայտութիւն կարելի է համարել իրար յաջորդող համագումարներն ու հասարակական հանդէսները, որոնք սկսեցին 1920 թ. առաջին օրերից: Արտակարգ ոգեւորութիւն էր տիրում այդ հաւաքոյթներում, անյողդողդ հաւատ դէպի հայ ժողովրդի ստեղծագործական հանճարը, դէպի Հայաստանի ապագան:

Յունւ. 4-ին, Երեւանում, առանձին հանդիսաւորութեամբ, Խորհրդարանի ու կառավարութեան անդամների, հասարակական կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչների եւ խուռն բաղմութեան ներկայութեամբ, բացւեց Հայաստանի քաղաքների անդրանիկ համագումարը, որին մասնակցում էին Երեւան, Ալեքսանդրապոլ, Կարս, Նոր-Բայազէտ, Աշտարակ եւ Ղամարլու քաղաքների ներկայացուցիչները:

Երեւանի քաղաքապետ Մ. Մուսինեանը բանալով համագումարը եւ ընդդժեռով, որ «մեր կեանքը մտնում է նորմալ հունի մէջ, եւ մենք կանգնած ենք վերաշինութեան ճամբի վրա»՝ պարզեց Հայաստանի քաղաքային ինքնաւարտութիւնների կատարելիք կարեւոր դերը երկրի շինարարութեան գործում: Ապա ողջոյնի ճառեր արտասանեցին վարչապետ Ա. Խատիսեանը, որ

չեղանց քաղաքների միութիւն կազմելու անհրաժեշտութիւնը, ներք. գործոց նախարար Ա. Գիւլիսանդանեանը, որ ծանրացաւ քաղաքային ինքնավարութիւնների պետական դերի վրա, Պորհրդարանի դաշնակցական Փրակցիայի ներկայացուցիչ Ա. Աբեղեանը հիացումով մատնանշեց, որ «մի տարի առաջ մահւան դատապարտւած ժողովուրդը այսօր ինքնավարութեանց համագումար կազմակերպելու հնարաւորութիւնն ունի»: Պորհրդարանի սոց.-յեղափ. Փրակցիայի ներկայացուցիչ Վ. Մինախորեանը կանգ առաւ «ինքնավարութիւնների կատարելիք բացառիկ դերի վրա — պարզել մեր երկրի վիճակը, տալ մեզ նրա իսկական պատկերը»: Ա. Աստուածատրեանը խօսեց Հ. Յ. Դ. Երեւանի Կենտր. Կոմիտէի կողմից, Գ. Շահինեանը՝ Երեւանի Բանւորական Պորհրդի: Գրաւոր ողջոյններ էին ուղարկել Հայ Ժողովրդ. կուսակցութեան Հայաստանի Կենտր. Կոմիտէն, Կարսի քաղաքային ինքնավարութիւնը եւ ուրիշ հիմնարկութիւններ:

Յաջորդ, յուն. 5-ի նիստում, Պորհրդարանին, կառավարութեան ու բանակին ուղղւած ողջոյնի բանաձեւեր քննարկելուց յետոյ, համագումարը կազմեց նախագահութիւն՝ Մ. Մուսիսեան, Յ. Բուդաղեան եւ Հ. Նահրատեան եւ 5 յանձնաժողովներ. 1) Քաղաքների Միութեան կանոնադիրը մշակող՝ Ա. Բարխուդարեան, Ա. Տիրոսեան, Բ. Նահապետեան. 2) Ելեւմտական՝ Յ. Բուդաղեան, Լ. Թադէոսեան, Ա. Մարգարեան, Վ. Աֆրիկեան, Մ. Մարգարեան. 3) Պարենաւորման՝ Բ. Մելքոնեան, Աւան-Իւզբաշեան, Մ. Տէր-Աբրահամեան, Զալդրանեան. 4) Կրթական-զեղարւեստական՝ Մելիք-Շահնազարեան, Ս. Մանուկօղլեան, Վ. Շահազիզ. 5) Գաղթականական՝ Ա. Շարաֆեան, Ա. Բարխուդարեան, Ա. Մարգարեան: Որից յետոյ, անցաւ օրակարգի հարցերին՝ զեկուցումներին ու դրւած խնդիրների քննութեան:

Համագումարը զբաղւեց Հայաստանի քաղաքների կեանքին վերաբերող բազմաթիւ իրաւական, տնտեսական, ելեւմտական, պարենաւորման, կրթական-մշակութային, բժշկա-առողջապահական, շինարարական խնդիրներով: Ներկայացուցին խնամւած ու լուրջ զեկուցումներ, մասնադէտական հետազոտութիւններ, բարենորոգման հիմնական ծրագիրներ: Աշխատանքներն անցան լարւած հետաքրքրութեամբ ու ջերմ մտերմական միջոյնորտում: Ընդունեցին քաղաքային կեանքի բոլոր կողմերը շօշափող բանաձեւեր: Եւ, ի վերջոյ, հիմքը դրեց Հայաստանի Քաղաքների Միութեան՝ մի կազմակերպութիւն, որին ահագին դեր էր վիճակելու Հայաստանի կեանքում:

Երկու շաբաթ յետոյ, տեղի ունեցաւ Հայաստանի իրական (de facto) ճանաչումը, որ աննկարագրելի ցնծութեամբ ընդունեց ժողովրդի կողմից:

Յուն. 19-ին, Գերագոյն Պորհուրդը հանեց հետեւեալ որոշումը.— «1. Հայկական պետութեան կառավարութիւնը ճանաչւած է (de facto) 2. Սոյն ճանաչումը չի կանխորոշում այս պետութեան ապագայ սահմանների խնդիրը»:

Յունւար 23-ին ճանաչման լուրը ստացւեց Երեւանում եւ կայծակի արագութեամբ տարածեց հասարակութեան մէջ: Մի ժամ յետոյ ամբողջ

քաղաքն արդէն ոտքի վրա էր: Ժամը 3-ին քաղաքի պարէտի շէնքի առջեւ խոնկեց ահագին բազմութիւն. եկաւ եւ զօրքը նւագախմբով: Պարէտ Ա. Շահխաթունին մի ոգեւորւած ճառ խօսեց օրւայ նշանակութեան մասին եւ առաջարկեց ծունկի դալ ի յարգանս Հայաստանի ազատութեան զոհերի: Զօրքը եւ բազմահազար բազմութիւնը մի մարդու պէս լուռ իջան ծունկի: Ապա զօրքն ու հասարակութիւնը, նւագով, դիմեցին դէպի Խորհրդարան, ուր պատշգամբից, յուզւած խօսք ասաց նախագահ Ա. Սահակեանը: Այստեղից, բազմութիւնը շարժեց դէպի կառավարութեան շէնքը եւ խանդավառ ցոյցեր արաւ: Վարչապետ Ա. Խատիսեանի ճառի միջոցին թնդանօթները աւետեցին ժողովրդին ուրախ լուրը:

Այնուհետեւ, զօրքը — ձիաւոր ու հետեւակ — նւագախմբի ուղեկցութեամբ հանդիսաւոր շքերթով անցաւ Երեւանի փողոցներով՝ ժողովրդի ցնծագին ծափահարութիւնների տակ: Քաղաքն ընդունել էր տօնական կերպարանք: Տներն ու խանութները զարդարւած էին դրօշակներով ու զորդերով: Երեկոյեան եղաւ հրավառութիւն, իսկ կայարանից «Ազատամարտ» զրահազնացքը լուսաւորում էր քաղաքը:

Ամբողջ օր, մինչեւ ուշ գիշեր, մայրաքաղաքը տենդագին վիճակի մէջ էր: Երկրի զանազան կողմերից եւ արտասահմանից տեղում էին շնորհաւորական հեռագրներ: Հեռագրներ ստացւեցին եւ օտար պետութեանց Անդրկովկասի ներկայացուցիչներից, Վրաստանի եւ Ադրբեջանի խորհրդարաններից ու կառավարութիւններից: Համաժողովրդական ցոյցեր ու հանդէսներ եղան եւ գաւառում: Մասնաւորապէս շքեղ էր հանդէսը Կարսում, յունւ. 24-ին, ուր տեղի ունեցաւ համաժողովրդական միտինգ ու զօրահանդէս: Անկեղծ ու անբռնադրօսիկ խանդավառութեամբ էր տօնում ժողովուրդը իր անկախութեան ճանաչումը:

Յունւար 26-ին Երեւանում գումարեց Արհեստակցական Միութեան Խորհրդի անդրանիկ նիստը, մասնակցութեամբ 13 միութեանց 38 ներկայացուցիչների—կօօպերատիւների, աւտորաժնի, դեղագործների, ուսուցչական միութեան, փոստ-հեռագրական պաշտօնեաների, քաղաքային ինքնավարութեան ծառայողների, բանկային ծառայողների, կաշւի գործարանի աշխատաւորների, երկաթուղային բանւորների, ջուլհականոցի, տպագրական բանւորների, հացթուխների եւ որբանոցների ծառայողների միութիւնների:

Ժողովը քննեց ու վաւերացրեց Միութեան կանոնադրութիւնը եւ ընտրեց Միութեան գործադիր մարմին, որի մէջ մտան Աղաջանեան Ա., Մուշեղեան Տ., Պոպով, Արզարեան Մ., Բժ. Նաղարեան Բ., Վարդիկեան Ս., Տէր-Ջաքարեան Գ. եւ Հախվերդեան Ա.:

Ժողովի զբաղումի առարկայ եղաւ նաեւ Հայաստանի դէ ֆակտո ճանաչումը: Ընդունեց մի բանաձեւ, որի մէջ արտայայտւում էր հայ աշխատաւորութեան վերաբերումը. «Միութիւնների Միութեան անդրանիկ խորհուրդը, ասում էր բանաձեւը, ողջունում է հայ աշխատաւորութեան եւ նրա կառավարութեան այս յաղթանակի համար, որը յաղթանակի մի քայլ

է հայ քաղաքական ազատագրութեան տեսակէտից: Միութիւնների Միութեան խորհուրդը հաւատում է, որ Հայաստանի կառավարութիւնը թոյլ չի տայ, որ ստացւած ազատութիւնը ծառայէ որեւէ իմպերիալիստական պետութեան շահերին եւ Հայաստանի պետական նաւը կը տանէ դէպի Հայաստանի աշխատաւորութեան բարօրութիւնն ու սոցիալիստական նոր յաղթանակներ եւ կը ջանայ Հայաստանի ներկայ սահմանների մէջ առնել նաեւ Տաճկահայաստանի այն մասերը, որոնք հանդիսանում են հայ աշխատաւորութեան հայրենիքը»:

Քիչ վերջ ստացւեց եւ զօրավար Դենիկինի ճանաչումը: Հարաւային Ռուսաստանի Զինւած Ուժերի Գլխաւոր Հրամանատարի զինւորական ներկայացուցիչը Հայաստանում՝ գնդապետ Զենկելիչը գրում էր փետր. 10-ին. «Պատիւ ունեմ տեղեկացնելու Հայաստանի կառավարութեան Մեծ Բրիտանիայի անդրկովկասեան կոմիսարի եւ Թիֆլիսի մեր ներկայացուցչի միջոցով հին տօմարով յունւ. 21-ին (նոր տօմ. 3 փետր.) ինձ ուղարկւած մի հեռագրական հաղորդագրութիւնը, որով յայտնւում է, թէ Հարաւ. Ռուսաստանի զինւորական ուժերի գլխաւոր հրամանատարը ճանաչում է փաստօրէն գոյութիւն ունեցող Հայաստանի, Ազրբէջանի եւ Վրաստանի կառավարութիւնները: Ուրախ եմ առիթից օգտուելով յիշեցնելու, որ փարիզում դաշնակիցների կողմից ընդունւած կատարելապէս միեւնոյն ակտը Հայաստանի վերաբերմամբ զօր. Դենիկինի կողմից իրականացւած էր դեռ 1919 թ. օգոստ. 20-ին (հին տօմ), երբ Հայաստանի կառավարութեան մօտ նշանակւում էր իր զինւորական ներկայացուցիչն»:

Պէտք է ասել, որ հայերի մէջ անխախտ համոզում էր տիրում, որ կամաւոր. Բանակը Հայաստանի նկատմամբ ունի առանձին վերաբերում: Այդ համոզումը ամրանում էր եւ զօր. Դենիկինի մի շարք համակրական արտայայտութիւններով ու կարգադրութիւններով: Այսպէս, 1919 թ. նոյեմ. 9-ին նա հրատարակել էր իր ծանօթ հրամանը, որի մէջ ասում էր, թէ՛ «Ի նկատի ունենալով ազրբէջանեան իշխանութիւնների թշնամական վերաբերումը դէպի ռուս բանակը եւ ի նկատի ունենալով ազրբէջանեան զօրքերի դաւադիր յարձակումը Հայաստանի հողերի վրա՝ հրամայում եմ ազրբէջանեան զօրքերի մէջ գտնւող ռուսական ծառայութեան բոլոր սպաներին հեռանալ նրանց շարքերից»:

Քաղաքական տեսակէտից, սակայն, զօր. Դենիկինը դէպի Հայաստանը ցոյց էր տալիս նոյն վերաբերումը, ինչ որ եւ դէպի Ազրբէջանն ու Վրաստանը: 1919 թւի յուլ. 2-ին նա այսպիսի հրահանգ էր տալիս զօր. Բարատովին, որը գնում էր Թիֆլիս՝ բանակցելու համար անդրկովկասեան հանրապետութիւնների հետ.

«Կատարելապէս համակրելով հայ ժողովրդի ձգտումներին՝ միանալու աղաքին սահմանների մէջ եւ համարելով, որ հայերը իրենց պատմական ու տնտեսական շահերով սերտ կերպով կապւած են Մէկ, Անբաժան Ռուսաստանի հետ, որի սահմանների մէջ է մտնում Հայաստանի ամենից ակելի ծաղկած մասը, Հարաւ. Ռուս Զինւ. Ուժերի Գլխ. Հրամանատարու-

թիւնը նոյն ձեւով, ինչպէս եւ Վրաստանի ու Ազրբէջանի վերաբերմամբ, ընդունում է հայկական շրջանների անջատ ինքնուրոյն կառավարութիւնը, մինչեւ համառուսական իշխանութեան վերջնական հաստատումը, առանց ունենալու որեւէ յարձակողական դիտաւորութիւն Հայաստանի վերաբերմամբ, բայց միշտ մնալով կանգնած ռուս պետականութեան միութեան տեսակէտի վրա»:

Նոյն միտքը մենք տեսնում ենք արտայայտւած եւ հրապարակօրէն: 1920թ. յունւ. 16-ին, Գերագոյն Կրուզում արտասանած ճառում զօրավար Դենիկինը, հետեւեալ ձեւով էր բնորոշում իր վերաբերումը դէպի Ռուսաստանից անջատւած հողամասերը.

«Դաշնակիցների այն առաջարկին, որ որոշեմ իմ վերաբերումը դէպի ծայրամասերը, ես տւի որոշ եւ պարզ պատասխան:

«Առաջին՝ ես ճանաչում եմ բոլշեւիկների դէմ կուռղ ծայրամասերի իրական կառավարութիւնների գոյութեան փաստը:

«Երկրորդ՝ ծայրամասերի նկատմամբ Ռուսաստանի ունենալիք ազադայ յարաբերութիւնները սահմանելու են համառուսական կառավարութեան եւ ծայրամասերի կառավարութիւնների միջեւ կնքելիք պայմանագրով. ընդ սմին թոյլ է տրւում դաշնակից պետութիւնների միջնորդութիւնը:

«Երրորդ՝ որովհետեւ յունւ. 1-ին Վեհաժողովի կողմից յայտարարւած վերաբերմունքը դէպի Ազրբէջանն ու Վրաստանը առիթ տւեց կարծելու, թէ այդ նորակազմ պետութիւնների անկախութեան յայտարարութիւնն է, ես դիմեցի բողոքով, բայց այսօր պաշտօնական բացատրութիւն ստացայ, թէ պետութիւնները ճանաչել են միայն փաստական կառավարութեան ինքնուրոյնութիւնը եւ ոչ ծայրամասերի ինքնուրոյնութիւնը: Այս անհանդուրժողութիւնն չէ. ռուս պետութեան բարձր շահերի պաշտպանութիւնն է, եւ այս պատասխանը բնաւ չի ժխտում այս հիմունքներով բարի հարեւանական յարաբերութիւններ հաստատելը»:

Յարաբերութիւնները, սակայն, Հայաստանի ու Կամաւորական Բանակի, ինչպէս եւ Դոնի, Կուբանի ու Տերեքի կառավարութիւնների միջեւ մնաց բարեկամական:

Մարտ 7-ին Երեւան հասաւ Գերագոյն Կրուզի պատւիրակութիւնը՝ Կովալ (Դոն), Չոզուլեա (Կուբան), Բիզայեւ (Տերեք)՝ նպատակ ունենալով սերտ համագործակցութիւն հաստատել երկու կողմերի միջեւ: Երեւանում պատւիրակութիւնը գտաւ սրտագին ընդունելութիւն: Մարտ 8-ին կառավարութեան հետ ունեցաւ խորհրդակցութիւն եւ դրեց մի շարք հարցեր. 1) հակաբոլշեւիկեան մէկ ճակատի ստեղծում, 2) փոխադարձ օժանդակութիւն, 3) Նահանջի դէպքում արդեօք կամաւորականները կարո՞ղ են ընդունել Հայաստանում եւ այլն: Հայաստանի աշխարհազերական դիրքը ինքնին արդէն պատասխանում էր տրւած հարցերին:

Բնորոշ ու հետաքրքրական է եւ մի ուրիշ այցելութիւն:

Կաթուղիկոսին այցելելու պատրւակով, յունւ. 1-ին Երեւան եկաւ Պոնտոսի յոյն մետրոպոլիտ Խրիսանֆը, որ պոնտոսեան պատւիրակութեան

Հ. Հ. ԳԱԽԱՌԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

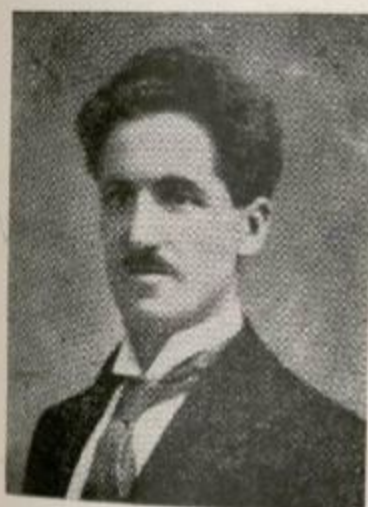
ԽՄԲ. ՀՐԱԶ

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ
(Շիրակի նահանգապետ)

ԵԱՊՈՆ
(Վայոց Ձորի գաւ.)

Ն. ՅԱԿՈԲՅԱՆ
(Վայոց Ձորի ա. գաւ.)

ԲԷՆՕ ՆԱԶԱՅԵԱՆ
(Իջևանի գաւառապետ)

Ա. ՄԻՐՉՈՅԵԱՆ
Էջմիածնի Միլիցիապետ

Թ. ԹԱԳԵՈՍԵԱՆ
(Երեւ. գաւ. ինքն. վարչ. անդ.)

Յ. ԲԱՂԲԱՄԵԱՆ
(Ալեք-պոլի միլիցիապետ)

Վ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ
(Երեւ. գաւ. ինք. վարչ. անդ.)

նախագահն էր Փարիզում եւ Վենիզելոսի մօտիկ գործակիցը: Պոնտոսի յոյները պահանջում էին Պոնտոսի անջատումը Թիւրքիայից եւ առանձին յունական պետութեան ստեղծումը: Այդ պետութեան մէջ պիտի մտնէր Ռիզա—Սինոպ ամբողջ տարածութիւնը Պոնտոսեան լեռների եւ Սեւ ծովի միջեւ՝ 1,220,000 բնակչութեամբ, որից 800,000 մահմետական, 350,000 յոյն եւ 70,000 հայ: Խրիստոսֆը եկել էր որոշելու Հայաստանի եւ Պոնտոսի փոխյարաբերութիւնները եւ առաջարկում էր. կամ 1) Պոնտոսի հանրապետութիւնը կը կազմէ մէկ դաշնակից մասը Հայաստանի Հանրապետութեան, կամ 2) Պոնտոսը կը լինի ինքնուրոյն եւ Հայաստանի հետ կը միանայ համադաշնակցային հիմունքներով եւ կամ 3) անկախ եւ հաւասարազօր Պոնտոսն ու Հայաստանը իրար հետ կը կապեն դաշնակցութեամբ կամ զինակցութեամբ: Վերջին դէպքում, Հայաստանը կունենայ սեփական ծովային ելք Աթինէում:

Խրիստոսֆին Երեւանում ցոյց տւին սիրալիր ընդունելութիւն, եւ մի շարք խորհրդակցութիւններից յետոյ երկուստեք ընդունեցին հետեւեալ պայմանները. 1) Պոնտոսը, վերոյիշեալ սահմաններում, մտնելու է Հայաստանի մէջ, իբրեւ նրա դաշնակցային (Ֆեդերատիւ) մէկ մասը. իր ներքին գործերում Պոնտոսը կառավարւելու էր սեփական Սէյմի միջոցով. 2) Հայկական եւ Պոնտոսեան պատւիրակութիւնները Փարիզում գործելու էին համերաշխ. 3) Ի հարկին, եթէ Հայաստանի ու Պոնտոսի անկախութիւնը մերժւի, հայերն ու յոյները միասին քայլեր էին առնելու, մինչեւ ապստամբութիւն՝ հարկադրելու համար, որ ճանաչւի ընդհանուր անկախութիւնը. 4) Սոյն պայմանադրութիւնը պէտք է համաձայնեցւէր յոյն եւ հայկական պատւիրակութիւնների գործունէութեան Փարիզում, ինչպէս եւ Վեհաժողովի որոշելիք սահմաններին: (Ե.)

Սակայն, մենք չեղեցինք պատմութեան ընթացքից:

Յուն. 31-ին, Ալեքսանդրապոլում՝ «Հայաստանի երկրորդ մայրաքաղաքում» տեղի ունեցաւ Հայաստանի Համալսարանի հանդիսաւոր բացումը: Երեւանից ու Թիֆլիսից, յատուկ զնացքներով, եկել էին բազմաթիւ հիւրեր՝ Խորհրդարանի նախագահ Ա. Սահակեանը, վարչապետ Ա. Խատիսեանը, բրիտանական ներկայացուցիչ Օ. Ուօրդըրոպը, Հայաստանի գերագոյն կոմիսար գնդ. Հասկելը իր կնոջ ու չքաւորի հետ, Ֆրանսական ներկայացուցիչ կապ. Պուադերարը, Կամաւորական Բանակի ներկայացուցիչ գնդ. Ձենկեւիչը, պարսից ընդհանուր—հիւպատոս Ասադուլլա խանը, Ադրբէջանի դիւ. ներկ. Հախվերդովը, հանր. կրթութեան եւ արւեստի նախարար Ն. Աղբալեանը, արդար. նախ. Ա. Չիլինդարեանը, ելեւմտ. նախ. Ս. Արարատեանը, խնամ. նախ. օգն. բժ. Յ. Տէր—Միքայէլեանը, Խորհրդարանի անդամներ բժ. Յ. Տէր—Դաւթեանը, Մ. Յարութիւնեանը, Ռ. Տէր—Մինասեանը, Վ. Մինախորեանը, Ս. Վրացեանը, Ա. Խոնդկարեանը, Ա. Սաֆրաստեանը, Տ. Մամհուրը, Ա. Ղազարեանը, զօր. նազարբէգեանը, զօր. Հախվերդեանը, համալսարանի ուսուցչապետները՝ պրոֆ. Ղամբարեանի գլխաւորութեամբ, բանաստեղծ Յ. Յովհաննիսեանը, պրոֆ. Ա. Խաչատրեանը եւ շատ ուրիշ պետական ու հասարակական, գրական ու գիտա-

կան դէմքեր: Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչութիւնը կազմակերպել էր փայլուն ընդունելութիւն: Կայարանում պատրաստւած էր թէյասեղան: Համալսարանի դահլիճը զարդարւած էր կանաչով ու դրօշակներով: Նւագում էր զինւորական խումբը:

Հանդէսը բաց արաւ համալսարանի տեսուչ վաստակաւոր պիտնական պրոֆ. Իւ. Ղամբարեանը, որից յետոյ նախարար Ն. Աղբալեանը, մի ընդարձակ ու կուռ ճառով վեր հանեց համալսարանի դերը հայ պետականութեան եւ մշակոյթի զարգացման գործում: «Այն ջահը, ասաց նա, որ մենք վառում ենք այսօր Հայաստանի բարձրաւանդակի վրա, չի հանդիս երբեք եւ կը լուսաւորէ Առաջաւոր Ասիան»: Եւ մաղթեց, որ Հայաստանի համալսարանը լինի մատչելի ամենքի համար, — մտնելը լինի հեշտ, ելնելը՝ դժւար — որ ուսումը լինի ձրի, գիտութիւնը վարւի գործնական եղանակով, որ հիմք դրւի համայնական գիտական աշխատանքին Հայաստանում:

Հանրային կրթութեան նախարարից յետոյ պրոֆ. Ղամբարեանը արաւ համալսարանի կազմակերպութեան պատմութիւնը, որից յետոյ խօսեցին Ա. Սահակեանը, Ուօրդըրոպը, Գնդ. Հասկելը, Պուադերարը, Գնդ. Զենկելիչը, Ասագուլլա խանը, Հախվերդովը, զօր. Նազարբէգեանը:

«Մի քանի օր առաջ, ասաց Ուօրդըրոպը, մենք տօնեցինք մի ուրիշ մեծ դէպք՝ Հայաստանի անկախութեան դէ ֆակտօ ճանաչումը: Ես կարծում եմ, որ առաջին համալսարանի բացումը նոյնքան կարեւոր է, որքան եւ անկախութիւնը: Պատմութեան մէջ եղել են դէպքեր, որ պետութիւնները կարճ ապրեն, բայց չի եղել դէպք, որ մի անգամ բացւած համալսարանը կարճ կեանք ունենայ... Ոմանք մեծ կարեւորութիւն էին տալիս դէ ֆակտօ բառին. Հայաստանը, յանձին Էջմիածնի ճեմարանի, Վիէննայի ու Վենետիկի վարժարանների արդէն իսկ դէ ֆակտօ գոյութիւն ունէր, եւ դուք այնքան շատ գիտնականներ եւ ուսուցչապետներ ունէք, որքան որ պէտք կը լինի ամբիոնների համար»:

Գնդ. Հասկելը. — Ես բախտաւոր եմ ներկայ լինելու այս պատմական դէպքին: Անօգուտ է ասել, որ պատրաստ չեմ խօսելու այս նիւթի մասին, որն իմ գործունէութեան սահմանից դուրս է: Ներկայ Հայաստանում կատարւող դէպքերը, աչքի առաջ ունենալով պետութեան հանդիպած դժւարութիւնները, շատ նշանակալից են: Եւ մեծ գոհացում է ներշնչում, որ գոյութեան ծանր հոգսերը չեն ճնշում ժողովրդի կրթութեան ծարաւը: Եւրոպայի եւ Ամերիկայի շատ քաղաքներում մենք հանդիպում ենք շատ հայերի, որ համալսարաններում բարձր կրթութիւն են ստանում, եւ այդ տեղ է իր պտուղները. մի շարք աչքի ընկնող հայեր կան, որ կարեւոր տեղ ունեն եւ որոնց անունները յայտնի են ամենքին: Այդ համալսարաններում սովորող անձինք յաջողութիւն են ունեցել, բայց Հայաստանի համալսարանում մարդիկ պէտք է դաստիարակւեն աւելի հայրենասէր ոգով, քան արտասահմանում: Գլխաւոր բանը, որով ես շատ շահագրգռւած եմ — որ հայ ժողովուրդը լինի անկախ քաղաքականապէս, տնտեսապէս եւ կրթութեամբ (քուռն ծափեր): Ես յոյս ունեմ, որ կարճ ժամանակում Հայաստանը բոլոր

բովին աղատ կը լինի եւ կախում չի ունենայ ոչ ոքից (բուռն ծափեր) : Եթէ կայ որեւէ կարիք, որին պէտք լինի օգնել Ամերիկայի կամ իմ ներկայացրած ուրիշ պետութիւններից, ես հաճոյքով կ'իմացնեմ նրանց եւ կը յաջողեցնեմ նրանց օգնութիւնը : Ծանաչելով այս գործի գլուխ կանգնածներին՝ ես համոզւած եմ, որ համալսարանը անպայման յաջողութիւն կ'ունենայ» :

Հասկելի ճառը հանդիսականների կողմից ընդունւեց առանձին ոգւորութեամբ : Զերմ խօսքերով արտայայտւեցին եւ միւս հռետորները, որոնց ճառերը ընդհատուած էին որոտընդոստ ծափերով :

Ողջոյնի ճառերից յետոյ, Ս. Տիգրանեանը կարգաց արտասահմանից եւ Հայաստանի զանազան կողմերից ստացւած հարիւրաւոր հեռագիրներից մի քանիսը : Ծնորհաւորում էին Վրաստանի դիւ. ներկ. Գ. Մախարաձէն, Վրաստանի հանր. կրթ. նախարարի պաշտօնակատար Յինցաձէն, զօրավար Կարալովը եւ ուրիշներ :

Ապա համալսարանի ուսուցչապետ Մեսրոպ եպ. —ը ակադեմիական ճառ արտասանեց՝ «Հայ վանքերի նշանակութիւնը Հայաստանի կուլտուրական գործերում» նիւթի մասին, որից յետոյ խօսեցին բանաստեղծ Յ. Յովհաննիսեանը, Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ՝ Հ. Մելքոնեանը, Երեւան քաղաքի ներկայացուցիչ Ա. Շարաֆեանը, Կարսի քաղաքագլուխ Հ. Նորհատեանը, Նոր-Յայաղէտի քաղաքագլուխ Վ. Աֆրիկեանը, Ա. Խոնդկարեանը սոց. —յեղ. եւ Ա. Ղազարեանը՝ Հ. Յ. Դ. կուսակցութիւնների կողմից եւ մի շարք ուրիշ հիմնարկութիւնների ու միութիւնների ներկայացուցիչներ : Յայտարարեց ցանկը համալսարանին արւած նւէրների. մէկ միլիոն ուսուրի Մալիւան եղբայրներից, 100,000ռ. «Շիրակ» կօօպերատիւից. Ալեքսանդրապոլում սկսւել էր ժողովրդական հանգանակութիւն : Հանդէսի օրւայ առթիւ հրատարակւել էր միօրեայ թերթ «Հայաստանի Համալսարան» անունով :

Հանդէսի ամբողջ տեւողութեան ընթացքին, դուրսը խոնւած էր մեծ բաղմութիւն. շատերը եկել էին չրջակայ գիւղերից : Հասարակութիւնը խանդավառ ցոյցերով ընդունեց հանդէսից յետոյ դուրս եկող հիւրերին : Այստեղ եւս խօսեցին օտար պետութեանց ներկայացուցիչները, վարչապետ Պատիւեանը, Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմից Ս. Վրացեանը եւ ուրիշներ : Հաւաքւած բաղմութիւնը հանեց մի բանաձեւ, որով պահանջում էր դաշնակիցներից Թիւրքահայաստանի հարցի լուծումը :

Հանդէսից յետոյ, Քաղաքային Ակումբի դահլիճում տեղի ունեցաւ ճոխ հացկերոյթ քաղաքագլուխ Հ. Մելքոնեանի նախադահութեամբ, ուր նոյնպէս եղան բաղմաթիւ ճառախօսութիւններ հայ եւ օտար ներկայացուցիչների կողմից : Երեկոյեան, Առեւտրական դպրոցի սրահում, կայացաւ դրական-երաժշտական երեկոյթ եւ պարահանդէս, որ մեծ աշխուժով անցաւ եւ տեւեց մինչեւ ուշ գիշեր : Պարահանդէսից յետոյ հիւրերը արտակարգ զնացքով վերադարձան Երեւան :

Խոշոր դէպք էր եւ Հայաստանի բժիշկների անդրանիկ համագումարը, որ բացւեց Երեւանում ապր. 18-ին : Քաղաքային տան դահլիճը լիքն էր Հանրապետութեան բոլոր ծայրերից եկած պատգամաւոր բժիշկներով, բու-

ժառանգորդ, դեղագործներով, անասնաբույժներով, ունկնդիր հասարակութեամբ: Եկել էին 72 պատգամաւորներ:

Համագումարը բաց արաւ կազմակերպիչ յանձնաժողովի նախագահ Բ. Տէր-Միքայէլեանը: Ապա ողջոյնի խօսք ասացին Խորհրդարանի նախագահ Ա. Սահակեանը, վարչապետ Խառիսեանը, Երեւանի քաղաքապետ Մուսիսեանը եւ բազմաթիւ ներկայացուցիչներ զանազան հիմնարկութիւնների եւ միութիւնների կողմից:

Հանդիսաւոր մասից յետոյ համագումարը կազմեց իր նախագահութիւնը — նախագահներ՝ Բ. Տէր-Միքայէլեանը, Պապիկեանը եւ Լազարեանը, քարտուղարներ՝ Զարիֆեան, Բաղդասարեան, Աւելեան, Տէր-Պօղոսեան, Աւետիսեան, Քալանթարեան:

Եւջորդ օրը, համագումարը բաժանեց 5 հատւածի — 1) քաղաքական հարցերի՝ 29 բժիշկ, 2) գինւորական՝ 20, 3) դեղագործական՝ 13, 4) անասնաբուժական՝ 4 եւ 5) ատամնաբուժական՝ 3 — եւ օրակարգի հարցերը քննութեան առնւեցին այդ հատւածների նիստերում:

Համագումարն ունեցաւ յանձնաժողովային եւ ընդհանուր բազմաթիւ նիստեր, ուր քննութեան առնւեցին Հայաստանի բժշկա-առողջապահութեան վերաբերող բոլոր սուր հարցերը: Ի վերջոյ, ընտրւեց կենտրոնական մարմին՝ Հայաստանի լաւագոյն բժիշկներից:

Անընդհատ առաջ էր գնում եւ պետական կազմակերպական աշխատանքը, ինչպէս եւ երկրի տնտեսական վերականգնումը: Կառավարութիւնը առանձին ուշադրութիւն դարձրեց ժողովրդի ապրուստի միջոցների հայթայթման գործին. յունւ. 27-ին կազմեց «Սերմանման Յատուկ Կոմիտէն», որ մեծ եռանդով վարեց սերմահաւաքման գործը՝ ամբարելով աւելի քան 350,000 փութ սերմացու: Փետրւարին 225 միլիոն ռուբլու վարկ բացւեց սերմացու գնելու համար: Մարտ 25-ին կառավարութիւնը հաստատեց այն պայմանները, որով գիւղատնտեսութեան նախարարութիւնը կատարելու էր սերմացուի բաշխումը. պետական պահեստներից սերմացու պիտի տրւէր գիւղական համայնքներին, գիւղատնտեսական ընկերութիւններին, հասարակական ու պետական հիմնարկութիւններին, պետական պաշտօնեաների ընկերութիւններին ու հասարակական խմբակցութիւններին: Ստացւած սերմացուն պիտի վերադարձւէր կալի ժամանակ՝ բերքով կամ դրամով:

Մինչեւ մայիսի սկիզբը կառավարութիւնը ժողովրդին բաժանեց 332,660 փութ սերմացու*), որից զարի՝ 206,580փ., ցորեն՝ 65,431փ., կորեկ՝ 15,225փ., չալթուկ (բրինձ)՝ 4,026փ., հաճար՝ 2,677փ., կտաւատ՝ 1,300փ., գետնախնձոր՝ 24,204փ., եգիպտացորեն՝ 12,368փ., բանջար՝ 534փ., զանդար՝ 315փ.: Ամենից շատ ստացաւ Կարսը՝ 76,855փ., ապա՝ Շիրակը՝ 74,605փ., Երեւանի գաւառը՝ 52,372փ., Ղարաբաղի խան՝ 46,932 փութ, իսկ ամենից քիչ Դարալագեհազը՝ 732փ.: Բացի այդ բաժանեց 500 փութ բանջարանոցային սերմ, բամբակի ու ծխախոտի սերմ: Բամբակ ցան-

*) Սերմամասն շրջանի վերջում բաժանւած սերմացուի գումարը հասաւ 375,000 ֆրի:

ւեց ընդամենը 1,517 դեսեսատին, ծխախոտ՝ 61 դես.: Կառավարութիւնը հող, վարկ, գործիքներ ու սերմացու տրամադրեց դրսից՝ Սուխումի շրջանից եկած ծխախոտագործներին: 30 միլիոն ռուբլի յատկացւեց բամբակագործներին օժանդակութիւն հասցնելու համար, 15 միլիոն ռուբլի՝ այգեգործների համար:

Մարտ 1-ին Խորհրդարանը բաց արաւ 50 միլիոն ռուբլու վարկ գիւղատնտեսական գործիքներ գնելու համար: Բաթումից բերւեցին թրակտորներ, հնձելու եւ քամելու մեքենաներ, գութաններ, սերզատներ, այգեգործական ու մեղաբուծական գործիքներ, զերանդիներ, մանգաղ եւ այլն: Բերեց մեծ քանակութեամբ պղնձի արջասպ՝ այգիների համար: Գիւղատնտ. նախարարութեան կենտրոնական պահեստը իր բաժանմունքների միջոցով կատարում էր մեքենաների, գործիքների եւ նիւթերի բաշխումը երկրում:

Պակաս կարեւոր դէպք չէր եւ երդւեալ ատենակալների դատարանի բացումը, մարտ 15-ին: Դատական նիստի դահլիճը զարդարւած էր եռագոյն ժապաւէններով: Ներկայ էին վարչապետ Ա. Սատիսեանը, արդարադատութեան նախարար Ա. Զիլինգարեանը, Խորհրդարանի անդամներ, դատաստանական ու հասարակական գործիչներ եւ խումն բաղմութիւն հետաքրքրւողների: Դատական նիստի սկզբին ողջոյնի խօսք ասացին վարչապետը, արդարադատութեան նախարարը եւ դատարանի նախագահ Մակ. Մելիք-Միրզախանեանը: Ապա՝ բեմ բարձրացաւ դատական կազմը. նախագահ՝ Մ. Մելիք-Միրզախանեան, անդամներ՝ Զ. Գեղամեան եւ Ա. Տէր-Յակովբեան. դատախազ Ա. Մալխասեան, դատախազի օգնական՝ Վ. Ահարոնեան, քարտուղարներ՝ Ն. Տէր-Յակովբեան եւ Ս. Շմաւոնեան: Երդւեալ ատենակալներից ներկայ էին 19 հոգի եւ 1 տեղակալ — բոլորն էլ տղամարդիկ: Նիստի բացումից եւ ընթացիկ ձեւականութիւնների լրացնելուց յետոյ, ատենակալները յայտարարեցին, թէ իրենք հրաժարւում են կրօնական երդումից եւ ազնիւ խօսք են տալիս դատելու խղճի մտօք:

Կարճ ընդմիջումից յետոյ, վիճակահանութեամբ կատարւեց 12 ատենակալների ընտրութիւնը: Հայաստանի անդրանիկ ատենակալների ատենանի անդամ լինելու պատւին արժանացան՝ Արշ. Տէր-Արբահամեանը, Սարգ. Հախնազարեանը, Նշ. Ժամագործեանը, Վարդ. Մամաջանեանը, Գր. Տէր-Յակովբեանը, Սիր. Տէր-Մարտիրոսեանը, Գր. Վարդանեանը, Հմ. Սողոմոնեանը, Յովս. Աւետիսեանը, Զաւ. Կորկոտեանը, Միհր. Աթանէսեանը եւ Թադ. Դրամփեանը. տեղապահներ՝ Մովս. Գիւլխանդանեանը եւ Երւ. Ֆրանգեանը: Ընտրւածները մի քանի բոլէտով հեռացան եւ ընտրեցին իրենց համար աւագ՝ Սիր. Տէր-Մարտիրոսեանին: Ատենակալները հասարակական տարբեր խաւերի պատկանող մարդիկ էին:

Առաջին գործը Դարալագեագի Ուլնիանորաչէն գիւղացի Ենովք Յովհաննիսեանի եւ Զանախչի գիւղացի Մանուկ Մովսէսեանի դէմ յարուցւող մեղադրանքն էր պարսկահպատակ Մամէդ Ասքեար Ալի օղլուին կողոպտելու փորձի դէմ: Ամբաստանեալներին պաշտպանում էր երդւ. հաւատարմատար Գ. Տէր-Գրիգորեանը: Հարցաքննութիւնից, վկաներին եւ կողմերի ճառերը

լսելուց յետոյ, երդւեալ ատենակալները առանձնացան եւ 10 բոպէի խորհրդակցութիւնից յետոյ մեղադրեալներին յայտարարեցին անպարտ:

Երդւեալ ատենակալների դատարանի առաջին նստաշրջանը տեւեց մինչեւ մարտ 26-ը:

Խորհրդարանի մարտ 1-ի օրէնքով արդարադատութեան նախարարութեան դիւանին կից կազմեց 3 հոգինոց արեւմտահայ իրաւագիտական բաժին, որի նպատակն էր ա) մասնակցել օրինադրքերի քննութեան, մշակման եւ խմբագրման գործին, բ) ուսումնասիրել արեւմտահայ հատուածի մէջ գոյութիւն ունեցող ընտանեկան, ժառանգական եւ այլն սովորութիւններն ու իրաւական հասկացողութիւնները, նրանց հարադատ ոգին մեր նոր մշակող օրէնքների մէջ պահպանելու համար:

Հանրային կրթութեան ասպարէզում մշակեցին մի շարք օրէնքներ. մարտին Խորհրդարանը սկզբունքով հաստատեց դպրոցական յանձնախմբի հետեւեալ օրինագիծը եկեղեցական-ծխական դպրոցների աշխարհականացման ու պետականացման մասին.

«1. Հոգեւոր եկեղեցական-ծխական դպրոցների կայքերն ու դոյքերը եւ նրանց շէնքերը պետականացուած են, եթէ նրանց դպրոցը բացւած չլինի այս օրէնքի հրատարակման օրը, կամ բացւելուց յետոյ փակւի եւ կամ, եթէ նա Հայաստանի պետական գանձարանից նպաստ է ստացել:

«2. Պետականացող կայքերն ու դոյքերը եւ նրանց շէնքերը յանձնուած են հանրային կրթութեան եւ արւեստի նախարարութեան, որը ծառայեցնում է նրանց դպրոցական նպատակների համար:

«3. Իրոշ պայմաններով եւ նպատակներով կտակւած կամ յատկացւած եւ այս օրէնքի ուժով պետականացող կայքերը, դոյքերն ու շէնքերը անցնում են հանրային կրթութեան եւ արւեստի նախարարութեան այն պայմանով, որ վերջինս կատարում է կտակողների եւ յատկացնողների կամքը անշեղ»:

Ապրիլին ընդունեց մի ուրիշ օրինագիծ տարրական կրթութեան մասին.

«1. Պետական դպրոցներում տարրական կրթութիւնը վեցամեայ տեւողութիւն ունի, որ բաժանւում է երկու եռամեակներին:

«2. Տարրական դպրոցներում աւանդւում են հետեւեալ առարկաները. հայոց լեզու, թւարանութիւն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, բնագիտութիւն, առողջապահիկ դիտելիքներ, երգեցողութիւն, նկարչութիւն, մարմնամարզ եւ ձեռքի աշխատանք ըստ հանրային կրթութեան եւ արւեստի նախարարութեան մշակած ծրագրի եւ կազմած դասարաշխման տախտակի:

«Մանօթութիւն. Այլազգի դպրոցներում պետական լեզուն աւանդւում է, ըստ համայնքի ցանկութեան, սկսած ուսման երրորդ տարւանից:

«3. Այն գիւղերում, որ այսօր բաւարար թւով դպրոցական հասակի մանուկներ չունեն, բացւում են եռամեայ դասընթացքով դպրոցներ:

«4. Կենտրոնական գիւղերում բացւում են վեցամեայ դասընթացքով դպրոցներ նոյն եւ մերձաւոր գիւղերի աշակերտութեան համար:

«Ե. Այն սաների համար, որ հնար չունեն վեցամեայ դպրոց յաճախելու կամ վեցամեան աւարտելով՝ միջնակարգ դպրոց անցնելու, համապատասխան դպրոցներում բացւում են չորրորդ եւ եօթերորդ լրացուցիչ դասարաններ»:

Մարտ 28-ին Դրամատիկական Դասընթացները տւին իրենց տնդրանիկ երեկոյթը՝ դասընթացների վարիչ դերասան Վ. Միրզոյեանի առաջնորդութեամբ: Հանդէսը անցաւ մեծ յաջողութեամբ: Դասընթացների մի շարք ուսանողներ աչքի ընկան իրենց շնորհալի խաղով:

Ապր. 18-ին բոյ-սկաուտների օր էր Երեւանում: Քաղաքը ստացել էր տօնական տեսք: Փողոցներում տուփերով հանդանակութիւն էր կատարւում: Բոյ-սկաուտները երաժշտութեամբ կենդանութիւն էին մացնում ամէն կողմ: Ամառնային աղումբում տեղի ունեցաւ հրապարակային մարզանք: Բոյ-սկաուտները, իրենց վարիչ հունգարացի Ալբերտ Սեդմայի առաջնորդութեամբ, դեղեցիկ խաղեր խաղացին՝ արժանանալով խոնամ հասարակութեան խանդավառ ծափերին: Սկաուտական շարժումը հանրային կրթութեան նախարարութեան դուրգութեան արժեքայ էր եւ շուտով լայն ծաւալ ստացաւ Հայաստանում, մանաւանդ, երբ արտասահմանից հասան փորձած դեկավար մարզիկներ՝ Վ. Չերազ, Տ. Խոյեան եւ այլն:

Փետր. 18-ին հիմնեց Հայաստանի Կարմիր Ուաչը, որի կանոնադրութիւնը հաստատեց Խորհրդարանում մարտ 19-ին: Կենտրոնական վարչութեան անդամներ ընտրւեցին Գր. Չալխուշեանը (նախագահ), բժ. Յ. Տէր Դաթեանը, բժ. Ս. Կամսարականը, բժ. Յ. Մելիքեանը, տիկ. Օ. Արարատեանը, բժ. տիկ. Ջալեան-Մանուկեանը, տիկ. Քալանթարեանը, բժ. Ա. Տէր-Պօղոսեանը, Վ. Բարայեանը, Ա. Մակարեանը: Կարմիր Ուաչը ճիւղեր ունեցաւ Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Վաղարշապատում, Աշտարակում, Ջալալ-Օղլիում, Ղարաքիլիսայում եւ Իզմիրում: Նրան յարեցին եւ Թիֆլիսի, Պոլսի, Փարիզի եւ Ամերիկայի Հայ Կարմիր Ուաչերը: Կարմիր Ուաչի գլխաւոր դործն էր՝ օգնութիւն հասցնել բանակին: Դրա համար նա կազմակերպեց 2 հիւանդանոց՝ ողջ սարքով, մի թուցիկ խումբ, մի սննդատու կայան զինւորների համար, բաղնիք, լացարան եւ այլն: Կարմիր Ուաչի մենաշնորհն էր խաղաթուղթը. յունիսից սկսած կառավարութիւնը տուրք դրեց երկաթուղու տոմսակների վրա էլ յօդուտ Կարմիր Ուաչի եւ 4 միլիոն ռուբլու վարկ բացեց:

Այսպէս, կեանքի բոլոր ասպարէզներում, դրութիւնը բարեկաւում էր զգալապէս: Ապրուստի պայմաններն էլ հետզհետէ դառնում էին աւելի տանելի. հակառակ որ ժողովուրդը ազահութեամբ ցանում էր ունեցած հացահատիկները, հացն ու կենսական միջոցները անհամեմատ աւելի տուտ էին, քան 1919 թւին: Քաղաքի արտաւար համար ապրուստի պայմանների մասին՝ առաջ բերենք մի քանի թւեր. փետրւար 7-ին Երեւանի շուկայում մըթերքները արժէին. հացը՝ 26—28 ռուբլի ֆունտը, միսը՝ 70—140 ռուբլի, ալիւրը՝ 1400 ռ. փութը, ցորենը՝ 1300 ռ., դարին՝ 1300 ռ., բրինձը՝ 1400—1800 ռ., լոբին՝ 35 ռ. ֆունտը, սիսեռը՝ 30 ռ., սոխը՝ 12 ռ., կաղամբը՝

8 ա., բազուկը՝ 7 ա., գազարը՝ 8 ա., մածուկը՝ 30 ա., կաթը՝ 25 ա., պանիրը՝ 60-100 ա., կարագը՝ 180-200 ա., մեղրը՝ 170-180 ա., դետնախնձորը՝ 15 ա., ընկոյզը՝ 40 ա., չամիչը՝ 80-90 ա., նաւթը՝ 40 ա., սապոնը՝ 30 ա., հաւկիթը՝ 13-14 ա. հատը, լուցկին՝ 8-10 ա. տուփը, փայտածուխը՝ 110 ա. փութը, փայտը՝ 70 ա. փութը: Ասլը. 15-ին կօօպերատիւներում տղամարդկանց կօշիկները արժէին 3000 ա. զոյգը, կանանց՝ 4000 ա., երեխաների՝ 1200 ա., կրկնակօշիկները՝ 1300 ա., թէյի բաժակները՝ 120 ա. հատը, ափսէներ թէյի՝ 120 ա. հատը, մոմ՝ 320 ա. ֆունտը, սուրճ՝ 360 ա., երեսուրբիչներ՝ 160 ա. հատը, ծխախոտի թուղթ՝ 6 ա. գրքոյկը, լուցկի՝ 5 ա. տուփը, սապոն՝ 50 ա. ֆունտը:

Իսկ դրամը մարտ 1-ին՝ 1 դոլարը արժէր 580 ռուբլի, 1 թիւրքական հնչուն ոսկին՝ 3000 ա., 1 ֆունտ ստերլինգը՝ 2000 ա.:

Պաշտօնեաների ռոճիկներն էին՝ վարչապետի՝ 8,150 ա. ամսական, նախարարների՝ 7,450 ա., Խորհրդարանի անդամների՝ 6,800 ա., Սենատի նախագահի՝ 8,150 ա., անդամների՝ 7,450 ա., չրջանային դատարանի անդամների՝ 6,600 ա., հաշտարար դատաւորների՝ 6,600 ա.: 40 կարգի ռոճիկ զոյութիւն ունէր — նւագագոյնը 2000 ա., բարձրագոյնը՝ 8,150 ա.:

Երկրի կեանքի կայունացումը զգացւում էր եւ ժողովրդի մանաւանդ, ոչ-հայ տարրերի վերաբերումից: Այլեւս այնքան հեշտ չէր հակապետական տարրերին ոտքի հանելը: Այդ ցոյց տւին Կարսի ղէպերը:

Տարւայ սկզբին դեռ եւս Կարսի մահմետական չրջաններում նկատւում էր տատանում. մի մասը կողմնակից էր Հայաստանի իշխանութեան, միւսները՝ թիւրքերի եւ աղբրէջանցիների դրդումով դէմ էին հայերին: Յուն. 12-ին Զարուշատի, Աղբարայի եւ Զըլդըրի ներկայացուցիչները ժողով գումարեցին Գեղարչին դիւղում եւ որոշեցին. 1) դադարեցնել առեւտրական եւ ամէն յարաբերութիւն հայերի հետ. 2) արտաքսել հայկական իշխանութիւնը եւ կազմել տեղական իշխանութիւն՝ Աղբրէջանից ստացած դրամով. 3) 18—40 տարեկանների զօրաչարժ անել եւ մարզել թիւրք սպաների ղեկավարութեան տակ. 4) երկաթուղու չրջանում եւ Ղըզըլ-Զախախում ղնել սեփական պահակներ:

Յունւարի կէսերին Զարուշատ եկան մի քանի աղբրէջանցի սպաներ՝ նազարալիւի դիւսաւորութեամբ, խոշոր գումարներով, եւ սկսեցին հակահայ յարձակումները: Յուն. 20-ին Իրիչ դիւղում սպանեցին 8 հայեր: Յուն. 24-ին Զարուշատից եւ միւս չրջաններից դուրս քշեց հայ պաշտօնէութիւնն ու միլիցիան: Թուրքերը դիրքեր դրաւեցին Զուրդունայում եւ դէպի Արզահան ուղղեցին 500 ձիաւորներ: Յուն. 27ին 400 զինւած թուրքեր դրաւեցին Շայնալար դիւղը: Զարուշատը, Աղբարան եւ Զըլդըրը ապստամբեցին Հայաստանի դէմ: Այս չրջաններում բաւական ուժեղ էին եւ Հայաստանի կուսակիցները, բայց թիւրք-աղբրէջանցի զործակալներից ահաբեկւած՝ չէին կարող արտայայտւել:

Կառավարութիւնը ամէն միջոց սպառելուց յետոյ, հրաման տւեց զօրքին զէնքի դիմելու: Հակառակ արտակարգ ձեան ու սառնամանիքին, զօրավար Յովսէփեանի զօրամասերը արագութեամբ անցան դիւղից դիւղ, եւ

ճախճախիչ պարտութեան մատնելով թշնամուն՝ փետր. 15-ին գրաւեցին բոլոր ըմբոստ վայրերը: Խռովարար պարագլուխները փախան, եւ Ձարուչատից, Աղբարայից ու Չըլդըրից 25 ներկայացուցիչներ եկան յայտնելու ժողովրդի հնազանդութիւնը: Շրջանը հանգստացաւ:

Հանդիստ չմնաց, սակայն, Աղբրէջանը: Այս դէպքերի առթիւ, մարտ 8-ին Աղբրէջանի Խորհրդարանում Մուսաւաթ, Էհրար եւ Իթթիհատ կուսակցութիւններին պատկանող 21 պատգամաւորներ մտցրին հարցապնդում, որի մէջ ասում էին, թէ՝ «հայկական կառավարութիւնը, զինաթափութեան պատրւակով, քարուքանդ է անում Կարսի չրջանի մահմետական գիւղերը եւ բնաջնջում մահմետական խաղաղ բնակչութիւնը: Մօտ 10,000 մահմետականներ, հակառակ որ յօժար կամքով յանձնել են զէնքերը, չրջապատւած են կանոնաւոր հայ զօրքերով եւ ենթարկւում են վերջնական կոտորածի»:

Նոյն օրը, ժամը 12-ին, նշանակեց Խորհրդարանի արտակարգ նիստ, ուր վարչապետ Ուսուպրէզովը տւեց մանրամասն բացատրութիւններ, որից յետոյ տեղի ունեցան փոթորկայոյզ վիճարանութիւններ: Գրեթէ անխտիր, բոլոր ճառախօսները անզուսպ յարձակումներ էին գործում Հայաստանի կառավարութեան եւ Դաշնակցութեան վրա: Խորհրդարանի դաշնակցական պատգամաւորների փորձերը՝ զղաստութեան հրաւիրելու՝ առաջ էին բերում աննկարագրելի աղմուկ ու բողոք: Բանը հասաւ այնտեղ, որ պատգամաւորներից մէկը՝ սոց.-յեղափոխական Սաֆիքիւրզսկին առաջարկեց հեռացնել Աղբրէջանի Խորհրդարանից դաշնակցական պատգամաւորներին: Միայն երկու հոգի փորձեցին քննադատել եւ Աղբրէջանի կառավարութեան պրովոկացիոն ընթացքը: Ընկերավարական Աղամալի Օղլի եւ Առադ Քարայեւը բաց կերպով ամբաստանեցին կառավարութիւնը, որ Կարսի արիւնոտ դէպքերը ստեղծւած են Բազուի դրդումով: «Եթէ կառավարութիւնը անմեղ է, բացականչեց Քարայեւը, այն ժամանակ ինչացո՞ւ են այն միլիոնները, որոնք ուղարկւում են Հայաստան»:

Եւ մինչ Աղբրէջանում շանթ ու կայծակ էին թափում, Կարսում կեանքը արդէն խաղաղել էր: Հէնց որ ըմբոստ չրջանները յայտնեցին հպատակութիւն, զինւորական միջոցները վերջ գտան, եւ ժողովուրդը անցաւ սովորական աշխատանքի: Հայաստանի ոչ մի չրջանում հայ-մահմետական յարաբերութիւնները այնքան լաւ չէին, որքան Կարսում: Այդ բարի-հարեւանական յարաբերութիւնների ցուցադրութիւն եղաւ Կարսի քաղաքային խորհրդի արտակարգ նիստը փետրւար 17-ին՝ մասնակցութեամբ քիւրդ եւ թուրք բնակչութեան ներկայացուցիչների:

Խորհրդի նախագահը բանալով ժողովը՝ գիմեց քիւրդ եւ թուրք ներկայացուցիչներին ողջոյնի խօսքով՝ ասելով, որ եթէ նրանք որոշել են հայերի հետ ապրել հաշտ ու խաղաղ, հայերի կողմից էլ կը գտնեն նոյն եղբայրական անկեղծ վերաբերումը: Պատասխանեց Գէոլի չրջանի ներկայացուցիչ Թալի բէգը՝ յայտարարելով, թէ պատահած ցաւալի դէպքերի ամբողջ պատասխանատուութիւնն ընկնում է եկւոր խռովարարների վրա: Եթէ Հայաստանի կառավարութիւնը մոռանայ այդ թիւրիմացութիւնները եւ լաւ

վերաբերելի իրենց հետ, իրենք խոստանում են լինել Հայաստանի Հանրապետության խաղաղ եւ օրինապահ քաղաքացիները:

Ապա, ի պատասխան բանւորների եւ գիւղացիների ողջոյնների, խօսեց Մուրղանի չրջանի ներկայացուցիչ Արիֆազանը: Սա եւս պնդեց, որ բոլոր դէպքերի պատճառը դրսից եկած դրդիչներն են եւ որ տեղական ազգաբնակչութիւնը ձգտում է խաղաղութեան: Առանց հայերի, ասաց նա, մահամետականները չեն կարող ապրել. մի քանի ամիս եւս այսպիսի կեանք, եւ մահամետական չրջանները քար ու քանդ կը լինեն ու կը փչանան սովից:

Նոյն միտքը յայտնեցին եւ Զարուշատի ներկայացուցիչները՝ Բաղդրաղա Մահմէդ Օղլին եւ Զալիլ աղա Մահմէդ Օղլին: Սրանք եւս «ցաւալի դէպքերը» բացատրում էին արտաքին դրդումներով եւ խոստանում լինել հաւատարիմ Հայաստանի Հանրապետության՝ այն յուսով, որ «հայերն ու մահամետականները կապրեն եղբօր պէս, ինչպէս ապրում էին Նիկոլայի ժամանակ»:

Նիստից յետոյ տեղի ունեցաւ հանդիսաւոր հացկերոյթ, ուր նոյնպէս խօսեցին տաք ճառեր՝ երդւելով, որ այսուհետեւ երբեք չեն կրկնւի անցեալի մոռալ օրերը:

Նման հաւաստիացումներ սկսեցին հասնել եւ ուրիշ չրջաններից: Մարտի սկզբին կառավարութիւնը ստացաւ հետեւեալ դիմումը. «Մենք՝ Օրդով, Բարբար եւ այլ քրդական գիւղերի ներկայացուցիչներս այսօր ներկայանալով Իզդիրի բանակի հրամանատար Սեպուհին՝ յայտնում ենք ձեզ, որ պարտաւոր ենք սրտանց ընդունել Հայաստանի Հանրապետութեան հրապատակութիւնը եւ որպէսզի այդ լինի Արարատի ստորոտի բոլոր գիւղերի կողմից, մեզ մնում է խորհրդակցել թէ՛ նրանց եւ թէ՛ մեր ցեղապետների հետ: Եթէ նոյնիսկ նրանք չհամաձայնեն, մենք նորէն ենթարկւելու ենք, թէկուզ առանց նրանց համաձայնութեան: Աւդալ Մատօ Օղլի, Մատօ Խազի Կանթօ Օղլի, Հասօ Սիբաշ Օղլի, Մամադ Խազի Օղլի, Ալօ Իսմայիլ Օղլի, Դաւրիշ Արա Օղլի, Ուսուֆ Սարօ Օղլի»:

Մարտ 15-ին նման բազմաստորագիր դիմում եկաւ Զըլդերի չրջանի մահամետականներից, իսկ ապր. 25-ին Արդահանի մահամետականների ներկայացուցիչներից, որոնք բողոքում էին Ազրբէջանի գործակալների սադրանքների դէմ:

Նոյն օրերին կառավարութիւնը «հաւատարիմ հապատակութեան» դիմումներ ստացաւ եւ Միջագետքի եզիրիներից ու ասորիներից, որոնք ցանկութիւն էին յայտնում տեղափոխւել Հայաստան:

Շատ ժամանակ չանցած, շուտով պարզւեց Կարսի դէպքերի շուրջ ազրբէջանցիների հանած աղմուկի իսկական դրդապատճառը. մարդիկ նոր դէպքեր էին պատրաստում Ղարաբաղում, եւ անհրաժեշտ էր հասարակութեան ուշադրութիւնը ուրիշ կողմ դարձնել:

Պէտք է նկատել, որ օգոստ. 22-ի համաձայնութիւնը էական փոփոխութիւն չմտցրեց Ղարաբաղի դրութեան մէջ, ինչպէս եւ նոյեմբեր 23-ի

Համաձայնութիւնը չփոխեց Զանգեզուրի վիճակը: Նոյեմբ. 23-ից յետոյ էր, որ, ինչպէս տեսանք, զանգեզուրցիք մաքրեցին Օխչի ու Գեղւայ ձորերը:

Նոյեմբերի վերջերին Զանգեզուրում Ա. Շահմաղեանին փոխարինեց Ս. Մելիք-Եօլչեանը, որպէս քաղաքացիական մասի կոմիսար, իսկ զինւորական մասը ենթարկեց զօր. Ղազարեանին: Սրանց գալով՝ Զանգեզուրը ձեւականօրէն էլ կազմակերպեց իբրեւ Հայաստանի մաս: Քաղաքացիական իշխանութիւնը ամփոփւեց վարիչների խորհրդի ձեռքում՝ Ս. Մելիք-Եօլչեանի նախագահութեամբ: Շրջանը բաժանւեց 2 գաւառի. 1) Բուն Զանգեզուր, Տաթեւ, Դարարաս, Սիսիան՝ Զանգեզուրի գաւառ անունով, 2) Ղափան, Բաղարբերդ—Գեղւայ ձոր, Արեւիք եւ Գողթն՝ Կապար Գողթ անունով: Զինւորական տեսակէտից շրջանը բաժանւեց 3 մասի. 1) Սիսեան՝ հրամանատար Պ. Տէր-Դաւթեան, 2) Կապարգողթ՝ հրամանատար Գ. Նժդեհ եւ 3) Զանգեզուր: Իւրաքանչիւր շրջանի հրամանատարութեան կից կազմեց զինւորական շտաբ, որոնց ենթարկւում էին ճակատապետներն ու վաշտապետները: 20—50 տարեկան բոլոր տղամարդիկ դրւած էին զէնքի տակ, երկրապահ զինւորութեան դրութեամբ, 20—25 ընտիր սպանների ղեկավարութեան տակ: Դեկտեմբերի կէսերին Գորիս հասաւ Դրոյի էկսպեդիցիոն զօրամասը, եւ Դրօն յայտարարեց Զանգեզուր-Ղարաբաղի ընդհանուր հրամանատար:

Այսպէս կազմակերպւած, յունւ. 19-ին, զանգեզուրցիք մի գրոհով մաքրեցին Բուն Զանգեզուրի եւ Ղափանի միջեւ ընկած տարածութիւնը՝ Դոնդարլու-Շուռ-Նուխ-Ասկիլուսի թրքական շրջանը, մօտ 30 գիւղ: Մարտին գրաւեց Աւդալար-Ալեանշու-Մուսուլմանլար-Բարդիւշատ շրջանը, ուր գտնւում էին մօտ 120 թրքական գիւղեր: Թրքութիւնը թողեց ու հեռացաւ Ազրբէջան:

Իր հերթին, գործի վրա էր եւ Սուլթանովը: Նոյեմբերի պարտութիւնից յետոյ, նա եռանդով պատրաստւում էր Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի գերաւման: Օգոստ. 22-ի Համաձայնութիւնը նրա ձեռքին ժամանակ վաստակելու միջոց էր լուկ: Մի կողմից աշխատում էր պառակտել Ղարաբաղցիներին, միւս կողմից զինւորական ուժեր համախմբել՝ Ղարաբաղը զէնքով ընկճելու դիտաւորութեամբ: Փետրւարին համարեա ազրբէջանեան ամբողջ բանակը — մօտ 10,000 հոգի — հաւաքւած էր Ղարաբաղի ճակատում: Լուրեր էին տարածւում որ ազրբէջանեան զօրամասերի ընդհանուր ղեկավարն է Նուրի փաշան, օգնականը՝ զօր. Նեւրուզովը եւ նրանց տրամադրութեան տակ գտնւում են բազմաթիւ թիւրք սպաններ:

Ղարաբաղցիք տեսնում էին այդ եւ նոյնպէս պատրաստւում վիժեցնելու համար Սուլթանովի ծրագիրները: Գաւառում գործում էր ինքնապաշտպանութեան Մարմինը սպայ Զ. Մեսեանի, Ա. Միքայէլեանի եւ ուրիշների մասնակցութեամբ: Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի միջեւ հաստատւած էր համագործակցութիւն, եւ Ղարաբաղը դրսից ստանում էր ռազմամթերք ու նիւթական օգնութիւն:

Երկու կողմերը՝ Սուլթանովն ու Ղարաբաղցիք պատրաստում էին տենդադին եւ առանց ծածկելու: Փետր. 19-ին, երբ Ազրբէջանն արդէն բաւականաչափ զօրք էր համախմբել Ղարաբաղի շուրջ, Սուլթանովը դիմեց Շուշիի Հայոց Ազգ. Խորհրդին՝ պահանջելով Ղարաբաղը յայտարարել Ազրբէջանի մաս: Սուլթանովի համար այլեւս Հաշտութեան Վեհաժողով գոյութիւն չունէր, եւ «սահման քաջաց զէնն իւրեանց» սկզբունքը մնացել էր միակ հեղինակաւորը:

Այս պահանջի առթիւ, փետր. 22-ին, Շուշու գիւղում գումարւեց Ղարաբաղի Տրդ. համագումարը, որին ներկայ էին 96 պատգամաւորներ Գիւլիստանից, Զիւանչիւրից, Խաչէնից, Դիլաղից ու Վարանդայից: Համագումարը որոշեց՝ մերժել Սուլթանովի պահանջը եւ շարունակել մնալ օգոստ. 22-ի համաձայնութեան գետնի վրա: Միաժամանակ, համագումարը բռննկեալով բողոքեց Սուլթանովի գործած կամայականութիւնների, բռնութիւնների դէմ:

Նոյն պահուն, 45—50 հոգի էլ, գլխաւորապէս քաղաքացիներ, հաւաքւեցին Շուշիում, կազմեցին առանձին համագումար եւ ընդունեցին Սուլթանովի պահանջը՝ Ղարաբաղը ճանաչել Ազրբէջանի մաս:

Երկու համագումարների բանաձեւերը ներկայացւեցին Սուլթանովին, որը, ի հարկէ, մնաց դժգոհ եւ սկսեց պատրաստել աւելի վճռական քայլեր: Մարտի սկզբից Շուշիի երթեւեկը առնւեց հսկողութեան տակ: Մարտ 4-ին հայկական թաղում տեղաւորւեցին ազրբէջանցի սպաներ: Մարտ 5-ին ցուցակադրւեցին Շուշիի հայ սպաները: Բազուից հասան նոր զօրամասեր: Մարտ 7-ին Շուշի եկաւ ազրբէջանեան բանակի ղեկավար պրինց Մահմէդը: Մարտ 7-ին դէպի Խանաձախ տանող ճանապարհի վրա սպանւեցին 5-6 հայեր: Մարտ 10-ին Եւլախ-Շուշի խճուղու վրա սպանւեցին 10 հայեր: Մարտ 10-ից Շուշի բերւեցին 150 հաջի-սամլուեցի քիւրդեր: Նոյն օրը Սուլթանովը հրամայեց դաւառի բոլոր հայ ոստիկանապետներին իրենց ձիաւորներով, մարտ 23-ին, բայրամի օրը, ներկայանալ իրեն քաղաքում: Նոյն ժամանակ, Սուլթանովը գրաւոր հրաման ուղարկեց Մուսուլմանլարի կայազօրի պետին, թէ՛ «հողի երեսից մաքրել Խճաբերդ, Տումի եւ Հին Թաղլար գիւղերը»:

Այս եւ նման դէպքերը կասկած չէին թողնում հայերի մէջ, որ Ազրբէջանը որոշել է հրով ու սրով ընկճել Ղարաբաղը: Եւ որոշեցին կանխել, իրենք նախայարձակ լինել. մարտ 22 լոյս 23-ի գիշերը Ղարաբաղում ծագեց ընդհանուր ապստամբութիւն Ազրբէջանի դէմ: Ասկերանի կիրճի դրաւումով Շուշիում եւ Խանքենդում մնացած թուրք զօրամասերը կարւեցին արտաքին աշխարհից: Արիւնոտ կռիւններ տեղի ունեցան Խանքենդում, ուր սպանւեցին ապստամբների հրամանատարներ Ալեքսան-Դային, սպայ Լալայեանը եւ ուրիշներ: Շուշին մատնւեց թուրք խուժանի եւ զօրքի յարձակման. հայ բնակչութեան մեծ մասը փախաւ, իսկ մօտ 3-4000 հոգի մնաց թուրքերի ձեռքը եւ բանտարկւեց. կանայք ենթարկւեցին զանգւածային բռնաբարութեան: Առաջնորդ Վահան եպ. գլխատւեց, եւ գլուխը պտտեցնում

էին քաղաքի փողոցներում:

Մարտ 26-ից Ազրբէջանի ղորքերը ամէն կողմից սկսեցին հակայարձակման: Մի քանի օր կատաղի կռիւներ տեղի ունեցան Ասկերանում: Ապր. 3-ին, ազրբէջանեան բանակը, 8 թնդանօթով ու բազմաթիւ զնդացիրներով անցաւ գրոհի Ասկերանի, Խաչէնի եւ Վարանդայի ուղղութեամբ: Օրհասական ճակատամարտում հերոսի մահով սպանւեց Ասկերանի ճակատի հրամանատար Դալի Ղաղարը: Թուրքերը ճեղքեցին հայկական շղթան եւ ամէն ինչ աւերելով՝ ապր. 4-ին մտան Շուշի ու կոտորեցին քաղաքում մնացած հայերին: Հայկական տների մեծ մասը աւարի տրւեց ու հրդեհւեց: Հայկական Շուշին նստաւ մոխիրների վրա:

Դէպքերը ցոյց տւին, որ ապստամբութիւնը կազմակերպւած էր անփորձ մարդկանց ձեռքով: Հետեւանքները կարող էին լինել շատ աւելի աղէտաւոր, եթէ ապր. 13-ին Ղարաբաղ չհասնէր Դրօն իր էկսպեդիցիոն ղորամասով: Նա իր ձեռքն առաւ չրջանի իշխանութիւնը, ապր. 15-ին ղորահաւաք յայտարարեց Վարանդայում ու Դիզակում, ամրացրեց ճակատները եւ 45 օր շարունակ մնաց Ղարաբաղում: Ապր. 22-ին Թաղավարդ զիւղում հրաւիրեց Ղարաբաղի Զրդ համագումարը, որը 44 ձայնով մէկի դէմ մի անդամ էլ որոշեց մերժել Ազրբէջանի իշխանութիւնը եւ Ղարաբաղը համարել Հայաստանի մաս:

Դրոյի հասնելուց յետոյ Ազրբէջանի բանակն այլեւս առանձին կենդանութիւն ցոյց չտւեց. մի կողմից Բազում տեղի էին ունենում ներքին խմորումներ ու բուլշեւիկեան շարժումներ, միւս կողմից Թիֆլիսում դաշնակիցները եւ Անդրկովկասեան Խորհրդաժողովը պահանջում էին վերջ տալ արիւնհեղութեան: Չենթարկւել չէր կարելի. աղմուկն ու սպառնալիքը շատ մեծ էր:

Եւ, իրօք, Ղարաբաղի ապստամբութեան եւ Շուշիի կոտորածի լուրը Թիֆլիսում ցնցող տալաւորութիւն գործեց: Այն պահուն, երբ կարմիր բանակի առաջապահները կանգնած էին Անդրկովկասի դրանը, ընդհարումը հանրապետութիւնների միջեւ կարող էր դառնալ ճակատագրական:

Մարտ 27-ին Ղարաբաղի Հայրենակցական Միութեան ներկայացուցիչներ Գ. Բալայեանը եւ Լէօն մի յուշագիր ներկայացրեցին Անգլիայի, Ֆրանսայի, Իտալիայի ու Յունաստանի ներկայացուցիչներին, զնդ. Հասկելին, Հայաստանի վարչապետին եւ Վրաստանի կառավարութեան՝ խնդրելով նրանց միջնորդութիւնը Ղարաբաղի հարցում: Նրանք պահանջում էին՝ անմիջապէս հեռացնել ազրբէջանեան ղորամասերը, բանալ ճանապարհները եւ յարգել օգոստ. 22-ի համաձայնութիւնը:

Նոյն օրը Վրաստանի վարչապետ Ժորդանիան դիմեց դաշնակիցներին ներկայացուցիչներին՝ խնդրելով նրանց միջնորդութիւնը՝ մարելու համար Ղարաբաղի հրդեհը: Անգլիայի, Ֆրանսիայի եւ Իտալիայի ներկայացուցիչներ Ուօրդըրոպը, կոմս Մարտէլը եւ գնդ. Գաբրան, ապր. 1-ին, հաւաքական մի հեռագրով դիմեցին Բազում ու Երեւան՝ «եռանդագին հրաւիրելով» խաղաղ միջոցներով եւ անյապաղ լուծել Ղարաբաղի եւ ուրիշ դաւառների հար-

ցերը, ուր խաղաղութիւնը վտանգւած է»։ «Հաշտութեան այս հանդիսաւոր կոչը եթէ չլսւի ճիշտ այն ժամին, երբ, թերեւս, ամբողջ Անդրկովկասի բախտը վճռուելու վրա է, կարող է շատ ծանր հետեւանքներ ունենալ ձեր կառավարութիւնների համար»։

Հայաստանի կառավարութիւնը իսկոյն եւ եթ, ապր. 2-ին, պատասխանեց, թէ ինքը բոլորովին համամիտ է դաշնակից ներկայացուցիչների առաջարկին եւ իր պատգամաւորները ապրիլ 5-ին կը լինեն Թիֆլիսում՝ մասնակցելու համար անդրկովկասեան խորհրդաժողովին՝ նպատակ ունենալով խաղաղութեամբ լուծել բոլոր վիճելի խնդիրները։ Ապր. 4-ին Հայաստանի Խորհրդարանն էլ զբաղւեց Ղարաբաղի դէպքերով եւ հաւանութիւն տւեց կառավարութեան հետեւած քաղաքականութեան։

Ազրբէջանցիների որոշ ձգձգումից յետոյ, ապր. 9-ին, բացւեց անդրկովկասեան 3 հանրապետութիւնների խորհրդաժողովը։ Հայաստանի ներկայացուցիչներն էին Հ. Օհանջանեանը, Տ. Բէգդադեանը, Ս. Մամիկոնեանը եւ Ս. Խաչատրեանը. Ազրբէջանիներ՝ Հ. Աղայեւը, Ֆ. Վեքիլովը, Ս. Կրիչինսկին. Վրաստանիներ՝ Ե. Գեգեչկորին, Գ. Լորդկիպանիձէն եւ Գ. Մախարաձէն։

Օրակարգին անցնելուց առաջ, Հայաստանի եւ Վրաստանի պատւիրակութիւնները առաջարկեցին, առաջին հերթին, դնել Ղարաբաղի արիւնհեղութիւնների դադարեցման խնդիրը պնդելով, որ առանց դրան անկարելի է հանգիստ եւ արդիւնաւէտ աշխատանք կատարել։ Ազրբէջանի պատւիրակութիւնը սկզբունքով չառարկեց, բայց պնդեց, որ պէտք է նկատողութեան առնեն եւ Օրդուբաթի, Նախիջևանի, Վեդիի ու Ղազախի շրջանները։ Եւ որովհետեւ ինքը լիազօրութիւն չունէր, առաջարկեց նիստը յետաձգել, մինչեւ որ Բազուից ստացւեն համապատասխան հրահանգներ։

Յաջորդ նիստում, ապր. 10-ին, կազմւեց խորհրդաժողովի նախագահութիւնը — Ս. Մամիկոնեան, Հ. Աղայեւ եւ Ե. Գեգեչկորի։ Աղայեւը Ազրբէջանի պատւիրակութեան կողմից կարդաց Բազուի կառավարութեան հեռագիրը. «խորհրդաժողովի յարուցած հարցը կը քննւի վաղը, ապր. 10-ին, խորհրդարանի աւագների կողմից։ Պատասխանը կը ստանաք վաղը երեկոյ»։ Հայ պատւիրակները եռանդով բողոքեցին այդ ձգձգման դէմ։ Որոշւեց նորից նիստը ընդհատել եւ սպասել Բազուի պատասխանին։

Պատասխան չստացւեց եւ երրորդ նիստում, որը նոյնպէս յետաձգւեց։ Չորրորդ նիստին, ապր. 11-ին, վերջապէս Աղայեւը յայտնեց Ազրբէջանի կառավարութեան պատասխանը, որով նա «համաձայնում էր խորհրդաժողովի քննութեան ենթարկել ամբողջ Անդրկովկասի տարածութեան վրա ընդհարումներն ու արիւնհեղութիւնները դադարեցնելու միջոցների հարցը»։ Որից յետոյ, երկար ու բարակ, քննեց օրակարգի հարցը եւ ընդունւեց խորհրդաժողովի հետեւեալ օրակարգը. 1) արիւնհեղ ընդհարումները դադարեցնելու հարց. 2) անդրկովկասեան պետութիւնների միասուն մարմնի ըստեղծում. 3) հողային հարցեր. 4) արտաքին քաղաքականութեան համաձայնեցումը. 5) կոնֆեդերացիայի հարց. 6) տնտեսական խնդիրներ։

Ապա խորհրդաժողովը քննութեան առաւ օրակարգի առաջին կէտը, որի առթիւ սուր վիճարանութիւններ եղան հայերի եւ ազրբէջանցիների միջեւ: Վերջիններս պահանջում էին, որ տեղի ունեցող ընդհարումները նկատւեն իրրեւ «պատերազմ հայերի եւ մահմետականների միջեւ»: Ի վերջոյ ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը, որ Աղայեւի, Մամիկոնեանի եւ Գեղեշկորիի ստորագրութեամբ անմիջապէս հեռագրեց Հայաստանի եւ Ազրբէջանի կառավարութիւններին. — «Ազրբէջանի, Հայաստանի եւ Վրաստանի հանրապետութիւնների խորհրդաժողովը իր աշխատանքներին ձեռնարկելով՝ որոշում է 1) անմիջապէս դադարեցնել բոլոր այն արինահեղ ընդհարումները, որոնք այժմ տեղի են ունենում Ղազախում, Նախիջևանում, Օրդուբաթում եւ Ղարաբաղում. 2) Միաժամանակ, խորհրդաժողովը պնդում է, որ Հայաստանի եւ Ազրբէջանի կառավարութիւնները ամենակտրուկ միջոցներ ձեռք առնեն վերացնելու համար հայ եւ մահմետական ազդարնակութիւնների միջեւ ընդհարման բոլոր հնարաւորութիւնները՝ համապատասխան հանրապետութիւնների սահմաններում. 3) Այս որոշման մասին շտապով տեղեկացնել Ազրբէջանի եւ Հայաստանի կառավարութիւններին, որպէսզի նրանք ձեռք առնեն համապատասխան միջոցներ»:

Երդ նիտում, ապր. 12-ին, խորհրդաժողովը զբաղեց արինահեղութիւնը դադարեցնելու պայմաններով, դարձեալ երկար վէճ ծագեց հայերի եւ ազրբէջանցիների միջեւ Ղարաբաղի մասին: Վերջիններս պնդում էին, որ Ղարաբաղը Ազրբէջանի մասն է եւ Ղարաբաղի խնդիրը՝ Ազրբէջանի ներքին խնդիր. հայերը, ընդհակառակը, համարում էին, որ Ղարաբաղը Ազրբէջանի մաս չէ: Երկու կողմերը մնացին իրենց տեսակէտին, եւ որոշեց «անմիջապէս լիովին վերականգնել այն իրաւական վիճակը, որ գոյութիւն ունէր ընդհարումներից առաջ եւ հիմնւած էր հայ-ազրբէջանեան եւ անդրկովկասեան հանրապետութիւնների խորհրդաժողովներում ձեռք բերւած համաձայնութեան վրա՝ կառավարութիւնների հետ ազգային խորհուրդների պայմանագրի հիմամբ»:

Նոյն նիստում որոշեց ընտրել 6 հոգինոց յանձնախումբ՝ 2-ական ամէն մի պատւիրակութիւնից եւ ուղարկել Ազրբէջան ու Հայաստան խորհրդաժողովի որոշումը գործադրելու համար:

Ապա ուղարկեց 3 յանձնախումբ. մէկը՝ Մախարաձէ, Մամիկոնեան, Աղայեւ՝ Ղազախ, ուր նոյնպէս հայ-թրքական ընդհարումներ էին պատահել. միւսը՝ Ի. Ռամիշվիլի, Ա. Արեղեան ու Զ. Սուլթանով՝ Շարուր-Նախիջևան եւ երրորդը՝ Ղարաբաղ: Եանձնախմբերը մեկնեցին համապատասխան վայրերը, բայց յետագայ դէպքերի պատճառով չօչափելի գործ չկատարեցին:

Այնուհետեւ խորհրդաժողովը երկարօրէն զբաղեց կոնֆիդերացիայի հարցով: Ազրբէջանի պատւիրակութիւնը ներկայացրեց «Անդրկովկասեան հանրապետութիւնների խորհրդի» նախագիծը: Առաջարկում էր երեք հանրապետութիւնների ներկայացուցիչներից կազմել մնայուն միջազգային մի խորհուրդ, որի պարտականութիւնը պիտի լինէր «1) հոգալ հանրապետութիւնների արտաքին ապահովութիւնը եւ նրանց անկախութեան

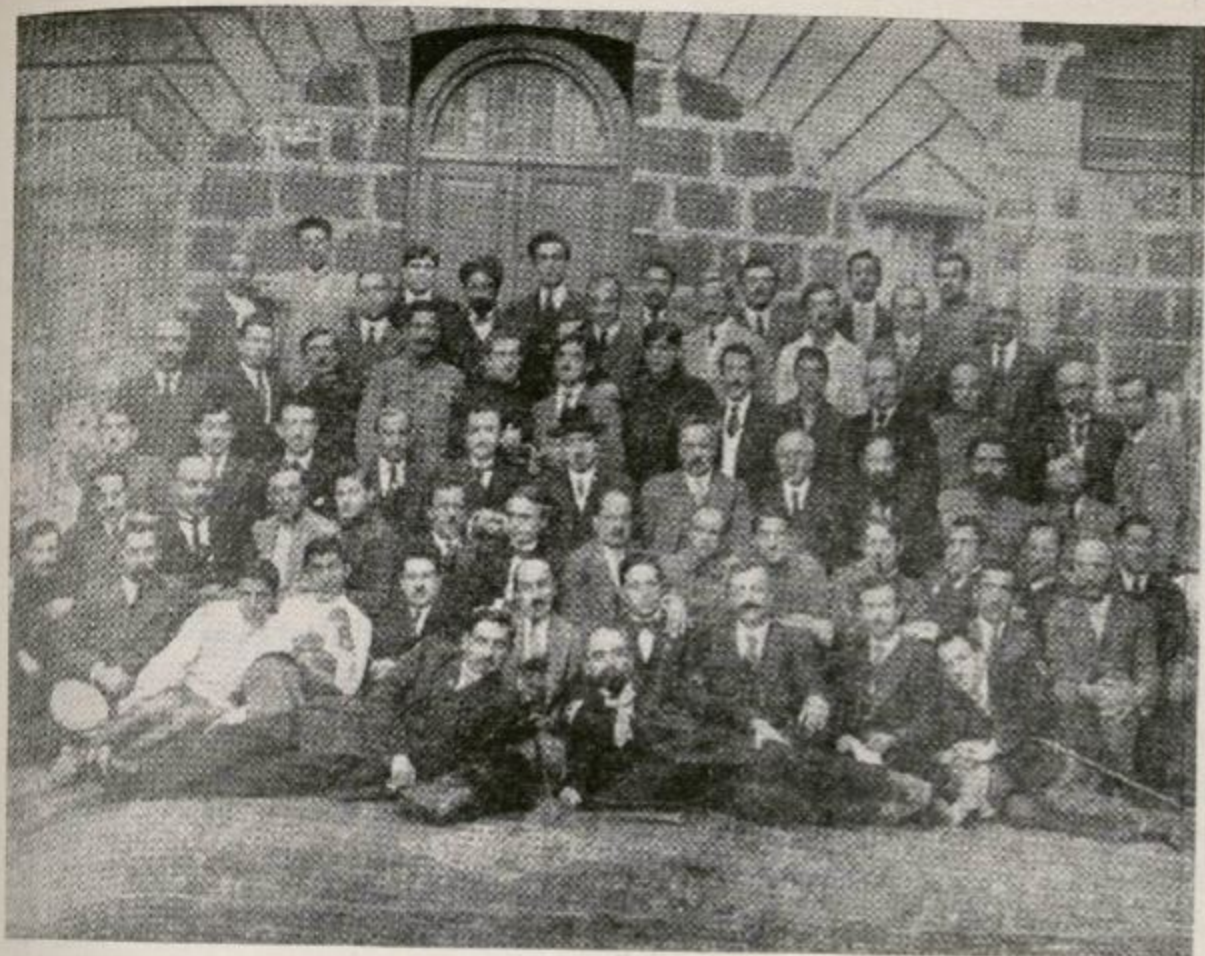
ու չէզոքութեան պահպանումը, 2) հսկել, որ հանրապետութիւնների միջեւ ծաղուղ վիճելի խնդիրների լուծումը միջնորդ դատարանի կողմից՝ դործադրւի, 3) հետեւել, որ կիրառեն դաշնագրերը հանրապետութիւնների միջեւ, 4) մշակել միջհանրապետական դաշնագրերի նախագծեր, 5) ձգտել խաղաղութեամբ լուծելու հանրապետութիւնների միջեւ ծաղուղ վիճերը եւ եզրակացութիւններ տալ առանձին հանրապետութեանց կառավարութիւնների առաջարկով»։ Խորհուրդը պիտի կազմէր 12 հոգուց․ իւրաքանչիւր հանրապետութիւն պիտի տար 2 ներկայացուցիչ խորհրդարանից եւ երկու՝ կառավարութիւնից, մէկ տարի ժամանակով։ Խորհուրդը պիտի ունենար սովորական եւ արտակարգ նստաչափաներ։ Եւայլն։

Ի հարկէ, այս դեռ կոնֆեդերացիա չէր, բայց մի քայլ էր դէպի կոնֆեդերացիա։ Ազրբէջանցիք քայլ առ քայլ հետապնդում էին իրենց հիմնական նպատակը՝ Անդրկովկասի միացումը։ Վրացիք էլ դէմ չէին որոշ միութեան, պայմանով, որ Վրաստանի վեհապետական իրաւունքները չտուժեն։ Հայերի համար, քանի թիւրքահայկական հարցը մնում էր անորոշ, դոյաւիճակի ամէն փոփոխութիւն համարւում էր վաղաժամ։ Այս դէպքում էլ նրանք չմերժեցին իրենց համաձայնութիւնը, բայց այդ արւեց այնպէս, որ հաւասար էր մերժումի։

Դեռ կոնֆեդերացիայի խնդիրը չփակած, ապր․ 16-ին ազրբէջանցիք բերին զինուորական դործակցութեան առաջարկը Խորհրդային Ռուսաստանի դէմ։ Վրացիք չառարկելով հանդերձ՝ առաջ քաշեցին սահմանադժման հարցը։ Հայերն էլ դէմ արտայայտուեցին արտաքին ճակատով զբաղւելուն։ «Այժմ», երբ անդրկովկասեան հանրապետութիւնների առջեւ կանգնած է մի նոր վտանգ եւ նոր արիւնհեղութիւններ են հնարաւոր, հայկական պատուիրակութիւնը մերժում է զբաղւել արտաքին քաղաքականութեամբ», վրդովւած նկատեց ազրբէջանցի Վեքիլովը։

«Այո՛, առարկեց հայերի կողմից Տ․ Բէզգադեանը, քանի հողային հարցերը չեն լուծւած, խորհրդաժողովի որոշումները ո՛չ մի արժէք չեն ունենայ։ Եթէ ենթադրենք, որ խորհրդաժողովը որոշէ ընդհանուր ուժերով դուրս դալ արտաքին ոտնձգութիւնների դէմ ի պաշտպանութիւն մեր հանրապետութիւնների անկախութեան, այսինքն՝ հիւսիսի վտանգի դէմ, այն ժամանակ հայկական պատուիրակութիւնը կառաջարկէ քննել հարաւային վտանգի հարցը, որովհետեւ թիւրքերը, որքան յայտնի է, դաշնակից են րուլչեւիկների հետ։ Բացի այդ, խորհրդաժողովը պէտք է ստոյգ տեղեկութիւններ ունենայ այն համաձայնութեան մասին, որը, իբր թէ, դոյութիւն ունի թիւրքիայի եւ Ազրբէջանի միջեւ։ Մեզ համար անհրաժեշտ է պարզել նաեւ Ազրբէջանի կառավարութեան վերաբերումը դէպի մեր պետականութիւնը»։

Նորից հին հարցը՝ «հիւսիսի» ու «հարաւի» վտանգը։ Ազրբէջանցու համար «հիւսիսն» էր սարսափելի․ հայերը վախենում էին «հարաւից»․ էլ ի՞նչ խորհրդաժողով, ի՞նչ կոնֆեդերացիա, ի՞նչ համաձայնութիւն։ Եւ ո՛չ մի համաձայնութիւն էլ չկայացաւ։

Հ. Յ. Գ. ՑԲԴ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎ ԵՐԵՒԱՆՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԴՐԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ

Իսկ մինչ պատգամաւորութիւնները խորհրդաժողովում ճառեր էին արտասանում, մինչ Ազրբէջանն իր ամբողջ բանակը կենտրոնացրել էր Ղարաբաղի դէմ, ապր. 28-ի զեչերը, բոլշեւիկները, Թիւրքերի աջակցութեամբ եւ Ազրբէջանի Խորհրդարանի համաձայնութեամբ, առանց մի հատիկ փամփուշտ պարպելու, մտան Բազու եւ Ազրբէջանում յայտարարեցին խորհրդային իշխանութիւն: Նոր դործօն էր մտնում Անդրկովկաս, որ գալիս էր բոլորովին այլ ընթացք տալու նորաստեղծ հանրապետութիւնների կեանքին: Եւ այդ նոր դործօնի ուշադրութեան առաջին առարկան եղաւ Հայաստանը: Յեղաշրջման յաջորդ օրը Բազուից Երեւանի կառավարութեան ուղարկեց հետեւեալ վերջնագիրը.

«Ազրբէջանի Խորհրդային Հանրապետութեան բանւորա-գիւղացիական կառավարութիւնը, յանձինս յեղափոխական կոմիտէի, պահանջում է՝ նախ մաքրել ձեր զօրքերից Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի հողամասերը. երկրորդ՝ քաշել դէպի ձեր սահմանները. երրորդ՝ դադարեցնել ազգամիջեան կոտորածը: Հակառակ դէպքում, Ազրբէջանեան ընկերվարական խորհրդային հանրապետութեան յեղափոխական կոմիտէն իրեն կը համարի պատերազմական դրութեան մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան հետ: Վերջնագրի պատասխանի համար տրւում է երեք օր ժամանակամիջոց: Ազրբէջանի Խորհրդային Հանրապետութեան արտաքին գործերի գործավար Հուսէյնով»:

ՄԱՅԻՍԵԱՆ ԽՌՈՎՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Այն ժամանակ, երբ Վրաստանում, Ազրբեջանում, Հիւսիսային Կովկասում եւ ամենուրեք հայ բուլշեւիկները ենթարկւում էին անողոք հալածանքի, Հայաստանի կառավարութիւնը նրանց տւեց հնարաւորութիւն ապրելու եւ աշխատելու Հայաստանում: Հայ բուլշեւիկ գործիչներից չափերը՝ Ս. Կասեան, Ա. Մուսեան, Ս. Խանոյեան, Դ. Շահվերդեան, Մ. Սահակեան, Ե. Երզնկեան, Աւիս Նուրիջանեան եւ ուրիշներ իրենց կեանքը փրկեցին Հայաստանի կառավարութեան շնորհիւ: Նրանք Հայաստանում վարում էին զանազան պաշտօններ պետական կամ հասարակական հիմնարկութիւնների մէջ — դպրոցներում, կօօպերատիւներում, նախարարութիւնների, պետական վերահսկողութեան, ինքնավարութիւնների մէջ:

Ընդունւելով Հայաստանի սահմանների մէջ՝ կառավարութիւնը մի պայման էր դրել հայ կոմունիստներին. Հայաստանում քաղաքական աշխատանք չկատարել: Եւ նրանք ամենքը պատուոյ խօսք էին տւել յարգելու այդ պայմանը: Նրանցից ոմանք իրենք հէնց անմտութիւն էին համարում բուլշեւիկեան գործօն աշխատանքը Հայաստանում: Եւ քանի պատերազմական դործերը Խորհրդային Ռուսաստանում յաջող չէին, ընդհանուր առմամբ, պահում էր տւած խօսքը: Ծիշտ է, պատահում էին մասնակի խախտումներ, ինչպէս երիտասարդ «Սպարտակեանների» թռուցիկը Բէոյիւք-Վէդիի կոիւնների ժամանակ, բայց կառավարութիւնը ներողամիտ աչքով էր նայում:

Սակայն, երբ կարմիր զօրքերը սկսեցին մօտենալ Կովկասին, Հայաստանում հիւրընկալւած բուլշեւիկներն էլ չդիմացան եւ անցան հակապետական գաղտնի գործունէութեան: Նրանք պրոպագանդ էին մղում զօրքի եւ բանւորութեան մէջ. բաց էին թողնում գաղտնի թռուցիկներ ու թերթեր: Իրենց կողմը քաշելով Խորհրդարանի անկուսակցական պատգամաւոր Արտաշէս Մելքոնեանին, նրա միջոցով, հրատարակում էին «Գիւղացիական Ձայն» թերթը, որ անհաշտ պայքար էր մղում տիրող վարչաձեւի դէմ եւ, առանց ծածկելու, անում էր խորհրդային իշխանութեան դովքը:

Ա. Մուսեանը պատմում է, որ 1919—20 թւականներին բուլշեւիկեան

եռանդուն գործունէութիւն կար Հայաստանում: Գաղտնի բջիջներ էին կազմելում, գրականութիւն էր տարածում, ժողովներ էին գումարում, քարոզչութիւն էր արւում զօրքի եւ բանւորութեան մէջ:

«Ընկ. Ղուկաս Ղուկասեանի եւ նրա մօտիկ ընկերներ Արմենակ Բուդաղեանի եւ Աղասի Խանջեանի միջոցով, գրում է նա, մենք երեւանում կատարում էինք կոնսպիրատիւ (գաղտնի) մեր բոլոր գործերը: Թուցիկներ տպել եւ կպցնել պատերին, գրականութիւն փոխադրել, ժողովատեղի գտնել, նամակ տանել Թիֆլիս՝ Երկրային Կոմիտէ եւայլն — այս բոլորը նրանք կատարում էին արագ, ճիշտ, կոնսպիրացիայի բոլոր օրէնքներով»:

Նոյն Ղ. Ղուկասեանը «1919 թ. օգոստոսի վերջերին յատուկ յանձնարարութեամբ անցնում է Դիլիջան, Ղարաբաղիսա, Ալեքսանդրապոլ՝ տեղական կազմակերպութիւններին յայտնելու երեւանում գումարւելիք կուսխորհրդակցութեան, նրա օրակարգի եւ կազմակերպման հետ կապւած հարցերի մասին»:^{*)}

Բուլչեւիկները համեմատաբար ուժեղ էին Ալեքսանդրապոլում: Այստեղի նրանց կոմիտէն մեծ գումարներ էր ստանում Թիֆլիսից ու Ռուսաստանից, գաղտնի թերթ էր հրատարակում եւ քարոզիչներ ու կազմակերպիչներ ուղարկում երկրի զանազան կողմերը: Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ գտնւող չէզոք գօտին յենակէտ էր բուլչեւիկների համար, որտեղից նրանք, գաղտնի ճանապարհներով, մարդ, դրամ եւ գրականութիւն էին ներմուծում Հայաստան: 1920 թւականի սկիզբներին Հայաստանը արդէն թատերաբեմ էր բուլչեւիկեան գործօն քարոզչութեան եւ կազմակերպութեան:

Կառավարութիւնը տեղեակ էր բուլչեւիկների գործունէութեան, բայց դանդաղում էր վճռական միջոցներ ձեռք առնելու: Ներքին գործոց նախարարութիւնը մօտից հետեւում էր նրանց գաղտնի շարժումներին ու պարագլուխների քայլերին, ծանօթ էր նրանց ծրագիրներին եւ բանակի ու բանւորութեան մէջ մղած հակակառավարական գործունէութեան: Հայաստանի քաղաքական հետախուզութեան եւ պահեստի միլիցիայի գլուխը կանգնած էր Լեւոն Քալանթարեանի պէս մի հմուտ ու եռանդուն գործիչ, որի տեսողութիւնից խուսափելը շատ էլ հեշտ չէր: Բայց կառավարութիւնը դանդաղում էր վճռական միջոցներ ձեռք առնել. հոգեբանօրէն պատրաստ չէր «մեղ պէս ընկերվարական կոմունիստներին», «մեր երէկւայ ընկերներին» ձերբակալելու: Կար եւ Վրաստանի օրինակը. դեռ երէկ Հայաստանի հասարակաց կարծիքը այնպէս խիստ դատապարտում էր վրաց մենչեւիկների գործադրած դաժան միջոցները բուլչեւիկների դէմ — հիմա ի՞նչպէս անել նոյնը մեզ մօտ:

Սակայն, թէ Դաշնակցութեան մէջ եւ թէ չէզոք շրջաններում կար եւ հակառակ վերաբերում. ամէն կողմից մատնանչւում էր այն վտանգը, որ բուլչեւիկները կարող էին հասցնել Հայաստանին: Այս տրամադրութեան եւ եղած պահանջների հետեւանքով, ներքին գործոց նախարարութիւնը, յունւ.

^{*)} «Խորհրդ. Հայաստան», 14 մայիս, 1927:

31-ին Երեւանում եւ Դիլիջանում ձերբակալեց մի քանի կոմունիստներ :

Այս փաստը բոլշեւիկներն ընդունեցին իբրեւ մարտահրաւէր : Մի քանի օր անցած , սոցիալ-դեմոկրատ գործիչ Արշակ Զոհրաբեանի յուղարկաւորութեան առթիւ , նրանք կազմակերպեցին աղմկոտ մի ցոյց , որի նպատակն էր ցուցադրել իրենց ուժերը եւ հրապարակային բնոյթ տալ պայքարին Հայաստանի իշխանութեան դէմ*) :

Յունւ . 31ի ձերբակալութիւնները նիւթ դարձան եւ խորհրդարանական հարցապնդման : Փետր . 20-ին սոց .-յեղափոխական պատգամաւոր Վահան Մինախորեանը կառավարութեան ուղղեց հետեւեալ հարցապնդումը .

«Յունւ . 31-ին ներքին գործոց նախարարի կարգադրութեամբ Երեւանում եւ Դիլիջանում ձերբակալուել են մի քանի անձնաւորութիւններ . պատճառաբանութիւնն այն է , թէ յիշեալ անձինք ունեցել են հակապետական եւ հակակառավարչական ընթացք , սակայն , նրա կարգադրութեան մէջ չի յիշատակուում որեւէ օրէնք , աղդ կամ , նոյնիսկ բերանացի նախադրուչացում , որի հիման վրա կարելի լինէր արգելափակման ենթարկել քաղաքացիներին : Ժամ . Կառավարութեան հրատարակած օրէնքը , որի վրա հիմնուած պիտի լինի յիշեալ կարգադրութիւնը , բոլորովին այլ բան է ասում , եւ հէնց այդ տեսակէտից կատարւած փաստը ապօրինութիւն է :

Միւս կողմից , պարզ պիտի լինէր , թէ քաղաքական հոսանքի դէմ է ուղղւած այդ հալածանքը , թէ՞ սոսկ անհատների : Եթէ առաջինն է , ապա դա ապօրինութիւն է , որովհետեւ քաղաքական հոսանքը պիտի ազատ լինի որեւէ հետապնդումից . եթէ երկրորդն է , ապա ո՞ւր է այն կօնկրեւտ մեղադրանքը նրանց կատարած գործերի : Նրանց հրատարակած մէկ գիրքը , բաց թողած թոռւցիկը չեն պարունակում որեւէ հակապետական կամ հակակառավարչական բովանդակութիւն , իսկ տաճիկ փաշաների հետ համաձայնութիւն կընքած լինելու լուրերը փաստացիօրէն ապացուցւած չեն : Այսպէս նայելով խնդրին՝ սոցիալիստ-յեղափոխական Ֆրակցիան կատարւած ձերբակալութիւնները համարում է ապօրինի եւ առաջարկում է ազատել նրանց» :

Զուտ ձեւական-իրաւաբանական տեսակէտից սոց .-յեղափոխականների մեղադրանքը , գուցէ , եւ իրաւացի էր . այն ժամանակները պետական ո՞ր պաշտօնեան էր այնքան հմուտ գոյութիւն ունեցող օրէնքներին , որ կարողանար անթերի կերպով , պետական օրէնքի բոլոր պահանջներին համապատասխան ձեւակերպել իր գործերը : Սակայն , ըստ էութեան սոցիալիստ-յեղափոխականները , ի հարկէ , անարդար էին . նրանք չատ լաւ ծանօթ էին բոլշեւիզմի

*) Արշակ Զոհրաբեանը ռուսական սոցիալ-դեմոկրատիայի յայտնի դեմքերից էր եւ մտերիմ բարեկամ Ժորգանիայի ու Ռամիշվիլիի : Ռուսական յեղափոխութիւնից յետոյ գործում էր կովկասում , վրաց մեմշեիկներին հետ միասին , հակառակորդ էր բոլշեւիկներին եւ դաշնակցականներին : Վրաստանի անկախութիւնից յետոյ , անցել էր ընդդիմադիրների կողմը եւ , իբրեւ միջազգայնական , բնադատում էր վրաց մեմշեիկների արարքները : Այս պատճառով , հալածմանի ենթարկւեց Վրաստանում եւ իր երէկւայ ընկերների ձեռքից ազատւելու համար՝ փախաւ Երեւան : Հայաստանի կառավարութիւնը խոստացել էր նրան կարեւոր մի պաշտօն , սակայն , մա վարակեց բժաւոր տիֆով եւ յունւար 4-ին մեռաւ :

էութեան եւ հայ բոլշեւիկներէի դործունէութեան բնոյթին, որպէսզի կարողանային պնդել, թէ՛ «նրանց հրատարակած մէկ դիրքը, բայց թողած թռուցիկը չեն պարունակում որեւէ հակապետական կամ հակահառաւարչական բովանդակութիւն»։ Եւ նախարարի տւած բացատրութիւններն ու յետագայ վիճարանութիւնները լիովին հաստատեցին այս պարագան։

Ներքին գործոց նախարար Ա. Գիւլիսանդանեանը տւեց հետեւեալ բացատրութիւնները. «Նրանք, ովքեր ընդունում են Հայաստանը որպէս անկախ պետական միաւոր, այսպիսի հարցապնդում չպիտի անէին, քանի որ նորակազմ պետութիւնը ամենահասարակ վտանգներից իսկ կարող է տուժել, եւ կառավարութիւնը ամէն միջոց պիտի ձեռք առնի երկիրը դերձ պահելու որեւէ պատահարից։ Հայաստանում կան բաւական թւով բոլշեւիկներ, որոնք՝ իրենց ասելով եկել են այստեղ միայն ապաստան գտնելու եւ ո՛չ մի դործունէութիւն չպիտի ունենան։ Սակայն, դեռ յուշիւ ամսին, Բէռլինէ-Վէրլի կըռիւնների ժամանակ, նրանք տպեցին մի թռուցիկ, որով կոչ էին անում զօրքին չգնալ կուի։ Այնուհետեւ, տեղի ունեցան մի քանի դէպքեր Սարըղամիշ—Ալեքսանդրապոլ երկաթուղագծի վրա եւայլ։ Հայաստանի անկախութեան մասին օրը պատերին փակցւեցին թռուցիկներ, որոնք ուղղւած էին մեր պետական կազմի դէմ։

Վերջին տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ օրէցօր Հայաստան են դալիս նոր մեծամասնականներ, որոնք իրենց հետ բերում են խոշոր դուժմարներ՝ ագիտացիայի համար։ Միւս կողմից, անհերքելի փաստ է, որ ռուս մեծամասնականները դաշն են կապել երիտասարդ թիւրքերի հետ։ Այդ համաձայնութեամբ տաճկական զօրքերը պիտի անցնեն Հայաստանի վրայով Դենիկինի թիկունքին խփելու համար։ Ի՞նչ դրութեան մէջ կընկնի Հայաստանը այդ պարադոքսին, պարզ է ամենքին, բայց մեծամասնականների համար դա արժէք չունի եւ, եթէ կուղէք, հայ ժողովրդի բնաջնջման դնով նրանք կիրառործեն իրենց ծրագիրը։ Ազրբէյջանում եւ Անդրկասպեան երկրում բոլշեւիկեան շարժման գլուխ են անցել տաճիկ ջարդարարներ, որպիսիք են Նուրի փաշա, Քեաղիմ բէյ եւայլն։ Վերոյիշեալ փաստերը կառավարութիւնը նկատել է որպէս յանցանք եւ միջոցներ է ձեռք առել նրանց դէմ, որոնք ակտիւ քայլերն են անում մեր պետութեան կամ կառավարութեան դէմ»։

Նախարարի բացատրութիւններից յետոյ տեղի ունեցան բուռն վիճարանութիւններ։ Սոց.—յեղափոխական Ա. Խոնդկարեանը՝ ընդարձակօրէն վերառնելով հարցապնդման նիւթը՝ յայտնեց, որ ինքը հակառակ է բոլշեւիկմին, բայց պնդում է, որ իւրաքանչիւր յանցանք պէտք է ձեւակերպւի եւ դործը յանձնւի դատարանին։ Այս հողի վրա, ի հարկէ, հարցապնդման դէմ կարելի չէր առարկել, բայց հարցապնդման իսկական իմաստը այդ չէր։

Իր ճառի մէջ հետաքրքրական մերկացումներ արաւ Ա. Զամալեանը։ «Միլի շարժման եւ բոլշեւիկների դաշինքը, ասաց նա, դժբախտաբար, ճշմարտութիւն է. դրա հետեւանքը այն է, որ մեր ժողովրդի գոյութիւնը թղթախաղի վրա է դրւում։ Թիֆլիս եղած ժամանակս, բոլշեւիկների Անդրկովկասեան Գերագոյն Գործադիր Մարմնի շրջանային կոմիտէի ականաւոր

անդամներից մէկը յայտնեց ինձ, որ նոյեմբ. 27-ին Բաղւոյ, բոլշեւիկներին եւ երիտասարդ թիւրքերին միջեւ կայացել է մի համաձայնութիւն, որ տաճկական զօրքերը Հայաստանի վրայով պիտի անցնեն Դենիկինի թիկունքը բռնելու համար: Նոյն այդ անձնաւորութիւնը ասաց, որ իրենք միջոցներ պիտի ձեռք առնեն հայերի կոտորածի առաջն առնելու համար, բայց, ի հարկէ, կարող է իրենց այդ չյաջողւի. սրանք փաստեր են եւ ոչ ոք հերքել չի կարող:

Այժմ տեսնենք, ձերբակալւած բոլշեւիկները կապ ունե՞ն այս ամենի հետ. կուսակցական կարգապահութեամբ ստորին մարմինը ենթարկուած է վերին մարմնի կարգադրութիւններին. բոլշեւիկներին Անդրկովկասեան Կոմիտէի հրահանգները պարտադիր են Հայաստանի Կոմիտէի համար, եւ սա պէտք է ի կատար ածէ, եթէ հակառակ էլ լինի: Ահա իսկական պատկերը դործի, որ ըմբռնել է կառավարութիւնը եւ միջոցներ է ձեռք առել, բայց, ցաւօք սրտի, կիսատ: Պէտք է կուել ամբողջ կազմակերպութեան դէմ, որպէսզի նա հնար չունենայ ոյժ դառնալու»:

Այս հարցապնդման առթիւ տեղի ունեցած վիճարանութիւններից երեք խնդիր դառնում էր ակնյայտի ու անհերքելի. նախ՝ որ հայ կոմունիստները Հայաստանի սահմաններում կատարում են դործօն աշխատանք՝ պետական յեղաշրջում առաջ բերելու նպատակով, երկրորդ՝ որ բոլշեւիկների եւ թիւրքերի միջեւ դոյութիւն ունի իրական համաձայնութիւն, որի հետեւանքով թիւրքերը պարտաւորւել են օգնել բոլշեւիկներին Դենիկինի դէմ, եւ, հետեւաբար՝ երրորդ՝ բոլշեւիկներին օգնութեան գնալիս՝ թիւրքերը պէտք է անցնեն Հայաստանի վրայով՝ նոր քայքայումների ու կոտորածի մասնակցութիւն մեր երկիրը:

Հայաստանում առանձնապէս մեծ անհանգստութիւն պատճառեց բոլշեւիկ-քեմալական դործակցութիւնը: Հայ կոմունիստները վրդովուածով հերքում էին այդպիսի դործակցութեան դոյութիւնը, եւ մամուլի մէջ տարածւած լուրերը համարում էին «դաշնակների պրովոկացիայի» արդիւնք: Այն օրերին հայ բոլշեւիկները դեռ ամօթ էին համարում բարեկամութիւնը թիւրք ջարդարարների հետ: Յետոյ՝ ժամանակները փոխւեցին — փոխւեցին եւ բարքերը...

Հայաստանի կառավարութիւնը, ինչպէս եւ Դաշնակցութեան բարձրագոյն մարմինը մէկից աւելի անդամներ քննութեան առին բոլշեւիկ-քեմալական համաձայնութեան փաստը, ինչպէս եւ այդ փաստից բխելիք հետեւանքները: Պարզ էր, որ համաձայնութեան մէջ, ուղղակի կամ անուղղակի ձեւով որոշ տեղ պէտք է ունենար եւ Հայաստանը հէնց, թէկուզ, իր աշխարհագրական դիրքի պատճառով: Իրերի առարկայական ընթացքը թելադրում էր միջոցներ ձեռք առնել, որպէսզի ապագայ իրադարձութիւնների պարագային՝ հայ ժողովուրդը ոտքի տակ չգնայ: Այս մտահոգութեամբ, Դաշնակցութեան Բիւրօն, յունւարի սկզբներին Թիֆլիս ուղարկեց իր անդամներից երեքին — Ա. Զամալեանին, Ռ. Տէր-Մինասեանին եւ Ս. Վրացեանին, որպէսզի յարաբերութեան մէջ մտնեն Ռուսաստանի կոմունիստական կու-

սակցութեան կովկասեան բիւրոյի հետ եւ պարզեն վերոյիշեալ հարցի մանրամասնութիւնները, ինչպէս նաեւ այդ հարցից բխելիք դործնական հնարաւորութիւնները: Յայտնի էր, որ բոլշեւիկների ղեկավարութեան կենտրոնը Թիֆլիսում էր, ուր դադտնի ասլրում էին մի շարք աչքի ընկնող կոմունիստ գործիչներ: Հ. Յ. Դ. Բիւրօի անդամները մեկնեցին Թիֆլիս՝ ունենալով իրենց հետ բոլշեւիկ-քէմալական համաձայնագրի պատճէնը»:

Տեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ Կովկասեան Բիւրօի ընդհանուր քարտուղար Հ. Նազարէթեանի հետ, եւ, վերջին հաշուով, խիստ ճնշիչ տպաւորութիւն թողեց:

Նազարէթեանին տրեց երկու հարց: Առաջին՝ ճիշտ է, որ բոլշեւիկների եւ քէմալականների միջեւ կնքւած է դադտնի համաձայնութիւն: Երկրորդ՝ ճիշտ է, որ այդ համաձայնութիւնը ուղղւած է նաեւ Հայաստանի դէմ: Բոլշեւիկ-քէմալական համաձայնութեան փաստը նա չհերքեց, բայց շատ երկար խօսում էր այն մասին, որ կոմունիստական յեղափոխութիւնը պաշտպան է ճնշւած ազգերին եւ, ուրեմն, չի կարող չպաշտպանել նաեւ հայ ժողովրդին: Հ. Յ. Դ. Բիւրօի ներկայացուցիչները հեռացան այն համոզումով, որ եթէ բոլշեւիկ-քէմալական բարեկամութեան շահերը պահանջեն, Հայաստանը կը զոհաբերւի յանուն բոլշեւիկների արեւելեան քաղաքականութեան: Տեսակցութեան միջոցին, յիշելով Լենինի դէկրէտը Հայաստանի անկախութեան մասին, ինչպէս նաեւ դաշնակցականներից ոմանց դործակցութիւնը Ս. Շահումեանին, Հ. Յ. Դ. Բիւրօի անդամները յայտնեցին այն միտքը, թէ հայ ժողովրդի շահը պահանջում է որոշ հասկացողութիւն բոլշեւիկների եւ Հայաստանի ղեկավար կուսակցութեան միջեւ: Պատասխանը եղաւ չոր հեգնական ժպիտ: Ինչ հասկացողութիւն, հարկաւոր է արագացնել խորհրդային իշխանութեան տարածումը նաեւ Կովկասի վրա: Ընդառաջ գնալով, համաձայնութեան եզր գտնելու ո'չ մի ցանկութիւն չարտայայտեց կովկասեան բիւրօի վարիչի կողմից:

Թէ՛ նախորդ դէպքերը, թէ՛ այս փաստը եւ թէ՛ այն դադտնի տեղեկութիւնները, որ ամէն օր ստացւում էին կառավարութեան հետախուզական բաժնում, ո'չ մի կասկած չէին թողնում այլեւս, որ Հայաստանի դէմ նիւթւում է մի դաւ եւ որ այդ դաւի անմիջական մասնակիցներն ու դերակատարները Հայաստանում հիւրընկալւած հայ կոմունիստներն են: Դանդաղէն այլեւս յանցանք էր, և կառավարութիւնը ձեռք առաւ կտրուկ միջոցներ, իրար յետեւից տեղի ունեցան ձերբակալութիւններ: Բռնւեց աչքի ընկնող կոմունիստների մեծ մասը, որոնք որոշ ժամանակ բանտում պահւելուց յետոյ՝ արտաքսուեցին Հայաստանի սահմաններից: Ձերբակալւածների մէջ էր եւ Աւիս Նուրիջանեանը, որը կարողացաւ փախչել եւ յետագային դարձաւ հակապետական շարժման մոլի ղեկավարներից մէկը:

Կատարւած ձերբակալութիւններն ու խուզարկութիւնները կառավարութեան ձեռքը տւին առատ նիւթ, որից երեւաց, որ բոլշեւիկները պատրաստում էին Հայաստանում ընդհանուր ապստամբութիւն, այդ նպատակով արտասահմանից ստացել էին խոշոր գումարներ եւ ձեռնարկել էին մարտա-

կան խմբերի կազմակերպութեան: Յայտնի դարձաւ, ընդհանուր առմամբ, եւ ապստամբութեան յատակագիծը: Պարզեց նաեւ, որ բոլշեւիկները որոշած են եղել օգտագործել Հայաստանի այլազգի տարրերի — մասմետականների եւ ուսնների դժգոհութիւնը, ինչպէս նաեւ երկրում տիրող պարենաւորման ծանր կացութիւնը, որը սրւել էր այն պատճառով, որ կառավարութիւնը իր ունեցած հացի պաշարի մեծ մասը յատկացրել էր ցանելու, իսկ ամերիկեան ալիւրը ուշացել էր փոխադրութեան միջոցների թերութեան հետեւանքով:

Պարենաւորման հողի վրա, փետրւար եւ մարտ ամիսներին, նոյնիսկ մի քանի ցոյցեր էին տեղի ունեցել քաղաքային ինքնավարութիւնների եւ պարենաւորման նախարարութեան դէմ: Բոլշեւիկները զրդուում էին ամբոխի մութ ընազդները. խօսում էին այն անսպառ հացի, շաքարի, հագուստեղէնի ու նաւթի մասին, որ պիտի լեցւի Հայաստան հէ՛նց որ հաստատուի խորհրդային իշխանութիւն, եւ հրաւիրում էին տապալելու «գաշնակների բռնապետութիւնը»: Սոված ու տկուր մարդիկ, ի հարկէ, հեշտութեամբ ենթարկւում էին այսպիսի քարոզչութեան եւ կոյր դործիք էին դառնում բոլշեւիկների ձեռքին: Պէտք է արձանագրել եւ այն իրողութիւնը, որ տնտեսական տաղնապն ու սովը իբրեւ քաղաքական պայքարի գէնք դործ էին անում ո՛չ միայն միջոցների մէջ խտրութիւն չդնող բոլշեւիկները, այլ եւ ուրիշ՝ աւելի չափաւոր տարրերը, ինչպէս, օրինակ, Ժողովրդական կուսակցութիւնը:

Առաջ հայ բոլշեւիկները ժխտում էին այն մեղադրանքը, թէ իրենք Հանրապետութեան օրով աշխատել են պետական յեղաշրջում առաջ բերել, թէ մայիսեան օրերին որոշել են ընդհանուր ապստամբութիւն անել: Այժմ արդէն, հէնց իրենց կողմից հրատարակւած բաղմաթիւ փաստերով ու վաւերագրերով, հաստատուում է, որ 1919 եւ 1920 թւականների ընթացքում հայ կոմունիստները Հայաստանում պատրաստուելիս են եղել, ապստամբութեան միջոցով, խորտակելու Հայաստանի անկախութիւնը*):

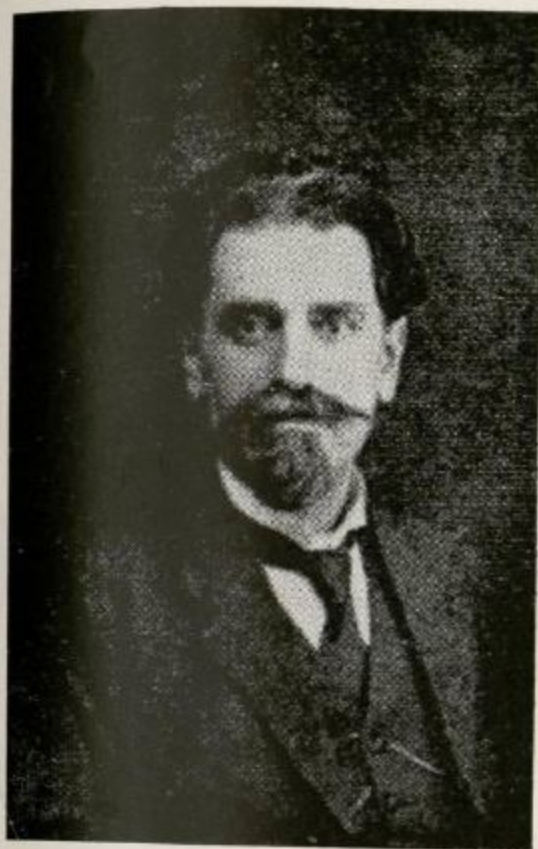
Այս տեսակէտից հետաքրքրական են հայ բոլշեւիկ պարագլուխների վկայութիւնները.

«Բոլշեւիկեան ակտիւ եւ խտացած դործունէութիւնը Հայաստանի տիրաորիայում, գրում է Ս. Կասեանը,**) իրապէս սկսւել է 1919 թւի ամառւանից: Ծիշտ է, առաջ էլ եղել են այդտեղ դրուպաներ, բայց որովհետեւ մեր կուսակցութեան ներկային Կոմիտէն կտրւած է եղել Հայաստանից, նա չի կարողացել ոչ կազմակերպչական դործ կատարել այդ դրուպաների միջոցով, ո՛չ էլ ուղղութիւն տալ նրանց դործունէութեանը: Անգլիացիների գալուց յետոյ, երբ գաշնակներն աւելի էին երես առել եւ իշխանութիւնն ամբողջապէս կենտրոնացրել իրենց ձեռքը, այդ դրուպաների դործունէութիւնը լիկւիդացիայի է ենթարկւում համարեա ամբողջապէս: Նոյն տարւայ

*) Տես, ի միջի այլոց, Շ. Ամիրխանեանի «Մայիսեան Ապստամբութիւնը Հայաստանում», 1926. Մոսկւա եւ Աշ. Յովհաննիսեանի «Հայաստանի Յեղափոխութեան Յուլիան ու Հոկտեմբերը», Երեւան, 1925 թ:

**) «Նոր Աշխարհ», ամսագիր, սեպտեմբեր, 1922 թ. N° 2:

Հ. ՕՀԱՆՁԱՆԵԱՆԻ ԳԱՀԼԻՃԸ

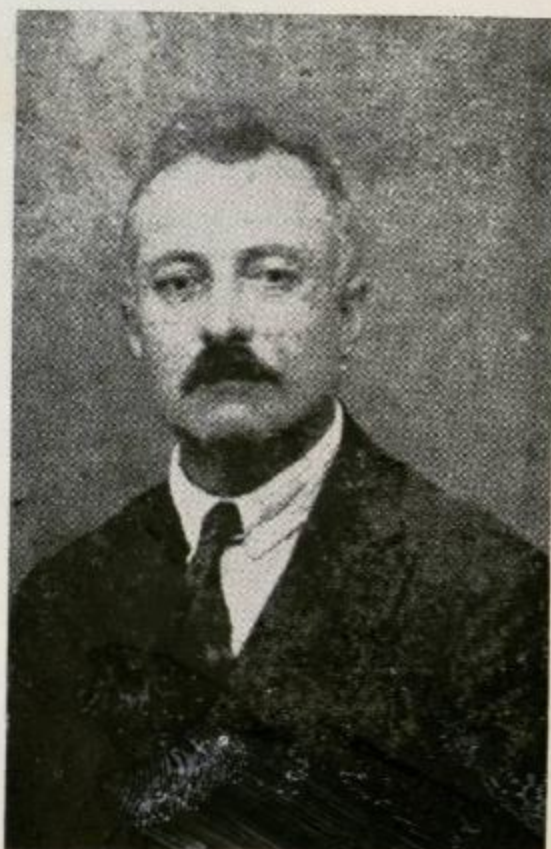
Հ. ՕՀԱՆՁԱՆԵԱՆ

Ա. ԳԻԻԼԻԱՆԻԱՆԵԱՆ

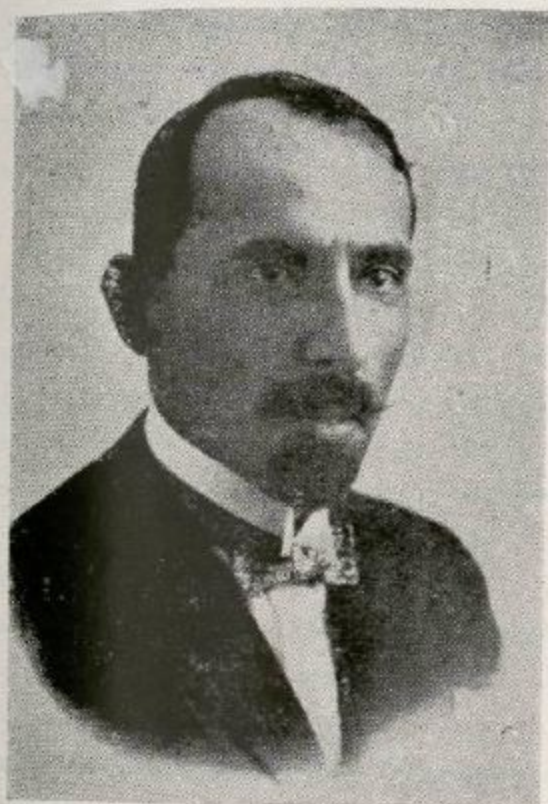

Գ. ԳԼԶԱՐԻԱՆ

Ռ. ՏԵՐ — ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Հ. ՕՀԱՆՁԱՆԵԱՆԻ ԴԱՀԼԻՃԸ

Ս. ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ

Ա. ԶԱՄԱԼԵԱՆ

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

սեպտեմբերին, նախապատրաստական աշխատանքներից յետոյ, Երկրային կոմիտէի ներկայացուցիչները կազմակերպում են Երեւանում՝ գաւառներից հրաւիրւած պատասխանատու ընկերների գաղտնի խորհրդակցութիւն, ուր մշակւում է այդ երկրում մեր գործունէութեան հիմնական տակտիկան եւ ստեղծւում կենտրոնական մարմին՝ «Հայաստանի կոմիտէ»:

Այս խորհրդակցութիւնը, ըստ կասեանի, մեկնում է այն փաստից, որ Հայաստանում «արդիւնազործական կապիտալիզմի նշոյլն անգամ գոյութիւն չունի», «առեւտրական կապիտալիզմի դէմքն էլ վաղուց մոռացւել է», «գիւղացիութեան խոշորագոյն մասը անծանօթ է լատիֆունդիական, նոյն իսկ կալածատիրական յարաբերութիւններին, ուր ազգաբնակչութեան 90% աղքատութեան եւ զրկանքի մէջ է քարշ տալիս իր խղճուկ գոյութիւնը», եւ առաջադրում է հետեւեալ նշանաբանները. «1. վճռական պայքար Անտանտի դէմ. 2. վճռական պայքար այն ներքին ուժերի դէմ, որոնց վրա յենւում է նա — դաշնակ կառավարութեան եւ արտասահմանեան հայ բուրժուազիայի ադէնտներին. 3. անխնայ վարկաբեկումն ցարական եւ բուրժուական Ռուսաստանի եւ 4. որպէս դրական հակադիր այդ բացասական լօզունգների՝ միջազգային յեղափոխական պրոլետարիատի կոմունիստական պայքարի ու բանւորա-գիւղացիական Ռուսաստանի բարոյական հմայքի բարձրացումը եւ խորհրդային հանրապետութեան հաստատումը Հայաստանում»:

«1920 թւի յունւարի երկրորդ կէսին Երեւանում տեղի ունեցած կուսակցական անլեզալ կոնֆերենցիան, հիմնելով կուսակցութեան քառամսեայ փորձառութեան վրա, ամբողջապէս ընդունեց եւ հաստատեց այդ վարքագիծը: Տարածայնութիւնը վերաբերւում էր միայն այն հարցին, թէ կուսակցութիւնը մասնակցելո՞ւ է բոլոր հասարակական հաստատութիւնների գործառնութեանը, օրինակ զեմստւօնների, թէ՞ միայն դասակարգային հիմնարկութիւնների՝ պրոֆմիութիւնների եւ գիւղացիական միութիւնների»:

«... Ալեքսանդրապոլի կազմակերպութիւնը, որ գլխաւորապէս բաղկացած էր համարեա բացառապէս Բազուկից ու Թիֆլիսից եկած երկաթուղային բանւորներից, իր ներկայացուցիչների բերանով հարց էր յարուցել իշխանութիւնը վերցնելու մասին, բայց կոնֆերենցիան կտրականապէս մերժեց այդ», որովհետեւ «կոնֆերենցիան կանգնեց այն տեսակէտի վրա, թէ որքան էլ հեշտ լինի բլանկիստական հարւածով գրաւել իշխանութիւնը ինքնուրոյնաբար եւ մեկուսացած, այնուամենայնիւ իշխանութիւնը ձեռքում պահելը անկարելի պիտի լինի՝ այն հասարակ պատճառով, որ 1) կուսակցութիւնը, բաղկացած լինելով ո՛չ աւելի քան 500 անդամից, չափազանց աղքատ լինելով փորձւած ու պատրաստ ուժերով, չպիտի կարողանայ ո՛չ միայն դիմադրել այն ժամանակեայ քաղաքական եւ հոգեբանական սիտուացիայում անխուսափելիօրէն առաջ դալիք քաղաքացիական կռիւն, այլ եւ իշխանութիւն կազմակերպել կենտրոնում եւ տեղերում. 2) որ նա հնարաւորութիւն չպիտի ունենայ կազմակերպելու այնպիսի բանակ, որը կարողանայ, առանց «դրսի» օգնութեան, դիմադրել արտաքին թշնամիների — մենշեւիկեան վրաստանի, մուսաւաթական Ազրբէջանի եւ քէմալական Տաճկաստանի»:

տանի ամենաթեթեւ արշաւանքին անդամ. 3) որ ծայր աստիճան քայքայած եւ սովի ճիրաններում դալարւող երկրի ցուրտն ու քաղցը մի կողմից, իսկ տնտեսական անխուսափելի բլրկադան միւս կողմից՝ հէնց սաղմի մէջ պիտի խեղդեն խորհրդային իշխանութիւնը»:

«Կացութիւնը, բացատրում է Կասեանը, պահանջում էր դրադել ո՛չ թէ այդ տհաս մտքով, այլ կուսակցական կազմակերպութիւնների եւ սրանց ազդեցութեան ու նշանաբանների տարածմամբ ու խորացմամբ, արհեստակցական եւ դիւղացիական միութիւնների միջոցով իներտ մասսաների քաղաքական դաստիարակութեամբ՝ զարթեցնելով նրանց մէջ ինքնազործունէութեան եւ ինքնիշխանութեան ձգտումն: Այդպիսով, պատրաստ լինել իշխանութիւնը գրաւելու, երբ նեցուկ կունենանք մի հարեւան երկիր, որով հնարւոր կը լինի կապել բանւորա-դիւղացիական Ռուսաստանի հետ: Միայն երկու դէպքի համար էր կոնֆերենցիան առաջադրել ամպայմանօրէն բարձրացնելու ապստամբութեան դրօշը եւ ընդհանուր ճակատ ստեղծելու՝ ինչ գնով էլ ուղղում է լինի. նախ՝ եթէ դաշնակ կառավարութիւնը յանդգնութիւն ունենայ անտանտի թելադրանքով եւ մենչեւիկեան Վրաստանի հետ միասին օգնել մուսաւաթական կառավարութեանը՝ խոչընդոտ հանդիսանալու կարմիր բանակին՝ Բագուս հարկադրանօք գրաւելու դէպքում. երկրորդ՝ եթէ նա Ազրբէյջանի կամ Վրաստանի բանւորա-դիւղացիական ապստամբութիւնը թիկունքից խանգարել ուզենայ»:

Կասեանի այս հաւաստիացումներն, ըստ երեւոյթին, աւելի շուտ իր անձնական համոզումներից են բխում, քան իրական փաստերից: Անկարելի է, որ նա ինքը այդպէս էր մտածում, բայց կոնֆերենցիան, անշուշտ, աւելի համամիտ էր «Ալեքսանդրապոլի կազմակերպութեան ներկայացուցիչներին», որոնց առաջնորդ Աւիսը խիստ մարտական մի բանաձեւով առաջարկում էր անմիջապէս «վերցնել իշխանութիւնը»: Կասեանը հաւատացնում է, որ այդ բանաձեւը ո՛չ միայն չի անցել, այլ չի էլ քննւել, մինչդեռ կոմկուսի կենտրոնական պաշտօնաթերթ «Իզվէստիա»-յի 1922 թ. 25 յունւ. N° 1-ում այդ բանաձեւը տպւած է, որպէս խորհրդակցութեան կողմից ընդունւած եւ հայ կոմունիստների համար պարտադիր մի որոշում: Յետագայ դէպքերն էլ զարգացան Աւիսի բանաձեւի ուղղութեամբ, եւ Կասեանի հոգեւոր խորհրդածութիւնները «զանգւածի օրիւկտիւ կացութեան», «երկրի իրական պայմանների» ու «տնտեսական-դասակարգային ստրուկտուրա»-յի մասին միայն դայլի շարականներ էին «մեր դոկտրինեօրների, դիալեկտիկօրէն մտածելու շնորհից զրկւածների եւ ձախութեան հիւանդութեամբ բռնւածների համար»:

Այդ երեւում է եւ Աշ. Յովհաննիսեանի վկայութիւնից:

«Սովետիզացիայի խնդիրը, ասում է նա, պարտաւորիչ էր ամենից առաջ կոմունիստական կուսակցութեան Հայաստանի Կոմիտէի — Արմկոմի — համար: Հայաստանի Կոմունիստական կազմակերպութիւնների զաղտնի կոնֆերանսը, որ տեղի ունեցաւ Երեւանում, 1920 թւի յունւարին, ընդունել էր թէզիսներ այն իմաստով, որ կարմիր բանակի մերձեցման եւ հարեւան

հանրապետութիւնների յեղաշրջում լինելու դէպքում պէտք է առաջադրել Հայաստանի սովետիզացիայի խնդիրը: Վերահաս դէպքերը հարկադրում էին նախապատրաստական քայլեր անել այդ ուղղութեամբ: Հայաստանի Կոմիտէն ենթադրում էր, որ Ղազախն ու Ղարաբաղը, որպէս սահմանակից շրջաններ, յեղաշրջման յենակէտներ պէտք է դառնային Հայաստանի համար: Մինչ այդ պէտք էր խուսափել վճռական գործողութիւններից, բաւականա՝ նալ միայն կազմակերպչական աշխատանքով»:^{*)}

Հայ կոմունիստների հակապետական շարժման դրդիչ եւ ազդանշան հանդիսացաւ Ադրբէջանի խորհրդայնացումը: Անտարակոյս, հայերը տեղեակ էին Ադրբէջանում սպասուող դէպքերին եւ իրենք էլ պատրաստուում էին այդ ուղղութեամբ:

Հայ բոլշեւիկները որոշ յոյսեր կապում էին եւ այդ միջոցին Ղարաբաղում զարգացող պատերազմական գործողութիւնների, ինչպէս եւ ռուս ու մահմետական տարրերի դժգոհութեան հետ: Նրանց հաշիւը պարզ էր. շահագործելով սովը, տնտեսական ճգնաժամը, ռուսների ու մահմետականների կենտրոնախոյս բնազդները մի կողմից եւ միւս կողմից՝ բոլշեւիկների արտաքին ոյժն ու կարմիր բանակի հմայքը՝ պայթեցնել Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Զինւած ապստամբութիւնն ու քաղաքացիական կռիւը այդ նպատակին հասնելու ուղիղ ճանապարհն էին:

Ադրբէջանի յեղաշրջումը զուգադիպեց մայիս մէկի տօնին: Երեւանում եւ Հայաստանի միւս վայրերում հայ աշխատաւորութիւնը պատրաստուում էր առանձին հանդիսաւորութեամբ տօնելու աշխատաւորների միջազգային համերաշխութեան օրը: Բոլշեւիկները օգտւեցին դրանից եւ աշխատեցին մայիսեան տօնը վերածել ընդհանուր հակապետական ապստամբութեան: Երեւանում այդ չյաջողւեց, բայց դաւառական մի շարք քաղաքներում նրանք ունեցան կարճատեւ յաջողութիւն:

Շարժումները զարգացան հետեւեալ ձեւով: Երեւանում Մայիսի մէկը տօնւեց աննախընթաց չքով: Ամբողջ քաղաքը զարդարւած էր կարմիր դրօշակներով, գորգերով ու ծաղիկներով: Վաղ առաւօտուանից փողոցները լեցւած էին խուռն բազմութիւններով: Հրապարակներն ու Արովեան պողոտան բռնւած էին արհեստակցական միութիւնների անդամներով, դրօշակներով ու նշաններով: Կազմակերպւած թափօրին մասնակցում էին բոլոր հոսանքները: Քրիստաւորի, Ռոստոմի ու Զաւարեանի պատկերների կողքին դրւած էին եւ Լենինի ու Շահումեանի պատկերները: Դաշնակցութեան նշանախօսքերին ու մակադրութիւններին զուգընթաց կային եւ բոլշեւիկեան աղմկաբար կարգախօսներ: Զօրահանդէսից յետոյ խորհրդարանի առջեւ տեղի ունեցաւ հրապարակային փառահեղ ժողով, ուր ճառեր արտասանեցին խորհրդարանի նախագահ Ա. Սահակեանը, արտաքին գործերի նախարար Հ. Օհանջանեանը, վրաց սոց. — դեմոկրատ յայտնի գործիչ Ի. Ռամիշվիլին, Սեպուհը եւ ուրիշներ: Ապա տեղի ունեցաւ Երեւանի նոր կայարանի հանդի-

^{*)} «խորհրդ. Հայաստան», 1925 թ., մայիս 1. N° 98:

մաւոր բացումը, ուր նոյնպէս արտասանեցին բազմաթիւ ճառեր: Օրայ ճառախօսների զլխաւոր նիւթն էր կարմիր գոյն առած Ազրբէջանի վերջնա-
գիրը, որ նոր էր ստացւած Երեւանում եւ որով պահանջոււմ էր երեք օրայ
ընթացքում մաքրել Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը հայկական ուժերից: Այդ
առթիւ ընդունեց մի բանաձեւ, որի մէջ ժողովը «յայտնում էր իր բուն
զայրոյթը թուրք գիւղացիութեան եւ բանւորութեան անունը չահագործող
դահիճներին, որոնք սովետական իշխանութեան եւ կոմունիզմի անունը օգ-
տագործելով՝ շարունակում են նախորդ կառավարութեան արեւոտ գործը:
Հայաստանի աշխատաւորութիւնը իր եղբայրական ձեռքն է մեկնում Ազրբէ-
ջանի աշխատաւորութեան եւ պահանջում է վերջ տալ արչաւանքին դէպի
Ղարաբաղ եւ Զանգեզուր՝ թոյլ տալով, որ այդ դաւառների գիւղացիու-
թիւնն ու բանւորութիւնը ինքը ազատօրէն արտայայտէ իր կամքը: Հայաս-
տանի աշխատաւորութիւնը խորապէս հաւատալով, որ Ռուսաստանի խոր-
հրդային իշխանութիւնը թոյլ չի տայ Ազրբէջանին յարձակողական քաղա-
քականութիւն՝ միեւնոյն ժամանակ պահանջում է իր կառավարութիւնից
անյողդողդ պաշտպանել Հայաստանի եւ հայ աշխատաւորութեան ազատու-
թիւնն ու անկախութիւնը եւ առաջարկում է արհեստակցական միութիւննե-
րի միութեան այս բանաձեւը անմիջապէս յայտնել բոլոր երկրների աշխա-
տաւորութեան եւ խորհրդարանների սոցիալիստական ֆրակցիաներին»:

Բանաձեւը, որ առաջարկւած էր արհեստակցական միութիւնների
կենտրոնական վարչութեան կողմից, դնում էր տարբերութիւն խորհրդային
Ռուսաստանի եւ Ազրբէջանի քաղաքականութեան միջեւ: Թէեւ յետագայ
դէպքերը ցոյց տւին, որ ո՛չ մի տարբերութիւն չկար: Նա արտայայտում էր
այն նպաստաւոր տրամադրութիւնը, որ կար Երեւանի արհեստակցական
միութիւնների որոշ մասերում, յատկապէս աւտօ-գարաժի ծառայողների
մէջ: Եւ թափօրների ու ժողովների ընթացքում էլ փորձեր եղան տօնին տալ
բոլշեւիկեան բնոյթ, նոյնիսկ արտասանեցին հակակառավարչական ճառեր,
բայց, ընդհանուր առմամբ, ժողովուրդը մնաց անտարբեր հանդէպ բոլշե-
ւիկների յարուցած աղմուկ-թխորին: Պարզ էր, որ Երեւանը բոլշեւիկների
հետ չէր, բայց անվիճելի էր նաեւ, որ բոլշեւիկեան տարրերն ու տրամա-
դրութիւնները այնքան էլ արհամարհելի չէին:

Գաւառում դէպքերը բոլորովին ուրիշ ընթացք ստացան:

Յիշեցինք արդէն, որ Ալեքսանդրապոլը կազմում էր բոլշեւիկների դոբ-
ծունէութեան կենտրոնը: Ապրիլի վերջերին այստեղ էին հաւաքւած նրանց
զլխաւոր դործիչներն ու մարտական ուժերը՝ յեղաշրջում առաջ բերելու
որոշումով: Մայիսի մէկին տեղի ունեցան բոլշեւիկեան բուն ցոյցեր: Ի
միջի այլոց յարձակում դործեց Դաշնակցութեան ակումբի վրա, պատե-
րից փրցւեցին եւ ոտի տակ նետեցին Քրիստափորի, Զաւարեանի եւ ու-
րիշների նկարները: Ո՛չ մի կողմից ո՛չ մի դիմադրութիւն: Տեղական իշ-
խանութիւնը չարած չքանում է. դաշնակցականները խուսափում են ար-
իւնհեղութիւնից: Հրապարակը մնաց բոլշեւիկներին: Հակապետական
չարժման կենտրոն էր «Վարդան Զօրավար» դրահաղնացքը:

Լուրը Երեւան հասնելուն պէս՝ զինւորական նախարարը կարգադրեց, որ «Վարդան Զօրավար»-ի պետ գլխապետ Մուսայէլեանը գնացքը առնելով՝ մեկնի Ղամարլուի ճակատը: Մուսայէլեանը ո'չ միայն չկատարեց իր բարձրագոյն իշխանաւորի հրամանը, այլ եւ կարգադրեց, որ Ղամարլուի ճակատից անմիջապէս Ալեքսանդրապոլ մեկնի զրահապատ գնացքի մի մասը, որ պահպանում էր Հայաստանի սահմանները Վէդի-Բասարի թուրքերի դէմ:

Հրամանը կրկնեց եւ սպարապետ զօր. Նազարբէգեանի կողմից, բայց Մուսայէլեանը նորից չենթարկեց: Ընդհակառակը, զրահապատ գնացքի վրա բարձրացրեց բոլշեւիկեան դրօշը, որից յետոյ նոյն Մուսայէլեանի նախագահութեամբ կազմեց Հայաստանի Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէ, որը յայտարարեց իրեն երկրի գերագոյն իշխանութիւն: Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէի մէջ դերերը բաժանւած էին հետեւեալ ձեւով. նախագահ եւ զինւորական կոմիսար՝ Մուսայէլեան, արտաքին գործերի կոմիսար՝ Աւիս Նուրիջանեան, ներքին գործերի կոմիսար՝ Արտաշէս Մելքոնեան: Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէն բռնեց Ալեքսանդրապոլի կայարանը, իր կողմը քաշեց տեղական զօրքի մի մասը եւ կտրեց երկաթուղային հաղորդակցութիւնը դրսի աշխարհի հետ:

Ապա՝ Մուսայէլեանը անմիջապէս ուղիղ հեռադրաթելով վերջնագիր ուղարկեց Երեւան՝ պահանջելով, որ կառավարութիւնը իրեն յանձնէ իշխանութիւնը: Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէի անունից հեռագրներ տրւեցին Կարս, Սարըղամիշ, Ղարաքիլիսա եւ ուրիշ վայրեր, որոնցմով յայտարարւում էր Հայաստանի խորհրդայնացումը եւ զինւորական ու քաղաքացիական իշխանութիւններին հրահանգւում էր ճանաչել նոր վարչաձեւը:

Այս հեռագիրները արձագանգ գտան գլխաւորապէս զօրամասերի եւ այլազգիների մէջ: Ալեքսանդրապոլից ստացւած հրամանի վրա, մայիս 9-ին, գլխաւորապէս աւտօ-գարաթի ծառայողներից, ռազմա-յեղափոխական կոմիտէ ստեղծեց Կարսում, որ մի գրութեամբ դիմեց նահանգապետ Ղորդանեանին, բերդապետ Փիրումեանին եւ քաղաքագլուխ Նորհատեանին՝ պահանջելով 24 ժամայ ընթացքում կտրել ամէն կապ Երեւանի հետ, ճանաչել Ալեքսանդրապոլի խորհրդային կառավարութիւնը եւ չարունակել իրենց պաշտօնավարութիւնը: Նման կարգադրութիւն հասաւ եւ Մուսայէլեանից ու Մելքոնեանից: Ըմբոստների կողմն անցան եւ բերդի զօրքերի մի մասը եւ մալական ու յոյն բնակչութիւնը: Երկու օր քաղաքը մնաց խռովարարների ձեռքը:

Կարսից չարժումը փոխադրւեց Սարըղամիշ ու Կաղզւան: Դրսից եկած բոլշեւիկների ազդեցութեան տակ Սարըղամիշի զօրքի փոքր մասը կազմեց յեղափոխական կոմիտէ եւ փորձեց ձեռքը առնել իշխանութիւնը: Զինւորների մէջ կարգապահութիւնը խանգարւեց: Յեղափոխական կոմիտէն փորձեց արաւ յարաբերութեան մէջ մտնելու եւ «եղբայրանալու» սահմանի վրա դնելով թիւրք զինւորների հետ:

Աւելի աղմկայոյզ եղան դէպքերը Նոր-Բայազէտում: Մայիս 13-ին,

բուլշևիկներին գրգռումով Բասար-Գեշարում կանգնած Համազասպի գնդի կամաւորներին մի մասը ըմբոստացաւ եւ դիրքերը լքելով՝ գնաց Ղարանլուխ, որ շրջանի գինւորական կենտրոնն էր։ Այստեղ խռովարարներին միացան տեղի գինւորները։ Ըմբոստացած զօրքի գլուխը անցաւ ուսուցիչ Սարուխանեանը, որը գրգռիչ ճառերով դրդեց ամբոխին տապալելու կառավարութիւնը։ Զինւորները ձերբակալելով զօրքերի հրամանատար զօր. Սիլիկեանին եւ ամբողջ սպայութիւնը՝ աղմուկով շարժեցին դէպի Նոր-Բայազետ եւ փոքրիկ ընդհարումից յետոյ գրաւեցին քաղաքը մայիս 17-ին։

Այսպիսով, գրեթէ միաժամանակ եւ միեւնոյն ձեւով, Հայաստանի զանազան կողմերում բռնկեցին ապստամբութիւններ։ Ամէն տեղ ապստամբութիւնը կրում էր գինւորական բնավորութիւն։ Տեղ-տեղ միայն միացան եւ բանւորները։ Պարզ էր, որ շարժումը կաղմակերպւած էր նախօրօք. տեւական աշխատանք էր թափւած բանակում եւ բանւորութեան մէջ։ Շարժման ղեկավարները յոյս ունէին, որ կարմիր բանակը կը հասնի իրենց օգնութեան։ Ապստամբները բոլոր տեղերում միեւնոյն նշանախօսքերն էին գործածում. — Ռուսաստանի կարմիր բանակը դալիս է ժողովրդին աղատելու «ղաշնակների լծից»։ Եղբայրական Ռուսաստանը հաց է ուղարկում սովահար Հայաստանին. արդէն Բազուից դէպի Հայաստան են շարժել ալիւրով եւ նաւթով բեռնւած զնացքները եւ այլն։ Շատ գրաւիչ խոստումներ, եւ բուլշևիկները լաւ էին հաշւել ամբոխային հոգեբանութիւնը։ Սակայն, դէպքերը ստացան բոլորովին տարբեր ընթացք։

Հայաստանի բոլոր կողմերից հասնող հեռագիրները խռովութիւնների եւ ապստամբութիւնների մասին մի պահ չփոխեցին Երեւանի ղեկավար շրջանները։ Ակներեւ էր, որ կառավարական մեքենան ի վիճակի չէր բռնկւած հրդեհը մարելու։ Ծիշտ է, ապրիլ 3-ին կատարւել էր նախարարութեան մասնակի լրացում. կառավարութեան մէջ մտցւել էին Ա. Զամալխանը, Ռ. Տէր-Մինասեանը, Ս. Վրացեանը, որով Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի անդամների մեծ մասը դառնում էին նախարար, բայց կառավարելու եղանակը՝ խորհրդարանական դանդաղաշարժ մեքենայով՝ չէր համապատասխանում վարկեանի պահանջին։ Անհրաժեշտ էր արագաշարժ ու վճռական իշխանութիւն։ Հարկաւոր էին կտրուկ միջոցներ։ Այդ կարող էր տալ միայն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։

Մայիս 5-ին դումարւեց Խորհրդարանի արտակարգ նիստը, որը ընդունեց Ա. Պատիսեանի նախարարութեան հրաժարականը եւ նշանակեց նոր կառավարութիւնը. Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրօն իր ամբողջ կազմով անցաւ իշխանութեան գլուխը*)։ Փաստօրէն յայտարարւում էր Դաշնակցութեան դիկտատուրա։ Խորհրդարանը մի ամսով դադարեց։

*) Բիւրօ-կառավարութեան կազմն էր. վարչապետ եւ արտ. գործ. նախարար Հ. Օհանջանեան, մերժիմ եւ գիմւորակամ՝ Ռ. Տէր-Մինասեան, ելիմտակամ՝ Ա. Գիւլիսան-դանեան, հաղորդակցութեան՝ Ա. Զամալխան, գիւղատնտեսութեան, պետական գոյքերի եւ աշխատանքի՝ Ս. Վրացեան, խմամատարութեան՝ Ս. Արարատեան, հանրային կրթութեան եւ արւեստի՝ Գ. Ղազարեան։

Նոր կառավարութիւնը անմիջապէս հայրենիքը յայտարարեց վտանգի մէջ եւ ժողովրդին ուղղեց հետեւեալ կողմը.

Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքացիներին.

Քաղաքացիներ.

«Հերոսական պայքարով եւ անօրինակ զոհողութեամբ հայ աշխատաւոր ժողովուրդը տիրացել է անկախութեան եւ ազատութեան եւ միացնելով բռնաւորների կամքով դարեր շարունակ իրարից բաժանւած հայրենիքի երկու հատւածները՝ հիմք է դրել պետական յառաջադէմ շինարարութեան: Հայաստանի Պարլամենտի եւ կառավարութեան ամբողջ մտահոգութիւնն է եղել ապահովել աշխատաւոր ժողովրդի Ֆիզիքական զոյութիւնը ու սոցիալական անարդել զարգացումը եւ անսասան պահել հանրապետական դեմոկրատիկ իրաւակարգը:

«Քաղաքացիներ, այսօր, Հայաստանի ժողովրդի այս բախտորոշ վայրկեանին, նորից ամպեր են կուտակուում մեր երկրի գլխին: Մահաւան ճիւղաններում պայքարող տաճիկ փաշաները մի կողմից եւ բոլշեւիզմի կարմիր պատմուճանը հազած ազրբէջանեան խաները միւս կողմից՝ նորից սպառնում են Հայաստանի անկախութեան եւ ազատութեան: Գիտակցաբար կամ անգիտակցօրէն նրանց օգտին են դործում եւ մի շարք տարրեր երկրի ներսում, որոնք աշխատում են օգտագործել պարենաւորման ճգնաժամն ու ժողովրդի յոգնածութիւնը, որպէսզի առաջ բերեն անկարգութիւններ եւ իրենց նեղ եսական տենչերին յագուրդ տան:

«Եւ այն ժամանակ, երբ Ազրբէջանի զօրքերն ու հրոսախմբերը շարունակում են արիւնհեղութիւնը Ղարաբաղում եւ Գանձակում, այն ժամանակ, երբ տաճիկ ասկեարները շարժումներ են անում Ծարուրի եւ Նախիջեւանի շրջաններում եւ հրդեհում հայ գիւղերը, դանազան անպատասխանատու խմբակներ վերջ չեն տալիս իրենց գրգռիչ ընթացքին եւ կամենում են պառակտում առաջ բերել երկրի մէջ, առանց հաշի առնելու, որ ամէն մի խլրրում առաջ կը բերէ անիշխանութիւն ու պարենաւորման սուր տազնասլ եւ կը զրկէ ժողովուրդը ասլրուստի միջոցներից:

«Քաղաքացիներ, Հայաստանը կարիք ունի հանգստի եւ համերաշխութեան. ո՛չ մի յուզում, ո՛չ մի խլրտում — ամէն ոք պէտք է գտնւի իր դործի եւ պաշտօնի գլխին: Զինւած պարլամենտից ստացած արտակարգ լիազօրութիւններով՝ կառավարութիւնը դիմում է ձեր քաղաքացիական դիտակցութեան եւ հրաւիրում ամենքիդ, հայ ժողովրդի զոյութեան այս ճգնաժամային վայրկեանին, համախմբել կառավարութեան շուրջը, որի նշանաբանն է՝ Հայաստանի անկախութեան եւ ազատութեան պաշտպանութիւնն ու ներքին դեմոկրատիկ կարգերի ամրապնդումը: Այս նպատակներն իրագործելու հա-

մար կառավարութիւնը չի խնայի եւ ո՛չ մի ճիգ, եւ նա կը յաղթէ ձեզ հետ եւ ձեզ համար:*)

«Նախարարապետ եւ արտաքին գործերի նախարար՝	Հ. Օհանջանեան
«Զօրական եւ ներքին գործերի նախարար՝	Ռ. Տէր-Մինասեան
«Գիւղատնտեսութեան եւ աշխատանքի նախարար՝	Ս. Վրացեան
«Ֆինանսների եւ արդարադատութեան նախարար՝	Ա. Գիւլիսանդանեան
«Հաղորդակցութեան նախարար՝	Ա. Զամալեան
«Հանրային կրթութեան եւ արւեստի նախարար՝	Գ. Ղազարեան
«Խնամատարութեան եւ վերաշինութեան նախարար՝	Ս. Արարատեան»

Միեւնոյն ժամանակ յայտարարեց բոլոր դաշնակցականների ընդհանուր զօրաշարժ: Ամէն կողմ ուղարկեցին դաշնակցական յայտնի գործիչներ լայն լիազօրութիւններով: Ամէն տեղ սկսեցին կազմել կամաւորական զինուոր: Ալեքսանդրապոլը վերադարձելու համար կազմեց առանձին մի զօրամաս, որի գլուխ դրեց ժողովրդական խմբապետ Սեպուհը: Արագութեամբ շարժման մէջ դրեցին եւ կանոնաւոր զօրամասերը: Հիմնեց արտակարգ դատարան, եւ, առհասարակ, երկիրը դրեց արտակարգ վիճակի մէջ: Կառավարութիւնը յայտնաբերեց բացառիկ եռանդ եւ կարճ ժամանակում ստեղծեց հասարակական բարձր տրամադրութիւն:

Հասարակական կարծիքը ամբողջապէս վաւերացնում էր կառավարական քայլերը: Քաղաքական կուսակցութիւնները, պետական եւ տեղավարական հիմնարկութիւնները, հանրային կազմակերպութիւններն ու անհատ քաղաքացիները իրենց դնում էին կառավարութեան տրամադրութեան տակ: Նմանը չեղած ոգեւորութիւն ու եռուզեռ էր սկսել մայրաքաղաքում ու դաւառներում: Հայ սոցիալ-դեմոկրատների Հայաստանի բանւորներին, գիւղացիներին եւ քաղաքացիներին ուղղած մայիս 14-ի կոչը հետեւեալ ձեւով էր արտայայտում այն օրերի հասարակական տրամադրութիւնը:

«Պատահեց այն, ինչ ամենից քիչ սպասելի էր եւ ամենից շատ դատապարտելի:

«Բազուի քաղաքական կոմեդիան վերածեց Ալեքսանդրապոլի ողբերգութեան. իսլամական խարուսիկ կոմունիզմից նւաճեց ստրկամտօրէն հայկական բերդը, հայութեան որրանը:

«Մի խումբ ստորահոգի բախտախնդիրներ յանդգնեցին բարձրացնել քաղաքացիական կռիւ արիւնշաղախ դրօշը, ապստամբել հայ ժողովրդի ինքնորոշած կամքի դէմ եւ ճեղքել հայ դեմոկրատիայի ներքին մի ուրոյն ճակատը:

«Դաշնակցած բուլշեւիզմն ու պանիսլամիզմը, ծափ դարկեցին, որովհետեւ նրանց հոգեվաճառ ազէնտներին յաջողել էր անգամ ծւատած երկիրը, արիւնաքամ ժողովուրդը, որբերի ու գաղթականների տխուր հայրենիքը

*) Այս եւ մայիսեան շարժումների ընթացքին հրատարակուած կառավարական բալոր կոչերն ու հազարդազրուքիւնները գրած են, կառավարութեան յանձնարարութեամբ, Ս. Վրացեանի ձեռքով:

Հ. Հ. ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Վ. ՔՐՄՈՅԵԱՆ
(Ներք. գործ. նախ. օգն.)

Ս. ՄԵԼԻՔ — ԵՕԼՉԵԱՆ

Լ. ԱՄԻՐԵԱՆԵԱՆ
(Երևանի փոխ-նահանգապետ)

Լ. ՔԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆ
(Պահեստի միլիցիայի պետ)

Ս. ԶԱԽԱՆԵԱՆ
(Երևանի միլիցիապետ)

ԱՐՏ. ԱՏՈՎՄԵԱՆ
(Երևանի միլիցիապետի օգն.)

Հ. Հ. ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Վ. ԹՈՐՈՍԵԱՆ
(Անաստասյուժ. բաժնի վարիչ)

Պ. ԿԱՆԴՈՒՐԱՆԵԱՆ
(Պետակ. գոյք. բաժնի վարիչ)

Մ. ՏԷՐ — ԳԵՐՈՐԳԵԱՆ
(Անդամ Ն.-Բայազ. Յատ. Հոդ. Կոմ-ի)

Մ. ՕԶԱՆԵԱՆ
(Նախ Ն.-Բայազ. Յատ, Հոդ. Կոմ-ի)

Բ. ԹԱԴԵՈՍԵԱՆ

ՕՆՆԻԿ ՄԱՃԱՌԵԱՆ
(Դատական կազմի անդամ)

Մոսկւայի եւ Էրզրումի քաղաքագէտների դիւային ծրագրներին ենթարկելու փորձեր անել :

«Բանւորնե՛ր , ընկերնե՛ր եւ քաղաքացինե՛ր :

«Զրահապատ զնացքի մէջ պատասպարւած մի խումբ անորակելի ոճրագործներ՝ պարզելով «Սորհրդային Ռուսաստանի» դրօշակը՝ ամենամեծ դաւը նիւթեցին հայ ժողովրդի դէմ այն վայրկեանին , երբ նրա Ֆիզիքական դոյութիւնը մահացու չափ վտանգւած է ողջ շրջապատից եւ երբ նրա քաղաքական բախտը որոշելու վերջին օրերն ենք ապրում : Հայ դաւաճանները իրենց խելադար արարքով օգնում են միայն արտաքին թշնամիներին — թէ՛ Հայաստանը օղակող թիւրք-թաթարական սպառազէն բանդաներին , եւ թէ՛ Պոլսի քաղաքագէտներին :

«Բանւորնե՛ր , ընկերնե՛ր եւ քաղաքացինե՛ր :

«Ամէն մէկիդ սրբազան պարտականութիւնն է այս ծանր օրերին ձեր ուժի ու եռանդի , շնորհքի եւ ընդունակութեան մաքսիմումը նւիրարեցնել վրտանդւած հայրենիքի պաշտպանութեան գործին : Բոլոր նրանք , որոնց մէջ առկայծում է պատասխանատուութեան վառ զգացմունքը մի բուն դժբախտ ժողովրդի գոյութեան եւ նրա դերազանցօրէն արդար դատի համար , պէ՛տք է ոտքի ելնեն , որպէս ծառացած ըմբոստութիւն , եւ աջակցեն Հայաստանի կառավարութեան՝ բնի մէջ խեղդելու համար այն հայրենադաւ ոճրագործների ապստամբութիւնը , որոնք փորձում են փորփորել մեր դեմոկրատական իրաւակարգի հիմքերը եւ մտցնել բռնապետական-տեռորիստական արդէն դատապարտւած վարչաձեւը :

«Թո՛ղ կորչեն պետական ոճրագործները եւ բոլոր հակապետական տարրերը :

«Կեցցէ՛ սոցիալիզմը եւ դեմոկրատիզմը Հայաստանում :

«Հայաստանի Սոց. — Դեմ . Բանւ . Կուսակցութեան Երեսնի Կոմիտէ» : *)

Ժողովրդին յորդոր ուղղեց եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը .

«Նոքա , որոնք վտանգ չեն տեսնում արեւելքից եւ արեւմուտքից , նոքա , որոնք չտեսնողս են ձեւանում , որ մեր տան մէջ մեր դէմ դաւեր են լարւում՝ պայթեցնելու անկախ Հայաստանի պաշտպարը , նոքա , որոնք չեն տեսնում հայաջինջ ծրագիրների քայլ առ քայլ եւ հետեւողական իրադործումը , զգո՞ւմ են , թէ ինչ պատասխանատուութիւն է ծանրանում նոցա հանդէպ պատմութեան առաջ : Այս բոպէիս , երբ ամենքիս պարտականութիւնն է համախմբել ո՛չ միայն հայրենիքի պահպանութեան եւ վերաշինութեան գործի շուրջը , այլ , նամանաւանդ , հայ ժողովրդի Ֆիզիքական դոյութիւնը պահպանելու դժւարին աշխատանքի շուրջը , ցաւալի է տեսնել ներքին երկպառակութիւնները :

«Մենք , ինչպէս եւ մեր երջանկայիշատակ նախնիքները , որ աշխատանք ենք թափել տաճկահայ դատի համար լաւ օրերի յոյսի ակնկալութեամբ , չենք կարող անտարբեր մնալ այս նեղ բոպէներին , եւ երբ վտանգւած ենք տեսնում հայրենիքի միութեան գործը , բայց , նամանաւանդ , հայ ազգի Ֆիզիքական

*) Այս կոչի հեղինակն է Դաւիթ Ամանուն , Բ . Իշխանեանի աշխատակցութեամբ :

գոյութեան ճգնաժամային գործը, իրր ընդհանրական հայրապետ, մեր սրբազան պարտքն ենք համարում այս ծանր, կասկեք օրհասական բուսկներին հայրական խրատով դիմել բոլորին եւ զգաստութեան կոչ անել — հայ ժողովուրդ, համախմբւի՛ր քո հայրենի հանրապետութեան պահպանութեան գործի շուրջը. դա է քո հայրենիքի փրկութեան միակ ճանապարհը: Վտանգը եւ խիստ ծանր վտանգը քո դռանն է, հայ ժողովուրդ, զգոյշ եղիր եւ պատմութեան առաջ ծանր պատասխանատւութեան բեռի տակ մի՛ ընկնիր»:

Նոյնքան վճռական են եւ Անկուսակցականների Միութեան, Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան եւ Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան ու Հայաստանի Խորհրդի կոչերը — անվերապահ դատապարտութիւն բոլշեւիկների ըսկըսած ապստամբութեան եւ ջերմ հրաւէր աջակցելու կառավարութեան՝ ճշնշելու համար այդ ապստամբութիւնը: Անկուսակցականների Միութիւնը բոլշեւիկներին անւանում է «ազգի տականքներ՝ կաշառած թրքական դրամով», «հայրենիքի գաղափարը ժխտող չարագործներ», «ազգի մատնիչներ եւ դաւաճաններ»: «Մեզ՝ անկուսակցականներին համար ո՛չ մի կասկած չկայ եւ կարող էլ չի լինել, որ Մելքոնեանները, Նուրիջանեանները, Մուսայէլեանները եւ նրանց ընկերները հայ ազգի դաւաճաններ են»: «Անկուսակցականների Միութիւնը իր լիովին վստահութիւնն է յայտնում կառավարութեան եւ հաւատում է, որ վերջինս կանգ չի առնելու վճռական եւ կտրուկ միջոցների առաջ, որպէսզի ապագայում անհնար դարձնէ մեր մեծ ու փոքր Վասակների չար դաւերը»:

Ուշագրաւ էր Ռամկավար կուսակցութեան կոչը. «Մեր աւերակ եւ քանդուած հայրենիքի մէջ, ասւած էր այնտեղ, հայ ժողովուրդը բնաջնջող, մեղ կոտորող, մեր հայրենեաց լեռ ու ձոր, գետն ու վտակը հայ արիւնով ներկող Իթթիհատ կուսակցութիւնը, որ Նուրի ու Պալիլ փաշաներու միջոցով փոխադրւած էր Աղբրէջան, գառան մորթը վրան առած՝ մի օր, յանկարծ, Բագուի մէջ յայտարարեց սովետական իշխանութիւն եւ առաջին օրն իսկ իր նշանաւոր ուլտիմատումով պահանջեց հայկական հանրապետութենէն երեք օրէն յանձնել Ղարաբաղն ու Ջանգեղուրը եւ իր զօրախմբերն արդէն շարժման մէջ դրաւ Հայաստանի վրայէն երթալ միանալու Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի հետ, որ մինչեւ այժմ կը շարունակէ ջարդել տասնեակ հազարաւոր հայեր Կիլիկիոյ մէջ, հակառակ մինչեւ իսկ Ֆրանսական բանակի ցոյց տւած պաշտպանութեան:

«Պելագար եւ երկու աչքերով կոյրը միայն կարող էր չտեսնել այս կերպով հայկական հանրապետութեան ընդհանրապէս եւ թիւրքահայաստանին մասնաւորապէս սպառնացող նոր վտանգը. եւ, սակայն, գտնեցան հայ անուն կրող մարդեր եւ հայ իրականութեան մէջ գործող, բայց հայ ոգիին ու զգացումներուն խորթ խմբակներ, որոնք փոխանակ Հայաստանի սահմանները պաշտպանելու այդ վտանգին դէմ, կողմնակից յայտարարեցին զիրենք այդ հայադաւ շարժման եւ Ալեքսանդրապոլի ու Կարսի մէջ դիմեցին եղբայրասպան կռիւ:

«Այդ խելագարները ո՛չ միայն չմտածեցին, որ այդ կերպով վերջին անբուժելի հարւածը կուտան լուծման օրերու մէջ գտնուող հայկական հարցին, այլ մինչեւ անգամ հոգ չըրին, որ երկրի սահմանները կը բանան եւ կը հրաւիրեն տաճիկ-ազրբէջանեան դառնազգեստ զայլերը, որպէսզի մնացեալ հայութեան դիակներու վրայէն երթան ու միանան մեր դարաւոր թշնամիին, ինվէրի ու թալէաթի հարազատ յաջորդ Մուսթաֆա Քէմալին:

«Տարակոյս չկայ, որ ամէն հայ մարդ, որ իր երակներու մէջ հայ աւրիւն կը կրէ եւ իր գլխուն մէջ փոքր ինչ խելք ունի, կը դատապարտէ այդպիսի խելագար շարժումը, ե՛ւս առաւել թիւրքահայերս, որ անոր անմիջական հետեւանքները կը կրենք: Այդ շարժումն ինչ տեսակ շարժառիթներ ալ ունեցած լինի, չի կրնար արդարանալ, եւ մենք մասնաւորապէս պէտք է ծառանանք անոր դէմ եւ մեր բոլոր ուժերը ի սպաս դնենք կառավարութեան՝ իր բնին մէջ խեղդելու դայն եւ շեղեցնելու իր ոճրապարտ նպատակէն:

«Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւնը, մասնաւոր, որ տողորած է եղած միշտ հայ ազգի կրած տառապանքներով, որ կեցած է այն ուղիին վրա, որ նախորդ բաղմահազար նահատակներն իրենց արիւնով դժած են նորա առաջ, ամենէն աւելի իրաւունք ունի զայրոյթով մերժելու այդ հայրենադաւ ոճիրը, դատապարտելու անոր հեղինակները՝ միաժամանակ իր ուժերը տրամադրելով հայրենիքին սպառնացող ներկայ վտանգին հանդէպ:

«Բնա՛ւ չենք կասկածեր, որ այդպէս կը մտածեն նաեւ բոլոր մեր ընկերները եւ բոլոր անոնք, որ հայ անուն եւ հայ զգացում կը կրեն:

«Կորչի՛ եղբայրադաւ եւ հայրենադաւ ոճիրը:

«Կեցցէ՛ հայ ոգին:

«Կեցցէ՛ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանը»:

Հայ Ժողովրդական Կուսակցութիւնն եւս, որ մինչեւ այդ շատ բուռն կերպով քննադատում էր կառավարութեան գործերը, մայիս Թին մի նամակ ուղղեց նախարարապետին, որի մէջ յայտնում էր. թէ՛ «Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան Կենտր. Կոմիտէն միաձայն որոշեց հայ Ժողովրդի Ֆիզիքական գոյութեան եւ ազատութեան սպառնացող խոշոր վտանգի հանդէպ ցոյց տալ Հայաստանի կառավարութեան եռանդուն աջակցութիւն՝ պաշտպանելու իրաւակարգը երկրում եւ պաշտպանելու Միացեալ Հայաստանի անկախութիւնը ամէն տեսակ ոտնձգութիւններէ»:

Այս ինքնաբուխ յայտարարութիւնները, ինչպէս նաեւ Հայաստանի բոլոր կողմերից տեղացող հակաբոլշեակ հեռագիրները ցոյց էին տալիս, որ Ժողովուրդն ու կառավարութիւնը ապրում ու զգում էին միեւնոյն ձեւով: Եւ կառավարութիւնը՝ յենւած երկրի բացարձակ վստահութեան վրա, անցաւ վճռական գործի:

Քաղաքացիական կռիւց ու արիւնհեղութիւնից խուսափելու նպատակով՝ կառավարութիւնը փորձեց խաղաղ միջոցով կարգադրել խնդիրը: Վարչապետը մի հեռագիր ուղղեց Մուսայէլեանին եւ բացատրելով երկրի ծանր դրութիւնը ու ներքին ընդհարումներից ծագելիք աղէտը՝ առաջարկեց վերջ տալ ըմբոստութեան՝ խոստանալով միաժամանակ, որ յանցաւորները կար-

Ժանանան ներման: Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէն, ի պատասխան այս դիմումի, ուղղեց մի հայհոյակից հեռագիր, որի մէջ ասում էր, թէ ինքն իրեն Հայաստանի կառավարութիւն յորջորջող մարմինը աւագակներ ի եւ մարդասպանների մի խումբ է եւ որ Հայաստանի օրինաւոր կառավարութիւնը Ալեքսանդրապոլի Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէն է, որին արդէն ճանաչել է ամբողջ երկիրը եւ որը պահանջում է Երեւանի կառավարութիւնից էլ անյապաղ ճանաչել իր իշխանութիւնը՝ սպառնալով, հակառակ պարագային, ընդդիմացողներին պատժել յեղափոխական ժամանակի օրէնքներով:

Կառավարութիւնը տեսնելով, որ բոլոր ճիգերն անցան ապարդիւն, ապրտամբների դէմ շարժեց զինւած ուժեր: Կանոնաւոր զօրամասերին միացան ամէն կողմից հասնող կամաւորական խմբեր: Մայիս 13-ի լուսաբացին Անի եւ Աղին կայարանների միջեւ, Մուսայէլեանի զրահապատ զնացքը յարձակեց կառավարական զօրքերի վրա: Տեղի ունեցաւ տաք կռիւ, որի ընթացքում ապտամբներից վիրաւորեց 6 հոգի, որոնց մէջ եւ Մուսայէլեանի օգնական սպայ Եւանդուլեանը: Զրահապատը չդիմացաւ եւ փախուստի դիմեց՝ ճանապարհի կամուրջները պայթեցնելու փորձեր անելով:

Այս անյաջող կռիւից յետոյ Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէի ներքին գործոց կոմիտար Ա. Մելքոնեանը ուղիղ հեռագրաթելով դիմեց Երեւան, եւ հետեւեալ բնորոշ խօսակցութիւնը տեղի ունեցաւ նրա եւ ներքին գործոց նախարարի օգնական Ս. Թորոսեանի միջեւ.

Ա. Մելքոնեան.— «Ես՝ բժ. Արտաշէս Մելքոնեանս առաջարկում եմ կարգադրել դադարեցնել ռազմական գործողութիւնները, որպէսզի կողմերը կարողանան խաղաղ հանգամանքներում համաձայնութեան գալ մի քանի ընդհանուր շատ կարեւոր հարցերում»:

Ս. Թորոսեան.— «Մենք ձեզ կողմ չենք ճանաչում, այլ մի խումբ աւանտիւրիստներ, որոնք դաւաճանելով հայ ժողովրդին՝ խառնակութիւններ են սերմանում: Մենք գիտենք, որ ձեզ հետ չէ նաեւ Ալեքսանդրապոլի զօրքը: Ձեզ մի խումբ բախտախնդիրներիդ հետ՝ վարւելու ենք իբրեւ խառնակիչների: Արդէն գիտենք, որ դուք ջարդւել էք ու նեղն ընկած՝ խաղաղութեան մասին էք խօսում: Դուք, պարոն Մելքոնեան, իբրեւ պարլամենտի անդամ կրկնակի դաւաճանութիւն էք գործում եւ արժանի հատուցումը կը ստանաք: Ձեզ համար փրկութեան մի միջոց կայ — անձնատուր լինել Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան եւ նրա գթութեան դիմել»:

Ա. Մելքոնեան.— «Ես խօսում եմ իբրեւ միջնորդ*) ձեր եւ Ալեքսանդրապոլի միջեւ, ուր յայտարարւած է սովետական իշխանութիւն եւ որի կողմըն են Կարսի եւ Սարըղամիշի զօրքերը: Դիւղացիական զանգւածները բռնած են քաղաքացիական կռուով, եւ ես ոյժ չունեմ, անզօր եմ անխուսափելի ա-

*) Ա. Մելքոնեանը սուտ էր խօսում. «Արմենկոմը, գրում է Շ. Ամիրխանեանը իր «Մայիսեան Ապտամբութիւնը Հայաստանում» գրքում (109 էջ), Ալեքսանդրապոլ ուղարկեց իր երկու լիազօր անդամներին՝ ընկ. ընկ. Դ. Տէր-Սիմոնեանին եւ Ա. Մելքոնեանին՝ ծանօթանալու իրերի դրութեանը տեղում եւ սանկցիա տալու իշխանութեան գրաւմանը, եթէ դա անհրաժեշտ լինէր»:

րիւնհեղութիւնների առաջն առնելու: Որպէսզի ընդհանուր լեզու գըւ-
նենք եւ խուսափենք աւելորդ արիւնհեղութիւնից, անհրաժեշտ է, որ դադա-
րեցեն ուղղմական գործողութիւնները եւ երկու կողմից ոյժ գործադրենք եւք
դտնելու համար»:

Ս. Թարսեան.— «Կարսից եւ Սարըղամիշից մի շարք հեռագիրներ ու-
նենք. այնտեղ ամբողջ զօրքը Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարու-
թեան կողմն է եւ այդպէս էլ կը մնայ, որովհետեւ փորձած եւ իմաստուն հայ
ժողովուրդը աւանտիւրիստների յետեւից չի գնայ: Ինչ վերաբերում է ձեր
այն ստին, որ դիւղացիական զանգւածները բռնած են քաղաքացիական կըռ-
ւով, պիտի ասեմ, որ հայ դիւղացին դատարկ բաներով զբաղւող չէ: Մեր
կողմից ոչ ոք ձեզ չի լիազօրել միջնորդի դեր ստանձնելու, որովհետեւ մենք
ոչ բանակցութիւններ ենք վարում բախտախնդիր մարդկանց հետ եւ ոչ էլ
ձեզ նման միջնորդի կարիք ունենք. մեր իսկական ներկայացուցիչներին շու-
տով կը տեսնէք Ալեքսանդրապոլում: Եթէ հայ արիւն է թափւում, մենք դի-
տենք, թէ ում յանցանքի պատճառով է այդ»:

Եւ, յերաւի, ապստամբների վիճակը լաւ չէր Ալեքսանդրապոլում:
Շարժման սկզբին նրանց էր յարել եւ զօրքի մի մասը: Սպայութիւնը՝ զօրքի
ամբողջութիւնը փրկելու եւ ներքին կռիւների պատճառ չտալու հաշուով՝ նոյն-
պէս ճանաչել էր ռազմա-յեղափոխական կոմիտէի իշխանութիւնը: Բանակն
իր կողմը գրաւելուց յետոյ՝ ռազմա-յեղափոխական կոմիտէին իր իշխանու-
թիւնը տարածել էր եւ քաղաքի վրա, ուր հին պաշտօնէութիւնը յայտարար-
ւել էր հեռացած եւ ներքին գործոց կոմիտար Մելքոնեանի կողմից նշանակւած
էին նոր կոմիտարներ. անասնաբոյժ Պրիւրիսկի՝ ինքնապաշտպանութեան
շտարի պետ. Սիկորսկի՝ թնդանօթածիգների կոմիտար. Ամատունի (հնչա-
կեան)՝ քաղաքային միջիցիայի պետ. Լեւոն Սարգսեան՝ պարենաւորման
կոմիտար. Կօչուբինսկի՝ Կաղաչի Պոստի պետ եւայլն: Այս կոմիտարները
փաստօրէն ոչ մի ազդեցութիւն չունէին, որովհետեւ քաղաքի ազդարնակու-
թիւնը հէնց սկզբի օրերից թշնամական դիրք բռնեց դէպի ըմբոստները: Բազ-
մամարդ ժողովների մէջ քաղաքացիները դատապարտեցին խռովարարների
ընթացքը եւ նոյնիսկ փորձեր արին գրաւելու կայարանը, բայց զրահապատի
թնդանօթները արդեւք եղան: Քաղաքացիների այս վերաբերումը անդրադար-
ձաւ եւ զօրքի տրամադրութեան վրա: Հետզհետէ ամենքը տեսան, որ ապըս-
տամբները, իրօք, մի խումբ բախտախնդիրներ են, որոնց ոյժն ու իշխանու-
թիւնը զրահապատի սահմաններից դուրս չի տարածւում:

Ա. Մելքոնեանի փորձի վիժումից յետոյ ապստամբները Լ. Սարգսեա-
նից ու Հ. Զոլախեանից կազմւած յատուկ պատւիրակութիւն ուղարկեցին կա-
ռավարական զօրամասի հրամանատար Սեպուհի մօտ: Պատւիրակութիւնը
ինչորեց յառաջխաղացումը դադարեցնել եւ իրեն արտօնութիւն տալ գնալու
Երեւան՝ կառավարութեան հետ բանակցելու համար: Զօրամասի պետը, կա-
ռավարութեան հրահանգն ստանալուց յետոյ, յայտնեց, որ ինքը լիազօրու-
թիւն ունի հարցը տեղն ու տեղը վճռելու եւ յառաջխաղացումը չի կանգնեցնի,
սակայն, պատրաստ է հարցը առանց կռիւ լուծելու՝ պայմանով, որ ամենա-

ուչը մինչեւ մայիսի 14-ի առաւօտեան ժամը 6 ռազմա-յեղափոխական կոմիտէն անձնատուր լինի եւ զրահապատ զնացքը յանձնէ անվնաս :

Մայիս 13-ի դիշերը ապստամբները թողին զրահազնացքը եւ փախան՝ ոմանք դէպի Աղբաբա՝ թուրքերի մօտ, ոմանք պահւեցին քաղաքում : Մայիս 14-ի առաւօտեան հանրապետական զօրքերը, առանց կռիւի, մտան քաղաք եւ խանդավառ ընդունելութիւն գտան ազգաբնակչութեան կողմից : «Վարդան Զօրավար»-ի վրա բարձրացաւ հանրապետական դրօշը : Բոլոր զօրամասերը միացան կառավարական զօրքերին : Ո՛չ մի անկարգութիւն չպատահեց . միայն ատրճանակի մի քանի հարւածներով, փողոցում, սպանւեց զօրավար Խաչատրեանը, որ անցել էր բոլշեւիկներէ կողմը : Նոյն օրն եւ եթ ձերբակալւեցին փախստական կոմիսարներ՝ Մուսայէլեանը, Մելքոնեանը եւ ուրիշներ : Աւիս Նուրիջանեանին յաջողեց ճողոպրել : Ձերբակալւածներին յանձնեցին արտակարգ դատարանին :

Աւելի կարճ տեւեց Կարսի «ռազմա-յեղափոխական կոմիտէի» կեանքը : Մայիս 10-ին Խորհրդարանի անդամ Ն. Աղբալեանը զօրքի եւ հասարակութեան խուռն բազմութեան առաջ մի կռու դասախօսութիւն կարդաց «ներկայ մոմենտի մասին», որ ահագին տպաւորութիւն թողեց ունկնդիրներին վրա : Էնպէրդ օրը, ժողովուրդն ու զօրքը շրջապատեցին աւտօ-գարաժը, ուր ամբողջել էին բոլշեւիկները, եւ պահանջեցին վերջ տալ ապստամբութեան : Ապստամբները ապաստանեցին «Ալեքսանդր Բ.» ամրոցը, որտեղից սկսեցին թնդանօթ պարպել քաղաքի վրա : Մայիս 12-ին ստեղծւեց «Հայրենիքի Փրկչութեան Կոմիտէ», որ իր ձեռքն առաւ քաղաքի բովանդակ իշխանութիւնը : Հայրենիքի Փրկչութեան Կոմիտէի ղեկավարութեամբ ժողովրդական բազմահազար բազմութիւնը «Մեր Հայրենիք» երգելով շարժւեց դէպի ապստամբները, որոնք դիմաւորեցին հրացանային ու թնդանօթային կրակով : Գաղազած ամբոխը խլեց բոլշեւիկներէ զնղացիներն ու զինւած ինքնաշարժը եւ առաւ մի շարք գերիներ : Բոլշեւիկները, որոնց թիւը մի քանի տասնեակից չէր անցնում, յամառ դիմադրութիւն ցոյց տւին՝ պահանջելով իրենց յանձնել քաղաքի եւ բերդի իշխանութիւնը : Մայիս 13-ին, երբ Հայրենիքի Փրկչութեան Կոմիտէն պատրաստուում էր վերջնական դրոհով գրաւել ամբոխները, պարզւեց, որ ապստամբները դիշերը բռնակիր ինքնաշարժով փախել են Ալեքսանդրապոլի ուղղութեամբ : Իսկոյն հետապնդում կազմակերպւեց եւ Արգինա դիւղի ջրաղացների մօտ տեղի ունեցաւ տաք կռիւ փախստականների եւ հետապնդողների միջեւ . բոլշեւիկներից սպանւեցին 10 եւ ձերբակալւեցին 7 հոգի . միւսները կարողացան փախչել : Ձերբակալւեցին նաեւ ռուս, թուրք եւ յոյն ազգային խորհուրդների անդամները, որոնք իրենց միացեալ ժողովում որոշել էին եւ արձանագրութիւն կազմել բոլշեւիկների հետ համագործակցելու մասին : Ձերբակալւածները յանձնւեցին արտակարգ դատարանին :

Ալեքսանդրապոլի եւ Կարսի դէպքերը վճռական նշանակութիւն ունեցան եւ Սարըղամիշի համար : Երբ այնտեղի ապստամբները իմացան, որ Կարսի շարժումը ճնշւած է, փորձեցին փախչել, բայց ձերբակալւեցին : Խոռվարներէ կողմը անցած զինուորները «Մեր Հայրենիք» երգելով զնացին եւ

միացան կառավարական զորքերին: Ձերբակալածները յանձնեցին արտա-
կարգ դատարանին:

Նոյնը եղաւ վախճանը եւ Նոր-Բայազէտի ըմբոստների: Իշխանութիւնն
իրենց ձեռքը առնելուց յետոյ՝ բոլշեւիկները սկսեցին բռնութիւններ գործ
դնել հակառակ նկատուած քաղաքացիների վերաբերմամբ, թալանեցին պե-
տական դանձատունը, պահեստները եւ մասնաւոր քաղաքացիների բնակա-
րանները: Յեղաշրջման օրը քաղաքից հեռացած իշխանութիւնը, օգնական
ուժեր ստանալով, մայիս 19-ին վերադարձեց քաղաքը, եւ ազատ արձակեց
բանտարկւածներին: Կուրի ժամանակ սպանեցին 2 խռովարարներ եւ վիրա-
ւորեցին 3. կառավարական զորքերից սպանեց 1 հոգի եւ վիրավորեց 2:
Բռնեց եւ պարագլուխ Սարուխանեանը, որը միւս ձերբակալածների հետ
յանձնեց արտակարգ դատարանի:

Այսպիսով, երկու շաբաթւայ ընթացքում կառավարութիւնը ամբողջ
երկրում վերջ տւեց ապստամբական շարժման: Հայաստանից փախած բոլ-
շեւիկները մեծ իրարանցում առաջ բերին Ազրբէջանում, դիմումներ արին
11րդ բանակին, հեռագիրներ քաշեցին Մոսկւա՝ ջանալով ամենքին հաւա-
տացնել, որ Հայաստանում կոմունիստների կոտորած է կատարւում եւ որ
արդէն սպանւած են հազարաւոր մարդիկ: Միաժամանակ, ազրբէջանեան իշ-
խանութեան օգնութեամբ Ղազախի շրջանում հաւաքեցին հայ ու մալախան
փախստականներից խմբեր եւ պատրաստւում էին յարձակւելու Հայաստանի
վրա: Մայիս 21-ին, երբ ապստամբութիւնն արդէն ամէն տեղ համարւում էր
ընկճւած, յանկարծ, Ղազախի կողմից, կարմիր դրօշակներով, առաջ շարժւե-
ցին բոլշեւիկեան ուժեր եւ առանց կուրի մտան Իջևան: Եկողներին միացան
եւ որոշ քանակութեամբ տեղացիներ: Զօրքը չդիմադրեց: Բոլշեւիկները ձեր-
բակալեցին ներքին գործոց նախարարի օգնական Սարգիս Մանասեանին, զօր-
քերի հրամանատար զօր. Բաղդասարեանին, Իջևանի գաւառի ինքնավարու-
թեան նախագահ Ն. Զաղէթեանին, Մ. Սարատիկեանին եւ ուրիշ պաշտօնեա-
ներ ու սպաներ եւ տարին Բազու: Ապա անցան Դիլիջան եւ առանց արգելքի
հանդիպելու գրաւեցին քաղաքը: Սակայն, շուտով օգնութեան հասան կա-
ռավարական զօրքեր ու կամաւորական խմբեր, որոնք, զինւած ժողովրդի հետ
միասին, յարձակւեցին թշնամու վրա, որը խուճապով դիմեց փախուստի
թողնելով սպանւած իր պարագլուխ Յակոբջանեանին: Այս առթիւ կուսակ-
ցութիւնները բաց թողին հետեւեալ հաւաքական կոչը.

«Հայաստանի քաղաքացիներ, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Սարըղամի-
շի, Նոր-Բայազէտի խռովութիւններին հետեւեց Դիլիջանի գաւառը: Ներքին
ոճրագործ տարրերի պետական դաւաճանութեան յաջորդեց արտաքին նոյն-
օրինակ տարրերի անհանդուրժելի արշաւանքը դէպի մեր երկրի խորքերը:

«Մեր հայրենիքի ներքին ու արտաքին թշնամիները միացած՝ դիւային
ծրապիւրներ են որոճում Հայաստանի ազատութեան եւ անկախութեան դէմ:
Հայ ժողովուրդը, որի ինքնորոշւած կամքի մարմնացումն է կազմում իր պե-
տական անկախութիւնը, պիտի արթուն պահապանի նման փայփայի ու պաշտ-
պանի իր այնքան թանգ զնով նւաճած ազատութիւնն ու անկախութիւնը:

«Թո՛ղ հայ քաջարի բանակը սուրբ ուխտի երդումը տայ կազմ ու պատ-
րաստ դիմադրաւելու համար Հայաստանի անկախութիւնը բոլոր թը-
նամիների դէմ — ո՛վ, ո՛ր կողմից եւ ի՛նչ անւան տակ ուզում են թող լի-
նեն նրանք :

«Իսկ դու, հայ ժողովուրդ, մի սիրտ մի հոգի դարձած պէտք է քո ոյժն
ու աջակցութիւնը չխնայես մեր քաջարի բանակին եւ մեր կառավարութեանը
անշեղօրէն ազատ ու անկախ Հայաստանը մարմնացնելու գործում :

«Կեցցէ՛ ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանը :

«Կեցցէ՛ Հայաստանի դեմոկրատիկ հանրապետութիւնը :

«Հայ ժողովրդ. կուսակց. Հայաստանի կենտր. կոմիտէ. Հայաստանի
Սոց.-Դեմ. Բան. կուս. Երեսանի կոմիտէ. Հայ Ռամկավար կուսակցութեան
Հայաստանի Խորհուրդ. Հայ. Անկուսակցականների Միութեան վարչութիւն» :

Իջեւան—Դիլիջանի դէպքերը վերջին օղակն էին բոլշեւիկների առաջ
բերած ապստամբութիւնների շղթայի մէջ :

Ապստամբութեան հաշտեցողարից յետոյ Երեւանում, Ալեքսանդրա-
պոլում, Կարսում, Նոր-Բայազետում եւ Դիլիջանում կազմւեցին արտակարգ
դատարաններ, որոնց յանձնւեց ձերբակալւածների դատը : Ընդհանուր առ-
մամբ այս դատարանները գտնւեցին համբերատար ու ներող եւ բացառիկ
դէպքերում միայն հանցին մահապատիժներ, որոնց ընդհանուր թիւը 10 չի
անցնում :

Մայիսեան խռովութիւնները վերջացան բոլշեւիկների ջախջախիչ պար-
տութեամբ : Այդ շարժումը Հայաստանի համար տւեց մի շարք ծանրակշիւ
հետեւանքներ, որոնք ահագին նշանակութիւն ունեցան յետագայ դէպքերի
վրա : Եւ առաջին ու ամենից աւելի ճակատագրական հետեւանքը պէտք է հա-
մարել հայկական բանակի բարոյալքումն ու քայքայումը : Արդէն ըմբոստու-
թեան դէպքերի պատմութիւնից էլ երեւաց, որ շարժումը, ընդհանուր առ-
մամբ, զինւորական էր. բոլշեւիկներին յաջողւել էր մուտք գործել զօրամա-
սերի մէջ, իրենց կողմը քաշել զինւորների մի մասը եւ այսպիսով բաժանում
ու թշնամութիւն մտցնել բանակի մէջ : Գաղաքացիական կռիւների ընթացքին
զօրքը կտոր-կտոր եղաւ. մի մասը գործօն աջակից էր բոլշեւիկներին, միւսը՝
կուտում էր նրանց դէմ. մի ահագին զանգւած էլ տատանւում եւ «չէզոքու-
թիւն» էր պահպանում : Պետականութեան զաղափարը, որ առանց այն էլ ու-
ժեղ չէր մեր նորաստեղծ ազգային բանակում, աւելի եւս թուլացաւ :

Բոլշեւիկեան ապստամբութեան հաշտեցողարը զուգադիպեց Մայիս
28-ին, անկախութեան տարեդարձին, որը տօնւեց արտակարգ հանդիսաւո-
րութեամբ, ամբողջ Հայաստանում, բայց, մանաւանդ, Երեւանում :

Գաղաքը զարդարւած էր առանձին չքեղութեամբ : Խորհրդարանը,
դիմնադիպի նոր շէնքը, քաղաքապետարանը, պետական հիմնարկութիւններն
ու մասնաւոր տները թաղւած էին ծառերի ոստերի ու ծաղիկների, գորգերի
ու դրօշակների մէջ : Արովեանի վրա կանգնած էր յաղթական չքեղ կամար :
Փողոցների ու շէնքերի զարդարանքը ստանձնել էր ակադ. Ա. Թամանեանը իբ

օգնականներով: Կուսակցութիւնները բաց էին թողել ընդհանրական զաւաճա-
նութիւնը զատաւիտող եւ Միացեալ ու Ազատ Հայաստանի անկախութիւնը
ջատագոյնով թողնելներ:

Հայաստանի զանազան կողմերից եկել էին բազմաթիւ պատգամաւորու-
թիւններ: Ժողովրդական կուսակցութեան Կենտր. Կոմիտէն Թիֆլիսից Երե-
ւան էր ուղարկել Սամ. Յարութիւնեանին եւ Լէոյին՝ անկախութեան հանդի-
սաւորութիւններին ներկայ գտնուելու համար: Հանդէսին մասնակցում էր եւ
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը:

Արհեստակցական Միութիւնների Միութիւնը, դպրոցները, որբանոց-
ները, անհաշիւ բազմութիւն գիւղերից ու քաղաքից՝ վաղ առաւօտուանից
լեցել էին փողոցները: Առաւօտեան հանրապետական մաղթանքից ու զօրա-
հանդէսից յետոյ տեղի ունեցաւ զօրամասերի շքերթը. հետեւակ շարքերը,
այրուծին, հրետանին՝ խլելով ներկաների ցնծագին ծափահարութիւնները:
Ապա անցան արհեստակցական միութիւնները իրենց դրօշակներով ու նշան-
ներով, բոյ-սկաուտները, աշակերտները, որբերը, գիւղացիական խմբերը:
Մէջ ընդ մէջ շարժւում էին բեռնակիր ինքնաշարժներ զանազան խորհրդա-
նշաններով, թրակտորներ, գիւղական սայլեր, գութաններ, կենդանի պատ-
կերներ:

Մինչեւ ուշ գիշեր քաղաքը հրճանքի մէջ էր: Երեկոյեան՝ հրավառու-
թիւն: Յերեկը գիմնադիպի նոր շէնքի ընդարձակ եւ ճաշակով զարդարւած
սրահում տեղի ունեցաւ հրապարակային ժողով-հանդէս, որին հրաւիրւած
էին օտար պետութեանց ներկայացուցիչները, կառավարութեան եւ Սորհըր-
դարանի անդամները, բարձր հրամանատարութիւնը, բազմաթիւ պատւիրա-
կութիւններ ու պետական-հասարակական գործիչներ: Երեկոյեան նոյն սրա-
հում կազմակերպւեց գրական-երաժշտական շքեղ երեկոյթ եւ պարահանդէս:

Փառահեղ հանդէսներ կատարւեցին եւ գաւառներում: Ալեքսանդրապո-
լում, բազմահազար ժողովուրդը, համաբարութիւնները, կազմակերպւած
բանուորութիւնն ու գիւղացիութիւնը մեծ խանդավառութեամբ տօնեց անկա-
խութեան տարեդարձը: Քաղաքը ամբողջ զարդարւած էր եռագոյն դրօշակ-
ներով, գորգերով, կանաչով ու պատշաճ նշանաբաններով: Հսկայ թափօրը
կայարանից, կտրելով քաղաքը, անցաւ կանգնեց քաղաքային ինքնավարու-
թեան շէնքի առջեւ, ապա դիմեց դէպի նահանգապետարանը, Հ. Յ. Դաշնակ-
ցութեան ահումբը: Այստեղից շարժւեց Կազաչի Պոստ, ուր սպասում էր զին-
ւորութիւնը: Այստեղ Գարեգին եպ. —ը կատարեց հանդիսաւոր մաղթանք, ո-
րից յետոյ տեղի ունեցան զօրահանդէս եւ սկաուտական խաղեր: Թափօրի ժա-
մանակ ընդհանուր ուշադրութեան եւ խանդավառ ծափերի առարկայ էր Մայր
Հայաստանը խորհրդանշող ինքնաշարժը, — Հայաստանը ներկայացնող մի օ-
րիորդ, սուրը ձեռքին կանգնած, կողքին՝ հրացանաւոր հայդուկ, մէջտեղը՝
կռանը ձեռքին մի դարբին՝ սալի առջեւ գութանը կոփելիս: Մայր Հայաստա-
նի յետեւից գնում էին գիւղացիներ՝ երեք լուծ եզով գութանը առջեւից, հո-
ռովելի երգով: Ապա հետեւում էր ջուլհականոցի սայլը՝ մանող ու գզող աշ-
խատաւորուհիներով: Երեկոյեան քաղաքը հրավառւած էր: Ժողովրդի համար

կազմակերպւած էին ճրի դասախօսութիւններ, շարժապատկերի ներկայացումներ, դրօսանք քաղաքային պարտէզում:

Նոյն խանդավառութիւնն ու հանդիսաւորութիւնը եւ Վաղարշապատում: Քաղաքը պճնադարդւած էր գոյնգգոյն: Քաղաքի հրապարակում եւ ճեմարանի դրան առջեւ կանգնեցւած էին ազատութեան կամարներ: Շրջակայ գիւղերից ժողովուրդը խումբ-խումբ, դրօշակներով ու երգերով, լեցւել էր քաղաք: Զօրք, ժողովուրդ, բանւորներ, աշակերտներ, հիմնարկութեանց ներկայացուցիչներ խոնւում էին էջմիածնի բակում: Հանդիսաւոր պատարագից ու հանրապետական մաղթանքից յետոյ եղան ողջոյններ ու ճառեր եւ կատարւեց զօրահանդէս: Յետոյ քաղաքի զանազան մասերում տեղի ունեցան միտինգներ, չքերթ, ժողովրդական հանդէսներ ու ճաշկերոյթ: Երեկոյեան՝ հրավառութիւն:

Համաժողովրդական հանդէսներ կատարւեցին եւ Կարսում, Նոր-Բայազէտում, Դիլիջանում, Ղարանլուխում, Փարաքարում, Արդահանում, Իգդիրում, Զալա-Օղլիում, Քեշիչքեանդում — ամէն տեղ: Երբե՛ք, մինչև այդ, Հայաստանի ժողովուրդը նման ուրախութիւն չէր յայտնաբերել, երբե՛ք «Մեր Հայրենիք»-ը չէր հնչել այնպէս անկեղծ, լիաթոք ու խրոխտ, Հայաստանի բոլոր ծայրերում, ամէնքի բերանից լսւում էր —

Մեր Հայրենիք, ազա՛տ, անկա՛խ,

Մեր քշնամուց ազատւած...

Մայիսեան խռովութիւնները վերջացան բոլշեւիկների ջախջախիչ պարտութեամբ՝ ծանր վնաս հասցնելով Հայաստանի նորաստեղծ պետականութեան:

Այնուհետեւ բոլշեւիկ պարագլուխների մէջ ծայր տւեց ինքնաքննադատութիւնը եւ փոխադարձ մեղադրանքը: Այսօր իսկ բոլշեւիկների մէջ ընդհանուր կարծիք գոյութիւն չունի մայիսեան խռովութիւնների մասին:

Հայաստանի պատմութեան համար խիստ հետաքրքրական են այն մերկացումները, որ մայիսեան խռովութիւնների հեղինակները արին՝ բացատրելու կամ արդարացնելու համար իրենց ապստամբական ձեռնարկների անյաջողութիւնը:

1932 թւին Երեւանում լոյս տեսաւ մի հատոր, «Առաջին Մասայական-Յեղափոխական շարժումները» անունով եւ որ չուտով արգելքի տակ դրեց, իբրեւ հակայեղափոխական հրատարակութիւն: Այդ հատորում առաջ են բերւած մայիսեան բոլշեւիկեան խռովութիւններին վերաբերող վաւերական նիւթեր, նամակներ ու տեղեկագրեր, որոնք վարկաբեկիչ փաստերով ներկայացնում են այն օրերի հայ բոլշեւիկների դաւադիր գործունէութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ: Պատմութեան այդ սև էջը պատկերացնենք այստեղ հէնց իրենց՝ բոլշեւիկների խօսքերով, որոնք որեւէ արդարացման տեղ չեն թողնում:

Բողեւելիկների պարտութեան գլխաւոր պատճառը այն անվիճելի փաստըն էր, որ բողեւելիկները հայ ժողովրդի մէջ ոչ մի հող չունէր: Հայ ժողովուրդը չէր համակրում բողեւելիկներին, բացի այն սակաւաթիւ հայերից եւ օտարներից, որոնք բողեւելիկութեան մէջ Ռուսաստանն էին տեսնում: Հայաստանի առարկայական եւ ենթակայական պայմանները հակառակ էին խորհրդային իշխանութեան:

Իսկ ինչպէ՞ս են բացատրում իրենք բողեւելիկները իրենց պարտութիւնը:

Յունիս 1-ին, Ալեքսանդրապոլի բանտից Թիֆլիսի Երկրային Կոմիտէին ուղարկած մի ղեկուցման մէջ, Մուսայէլեանը, ապստամբութեան դէպքերը մանրամասնօրէն պատմելուց յետոյ, անյաջողութեան պատասխանատուութիւնը ձգում է Արմէնկոմի եւ Ալեքսանդրապոլի բողեւելիկների վրա: Նա գրում է. — «Արմէնկոմը, որի գործունէութեան մասին ես առանձին ղեկուցում եմ տալու, դժբախտաբար, այդպիսի մի սուր մոմէնտում բաւականաչափ գործունէութիւն չցուցադրեց: Վերջապէս, մայիսի 7-ին եւ 8-ին մեր հարցապնդման հետեւանքով, Արմէնկոմից մեզ մօտ եկան բժ. Մեղքոնեանը եւ Դրաստամատ Տէր Սիմոնեանը, որոնք ծանօթանալով դրութեանը՝ վաւերացրին վճռականապէս հանդէս գալու մեր որոշումը: Զօրքերը մարտական դրութեան մէջ դնելով՝ ամսի 10-ին մենք Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէի անունից քաղաքը յանձնելու համար վերջնադիր ներկայացրինք իշխանութիւններին: Քաղաքը յանձնեց առանց մի գնդակ արձակելու:

«Սրանից յետոյ է, որ մեզ մօտ սկսւում է ներքին տրագեդիան. տեղական ընկերները ստեղծաբար, օրդանական աշխատանքներին բացարձակ անընդունակ դտնուեցին: Աշխատանքը վաղօրօք բաշխւած էր ընկերների միջեւ, սակայն իշխանութիւնը գրաւելուց յետոյ, նրանցից ոչ մէկը գրեթէ մատը մատին չխփեց իրեն դիրքերում: Ամբողջ աշխատանքը գլխաւորապէս ինձ վրայ էր բարդուել: Ես Փիլիքապէս ի վիճակի չէի բոլորը ինքս անելու եւ միաժամանակ, իբրեւ Կարմիր զօրքերի հրամանատար, տանելու իմ յատուկ աշխատանքը: Իսկ Երեւանի կողմից արդէն թշնամու ուժերը շարժւում էին: Արմէնկոմի անդամները համարեա ոչինչ չէին անում: Ամբողջ Հայաստանում զօրքերը գրեթէ մեր կողմն էին, բայց տեղերում ուժեղ ձեռքեր չգտնուեցին: Ամենուրեք պահանջւում էր իմ ներկայութիւնը, իսկ Ալեքսանդրապոլը թողնել՝ ինձ թոյլ չէին տալիս:

«Կառավարութիւնը մեր դէմ զինել էր գրեթէ բացառապէս տաճկահայերին, գաղթականներին, մալգէրիստներին եւ կուսակցական Դաշնակներին: Մեր պարենաւորման կոմիտէն ոչինչից ոչինչ չէր անում: Իշխանութեան ներքին ճգնաժամը, պարենաւորման բացակայութիւնը եւ այլ բազմազան պատճառներ ստիպեցին համաձայն Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէի որոշման քաղաքն առանց կուրի յանձնել»:

Որքան եւ երկար լինի, մենք առաջ կը բերենք նաեւ հետեւեալ երկու վաւերագրերը.

Առաջին վաւերագիրը Ալեքսանդրապոլի Կոմիտէի հետեւեալ նամակն է Հայաստանի Կոմիտէին՝ կազմւած եւ ստորագրւած Աւիս Նուրիջանեանի ձեռքով. —

«Կոմունիստական Կուսակցութեան Ալեքսանդրապոլի Կոմիտէն մայիսի 1-ից 10-12 օր առաջ, հետեւապէս, Բագուն դրաւելուց առաջ, ընդունեց մայիս մէկեան լողունգները. այդ թուով էին «Կեցցէ՛ խորհրդային Հայաստանը», «Կորչի՛ կոտորածներ սարքող կառավարութիւնը» եւայլն: Յենւելով բանտարկան մեծամասնութեան, մանաւանդ, երկաթուղու վրա, Կոմիտէն որոշեց առանձին երթով դուրս դալ՝ ուժերի հաշւառման համար: Ազրբէջանում տեղի ունեցած յեղաշրջումը վաղօրօք ապահովեց մեր յաջողութիւնը. չնայած ճնշումներին եւ զուսպ նախազգուշացումներին, տենդային աշխատանքը կատարուով էր: Ապրիլի 30-ին ձերբակալեցին ընկերներից մէկին, որին մի քանի ժամից ազատ արձակեցին, նախազգուշացնելով «Կորչի՛ Դաշնակների կառավարութիւնը» եւ միւս լողունգների անթոյլատրելիութեանց մասին: Միւսներին ձերբակալելու փորձ եւս կատարւեց, սակայն նրանց չգտան: Մայիս մէկի ելոյթը մի զօրատես էր Ալեքսանդրապոլի պրոլետարիատի եւ զօրքի համար, որ դուրս եկաւ բոլշեւիկեան դրօշակի տակ եւ Հայաստանի պատմութեան մէջ չտեսնւած լողունգներով: Մեր դէմ էին մի բուռը սպեկուլեանտներ Դաշնակների դրօշակների տակ՝ 200 մարդուց ոչ աւելի: Մեր մասան 5,000-ից աւելի էր: Դաշնակների տապալումը կատարեալ էր: Սկզբում ամէն ինչ ընթանում էր առանց միջադէպերի, սակայն Ալեքսանդրեան փողոցի անկիւնում մալդերիստ Դաշնակցականներից մէկը խորհրդային Ազրբէջանի հասցէին պրովոկացիա արեց եւ դրանով վրդովեցրեց զինուորներին եւ բանւորներին: Դրա հետեւանքն այն եղաւ, որ հէնց տեղն ու տեղը՝ Դաշնակների Բիւրոյի մուտքի առաջ զինուորները ծեծեցին Դաշնակ վարժապետ-սպեկուլեանտ Մացոյին: Դրան իբր պատասխան՝ մաուզերիստները երկու գնդակ արձակեցին եւ թեթեւ վիրաւորեցին հէնց իրենցից՝ Դաշնակներից մէկին*): Մեր կողմից նոյնպէս երկու գնդակ արձակւեց օդի մէջ:

«Շնորհիւ զինուորների եւ բանւորների գիտակից վերաբերմունքին, որով նրանք ենթարկւում էին բոլշեւիկների կոմիտէի պահանջներին, միջադէպը սպառւեց եւ մալդերիստների պրովոկացիան չյաջողւեց: Զինուորների փորձը դիմել դէպի բանտ ձերբակալւածներին ազատելու համար՝ չիրագործւեց դարձեալ Կուսակցութեան կոմիտէի պահանջի հետեւանքով, որ խուսափում էր Դաշնակների նոր պրովոկացիայից: Յոյցը, Աւիսի եւ միւսների ճառերից յետոյ, ժամը 4-ին, կայարանի մօտ ցրւեց, մինչդեռ երթն սկսել էր առաւօտեան ժամը 10-ին: Անհրաժեշտ է նկատել, որ այդպիսի յաջողութիւն Կուսակցութիւնը չէր սպասում նոյնիսկ այդ օրն առաւօտեան: Ընդունւած էին մեր առաջարկութիւն-պահանջները՝ ձերբակալւածներին ազատ արձակելու, պատգամաւորների խորհուրդ կազմակերպելու եւ խորհրդային Ազրբէջանը ողջունելու մասին: Ողջոյնի հեռագիրը կազմւած էր կոմունիստական եւ շատ սուր ոգով՝ յիշատակելով հայ մուսաւաթիստների խմբապետական կառավարութեան դէմ միասնօրէն կուլելու մասին, խորհրդ. Ազրբէջանի բանւորների, զիւղացիների եւ ասկեարների պատգամաւորների խորհուրդը ող-

*) Գնդակ արձակողը բոլշեւիկներն էին: Ս. Վ.:

ընկերու մասին եւայլն: Բանաձեւն ընդունուած էր միաձայն, բոլորն եւ երկարատեւ ծափահարութիւններով, «ուռա»յի բացազանչութիւններով: Եթէ այդ օրն իշխանութիւնը գրաւած չէր, այդ ոչ թէ այն պատճառով էր, որ մենք անգոր էինք, այլ միայն զինուորական մասսայի անբաւարար կազմակերպւած լինելու եւ թալաններէց երկիւղ կրելու պատճառով:

«Նոյն գիշերը ձերբակալւած է ընկերներից մէկը, միւսների մօտ էլ են եղել, բայց նրանց տներում չեն գտել: Այժմ դրութիւնը այսպէս է: Այդ օրը բոլոր զինուորական մասերը կազմել են գնդի կոմիտէներ եւ ներկայացել ընկ. Մուսայէլեանի զրահապատ գնացքը՝ բանակցութիւնների համար: Հաստատւած է ամենասերտ կապը: Ամբողջ գօրքը Մուսայէլեանի զրահապատի հետ մեր տրամադրութեան տակ է: Աւելին. քաղաքային եւ երկաթուղային միլիցիայի մեծագոյն մասը եւս մեր ձեռքն է: Զօրքի մէջ կարգապահութիւնը պաշտպանւում է հէնց իրենց իսկ ղեկավարների միջոցով, ընդ որում աւելի լաւ, քան մինչեւ այժմ: Հնարաւորութիւն չկայ կանգ առնելու բոլոր այն մանրամասնութիւնների վրայ, որոնք բնորոշում են Դաշնակների կուսակցութեան կատարեալ սնանկութիւնը եւ մեր կուսակցութեան հսկայական բարոյական ոյժը եւ ֆիզիքական զօրութիւնը:

«Յամենայն դէպս իշխանութիւնը գրաւելու խնդիրը — դա մեր ցանկութեան հարցն է — ոչ թէ օրւան, այլ բոլորի խնդիր է: Դաշնակների այն պրովոկացիան, թէ իբր Խորհրդային Ազրբէյջանի կողմից Հայաստանի դէմ պատերազմ է սկսւած, որ իբր թէ նպատակ ունի հայ բուլշեւիկների հետ միացած՝ ոչնչացնելու բոլոր հայերին, ոչ մի յաջողութիւն չունեցաւ եւ այժմ էլ չունի: Պրովոկատորները քիչ էր մնում ծեծի ենթարկէին կանանց եւ զինւորների ձեռքով: Այժմ Դաշնակները մտածում են զինաթափ անել զրահապատը: Վերջինս ռազմական դրութեան մէջ է գտնւում, ամբողջ օր ու գիշեր հերթապահութիւն կայ. որոշակի յայտնւած է՝ զրահապատը չենք յանձնելու: Զրահապատի զինւորներն երդւել են մինչեւ վերջին մարդը մեռնել, բայց անձնատուր չլինել:

«Զօրքը ամէն բոլոր կարելի էր ոտքի կանգնեցնել մէկ մարդու նման: Զրահապատի զինաթափման փորձը կը լինի մի մարտակոչ, որ մենք ամէն բոլոր պատրաստ ենք ընդունելու: Հայաստանի Կոմիտէի որոշումը սկսել Ղազարի գաւառից, իսկ Ալեքսանդրապոլը դեռ սպասի, մեզ դնում է անել դրութեան մէջ: Մենք ամէն ջանք գործ ենք դնում խուսափելու համար կոնֆլիկտից — ձերբակալութիւններից, զրահապատը զինաթափ անելուց, տերորներից եւայլն: Սակայն, հակառակ սպասածին, եթէ այդպիսիք տեղի ունենան, մարտակոչը պէտք է ընդունուի: Այս է Ալեքսանդրապոլի կոմիտէի անշեղ որոշումը. մենք թոյլ չենք տալ գլխատել այն մասան, որի ուժի եւ կարողութեան վրայ յենւում ենք հէնց ինքներս:

«Մենք խնդրել ենք տալ մեզ հրահանգներ — ինչպէ՞ս վարւենք: Հայաստանի Կոմիտէի ամէն մի որոշում մենք պատրաստ ենք կատարելու, սակայն, նախազգուշացնում ենք Հայաստանի Կոմիտէին. եթէ վերջինս մեզանից պահանջելու լինի՝ ձերբակալութիւններին, գաղտագողի տերորին, զրահա-

պատի զինաթափման եւայլն չսպաստասխանել իշխանութիւնը գրաւելով, ապա մենք մեղանից վերցնում ենք ամէն մի պատասխանատուութիւն այն անխուսափելի հետեւանքների նկատմամբ, որ պէտք է որ նախատեսնի եւ Հայաստանի Կոմիտէն: Հայաստանի Կոմիտէն Ռուսաստանի Խորհրդային իշխանութեան եւ պատմութեան առաջ պատասխան պիտի տայ կուսակցութեան կազմակերպութեան ջախջախման եւ իշխանութեան գրաւումը մէկ ամսով, դուցէ եւ երկու ամսով յետաձգելու համար: Մենք խնդրում ենք Հայաստանի Կոմիտէին այսօր եւ եթ պատասխան տալ մեզ՝ համաձայն է արդեօք նա մեր բռնած դիրքին, այն է՝ մենք ամէն ջանք դործ ենք դնում էֆսցէսները կանխելու համար, մինչեւ ձեզնից հրահանգներ ստանալը, իսկ մասայական ձերբակալութիւնների, անկիւնից կատարւող տերորների եւ, առաւել եւս, զրահապատը զինաթափ անելու փորձերի դէպքում, մենք ընդունում ենք մարտակոչը եւ գրաւում ենք իշխանութիւնը: Եթէ Հայաստանի Կոմիտէն սրան համաձայն չէ, խնդրում ենք անյապաղ կերպով հրահանգներ տալ:

«1. Եթէ դուք լիովին համաձայն էք մեր տեսակէտին, ապա յայտնեցէ՛ք ուղիղ գծով — «Միշտն առողջ է»:

«2. Եթէ դուք կարծում էք, թէ անհրաժեշտութեան դէպքում պէտք է յանձնել զրահապատը, Կազմակերպութիւնը ցրել տալ և մինչեւ ձեր հրահանգներն ուղարկելը ելոյթ չունենալ, ապա նոյնպէս ուղիղ գծով ասացէ՛ք՝ «Միշտն վախճանւեց»:

«3. Աւիսը — Գրիշան է:

«4. Զրահապատը — հիւանդանոց:

«5. Ապստամբութիւնը — դեղօրայք:

«6. Պարենաւորումը քիչ է, չի բաւականացնի իշխանութիւնը գրաւելու դէպքում, մինչեւ Ռուսաստանից ստանալը — անմիջապէս փող փոխադրել՝:

«7. Տասը-տասնհինգ օր լիովին կը բաւի հացը եւ այլ մթերքներ — փողը փոխադրւած է: Մնացածն ամբողջ այնպէս կազմեցէ՛ք, որ մօտաւորապէս կարելի լինի հասկանալ: Այսօր երեկոյեան ժամը 9-ից մինչեւ 10-ը դուք ուղիղ գծով կանչեցէ՛ք Ալեքսանդրապոլից այն ընկերոջը, որին դուք գիտէք, եւ խօսեցէ՛ք յիշեալ ութ կէտերի համաձայն: Եթէ ուղիղ գծով չյաջողւի, հեռագիր տւէ՛ք Ալեքսանդրապոլ՝ ընկ. — (անունը չկայ. Ս. Վ.) հասցէով նոյն կէտերի համաձայն:

ԱԻՒՍ»

Ալեքսանդր. Կոմիտէի կնիքը,

3-ն մայիսի, 20 թ.»

Աւիսի այս թեթեւութիկ ու պարծենկոտ գրութեան վրայ էր, որ Արմէնկոմը Դր. Տէր Սիմոնեանին եւ Արտ. Մեղեոնեանին ուղարկեց Ալեքսանդրապոլ:

Պէտք է համաձայնել Բորեանի հետ, որ Արմէնկոմը իսկապէս որ անջիղ եւ ղեկավարելու անընդունակ մարդկանցից էր բաղկացած: Արմէնկոմը,

1919-ի դադարի ժողովում կազմված էր հետեւեալ անձերից — Ս. Կասեան, Ա. Մուսեան, Աւիս Նուրիջանեան, Ս. Ալլահադերտեան, Դան. Շահվերտեան, Դ. Տէր Սիմոնեան, Հ. Կոստանեան եւ Ղ. Ղուկասեան :

Ահա եւ Արմէնկոմի սեփական բացատրութիւնները ապստամբութեան պարտութեան մասին :

«Ընկերներ, — գրում էր Արմէնկոմը Կովկասեան Երկրային Կոմիտէին*), — Արմէնկոմը կամենում էր Դորայի միջոցով ուղարկել գրաւոր դեկլարացիոն Հայաստանի դէպքերի մասին, բայց որովհետեւ բոլոր մեկնողներին հետեւում էին, այդ պատճառով այն ժամանակ չյաջողւեց այդ անել : Ուղարկում ենք հիմա :

«Ազրբէջանի դէպքերից, այլ եւ Հիւսիսային Կովկասում մերոնց տարած յաղթանակներից յետոյ, այստեղ տրամադրութիւնը խիստ փոխել է մեր օգտին :

«Հաշի առնելով այդ ամէնը եւ նկատի ունենալով Հայաստանի կազմակերպութիւնների կոնֆերանսի որոշումը՝ Հայաստանում, Խորհրդային զօրքերը մօտենալիս, այլ եւ հարեւան հանրապետութիւններում յեղաշրջումներ լինելուց յետոյ իշխանութիւնը գրաւելու նպատակով ելոյթ ունենալու մասին, Արմէնկոմը սկսեց այդ ուղղութեամբ աշխատանք կատարել :

«Շարժման սկզբի համար իբրեւ բազա նշանակւած էր Ղազախը եւ դրա հետ միաժամանակ ելոյթներ պէտք է սկսէին ամենուրեք : Արմէնկոմը կանգնեց հէնց այդ տեսակէտի վրայ, որովհետեւ նախ՝ Ղազախը կպած էր Խորհրդային Ազրբէջանին, իսկ միւս կողմից՝ նկատի ունենալով զազախցիների յեղափոխականութիւնն ու տոկունութիւնը : Այդ նպատակով համապատասխան հրահանգներ ուղարկւեցին այնտեղ : Առաջարկւած էր այնտեղից եկած ընկերոջը կազմել Ռազմ. Յեղկոմիտէ, մօրիլիզացիայի ենթարկել բոլոր ուժերը եւ պատրաստուել ելոյթի՝ կապելով միաժամանակ Ազրբէջանի ընկերների եւ Ազրբէջանի միջոցով այն կողմի հետ : Նոյնը կատարւած էր եւ Ղարաբաղի վերաբերմամբ (մօտաւորապէս ապրիլի վերջին), բայց ընկերների ուղարկելու գործը ձգձգւեց :

«Մայիսի մէկի ելոյթի համար մենք պատրաստուում էինք ամենուրեք մեզ համար այդ օրը խաղաղ ցոյցի միջոցով մեր ուժերի զօրատեսի օր պէտք է հանդիսանար :

«Մայիս մէկեան ցոյցերի յաջողութիւններն ամենուրեք ակնյայտօրէն ցոյց տւին, թէ որպիսի խոր արմատներ է ձգել կուսակցութիւնը լայն մասաների՝ այդ թւում նաեւ զինուորական մասաների մէջ : Եղել էին տեղեր, որտեղ ընակչութիւնը եւ զօրքը բացառապէս մեր դրօշակի տակ էին հաւաքւել (Ղարաքիլիսա, Սարըղամիշ) :

«Այդ օրը (մայիս մէկին) իշխանութիւնը գրաւելու խնդիրը չէր դրւած մեր առաջ, սակայն, այդ օրւանից արդէն պարզ էր, որ այդ հարցը ամենամօտ ապագայի հարցն է հանդիսանում : Այդ ուղղութեամբ տենդային աշխատանք

*) Այդ երկրային Կոմիտէն Կովկասի Կոմունիստական բոլոր գործերը վարող վերին մարմինն էր, որ եմքարկում էր Մոսկուային եւ որին եմքարկում էին Հայաստանի, Վրաստանի, Ազրբէջանի եւ Կովկասի միւս մասերի համայնավար կազմակերպութիւնները :

սկսեց եւ այդ իսկ նպատակով կազմակերպութիւնները ռազմական դրութեան մէջ էին դրւած :

«Մայիսի երկուսին մենք Թիֆլիս ուղարկեցինք ընկ. Հ. Հայկազին, որ-
պէսդի արտակարգ կերպով այստեղ ուղարկեն Ս. Կ. (ասեանին) եւ Ա. (սքա-
նազ Մուսեանին), արդէն պատրաստուելով Հայաստանում հաստատել խոր-
հրդային իշխանութիւն, որովհետեւ, կրկնում ենք, հաւատացած էինք, որ
դա ամենամօտ ապագայի խնդիր է :

«Մայիսի երկուսին մենք տեղեկութիւն ենք ստանում Ալեքսանդրապո-
լում կատարւած մայիս մէկեան տօնի մասին, այլ եւ ընկ. Աւիսի լրիւ անունով
ստորագրած ողջոյնի մի ընդարձակ հեռագիր Բաքու ընկ. Նարիմանովի ա-
նունով : Քանի որ մէկ կողմից ինքն Արմէնկոմը ողջոյնի հեռագիր էր ուղար-
կել Սորհրդ. Ազրբէջանին դեռ եւս մայիս մէկին եւ միւս կողմից՝ ի նկատի
ունենալով Աւիսի հեռագրի իւրաքանչիւր տողը, որ անընդունելի էր տակա-
կական տեսակէտից, Արմէնկոմը որոշեց այդպիսին չուղարկել եւ ամէն կող-
մից ստացւած տեղեկութիւնների հիման վրա կազմել արդէն ընդհանուր բնոյթ
կրող մի ողջոյն :

«Այդ արւած է :

«Մայիս 3-ին մենք ընդարձակ զեկուցում ստացանք Ալեքսանդրապոլի
դէպքերի մասին :

«Ալեքսանդրապոլի բոլոր փաստաթղթերի պատճենները սրա հետ ու-
ղարկում ենք : Զեկուցման մէջ մանրամասնօրէն հաղորդւում էր այնտեղ՝
Ալեքսանդրապոլում տիրող դրութեան, զրահագնացքի մասին եւ այլն : Այդ
զեկուցումն, ինչպէս ինքներդ էլ կը տեսնէք, լի է հակասութիւններով եւ բա-
ւական տարօրինակ տպաւորութիւն է թողնում :

«Ելոյթի տարերայնութիւնն ու անկազմակերպութիւնն արդէն երե-
ւում են հէնց այն բանից, որ նրանք իրենք են գրում, թէ՛ «առաւօտեան այդ-
պիսի յաջողութեան չէինք սպասում» : Պարզ է, որ եթէ նրանք յոյս չէին ու-
նեցել մայիս մէկեան ցոյցի յաջողութեան վրայ, ապա եւս առաւել խօսք ան-
գամ չէր կարող լինել արդէն իշխանութիւնը գրաւելու նպատակով յաջող եւ
կազմակերպւած ելոյթ ունենալու մասին :

«Այստեղ ամբողջ բանակն ու բնակչութիւնը մէկ անգամից անցան նը-
րանց կողմը եւ որ Դաշնակների մօտ երկու հարիւր մարդ կար, իսկ նրանց
կողմում՝ հինգ հազար : Եթէ նոյնիսկ «իշխանութիւնը չէր գրաււած, ապա
ոչ այն պատճառով, որ մենք անգոր էինք, այլ զինւորական մասաների ան-
կազմակերպութեան պատճառով եւ թալաններից երկիւղ կրելուց» : Յան-
կարծ, մէկ անգամից ամբողջ «զօրքն ու զրահապատը մեր տրամադրութեան
տակ են անցնում եւ այդ պատճառով այստեղ իշխանութիւն գրաւելու հարցը
մեր ցանկութեան խնդիրն է եւ ոչ թէ օրւան այլ բոլորի հարցը : Իսկոյն եւ եթ,
մի օրւան ընթացքում, կազմակերպւած զինւորներն արդէն երդեցին մինչեւ
վերջին մարդը մեռնել, բայց անձնատուր չլինել : Թէ ինչպէս նրանք այդ
իրազործեցին, ձեզ, ընկերներ, արդէն յայտնի է : Այնուհետեւ, այդ բանն
ընդգծում ենք, ընկերներ, որ Ալեքսպոլում նրանք իշխանութիւնը ձեռք ձգե-

լու խնդիրը կապում էին ձերբակալութիւնների, անկիւնից կատարուող տե-
րորների հետ: Միաժամանակ հաղորդում են, թէ պարէնը շատ քիչ է, իշ-
խանութիւնը գրաւելու դէպքում մինչեւ Ռուսաստանից ստանալը չի բաւա-
կանացնի եւայլն:

«Առաջինը, ուշադրութեան առնելով նրանց այսօրինակ հաղորդագրու-
թիւնները, ընկեր Աւիսի մշտական յափշտակւելը, որ մինչեւ արկածախն-
դութեան էր հասնում (մենք նկատի ունինք հինգ ամիս սրանից առաջ Բազ-
ում եղած նրա ելոյթը, որով նա հանուր աշխարհին ազդարարում էր կո-
մունիզմի լիակատար յաղթանակը Հայաստանում եւ Դաշնակների սնանկու-
թեան մասին) եւ որ այդ բոլորը նրանք կատարում էին զրահապատի մէջ նըս-
տած, այսինքն՝ լարւած, ներվային դրութեան մէջ, նրանց վախը ձերբակա-
լութիւններից, ճնշումներից եւ «անկիւնից կատարուող տէրորից», — մենք
հաւատացած էինք, որ այդ բոլորը չափազանցւած է, եւ որ, նոյնիսկ այնտեղ
ինչ որ լինի, ելոյթի խնդիրը արդէն կաշւի խնդիր է հանդիսանում նրանց հա-
մար, սեփական կեանքը փրկելու մի հարց եւայլն:

«Դեռ աւելին. մենք հաւատացած էինք, որ նրանց յաջողութիւնը չի
կարող կայուն լինել, որ անհրաժեշտ է ամենուրեք համաձայնեցնել մեր գոր-
ծողութիւնները, քանի որ անշատ ելոյթները փոշիացման եւ պարտութեան կը
հասցնեն, որ անհրաժեշտ է բոլոր շրջանների հետ կապ ունենալ եւայլն եւայլն:

«Ազդանշան տուողը Ղազախը պէտք է լինէր, ահա Արմէնկոմի նախա-
պիծը: Այս որոշումն էլ տեղեկացւած էր ակնբանդրապոլցիներին եւ առաջար-
կւած էր նրանց սկսած գործը անհիւանդապին կերպով լիկվիդացիայի ենթար-
կել ըստ կարելւոյն, կամ գոնէ ձգձգել:

«Ակնբանդրապոլի բոլշեւիկները չցանկացան հաշւի առնել այդ: «Ին-
չ՞ու Ղազախը եւ ոչ Ալեքսպոլը» — ահա նրանց պատասխանը. «Մենք նոյնիսկ
հակառակ ենք սկզբից կապ հաստատելուն»:

«Նրանք առաջնութեան մասին էին դրել խնդիրը, մօտենալով այն հար-
ցին, ըստ երեւոյթին, սպորտիւ տեսակէտից:

«Նրանք սկսում են ուժրակոծել մեզ իրենց պահանջներով ելոյթին սանկ-
ցիա տալու մասին, մինչդեռ բանից դուրս եկաւ, որ այդ բանը նրանք արդէն
արել են եւ այժմ այլեւս ոչ մի կասկած չկայ, որ այդ հաղորդագրութիւնները
մեզ ուղարկելիս են եղել հէնց այնպէս, նոյնիսկ դիտաւորեալ, որովհետեւ
բնաւ հաշւի չառնելով Արմէնկոմին եւ բացայայտօրէն նախատեսելով իրենց
ելոյթի անյաջողութիւնը՝ նրանք դիտմամբ ուժրակոծում էին մեզ իրենց պա-
հանջներով, որպէսզի հետեւանքների մեղքը մեզ վրա ձգեն:

«Եւ այսպէս ահա՝ Խորհրդային իշխանութիւն, թէպէտեւ բաւականին
իւրաքանչեւ (ապստամբութեան պարագլուխները 12 օր նստած են զրահա-
պատի մէջ եւ յամառօրէն չեն իջնում այնտեղից): Պարզ է, որ եթէ նրանք
լուրջ տրամադրութիւններ ունենային, ապա դէպքերի բնական ընթացքով
պէտք է իրենց յաջողութիւնը զարգացնէին եւ ծաւալէին մօտակայ շրջանների
հետ եւ նոյնիսկ առաջխաղացման դիմէին Երեւանի ուղղութեամբ:

«Ամսի 5ին դալիս է այնտեղից նրանց կողմից ուղարկւած մի ընկեր, եր-

կաթուղային մի բանուոր, որ իր բանաւոր զեկուցման մէջ արդէն ինֆորմացիա է տալիս իրերի դրութեան մասին, որ հիմնովին հակասում է ընկ. Աւիսի հաղորդագրութիւններին: Այդ բանի վրա ուշադրութիւն է դարձրել ամբողջ Արմէնկոմը: Ի դէպ, նա ասաց, որ «այնտեղ ընկերները չափազանց ոգեւորւած են» եւ այլն: Հէնց նա էլ բերել էր ալեքսանդրապոլցիների նամակը:

«Հէնց նոյն գիշերը, այսինքն՝ մայիսի 5-ին, մենք Ա.ի եւ Մ.ի*) ստորագրութեամբ կրկին մի հեռագիր ենք ստանում դարձեալ Բագու ուղարկելու համար, որ մենք պէտք է ռատիոյով հաղորդէինք ընկեր Նարիմանովի անունով:

«Նման բովանդակութեամբ հեռագիր մենք այն պահին իսպառ անընդունելի համարեցինք, մի հեռագիր, որ այն ժամանակ ստեղծւած պայմաններում անպայման պրովոկացիոն դեր էր խաղալու: Դա վերջնականապէս պիտի խորտակէր մեր կազմակերպութիւնները: Մի՛ մոռանաք, ընկերներ, որ մեզ յաղթեցին նրանով, որ անտանելի ծանր մթնոլորտ ստեղծեցին Ազրբէյջանի շուրջը, ազդայնական թշնամանք առաջ բերին եւ Հայաստանի սահմաններում ամենուրեք հակամոլստումական ելոյթներ էին նախապատրաստում (դրա մասին տես ստորեւ): Այդ օրերին դրութեան տէրերն էին հանդիսանում սասունցի, զէյթունցի, վանեցի մաւզերիստներ, գլխաւորապէս տաճկահայերը: Հարց է առաջանում՝ ինչո՞ւ էր հարկաւոր ալեքսանդրապոլցիներին այս ամէնը: Հեռագիրը որոշ տեսակի ռէկլամայի բնոյթ էր կրում, իսկ գործին խոշոր վնաս էր հասցնում, քանի որ առանց այն էլ մեր թշնամիները խօսում էին «Չանգի Բասար-Բոյիւքվէդեան բոլշեւիկեան ելոյթների» մասին:

«Հէնց այդ միջոցին էլ Մ.ից հրաման ստացւեց իր օգնականի անունով՝ Ղամարլուում կանգնած զրահապատի հետ միասին շարժել դէպի Ալեքսանդրապոլ:

«Պարզ է, որ մենք գործ ունէինք արդէն կատարւած փաստի հետ եւ որոշեցինք գործին միջամտել, նրան կազմակերպւած բնոյթ տալ եւ դիմանալ, մինչեւ այլ վայրերում գործողութիւնների սկսւելը, նոյնիսկ Երեւանում:

«Ուրիշ ելք մենք այլեւս չունէինք: Այդ նպատակով միւս օրը, այսինքն՝ մայիսի 6-ին, ուղարկեցինք այնտեղ ընկերներ Դ.ի-ն եւ Ա.ի-ն*), լայն լիազօրութիւն տալով նրանց եւ պարտաւորեցնելով, որ եթէ չի կարելի կասեցնել ապստամբութիւնը, որ անհրաժեշտօրէն պէտք էր անել, ապա միաժամանակ կապել Ղարաքիլիսայի չրջանների, չէզոք դօտու եւ յարակից չրջանների հետ:

«Այստեղ զինւորական մասերում տենդային աշխատանք էր կատարւում: Ընկերներից մէկին՝ Արմէնկոմի անդամի միջոցով այն զինւորականների հետ, որոնք այդ ժամանակում կազմակերպւած էին՝ շարունակաբար խորհրդակցութիւններ էին կազմակերպում:

«Կապ է հաստատւած Քանաքեռում կանգնած զօրամասի հետ, եւ երբ որ մայիս 7-ին Դ.ից եւ հանգուցեալ Ա.ից մենք գրութիւն ստացանք, որ

*) Աւիս եւ Մուսայէիեան:

**) Դրաստամատ Տէր Սիմոնեան եւ Արտաշէս Մելիքեան:

նրանք կանգնած են կատարւած փաստի առաջ եւ խնդրում են ազիտացիա մղել ուղարկելիք զինւորական մասերում, այլ եւ թիկունք տալ իրենց Նոր-Բայազէտի շրջանում, Ելենովկայի ուղղութեամբ, երկուստեք համերաշխ գործողութիւնների համար, ապա մենք այդ ուղղութեամբ ինչ որ կարելի էր, անում էինք: Համապատասխան հրահանգով մենք Նոր-Բայազէտի շրջան ուղարկեցինք այժմ հանգուցեալ ընկեր Սարուխանեանին (նա մեկնեց 9-10-ին), որ ի կատար ածեց Արմէնկոմի առաջարկութիւնը եւ սկսեց գործողութիւնները:

«Անհրաժեշտ է նշել, որ Նոր-Բայազէտի շրջանի ուժեղ կազմակերպութիւնը, որի մէջ մտնում էին նաեւ զինւորականները, ապրիլի կէսերին ջախջախւած էր եւ ընկերները ընկ. Սարուխանեանի գլխաւորութեամբ եւ մի ըսպալի հետ արտաքսւել էին Նոր-Բայազէտի շրջանի սահմաններից: 6-ի գիշերը լոյս 7-ին այստեղ սկսւեցին բռնութիւններ եւ չտեսնւած հալածանքներ: Դա կապ ունէր Ալեքսանդրապոլի հետ: Մենք անցանք անլեզալ դրութեան: Կազմակերպութեան հետ կապը չէր կորցւած:

«Հետեւեալ օրը, մայիս 8-ին, այն զինւորներին, որոնց հետ կապ էինք հաստատել, մեր կողմից շեշտակի հարց դրւեց, կարելի՞ է արդեօք այստեղ հէնց հիմա ելոյթ ունենալ: Այդ հարցին նրանք պատասխանեցին, որ առ այժմ այդ հնարաւորութիւնը չկայ, որ զօրամասերում տատանումներ կան, որ դեռ պէտք է աշխատել, սակայն Ալեքսանդրապոլի ուղղութեամբ առաջացող զինւորական մասերը խոստացան Ալեքսանդրապոլի մօտենալուց անցնել ապստամբների կողմը:

«Այսպիսի պատասխան ստացանք մենք գիշերւան ժամը մէկին, մթնոլորտը հետզհետէ խտանում էր: Թերթերում աննախընթաց ցուցադրանք ըսկըսեց, կազմակերպւեցին արտակարգ դատարաններ, մահւան պատիժը սահմանւած, պարլամենտը արդէն ցրւած էր:

«Իշխանութիւնը իրենց ձեռքին պահելու նպատակով, Դաշնակները պրովոկացիայի ենթարկեցին թուրքերի շարժումը Զանգիբասարի, Փարաքարի եւ այլ շրջաններում. կազմակերպւում էին յարձակումներ, ջուր չէին բաց թողնում, անասունները գրաւում էին եւայլն: Թերթերում դրում էին, թէ այդ ելոյթը բոլշեւիկներն են կազմակերպել: Մինչեւ ատամները զինեցին բոլորին՝ սպեկուլանտներից սկսած մինչեւ գիմնադիստները: Մեր դէմ պայքարը Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնը վերցրել էր իր ձեռքը: Զերբակալումներ ի համար բացառապէս մաւզերիստներին էին ուղարկում: Մեզանից ոմանք փաստօրէն օրէնքից դուրս էին յայտարարւած: Զերբակալում էին նոյնիսկ նրանց, ովքեր հէնց միայն հանդիպում էին մեզ:

«Այսպիսի պայմաններում աշխատանքն այնուամենայնիւ շարունակւում էր, եւ Արմէնկոմը ոչ մի բոպէ կազմակերպութիւնների հետ կապը չկորցրեց: Պէտք է նկատել, որ սկզբի օրերին աթիւ ընկերներից քչերը ձերբակալւեցին այստեղ:

«Այդպիսի մթնոլորտում, ամսի 8-9-ին, Արմէնկոմին յաջողւեց իր ստորադրութեամբ բաց թողնել երեք օր առաջ պատրաստած թերթիկը (մինչ

այդ ժամանակ չյաջողւեց տպագրել) . այդ թերթիկով մենք ցանկանում էինք ցրել թունաւորւած այն մթնոլորտը, որ ստեղծւած էր Ազրբէջանի շուրջը : Տպարանը կնքւած էր , եւ մեզ չյաջողւեց թերթիկը՝ բաց թողնել :

«Մայիսի 12-ին թերթերից իմանում ենք , որ Ալեքսանդրապոլը բանակցութիւններ է վարում կառավարական ներկայացուցիչների հետ : Դաշնակնե-րը դրում էին . «Ալեքսանդրապոլի դաւաճանները փրկութիւն են խնդրում» : Դա բոլորի վրայ ճնշող տպաւորութիւն թողեց : Մայիսի 13-ին Ալեքսանդրապոլի ընկերները , առանց կռիւի , յանձնում են քաղաքը եւ այստեղ , ի հարկէ , ամէն ինչ վճռւում է : Եւ այսպէս արագ կերպով դրաւելով իշխանութիւնը՝ նրանք նոյնպիսի արագութեամբ անձնատուր եղան :

«Ինչպէս պարզւում է , ալեքսանդրապոլցիներն ամբողջ ժամանակ թերթ չեն եղել բաց թողած . եթէ նրանք մի երեք օր էլ դիմանային , բանն ուրիշ ընթացք կը ստանար , որովհետեւ Ալեքսանդրապոլի ընկնելուց սկսեց ապրտամբութիւնը Նոր-Բայազէտի շրջանում , որտեղ ղեկավարում էր ամբողջ ժամանակ դիրքերում գտնուող ընկ . Սարուխանեանը : Այնտեղ նրանք կարծում էին , թէ Ալեքսանդրապոլը դեռ դիմանում է եւ իրենք էլ սկսում են առաջխաղացումը : Եղաւ մի մոմենտ , երբ կառավարական զօրքերը տատանւեցին եւ սկսեցին նահանջել , սակայն , վերջիններիս թւական գերակշռութիւնը (նրանց օգնելու մեկնեցին Ալեքսանդրապոլից արդէն վերադարձած մաւզերիստները) , եւ մի խմբի դաւաճանութիւնն , ինչպէս ասում են , հարցն այլ կերպ վճռեց եւ 4-5 օրւան յամառ դիմադրութիւնից յետոյ , Նոր-Բայազէտցիները կռուվ յանձնեցին քաղաքը : Այս բոլոր դէպքերին ականատես եղած ընկերն անձամբ այս ամէնը զեկուցեց Արմէնկոմին :

«Եւ այսպէս , յամառ դիմադրութիւնից յետոյ , Նոր-Բայազէտը յանձնուեց : Ապստամբների մի մասը քաշւեց սարերը , մի մասը ձերբակալւեց եւ նրանցից մի քանիսը , ընկ . Սարուխանեանի գլխաւորութեամբ , գնդակահարւեցին : Սարսափելի կերպով վարւեցին ընկ . Սարուխանեանի հետ , ուղղակի ինկվիզիտորների նման : Այսպէս , օրինակ , երկու ձիաւոր նրա երկու ձեռքից բռնած եւ ձիերը քշելով քարշ էին տալիս նրան քաղաքի միջով : Մեր ընկերները տեսել են նրան Փուրղոնի մէջ պառկած , ուշաթափ վիճակում : Ռազմադաշտային դատարանի որոշմամբ նա գնդակահարւել է : Նրա վերջին խօսքերի մասին «Յառաջ»ի դրածը ամբողջովին մտացածին է :

«Ղազախում ելոյթն սկսեց նոյնպէս Ալեքսանդրապոլի եւ նոյնիսկ Նոր-Բայազէտի անկումից յետոյ : Մեր կողմից երեք օր առաջ Դիլիջան էր ուղարկւած մի ընկեր՝ ինֆորմացիայի համար : Գիտենք , եւ ձեզ էլ յայտնի է , որ այնտեղ մտել են խորհրդային զօրքերը եւ իրենց հետ տարել են Դաշնակնե-րին :

«Կարսում եւ Սարըղամիշում նոյնպէս տեղի են ունեցել ապստամբութեան ելոյթներ , սակայն այդպիսիներն այնտեղ էլ են ճնշւել : Այնտեղ , ընդհարման ժամանակ ընկաւ ընկ . Ղուկասը (այսպէս են մեզ յայտնում) այլ ընկերների հետ (դեռ եւս ստուգւած չէ) :

«Մենք չէինք կարող աւանտիւրայի դիմել և արդէն հաւանութիւն էինք

տւել ի գլխի ի ելոյթներին, որտեղ այդ միջոցին չառ ուժեղ գինւորական կազմակերպութիւն կար եւ անձնէր զօրամաս:

«Այժմ այնտեղի ամբողջ շտաբը (5-ը գինւորական եւ 5-ը քաղաքացիական) գտնուում է Երեւանի բանտում:

«Ինչպէս ինքներդ էլ տեսնում էք, հողը գրեթէ ամենուրեք լրջօրէն պատրաստւած էր. դա մի պատահական արմատազուրկ ապստամբութիւն չէր, բնաւ երբեք:

«Եթէ այդ բոլորն անյաջող վերջացաւ, դա միմիայն ալեքսանդրապոլցիների վաղաժամ ելոյթի պատճառով էր:

«Անհնար լինելով ամենուրեք արագօրէն կազմակերպել գործողութիւնները եւ անջատ գործողութիւններին ձեւաւորումն տալ, այլ եւ շնորհիւ շրջանների միջեւ երկաթուղային հաղորդակցութեան բացակայութեան, կանոնաւոր ինֆորմացիան եւ գործողութիւնների համաձայնեցումը հնարաւոր չեղաւ:

«Բնականաբար, այդպէս չէր լինի մի երկու շաբաթ յետոյ:

«Ընկ. Արտաշէսը ձերբակալւելուց յետոյ խիստ ծեծի ենթարկւեց: Եւ երբ նրան էջմիածնի վրայով բերում էին Երեւան, քաղաքից 5 վերստի վրա գնդակահարւեց: Այդ բանին սանկցիա էր տրւած Դաշնակների կուսակցութեան եւ կառավարութեան կողմից: Այսպէս վարւեցին ահա մեր ընկերների հետ մեր հակառակորդները, մինչդեռ այն տեղերում, որտեղ իշխանութիւնը մերոնք էին գրաւել, ոչ մի բռնութիւն չէր գործադրւած մեր հակառակորդների վերաբերմամբ: Այդ բանն իրենք էլ չեն ժխտում: Այսպէս, օրինակ, Նոր-Բայազէտում գերի առնւած զօրավար Սիւրիկովը հէնց ինքը հաստատում է այդ:

«Ներկայումս ամբողջ քաղաքը (Երեւանը) գինւորական ճամբարի է վերածւած: Աննկարագրելի բաներ են կատարւում. բռնում են փողոցում ու մասեն, ինքը՝ ներքին գործերի մինիստրը, «ձախ» Դաշնակցական Զամալեանը փողոցում ձերբակալում էր մեր ընկերներին: Կուսակցութեան (Դաշնակցութեան) ամէն մի անդամ օգտուում է ինչպէս փողոցներում, այնպէս էլ տներում ձերբակալութիւններ կատարելու իրաւունքից:

«Կուսակցական աշխատանքն այստեղ չի ընդհատւել. ընկերներին ամէն օր հրահանգներ են տրւում. տասն օր առաջ հրաւիրւած էր արտակարգ քաղաքային խորհուրդ, որտեղ լսեց Արմէնկոմի ղեկուցումը: Ընտրւեց Քաղաքային Բիւրօն, որի վրայ ժամանակաւորապէս դրւած էին Քաղաքային Կոմիտէի ֆունկցիաները: Գրեթէ ամէն օր Բիւրօն նիստեր է ունենում. կազմակերպւած էր «Կարմիր Սաչը», որ կապւած է կալանաւորների հետ: Վերականգնւում են կապերը շրջանների հետ՝ տեղերում կազմակերպութիւնները վերականգնելու նպատակով: Ներկայումս Արմէնկոմը բաղկացած է երկուսից: Մենք մեր դիրքերում ենք, բայց այս վիճակում Երեւանում երկար մնալու ոչ մի հնարաւորութիւն չկայ: Զերբակալութիւնն այժմ անխուսափելի հատուցմամբ է սպառնում իւրաքանչիւրին, որովհետեւ Դաշնակների կուսակցութիւնը այդ ոգով ուրուցում է կայացրել:

«Վրաստանում կուսակցութեան լեգալիզացիայի հետեւանքով անհրաժեշտ է այնտեղից սրանց սղմել:

«Ուղարկեցէք ընկերները: Թող Բաղուամ Դաշնակցականներին չարձա-
կեն, սրանք այդ բանից արդէն չփոթւած են:

«Երեւանում ձերբակալւած են 50 մարդ, որոնցից 14-ը ուղարկւած են
Սեւանի կղզին: Սարըղամիշից բերւած են 5 (ղինուորական), Իգդերի շրջանից՝
9 (ղինուորական), 64 մնացեալներից: Աշտարակից՝ 3, Արտաշատից՝ 3 եւ Ղա-
մարլուից՝ 4: Մի քանի ընկերներ թաղնւել են: Հաղորդում են, որ Ալեքսան-
դրապոլում նստած են 100ից աւելի ընկերներ: Կարիքը մեծ է: Նախահաշիւը
կարող ենք ուղարկել միմիայն տեղերում կազմակերպութիւնները վերականգ-
նելուց յետոյ: Ուղարկւած դրամը մի կաթիլ է ծովի մէջ:

«Կազմակերպութիւնը վերականգնելու նպատակով մենք ընկերներ ենք
ուղարկել Դիլիջան: Ուղարկում ենք Ղարաքիլիսա: Շրջանների համար ազատ
ընկերներ քիչ կան: Ահա ընդհանուր դժբերով երկրի ներկայ դրութիւնը, մեր
վերաբերմունքը դէպքերին եւ նրանց զնահատումը: Մենք ամէն ժամանակ
պատրաստ ենք բանաւոր բացատրութիւններ եւս տալու, եթէ այդպիսին կը
պահանջւի:

«Այսօր տեղեկութիւն ստացանք, որ մաւգերիստների խմբերը ուղար-
կւած են եւ ուղարկւում են Ղարաբաղ: Շրջապատում են նաեւ Զանգիբասարի
շրջանը»:^{*})

Ռ. Կ. Կ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԻՏԷ
(ԱՐՄԷՆԿՈՄ)

1920 թ. մայիսի 31, Երեւան

Ինչ եւ լինին Արմէնկոմի եւ միւս պատասխանատու բոլշեւիկների չքմե-
ղանքները, փաստը մնում է փաստ. — Հայաստանի քաղաքական կեանքի ա-
մենածանրակշիռ վայրկեանին, հայ բոլշեւիկները չքաշւեցին խռովութիւններ
հանել երկրի ներսը, եղբայրասպան քաղաքացիական պատերազմ առաջ բե-
րելու, զինւած ապստամբութեան միջոցով Հայաստանի անկախութիւնը խոր-
տակելու եւ պետական իշխանութիւնը յափշտակելու փորձ անելով: Հայ ժո-
ղովրդի կամքով այդ դաւը վիժեց, բայց անհաշիւ վնասներ հասցրեց թէ՛ ներ-
քին եւ թէ՛ արտաքին կեանքում:

^{*}) Վաւերագրերի արժէքը բոլշեւիկների արած խոստովանութիւնների մէջ է:

ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ. ՍԵՒՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

Բոլշևիկեան խռովութիւնները ճնշելուց յետոյ, իրերի տրամաբանա-
կան թելադրանքով, կառավարութեան առջեւ եկաւ թրքարնակ վայրերի գրաւ-
ման հարցը: Մի շարք շրջաններ՝ Զանգիբասարում, Վեդիբասարում, Զուլ,
Կողբ եւ այլն — էլ չենք խօսում Շարուր-Նախիջեւանի մասին — մնում էին
Հայաստանի իշխանութեան նկատմամբ ապստամբ վիճակում. ո՛չ միայն չէին
ճանաչում նրան, այլ եւ անվերջ յարձակումներով, սպանութիւններով ու
թալանով դժւարացնում էին Հայաստանի կազմակերպման եւ վերաշինու-
թեան գործը: Շարուր-Նախիջեւանում իշխանութիւնը փաստօրէն անցել էր
Անգորայի զինուորական գործակալ Խալիլ-բէյի ձեռքը: Սրա ազդեցութիւնը
տարածւում էր եւ Վեդիբասարի ու Զանգիբասարի վրա, որոնք ամրացւած
էին ոչ միայն տեղական այլ եւ թիւրք ասկերներով: Զանգիբասարում
փորւած էին անառիկ դիրքեր: Իլիսի-Ղորուղի գիւղում դրւած էր թնդանօթ:
Ռազմազինական կարեւոր դիրքերը բռնւած էին զօրամասերով ու զնդացիր-
ներով: Գլխաւոր կէտերը միացւած էին իրար հետ հեռախօսով: Թիւրքիայից
ստացւում էր մեծ քանակութեամբ փամփուշտ ու ռազմամթերք: Զինուորա-
կան տեսակէտից, չատ լաւ կազմակերպւած ու ամրացւած էր եւ Բէոյիւք
Վեդին: Այս բոլոր շրջանները միասին կազմում էին «Հարաւ-Արեւմտեան
Ազրբէջան»ը, ուր իշխանութիւնը խառն էր՝ թիւրք-ազրբէջանեան:

Օգտւելով մայիսեան դէպքերից յետոյ ստեղծւած ռազմական ու հո-
գեբանական նպաստաւոր դրութիւնից՝ կառավարութիւնը անցաւ գործի.
յունիս 18-ին Զանգիբասարին ներկայացւեց վերջնագիր՝ ճանաչելու Հա-
յաստանի իշխանութիւնը, զինաթափւելու եւ հեռացնելու թիւրք-ազրբէջա-
նեան գործակալներին: Չստանալով պատասխան՝ կառավարութիւնը հրա-
մայեց Վաղարշապատի զօրախմբին՝ գէնքի ուժով գրաւելու Զանգիբասարը:
Եւ մի քանի օրում շրջանը գրաււեց:

Զօրախմբի հրամանատար գնդ. Շահմազեանը այսպէս էր նկարագրում
զինուորական գործողութիւնները.

«Յունիս 19-ին Նորադաւիթի զօրասիւնը ճեղքեց հակառակորդի դիր-

քերը Աղջա-Ղչլաղ-425 բարձունք-411 բարձունք ճակատի վրա եւ դրաւեց Հաջի-էյլազ գիւղը: Այսպիսով ողջ զանգիրասարեան դիրքերի բանալին խլեց խոռվարարների ձեռքից, որով եւ Զանգիրասարի բախտը նախորոշեց: Փարաքարի զօրասիւնը դրաւեց Գէոյգիւմբէթ, Քէլալի եւ Արբաթ գիւղերը: Ղարխունի զօրասիւնը դրաւեց Թաղա Ղարխուն գիւղը եւ ահտիւ գործողութիւններ վարեց Չորան-Քեարա եւ Շոռլու-Մէխմանդար գիւղերի դէմ: Հակառակորդը մաքրեց երկաթուղագծից հիւսիս ընկած բոլոր գիւղերը, բացի Սաչափարուխ, Ղարաղչլաղ, Շոռլու-Մէխմանդար եւ Չորան-Քեարա գիւղերից ու սկսեց փախչել դէպի հարաւ՝ երկաթուղագծի այն կողմը: Ինձ յանձնւած զօրախմբին հրամայեցի վերջնականապէս մաքրել խոռվարարներին երկաթուղագծի հիւսիսային կողմը ընկած գիւղերից, իսկ յետոյ յարձակել հարաւային գիւղերի վրա:

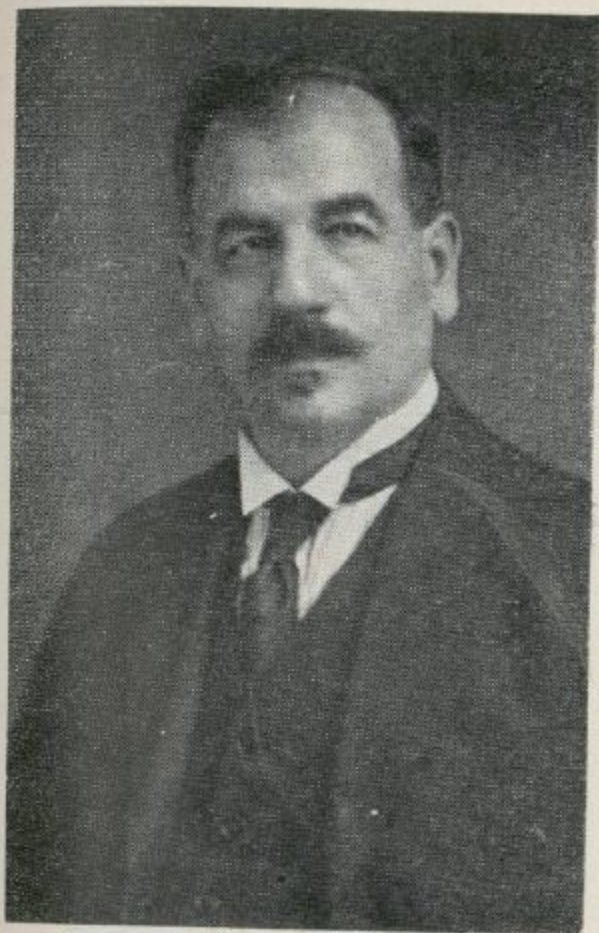
«Յունիս 20-ին մեր զօրամասերը շարունակեցին հետապնդել խոռվարարներին: Յունիս 21-ի լուսաբացին, կարճ ու վճռական կռիւց յետոյ, դրաւեց Սարաջալար գիւղը, որով եւ կատարեց զօրախմբին յանձնարարւած խնդիրը: Սկսւած յաջողութիւնն ընդլայնելով եւ եռանդուն կերպով հետապնդելով հակառակորդին՝ զօրասիւնը՝ կոտորելով թշնամու դիմադրութիւնը՝ դրաւեց Ռամադան Քէնդ գիւղը եւ ցրեց թաթար խուժանը: Այսպիսով, Զանգիրասարի շրջանը միանգամայն մաքրեց հանրապետական կառավարութեանն անհնազանդ աղդարնակութիւնից եւ վերջնականապէս միացաւ մեր սահմաններին, չնայած որ Զանգիրասարը երկու տարւայ ընթացքում կազմակերպեց տաճիկ սպաների եւ ենթասպաների ղեկավարութեամբ ու աչքի ընկնող զինւորական ոյժ էր ներկայացնում՝ ամենահամեստ հաշուով 4000-ից ոչ պակաս տեղական մարտիկներ եւ 600—800 ասկեար, որ տեխնիկական տեսակէտից յաջող ամրացւած էր, ունէր 3 թնդանօթ, 8 գնդացիր եւ առատ փամփուշտ»:^{*})

Հայկական զօրքերը դրաւեցին 1 թնդանօթ, 2 գնդացիր, 40,000 փամփուշտ եւ առանձն մթերք:

Զանգիրասարի կռիւների ընթացքում սպանւածների մէջ էր եւ Յ. Քաջագնդունիի սպայ որդին:

Զանգիրասարի հետ միաժամանակ, յունիս 18-ին զինւորական գործողութիւններ սկսեցին եւ Կարսի նահանգում՝ անխահանքերի գրաւման նպատակով: Հայկական զօրքերը զօր. Յովսէփեանի ընդհանուր ղեկավարութեան տակ եւ գնդ. Միրիմանեանի անմիջական հրամանատարութեամբ շարժւեցին երեք ուղղութեամբ. աջ զօրասիւնը գնդ. Մաղմանեանի ղիսաւորութեամբ՝ Դորա Քիլիսէից, միջինը՝ գնդ. Շահբուղդեանի հրամանատարութեամբ՝ Մերզենեկի մօտից եւ աջը՝ փոխ-գնդ. Նեստերովսկիի ղիսաւորութեամբ՝ Բեկկէի դիրքերից: Յունիս 19-ին ամբողջ ճակատը դիմեց ընդհանուր յարձակման, եւ երկու օրւայ յամառ ու յաջող կռիւներից յետոյ,

^{*}) Վաղարշապատի զօրախմբի հրամանատար գնդ. Ա. Շահմագեանի հրամանից: «Յաւաջ», 1920 թ. յունիս 27:

Գ. ՓԱՍՏՐՄԱՃԵԱՆ
(Վաշիկըն)

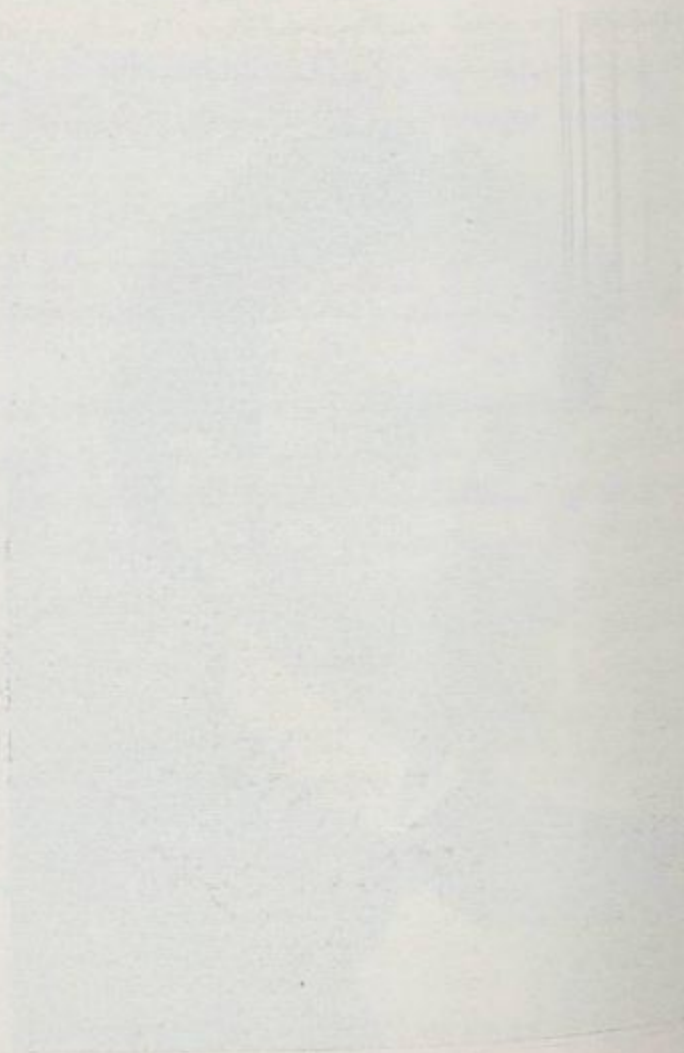
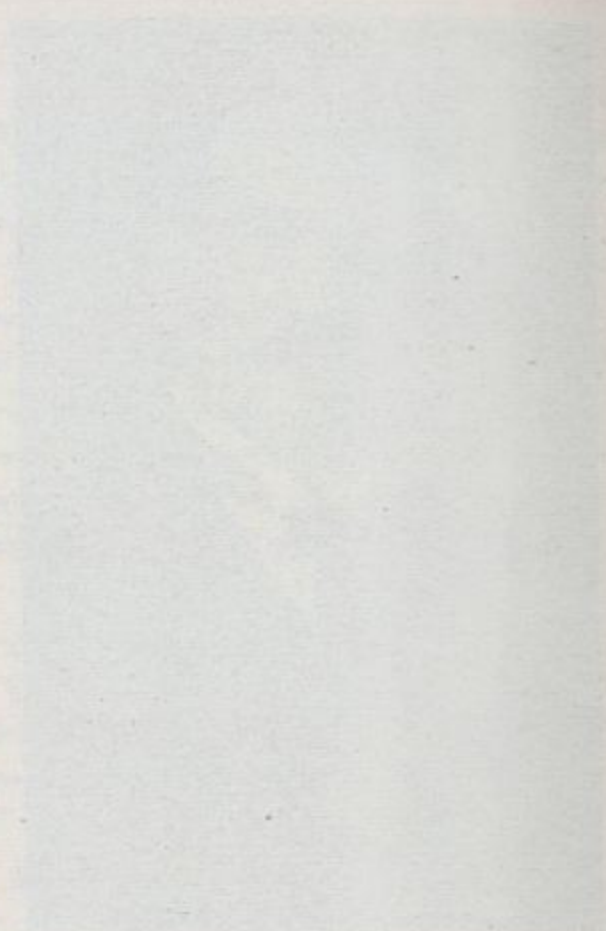
Յ. ԱՐԿՈՒԹԵԱՆ
(Թեհրան)

Մ. ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ
(Հոսովմ)

Տ. ԲԷԿԶԻԱՆ
(Բագու - Թիֆլիս)

ԳՐԻՆՖԵԼԴ
(Բերլին)

Յ. ԵԱՂԱԹԵԼԵԱՆ
(Հաբա. Ռուսաստան)

Լ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ
(Եոթիպ. Բերլ. Ներկ.)

Ս. ՀԱՆԸՄԵԱՆ
(Ընդհ. Քարտ. Հ. Հ. Պատու.)

ՎԱՀԱՆ ՔԱՐՏԱՇԵԱՆ

Մ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ
(Հ. Հ. Փաբիգի Խիւղատոս)

յունիս 21-ին, զօրամասերը միացան հանքերի արեւմտեան մասում: Հակառակորդը, Նալիլ բէյի հրամանատարութեան տակ, պարտւած փախաւ՝ թողնելով հայերին 2 արագաձիգ լեռնային թնդանօթ, 4 մաքսիմ գնդացի, աւելի քան 100,000 մոսինի փամփուշտ, լեռնային թնդանօթ, 300 ռումբ, բազմաթիւ ձեռքի ռումբեր, փոշեր, հարուստ պահեստներ՝ 1200 փութ հացահատիկ, 2000 մարդու պահածոյ միս, 50 փութ շաքար, 50 փ. թխած հաց, 50 փութ պաքսիմատ, մեծ քանակութեամբ անասուններ եւ այլն եւ հարիւրաւոր սպանւածներ, որոնց մէջ նաեւ թիւրք սպաններ: Հայերի կորուստն էր՝ 5 սպանւած 22 վիրաւոր: Գրեթէ մինչեւ Օլթի, ամբողջ տարածութիւնը անցաւ հայերի ձեռքը:

Զանգիրասարից յետոյ կազմակերպւեց եւ իրականացւեց նաեւ Բէոյիւք Վեդիի գրաւումը: Այնտեղ թշնամին ունէր մօտ 3000 կուռղ, 3 թնդանօթ, 9 գնդացի եւ առատ փամփուշտ: Ընդհանուր հրամանատար էր թիւրք սպայ Մուստաֆա բէյը:

Հայերը հանեցին 26 վաշտ հետեւակ, 7 հարիւրեակ ձիաւոր, 16 թնդանօթ, 1 զրահագնացք, կամաւորական խմբեր: Ընդհանուր հրամանատարն էր զօր. Շելվոնիկեանը:

Կռիւները զարգացան հետեւեալ ձեւով*).

«Յուլիս 10-ին երեկոյեան մեր զօրամասերը Ղամարլուից ու Նոր-Բայազետից յարձակման դիմեցին Բէոյիւք-Վեդի գիւղը գրաւելու նպատակով: Յուլիս 11-ին, Ղամարլուի ուղղութեամբ, յամառ կռիւներից յետոյ, գրաւեցին Կարայեազ, Զաթղուան, Ալի Մամեդ, Ենգիջա, Կոթուդ Աղասի, Բէգլու եւ Ներքին Կարաբաղլար գիւղերը: Բէոյիւք-Վեդիից հիւսիս մի վերստ հեռաւորութեան վրա՝ Գեաւուր Ղալասի լեռան մօտ մենք հանդիպեցինք թուրքերի կողմից յուսահատ դիմադրութեան. Նոր-Բայազետի ուղղութեամբ, յուլ. 11-ի երեկոյեան, մենք գրաւեցինք Աղքիլիսա, Մաղիւկ, Գետլ, Զիդին, Մոգիւղ, Զագին, Գերմանիս, Դոխնազ գիւղերը: Մութն ընկնելուց յետոյ, երեկոյեան ժամը 9-ին, Գեաւուր Ղալասի լեռան կողմից թուրքերը դիմեցին հակաշարժակման, բայց շրջ գնդի հանդիպակաց գրոհով յետ շարուեցին: Նահանջողներին հետապնդելով՝ երկրորդ գունդը, տաք սկիւնամարտից յետոյ, գրաւեց Գեաւուր Ղալասի սարը, ուր թուրքերը թողեցին բազմաթիւ սպանւածներ եւ մի Մաքսիմ գնդացի:

«Յուլ. 12-ին, առաւօտեան ժամը 5-ից 25 բոպէ անցած մեր զօրամասերը մտան Բէոյիւք-Վեդի:

«Թուրքերը փախչում են Դաւալու Զինջիրլիի վրայով»:

Բէոյիւք-Վեդիում հայերի ձեռքը անցաւ 1 թնդանօթ, մի քանի գնդացի, ռումբ ու փամփուշտ, ուտելիք: Նոյն օրը երեկոյեան գրաւեց Դաւալուն, ապա Գայլի Դրունքը, եւ վերականգնեց երկաթուղային հաղորդակցութիւնը Ղամարլուի հետ: Միաժամանակ գործողութիւններ էին կատարւում եւ Դարալագեազից, եւ յուլ 16ի երեկոյեան մեր զօրքերը գրաւել էին արդէն Արաքս—Աղ—Ահմեդ գիւղ—Ղուչի—Դեմուրչի—Բաշ—Նորաշէն—Ուլիա—

*) Հայաստանի Գլխ. Սպայակոյտի յուլ. 12 հաղորդագրութիւնը:

Նորաչէն—Ախուր գիծը: Ամէն տեղ, ուր երեւում էին հայերը, թուրքերը թողնում եւ խուճապով փախչում էին:

Բէոյիւք—Վեդիի կռիւներում սպանեցին 15 սպաներ ու զինւորներ, որոնց հանդիսաւոր թաղումը տեղի ունեցաւ Երեւանում, յուլ. 13-ին: Զանգիրասարի ու Բէոյիւք—Վեդիի մաքրադործումը աննկարագրելի ցնծութիւն առաջ բերեց Հայաստանի բոլոր կողմերում:

Յուլ. 16-ին, հայկական զօրքերի յառաջխաղացումը կանգնեցւեց, որովհետեւ Նախիջևանի Մահմետական Ազգային Խորհուրդը պատգամաւորութիւն էր ուղարկել Երեւան՝ հաշտութեան խնդրանքով: Կառավարութիւնը, զինւորական նախարարի միջոցով, ներկայացրեց խիստ ծանր պահանջներ. անպայման հնազանդութիւն, երկաթուղազծի ապահովութիւն, կառավարութեան յանձնել մեծ քանակութեամբ զէնք, ձի, մթերք, երկաթուղու երկու կողմը որոշ տարածութեան վրա մահմետականներ չբնակեցնել եւ այլն: Պատգամաւորութիւնը յետ դնաց՝ զեկուցանելու համար Ազգ. Խորհրդին եւ այլեւս չվերադարձաւ: Յուլ. 22-ին կռիւները վերսկսեցին: Թուրքերը 3 օր ցոյց տւին յուսահատ դիմադրութիւն: Յուլ. 25-ին մերոնք գրաւեցին Շահ-թախթը: Թուրքերը փախան դէպի Մակու ու Պարսկաստան՝ պարպելով ամբողջ շրջանը մինչեւ Նախիջևան:

Քիչ առաջ գրաււած էր եւ Սեւանայ լճի արեւելեան եզերքը, մաքրւած էր Ղարաղոյինի ձորը: Այս կռիւներում մեր կողմից տրւեցին ծանր զոհեր. սպանւածների մէջ էին խմբապետ Մուրատը, ուսանող Յ. Զարիֆեանը եւ ուրիշներ:

Այսպիսով 1920 թ. ամառը Հայաստանի Հանրապ. սահմանները փաստորէն տարածւում էին Ղարաբաղից սկսած մինչեւ Օւթիի ածխահանքերը:

Նոյն թափով առաջ էին գնում եւ ներքին աշխատանքները՝ կազմա-
կերպութեան եւ շինարարութեան ասպարէզում:

1920 թ. ամառը Հայաստանը բաժանւած էր 4 նահանգապետութիւն-
ների. 1) Արարատեան՝ նահանգապետ ներքին գործոց նախարարի օգնական
Ս. Թորոսեան, օգնական՝ Լ. Ամիրխանեան, 2) Շիրակի՝ նահանգապետ Կ.
Սասունի, 3) Վանանդի՝ Ստ. Ղորղանեան, 4) Սիւնեաց՝ Ս. Մելիք-Նօլչեան,
իսկ նրա հրաժարուելուց յետոյ՝ Զ. Նօլչեան: Նահանգները իրենց հերթին,
բաժանուած էին գաւառների: Վարչութիւնը կազմակերպւած, հետզհետէ
բարելաւում ու կատարելագործւում էր, թէեւ մայիսեան շարժումներն ու
թրքական շրջանների դէպքերը մեծապէս դժւարացնում էին կեանքի եւ պե-
տական մեքենայի կարգաւորումը:

Այս դէպքերը խորապէս անդրադառնում էին եւ գաւառական ինքնա-
վարութիւնների գործունէութեան, բայց, մանաւանդ, երկրի ելեւմտական
վիճակի վրա:

Ճիշտ է, Զանգիբաթարի եւ Շարուրի գրաւումը մեծարժէք հարստու-
թիւն տւեց կառավարութեան ձեռքը: Այսպէս, Շարուրի գրաւումից ան-
միջապէս յետոյ գիւղատնտեսական նախարարութեան վիճակագրական բա-
ժինը այնտեղ ուղարկեց վիճակագիրներ՝ Բ. Իշխանեանի անձնական հսկո-
ղութեան տակ: Եւ թէեւ հաւաքւած տեղեկութիւնները լրիւ չէին, բայց
ստացւած թւերը հարստութեան մեծ պաշար էին ցոյց տալիս:

Շարուրում կար 70 գիւղ, որոնցից 6 հայկական եւ 1 ասորական. մնա-
ցեալը՝ թուրք: Բնակիչների թիւը հաւասար էր 90 հազարի, որից հայերը,
բացառութեամբ 30 ընտանիքի, սրի էին քաշւած դեռ 1919-ի նահանջի ժա-
մանակ:

1919թ. աշնանը եւ 20-ի դարնանը Շարուրում ցանւել էր 300,000 փութ
ցորեն, 150,000փ. գարի, 50,000փ. չալթուկ (բրինձ), 4000փ. վարսակ,
1000փ. եգիպտացորեն, 500փ. կորեկ, 1000փ. սիսեռ, 1000փ. սեխ ու ձմե-
րուկ, 200փ. լոբի, 200փ. սոխ, 20փ. ոսպ, 7փ. ծխախոտ — ընդամենը՝
507,927 փութ սերմացու:

Բերքը եղել է չափից աւելի առատ եւ մօտաւոր հաշւով սեխ ու ձմե-
րուկ 10,000,000փ., ցորեն 3,500,000 փ., գարի 1,500,000փ., կորեկ 20,000
փութ, վարսակ 20,000փ., եգիպտացորեն 25,000փ., սոխ 50,000փ., սիսեռ
25,000փ., լոբի 10,000փ., ոսպ 1,000փ., ծխախոտ 20,000փ., ընդամենը
15,153,000 փութ: Այս թւի վրա պէտք էր աւելացնել եւ չալթուկի բերքը,
որ հաւաքւած չլինելու պատճառով կարելի չէր չափորոշել, բայց որի քա-
նակը շատ խոշոր էր: Պէտք էր աւելացնել եւ 500,000փ. տանձ, 80,000 փ.
խնձոր, 60,000փ. դեղձ, 25,000փ. սալոր եւ այլն:

Նման առատութիւն էր տիրում եւ Զանգիբաթարում, ուր միայն բրնձի
քանակը հաշւում էր մօտ 400,000 փութ:

Բայց այս հարստութեան մեծ մասը չմտաւ պետութեան պահեստները,
այլ, զանազան ձեւերով, անցաւ ժողովրդի ձեռքը, մասամբ դարձաւ չարա-
չահութեան առարկայ կամ փչացաւ: Կառավարութիւնը աշխատեց կազմա-

կերպել լքած հարստութիւնների օգտագործումը, դործի կանչեց հմուտ ու բարեխիղճ պաշտօնեաներ, բայց, ա՛յն ժամանակեայ պայմաններում, մասամբ միայն յաջողութիւն ունեցաւ:

Պետական օր աւուր անող ծախսերը կառավարութիւնը հոգում էր թղթադրամներով. տպագրական մեքենան գործում էր կանոնաւոր եւ արագ. ամսական տպւում էր 6—800 միլիոն թուրքի: Մինչեւ օգոստոս արդէն բաց էր թողնւած երկու միլիարդ թուրքի հայկական չէկ: Լոնդոնում պատրաստւում էին հայկական դրամանիշներ: Շրջանառութեան մէջ էին եւ անդրկովկասեան բոները:

Բնականաբար, դրամական այս հեղեղը մեծ չափով անդրադառնում էր եւ երկրի առեւտրա-արդիւնաբերական վիճակի եւ ապրուստի սղութեան վրա: Մթերքների գները բարձրանում էին խելայեղ արագութեամբ:

Կառավարութիւնը դրա դէմ պայքարում էր առեւտրա-արդիւնաբերական կեանքի կազմակերպումով, ոսկու հիմնադրամի ստեղծումով, կօօպերացիան քաջալերելով, մաքսերի ու հարկերի յաւելումով եւ փոխառութեան միջոցով: Առեւտրա-արդիւնաբերութեան գործերը կարգաւորում էր ելեւմտական նախարարի օգնական՝ յայտնի դրամատէր եւ հասարակական գործիչ Հ. Մելիքեանը, ապա՝ Մ. Շաթիրեանը: Արտաքին առեւտուրը ղեկավարւում էր Ապրանքափոխութեան կոմիտէի միջոցով: Փետր. 8-ից Երեւանում սկսեց գործել եւ Հայաստանի Առեւտրա-Արդիւնաբերական Պալատը, որի նպատակն էր՝ զարկ տալ երկրի առեւտրա-արդիւնաբերական գործին եւ օտար երկրների համապատասխան պալատների միջոցով կապ ստեղծել արտասահմանի շուկաների հետ: Պալատի նախագահն էր երեւանցի յայտնի առեւտրական եւ հասարակական գործիչ Յ. Մելիքեանը:

Հարկային գործի ասպարէզում պէտք է արձանագրել յառաջատուական տուրքի սահմանումը յունիս 15-ին: 1920 թ. ընթացքում մտցւում էր յառաջատուական տուրք. տարեկան մինչեւ 18,000 ռ. հասոյթ ունեցողները ազատւում էին տուրքից: 18,000 թուրքուց աւելի հասոյթները ենթարկւում էին տուրքերի՝ հետեւեալ համեմատութեամբ. 18,000-ից մինչեւ 19,000 ռ. հասոյթ ունեցողը պիտի վճարէր 206 ռ., 28,000-ից մինչեւ 29,000 ռ. ունեցողը՝ 556 ռ., 38,000-ից մինչեւ 40,000 ռ. ունեցողը՝ 1,000 ռ., 58,000-ից մինչեւ 60,000 ռ. ունեցողը՝ 6,600 ռ., 100,000-ից մինչեւ 110,000 ռ. ունեցողը՝ 22,550 ռ., 200,000-ից մինչեւ 210,000 ռ. ունեցողը՝ 56,550 ռ., 300,000-ից մինչեւ 310,000 ռ. ունեցողը՝ 94,550 ռ., 390,000-ից մինչեւ 400,000 ռ. ունեցողը՝ 140,000 ռ., 400,000-ից աւելի հասոյթ ունեցողներից իւրաքանչիւր 10,000 թուրքուց պէտք է դանձւէր 6,100 թուրքի:

Այս թւերից երեւում է այն սկզբունքը, որը հիմք էր դրւած Հայաստանի հարկային քաղաքականութեան. ինչքան քաղաքացու հասոյթը աւելանում էր, այնքան պետութեան ստացած տոկոսը պիտի բարձրանար: Մի սկզբունք, որի համար պայքար են մղում դեռ ժամանակակից ռամկավարութեան առաջաւոր շարքերը:

Հայաստանի արդիւնաբերութեան եւ ելեւմուտքի բարելաման տեսա-

կէտից, սակայն, վճռական դեր պիտի կատարէր Անկախութեան Փոխառութիւնը, որի օրէնքը հրատարակեց յունիս 10-ին: Օրէնքը ասում էր.

«1. Հայաստանի Հանրապետութեան արդիւնաբերական ուժերը եւ անտեսութիւնը վերականգնելու եւ Հանրապետութեան թղթադրամների ֆոնդն ապահովելու նպատակով կնքել 20 միլիոն ամերիկեան դոլարի անվանական գումարի պետական փոխառութիւն 6 տոկոսով: Փոխառութեան 75 տոկոսը յատկացնել վերոյիշեալ նպատակին, իսկ 25 տոկոսը գործադրել պետական այլ կարիքների համար»:

Փոխառութիւնը արւելու էր 10 տարով, Հայաստանում եւ արտասահմանում: Բաց էին թողնւելու 10, 25, 50, 100, 500 եւ 1000 դոլարնոց պարտաթղթեր, որոնք ազատ էին լինելու տուրքերից: Փոխառութիւնը ապահովւում էր Հայաստանի Հանրապետութեան ամբողջ գոյքով: Փոխառութեան գործի ղեկավար նշանակեց Ա. Խատիսեանը, որը այդ առաքելութեամբ ուղարկեց արտասահման:

Անկախութեան փոխառութիւնը անօրինակ խանդավառութիւն առաջ բերեց Հայաստանի եւ արտասահմանի հայկական բոլոր խաւերի մէջ: Քաղաքական կուսակցութիւններ, հասարակական կազմակերպութիւններ, մամուլ, անհատ գործիչներ — ամենքը աջակցեցին կառավարութեան, որ փոխառութիւնը ունենայ յաջող արդիւնք: «Միջկուսակցական Մարմինը հետեւեալ կուսակցութիւնների, — հեռագրում էին յունիս 21-ին Խատիսեանին — Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան, Հայաստանի Սոց. — Դեմոկրատ Բանուորական կուսակցութեան, Հայ Ռամկավար կուսակցութեան եւ Անկուսակցականների Միութեան — գտնելով, որ Հայաստանի անկախութեան փոխառութիւնը 20 միլիոն դոլարի միանգամայն անհրաժեշտ է Հայաստանի ֆինանսական եւ տնտեսական դրութեան բարելաւման համար, ամէն կերպ պաշտպանում է կառավարութիւնը այդ փոխառութեան իրականացման գործում, եւ դիմում է բոլոր հայերին՝ առաջարկելով եռանդուն մասնակցութիւն ցոյց տալ նրա տարածման մէջ: Լիազօրներ Հ. Ժ. կուս.՝ Տէր Խաչատրեան, Ստեփանեան, Հ. Ս. — Դ. Բանու. կուս.՝ Իշխանեան, Անանուհ, Հ. Ռամկ. կուս.՝ Դարբինեան, Շատվորեան, Անկուս. Միութեան՝ Արէշեան, Չալխուշեան»:

Փոխառութեան բացումը Երեւանում կատարւեց մեծ հանդիսաւորութեամբ, օգոստ. 1-ին: Բաղմաթիւ անհատներ, հիմնարկութիւններ, Խորհրդարանի եւ կառավարութեան անդամները տեղն ու տեղը արձանագրւեցին որոշ գումարներ: Կաթողիկոսը էջմիածնի կողմից արձանագրւեց 1 միլիոն բուրլի: Մի քանի ժամւայ մէջ հաւաքւեց 45 միլիոն բուրլի: Նոյն ոգեւորութեամբ արձանագրութիւնը տեղի ունեցաւ և գաւառներում: Արդահանի մահմետականութիւնը փոխառութեան մասնակցեց 50 միլիոն բուրլով, որը, սեպտ. 5-ին, գաւառապետ Կադիմովը անձամբ մտցրեց Կարսի պետական գանձարանը: Սեպտ. 5-ին արդէն Հայաստանին յատկացւածը աւելիով ծածկւած էր, եւ կառավարութիւնը փակեց բաժանորդագրութիւնը Հայաստանի սահմաններում:

Նոյն օրը, օգոստ. 1-ին, անկախութեան փոխառութեան բացումը տեղի ունեցաւ եւ Թիֆլիսում ու Բաթումում, նոյնպէս ժողովրդական խանդավառ տրամադրութեամբ: Թիֆլիսում բոլոր հայ կաղմակերպութիւնները մի թռուցիկ-կոչ բաց թողին, փոխառութեան կաղմակերպիչ մարմինը հրատարակեց միօրեայ թերթ՝ բաղմաթիւ հայ եւ օտար գրողների եւ գործիչների աշխատակցութեամբ — Յ. Թումանեան, Դ. Դեմիրճեան, Ա. Թադէոսեան, Ս. Կանայեան, Ս. Մալխասեան, Ս. Լիսիցեան, Ռ. Խան-Աղատ, Ա. Պապովեան, Գ. Մելիք-Ղարազօղեան, պրոֆ. Ա. Մանուիլով, Օ. Գրուզենբերգ, Մ. Մանդելշտամ եւ ուրիշներ:

Յուզիչ էր Յովհ. Թումանեանի գրութիւնը.

«Մեր սերունդը էն սերունդն է, գրում էր նա, որ դեռ երէկ ազատ Հայաստան էր երազում:

«Ազատ Հայաստան էին երազում ռուսահայը, տաճկահայը, պարսկահայը եւ բոլոր հեռաւոր գաղութները:

«Ազատ Հայաստան էին երազում հայ ժողովրդի բոլոր խաւերը, առանց սեռի ու հասակի խտրութեան:

«Ի՞նչ ասես, որ չէր տայ գրեթէ ամէն մի հայ, միայն թէ աչքով տեսնէր ազատ Հայաստանը:

«Ու յանկարծ...

«Արդէն իրականութիւն է երէկւայ մեծ երազը. ազատ է Հայաստանը, ամբողջ աշխարհի կողմից ճանաչած ինքնուրոյն հանրապետութիւն է նա, իր եռագոյն դրօշակով կանգնած է միւս պետութիւնների շարքում»:

Թիֆլիսի բաժանորդագրութիւնը տւեց փայլուն արդիւնք:

Նոյնը եղաւ եւ Բաթումում, ուր Հայ Կանանց Միութեան կողմից հիմք դրւեց եւ Ոսկու Ֆոնդի:

Նոյն խանդավառութիւնն առաջ բերին Անկախութեան փոխառութիւնն ու Ոսկու Ֆոնդը եւ գաղութահայութեան մէջ՝ Պոլսում, Իզմիրում, Եգիպտոսում, Բալկանեան երկրներում, Պարսկաստանում: Փոխառութեան բաժանորդագրութիւնը հանդիսացաւ գաղութահայութեան, մանաւանդ աշխատաւոր խաւերի հայրենասիրութեան արտայայտութեան մէկ առիթ: Հայաստանի Հանրապետութիւնը ամէն տեղ արդէն առարկայ էր ոգեւորութեան, պաշտամունքի ու զոհաբերութեան:

Եւ միայն փոխառութեամբ ու Ոսկու Ֆոնդով չէր արտայայտոււմ գաղութների եւ Հայաստանի Հանրապետութեան փոխադարձ ջերմ սիրոյ զգացումը. Հայաստանը դարձել էր ձգողական մի հզօր ոյժ, որ իրեն էր քաշում աշխարհիս բոլոր ծայրերում ապրող հայերի հոգին եւ նիւթական ու բարոյական աջակցութիւնը: Սեւ ծովի եզերքներից, Գերմանիայից, Անգլիայից, Ռումանիայից ու Բուլղարիայից, Պոլսից եւ Իզմիրից, Իտալիայից, Ֆրանսայից, Բելգիայից, Քանադայից, Միացեալ-Նահանգներից, Հարաւարին Ամերիկայից, Պարսկաստանից, Միջագետքից, Զիբուտիից, Հնդկաստանից, Ճապոնիայից, Հեռաւոր Արեւելքից, Չաւա կղզուց — ամէն, ամէն կողմից նւէրներ էին հասնում ուղիղ Երեւան կամ Փարիզի պառլիամենտ:

Թեան՝ Հայաստանի համար: Եւ ինչե՞ր ասես չէին ուղարկուած — զինուորական հագուստ ու սարք, դեղօրեայք, զրեհական պիտոյքներ, ինքնաշարժ, սաւառնակներ, ուտելիք, հագնելիք, ամբողջ զրադարաններ, զրամեքենաներ, ծխախոտ, քինին, բժշկական գործիքներ, նկարներ, զարդարանքներ... Սկսեցին Հայաստանին անել մեծագումար կտակներ, նոր չէնքերի շինութեան խոստումներ, կազմել արդիւնաբերական խոշոր ծրագրեր:

Արձանագրենք միայն մի քանիսը, սլառահաբար քաղած յիշողութիւննից. Եգիպտոսի գործարանատէր Մելքոնեան եղբայրները ընդունեցին Հայաստանի քաղաքացիութիւնը եւ իրենց ամբողջ հարստութիւնը — մօտ 6 միլիոն դոլար — կտակեցին Հայաստանին: Հայաստանին նւիրեց իր փառահեղ տունը Թիֆլիսում — մէկ միլիոն դոլարի արժողութեամբ — յայտնի դրամատէր Ա. Մելիք-Աղաբեանը*): Բագուի յայտնի դրամատէր Արշակ Ղուկասեանի թողած կտակը՝ մօտ 8 միլիոն ռուբլով՝ փոխանցեց Հայաստանին: Ստաւրոպոլի հայ դրամատէր Պոպովը իր ամբողջ հարստութիւնը — մօտ 25 միլիոն ռուբլի — կտակեց Հայաստանի համալսարանին: Գ. Կիւլպէնկեանը խոստացել էր Հայաստանում կառուցել մի շարք պետական մեծ շէնքեր: Հ. Մելիքեանը պատրաստուած էր շինել Երեւանում Ժողովրդական Տուն: Պոլսի «Ժող. Ձայն» թերթը օգ. 20-ին հաղորդում էր, որ Հայ Ռամկ. Կուսակցութիւնը Եգիպտոսում որոշել էր Հայաստանին մատուցանել 50 օդանաւ — «Ռամկավար Հայաստանի Օդային Տորմիդ»: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Ամերիկայում ձեռնարկեց բանակի հանգանակութեան, որը տւեց անելի քան կէս միլիոն դոլար. Երեւան, բանակի համար, ուղարկեց մեծ քանակութեամբ պաքսիմատ ու պահածոյ: Հայաստանի համալսարանին եւ Հանրային Գրադարանին նւիրեցին մի շարք մեծարժէք զրադարաններ — Զոհրաբի, դր. Տաղաւարեանի, Գ. Յակոբեանի, Կ. Կոստանեանի, Յ. Յակոբեանի, բանաստեղծ Ա. Մատուրեանի եւ այլն: Կարեւոր գործ էր եւ «Մայիլեան Եղբայրների գիտական արշաւախումբը», որը մի շարք մասնագէտների միջոցով նիւթեր էր հաւաքում եւ ուսումնասիրում Հայաստանի տնտեսական հարստութիւնները: Այսպիսի օրինակներ դեռ կարելի է շատ բերել:

Եւ այս դեռ սկիզբն էր երկանց:

Կային, ի հարկէ, եւ վատ, չարաչա՛ տիպեր, որոնք աշխատում էին Հայաստանը շահագործել իրենց անձնական օգտին ու երբ հանդիպում էին կառավարութեան արգելքին, ամէն տեսակ սուտ ու զրպարտութիւններ էին տարածում Հայաստանի վարիչների մասին, մանաւանդ, յաճախ, հոլովելով նրանց ընկերվարական լինելը: Դրանց մասին էր գրում Դ. Անանունը իր Թունաւոր տողերը, թէ՛

«Հայ բուժուղիւն իմ աչքում դատապարտութեան արժանի տարր է նրա համար, որ նա իր ստոր ապագային արարքները քօղարկում է մտա-

*) Այդ տունը 1920 թ., բոլոր օրինական ձեւակերպութիւնները կատարելուց յետոյ, փոխանցեց Հայաստանի Հանրապետութեան Թիֆլիսի դիւ. ներկայացուցչութեան, որը պատրաստում էր տեղափոխել նրա մէջ: Բոլշեւիկների գալուց յետոյ, շատերի հետ այդ շէնքն էլ, բանագրուեց եւ այժմ Հայաստանի չի պատկանում:

ցածին պատճառաբանութիւններով վասն հայ վտանգաւոր սոցիալիստների եւ այլն: Սուտ է: Հայ Զիմզիմովի գրոշին ոչ մի վտանգ չի սպառնում Հայաստանում, որովհետեւ բոլոր հայերը մեծ ու փոքր Զիմզիմովներ են, սեփականութեան մոլի Ֆանատիկոսներ: Եւ եթէ այնուամենայնիւ հայ Զիմզիմովը չի բարեհաճում թողնել Թիֆլիսն ու Բագուն եւ իր այդ տատանումը պատճառաբանում է սոցիալիզմի վտանգով — դրա մէջ պիտի տեսնել արբեցողի ծամածռութիւնները լիքը բաժակի առջեւ:

«Թող բուրժուազիան դայ եւ մասնակից դառնայ մեր պայքարին եւ ոչ թէ հեռից հեռու պահանջ առաջադրէ, թէ՛ մաքրեցէք ասպարէզը, որ ես բարեհաճեմ ինձ՝ հայութեանը հարազատ հռչակելու եւ ոտք կոխելու նրա երկիրը: Բուրժուազիայի ո՞ր առաւելութեան համար պիտի տեղի ունենայ այդ նահանջը...»

«Նորից ու նորից կրկնում ենք, որ Հայաստանը պատկանում է բոլոր նրանց, որոնք անկեղծօրէն ցանկանում են քրտնել նրա վրա եւ նպաստել նրա բարօրութեանը: Թէ որ տանջանաց կցորդ լիցիմք, ապա եւ փառաց հաղորդ լինելոց եմք — այսպէ՛ս պիտի նայի խնդրին հայ բուրժուազիան: Բայց ոչինչ չարած, պինդ փակած իր դրպանի բերանը՝ նա պատուում է իր կոկորդը լոկ փառքի եւ իշխանութեան համար: Այս վերաբերմունքի համար նոյնիսկ քարերը պիտի աղաղակեն, իսկ կենդանի մարդիկ՝ աւելի եւս»:^{*})

Ճիշտ էր ասում Դ. Անանունը. «Հայ Զիմզիմովի գրոշին ոչ մի վտանգ չէր սպառնում Հայաստանում»: Ընդհակառակը, իշխանութիւնը ամէն կերպ աջակցում էր, որ արտաքին նախաձեռնութիւնն ու դրամազլխի մուտք գործեն Հայաստան, իրենց միջոցն ու կարողութիւնը նւիրեն երկրի վերաշինութեան գործին: Գուցէ, պահանջածից էլ աւելի փութկոտութեամբ ու լայնախոհութեամբ ընդառաջ էր զնում մասնաւոր դրամազլխի ամէն դիմումին կամ առաջարկութեան: Այս տեսակ լայնախոհ վերաբերումի եւ չարաշահութեան մէկ օրինակ կարելի է համարել այն բազմապիսի դիւրութիւնները եւ արտօնութիւնները, որ կառավարութիւնը տրամադրեց Մայիլեան եղբայրներին Հայաստանի զանազան մասերում արդիւնաբերական ձեռնարկներ սկսելու համար: Մայիլեանները ստացան մի շարք մենաշնորհներ — ելեկտրականացման, ապակու գործարանի — բայց եւ ոչ մէկ փորձ արին՝ որեւէ գործ կատարելու եւ իրենց անգործութիւնը դուրսը արդարացնում էին նրանով, որ, իբր թէ, «ընկերվարական» կառավարութիւնը արգելքներ է յարուցանում մասնաւոր դրամազլխի առջեւ:

1920 թ. ամառը հայ եւ օտար դրամատէրերի կողմից եղան մի շարք տնտեսական առաջարկութիւններ, որոնց մի մասին ընթացք էլ տրւեց: Յիշենք զւիցերական եւ շվեդական մի քանի լուրջ ընկերութիւնների դիմումը Հայաստանում կաթնատնտեսական գաղութներ, երկրագործական մեքենաների պահեստներ եւ արհեստանոցներ հիմնելու մասին: Հայ եւ ճապոն դրամատէրերի մի խումբ իր ներկայացուցիչն էր ուղարկել Երեւան՝ ելեկտրաերկաթուղագծի մենաշնորհ ստանալու համար. ենթադրւում էր չինել Երե-

^{*}) Դ. Անանուն, «Առանց Քինախնդութեան», «Յառաջ», 14 յուն. 1920 թ.:

Հ. Հ. ԴԻԻԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐ

ՏԵԿԻՆ ՏԻԱՆԱ ԱՐԳԱՐ
(Հ. Հ. մեքայացուցիչ ձափոնում)

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆ
(Հ. Հ. դեպքան բազում)

Հ. Հ. ԹԻՖԼԻՑԻ ԴԵՍՊԱՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ
ԿԵԴՐՈՆԸ Տ. ԲԼԳՁԱԳԵԱՆ

ւան-Ելենովկա-Դիլիջան-Աղստաֆա եւ Ելենովկա-Նոր Բայազետ-Քեչիշ-
ֆենդ-Գորիս գիծը: Մի խումբ հայ դրամատէրեր ծրագրում էին Վեդի-Բա-
սարի շրջանում հիմնել ցեմենտի եւ կրի դործարաններ: Մէկ ուրիշը՝ աստղ-
ձի, շէնքի փայտեղէն մասերի դործարան Սարըղամիշում:

Յունիսի վերջերին մի խումբ հայ եւ օտար դրամատէրերի կողմից Ե-
րեւան եկաւ ինժ. Կ. Ս. Արղութեան-Երկայնաբազուկը՝ խնդրելու համար
Բաթում—Կարս—Սարղարապատ երկաթուղի անցկացնելու իրաւունքը: Հա-
յերից յիշեալ խմբի մէջ մտնում էին Ռոստով-Նախիջեւանցի ու Մոսկւացի
յայտնի հայ դրամատէր Ժամհարեանը, Կայեալեանը, Քիստեանը, Խըրմա-
ճեանը եւ ուրիշներ:

Արղութեանի ներկայացրած պայմանագրի էութիւնը հետեւեալն էր.—
Ընկերութիւնը, սեփական միջոցներով, առանց կառավարական նպաստի,
պէտք է կառուցանէր ելեքտրաշարժ երկաթուղի, որը պիտի սկսէր Բաթում-
մից կամ Հայաստանին տրեւիք որեւէ նաւահանգստից, անցնելու էր Ճորո-
խի ձախ ամրով, ապա՝ Օլթի գետի հովտով, Փենեաք գետի հովտով, Օլթիի
ածխահանքերի մօտով, կտրելու էր Կարս—Սարըղամիշ երկաթուղին Սելիմ
կայարանի մօտ եւ անցնելով Զարաբխանա ոսկեհանքերի ու Զրոնեխի հան-
քերի եւ Կաղզւանի ու Կողբի աղահանքների մօտով՝ միանալու էր Ալեքսան-
դրապոլ—Երեւան երկաթուղագծին, մօտաւորապէս Սարղարապատ կայա-
րանում:

Այսպիսով, բացւելու էր նոր ճանապարհ Սեւ ծովից դէպի Թաւրիզ,
Երեւանի վրայով, որը շուրջ 250 վերստով լինելու էր աւելի կարճ, քան Բա-
թում-Թիֆլիս-Ջուլֆա-Թաւրիզ երկաթուղին: Տնտեսական տեսակէտից
ճանապարհը պիտի ունենար ահագին նշանակութիւն. պարսկա-եւրոպական
թրանզիտը ամբողջապէս Վրաստանից պիտի անցնէր Հայաստանին:

Ներկայացւած պայմանագրի համաձայն պէտք է երկու տարի ժամա-
նակամիջոց տրւէր հետախուզական աշխատանքների եւ երկաթուղագծի ու
ելեկտրակայանների նախագծեր պատրաստելու համար: Ապա, չորս տարւայ
ընթացքում, պէտք է շինւէր ու շարժման մէջ դրւէր երկաթուղին իր ամբողջ
սարքով: Շարժիչ ոյժ ստանալու համար պէտք է օգտագործւէին Ճորոխ,
Արաքս, Ախուրեան եւ Հրաղղան գետերը, որոնցից ստացւելիք ելեկտրա-
կանութիւնը, երկաթուղուց դատ, պէտք է բանեցնէր ուրիշ նպատակների
համար էլ:

Պայմանագրի նախագծի համաձայն երկաթուղու ամբողջ հասոյթի
10%ը պէտք է տրւէր պետութեան, ինչպէս նաեւ ելեկտրակայանների
15%ը: Ելեկտրական ոյժը վաճառւելու էր կիլօւատ—ժամը 4 ոսկի կոպէկով,
իսկ արդիւնաբերական, գիւղատնտեսական եւ այլ տեխնիկական կարիքների
համար՝ 3 կ.: Պայմանագիրը կնքւելու էր 55 տարով: 30 տարի անցնելուց
յետոյ կառավարութիւնը իրաւունք պիտի ունենար գնելու ամբողջ ձեռնար-
կութիւնը՝ երկաթուղին ու ելեկտրակայանները: Այդ պարագային, կառա-
վարութիւնը պէտք է վճարէր մնացած տարիներին կոնցեսիոներների ստա-
նալիք օգուտի միջինը: Պայմանագիրը ստորագրելիս ընկերութիւնը պէտք
է մտցնէր Հայաստանի գանձարանը 3 միլիոն ոսկի բուրձի, որը պէտք է ա-

պահովէր մենաշնորհի բարեխիղճ իրագործումը: Բացի այդ, ընկերութիւնը դնելու էր կէս միլիոն ոսկի բուրձի գրաւ. պայմանագրի կէտերի լուրջ խախտման դէպքում զրկւելու էր գրաւից:

Այս պայմանագիրը, հաղորդակցութեան նախարարութեան առաջարկութեամբ քննեց Հայաստանի Տեխնիկական Ընկերութեան նիստերում եւ, ընդհանուր առմամբ, արժանացաւ դրական գնահատութեան: Յետոյ, խորհրդակցութեան նիւթ դարձաւ հաղորդակցութեան, ելեմտական եւ արդարադատութեան նախարարութեանց ու պետական վերահսկողութեան ներկայացուցիչների եւ մի շարք մասնագէտների խառն նիստերում, որից յետոյ, յունիս 29-ին, հաղորդակցութեան նախարարը նախագիծը ներկայացրեց նախարարների խորհրդին ի հաստատութիւն: Բաթում—Կարս երկաթուղագծի մասին կային եւ օտար առաջարկութիւններ. կառավարութիւնը գերադասում էր հայկական դրամագլուխը: Բացի այդ, նա կամենում էր, որ բաժնեթղթերի կարեւոր մէկ մասը տրւի պետութեան, որով վերջինս դառնալու էր երկաթուղու սեփականատէրերից մէկը:

Հայաստանի ժողովրդական տնտեսութեան մէջ աչքառու դեր էր խաղում եւ Խնամ. Նախ. Աշխատանքի Բաժանմունքը, որ ամբողջ երկիրը պատել էր արհեստանոցների, գործարանների եւ աշխատանոցների ցանցով: Առ 1 օգ. Բաժանմունքը ունէր հետեւեալ ձեռնարկութիւնները. Երեւանում՝ ջուլհականոց (կտաւ), վերանորոգումների բաժին, կարուծելի արհեստանոց, փականագործարան, ատաղձագործարան. Սարղլամիշում՝ տախտակի սղոցարան, ջուլհականոց (կտաւ), ատաղձագործարան, փայտի չոր թորման, որ պատրաստում էր սեւ ձիւթ, ածուխ, սոսինձ եւայլն. Ալեքսանդրապոլում՝ ջուլհականոց (բրդեղէն), 2րդ ջուլհականոց (կտաւ, գուլպայ): Կարսում՝ ջուլհականոց (բրդեղէն), կաշեգործարան. Էջմիածնում՝ կօշկակարանոց, ջուլհականոց (կտաւ), Դիլիջանում՝ ջուլհականոց (բրդեղէն), շինածանիւթերի արհեստանոց, կահկարասիքի արհեստանոց. Նոր-Բայազէտում՝ կօշկակարանոց, ջուլհականոց (բրդեղէն). մանարան Բաշ-Աբարանում, ջուլհականոց (բրդեղէն) Չալալ-Օղլիում, կօշկակարանոց Ղամարլուում, մանարան Սարղարապատում, բրուտանոց Իւլայում եւայլն: Կտաւի, մահուդի, կօշկեղէնի մի ահագին մասը երկրում հողացում էր այս արհեստանոցներից. որանոցների եւ բանակի սպիտակեղէնը, վրայի հագուստը կարւում էին հայկական կտորներից: Լուրջ յաջողութիւն ունէին, յատկապէս, կաշեգործարանները. Բաժանմունքը ձեռնարկել էր երկու մեծ գործարանների շինութեան գիտութեան վերջին յարմարութիւններով: Բաժանմունքի ղեկավարն էր Ակունեանը:

Պետական կարեւոր գործօն էր եւ մայիս 8-ին հաստատւած «Գլխաւոր Ճարտարապետի Վարչութիւնը» խնամատարութեան նախարարութեան կից՝ ակադ. Ալ. Թամանեանի ղեկավարութեան տակ: Այս հիմնարկութիւնը լինելու էր Հայաստանի վերաշինութեան կենտրոնական աղդակը: Ա. Թամանեանի հմուտ եւ անձնէր ղեկավարութեան տակ մի շարք մասնագէտներ*) կա-

*) Սրանց շարքին էր երիտասարդ երկրաբան Այվազեանը, որ Հայաստանի շինւածա-
փառքի լաւագոյն մասնագէտներից մէկն էր եւ որ այնպէս անժամանակ մեռաւ 1926-ի
շրջանին:

տարում էին նախապատրաստական աշխատանքներ. ուսումնասիրում էին Հայաստանի շինածանիւթերը, հաւաքում նախանիւթ, պատրաստում վերաշինական ծրագրեր ու յատակագծեր: Ակադ. Թամանեանը կազմել էր Երեւան քաղաքի բարեփոխած նոր յատակագիծը, *) պատրաստել էր տիպար դիւղերի, դպրոցների, հիւանդանոցների, ժողովրդական տների, պետական եւ հասարակական շէնքերի յատակագծեր, որոնք բոլորն էլ հիմքում ունէին հայկական ազգային ոճը: Վարչութիւնը սկսել էր կառուցանել Երեւանի մանրէաբանական հիմնարկութեան շէնքը, հիմնական վերանորոգութեան էր ենթարկել քաղաքային առաջին հիւանդանոցը, կազմակերպել էր գաջ այրելու գործարան, Անիի շրջանում ձեռնարկել էր յուշարձանների հաւաքման, ցուցակագրութեան եւ պահպանման գործին:

Նոյն խնամատարութեան նախարարութեան կից գործում էր եւ Գըլխաւոր Բժշկա—Առողջապահական վարչութիւնը խնամատարութեան նախարարի օգնական բժ. Յ. Տէր—Միքայէլեանի գլխաւորութեամբ: 1919 թ. սկըզբին Հայաստանում կար միայն 9 հիւանդանոց 300 մահճակալով: Նոյն տարւոյ վերջը արդէն գոյութիւն ունէր 30 հիւանդանոց 1,600 մահճակալով, 5 բժշկակայան, 5 բուժակի կայան: 1920 թ. դրանց վրա աւելացան մի շարք ուրիշ նոր հիւանդանոցներ ու կայաններ Երեւանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Ջալալ—Օղլիում եւայլն: Կային պետական դեղատներ, որտեղից դեղ էր տրւում չքաւորներին՝ ձրի, իսկ աշխատաւորներին 50% դեղ չով: Երեւանում կար կենտրոնական դեղապահեստ: Մալարիայի դէմ պայքարելու նպատակով Երեւանի, Իգդիրի, Էջմիածնի, Հրազդանի, Ղամարլուի շրջաններում գործում էին բժշկական Թուղթիկ խմբեր եւ այցելու հիւանդանոցներ: Սկսել էին ջրանցքային աշխատանքներ Ղամարլուի ճահճների չորացման համար: Երեւանում կազմել էր յատուկ մի մարմին — «Տրոպիկ Հիւանդութիւնների Յանձնաժողովը» — որ ունէր տրոպիկական հիւանդանոց, կազմակերպեց «տրոպիկական ցուցահանդէս», հրատարակեց «Մալարիա» պարբերականը եւ նպատակ ունէր կուել մալարիայի դէմ: Յետագային այս «Յանձնաժողովը» վերածւեց Տրոպիկական Ինստիտուտի:

Տնտեսական տեսակէտից կարեւոր աշխատանք էր կատարւում եւ Գիւղատնտեսական ու Պետական Գոյքերի Նախարարութեան մէջ: 1920 թ.ի ամառը վերջացան Ս. Զաւալիշինի ջրային ընդարձակ հետազոտութիւնները: Եւ սկսեցին հանքային լայն հետազոտութիւններ նախարարութեան հանքային բաժնի պետ Ս. Թուրեանի ղեկավարութեամբ: Հրաւիրեցին մի շարք հեղինակաւոր մասնագէտներ՝ ինժ. Կարապետեանը, ինժ. Ն. Տէր—Միքայէլեանը, ինժ. Մ. Տէր—Դաւթեանը եւ ուրիշներ, որոնցից կազմւած յանձնախմբերը այցելեցին Կաղզւանի աղահանքներն ու Փենեաքի ածխահանքերը եւ բերին մշակւած ղեկուցումներ աղի եւ ածուխի արտադրութեան եւ ածխացման մասին: Աղն էլ, ածուխն էլ շահագործւում էին կառավարութեան միջոցներով: Բացի այդ, ինժ. Կարապետեանը գիտական—հետախուզական

*) Այս յատակագիծը, Թաւրիզում կատարւած որոշ լրացումներով, յետագային ընդունեց եւ գործադրութեան դրեց:

ճամբորդութիւն կատարեց Շիրակում, Նոր-Բայազէտում եւ Սեւանի լճի շուրջը: Մասնաւոր ուսումնասիրութեան ենթարկւեցին ցեմէնտի, չեչաքարի, հանքային ներկերի վայրերը: Պիտի հետազօտւէին նաեւ Սուրմալուի ոսկետեղերը, Կաղզւանի գոռնիւր, Շարուր-Դարալաղեագի արծաթա-արձնային հանքերը, տորֆի շրջանները, մի շարք շինարարական քարեր եւայլն: Յաջորդող պատերազմական գործողութիւնները արգելք եղան ծրագրի մի մասի իրագործման: Այդ գործողութիւններին նաեւ զոհ գնացին ինժ. Լ. Խատիսեանը, ինժ. Մելիք-Այվազեանը եւ տեխնիկ Միքայէլեանը, որոնք զրադւած էին ածուխի արտադրութեամբ: Հանքերն արդէն տալիս էին օրական 5—6000 փութ ածուխ, որը Կարս—Մերզենեկ ձիաքարշով փոխադրւում էր Կարս՝ երկաթուղային կարիքների համար եւ մասամբ մեղմացնում վառելիքի սովը: Ազրբէջանը նաեւ չէր տալիս, եւ կառավարութիւնը դերմարդկային ճիգ էր գործ դնում երկաթուղիները կենդանի պահելու համար:

Ամառը Լեռնային Բաթինը ձեռնարկեց հանքային հին օրէնքների փոփոխութեան եւ նոր օրէնքների հիմքը կազմում էր հողերի պետականացման ընդհանուր սկզբունքը: Ըստ նոր օրէնսդրութեան գետնի տակ գտնւող բոլոր հարստութիւնները համարւում էին պետական սեփականութիւն. մասնաւոր սեփականատէրերը իրաւունք ունէին օգտուելու միայն գետնի երեսից: Նախկին իշխանութեան օրով կնքւած բոլոր պայմանագրութիւնները, 6 ամսայ ընթացքում, կորցնում էին իրենց արժէքը: Այդ անձանց իրաւունք էր տրւում կնքել նոր պայմանագրութիւններ:

Լեռնարդիւնաբերութիւնը զարգացնելու նպատակով կազմակերպւում էր յատուկ ընդունարան Լեռնային բաժնի կողմից՝ հանքավայրեր գտնողների համար: Հանք գտնողներին պիտի տրւէր վարձատրութիւն հետեւեալ հաշւով. ոսկի եւ թանկագին քար գտնողներին՝ 1000—5000 ռուբլի ոսկով. արծաթի, կլայեկի, նիկելի, ցինկի, արճիճի, բիսմութի համար՝ 500—1000 ռ., ուրիշ հանքերի համար՝ 100—500 ռ., նաւթի, քարածուխի համար՝ 300—3000 ռ. եւայլն: Օրինագիծը մտցւեց նախարարական խորհուրդ եւ ընդունւեց հիմնական գծերով:

Լեռնային բաժնին կից հիմնւելու էր Հանքային Խորհուրդ նախարարի նախագահութեան տակ: Սեպտեմբերին կազմւեց Հանքային Տեխնիկական Յանձնաժողով՝ բաղկացած Լեռնային բաժնի վարիչ ինժ. Ս. Թուրեանից, օգնական ինժ. Ա. Տէր-Գրիգորեանից, ինժ. Մ. Տէր-Դաւթեանից, ինժ. Ն. Տէր-Միքայէլեանից եւ մէկ շրջանային ինժեներից: Յանձնաժողովի նպատակն էր հանքային եւ արդիւնաբերական ուսումնասիրութիւններ կատարել երկրում: Նոյեմբերին ծրագրւում էր հրաւիրել Լեռնա-արդիւնաբերողների խորհրդակցութիւն, ապա՝ համագումար եւայլն:

Հասունացած եւ կարեւոր գործ էր նաեւ Հողային Յատուկ կոմիտէների կազմութիւնը հողային հարցի արագ լուծման համար: Կոմիտէները պիտի արձանագրէին եւ, սահմանւած չափով, գիւղացիութեան պիտի բաշխէին մասնատիրական, եկեղեցական-վանական եւ լքեալ հողերը, ինչպէս նաեւ պիտի լուծէին գիւղացիների եւ գիւղերի միջեւ եղած հողային վէճերը: Երե-

ւանի գաւառի հողային յատուկ կոմիտէն — նախագահ՝ Ե. Սարգսեան, անդամներ Լ. Զոհրաբեան եւ հողաչափ Յակոբ Ղանեան — մինչեւ օգոստոսի սկիզբը վերջացրեց աշխատանքները Մաղկաձորի շրջանում, ուր պետականացրեց թրքական 12 լքած գիւղերի 16,234 դեա. հողերը: Պղնձահանք (Միսխանկա) դեռի աջ ափի մացառապատ հողերը միացւեցին անտառին՝ ապահովելու համար վերջինիս անվտանգ աճումը: Անտառին միացւեց ընդամենը 11,233 դեա.: Մնացած 5000 դեսեատինը բաժանւեց սակաւահող Ալափարս, Գումիշ եւ Օղանլար գիւղերի միջեւ: Մաքրավանք, Բաբաքչի եւ Ֆարուխ խիստ սակաւահող գիւղերը որոշեց տեղափոխել ուրիշ տեղ՝ լքեալ հողառատ գիւղերը: Լուծեց նաեւ մի շարք միջգիւղեան եւ գիւղմիջեան հողային վիճելի հարցեր եւ հաշտեցրեց հողային վէճերով պառակտւած գիւղացիներին: Մաղկաձորից յետոյ մարմինը անցաւ Կոտայքի շրջանը:

Էջմիածնի հողային կոմիտէն — նախագահ՝ Յ. Արիստակէսեան, անդամներ՝ Մկ. Ստեփանեան եւ Աւ. Պօղոսեան — գործի սկսեց յուլ. 19-ին եւ աւարտեց համարեա ամբողջ գաւառի աշխատանքները, բացի Սարգարապատի շրջանից: Կոմիտէն առանձնապէս ուշադրութիւն դարձրեց հողագործիկ Ապարանի վրա, ուր հողը բաւական էր հագիւ 10—12,000 հոգու, մինչդեռ ապրում էր 25,000 մարդ: Կոմիտէն որոշեց Ապարանի գիւղացիութեան կէսը տեղափոխել Կարսի նահանգը, որի կլիման նման է Ապարանի կլիմային եւ ուր կային բաւական թւով լքեալ գիւղեր, մանաւանդ յոյների հեռանալուց յետոյ: Տեղափոխուող գիւղերի հողերը բաժանւելու էին մնացող գիւղերին: Փոխադրւելու ենթակայ գիւղերը տւել էին իրենց համաձայնութիւնը: Աշտարակի շրջանի Բաբաքչի, Քիրաճու, Եաթաղու եւ Քեալաջեանդ լքեալ գիւղերի հողերը կոմիտէն տւեց մօտակայ գիւղերին՝ պայմանով, որ Բաբաքչի եւ Քիրաճու գիւղերում Ապարանի Նորաչէն, Սաչու եւ Ղարաբուլաղ գիւղերի հողագործիկ գիւղացիները հիմնեն նոր գիւղ: Արագածի եւ մօտակայ լքեալ արօտատեղիները տրւեցին հարեւան գիւղերին: Լուծեց եւ Եղւարդի շրջանի լքեալ գիւղերի հարցը:

Նոր-Բայազետի հողային յատուկ կոմիտէի կազմն էր՝ Մեր. Օղանեան՝ նախագահ, Միք. Տէր-Գէորգեան եւ Ե. Նազարեան՝ անդամներ: Կոմիտէն յաջորդարար այցելեց գաւառի բոլոր գիւղերը, տեղն ու տեղը ծանօթացաւ հողային յարաբերութիւնների վիճակին: Որոշեց գիւղացիութեան մի մասը փոխադրել ուրիշ տեղ եւ հողագործիկ գիւղացիութեան բաժանել լճի հարաւարեւմտեան կողմը՝ Ելենովկայի եւ Նոր-Բայազետի միջեւ գտնուող Էֆենդի-քեանդ, Հաջի-Մուխան, Աղդիրիւր եւ այլ լքեալ գիւղերի հողերը, ինչպէս նաեւ Այրիջայի հարուստ արօտավայրերը եւ լճի հիւսիսային ափի լքեալ գիւղերի հողերը: Այս վերջին շրջանում հայ բնակչութիւն տեղաւորելը ունէր եւ ռազմական-քաղաքական նշանակութիւն: Ելենովկայի եւ մի շարք ուրիշ հողեր մացւեցին պետական Փոնդի մէջ:

Միւս գաւառներում հողային յատուկ կոմիտէները մասամբ կազմւած էին, բայց դեռ գործի չէին անցած. որոշ գաւառներում էլ չէին կազմւած: Հողային յատուկ կոմիտէների գործունէութիւնը ղեկավարում էր ինքը՝ գիւ-

դատնետեսական նախարարը պետական գոյքերի բաժնի վարիչ Պ. Կանդուրա-
լեանի գործակցութեամբ:

Գիւղատնտեսական նախարարութեան գործունէութիւնից յիշենք եւ
պետական կաթնատնտեսական օրինակելի ագարակի եւ պանիր-իւղ գործա-
րանի կազմակերպումը Կարսի շրջանի Պետրովկա գիւղում: Գործի ղեկավա-
րութիւնը յանձնւած էր փորձաւոր կաթնատնտես Դիլանեանին: Ագարակի հա-
մար ձեռք էին բերւած 300 ընտիր կովեր եւ անհրաժեշտ շէնքերն ու գոր-
ծիքները: Պատերազմը խանգարեց սկսւած գործը:

Պատերազմը թոյլ չտւեց աւարտել եւ էջմիածնի առւի կառուցումը: Այդ
նպատակով 23 միլիոն ռուբլու վարկ էր բացւած եւ աշխատանքներն արդէն
սկսւած էին: Էջմիածնի առւի աւարտումը վիճակեց խորհրդային իշխանու-
թեան: Նոյն իշխանութիւնը գլուխ բերեց եւ Շիրակի առւի շինութիւնը, որ
նոյնպէս ծրագրւած ու ձեռնարկւած էր Հանրապետութեան օրով:

Ձի կարելի լռութեամբ անցնել եւ Հայաստանի կօօպերացիայի վրայից,
որ զարգանում էր արտակարգ թափով: Յուլ. 1ը Հայաստանի կօօպերացիայի
օրն էր, որ տօնեց չքեղ հանդիսաւորութեամբ: Այդ օր, Հայկօօպը — Հա-
յաստանի կօօպերատիւների Միութիւնը — իր մէջ պարփակում էր 350 կօ-
պերատիւ ընկերութիւններ: Հայաստանի կօօպերացիան ունէր 95,000 անդամ:
Եթէ հաշւենք, որ իւրաքանչիւր անդամի ընտանիքը, միջին թւով, բաղկացած
էր 4 հոգուց, ապա՝ Հայկօօպը պարենաւորում էր մօտ 400,000 մարդ: 1919
թւի ընթացքում Հայկօօպը կառավարութիւնից ստացել էր փոխառութիւն 5
միլիոն ռուբլի, բայց հասարակութեան մատակարարել էր 15,844,191 ռուբլու
մթերք եւ ապրանք: 1920-ին կառավարութիւնը տւեց՝ վարկ ու փոխառու-
թիւն, 30 միլիոն ռուբլի: Կառավարութեան աջակցութեամբ տնտեսական մի
առաքելութիւն ուղարկեց Խտակիա, որտեղից բերւեց խոշոր քանակութեամբ
հագուստեղէն եւ այլ կարգի ապրանքներ:

Աչքի առաջ ունենալով Հայկօօպի կարեւոր տնտեսական դերը երկրում՝
կառավարութիւնը որոշեց բաց թողնել նրան, իբրեւ փոխառութիւն, եւս 250
միլիոն ռուբլի, մէկ տարի ժամանակով եւ տարեկան 6 տոկոսով: Այդ դրամով
կատարւելու էին գնումներ ներքին շուկայում, գնւելու էին հում նիւթեր ար-
տասահմանի հետ ապրանքափոխութիւն անելու համար եւ զարգացւելու էին
արդիւնաբերական ձեռնարկները:

Հայկօօպի պաշտօնաթերթ «Հայաստանի կօօպերացիա» երկշաբաթ-
թերթը Ս. Վրացեանի, ապա Դ. Անանուանի խմբագրութեամբ, ունէր եւ լուրջ
գրական-հասարակական բաժին:

Առ 1 յուլիս Հայաստանի վարկային կօօպերատիւների Միութիւնը —
Հայվարկը, ունէր 23 անդամ ընկերութիւններ. 12,121 անդամով, 530,640 ռ.
դրամագլխով. ընդունւած աւանդը հասնում էր 1,142,812 ռ.: Փոխառութիւն
էին կնքել 103,175 ռ. եւ անդամներին մինչեւ յունիս 1 փոխատուութիւն արել
815,350 ռ.: Յիշեալ 23 ընկերութիւններից 10 հին գործող ընկերութիւններ
էին, 11 վերաբացւած, իսկ 2 նոր հիմնւած: Այդ 23 ընկերութիւններին Հայ-
վարկը 10,900,000 ռ. վարկ էր բաց արել, որից առ 1 յուլիս օգտւել էին 7 ըն-
կերութիւնները՝ 1,500,000 ռուբլու: Կառավարութիւնը Հայվարկին տրամա-

դրել էր 40 միլիոն ռուբլու վարկ: Հայվարկն ընդունում էր առանց սահմանափակման զանազան աւանդներ եւ ընթացիկ հաշիւներ ու անարգել վճարում էր ինչ գումար եւ պահանջէր: Իր անդամ-ընկերութիւնների համար Հայվարկը տպագրել էր կանոնադրութիւն, մատեաններ, պատրաստել բլանկներ ու դիւանական պիտոյքներ եւայլն:

Նոյն եռանդն ու կենդանութիւնը տեսնում ենք եւ կեանքի միւս ասպարէզներում: Ապրիլ 20-ի նիստում կառավարութիւնը որոշել էր կազմել միջվարչական յանձնաժողով՝ արագացնելու համար կառավարական մի շարք գործառնութիւնների փոխանցումը գաւառական ինքնավարութիւններին: Յանձնաժողովի նախագահ էր նշանակւել ներքին գործոց նախարարութեան տեղական ինքնավարութիւնների եւ քաղաքային բաժնի վարիչ Հ. Մելքումեանը, անդամներ դիւղատնտեսական նախարարութիւնից՝ Ստ. Կամսարականը, աշխատանքի՝ Վ. Բարայեանը, խնամատարութեան՝ Ռ. Քաջբերունին, հանրային կրթութեան՝ Պ. Սոտնիկեանը, արդարադատութեան՝ Յ. Ամիրխանեանը, հաղորդակցութեան՝ ինժ. Մելիք-Շահնազարեանը, ելեւտական՝ Պ. Զաքարեանը, Երեւանի գաւառային ինքնավարութեան նախագահ Յ. Թադէոսեանը: Միջվարչական յանձնաժողովը մի շարք նիստերում մշակել էր այն պայմանները, որոնց հիման վրա գաւառային ինքնավարութիւններին պիտի փոխանցէին կառավարական մի շարք իրաւունքներ ու հիմնարկութիւններ:

Մինչեւ յունիս 1 արդէն պետական բոլոր տարրական դպրոցները, բոլոր հիւանդանոցներն ու բժշկական կայանները, դիւղատնտեսական տեղական պահեստները, սերմանման մարմիններն ու դիւղատնտեսական կայանները, միլիցիան եւայլն փոխանցւած էին գաւառական ինքնավարութիւններին, որոնք հետզհետէ կարեւոր տեղ էին գրաւում պետութեան կեանքում: Մասնաւորապէս յաջող գործունէութիւն էին ցոյց տալիս Երեւանի եւ Էջմիածնի գաւառական ինքնավարութիւնները:

Արդարադատութիւնը զարգանում էր անկանոն պայմաններում: Սովորական դատարանները չէին վերացւած, բայց դատերի մեծ մասը տեսնւում էր արտակարգ դատարանների միջոցով: Մայիս 14-ից մինչեւ սեպտեմբերի սկիզբը Հայաստանում 234 քաղաքական բանտարկութիւններ էին կատարւել, որոնցից 120 հոգի ազատ էին արձակւել, 3 հոգի դատապարտւել մահապատժի եւ բանտերում մնում էին՝ 15 հոգի բանտարկութեան դատապարտւած, 50՝ քննութեան տակ, 61 տեղափոխւած զանազան բանտեր եւ 5՝ արտաքսւած Հայաստանից: Արտակարգ դատարանները ոմանք շփոթում են «չէկա»-յի հետ, որ բոլորովին սխալ է: Արտ. դատարանը զուտ դատաստանական տեան էր, միայն պարզացւած գործավարութեամբ եւ մահապատժի իրաւունքով: Նրա դերն էր արագ դատավարութեամբ պայքարել պետական դաւաճանութեան եւ չարաչափութեան դէմ: Երեւանի արտ. դատարանի կազմն էր — նախագահ՝ բժ. Յ. Տէր-Դաւթեան, անդամներ՝ Ա. Արեղեան եւ բժ. Յ. Մելիքեան, դատախազ՝ Խ. Թիւթիւնճեան: Մինչեւ յուլ. 15 Երեւանի արտակարգ դատարանը 41 հոգի արտաքսեց Հանրապետութեան սահմաններից: Ալեքսանդրապոլի արտակարգ դատարանի նախագահն էր Գ. Վարչա-

մեանը, դատախազ՝ բժ. Բ. Բաղդասարեանը: Արտակարգ դատարաններ կազմակերպվեցին եւ կարսում, Դիլիջանում, Նոր-Բայազետում: Բոլշեւիկները անհեթեթ լուրեր էին տարածում նրանց մասին: Յուլ. 6-ին Մոսկւայի ռազիօն հեռագրում էր «ամենքին, ամենքին, ամենքին», որ Երեւանի արտակարգ դատարանում դատւած են 22 կոմունիստներ, որոնցից 2 հոգի դատապարտւած է մահւան, 4 հոգի՝ ցմահ տաժանակիր աշխատանքների եւ որ, իբր թէ, դատավարութեան օրը տպարանական, երկաթուղային եւ այլ ձեռնարկութեանց բանւորները բողոքի դրոժադուլ են արել: Մոսկւայի մի ուրիշ ռազիօ հաղորդում էր, որ կարսի շրջանում զնդակահարւած են 100ից աւելի կոմունիստներ: Աւելորդ է ասել, որ երկուսն էլ շինծու էին:

Արտակարգ պայմաններում արդարադատութեան նախարարութիւնը զբաղւում էր երկրի դատաստանական գործի կարգաւորումով: Նախարարութեան կից գործում էր մասնագէտների մի յանձնաժողով օրէնքների հայացման, նոր օրէնքների մշակման, դատաստանական բառակազմ ու բառարան խմբագրելու համար: Օգոստոս ամսին Հայաստանի ամբողջ դատաստանական գործը արդէն՝ վերից վար՝ ազգայնացւած էր: Օգոստոս 18-ին հանդիսաւոր կերպով բացւեց կարսի Շրջանային Դատարանը՝ Հ. Մելքումեանի նախագահութեամբ եւ կայեալեանի դատախազութեամբ, որով Հայաստանը ունենում էր երեք շրջանային դատարաններ — Երեւանի, Շիրակի եւ կարսի:

Կրթական գործը առանձնապէս խոստմնալից ապագայ էր ցոյց տալիս: Որոշւել էր 1920—21 ուս. տարում բանալ 1500 տարրական դպրոց, հիմնական բարեփոխութեան ենթարկել միջնակարգ կրթութիւնը, բանալ մի շարք մասնագիտական կրթարաններ: «Թիւրքահայ», «Ռուսահայ» դպրոցների դրութիւնը ջնջւած էր: Յունիս 21-ին կառավարութիւնը վճռեց Երեւան փոխադրել համալսարանը, յատկացնել նրան նախկին Ուսուցչական Սեմինարիայի շէնքը, մշակել համալսարանի կանոնադրութիւնը, հրաւիրել նոր ուսուցչապետներ եւ այլն: Այդ նպատակով կազմւեց մի յանձնախումբ վարչապետից, հանրային կրթութեան ու խնամատարութեան նախարարներից եւ ակադ. Ա. Թամանեանից: Համալսարանը պիտի բացւէր հոկտ. 16-ին, 4 բաժիններով՝ պատմա-լեզւաբանական, իրաւաբանական, բնագիտական եւ ֆիզիք-մաթեմատիկական: Յաջորդ տարւանից պիտի բացւէր եւ բժշկական բաժինը: Մինչեւ հոկտ. 1 արձանագրւել էին 632 երկսեռ ուսանողներ, որոնցից 403 հոգին կամենում էին մտնել բնագիտական բաժինը, շատերը գիւղատնտեսական մասը:

Երեւանում բացւելու էր պետական երաժշտանոց, որի համար տեսուչ էր հրաւիրւում Մոսկւայի երաժշտանոցի նախկին տեսուչ, յայտնի երաժշտագէտ Իպոլիտով-Իվանովը, իսկ դասատուներ՝ ազատ արւեստագէտ Բարխուդարեանը, նշանաւոր երաժշտագէտ Ալ. Սպենդիարեանը, Ռ. Մելիքեանը եւ ուրիշներ:

Պետական թատրոնի կազմակերպման համար, Պոլսում վախճանւած գերասան Սեւումեանի առաջարկով, մտածւում էր հրաւիրել Մոսկւայի Գե-

Ա. Ա. ԲԱԲԱՅԱՆ

ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂԵԱՆ
(Համալսարանի դասախոս)

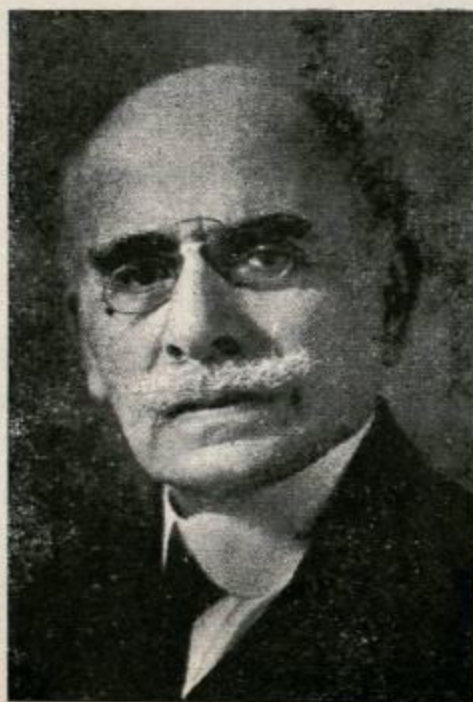
Յ. ՄԱՆԱՆԳԵԱՆ
(Համալսարանի դ. ի. կան)

Ե. ՖՐԱՆԳԵԱՆ
(Համալսարանի դասախոս)

ԴԵՐԱՍԱՆ ՍԵՒՈՒՄԵԱՆ

ՆԱՐԻՉ ԱՐՇԱԿ ՖԵԹՎԱՅԵԱՆ

դարևստական թատրոնի հիմնադիրներից՝ հռչակաւոր ռեժիսոր Գ. Բուր-
ջաւեանին եւ հայ բեմի առաջնակարգ ուժերին: 1920 թ. ամառայ ընթաց-
քում դերասաններ Զարիֆեանը, Արեւեանը, Մայսուրեանը, ընտիր խմբով,
Երեւանում տւին մի երկար շարք ներկայացումների եւ ունեցան բացառիկ
յաջողութիւն:

Սեպտեմբերին Ալեքսանդրապոլում բացւելու էր ժողովրդական գե-
ղարեստի ուսումնարան, որի նպատակն էր լինելու արտայայտել ժողովրդ-
ական ստեղծագործութեան արժէքները՝ գորգագործութիւնը, ազնիւ մե-
տաղների մշակոյթը, պղնձի, քարի մշակման գործը, ձեռարեստի եւ նուրբ
գործածքների մշակման գործը եւ այլն: Դպրոցին կից լինելու էր տնայ-
նագործական կոմիտէի գեղարեստական-արդիւնաբերական թանգարանը,
որի համար խնամ. նախարարութեան աշխատանքի բաժինը արդէն ձեռք էր
բերել 100-ից աւելի ընտիր գորգեր, կապերտներ եւ ուրիշ գործածքներ:
Դպրոցի կազմակերպումը յանձնւած էր խնամ. նախարարութեան աշխա-
տանքի բաժնի վարիչ Ակունեանին:

Սեպտ. 27-ին Ալեքսանդրապոլում, մեծ հանդիսաւորութեամբ, բաց-
ւեց հաղորդակցութեան նախարարութեան տեխնիկական միջնակարգ դպրոցը
ինժ. Շերմադանեանի տեսչութեամբ: Մի ամիս յետոյ, հոկտ. 25-ին, Երե-
ւանում պիտի բացւէր երկրորդ տեխնիկական դպրոցը:

Կարսում բացւելու էր Ռազմական Գիմնազը: Էջմիածնում վերաբաց-
ւելու էր ճեմարանը: Երեւանում բացւելու էր միջնակարգ բժշկական վար-
ժարան, Ուսուցչական Սեմինար եւ այլն: Բացի այդ, Երեւանում եւ ուրիշ
քաղաքներում կային բազմաթիւ մասնագիտական դպրոցներ ու դասընթաց-
ներ, ինչպէս սղագրութեան, կար ու ձեւի, գորգագործութեան, զինւորա-
կան, հաշւապահական, բժշկական, երկաթուղային, մանկավարժական,
երկրաչափական, հայերէն եւ օտար լեզուների, սկաուտական եւ այլն:

Գործում էին եւ այլազան ընկերութիւններ ու միութիւններ. Հայաս-
տանի Գրական Ընկերութիւնը, Հայաստանի Մարմնամարզական Ընդհանուր
Միութիւնը, Հայաստանի Տեխնիկական, Իրաւաբանական, Բժշկական, Ու-
սուցչական, Ուսանողական Միութիւնները, Հրատարակչական Ընկերութիւ-
նը, Զօրա-Տնտեսական Ընկերութիւնը, Հայաստանի Շախմատիստների Ըն-
կերութիւնը, «Դիւցազն» մարզական ակումբը Երեւանում, Երիտասարդ
գրագէտների «Պանդոկ» խումբը, Երեւանի Հայուհեաց Միութիւնը, Հայաս-
տանի «Մանկապարտէզ» Ընկերութիւնը, Վասպուրականի Կանանց Միութիւ-
նը, «Ռոստոմ» գրադարանը, 20-ի չափ հայրենակցական ընկերութիւններ
եւ այլն:

Հանրային կրթութեան եւ արեստի նախարարութեան կից ստեղծւեց
Հայաստանի Հնութեանց Պահպանութեան Կոմիտէ, որի նպատակն էր պա-
հել Հայաստանի հնութիւնները, թոյլ չտալ, որ փչանան մարդկանց ձեռքով
կամ բնական պատահարներից ու ժամանակի ազդեցութիւնից, փլչելու են-
թակայ չէնքերին հասցնել ճարտարապետական օգնութիւն, ոչնչացման դա-
տապարտուած հնութիւնները նկարել, քանդակել եւ այլն: Կոմիտէին էր

վերապահւած նաեւ հսկողութիւնը պեղումների վրա կամ անմիջապէս պեղումներ կատարելը:

Հնութեանց Պահպանութեան Կոմիտէի կազմն էր. պրոֆեսորներ Գարեգին եպ. Յովսէփեան, ակադ. Ա. Թամանեան, Աշխարհբէգ Մելիք-Քալանթարեան: Կոմիտէի հետաքրքրութեան ու զբաղումի առաջին առարկան եղան Անիի աւերակները: Ծարտարապետ Թ. Թորոմանեանի ղեկուցման հիման վրա գիւղատնտեսութեան նախարարութիւնը որոշեց Հնութեանց Պահպանութեան Կոմիտէին յատկացնել լքեալ Անիի գիւղի հողերը, տրամադրեց սերմացու, եւ այդ գիւղը դարձաւ Անիի հնութիւնների պահպանութեան կենտրոն: Ծարտ. Թորոմանեանը հաստատեց այնտեղ:

1920 թ. յուլիսին, Կոմիտէն կազմակերպեց դիտական մեծ արշաւանք, որին մասնակցեցին ճարտարապետներ Թորոմանեանն ու Տէր-Միքայէլեանը, հայ արւեստին քաջածանօթ ուսն ճարտարապետ Գալկինը, նկարիչ Նզիշ Թադէոսեանը իր աշակերտներ Մկ. Մարգարեանի եւ Ստ. Թարխարարեանի հետ, նկարիչ Տեղոյեան ամուսինները, «Գեղարւեստ»-ի խմբագիր Գ. Լեւոնեանը, լուսանկարիչ Վաղ. Յակոբեանը եւ ուրիշներ: Արշաւախմբին մասնակցում էին եւ Կոմիտէի անդամներ Գարեգին եպ.-ը եւ Մելիք-Քալանթարեանը:

Արշաւախումբը իր աշխատանքների կենտրոնը ընդունեց Անին, որտեղից աստիճանաբար պիտի տարածւէր դէպի Կարս, Ալեքսանդրապոլ եւ Արարատեան դաշտ: Այսպիսով, ամբողջ երկիրը հետազոտելուց յետոյ, պիտի կազմէր Հայաստանի հնագիտական քարտէսը: Հետազոտութիւնները կատարւում էին նախօրօք մշակւած ծրագրի համաձայն: Զուգընթացաբար հանում էին որմանկարներ, յատակագծեր, շէնքերի եւ արժէքաւոր տեղերի, խաչքարերի, արձանադրութիւն կրող քարերի ու շէնքերի, քանդակների, պատկերների նկարները: Հաւաքւած նիւթերը պիտի կենտրոնացւէին մալրաքաղաքի պետական թանգարանում, պիտի հիմնւէին տեղական թանգարաններ: Հնագիտական հետազոտութիւնների տեսակէտից երկիրը բաժանւել էր մի քանի շրջանների, որոնք հետզհետէ պիտի ուսումնասիրւէին:

Օգոստոսի կէսերին, Անիում, նախագահութեամբ ակ. Ա. Թամանեանի, տեղի ունեցաւ խորհրդակցութիւն Կոմիտէի եւ արշաւախմբի տեղ հասած անդամների՝ կատարելիք աշխատանքների մասին. մշակւեց հետազոտութիւնների գործադրական ծրագիրը, բաժանւեցին աշխատանքները եւ ամէն ոք անցաւ գործի: Մի խումբ՝ գլխաւորութեամբ Աշխարհբէգ Մելիք-Քալանթարեանի եւ մասնակցութեամբ ճարտ. Ա. Գալկինի, ճարտ. Լ. Յակոբեանի, լուսանկարիչ Վաղ. Յակոբեանի, ուսանողուհիներ Ս. Մելիք-Քալանթարեանի, Վարս. Յովհաննիսեանի ու Հեղ. Թառայեանի եւ Ե. Ամիրեանի, Գ. Յակոբեանի ու Մ. Պապայեանի մեկնեց Տիկոր, ուր աշխատեց մի ամիս, մինչեւ սեպտ. 18, պտտեց ծրագրւած շրջանը — Անի—Արջու—Առին—Ալաման—Տիկոր—Խճկոնք (Բէշ—Քիլիսա)—Ագարակ—Ջալալ—Մպնի—Նախճաւան—Բաղարան—Մրեն, որտեղից դուրս եկաւ Արագած կայարանը: Իր գիտական ճամբորդութեան ընթացքին խումբը հաւաքեց մեծ քանակու-

թեամբ նիւթեր, կատարեց յուշարձանների մանրամասն չափադրութիւն, քաջեց բազմաթիւ լուսանկարներ, հանեց քանդակների էստամպաժներ, գրտաւ մեծ թւով անյայտ արձանագրութիւններ: Բացի քրիստոնէական հնութիւններից, գլխաւորապէս Ծրդ եւ Դրդ դարերի, խումբը երեւան բերեց ընդարձակ ծաւալով եւ լաւ պահպանւած նախապատմական հնագոյն ժամանակների բնակութեանց եւ շինութեանց մնացորդներ: Միաժամանակ տեղերում ստեղծւեցին յատուկ մարմիններ՝ ապահովելու համար հնութիւնների պահպանութիւնը:

Անիում կատարւեցին եւ նկարչական աշխատանքներ՝ նկարիչներ թարխարարեանը եւ Մարգարեանը նկարեցին բազմաթիւ արժէքաւոր որման նկարներ:

Երկրորդ խումբը՝ առաջնորդութեամբ Գարեգին եպ.՝ի եւ մասնակցութեամբ ճարտ. Եղիազարեանի եւ քանդակագործ Պետրինի մեկնեց Երեւանից յուլ. 8-ին եւ վերադարձաւ 28-ին՝ ունենալով շատ յաջող աշխատանքներ:

Պատերազմը արդեւք եղաւ այս աշխատանքներին էլ:

Կառավարութեան հոգածութեան առարկայ էր եւ Սեւանայ լճի նաւարկութիւնը: Սեպտեմբերից սկսած լճի վրա սկսեց բանել առաջին շոգեմակոյկը: Մի քանի շաբաթ յետոյ սկսեց գործել «Աշոտ Երկաթ» «ռազմանաւը» մի արագահարւած թնդանօթով: Հիմք դրւեց մի աւելի մեծ շոգենաւի շինութեան: Սեպտ. 3-ին Շահթախից Երեւան բերւեց «Սեսորիցա Նիւշա» շոգենաւը, որ ուռաները տանում էին վան եւ թողել էին կէս ճանապարհին: Նաւը վերանւանւեց «Գեղանոյշ» եւ նոյնպէս պիտի փոխադրէր Սեւան: Ենթադրուում էր Սեւանի բոլոր եզերքները կապել նաւային հաղորդակցութեամբ եւ հետզհետէ զարգացնել նաւադնացութիւնը:

Սեւանի նաւադնացութեան ոգին էին Սորհրդարանի անդամ Տիգրան Ծամհուրը — «ծովակալ Սէյմուր» — եւ երիտասարդ ծովային սպայ Թումանեանը, որ այնպէս դաժանօրէն սպանւեց բոլշեւիկների ձեռքով՝ բոլորովին անմեղ տեղը: Հօր՝ պրոֆ. Թումանեանի հետ եկել էր Բեսարաբիայից: Հայրը վարում էր դրամների տպագրութեան գործը, ինքը, պատանի հոգումբողջ եռանդով, նւիրւել էր «հայկական նաւատորմիղի» ստեղծագործման: Քաղաքականութեամբ չէր հետաքրքրւում, բայց, Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ անմիջապէս, դարձաւ քաղաքական առաջին զոհը:

Յուլիսին կառավարութիւնը հաստատեց ակադ. Ա. Թումանեանի կազմած եւ նկարիչ Կոջոյեանի գծած Հայաստանի պետական զինանշանի (գերբի) նախագիծը: Զինանշանի կենտրոնում կար վահանաձեւ մի տարածութիւն՝ բաժանւած չորս մասի. իւրաքանչիւր մասում տեղաւորւած էր հին Հայաստանի չորս անկախ շրջաններից մէկի զինանշանը՝ Արտաշիսեան, Արշակունեաց, Բագրատունեաց, Ռուբինեանց: Մէջտեղը դրւած էին մեծ ու փոքր Մասիսները եւ նրանց վերեւ՝ Հ. Հ. տառերը: Վահանի աջ ու ձախ կողմերը բռնել էին մի արծիւ եւ մի առիւծ, իսկ ներքեւը՝ սուր, գրիչ, հասկեր եւ շղթայ:

Այս զինանշանը լուրջ առարկութիւններ առաջ բերեց թէ կառավարութեան մէջ եւ թէ դուրսը: Ոմանք դժգոհ էին, ընդհանրապէս, զինանշանի գաղափարից ու ոգուց. վերարտադրում էր հին, անցած դարերի աւատապետական գաղափարները, չէր համապատասխանում նոր Հայաստանի պարզ, ուսմկավար, յառաջադէմ ոգուն: Ուրիշներ գտնում էին շատ ծանր, անեղ, աշխարհակալական, միապետական ձգտումների արտայայտիչ: Կային մարդիկ էլ, որոնք նոյնիսկ պատմական ճշտութեան հակասող փաստեր էին գտնում զինանշանի մէջ, օրինակ, որ հայոց մէջ ընդունւած չի եղել երկ-

գլխեան արծիւը, որ Տիգրան Մեծի թագի վրայի թռչունները եղել են աղանիւններ եւ ոչ արծիւներ եւ այլն: Եւ, վերջապէս, զինանշանը չէր գոհացնում մարդկանց գեղասիրական ճաշակին. իր մէջ պարունակում էր շատ կենդանիներ. «կատարեալ գազանանոց» սրախօսում էին ոմանք:

Բայց եւ այնպէս, կառավարութիւնը հաստատեց ներկայացւած նախագիծը, որովհետեւ պատմական կամ գեղագիտական ուսումնասիրութիւններ անելու ժամանակ չկար: Հաստատեց ժամանակաւոր կերպով, մինչեւ Սահմանադիր ժողով, ինչպէս եւ պետական դրօշը, բնականաբար:

Յուլիս 5-ին հաստատեց Հայաստանի քաղաքացիութեան հետեւեալ օրէնքը.

«1. Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքացի է ճանաչւում ամէն մի նախկին ռուսա եւ տաճկահայատակ, որը սոյն օրէնքի հրատարակման ժամանակ ապրում է Միացեալ Հայաստանի սահմաններում:

«2. Միացեալ Հայաստանի սահմաններում ապրող նախկին ռուսա կամ տաճկահայատակներն իրաւունք ունեն սոյն օրէնքի հրատարակման օրից երեք ամսւայ ընթացքում, հրաժարւել Հայաստանի Հանրապետութեան հպատակութիւնն ընդունելուց, խնդիր ներկայացնելով տեղական հաշտարար դատաւորին:

«Մանօթութիւն. 1. Հայկական ծագում ունեցող զինապարտ տղամարդիկ կարող են հրաժարւել Հ. Հանրապետութեան հպատակութիւն

ընդունելուց միայն զինւորական ծառայութիւնը աւարտելուց եւ կամ նրանից ազատելուց յետոյ:

«3. Հպատակութիւն ընդունելուց հրաժարուող անձինք պարտաւոր են հեռանալ Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններից: Հեռանալու ժամանակամիջոցը, գոյքերի լիկւիդացիայի կարգը, ինչպէս նաեւ այդ անձանց Հայաստանի սահմաններում մնալու թոյլտուութեան կանոնները, կ'որոշւի յատուկ օրէնքով:

«4. Հայաստանի Հանրապետութեան հպատակ են ճանաչւում հայկական ծագում ունեցող այն անձինք, որոնք ծնւած են Միացեալ Հայաստանի տերիտորիայում, բայց այժմ ապրում են Հայաստանի սահմաններից դուրս:

«Մանօթութիւն. 1. Ներքին Գործերի նախարարի թոյլտուութեամբ Հայաստանի Հանրապետութեան հպատակութիւնը կարող են ընդունել նաեւ ոչ հայ ծագում ունեցող այն անձինք, որոնց ծնողները կամ իրենք ծնւել են կամ մշտապէս ապրած են եղել Միացեալ Հայաստանի սահմաններում, բայց սոյն օրէնքի հրատարակելու ժամանակ գտնւած են եղել Հայաստանի սահմաններից դուրս, եթէ այդպիսիները սոյն օրէնքի հրատարակումից հինգ տարւայ ընթացքում ներքին Գործերի նախարարութեան ներկայացնեն յայտարարութիւն իրենց հպատակ արձանագրւելու մասին:

«5. Բոլոր հայ ծագում ունեցող օտար պետութեանց հպատակները եւ կամ այդ պետութեանց քաղաքացիութիւն ձեռք բերողները իրաւունք ունեն իրենց եւ կամ իրենց ոչ չափազաս երեխաների անունից սոյն օրէնքի հրատարակումից հինգ տարւայ ընթացքում յայտարարելու իրենց Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքացիութիւն ընդունելու մասին՝ ներկայացնելով այս առթիւ համապատասխան յայտարարութիւն երկու պետութիւնների ձեռնհաս հաստատութեանց»:

Հպատակութեան հարցը երկար բանակցութիւնների նիւթ դարձաւ եւ հաջ-վրացական խորհրդաժողովում, որ 1920 թ. ամառն էլ շարունակեց: Վրացիները հակառակում էին, որ Վրաստանի հայ հին բնակիչները դառնան հայահպատակ: Նոյն խորհրդաժողովում նորից քննեց եւ չլուծեց սահմանների խնդիրը. այս անգամ վրացիները պահանջում էին Լոռին մինչեւ Սահահին, ամբողջ Ախալքալաքի գաւառը, Արդահան եւ Օլթի գաւառների որոշ մասերը: Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ կնքեց դատական համաձայնութիւն եւ 1919 թ. թրանզիտի օրէնքը լրացեց բացատրութեամբ, որով ռազմանիւթն էլ փոխադրւելու էր սովորական ապրանքների պայմանով: Մինչեւ այդ վրացիները արգելքներ էին յարուցանում եւ, օրինակ, Հայաստանի համար Ղրիմից «Ֆենիկս» նաւով եկած 3 միլիոն փամփուշտը բաց թողին միայն 30%ը ստանալուց յետոյ:

Օգոստ. 2 խորհրդարանի նիստում Հայաստանի ներքին շինարար աշխատանքը նիւթ դարձաւ վարչապետի ընդարձակ զեկուցման: Այդ նիստում, Սոց.-Յեղափ. Կուսակցութեան Հայաստանի կազմակերպութիւնը յայտա-

րարեց, որ ինքն այլեւս ճանաչում է Հայաստանի անկախութիւնը: Պատգամաւոր Ա. Խոնդկարեանը արաւ հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Մեր պատգամաւորութիւնը Եւրոպայում միշտ խօսում էր եւրոպական պետութիւնների մանդատի մասին, իսկ այսօր քաղաքական պայմաններն այնպէս են դասաւորւած, որ ժամանակ է յայտարարել, թէ մեր պետութիւնը պիտի ապրի ինքն իր ուժով: Այսօր, սակայն, ռուսական օրիէնտացիան նոյնպէս դործնական օգուտ չի տալիս մեր պետութեան՝ թէ Անդրկովկասում ստեղծւած դրութեամբ եւ թէ իր ներկայ իդէոլոգիայով: Եւ ես պարտք ունեմ յայտնելու այստեղ սոցիալիստ-յեղափոխական Փրակցիայի կողմից, որ մենք եկած ենք այն համոզման, որ Անդրկովկասի դեմոկրատիան պիտի ապրի ինքն իրեն անկախ: Իւրաքանչիւր ոյժ, որ դէմ կը գնայ այդ շահերին, կը դիտւի նոյնպէս թշնամի, եւ մենք դէմ պիտի գնանք նրան»:

Զգոյշ ու վարանոտ՝ հայ սոցիալիստ-յեղափոխականներն եւս գալիս էին կանգնելու Հայաստանի անկախութեան տեսակէտի վրա, եւ Խորհրդարանը բոլորն ծափերով ու բացականչութիւններով ողջունեց նրանց այդ քայլը: Այսպիսով, այսուհետեւ Հայաստանի բոլոր քաղաքական հոսանքները, բացի բուլշեւիկներից, կողմնակից էին անկախութեան:

Հայաստանի բնակիչներից ոչ պակաս խանդավառ Հայաստանի անկախութեամբ ոգեւորւում էին եւ Հայաստանից դուրս գտնւող հայերը, որոնցից շատերը բոլորն կերպով ձգտում էին տեղափոխւել Հայաստան: Կառավարութիւնը անհաշիւ համախօսականներ ու դիմումներ էր ստանում, պատգամաւորութիւններ ընդունում՝ Թուրքեստանից, Հիւսիսային Կովկասից, Դոնի շրջանից, Մոսկւայից, Սեւ ծովի եզերքներից, Բալկաններից, Միջագետքից, Պարսկաստանից, Հունգարիայից, անգամ Արժանթինից, որոնք խնդրում էին փութացնել ներգաղթը: Շատերը արտօնութեան էլ չէին սպասում. վերջացնում էին իրենց գործերը, ծախում-ծախծխում ունեցածը եւ շտապում Հայաստան: Շատերին յաջողեց հասնել, ոմանք մնացին ճանապարհին, շատ շատերն էլ իրենց տեղերում, մեկնելու պատրաստ վիճակի մէջ: Երեւանը հետզհետէ դառնում էր համահայկական քաղաք: Մի ճամբորդ հետեւեալ ձեւով էր նկարագրում իր առաջին տպաւորութիւնները Հայաստանի մայրաքաղաքից.

«Երբ մտնում էի Երեւանի ակումբը, տեսայ, որ իմ բոլոր ծանօթները Բագուից, Թիֆլիսից, Ռուսաստանից, բոլորը այնտեղ էին: Տէր Աստուած, ո՞վ չկար այնտեղ... Կազմւել էր մի հասարակութիւն, որի անդամները հէնց նոր եկած, իրար գլխի թափւած՝ ուզում էին ստեղծել նոր մայրաքաղաքի բնակչութիւն, նոր պետութեան քաղաքացիութիւն:

«Երազ է թւում այս բոլորը:

«Բայց սա իրականութիւն է: Հայաստանը կայ եւ պիտի լինի:

«Երեւան եկողը առաջին անգամ մի բան կը նկատէ, որ ոչ ոք պարապ չէ: Ամէն մարդ բանի է, ամէն ոք շտապում է հոգածու հապճեպով: Զգետեմ, Հայաստանի աւերմունքն է շատ եւ հայ ժողովուրդը ջանում է վերադարձնել, թէ՞ հարիւրաւոր տարիների խանգարիչ հանդամանքները վերա-

նալուց յետոյ հայր մի հանգիստ սրտով եկել է իր ազատ տունը եւ իրեն տւել է մի մոլութեան, որ յատուկ է հային. շինել, վերաշինել հէնց միայն, կարծես, շինելու համար...

«Ամբողջ ճամբան, որով եկայ Հայաստան եւ անցայ նրա մայրաքաղաքը, աւերի հետքեր էին եւ շինող ձեռքի արդիւնքներ: Երեւանի փողոցներում տեսնում ես այդ աշխատաւոր ժողովրդին: Արեւառ, խստադէմ, տրեխաւոր, կարկատնած, մտահոգ. դա հայ գիւղացին է — դործի է գնում... Այժմ հայ գիւղացին հաց եւ պաշար ունի՝ արիւն-քրտնքի գնով ձեռք բերած»^{*)}

Անկախութիւնը խօսք չէր այլեւս, այլ իրական փաստ, որ վաւերացւեց եւ միջազգային իրաւական ճանաչումով: Օգոստ. 10-ին ստորագրւեց Սեւրի դաշնագիրը: Հայաստանը դաշնագիր կողմ էր: Ստեղծւում էր Միացեալ Հայաստան: Հայի ներական երազը իրականութիւն էր դառնում:

Ա. Ահարոնեանը հետեւեալ ձեւով էր ներկայացնում «պատմական անցքի նկարագիրը», կառավարութեան ուղարկած զեկուցման մէջ^{**)}.

«Ճաշից յետոյ, ժամը 4-ին, երկու օթոմոբիլներով Փարիզից հասանք Սեւր: Ինձ ուղեկցում էին խորհրդականներ Ա. Էնֆիաշեանը, բժ. Յ. Նէվրուզը եւ 2 քարտուղարներ: Սեւրի յախճապակու յայտնի գեղարւեստական գործարանի գլխաւոր դահլիճը պատրաստւած էր Պաղատութեան Համաժողովին ընդունելու համար: Այդ դահլիճի ճակատի պատի տակ տեղ բռնեցին մեծ պետութեանց պատւիրակները. աջ ու ձախ պատերի տակ երկու թեւերով՝ փոքր դաշնակիցների տեղն էր: Հայաստանը իր տեղն ունէր ձախ թեւում, ռումէնների եւ չեխոսլովակների կողքին, ուր եւ ես տեղ բռնեցի, մինչդեռ մեր խորհրդականներն ու քարտուղարները տեղաւորւեցին պատւիրակների թիկնաթոռների յետեւում, յատուկ պատրաստւած աթոռների վրա: Իմ առջեւ, սեղանի վրա, դրւած էր փոքրիկ քարտ, որի վրա գրւած էր Plénipotentiaire d'Arménie.

«Ժամը 4-ից անց էր, երբ գրեթէ նստած էին բոլոր պետութիւնների ներկայացուցիչները, ներս մտաւ Համաժողովի նախագահ պ. Ա. Միլլըրան: Բացակայում էին միայն թիւրք պատւիրակները, որոնք սպասում էին վարի յարկում: Նախագահի նշանի վրա նրանց ներս բերին, եւ առաջնորդող սպասաւորը մուտքի առաջ կոչեց բարձրաձայն՝ «Messieurs les Plénipotentiaires de l'Empire Ottoman!»: Համաժողովը ոտքի կանգնեց ի նշան ողջոյնի: Կարմիր Ֆէսերը գլուխներին, երկար բետենգոտ հագած՝ ներս մտան երեք թիւրք պատւիրակները, գլխի թեթեւ շարժումով ողջունեցին Համաժողովը եւ իրենց տեղերը գրաւեցին, յոյներից վեր: Գրեթէ անմիջապէս յետոյ, ոտքի ելաւ պ. Ա. Միլլըրան եւ ասաց հետեւեալը.

«Պարոններ, ես յայտարարում եմ, որ այս դաշնագիրը, որ պիտի

^{*)} «Աշխատաւոր», 22 հոկտ. 1920.

^{**)} Հ. Հ. Պատւիրակութեան «Գործ» N° 101, Ահարոնեանի 19 օգ. համակը Հայաստանի արտ. գործոց նախարարին:

Օգոստոս 15-ին, դաշնագիրն ստորագրելու առթիւ, հանդիսաւոր մաղթանք կատարեց Փարիզի եկեղեցում եւ ճաշից յետոյ, ժամը 4-ին, տեղի ունեցաւ պաշտօնական ընդունելութիւն մեր Պատւիրակութեան շինութեան մէջ: Շատ մեծ բազմութիւն հաւաքեց տօնելու համար համազգային մեծ օրը՝ ճառեր ու բանաստեղծութիւններ արտասանեցին, հայրենասիրական երգեր երգեցին ի պատիւ Ազատ եւ Անկախ Միացեալ Հայաստանի:

Սերի դաշնագրի ստորագրութեան առթիւ ժողովներ ու հանդէսներ տեղի ունեցան եւ Հայաստանում, ուր նոյնպէս «ճառեր ու բանաստեղծութիւններ արտասանեցին» եւ «հայրենասիրական երգեր երգեցին», բայց այնտեղ չուտով պիտի երգէին եւ ուրիշ տեսակ երգեր: Այս նշաններն արդէն երեւում էին...

նութիւնից տարբերում են ցեղով, լեզուով կամ կրօնով:

Հայաստանը համաձայնում է, հաւասարապէս, մտցնել դաշնագրի մէջ գլխաւոր դաշնակից պետութիւնների հետ այն որոշումները, որ այդ պետութիւնները անհրաժեշտ կը գտնեն՝ պաշտպանելու համար թրանզիտի ազատութիւնը եւ արդար իրաւակարգը ուրիշ ազգերի առեւտրի համար:

ԲՈԼՇԵՒԻԿԵԱՆ ՄՈՒՐՃԻ ԵՒ

ԹԻՒՐԳԱԿԱՆ ՍԱԼԻ ՄԻՋԵՒ

ԳԼՈՒԽ Լ.

ՀԱՅ — ԲՈԼՇԵՎԻԿԵԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ինչպէս տեսանք, խորհրդայնացումից անմիջապէս վերջը, Ազրբէջանի Յեղկոմը վերջնագիր ուղարկեց Հայաստանի կառավարութեան՝ պահանջելով դատարկել Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը հայկական ուժերից: Դեռ պատասխան չառած, մայիս 1-ին, Հայաստանի կառավարութիւնը ստացաւ մի ուրիշ վերջնագիր, այս անգամ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարութեան կողմից: Վերջնագիրը ասում էր.

«Հայաստանի եւ մեր բարեկամ Խորհրդային Ազրբէջանի սահմաններում շարունակւում են պատերազմական գործողութիւնները Հայաստանի եւ Ազրբէջանի միջեւ: Ռուսաստանի բանւորագիւղացիական կառավարութիւնը իր սրբազան պարտքն է համարում բոլոր ուժերով օգնութեան հասնել Ազրբէջանի համայն աշխատաւորութեան անունից օգնութիւն խնդրող խորհրդային կառավարութեան, որպէսզի Ազրբէջանում վերջնականապէս հաստատուի բանւոր-գիւղացիական կառավարութիւնը: Անգլիայի եւ Դաշնակցութիւն ու Մուսաւաթ կուսակցութիւնների գրգռումով հայկական եւ ազրբէջանեան զօրքերի միջեւ ազգային հողի վրա տեղի ունեցող թշնամութիւնները շահաւէտ են միայն ճնշած ժողովուրդներին յաղթողների եւ Հայաստանի ու Ազրբէջանի աշխատաւոր դասակարգերի շահագործողների համար: Ազրբէջանի եւ Հայաստանի միջեւ եղած սահմանային բոլոր վիճելի հարցերը կարող են լուծւել միայն աշխատաւոր եւ ինքնորոշող ժողովուրդների կամքով: Խորհրդային Ազրբէջանը չի կարող պաշտպանել եւ ո՛չ մի շովինիստական ազգայնամոլ եւ յարձակողական գործ: Ազրբէջանում այլեւս չի կարող գոյութիւն ունենալ միջցեղային թշնամանք: Յանուն Ռուսաստանի Սոցիալիստական Դաշնակցային Խորհրդային Հանրապետութեան առաջարկում եմ Հայաստանի կառավարութեան անմիջապէս դադարեցնել ռազմական բոլոր գործողութիւնները Խորհրդային Ազրբէջանում եւ իր զօրքերը դուրս հանել նրա սահմաններից: Այդ բանը պէտք է արւի ներկայ հեռագրի ստացումից յետոյ 24 ժամայ ընթացքին: Սոյն պահանջի չգործադրւելը կը նկատուի իրարեւ մարտահրաւէր ուղղած Ռ. Ս. Դ. Խ. Հ. հասցէին: Առաջարկը կիրա-

գործւի Ռուսաստանի կարմիր բանակի ուժերով, իսկ հետեւանքների պատասխանատուութիւնը կրննի հայկական կառավարութեան վրա: Կովկասեան ճակատի Յեղափոխական Բանակի Խորհուրդ — Օրջոնիկիձէ, Առաջին Բանակի Ռազմայեղափոխական Խորհուրդ — Բիրով, Մէխանոշին, Լեվանդովսկի. 1 մայիս, 1920 թ.»:

Պարզ էր, ուրեմն. Խորհրդ. Ազրբէջանը Հայաստանի վերաբերմամբ անշեղ շարունակում էր մուսաւաթական Ազրբէջանի քաղաքականութիւնը, իսկ Խորհրդային Ռուսաստանը ամէն կերպ աջակցում էր նրան: Ի՞նչ էր մընում անել Հայաստանին. — բողոքել: Եւ ահա սկսւում է հեռագրական բողոքների մի երկար շարք՝ Լենինին, Չիչերինին, Օրջոնիկիձէին եւ «ամենքին, ամենքին, ամենքին»: Իսկ մինչ այդ Ղարաբաղի ուղղութեամբ շարժւում էին մեծ քանակութեամբ ռուս եւ ազրբէջանցի զօրքեր: Եւ երբ բոլշևիկեան ուժերը Ղարաբաղի ճակատում արդէն այնքան էին, որ կարելի էր սկսել վճռական գործողութեան, մայիս 21-ին Դրոյի մօտ եկան Օրջոնիկիձէի ներկայացուցիչներ Ս. Տէր-Գաբրիէլեանը, Կայդալովը ու Պերնանին եւ յայտարարեցին, որ Խորհրդային իշխանութիւնը որոշել է դրաւել Ղարաբաղը մինչեւ Հաքեարի գետը: Դրօն բողոքեց՝ յայտնելով, որ նման հարցերի համար պէտք է դիմել Հայաստանի կառավարութեան, բայց ստիպւած տեղի տւեց եւ, մայիս 26-ին, իր էքսպեդիցիօն զօրամասով հեռացաւ Զանգեզուր:

Հայաստանի կառավարութիւնը վճռական բողոք ուղարկեց Մոսկւա, բայց այս էլ, միւս բոլոր բողոքների նման, մնաց անհետեւանք:

Հետեւանք չունեցան եւ Հայաստանի ու Խորհրդային Ազրբէջանի միջեւ սկսւած բանակցութիւնները: Յեղաշրջումից յետոյ ուրիշ ներկայացուցիչների հետ ձերբակալւել էր եւ Հայաստանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Յարութիւնեանը՝ ներկայացուցչութեան բոլոր անդամների հետ միասին: Ներկայացուցչութիւնը մատնւել էր թալանի: Այդ, ինչպէս եւ Հայաստանի ու Ազրբէջանի միջեւ վէճի առարկայ եղող հարցերը լուծելու նպատակով՝ սկսեցին բանակցութիւններ Ազրբէջանի Յեղկոմի եւ Հայաստանի կառավարութեան միջեւ: Բանակցութիւնները վարում էին Ազրբէջանի Յեղկոմի անդամ Հուսէյնովը եւ Հայաստանի Թիֆլիսի դիւանագ. ներկայացուցիչ Տ. Բէգլադեանը: Առաջարկեց դումարել Խորհրդածողով — ազրբէջանցիք ուզում էին Բաղում, հայերը՝ Ղաղախում: Հայաստանի կողմից պատուիրակութեան անդամ նշանակեցին Մ. Յարութիւնեանը*), Տ. Բէգլադեանը, Ն. Աղբալեանը եւ Կ. Ղազաղեանը: Ազրբէջանի կողմից՝ Նախադահ Իրրահիմ Աբալով, անդամներ՝ Լոմինաձէ եւ Միկոյեան: Խորհրդածողովի հետ կապւած խնդիրները, ինչպէս եւ Ազրբէջանի Երեւանի ներկայացուցչութեան վիճակը կարգաւորելու համար, օգոստոս 14-ին, Երեւան եկաւ Ազրբէջանի Յեղկոմի ներկայացուցիչ Դովլաթեանը քարտուղար Գասպարեանի եւ սուրհանդակ Մորիս Ֆարրի հետ: Աւելի շուտ լրտեսական մի խումբ էր այդ: Ի հարկէ, այդ բանակցութիւններից էլ բան դուրս չեկաւ. Ազրբէջանի

*) Խորհրդածողովի առթիւ Մ. Յարութիւնեանը արձակեց բանտից:

վարիչները դիտմամբ դրուժիւնը թողնում էին անորոշ ու խճողւած, որպէս-
զի աւելի հեշտութեամբ իրականացնէին իրենց «մուսաւաթական ծրագրե-
ները»: Նրանց ջանքն էր ինչ գնով եւ լինի կցել Ազրբէջանին Ղարաբաղ—
Ջանգեզուր—Շարուր—Նախիջեւանը: Ազրբէջանցի բոլշեւիկներն էլ, մու-
սաւաթականների եւ իթիհատականների պէս, աշխատում էին Ազրբէջանը
կապել «յեղափոխական» թիւրքերին, ինչպէս եւ թիւրքերը ջանք էին թա-
փում Ազրբէջանը պահել իրենց ազդեցութեան տակ եւ օգտագործել իրենց
քաղաքական նպատակներին: Հէնց Ազրբէջանի խորհրդայնացումը թիւրքերի
գործն էր: «Կարմրացնելով» Ազրբէջանը, թիւրքերը առնում էին նրան բոլ-
շեւիկ-քեմալական ազդեցութեան շրջանի մէջ եւ մի կողմից դարձնում հա-
մաթիւրքական գործունէութեան յենարան կողկասում եւ թուրքեստանում,
միւս կողմից՝ հաղորդակցութեան ուղիղ ճանապարհ Մոսկւայի եւ Անգորա-
յի միջեւ:

Բոլշեւիկ-քեմալական գործակցութեան ուժեղացման տեսակէտից ա-
հազին դեր կատարեց եւ Արեւելեան Ժողովուրդների Համագումարը Բազ-
ում: Այստեղ հաւաքեցին համիսլամական եւ համաթիւրքական շարժման
ամենակարկառուն դէմքերը՝ Էնվէր, Պալիլ փաշաները, Քիւչիկ Թալէաթ,
Բէհաէդդին Շաքիր եւ ուրիշ շատ ջարդարարներ: Արեւելեան Ժողովուրդ-
ների Համագումարը ոչ միայն միջոց եղաւ յեղափոխութեան քարոզչութեան
Արեւելքում, այլ եւ նրա մէջ հիմք դրեց բոլշեւիկ-քեմալական գործնական
քաղաքականութեան Առաջաւոր Ասիայում եւ, մասնաւորապէս, Հայաստանի
դէմ: Կասկած չկայ, որ Բազում գործնական ձեւ ստացաւ եւ պատերազմի
խնդիրը Հայաստանի դէմ: Ըստ կայացած համաձայնութեան, Հայաստանի
խորհրդայնացման նպատակով դիտաւորութեամբ, թիւրքերը պիտի շարժ-
ւէին Հայաստանի վրա մինչեւ Սարըղամիշ:

Բոլշեւիկ—Քեմալական—ազրբէջանեան գործակցութեան մասին շատ
նիւթեր կան հրատարակւած*) եւ հազիւ թէ կարիք լինի երկար վկայութիւն-
ներ բերելու, բայց մի երկու փաստ, այնուամենայնիւ, արձանագրենք. 1920
թ. ապրիլ 15-ին, էրզրումում, Ազրբէջանի զինւ. նախարարի օգնական զօր-
Ալի Աղա Շիխլինսկիի եւ թիւրքական 15րդ բանակի հրամանատար Քեադիմ
Կարաբեքիր փաշայի միջեւ: Այդ համաձայնագիրը պիտի փոխարինէր
1919 թւի նոյեմբ. 29-ին, Պոլսում կնքւած, թիւրք-ազրբէջանեան դադունի
դաշնագիրը**): ինչպէս եւ այս վերջինը, էրզրումի դաշնագիրն էլ իր մի
մասով ուղղւած էր Հայաստանի դէմ:

Այդ դաշնագրի 5րդ կէտը բառացի կերպով ասում էր. «Ազրբէջանի
կառավարութիւնը խոստանում է շարունակել նպաստել խորհրդ. Ռուսաս-
տանին եւ «Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրաւունքների պաշտպանութեան

*) Հէնց Անգորայի 1926 թ. դատավարութեան արձանագրութիւնները բաւական են
հաստատելու համար, որ քիւրք-բոլշեւիկեան գործակցութիւնը 1920 թ. փաստ էր:

**) «Ռազմիկ», 1920 թ. յուլ. 12 N° 9, Երեւան: Տե՛ս նաեւ Ս. Վրացեանի «Հայաս-
տանը բոլշեւիկեան մուրմի եւ քիւրքական սալի միջեւ», Պէյրութ, 1953. այլեւ Զօր. Ալի
Ֆուատի յուշերը: «Moskova Hatıraları» (21-11-1920—2-6-1922) 1955, Istanbul.

կոմիտէի» միջեւ մերձեցումն իրականացնելու: Անհրաժեշտութեան դէպքում ինքն էլ է յարում այդ միութեան»: Դրդ յօդածը խօսում էր Հայաստանի մասին. «Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրաւունքների պաշտպանութեան կոմիտէն վճռականօրէն խոստանում է, որ այն դէպքում, երբ Հայաստանը յարձակում գործէ Ազրբէջանի վրա, եւ Ազրբէջանի կառավարութիւնը վճռականօրէն խոստանում է, որ այն դէպքում, երբ Թիւրքիայի արեւելեան շրջանները կը տրւեն եւ կը միացւեն Հայաստանին, — այս երկու դէպքում էլ համաձայնութեան եկած երկու կողմերն էլ պաշտպանելու են միմիանց շահերը եւ գործելու են որպէս միացած բանակ»:

Այս համաձայնութեան առթիւ էր, որ Քեազիմ Կարաբեքիրը գրում էր իր մի նամակում. «Մեր, Ազրբէջանի եւ բուլղարիկների միջեւ կնքւած պայմանների հիման վրա, մեծ թիւ մեր սպանների, բժիշկների եւ պաշտօնեաների գնացել են Ազրբէջան: Բուլղարիկները մեզ առաջարկեցին անյապաղ պատերազմական գործողութիւններ սկսել հայկական սահմանների վրա, հայերի դէմ, Կիլիկիայի սահմաններում՝ Փրանսացիների դէմ: Դադստանում կազմւած կանաչ բանակը՝ Էնվէրի, Նուրիի եւ Խալիլի ղեկավարութեամբ՝ պէտք է ապրիլի սկզբներին աշխատէ մտնել Բագու: Ազրբէջանեան զօրքերը պէտք է ցոյց տան կեղծ-խաբուսիկ դիմադրութիւն, որպէսզի կարողանան իրենց արդարացնել դաշնակիցների հանդէպ: Միանալով կանաչ բանակին՝ ազրբէջանեան զօրքերը պէտք է առիթ ունեն ընդհարելու Հայաստանի հետ եւ Անատոլիայում գտնուող թիւրք զօրքերի հետ միասին անցնեն Հայաստանի սահմանները ու սկսին զինուորական գործողութիւններ Հայոց Հանրապետութեան դէմ»:

Մի ուրիշ վկայութիւն. յայտնի կոմունիստ Սուլթան Գուլիէր 1920 թւի մայիսին գրում էր «Իզվեստիա»-յում. «Միլլի կազմակերպութիւնը Դենիկինի Մոսկւայի վրա գործած յարձակման ժամանակ նրա թիկունքում առաջացրեց ապստամբութիւն եւ ստիպեց կուլի վճռական բուլղաներին նրա բանակից մի քանի զօրամասեր ուղղել դէպի յետ՝ ճնշելու համար ապստամբութիւնը: Այդ ձեւով է աշխատել «Միլլի կազմակերպութիւնը», եւ Բաթումի, Կարսի, Արդահանի շրջաններում: Ազրբէջանի բանակում աշխատող տաճկական սպանները դադարեցին քարոզչութիւն էին անում միանալու Խորհրդային Ռուսաստանի հետ»:

Քաղաքական այդ գիծը «Միլլի կազմակերպութիւնն» աւելի պարզօրէն ցուցահանեց դաշնակիցների Պոլիսը գրաւելուց եւ թրքական ազգային երեսփոխանական ժողովը ցրելուց յետոյ: Բագուի յեղաշրջումից ամիս ու կէս առաջ այնտեղ հասաւ Մուսթաֆա Քեմալի յատուկ մի պատւիրակութիւնը յայտնելու համար, որ Անատոլուի ապստամբները ցանկանում են յարաբերութեան մէջ մտնել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ եւ առաջարկում նրան կամ ուղարկել Անատոլու իրենց պատւիրակներին, կամ ընդունել իրենց առաքելութիւնը»:

1926 թ. փետր. 1-ին, Անգարայի անկախութեան ատեանի առջեւ, էրզըրումի ըմբոստութեան դատավարութեան միջոցին, ամբաստանեալներին մէկը՝ հանգստեան կոչւած հարիւրապետ գրավաճառ Իսմայիլ էֆէնտին հե-

Մ. ՇԱԹԻՐԵԱՆ

Հ. ՄԵԼԻՔԵԱՆ

Հ. ՄԵԼԻՔԻԱՆ

(Ներքին գործ. նախարարութ. գլխավոր)

ՄԱՐԳԱՐ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ ՆԱՄՀՈՒՐ

ԲԺ. Ս. ԿԱՄՍԻԱՆԿԱՆ

(Բժշկապետ Զին. Հիւանդանոցի)

տեւեալ ուշագրաւ ցուցումները տւեց: Նա յայտնեց, որ «1336-ին Քեազիմ կարաբեքիւր փաշայի հրամանով գնաց Բազու արեւելեան ազգերի համաժողովին մասնակցելու համար. իր հետ ուրիշ ընկերներ էլ ունէր: Բազուում այդ միջոցին գումարւած էր նաեւ մի կոմունիստական համաժողով. իրենք այդ համաժողովին մասնակցեցին լոկ իրրեւ խորհրդատուներ—Համաժողովին մասնակցեցին նաեւ Մուստաֆա Սուբհի, Բէհաէդդին բէյերը, Էնվէր փաշան, Քիւչուք Թալէաթ բէյը»:

Իր ցուցմունքները շարունակելով Իսմայիլ էֆ. ասաց. «Քեազիմ կարաբեքիւր փաշան իր բանակով կատարելապէս դէպի համայնավարութիւն էր գնում: Հասան կալէում գինւորներն ու սպաները միասին էին լացւում բաղնիքում եւ միասին էին ճաշում: Փորձ եղաւ համայնավարութեան նմանող մի շարժում առաջ բերելու: Նրա գլուխն էր գտնւում Բէհաէդդին Շաքիրը: Մի շարք ծրագրերն էին ուղարկւել էրզրում. բայց նրանք լաւ չէին. շփոթութիւն յարուցանելու բնոյթն ունէին: Դրա վրա տեսնեցինք Արիֆ եւ Շիւքրի բէյերի հետ եւ որոշեցինք մեր յարաբերութիւնները խզել նրանցից: Այդ միջոցին Քեազիմ կարաբեքիւր փաշան արդէն այնպիսի նահանջ էր արել համայնավարութիւնից, որ դուք անգամ կը զարմանայիք: Այդ միջոցին կազմեց Նւիրականութեանց Պահպանման Ընկերութիւնը: Մուստաֆա Սուբհին Բազուում արդէն գլուխ էր բերել իր կազմակերպութիւնը, գինւորներին պատրաստել էր, նոյնիսկ կոմունիստներ անգամ նշանակել էր եւ մեր երկիրը պիտի դար»^{*)}:

Այս փաստերը կասկած չեն թողնում, որ բոլշեւիկների եւ թիւրքերի միջեւ գոյութիւն ունէր շատ սերտ բարեկամութիւն եւ գործակցութիւն: 1920 թ. ամառը Մոսկւա էր գտնւում Անդորայի մի մեծ պատւիրակութիւն՝ Բէքիր Սամիի գլխավորութեամբ: Բազուի «Կոմունիստ»-ը յուլիս 20-ին հաղորդում էր Արմաւիրից, թէ Մոսկւա անցաւ թիւրքական մի պատւիրակութիւն Բեքիր Սամի բէյի նախագահութեամբ: Պատւիրակութեան ասելով թիւրքիայում մեծ յաջողութիւն ունի կոմունիստական շարժումը: Բէքիր Սամի բէյը յայտնել է, որ իրենք գնում են Մոսկւա Երրորդ Ինտերնասիոնալի երկրորդ համագումարին մասնակցելու եւ խորհրդային իշխանութեան հետ կապեր հաստատելու նպատակով:

Միւս կողմից, Բազուն դառնում էր քեմալականների գործնական աշխատանքի կենտրոն: Յուլիս 20-ին Մոսկւայից Բազու վերադարձաւ Խալիլ փաշան եւ մեծ հանդիսավորութեամբ ընդունւեց խորհրդային իշխանութեան կողմից: Նա անմիջապէս ձեռնարկեց «խաւածական բանակի» կազմակերպութեան: Այդ բանակի կենտրոն նշանակւեց Ղուսար աւանը, ուր տեղի էր ունենում կամավորների արձանագրութիւնը, մարզանքն ու կազմակերպումը: Խորհրդային իշխանութիւնը աջակցում էր Խալիլ փաշային. հոգում էր բանակի ծախսը, հագուստը, զէնքն ու ռազմամթերքը եւայլն: Բանակի սպայակոյտի պետը խորհրդային գլխավոր սպայակոյտի մի սպայ էր: Ռուսաս-

^{*)} Ամատուլուի Գործակալութեան հեռագիրը «Մարմարա», 1926 թ., փետր. 3.

տանի զանազան կողմերից՝ Ղրիմից, Կապանից, Ուֆայից, Թուրքեստանից խումբ-խումբ ուղարկւում էին մահմետական երիտասարդներ եւ մտցւում բանակը: Խալիլ փաշայի տրամադրութեան տակ էին եւ Սիբիրից վերադարձող թիւրք գերիները, կարգապահութիւնը «խսլամ բանակում» շատ դաժան էր: Զօրամասերը պատրաստւում էին արագութեամբ, այդ բանակով Խալիլ փաշան, Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի վրայով, պիտի անցնէր թիւրքիս:

Այսպէս, մինչ ազրբէջանցիներն ու թիւրքերը բացայայտ կերպով դաւեր էին լարում Հայաստանի դէմ, կոմունիստները, մանաւանդ հայ կոմունիստները, անսանձ ու մոլեգին պայքար էին մղում նոյն Հայաստանի դէմ: Անհաշիւ են եւ անորակելի այդ դաւերը: Իռլենդիկները անվերջ դրում ու խօսում էին Հայաստանում տիրող «սպիտակ տեռորի» մասին, տարածում էին շինծու եւ վրգուիչ տեղեկութիւններ, Հայաստանը ներկայացնում էին իբրեւ սիւրբ երկիր, ուր դահիճներն են թաղաւորում, ուր ամէն օր կոմունիստների զսպւած ժայիւն սպանութիւններ են կատարւում:

Ազրբէջանի խորհուրդների պաշտօնաթերթ «կոմունիստ»-ի մայիս 20-ի համարում կարդում ենք Հայաստանից Աղստաֆա հասած բոլշեւիկեան սիւսպատերակութեան դիմումը 11րդ բանակին.

«Ընկերներ, ապրիլ 28-ին ռադիօն հաղորդեց մեզ այն ուրախալի լուրը, որ ազրբէջանական բէգերի ու խաների հակայեղափոխական կառավարութիւնն ընկել է եւ իշխանութիւնը անցել է մեր կոմունիստ ընկերների ձեռքը: Այս ուրախալի լուրն իսկոյն տարածւեց ամբողջ Հայաստանում: Հէնց որ կատարւած դէպքը յայտնի դարձաւ Հայաստանի բանւորներին ու գիւղացիներին, նրանք սկսեցին պատրաստել թօթափելու դաշնակների հակայեղափոխական կառավարութեան լուծը եւ մայիս 11-ին բարձրացրին ապստամբութեան կարմիր դրօշը: Զգալով կարմիր վտանգը՝ դաշնակները դիմեցին իրենց սովորական գէնքին ու պրովոկացիային: Նրանք տարածեցին, որ նոր Ազրբէջանում իշխանութիւնը բոլշեւիկեան չէ եւ որ Բաքուի կարմիր յեղաշրջման լուրերը տարածում են տեղական հայ կոմունիստները, որը չի համապատասխանում իրականութեան: Նրանք սպառնում էին որ եթէ ազգաբնակչութիւնը հետեւի բոլշեւիկներին, Ամերիկան Հայաստանին հաց չի տայ: Նրանք յօրինեցին կեղծ նոտաներ, որոնք, իբր թէ, Խորհրդային Ազրբէջանի կողմից ուղղւած են եղել Հայաստանին՝ նրա վրայով զօրք տեղափոխելու Տաճկաստանին օգնելու նպատակով: Բարեբախտաբար, այս պրովոկացիաները յաջողութիւն չունեցան եւ մայիս 12-ին Ալեքսանդրապոլի պրոլետարիատը չքաւոր գիւղացիութեան ու զինւորների հետ տասպալեց Ալեքսանդրապոլում դաշնակների առելի իշխանութիւնը եւ սկսեց առաջ շարժել Կարսի, Սարըղամիշի, Ղարաբեիլիսայի եւ Երեւանի ուղղութեամբ:

«Ի պատասխան դրան դաշնակները պրտաքին պատերազմ առաջացրին բէոյիւք-վեդիցիների եւ իգդիրի, Սարըղամիշի ու Կարսի քիւրդերի հետ, որով գրաւեցին կարմիր զինւորների ուշադրութիւնը, մինչեւ իրենք մաուզէ-րիստների 3000-նոց բանդայի ու կաշառած դենիկինեան սպանների գլուխ անցած՝ թիկունքից յարձակւեցին կարմիր Ալեքսանդրապոլի փոքրաթիւ պա-

Հակախմբի վրա, կոտորելով երկու հազար անպաշտպան բանուորներ ու գիւղացիներ՝ նրանք վերականգնեցին իրենց Հակայեղափոխական իշխանութիւնը:

«Դաշնակների ահաբեկման սխտեմը սոսկալի է. ամէն մի կոմունիստի տեղն ու տեղը խփում են: Շատ ընկերների վիճակը մեզ անյայտ է: Բայց դա չի ընկճել Հայ պրոլետարիատի կամքը. նա պատրաստ է նորից ապստամբելու: Մենք եկել ենք ձեզ հետ կապ հաստատելու: Հայաստանը սպասում է ոռոս կարմիր զօրքերին, եւ երբ նրանք ոտք կը դնեն Հայաստանի հողի վրա, ո՛չ մի Հայ զինուոր, նոյնիսկ դաշնակցական չի համարձակւի կրակել նրանց դէմ:

«Դիլիջանի գաւառի ռազմա-յեղափոխական կոմիտէի անդամ Կոստեա Այվազեան. տեղական կոմունիստական կուսակցութեան ներկայացուցիչ՝ Յակոբ Յակոբեան»:

Նոյն «Կոմունիստ»-ը յունիս 20-ին հրատարակում էր հետեւեալ դիմումը Հայաստանի կառավարութեան.

«Ազրբէջանի կոմունիստական կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէին եւ Խորհրդային Ազրբէջանում գտնուող Ռուսաստանի կարմիր զօրքերին յայտնի է, որ ձեր կառավարութիւնը Հայաստանում այժմ խեղդում է բանուորների եւ գիւղացիների շարժումը: Կովկասեան Հակայեղափոխական կառավարութիւններից ո՛չ մէկը իր բանուորների եւ գիւղացիների դէմ չի ցուցահանել այնպիսի դաժանութիւն, ինչպիսին գործադրում է ձեր կառավարութիւնը Հայաստանում կոմունիստ գիւղացիների եւ բանուորների դէմ: Յենւելով մաւգէրիստների գլխաւոր դահլճ Սեպուհի եւ դենիկինեան սպանների վրա՝ դուք Հայաստանի գիւղացիներին եւ բանուորներին օրէնքից դուրս էք յայտարարել: Զանգւածային զնդակահարութիւնները Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Սարըղամիշում եւ այլ վայրերում, յեղափոխական բանուորներին, գիւղացիներին եւ նրանց ղեկավարներին անխնայ ձերբակալելը, ծեծելը, թալանելը — ա՛յս ամենը վրդովում է Ազրբէջանի պրոլետարիատի եւ Խորհրդային Ռուսաստանի կարմիր զօրքերի յեղափոխական խիղճը:

«Հայաստանի եւ Ղազախի գիւղացիներն իրենց ընտանիքներով փախչում են ձեր բաշիրօզուկների ձեռքից: Ինչպէս փախչում էին մուսաւաթականների ձեռքից եւ ապաստարան են գտնում Խորհրդային Ազրբէջանի յեղափոխական գիւղացիների մօտ: Այդ ամենալաւ ապացոյցն է, որ մուսաւաթականները ձեր գաղափարական եղբայրներն են ու զինակիցները, եւ որ Հայաստանի գիւղացիներն ու բանուորները համերաշխ են Ազրբէջանի աշխատաւորների հետ դաշնակների եւ մուսաւաթականների դէմ կուելու գործում:

«Խորհրդային Ազրբէջանում ամենուրեք, Խորհրդային Ռուսաստանի կարմիր զօրքի օգնութեամբ մենք անխնայ կերպով խեղդում ենք մուսաւաթականների հակայեղափոխութիւնը, իսկ ձեր կառավարութիւնը Հայաստանում խեղդում է բանուորների եւ գիւղացիների կոմունիստական յեղափոխութիւնը: Դրանով դուք օգնում էք մուսաւաթականներին յեղափոխութեան դէմ կուելու:

«Մեզ յայտնի է, որ ձեր կառավարութիւնը Կարսի շրջանում զնդակա-

հարել է 300 հոգի: Կարսում հակայեղափոխականներին տրիրոնալը, խորհուրդ
 եւ Աղբալեանի գլխավորութեամբ, ձերբակալել է կոմունիստական կուսակ-
 ցութեան անդամներին եւ գնդակահարել: Դուք գնդակահարել էք խորհրդ.
 Հայաստանի Ռազմայեղափոխական կոմիտէի անդամ ըստ. Մելքոնեանին,
 Կարսի յեղափոխական կոմիտէի անդամ ընկ. Ղուկասեանին, Նոր-Բայազէտի
 յեղ. կոմիտէի անդամ ընկ. Սարգիսեանին եւ մի շարք մեր ամենալաւ ըն-
 կերներին: Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցութեան Հայաստանի
 ներկայացուցիչը եւ Հայաստանի Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէի Բագուի
 ներկայացուցիչը՝ վրդովւած այն դահճային անսրտութիւնից, որ ցուցա-
 հանում էք Հայաստանում մեր ընկերների նկատմամբ, որոշել է դիմել Մոս-
 կուա, որտեղ անամօթաբար դիմել էք եւ դուք՝ ուղարկելով ձեր ներկայա-
 ցուցիչներին եւ միաժամանակ Հայաստանում անխնայ կոտորելով կոմու-
 նիստներին: Մենք համոզւած ենք, որ խորհրդային Ռուսաստանը ձեռք կառ-
 նի բոլոր միջոցները՝ վերջ տալու ձեր արիւնոտ վարմունքին:

«Առաջարկում ենք դադարել մեր ընկերներին ձերբակալել ու գնդա-
 կահարել, ազատել բոլոր ձերբակալւածներին եւ այդ մասին յայտնել մեզ
 մեր ընկեր Սերգէյ Արկադիեւիչ Վարդանեանի միջոցով:

«Պատասխանի համար տալիս ենք երկու օր ժամանակ: Եթէ չպատաս-
 խանեցիք, մենք կը համարենք, որ ուզում էք շարունակել նոյն քաղաքակա-
 նութիւնը:

«Ազդրէջանի Կոմ. Կուս. Կենտր. Կոմիտէ՝ Նանէշվիլի, Միկոյեան:
 Ռուսաստանի Կոմ. Կուս. ներկայացուցիչ՝ Կոստանեան: Հայաստանի Ռազ-
 մայեղափոխական Կոմիտէի ներկայացուցիչ՝ Աւիս»:

Եւ մինչ մի կողմից Միկոյեանները սպառնալիքներ էին կարգում Հա-
 յաստանի կառավարութեան, միւս կողմից, անշուշտ, Բագուի կոմունիստ-
 ների ներշնչումով, Զիչերինը, յունիս 4-ին, հեռագրում էր Երեւան, թէ՛
 «Արժանահաւատ տեղեկութիւնների համաձայն, Ալեքսանդրապոլում, Երե-
 ւանում, Սարղղամիշում, Կարսում եւ Հայաստանի այլ քաղաքներում հա-
 րիւրաւոր կոմունիստներ են ձերբակալւած: Հայաստանի կառավարութիւնը
 թոյլ է տալիս ինքնադատաստան եւ դադարի գնդակահարում է կոմունիստ-
 ներին: Յատկապէս գնդակահարւած է ընկ. Միկոյեանը: խորհրդային կա-
 ռավարութիւնը մեծ վրդովմունքով իմացաւ Հայաստանի կոմունիստական
 շարժման գործիչների վերաբերմամբ դործադրող կամայականութիւնների
 մասին»:

Մարդիկ խօսում էին հազարաւոր սպանւածների մասին, այն ինչ,
 ամբողջ բոլշեւիկեան շարժման ընթացքում բոլոր ձերբակալւած բոլշեւիկնե-
 րի թիւը Հայաստանում 234 էր, որոնցից 120 հոգին ազատ էին արձակւած եւ
 մահապատժի էին դատապարտւած 3 հոգի: Լուրեր էին տարածում, որ գըն-
 դակահարւած է Միկոյեանը, մինչ Միկոյեանը Հայաստանի երես անգամ էր
 տեսած:

Հայ բոլշեւիկների նման ընթացքն էր, որ անյաջողութեան մատնեց

Հայաստանի Հանրապետութեան ու Խորհրդային Ռուսաստանի միջեւ սկըսած բանակցութիւնները:

Հիւսիսային Կովկասը խորհրդային իշխանութեան ձեռքը անցնելուց յետոյ Խորհրդային Ռուսաստանի պատասխանատու ներկայացուցիչներից ոմանք, Հայաստանի հիւսիսային ներկայացուցիչների միջոցով, քանիցս խորհուրդ էին տւել պաշտօնական բանակցութիւններ սկսել Մոսկւայի հետ՝ բարեկամական դաշինք կնքելու նպատակով: Հայաստանի կառավարութիւնը ինքն էլ զգում էր նման քայլի անհրաժեշտութիւնը, մանաւանդ, երբ կարմիր բանակը մօտեցաւ Ազրբէջանին: Ապրիլի վերջերին Երեւանում կազմեց մի պատւիրակութիւն — նախագահ՝ Լ. Շանթ, անդամներ՝ Հ. Տէրտէրեան եւ Լ. Զարաֆեան, որին յանձնարարեց անմիջապէս մեկնել Մոսկւա խորհրդային իշխանութեան հետ, յանուն Հայաստանի, բանակցութիւններ վարելու եւ բարեկամական դաշինք կնքելու նպատակով: Պատւիրակութեան տրւեցին հետեւեալ հրահանգները. 1. Խորհրդային Ռուսաստանը պէտք է ճանաչէ Հայաստանի անկախութիւնը՝ ընդունելով Հայաստանի սահմաններում եւ Ղարաբաղն ու Գիւլիստանը, 2. Խորհրդային Ռուսաստանը, գոնէ սկզբունքով, պէտք է ընդունէ թիւրքահայ հողերի կցումը Հայաստանին, 3. Խորհրդային Ռուսաստանը չպիտի միջամտէ Հայաստանի ներքին գործերին. չպիտի Հայաստանում կոմունիստական գործունէութիւն ցոյց տայ, 4. Խորհրդային Ռուսաստանը պիտի թոյլ տայ, որ Հիւսիսային Կովկասում եւ Ռուսաստանում գտնւող հայ զաղթականները վերադառնան Հայաստան, եւ մի շարք ուրիշ հարցեր:

Պատւիրակութիւնն անյապաղ մեկնեց Մոսկւա: Այդ առթիւ, մայիս 4-ին վարչապետ Օհանջանեանը Զիչերինին քաջեց հետեւեալ հեռագիրը.

«Բանւորական, զինւորական ու գիւղացիական պատգամաւորների համառուական երրորդ համագումարի որոշման համաձայն, որ յայտարարել է Հայաստանի ինքնորոշման ազատութիւնը, եւ հիմնւելով ժողովրդական կոմիսարների նախագահ Լենինի 1918 թ. յունւ. 13 դեկրետի վրա՝ անկախ, միացեալ, դեմոկրատիկ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնն առաջարկում է Ռուսաստանի ընկերվարական կառավարութեանը բանակցութիւնների մէջ մտնել նրա հետ երկու հանրապետութիւնների միջեւ պայմանագրային յարաբերութիւններ հաստատելու համար՝ Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութեան ճանաչման եւ ինքնիշխանութեան հիմունքների վրա: Իմ կառավարութեան լիազօրեած պատւիրակութիւնն արդէն ձեր հանրապետութեան սահմաններում է յիշած բանակցութիւնները ձեր կառավարութեան հետ վարելու համար. № 2740»:

Մայիս 17-ին Զիչերինը պատասխանեց. «Խորհրդային կառավարութիւնը սրանով յայտնում է իր համաձայնութիւնը կնքելու Հայաստանի կառավարութեան հետ պայմանագիր՝ երկու ժողովուրդների միջեւ բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատելու նպատակով: Խորհրդ. կառավարութիւնը սպասում է ձեր պատւիրակներին, որոնք արդէն ճանապարհւել են

դէպի Մոսկւա : Ձեր պատւիրակութեան Մոսկւայից Երեւան հաղորդակցութեան մէջ մտնելու տեխնիկական դժւարութիւնները վերացնելու նպատակով տրամադրեցինք մեր ուղիղ հեռագրաթելը՝ Ռոստովի եւ Թիֆլիսի վրայով : Խնդրում ենք այդ մասին նախօրօք համաձայնութեան դալ Վրաստանի կառավարութեան հետ : N° 150» :

Թէ Մոսկւայում այդ օրերին ինչ տրամադրութիւն էր տիրում հայերի եւ Հայաստանի նկատմամբ, ցոյց է տալիս Ղարաբաղի կոմիտէի ներկայացուցիչներ Ա. Երզնկեանի եւ Ս. Փիրումեանի զեկուցումը՝ տպւած Թիֆլիսի «Սլովո» թերթում : «Պատւիրակ Երզնկեանի ընդարձակ զեկուցումից յետոյ, գրում է թերթը, առանձնապէս ուշադրաւ էր ուսական շրջանակներում ըստեղծւած այն բնորոշ տրամադրութիւնը, որ առաջացել էր նախքան հայկական պատւիրակութեան Մոսկւա մեկնելը, թիւրք-թաթարական պրովոկացիայի շնորհիւ՝ նպատակ ունենալով մոլորութեան մէջ պահել Ռուսաստանի հասարակական կարծիքն ու նրա ղեկավար շրջանները : Պատւիրակները Մոսկւա հասնելով՝ շարած են մնում այն ստերից, որոնցով կերակրելիս են եղել ընթերցողներին կառավարական օրգանները — «Իզվէստիա»-ն, «Պրաւդա»-ն եւ այլ թերթեր :

«Այդ լրագրական յօդւածներում շարունակ այն միտքն է արծարծւել, թէ՛ Հայաստանը, Լեհաստանի նման, դաշնակիցների գործիքն է, թէ իմպերիալիստ դաշնակիցները համարեա թէ ամէն օր Հայաստան են ներմուծում լեռների չափ ռազմամթերք, զինագործական արհեստանոցներ, որոնք առանց դադար առնելու՝ ռազմամթերք են պատրաստում, թէ գործը փայլուն կերպով է դրւած եւ երկաթուղային ցանցի վրա աշխատանքը եռում է : Ամբողջ աշխարհի բուրժուաները հաւաքւել են Հայաստանում շահագործելու համար պրովետարիատին եւ այնպիսի քաղաքականութիւն են մտցրել, որ ուղղւած լինի սոցիալիստական Ադրբէյջանի եւ սոցիալիստական Տաճկաստանի խեղճ ու կրակ աշխատաւոր զանգւածների դէմ : Այդ երկու երկրների մուսուլման ժողովուրդները հանգիստ չունեն հակայեղափոխական հայոց կառավարութեան հսկայաթիւ զօրքերի նւաճողական յարձակումներից : Հայ հակայեղափոխականների ձեռքով ստեղծւած Ղարաբաղի անցքերի ժամանակ տուժեցին ոչ թէ հայերը, այլ խորհրդային իշխանութեան մշտական կողմնակից մուսուլման աշխատաւորութիւնը :

«Այդ անպատկառ գործունէութիւնը մերկ, քաղցից ու ցրտից մեռնող Հայաստանի դէմ վերջին տարիներս վարում էին կոմունիստական դիմակի տակ ծածկւած Խալիլ փաշաները, Կազանի թաթարները, որոնք արտօնեալ դիրք ունէին Մոսկւայի ազգային գործերի ժողովրդական կոմիտարիատում, եւ իրենց կոմունիստ անւանող Բազուի թաթարները :

«Ռուս հասարակութիւնը, որ դեռ ցարական ժամանակաշրջանում անտեղեակ էր կովկասեան գործերից, յեղափոխութեան վերջին երեք տարիներում բոլորովին կտրւած լինելով Անդրկովկասից, սկսեց աւելի քիչ բան հասկանալ Անդրկովկասում տեղի ունեցած անցքերից, առաւել եւս Անդրկովկասի ծայրամաս Հայաստանից : Բացի դրանից, անհեթեթ գաղափար ունէին

կազմած եւ նրա դերի մասին, վերջին տարիներս, նոյնիսկ խորհրդային կառավարութեան պատասխանատու ներկայացուցիչները:

«Ինչ վերաբերում է հայ կոմունիստներին, դրանց մի մասը Հայաստանից կտրւած լինելու պատճառով նոյնպէս ոչ մի տեղեկութիւն չունէր Հայաստանի ու նրա ազգաբնակչութեան ծանր կացութեան մասին, իսկ միւսներն էլ դէպի Դաշնակցութիւնը տածած ատելութիւնից կուրացած՝ դիտաւորեալ չափազանցած միտումաւոր լուրեր էին տարածում ի վնաս հարգատ Երկրի: Առանձնապէս այդ ուղղութեամբ ոյժ էին տալիս Բաղուի, Վլադիկաւկազի, Ռոստովի եւ այլ գաւառական քաղաքների հայ կոմունիստները: Պատւիրակութիւնը ստիպւած էր շատ ժամանակ եւ աշխատանք վատնել, որպէսզի ցրի Հայաստանի ու հայ ժողովրդի վրա հիւսւած այդ ստերի ու բամբասանքների պատմութիւնը:

«Հայերի եւ հայ կոմունիստների մէջ կարգացած մի շարք զեկուցումներից, տեղական թերթերում տւած մի շարք յօդւածներից ու պաշտօնական զեկուցումներից յետոյ, պատւիրակութեան յաջողեց նպաստաւոր տրամադրութիւն ստեղծել Մոսկւայի հասարակական ու կառավարական շրջաններում եւ բռնել իսկական բոյնը այն բոլոր ստերի, որ այնքան անպատկառօրէն տարածել են կոմունիստ կոչեցեալ թուրքերն ու թաթարները՝ ռուս հասարակութիւնը մոլորեցնելու համար՝ նպատակ ունենալով ռուսական կարմիր բանակի օգնութեամբ իրադործել իրենց հակահայկական ծրագրերը: Այդ ծրագրերը իրադործելու համար, ինչպէս յայտնի է, Բաղուի թաթարները սկզբում խորհրդային իշխանութիւն մտցրին Բագուում. յայտարարելով իրենց բոլշեւիկներ՝ Սուլթանովներն ու նրանց ընկերները ռուսական կարմիր բանակի անւան տակ իրենց թաթարական ասկեարներից կազմած զնդեր մտցրին Ղարաբաղի խորքերը՝ բնաջնջելու համար հայ գիւղացիութիւնը, շարունակելով այն քաղաքականութիւնը, որ այնքան փայլուն կերպով ըսկըսւած էր նախ քան բոլշեւիկների գալը մուսաւաթական կառավարութեան կողմից»*)

*) Իսկ քէ Մոսկւայում Երզնկեանն ու Փիւռումեանը իրենց ի՞նչպէս են ներկայացրել Հայաստանը կամ ի՞նչպէս կատարել իրենց վրա դրած պարտականութիւնը Ղարաբաղի վերաբերմամբ, երեւում է «Մշակ»-ի N° 14 եւ 16-ում տպւած «Ինչպէս պաշտպանեցին Ղարաբաղի շահերը» յօդւածից: Արտագրեմք հետեւեալ կտորը. «Մի-երկու ամիս առաջ Ղարաբաղի կոմիտէն յանձնարարում է Ար. Երզնկեանին եւ Սիմ. Փիւռումեանին գնալ Մոսկւա եւ պաշտպանել խորհրդային կառավարութեան առաջ Ղարաբաղի հայութեան շահերը: Թէ ի՞նչպէս են կատարել Երզնկեանը եւ Փիւռումեանը իրենց տրւած յանձնարարութիւնը, ցոյց է տալիս նրանց կողմից խորհրդային իշխանութեան ներկայացւած եւ թարգմանելու արժանի զեկուցագիրը: Նրա մէջ՝ Երզնկեանը եւ Փիւռումեանը խեղաթիւրելով պատմական փաստերը՝ կաշից դուրս են գալիս ապացուցելու, որ այս երկու-երեք տարւայ ընթացքում Ղարաբաղը կուէլ է մեծամասնական գաղափարների համար, սպասել է մեծամասնականներին եւ ոչ թէ վիսաւորապէս արիւն է թափել արիւնոտւշտ Ազրբէյջանից ազատելու եւ Հայաստանին միանալու համար: Արտակարգ հետաքրքրութիւն եւ ուշադրութիւն է գրաւում այդ զեկուցագրի մէջ արտայայտւած այն միտքը, թէ Ղարաբաղի հայ գիւղացիութիւնը իր «եօթը համազում» բարներում, զէնքը ձեռքին պաշտպանել է իր հողն ու ինքնորոշման իրաւունքը՝ համարելով վատթարագոյն դէպքում աւելի ընդունելի միանալ մանր բուրժուական Հայաստանին, քան բուրժուական—կալաթատիրական Ազրբէյջանին»: Դուրս է գալիս, որ Ղարաբաղի հայ գիւղացիութեան համար չարիք է իր երկիրը Հայաստանին միացնելը»...

Մոսկւա հասնելուց յետոյ, Հայաստանի պատւիրակութիւնը անմիջապէս տեսակցութիւն ունեցաւ Ձիչերինի հետ, եւ իսկոյն սկսեցին բանակցութիւնները: Մայիս 31-ին Շանթը ուղիղ հեռագրաթելով հաղորդում էր Երեւան, թէ բանակցութիւններն արդէն սկսւած են եւ ընթանում են յաջող: Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից բանակցում է Կարախանը: Պատւիրակութիւնը տեսնել է նաեւ արտաքին գործերի կոմիսար Ձիչերինի հետ: Խորհրդային կառավարութիւնը շարունակ կրկնում է, թէ ինքը բնաւ ցանկութիւն չունի Հայաստանում խորհրդային կարգեր մտցնելու:

Բանակցութիւններն ընթացան շատ յաջող: Խորհրդային պատւիրակութիւնն ընդունեց Հայաստանի բոլոր պայմանները, եւ յունիս 10-ին արդէն Շանթը հաղորդում էր Երեւան, որ ռուս-հայկական դաշնագիրը կազմւած է եւ մի երկու օրից կը ստորագրւի: Խորհրդային Ռուսաստանը անվերապահ պատրաստակամութիւն յայտնեց ճանաչելու Հայաստանի անկախութիւնը եւ չմիջամտելու նրա ներքին գործերին:

Բայց 20 օր անցած, յուլիս մէկին Շանթը արդէն հեռագրում էր Երեւան. «Հէնց առաջին տեսակցութիւնից պարզեց, որ միակ դժարութիւնը Ազրբէջանի սահմանն է, որովհետեւ Բազուից ամէն կերպ աշխատում են խանգարել դաշնագրի կնքումը: Խորհրդային կառավարութիւնը ընդունում է մեր պահանջների արդար լինելը եւ չի փափաքում գոհացում տալ խորհրդային Ազրբէջանի եւ հայ բուլշեւիկների բոլոր բաղձանքներին: Այնուամենայնիւ վերջիններիս յամառ պնդումի եւ սուտ տեղեկութեանց ազդեցութեան հետեւանքով դաշնագրի կնքումը դանդաղում է: Խորհրդային Ազրբէջանի կառավարիչները ցանկանում են օգտւել ռուսական հեղինակութիւնից եւ ռուս զօրքերի ներկայութիւնից՝ իրագործելու համար մուսաւաթական ծրագիրը՝ դրաւել Ղարաբաղն ու Չանդեգուրը եւ անվիճելի հայկական հողերը՝ այդպիսով ամրապնդելու համար իրենց դիրքը թուրք ազգաբնակչութեան մէջ: Ռուսաստանը ցանկանում է ստանձնել իրաւարարի դեր հայ-թաթարական վէճը լուծելու համար: Մոսկւայի կառավարութիւնը պատրաստակամութիւն է յայտնում Թիւրքահայաստանի խնդրում հանդէս գալ միջնորդի դերում Հայաստանի եւ Մուստաֆա Բեմալի միջեւ»:

Եւ Ազրբէջանի կոմունիստները Բազում գտնւող հայ կոմունիստներին*) ակնկալութեամբ յաջողեցին ազդել Մոսկւայի վրա, որ դաշնագրի ստորագրութիւնը Հայաստանի հետ յետաձգւի:

Այնուհետեւ, դէպքերն ստացան դահավէժ ընթացք: Բազուի հայ եւ ազրբէջանցի կոմունիստները պատւիրակութիւն ուղարկեցին Մոսկւա, պա-

*) Այդ ժամանակ Բազում հայ կոմունիստների կենտրոնն էր. այնտեղ էին, մայիսեան ապստամբութիւնից յետոյ, Հայաստանից փախած եւ Ռուսաստանի ու Կովկասի գտնազան կողմերից հաւաքւած հայ բուլշեւիկները՝ Միկոյեան, Աիս, Ս. Կասեան, Ա. Մաւեան եւ շատ ուրիշներ: Այստեղ էր Հայաստանի կոմ. Կուսակցութեան կենտր. կոմիտէն: Բազում եւ Ղազախում կազմւում էին հայկական զօրամասեր, որոնք պիտի ծառայեցէին Հայաստանը խորհրդայնացնելու համար: Առհասարակ, հայ բուլշեւիկները տեղադրու աշխատանք էին կատարում ընդդէմ Հայաստանի Հանրապետութեան: Արեւելեան ժողովուրդների Համագումարին հայ կոմունիստները մասնակցեցին մի բազմամարդ պատգամաւորութեամբ:

Հանջելու համար, որ խորհրդային իշխանութիւնը պայման չկնքի «դաշնակ» Հայաստանի հետ: Միւս կողմից, Ագրբէջանի Յեղկոմը 11րդ բանակի օգնութեամբ միջոցներ ձեռք առաւ՝ կանխելու համար Նախիջեւանի գրաւումը հայերից: Յուլ. 5-ին 11րդ բանակի մասերը մտան Գորիս եւ հետզհետէ առաջ անցան մինչեւ Դարալագեազի սահմանները: Մի ձիաւոր դունդ շտապեց Նախիջեւան: Օգոս. 1-ին Դրոյի զօրամասը Դարալագեազից դիմեց հակադարձակման եւ յետ գրաւեց ամբողջ Ջանգեզուրը: Բուլչեւիկները փախան խուճապահար՝ անլուր վայրագութիւններ դործելով ճանապարհին: Այդ դէպքերի ժամանակ էր, որ սպանւեցին Վ. Խորէնին, Ա. Շիրինեանը, Սաքօն եւ բազմաթիւ ուրիշ տեղական դործիչներ: Նոր ուժեր ստանալով՝ բուլչեւիկները վերադարձան, նորից գրաւեցին Գորիսը եւ անցան Հանքերի կողմը, ուր, երեք շաբաթւայ յամառ կռիւներից յետոյ, գրաւեցին ամբողջ Ղափանը: Ազատ մնաց միայն Արեւիքը: Հայաստանի զօրքերը հեռացան Ջանգեզուրից: Գ. Նժդեհը միայն մի խումբ մարտիկներով մնաց լեռներում: Այսպիսով, Ղարաբաղ—Ջանգեզուրը անցաւ խորհրդային իշխանութեան ձեռքը, եւ բուլչեւիկ ու հայ զօրամասերի միջեւ կռիւներ սկսւեցին Նախիջեւանի ճակատում:

Յուլ. մէկին Ջիչերինը հեռագրեց Հայաստանի կառավարութեան, որ առաջարկում է բանակցութիւնները տեղափոխել Երեւան եւ այդ նպատակով Մոսկւայից մեկնում է ընկ. Լեգրանը: Վարչապետ Օհանջանեանը պատասխանեց, որ ինքը դէմ է այդ առաջարկին, բայց բանակցութիւնները կարող են սկսւել Շանթի պատւիրակութեան վերադարձից յետոյ:

Յուլ. 20-ին, Խալիլ փաշայի ընկերակցութեամբ, Լեգրանը հասաւ Բագու եւ Ագրբէջանի կոմունիստների հետ խորհրդակցելուց յետոյ անցաւ Թիֆլիս, ուր, օգոստոսի սկզբին Ջանգեզուրում, Նախիջեւանում եւ Ղազախում տեղի ունեցող հայ-բուլչեւիկեան կռիւները դադարեցնելու նպատակով դումարեց խորհրդաժողով Հայաստանի ներկայացուցիչներ՝ Ա. Ջամալեանի ու Ա. Բարալեանի եւ Լեգրանի միջեւ եւ օգոս. 10-ին ստորագրեց հաշտութեան համաձայնագիր, որով օգոստոս 10-ը ժամը 12-ից սկսած վերջ էին դնում պատերազմական դործողութիւնները խորհրդային Ռուսաստանի եւ Հայաստանի միջեւ: Հայաստանի զօրքերը գրաւելու էին Շահթախթ—Խոկ—Աղնաբերդ—Սուլթանբէզ եւ ապա Քիւկիից հիւսիս եւ Բաղարշայից արեւելք անցնող գիծը, իսկ Ղազախի շրջանում՝ այն գիծը, որ բռնում էին յուլիս 30-ին: Խորհրդային Ռուսաստանի զօրքերը պիտի գրաւէին Ղարաբաղ, Ջանգեզուր, Նախիջեւան շրջանները: Այս գրաւումով չէր նախորոշւում այդ գաւառների վերջնական պատկանելիութիւնը. այդ հարցը պիտի որոշէր Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Հայաստանի միջեւ կնքւելիք դաշնագրով: Մինչեւ այդ դաշնագրի կնքումը Շահթախթ—Ջուլֆա երկաթուղին պիտի բանցւէր Հայաստանի երկաթուղային վարչութեան կողմից*):

*) Բնորոշ է, որ օգ. 10-ի համաձայնութիւնը տեղի ունեցաւ Դժգոհութիւն առաջ բերեց Թիֆլիսի դաշնակից մերկայացուցիչների մէջ: Անգլիայի մերկայացուցիչ կոմսնոթը Լիւքս մեղադրում էր հայերին, որ Հայաստանը երես է դարձնում դաշնակիցներից եւ այլեւս չպիտի կարողանայ օգտուել մրանց օգնութիւնից, իսկ Ֆրանսայի բարձր կոմիսար դը Մարտէլը զբո-

Սեպտ. 14-ին վերադարձաւ Շանթի պատուիրակութիւնը, եւ միայն հոկտ. 11-ին Երեւան եկաւ Լեզրանը՝ պատուիրակութեան բոլոր անդամների հետ: Նրա պատուիրակութիւնը բաղկացած էր 47 հոգուց, որոնց մէջ էին եւ Սահ. Տէր-Գաբրիէլեանը, Աշ. Յովհաննիսեանը: Հայաստանի կառավարութիւնը ցոյց տուց նրան փայլուն ընդունելութիւն: Լեզրանին կայարանում ողջունեցին զինւ. նախ. օգնական զօր. Հախվերդեանը, արտաքին գործոց նախ. օգնականը, Շանթի պատուիրակութեան անդամ Հ. Տէրտէրեանը եւ ուրիշներ: Երբ Լեզրանը դուրս եկաւ վագոնից, զինւորական երաժշտախումբը նւագեց «Ինտերնասիոնալը», եւ զօրքերը պատուի կեցան: Լեզրանը անցաւ զօրաչարքի առջեւով եւ ողջունեց զինւորներին: Ու հանդիսաւորութեամբ անցաւ քաղաք եւ նոյն օրն եւ եթ տեսակցութիւն ունեցաւ վարչապետ Հ. Օհանջանեանի հետ:

Յաջորդ օր սկսեցին բանակցութիւնները Լեզրանի եւ Շանթի միջեւ:

Հոկտ. 13-ին Լեզրանը ներկայացրեց մի շարք պահանջներ, որոնցից չլիսաւորներն էին 1) հրաժարել Սեւրի դաշնագրից, 2) թոյլ տալ խորհրդային զօրքերին, իրենց ռազմամթերքով, անցնել Հայաստանի երկաթուղիներով ու խճուղիներով՝ միանալու համար Մուստաֆա Քեմալի զօրքերին, դաշնակիցների հետ կռւելու նպատակով, 3) սահմանափէճը Հայաստանի եւ հարեւանների միջեւ լուծել խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդութեամբ:

Հայաստանի պատուիրակութիւնը վճռականապէս մերժեց ընդունել առաջին կէտը, իսկ միւս բոլոր կէտերի վերաբերմամբ կայացաւ համաձայնութիւն եւ կազմեց դաշնագրի նախագիծ, որով 1) Խորհրդ. Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաստանի անկախութիւնը եւ ներքին անձեռնմխելիութիւնը, Հայաստանի մէջ պիտի մտնէր եւ Զանգեզուրը, իսկ Ղարաբաղի եւ Նախիջևանի վիճակը պիտի որոշէր իրաւարարութեամբ. 2) Խորհրդ. Ռուսաստանը իսկոյն պէտք է միջամտէր՝ կասեցնելու համար պատերազմը Հայաստանի եւ Թիւրքիայի միջեւ. 1914 թ. սահմանի վրա պէտք է ստեղծէր չէզոք գոտի եւ հայ-թիւրքական սահմանափէճը լուծէր Խորհրդ. Ռուսաստանի բարեկամական միջամտութեամբ. 3) Հայաստանը համաձայնում էր թոյլ տալ անցնելու իր ճանապարհներով ռուսական զօրքերին. Հայաստանի վրայով դէպի Թիւրքիա փոխադրւելիք զէնքի 30%ը պէտք է մնար Հայաստանում իբրեւ ինքնապաշտպանութեան միջոց. 4) Հայաստանն ընդունում էր Խորհրդ. Ռուսաստանի միջնորդութիւնը իր եւ հարեւանների հողային վէճերը լուծելու համար. 5) Խորհրդ. Ռուսաստանը պէտք է վճարէր Հայաստանին երկու եւ

նում էր, որ հայերը անցնում են դաշնակիցների քշմամիների բանակը: Դը Մարտիի դժգոհութիւնը մեծ էր եւ այն պատճառով, որ Հայաստանի կառավարութիւնը մերժել էր առնել Ֆրանսայի վաշխառուական պայմաններով առաջարկած զէնքերն ու ռազմամթերքը: Օգ. 31ին Նրեւան գնաց կոմ. Լիւբը, ուր ընդունեց հանդիսատրութեամբ, եւ կառավարութեան հետ շփուելով ու դրութեան տեղն ու տեղը ծանօթանալով՝ համոզեց, որ իր կասկածներն անհիմն են: Նայն ժամանակ Լիւբը Հայաստանի կառավարութեան ներկայացրեց տնտեսական պայմանագրի մի նախագիծ՝ Հայաստանի մաւախագիտները եւ երկաթուղիները Անգլիային յանձնելու իմաստով եւ առաջարկեց երեք օրւայ ընթացքում ստորագրել: Հայաստանի կառավարութիւնը մերժեց ստորագրել:

կէս միլիոն ոսկի բուրլի, պէտք է բանար նաւթային ճանապարհը, տար երկրագործական գործիքներ, յանձնէր Մոսկւայում գտնուող էջմիածնական գոյքերը, դիւրութիւններ տար Ռուսաստանի մի քանի կենտրոններում հաւաքած հայ գրեհական եւ գեղարւեստական երկերը Հայաստան փոխադրելու, արտօնէր եւ աջակցէր հայ գաղթականների վերադարձին եւ այլն:

Համաձայնութիւնը երկուստեք կայացաւ, եւ Լեզրանը մեկնեց Բաղու՝ ստանալու համար Մոսկւայի վերջնական հաւանութիւնը, որից յետոյ պիտի վերադառնար Նրեւան, ուր եւ պիտի ստորագրէր «բարեկամութեան եւ խաղութեան դաշինքը Սորհրդային Ռուսաստանի եւ Հայաստանի միջեւ»: Գնաց — եւ այլեւս դաշնագրի խօսքը չլսեց:

ՄՈՒՐՃԻ ԵՒ ՍԱԼԻ ՄԻՋԵՒ - ՊԱՏԵՐԱԶՄ

Մինչ մի կողմից Թիւրքիան Ազրբէջանի եւ բուլղարիկների միջոցով օղակում էր Հայաստանը, միւս կողմից տենդագին պատրաստութիւններ էր տեսնում, որպէսզի զէնքի ուժով վերացնէր «հայկական սեպը»: Օլթիի անխաճանքների գրաւումից յետոյ, Անգորայի կառավարութիւնը դիմեց Հայաստանի կառավարութեան՝ պահանջելով յետ քաջել հայկական զօրքերը: Այդ առթիւ տեղի ունեցաւ գրագրութիւն Թիւրքիայի արտաքին գործոց կոմիսար Բեքիր Սամի բէյի եւ Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութեան միջեւ. Թիւրքիան խօսում էր Բրեստ-Լիտովսկի եւ Բաթումի դաշնագրերի լեզուով, որ անհասկանալի էր Հայաստանում:

Անխաճանքների գրաւումը, ի հարկէ, սոսկ պատրւակ էր. Թիւրքիան միջոցներ էր փնտռում՝ ստիպելու համար հայերին, որ հրաժարեն Եւրոպայի միջամտութիւնից եւ այն դաշնագրից, որի նախագիծը կազմւած էր Սան-Րէմոյում եւ չուտով պիտի ստորագրէր Սեւրում: Ընդհակառակը, հայերը հէնց Եւրոպայի եւ այդ դաշնագրի հետ էին կապել իրենց յոյսերը եւ ոչ մի հաւատ չէին ընծայում անմիջական համաձայնութեանը Թիւրքիայի հետ: Այդ գիտէին Թիւրքերը եւ պատրաստուում էին՝ Սեւրին հակադրել երկաթէ բռունցք:

Այս տեսակէտից պատմական արժէքաւոր վաւերագիր է Մուստաֆա Քեմալի ճառը, որ արտասանեց Ազգային Մեծ Ժողովում՝ պատգամաւորների արած հարցապնդումի վրա. «Էֆենդիներ, ասում էր Մուստաֆա Քեմալը, մայիս 30-ին եւ յունիս 4-ին Արեւելեան բանակի հրամանատարի կողմից հետեւեալ առաջարկներն էին եղած. 1) Կարինում գտնւող մեր պատւիրակութեան շուտափոյթ մեկնումը դէպի Մոսկւա՝ Կարսի եւ Բաթումի ճամբով. 2) Հայաստանում տեղի ունեցող իսլամական ջարդերի դադարեցումը: Որովհետեւ հայերը նպատակ ունէին առաջին իսկ առիթով գրաւել Կարինը. Բաթումի եւ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրերով մեր բանակի տիրապետութիւնը հայկական բանակի դէմ արդէն ապահովւած լինելով՝ պէտք է, որ գրաւենք Սարըղամիշի եւ Սողանլուի կիրճերը: Այս առաջարկութիւններից մա-

նաւանդ վերջինը քննելով՝ գործադրութիւնը յարմար նկատեց եւ յունիս
(-ին հրաման տրւեց, որպէսզի յարձակողականի համար պատրաստութիւն
տեսնուի :

«Նոյն միջոցին Մոսկւայից վերադարձաւ մեր պատւիրակներէց մէկը՝
հետը բերելով Ձիշերինի նամակները՝ ուղարկած նախարարներին եւ Ազգ-
Ժողովին : Այդ նամակներով յայտնուեալ էր, որ Պարսկաստանի, Հայաստանի
եւ Թիւրքիայի սահմանների հարցը ոռւս խորհրդային կառավարութեան մի-
ջամտութեամբ դիւանագիտական միջոցներով կարգադրել կարելի լինելով՝
ոռւս կառավարութիւնը չէր ուզի մեր յարձակողականներով խնդիրը լու-
ծել : Սակայն, մենք՝ նկատի ունենալով, որ երեք նահանգներում (Կարս,
Օլթի եւ Արդահան) մեր գործողութիւնները Հայաստանի դէմ յարձակողա-
կան չեն նշանակում, արդէն իսկ մեր տւած որոշումի մէջ որեւէ հակասու-
թիւն չնկատեցինք եւ հրամայեցինք մեր արեւելեան հրամանատարութեան,
որ կարելի եղածին չափ շուտ եւ արագ կերպով շարունակէ յարձակողականը :

«Մի քանի օր վերջը, պաշտօնապէս հասած մի տեղեկութեան համա-
ձայն, ոռւս գործակալը Կարսի ճամբով այնտեղ պիտի գար : Կարին
հասնող մի ոռւս գործակալ տեսակցութիւն ունեցաւ մեր պատւիրակութեան
հետ. այդ տեսակցութիւնից անմիջապէս յետոյ ստիպւած եղանք արգելել
մեր յարձակողականները :

«Բոլշեւիկները իրենց ծրագրները իրականացնելու համար Թիւրք Ժողո-
վրդի մեծ օգտակարութիւնը գնահատելով՝ մեր աջակցութեան դիմեցին :
Նրանց առաջին ձեռնարկը եղաւ 10րդ եւ 11րդ զօրաբանակները կովկասեան
ճակատ դրկել : Այս բանակները դիւրութեամբ յաջողեցին անցնել Հիւսիսա-
յին Կովկաս եւ մտան Ազրբէջան՝ շնորհիւ մեր ընծայած դիւրութիւնների եւ
առաջնորդութեան : Ազրբէջանցիները մեծ հաճոյքով դիմաւորեցին այդ զօ-
րամասերին : Այս բանակները մէկ կողմից Հայաստանի, միւս կողմից էլ
Վրաստանի դէմ հարկ եղած զինուորական միջոցներին ձեռնարկեցին : Այս
դէպքերը պատահեցին մայիսին, ճիշտ այն միջոցին, երբ բոլշեւիկները լե-
հական ճակատի վրա սկսեցին պարտւել եւ ստիպւած էին իրենց ուժերի մեծ
մասը դրկել լեհական ճակատ : Նուրի փաշան, որ անգլիացիներից կաշառ-
ւած էր, սկսեց բոլշեւիկների դէմ ըմբոստութիւններ կազմակերպել, այդ
պատճառով բոլշեւիկները ստիպւած եղան Գանձակի ըմբոստներին բնաջնջել
եւ սաստել :

«Հայերը՝ կարմիր բանակների իրենց սահմաններից քաշւելուց օգոռւտ
քաղելով՝ յունիսին Օլթիի եւ Ջանդեղուրի ուղղութեամբ զինուորական գոր-
ծողութիւնների ձեռնարկեցին : Մեր դիւանագիտական ներկայացուցիչների
միջոցով Երեւանում ձեռնարկներ արինք. միւս կողմից ամէն վայրկեան յար-
ձակման պատրաստ մեր բանակներով մի կարգ միջոցներ ձեռք առինք : Հա-
յերը յաջողեցին գրաւել Օլթիի ածխահանքերը, որովհետեւ մեր ուժերը այդ
կողմերը անբաւարար էին անմիջապէս այդ յարձակողականը կասեցնելու :
Սրա համար մեր բանակը ձախ կողմից սահմանն անցնելով՝ աղահանքերի
զիծը բռնեց եւ միւս կողմից Բայազետից դէպի Ջանդեղուր անցաւ եւ դէպի

Արաքս անցնող մեր ուժերի հետ միանալով՝ յաջողեց բոլոր կողմերից էլ յառաջխաղացումը խափանել:

«Օգոստոսի սկզբին հայերը զրահապատներով միջոցով յաջողեցին դուրս գալ մինչեւ Զուլֆա երկաթուղադիծը: Այդ դժի վրա մեր փոքրաքանակ զինւորները թւով մեծ բանակի առջեւ չճգմելու համար յետ քաշւելու հրաման ստացան: Մեր ուժերը քաշւած են Արաքսի հիւսիսային կողմը»:

Այստեղից պարզ երեւում է, որ դեռ յունիսին թիւրքերը պատրաստւում էին յարձակւել Հայաստանի վրա: Վայրկեանը շատ էր յարմար: Յունաստանը կանգնեցրել էր արշաւանքը Իզմիրի ճակատում, եւ Վենիզելոսը փորձեր էր անում հասկացողութեան գալու քեմալականների հետ: Ֆրանսան, Ֆրանկլէն Բույոնի միջոցով, փնտռում էր քեմալականների բարեկամութիւնը՝ անգամ Կիլիկիան պարպելու գնով: Իտալիան բացայայտ կերպով օգնում էր Անատոլիոյ ըմբոստներին: Մեծ օգնութիւն էր ցոյց տալիս եւ Խորհրդ. Ռուսաստանը. «բոլշեւիկեան բանակը, դրում էր օգոս. 16-ին Քեազիմ Կարաբեքիրը, իր թշնամիներին քայքայելու եւ բնաջնջելու շրջանում է գտնւում: Մեր ժողովուրդը վկայ պէտք է լինի եւ յունական բանակի փլուզումին: Բացի այդ, 11րդ իսլամական բանակը (բոլշեւիկեան) հասել է մեզ օգնութեան. նա անցել է մեր կովկասեան սահմանը: Մեր դաշնակից բոլշեւիկները անընդհատ մատակարարում են մեզ զէնք ու ռազմամթերք: Կարող ենք վստահ լինել, որ վատ օրերը մեզ համար անցել են արդէն»:

Սակայն, մասամբ բոլշեւիկների ազդեցութեան տակ եւ մասամբ յունական ճակատի դէպքերի փոփոխութեան հետեւանքով, այլ եւ այն պատճառով, որ Հայաստանի ձեռն ու ոտը փաստօրէն կապւած էր Խորհրդային Ազգայնի եւ բոլշեւիկների կողմից, գուցէ եւ ներքին հակամարտութիւններից դրդւած՝ Մուստաֆա Քեմալը վարանում էր վճռական գործողութիւնների անցնելու: Ընդհակառակը, Քեազիմ Կարաբեքիրը պահանջում էր այսպաղ պատերազմ յայտարարել Հայաստանին: Ըստ երեւոյթին, այս հողին վրա սուր տարակարծութիւն կար միլիական երկու պետերի միջեւ: Այս տեսակէտից, չափից աւելի հետաքրքրական վաւերագիր է «էնկիւրիի ազգային կառավարութեան սպայակոյտի պետ զնդ. Ըսմէթի» 1336 թ. (1920) օգոս. 1 նամակը՝ ուղղւած «Նորին գերազանցութեան 15րդ զօրաբաժնի եւ հայկական ճակատի հրամանատար Քեազիմ Կարաբեքիր փաշային»:

«Զերդ գերազանցութիւն, դրում էր Ըսմէթը, Ներկայացուցչական Ժողովը Մուստաֆա փաշայի նախագահութեան տակ, ծանօթանալով Զեր եւ Սելահէդդին բէյի Ազգային Մեծ Ժողովին ներկայացրած հիմունքներին եւ գտնելով ամէն կասկածից դուրս ձեր հայրենասիրական զգացմունքը, որ ապացուցւած է ձեր գործերով էլ, յանձնարարեց ինձ միանգամ էլ հաղորդել ձեզ հետեւեալը:

«Ներկայացուցչական Ժողովը, հակառակ մեր վիճակի թուլութեան, այլ եւ Յունաստանի յանկարծական յարձակման, պահելով հաւատն ու պաշարիւնութիւնը՝ չի ընկճւում, որովհետեւ իրերի նման դրութիւնը նախա-

տեսւած էր դեռ Էրզրումի խորհրդածողովից եւ համապատասխան միջոցներ էլ ձեռք էին առնւած :

«Դուք տեսնում էք Էրզրութիւնից, մեր եւ բարձր հրամանատարութեան միջեւ, որ այն դէպքերը, որոնք պիտի վճռեն մեր ժողովրդի եւ նոյնիսկ ամբողջ մահմետական աշխարհի եւ իսլամութեան ճակատագիրը, պիտի ունենան եւրոպական, այլ եւ կենտրոնական-ասիական նշանակութիւն: Այդ երկրներում արեւնը շարունակում է հոսել այժմ էլ: Թիւրք բանակը զոհերի գնով պէտք է ապահովէ մեր ժողովրդի ազատութիւնը, որ խոստացել է նրան:

«Իրերի այս վիճակում բոլոր հայրենասէրները, իմանալով ձեր անջատ գործունէութեան ձգտումը՝ վհատում են: Դուք գտնւում էք ըստ ամենայնի մեր յարգանքի եւ վստահութեան արժանի երկու զօրաբաժինների գլուխը: Մինչդեռ մեր թշնամիները, իրենց նզովեալ բարեկամների հետ, սպասում են մեր ուժերի պառակտման եւ մեր միութեան խախտման. նրանց ուրախացնում է ամէն մի երեւոյթ այդ ուղղութեամբ:

«Մենք յոյս ունենք, որ դուք, որ անձնական եւ պաշտօնի պատուով երդւել էք հաւատարիմ լինել Անատոլուի եւ Ռումելիայի պաշտպանութեան կոմիտէին եւ Ազդ. Մեծ Ժողովին, որը ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ այդ երկու հիմնարկութիւնների միութիւնը, թոյլ չէք տայ, որ այս դրութիւնը շարունակւի ապագայում էլ: Քիչ է հաւանական, որ Հայաստանը՝ զբաղւած լինելով մեր դաշնակից Ազրբէջանի կողմից, ընդունակ լինի յարձակւելու ձեր շրջանի վրա: Խալիլ փաշան, որ գտնւում է Թիւրք-ազրբէջանցի-ուլա ուժերի հրամանատարական կազմում, մեզ հանգստացնում է Մոսկւայից՝ հաւաստիացնելով, որ Հայաստանը մեր սահմանների վրա յարձակւելու դէպքում սպառնական ուժի կը հանդիպի իր թիկունքում: Հետեւաբար, հարկաւոր է որ ձեր հրամանատարութեան տակ գտնուող եւ Թիւրք բանակի պահեստի մասեր կազմող զօրաբաժինները, թողնելով մի դիւրիմ հնարաւոր անակնկալների համար, օգոստ. 1-ին մեկնեն յունական ուժերի դէմ եւ կենտրոնանան ձեզ յայտնի վայրերում: Ձեր չհնազանդւելը այս հրամանին շատ անբաղձալի ազդեցութիւն կունենայ յունական ուժերի դէմ վճռական կռւի պատրաստուող զինւորների վրա:

«Այն նկատումները, որոնցով Դուք հիմնաւորում էք Ձեր անջատ ձգտումները, նկատի առնւած են Ազգային Մեծ Ժողովի կողմից: Ձեր առաջարկութիւնը, թէ անհրաժեշտ է որոշ զինւորական շրջանակի մէջ մտցնել ոչ մի կարգապահութեան չենթարկող աւազակների կազմակերպութեան դորժերը, Ժողովի կողմից հաւանութիւն է գտած եւ անհրաժեշտ կարգադրութիւններն այդ ուղղութեամբ արւած են յուլիս 16-ին: Մեծ Ազգային Ժողովը վճռեց նոյնպէս, որ Սեւահէղդին բէյը մնայ Սըվազի զօրաբաժնի հրամանատար:

«Այս պատմական վայրկեանին, երբ մենք շրջապատւած ենք վրէժ-խնդիր թշնամիներով, Ձեր վրա է ընկնում դրութեան ծանրութեան պատասխանատուութիւնը: Այդ ծանրութիւնը նմանը չունի պատմութեան մէջ

եւ մեր ամբողջ յոյսը ժողովրդի ինքնապահպանութեան զգացումի վրա է։
Ձեր անջատ ձգտումների պաշտպանութեամբ, Դուք բաժան-բաժան կանխք
մեր ուժերը եւ կարժանանաք ապագայ սերունդների անէծքին։

«Քանի որ, Ձեր բացատրութիւնները նկատողութեան առնւած են ժողովի կողմից եւ մատնանշւած միջոցները կիրառուում են, ես հաւատացած եմ, որ Դուք չպիտի հրաժարուէք գործելու մեզ հետ համերաշխութեամբ։
Հակառակ պարագային, Ձեր անջատ քայլերը, որոնց արդարացում չկայ, կը դիտւեն իբրեւ դաւաճանութիւն։ Հաղորդում եմ Ձեզ նոյնպէս, որ բարձր հրամանատարութիւնը Ձեզանից սպասում է հեռագրական պատասխան երկու օրւայ ընթացքում»։*)

Այնուհետեւ ի՞նչ անցաւ-դարձաւ Անգորայի եւ Քեազիմ Կարաբեքիր փաշայի միջեւ։ Այդ մասին պատմում էր Պոլսի «Ժուրնալ Դ'Օրիան» թերթի Անգորայի թղթակիցը, հոկտ. 19-ի համարում. «Ձեզ հաւանօրէն յայտնի չեն, գրում էր նա, այն պատրաստութիւնները, որոնք նախորդեցին Հայաստանի վրա յարձակում գործելու որոշման։

«Էրզրումի 15րդ զօրարածնի հրամանատար Քեազիմ Կարաբեքիրը սեպտ. 7-ին հասաւ Անգորա։ Հետեւեալ օրը Մուստաֆա Քեմալի նախագահութեամբ գումարեց զինուորական գերագոյն խորհուրդ, որին մասնակցեցին Ահմէդ Ֆէվիդի, Մուհեմեդ Սլի Ֆուադ, Նիհատ, Նուրէդդին զօրավարները եւ սպայակոյտի պետ Ըսմէթ բէյ։

«Զօրավար Քեազիմ Կարաբեքիրը զեկուցեց, թէ անհրաժեշտ է Հայաստանի դէմ ընդհանուր յարձակում գործել, քանի որ բոլշեւիկների հետ յարաբերելու միակ գիծը հայերի կողմից թիւրքական հողերի վրա գործող ասպատակութիւնների պատճառով՝ սպառնում է թիւրքերին ընդմիջող կտրել բոլշեւիկներից։

«Զինուորական խորհուրդը դիմեց Կարաբեքիրին հետեւեալ հարցով. — Ինքը ունի՞ր բաւական ոյժ եւ հաւատացա՞ծ է, որ քեմալական բանակը կատարեալ յաղթութիւն կունենայ։

«Քեազիմ Կարաբեքիրի տրամադրութեան տակ գտնւում է 4 զիվիզիա, որից երկուսը գտնւում է Ռէմզիի հրամանատարութեան ներքոյ։ Այս զիվիզիաներից իւրաքանչիւրը կը լինի բաղկացած 8—9 հազար տեղեակից, որոնց կաջակցեն նաեւ քիւրդ ու թիւրք հրոսակաւները։ Թիւրքական հրետանին, ասում է Կարաբեքիրը, չնայած որ լրիւ չէ, բայց կարող է բաւարարել արեւելեան ճակատին։

«Բայց եւ այնպէս, Մուստաֆա Քեմալի համար դեռ մնում էր մի մութ կէտ. Հայաստանի դէմ յարձակելու դէպքում պէտք էր գիտնալ, թէ ի՞նչ գիւրք կը բռնէ Վրաստանը, որը իր տրամադրութեան տակ ունէր, ինչպէս յայտնի է, թէեւ փոքր, բայց լաւ կազմակերպւած բանակ։ Այս առթիւ բորովին ասպահով լինելու համար Մուստաֆա Քեմալը ծածկադիր ռազիոյով դիմեց Բագու, ուր գտնւում էր թիւրքական պատւիրակութիւնը Արեւ-

*) Сводка Развѣд. Отд. Штаба Ком. Войсками Арменіи, 3 сент. 1920 г. № 21 (Приложение).

Հ. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՍՊԱՆԵՐ

ԶՕՐ. ՅՈՎԱԼՓԵԱՆ

ԳՆԴ. ՄԱԶՄԱՆԵԱՆ

ՓՈԽ-ԳՆԴ. Տ. ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ

ՎԱՀ. ՓԱՍՏՐՄԱՃԵԱՆ

ՏԵՂԱԿԱԼ ԳԱԼՈՒՍՏ ՍԻՒՐՄԷՆԵԱՆ

ՏԵՂԱԿԱԼ ԳԱՐԲԻԷԼ ԼԱԶԵԱՆ

ւելեան Համագումարին մասնակցելու համար: Անհրաժեշտ պատրաստու-
թիւնները տեսնելուց յետոյ Բագուից Անգորա ստացւեց հետեւեալ լազոնա-
կան պատասխանը. «Ճանապարհը բաց է»: Ռէմզիի փաշան, որ այնտեղ էր
գտնուում, յանձն առաւ հող պատրաստել Բագուում եւ աշխատեց ազրբէջա-
նեան-բոլշեւիկեան շրջանները այդ հարցին կողմնակից դարձնել: Միւս կող-
մից, Համագումարի անդամ Երկրագործութեան նախկին նախարար Իւսուֆ
Քեմալ բէյը ստանձնեց մի գաղտնի առաքելութիւն թիֆլիսում եւ Բագուից
անցաւ Վրաստան:

«Մի քանի օր յետոյ, քեմալական պատերազմութիւնը Իւսուֆ Քեմալ
բէյի նախադահութեամբ, եկաւ թիֆլիս եւ իջաւ «Օրիանտ» հիւրանոցը, ուր
նախօրօք սենեակներ էին պահած այդ պատերազմութեան համար: Յաջորդ-
օրը, Իւսուֆ Քեմալ բէյը ընդունւեց Վրաստանի նախադահ ժողովանիայի եւ
յետոյ, անմիջապէս՝ արտաքին գործոց նախարար Գեգեչկորիի կողմից: Տե-
սակցութիւնը տեւեց մի ժամից աւելի, որից յետոյ նրան ճաշ տրւեց Կով-
կասեան Ակումբում: Իւսուֆ Քեմալ բէյի պաշտօնը վերջացել էր յաջողու-
թեամբ: Այդ պաշտօնը զուտ խորհրդակցական էր եւ շատ կարճ տեւեց: Եր-
կու օր անց, խորհրդային դեսպան ընկ. Կիրովի հետ վերջին անգամ տեսակ-
ցելուց յետոյ, մեկնեց:

«Ռէմզիին անմիջապէս իր 13 զօրաբաժնի գլուխն անցաւ եւ սեպտեմբեր
19-ին դիմեց դէպի սահման: Զօրքին յայտարարւեց, թէ պատերազմը սկսւած
է: Պատերազմական գործողութիւնները յետաձգւեցին մինչեւ Քեազլիմ Կա-
րաբէքիրի ինքնաշարժով հասնելը: Վերջինս, ճանապարհ ընկնելուց առաջ,
ծածկադիր ռադիոյով Բագու հաղորդեց իր ծրագիրը:

«Բանակը պատրաստ էր գործողութիւններն սկսելու: Սեպտ. 23-ին
դիմեցին յարձակման»:

Եւ իսկապէս, զարգացող դէպքերը կէտ առ կէտ արդարացրին «Ժուր-
նալ դ'Օրիանտ»-ի տեղեկութիւնները: Սեպտ. 11-ին, Հայաստանի սպարա-
պետի սպայակոյտը հաղորդում էր.

«Օլթիի ուղղութեամբ սեպտ. 9-ին, ժամը 14-ին, թիւրքերը Թնդանօ-
թային կրակ բաց արին Վօսկուտ սարի վրա. մեր հրետանին պատասխան
տւեց: Սեպտ. 10-ի գիշերը հակառակորդի մի մեծ խումբ մօտեցաւ 5005
բարձրութեան վրա եւ Ղարադաշ գիւղից երկու վերստի վրա գտնւող մեր
պահակախմբերին, բայց հրետանիի եւ զննացիրային կրակով յետ շարտւեց:
Սեպտ. 10-ին, առաւ. ժամը 8-ին թիւրքական երկու սաւառնակներ թռիչք
գործեցին Սարըղամիշի ճակատի երկարութեամբ, եւ միաժամանակ թիւր-
քերը Բարդուսի մօտ Թնդանօթային կրակ բացին մեր դիրքերի վրա: Մեր
հրետանին պատասխանում էր: Նոյն օրը ժամը 15-ին կրկին երեւացին թըշ-
նամու երկու սաւառնակներ. թիւրքերը հրացաններով կրակում էին մեր
խրամատների ուղղութեամբ Քիրօղլի Բաշ սարի վրա:

«Սեպտ. 9-ին, ժամը 18 եւ 45 րոպէին, երկու օրւայ կռիւներից յետոյ,
մերոնք դրաւեցին Կողբ գիւղը եւ աղահանքերը: Առնւած է մի լեռնային
Թնդանօթ, երկու հեռախօսային գործիք եւ այլ ռազմական աւար: Մեր կո-

իռևստները աննշան են: Փիրլու գիւղի մօտ, թշնամու հակադրոհը յետ վանելու ժամանակ, սպանւած է Սասունի ձիաւոր խմբերի պետ Մանուկը»:

Սեպտ. 13-ին թիւրքական խոշոր ուժեր, անսպասելի կերպով, յարձակեցին Սարըղամիշի հայ զորամասի ձախ թեւի վրա, ճեղքեցին ճակատը եւ դրաւեցին Ֆրդ մարտկոցի երկու լեռնային թնդանօթներ: Տեղի ունեցաւ կատաղի կռիւ հայկական Ֆրդ գնդի եւ թիւրքերի միջեւ, ուր առանձին յամառութիւն ու քաջութիւն ցոյց տւեց տեղակալ Գանթարջեանի գումարտակը: Տաք եւ արիւնահեղ կռիւներով մեր զորամասերը նահանջեցին եւ սեպտ. 14-ի առաւօտեան ամրացան Բեգլի-Ահմեդի դիրքերում: Ստիպւած եղաւ նահանջել եւ Կաղզւանի զորամասը (Տրդ գունդ, գնդ. Շաղուբարեանի) եւ դրաւել Բեռնայի դիրքերը: Հեռացաւ եւ Կաղզւանի ազգաբնակչութիւնը: Համանման կռիւներ տեղի ունեցան եւ ուրիշ վայրերում, որոնց հետեւանքով Կարսի ճակատը ստացաւ հետեւեալ պատկերը. Ղարախաչ լեռ—Նոր Սելիմի եւ Բեգլի Ահմեդի միջեւ գտնուող բարձունքը—Բեռնա գիւղ—Աղաղաւա լեռ:

Սեպտ. 23-ին, առանց պատերազմի յայտարարութեան, թիւրքական բանակը դիմեց ընդհանուր յարձակման Հայաստանի դէմ: Սկսում էր հայ թիւրքական պատերազմը:

Ինչպէս էին արդարացնում թիւրքերն իրենց այդ յարձակումը: Հոկտ. 23-ին Անգորայի կառավարութիւնը հրատարակեց հետեւեալ հաղորդագրութիւնը.

«Անատոլուի գործակալութիւնը պարտք է համարում համաշխարհային հանրային կարծիքին տալ հետեւեալ լուսաբանութիւնները այն կռիւների մասին, որոնք վերջերս սկսեցին Կովկասում՝ միլլի ուժերի եւ հայ դաշնակ հրոսախմբերի միջեւ:

«Հայաստանի Հանրապետութեան կազմութիւնից ի վեր Երեւանի կառավարութիւնը նպատակ է դրել բնաջնջելու կամ ստիպելու դադարել երկրում հաստատւած թուրքերին, որոնք հանրապետութեան ամբողջ ազգաբնակչութեան կէսն են կազմում: Յամառօրէն ու կանոնաւոր ծրագրով հետապնդած այս քաղաքականութեան նպատակն է եղել ընդարձակել ազգային հայրենիքը՝ թուրքերի մահով կամ փախուստով թափուր թողնւած տեղերում ներդադարած հայերի հաստատումով:

«Օգտւելով այն հանդամանքից, որ մահմետական ազգաբնակչութիւնը անգոր էր իր ձայնը լսելի դարձնելու արեւմտեան աշխարհին՝ դաշնակները ամբողջ երկու տարի շարունակեցին իրենց աւերման գործը: Երեւանի Մահմետական Միութեան կազմած պաշտօնական վիճակագրութիւնների համաձայն, որ հաղորդագրւած է եւ դաշնակից պետութիւնների Կովկասի եւ Պոլսի ներկայացուցիչներին, — այդ փաստաթղթերը տակաւին պիտի գրտնեն նրանց «գործ»-երի մէջ — մինչեւ 1919 թ. վերջը միայն Հայաստանը կազմող դաւառներում այրւել են 199 թրքական գիւղեր եւ նրանց 135,000-ի հասնող բնակիչները բնաջնջւել են մեծ մասամբ եւ միայն մի փոքր մասին է յաջողւել ապաստան գտնել Ազրբէջանում, ուր Բաղուի մուսաւաթական խորհրդարանը 260 միլիոն ռուբլի վարկ է քէտրկել նրանց կերակրելու հա-

մար: Այդ դոմարը կարող է որոշ գաղափար տալ դաշնակցական վայրագութեան զոհերի թւի եւ թշուառութեան մասին:

«Դաշնակները չբաւականացան այդ բնաջնջումը կատարելով Հանրապետութեան սահմաններից ներս. հայկական հրոսախմբերը թափանցեցին Ազրբէջանը եւ Ղարաբաղի դաւառում այրեցին մօտ 50 թուրք գիւղեր՝ կոտորելով ամբողջ ազգաբնակչութիւնը: Այդ ոճիրները պաշտօնապէս հաղորդւեցին բոլոր դաշնակից պետութիւններին՝ Ազրբէջանի կառավարութեան կողմից:

«Այդ հետեւողական բնաջնջման ծրագիրը գործադրւեց նաեւ Հանրապետութիւնից հարաւ գտնւող չրջաններում: Յայտարարելով ինքնորոշման իրաւունքը, որ դաշնակից պետութիւնները իրականութեան մէջ միայն իրենց պաշտպանեալներին են թոյլ տալիս, կարսի չրջանում ապրող թուրքերը մերժեցին ընդունել հայկական տիրապետութիւնը: Զօրավար Արամեանը⁽⁶⁾ անցեալ տարի հրատարակել տւեց մի վերջնագիր՝ հրաւիրելով նրանց 24 ժամայ ընթացքում ընդունել այդ տիրապետութիւնը: Արդ՝ նախքան գիւղերին մեծ մասը այդ որոշման ծանօթանալու՝ տեղեկատուութեան միջոցների պակասութեան պատճառով՝ նիւթական ժամանակ ունենալը, հայերը թնդանօթային հարւածներով հրդեհեցին ու քանդեցին այդ գիւղերից մօտ 40-ը:

«Շնորհիւ այն զէնքերի ու ռազմամթերքի, որ Ամերիկայի եւ Եւրոպայի իմպերիալիստները քրիստոնէութեան անունով առատօրէն տալիս են դաշնակներին, այս վերջինները կարողացան կոտորածներն ու թալանները ծաւալել մինչեւ օսմանեան սահմանները, եւ մեր ցեղակից ու կրօնակից եղբայրները սկսեցին հազարներով փախչել դէպի մեր երկիրը: Մեր սահմանադիւսային դաւառների բնակիչները՝ յուզւած ու վրդովւած այդքան ոճիրներից՝ մի քանի ամիս առաջ արդէն որոշել էին օգնութեան հասնել իրենց եղբայրներին եւ միայն կառավարութեան ձեռք առած միջոցներն էին, որ այն ժամանակ արդելեցին թիւրք միլի ուժերին խիստ դաս տալ հայ հրոսախմբերին: Բայց սրանք՝ իրենց գործը լրացնելով սահմանի այն կողմը՝ յանդգնութիւնը ունեցան անցնելու օսմանեան սահմանը եւ գործադրելու իրենց աւերման ձևերը՝ այն նպատակով, որ նախագահ Վիլսոնի որոշումներին սպասելով՝ ստեղծեն կատարւած փաստ: Սեպտ. 24-ին մեր սահմանադիւսային դիրքերը, յանկարծ, յարձակում կրեցին. մեր զօրքերը թշնամուն յաղթելուց յետոյ՝ յաղթականօրէն հետապնդեցին նրանց Սարըղամիշի չրջանում, որ բնակեցւած է բացառապէս թուրքերով: Մեր ձեռքն ընկած փաստաթղթերը ապացուցում են, որ հայկական յարձակումը նախապատրաստւած է եղել մեծ խնամքով եւ նպատակ է ունեցել էրզրումի գրաւումը:

«Սահմանի միւս կողմը մեր եղբայրներին կոտորող եւ մեր իսկ գիւղերին յուսալքում ու մահ բերող հայկական հրոսախմբերին հետապնդելը հանդիսանում է օրինական պաշտպանութեան մի հանգամանք եւ մեր ազգի համար կենսական իրաւունք: Թիւրք ժողովուրդը ո՛չ մի յարձակողական նւապատակներ չի սնուցանում ո՛չ հայ ժողովրդի, ո՛չ էլ որեւէ այլ ժողովրդի նկատմամբ: Թափւած արեան պատասխանատուութիւնը ընկնում է միմիայն

հայերի եւ նրանց իմպերիալիստ պաշտպանների վրա, որոնք հետապնդում են թիւրք ազգը քայքայելու նպատակներ»:

Դժւար չէր տեսնել, որ տրւած բացատրութիւնները չէին համապատասխանում իրականութեան եւ որ թիւրքերի իսկական նպատակը Հայաստանի քայքայումն ու Սեւրի դաշնագրի ոչնչացումն էր: Թիւրքական յարձակողականը այդպէս էլ հասկացւեց ամենքի կողմից: Հայկական բոլոր շրջաններն անխտիր, ամէն տեղ, ցասումով ընդունեցին պատերազմի լուրը: Ընդհանուր վրդովումի եւ դիմադրութեան վճռական կամքի արտայայտութիւն եղաւ կառավարութեան կոչը ժողովուրդին.

Հայաստանի Քաղաքացիներին,

«Քաղաքացիներ՝, Հայաստանը նոր փորձութիւնների առաջ է կանգնած: Տաճիկ փաշաները չեն ուզում հանդիստ թողնել մեզ. նրանք ձգտում են քար ու քանդ անել մեր երկիրը, բնաջնջել հայ ժողովուրդը:

«Սեպտեմբերի կէսերին կենտրոնանալով Մերդենեկի եւ Բարդուսի շրջաններում՝ տաճիկ զօրքերը յարձակման դիմեցին: Դաշտային աշխատանքների պատճառով մեր զինւորների մի մասը իրենց տները ցրած լինելով՝ մեր զօրամասերը, յամառ կռից յետոյ, ստիպւած եղան նահանջել եւ դրաւել ռազմադիտական նոր դիժ, որով ամխահանքերի շրջանը անցաւ թըշնամու ձեռքը:

«Սեպտ. 23-ի գիշերը տաճիկները ուժեղ յարձակման դիմեցին փեննակի եւ Բարդուսի ճակատներում: Մեր զօրամասերը սաստիկ դիմադրութիւն ցոյց տալով՝ ամրացան Վերիչէնի բարձունքների վրա: Նոյն սեպտ. 23-ին տաճիկական խոշոր ուժեր գրոհ տւին դէպի Կարաուրդան, որտեղից մեր զօրքերը քաշւեցին Սողանլուխ լեռնաշղթան: Յայտնի է դարձել, որ տաճիկների անմիջական նպատակն է կտրել Սարըղամիշ—Կարս երկաթուղին եւ աղատութիւնից զրկել Սարըղամիշի եւ Կաղզւանի զօրքերն ու ժողովուրդը: Անակընկալներից եւ զոհերից խուսափելու եւ աւելի յարմար դիրքեր դրաւելու նպատակով՝ մեր հրամանատարութիւնը սեպտ. 29-ի գիշերը դատարկել է Սարըղամիշն ու Կաղզւանը:

«Ժողովուրդը նոյնպէս տեղափոխւել է անվնաս: Նահանջը եղել է ռազմադիտական նպատակներով, կանոնաւոր եւ առանց որեւէ կորուստի: Մեր զօրքերի ոգին բարձր է: Թշնամին հանդիպում է ամենաբուռն դիմադրութեան: Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի շրջաններում սկսւած է ուժեղ շարժում յօդուտ երկրի պաշտպանութեան: Ամէն կողմից հասնում են կամաւորներ եւ վերադառնում են դասալիքները: Դաշտային աշխատանքներով կլանւած ժողովուրդը ոտքի է կանգնում:

«Քաղաքացիներ՝, տեղեկացնելով ձեզ այս մասին՝ Հանրապետութեան կառավարութիւնը յայտնում է, որ ինքը ձեռք է առնում ամէն միջոց՝ պետութեան անվտանգութիւնն ապահովելու համար եւ վստահ է, որ նենգ թըշնամին չուտով դուրս կը շարտւի մեր երկրից: Այն ժողովուրդը, որ կարողա-

ցաւ ձեռք բերել իր աղատութիւնը, որ դեռ նոր ճնշեց բռնակեան խռովութիւնները, թոյլ չի տայ, որ տաճկական փաշաներին յաջողւի իրագործել իրենց դիւային ծրագրները: Հայաստանի կառավարութիւնը, իր հետ ունենալով յեղափոխական ժողովրդի կամքն ու վստահութիւնը, կանէ այն, ինչ որ իրենից պահանջում է պատմական վայրկեանը: Սակայն, ժողովուրդն եւս պէտք է լարէ իր բոլոր ուժերը: Տաճիկ զօրքերի առաջ մէկ անելիք է մնում միայն մեզ — յաղթել կամ մեռնել: Մենք պէտք է յաղթենք:

«Քաղաքացիներ՝, որքան եւ աննպաստ լինեն պայմանները, թողէ՛ք ձեր անձնական գործերը: Ամէն ոք եւ ամէն ինչ պէ՛տք է յատկացւի Փրօնտին: Ո՛չ մի դասալիք չպիտի մնայ Հայաստանում: Ո՛չ մի երիտասարդ չպիտի նստի տանը: Ամէ՛ն ինչ զօրքի համար: Գիւղացի, բանւոր, մտաւորական, պաշտօնեայ, արհեստավոր, ուսանող, կանայք — բոլորդ պէտք է նպաստէք մեր բանակին, որովհետեւ միա՛յն ամենքիս միահամուռ ջանքերով կը խորտակւի փաշաների գարշելի բռնակալութիւնը, եւ Հայաստանը բոլորովին ազատ կը լինի տաճիկ շովինիստների մղձաւանջից:

«Ուրի՛, ժողովուրդ:

«Կեցցէ՛ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանը:

Հայաստանի Հանրապետութեան Կառավարութիւն

Կառավարութեան կոչը անմիջապէս արձագանդ գտաւ բոլոր կողմերից: Հրապարակային ժողովներ, բանաձեւեր, թուցիկներ, լրագրական յօդածներ. — ամենքը նեցուկ կանգնեցին կառավարութեան թիկունքում: Իբրեւ նմոյշ, առաջ բերենք Սոց.-Յեղափոխ. Կուսակցութեան Հայաստանի կոմիտէի հրատարակած կոչը հոկտ. 2-ին:

Կուով կը խլես քո իրաւունքը

«Ընկերներ՝: Տաճիկ փաշաները, քիւրդ ու թիւրք հորդանների գլուխն անցած, ներս են խուժել մեր երկիրը: Բազմահազար հայ գիւղացիներ Կարսի շրջանից տեղահան են եղած ու կրկին դրկել են «գաղթականի» ցուպը: Հայ դեմոկրատիայի հազիւ ապաքինւած վէրքը դարձեալ նորոգւել է, եւ առատօրէն հոսում է արիւնը նրա կրծքից: Նորից մեր Փիզիքական գոյութեան խնդիրն է դրւած պատմութեան կշռաթաթի վրա:

«Օրհասի այս ժամին Հայաստանի դեմոկրատիան մնացել է մենակ ու անօգնական: Երկու տարւայ քաղաքական անկախ կեանքի ընթացքում մենք չկարողացանք ունենալ դրսի այնպիսի բարեկամներ, որոնց օգնութեան վրոկարողանայինք յոյս դնել վտանգի ժամին: Չկան եւրոպական իմպերիալիստները, մեր այդ «հաւատարիմ բարեկամները» ... ճաշկերոյթների ժամանակ: Չկան բարեկամներ եւ մեր հարեւանների շարքերում: Հայ դեմոկրատիան այսօր իր ուժերով է, որ պէտք է ապահովէ իր գոյութիւնը եւ յետ վանէ արեւմուտ թշնամուն:

«Այսօրւայ յաջողութեան միակ պայմանը, ընկերներ, մեր դեմոկրատիայի բովանդակ ուժերի կազմակերպումն է հայրենիքի ինքնապաշտպանութեան գործի շուրջը:

«Հայ քաղաքական կեանքի ձեւաւորման ու նրա սոցիալական բովանդակութեան շուրջը եղել են մեծ տարաձայնութիւններ մեր եւ Հայաստանի ղեկավար հոսանքի մէջ, որի հետեւանքով ստեղծւել է ծանր ու դադը մըթնոլորտ միակուռ ու միակամ գործունէութեան համար:

«Բայց վտանգն այսօր սպառնում է հայ բազմատանջ դեմոկրատիայի ո՛չ միայն քաղաքական իդէալներին, այլ նաեւ նրա ֆիզիքական գոյութեան, եւ այդպիսի մոմենտում մենք պէ՛տք է մոռանանք ամէն ինչ, պէ՛տք է բովանդակազուրկ դարձնենք մեր միտքն ու հոգին եւ նւիրւենք միայն եւ միայն մի գործի՝ ճակատի պաշտպանութեան:

«Մեր կեանքի այս փուլումի օրերին իւրաքանչիւր ազնիւ գործի աշխատանքը կրկնակի արժէք ունի: Եւ այդպիսի մի մոմենտում սոցիալիստ-յեղափոխականը պէտք է գտնւի առաջին շարքերում՝ իր անկաշառ կարողութիւնները ի սպաս դնելու հայրենիքի պաշտպանութեան գործին:

«Դէպի՛ ճակատ, ընկերներ:

«Դէպի՛ մեր իրաւունքների ընձեռումը՝ յաղթական կուռում»:

Ռամկավարների Երեսանի պաշտօնաթերթ «Հայաստանի Զայն»ը գրում էր. «Ամբողջ հայութիւնը, առանց տատանւելու ոտքի պիտի կանգնի իր կրծքով պաշտպանելու տասնեակ հազարաւոր նահատակներու արիւնով դրնւած իր հայրենիքն ու ազատութիւնը: Պիտի վճռական ու վերջնական հարւած հասցնել մեր թշնամուն ու փութացնել իր օրհասականի մէջ ջղաճգորէն դալարւող թշնամու մահը:

«Այս վախճանին հայ ժողովուրդը պիտի հասնի միայն մի ճանապարհով՝ ոյժի դէմ ոյժ հակադրելով: Ատոր համար մենք ունենք ազգային հաւաքական ոյժ, կազմակերպւած բանակ: Պէտք է յոյս կտրել արտաքին միջոցներից եւ միջամտութիւններից, պէտք է յենւիլ մեր սեփական հայ քաջարի բանակի վրա: Հայ ժողովուրդը դիտակ է իր գոյութեան սպառնացող վտանգին. պէտք է գիտակցի նոյնպէս եւ վստահի իր սեփական ուժին՝ իր հերոս բանակին:

«Այս է միակ հնարաւոր ճանապարհը:

«Մեր վերջնական փրկութիւնը այս ճակատագրական կռիւ յաջող ելքէն կախում ունի:

«Ուրեմն, յաղթութեան վստահութեամբ դէպի՛ ընդհանուր աշխատանք:

«Բոլոր՝ պիտանի ուժերու հաւաքումն ու կենտրոնացում ճակատի եւ թիկունքի համար:

«Համերաշխութիւն կուսակցական շրջաններու մէջ:

«Ժողովուրդը պետութեան հետ»:

Եւ, իրօք, համերաշխութիւնը Հայաստանում եւ հայկական բոլոր խաւերում դարձաւ կատարեալ: Ընդհանուր յուզումի եւ համերաշխութեան ար-

տայայտութիւնն եղաւ եւ Թիֆլիսի բողոք-ցոյցը հոկտ. 6-ին. «Մօտաւորապէս 10,000 հոգի, հեռագրում էր կառավարութեան Հայաստանի Թիֆլիսի դիւանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բէզդադեանը, կազմւած ազգաբնակչութեան բոլոր խաւերից՝ այր, կին, բանւորներ, համքարներ եւ աշակերտներ դրօշակներով եւ մակադրութիւններով՝ եկան կանգնեցին հայոց ներկայացուցչութեան շէնքի առջեւ: Հռետորների ճառերից յետոյ, ինձ յանձնեցին միտինգի որոշումը եւ խնդրեցին հաղորդել Հայաստանի կառավարութեան, որ միտինգի մասնակիցները բոլորն էլ պատրաստ են ոտքի կանգնելու հայրենիքի պաշտպանութեան համար: Տեսարանը սրտաշարժ դարձաւ, իմ ճառի ժամանակ, երբ առաջարկեցի գլխարկները վերցնել ի յարգանս հայրենիքի պաշտպանութեան համար ընկածների յիշատակի, ցուցարարներն ինքնաբերաբար ծունկի իջան եւ դրօշակները խոնարհեցրին»...

«Բոլոր պետութիւնների ներկայացուցչութիւնների առջեւ միտինգներ կազմելուց յետոյ ծովածաւալ բազմութիւնը խոնկեց Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչութեան առաջ: Յուզումը հասաւ իր գագաթնակէտին: Արտասանեցին սուր, յանդիմանական, կրակոտ ճառեր՝ ընդդէմ բոլշեւիկ-քեմալական դորժակցութեան: Խօսեցին սոցիալիստ-յեղափոխական Թարխանեանը, վրահայոց Ազգ. Խորհրդի նախագահ Թովչեանը, վրաց ժողովրդական գւարդիայի պետ Ջուղելին, «Աշխատաւոր»-ի խմբագիր Կ. Ղազազեանը: Մասնաւորապէս ուժեղ ճառ արտասանեց վերջինը, որ ելեկտրականացրեց ամենքին:

«Ընկերներ, սկսեց նա, Մեծ Արեւելքի յեղափոխական աշխատաւորութեան անունից եկել ենք այստեղ հարց տալու նրանց, ովքեր յաւակնութիւն ունեն յեղափոխական անւանելու իրենց, մինչդեռ փաստօրէն զազիր հակայեղափոխականների հետ են դաշնակցել: Ի՞նչ իրաւունքով կամ ո՞ր յեղափոխական աւանդի հիման վրա դալիս են նրանք մեր՝ Արեւելքի աշխատաւորութեան դիրքերը թուլացնելու, սոցիալիստական ո՞ր հասկացողութեամբ համադորժակցում են մեր երկրի տիրող դասակարգի՝ խաների, բէգերի, փաշաների հետ: Մենք այսօր այստեղից բողոքում ենք, իբրեւ յեղափոխականներ նրանց դէմ, որոնք վարկաբեկում են յեղափոխութիւնը, զազիր դորժ կատարում մեր իրականութեան մէջ եւ հարիւր հազարաւոր անմեղ կեանքերի դահիճ ինվէր փաշաներին, Թալէաթներին ձեռք մեկնում ու յեղափոխական կարմիր դրօշակով քողարկում:

«Ի՞նչ առ դէմ կանգնած՝ մենք ուղղում ենք այս հարցը բոլշեւիկներին եւ սպասում ենք պատասխանի: Յեղափոխութիւնը վերածելով դիւանագիտութեան, սակարկելով սոցիալիզմը՝ այսօր նրանք Արեւելքում երեւան են գալիս իբրեւ աշխատաւորութեան թշնամիներ, իբրեւ բարեկամ տիրող դասակարգի: Սակայն, մօտ է այն օրը, երբ Արեւելքը կը բռնկւի յեղափոխական հրդեհով, բայց ո՛չ ձեր՝ Լենինի ու Թալէաթի, այլ մեր՝ տեղական յեղափոխականների ու հազարաւոր նահատակների շնորհիւ: Ապագայ պատմութիւնը եւ ազատ աշխատանքը կասէ իր խօսքը ձեր այսօրւայ կատարած զազիր դորժի համար»:

Պատշգամբ դուրս եկաւ խորհրդային ներկայացուցիչ Ստարկը՝ չըր-
ջապատած իւրայիններով եւ սկսեց խօսել։ Նրա ամէն մի խօսքը ծածկուած
էր սուլոցներով, «կորչի»-ներով, վրդովումի ու բողոքի արտայայտութիւն-
ներով։

«Դուք ուզում էք գիտնալ, ասաց նա, մեր վերաբերմունքը դէպի Հա-
յաստանի սահմաններում կատարւող դէպքերը (Ձայներ՝ «մենք գիտեմք,
պատասխանեցէ՛ք, քէ ի՞նչ է ձեր արածը»)։ Ես կը պատասխանեմ։ Ռուսաս-
տանի բանորդիւղացիական հանրապետութիւնը իր գոյութեան հէնց ա-
ռաջին օրերից վճռեց ճանաչել ազգերի ինքնորոշումը, նոյնիսկ մինչեւ ան-
ջատում եւ անկախութիւն (Ձայներ՝ «դրանք խօսքով էին, իսկ գործով»)։
Մենք այդ իրաւունքը ճանաչեցինք ո՛չ միայն խօսքով, այլ եւ գործով (Ձայ-
ներ՝ «սո՛ւտ է, փաստեր»)։ Համեցէ՛ք փաստեր. մենք ճանաչեցինք Էստո-
նիայի, Լիտւայի, Ֆինլանդիայի, Լեհաստանի անկախութիւնները (Ձայ-
ներ՝ «լաւ փանաչեցիք, երբ ձեր ատամները քարոյցեցին»)։ Ճանաչեցինք Վը-
րաստանի անկախութիւնը. ճանաչել ենք, ճանաչում ենք եւ կը ճանաչենք
Հայաստանի անկախութիւնը, քանի որ այդպէս է ցանկանում հայ աշխատա-
ւոր ժողովուրդը (Ձայներ՝ «էնվերը կը նեղանայ», «ձեր դաշնակից Մուս-
տաֆա Քեմալ փաշան էլ ձեզ պէս է ցանկանում եւ փանաչում», «իսկ Ղարա-
բա՞ղը, Զանգեզու՞րը, Ղազախի դէպքե՞րը»)։ Մէկը հուժկու ձայնով՝ «շատ
մի խօսիր, Ղարաբա՛ղը տուր»)։ Մեր քաղաքականութիւնը եղել է խաղաղու-
թեան քաղաքականութիւն (ծիծաղ, սուլուց, ձայներ՝ «սո՛ւտ է, սո՛ւտ է»)։
Բազմաթիւ ճակատներում մեր թափած արեան մեղքը մերը չէ (Ձայներ՝
«ձե՛ր մեղքն է, մի օր կը պատասխանէք ռուս ժողովրդին այդ արեան հա-
մար»)։ Այդ արիւնը ընկնում է Անտանտի վրա։ (Ձայներ՝ «ո՛չ ձեր վրա,
բոլշեւիկներիդ վրա, աւագակնե՛ր»)։ Արեւելքում մենք օգնում ենք եւ պաշտ-
պանում ենք ճնշւած ազգերը ընդդէմ Անտանտի։ Մեզ համար թանկ են հայ
աշխատաւոր զանգւածների շահերը (Ձայներ՝ «սո՛ւտ է, մի՛ վիրաւորէք այդ
ժողովրդին»)։ Թանկ են եւ Պարսկաստանի, Հնդկաստանի եւ Տաճկաստանի
աշխատաւորութեան շահերը (Ձայներ՝ «ո՛չ քանզի են ձեզ համար էնվեր փա-
շաների ու քէզերի շահերը»)։ Բայց Դաշնակցութիւնը իմպերիալիստների
կողմն է բռնել եւ Հայաստանը դարձնում է գէնք Անտանտի ձեռքին։ (Ձայ-
ներ՝ «սո՛ւտ էք ասում, Դաշնակցութիւնը իմքը հայ աշխատաւորութիւնն է»)։
Հայ ժողովուրդը պէտք է ընտրի երկուսից մէկը՝ ցանկանում է լինել մե՞ղ
հետ (ձայներ՝ «հայ ժողովուրդը էնվեր չէ»), թէ՞ շարունակել հին քաղա-
քականութիւնը։ Երկու ամիս առաջ մենք մեր միջնորդութիւնը առջարկե-
ցինք Հայաստանին եւ Տաճկաստանին։ (Ձայներ՝ «սուտ էք խօսում, ձեր
միջնորդութիւնը արտայայտեց Ղարաբաղում, Զանգեզուրում, Ղազախում,
Նախիջեւանում»)։ Հայաստանը մինչեւ այսօր չի պատասխանել, իսկ Տաճ-
կաստանը համաձայնեց (սուլոցներ, «կորչի»-ներ)։ Իմ կառավարութիւնը
այսօր էլ նոյն վճռի վրա է։ Ահա իմ պատասխանը։

Սուլոցների, անվերջ «կորչի»-ների եւ սպառնական աղաղակների
տարափի տակ Ստարկը թողեց պատշգամբը, իսկ միտինգը դեռ երկար չա-

բունակում էր խորհրդային ներկայացուցչութեան պատուհանների տակ:

Նոյն անվերապահ թշնամանքով ընդունեցին պատերազմի լուրը եւ վրաց քաղաքական շրջանները, բացի ծայրայեղ ազգայնականներից, որոնք Քեմալի յարձակումը համարում էին յարմար առիթ լուծելու համար Լոռիի եւ Ախալքալաքի հարցերը. «Որ Քեմալ փաշան Հայաստանը ատում է, գրում էր կառավարական կուսակցութեան «Էրթորադ» թերթը (N° 2279), այդ ոչ ոքի համար դատնիք չէ: Բայց մենք չէինք կարծում, որ կոմունիստները այն աստիճան կը ստորանային, որ իրենց ձեռքը կը մեկնէին այդ մարդուն — վերջին պատերազմի ընթացքում սարսափելի մերկութեամբ հանդէս եկած իր մարդակերութեամբ եւ բռնակալութեամբ... Այսօր ողսական իմպերիալիզմի մերկանալն ու Թիւրքիայի հետ բարեկամանալը անվիճելի փաստ է... Ինչո՞վ կարելի է արդարացնել Քեմալի յարձակումը. — միմիայն նրա վայրենի դիտաւորութիւններով: Ինչպիսի՞ դրդապատճառներ են դործի մղում նրան. — միմիայն ատելութիւնը դէպի Հայաստանը»: «Թիւրքերը նըպատակ ունեն Կարս—Սարըղամիշի ուղղութեամբ, գրում էր «Բորբա»-ն, ամբողջ Հայաստանի վրայով միանալ բուլղերիկներին: Հայ ժողովրդին, Հայաստանին անմիջապէս վտանգ է սպառնում: Մենք պարտաւոր ենք հռիփկու ձայն բարձրացնել հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան իրաւունքի համար... Եթէ Քեմալին յաջողւի իրագործել իր ծրագիրը, այն ժամանակ Վրաստանը օղակաժ կը լինի քեմալական—բուլղերիկեան ուժերով»: Նոյնն էր ասում եւ ազգ. — դեմ. «Սաքարթւելօ»-ն. «Ընդհանուր վտանգը թելադրում է Հայաստանին ու Վրաստանին լարել բոլոր եռանդն ու պահպանել ազգային ազատութիւնը, որ մեր լաւագոյն զաւակների արիւնով է ձեռք բերւած: Դաւադիր թշնամին վռնդելու համար մենք զինուորական դաշինք պէտք է կապենք... Վրաստանի եւ Հայաստանի զինուորական դաշինքի հարցը պէտք է մեր ընթացիկ քաղաքականութեան հարցը դառնայ»: Նմանապէս եւ սոց. — ֆեդ. «Սախալիսօ Սաքմէ»-ն. «Հայաստանի դժբախտութիւնը մեր՝ Վրաստանի դժբախտութիւնն է. բռնապետական բռունցքը միայն Հայաստանին հարւածելու նպատակով չէ բարձրացած, այլ եւ Վրաստանի կուրծքը ջախջախելու համար է պինդ սեղմւած: Հայաստանի դէմ ուղղւած սուրբ Վրաստանի ազատութեանն էլ է մահացու հարւած սպառնում»:

Ընդհակառակը, թիւրքերի յարձակումը Հայաստանի վրա անխառն հրճանք առաջ բերեց բուլղերիկների շարքերում: Վրաստանի Կոմկուսի պաշտօնաթերթ «Կոմունիստ»-ը (հոկտ. 24), թիւրքերի յառաջխաղացման առթիւ գրում էր ցնծութեամբ. «Մնում է միայն ուրախանալ, որ դաշնակցական Հայաստանը դտնւում է այն պողահարող կովի դրութեան մէջ, որին Աստուծոյ իշխաններ չի տւել»: Բազուի «Կոմունիստ»-ը բռնոյն խմբագրականներ էր գրում ի նպաստ Մուստաֆա Քեմալի եւ ընդդէմ Հայաստանի: Պակաս չէին մնում եւ հայ կոմունիստները. նրանք եւս շարունակում էին կատաղի յարձակումները Հայաստանի վրա եւ աշխատում էին վարկաբեկել Հայաստանի կառավարութիւնը յաշս Խորհրդային Ռուսաստանի: Այս տեսակէտից պերճախօս մարդկային վաւերագիր է հետեւեալ կոչը՝ ամբողջ աշխարհին,

որ հրատարակեց Բագուի «Կոմունիստ»-ի հոկտ. 8 համարում:

«Անդրկովկասի ու ամբողջ աշխարհի բանւորներին եւ դիւղացիներին, Կոմունիստական ինտերնասիոնալին, Արհեստակցական Միութիւնների Միջազգային Խորհրդին եւ Գործունէութեան ու Պրոպագանդի Խորհրդին.

«Ալեկոծւող Արեւելքի սրտում, Անդրկովկասի ու ամբողջ աշխարհի բանւորադիւղացիական լայն զանգւածների համար աննկատելի կերպով, միջազգային իմպերիալիզմի գործակալների — դաշնակների ողորմելի աւազակների կառավարութիւնը գնդակահարում է Հայաստանի լաւագոյն զաւակներին — Կոմունիստական կուսակցութեան եւ արհեստակցական միութեան անդամներին: Հայաստանի բանտերը լի են Կոմունիստներով եւ ապրտամբւած բանւորներով ու դիւղացիներով:

«Լայն զանգւածների աչքում սնանկացած, բայց ազգայնական պատերազմների փորձով հմուտ «Դաշնակցութիւն» կուսակցութիւնը՝ ժամանակաւոր յաղթութիւն տանելով ապստամբ բանւորա-դիւղացիական զանգւածների վրա, բռնութիւններ գործ դնելով մահմետական խաղաղ զանգւածների դէմ, այժմ հաշիւ է տեսնում Հայաստանի ապստամբւած բանւորների ու դիւղացիների եւ նրանց ղեկավարների՝ Կոմունիստների հետ:

«Հայաստանի կառավարութիւնը հաճեց նորից ու նորից տաքանալ արիւնով՝ այս անգամ կռւելով նրանց դէմ, ովքեր ուղղում էին բանւորա-դիւղացիական Հայաստանը խլել նրա արիւնոտ ձեռքերից, որպէսզի հաղորդակից անեն նրան աշխատանքի եւ կապիտալի միջեւ մղւող մեծ կռիւն:

«Հայաստանի մռայլ ու խոնաւ բանտերը, որոնք ոչ քիչ կեանքեր խլեցին արիւնալի ցարի օրով, վերածւել են կառավարական տաճարների, ուր մաւգերիստները արիւնալի խնջոյքներ են սարքում Հայաստանի Կոմունիստների նկատմամբ: Հայաստանի ներսում Կոմունիստական բանւորական շարժումը յաղթահարելով միայն դաշնակները կարողացան Հայաստանը վերածել իմպերիալիստների համար յուսալի մի յենարանի՝ Արեւելքի յեղափոխութեան դէմ կռւելու համար:

«Այն ժամանակ, երբ ամբողջ Արեւելքը բռնւած է ապստամբութեան բոցով, երբ Արեւելքի ժողովուրդների համագումարը երդւեցնում էր արեւելեան ժողովուրդներին ոտքի կանգնելու Կոմունիստական ինտերնասիոնալի դրօշակի տակ, միջազգային իմպերիալիզմի դէմ, վերջին վճռական կռիւը մղելու համար, այդ ժամանակ Հայաստանի սպիտակ աւազակային կառավարութիւնը, հրով ու սրով չափելով ամբողջ յեղափոխական Հայաստանը, քայքայելով բոլոր բանւորական արհեստակցական կազմակերպութիւնները, անգլեւ-ամերիկեան իմպերիալիստների հետ միասին նոր Գողգոթա է պատրաստում Արեւելքի յեղափոխական զանգւածներին:

«Սակայն, ո՛չ Կոմունիստական շարժումը Հայաստանում, ո՛չ էլ, մանաւանդ, Արեւելքի ժողովուրդների յեղափոխական շարժումը ոչ մի բոլէշեն կասեցնի իրենց յաղթական արշաւը: Ընդհակառակը, արհեստով դահիճների ձեռքով ընկած ընկերներ Ալլահվերդովի, Ղարիբջանովի, Ղուկասի եւ ուրիշ շատ շատերի մահը, տասնեակ ու հարիւրաւոր ապստամբների մահացումը Հայաստանի խուլ ձորերում, լաւագոյն ապացոյցն է, որ «խաղա-

դեցւած Հայաստանը» իր մէջ թաղցնում է ներքին յեղափոխական ոյժ, որ որոշ պատմական ընթացքին դարձեալ կռիւ կը սկսի, որպէսզի երկրի երեսից վերացնէ պատմութեան ընթացքը հրով ու սրով կասեցնել ձգտողներին:

«Մենք ուխտել ենք տալիս Հայաստանի արիւնաքամ եղած բանւորա— գիւղացիական զանգւածներին՝ չենթարկւել աւազակային խմբերի ցածոգի պրովոկացիային, այլ յամառօրէն ու համբերութեամբ հաւաքել իրենց ցան ու ցիր եղած ուժերը իրենց դասակարգային մարմինների շուրջ, արթուն ունկընդբել կոմունիստական կուսակցութեան ձայնին, որի լաւագոյն անդամները իրենց հերոսական մահով բացին ազատագրման ճամբան:

«Մենք գիմում ենք խորհրդային Ազրբէյջանի բոլոր բանւորական կազմակերպութիւններին, Կոմունիստական Ինտերնասիոնալին, Գործունէութեան ու Պրոպագանդի խորհրդին եւ Արհեստակցական Միութիւնների Միջազգային խորհրդին՝ մեզ հետ միասին բողոքի ձայն բարձրացնելու Հայաստանում իշխող սպիտակ տեռորի դէմ:

«Թո՛ղ իմանան դեղին Ինտերնասիոնալի սոցիալ-դաւաճանները, որոնք Թիֆլիս եկան եւ սրտազեղ ընդունելութիւն գտան իրենց բարեկամների — դաշնակների ու մենչեւիկների կողմից, որ այդ երկրների երեւութական բարօրութիւնն ու անդորրութիւնը պահւում է ահաբեկումով ու յեղափոխականների դաժան սպանումով, Հայաստանի խոնաւ բանտերում, կալանաւորւած հարիւրաւոր բանւորների ու գիւղացիների տառապանքներով ու քաղցով:

«Մա՛հ Հայաստանի բանւորների ու գիւղացիների վրա բռնութիւն կատարողներին:

«Կեցցէ՛ յեղափոխական Արեւելքը:

«Կեցցէ՛ Ինտերնասիոնալը:

«Հայաստանի Կոմունիստ. Կուսակց. Կենտր. Կոմիտէ: Ազրբէյջանի Արհեստ. Միութիւնների Խորհրդին կից գտնուող Արհեստակցական Միութիւնների Արեւելեան Բիւրօ: Նախագահութիւն Ազրբէյջանի Արհեստակցական Միութիւնների Խորհրդի»:

Իսկ ի՞նչ վերաբերում ունէին դէպի թիւրքական յարձակումը դաշնակիցները: Դեռ օգոստ. 8-ին, Հայաստանի կառավարութիւնը շրջաբերական յայտագիր էր ուղղել բոլոր դաշնակից պետութիւնների կովկասեան ներկայացուցիչներին՝ ցոյց տալով, որ քեմալականները ձգտում են Հայաստանի վրայով միանալ բուլղերիկների հետ եւ նրանց օգնութեամբ շարունակել պայքարը դաշնակիցների դէմ: Հայաստանի կառավարութիւնը փաստերով հաստատել էր, որ բուլղերիկներն ու քեմալականները Ազրբէյջանն ու Պարսկաստանը դարձնում են իրենց անմիջական գործունէութեան վայր եւ որ բուլղերիկ համիսլամական—համաթիւրքական ծովի մէջ միայն Հայաստանն է մնացել մի փոքրիկ օազիս, որը հեշտութեամբ ոտքի տակ կերթայ, եթէ դաշնակիցներից լուրջ օգնութիւն չստանայ: Ոչ մի շօշափելի օգնութիւն չստացւեց դաշնակիցներից, եթէ չհաշւենք Անգլիայի ծախած մէկ միլիոն ոսկու ռազ-

մամթերքն ու զինւորական հագուստը: Պատերազմը սկսելուց յետոյ, Հայաստանի կառավարութիւնը նորից դիմեց դաշնակիցներին: Պատասխանը եղաւ նոյնը. համակրական խօսքեր եւ ոչ մի դործնական օգնութիւն:

Այսպիսի պայմաններում սկսեց թիւրք-հայկական պատերազմը. Հայաստանը բառիս բուն նշանակութեամբ մնացել էր մենակ: Նա բոլորովին պատրաստ չէր այդ պատերազմին: Դեռ նոր էր դուրս եկել ներքին քաղաքացիական կռիւների շրջանից: Մայիսեան բոլշեւիկեան շարժումները գրեթէ կազմալուծել էին նրա բանակը. թիւրքական շրջանների նաճման գործողութիւնները աւելի եւս թուլացրել էին երկրի մարտական ուժերը: Ազրբէջանը նաեւ չէր տալիս եւ Հայաստանի երկաթուղին հազիւ շունչ էր քաշում: Բոլշեւիկեան յարձակումները Ղազախի, Բասարաբեչարի, Դարալագեազի եւ Շարուրի շրջաններում անընդհատ ջղային վիճակի մէջ էին պահում Հայաստանը եւ ստիպում, որ հայկական զօրքերը մնան ցրած վիճակի մէջ: Բացի այդ, ժողովուրդը զբաղւած էր բերքը հաւաքելով. անձրեւոտ եղանակի պատճառով հունձքը վերջացաւ ուշ եւ ամէն ոք շտապում էր կալսել ու պատրաստել իր ձմեռայ պաշարը: Զինւորական իշխանութիւնը թոյլ էր տւել, որ բանակի զինւորների մի մասը գնայ տուն դաշտային աշխատանքներ կատարելու համար: Թիւրքերի ընդհանուր յարձակումը յանկարծակիի բերեց հայկական բարձր հրամանատարութեան: Ամբողջ ճակատի վրա, Սուրմալուից մինչեւ Օլթի, պատերազմը սկսւելուց առաջ, հայկական ուժերի թիւը վեց հազարը չէր անցնում, որից շուրջ 2500 Սուրմալում, մնացածը՝ Կարսի ճակատի վրա:

Իսկ այդ ժամանակ ի՞նչ ոյժ ունէին թիւրքերը: Համաձայն Հայաստանի սպարապետի սպայակոյտի հետախուզական բաժնի յուլիս 6 տեղեկութեան*) թիւրքական բանակը Հայաստանի սահմանի վրա հետեւեալ կերպով էր դասաւորւած. 15րդ կորպուս՝ հրամանատար Քեազիմ Կարաբեքիբ փաշա: Էրզրումում գտնւում էր 17րդ գունդը եւ 9րդ դիւիզիայի սպայակոյտը — հրամանատար Ռուշտի բէյ: Հասան Ղալայում գտնւում էր 28րդ գնդի կենտրոնը եւ չորս լեռնային թնդանօթ. Թորթումում՝ 28րդ գնդի երկու գումարտակ. Բարդուսում՝ 28րդ գնդի մէկ գումարտակ եւ 20րդ գնդի մասեր. Ոորասանում՝ 12րդ դիւիզիայի սպայակոյտը — հրամանատար Պալիլ բէյ. Զիւինում՝ 34րդ գունդը. Քեոփրիքէոյում՝ 35րդ գունդը. Ալաշկերտում՝ 36րդ գունդը: Օլթիի ուղղութեամբ շարժւում էր Պալիլ բէյի երրորդ դիւիզիան — 7, 8 եւ 11րդ գնդերը: Տրապիզոնի եւ Էրզրումի միջեւ նկատւած էին 31րդ դիւիզիայի մասերը: 11րդ դիւիզիայի կենտրոնը, ինչպէս եւ 18րդ գունդը՝ Բայազէտում. 32րդ գունդը՝ Վանում. 30րդ գունդը՝ Բայազէտ-Արչայում: Բացի այդ Մերդենեկի շրջանում կային 1200 հոգի անկանոն կրուտղներ. Օլթիում՝ 350 ժանդարմներ. Օլթիից դէպի հիւսիս՝ 1500 հոգինոց չէթա. Հասան-Ղալայում՝ 1600 կամաւորներ. Տրապիզոնում՝ 300 ժանդարմներ. Լազիստանում՝ լազ կամաւորներ:

*) Секретная сводка развед. отд. шт. ком войсками Армении 6 июля 1920 г. № 20

«Թան»-ի զինւորական թղթակցի ասելով, 1920 թ. ամառայ վերջը, արեւելեան նահանգներում թիւրքերն ունէին 3րդ, 13րդ եւ 15րդ կորպուսները ընդամենը՝ 50,000 հետեւակ, 2,600 այրուծի եւ 306 հին ձեւի թնդանօթ։ Ուրիշ զինւորական հեղինակութիւններ Հայաստանի դէմ գործող թիւրք բանակը ցոյց էին տալիս՝ 3րդ, 9րդ 11րդ, 12րդ եւ խառն դիւիզիաները, երկու աշիրէթական զնդեր, մի բրիգադ այրուծի, այսպէս կոչւած ազրբէջանեան ձիաւոր հարիւրեակը, թրքական եւ քրդական հրոսախմբեր եւայլն։ Կանոնաւոր զօրքերի թիւը հասնում էր 28,000-ի, որից 3,000 ձիաւոր։ Զօրքը սլաւոնաւորւած էր շատ լաւ, ունէր առատ ռազմամթերք, տաք հագուստ, որ ստանում էր իտալացիներից, Ֆրանսացիներից եւ Խորհրդ. Ռուսաստանից։

Նման անհաւասար սլայմաններում սկսեց պատերազմը։ Հայաստանը լարեց իր բոլոր ուժերը։ Սեպտ. 30-ին, կառավարութիւնը արտակարգ նիստում, երկիրը յայտարարեց պատերազմական դրութեան մէջ։ Մինչեւ 35 տարեկանները զէնքի տակ առաւ։ Խիստ օրէնքներ սահմանեց դասալիքների դէմ։ Զինւորական նախարարութեան տւեց արտակարգ լիազօրութիւններ, նրան ենթարկեց երկաթուղիները, ռադիօ-կայանները եւ փոխադրութեան միջոցները։ Որոշեց, արագացնելու համար կառավարութեան գործունէութիւնը եւ շրջաններում հեղինակաւոր ներկայացուցիչներ ունենալու նպատակով, նախարարների մի մասին եւ մի շարք գործիչներ ռազմաճակատ եւ դաւառներ ուղարկել։ Ալեքսանդրապոլ ուղարկեցին Ա. Զամալեանը եւ Գ. Ղազարեանը, Կարս՝ Ս. Վրացեանը եւ Ա. Բաբալեանը, Սուրմալու՝ Ս. Արարատեանը, Իջեւան՝ Ա. Գիւլիսանդանեանը, Նոր-Բայազէտ՝ Ս. Մելիք-Եղլեանը, Աշտարակ՝ Խորհրդարանի անդամներ՝ Յ. Տէր-Յակովբեանը եւ Հ. Տէրտէրեանը։ Կենտրոնում մնացին՝ Հ. Օհանջանեանը եւ Ռ. Տէր-Մինասեանը։ Կառավարութիւնը մի սրտառուչ կոչ ուղղեց ժողովրդին։ Զինւորական նախարարի հրամանով Երեւանի եւ Կարսի հրապարակներում կանգնեցրեց կախաղաններ։ Կառավարութեան հետ միասին ամբողջ երկիրը եւս լարում էր իր ուժերը դիմադրելու համար իր թշնամուն։

Արտասահմանեան հասարակութեան մէջ այն կարծիքն է տիրում, որ թիւրքերը, առանց որեւէ արգելքի հանդիպելու, յաղթեցին հայերին, որ հայկական բանակը ոչ մի դիմադրութիւն ցոյց չտւեց։ Այս կարծիքը արդիւնք է բացարձակ տգիտութեան։ Ընդհակառակը, եթէ հայ բանակի մի մասը չգտնւեց իր կոչման բարձրութեան վրա, միւս մասը ցոյց տւեց անձնագործութեան, անվեհերութեան եւ հայրենասիրութեան սքանչելի օրինակներ։ Հայ-թիւրքական վերջին պատերազմի պատմութիւնը, որը դեռ իր պատմաբանին է սպասում, կը բանայ մեր առջեւ շատ ուսանելի էջեր, որոնք թութեան եւ անկազմակերպութեան կողքին ցոյց կը տան պետական դիտակցութեան եւ ռազմական կարողութեան շքեղ օրինակներ։ Մասնաւորապէս բոլոն կռիւներ տեղի ունեցան Սուրմալուի ճակատում. իրենց յարձակումը թիւրքերը սկսեցին երկու ուղղութեամբ։ Քեազիմ Կարարեքիւրի ուժերի մի մասը շարժւեց Կարսի ճակատում. միւս մասը՝ մի դիւիզիա հետեւակ, մօտ 2,000 քիւրդ խուժան, 8 թնդանօթ, ձիաւոր մասեր, ուղղւեցին դէպի Սուրմալու, ըստ երեւոյթին կամենալով արագ հարւածով դրաւել մինչեւ Արաքս

եւ հարւածի տակ առնել երեւանը: Իզդէրի ճակատի ընդհանուր հրամանա-
տար նշանակւեց Դրօն, որի ձեռքի տակ կային Զրդ գունդը — 1,200 հետե-
ւակ, 25 ձիաւոր, 16 զնդացիր, հրամանատար՝ Պուլաբաշեան.
Տրդ գունդը — 600 հետեւակ, 40 ձիաւոր, 8 զնդացիր, հրամանատար՝ Տ.
Բաղդասարեան. էքսպեդիցիոն զօրամասը — 5 վաշտ — 500 հետեւակ, 16
բեռնակիր եւ 8 ձեռքի զնդացիր. Կուռօ Թարխանեանի այրուծին 260 ձիա-
ւոր, 6 զնդացիր: Հոկտեմբեր 1-ին Տրդ գունդը փոխադրւեց Կարսի ճակատ,
որ Սեպուհի բրիգադի մի մասն էր. դրա փոխարէն նոր լրացումներ եղան,
որով ամբողջ Սուրմալուի զօրամասի թիւը հասաւ մինչեւ 2,000 հոգի: Զօ-
րամասը շատ լաւ կազմակերպւած ու սլարենաւորւած էր. բոլոր մասերը
կապւած էին իրար եւ կենտրոնի հետ հեռախօսով. սերտ յարաբերութիւն էր
ստեղծւած եւ զօրամասի ու ազգաբնակութեան, ինչպէս եւ էջմիածնի գաւա-
ռային ինքնավարութեան միջեւ: Այս վերջինս էր վարում Սուրմալուի զօրա-
մասի պարենաւորման գործը. ինչպէս նաեւ շատ յաջողութեամբ կատարեց
Սուրմալուի ազգաբնակութեան տեղափոխութիւնը:

Հոկտեմբեր 20-ից սկսած, թիւրքերը գործօն չարժումներ կատարեցին
Սուրմալուի ճակատում: Նրանք յարձակւեցին Կարաբուլաղ եւ Սոգլւթլի
գիւղերի վրա: Հոկտ. 20-ի ամբողջ օրը տեղի ունեցան տաք կռիւներ. Թնդա-
նօթները երկու կողմից որոտում էին անընդհատ: Թշնամու գերազանց ու-
ժերի ճնշման տակ մերոնք նահանջեցին մինչեւ Արաքս. յաջորդ օրը դիմե-
ցին հակադարձակման եւ յետ չալտեցին Թշնամուն ծանր կորուստներ պատ-
ճառելով նրան: Մեր զոհերն էին սպանւած եւ վիրաւոր՝ երկու սպայ եւ 60
զինուոր: Հոկտ. 24-ից կատաղի կռիւներ սկսեցին Քիւլլուկ, Կարակալա, Վե-
րին Զարուխի, Դաշբուռունի շրջանում: Վաղ լուսարացին, մօտ մէկ դի-
ւիզիա կանոնաւոր ուժեր ու բազմաթիւ քրդական խմբեր յարձակման ան-
ցան Քիւլլուկ—Վերին Զարուխի, Սուլթանարաղ—Իզդէր, Դաշբուռուն—
Կարակոյունլու—Մարգարա ուղղութեամբ: Արիւնահեղ կռիւներ տեղի ունե-
ցան: Թշնամին բազմաթիւ անգամներ դիմեց գրոհի եւ միշտ յետ չալտեց:
Թիւրքերը առանց կանգ առնելու զոհերի առաջ, ձգտում էին, ինչ գնով էլ
լինի, գրաւել Սուրմալուն: Հայերն էլ վճռել էին աւելի շուտ մեռնել, բայց
տեղի չտալ եւ երեք օր շարունակ, առանց ընդմիջումի, ամբողջ ճակատի
վրա մղւում էին արիւնահեղ կռիւներ: Տեղ-տեղ, ինչպէս Դալիգաշի գիւղ-
քերում, որ պաշտպանում էր Կուռօ Թարխանեանը, զինուորների ու սպաների
յիսուն տոկոսը սպանւեց կամ վիրաւորւեց, բայց չնահանջեց: Սուլթանա-
րաղի գիւղքերում Թշնամին կուտւում էր մի քանի հարիւր քայլ հեռաւորու-
թիւնից: Սպայութիւնը՝ զնդ. Պուլաբաշեան, Մամաջանեան, Գալուստեան,
Յովասափեան, Թարվերդեան, Թարխանեան, Մակ—Մալիցկի, Թովչեան,
Արգարեան, Պետրոսեան, Ղամբարեան եւ ուրիշներ ցոյց տւին հերոսութեան
փայլուն օրինակներ: Առաջ բերենք մի օրինակ միայն: Կուլի երկրորդ օրը,
Դրօն հրամանով, Քանաքեռից, բեռնատար ինքնաշարժներով, օգնութեան է
չտապում Կուռօ Թարխանեանը: Մարգարայում պարզւում է, որ խճուղին
բռնւած է Թշնամու կողմից. առաջ դնալու հնարաւորութիւն չկայ: Առանց
երկար մտածելու, Կուռօն դասաւորում է զինուորներին ինքնաշարժերի վրա,

ինքը նստում է առաջին ինքնաշարժի վարիչի մօտ եւ չորս ինքնաշարժները 4 իրարից յիսուն քայլ հեռու, արագութեամբ քշել է տալիս խճուղիով, միա- ժամանակ, զնդացիներէից սաստիկ կրակ բանալով ճանապարհի երկու կող- մով: Թշնամին յանկարծակիի է գալիս եւ սարսափահար պահւում առնու- րում: Տալով ութ զինւոր վիրաւոր եւ զնդացիրային մասի պետ հերոս Մա- լիցկիին սպանւած՝ Կուռօն ձեղքում է թշնամու շղթան եւ հասնում օրհա- սական դիմադրութիւն ցոյց տուող Դալիզդաշին օգնութեան:

Հոկտ. 26-ին մեր զօրամասերն անցան հակայարձակման: Թշնամին բոլոր կէտերում, կատաղի դիմադրութիւնից յետոյ, բաղմաթիւ դիակներ թողնելով, դիմեց խուճապային փախուստի: Ու հետզհետէ հեռացաւ Բար- թողեան լեռների միւս կողմը: Երեւանը, որ մի քանի օր ապրում էր Սուր- մալուից հասնող թնդանօթների որոտի տակ եւ սարսափահար սպասում էր ճակատամարտի ելքին, հանգիստ շունչ քաշեց: Թշնամին այլեւս Սուրմա- լուի ճակատում կենդանի գործունէութիւն ցոյց չտւեց:

Բոլորովին այլ ընթացք ստացան դէպքերը Կարսի ճակատում: Այստեղ գործում էին զօրավար Յովսէփեանի բրիգադը — առաջին գունդ՝ զնդ. Մազմանեան, 4րդ գունդ՝ զնդ. Միրիմանեան, 5րդ գունդ՝ զնդ. Շաղուբա- դեան. Սեպուհի բրիգադը. 7րդ գունդ՝ զնդ. Իշխանեան, 8րդ գունդ՝ փոխ. զնդ. Բաղդասարեան. Գնդ. Ղորղանեանի ձիաւոր բրիգադը եւ մի քանի կա- մաւորական խմբեր՝ Փիլոսի, Մուրատեանի, Սմբատի եւ այլն: Կարսի ճա- կատում գործում էին սաւառնակներ եւ «Ազատամարտ» զրահազնացքը: Կար- սի բերդապետն էր՝ զօրավար Փիրումեանը, իսկ բերդի հրետանիի պետն էր բուլղար սպայ՝ զնդ. Բարաջանովը: Կարսի զօրախմբի ընդհանուր հրամա- նատարն էր՝ զօրավար Սիլիկեանը, սպայակոյտի պետ՝ զնդ. Վեքիլեանը: Թէ բերդի եւ թէ դաշտային մասերը թոյլ էին կազմակերպւած. զինւորների մեծ մասը նոր էր հաւաքւած եւ չէր մերժած գնդերում: Սպանների եւ զին-ւորների փոխյարաբերութիւնը շատ մասերում մտերմական չէր: Լաւ չէին եւ զօր. Փիրումեանի ու զօր. Յովսէփեանի, ինչպէս նաեւ նահանգապետ Ղոր-ղանեանի յարաբերութիւնները, որ անդրադառնում էին շրջապատի վրա: Զօրքերի մի մասը շտապ կերպով զինւած էր Անգլիայից նոր ստացւած Ռոս հրացաններով, որոնց վարժ չէր: Թիկունքը լաւ կազմակերպւած չէր եւ հա- կապետական տարրերը՝ բոլշեւիկները կարողանում էին դժւարութիւններ առաջացնել: Այսպէս, հոկտ. 2-ին, Կարայալ կայարանից եօթ վերստ հե-ռու, Շահնալար գիւղի մօտ, խորտակւեց ճակատը զինւորներ տանող գնացքը 14 վազոններ ջարդւեցին, սպանւեց 12 եւ վիրաւորւեց 43 հոգի: Բոլշեւիկ-ների գործն էր այս:

Փորձելու համար մեր զօրքերի մարտունակութիւնը, այլ եւ ռազմական ողին բարձրացնելու նպատակով, բարձր հրամանատարութիւնը որոշեց ձեռ-նարկել ընդհանուր յարձակման: Յաջողութեան դէպքում ենթադրւում էր առաջ շարժւել: Եարձակումը յաջողութիւն չունեցաւ: Թշնամու ուժեղ դի-մադրութեան հետեւանքով մեր զօրամասերը նահանջեցին գրեթէ մինչեւ Կարս: Այնուհետեւ նախաձեռնութիւնն ամբողջապէս անցաւ թիւրքերի ձեռ-քը: Քայլ առ քայլ ճնշելով մերոնց, հոկտ. 28-ին, նրանք գրաւեցին Վեդեն-

քոյի բարձունքները: Ամբողջ հոկտ. 28-ին տաք կռիւներ տեղի ունեցան. Մաղմանեանի զօրամասը ձգտում էր յետ խլել Վեղենքոյը: Այս կռիւներում երկու կողմերն էլ ունեցան ծանր կորուստներ. վիրաւորւեց ճակատի պետ գլխապետ Գնդունին: Հոկտ. 29-ին տեղի ունեցաւ զօրամասերի վերախմբում: Համաձայն տրւած հրամանի, հոկտ. 30-ի առաւօտեան, մեր զօրքերը պիտի անցնէին հակադարձակման Վեղենքոյը գրաւելու նպատակով: Սակայն առաջին գունդը մերժեց կատարել հրամանը եւ տեղից չչարժեց: Յուսահատ եւ անզօր՝ գնդ. Մաղմանեանը ամենքի աչքի առջեւ մաւզերի երկու գնդակից ինքնասպանութիւն գործեց: Այս եւս չազդեց զօրքի տրամադրութեան վրա: Այդ միջոցին մեծ ուժով յարձակման դիմեցին թիւրքերը: Սկսեց խուճապային փախուստ: Մեր զօրքերի մի մասը եւ զրահազնացքը նահանջեցին դէպի Մազրա. ժողովուրդը եւ զօրքի միւս մասը խուժեց դէպի կիրճը՝ Պրոխլադնոյէ գիւղի ուղղութեամբ: Մեր սաւառնակը թռաւ Երեւան: Կարն ընկաւ թշնամու ձեռքը: Գերի մնացին զօր. ֆիրումեանը, զօր. Արարատեանը, գնդ. Շաղուբադեանը, գնդ. Վեքիլեանը, գնդ. Բաբաջանովը, փոխ-գնդ. Տէր-Առաքեալեանը, 30-ի չափ զանազան աստիճանի սպաներ եւ մօտ 3,000 զինւորներ. նախարար Ա. Բաբալեանը, Գարեգին Արք. Յովսէփեանցը, փոխ-նահանգապետ Զալխուշեանը, քաղաքագլուխ Նորհատեանը եւ ազգաբնակութեան մեծ մասը: Երեք օր անընդհատ թիւրքերը թալանեցին, բռնաբարեցին, սպանեցին եւ ամէն տեսակ վայրենութիւններ գործ դրին քաղաքում:

Նախարար Ա. Բաբալեանը, իբրեւ դէպքերի ականատես, զարհուրելի դոյներով է նկարագրում թիւրքերի գործած վայրագութիւնները: Հայերը ենթարկում էին կոտորածի, գեղեցիկ կանայք տարւում էին հարձութեան, տղամարդիկ քշւում էին թիւրքիայի ներսերը: Ի միջի այլոց, ցնցող տեղեկութիւններ է տալիս նա բոլշեւիկների կատարած դերի մասին: «Մեր գեղութեան հինգերորդ օրը, գրում է նա, մեզ այցելեցին չորս հայեր՝ ուղեկցութեամբ մի քանի տաճիկ սպաների, զարդարած կարմիր լաթերով: Կարսի հայ կոմունիստներն էին դրանք. պտտում էին հանրակացարանները եւ իրենց թշնամիներին մատնում տաճիկներին: Յեղկոմների անդամներ էին: Այնպէս էին հաւատացրել սրանց տաճիկ սպաները, որ իբր թէ Կարսը պիտի յանձնեն բոլշեւիկեան իշխանութեան: Եւ ամէն կերպ փայփայում էին կոմունիստ տականքներին. փոխարէնը սրանք մատնութիւններ էին անում եւ ցոյց տալիս պահեստների տեղերը եւ անհրաժեշտ տեղեկութիւններ էին տալիս հայ զօրքի եւ երկրի վերաբերեալ»:

Իսկ Բագուի հայերէն «Կոմունիստ»-ը (N° 42) հետեւեալ ձեւով է նկարագրում թիւրքերի ընթացքը Կարսում.

«Հոկտ. 30-ին տաճկական զօրքերի առաջապահ մասերը չհանդիպելով ոչ մի դիմադրութեան հայկական զօրամասերի կողմից՝ գրաւեցին Կարսը: Մինչեւ թիւրքական զօրքերի մտնելը, հայկական զօրքերը խորը համոզւած էին, որ Կարսի վրա յարձակող զօրքերը բոլշեւիկներն են, որի պատճառով

եւ նրանք դիմադրութիւն ցոյց չտւին տաճիկներին: Այդպիսի կարծիքի էր եւ Կարս քաղաքի աշխատաւոր ժողովուրդը, որը բացարձակապէս համոզւած էր, որ կարմիր դրօշակի տակ, յարձակուած է կարմիր Տաճկաստանի յեղափոխական բանակը: Բայց քաղաք թափւած այդ զօրքերը չինայեցին ո՛չ կանանց, ո՛չ երեխաներին եւ ո՛չ էլ ծերերին: Հինգ օրւայ ընթացքին արիւնք ուռչտ զինուորները եւ քիւրդերը խաղաղ ժողովրդի գլխին դործադրեցին իրենց բոլոր պազանութիւնները, որոնք վեր են մարդու երեւակայութիւնից: Սպանում էին բացառապէս հայերին: Թալանում էին ամենքին անխտիր:

«Զէին խնայում նոյնիսկ կոմունիստների, որոնք իրենց կոմունիստ լինելը ապացուցանող վկայականներ էին ներկայացնում: Տաճկական զազանութիւններին զոհ գնացին Կարսում միմիայն 6,000 հայեր:

«Սարսափելի կոտորածներին յաջորդեցին խմբական ձերբակալութիւններ հայերի մէջ: Ոտքից գլուխ մերկացնելով նրանց հարիւրներով ուղարկում էին Կարին եւ Սարըղամիշ աշխատելու: Ուղարկւածները ցրտահար էին լինում եւ մեռնում քաղցից ու տանջանքից:

«Միեւնոյն ժամանակ սկսւել էր թուրք զաղթականների շարժումը դէպի Կարսի շրջանը: Տեսնողները սարսափով պատմում էին, թէ ինչպէս բազմահազար ամբոխը՝ ծերեր, կանայք, երեխաներ, այդ ցրտին շարժւում էր դէպի Սարըղամիշ ու Կարս օր առաջ տեղաւորւելու համար փախած հայերի դիւղերում եւ տներում:

«Կարսի շրջանը դատարկւած էր արդէն հայերից. Կարս քաղաքը նոյնպէս: Քեմալականների համար ստեղծւել էր հնարաւորութիւն իրենց ծրագրի մի մասը իրագործելու: Տաճկական հրամանատարութիւնը աշխատում էր Կարսի շրջանը թրքացնել, որպէսզի հին կառավարութեան հետ կնքած պայմանի համաձայն, կազմւելիք հանրաքւէն յօգուտ իրեն վճուի, իսկ առաջին խորհրդաժողովին կարենայ յայտարարել, որ Կարսի շրջանը թրքաբնակ է»:

Կարսի քրտւածան յաջորդ օրը, Քեազիմ Կարաբեքիրը մի կոչ ուղղեց քաղաքի եւ շրջանի հայ ազգաբնակիւթեան, որի մէջ պատերազմի ամբողջ պատասխանատուութիւնը բարդւում էր «գաշնակների» վրա եւ իրեն ներկայացնում էր իրենւ քրիստոնէութեան պաշտպան. ապա պահանջում էր, որ իշխանութեան յանձնւեն հայերի մօտ գտնւող զէնքն ու ռազմամթերքը, սպաներին եւ «ամէն տեսակ դործակալներին ու լրտեսներին»:

Այնուհետեւ դէպքերը զարգացան շատ արագ: Կարսից յետոյ մեր զօրքերը համախմբւեցին Ղզլչախչախի տակ, ուր նոյ. 4-ից սկսւեցին տաք կռիւներ վրա հասնող թիւրքերի հետ: Թշնամին աշխատում էր կտրել կիրճի բերանը եւ դերի առնել մեր զօրամասը: «Ազատամարտ» զրահագնացքի խիզախ շարժումներով եւ պնդացիրային սպանիչ կրակի ուժով թիւրքերի ծրագիրը ձախողութեան մատնեցին: Մեծ կորուստ տալով, թշնամին այլեւս համարձակեց առաջ շարժւել: Ղզլչախչախի կռիւն ահադին իրարանցում եւ խուճապ առաջ բերեց Ալեքսանդրապոլում: Նահանգապետը, միլիցիան առած, հեռացաւ, անպաշտպան թողնելով քաղաքը: Քաղաքային ինքնավարութեան, երկաթուղային պաշտօնէութեան մեծ մասը փախաւ: Քա-

դաքում գլուխ բարձրացրին անիշխանական տարրերը: Բանտից արձակեցին բոլշևիկները, որոնք ստեղծեցին Յեղկոմ եւ փորձեցին իրենց ձեռքն առնել իշխանութիւնը: Նոյ. 5-ին նրանք բաց թողին մի թռուցիկ, որով կոչ էին անում ազգաբնակութեան մնալ քաղաքում: Սակայն, Ջամալեանի, Սեպուհի եւ մի շարք քաղաքացիների ձեռք առած միջոցների շնորհիւ յաջողեց քաղաքի անդորրութիւնը վերականգնել: Լ. Սարգսեանի նախագահութեամբ կազմեց ժամանակաւոր մի մարմին քաղաքը կառավարելու համար: Նոյ. 6-ին կառավարութիւնը Լ. Սարգսեանին հաստատեց քաղաքագլխի պաշտոնում եւ նրա տրամադրութեան տակ դրեց նիւթական միջոցներ եւ միլիցիոներներ: Միեւնոյն ժամանակ որոշեց խիստ պատասխանատուութեան ենթարկել պետական, քաղաքային եւ հասարակական այն պաշտօնեաներին, որոնք հակառակ կառավարութեան նախօրօք տրւած հրահանգի, լքել էին դիրքերը եւ թուլամորթութեամբ փախել:

Կարսի անկումից յետոյ, համարեա միաժամանակ եւ Անդորայի եւ Հայաստանի կառավարութիւնները դիմեցին միմիանց հաշտութեան առաջարկով: Նոյ. 6-ին, Քեազիմ Կարաբեքիրը առաջարկեց զինադադարի հետեւեալ պայմանները.

1. Այժմ Արփաչայից արեւմուտք գտնուող հայ զօրամասերը Ալեքսանդրապոլը մաքրելով Արփաչայից առնւազն 15 կիլոմետր դէպի արեւելք պէտք է քաշեն:

2. Ալեքսանդրապոլ քաղաքը չպիտի դրաւի, միայն թէ բերդը եւ կայարանը մեր կողմից զինուորական դրաման տակ պէտք է առնեն: Ալեքսանդրապոլում հանրային ապահովութիւնը, կարգի պահպանութեան տակ գտնւելը Ալեքսանդրապոլի բնակչութեան պէտք է յանձնւի:

3. Ի նկատի ունենալով, որ Ալեքսանդրապոլն ունի մեծ նշանակութիւն, որպէս Թիֆլիս—Երեւան երկաթուղու միացման կէտ, արգելք չպէտք է լինել, որ Ալեքսանդրապոլի շրջանը, տանիկ բանակի վստահութեան համար, դրաւի զօրամասերի կողմից:

4. Զինադադարի տեւողութեան միջոցին՝ տանկական զօրքերի վրա ո'չ մի կողմից եւ ո'չ մի պատրւակի տակ յարձակում չպէտք է արւի եւ կրակ չպէտք է բացւի:

5. Վերի յօդածները վաղը (7 նոյ. 1920 թ.), կէսօրից յետոյ, մինչեւ ժամը 5, ամբողջապէս գործադրել եւ Արփաչայի արեւմուտքը գտնւած հողամասը եւ Ալեքսանդրապոլը յիշած կէսօրից առաջ մինչեւ ժամը 10 ամբողջապէս պարպել:

Հայաստանի կառավարութիւնը ընդունեց այս պայմանները, որոնք նոյ. 7-ին իրագործեցին: Հայկական զօրքերի մի մասը քաշեց դէպի Ջալուռ, միւս մասը՝ դէպի Աղին: Բայց յաջորդ օրը, նոյ. 8-ին, Քեազիմ Կարաբեքիրը, յանուն իր կառավարութեան ներկայացրեց հետեւեալ պահանջները.

«Զինադադարի պայմանները. — Առ այժմ, 24 ժամայ ընթացքում, յանձնել Ալեքսանդրապոլում, բոլորովին գործածելի վիճակի մէջ 2000 արա-

գնահարած հրացան, սարքով եւ կենդանիներով միասին, 20 հատ ծանր եւ 40 հատ արագահարած գնդացի, երեք մարտկոց թնդանօթ, 4000 ջորի, 1000 սնտուկ հրացանային ռազմամթերք, 6000 թնդանօթի ռումբ, 2 շոգեշարժ մեքենայ եւ 50 վագոն պիտի յանձնւի մեզ: Կանոնաւոր եւ անկանոն հայկական զինւորական ուժերը Արփաչայի ընթացք—Ալազեազ կայարան—Կիրմիզլի—Կոլիջան, Նալբանդ կայարան—Վարանցովկա գծից արեւելք պիտի քաշեն. այս գծից արեւմուտք գտնուող երկաթուղազիծը չքանդւած եւ անվնաս պիտի թողնուի:

«Երկրորդ՝ առ առաւելն 3 օրւայ ընթացքում դարձեալ հայկական կանոնաւոր եւ անկանոն զինւած ուժերը Սուրմալու—Արաքս կայարան—Կիրիլի—Արէթ—Ալազեոզ լերան լանջը—Տանադերմազ—Նովո—Միխայլովկա—Լոռիքենդ—Շէրմուտ Եալանդաղ գծից արեւելք պիտի քաշեն:

«Երրորդ՝ զինադադարի կնքումից անմիջապէս յետոյ Սանահին կայարանի եւ Ալեքսանդրապոլի միջեւ երկաթուղագծի վրա ամէն տեսակ ռազմական պիտոյքների փոխադրութիւնը պիտի կանգ առնի: Այս փոխադրութիւնները ստուգելու համար Սանահին կայարանը եւ Ղարաքիլիսէ մէկ-մէկ յանձնախմբեր պիտի ուղարկեն, եւ հայկական կառավարութիւնը վերոյիշեալ յանձնախմբերի անձեռնմխելիութիւնը եւ Ալեքսանդրապոլի շրջանում նրանց արեւելեան ճակատի հրամանատարութեան հետ կանոնաւորապէս եւ ապահովապէս կապ ունենալը պիտի երաշխաւորի:

«Չորրորդ՝ մինչ զինադադարի երրորդ օրը երեկոյեան, երկու կողմի պատերազմները հաշտութեան բանակցութիւններ սկսելու համար Ալեքսանդրապոլ պիտի գտնեն եւ այս ժամանակի ընթացքում եթէ առաջին եւ երկրորդ պայմանների բովանդակութիւնը իրադործւած է՝ իսկոյն հաշտութեան բանակցութիւնները պիտի սկսեն:

«Հինգերորդ՝ զինադադարի ժամանակի ընթացքում մեր զօրամասերը Ալեքսանդրապոլի շրջանում առաջին պայմանում յիշած Արփաչայ հոսանք—Նալբանդ կայարան—Վարանցովկա գծից արեւելեան կողմը եւ միւս շրջաններում իրենց գտնւած գծից առաջ չպիտի անցնեն:

«Վեցերորդ՝ զինադադարի կնքումից անմիջապէս յետոյ երկու կողմից թշնամական գործողութիւններին վերջ պիտի տրուի:

«Սոյն զինադադարի պայմանները Ալեքսանդրապոլի շրջանում գտնուող հայկական առաջաւոր մասերին յանձնելու ժամից գործադրութեան մէջ են մտնում եւ պայմանաժամը, ի վերջոյ, եթէ կարիք զգացւի, երկարաձգելու պայմանով, եօթ օր է: N° 2378»:

Հայաստանի կառավարութիւնը ամենավճռական կերպով բողոքեց այս պահանջների դէմ, նկատելով այդ՝ զինադադարի խախտում եւ որոշեց մերժել նոր պայմանները: Խօսքը նորից անցաւ գէնքին: Նոյեմբեր 11-ին վերսկսեց պատերազմը, որը, սակայն, տեւեց շատ կարճ: Նոյեմբեր 14-ին թիւրքերը յարձակեցին Ջաջուռի մեր զօրամասի վրա: Կռիւնները սկզբում նպաստաւոր էին մեզ համար, բայց թշնամուն յաջողեց թիկունքային շարժումով ռմբակոծել Ղալթախչին, ուր գտնուում էր զօրամասի կենտրոնը, եւ

սպառնալ երկաթուղագծին: Այդ պատճառով մեր զորքերը նահանջեցին Համամլու: Տաք կռիւներ տեղի ունեցան եւ Աղինի ճակատում, ուր ծանր վիրաւորւեցին Սմբատը եւ Նիկոլ Օղարաշեանը: Թիւրքերին յաջողւեց այստեղից էլ յետ մղել մերոնց: Վերջին կռիւներն էին սրանք:

Հայաստանի կառավարութեան դիմումի վրա կնքւեց նոր զինազաւար եւ նոյ. 22-ից Թիւրքերին յանձնւեց նրանց պահանջածը: Հայաստանի կառավարութիւնը միաժամանակ դիմեց եւ Մոսկւայի միջնորդութեան: Զիչերինը դրական պատասխան տւեց եւ իր կողմից նշանակեց Բողու Մդիւանիին մասնակցելու համար հայ-թիւրքական բանակցութիւններին: Միաժամանակ, Թիֆլիս ուղարկւեց Ա. Խատիսեանը՝ դիմելու համար դաշնակից ներկայացուցիչներին: Խատիսեանը Երեւանից մեկնեց նոյեմբեր 18-ին եւ հետը տարաւ հետեւեալ տեղեկագիրը, որ զինուորական նախարար Ռ. Տէր-Մինասեանը պատրաստել էր պատերազմի սկզբին դաշնակիցների համար.

«Հայաստանը ունի չորս ճակատ, բոլորն էլ պատերազմական վիճակում — Կարս—Ալեքսանդրապոլի, Սուրմալուի, Նախիջևանի եւ Դիլիջան—Ղազախի:

«Ինչպէ՞ս են բաժանւած դրանց մէջ Հայաստանի զինուորական ուժերը: Կարս—Ալեքսանդրապոլի ճակատում կանգնած են հետեւեալ զորամասերը. խօսքը վերաբերւում է կանոնաւոր զորքերին եւ, յատկապէս, հետեւակ զորքերին: Այդտեղ են առաջին գունդը (Մազմանեան) — 1500 սւին, 4րդ գունդը (Միրիմանեան) — 2000 սւին, 5րդ գունդը (Շաղուբադեան) — 700 սւին, 6րդ գնդի մի բատալիոն — 700 սւին, 7րդ գնդի մի բատալիոն (Իշխանեան—Գնդունի) — 800 սւին եւ 8րդ գունդը (Տիգր. Բաղդասարեան) — 1500 սւին, ընդամենը՝ 7,200 սւին: Բացի դրանից կան նաեւ Սմբատի խմբերը:

«Սուրմալուի ճակատում (Դրօի մօտ) կան՝ 9րդ գունդը — 2000 սւին, 8րդ գունդը (1 բատալիոն) — 1000 սւին եւ 7րդ գունդը (մի բատալիոն) — 700 սւին, Ղարաբաղի առանձին զորամասը (Կուռօ) — 800 սւին, ընդամենը՝ 4500 սւին եւ փոքրիկ եզիդական զորամաս:

«Նախիջևանի ուղղութեամբ կանգնած են՝ 3րդ գունդը — 2000 սւին, 2րդ գունդը (երկու բատալիոն) — 1000 սւին, ընդամենը՝ 3000 սւին:

«Դիլիջան—Ղազախի ճակատում գտնւում է 6րդ գունդը (Մանիեւի) — 2000 սւին:

«Այս թւերի մէջ չեն մտնում հեծելազորքը, հրետանին եւ յատուկ նպատակ ունեցող մասերը, ինչպէս սապեօրներն եւ հեռագրական ջոկատները:

«Այսպիսով, բոլոր չորս ուղղութիւնների վրա մենք ունենք ընդամենը 16,700 սւին, բացի դրանից, Զանգեզուրում գտնւում է 800 սւին, ուրեմն, վերոյիշեալի հետ՝ 17,500 սւին:

«Երեւանում պահեստում մնում է 10րդ գունդը (Հալապեանի) — 1500 սւին, ընդամենը, ուրեմն, 19,000 սւին:

«Ընդունելով եւ միւս տեսակի զէնքերը՝ 6000 հոգի — ուրեմն, գործող բանակում կանոնաւոր մարտական ուժեր կան 25,000 հոգի:

«Աւելացնելով դրանց վրա նաեւ թիկունքում ծառայողներին, բեռնակիրներին, կառապաններին, սպայակոյտը, առողջապահական սպասաւորներին — ընդհանուր թւի 30 տոկոսը, կը ստանանք բանակի ամբողջ կազմը 34,000 հոգի, խմբերի հետ միասին — մօտ 40,000 հոգի:

«Կանոնաւոր թիւըքական ուժեր կարս—Ալեքսանդրապոլ ուղղութեան վրա պէտք է ընդունել 4 դիվիզիա, իւրաքանչիւրի մէջ 3000 հոգի, ընդամենը 12,000: Սուրմալուի ուղղութեան վրա՝ 1 թիւըքական դիվիզիա — 3000 հոգի, որը սպառնում է Երեւանին: Նախիջեւանի ուղղութեամբ՝ բոլշեւիկեան ուժեր մօտ 2000 հոգի: Եւ Ղազախ—Դիլիջանի ուղղութեամբ՝ ազրբէջանցիք եւ բոլշեւիկներ: Այդ կանոնաւոր զօրքերի թիւը պէտք է, ընդհանուր առմամբ, հաշուել 20,000 սւին:

«Եթէ դրանց աւելացնենք ոչ-կանոնաւոր ժողովրդական ուժերը, քրդերին եւ թշնամի զինւած ազգաբնակութիւնը, այդ դէպքում թշնամու ուժերի թիւը պէտք է որոշել բոլոր չորս ուղղութիւնների վրա ոչ պակաս 30,000 հոգուց: Ահա մրցակից կողմերի անկողմնապահ թւահամարը:

«Սրա հետ միաժամանակ պէտք է ի նկատի ունենալ Հայաստանի մեկուսացած դրութիւնը, նաւթից, նաւահանգստից զուրկ լինելը, արտաքին աշխարհից կտրուած լինելը (որովհետեւ ամբողջ հաղորդակցութիւնը Վրաստանի եւ Եւրոպայի հետ կախւած է մազից — երկաթուղային գծից, որը չուտով կտրուեց): Թնդանօթի ռումբերի պաշարը վերջանում է: Յրտերը աւելի սաստկանում են: Հայաստանը չղթայւում է երկաթէ օդակով: Գրաււած եւ վտանգի ենթարկւած շրջաններից ազգաբնակութիւնը հաւաքւում է Հայաստանի սրտի մէջ»:

Դաշնակիցները, սակայն, ոչինչ չունէին ասելիք: Անգլիայի ներկայացուցիչ Ստոկսը միայն որոշ պատասխան տւեց Ֆորէյն Օֆիսի կողմից. Անգլիան ոչնչով չի կարող օգնել. հայերին ոչինչ չի մնում անել, բայց եթէ իբրեւ երկու չարեաց փոքրագոյնը — հաշտւել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ:

Հաշտւել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ, բայց ո՞ւր էր նա՝ այդ Ռուսաստանը եւ ի՞նչ կարող էր անել տւեալ պայմաններում, երբ թիւըք բանակը կեցած էր Ախուրեանի եւ Արաքսի եզերքներին՝ ամէն վայրկեան ներխուժելու պատրաստ:

Կառավարութիւնը փութաց Ալեքսանդրապոլ ուղարկել հաշտութեան պատւիրակութիւն: Պատւիրակութեան կազմն էր՝ Ա. Խատիսեան (նախագահ), նախարար Ա. Գիւլիանդանեան, Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանեան, Խորհրդարանի անդամներ Վ. Մինախորեան եւ Լ. Զարաֆեան՝ իրենց հետ ունենալով մասնագէտներ քարտուղարներ:

Պատւիրակութիւնը Ալեքսանդրապոլ մեկնեց նոյեմբ. 23-ին, եւ նոյն օրը վարչապետ Հ. Օհանջանեան Խորհրդարանին ներկայացրեց կառավարութեան հրաժարականը:

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Հ. Օհանջանեանի Բիւրօ-կառավարութիւնը իշխանութեան գլուխ եկաւ բոլշեւիկներէ առաջ բերած մայիսեան հակապետական խռովութիւններէ հետեւանքով: Ազրբէյջանի խորհրդայնացումից անմիջապէս վերջը, երկրի դաշնադան կողմերում տեղի ունեցան ըմբոստացումներ եւ կառավարութիւնը տապալելու փորձեր, խորհրդային վարչաձեւ հաստատելու նպատակով: Ներքին բոլշեւիկներն ոյժ էր տալիս եւ արտաքին թշնամին, յանձին մի կողմից խորհրդային իշխանութեան եւ միւս կողմից՝ քեմալական թուրքիայի: Երկիրը իսկապէս գտնուում էր լուրջ վտանգի առջեւ: Անհրաժեշտ էր ձեռք առնել կրտսեր միջոցներ միակամ իշխանութիւն ստեղծելով:

Այս պայմաններում էր, որ կեանքի կոչւեց Բիւրօ-կառավարութիւնը ըստ Համօ Օհանջանեանի նախագահութեամբ, որի կազմի մէջ մտան Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոյի բոլոր անդամները: Ուրիշ խօսքով՝ հաստատուեց կուսակցական դիքտատուրա, իբրեւ ժամանակաւոր իշխանութիւն, որի նըպատակը պիտի լինէր հաշտարդարի ենթարկել մայիսեան հակապետական շարժումները եւ ներքին բոլշեւիկները:

Բիւրօ-կառավարութիւնը մեծ յաջողութեամբ, կարելի է ասել, փայլուն կերպով կատարեց իր դերը: Բոլշեւիկեան խռովութիւնների ճնշումով եւ Զանգի-Բասարի մաքրագործումով նրա վրա դրւած անմիջական պարտականութիւնը իրագործւած էր: Կառավարութեան ներսը եւ դուրսը, հասարակութեան մէջ, առաջարկներ էին լինում, որ Բիւրօ-կառավարութիւնը քաշուի գործից եւ նրան յաջորդէ խորհրդարանական կառավարութիւն: Յունիսին, այս դեռնի վրա, նոյնիսկ ներքին տաղնապ առաջ եկաւ կառավարութեան մէջ, նախարարներից մէկի հրաժարումով: Սակայն, կառավարութիւնը մեծամասնութեան որոշումով մնաց իշխանութեան վրա այն պատճառաբանութեամբ, որ երկրի ներքին անդորրութիւնը լրիւ կերպով ապահովւած չէ դեռ, եւ որ արտաքին պայմանները, մանաւանդ թուրքիոյ հետ խաղաղութեան դաշնագրի կնքումը ի մօտոյ, պահանջում են ուժեղ իշխանութեան գոյութիւնը երկրում:

Եւ, յիրաւի, 1920 թ. օգոստոս 10-ին, Սեւրի դաշնագրի ստորագրութեամբ նոր եւ զգլխիչ հեռանկարներ բացեցան հայ ժողովուրդի առջեւ: Մօտենում էր ժամը Միացեալ Հայաստանի իրականացման: Բիւրօ-կառավարութեան առջեւ բացառիկ կարեւորութիւն ունեցող պատմական մեծ խնդիրներ էին դրւում: Արտասահմանից, Փարիզի պատւիրակութիւնից ստացւող տեղեկութիւնները, մեծապէս յուսադրիչ էին այդ ուղղութեամբ: Կառավարութիւնը որեւորեա՞ծ էր թիւրքահայ նահանգների Սեւրի դաշնագրով Հայաստանին յատկացեա՞ծ մասը գրաւելու հեռանկարով: Վարչապետութեան գրասենեակներում եւ զինւորական նախարարութեան մէջ, բացայայտօրէն խօսակցութեան նիւթ էր էրզրումի եւ Վանի գրաւման հարցը: Օլթիի զինւորական ձեռնարկն էլ, յուլիսին, եթէ մի կողմից հետեւանք էր առանց վառելիքի մնացած Հայաստանի ածուխով ապահովումը, միւս կողմից կառավարական եւ զինւորական շրջաններում նկատուում էր նախաքայլ շարժման դէպի էրզրում:

Այս լաւատեսութիւնը, սակայն, հանդիպեց անյաղթահարելի արդելքի. փոխանակ Սեւրի դաշնագրի իրագործման, Հայաստանը ունեցաւ նոր պատերազմ փաստօրէն երկու ճակատի վրա՝ Թիւրքիայի եւ Ռուսաստանի հետ: Կառավարութեան դիւանագիտական բոլոր քայլերը խուսափելու համար պատերազմից կամ արտաքին աջակցութիւն ձեռք բերելու վերջացան ձախողութեամբ: Պատերազմի հէնց սկիզբից, վարչապետի կարգադրութեամբ նախարարների մեծ մասը հեռացաւ մայրաքաղաքից դէպի ուղիմաճակատները եւ պատերազմի համար կարեւորութիւն ներկայացնող գաւառները. պատերազմը վարելու գործը մնաց վարչապետի եւ զինւորական նախարարի ձեռքերում: Տեսանք արդէն, թէ ինչ ընթացք ու վախճան ունեցաւ այդ գործը:

Զինադադարի դաժան պայմանների կնքումով Օհանջանեանի կառավարութիւնը այլեւս հեղինակութիւնը կորցրել էր ժողովուրդի աչքին: Ամեն կողմից պահանջում էին նրա հրաժարականը: Եւ կառավարութիւնը ինքն էլ, մասնաւորապէս վարչապետը եւ զինւորական նախարարը աշխատում էին օր առաջ ազատւել իրենց ուսերի վրա ծանրացած պարտականութիւնից:

Քեազիմ Քարաբեքիրի վերջնագրի վրա հաշտարար պատւիրակութեան կազմութիւնը եւ Ալեքսանդրապոլ ուղարկելը եղաւ կառավարութեան վերջին գործը: Նոյն օրը վարչապետ Օհանջանեանը խորհրդարանի նախագահութեան ներկայացրեց կառավարութեան հրաժարականը: Փաստօրէն մի քանի օր էր արդէն որ կառավարութիւնը զգում էր իրեն հրաժարւած, եւ խորհրդարանի դաշնակցական Ֆրակցիան եւ խորհրդարանի նախագահութիւնը յանձնարարել էին Յ. Քաջազնունիին կազմել նոր կառավարութիւն: Քաջազնունին մեծ դժւարութեամբ համաձայնեց ընդունել այդ պարտականութիւնը: «Պարոններ, ասում էր նա, ես դիտակցում եմ, թէ ինչ է պահանջում ինձանից: Դուք զոհ էք փնտռում ալէկոծութեան մատնւած նաւը փրկելու համար, եւ ուզում էք, որ ես լինեմ այդ զոհը: Եթէ այդ է Հայրենիքի փրկութեան միջոցը եւ հայ ժողովրդի կամքը, ես խոնարհում եմ նրա առջեւ»:

Քաջազնունին սկսեց բանակցութիւնները կուսակցութիւնների հետ: Նրա ցանկութիւնն էր կազմել համադրային կառավարութիւն՝ հայկական բոլոր հոսանքների համախմբումով: Բայց հէնց առաջին քայլից նա հանդիպեց դժարութեան: Ժողովրդական կուսակցութիւնը, որին դիմել էր նա, մերժեց մասնակցել Քաջազնունիի կառավարութեան, այն առարկութեամբ, թէ Դաշնակցութիւնը պէտք է բոլորովին հրապարակից քաշւի եւ դաշնակցականները մաս չունենան կազմելիք նոր կառավարութեան մէջ. իսկ թէ այդ ժամանակւայ պայմաններում, ի՞նչ տարրերից եւ ի՞նչպէս կարելի պիտի լինէր կառավարութիւն կազմել առանց Դաշնակցութեան. Ժողովրդականները միջոց ցոյց չէին տալիս: Մերժումով պատասխանել էին եւ հայ սոց. դեմոկրատների կողմից՝ Դաւիթ Անանունը եւ Բ. Իշխանեանը: Սոցիալիստ-յեղափոխականների կարծիքը յայտնի էր, նրանք հէնց սկիզբից բացասական վերաբերում էին ցոյց տալիս դէպի Քաջազնունիի ձեռնարկը:

Անկարող լինելով ստանձնած յանձնարարութիւնը կատարել՝ Քաջազնունին ներկայացրեց իր հրաժարականը խորհրդարանի նախագահութեան եւ դաշնակցական Ֆրակցիային՝ միաժամանակ իր կողմից վարչապետութեան թեկնածու առաջարկելով Գիւղատնտեսութեան եւ Պետական Գոյքերի նախարար Ս. Վրացեանին: Զոհ էր պէտք, եւ եթէ այդ էր հայ ժողովուրդի կամքը, որեւէ մէկը իրաւունք չունէր հրաժարւելու: Վրացեանը ստիպւած եղաւ ընդունելու այդ տարապայմանօրէն ծանր պարտականութիւնը:

Այնուհետեւ դէպքերը զարգացան ողբերգական արագութեամբ:

Նոյեմբեր 23-ին գումարւեց խորհրդարանի արտակարգ նիստը: Սրահի հասարակութեան վերապահւած մասը բերնէ բերան լեցւած էր յուզումնալից բազմութեամբ, պատգամաւորները մռայլ՝ նստած էին իրենց բաժնում՝ լուռ ու տխուր: Նախագահ Յ. Քաջազնունին կարդաց վարչապետ Հ. Օհանջանեանի նամակը կառավարութեան հրաժարականի մասին: Ապա խօսք առաւ վարչապետը ինքը.

«Հայաստանի խորհրդարանի յարգելի պատգամաւորներ, ասաց նա, խորհրդարանի վերջին նիստից յետոյ անցել էր 10-12 օր: Այդ ժամանակամիջոցում մեր կեանքում այնպիսի մեծ փոփոխութիւններ են առաջ եկել, որ կառավարութիւնը նորից դիմում է խորհրդարանին: Յաղթող թշնամին մեզ առաջարկել էր զինադադարի այնպիսի պայմաններ, որոնց անհնար էր ընդունել եւ կռիւր շարունակւեց: Յետագայ դրութիւնը, որ ստեղծւեց ռազմաճակատում, ցոյց տւեց, որ արիւնհեղութիւնն անիմաստ է: Եւ մենք ըստիպւած եղանք ընդունել զինադադարի պայմանները եւ անցնել հաշտութեան բանակցութիւններին: Ամսիս 18-ին իրագործւեցին զինադադարի պայմանները: Վաղն երեկոյեան Ալեքսանդրապոլում հաշտութեան բանակցութիւնները սկսւելու են պաշտօնապէս:

«Կառավարութիւնն առանց սպասելու խորհրդարանի նիստին, ընտրել եւ ուղարկել է հաշտութեան պատւիրակութիւն հետեւեալ կազմով. նախագահ՝ Ալ. Խատիսեան, անդամներ՝ Աբր. Գիւլիսանդանեան եւ Ստ. Ղորղանեան. որպէս խորհրդականներ մեկնել են խորհրդարանի անդամներ՝ Լ.

Հ. Հ. ՎԵՐՋԻՆ ԴԱՀԼԻՃԸ

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ
(Վարչապետ)

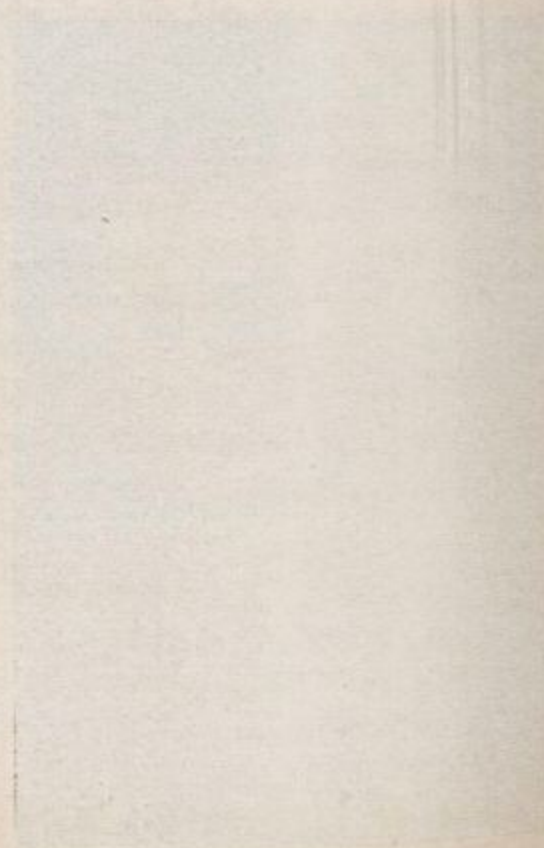
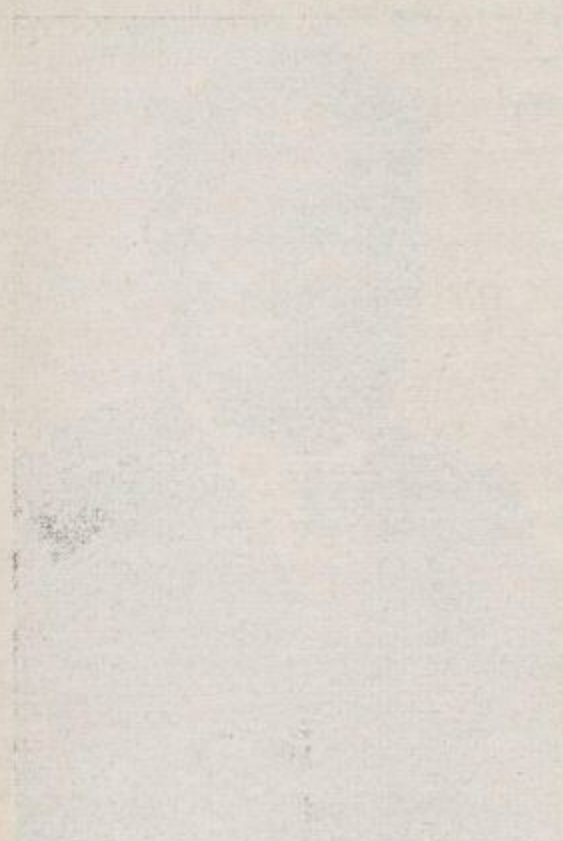
ԴՐՕ ԿԱՆԱՅԵԱՆ
(Զինուորական նախարար)

Ա. ԽՈՆՆԻՍԻԱՆ
(Արդարադատության նախարար)

Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ
(Գիւղատնտեսության նախարար)

Ջարաֆեան եւ Վ. Մինախորեան եւ մի շարք մասնագէտներ: Պատւիրակութիւնն Ալեքսանդրապոլ մեկնեց երէկ գիշեր, ուր թշնամու պատւիրակները սպասում են նրանց: Թէ ի՞նչ վախճան կունենայ, դժւար է ասել:

«Անցեալ անգամ ես այստեղ կարգացի մեր եւ հաւառակորդի միջեւ փոխանակած դրութիւնները, որոնց մէջ հոգատարութեան պայմաններ կային ընդհանուր գծերով: Այժմ բացւում է նոր շրջան, քաղաքական ուժերի նոր սիտուացիա, եւ որպէսզի Հայաստանի խորհրդարանը ազատ լինի ինքն իր վերաբերմունքը ցոյց տալու, իմ կառավարութիւնը ներկայացրեց իր հրաժարականը՝ ի նկատի ունենալով հանրապետութեան շահերը»:

Խորհրդարանական վէճն ու պայքարը այլեւս անտեղի էին: Կացութիւնը պարզ էր եւ որոշ: Հարկաւոր էր միայն վերջին խօսքը ասել: Եւ ահա, դաշնակցական Ֆրակցիայի կողմից, պատգամաւոր Ս. Թորոսեանը արտայայտեց ընդհանուրի մտքերը:

«Սրանից վեց ամիս առաջ, ասաց նա, մեր հանրապետութիւնը կանգնած էր ծանր օրերի առջեւ. մենք ընտրեցինք այժմ հեռացող կառավարութիւնը: Այդ կառավարութիւնը սլատուով դուրս եկաւ մայիսեան դէպքերի ծանր բեռի տակից: Նա ուղիղ դժով տարաւ հանրապետութեան պաշտպանութեան գործը՝ համախմբելով դրա համար երկրի անհրաժեշտ ոյժը: Ամառայ վերջին դժւար սպասելի անցքեր տեղի ունեցան մեր հանրապետութեան սահմանների վրա: Մենք դիտէինք, որ Տաճկաստանը մի օր պիտի շարժւի մեզ վրա, վերջնական մի հարւած տալու համար: Պարզ չէր սակայն, որ այդ կը կատարւի այդքան արագ եւ այդքան շուտ: Մուստաֆա Քեմալը, որ կարողացաւ իր ձեռքերով կենտրոնացնել Տաճկաստանի զինական ամբողջ ոյժը, բաւական յաջողութիւններ ունեցաւ. նա յաղթանակեց:

«Մեր զօրքերի յաղթելու պատճառն ունի հոգեբանական հիմք, եւ մենք հաւատացած ենք, որ դա շուտով եւ հեշտութեամբ կանցնի: Պէտք է լինենք աւելի զգաստ եւ վերաքննենք քաղաքական դրութիւնը: Ժողովուրդն ուղղում է հաշտել թիւրքերի հետ եւ դա կը լինի: Նա միշտ ցանկացել է հաշտուել, միշտ պաշտպանելով ինքն իրեն՝ կուել է, սակայն, ոչ երբեք նոր նւաճումներ անելու նպատակով:

«Այն կառավարութիւնը, որ վեց ամիս պայքարել է եւ կարողացել է անվնաս դուրս բերել երկիրը եւ ժողովուրդը, այսօր, քաղաքական դրութեան այլ դասաւորման պատճառով, պէտք է հեռանայ: Կառավարութեան փոփոխութիւնը անհրաժեշտարար պէտք է կատարւի: Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ֆրակցիան կառավարութեան հրաժարականը գտնում է յարգելի եւ ընդունում է այն»:

Գրեթէ նոյն իմաստով արտայայտւում է եւ սոցիալիստ-յեղափոխական պատգամաւոր Ա. Խոնդկարեան.

«Խորհրդարանի վերջին նիստում, ասում է նա, մենք յայտնեցինք, որ կառավարութիւնը պէտք է տայ իր հրաժարականը: Այդ հրաժարականը մենք ըմբռնում ենք այն ձեւով, որ այսօրւանից կատարւում է պատմական մի փոփոխութիւն: Մենք ընդունում ենք կառավարութեան հրաժարականը: Կառավարութիւնը, անշուշտ, ունեցել է սխալներ, բայց այդ պիտի վերադրել

ոչ այնքան կառավարութեան մէջ եղած անձերին, որքան տիրող սիստեմին: Մենք հաւատացած ենք, որ մեր քաղաքական կեանքը կը կարողանայ կարող ուժեր հրապարակ հանել մեր երկրի կառավարութեան համար»:

Այնուհետեւ, նախագահը կարդում է Դաշնակցութեան Փրակցիայի առաջարկած բանաձեւը. «Խորհրդարանը լսելով նախարարապետի ղեկուցումը կառավարութեան հրաժարականի մասին եւ պատգամաւորների ճառերը՝ յարգելի է համարում, ընդունում է հրաժարականը եւ անցնում նոր նախարարապետի ընտրութեան»:

Առաջարկած բանաձեւն անցնում է 34 ձայնով. ընդդէմ ոչ մի ձայն, ձեռնպահ մի ձայն:

Ի վերջոյ, Խորհրդարանը կատարում է նոր նախարարապետի ընտրութիւնը: Թերթիկներով առաջարկում են թեկնածուներ: Նախարարապետութեան համար թեկնածու է առաջարկում Սիմոն Վրացեանը (նախկին գիւղատրևտեսուքեան, պետական գոյգերի եւ աշխատանքի նախարար):

Նախագահը Ս. Վրացեանից քէտրկելու համաձայնութիւն ստանալով՝ առաջարկում է խորհրդարանին քէտտուիերով անցնել զադտնի քէտրկութեան: Քէտրկութեան արդիւնքը լինում է հետեւեալը. — Թեկնածուն ստանում է 34 սպիտակ քէտ, ոչ մի սեւ, ձեռնպահ մէկը:

Նորընտիր վարչապետը անում է հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Ես գիտակցում եմ, թէ քաղաքական այս բացառիկ պայմաններում խորհրդարանն ինչպիսի ծանր բեռ է դնում իմ ուսերին: Իմ կազմելիք կառավարութիւնը յաջողութիւն կունենայ, եթէ երկիրը եւ Հայաստանի դերադոյն օրէնսդրական մարմինը լինեն նրա հետ: Ես հաւատացած եմ, որ ձեր եւ երկրի աջակցութեամբ կը յաջողի մեզ տաղնապալի այս վիճակից դուրս գալ պատուով: Իմ կողմից ես խոստանում եմ թափել ամէն ճիգ եւ ոչինչ չխնայել մեր հանրապետութեան բարգաւաճման համար: Խնդրում եմ 24 ժամ միջոց տալ՝ կառավարութեան կազմը ձեզ ներկայացնելու համար»:

Կայուն չէ ժողովրդի հոգեկան դրութիւնը, որ իրեն սպառնացող ահաւոր վտանգի դիմաց անկարող եղաւ բաւարար կամք եւ վճռականութիւն ցոյց տալ: Եւ այսպէս, երկիրն ապրում է ներքին ծանր տաղնապ, որ աւելի եւս սաստկանում է արտաքին դժարութիւնների պատճառով:

Յաջորդ 24 ժամեայ ընթացքում նորընտիր վարչապետը բանակցութիւններ է վարում կուսակցութիւնների եւ առանձին անհատների հետ՝ նըպատակ ունենալով կազմել միատարր ընկերվարական կառավարութիւն. «ուսական օրիանտացիա»-յին հակամէտ անձերից բաղկացած: Որքան էլ պատգամաւոր Թորոսեանը հաւատացնէր, թէ հայ ժողովուրդը ուզում էր հաշտել թիւրքերի հետ, իրողութիւնը այն էր, որ, պատմական այդ վայրկեանին հայութեան մեծ մասի աչքերը յառած էին դէպի հիւսիս. փրկութիւնը Ռուսաստանից էր սպասւում: Եւ, հետեւաբար, նոր կառավարութիւնը թէ իր կազմով եւ թէ քաղաքական ուղղութեամբ պէտք է աշխատէր ընդհանուր լեզու դնել Ռուսաստանի հետ:

Բացի դաշնակցական թեկնածուներից, վարչապետի կողմից հրաւէր

ուղղւեց կազմելիք կառավարութեան մէջ մտնելու հայ սոց. — դեմոկրատների եւ թիֆլիսի «աշխատաւորական» խմբակին, որոնք, սակայն, մերժեցին՝ վախենալով իրենց ճակատագիրը կապել այնքան մեծ պատասխանատուութեամբ բեռնաւորւած, մեծ վտանգի առջեւ կանգնած կառավարութեան հետ:

Ի պատիւ հայ սոցիալիստ-յեղափոխականների, Հայաստանի ամենատագնապալի վայրկեանին, նրանք կարողացան իրենց անձնական ու կուսակցական շահը ստորադասել հայ ժողովրդի բարիքին եւ, հակառակ ակներեւ դժւարութիւններին, մտան կառավարութեան մէջ:

Նոյեմբեր 24-ի երեկոյեան նոր կառավարութեան անդամների ցանկը արդէն պատրաստ էր. ներկայացւեց Խորհրդարանի արտակարգ նիստի շարունակութեան:

Նախագահ Քաջազնունին ժողովը բանալով՝ յայտարարեց.

«Նախագահութիւնը նախարարապետ Ս. Վրացեանից աւսօր ստացել է կառավարութեան կազմի անւանացանկը: Նոր կազմը հետեւեալն է. նախարարապետ եւ արտաքին գործերի նախարար՝ Ս. Վրացեան, զինւորական նախարար՝ Դրաստամատ Կանայեան, Ֆինանսների՝ Համբարձում Տէրտէրեան, արդարադատութեան՝ Արշամ Խոնդկարեան, դիւղատնտեսութեան, պետական գոյքերի եւ աշխատանքի՝ Արշակ Յովհաննիսեան, հանրային կրթութեան եւ արւեստի՝ Վահան Մինախորեան, ներքին, խնամատարութեան եւ հաղորդակցութեան նախարարների պօրտֆէլներն առայժմ ազատ են եւ ժամանակաւորապէս բաժանւած են հետեւեալ ձեւով. ներքին գործերի՝ ինքը նախարարապետը, խնամատարութեանը՝ Ֆինանսների նախարար Հ. Տէրտէրեանը եւ հաղորդակցութեանը՝ արդարադատութեան նախարար Արշ. Խոնդկարեան»:

Այնուհետեւ վարչապետը, կառավարութեան անունից, կարդում է հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Տարապայման դժւարին ժամանակներում է կեանքի կոչւում ներկայ կառավարութիւնը: Տաճիկ զինւած ուժերը գրաւել են մեր երկրի խոշոր մասը: Ազգարնակութիւնը գրաււած վայրերից տեղահան է եղած եւ գաղթական վիճակի մէջ անխնայ կոտորւում է ցրտից եւ սովից: Պետութեան ներսը կեանքի բնականոն ընթացքը խանգարւած է: Վարչական մեքենան թուլացած է մեծապէս, ֆինանսական եւ հաղորդակցութեան միջոցները՝ քայքայւած, արդարադատութիւնը՝ անհնարին վիճակում, պարէնի մուտքը դրսից կանգ է առել, իսկ ներսի աղբիւրները ցամաքում են արագութեամբ:

«Ինչի՞ պէտք է ձգտի այսպիսի հանդամանքներում նոր կառավարութիւնը:

«Վերջին տարիների ընթացքում անդրկովկասեան ժողովուրդներին հասած բոլոր աղէտների եւ դժբախտութիւնների պատճառը աշխարհի հզօրների վարած իմպերիալիստական քաղաքականութիւնն է, որի հետեւանքով անվերջ եւ արիւնահեղ կռիւների եւ աւերածութիւնների թատերարեմ է դարձել նաեւ Հայաստանը: Այդ քաղաքականութիւնը սպառել է Հայաստանի դեմոկրատիայի շինարարական եռանդը: Այսպիսի քաղաքականութեան հետե-

ւանքներից մէկն է նաեւ վերջին պատերազմը իր բոլոր արհաւիրքներով: Ներկայ կառավարութեան առաջին եւ գլխաւոր նպատակն է լինելու հանել մեր երկիրը քաղաքական այս ջրապտոյտից եւ ազատել նրան օտար ուժերի քայքայիչ ազդեցութիւնից: Նա Հայաստանի պետական կառուցւածքը խորըսխելու եւ բոլորանւիրելու է ելնելով ոչ թէ օտարների սին եւ վտանգաւոր ներշնչումներից, այլ Հայաստանի դեմոկրատիայի իրական կարողութիւնից եւ հարեւան ժողովուրդների հետ խաղաղ համակեցութիւն ստեղծելու ցանկութիւնի'ց:

«Հայաստանի կառավարութիւնն ամուր օտք դնելով այս հողի վրա՝ յոյս ունի, որ վերջին մեր քաղաքական կեանքը վրդովող այս պատերազմը կը վերջանայ հաշտութեամբ եւ մեր հարեւան տաճիկ ժողովրդի արդարացի իրաւունքների նոյնքան արդարացի բաշխումով: Մեր գործունէութեան նշանարանն է լինելու անկեղծ հաշտութիւն Տաճկաստանի հետ եւ համերաշխութիւն ու խաղաղ համակեցութիւն բոլոր հարեւանների հետ:

«Այսու հանդերձ, մենք գիտակցում ենք, որ հասարակական ներկայ կարգերում, տարաբախտարար, իշխողը դեռ ոչ թէ արդարութիւնն է, այլ ոյժը: Եւ պետական ամէն մի կազմաւորում իր գոյութեան եւ արդար իրաւունքներն ապահովելու համար ստիպւած է ունենալ կազմակերպւած եւ ամուր ռազմական ոյժ: Ուստի եւ կառավարութեան գլխաւոր հոգսերից մէկը պիտի լինի երկրի ուժերի հաւաքումը եւ ժողովրդական կուռ բանակի կազմակերպումը: Այդ նպատակով մենք աշխատելու ենք առողջացնել զօրքի շարքերը եւ ուժեղացնել պետական գիտակցութիւնն եւ անձնագոհութեան զգացումը բանակի մէջ: Նոյն նպատակով մենք մտածում ենք ազատել բանակն անվարժ եւ յոգնած տարրերից՝ զօրացրումն կատարելով բարձր հասակի զինւորների, որով աւելի բնական ընթացքի մէջ կը մտնի թիկունքի կեանքը եւ զարկ կը տրւի երկրի տնտեսական զարգացմանը:

«Դաւանելով «ամբողջ իշխանութիւնը աշխատաւոր ժողովրդին» սկզբունքը՝ ներքին կեանքում, կառավարութիւնն ուժգնօրէն պայքարելու է պետութեան հիմքերը փորող բոլոր ուժերի եւ երեւոյթների դէմ: Նա պէտք է աշխատի հաստատել երկրի ներսում ապրող բոլոր ցեղերի իրական հաւասարութիւն. Հայաստանը նրա սահմաններում ապրող բոլոր ժողովուրդների սեփականութիւնն է կազմում: Կառավարութիւնը պիտի ձգտէ առողջացնել վարչական եւ դատաստանական խանդարւած մեքենան, բարեկարգել հաղորդակցութեան միջոցները, կուել Ֆինանսական սուր տագնապի դէմ, կրճատել պետական ծախսերը եւ նպաստելով երկրի արդիւնաբերական ուժերի զարգացման՝ ուժեղացնել տեղական ինքնավարութիւնները եւ վերացնել ամէն տեսակի արտակարգ դրութիւն եւ երկիրը կառավարելու արտակարգ ձեւերը:

«Օրէնքի գիտակցութիւնը, որ այնպէս թուլացել է մեզ մօտ, պէտք է ուժեղացւի, եւ յանցաւորները պէտք է պատժւեն անխնայ: Պատերազմի արհաւիրքների արդիւնք բազմահազար դաղթականութեան վիճակը թեթեւցընելու եւ պարենաւորման սուր ճգնաժամը մեղմացնելու խնդիրը կառավար-

րութեան լուրջ հոգսերից մէկը պէտք է լինի :

«Լայն ընկերային խնդիրները մասին մենք չենք խօսում այստեղ, որովհետեւ մեր նպատակն է ընդգծել մոմենտի հարցերը: Ինչ ասել կուզէ, որ առաջին իսկ հնարաւոր դէպքում կառավարութիւնը կը զբաղւի սոցիալական լուրջ բարենորոգումներով, եւ այստեղ կարիք չկայ բացատրելու բնոյթը այդ բարենորոգումների, որովհետեւ նրանք բղխելու են սոցիալիստներից կազմըած կառավարութեան աշխարհահայեացքից :

«Ապաւինելով Հայաստանի աշխատաւոր ժողովրդի ոչալ ուժերին եւ յենելով խորհրդարանի վստահութեան եւ աջակցութեան վրա՝ կառավարութիւնը կը լարէ իր բովանդակ ոյժը, որպէսզի հեռու պահէ երկիրը արտաքին փոթորիկներից եւ տայ ժողովրդին խաղաղութիւն եւ անարգել զարգացման հնարաւորութիւններ :

«Մեր բոլոր փափաքն է դարձնել ազատ եւ անկախ Հայաստանը ապահով եւ բարգաւաճ» :

Յայտարարութիւնը ընդունւում է երկարատեւ ծափահարութեամբ :

Ապա արտայատուում են կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներ :

Պատգամաւոր Ս. Թորոսեան. — «Հայաստանի խորհրդարանի պատգամաւորներ, Հայաստանի անկախութիւնը, որի համար երազել են տասնեակ տարիներ եւ դարեր շարունակ, կեանքի կոչւեց շատ ծանր օրերում, երբ աշխարհի հզօրները բաղխւում էին, երբ կառավարութիւնը չէր կարող ուրոյն ճանապարհով գնալ: Նորակազմ փոքր պետութիւնների, մանաւանդ մեծ ճանապարհների վրա ապրողների դրութիւնը շատ խախտւած էր :

«Մեր ցանկութիւնները չեն իրազործւել, որովհետեւ բաղխւելով ուժեղների կամքի հետ՝ ջարդւում են: Մեր հանրապետութեան նախկին կառավարութիւններն ունեցել են սխալներ: Սխալներ կունենայ նոր կառավարութիւնն եւս: Բայց այդ սխալները նման են նորածնունդի արարքներին: Մեր հանրապետութիւնը նորածնունդ է՝ երկու եւ կէս տարեկան: Նրա կեանք առնելու նախօրեակին կատարւեց ռուսական մեծ յեղափոխութիւնը, երբ ամէն ոք լցւում էր նորանոր ցանկութիւններով եւ ձգտումներով: Դեղերումների նպատակը նորը եւ լաւը գտնելն էր, որ սակայն, չէր գտնւում: Վերջին դէպքերը մեզ ապացուցեցին, որ մեր հանրապետական զօրքը որակով էլ այնքան բարձր չի եղել, ինչպէս քանակով: Կառավարութեան դեկլարացիան լսելուց յետոյ անհրաժեշտ ենք համարում ասելու, որ նախ զօրքի լաւ մարզւելը նըպատակ դարձելի, աշխատելով որակը մեծապէս բարձրացնել: Լայն ուշադրութիւն դարձնել տեղական ինքնավարութիւնների զարգացման եւ ուժեղացման վրա: Արդարադատութիւնը եւ դատարաններն ուժեղացնել՝ ստեղծելով իսկական ուժեղ դատարաններ, խստիւ պատժելով բոլոր յանցաւորներին եւ չարագործներին: Խնամատարութիւնը, որ բարեկարգ վիճակում է եղել, աշխատել չթուլացնել: Հաղորդակցութեան վրա դարձնել ամենամեծ ուշադրութիւն. դադարիք չէ, որ հաղորդակցութիւնը շատ թոյլ է մեղանում: Հաղորդակցութեան կանոնաւոր միջոցներից է կախած մեր ներքին բնականոն կեանքը: Նորմալ հաշտութիւն կնքել Ազրբէջանի հետ, որի հետ կողք կողքի վիճակ-

ւած է մեզ ապրել, պահպանելով խաղաղութիւն եւ բարեկամական յարաբե-
րութիւններ: Հայաստանը՝ Հայաստանում ապրող ժողովուրդների հայրենիք
է. պէտք է ուժեղացնել ներքին համերաշխութիւնը: Թիւրքիայի հետ պէտք է
կնքել անկեղծ հաշտութիւն: Ռուս ժողովրդի հետ մենք չենք եղել թշնամի եւ
չենք ուզում լինել: Նա պէտք է հաշտւի մեր անկախ գոյութեան հետ, իսկ եթէ
նա շարժւի մեր վրա անկախութիւնը ոչնչացնելու նպատակով՝ մենք նրան
զէնքով կը դիմաւորենք: Մեզ պէտք է պատւաւոր հաշտութիւն բոլորի հետ:

«Հայաստանը ստեղծել է հայ դիւղացիութիւնը եւ նրա մէջ ապրողները
դիւղացիներ ու բանւորներ են. ժողովրդական կառավարութիւնը պէտք է ըս-
տեղծէ ընդհանուր կամք:

«Մի մեծ պարտականութիւն եւս ունի կառավարութիւնը, պայքարել
տնտեսական ճգնաժամի դէմ չէզոքացնելով շահագործումը: Հ. Յ. Դաշնակ-
ցութեան Ֆրակցիան վստահութիւն է յայտնում այս կառավարութեանը»:

Սոցիալիստ-յեղափոխականների կողմից խօսում է պատգամաւոր Թու-
մանեանը. — «Մեր վերաբերմունքը այս կառավարութեան հանդէպ ըզրուծ է
այն բանից, որ մենք տեսնենք նրան մեր երկու ներկայացուցիչները: Կառա-
վարութեան ղեկավարացիան ընդհանուր գծերով մեր Ֆրակցիային բաւարա-
րում է:

«Մենք կուղէինք իմանալ, թէ ի՞նչ նոր գծեր է մտցնում այս կառավա-
րութիւնը եղած քաղաքականութեան մէջ: Մեծ խոստումներ չի տալիս մեզ
այս կառավարութիւնը. մենք ցանկանում ենք, որ այդ փոքր խոստումները
լինէին անկեղծ:

«Սոցիալիստ-յեղափոխականների Ֆրակցիան այս կառավարութեան
խոստանում է իր աջակցութիւնը»:

Ի վերջոյ, նախագահը կարդում է Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ֆրակցիայի
առաջարկած հետեւեալ բանաձեւը. «Խորհրդարանը լսելով նախարարապետի
ղեկավարացիան՝ հաւանութիւն է տալիս»:

Ուրիշ բանաձեւեր չկան: Բանաձեւը քէտրկում է եւ ստանում կողմ 30
ձայն, դէմ՝ ոչ մի եւ ձեռնպահ՝ 2 ձայն:

Հայաստանի խորհրդարանի վերջին գումարումն էր այս՝ յուղումնա-
լից, չասելու համար ողբերգական. այնուհետեւ խորհրդարանը նիստ չունե-
ցաւ: Յետագայ դէպքերը տեղի ունեցան անմիջապէս կառավարութեան կող-
մից, երբեմն խորհրդարանի անդամների եւ նախագահութեան անպաշտօն
խորհրդակցութեամբ:

Հայ ժողովուրդը սրտատրոփ հրաշք էր սպասում նոր կառավարութիւ-
նից, բայց հրաշքների ժամանակը անցել էր: Քաջազնունին իրաւունք ունէր,
նոր կառավարութիւնը պիտի զոհաբերէր հայրենիքի փրկութեան սեղանի
վրա:

ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ ԵՒ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Ի՞նչ էր սպասում հաշտարար պատերազմութեան Ալեքսանդրապոլում : Լաւատեսութեան ոչ մէկ հիմք կարելի չէր նախատեսել :

Պատերազմի ընթացքը եւ, մանաւանդ, զինադադարի պայմանները ցոյց տւին, թէ Քեաղիմ Կարաբէքիրը անողոք է դէպի հայերը : Անհաշիւ փաստեր վկայում էին նոյնպէս, որ, բոլշեւիկները իրական օգնութիւն չպիտի հասցնեն Հայաստանին հայ-թրքական յարաբերութիւնների հարցում : Հայաստանը լքւած էր իր, այսպէս կոչւած, բարեկամներից, մատնւած էր անողորմ թշնամիներին :

Երեւանից մեկնելուց առաջ, պատերազմութեան նախագահ Ա. Խատիսեանը տեսակցութիւն է ունենում Զիչերինի ներկայացուցիչ Բուդու Մդիվանիի հետ, որ Երեւան էր եկել, իբր թէ, որպէս խորհրդային միջնորդ հայերի եւ թիւրքերի միջեւ : Խօսքը տանք իրեն՝ Խատիսեանին :

«Մեկնելուց առաջ, պատմում է նա, մենք խնդրեցինք Խորհրդային Ռուսիոյ ներկայացուցիչներէն (Լեզրան եւ Բ. Մդիվանի, որոնք մի քանի օր առաջ հասել էին Երեւան : Ս. Վ.) ազդեցութիւն դործ դնել թիւրքերու վրայ մեզ համար նպաստաւոր մտքով : Մենք ծանօթացուցինք Լեզրանին եւ Մդիվանիին մեր ցանկութիւններուն եւ ի պատասխան լսեցինք խոստում օգնելու») : Բ. Մդիվանին, Մոսկւայի լիազօրութեամբ, պիտի մեկնէր Ալեքսանդրապոլ եւ պիտի մասնակցէր բանակցութիւններին, իբրեւ միջնորդ թիւրքերի եւ հայերի միջեւ :

Մդիվանին Հայաստան էր ուղարկւել Մոսկւայի կառավարութեան կողմից, որի օգնութեան էր դիմել Հայաստանի կառավարութիւնը :

Թէ Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչները ինչպէս օգնեցին Հայաստանի, այդ երեւում է նոյն Խատիսեանի պատմածից : «Բանակցութիւնների ընթացքին, ասում է նա, թուրքերը մերժեցին որեւէ միջամտութիւն Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից, ոչ էլ ընդունեցին Մդիվանիի միջնորդու-

*) Ա. Խատիսեան «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը» էջ 257 :

թիւնը: Խառնիսեանի դիմումի վրա՝ Մդիվանին խոստանում է դրսից աջակցութիւն ցոյց տալ, բայց, ասում է Խառնիսեանը, «հարկ կը համարեմ վճարել կանապէս յայտարարելու, թէ ան աւելի շատ խանդարեց մեզ, քան թէ օգնեց: Խանդարեց այն բանով, որ, ինչպէս Ալեքսանդրապոլի, այնպէս եւ Կարսի մէջ, կը կազմէր միտինդներ, ճառեր կ'արտասանէր մեր դէմ, կը պախարակէր Հայաստանի կառավարութիւնը եւ պատերազմութիւնը, կը քարոզէր բոլշեւիկեան ծրագիրներ եւ այսպիսով ցոյց կուտար թուրքերուն, թէ ան իրօք մեր դէմ է եւ ոչ թէ մեզ հետ... Ես կարող եմ հաստատել, որ Ալեքսանդրապոլի մէջ Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչը բացարձակապէս ոչ մէկ օգնութիւն ցոյց չտուաւ Հայաստանի Հանրապետութեան պատերազմական»։*)

Տարբեր չէր եւ Լեզրանի ընթացքը. նա դնաց Բազու եւ վերադարձաւ միայն հոկտեմբերի սկիզբը: Ի՞նչ արաւ նա Բազուում կամ ի՞նչ տեղի ունեցաւ այնտեղ, մանրամասնութիւնները յայտնի չեն մեզ, բայց ինչ որ յայտնի է կասկած չի թողնում, որ Բազուում որոշեց, օգտուելով դէպքերի նպաստաւոր դասաւորութիւնից, Հայաստանը ենթարկել խորհրդայնացման:

Այսպէս՝ նոյեմբ. 4-ին, Բազուում, տեղի է ունենում Աղբէջանի Կոմունիստական Կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտէի Պոլիտրիւրոյի եւ Համամիութենական Կոմունիստական Կուսակցութեան Կենտր. Կոմիտէի Կովկասեան Բիւրոյի անդամների լիազումար ժողովը, որին մասնակցում է եւ ինքը Ստալինը: Օրակարգի հարցեր են լինում՝ բանակցութիւններ վարստանի հետ եւ կացութիւնը Հայաստանում:**)

Պաշտօնական հաղորդագրութիւն չկայ այդ ժողովի որոշումների մասին, բայց զարտուղի տեղեկութիւններից եւ դէպքերի հետագայ ընթացքից կարելի է ստոյգ կերպով ասել, թէ այնտեղ ծանրակշիռ որոշում է տրւել Հայաստանի մասին — միջոցներ ձեռք առնել անմիջապէս խորհրդային վարչաձեւ մտցնել Հայաստանում: Ըստ երեւոյթին, որոշած է եղել նաեւ, արտաքին աշխարհի առջեւ «զաւթիչ» չերեւալու համար, խորհրդայնացումը կատարել «խաղաղ» եղանակով, այսինքն՝ Հայաստանի կառավարութեան «յոթարութեամբ»: Դրանով են բացատրւում Լեզրանի հետագայ քայլերը:

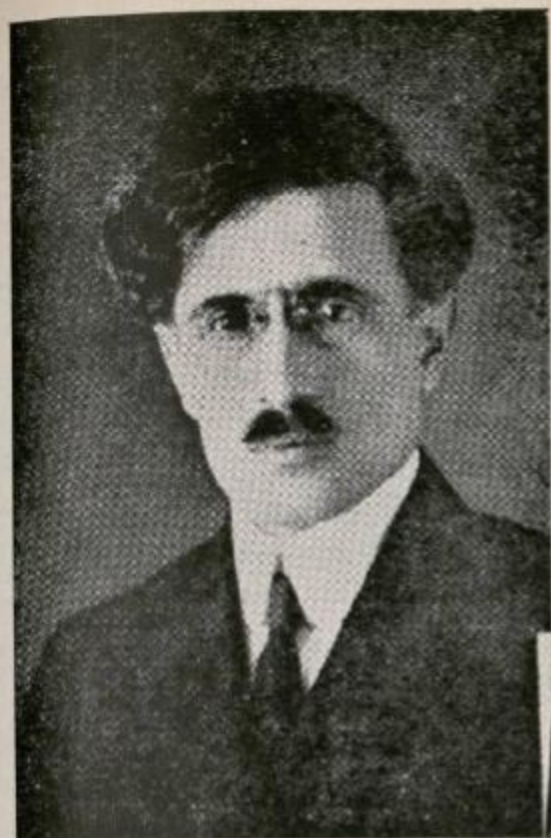
Անկասկած, նոյեմբ. 4-ի այդ ժողովը ի նկատի ունի Տիկ. Օրջոնիկի՝ ձէն՝ այն օրերին Ստալինի աջ բազուկ եւ նոյն Ստալինի կողմից հաշուեյարդարի ենթարկւած Սերգո Օրջոնիկիձէի այրին, երբ իր ամուսնուն նւիրած «Մի բոլշեւիկի ուղին» իր հատորում գրում է.

«Երբ 1920-ին Կովկաս ժամանեց Ի. Վ. Ստալինը, հետեւեալ առաջադրանքը արաւ. — Օժանդակել Հայաստանի ապստամբած աշխատավորութեան:

«Դադստանի եւ Թերեքի համազումարների աւարտումից յետոյ, Սերգոն Բազու վերադարձաւ եւ 19 նոյեմբ. 1920-ին, 11-րդ բանակի զօրամասերը ուղարկեց տապալելու համար դաշնակների ատելի կառավարութիւնը»:

*) Նոյն տեղը, էջ 262-3:

**) Ի. Ստալին՝ «Ամբողջական նրկեր», հատոր 4, 1947, Մոսկւա, էջ 476:

Եւ Օրջոնիկիձէն ինքն էլ հաստատում է այս փաստը: Նա վկայում է, որ «Պարտիան որոշել էր Հայաստանում իշխանութիւնը դրաւելուց յետոյ զգոյշ քաղաքականութիւն վարել: Ուստի Ռեւկոմը ստեղծեց այնպիսի ընկերներէր, որոնց գիրեկտիւ տրւեց չշտապեցնել Հայաստանի կոմունիզացիան, ստեղծել հայկական ժողովրդական կառավարութիւն, չվանել ինտելիգենցիայի լայն շրջանները եւայլն»^{*)}: Եւ մեղադրում է հայ բոլշեւիկներին, որ սրանք «պարտիայի» գծից շեղւել են, բայց ինքը, իր ընթացքով, թէ փետրւարեան ապստամբութեան օրերին, թէ դրանից առաջ համամիտ ու գործակից էր հայ բոլշեւիկներին: Քիչ վերջը կը տեսնենք, թէ ինչպէս վարեց նա իր գթութիւնը ողոքող Յ. Թումանեանի հետ:

Բայց այդպէս չէր Օրջոնիկիձէի վերաբերումը դէպի վրացի բոլշեւիկներն ու վրացի ժողովուրդը: Նա պահանջում էր վրացի կոմունիստներից «ճկուն» քաղաքականութիւն վարել եւ թոյլ չտալ, որ Վրաստանում դաժանութիւններ կատարւին: Երբ Հայաստանի Յեղկոմը խելագար բռնութիւններ էր գործադրում Երեւանում եւ դաւառներում, Օրջոնիկիձէն եւ նրանից բարձր կանգնած Լենինն ու Ստալինը լուռ հանդիսատես մնացին: Երբ հերթը հասաւ Վրաստանին, լեզուները բացւեցին, եւ ահա ինչ էր հեռադրում Լենինը, Օրջոնիկիձէի միջոցով, վրաց համայնավարներին.

«Անհրաժեշտ է զիջումների յատուկ քաղաքականութիւն վարել վրացական մտաւորականութեան եւ մանր առեւտրականների նկատմամբ...

«Վիթխարիօրէն անհրաժեշտ է ընդունելի կոմպրոմիս փնտռել բոլկ կազմելու ժորդանիայի կամ նրա նման վրացական մենշեւիկների հետ:

«Ոնդրում եմ յիշել, որ Վրաստանի ներքին եւ միջազգային պայմանները վրացական կոմունիստներից պահանջում են ոչ թէ կիրառել ռուսական շարունը, այլ հմուտ եւ ճկուն կերպով ստեղծել իւրայատուկ մի տակտիկա, որը հիմնւած լինի ամէն տեսակ մանր-բուրժուական տարրերին մեծ զիջողութիւններ անելու վրա»^{**)}:

Հայաստանի «ներքին եւ միջազգային պայմանները» չէին թելադրում «մեծ զիջողութիւններ» անել, այնտեղ կարելի էր «կիրառել ռուսական շարունը»: Եւ կիրառեցին: Եւ Օրջոնիկիձէն եղաւ գլխաւոր կիրառողներից մէկը...

Նոյեմբեր 20-ին, Մդիվանիի հետ, Բագուից Երեւան վերադառնալով՝ Լեզրանը շարունակեց իր երկդիմի ընթացքը՝ մի կողմից ձեւանալով հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամ, միւս կողմից աշխատելով փութացնել Հայաստանի խորհրդայնացումը՝ թէ՛ անձամբ եւ թէ՛ դեսպանութեան հայ բոլշեւիկների միջոցով:

Կարսի անկումից յետոյ, պատերազմի ընթացքը հայերի համար դարձաւ այլեւս յուսահատական: Տեղի ունեցաւ կառավարութեան փոփոխութիւն եւ նոր վարչապետ՝ Ս. Վրացեանին վիճակեց բանակցութիւնները վարելու պարտականութիւնը Լեզրանի հետ:

^{*)} Գ. Կ. Օրջոնիկիձէ. «Ընտիր յօդածներ եւ ձառեր», Երեւան, 1950, էջ 58:

^{**)} Գ. Կ. Օրջոնիկիձէ. «Ընտիր յօդածներ եւ ձառեր», Երեւան, 1950, էջ 38:

Պաշտօնի անցնելուց անմիջապէս յետոյ, նա յարաբերութեան մէջ մը-
տաւ Լեզրանի հետ: Կառավարութեան նպատակն էր սերտ բարեկամութիւն
հաստատել խորհրդային Ռուսաստանի հետ եւ ապահովել նրա աջակցութիւ-
նը: Ամէնքի համար պարզ էր այն օրերին, որ Հայաստանը կամ Ռուսաստանի
հետ պէտք է լինէր, կամ պէտք է դառնար թուրքերի ձեռքին խաղալիք, եթէ
չընաճնջէր իսպառ: Նա հարցը դնում է յստակ ու վճռական կերպով—Ռու-
սաստանը կարո՞ղ է Հայաստանին օգնել և, եթէ այո՞, ինչո՞վ և ի՞նչպէս:
Նոյնքան պարզ ու վճռական է լինում եւ Լեզրանի պատասխանը: Նա առա-
ջարկում է յետ կանչել խառնակների պատւիրակութիւնը Ալեքսանդրապոլից,
մերժել թուրքերի պահանջները եւ խորհրդային զօրք մտցնել Հայաստան:

Վրացեանի հարցումին, թէ ի՞նչ երաշխաւորութիւն, որ մինչեւ խոր-
հրդային զօրքերի տեղ հասնելը թուրքերը չեն շարժւի Երեւանի վրա ու նոր
կոտորածներ առաջ չեն բերի, Լեզրանը պատասխանում է, թէ թուրքերը
այդպիսի քայլ չեն առնի:

Վրացեանը ցոյց է տալիս Լեզրանին, որ մինչեւ որ ռուսները կարողա-
նան շօշափելի ոյժ հասցնել Երեւան, առնւաղն մէկ շաբաթ պիտի պահանջւի,
մինչդեռ թուրք բանակը կանգնած էր Արաքսի ափին, Մարզարայի կամուր-
ջի մօտ, հազիւ 20-25 մղոնի վրա Հայաստանի մայրաքաղաքից: Եթէ կառա-
վարութիւնը խզէ բանակցութիւնները, այդ պիտի նշանակէ պատերազմի
վերսկսում. ի՞նչ ոյժ կարող էր արգելել թիւրքերին Հայաստանի մնացած
մասն էլ գրաւելու: Խորհրդային իշխանութեան խօսքը: Ի՞նչ երաշխիք, որ
թուրքերը կարենւորութիւն կը տան այդ խօսքին:

Ծանօթ էր բոլշեւիկեան զօրքերի քանակն ու որակը հիւսիսային սահ-
մանների մօտ: Նրանք ի վիճակի չէին պաշտպանելու Հայաստանը թիւրքերի
ներխուժման դէպքում:

Փորձից յայտնի էր նաեւ, որ թուրքերը հաշի չէին առնում բոլշեւի-
կեան սպառնալիքները:

Այն ժամանակեայ պայմաններում այս հարցերը խիստ ծանրակշիռ նը-
շանակութիւն ունէին, իսկ այսօր արդէն ծանօթ է, որ բոլշեւիկները շատ ա-
ւելի մեծ կարեւորութիւն էին տալիս թուրքերին, քան այս վերջինները՝ բոլ-
շեւիկներին: Կասկած չկար, որ բոլշեւիկները Հայաստանի պատճառով կոիւ
չէին անի թուրքերի հետ, եթէ այս վերջինները չանսային Լեզրանի խօսքին եւ
նորից յարձակէին Հայաստանի վրա:

Լեզրանի խօսքերից պարզ էր եւ մի ուրիշ պարագայ. նրան հայ ժո-
ղովրդի ապահովութիւնից աւելի հետաքրքրում էր Հայաստանի խորհրդայ-
նացման հարցը, բայց այդպիսի պահանջ դեռ չէր կարող դնել, որովհետեւ
շատ լաւ տեսնում էր, որ հայ ժողովուրդը համակիր չէր Հայաստանի խոր-
հրդայնացման:

Կառավարութիւնը նորից ու նորից պնդեց Խորհրդ. Ռուսաստանի դի-
ւանագիտական արագ աջակցութեան վրա: Եթէ, համոզում էր Վրացեանն
Լեզրանին, Խորհրդային իշխանութիւնը վստահ էր որ թուրքերը խորհրդային
իշխանութեան հակառակ քայլ չէր առնի, ուրեմն, նրանց խօսքն էլ բաւական

պիտի լինէր որպէսզի թուրքերը ծայրայեղ պահանջներ չդնէին Հայաստանին: Իսկ եթէ Խորհրդային կառավարութիւնը կարծում էր, թէ թուրքերը իրենց խօսքին ականջ չէին դնի, նշանակում էր մի քանի հարիւր ռուս զինուորների մուտքն էլ Հայաստանի սահմաններից ներս արգելք չէր լինի թուրքերին վերջնականապէս մաքրելու իրենց հաշիւը հայերի հետ, մանաւանդ որ թուրքերի գլխաւոր մեղադրանքը հայերի դէմ այն է, թէ նրանք դործիք են ռուսների ձեռքին: Ուրիշ խնդիր, եթէ ռուսները խոշոր բանակ ունենային Հայաստանի մօտ եւ պահանջած վայրկեանին կարողանային բաւարար ոյժ հասցընել, այն ժամանակ, հաւանական էր, թուրքերը չէին համարձակուի առաջ շարժւելու, բայց բուլշեւիկները այդպիսի բանակ չունէին մերձակայ վայրերում:

Վրացեանը Խորհրդային զօրքեր մտցնելու, եւ Հայաստանը խորհրդայնելու դէմ առաջ է բերում եւ այլ կարգի առարկութիւններ: Խորհրդայնացման դէպքում Հայաստանը բոլորովին պիտի կտրուէր Եւրոպայից ու Ամերիկայից եւ պիտի զրկուէր այն պարէնից, որ ստանում էր այնտեղից: Այդ պիտի նշանակէր սովամահութիւն հայ ժողովրդի համար, որովհետեւ Ռուսաստանը ինքն էլ սովահար՝ ի վիճակի չէր Հայաստանին ուտելիք հասցնելու:

Երկրորդ՝ Հայաստանի խորհրդայնացումը մահացու հարուած պիտի հասցնէր՝ Հայկական Հարցին եւ Հայաստանին տրւած բոլոր միջազգային յանձնառութիւններին ու դաշնագրերին: Մինչդեռ, եթէ Հայաստանը պահուէր անկախ, թէ՛ դրսի աշխարհից չէր կտրուի, թէ՛ կը մնար Հայկական Հարցի իրաւատէր: Խորհրդ. Ռուսաստանին հարկաւոր էր Հայաստանի բարեկամութիւնը — հայերը այդ կ'ապահովէին: Բուլշեւիկների համար անհրաժեշտ էին Հայաստանի ճանապարհները — հայերը կը տային:

Լեզրանը պատասխանում է. հայերը ընդմիշտ պէտք է հրաժարուեն Եւրոպայից եւ Ամերիկայից եւ խաչ քաշեն Սեւրի դաշնագրի վրայ: Հայերը իրենց յոյսը պէտք է կապեն միայն համաշխարհային յեղափոխութեան եւ բանուորա-զինւադիական Ռուսաստանի հետ: Միծաղելի է խօսել ինչ որ ալիւրի մասին, որ ամերիկեան բանկիրներն ու պատուելիները, իբրեւ ողորմութիւն, չպրտում են հայերի առջեւ. ի՞նչ բան է Ռուսաստանի համար Կուրանից մի քանի միլիոն փութ ալիւր հասցնելը Հայաստան:

Լեզրանը առարկում է եւ Հայաստանի սահմանների վրայ ռուս զօրքեր կեդրոնացնելու դէմ. այդ կարող էր զգուհութիւններ առաջացնել թուրքերի կողմից եւ առիթ դառնալ անբաղձալի հետեւանքների: Թուրքերին պէտք էր ղենել կատարուած փաստի առջեւ եւ մինչեւ Ալեքսանդրապոլ գրաւել ռուսական զօրքերով:

Բանակցութիւնները դրական արդիւնք չտուին. կառավարութիւնը վախենում էր, որ եթէ կարմիր բանակը Հայաստան մտնէր հիւսիսից, թուրքերը առաջ կը շարժէին հարաւից եւ ռուսների հասնելուց շատ առաջ կը գրաւէին Երեւանը: Այդ պատճառով, կառավարութիւնը աշխատում էր Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւնները չխզել եւ հաշտութեան հարցը հասցնել իր տրամաբանական վախճանին: Բայց այդ էլ հեշտութեամբ լուծւելիք խնդիրնե-

րից չէր. թուրքերը անդիջող էին եւ խօսում էին վերջնագրերով:

Մինչ բանակցութիւնները Լեզրանի հետ շարունակւում էին, վերջինս, նոյեմբ. 29-ին, վերջնագրի ձեւով, կառավարութեան արաւ հետեւեալ յայտարարութիւնը. — «Ռուսաստանի Կոմունիստ. Կուսակցութեան Կենտրոնական Կոմիտէն որոշել է Հայաստանում մտցնել խորհրդային կարգեր: Հայաստանի Յեղկոմը արդէն ոտք է դրել Հայաստանի հողի վրա: Դանդաղելը յղի է ծանր հետեւանքներով: Ես ուզում եմ իմանալ՝ ի՞նչ է լինելու ձեր դիրքը»: Եւ յաջորդ առաւօտ ներկայացրեց Հայաստանի խորհրդայնացման գրաւոր պահանջ:

Եւ յիրաւի, ինչպէս յետոյ իմացուեց, նոյեմբ. 29-ին Բագուից մի խումբ հայ բոլշեւիկներ մտել էին Իջևան դիւղը, Ազրբէջանի սահմանի վրա, եւ Հայաստանի խորհրդայնացման յայտարարութիւն արել:

Այսպէս, ուրեմն, մի կողմից թուրքերն էին սպառնալիքով եւ վերջնագրերով խօսում, միւս կողմից՝ հայ եւ ռուս բոլշեւիկները: Հայաստանը ընկել էր երկու կրակի միջեւ: Կառավարութեան ուրիշ ելք չէր մնում, բայց եթէ ընտրելով փոքրագոյն չարիքը, տեղի տալ եւ հասկացողութեան դալ խորհրդ. Ռուսաստանի ներկայացուցչի հետ: Հայաստանի խորհրդայնացումը այլեւս դառնում էր անխուսափելի:

Նոյեմբ. 30-ին սկսեցին բանակցութիւնները կառավարութեան ներկայացուցիչ Դրոյի ու Հ. Տէրտէրեանի եւ Լեզրանի միջեւ, որոնք տեւեցին երկու օր:

Եւ մինչ Երեւանում տեղի էին ունենում այդ բանակցութիւնները, անդին Բագուն ցնծութեամբ տօնում էր իր դաւադրութեան յաղթանակը:

Դեկտեմբեր 1-ին, երբ Հայաստանը դեռ խորհրդայնացած չէր, տեղի ունեցաւ Բագուի Սովետների հանդիսաւոր նիստը «Հայաստանի խորհրդայնացման առթիւ»: 11րդ բանակի ռազմակոմիսար Օրջոնիկիձէն վերամբարձ հռետորութեամբ սկսեց իր ճառը. «Ընկերներ, դժուար թէ որեւէ մի տեղ կարելի է գտնել երջանիկ մի սրահ, որքան այս սրահը... Այսօր, հէնց այս սրահում, Բագուի պրոլետարիատը ողջունում է հայկական սովետական ռեսպուբլիկայի ծնունդը...»:

Նոյն նիստում Ազրբէջանի Յեղկոմի նախագահ Նարիման Նարիմանովը կարգաց Յեղկոմի դէկլարացիան, որով հանդիսաւոր կերպով յայտարարւում էր, որ Սովետ. Ազրբէջանը զիջում է եղբայրական Հայաստանին Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը եւ Նախիջևանը:

Օրջոնիկիձէն այդ մասին էլ բարձր հռետորութիւն արաւ.

«Ընկերներ, ասաց նա, շատ բնորոշ է ընկ. Նարիմանովի ելոյթը. նա մեզ կարգաց իր դէկլարացիան: Զանգեզուր, Նախիջևան եւ Ղարաբաղ անունները այդ խօսքերի բովանդակութեանն անծանօթ ռուս մարդու ականջին բոլորովին ոչինչ չեն ասում: Ինչ որ Զանգեզուր — անբերրի լեռներ, ո՛չ հաց կայ, ոչ ջուր: Այնտեղ ոչինչ չկայ: Ինչ որ Նախիջևան — ճահիճ, մալարիա եւ ուրիշ ոչինչ: Ինչ որ Լեռնային Ղարաբաղ: Ի՞նչ կայ այդ Ղարաբաղում: Ոչինչ չկայ: Եւ ահա ընկ. Նարիմանովն ասում է. «Դրանք ձեզ

վերցրէք: Այդ անբերրի հողերը վերցրէք Հայաստանի համար»: Կարծես թէ սովետական Ազրբէջանը ազատուում է մի աւելորդ բեռից: Բայց ո՛չ: Այդ գաւառներում, այդ անբերրի հողերի մէջն է կայանում այստեղ, Անդրկովկասում, այսպէս կոչուած, հայ-մուսուլմանական հարցի հանգոյցը»:

Եւ յիշելով ցարական շրջանի հայ-մուսուլմանական արիւնոտ բախումները՝ Օրջոնիկիձէն ողբերգութեամբ ասում է.

«Եւ ահա այսօր՝ Ազրբէջանական ռեսպուբլիկայի ղեկավարը հանդէս է գալիս ու ասում. «Այդ սարսափելի հարցն այլեւս զոյութիւն չունի...» Այստեղ կարդացած այս ահարկ մեծագոյն կարեւորութիւն ունեցող ահա է. սա պատմական մի ահա է, որը մարդկութեան պատմութեան մէջ իր օրինակը չունի»:^{*})

Վերջը յայտնի եղաւ, որ թէ Նարիմանովի, թէ Օրջոնիկիձէի ճառարանութիւնները անկեղծ չէին, այլ նպատակ ունէին խաբել հայ բուլքերին եւ հանրային կարծիքը. Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը մնացին եւ մինչեւ այսօր էլ մնում են Ազրբէջանի տիրապետութեան տակ: Մի խաբէութիւն, որ «մարդկային պատմութեան մէջ իր օրինակը չունի...»:

Այդ նոյն պատմական անօրինակ դէպքի մասին իր հիացումը յայտնեց եւ Ստալինը. «Դեկտեմբեր մէկին, գրում էր նա «Պրավդա»-յի դեկտ. 4 համարում. Խորհրդ. Ազրբէջանը յօժար կամքով հրաժարւում է վիճելի գաւառներից եւ յայտարարում է Զանգեզուրի, Նախիջեւանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի յանձնումը Խորհրդ. Հայաստանին... Դարաւոր թշնամութիւնը Հայաստանի եւ նրան շրջապատող մուսուլմանների միջեւ վճռուեց մէկ հարւածով՝ եղբայրական համերաշխութեան հաստատումով աշխատաւոր Հայաստանի, Ազրբէջանի եւ Թուրքիոյ միջեւ»^{**}):

Դեկտ. 2-ին ստորագրեց հետեւեալ համաձայնագիրը Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչների եւ Լեզրանի միջեւ:

ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐ Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. ԼԻԱՉՕՐ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՅՁՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ

«2 դեկտ. 1920 թ., մի կողմից Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. լիազօր ներկայացուցիչ ընկ. Լեզրանը Ռ. Կ. Կ. Կ. Կ. —ի լիազօրութեամբ, ի դիմաց Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարութեան, եւ միւս կողմից ընկերներ Դրօն եւ Տէրտէրեանը ի դիմաց Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան՝ կընքեցին համաձայնութիւն հետեւեալի մասին. —

«1. — Հայաստանը յայտարարւում է անկախ սոցիալիստական Խորհրդային հանրապետութիւն:

«2. — Մինչեւ Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրաւիրումը, կազմւում է ժամանակաւոր Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէ, որին

^{*}) Գ. Կ. Օրջոնիկիձէ. «Ընտիր յօդածներ եւ ճառեր», Երեւան, 1950, էջ 32-33:

^{**}) Ի. Ստալին. «Յրկեր». Մոսկւա, հատոր 4, էջ 414:

կ'անցնի բովանդակ իշխանութիւնը Հայաստանում :

«3.— Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը ընդունում է, որ Հայաստանի Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետութեան հողերի մէջ անլիճելի կերպով մտնում են՝ Երեւանի նահանգը իր բոլոր դաւառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որ զինւորական տեսակէտից կ'ապահովէ երկաթուղու տիրապետութիւնը՝ Ջաջուռ կայարանից Արաքս կայարանը, Գանձակ նահանգի Ջանգեղուր դաւառը եւ Ղաղախ դաւառի մի մասը օգոստոս 10-ի համաձայնութեան սահմաններում, եւ Թիֆլիս նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետութեան տակ էին գտնւում մինչեւ 1920 թ. սեպտ. 28:

«4.— Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկւում պատասխանատուութեան այն դորժերի համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչեւ Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան յայտարարումը:

«5.— Դաշնակցութեան եւ ուրիշ սոցիալիստական կուսակցութիւնների (Ս. Յ., Ս. Դ.) անդամները ոչ մի հալածանքի չպիտի ենթարկուեն կուսակցութեան պատկանելու եւ Կոմունիստական Կուսակցութեան դէմ մղուած կռիւներին մասնակցելու ու խորհրդային Հայաստանի յայտարարութիւնից առաջ կատարած դորժերի համար:

«6.— Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէի մէջ մտնում են հինգ անդամներ Կոմունիստական Կուսակցութեան կողմից նշանակուած եւ երկու անդամ ձախ դաշնակցականների խմբակից՝ համաձայնելով Կոմունիստական Կուսակցութեան հետ:

«7.— Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կենտրոնացնելու Հայաստանի Սոցիալիստական խորհրդ. Հանրապետութեան պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ զինւորական ուժեր:

«8.— Սոյն համաձայնագիրը ստորագրւելուց յետոյ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը քաջում է իշխանութիւնից: Իշխանութիւնը ժամանակաւոր կերպով, մինչեւ Յեղափոխական Կոմիտէի գալը, անցնում է զօրահրամանատարութեան, որի գլուխն է կանգնում Դրօն: Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. կողմից Հայաստանի զօրահրամանատարութեան կից կոմիսար է նշանակւում ընկ. Սիլինը:

«Պատրաստուած է երկու օրինակ:

«Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ., լիազօր ներկայացուցիչ՝ ԼԵԳՐԱՆ:

«Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան լիազօրութեամբ՝ ԴՐՕ եւ ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ»:^{*)}

Միաժամանակ Լեգրանի եւ կառավարութեան միջեւ համաձայնութիւն կայացաւ, որ դեկտ. 2-ի գիշերւայ ժամը 12-ին իշխանութիւնը յանձնւի զին. նախարար Դրոյին եւ սա, խորհրդական ունենալով Լեգրանի ներկայացուցիչ Սիլինին, կառավարէ երկիրը, մինչեւ Յեղկոմի ժամանումը Ա-

^{*)} «Ժողովածու Գործող Դաշնագրերի». ռուսերէն, 3-րդ պրակ, Մոսկւա՝ 1922 Քիւ 79, էջ 14-15. հրատ. Ռուսաստանի Արտաքին Գործաւարտութեան:

զըրբէջանից: Նոյն իմաստով խմբագրւեց ու հրատարակութեան տրւեց նաեւ հետեւեալ «ակտ»ը, որ հեռագրւեց գաւառական իշխանութիւններին ու զօրամասերի պետերին ի գործադրութիւն եւ փակցւեց Երեւանի պատերին:

Ա Կ Տ

«Ի նկատի ունենալով արտաքին հանգամանքների շնորհիւ երկրում ստեղծւած կացութիւնը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը իր 1920 թւի դեկտեմբեր 2-ի նիստում որոշեց՝ հրաժարւել իշխանութիւնից եւ յանձնել զինուորական եւ քաղաքացիական բովանդակ իշխանութիւնը զօրաբանակի ընդհանուր հրամանատարին, որպիսի պաշտօնում նշանակել Ռազմական նախարար Դրոյին:

«Նախարարների Խորհրդի Նախագահ Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ.

«Նախարարներ՝ Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Ա. ԽՈՆԴԿԱՐԵԱՆ, Հ. ՏԵՐ-ՏԵՐԵԱՆ, Դ. ԿԱՆԱՅԵԱՆ:

«Իսկականի հետ ճիշդ է՝

Դիւանապետ՝ Հ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ»

Այսպէսով Հայաստանը խորհրդայնանում էր բոլորովին խաղաղ կերպով, առանց ոեւէ յեղափոխութեան, առանց մէկի քիթը արիւնեւում:

Բայց այս հարցի մէկ մասն էր միայն, կար եւ պատերազմի խնդիրը: Թուրքերը հեւ ի հեւ հետեւում էին Երեւանի դէպքերին եւ շտապում էին կանխել:

Նոյեմբ. 30-ի երեկոյեան Քեազիմ Կարաբէքիր փաշան Հայաստանի պատերազմութեան ներկայացրեց թրքական պայմանները եւ յաջորդ առաւօտեան վերջնագրի ձեւով պահանջեց այդ պայմանների ընդունումը, հակառակ պարագային սպառնալով վերսկսել պատերազմական գործողութիւնները:

Թրքական պահանջները քննութեան առնւեցին նոյեմբեր 30-ի գիշերը, յատուկ մի ժողովում, որին մասնակցում էին Խորհրդարանի դիւանը, երեսփոխաններ, կառավարութեան անդամներ, Հ. Յ. Դ. Բիւրօն իր ամբողջ կազմով եւ մի շարք անհատ գործիչներ ու զինուորականներ:

Հաշտութեան խնդրից առաջ արդէն որոշւած էր ընդունել Լեզրանի վերջնագիրը, այժմ պէտք էր գտնել թրքական դաժան պայմաններից խուսափելու միջոցը: Ձեւականօրէն այդ միջոցը արդէն գտնւած էր. որոշւած էր իշխանութիւնը զիջել բոլշեւիկներին, հեշտ էր դաշնագրի ստորագրութիւնն էլ թողնել նրանց: Բայց արդեօք ա՞յդ կը լինէր լաւագոյն ելքը: Անձնապէս Հայաստանի ղեկավարութեան համար, ի հարկէ, այդ կը լինէր բարիք. պատմութեան առաջ նա ազատ կը լինէր Ալեքսանդրապոլի «խայտառակ» դաշնագիրը ստորագրելու պատասխանատւութիւնից, բայց դրանից հայ ժողովուրդը կը շահէ՞ր:

Այս անողորմ հարցը ցցւած էր նոյեմբ. 30-ի գիշերւայ ժողովին մասնակցողներին առջեւ: Եթէ մերժէին դաշնագրի ստորագրութիւնը, թուրքերը Հայաստանի մնացած մասն էլ չէին կործանի: Բոլշեւիկները կը կարողանային ազդեցիկ թուրքերի վրայ, ընդունակ կը լինէին փրկելու երկիրը սպառնացող մահացու վտանգից:

Լսեցաւ նախարարի եւ զինուորական մասնագէտների կարծիքը: Պատասխանը եղաւ բացասական. եթէ մերժէին Քեմալի Կարաբէքիրի պահանջը, թուրք բանակը, ամենայն հաւանականութեամբ, առաջ պիտի շարժէր եւ մինչեւ ռուս զօրքերի հասնելը էջմիածինն ու Երեւանն էլ պիտի գրաւէին, յարակից շրջաններով միասին: Հետագային ռուսները կարող էին հեռացնել թուրքերին, բայց սրանք արդէն աւերն ու կոտորածը գործած կը լինէին:

Նոյն էր եւ գրեթէ բոլոր ժողովականների կարծիքը: Յանուն հայ ժողովրդի փրկութեան, պէտք էր ստանձնել պատասխանատուութիւնը պատմութեան առջեւ եւ ստորագրել դաշնագիրը: Եթէ բոլշեւիկները, իրօք, այնքան ազդեցիկ էին թուրքերի առջեւ, նրանց համար դժւար չէր լինի մերժել «Դաշնակ»ների ստորագրութիւնը եւ Հայաստանի համար աւելի նպաստաւոր դաշնագիր կնքել: Եթէ բոլշեւիկները այդ կարողութիւնը պիտի չունենան վաղը, նշանակում է այսօր էլ նրանց խոստումները անարժէք էին:

Այս նկատումներով եւ այս գիտակցութեամբ ժողովը որոշեց լիազօրել Ալեքսանդրապոլի պատւիրակութեան ընդունելու թրքական պայմանները եւ ստորագրելու հաշտութեան դաշնագիրը:

Կասկած չկայ, որ հայ բոլշեւիկներն էլ, Մոսկւայի ճնշումով, ստիպւած պիտի լինէին ստորագրել Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, ինչպէս մօտ մի տարի վերջը ստորագրեցին Կարսի աւելի խայտառակ դաշնագիրը: Ազգային տեսակէտով Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը պատմական անհրաժեշտութիւն էր, դժբախտ, բայց անխուսափելի:

Դեկտ. 2-ի գիշերը ստորագրեց հայ-թրքական հաշտութեան դաշնագիրը, որի ամփոփումը հետեւեալն է: Այս ամփոփումը արել է Պատւիրակութեան նախագահ Ա. Պատիսեանը: Դաշնագրի բնագիրը, որ ժամանակին յանձնել է Յեղկոմի նախագահ Ս. Կասեանին, չի հրատարակւած պաշտօնապէս:

«1.— Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովը պարտաւորում է ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը հետեւեալ սահմաններում.— Ախալքալաքի գաւառի հարաւային մասից Ուշ-Թափալար սարը դէպի հարաւ մինչեւ Բաշ Շորագեալ, մինչեւ Արփաչայ — Արփաչայի հոսանքը մինչեւ նրա խառնելը Արաքսի հետ, Արաքս գետի հոսանքը մինչեւ Արաքս կայարանը, այստեղից դէպի Մարտիրոս մինչեւ Չալքէնտ գիւղը:

«2.— Կարսի նահանգը եւ Սուրմալուն համարում են վիճելի, մինչեւ երեք տարի, որի ընթացքում հայոց կառավարութիւնը կարող է յայտարարել հանրաքուէ՝ որոշելու համար վերջնական բախտը այդ նահանգների: Հանրաքուէի ժամանակ պէտք է մտնէ այնտեղ խառն հայ-թրքական ժամհարմէրիս:

«3.— Հայերը հրաժարւում են Սեւրի դաշնագրից. յետ են կանչում բոլոր այն կոմիտէները եւ ներկայացուցիչները, որոնք գոյութիւն ունին Եւրոպայում, չեն պահում Հայաստանում Դաշնակիցների ո՛չ մի ներկայացուցիչ, մինչեւ որ Թուրքիան հաշտութեան դաշն կնքէ նրանց հետ:

«4.— Հայաստանը իրաւունք ունի պահելու զօրաբանակ ոչ աւելի քան 1.500 սեփն եւ դրան համապատասխան քանակով սպաներ, նաեւ անհրաժեշտ քանակութեամբ ժանդարմէրիա: Երկիրը պաշտպանելու համար կարող են լինել ամրոցներ, որոնք կարող են զինւել միայն պաշտպանողական ծանր թնդանօթներով: Վերացւում է պարտադիր զինւորութիւնը:

«5.— Հայաստանի վրայ յարձակման դէպքում Թուրքիան պաշտպանում է հայոց կառավարութեան պահանջմամբ եւ աջակցում է Հայաստանին պործով:

«6.— Թուրքիան եւ Հայաստանը փոխադարձաբար օգտւում են ազատ տրանզիտից, ինչպէս երկաթուղիներով, այնպէս և բոլոր ճանապարհներով:

«7.— Երկու կողմերն էլ չեն վճարում պատերազմական ծախսեր:

«8.— Պայմանները կնքւելուց յետոյ, սկսում են աշխատել երկաթուղիները, վերադառնում են քաղաքացիական մասի գերիները, իսկ երբ սկսւում են աշխատանքները Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ սահմանները որոշելու համար, վերադառնում են բոլոր ռազմագերիները:

«9.— Հայաստանի կապած բոլոր պայմանները Թուրքիայի դէմ համարւում են անվաւեր:

«10.— Բոլոր գաղթականները կարող են վերադառնալ իրենց տեղերը մի տարւայ ընթացքում՝ օգտւելով բոլոր քաղաքացիական իրաւունքներից, բացի այն գաղթականներից, որոնք զինւած դիմադրութիւն են ցոյց տւել իրենց կառավարութեան դէմ:

«11.— Հայերը Թուրքիայում եւ Թուրքերը Հայաստանում վայելում են հաւասար քաղաքացիական իրաւունքներ:

«12.— Դիւանագիտական, ինչպէս եւ հիւպատոսական յարաբերութիւնները, ինչպէս եւ քաղաքացիական ազատ երթեւեկութիւնը երկու երկիրների միջեւ, սկսւում է դաշնագիրը ստորագրւելուց յետոյ, որից յետոյ վերսկսւում են փոստային եւ հեռադրական հաղորդակցութիւնները Թուրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ:

«13.— Շարուրը եւ Նախիջևանը ժամանակաւորապէս օժտւում են ինքնավարութեամբ՝ գտնւելով Թուրքիայի հովանաւորութեան տակ, մինչեւ որ որոշւի նրանց բախտը:

«14.— Այս դաշնագիրը պէտք է ենթարկւի վաւերացման Հայաստանի և Թուրքիայի հարկաւանդի եւ Ազգ. Մեծ Ժողովի կողմից մի ամսւան ընթացքում:

«15.— Թուրքիան պարտաւորւում է Հայաստանի գրաւած հողամասերը դատարկել, երբ Հայաստանը կը սկսէ զօրացրում, եւ վերջնականապէս կը դատարկէ, երբ հայկական զօրքի թիւը կը հասնի պայմաններում որոշւած չափին»:

Տարիներ յետոյ, Ազգ. Ժողովի մէջ արտասանած իր նշանաւոր ճառով, Մուսթաֆա Քեմալը այսպէս արտայայտեց այդ դաշնագրի մասին. — «Հաշտութեան բանակցութիւնները, որոնք սկսել էին նոյեմբ. 26-ին, վերջացան դեկտ. 2-ին, եւ դեկտ. 2-ի լոյս 3-ի գիշերը ստորագրեց Գիւմրիի դաշնագիրը: Պարոններ, Գիւմրիի դաշնագիրը առաջին դաշնագիրն է, որ ստորագրել է ազգային կառավարութիւնը... Արեւելքում առաջ եկած կարեւոր փոփոխութիւնների հետեւանքով, այս դաշնագիրը փոխարինեց հետագային կնքւած դաշնագրով, այսինքն՝ 1921 թ. մարտ 16 Մոսկւայի եւ 1921 թ. հոկտ. 13 Կարսի դաշնագրերով»:^{*)}

Ճակատագրի ի՞նչ հեղեանք. 1918 թ. յունիս 4-ին, Բաթումի դաշնագրով Թուրքիան եղաւ առաջին պետութիւնը, որ ճանաչեց Հայաստանի անկախութիւնը: Այժմ Հայաստանը առաջին պետութիւնն էր, որ ճանաչում էր քեմալական Թուրքիայի անկախութիւնը:

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի մասին խօսելիս անհրաժեշտ ենք համարում վեր առնել եւ հետեւեալ կէտը. — Ի՞նչ իրաւական հիմք ունի այդ դաշնագիրը: Բոլշեւիկները եւ ուրիշներ ասում են, որ Հայաստանի կառավարութիւնը, դեկտ. 2-ին, Լեզրանի հետ Հայաստանի խորհրդայնացման պայմանը ստորագրելուց յետոյ, այլեւս իրաւունք չունէր օտար պետութիւնների հետ դաշնագրեր ստորագրելու: Սրան կարելի է առարկել այն փաստով, որ, ըստ Լեզրանի հետ կնքւած պայմանի, իշխանութեան փոխանցումը տեղի պիտի ունենար դեկտ. 2-ի գիշերը եւ, ուրեմն, մինչեւ այդ՝ Հայաստանի կառավարութիւնը սահմանափակւած չէր իր իրաւունքների մէջ: Դաշնագիր ստորագրելու լիազօրութիւնը խառնիսեանի պատւիրակութեան՝ կառավարութիւնը տւել էր դեկտ. 1-ին, հետեւաբար, միջազգային օրէնքի եւ փաստական կացութեան տեսակէտով՝ Հայաստանի կառավարութեան ընթացքը հակաօրինական հանդամանք չունէր:

Միւս կողմից, ինչպէս ասում է Մուսթաֆա Քեմալը — «դեկտեմ. 2-ի լոյս 3ի գիշերը» — եւ ինչպէս վկայում է Ա. խառնիսեանը, դաշնագիրը ստորագրւել է դեկտ. 2-ի գիշերւայ ժամը 12-ից յետոյ: Արդե՞օք այս պարագան բաւարար հիմք է մերժելու համար դաշնագրի օրինականութիւնը: Այս առթիւ էլ կարելի է դիտել տալ, որ Հայաստանի կառավարութեան հրաժարումից յետոյ, եկող նոր իշխանութիւնը — Դրօ եւ Սիլին — տեղեակ էր, որ դաշնագիրը պիտի ստորագրւի եւ կարող էր արգելել, բայց չի արգելել: Դեկտ. 2-ի երեկոյեան հետեւեալ խօսակցութիւնն է տեղի ունենում Ալեքսանդրապոլի պատւիրակութեան նախագահ Ա. խառնիսեանի եւ Հայաստանի նոր իշխանութեան ներկայացուցիչ Դրոյի միջեւ. — «Երեկոյեան ժամը 6-ին, պատմում է խառնիսեանը, ինձ հրաւիրեց ուղիղ հեռագրաթելի մօտ Դրօն, որ ըսաւ հետեւեալը. —

«Յեղափոխական կառավարութեան անունից յայտնում եմ ձեզ, որ դուք ազատ էք ստորագրել կամ ոչ»:

^{*)} «Discours du Ghazi Moustafa Kemal», 1929, Leipzig, p. p. 390-92:

«Լաւ գիտակցելով դաշնագիրը ստորագրելու կամ մերժելու ամբողջ պատասխանատուութիւնը, ես երկրորդ անգամ հարցուցի. «Արդեօք կառավարութիւնը ստորագրելու կողմն է, թէ մերժելու: Մենք սպասում ենք որոշ եւ պարզ հրահանգների»:

«Դրօն պատասխանեց. «Ես ձեզ ասացի արդէն: Գործեցէ՛ք համաձայն ձեր հասկացողութեան: Ես խօսում եմ ընկեր Սիլինի եւ իմ անունից»:

«Սիլինը Խորհրդ. Ռուսաստանի ներկայացուցիչն էր»:^{*)}

Այստեղից պարզ երեւում է, որ ոչ միայն Դրօն, այլ Խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչն էլ առարկութիւն չունէր Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը ստորագրելու դէմ եւ, բնականաբար, Հայաստանի այն ժամանակւայ պայմաններում չէր էլ կարող ունենալ:

Մինչեւ այստեղ, թէ՛ կառավարութեան եւ թէ՛ Պատերազմութեան արածը, իրաւական տեսակէտից, անխոցելի էր: Բայց դաշնագրի մէջ կար մի կարեւոր պայման. ստորագրութիւնից յետոյ, մէկ ամսւայ ընթացքում, դաշնագիրը պէտք է վաւերացէր Հայաստանի Խորհրդարանի եւ Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովի կողմից: Այդ վաւերացումը տեղի չունեցաւ: Հետեւաբար, եւ դաշնագիրը իր օրինական հանգամանքը կորցրեց: Միակ այս փաստը բաւական էր, որպէսզի Հայաստանի Յեղկոմը չճանաչէր Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, եթէ իսկապէս բոլշեւիկները ուզում էին Հայաստանի համար աւելի նպաստաւոր պայմաններ ապահովել: Բայց բոլշեւիկները չուզեցին կամ չկարողացան օգտւել այդ փաստից, որովհետեւ նրանց համար Թիւրքիան աւելի մեծ արժէք էր, քան Հայաստանը:

^{*)} Ա. Խատիսեան՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան Մագումն ու Զարգացումը», էջ 270:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՅԵՂԿՈՄԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Այսպէս, ուրեմն, ո՛չ հայ ժողովրդի յօժար կամքով, այլ արտաքին ուժերի ճնշման տակ, 1920 թւի դեկտ. 2-ին, Հայաստանում տեղի ունեցաւ վարչաձեւի փոփոխութիւն. ժողովրդավար իրաւակարգի տեղը բիրտ ուժով բռնատիրական իշխանութիւնը հաստատուեց: Խորհրդարանական կառավարութեան յաջորդեց Հայաստանի Յեղկոմը, ռուսական սւիների պաշտպանութեան տակ:

Ի՞նչ էր Հայաստանի ժողովրդի վերաբերումը դէպի նորեկ վարչաձեւն ու իշխանութիւնը:

Մայիսեան շարժումներին եւ հայ-թիւրքական պատերազմի առաջին օրերին հայ ժողովուրդը, իր բոլոր խաւերով, երեւան բերեց միահամուռ եւ վճռական կամք պաշտպանելու հայրենիքի անկախութիւնը՝ հիւսիսից եւ հարաւից սպառնացող վտանգի դէմ: Անհաշիւ զոհերի եւ արեան գնով ձեռք բերւած անկախութեան գաղափարը այլեւս արմատներ էր ձգել, սակաւ բացառութեամբ, բոլոր հայերի գիտակցութեան մէջ:*)

Ռազմաճակատի անյաջողութիւնները, ինչպէս եւ Եւրոպայի ու Ամերիկայի Պիղատոսի դիրքը արիւնաքամ եղող Հայաստանի հանդէպ՝ աստիճանաբար բեկում առաջ բերին հայ ժողովրդի միաձոյլ կամքի մէջ. ո՞ր ենք գնում այսպէս, ի՞նչ պիտի լինի դահալէժ դէպքերի վախճանը, ո՞վ կարող է մեղ օգնել:

«Խորհրդային Ռուսաստանը, պատասխանում էին հայ բոլշեւիկները: Կարմիր բանակը, որ մօտեցել է Հայաստանի սահմաններին, նա՛ է հայ ժողովրդի փրկիչը: Թօթափեցէ՛ք ձեր ուսերից դաշնակների լուծը, բացէ՛ք երկրի դռները ռուս զօրքի առջեւ, եւ ձեր դժբախտութիւնը վերջ կը գտնէ»:

Բոլշեւիկների խայծերը անծանօթ չէին. հայ ժողովուրդը այլեւս պատրանքներ չունէր նրանց արժէքի մասին, բայց ուրիշ ի՞նչ ելք էր մնա-

*) Հետաքրքրական է հայ ֆալսեմի Ռամկավար եւ ժողովրդական կուսակցութիւնների ա՛յն օրերի դիրքը. նրանք գործով քէ մամուլով հակառակ էին արտայայտոււմ, անհաշտ պայքարի մէջ էին ոչ միայն բոլշեւիկութեան, այլեւ Ռուսաստանի դէմ:

ցել: Թիւրքը յառաջանում էր՝ իր հետ բերելով անխնայ աւեր ու կոտորած: «Մեր մեծ դաշնակիցները», պղատոնական խօսքերից զատ, մատը մատի չէին խփում օգնելու համար իրենց ուժասպառ «փոքր դաշնակցին»: Ո՞ւր էր փրկութեան լաստը:

Եւ հետզհետէ հայութեան սրտերում — վա՛յ պարտաւճռներին — սկսեց նորից տեղ դրաւել «խաչապաշտ ոռու»։ Նոյեմբերի կէսերին այլեւս նշմարելի էր շերտաւորումը պետական դործիչների եւ հասարակութեան զանազան խաւերի մտքերում: Հ. Օհանջանեանի կառավարութիւնը իր մեծամասնութեամբ դեռ շարունակում էր կանգնած մնալ հակառուս գետնի վրա: Անհաշտ հակառակորդ էր խորհրդային Ռուսաստանին եւ հայ սոց. — դեմոկ. փոքրաթիւ խմբակը՝ Բաշխի Իշխանեանի եւ Դաւիթ Անանունի ղեխաւորութեամբ: Հայ սոց. — յեղափոխականների զղացումները, դէպի բոլշեւիկները մնալով հանդերձ բացասական՝ ոռւսն ու Ռուսաստանը քաղաքական դրական գործօն էին նրանց աչքում: Հայ Ժողովրդական կուսակցութիւնը, քաղքենիների այդ անջիղ կազմակերպութիւնը, բերանի մէկ կողմով անկախութիւն էր հռչակում, միւս կողմով ոռուսասիրութիւն քարոզում: Ռամկավար կուսակցութիւնը, խորհրդային Ռուսաստանը նկատում էր Հայաստանի եւ հայ դատի մահացու թշնամի:

Պէտք է ասել նաեւ, որ կառավարական կուսակցութեան՝ Դաշնակցութեան շարքերում էլ վարանում ու շփոթ էր տիրում: Անկախութեան շուրջ ընդհանուր առմամբ վարանում չկար, բայց ստեղծւած կացութիւնից ելք գտնելու համար կարծիքները տարբերում էին: Ոմանք պնդում էին, թէ պէտք է շարունակել անհաշտ թշնամական դիրքը դէպի Ռուսաստանը, առանց սակայն կարողանալու ցոյց տալ, թէ ի՞նչ պէտք է անել վերջնական կործանումից խուսափելու համար: Ուրիշներ անհրաժեշտ էին համարում անմիջապէս «լեզու գտնել» խորհրդային Ռուսաստանի հետ: Իսկ շարքայինները տատանւում էին յոյսի եւ վհատութեան միջեւ:

Անկուսակցական զանգւածը, մանաւանդ, քաղքենի տարրը սկսում էր օրօրւել հին յուշերով Ռուսաստանի մասին. կը դայ ոռուսը, կը բերէ հետը խաղաղութիւն, «հաց ու մանուֆակտուրա», կ'առնէ երկիրը իր հովանուներքեւ, եւ ոռուս զինուորի սւինի պաշտպանութեան տակ գիւղացին, արհեստաւորն ու խանութպանը, հին տարիների նման, հանդիստ կապրեն եւ դրամ կը վաստկեն:

Աւելի հեռուն չէին մտածում: Ոչ էլ ծանօթ էին բոլշեւիզմի բնոյթին եւ Ռուսաստանի ներսերը կատարւող քառսին:

«Պաշապաշտ ոռուսն» էր եկողը, վերջապէս. հո նա էլ թիւրքի պէս մեղ չի կոտորի: Բարի՛ թող դայ:

Այսպէս էին, ընդհանուր առմամբ, Հայաստանում տիրող տրամադրութիւնները 1920 թւի նոյեմբեր ամսին, Կարսի անկումից յետոյ: Յոռետես թէ լաւատես՝ չէին կարող պատկերացնել իրական դալիքը: Յոռետես թէ լաւատես՝ սպասում էին որ

1. Վերջ կը գտնէ երկրում պատերազմի առաջ բերած քայքայումը:

2. Վերջ կը դառնէ պատերազմը, եւ թուրքը կը հեռանայ Հայաստանի սահմաններէն:

3. Խորհրդային Ռուսաստանի միջամտութեամբ բարեկամական յարաբերութիւններ կը հաստատուին Հայաստանի եւ թուրքիայի միջեւ. Խորհրդ. Ռուսաստանի աջակցութեամբ, այս կամ այն ձեւով կը լուծուի թրքահայկական հարցը:

4. Կը վերականգնուի երկրի ներքին անդորրութիւնը, եւ ժողովուրդը նորից հնարաւորութիւն կը ստանայ լծուելու խաղաղ ու շինարար աշխատանքի:

Բոլշեւիկները իրենց հերթին պաշտօնական թէ անպաշտօն շուայլ խոստումներով ուժեղացնում էին այս տրամադրութիւնները:

Այսպիսի պայմաններում եւ այս տրամադրութեամբ ու յոյսերով Հայաստանի Հանրապետութիւնը դարձաւ Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւն, 1920 թւի դեկտ. 2-ին:

Բոլշեւիկները առանց ծիծաղելի լինելու վախից, շարունակում են պնդել, թէ Հայաստանի խորհրդայնացումը տեղի ունեցաւ նոյեմբ. 29-ին՝ Հայաստանի գիւղացիութեան եւ բանւորութեան ապստամբութեան հետեւանքով: Նոյեմբեր 29-ին, ինչպէս յայտնի է, հայ բոլշեւիկները մի փոքրաթիւ խմբակ, մտաւ Աղբրէջանին սահմանակից Իջևան գիւղը եւ ցրւեց Բազուից բերւած թռուցիկներ, որոնք յայտարարում էին, թէ Հայաստանում «դաշնակները» կառավարութիւնը տապալւած է եւ տեղը բռնած է խորհրդային իշխանութիւնը, մինչ նոյն այդ միջոցին Խորհրդ. Ռուսաստանի լիազօր ներկայացուցիչը Երեւանում խաղաղ բանակցութիւններ էր վարում «դաշնակները» կառավարութեան հետ: Երեք օր վերջը, դեկտ. 2-ին միայն, Հայաստանի կառավարութեան եւ Խորհրդ. Ռուսաստանի միջեւ կնքւած համաձայնութեան հիման վրա, Հայաստանը յայտարարեց խորհրդային: Ինչպէս ասացինք, ո՛չ մի գնդակ չարձակեց այդ առթիւ, ո՛չ մի ապստամբութիւն տեղի չունեցաւ, ո՛չ մէկի քիթը չարիւնեց, իսկ Հայաստանի գիւղացիութիւնն ու բանւորութիւնը լուռ էր: Լուռ էր ու կսկիծը սրտում՝ ողբում էր հայրենիքի կործանումը: Եւ սպասում էր «խաչապաշտ ռուսին»:

Սպասում էին որ դայ ռուսը. բայց ռուսի փոխարէն Հայաստան մուտք գործեց Յեղկոմը եւ հետը մի քանի հարիւր քոսոտ կարմիր բանակայիններ ու հայ բոլշեւիկներ՝ շատերը ծանօթ մայիսեան խռովութիւններից իրենց զանազան արարքներով — Ս. Կասեան, Ասք. Մուսեան, Աւիս Նուրիջանեան, Աշ. Յովհաննիսեան, արիւնկապ Աթարբէգեան եւ ուրիշներ: «Մուտք գործեց», որովհետեւ Յեղկոմը իսկապէս իրեն պահում էր իբրեւ յաղթական կերպով մուտք գործող մի ոյժ, որ իր ոտքերի տակ պատրաստ էր տրորելու պարտւած թշնամուն:

Հակառակ որ ժողովուրդը եւ նախկին իշխանութեան մարդիկ խիստ բարեացակամ վերաբերում ցոյց տւին եւ պատրաստակամութիւն յայտնեցին ամէն բանով աջակցելու նոր կառավարութեան, Յեղկոմը առաջին օրից իսկ թշնամական դիրք բռնեց դէպի երկրի բոլոր ոչ-բոլշեւիկ տարրերը եւ իրեն

պահում էր ճիշդ այնպէս, ինչպէս պահում է թշնամի երկիրը մտնող նւաճող մի բարբարոս ոյժ:

Լեզրանի հետ ստորագրւած դաշնագիրը յայտարարեց չեղեալ: Դեկտ. 6-ին կաղմեց եւ անմիջապէս գործի անցաւ Զեկան, ու սկսեցին ձերբակալութիւններ: Իրար ետեւից բանտարկւեցին նախկին վարչապետ Հ. Օհանջանեանը, նախկին նախարար Ռ. Զիլինգարեանը (Ռ. Դարբինեան), Խորհրդարանի անդամներ բժ. Յ. Տէր Դաւթեանը, Վահ. Նաւասարդեանը, Վ. Բարայեանը, Գ. Վարչամեանը, Երեւանի Քաղաք. Խորհրդի անդամ Ա. Աստուածատրեանը, Սոցիալ-Դեմոկրատ պարագլուխ Բ. Իշխանեանը, խմբապետ Համազասպը եւ ուրիշներ: Քիչ վերջը, բանտ նետւեցին Խորհրդարանի նախագահ Աւ. Սահակեանը, Առողջապահութեան եւ Գիւղատնտեսութեան նախարարների օգնականներ բժ. Յ. Տէր Միքայէլեանը եւ Թ. Տոչեանը, Խորհրդարանի անդամ բժ. Ա. Ղազարեանը եւ ուրիշներ:

Դեկտեմբերի վերջերը արձանագրութեան ենթարկւեցին հայկական բանակի բոլոր սպաները եւ 70 ընտիր զինւորականներ անմիջապէս աքսորւեցին Բագու:

Յունւար 10-ին Ռուսաստան աքսորւեց Դրօն իր զինակից սպաների հետ:

Յունւար 24-ին Ռուսաստան աքսորւեցին եւ Հայաստանի բանակի մընացած սպաները, 1200 հոգի, որոնց մէջ էին եւ սպարապետ Նազարբէգեանը, զօրավարներ Սիլիկեանը, Հախվէրտեանը, Ղամազեանը: Զմբան անասելի ցրտին ու ձիւնին, շրջապատւած ռուսական հրացանաւոր ու զնդացիրաւոր պահակներով, հետիոտն, ժողովրդի ընդհանուր սուգի մէջ, հայկական բանակի զինւորականները քշւեցին անծանօթ ուղղութեամբ:

Երկրի բոլոր կողմերում խուղարկութիւններ եւ անվերջ ձերբակալութիւններ էին տեղի ունենում: Հայաստանի բանտերը բերնէ բերան լեցւեցին կալանաւորներով: Բացի վերոյիշեալներից՝ բանտարկւեցին եւ Լեւոն Շանթը, Յովհ. Քաջաղնուհին, Նիկոլ Աղբալեանը, Երեւանի քաղաքապետ Մ. Մուսինեանը, եւ ուրիշ հարիւրաւորներ: Բանտարկեալները պահում էին անտանելի պայմաններում, գնդակահարութեան մշտական սպառնալիքի տակ:

Միեւնոյն ժամանակ, Երեւանում եւ ամբողջ երկրում կատարւում էին անկանոն եւ անհաշիւ բռնադրաւումներ: Գրաւում էին ամէն ինչ — բնակարան, կարասիներ, հագուստ, ուտելիք, ձի, տաւար, հաւ ու հաւկիթ, մինչեւ իսկ թել ու ասեղ: Ժողովուրդը Ռուսաստանից էր սպասում օգնութիւն, այժմ իրենից էր խլւում հացի վերջին պատառը եւ ուղարկւում Ռուսաստան: Հայաստանից բեռնակիր ինքնաշարժերով «ընկեր Լենինին» կամ «կարմիր բանակին» նւէր էր ուղարկւում պետական պահեստների եւ ժողովրդից բռնադրաւած պաշարը — սպիտակ ալիւր, խտացւած կաթ, կակաօ, շաքար, կօշիկի կաշի, հագուստեղէն եւ այլն:

Թէ ինչ էր կատարւում այդ օրերին Հայաստանում, չատ ցայտուն կերպով նկարագրել է բոլշեւիկ պատմաբան Բորեանը: Աւելի լաւ է խօսքը տանք նրան:

«Յեղկոմբ, ասում է նա, ձեռնարկեց անխնայ եւ վճռական բռնագրաւումների, առանց խտրութեան եւ առանց դասակարգային սկզբունքի, առանց հաշի առնելու գիւղացիութեան ընդհանուր տնտեսական դրութիւնը եւ նրա հոգեբանական վիճակը: Բռնագրաւումը տեղի էր ունենում անկազմակերպ ձեւով, ծրագրւած ու յեղափոխական-դասակարգային բնոյթ չունէր եւ կատարւում էր անհարկի բռնութիւններով: Առանց կազմակերպւած ու կարգապահ մեքենայի, առանց նախնական քարոզչական պատրաստութեան եւ առանց հաշի առնելու երկրի իւրաքանչեւ պայմանները, Յեղկոմբ կարգախօս է ուղղում՝ բռնագրաւել եւ պետականացնել պարէնը քաղաքներում մասնաւոր մարդկանցից եւ հացի պաշարը գիւղացիներից: Անկարգ կերպով դրաւում ու պետականացւում էր ամէն ինչ — զինւորական հագուստներ, արհեստաւորների գործիքներ, մասնաւոր եւ ամէն տեսակ բրինձի աղօրիններ, անխտիր բոլոր ջրաղացները, սափրիչի գործիքներ, մեղւի փեթակներ, ըսպիտակեղէն, հագուստ, քաղաքացիների տան կահ-կարասիները, առանց ի նկատի ունենալու նրանց դասակարգային վիճակը, եւայլն... Բնական է, որ այս բոնի միջոցները եղան երկրի ապստամբութեան հիմնական պատճառները»^{*)} Խօսքը փետրւարեան ապստամբութեան մասին է:

Ու Բորեանը մէկիկ-մէկիկ թւում է Յեղկոմբի հանած հակաօրինական հրամանագրերը եւ կատարած ապօրինի գործերը:

Ցոյց է տալիս, որ Հայաստանի բոլշեւիկները ոտքի տակ էին տւել խորհրդային օրէնքներն ու հրամանագրերը եւ կատարել էին բազմաթիւ հակաօրինական եւ վնասակար գործեր, որոնց պատճառով ժողովուրդը, որ ըսկըղբից համակրական վերաբերում ունէր դէպի խորհրդային իշխանութիւնը, ի վերջոյ, ստիպւած եղաւ ապստամբութեան դրօշ բարձրացնել նոյն այդ իշխանութեան դէմ:

Մի ուրիշ վկայութիւն, որ, կարծում ենք, նոյնպէս կարող է համարւել անկողմնակալ եւ, յամենայն դէպս, վստահութեան արժանի: Խօսքը տանք Հայաստանի Հանրապետութեան անդրանիկ վարչապետ Յ. Քաջազնունիին:

«Անցել էր մօտ երկու ամիս այն օրից, դրում է նա իր յուշերում, երբ բոլշեւիկները մտել էին Հայաստան, կազմակերպւել եւ հաստատուել էին:

«Հայկական Եռագոյն դրօշակը եւ «Մեր Հայրենիք»ը — իբրեւ հակա-յեղափոխական սիմբոլներ — վերացւել էին ասպարէզից. նրանց փոխարինել էին պրօլետարական կարմիրն ու պրօլետարական «Ինտերնացիոնալ»ը:

«Կարմիր բանակի զինւորները տեղաւորւել էին քաղաքացիների բնակարաններում, ուսում էին նրանց հացը եւ վառում էին նրանց վառելիքը:

«Պաշտօնեաներն ու կուսակցական գործիչները դրաւել էին քաղաքի լաւագոյն տները, կահ-կարասին, անկողինները:

«Յեղկոմբ հրատարակում էր ամէն օր դէկրէտներ ու հրամաններ, ու

^{*)} Բ. Բորեան՝ «Հայաստան, Դիւանագիտութիւն եւ Խորհրդ. Միութիւն», Բ. Խատար, էջ 126:

Մ. ՄՐՈՒՎՅԱՆ

Ս. ԿԱՍԵԱՆ
Հեղկոմի նախագահ

Ս. ՏԵՐ-ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ

Ա. ՆՈՒՐԻՋԱՆՅԱՆ
(Ազիս)

Ա. ԲԵԿԶԱԴՅԱՆ

Ի. ԴՈՎԼԱԹՅԱՆ

ԱԼ. ՄՅԱՍՆԻԿԵԱՆԻ ՅԵՂԿՈՄԸ

ԱԼ. ՄՅԱՍՆԻԿԵԱՆ
Ժողկոմիտեի նախագահ
1921 թ. մայիսի 9-ից,
1922 թ. դեկտ. 4-ը.

Ս. ՄՐԱՊԻՈՆՅԱՆ—ԼՈՒԿԱՇԻՆ
Ժողկոմիտեի նախագահ
1922 թ. դեկտ. 4—1925 թ. հունիսի 23.

ՍԱԲՈ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ
Կենտգործկոմի նախագահ
1922 թ. փետ. 5—1925 թ. հունիսի 23.
Ժողկոմիտեի նախագահ
1925 թ. հունիսի 23-ից.

ԱՐՏԱՇԵՍ ԿԱՐԻՆՅԱՆ
Կենտգործկոմի նախագահ
1925 թ. հունիսի 23-ից.

րոնք նպատակ ունէին ամրացնելու Հայաստանում պրոլետարական դիկտատուրան եւ միաժամանակ լայնացնելու ու խորացնելու համաշխարհային մեծ յեղափոխութիւնը :

«Չեկաները անսպառ եռանդով կատարում էին իրենց փրկարար գործը այնպիսի մեծ եռանդով, որ Հայաստանի բանտերում այլեւս ասեղ ձգելու տեղ չէր մնացել :

«Ժողովրդական (կամ յեղափոխական) տրիբունալներում (դատարաններում) ընկեր դատաւորները դատում էին ու լուծում քաղաքացիների մէջ ծագած վէճերը, դրական օրէնքի բացակայութեան պատճառով, համաձայն իրենց «յեղափոխական դիտակցութեան» :

«Գիւղերում «կոմբըլիշները» հին ու նոր հաշիւներ էին մաքրում անհաճոյ դրացիների հետ :

«Քաղաքներում հաստատուել էին քաղաքային ու տնային կոմիտէներ : Ամէն մի տասնեակ տան վրա կարգւած էին տասնապետներ : Տասնապետներն ու տանտէրերը հսկողութիւն պիտի ունենային իրենց տների վրայ եւ եթէ նկատէին որեւէ «հակայեղափոխական» երեւոյթ, անմիջապէս պէտք է տեղեկացնէին Չեկային :

«Վարչական սիստեմը հիմնւած էր ամբողջովին փոխադարձ հսկողութեան ու փոխադարձ լրտեսութեան վրայ : Հսկելու, լրտեսելու եւ տեղեկութիւններ հաղորդելու պարտականութիւնը դրւած էր ոչ միայն պաշտօնեաների, այլեւ ամէն մի քաղաքացու վրա : Քաղաքացին պարտաւորւած էր ոչ միայն ինքը բարեմիտ լինելու խորհրդային իշխանութեան հանդէպ, այլ եւ արթուն աչքով հսկելու հարեւանների բարեմտութեան վրա . եթէ չանէր, անձնապէս կը նկատուէր «հակայեղափոխական», այսինքն՝ ենթակայ Չեկայի խղճամատարութեան :

«Կոմունիստ»ը (կառավարական պաշտօնական օրաթերթը) չարունակ գրում էր ջարդարար յօդւածներ : Յեղափոխութեան յաղթանակը — ասում էր — ապահովւած չէ Հայաստանում, որովհետեւ այստեղ չէ եղել քաղաքացիական պատերազմ : Կռիւ է հարկաւոր, որպէսզի իսկապէս բնաջինջ լինին հակայեղափոխական տարրերը . կռիւ է հարկաւոր, որպէսզի խորանայ բանտրա-գիւղացիական դասակարգային գիտակցութիւնը : Յեղափոխական պրոլետարիատը պիտի թափէ իր ձեռքով բուրժուազիի արիւնը, որպէսզի անանցանելի վիճ բաց անի իր եւ նրա միջեւ :

«Նոյն բովանդակութիւնով ճառեր էին արտասանւում եւ կոչեր արւում հրապարակային միտինգներում :

«Պատերի վրա փակցւում էին Փուտուրիստական ոճով նկարւած ահա-գին պատկերներ, ուր գետերով հոսում էր «Դաշնակիների» եւ ուրիշ հակայեղափոխականների պիղծ արիւնը... : Ասենք՝ արիւնը հոսում էր ոչ միայն պատկերների վրա, այլ եւ «չեկայական» բանտերում :

«Բնակչութիւնը բաժանւած էր երկու անհաւասար մասի . բոլշեւիկներ (կամ բոլշեւիկ ձեւացողներ), որոնց տրւած էին բոլոր իրաւունքները, եւ ոչ-բոլշեւիկներ (այսինքն՝ ահագին մեծամասնութիւնը), որոնց վրա դրւած էին բոլոր պարտականութիւնները :

«Եւ առաջին հերթին՝ բոլշեւիկներին կերակրելու, նրանց բոլոր կարիքները հոգալու պարտականութիւնը:

«Բոլշեւիկեան եռանդի մի կէսը ծախսւում էր Ձեկայի եւ յարակից գործողութիւնների վրա, միւս կէսը՝ խուզարկութիւնների ու բռնադրաւումների վրա:

«Բռնադրաւում էր ամէն բան՝ սկսած տնից, կառքից, դրաստից, վառելիքից եւ վերջացրած երաժշտական գործիքով, լացքի սապոնով, թելասեղով... Բաւական է, որքան բուրժուաները վայելեցին կեանքի բարիքները, այժմ հերթը կարմիր բանակին է եւ յեղափոխական պրոլետարիատի:

«Սա մի սկզբունք էր, որ գործադրւում էր ամէն ուղղութեամբ, ամենայն հետեւողականութեամբ ու արտակարգ եռանդով:

«Ժողովուրդը յանկարծակիի էր բերւել, չչմեւ, ահաբեկւել էր: Ձէր հասկանում, թէ ինչ էր կատարւում շուրջը: Ձէր հասկանում, թէ ինչ են ուղղում իրանից այս կարմիր աստղանի, պոպոզաւոր գլխարկներ կրող անծանօթները, այս մաւղէրներով ու նազաններով զինւած, երեսները փիս ներկած դերահաս օրիորդները, այս բազմաթիւ կոմիսարներն ու կոմընկերները, որ օտոմոբիլները նստած՝ օր ու գիշեր վեր ու վար էին անում Երեւանի փողոցներում...

«Մենակ «բուրժուան» չէր, որ չչմեւ էր. չչմեւ էին նաեւ աշխատաւոր զանգւածները, որոնք «բուրժուազիի» հետ հաւասար տուժում էին բոլշեւիկեան իրաւակարգից: Մենակ «բուրժուան» չէր, որ թալանւած էր, անարգւած, իրաւազրկւած. նոյնն էր եւ ամբողջ ժողովուրդը (բացի բոլշեւիկներից, ի հարկէ), օրւան աշխատանքով ապրող բազմութիւնները:

«Այլեւս ոչ ոք տէր չէր ո՛չ իր ունեցածի, ոչ իր աշխատանքի: Կոմունիզմը հասկացւել էր ու իրականացւում էր այն մտքով, թէ ոչ-բոլշեւիկի ունեցածը հալա՛լ է բոլշեւիկին»:

Բորեանի եւ Քաջազնունու առաջ բերած փաստերը բաւական են հասկանալու համար այն ներքին պայմանները, որոնք առաջ բերին հակախորհրդային համաժողովրդական յեղափոխութիւնը փետրւարին: «Փաստերի այս բաւական մակերեսային թուումը, եզրակացնում է Բորեանը, բացառում է Հայաստանի ժողովրդական ապստամբութեան պատճառները»:

Բայց միայն ներքին պատճառները չէին, որոնք հայ ժողովրդին ոտքի հանեցին խորհրդային իշխանութեան դէմ: Հակառակ իրենց տւած հանդիսաւոր խոստումների եւ յանձնառութիւնների՝ բոլշեւիկները ապիկար գտնւեցին եւ արտաքին քաղաքականութեան մէջ:

Նրանք խոստանում էին Հայաստանը խորհրդայնացնելուց անմիջապէս յետոյ, վերականգնել յարաբերութիւնները արտաքին աշխարհի հետ, Ռուսաստանից բերել «հաց եւ մանուֆաւտուրա», կարգադրել հարեւանների հետ հողային վէճերը եւ Ռուսաստանի օգնութեամբ բարի-հարեւանական կապեր հաստատել Թուրքիայի հետ: Արդ՝ Հայաստանի Յեղկոմը ինչպէ՞ս արգարացրեց ժողովրդի յոյսերը եւ իր խոստումները:

Նախ՝ ճանապարհների խնդիրը: Խորհրդայնացումից յետոյ էլ Հա-

թատանը կտրւած մնաց արտաքին աշխարհից: Բաթումի պահեստներում դիզւած հայկական պարէնն ու ապրանքները տեղից չչարժւեցին, եւ Վրաստանը աւելի եւս ամուր գոցեց իր դռները հայերի առջեւ: Յեղկոմի դիմումները, թախանձանքներն ու սպառնալիքները ո՛չ մի ազդեցութիւն չգործեցին Վրաստանի կառավարութեան վրա: Անօգուտ անցաւ եւ Մոսկւայի միջամտութիւնը:

Այսպէս, Սորհրդային Ռուսաստանի լիազօր դեսպանը 1920 թ. դեկտ. 25 դիմումագրով, մատնանշելով, որ «սովահար Հայաստանի շրջափակումը շարունակւում է ամբողջ ծաւալով»՝ պահանջեց բանալ Երկաթուղային հաղորդակցութիւնը Հայաստանի հետ: Պատասխանը եղաւ մերժում: 1921 թ. յունւար 21-ին Մոսկւան նորից պահանջեց՝ «անմիջապէս իրականացնել տրանզիտի իրաւունքը Վրաստանի վրայով դէպի Հայաստան»: Արդիւնքը եղաւ նոյնը. վրաց կառավարութիւնը մերժեց:

Վրաստանը տեղի չտւեց եւ սահմանափէճի հարցում: Իշխանութեան գլուխ անցնելուց անմիջապէս յետոյ, Հայաստանի Յեղկոմը, իրար յետեւից, մի շարք հեռագիրներով պահանջեց, որ վրացիները հեռանան հայկական հողերից եւ վրացական զօրքերը յետ քաշեն Լոռիի չէզոք դօտուց: Վրացիները բնաւ կարեւորութիւն չտւին այդ պահանջներին:

Ահա մէկ նմոյշ Հայաստանի Յեղկոմի կատարած դիմումներից:

Դեկտ. 30-ին, Սորհրդային Հայաստանի արտաքին գործավար Ա. Բէզգադեանը հետեւեալ ծանուցագիրը ուղղեց վրաց կառավարութեան:

«Երեւան, 30 դեկտ. (ռադիօ). — Վրաստանի դիմոկրատիկ հանրապետութեան արտաքին գործոց նախարարին:

«Զէզոք դօտուց ձեր զօրքերը յետ քաշելու մասին սոյն դեկտ. 7-ին եւ 10-ին ձեզ ուղղած դիմումների մէջ Հայաստանի Սորհրդային կառավարութիւնը արտայայտել էր ազատագրւած ժողովրդի կամքը՝ վերադառնալու խաղաղ աշխատանքի իր երկրի այն մասում, որ թէեւ պատերազմող կողմերի թշնամական գործողութիւնների անմիջական վայր չէր, սակայն թուրքիայի հետ վարած պատերազմի ընթացքում ձեր կառավարութեան կողմից աստիճանաբար վերածւած էր զինուորական դրաման վայրի՝ իր բոլոր քաղաքացիների համար անտանելի ծանր հետեւանքներով:

«Նկատի ունենալով, որ ձեր կառավարութիւնը իր սոյն դեկտ. 10-ի եւ 21-ի պատասխաններով մերժում է գոհացում տալ չէզոք դօտու հայ աշխատաւոր բնակչութեան այնքան հասկանալի ցանկութեան եւ ձեր կրկնակի մատնանշումները, թէ ձեր կառավարութիւնը Դաշնակցականների հետ սոյն տարւան նոյեմբ. 13-ին համաձայնութիւն է կնքել այդ մասին, Հայաստանի Ս. Ս. Հանր. կառավարութիւնը ստիպւած է նորից մատնանշել այն հանգամանքը, թէ նա ինքը առհասարակ մերժում է ամէն մի հնարաւորութիւն ձեր կառավարութեան կողմից մատնանշելու նոյեմբ. 13-ի համաձայնագիրը, որ ձեր իսկ կառավարութեան գործողութիւններով չեղեալ է նկատւած: Ձեր կառավարութեան ձեւական պնդումը, թէ իր կողմից ճշդիւ կատարւում են նոյեմբեր 13-ի համաձայնագրի պայմանները, չի կարող ընդունւել Հայաստանի կողմից:

տանի Ս. Խ. Հ. կառավարութեան կողմից՝ նկատի ունենալով այն հանրա-
ծանօթ իրողութիւնները, որ ձեր զօրքերը համաձայնութեան առաջին իսկ օ-
րերն անցել են չէզոք դօտու սահմանները, դրաւել են Քոլազերանը, Շահա-
լին, Ջալալ Օղլին, Նիկոլայեւկան եւ Հայաստանի տէրիտորիայի ուրիշ ան-
վիճելի կէտեր, որ այդ տեղերում նշանակւած են վրացի հրամանատարներ,
արձակւած են հայ ծառայողները եւ փոխարինւած են վրացիներով. որ
նոյեմբեր 19-ին բռնադրուած է Քոլազերան կայարանի գործիքների սեն-
եակը, ձերբակալւած են առանց պատճառների որեւէ բացատրութեան եւ
հրամանի կայարանի հեռադրական պաշտօնեաներ Գարեգին Տէր Յարու-
թիւնեանը, Համբարձում Պետրոսեանը եւ Արտաշէս Շահվերտեանը, որոնք
յետոյ տարւած են Աշաղա-Սարայլ, որ, վերջապէս, պատժիչ զօրամաս է
ուղարկւած Շնող գիւղի հայ գիւղացիների դէմ եւ ուժակոծւած է յիշեալ
գիւղը:

«Սրանից անկախ, Հայաստանի Ս. Խ. Հ. կառավարութիւնը չի կարող
նոյնպէս համաձայնել ձեր կառավարութեան նոյեմբեր 13-ի համաձայնա-
դրի վրա ունեցած հայեցակէտին, որովհետեւ այդ համաձայնագիրը չի պայ-
մանաւորւած ոչ մի փաստացի հանգամանքով: Բացի այն, որ խնդրի այդ-
պիսի մեկնարանութիւնը, առհասարակ, անընդունելի է պայմանագրի փոխ-
յարարերութիւնների ասպարէզում, որքան վերջիններս միշտ յենուած եւ
պահպանում են իրենց օրինական ոյժն ու նշանակութիւնը միայն իրենց առաջ
քաշող պայմանների սահմաններում, — նոյեմբ. 13-ի համաձայնութեան
բնագիրն ինքն իսկ լիովին բացասում է մի այդպիսի մեկնարանութիւն: Այդ
բնագիրը, իբրեւ կնքւած համաձայնութեան հիմունք, ճշդիւ առաջ է քաշում
երկու հանգամանք—Անատոլուի կառավարութեան զօրքերի յարձակումը Հա-
յաստանի Հանրապետութեան վրա եւ այդ բանի հետեւանքով չէզոք դօտի
եւ բուն Վրաստանի համար ստեղծւող սպառնալիքը: Այդ երկու հանգամանք-
ների վերացելուց յետոյ, վրաց զօրքերի մնալը չէզոք դօտում այլեւս կոր-
ցընում է ամէն արդարացում եւ չի կարող ընդունւել Հայաստանի Ս. Խ. Հ.
կառավարութեան կողմից: Հայաստանում քաղաքական նոր իրաւակարգ եւ
ընկերային նոր փոխյարարերութիւններ հաստատուելուց յետոյ, հնացած են
դառնում այն արհեստական կապերը, որոնք փաթաթւում են Անդրկովկասի
հանրապետութիւնների վրին նրանց հովանաւորների կողմից: Շահագրգը-
ւած լինելով վերջ տալու յիշեալ կացութեան չէզոք դօտու եւ Հայաստանի
անվիճելի երկրամասի սահմաններում, որ դրաւել են վրաց զօրքերը, Հա-
յաստանի Խորհրդային կառավարութիւնը՝ ելնելով ինչպէս Խորհրդային կա-
ռավարութեան ընդհանուր քաղաքականութիւնից, այնպէս եւ նրա հռչակած
սկզբունքներից՝ պատրաստ է օգտագործել ամենից առաջ վիճելի խնդիրների
խաղաղ լուծման եղանակ: Իսկ յիշեալ վէճը արագօրէն լուծելու եւ այդպի-
սի դէպքերում սովորական ձգձգումների առաջն առնելու համար, իմ կա-
ռավարութիւնը ամենից աւելի նպատակայարմար է համարում չէզոք դօտու
վիճելի խնդիրը լուծել Ռուսաստանի Ս. Ֆ. Խ. Հանրապետութեան ներկա-
յացուցչի մասնակցութեամբ:

«Այս խնդրի վերաբերմամբ Հայաստանի Ս. Խ. Հ. կառավարութիւնը սպասում է ձեր կառավարութեան շուտափոյթ պատասխանին»:

Խորհրդային Ռուսաստանի դիմումն ու վերջինիս միջնորդութիւնն էլ չօգնեցին. վրացիները մնացին անդրդեւի եւ շարունակեցին գրաւած պահել Լոռին եւ երկաթուղային հաղորդակցութիւնը չվերականգնեցին:

Աւելի փայլուն չէր վիճակը եւ «Եղբայրական» Ազրբէջանի ուղղութեամբ, հակառակ որ այնտեղ իշխանութիւնը բոլշեւիկների ձեռքին էր:

Ինչպէս տեսանք, Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին իսկ օրերին, Ազրբէջանի կառավարութեան պետ «ընկեր Նարիման Նարիմանովը» Հայաստանի Յեղկոմին ուղղած հեռագրով եւ Բազում արած հանդիսաւոր յայտարարութեամբ ծանուցեց որ այլեւս Հայաստանի եւ Ազրբէջանի միջեւ ամէն վէճ վերջացած է, եւ Խորհրդային Ազրբէջանը եղբայրաբար զիջում է Ղարաբաղը, Զանգեզուրը եւ Նախիջեւանը Հայաստանին: Այնուհետեւ այս հողամասերը պէտք է մտնէին Խորհրդային Հայաստանի սահմանների մէջ, եւ այդ հանգամանքը գոհունակութեամբ ընդունեց հայերի կողմից: Բայց յետոյ ի՞նչ անցաւ—դարձաւ, յայտնի չէ, հաւանաբար, թուրքերը ճնշում գործ դրին Մոսկւայի վրա, եւ Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը, Հայաստանին չմիացեցին: Այդ առթիւ, հայ կոմունիստական շրջաններում տրւում էր այն բացատրութիւնը, թէ Նարիմանովը Ղարաբաղը զիջելու մտքով չէր արել յայտարարութիւնը, այլ, իբրեւ պրոպագանդ, հայ բոլշեւիկների գործը դիւրացնելու նպատակով:

Ղարաբաղը մնաց Ազրբէջանի ձեռքը, Նախիջեւանն էլ՝ թուրք բոլշեւիկեան գրաւման տակ:

Ռուսաստանից պարէն ստանալու յոյսն էլ ի դերեւ ելաւ: Նախ՝ Ռուսաստանը ինքը անօթի էր: Երկրորդ, ձմրան սառնամանիքների եւ բուք ու բորանի պատճառով հաղորդակցութիւնը շատ էր դժւարացել, թէեւ, ինչպէս տեսանք վերը, հաղորդակցութեան դժւարութիւնները արգելք չէին, որ Հայաստանի պարէնն ու ապրանքները փոխադրէին Բազում եւ Մոսկւա:

Աւելի վատ եղաւ հայ բոլշեւիկների գործը թուրքերի հետ: Նրանք հաւատացնում էին ամենքին, թէ թուրքերի թշնամութիւնը դէպի հայերը հետեւանք էր դաշնակցականների վերաբերմամբ տաժած ատելութեան. բաւական է Հայաստանը յայտարարել խորհրդային եւ եղբայրական ձեռք մեկնել թուրքերին, թուրք-հայկական յարաբերութիւնները կը բարելաւեն եւ թուրք բանակը անմիջապէս կը հեռանայ Ալեքսանդրապոլից եւ Կարսից:

Այս ոգիով էր ներշնչւած եւ Յեղկոմի առաջին «դէկլարացիան», ուր հետեւեալ տողերն են նւիրած թուրքիային. — «Հայաստանի Յեղափոխական Կոմիտէն լի է հաւատով, որ ինքը վայելում է թուրքիայի աշխատաւոր զանգաւածների վստահութիւնն ու համակրանքը — այն ժողովուրդի, որ արդէն հասկացել է Անտանտի դարաւոր լծից ազատելու անհրաժեշտութիւնը եւ որ կոչւած է խոշոր դեր կատարելու Արեւելքի յեղափոխականացման գործում: Հաւատում ենք, որ իմպերիալիստական լծից ազատագրւող հասարակական թուրքիան, հաշւելով մեզ թուրքիայի հետ միասին Սեւրի դաշնագրի

Թշնամի, անմիջապէս եղբայրական ձեռք կը մեկնէ մեզ, երբ մենք կը տապալենք մեր Թշնամուն (Դաշնակցականներին) եւ նրա հետ միասին պայքար կը մղենք Անտանտի գիշատիչներէ դէմ: Մենք համոզւած ենք նոյնպէս, որ յաղթողի սուրը չէ որ պիտի թելադրէ յառաջիկայ հաշտութեան դաշնագիրը Խորհրդային Հայաստանի եւ աշխատաւոր Թուրքիայի միջեւ, այլ Խորհրդ. Հայաստանի եւ աշխատաւոր Թուրքիայի ազատ ժողովուրդներէ եղբայրական համերաշխութիւնն ու համաձայնութիւնը:*)

Ինչպէ՞ս պատասխանեց «աշխատաւոր Թուրքիան» Յեղկոմի պարզած «եղբայրական ձեռքին»:

«Դուրս եկաւ, ասում է Բորեանը, որ Յեղկոմը շատ մեծ յոյսեր էր կապում «աշխատաւոր Թուրքիայի» հետ: «Հասարակական Թուրքիան» մէկից աւելի անգամներ ցոյց է տուել իր «համակրանքը» հայերին ու Հայաստանին: Նա դաշնագրով պարտաւորեց երկրորդային Ռուսաստանին մնշում գործ դնել երկրորդային Հայաստանի վրայ»: (Բ. հատոր էջ 151):

Եւ, յիշուի, խորհրդայնացումը ո՛չ մի նշանակութիւն չունեցաւ Թուրքերի համար. նրանք մաղաչափ անգամ չփոխեցին իրենց վերաբերումը դէպի հայերը, չպարպեցին Ալեքսանդրապոլը, վերջ չտւին հալածանքներին, բռնութիւններին, թալանին ու սպանութիւններին հայկական շրջաններում:

Հայաստանը գրաւած էր ռուսական զօրքերով, Հայաստանում տիրում էր խորհրդային իշխանութիւն, Ալեքսանդրապոլում էլ Յեղկոմ էր հաստատուած, Հայաստանի Յեղկոմը «եղբայրական ձեռք» էր մեկնում Թուրքերին եւ կաշից դուրս գալիս ցոյց տալու համար, որ ինքը «Դաշնակներէց» տարբեր բան է, Թուրքիային բարեկամ իշխանութիւն է, Երեւանից բարեկամական հաւաստիացումներ էին ուղարկում Անգորա. — այդ ամէնը չփոխեց Թուրքերի հակահայ ընթացքը: Ընդհակառակը, կարծես է՛լ աւելի գլորգլորեց նրանց հայերի դէմ, որ նորից բռնել էին ռուսների փէշը՝ շարունակելու համար իրենց ռուսասիրական աւանդական քաղաքականութիւնը: Երեւանից «եղբայրական» ոգիով հեռագիրներ էին քաշում Անգորա, իսկ Թուրք կառավարութիւնը պատասխանում էր, թէ ի՛նքը ոչ մի տարբերութիւն չի տեսնում «դաշնակ»ների եւ հայ բոլշեւիկների միջեւ: Եւ ռուսների աչքի առջեւ, Թուրք զօրքերը շարունակում էին դաժանօրէն ամայացնել Շիրակի հայկական գիւղերը, աւերել ու կողոպտել եւ հազարներով հայեր կոտորել:

Հայաստանի Յեղկոմը բազմաթիւ առիթներով դիմեց Անգորա՝ աղաչանքով ու բողոքով՝ վերջ տալու համար Թուրք բանակի կողմից հայ խաղաղ բնակչութեան դէմ գործւող դաժանութիւններին, բայց ո՛չ մի յաջողութիւն չունեցաւ. Թուրքերը պարզապէս արհամարհում էին հայ բոլշեւիկներին, երեւի, վստահ, որ ռուսները չեն պաշտպանի նրանց:

Սոսկ նմոյշի համար առաջ բերենք Հայաստանի արտաքին գործավար Ա. Բէգզադեանի 21 յունւար հեռագիրը Թուրք կառավարութեան: Նա աւելի պերճախօս է, քան որեւէ խօսք:

*) Բորեանի գիրքը, Բ. հատոր, էջ 151:

«Անգարա, Տաճկաստանի Մեծ Ազգային Ժողովի կառավարութեան տրամաբան գործերի կոմիսարին: Պատկեր՝ Մոսկւա, արտ. գործ. ժող. կոմիսար Զիչերինին, Տէր Գաբրիէլեանին: Պատկեր՝ Բագու, արտ. գործ. ժող. կոմ. Հուսէյնովին, Աթաբէգովին.—

«Խորին վրդովմունքով հաղորդում է ձեզ Հայաստանի կառավարութիւնն այն անբնական երեւոյթների մասին, որոնք ստացել են մասայական եւ քրոնիկական բնոյթ եւ որոնք նկատուում են մեր սահմանակից շրջաններում: Խորհրդ. Հայաստանի կառավարութեան ստացած ստոյգ տեղեկութիւնների համաձայն, Կարսի, Ալեքսանդրապոլի գաւառներում եւ չէզոք գոտիում ձեր գրաւման զօրքերի կողմից տեղի են ունենում խաղաղ աշխատաւոր բնակչութեան վրայ՝ անընդհատ բռնութիւններ, թալան եւ սպանութիւններ: Տաճիկ զօրքերի կողմից գրաւած բոլոր վայրերից ժողովուում են Խորհրդ. Հայաստանին պատկանող պետական գոյքերը, աւարի են ենթարկւում մասնաւոր անձերի գոյքն ու տնտեսութիւնը, քչւում են գիւղացիների անասունները եւ գրաւում է բնակչութեան վերջին պարենաւորումը: Այդպէս, Ալեքսանդրապոլ քաղաքից վերջին ամսւայ ընթացքում տարւած են գիւղատնտեսական մեքենաները, շոգեկառքերը, հեռագրի ու հեռախօսի կազմածնները, օթոմորիլները, մասնաւոր գոյքը եւայլն: Գաւառն ամայացած է, բոլոր անասունները քչւած: Նալրանդ կայարանում կենտրոնացած է հացահատիկների մեծ պաշար Տաճկաստան ուղարկելու համար, որպիսին խլւած է շրջակայ գիւղերում եւ այդպիսով գիւղացիները դատապարտւում են սովամահութեան:

«Աշխատանքի ընդունակ բոլոր 18-50 տարեկան հասակի տղամարդիկ բռնի քչւում են իրենց հայրենի տեղերից եւ խլելով նրանցից ալիւրի պարկերից կարւած ամբողջ վերնաղգեստը՝ քչւում, տարւում են ձմեռւան ցըրտին դէպի Սարըղամիշի եւ Էրզրումի շրջանները՝ ծանր ու բռնի աշխատանքների: Այնուհետեւ, Ղարաքիլիսայից եկող փախստականների խմբերին ձեր գրաւման զօրամասերի ներկայացուցիչները փորձում են ուղարկել Կարսի վրայով դէպի Էրզրում՝ նոյնպէս բռնի աշխատեցնելու համար վերոյիշեալ պայմաններում:

«Կարսում, ձեր զօրքերի կողմից գրաւելուց յետոյ, առաջին երեք օրերը տեղի են ունեցել եւ մասայական բնոյթ են ստացել թալանը, բռնութիւններն ու սպանութիւնները, որոնք աւելի կրճատւած չափերով շարունակւում են մինչեւ օրս: Յիշեալ գիւղերի ամբողջ վառելիքը գրաււած է, մինչեւ իսկ վառելիք չէ թողնւած նաեւ որբանոցներում: Տղամարդիկ քչւած են Սարըղամիշ եւ Էրզրում, պարենաւորումը խլւած է եւ տաւարը քչւած: Աղբուլաղի եւ Համամլուի շրջաններում, ասկեարների առանձին գինւած խմբեր ներս են խուժում հայ գիւղերը, թալանում եւ սպանում են, իսկ կանանց բռնաբարում: Դեկտ. 13-ին Կուլինջի գիւղում տեղի ունեցաւ այդպիսի դէպք: Դեկտ. 26-ին տաճկական 36-րդ գնդի զօրամասի կողմից Քաֆթաուլի գիւղը գրաւելուց յետոյ, բանւորների թւում, նոյն գիւղացիներից ինը հոգի երիտասարդ կոմունիստներ՝ Վարդ Տէր Պետրոսեան, Պետրոս Մի-

նասեան, Իգնատիոս Վարդանեան, Մարտին Մուրատեան, Ստեփաննոս Մուրատեան, Մանուէլ Ամանեան, Թումաս Ատոմեան, Խաչատուր Կուսիկեան եւ Մանուէլ Ասլանեան, աշխատանքների վերջացնելուց յետոյ, դադանաբար սպանւեցին նոյն գիւղի մի դարմանոցում: Նրանց դիակները դուրս բերւեցին Քաթթառլիի բնակիչ Ստեփաննոս Բոյաճեանի սայլով, եւ ոճրագործութեան հետքերը ծածկելու համար՝ սպանւեց սայլի տէրը: Յունւար 13-ին, ասկեարների մի խումբ, առանց պատճառի, յարձակեց Եզանեատ գիւղի վրա եւ կատաղի կրակ բացեց վրան:

«Զէզոք դօտու կից գիւղերում գիւղացի խաղաղ հայ բնակչութեան վրա կատարւած թալանը, բռնութիւններն եւ սպանութիւնները սովորական երեւոյթ են դարձել: Միայն չորրորդ կոմիտարիատի գաւառամասում ցուցակագրւած են աւելի քան երկու հարիւր այդպիսի սպանութիւններ:

«Շրջանի բնակչութիւնը տեռորի է ենթարկւած, բնակիչների գիւղական ու տնային տնտեսութիւնն աւերւած է, անասունները՝ զլւած եւ հարկերի անւան տակ խլւած են բնակչութեան բոլոր կենսամթերքները: Զինւած զօրամասերի յարձակումները չէզոք դօտու վրա վերջերս քրոնիկական բնոյթ են ստացել եւ եթէ այդպէս շարունակւի, նոյն աւերումը տեղի կունենայ ինչ որ կատարւեց Ալեքսանդրապոլի շրջանում, ուր աւերւած են աւելի քան 50 գիւղեր:

«Ինչ վերաբերում է Ալեքսանդրապոլի բնակչութեան, չնայած այն հանգամանքին, որ հաղորդակցութիւնը դժւար է եւ կաշկանդւած մեր հեռագրի վրա դրւած ձեր կոնտրոլով (մինչեւ իսկ Յեղկոմի վերաբերմամբ), այլ եւ այն հանգամանքին, որ ձեր կողմից չի թոյլատրւում մեր ընկերներին դուրս գալ Ալեքսանդրապոլից, բայց այնուամենայնիւ մեզ յաջողեց անկասկածելիօրէն հաստատել, որ Յեղկոմի իշխանութիւնը ձեր զօրքերով գրաււած քաղաքում ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի Փիկցիա եւ կարող է իրական լինել այն չափով, ինչ չափով կարեւոր է զինւորական հրամանատարութեան:

«Զինւորական հրամանատարութեան կողմից յեղափոխական կոմիտէին ներկայացւած մշտական պահանջները եւ վերջնագրերը, որոնք ոչ մի առնչութիւն չունին Յեղկոմի խնդիրների հետ, որպէս խորհրդային իշխանութեան օրդանի (ինչպէս բռնի աշխատանքների համար մարդիկ տալը, 10 հազար հրացանների պահանջը, ասկեարներ սպանողին յանձնելը, որ յայտնի չէ թէ ո՞վ է սպանել, ե՞րբ եւ կամ ո՞րտեղ եւայլն), որ ստորացրել է Ալեքսանդրապոլի յեղափոխական կոմիտէին եւ փաստօրէն դարձրել է նրան զէնք Ալեքսանդրապոլը գրաւող զօրամասերի ձեռքին, — Հայաստանի Յեղափ. կոմիտէն ստիպւած է, այսուհետեւ, նման օրդանի գոյութիւնը բոլորովին աւելորդ համարել, քանի որ դա խորհրդային իշխանութեան վարկը ձգում է թէ՛ աշխատաւոր մասանների եւ թէ՛ քաղաքացիների աչքում:

«Այնտեղ, ուր գոյութիւն ունի վերոյիշեալ տեսակի զինւորական գրաւում եւ ուր ստրկացում եւ աւերում են տիրում, այնտեղ չի կարող տեղի ունենալ բանւորա-գիւղացիական իշխանութիւն:

«Յիշատակւած բոլոր փաստերի անկողմնակալ վերլուծութիւնը ական-

րեւ է դարձնում, որ Հայաստանի Խորհրդային կառավարութիւնը չի կարող թոյլ տալ նման արարքներ այն հողամասերի վրա, որոնք իրաւամբ նա ճանաչում է իր սեփականութիւնը, որովհետեւ դրանց նպատակն է յայտնապէս երկիրը տնտեսապէս աւերել եւ նրա բնակչութիւնը դատապարտել քաղցի եւ արհեստական ոչնչացման:

«Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը, այդպիսով, ստիպւած է նայել ձեր հրամանատարութեան գործողութիւնների վրա այն հայեցակէտով, որ դրանք բերում են անխուսափելի արեւնաքամում եւ լիակատար տնտեսական քայքայում այն շրջաններում, որպիսիները պատերազմի ժամանակ, տաճկական զէնքի յաջողութեամբ, ընկել են եւ գտնւում են նրա ժամանակաւոր տիրապետութեան տակ եւ որոնք պէտք է անցնեն մի այլ պետութեան: Ձեր զօրքերի մէջ գտնւած կարգապահութեան հանրածանօթ փաստը եւ ասկեարների ունեցած անկասկած համակրանքը դէպի Խորհրդային իշխանութիւնը ենթադրել չեն տալիս, որ վերը յիշատակւած բռնութեան դէպքերը ինքնակամ գործողութիւններ են, որով ուժեղանում է կատարող անկարգութիւնների նշանակութիւնը:

«Խորհրդային Հայաստանի աշխատաւոր բնակչութեան անունից, որ Խորհրդային իշխանութիւնն ընդունելուց յետոյ ցոյց է տւել իր ջերմ ցանկութիւնը ապրելու յեղափոխական Տաճկաստանի հետ խաղաղութեամբ եւ եղբայրաբար եւ որ միանգամ ընդմիշտ ազատւել է իր հայրենիքի նացիոնալիզմի լծից, ես ստիպւած եմ մատնանշել, որ վերոյիշեալ փաստերը, որպէս սպառնալից նշան, կարող են արգելք լինել Խորհրդային Հայաստանի եւ ազատող Տաճկաստանի յեղափոխական խնդիրների իրականացման:

«Լիապէս հաւատացած, որ ցոյց տրւած փաստերի վերաբերութեամբ մեր մէջ տարակարծութիւններ չեն լինի, իմ կառավարութիւնը չի կասկածում, որ Տաճկաստանի կառավարութիւնը չի յապաղի արմատական միջոցներ ձեռք առնել դադարեցնելու նման փաստերը, որին ամենաշուտ կերպով կարելի է հասնել միայն հեռացնելով զօրքերը Ալեքսանդրապոլի դաւառից եւ Կարսի հիւսիսային եւ արեւելեան շրջաններից: Խորհրդային Հայաստանի կառավարութիւնը լիովին հաւատացած է, որ նրա արդարացի պահանջները չեն կարող չճանաչել Տաճկաստանի Աղդային Մեծ Ժողովի բարեկամ կառավարութեան կողմից, եւ շուտափոյթ պատասխանի է սպասում ձեր կառավարութիւնից՝ այդ աննորմալ կացութեան վերջ տալու համար ձեռնարկւած քայլերի մասին, որոնք պէտք է հաստատեն նրա անկեղծ մտադրութիւնների զգացմունքները դէպի իր հարեւան Խորհրդային իշխանութիւնը:

21 յունւար, 1921:

«Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովրդ. կոմիսար՝ Ա. ԲէֆօՍԵԱՆ»:

Այս հեռագիրն էլ արժանացաւ նոյն բախտին, ինչպէս սրանից առաջ եւ յետոյ տրւած միւս հեռագիրները: Թուրքերը ո՛չ մի կարեւորութիւն չաւին նրան: Փաստօրէն մատը մատին չզարկեց եւ Մոսկւան՝ սանձահարե-

լու համար թուրքերին: Եւ հասկանալի է, թէ ինչ հիասթափութիւն եւ յուսահատութիւն առաջ եկաւ հայ ժողովրդի մէջ:

«Խորհրդային իշխանութիւնը, գրում է Բորեանը, ոչ մի գործնական քայլ չառաւ հեռացնելու համար թուրքերին Հայաստանից, այն ինչ ժողովուրդը համոզւած էր, որ խորհրդայնացումից եւ Խորհրդ. Ռուսաստանի հետ բարի դրացիական յարաբերութիւնների հաստատումից յետոյ, թուրքերը այլեւս անելիք չունէին Հայաստանում, եւ Ռուսաստանը թոյլ չի տայ թուրքերին դրանց շարունակելու Հայաստանի հողերը, որոնց վրա թուրքերը ոչ մի իրաւունք չունէին: Ժողովուրդը «համոզւած» էր, որ թուրքերը եկել են Խորհրդ. Ռուսաստանի գիտութեամբ եւ օգնութեամբ, որպէսզի տապալեն դաշնակցականների կառավարութիւնը եւ Խորհրդ. Հայաստանի վրայով կապ հաստատեն Ռուսաստանի հետ: Մինչդեռ պարզեց, որ թուրքերը եկել են իբրեւ նաճողներ, եւ երկրի վիճակը վատթարացաւ, — մի բան, որ ժողովուրդը չէր կարող սպասել խորհրդային իշխանութեան «գալուց» Հայաստան... Թուրքերի աւանդական քաղաքականութիւնը հայերի նկատմամբ եւ հայերի պատմականօրէն հաստատւած ոչ-բարեկամական յարաբերութիւնները թուրքերի հանդէպ ստեղծեցին անտանելի ծանր մթնոլորտ հայկական զանգւածների համար, եւ նրանք ազատութիւն էին սպասում: Բայց միայն սպասում էին, որովհետեւ Յեղկոմի եւ Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը, որ հիմնւած էր արեւելեան օրինակների վրա, ցոյց տւեց ժողովրդին, որ թուրքերը չպիտի հեռանան: Ժողովուրդը ջղայնանում էր, եւ հակայեղափոխական քարոզչութիւնը նպաստաւոր հող էր գտնում նրա մէջ»^{*)}

Հայ բոլշեւիկները, ի հարկէ, այնքան անխելք ու անմիտ չէին, որ չըմբռնէին իրենց վիճակի անյոյս լինելը: Նրանք գիտէին, որ այն ժամանակ, երբ Քեաղիմ Կարաբէքիրի զօրքերը անպատիժ քարուքանդ էին անում հայկական գիւղերը եւ բնաջնջում հայութիւնը, Մուսթաֆա Քեմալի ներկայացուցիչները Չիչերինի հետ բանակցութիւններ էին վարում Մոսկւայում, որոնք յանգեցին 1921 թ. մարտ 16-ի «բարեկամութեան եւ եղբայրական դաշնագրութեան», որ Հայաստանի համար անհամեմատ աւելի ծանր պայմաններ էր պարունակում, քան նոյնիսկ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը:

Այսպէս, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով «Կարսի նահանգը եւ Սուրմալուն համարւում էին վիճելի մինչեւ երեք տարի, որի ընթացքում հայոց կառավարութիւնը կարող է յայտարարել հանրաքւէ՝ որոշելու համար վերջնական բախտը այդ նահանգների»: Մոսկւայի դաշնագրով այդ նահանգները վերջնականապէս եւ առանց պայմանի յանձնւում էին Թուրքիային:

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով «Շարուրն եւ Նախիջեւանը ժամանակաւորապէս օժտւում էին ինքնավարութեամբ՝ գտնւելով Թուրքիայի հովանաւորութեան տակ, մինչեւ որ որոշւի նրանց բախտը»: Մոսկւայի դաշնագրով Շարուրն ու Նախիջեւանը յանձնւում էին Ազրբէջանին, եւ այս վերջինը իրաւունք չունէր փոխանցելու մի երկրորդ կողմի, այսինքն՝ Հայաստանին:

*) Հատար Բ., էջ 125-126:

Մոսկւայի դաշնագիրը վերջը վաւերացւեց եւ Կարսի դաշնագրով Անգրկովկասեան հանրապետութիւնների եւ Թուրքիայի միջեւ, Պորհրդ. Ռուսաստանի խնամակալութեան ներքոյ:

Եթէ աւելացնենք, որ հետագային, Ստալինեան սահմանադրութեամբ, Ախալքալաքն ու հայկական Լոռիի մի մասն էլ վերջնականապէս յանձնեցին վրաստանին եւ հայկական Ղարաբաղը՝ Ազրբէջանին, պատկերը կը լինի կատարեալ:

Ահա այս ներքին եւ արտաքին, առարկայական ու ենթակայական պատճառները, հաստատուած հէնց բոլշեւիկեան վկայութիւններով, փաստերով ու վաւերադրերով, կարճ ժամանակամիջոցում, ընդհանուր հիասթափութիւն եւ զայրոյթ առաջ բերին հայ ժողովուրդի մէջ եւ, ի վերջոյ, յանգեցին համաժողովրդական տարերային ապստամբութեան — Փետրուար 18ին:

Բորեանը շատ ճիշդ է դատում, երբ գրում է, թէ արտաքին քաղաքականութեան եւ, մասնաւորապէս, Թուրքիայի խնդրում կրած պարտութեան եւ ներքին սխալների եւ անուժութեան հետեւանքով էր, որ Յեղկոմը մատնեցաւ ձախողանքի: «Այդ բոլորը անմիջապէս մի շարք բախումներ առաջ բերեց բնակչութեան հետ եւ յանգեց այն բանին, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից երկու եւ կէս ամիս յետոյ, հակայեղափոխութիւնը, օգտագործելով իրեն համար ստեղծուած չափազանց նպաստաւոր պայմանները՝ ապրտամբութիւն առաջ բերեց երկրում: Յեղկոմը հասկանալով իր անզօրութիւնը օգնութիւն խնդրեց Պորհրդային Ռուսաստանից եւ փախուստի մէջ փնտռելով իր փրկութիւնը, փոքրաթիւ զօրամասի պահպանութեան տակ, Հայաստանի փրկութեան դործը փոխանցեց կարմիր բանակին»*):

*) Բորեան, հատոր Բ., էջ 156:

ՓԵՏՐԻԱՐ 18

Այսպէս, ուրեմն, երկու եւ կէս ամիս բաւական եղաւ, որպէսզի Յեղկոմի իշխանութիւնը բոլորովին վարկաբեկի ժողովրդի աչքում եւ Հայաստանում տեղի ունենայ յեղափոխութիւն:

Բոլշեւիկները յամառօրէն պնդում են, թէ այդ յեղափոխութիւնը նախապատրաստւած էր Դաշնակցութեան կողմից: Ծիծաղելի է: Նախորդ գըլխում առաջ բերած փաստերը աւելի քան բաւական են հերքելու համար բոլշեւիկների այս պնդումը: Առողջ տրամաբանութիւնն էլ չի կարող չընդունել, որ երկու եւ կէս ամիս առաջ առանց դիմադրութեան, իշխանութիւնը բոլշեւիկներին յանձնող Դաշնակցութիւնը, այն ժամանակեայ պայմաններում, չէր կարող իշխանութիւնը վերագրաւելու նպատակ ունենալ: Եթէ, դեկտ. 2-ին իշխանութիւնը բոլշեւիկներին փոխանցելիս, Դաշնակցութիւնը մտածէր շուտով իշխանութիւնը խլել Յեղկոմի ձեռքից, ինչ իմաստ պիտի ունենար նրա ընթացքը դեկտ. 2-ից սկսած մինչեւ փետրուար: Նա ինչո՞ւ պիտի թոյլ տար, որ իր գործօն ուժերը հեռանան կամ հեռացնեն Հայաստանից:

Դեկտ. 1-ին Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրօն որոշեց, որ քաղաքացիական բարդութիւնների առիթ չտալու համար, Բիւրոյի անդամները հեռանան երկրից, եւ Հայաստանում մնայ միայն Ս. Վրացեանը, իբրեւ կուսակցութեան ներկայացուցիչ եւ վերջին կառավարութեան նախագահ: Բիւրոյի նոյն որոշումով Հայաստանից պէտք է հեռանային նաեւ մի շարք նախկին նախարարներ եւ պատասխանատու գործիչներ, որոնց ներկայութիւնը երկրում Յեղկոմին կարող էր հաճելի չլինել: Եւ նոյն օրը Երեւանից հեռացան, Զանգեզուրի վրայով Պարսկաստան անցնելու համար, նախկին զինւորական նախարար՝ Ռուբէն Տէր Մինասեանը, գաղտնի ոստիկանութեան պետ՝ Լեւոն Քալանթարեանը եւ ուրիշներ: Յաջորդ օր, Վրաստանի վրայով արտասահման անցնելու համար, Երեւանից մեկնեցին նախկին վարչապետ՝ Համօ Օհանջանեանը, նախկին նախարար՝ Ա. Զիլինգարեանը (Ռ. Դարբինեան), նախկին նախարար՝ Ս. Արարատեանը, Խորհրդարանի անդամ՝ բժ. Յ. Տէր-Դաւթեանը, Վ. Նաւասարդեանը, Երեւանի պարէտ Ա. Շահաթունին եւ

ուրիշներ, որոնց մի մասին միայն յաջողեց հասնել Թիֆլիս, իսկ միւսները՝ Համօ Օհանջանեան, Ա. Զիլինկարեան, Բ. Յ. Տէր-Դաւթեան, Վ. Նաւասարդեան եւայլն, ձերբակալեցան, յետ բերեցան նւաստացուցիչ պայմաններում եւ նետուեցան Երեւանի բանտը: Եթէ Դաշնակցութիւնը իշխանութիւնը վերագրաւելու մասին մտածէր, թոյլ կուտա՞ր, որ նման դէպքեր տեղի ունային, երբ դեռ ինք էր իշխանութիւնը:

Անհեթեթութիւն չէ՞ ենթադրել, որ իշխանութիւնը վերագրաւելու պատրաստուող Դաշնակցութիւնը, որի ձեռքին ամփոփւած էր պետական ամբողջ հարստութիւնը եւ նիւթական ու մարդկային ուժերը, անվարան կերպով, օրինական կարգով Յեղկոմին յանձնէր այդ ամենը: Յեղկոմի նախագահ՝ Ս. Կասեանի ձեռքով ստորագրւած ստացականները պետական գոյքերի, դրամների եւ թղթերի փոխանցման մասին, որոնք պահւած են Հայաստանի կառավարութեան արխիւներում, վկայ են այդ մասին:

Յեղկոմի դէմ ապստամբութիւն նախապատրաստող Դաշնակցութիւնը այնքան կարճամիտ էր, որ թոյլ տար, որպէսզի Հայաստանի ժողովրդի պաշտամունքի առարկան՝ Դրօն իր լաւագոյն սպանների հետ, հեռացէր Հայաստանից, իբրեւ պատանդ բոլշեւիկների ձեռքում, կամ թոյլ տար, որ հանրապետական բանակի 1200 զինւորականներ աքսորւէին երկրից: Կամ, վերջապէս, հայ մտաւորականութեան ամենաընտիր դէմքերը բանտարկւէին անարգել: Դաշնակցութիւնը ի վիճակի էր բոլշեւիկեան այդ արարքների մեծ մասի առաջը առնելու նոյնիսկ գէնքի ուժի դիմելով, բայց նա խուսափում էր նման քայլերից, զգուշանալով՝ որ երկիրը քաղաքացիական կռիւների ասպարէզ չդառնայ: Մէկից աւելի անգամներ Ս. Վրացեանը, կուսակցութեան ներկայացուցչի եւ նախկին վարչապետի հանդամանքով, դիմումներ արաւ Ձեկայի պետ Աթարբէգեանին, Յեղկոմի նախագահ Կասեանին, Յեղկոմի անդամ Ա. Մուսեանին, զինւորական կոմիսար Աւիսին՝ յորդորելու համար նրանց, որ վերջ տան հալածանքներին, այլապէս երկիրը կարող է մատնւել քաղաքացիական կռիւների քաոսի: Նման դիմում կատարեց, դրաւոր զեկուցումով, եւ Հայաստանի անդրանիկ վարչապետ՝ Յ. Քաջազնունին: Ամէն անգամ էլ պատասխանը եղաւ նոյնը. «Հայաստանը պէտք է անցնի քաղաքացիական կռիւների բովից, պէտք է բուրժուազիայի արիւնը հոսի պրոլետարիատի վերջնական յաղթանակը ապահովելու համար»: Եւ արիւնը հոսեց: Դրոյի աքսորից, բայց մանաւանդ, Հայաստանի բանակի սպանների, տաժանելի պայմաններում, Ռուսաստան տարւելուց յետոյ, երբ Հայաստանի բանտերը եւ Ձեկայի զնդանները բերնէ բերան լեցւած էին բանտարկեալներով, երբ բռնադրաւումները եւ ապօրինութիւնները ծայրայեղ աստիճանի հասան, երկրի բոլոր կողմերում ժողովուրդը յուսահատութեան մատնւած՝ սկսեց վրդովումի նշաններ ցոյց տալ: Տեղի ունեցան իշխանութիւններին ընդդիմութեան դէպքեր, նոյնիսկ բռնադրաւումների կամ ձերբակալութիւնների համար եկող կառավարական գործակալների սպանութիւններ: Այստեղ եւ այնտեղ, գաւառներում, առաջ եկան գաղտնի խմբակներ, որոնց գլուխը անցան բանտարկութիւնից խուսափած տեղական գործիչներ, խմբապետներ,

կամ զինւորականներ: Մայրաքաղաքում էլ կազմւել էր նման մի մարմին Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ անունով: Այդ բոլոր գաղտնի, իրարից անկախ կազմւած խմբակների նպատակն էր ժողովուրդի պաշտպանութիւնը Յեղկոմի գործակալների բռնութիւններից: Զուտ ժողովրդական, տարերային մի շարժում էր՝ ինքնապաշտպանութեան բնազդից մղւած: Ժողովրդական ցասումի բաժակը առատ լեցւած էր եւ առիթ էր պէտք, որպէսզի պոռթկար:

Առիթը չուշացաւ: Փետրւար 9-ի լոյս 10-ի գիշերը տեղի ունեցան զանգւածային նոր ձերբակալութիւններ: Ամբողջ գիշեր, փողոցները հսկողութեան տակ առնւեցին եւ ինքնաշարժներով ու հետիոտն, խիստ հսկողութեան տակ, Զեկայի շէնքը փոխադրւեցին աւելի քան 200 ձերբակալւածներ: Սրանց թւում էին եւ Հայաստանի անդրանիկ վարչապետ եւ խորհրդարանի փոխ-նախագահ՝ Յ. Քաջազնունին, նշանաւոր դրող եւ խորհրդարանի երկրորդ փոխ-նախագահ Լեւոն Շանթը, ականաւոր քննադատ՝ Նիկոլ Աղբալեանը եւ բազում ուրիշներ, ամէնքը քաղաքացիական պարտականութիւնները կատարող, օրինապահ մարդիկ:

Արդարացուցիչ ոչ մէկ պատճառ չկար Յեղկոմի այս նոր վայրագութեան համար: Փետրւար 10-ի առաւօտեան Երեւանը սուգի մէջ էր: Ժողովուրդի վրդովումը սահման չուներ:

Ս. Վրացեանը մի անգամ եւս փորձեց զգաստութեան հրաւիրել Յեղկոմին: Նախագահ Ս. Կասեանը, հիւանդութիւն պատրւակելով, խուսափեց տեսակցութիւնից: Նրա փոխանորդ Ասքանազ Մուսեանը զարմանք յայտնեց լսելով, թէ գիշերը զանգւածային ձերբակալութիւններ են տեղի ունեցել եւ Շանթն ու Աղբալեանն էլ բանտարկւել են Զեկայում: Իր ասելով՝ մի քանի աննշան մարդիկ ձերբակալւած պիտի լինէին:

Քիչ վերջը, սակայն, ստոյգ աղբիւրից յայտնի դարձաւ, որ Բագրից հեռադրական հրաման է ստացւել ձերբակալելու նաեւ Ս. Վրացեանին եւ նրա կառավարութեան դաշնակցական անդամներին: Սրանով պարզւում էր եւ գիշերւայ զանգւածային բանտարկութիւնների իմաստը. Բագրի հրահանգով՝ նոր փորձութիւններ էին պատրաստւում Հայաստանի դէմ: Ս. Վրացեան եւ իր կառավարութեան դաշնակցական անդամները չյանձնւեցին Զեկային...

Փետրւար 9-10 գիշերւայ ձերբակալութիւնները աննկարագրելի յուզում առաջ բերին մայրաքաղաքի եւ գաւառների ժողովրդի մէջ: Երկրի զանազան կողմերում, իրարից անկախ, ծայր տւին տարերային ըմբոստացումներ Յեղկոմի իշխանութեան դէմ: Տեղական այս շարժումները հետզհետէ միացան Երեւանի Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի միջոցով եւ ընդհանուր բնոյթ ստացան:

Ապստամբութեան ազդանշանը տւին Արագածի փեշերի սասունցիները, որոնք անւանի խմբապետների ղեկավարութեան տակ՝ դուրս քշեցին իրենց գիւղերից Յեղկոմի գործակալներին եւ գրաւեցին Աշտարակը, ապա Էջմիածինը: Միաժամանակ ապստամբութիւնը ծայր տւեց Բաշ-Գառնիի շրջա-

նում՝ տարածելով դէպի Կոտայք եւ Ախթա: Ամէն տեղ ժողովուրդը, մէկ մարդու պէս ոտքի ելաւ տապալելու համար Յեղկոմի ատելի բռնակալութիւնը:

Փետրուարին, Կոտայք*) Ձառ գիւղում, Երեւանի Փրկութեան Կոմիտէի նախաձեռնութեամբ հապճեպ տեղի է ունենում մի խորհրդակցութիւն, ուր որոշւում է ընդհանուր ապստամբութիւն առաջ բերել: Իրապէս ընդվզումը Յեղկոմի դէմ արդէն սկսւած էր. Ձառի ժողովը անգոր մի ճիգ էր աւելոծւած տարերքին որոշ ուղղութիւն տալու:

Փետրուար 16-17ին մայրաքաղաքը ամէն կողմից շրջապատւած էր ապրստամբ ժողովուրդով: Յեղկոմը յուսահատական դիմադրութեան փորձեր արաւ, բայց անյաջող: Երեւանի բանտում փետր. 16-17-ի գիշերները Ձեկայի կողմից տեղի ունեցան բանտարկեալների վայրագ սպաննութիւններ, որոնց զոհ պիտի երթային հայ մտաւորականութեան լաւագոյն դէմքերը, եթէ Յեղկոմը մի քանի օր եւս կանգուն մնար: Բայց, ժողովրդական ապրստամբ ուժերի սպառնալիքի տակ գլուխը կորցրած՝ Յեղկոմը դիմեց փախուստի, լեցնելով Երեւանի կայարանում գտնուող դնացիները իր տրամադրութեան տակ եղած զինւորական ուժերն ու համայնավար պաշտօնէութիւնը, պետական դանձարանից յափշտակւած գումարները եւ պետական պահեստներից հաւաքած մթերքները եւ դէնքն ու ռազմամթերքը, զրահապատ երկու դնացի պաշտպանութեան տակ փախաւ դէպի Ղամարլու միանալու համար Շարուրի բարեկամ թուրքերի հետ:

Փետրուար 18-ը յարութեան օր եղաւ Հայաստանի ժողովուրդի համար: Վաղ առաւօտեան ազատագրւած շրջաններից Երեւան իջան Ախթայի, Կոտայքի եւ Բաշ-Գառնիի ժողովրդական ապստամբ ուժերը Կուռօ Թարխանեանի եւ խմբապետ Մարտիրոսի ղեկավարութեան տակ: Թաքստոցից դուրս եկան վերջին կառավարութեան անդամները: Ձեկայի ու բանտի դռները բացւեցան, եւ հազարաւոր բանտարկեալներ ազատութիւն ստացան: Կարծես հրաշագործ մի ձեռքով Երեւանի բոլոր շէնքերը զարդարւեցին եռագոյն դրօշակներով եւ գոյնզգոյն գորգերով ու կարպետներով: Ժողովուրդը խոնւած էր փողոցներում նմանը չտեսնւած խանդավառութեան մէջ, եւ ցնծութեամբ անվերջ «կեցցէ»-ներով եւ ծափահարութիւններով ողջունում էր օրւայ հերոսներին եւ բանտից ու Ձեկայի նկուղներից ազատւածներին: Ծանօթ եւ անծանօթ համբուրւում էին եւ շնորհաւորում ազատութեան օրը:

Մինչ այդ Երեւանը մաքրւում էր բոլշեւիկներից: Յեղկոմը, լուսաբացին վերջին փամփուշտները պարպելով՝ փախուստի էր դիմել Շարուրի ուղղութեամբ՝ տանելով իր հետ նաեւ զինւորական մի ռաւիոկայան, որից հաղորդում էր Ազրբէյջան, իր կուսակիցներին, թէ՝

«Մի խումբ մաւզերիստներ, աւազակապետ Վրացեանի գլխաւորութեամբ, դաւադրութեամբ տիրելով Երեւանի ռադիոկայանին, շինծու լուրեր էին տարածում Հայաստանում, իբր թէ տեղի ունեցած յեղաշրջման մասին...»:

*) Տես յաւելւած:

Սա նախադրուչական միջոց էր ապագայ ինքնարդարացման համար եւ միաժամանակ պատասխան երեւանի պետական ռադիոկայանի հաղորդարութիւններին Հայաստանում տեղի ունեցող դէպքերի մասին:

Փետրւար 18-ի առաւօտեան Հայաստանի խորհրդարանի շէնքում, խանդավառ ցոյցերից ու ճառախօսութիւններից յետոյ, տեղի ունեցաւ երեւանի Փրկութեան Կոմիտէի ու նախկին կառավարութեան անդամների, խորհրդարանի նախագահութեան եւ անդամների, ինչպէս եւ անհատ պատասխանատու գործիչների եւ ապստամբների շրջաններից հասած վարիչների մասնակցութեամբ մի ժողով, ուր որոշւեց կեանքի կոչել Վրացեանի կառավարութիւնը՝ լրացնելով նոր անդամներով, Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ անունով: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն, որ դարձաւ Հայաստանի յեղափոխական շրջանի գերագոյն իշխանութիւնը, բաղկացած էր հետեւեալ անդամներից. Ս. Վրացեան՝ նախագահ եւ արտաքին գործերի ու գիւղատնտեսութեան եւ պետական գոյքերի վարիչ, Ա. Յովհաննիսեան՝ զինւորական գործերի վարիչ, Կ. Սասունի՝ ներքին գործերի վարիչ, Հ. Տէրտէրեան՝ ելեւմտական գործերի վարիչ, Յ. Տէր-Յակոբեան՝ պարենաւորման վարիչ, Բժ. Ս. Եղիազարեան՝ խնամատարութեան վարիչ: Յետոյ աւելացան նաեւ Ա. Խոնդկարեան՝ արդարադատութեան վարիչ, Վ. Մինախորեան՝ պարենաւորման, ռազմաճակատ մեկնած Յ. Տէր-Յակոբեանի տեղը: Աւելի ուշ երկու ներկայացուցիչներ Վասպուրականի Զինւորական Մարմնի կողմից՝ Ս. Մեսրոպեան եւ Ա. Մաքսապետեան:

Այսպիսով՝ Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն իր մէջ մարմնացնում էր նախկին կառավարութիւնը եւ յեղափոխական իշխանութիւնը:

Բանակի ընդհանուր հրամանատար նշանակւեց Գնդ. Կուռօ Թարխանեանը—Սպարապետ Սուրէն:

Կազմակերպւելուց անմիջապէս յետոյ, Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն ժողովրդին ուղղեց, թիւ 1, հետեւեալ կոչը.

ՔԱՂԱՔԱՑԻՆԵՐ.

«Բոլշեւիկեան իշխանութիւնը Հայաստանում վերացած է:

«Մինչեւ կառավարութեան կազմւելը՝ ամբողջ իշխանութիւնը գտնւում է Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի ձեռքը: Ամէն քաղաքացի պէտք է պաշտպանի կարգն ու Օրէնքը: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի կողմից հրատարակւած բոլոր կարգադրութիւնները խիստ կերպով պէտք է կատարւեն քաղաքացիների կողմից:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ
ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

1921 թ. Փետրւ. 18

ԵՐԵՒԱՆ

Այնուհետեւ սկսւեց յեղափոխութեան ղեկավարների եւ ամբողջ երկրի փոթորկայոյզ, տենդոտ աշխատանքը հայրենիքի եւ ազատութեան պաշտպան-

Նստած ձախէն աջ՝ ԳԱՐԵԳԻՆ ՍԱՐԳԻՍԲԵԳԵԱՆ ԵՒ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ԿՈՒՌԾ
ՈՒՄԻ՝ ՆԱԹԱՆ ՏԷՐ ԱՍԱՏՐԵԱՆ ԵՒ ԼԵՒՈՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ԲԱՇ - ԱԲԱՐԱՆԻ ՀԱԿԱՏԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

նութեան համար, որ Երեւանում տեւեց մինչեւ ապրիլ 2 եւ ամբողջ Հայաստանում՝ մինչեւ յուլիս 10:

Առաջին երկու օրերը, փետր. 18-19, անցան իշխանութեան եւ բանակի կազմակերպութեան, ուժերի դասաւորութեան եւ ընթացիկ բաղմադան աշխատանքների մէջ: Անմիջապէս նշանակեցին ճակատների հրամանատարներ եւ միջոցներ ձեռք առնեցին հետապնդելու փախչող թշնամուն:

Յեղկոմը, ինչպէս ասացինք փախել էր Շարուր-Նախիջեւանի ուղղութեամբ, թուրքերի մօտ, բռնութեամբ տանելով հետը երկու զրահապատ դնացիները, 2րդ եւ 3րդ հայկական զնդերը, հրետանին, քաղաքում գտնուող ռուսական զօրամասերը, բոլոր կոմունիստներին, մի ամբողջ գնացք ռազմամթերք ու պարէն, որ առաջուց լեցրել էին վագոններն ու բեռնակիր ինքնաշարժները: Ամբողջ Շարուրի գրանը եւ Արարատ կայարանի մօտ, բոլշեւիկները ճակատ բացին Երեւանի ուղղութեամբ:

Միւս կողմից, հիւսիսից, տեղական ռուս եւ թուրք զինւած զիւղացիների եւ Աղբրէյջանից հասած բոլշեւիկների ու կարմիր բանակայինների դըլուխն անցած, Երեւանի դէմ ճակատ էր բացել Հայաստանի Զէկայի պետ Մ. Աթարբէգեանը:

Հայրենիքի Փրկութեան կոմիտէն շտապով միջոցներ ձեռք առաւ թէ այդ ճակատների եւ թէ, առհասարակ, երկրի ընդհանուր սլաշտպանութեան համար:

Միաժամանակ կարգադրութիւններ եղան մայրաքաղաքի եւ դաւառների ներքին կեանքի ապահով ընթացքը երաշխաւորելու համար: Հրամանագրուեց, որ բոլոր սլաշտոնեաները մնան իրենց տեղը: Պետական և հասարակական բոլոր հիմնարկութիւնները անշեղ կատարեն իրենց գործը. արգիլեց ոգելից ըմպելիների վաճառքն ու գործածութիւնը, հրաւէր ուղղեց հասարակութեան աշարջութեամբ հսկել ներքին կարգի վրա և ձերբակալել ու իշխանութեան յանձնել բոլշեւիկներին ու հակապետական արարք ցոյց տուողներին, պատսպարել եւ կերակրել դրսից եկած մարտիկներին. նշանակեցին քաղաքի նոր սլաշտոնեաներ, վերակազմեցին տնային կոմիտէները, որոնց յանձնեց հսկողութիւնը քաղաքի ներքին կարգապահութեան վրա. արգիլեց գիշերը, ժամը 7-ից յետոյ, առանց արտօնութեան փողոց դուրս գալը եւայլն: Մայրաքաղաքը եւ ամբողջ երկիրը յայտարարեցին զինուորական վիճակի մէջ, յեղափոխական օրէնքի ներքեւ:

Հայրենիքի Փրկութեան կոմիտէն, առաջին օրն իսկ, մի շարք ռազիօ-հեռագիրներով ջանաց արտաքին աշխարհի առջեւ ճշգրիտ պատկերով ներկայացնել Հայաստանում տեղի ունեցած դէպքերը: Երեւանի ռազիօկայանից, Բասրայի վրայով, քաջած ընդարձակ հեռագրով Փարիզ, Հ. Հ. Պատւիրակութեան հաղորդեց փետր. 18-ի յեղաշրջման մասին: Նոյն բովանդակութեամբ հեռագիրներ ուղղեցին մեծ պետութիւնների կառավարութիւններին՝ Փարիզ, Լոնդոն, Հռոմ, Ազգերի Դաշնակցութեան, Ժընեւ: Հեռագիրներ քաջեցին Մոսկւա Լենինին եւ Զիչերինին՝ ներկայացնելով Հայաստանի փետրւարեան շարժման իսկական բնոյթը, որ Յեղկոմի բռնութիւննե-

ընդ յուսահատ՝ աշխատաւոր ժողովրդի տարերային պոռթկում էր եւ ուղիւ դրւած չէր Ռուսաստանի կամ ընդհանրապէս Խորհրդային իշխանութեան դէմ: Հայր. Փրկութեան Կոմիտէն խնդրում էր Լենինի եւ Զիչերինի բարեացակամ միջամտութիւնը եւ Հայաստանի անկախութեան ճանաչումը:

Քիչ վերջը, օգտուելով ստեղծւած առիթից, Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն ընդարձակ զեկուցում ուղարկեց Հ. Հ. Պատւիրակութեան փարիզ*):

Թէ այս զեկուցումն եւ թէ վերջը քաջած հեռագիրներն ու կատարւած դիմումները մնացին ձայն բարբառոյ յանապատի. Հայաստանը բոլորովին կտրւած էր դրսի աշխարհից: Պատասխանեց միայն Վրաստանի կառավարութիւնը, որ վերջին օրերն էր ապրում:

Փետր. 18-ին, Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն հեռագրեց նաեւ Վրաստանի կառավարութեան նախագահ Ժորճանիային, Հայաստանում տեղի ունեցած յեղաշրջման մասին՝ խնդրելով վերահաստատել Տ. Բէզզադեանին Հայաստանի դեսպանի իրաւունքների մէջ եւ արտօնել նրան եւ մի շարք հայ ղործիչներին խօսելու ռադիոյով Երեւանի հետ:

Ինչպէս վերջը յայտնի եղաւ, Հայաստանի Խորհրդայնացումից յետոյ, Վրաստանում սկսւել էին հալածանքներ ու բռնութիւններ հայերի դէմ, որոնք յիշեցնում էին հայ-վրացական պատերազմի օրերը: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի հեռագրին կառավարութիւնը չի հաւատացել, կարծելով, թէ բոլշեւիկ կասեանն ու դաշնակցական վրացեանը միացած՝ դաւ են լարում Վրաստանի դէմ: Երեք օր վերջը միայն, փետր. 21-ին, Թիֆլիսում համոզւել են, թէ իսկապէս բոլշեւիկեան իշխանութիւնը տապալւել է Հայաստանում: Եւ դրանից յետոյ երեք օր անցած, Երեւանում ստացւեց պատասխանը, այն էլ ոչ թէ Ժորճանիայից, այլ արտաքին գործոց նախարարի օգնականի ստորագրութեամբ:

Երեւան, Թիֆլիսից, 74, Հայր. Փրկ. Կոմիտէի նախագահ Վրացեանին.

«Ձերմ շնորհաւորութիւններ Ձեր երկրի օտար լծից ազատւելու առթիւ: Մեզ հաճելի է իմանալ, որ հայ ժողովուրդը մասնակից չէ բոլշեւիկների մեր դէմ լարած պատերազմին եւ որ դուք հաստատ վճռել էք պաշտպանել Ձեր երկրի անկախութիւնը: Վրաստանի կառավարութիւնը առաջարկում է Ձեզ անմիջապէս դուրս գալ մեզ հետ միասին եւ հարւածել բոլշեւիկների թիկունքին. այդ եւն պահանջում երկու ժողովուրդների շահերը: Վրաց ժողովուրդը ամբողջութեամբ ոտքի է ելել պաշտպանելու իր իրաւունքները. բոլշեւիկեան զօրքերի բոլոր գրոհները երէկ եւ այս գիշեր յետ են չարտւած մեծ կորուստներով թշնամու համար: Ֆրանսիան վերջնականապէս բռնեց մեր կողմը եւ նրա նաւատորմը ռմբակոծում էր Մէխաղիւրի անցքը բռնել ձգտող բոլշեւիկ զօրքերին: Մահմետականները ամբողջապէս հակառակ են բոլշեւիկներին եւ Անդրկովկասի շատ վայրերում, մեզ հետ միասին, ապստամբութիւն են

*) Զեկուցման բնագիրը գրւած Յ. Քաջագունցի ձեռագիր: Գտնուում է Հ. Հ. Պատւիրակութեան քղքերում: Տե՛ս յաւելում:

բարձրացրել: Սկսած է կովկասեան ժողովուրդներին ընդհանուր արշաւանք մոսկովեան լծից ազատելու եւ իրենց կեանքի համերաշխ շինարարութեան համար: Խնդրում ենք անմիջապէս դիմել համապատասխան միջոցների խելքի բերելու համար բոլշեւիկների կողմից մոլորեցւած հայ ղեւդերը: Ձեր ներկայացուցչութիւնը Թիֆլիսում վերականգնւած է: Ձեր ռազիոյի մէջ յիշւած անձինք այսօր կը մօտենան ռազիոյին Ձեզ հետ խօսելու համար: Անցքերի մասին յայտնեցէք ամէն օր: Փետր. 21. ի. տ. արտ. դործ. նախարարի՝ Սարախտարաշվիլի:

Հեռագրի «Թուրքիկային» ոճը լաւ տպաւորութիւն չգործեց Երեւանում: Թերահաւատութեամբ ընդունեց նաեւ, որ «Ֆրանսիան վերջնականապէս բռնեց մեր կողմը», ինչպէս եւ Կովկասի մահմետականների մասին հալորդւածը:

Շուտով պիտի պարզէր, որ վրացիները յուսահատական կուէի մէջ էին բոլշեւիկների հետ: Կարմիր բանակը սպառնում էր Թիֆլիսին: Իրենց պարտութիւնները արդարացնելու եւ վրացի ժողովրդի բարոյական կորովը բարձրացնելու նպատակով, ժողովանիան եւ իր ընկերները աններելի ճառեր էին խօսել ու յօդւածներ գրել հայերի դէմ:

Հայաստանի յեղաշրջման հետեւանքով Վրաստանի հայերի վիճակը անմիջապէս փոխեց. բանտարկեալները ազատեցին, հալածանքները վերջ գտան. վերաբացեց Հայաստանի դեսպանատունը եւ ռազիոյով հաղորդակցութիւն հաստատեց Երեւանի եւ Թիֆլիսի միջեւ, մինչեւ փետր. 25, երբ Վրաստանի մայրաքաղաքը դրաւ եւ Կարմիր բանակի կողմից: Վրաստանի խորհրդայնացումը ծանր հարւած էր եւ Հայաստանին: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն երկար ժամանակ հասարակութիւնից դադարնի պահեց Թիֆլիսի անկումը:

Վրաստանի խորհրդայնացումով՝ Հայաստանը բոլորովին մեկուսանում էր հիւսիսից: Հարաւում Թուրքն էր նստած: Քէմալական Թիւրքիան, այդ օրերին, բանակցում էր դաշնակիցների հետ Լոնդոնում եւ միաժամանակ Ռուսաստանի հետ Մոսկուայում: Հայաստանի վերաբերմամբ դիտողի դիրք էր բռնել եւ սպասում էր դէպքերի զարգացման: Լոնդոնի բանակցութիւնների ձախողանքով եւ Մոսկուայի դաշնագրի կնքումով, մարտ 16-ին, վերջ պիտի գտնէր եւ Թիւրքերի «չէզոքութիւնը» Հայաստանի վերաբերմամբ. Թիւրքն ու բոլշեւիկ ուսը այժմ բարեկամներ էին եւ ղինակից:

Այսպէս, ուրեմն, Յեղկոմի լծից ազատաւրած Հայաստանը բոլորովին կտրւած էր արտաքին աշխարհից. մեկուսացած էր լեռներում, բոլորովին մենակ, լքւած ամենքից, անօգնական, անհաց, անվառելիք, անդեղ, անհուն ատելութեամբ դէպի բոլշեւիզմը եւ ազատ ու անկախ ապրելու վճռական կամքով:

Եւրոպան լուռ էր եւ անտարբեր: Խորհրդային Ռուսաստանը պահանջում էր անպայման անձնատուութիւն, բայց անձնատուութեան մասին մտածելն իսկ ոճիւր էր համարւում Հայաստանում: Պէտք էր կուէլ. ազատութիւն կամ մահ. ուրիշ հեռանկար չէր երեւում հայ ժողովրդի աչքին: Եւ կուէլը շարունակեց անընդհատ աւ յամառ բոլոր ճակատների վրա:

Ո՞վ էր կուռղը: Փաստորէն զօրք չէր մնացել Հայաստանում: Սպայու-
թիւնը աքսորւած էր Ռուսաստան, մի քանի հոգի միայն, այս կամ այն ձե-
ւով, մնացել էին Հայաստանում: Զօրամասերը՝ բարոյալքւած ու կազմալուծ-
ւած: Ռազմական արժէք ներկայացնող ամէն բան կամ փչացած էր, կամ բոլ-
ջեւիկներն էին տարել: Կուռղը ինքը հայ ժողովուրդն է, դիւղացիներն ու
քաղաքացիները, միահամուռ կամքով: Ճակատ ու թիկունք միախառնել
էին, ամբողջ երկիրը վերածւած էր ռազմաճակատի, ողջ ժողովուրդը դար-
ձել էր բանակ:

Հակիրճ գծերով ներկայացնենք ռազմական դէպքերի ընթացքը, փետր.
18-ից յետոյ:

Փետր. 18-ին ճակատները արդէն բռնած էին մարտական ուժերը: Ե-
րեկոյեան պարզւեց եւ բանտում կացինահարւածների եւ կուռում սպանւած-
ների թիւն ու ինքնութիւնը: Բանտում նախորդ երկու գիշերներ յաջորդաբար
տեղի էին ունեցել տմարդի կոտորածներ: Սպանւածների մէջ էին խմբապետ
Համազասպը, դէդ. Ղորղանեանը, խմբապետ Մամիկոնը, Արտուշ խանը,
բանւոր Սերգօն եւ ուրիշ մի քանի տասնեակ բանտարկեալներ: Առաւօտեան
կռիւներում սպաննւել էին խորհրդարանի անդամ Տիգրան Ծամհուրը, սպայ
Ս. Գիւլնազարեանը եւ ուրիշներ:

Փետր. 19-20 օրերը ամբողջապէս անցան կազմակերպական աշխա-
տանքներով:

Փետր. 19-ից սկսեց լոյս տեսնել Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի
պաշտօնաթերթ «Ազատ Հայաստան» օրաթերթը: Մինչեւ ապրիլ 2 լոյս տե-
սաւ 36 թիւ: Շուտով նրան պիտի յաջորդէին եւ ուսերէն «Սվոբոդնայա
Արմենիա»ն ու թուրքերէն «Ազատ Էրմենիստան»ը:

Փետր. 21-ից արդէն սկսեցին կանոնաւոր կերպով գործել պետական
եւ քաղաքային բոլոր հիմնարկութիւններն ու վերաբացեցին դպրոցները:
Բոլշեւիկների կողմից ձերբակալւածների կամ սպանւածների աննեցուկ ըն-
տանիքների օգնութեան համար կազմւած էր մի յանձնախումբ, Յ. Քաջազ-
նունիի նախագահութեամբ: Բախշի Իշխանեանի ղեկավարութեան ներքեւ
սկսեց գործել վիճակագրական յաւտուկ մի մարմին հաշւառման ենթարկելու
համար բոլշեւիկների պատճառած վնասները մայրաքաղաքում եւ գաւառնե-
րում: Կառավարութիւնը իր հսկողութեան տակ առել էր բոլշեւիկների «պե-
տականացրած» բոլոր գոյքերը եւ կազմել մի յանձնախումբ այդ գոյքերը Ի-
րենց տէրերին վերադարձնելու համար: Վերակազմւել էր Երեւանի քաղաքա-
պետարանը: Մայրաքաղաքում ընդհանուր յարգանք վայելող անձերից — Մ.
Մուսիսեան, Խ. Գրիգորեան եւ Յ. Տէր Խաչատրեան — նշանակւել էր յատուկ
լիազօրութիւններով օժտւած մի մարմին մայրաքաղաքի պարենաւորման եւ
դաղթականների խնամատարութեան գործի հակահիշման համար: Վերսկսել
էր գործել «Հայկօօպը» իր բոլոր մասնաճիւղերով: Վերաբացւել էին պետա-
կան ճաշարանները: Հայր. Փրկութեան Կոմիտէին կոչ էր ուղղել բոլոր նրանց,
ովքեր կուռում էին Հայաստանի դէմ բոլշեւիկների հետ միասին, որ ներման

կարժանանան, եթէ վար դնեն զէնքը եւ ենթարկեն Հայր. Փրկութեան Կոմիտէի իշխանութեան:

Մի խօսքով կեանքը սկսում էր մտնել բնականոն ընթացքի մէջ, որքան թոյլ էին տալիս յեղափոխական ժամանակի պայմանները: Ամենքը լարւած ու չադրութեամբ, հետեւում էին ռազմաճակատի դործողութիւններին:

Ռազմաճակատի յաջողութիւնը, սակայն, պայմանաւորւած էր թիկունքի ժողովրդի տրամադրութիւնից: Ժողովուրդը մէկ մարդու պէս կանգնած էր Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի կողքին, բայց վերջինս, գտնւում էր չափազանց մեծ դժուարութիւնների առջեւ: Ամենից սուր զգացւում էր պարենաւորման տագնապը, մթերքների պակասը, ապրուստի պակասը, սղութիւնը եւ դրամական արժէքի անկումը:

Փետր. 22-ին, իր թիւ 25 հետեւեալ հրամանով, Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն ջանաց կանոնաւորել չրջանառութեան մէջ գտնուող դրամանիշերը:

«Աչքի առաջ ունենալով, որ մեծամասնականներն իրենց իշխանութեան օրով բաց են թողել խոշոր գումարի «Հայկական չէկեր» ու հեռանալով տարել են իրենց հետ չէկերի կլիշէների մեծ մասը, որպիսի հանգամանքը մի կողմից հնարաւորութիւն չէ տալիս շարունակել չէկերի տպագրութիւնը, իսկ միւս կողմից մեծամասնականները կարող են տպագրել եւ հեղեղել շուկան կեղծ չէկերով՝ Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն՝ ի նկատի առնելով ժողովրդի շահերը եւ ցանկանալով սահմանել օրինակելի դրամական չրջանառութիւն՝ որոշեց:

«1.— Աստիճանաբար հանել չրջանառութիւնից բոլոր Հայկական չէկերը:

«2.— Չէկերի փոխարէն բաց թողնել Հայկական նոր դրամանիշերը, որոնք ապահովւած են Հայաստանի ամբողջ գոյքով եւ պետական գանձարանում ու արտասահմանում գտնուող ոսկու Փոնդով:

«3.— Հայաստանի Պետական Բանկը եւ բոլոր գանձարանները անարգել փոխանակում են չէկերը նոր դրամներով՝ հաշւելով նոր դրամի մէկ բուրլին հաւասար հարիւր բուրլու չէկերով:

«4.— Չէկերի փոխանակումը նոր դրամներով՝ տեղի կունենայ մինչեւ սոյն տարւայ յունիսի մէկը, որպիսի ժամանակամիջոցից յետոյ չփոխանակւած չէկերը կը համարւեն ոչնչացւած:

«5.— Բոլոր պետական եւ հասարակական հիմնարկութիւններն եւ մասնաւոր անձինք հաշւեյարդարի ժամանակ պարտաւոր են «Հայկական» նոր դրամները ընդունել հարիւր անգամի յաւելումով:

«6.— Նրանք, ովքեր, որ կը խախտեն սոյն հրամանի 5-րդ կէտը, կենթարկւեն ամենախիստ պատժի յեղափոխական ժամանակի օրէնքով:

«7.— Այս հրամանը մտնում է ուժի մէջ յայտարարութեան օրից:

ՀԱՅՐ. ՓՐԿ. ԿՈՄ. — Ի ՆԱԽԱԳԱՀ. Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ
Ֆինանս. նախար. ընդհ. վարիչ՝ Հ. ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ»

Նոր, այսպէս կոչւած, «հայկական դրամանիշները» ինչպէս եւ նամակադրոշմները պատրաստուած Լոնդոնում, Հայաստան հասել էին խորհրդայնացումից առաջ եւ շրջանառութեան դեռ չէին դրւել: Արտասահմանում միայն հրապարակ էին հանւել Հ. Հ. Պատւիրակութեան կողմից: Դրամանիշները եւ նամակադրոշմները նկարել էր նկարիչ Ա. Ֆեթվաճեանը:

Վերջը, ժողովրդին ուղղւած հետեւեալ կոչով, Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն աշխատեց մեղմացնել նաեւ երկրի պարենաւորման սուր տաղնապը:

Քաղաքացիներ.

«Բոլշեւիկեան իշխանութիւնը Հայաստանի աշխատաւորութեան համար եղաւ տնաքանդութեան եւ սարսափի շրջան: Հայ իրականութեան հետ ոչ մի կապ չունեցող այդ ցնորամիտները մորեխի նման անցան մեր երկրի վրայով, սրբեցին—տարան ամէն ինչ: Եւ հայ դիւղացին ու բանւորը, որքն ու զինւորը, որ հազիւ մի քիչ շունչ էին քաշել եւ իրենց մի կտոր չոր հաց ապահովել, նորից մնացին ձեռնռնայն ու սոված:

«Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն՝ տապալելով բոլշեւիկեան բռնապետութիւնը՝ ամենից առաջ մտահոգւած է հաց չունեցող քաղաքացիներին, զօրքին ու որբերին հաց հասցնելու դործով: Եւ որովհետեւ Հայաստանի սահմանները դեռ փակ են դրսի աշխարհից պարէն ստանալու համար, առ այժմ հացը պէտք է ստացւի միայն երկրի ներսից: Որքան էլ թալանւած լինի Հայաստանը, զիւղերում եւ քաղաքներում դեռ կայ որոշ քանակութեամբ հացի աւելցուկ, որը պէտք է տրամադրւի կառավարութեան, ի հարկէ, վարձատրութեամբ:

«Այդ նպատակով Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն յանձնարարել է տեղական Հայր Փրկ. Կոմիտէներին, պարենաւորման նախարարութեան վարիչի անմիջական ղեկավարութեան ներքոյ, շտապով կազմակերպել հացի գնումը: Նմանապէս յանձնարարել է նաեւ կամաւոր նւէրներ հաւաքել ժողովրդից պետական կարիքների համար: Գնելիք հացահատիկի գներն եւ այլ պայմանները պէտք է որոշեն տեղում Հայր. Փրկ. տեղական կոմիտէի կողմից, պարենաւորման նախարարութեան վարիչի հաւանութեամբ:

«Կազմակերպելով հացի գնումն ու հաւաքումը՝ Հայր. Փրկ. Կոմիտէն խորապէս համոզւած է, որ այն ժողովուրդը, որը յանուն ազատութեան թնդանօթների դէմ դուրս եկաւ եւ ահագին զոհեր տւեց, չի խնայի եւ նիւթական միջոցը եւ կը տայ կառավարութեան իր հացի աւելորդ մասը: Հայաստանի ազատութեան ամրացումն ու ապահովութիւնը ամենից շատ կախւած է պարենաւորման հարցի լուծումից եւ առաջին հերթին՝ չունենոր ժողովրդին հաց հասցնելուց:

«Հայր. Փրկութեան Կոմիտէն կոչ է անում բոլոր քաղաքացիներին եւ գիւղացիներին օգնելու իրեն՝ պարենաւորման ճգնաժամից էլ պատուով դուրս գալու:

«Տէք ձեր աւելորդ հացը Հայրենիքի փրկութեան կոմիտէներին:

«Կեցցէ Ազատ Հայաստանը:

Հայր. Փրկ. Կոմիտէի նախագահ՝ Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ
Պարենաւորման գործերի վարիչ՝ Վ. ՄԻՆԱՍՈՐԵԱՆ»

Թէ՛ այդ օրերին ինչքան դժւարին էին ապրուստի պայմանները, ցոյց են տալիս մթերքների հետեւեալ դները, որ Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն, մարտ 9-ին սահմանել էր Երեւանի համար. հաց՝ գրուանքան 3000 ուռբլի, լուբիա՝ 3500, բրինձ՝ 3-4000, չամիչ՝ 5-7000, գետնախնձոր՝ 2000, տաւարի միս՝ 3500, ոչխարի միս՝ 4500, կաթ՝ 2000, մածուն՝ 2000, աղ՝ 2500 եւայլն:

Թէ՛ կառավարական մարմինները, թէ՛ տնային կոմիտէներն ու կուռակցութեանց ներկայացուցիչները խիստ հսկողութեամբ հետեւում էին, որ առաջին հերթին ճակատների մարտիկները ուտելիք ունենային եւ չարաչահութեան չենթարկէին:

Մթերքով համեմատաբար աւելի ապահոված էին մահմետական շրջանները, որոնք պարէն էին ստանում եւ թիւրքիայից: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն առաջին օրից իսկ մտահոգւած էր մահմետական բնակչութիւնը պետութեան հետ կապելու հարցով: Յեղաշրջումից մի քանի օր անցած, նա ժողովրդին ուղղեց հետեւեալ կոչը՝ հայերէն, թուրքերէն եւ ուսսերէն լեզուներով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՈԼՈՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻՆ

«Քաղաքացիներ.

Բոլեւիզմի անարգ լուծը թօթափելով՝ Հայաստանի աշխատաւորութիւնը նպատակ ունի իր հայրենիքում հաստատել լայն ժողովրդապետական կարգեր:

«Ազգային եւ հասարակական բոլոր այն չարիքները, որոնք գոյութիւն են ունեցել անցեալում, պէտք է վերացեն եւ ամենից առաջ պէտք է վերացւեն ազգային անհաւասարութիւնը եւ ազգային թշնամութիւնները: Հայաստանը սեփականութիւնն է բոլոր ժողովուրդների, որոնք ապրում են նրա սահմաններում: Ոչ մի խտրութիւն չի կարող լինել — հայի, թուրքի, ուսսի, քրդի, ասորու, եղիդիի եւ ուրիշների միջեւ: Ամենքը հայրենիքի հարազատ զաւակներ են՝ հաւասար իրաւունքներով եւ հաւասար պարտականութիւններով:

«Դժբախտաբար, անցեալում քիչ չեն եղել դէպքեր, երբ զանազան վատ ուժեր աշխատել են կուեցնել Հայաստանում ապրող ժողովուրդներին եւ նրանց թշառութեան վրա կառուցանել իրենց դիրքն ու բարեկեցութիւնը: Դժբախտաբար, դեռ այսօր էլ կան անաղնիւ մարդիկ, որոնք անձնական չահասիրութիւնից դրդւած կամ քաղաքական մութ հաշիւներով՝ ձգտում են թշնամութիւն սերմանել ազգերի միջեւ: Նրանք կամենում են վերակենդանացնել անցեալի ցաւալի դէպքերը եւ նորից կրակի եւ արեան թատերաբեմ դարձնել Հայաստանը:

«Քաղաքացիներ, այդպիսի մարդիկ թշնամի են Հայաստանի ազատութեան, թշնամի են Հայաստանում ապրող ժողովուրդներին: Այդպիսիների դէմ պէտք է կուել անխնայ եւ ամենավճռական կերպով: Հայրենիքի Փրկու-

Թեան Կոմիտէն հանդիսաւորապէս յայտարարում է, որ ինքը Թոյլ չի տալ որեւէ ազգային անհաւասարութիւն եւ ազգամիջեան ընդհարումներ Հայաստանում: Ազգային խտրութիւններ յարուցանողները պէտք է պատժեն յեղափոխական ժամանակի օրէնքներով:

«Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն առանձնապէս կոչ է անում Հայաստանի Թուրք Ժողովուրդին, որը հայ Ժողովրդի պէս շատ տառապանքներ է տեսել անցեալում եւ դեռ տառապում է այսօր էլ — մոռացի՛ր անցեալի տառապանքները, եղբայրօրէն ձեռք մեկնիր հայ աշխատաւորութեան եւ ամուր փարիւր ազատ Հայաստանին. ինչ եւ լինեն միջազգային դէպքերը, այս երկրում մենք կողք-կողքի ենք ապրելու, միասին ենք ողողելու մեր հայրենի հողը քրտինքով, միասին ենք լալու եւ ուրախանալու: Թո՛ղ այս օրւանից մոռացեն անցեալի սխալները եւ անցեալի դառնութիւնները: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն հրաւիրում է ձեզ լայնօրէն մասնակցելու Հայաստանի պետական եւ հասարակական կեանքին:

«Կեցցէ Ազատ եւ Անկախ Հայաստանը:

«Կեցցէ Հայաստանի բոլոր ազգերի եղբայրութիւնը:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

Երեւան, 22 փետր. 1921

Մարտ 6-ին, Գէոյ Մէչիդում, Երեւանի Թուրք ազգաբնակչութիւնը կազմակերպեց համաժողովրդական մի մեծ ժողով, ուր ելոյթ ունեցաւ Հայր. Փրկութեան Կոմիտէի նախագահը՝ խօսելով ազգային համերաշխութեան եւ փոխադարձ վստահութեան անհրաժեշտութեան մասին: Թուրք ներկայացուցիչները խոստացան մոռանալ անցեալը, ամէն կերպ աջակցել կառավարութեան, ամրացնելու պետութեան հիմքերը եւ պաշտպանելու հայրենիքի ազատութիւնը բոլշեւիկների դէմ:

Քիչ վերջը, Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի կազմի մէջ առնւեցին, օգնականների պաշտօնով, Երեւանի յայտնի Թուրք գործիչներից չորս հոգի, եւ յատկացւեցին որոշ վարկեր Երեւանի եւ Էջմիածնի շրջանների Թուրք բնակչութեան օժանդակելու համար: Առհասարակ, Հայր. Փրկութեան Կոմիտէն ամէն ճիգ թափեց ազգամիջեան բախումներից խուսափելու համար, որպէսզի առիթ չտրւի Արաքսի ափին կանգնած Թիւրք բանակին միջամտելու Հայաստանի ներքին գործերին: Թրքական սպառնալիքը դամոկլեան սրի պէս կախւած էր հայ Ժողովրդի գլխին: Այդ սպառնալիքով են բացատրւում Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի մի շարք քայլերը կամ արտաքին յարաբերութիւնները: Որոշ չափով նոյն դպացումով ներշնչւած են եւ Հ. Հ. Պատւիրակութեան եւ Զիչերինին քաջած հեռագիրները Լոնդոնի եւ Մոսկւայի խորհրդաժողովների առթիւ, ինչպէս եւ Անգորայի կառավարութեան ուղղած դիմումները: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն, անշուշտ, լրիւ կերպով գիտակցում էր Թրքական եւ ռուսական գործօնների նշանակութիւնը Հայաստանի ճակատագրի համար: Եթէ մի կողմից Թիւրքերի բարեացակամութիւնը չահելու ճիգ էր թափւում, միւս կողմից էլ, բազմաթիւ առիթներով, հա-

ԽՄԲԱՊԵՏՆԵՐ ՄՈՒՇԵՂ, ՍՄԲԱՏ ԵՒ ԱՍԼԱՆ ԻՐԵՆՅ ԳՈՐԾԱԿԻՑՆԵՐՈՎ,

ՓԵՏՐՈՒԱՐԵԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՇ - ԳԱՌՆԵՅԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԱԿԻՅՆԵՐԸ

ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՍՈՒՐԷՆ (ԿՈՒՌՕ ԹԱՐԽԱՆԵԱՆ) ԻՐ ԶԻՆԱԿԻՅՆԵՐՈՎ

աստիճաններ էին տրուում խորհրդային վարիչներին, որ փետր. 18-ի յեղափոխութիւնը ուղղած չէր Ռուսաստանի դէմ: Այսպէս, մարտ 10-ին, Հայր. Փրկութեան Կոմիտէն Ձիչերինն ուղղած մի ընդարձակ հեռագրով նորից ու նորից փորձում էր համոզել, թէ Փետրուարեան ապստամբութիւնը թշնամական քայլ չէր Ռուսաստանի կամ ռուս ժողովրդի դէմ:

«Ռուսաստանը, ասում էր այդ հեռագրում, չի կարող չճանաչել հայ ժողովրդի իրաւունքը եւ չի կարող հաշի չառնել նրա անյողողղ կամքը, ապրելու անկախ, առանց օտար սւինների խնամակալութեան: Հայաստանի աշխատաւոր զանգւածները հաւատ ունեն, որ սւիններ ու զնդացիւններ ուղարկելու փոխարէն Խորհրդ. Ռուսաստանը հայ ժողովրդին օրինակ կը տայ աւելի կուլտուրական եւ աւելի արժանավայել միջոցներով լուծելու վիճելի խնդիրները եւ բարեկամական յարաբերութիւններ ստեղծելու Խորհր. Մեծ Հանրապետութեան եւ փոքր, բայց ազատ կեանքի բոլոր ձգտումով տոգորած Հայաստանի միջեւ»:

«Մեծ» Ռուսաստանը, սակայն, ականջ չունէր լսելու «Փոքր» Հայաստանի ճիշերը: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի բոլոր ջանքերը համաձայնութեան հող պատրաստելու՝ եւ խաղաղութեամբ դարմանելու համար Հայաստանի ցաւը անցան ապարդիւն: Յաւի դարմանումը յանձնած էր Կարմիր բանակին, որ հետզհետէ ուժեր էր համախմբում Հայաստանի սահմանների վրա: Յեղկոմի բոլոր փորձերը սեփական ուժերով յետ գրաւելու Երեւանը յաջողութեամբ չպսակեցին: Ռուս բանակը պիտի գրաւէր եւ հայ բոլշեւիկներին յանձնէր Հայաստանը, հակառակ հայ ժողովուրդի կամքին:

Փետր. 18-ի առաւօտեան, Յեղկոմը իր ուժերով նահանջելով Երեւանից՝ աշխատեց ամրանալ Ղամարլուի շրջանում, բայց ապստամբ ժողովրդի դրոհի տակ՝ ստիպւած եղաւ խուճապով փախչել դէպի Շարուր՝ անօրինակ դաժանութիւններ գործադրելով հեռանալիս: Բոլշեւիկները բռնութեամբ զինուորադրել եւ իրենց հետ էին տարել տեղական երիտասարդութիւնը, թալանել ու աւերել էին գիւղացիների այգիներն ու տները, քշել-տարել էին տաւարը եւ 60 մարդ էին սպանել գիւղերում:

Բոլշեւիկների պարտութիւնը աննկարագրելի խանդավառութիւն առաջ բերեց ամէն տեղ, ժողովրդի բոլոր խաւերում: Արագ կերպով կազմակերպւեցին եւ ռազմաճակատ մեկնեցին հայրենակցական ու կուսակցական մարտական խմբերը, ինչպէս Վասպուրականի, սուրմալուցիների, տարօնցիների, եղիւզիների զօրամասերը: Նմանապէս գործօն մասնակցութիւն ունեցաւ եւ Ռամկավար կուսակցութեան 60 հոգինոց կամաւորական խումբը:

Շարուրի մոտքի առջեւ ամրանալուց յետոյ, երբ առաջին սարսափը անցաւ, փետր. 26-27-ին բոլշեւիկները ձեռնարկեցին ընդհանուր յարձակման մայրաքաղաքը վերագրաւելու ցանկութեամբ: Փետր. 27-ին, նրանց զրահապատը արդէն Երեւանի տակ էր եւ երկաթուղու կայարանից երկու կիլոմետր հեռւից, ուժակոծում էր քաղաքը:

Երեւանը գերմարդկային ճիգ էր թափում յետ մղելու համար թշնամուն: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի կոչի վրա ամբողջ բնակչութիւնը

զէնքի տակ մտաւ: «Ամէն ոք դէպի ռազմաճակատ» . այս էր բոլորի խօսքն ու միտքը: Տնային կոմիտէները, Միջկուսակցական Խորհուրդը, ողջ պաշտօնէութիւնը, ամենքը գործի վրա էին: Քաղաքը բերդի էր վերածւած: Գիշերը քաղաքը անքուն անցկացրեց:

«Փետր. 28-ին վաղ լուսաբացից սկսած, ամբողջ օր, որոտում էին թնդանօթներն ու զնդացիւրները, արձանագրել է իր յուշատետրում Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի անդամներից մէկը: Թշնամու ռումբերը ընկնում են քաղաքում՝ գերեզմանոցի եւ ամերիկեան որբանոցի վրա: Մեր «չտարը» ռատիոկայանի մօտ է, սպարապետը այստեղից է ղեկավարում կրակը: Թշնամու զրահապատը Շէնդաւիթի կողքից սպառնում է մեր առաջաւոր զիրքերին եւ անընդհատ ռումբեր ուղարկում դէպի քաղաք: Մեր «ռեզերվը» Երեւանի կայարանում է, իսկ զիրքերը՝ մերձակայ բլուրների վրա: Թշնամին դիմում է կատաղի գրոհի կենտրոնից. մերոնք յետ են չպրտում: Նոր գրոհ ու նոր հակահարւած: Ժողովրդական վաշտերը երկաթէ տոկունութիւն են ցոյց տալիս: Բոլշեւիկների բոլոր փորձերը պատռելու նրանց զիրքերը, անցնում են անյաջող: Տեղ-տեղ կուրի նախաձեռնութիւնը անցնում է մերոնց ձեռքը: Երեւանը դարձել է պողպատէ ամրութիւն: Կուռղը ժողովուրդն է. կանոնաւոր զօրք չկայ այստեղ:

«Մերոնք միաժամանակ իրադրոծում են լայն ռազմական ծրագիր. ժողովրդական վաշտերը, Հրազդանի կողմից, հետզհետէ անցնում են թըշնամու թիկունքը: Միւս կողմից սպառնում են Ազեաչի ուղղութեամբ: Բոլշեւիկ հրամանատարութիւնը ճիգ է թափում գրաւելու մայրաքաղաքը: Ժողովուրդը անյողդողդ դիմադրում է՝ տալով թանկագին զոհեր: Փետր. 27-28-ի կռիւներում հերոսական մահով ընկան Շապուհը (Խնուս), Միհրդատ Միրզախանեանը (Վան), Մարգար Գալէմբարեանը (Վան), Սարգիս Բրուտեանը (Ողմ), Աղասի Գալարթմեանը (Վան), Յովսէփ Զաւուչ (Վան), Վահան Պետրոսեանը (Վան), Աւետիք Օհանեանը (Վան), զնդ. Մինաս Մինասեանը, Մանաս Պողոսեանը (Գողթն), Հայրապետ Բարայեան (Երևան), Աբէլ Խաչատրեան, Միհրան Աբաճեանը (Ալաշկերտ), սպայ Միհրան Հաղարապետեան (Ախալցխա), Լեւոն Շալճեան (Վան) եւ Հայկ Կարապետեանը (Վան):

«Մարտ 1-ի օրը բացւում է խորունկ լուծեան մէջ: Քաղաքը սպասում է թնդանօթների որոտին: Անցնում են ժամեր, բայց լուծիւնը չի խանդարւում: Թշնամին գիշերը փախել էր՝ կրելով ծանր կորուստներ... Ժողովրդի ոգեւորութիւնը անպատմելի է: Քաղաքից անցնում են ճակատ դիմող կամաւորական խմբեր, որոնք ընդունւում են խանդավառութեամբ: Շարունակւում է թշնամու հետապնդումը»:

Բոլշեւիկները նահանջեցին ճանապարհին թալանելով գիւղերը եւ ըսպանելով անմեղ մարդկանց: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի կողմից ուղարկւած քննիչ յանձնախումբը պարզեց ահռելի տեսարաններ Ղամաբլուի շրջանում. բոլշեւիկները սպաննել էին մօտ 1000 գիւղացիներ, որոնց մի մասը կացինահարւած նետել էին հորերը եւ գինու մեծ կարասներէ մէջ, բռնաբար-

եւ էին հացն ու մթերքը, քշել-տարել էին տաւարը: Ժողովուրդը մնացել էր անհուն թշուառութեան մէջ:

Բուլշեւիկները համար աննպաստ հետեւանքներով վերջացան եւ նրանց յարձակումները միւս ճակատների վրա: Ամէն տեղ ժողովրդական վաշտից ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց տւին: Միայն Նոր Բայազիտում նրանց յաջողւեց վերագրաւել քաղաքը եւ գիւղերի մի մասը:

Այնուհետեւ մօտ երկու շաբաթ ճակատները մնացին համեմատաբար հանգիստ: Բուլշեւիկները ջախջախիչ հարւածներ կրելուց յետոյ, չէին համարձակուում նոր արկածախնդրութիւններ փորձելու, բայց Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն տեղեկութիւն ստանում էր, որ Ազրբէջանից կարմիր բանակի նորանոր զօրամասեր էին շարժւում Հայաստանի ուղղութեամբ: Ակներեւ էր, որ բուլշեւիկները պատրաստուում էին վճռական գրոհի աւելի լայն ծաւալով: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի հեռադրական նոր դիմումներն էլ Մոսկւա եւ Թիֆլիս մնացին անպատասխան:

Իր հերթին Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն էլ շարունակում էր եռանդով պատրաստել թշնամուն ուժեղ հակահարւած տալու:

Մարտ 15-ին 20-32 տարեկանների զօրակոչ յայտարարւեց Երեւանում, Վաղարշապատում եւ Աշտարակում: Պարտաւոր էին երեք օրւայ ուտելիքով եւ սեփական զէնքով ներկայանալ զինւորական իշխանութեան զօրամասերում դասաւորւելու համար:

Այդ առթիւ Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի նախագահը այցելեց Էջմիածին, Օշական եւ Աշտարակ, ուր ազգաբնակչութեան կողմից ընդունւեց ցնծութեամբ: Տեղի ունեցան հրապարակային ժողովներ եւ զօրահանդէսներ, խորհրդակցութիւններ քաղաքացիական ու զինւորական իշխանութիւնների եւ դաւաճական ինքնավարութիւնների հետ, պարենաւորման եւ ռազմաճակատի ուժեղացման հարցերի շուրջ: Ժողովուրդը ամէն տեղ անյողդողդ կեցած էր կառավարութեան կողքին:

Նոյն նպատակով միւս շրջաններն ու ռազմաճակատ մեկնեցին եւ Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի ուրիշ անդամներ ու հեղինակաւոր գործիչներ: Միաժամանակ ռազմաճակատ ուղարկւեցին նոր ուժեր: Օդի մէջ զգացւում էր, որ բուլշեւիկները շուտով նորից պիտի փորձեն գրաւել Երեւանը:

Եւ, իսկապէս, մարտ 15-ին, Յեղկոմի ուժերը դիմեցին ընդհանուր, այս անգամ աւելի կատաղի յարձակման: Խօսքը դարձեալ տանք Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի անդամին, որ իր յուշատետրում արձանագրել է.

«Մարտ 16.— Նոր կռիւներ: Կամօքն ժողովրդին ճակատ են մեկնում խմբերը, որոնց մէջ եւ շատ մտաւորականներ: Երեւանի փողոցները դատարկւում են, ժողովրդի տրամադրութիւնը նորից բարձր է: Տնային կոմիտէներէ կենտրոնական կոմիտէն արտակարգ գործունէութիւն է ցոյց տալիս. հաւաքում է կամաւորներ, զէնք, փամփուշտ, ուտելիք: Սկսւում է կատաղի կռիւ: Թշնամին դրաւում է Ղամարլուն եւ դարձեալ երեւում է մայրաքաղաքի տակ: Այս անգամ գլխաւոր գրոհները Աղբաշի ուղղութեամբ են:

«Մարտ 18-ի կռիւները տեւում են մի քանի օր: Թշնամին յառաջիւս-

դացման է դիմում նաեւ Ախտայի ճակատում եւ Արազածի կողմից: Սկիզբն է ընդհանուր յարձակման:

«Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն կոչ է ուղղում Կովկասի բոլոր ժողովուրդներին՝ հրաւիրելով նրանց համերաշխ եւ միացեալ ճակատով դուրս գալ հասարակաց թշնամու դէմ:

«Մարտ 19.— Մերոնք հինգ օրւայ յամառ կռիւներէց յետոյ դիմեցին ընդհանուր յարձակման Ղամարլուի ճակատում. վերագրաւեցին Աղբալը, առին մեծ քանակութեամբ զերիններ եւ ռազմամթերք: Թշնամին ջախջախւած՝ սկսեց նահանջել:

«Մարտ 20.— Մերոնց ընդհանուր յառաջխաղացումը զարգանում է. ժամը 1-ին մեր յառաջապահները մտան Ղամարլու եւ դրաւեցին 2 թնդանօթ, 2 գնդացիք, մի քանի հարիւր հրացան, ռումբ, փամփուշտ, 200-ից աւելի զերիններ, 2 սպայ: Թշնամին խուճապահար փախաւ եւ ամրացաւ Շիրազլու-Աւշար գծի վրա, զրահապատների պաշտպանութեան ներքոյ: Անցած բոլոր վայրերում բոլշեւիկները աւերեցին եւ թալանեցին գիւղերը:

«Նոյն օրը, Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի նախագահը, Յ. Քաջազ-նունին եւ Հ. Օհանջանեանը այցելեցին Ղամարլու եւ առաջաւոր դիրքերը եւ խորհրդակցութիւն ունեցան զօրահրամանատարութեան հետ»:

Ղամարլուի ճակատի հրամանատարն էր խմբապետ Սմբատը՝ մի քաջ, շատ ճակատամարտներում եղած ու վէրք ստացած մարտիկ: Որքան եւ անհաւատալի կարծւի, Սմբատը եղաւ առաջիններից մէկը, որ խօսք բացեց թիւրքերից օգնութիւն խնդրելու մասին: Այդ հարցը զբաղեցնում էր եւ ուրիշների մտքերը, նոյն իսկ Քաջազնունիի նման զգաստ մարդկանց — այնքան ատելութիւն կար դէպի Յեղկոմի իշխանութիւնն ու բոլշեւիկները, առհասարակ:

Մարտ 20-ի երեկոյեան Երեւան եկաւ բանաստեղծ Յովհ. Թումանեանը: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի նախագահին տւած զեկուցումից պարզւեց, որ Թիֆլիսում այն կարծիքն է եղել, որ իսկապէս փետրւարեան յեղաշրջումը զուտ կուսակցական գործ է եւ կարող է աղէտաբեր լինել հայ ժողովրդի համար: Թիֆլիսի հայ մտաւորականների ժողովում որոշւել է Երեւան ուղարկել Թումանեանին: Ինչ առաքելութեամբ, — որոշ չէր Թումանեանի բացատրութիւնից, բայց քանի որ նա գալիս էր Օրջոնիկիձէի արտօնութեամբ, պէտք էր ենթադրել, որ որոշ յանձնարարութիւն ունէր վերջինից: Յամենայն դէպս, նոյն օրն իսկ Թիֆլիս ուղարկւեց հետեւեալ հետադիրը.

Թիֆլիս, Օրջոնիկիձէին.

«Այսօր Երեւան հասաւ բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանը, որի հաղորդածներից երեւում է, որ դուք բոլորովին սխալ տեղեկութիւններ ունէք Հայաստանի դէպքերի մասին: Հայաստանի յեղաշրջումը անպատասխանատու մարդկանց գործ չէ, այլ բառացի կերպով ամբողջ ժողովրդի, որը կուռն է իր գոյութեան համար: Իմացէք, որ միայն հայ գիւղացիների եւ

բանւորները դիակները վրայով կարելի է հասնել Երեւանին: Թումանեանին տրւում է լիակատար հնարաւորութիւն ծանօթանալու իրերի իսկական դրութեան եւ տեղեկացնելու ձեզ:

«Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի նախագահ՝ Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ»:

20 մարտ

Եւ, իսկապէս, Թումանեանին տրւեց ամենալայն հնարաւորութիւն այցելելու պետական եւ հասարակական հիմնարկութիւնները, տեսնելու ուղած մարդկանց հետ եւ ծանօթանալու իրերի կացութեան: Մի քանի օր վերջը, մարտ 24-ին Թումանեանը Օրջոնիկիձէին հեռագրեց հետեւեալը.

Թիֆլիս, Օրջոնիկիձէին.

«Հինգերորդ օրն է ես Երեւանում եմ: Ծանօթանալով գործերի դրութեան՝ բոլորովին համոզւեցի, որ մեզ մօտ, Թիֆլիսում, կազմած համոզումը Հայաստանի դէպքերի մասին չի համապատասխանում իրականութեան: Շարժումը սկսել է գիւղացիութեան մէջ, զանազան շրջաններում, տարածւել է մինչեւ Երեւան եւ իր յետեւից քաջել է մտաւորականութիւնը: Ստեղծւել է հետեւեալ դրութիւնը. դէնքը ձեռքերին միմեանց դէմ են դուրս եկել մի կողմից Հայաստանի բանւորներն ու աշխատաւոր գիւղացիները, միւս կողմից կոմունիստների զինւած խմբերը, եւ հոսում է արիւնը առանց որեւէ հիմքի թշնամութեան եւ փոխադարձ բնաջնջման համար: Ռազմաճակատում ընկեր կոմունիստները որոշ կերպով ասում էին, թէ ամբողջ յաղափոխութեան ընթացքին կարմիր բանակը աւելի անմիտ կռիւ չի վարել: Այդ պատճառով ջերմօրէն խնդրում եմ ձեր հեղինակաւոր միջամտութիւնը, որպէսզի շուտափոյթ կերպով վերջ տրւի այս ոչ ոքի համար պէտք չեղած արիւնհեղութեան: Անհրաժեշտ եմ համարում աւելացնել, որ յեղաշրջումից յետոյ ձերբակալւած կոմունիստներից եւ ոչ մէկը եւ ոչ մի ռազմագերի այստեղ չէ գնդակահարւած: Նման հաղորդագրութիւն անում եմ եւ ռազմաճակատում գտնուող ընկեր կոմունիստներին: Եթէ կը պահանջեն լրացուցիչ տեղեկութիւններ, խնդրում եմ կանչել ինձ ռադիոյի մօտ»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

Ոչ Օրջոնիկիձէն, ոչ էլ «ռազմաճակատում գտնուող ընկեր կոմունիստները» չպատասխանեցին Թումանեանին: Ընդհակառակը, Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն Օրջոնիկիձէից ստացաւ հեռագրական մի վերջնագիր, որով Կովկասի Կարմիր փոխարքան անպայման անձնատուութիւն էր պահանջում հայերից: Եւ մարտ 25-ին Կարմիր բանակը ընդհանուր յարձակման հրաման ստացաւ: Մեծ Ռուսաստանը իր վիթխարի ուժով ոտքի էր ելել ճգմելու համար փոքրիկ եւ ուժասպառ Հայաստանը:

Ի՞նչ էր ընդհանուր կացութիւնը եւ հայ-ռուսական ուժերի փոխյարաբերութիւնը 1921 թ. մարտի վերջերը:

Պորհրդային Ռուսաստանը յաջողութեամբ դուրս էր եկել 1920-21

թւականների ներքին եւ արտաքին ծանր տագնապներից: Դաժան միջոցներով ճնշւած էին Քրոնշտատի, Վոլգայի եւ միւս շրջանների ապստամբութիւնները: Գրաււած էին Ազրբէջանն ու Վրաստանը: Հաշտարդարի էր ենթարկւած ռուս-լեհական պատերազմը: Թուրքերի հետ 1921, մարտ 16-ին կնքել էր բարեկամութեան եւ փոխադարձ օգնութեան դաշնագիրը: Կարմիր բանակը այլեւս ի վիճակի էր ռազմական լայն գործողութիւնների դիմելու Հայաստանի դէմ եւ մարտ ամսի ընթացքին, կարեւոր ուժեր էր հաւաքել հայկական ճակատի վրա: Այդ մասին հետեւեալ տեղեկութիւններն է հաղորդում Հայաստանի դէմ կուռղ կարմիր զօրամասերի հրամանատար Վելիկանովը:*) Ըստ Վելիկանովի, Ղամարլուի ճակատում, բացի երկու դրահապատ գնացքներից, կոմունիստական խմբերից եւ բռնութեամբ տարւած հայկական մասերից, գործում էին նաեւ 60-ից բրիգադայի 178 եւ 180 գունդերը:

Մինչեւ մարտ հիւսիսային ճակատի վրայ, բացի կոմունիստներից եւ ռուս զիւղացիական խմբերից, գործում էր 18-րդ դիւիզիայի պետ Շիրմախէրի հրամանատարութեան տակ գտնուող Դիլիջանի զօրախումբը, որ բաղկացած էր 53 եւ 54 բրիգադաներից**): 179 գնդից եւ հայերի պարտիզանական խումբերից. Դիլիջանի զօրախումբը, տեղեկագրում է Վելիկանովը. «մի քանի անգամ արշաւանք սկսեց Երեւանի ուղղութեամբ, բայց այդ գործողութիւնները յաջողութեամբ չպսակեցին»:

Վրաստանի դրաւումից յետոյ, ըստ Վելիկանովի, Հայաստանի ճակատի վրա կային հետեւեալ զօրամասերը. 179-րդ գունդը Վարթնա եւ Սիպտակ գիւղերում, 53 ու 54-րդ բրիգադաները, 18-րդ կովկասեան գունդը եւ կամաւորական խումբեր Ախտայի ճակատում: 20-րդ դիւիզիայի մասերը — 58-րդ բրիգադան Համամլու կայարանում, 172 ու 176 գունդերը եւ 20-րդ կովկասեան գունդը՝ նոյնպէս Ախտայի ճակատում: «Այս բոլոր զօրքերից, գրում է Վելիկանովը, կազմեց՝ այսպէս կոչւած «Երեւանեան զօրախումբը»:

Իր տեղեկագրում, Վելիկանովը մանրամասնօրէն խօսում է հայերի դէմ մղւած «յամառ կռիւների», ունեցած յաղթանակների եւ կրած պարտութիւնների մասին: Ի միջի այլոց, նա պատմում է, որ 177-րդ գունդը ծանր հարւած կրելով հայերից՝ խուճապով նահանջել է դէպի Օրդուբատ՝ տալով մօտ 150 սպանւածներ ու վիրաւորներ:

Հայերը ի՞նչ կարող էին հակադրել «զաւթիչների» այս ուժերին՝ բացի դէպի բոլշեւիզմն ու դէպի բոլշեւիկները տածած անհուն ատելութիւնից եւ յաստումից:

Ինչպէս յայտնի է, ապստամբութիւնը ծագել էր տարերային բռնկումով, առանց որեւէ պատրաստութեան, կամ արտաքին օգնութեան, եւ ահա

*) «Համառօտ տեղեկութիւններ 20-րդ դիւիզիայի 1920-21 թ. Հայաստանում ունեցած ռազմական գործողութիւնների մասին»: «Խորհրդ. Հայաստան», 1923 թ. յուլիս 15:

**) Բոլշեւիկեան բրիգադան կազմւած էր 3 գումդերից. գումդը՝ 3 գումարտակից. գումարտակը՝ 1000 զինուորից:

հինգ շաբաթ անընդհատ ժողովուրդը կուռում էր, կարելի է ասել, մերկ բազուկներով: Ոչ կանոնաւոր կազմակերպւած զօրք ու կարող զինւորական մասնազէտներ, ոչ փորձւած հրամանատարներ, ոչ պարէն, ոչ ռազմամթերք — ոչինչ, բառի բուն նշանակութեամբ ոչինչ: Այո, միայն նմանը քիչ պատահող բուռն ատելութիւն, անսահման ցասում զէպի բոլշեւիզմն ու բոլշեւիկները:

Ժողովուրդն իր միջից դուրս բերեց քաղաքական ու զինւորական ղեկավարութիւն, ինչպէս ընդհանուր հրամանատար գնդ. Կուռօ Թարխանեանը — սպարապետ Սուրէնը եւ Զանգեզուրում սպարապետ Գարեգին Նժդեհը:

Ժողովուրդի ծոցից ելան բազմաթիւ անձնէր հերոսներ, ինչպէս Բաշ Գառնեցի Մարտիրոսը, Խնկօն, Կոռնետ Նաւասարդեանը, Գարեգին Սարգիսբէղեանը, Սասունցի Մուշեղը, ողմցի Ասլանը, մտաւորական սպայ Յովհաննէս Լազարեանը, որ նահատակեց Ղամարլուի ճակատում եւ շատ ուրիշներ:

Ռազմաճակատում նահատակւած հերոսների կարգին պէտք է յիշել եւ Երեւանում յարգւած ծերունիներ Գէորգեանի ու Թաղիանոսի անունները: Այս վերջինի կոմունիստ որդին հեռացել էր Յեղկոմի հետ եւ կուռում էր Հայրենիքի դէմ: Հայրը երգւել էր իր ձեռքով սպանել որդուն, եւ հրացանը ուսին գնաց ռազմաճակատ, ուր եւ նահատակեց տաք կուռում:

Հակառակ ուժերի գերազոյն լարումի, փոքրիկ Հայաստանը, ի վերջոյ, պիտի պարտւէր, առանց արտաքին օգնութեան: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի համար պարզ էր, որ Վրաստանի անկումից յետոյ Հայաստանն էլ դատապարտւած էր նոյն ճակատագրին, եթէ հրաշք չպատահէր. Թումանեանը Երեւան հասնելուց յետոյ Վրաստանի անկումը իմացւեց հասարակութեան մէջ, եւ, բնականաբար, լաւ չանդրադարձաւ ժողովրդի տրամադրութեան վրա:

Ամուր պահելով հանդերձ ճակատները՝ Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն սկսեց պատրաստւել նահանջի:

Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի Երեւանում գտնուող անդամները, պատասխանատու գործիչների հետ միասին, խորհրդակցութիւն ունեցան նահանջի հետ կապւած խնդիրների մասին: Նախատեսւում էր երկու հնարաւորութիւն. Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի անդամների մի մասը տրամադիր էր բովանդակ ուժով գրոհ տալ եւ խորտակելով Ղամարլուի ճակատի բոլշեւիկեան պատնէշը, Շարուր—Նախիջևանի վրայով միանալ Զանգեզուրին: Ոմանք գերադաս էին համարում բռնել Բաշ—Գառնի—Միլի ձոր—Դարալագեազ գիծը, որ թէեւ դեռ փակւած էր ձիւնով, բայց շուտով կարող էր բացւել:

Մինչ տեղի էին ունենում խորհրդակցութիւններ, Զանգեզուրից Երեւան հասաւ տարօնցի ծանօթ հայդուկ Պոլոյի Արշակը՝ բերելով Ռուբէն Տէր-նասեանից մի նամակ: Ռուբէնը ողջունում էր «արարատեան հերոսներին» եւ լաւատես գոյներով նկարագրում Զանգեզուրի վիճակը: Սելիմի լեռնանցքը, Ղարաբաղ տանող կիրճը, Դարալագեազը մինչեւ Քէոմիւրլու թրջական

գիւղը Շարուրի գլխին, ըստ Ռուբէնի, գտնուած էին Զանգեզուրի իշխանութեան տակ: Հետեւաբար, Զանգեզուրի հետ միանալը ոչ միայն պիտի անվտանգ դարձնէր մեր նահանջի դիժը, այլ եւ պիտի գիւրացնէր Շարուր—Նախիջեւանի ծրագրի գործադրութիւնը: Հարցը լուծւեց յօդուտ Բաշ-Գառնի—Դարալագեազ գծի:

Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն Բաշ-Գառնիում կենտրոնացրեց որոշ քանակութեամբ ուտելիք, ռազմամթերք, ու դեղօրայք, այլեւ այնտեղ փոխադրեց մտաւորականութեան այն մասը, որի ներկայութիւնը երեւանում անհրաժեշտ չէր: Միեւնոյն ժամանակ, Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի նախագահը անձնական տեսակցութիւններով կազմեց պարսից Հիւպատոսից, ամերիկացի դոկտ. Լոշէրից, իտալական առեւտրական ներկայացուցչից եւ Յ. Թումանեանից մի յանձնախումբ, որին պիտի յանձնէր մայրաքաղաքը նահանջի դէպքում եւ յանձնախումբը պիտի ընդունէր նւաճողներին: Այնուհետեւ մնում էր սպասել դէպքերի զարգացման, թէեւ երկար սպասելու պէտք չեղաւ:

Մարտ 25-ի թշնամու ընդհանուր յարձակումը սաստիկ էր: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի ուժերը թողին Ախտայի դիրքերը, եւ ամրանալով Սուխոյ Փոնտանի բարձունքների վրա՝ յամառ դիմադրութիւն ցոյց տւին: Սկսեց կատաղի կռիւների մի շարք: Երեւանը ջղային վիճակ էր ապրում: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն մի կոչով հրաւիրեց ժողովուրդը հանգըստութեան եւ ճակատի պաշտպանութեան: Հայաստանի ընկերվարական կուսակցութիւնները միացեալ ռադիօ-հեռադրով դիմեցին աշխարհի բոլոր ընկերվարականներին՝ բողոքելով բոլշեւիկների յարձակման եւ գործադրած բռնութիւնների դէմ: Նորից հեռադիրներ տրւեցին Մոսկւա: Բայց ականջ դնող չկար:

Հակառակ ուժերի գերազանցութեան՝ կարմիր բանակը չկարողացաւ արագ հարւածով դրաւել երեւանը: Հայերը յուսահատական դիմադրութիւն ցոյց տւին՝ կուրծքով պաշտպանելով իւրաքանչիւր մի թիղ հող:

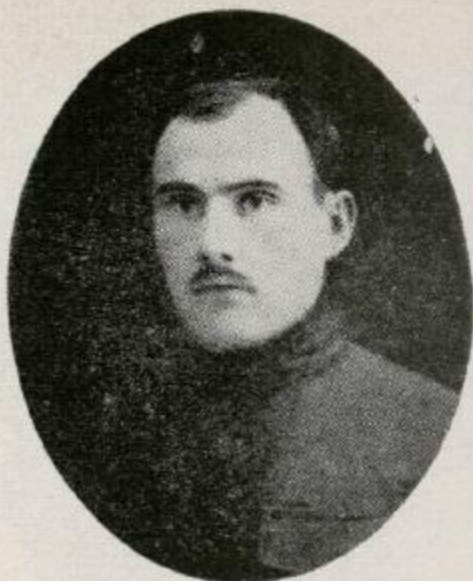
Ապրիլ 2-ի առաւօտեան, հայկական դիրքերը Սուխոյ Փոնտանից այս կողմ չդիմացան ու նահանջեցին: Սասունցիների ձիաւոր խումբը սրարշաւ անցաւ երեւանի փողոցներով՝ խուճապի մատնելով բնակիչներին: Բոլշեւիկեան թնդանօթը որոտաց Քանաքեռի բարձունքից:

Կէսօրին մայրաքաղաքը արդէն գրեթէ պարպած էր: Կառավարութիւն ու զօրք, պաշտօնէութիւն, մաքրելով հիմնարկութիւնները, հեռացան քաղաքից: Տասնեակ հազարներով բնակիչներ արդէն Բաշ-Գառնիի ճանապարհին էին: Քաղաքում մնացել էին միայն ծերեր, կանայք ու երեխաներ, որոնք լալով ճանապարհ էին դնում ուսանողական պահակախումբով ջրապատւած դէպի անյայտութիւն դիմող Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի անդամներին: «Աստուած պահէ ձեզ: Մենք կը սպասենք ձեզ: Բարի վերադարձ» լսւում էր ամէնքի բերանից:

Երեւանի հարաւային ծայրը խռնւած բազմութիւնը մի պահ արցունքը աչքերին կեցաւ: Մէկը բարձր բռնել էր եռագոյնը: Թնդանօթաձիգները յետ

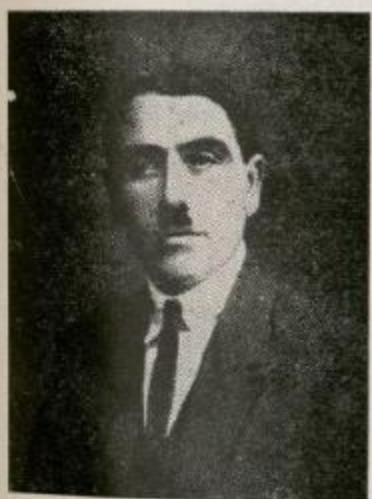
ՄՈՒՇԵՂ ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ
(Սասունի ուժերու պետ)

ՍՊԱՐԱՊԵՏ ԵՈՒՐԷՆ
(Կուռ թաքյաճեամ)

Գ. ՍԱՐԳԻՍԻԷԳԵԱՆ
(Սպարապետի շտաբի պետ)

ՅՐՈՆՔՅԻ ՄՈՒՐԱՏ
(Վերադար կոխմերում)

ԽՆԿՕ
(Անվեհեր կուռղ)

Ս. ՔՈԹԱՆՋԵԱՆ
(Երեսանի պարէտ)

Ս. ՏԷՐ — ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ
(Հայր. Փրկ. Կոմ.-ի քարտ.)

Վ. ՏԷՐ — ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ
(Էջմիածնի Հ. Փ. Կ.-ի նախ.)

ՎԱՍԳՈՒՐԱԿԱՆԻ ԶԻՆՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆԸ

ԿԱՅՆԱՀԱՐԻԱԾՆԵՐԸ ԲՈՂՇԵՒԻԿՆԵՐԻ ԶԵՌՔՈՎ, ԵՐԵՒԱՆԻ ԲԱՆՏՈՒՄ
(Համազասպ, Գնդ. Ղարամանյան եւ ուրիշներ)

դարձին հառաքիցը: Ռուժըը որոտաց Երեւանի վրայով Քանաքեռի ուղղու-
թեամբ:

Հայաստանի արեւը փախչում էր Արարատեան դաշտից դէպի արեւ-
մուտք: Բազմահազար բազմութիւնն էլ խուճապահար փախչում էր հարա-
դատ երկրից: Երեւանում երիտասարդ չէր մնացել: «Զաւթիչները» վախով,
Քանաքեռի բարձունքից, մտան ամայի փողոցները, ուր նրանց, նոյնպէս
վախով, դիմաւորեցին պարսից հիւպատոսը, ամերիկացի բժիշկը եւ վրացի
Օրջոնիկիձէի ուղարկած հայ բանաստեղծը: Ժողովուրդը սարսափահար լուռ
էր...

Երբեք եւ ոչ մի տեղ յաղթական մի բանակ այսպիսի անփառունակ
մուտք չի ունեցել իր նւաճած քաղաքը...

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԼԵՌՆԵՐՈՒՄ

Երեւանի անկումով՝ Հայաստանի անկախութեան պայքարի թատերա-
բեմը փոխադրւում է Զանգեզուր. հետեւաբար, անհրաժեշտ է մի պահ կանգ
առնել այդ շրջանի դէպքերի վրա:

Ծանօթ ենք արդէն ցարական իշխանութեան վերացումից յետոյ Զան-
գեզուրում տեղի ունեցած դէպքերի մասին, մինչեւ 1919 թ. վերջերը, երբ
Զանգեզուրի դիւղացիութեան բողոքով վերջ տրւեց Ազրբէջանի նաճողական
ախորժակներին եւ զուտ հայկական ինքնավար Զանգեզուրի կազմութեան:
Զանգեզուրը Ռուսաստանի Ելիզաւէտպոլ-Գանձակ նահանգի մէկ գաւառն
էր, լեռնային Ղարաբաղի եւ Նախիջևանի միջեւ: Բարձրաբերձ լեռներով
շրջապատւած, անդնդախոր ձորերով կտրատւած, անտառներով կամ արօ-
տավայրերով ծածկւած լեռնային գեղեցիկ մի շրջան էր, ուր, դարերից ի
վեր, ապրում էր աշխատասէր, քաջ, իր հողը եւ ազատութիւնը սիրող մի
ժողովուրդ, որի ապրուստի աղբիւրն էր գլխաւորապէս երկրագործութիւնն
ու խաշնարածութիւնը, կամ պանդխտութիւնը, դէպի Բագուի նաւթաշխարհ:

Զանգեզուրը կազմւած էր Սիսեանի, Բուն Զանգեզուրի, Արեւիք-
Գենւազի եւ պղինձի հանքերով հարուստ Ղափանի գաւառակներից:

Ինչպէս ամբողջ Անդրկովկասում, այստեղ եւս բուռն բախումներ տե-
ղի ունեցան հայերի եւ մահմետականների միջեւ: Ի վերջոյ, Զանգեզուրը
մաքրւեց մահմետական բնակչութիւնից, որ տեղափոխւեց Նախիջևանի շըր-
ջանը կամ Ազրբէջանի հայերի լքած դիւղերը:

Խրոխտ լեռներին ապաւինած՝ արի զանգեզուրցին իրեն միշտ զգացել
է մէկ անբաժան մասնիկը Հայաստանի: Հակառակ Ազրբէջանի թափած ջան-
քերի, Հայաստանի անկախութեան հէնց առաջին օրից Զանգեզուրը իրեն կապ-
ւած համարեց Հայաստանի Հանրապետութեան հետ եւ իր այդ վճռական
կամքը մէկից աւելի անգամներ արտայայտել է համագումարներով:

Անդրանիկին իր զօրամասով Զանգեզուրից հեռացնելուց յետոյ, անգ-
լիացիք ջանացին զանգեզուրցիներին ենթարկել Ազրբէջանին, բայց յաջո-
ղութիւն չունեցան: Ազրբէջանի կառավարութիւնը, Նուրի փաշայի ասկեաբ-

ների օգնութեամբ փորձեց զէնքի ուժով գրաւել Զանգեզուրը, մի քանի յարձակումներ կազմակերպեց, բայց ամէն անգամ էլ պարտւած՝ նահանջեց։ Զանգեզուրի ինքնապաշտպանութեան կռիւները, իրենց վիպական դրուագներով, ժողովրդի երկաթէ տոկունութեամբ, առանձին էջ են կազմում Հայ Ազատամարտի պատմութեան։

Ինչո՞ւ կը վերջանար այդ հերոսական կռիւների շարքը, Զանգեզուրի գրաւումով Ազրբէջանի զէնքով, թէ՞ նաեւ Ղարաբաղի կցումով Հայաստանին, դժւար է ասել։ Վրա հասաւ Ազրբէջանի խորհրդայնացումը, եւ դէպքերը նոր ընթացք ստացան։

Թէեւ Ազրբէջանի Յեղհոմբը վերջնագրով պահանջեց Հայաստանի կառավարութիւնից պարպել Ղարաբաղ—Զանգեզուրը, կռիւները մի առ ժամանակ ընդհատուցին, եւ բոլշեւիկները փորձեցին խաղաղ միջոցով հասնել իրենց նպատակին։ Միեւնոյն ժամանակ հայկական զօրամասը հեռացաւ Ղարաբաղից, որը շուտով գրաւեց բոլշեւիկների կողմից։ Ժողովուրդը տեսնելով, որ մուսաւաթական իշխանութիւնը վերացած է եւ իր մօտ է գալիս ռուսը, յօժարութեամբ վար գրեց զէնքը եւ գրկաբաց ընդունեց եկւորներին։

Բոլշեւիկներն՝ մուտք գործելով Ղարաբաղ՝ առատ դրամ եւ պրոպագանդիստներ մտցրին Զանգեզուրի գիւղերը, որպէսզի առանց կռիւ կարողանան նւաճել երկիրը։ Սակայն, զանգեզուրցիք հեշտութեամբ տեղի չտւին։ Յունիս 29-ին բոլշեւիկները 15 հոգինոց մի պատւիրակութիւն են ուղարկում Զանգեզուրի Տեղ գիւղը՝ պահանջ դնելով, որ Զանգեզուրի ներկայացուցիչները ընդունին Խորհրդային իշխանութիւնը, բայց մերժում են ստանում։ Տեսնելով զանգեզուրցիների անյողգող կեցւածքը եւ վախենալով ժողովրդական դատաստանից՝ պատւիրակութիւնը գիշերով փախչում է։ Սակայն, բոլշեւիկներն աւելի համբերել չէին ուզում. Հայաստանի Հանրապետութեան զօրքերը Շարուրը նւաճելուց յետոյ՝ շարժւում էին դէպի Նախիջեւան։ Բոլշեւիկեան 11-րդ բանակը որոշել էր Շուշի—Նախիջեւան ճանապարհն իր ձեռքը պահել քէմալականների հետ անմիջական յարաբերութեան մէջ գտնւելու համար, իսկ հայկական բանակի մուտքը Նախիջեւան կարող էր դրուութիւնը կնճռոտել։ Այդ պատճառով, կարմիր զօրքերը, յուլիսի 5-ի գիշերը, յանկարծ, առաջ են շարժւում Զարուղից, ձերբակալում են մի քանի հայ սպանների եւ թալանի եւ կողոպուտի են ենթարկում Կոռնձոր գիւղը։ Հայկական փոքրաթիւ զօրամասը Քարաչէնի մօտ կարճատեւ դիմադրութիւն է ցոյց տալիս թշնամու մեծ ուժերին եւ քաշւում Դարալագեաղ։ Յուլիսի 5-ին բոլշեւիկները մտնում են Գորիս, գրաւում են Սիսեանը մինչեւ Բաղարշայի արեւմտեան բարձունքները եւ անմիջապէս Նախիջեւան ուղարկում 252-րդ զօրագունդը եւ մի հարիւրեակ ձիաւոր։ Նախիջեւանցիք՝ Հայաստանի հանրապետութիւնից ազատւելու յուսով՝ ընկնում են բոլշեւիկների գիրկը։

Զանգեզուրն ու Սիսեանը գրաւելուց յետոյ բոլշեւիկները յուլիս 8-ին մի զօրամաս են ուղարկում դէպի Ղափան, սակայն Խոտանան գիւղի մօտ գիւղացիների լուրջ դիմադրութեան հանդիպելով յուլ. 13-ին քաշւում են յետ՝ խաբեբայութեամբ իրենց հետ տանելով պատւիրակ եկած Ղափանի

յարդեաժ գործիչ Սմբատ Մելիք-Ստեփանեանին: Զանգեզուր ու Սիսեան մտնելով՝ բոլշեւիկներն սկսում են գործադրել քաղաքական տէրորն եւ բանտերը լեցնում են տեղական գործիչներով:

Ստի, բռնութեան ու թալանի վրա հիմնւած իշխանութիւնն, ի հարկէ չէր կարող յարատեւել Զանգեզուրում: Գիւղացիութիւնը շատ շուտով համոզեց, թէ ինքը խաբւած է, եւ սկսեց միջոցներ որոնել ստեղծւած դժոխային կացութիւնից դուրս գալու համար: Գիւղերի երիտասարդութիւնը համարեա ամէն տեղ հալածական՝ քաշել էր լեռները կամ ապաստան գտել Դարալաղեազում: Նա է գլուխ բարձրացնում բոլշեւիկների դէմ:

Ապստամբութիւնը միաժամանակ յղացւում է երկու տեղ՝ Ղափանում եւ Սիսեանում: Ղափանն իր յետեւն ունէր աղատ Արեւիքը, Սիսեանը՝ Դարալաղեազը: Ղափանի շրջանում էր Գ. Նժդէհն իր գործակիցներով: Սիսեանի շարժման գլուխը կանգնեց Սոտանանցի սպա Պօղոս Տէր-Դաւթեանը՝ մի անձնազոհ ու դաշափարական երիտասարդ, որ լայն ժողովրդականութիւն էր վայելում իր շրջանում: Հոկտ. 5-ին Տէր-Դաւթեանը խորհրդակցութեան է կանչում իր ընկերներին, ուր աչքի առաջ ունենալով նիւթական անելանելի վիճակը՝ որոշւում է վերջ տալ բոլշեւիկների իշխանութեան: Որոշւում է նաեւ յարաբերութեան մէջ մտնել Զանգեզուրի միւս մասերի հետ եւ շարժումը դարձնել ընդհանուր: Ապստամբութիւնը արագացւում է, որովհետեւ յայտնի է դառնում, որ Գորիսի Յեղկոմը կարգադրել է Սիսեանից պատանդներ հաւաքել եւ կատարել մի շարք բռնադրաւումներ, որից յետոյ զինակոչի ենթարկել երիտասարդութիւնը: Հոկտ. 12-ին Տէր-Դաւթեանը 200 երիտասարդներով անցնում է Սիսեան: Նրան միանում են ամբողջ գիւղացիութիւնն ու հայ զինւորները: Բոլշեւիկների մի մասը ձերբակալւում է, միւս մասը սարսափահար՝ փախուստի է դիմում: Հոկտ. 14-ին ամբողջ Սիսեանն ազատւում է բոլշեւիկեան լծից:

Ղափանում ապստամբութիւնը բռնկւում է հոկտ. 19-ին Գիւտիում, Վաչագան, Ճակատէն, Կաւարտ եւ Բարաբաթամ գիւղերում: Ժողովրդի ոգին այնքան բարձր էր, որ ամեն տեղ յաղթութիւնը լինում է արագ եւ կատարեալ: Բոլշեւիկների այդ շրջանում ունեցած ուժերի մեծ մասը գերի է ընկնում, քչերը միայն կարողանում են փախչել: Ժողովրդի ձեռքն է անցնում առատ ռազմամթերք եւ զնդացիներ. ժողովուրդը ցնծութեամբ տօնում է իր փրկութիւնը:

Այդ ապստամբութիւնների հետեւանքով ստեղծւած դրութիւնը այսպէս է բնորոշւում 28-րդ դիւրիլիայի սկստ Նեստէրէնկոյի 14 հոկտ. 29 մարտական հրամանում. «Համարեա ամբողջ Զանգեզուրում բռնել է ապստամբութիւն: Ապստամբւած հայերը գրաւել են Անգեղակոթ—Ղարաքիլիսան, ամբողջ Ղափանի շրջանը եւ Օխչի չայի ու Մեղրի չայի աւաղանները: Նիւադի գիւղի շրջանում գործող 252-րդ հրաց. եւ կովկասեան 2-րդ զնդի հետ ունեցած կապը խզւած է: Ղափանի աննշան զօրամասը շրջապատւած է, նրա վիճակն անյայտ է: 251-րդ հրաց. գունդը կռւում է թշնամու հետ Տանձքերից 4 վերստ դէպի հարաւ գտնւող Ինչարէլի բարձունքներում»:

Բուլղերիկեան հրամանատարութիւնը ձեռք է առնում դաժան միջոցներ եւ ծրագրում արիւնոյվ ու երկաթոյվ ճնշել Ղափանի ու Սիսեանի ըմբոստ գիւղացիութիւնը: Շտապ բերւում են նոր զօրամասեր: Զանգեզուր է գալիս հերոսի հոչակ վայելող Կուրօչկինը իր 1400 ձիաւորներով: Գործադրութեան դրւում են նաեւ Բագրից Գորիս հասած 1200 տաճիկ ասկեարները, որոնք, իբր թէ, Զանգեզուրի վրայով գնում էին Մուսթաֆա Քէմալին օգնութեան: Այսպիսով, կազմւում է մի ահարկու բանակ բաղկացած 83-րդ եւ 84-րդ բրիգադներից, Կուրօչկինի հեծելազօրից, տաճիկ դնդից եւ կոմունիստական խառն խմբերից: Այս ուժերն ունէին մեծաքանակ փամփուշտ ու գնդացիներ, առատ թնդանօթներ, ժողովրդից խլած հարուստ պարենաւորում եւ տեղափոխութեան միջոցներ: Թիկունքն ապահովելու համար Գորիսից ու գիւղերից առնւած էին հարիւրաւոր պատանդներ: Զօրամասերի պետերին խիստ հրաման էր տրւած՝ լինել անողոք, չխնայել ոչ ոքի, գիւղերը հողին հաւասարեցնել, մեծ ու փոքր չխնայել, գերի չվերցնել:

Հոկտ. 15-ին սկսւում են ռազմական գործողութիւններ Սիսեանի եւ Ղափանի դէմ: Ամբողջ ժողովուրդը մի մարդու պէս ոտքի է կանգնում իր գոյութիւնը պաշտպանելու համար: Կոււում են եւ ծերերը, եւ կանայք եւ երեխաները, կոււում են բահերով ու քարերով: Տեղի են ունենում յամառ ու յուսահատական կռիւներ: Ժողովրդին առաջնորդում են երկու սիրւած հերոսներ՝ Գ. Նժդեհն ու Պ. Տէր-Դաւթեանը եւ օգնում են՝ խստաշունչ ձմեռը, մութ գիշերները ու խոր ձորերը, որոնցից այնպէս սարսափում էին ռուս զինւորները: Մի քանի զօրամասերի զինւորներ հրաժարւում են կուելու ժողովրդի դէմ. բուլղերիկները ձեռք են առնում դաժան միջոցներ. Գորիսի բանտում գնդակահարւում են 20 կարմիր զինւորներ. 70 հոգի էլ հրացանազարկ են արւում Ղարաղլաղի ձորում:

Կռիւները տեւում են չաբաթներ: Բուլղերիկները, մանաւանդ ասկեարները գործում են անբեկակայելի բարբարոսութիւններ: Նոյեմբ. 17-ին դաւաճանութեամբ գրաւելով Արցեւանիկը՝ նրանք հիմնադատակ աւերում են ու թալանում գիւղը՝ մնացած ամբողջ բնակչութիւնը սրի քաշելով: Սակայն, Ղափանի հանքերի մօտ, յանկարծ չրջապատւում են ապստամբներից, սարսափելի ջարդ կրում կուի դաշտում եւ հարիւրէ աւելի գնդացիներ, մեծաքանակ ռազմամթերք եւ մօտ 500 գերի թողնելով՝ խուճապի մատնւած փախչում են՝ չափերը կորչելով ձորերի ու ձիւների մէջ կամ գերի ընկնելով ժողովրդի ձեռքը:

Սիսեանի ուղղութեամբ շարժւող բուլղերիկ զօրքերը հոկտ. 20-21-ին հասնում են Եայջի եւ Անգեղակոթ եւ վերջնապէս են ներկայացնում: Զինւած ժողովուրդը Տէր-Դաւթեանի գլխաւորութեամբ ի պատասխան այս վերջնապի բռնն յարձակում է գործում եւ թշնամուն դուրս քշում Անգեղակոթից եւ Ղարաքիլիսայից: Ապա ապստամբները տաք ճակատամարտից յետոյ գրաւում են Եայջին եւ Տաթեւի վրայով միանում Ղափանցիներին: Բուլղերիկները շտապում են սիսեանցիների դէմ ուղարկել տաճկական զօրամասը, որը ճանապարհին հայ գիւղերում անօրինակ գաղանութիւններ է գործում:

Նոյեմբեր 5-ին, մատախուղից օգտւելով, ապստամբներն Ուզ դիւղի մօտ խեղադար յարձակում են գործում իրենցից մի քանի անգամ ուժեղ թշնամու վրա: Տեղի է ունենում արիւնոտ կռիւ: Տաճիկները հարիւրի չափ զոհեր տալով՝ փախչում են դէպի Եայջի եւ սոսկալի վրէժ լուծում անպաշտպան ժողովրդից: Գիւղը թալանւում եւ այրւում է: Կատարւում են առեւանգումներ ու բռնաբարութիւններ: Ուզի կռում ապստամբները ունենում են անփոխարինելի մի կորուստ. գլխից մահացու վէրք է ստանում անկեղծ ժողովրդական հերոս Պ. Տէր-Դաւթեանը: Կռիւը երթալով սաստկանում է: Հետզհետէ ապստամբներին են միանում եւ բուն Զանգեզուրի դիւղերը: Ոտքի է կանգնում Հալիճորը, որը նոյեմբեր 1-ին կատաղի յարձակման էր ենթարկւել ուս, հայ եւ տաճիկ բոլշեւիկների կողմից: Օգնութեան են հասնում Տաթեւի ապստամբները եւ երեք օրւայ տաք ճակատամարտներից յետոյ՝ ջարդում ու փախուստի են մատնում թշնամուն: Նոյեմբեր 20-ին ապստամբում է եւ Գորիսի ազգաբնակութիւնը: Բոլշեւիկներն ահաբեկւած՝ անհաշիւ կորուստներով՝ փախստի են դիմում: Ետեւում ունենալով հալածող ապստամբներին՝ բոլշեւիկեան քայքայւած ու բարոյալքւած զօրքերը փախչում են դէպի Զաբուղ՝ թալանելով ճանապարհի հայ դիւղերը: Նոյեմբեր 21-ին այլեւս ամբողջ Զանգեզուրը ազատ է բոլշեւիկեան անասելի մղձաւանջից: Ապստամբ ժողովուրդն անմիջապէս ընտրում է 7 հոգինոց դիւղացիական ժամանակաւոր մի խորհուրդ, որը մինչեւ դեկտեմբեր 25 հանդիսանում է երկրի բարձր իշխանութիւնը:

Բոլշեւիկեան հրամանատարութիւնը՝ պարտւած կռւի դաշտում այնուհետեւ փորձեր է անում կոչերով ու նպմակներով համոզել ապստամբներին նորից ընդունելու խորհրդային իշխանութիւնը: Այդ տեսակէտից շատ հետաքրքրական է բոլշեւիկ հրամանատարութեան եւ Գ. Նժդեհի միջեւ տեղի ունեցած գրադրութիւնը:*)

Չափից աւելի աննպաստ ժամանակ կատարւեց Զանգեզուրի ազատագրութիւնը: Ազատւելով բոլշեւիկներից՝ նա մնաց բոլորովին մենակ, կտրւած ամբողջ աշխարհից, նաեւ Հայաստանից, որը այդ միջոցին պարտւած տաճիկներից՝ արագ քայլերով դիմում էր դէպի բոլշեւիզմ: Խորհրդային Ռուսաստանը՝ ազատ արտաքին եւ ներքին բոլոր ճակատներից՝ իր ամբողջ ուշադրութիւնը կենտրոնացրել էր Մերձաւոր Արեւելքի վրա եւ պատրաստւում էր խորհրդային կարգեր մտցնելու նաեւ Անդրկովկասում: Ինչ կարող էր անել հիւսիսից՝ անհեթեթ թափով խուժող ալիքի առջեւ մենակ մնացած զանգեզուրցին...

Զնայած դրան, անխառն ոգեւորութիւն ու հաւատ է տիրում ամբողջ երկրում: Ժողովուրդը վստահ իր ուժերի վրա՝ վճռում է այլեւս ոչ մի գնով չվերադառնալ «բոլշեւիկեան դրախտ» եւ սեփական ուժերով տնօրինել իր ճակատագիրը: Այս տրամադրութիւնը բուռն թափով արտայայտւում է նաեւ համազանգեզուրեան պատմական համագումարի մէջ: Արժէ մի քիչ աւելի

*) «Արիւմտ գիրք», Գորիս 1920 թ.:

երկար կանգ առնել այս վերին աստիճանի ուշադրաւ ժողովի եւ նրա մէջ արտայայտած մտքերի եւ ընդունած հետաքրքրական որոշումների վրա:*)

Համագումարը տեղի է ունենում 1920 թւի դեկտ. 25, Տաթեւի վանքում: Ներկայ են լինում Զանգեզուրի բոլոր չրջանների գիւղերից ընտրւած 100 պատգամաւորներ, Զանգեզուրի բոլոր չրջանային խորհուրդների 15 ներկայացուցիչները եւ սպարապետ Գ. Նժդէհը — ընդամենը 118 հոգի: Նախագահ է ընտրւում տեղական գործիչ Գ. Տէր-Մինասեանը: Ընդունւում է հետեւեալ օրակարգը.

1. Զեկուցում Հայաստանի քաղաքական անցուղարձի մասին եւ համագումարի բռնելիք դիրքը:

2. Զեկուցումներ բոլոր չրջանային խորհուրդների գործունէութեան մասին:

3. Ինքնավար Սիւնիքի կառավարութեան ձեւը:

4. Իշխանութեան կազմակերպումը.

ա. Սպարապետի հրաւիրումը.

բ. Ինքնավար Սիւնիքի վերահսկիչ մարմնի ընտրութիւնը:

5. Իշխանութեան կենտրոնատեղիի որոշումը:

6. Արտաքին քաղաքականութիւն:

Փոխյարաբերութիւն

ա. Հայաստանի հանրապետութեան հետ:

բ. Ազրբէջանի հանրապետութեան հետ:

գ. Պարսկաստանի կառավարութեան հետ:

դ. Հարեւան թուրքերի հետ:

7. Ինքնապաշտպանութեան հարց:

8. Պարենաւորում:

9. Պետական ծառայողների ուժեղացման նորմաների որոշում:

10. Մասնաւոր եւ խոշոր սեփականութիւնների պետականացումը:

ա. Վանքապատկան եւ եկեղեցական.

բ. Խաների, բէկերի եւ մելիքների.

գ. Արդիւնաբերութեան:

11. Ընթացիկ հարցեր.

ա. Որբանոցի.

բ. Զուլհականոցի.

գ. Նախկին կառավարութիւններից զանազան անձնաւորութիւնների մօտ մնացած գումարների պահանջման հարց.

դ. Դրամների գործադրութիւնը:

Այսպիսով ուրեմն, Համագումարը հանդիսանում է մի տեսակ Սահ-

*) Ժողովի արձանագրութիւնը տե՛ս հատորիս յաւելածում:

մանադիր ժողով, որ քննութեան է առնում մի շարք հիմնական պետական սկզբունքներ եւ որոշում երկրի պետական կառոյցը: Առաջ բերենք ընդունւած որոշումներից գլխաւորները.

«Մի շարք ներկայացուցիչների երկար ու բազմակողմանի արտայայտութիւններից յետոյ, համագումարը բուռն ծափահարութիւններով եւ «ուռա»ներով ընդունում է միաձայն հետեւեալ բանաձեւը.

«Զանգեզուրի մի բուռն տականքների եւ ազգութեանցների հրաւիրանօք, առանց ազգաբնակչութեան կամքն ու ցանկութիւնը հարցնելու, Զանգեզուր մտան սովետական զօրամասերը, որոնք իրենց հինգ ամսեայ տիրապետութեան ընթացքում տնտեսապէս քայքայեցին Զանգեզուրի աշխատաւոր գիւղացիութիւնը:

«Սովետական հրամանատարութիւնը հէնց առաջին քայլից գաւառիս գիւղացիութեան նկատմամբ սկսեց իր աւերիչ, քայքայիչ քաղաքականութիւնը, որի առաջ նսեմանում են պատմական Լէնկ-Թիմուրեան եւ արեւելքի բարբարոսների արշաւանքներն ու գործելակերպը: Հայ աղքատ գիւղացիութեան տնտեսապէս քայքայւած չըջանում նա որոնում էր բուրժուական տարրեր եւ կապիտալիստների դէմ մղելիք քաղաքականութիւնը գործադրում աղքատ, անօգնական գիւղացիների ու այրի կանանց դէմ: Նա խլեց մեր վերջին պատառ հացը, տարաւ մեր աղքատ գիւղացու միակ եզը, կովը, ձին ու աւանակը, գրաւեց նրա անասունների կերը եւ թողեց մերկ ու զուրկ ամեն ինչից: Սովետական հրամանատարութիւնը՝ մոռացած իր ժողովրդասիրական մի շարք փքուն լողունքները՝ աւերեց, հողին հաւասարացրեց մեր գիւղերը եւ իր գրաւածների հանդէպ մեզ չտուաւ մի թէլ անգամ: Նա անկարող եղաւ ամբողջ Զանգեզուրին տալ մի գրւանքա նաւթ անգամ, չնայելով մեզ նաւթ, մանուֆակտուրա եւ այլ մթերքներ տալու խոստումներին:

«Այս բոլորից յետոյ, մենք համոզւեցինք, որ սովածների այդ բանակը եկել էր միմիայն յափշտակելու մեր կայքն ու գոյքը, թալանելու մեզ եւ իսպառ ոչնչացնելու: Սովետական կառավարութիւնը իրեն յատուկ արեան բաղնիքներ սարքեց մեր գիտակից երիտասարդների նկատմամբ եւ տասնեակներով կոտորեց նրանց՝ չխնայելով մեր գրական վաստակաւոր գործիչներ Խորենուն, Շիրինեանին եւ տարիներ շարունակ բանտերում տառապած Սաքօներին յօշոտելուց: Առանց քննութեան եւ որոշ մեղադրանքների մեր ռանչպար գիւղական երիտասարդներից տասնեակներով գլխատեցին ու փոսերը թափեցին եւ վերջում իր հայակործան յաղթանակը կամենալով առաջ տանել՝ մեր գաւառը մտցրեց հազարով տաճկական ասկեարներ, որոնք իրենց «հայի աստուած» էին անւանում:

«Սովետական կառավարութիւնը՝ մոռանալով տաճկական դարաւոր հայաջինջ քաղաքականութիւնը հայ ժողովրդի նկատմամբ՝ դէպի հայ գիւղերն ուղղեց տաճկական ասկեարներին, որոնք Քարահունջ, Խաւ, Շինուհայր, Հալիճոր, Եսյժի, Զէյվա եւ ուրիշ գիւղերում իրենց բարբարոս եւ գազանային բնազդները գործադրեցին հայ կնոջ եւ կոյս աղջիկների վրա՝ նրանց

պատիւը ոտի տակ տալով: Կոխոտեցին, ցեխի հաւաքարեցրին մեր պապե-
նական ամեն տեսակի սրբութիւն, եկեղեցի, ընտանեկան պատիւ եւ պատ-
կառանք: Սովետական կառավարութիւնն իր ալան-թալանը, իր ճնշումները,
իր բռնութիւնները կատարեալ կերպով առաջ տանելու համար՝ հարիւրաւոր
անմեղ մարդիկներ բանտ ձգեց ու խեղդեց:

«Ձանգեզուրի աշխատաւոր գիւղացիութիւնն այլեւս չկարողանալով
տանել նման բարբարոսութիւններ՝ որոշեց դուրս վնդել սովետական Ռու-
սաստանի զօրքերին եւ նրա դիմակի տակ թաղնւած ազրբէջանեան վարձկան-
ներին, որոնք աւերեցին իր երկիրը, եւ ազատել իր օջախն ու պատիւը:

«Տարւոյս հոկտ. 10-ից սկսած զանգեզուրցին ապստամբական դրօշ
պարզեց եւ իր սխտէմաթիկ յարձակումներով նոյեմ. 21-ին դուրս քշեց իր
սահմաններից անկոչ այն զօրամասերը, որոնք իրենց հինգ ամսւայ տիրապե-
տութեան ընթացքում իրան կորստեան դուռը հասցրին:

«Սովետական Ռուսաստանն ու Ազրբէջանը՝ չրաւականաւորով այս ամե-
նից՝ ցանկացան գլխատել եւ խստառ ոչնչացնել հայ ժողովուրդը, ներս հրա-
ւիրեցին տաճկական հորդաներին, Քէմալի գլխաւորութեամբ Հայաստան, եւ
Ալեքսանդրապոլի պատերի տակ ստիպեցին Հայաստանին ընդունելու, այս-
պէս կոչւած «խորհրդային» իրաւակարգը, մի ոէժիմ եւ ծրագիր, որոնց չէ
կարող այլեւս հանդուրժել բովանդակ հայ ժողովուրդը: Ի նկատի առնելով
վերոյիշեալները եւ այլն, որ Ձանգեզուրը երեք տարուց ի վեր ապրել է իր
ներքին ուրոյն կեանքով եւ շարունակելու է մնալ նոյնը, համազանգեզուրեան
համագումարը իր սոյն օրւայ նիստում որոշեց. —

«Ձանգեզուրը յայտարարել ժամանակաւորապէս ինքնավար՝ մտցնելով
հանրապետական իրաւակարգ, մնալով անկախ, մինչեւ որ քաղաքական հնա-
րաւորութիւն կունենայ միանալու իր երկրի՝ Հայաստանի հետ»:

«Ինքնավար Սիւնիքի սահմաններն են Ձանգեզուրի նախկին սահման-
ները:

«Ինքնավար Սիւնիքի կառավարութեան ձեւի գլխաւոր դժերն են.

«Սոյն համագումարը ճանաչել ինքնավար Սիւնիքի բարձր օրէնսդրա-
կան մարմին — պարլամենտ եւ վերապահել նրան Սիւնիքի բախտի լիակա-
տար տնօրէնութիւնը:

«Ա. Պարլամենտը հրաւիրուած է տարեկան առնւազն երկու անգամ իր
գիւանի կողմից, իսկ բացառիկ պայմաններում իր անդամների կէսի կամ դի-
ւանի պահանջմամբ:

«Բ. Պարլամենտի անդամներն ընտրուած են երկրի ազգաբնակչութեան
կողմից հետեւեալ ձեւով. մինչեւ 100 ծուխ ունեցող գիւղական համայնքը
տալիս է մէկ, 100-ից մինչեւ 200 ծուխ ունեցողները՝ երկու եւ 200-ից աւելի
ծուխ ունեցողները՝ երեք ներկայացուցիչ: Ընտրութիւնները կատարուած են
ընդհանուր ընտրական քառանդամ սխտեմով:

«Գ. Պարլամենտը ընտրուած է 6 ամիս ժամանակով 9 հոգուց բաղկա-
ցած կառավարութիւն եւ ցրուած: Մինչեւ պարլամենտի նոր նստաշրջանը կա-
ռավարութեանն է անցնում այդ երկրի զինուորական եւ քաղաքացիական բո-

լոր գործերի ղեկավարութիւնը, որը եւ կիրառում է կեանքի մէջ պարլամենտից բղխած բոլոր օրէնքներն ու որոշումները:

Մանօթութիւն. Պարլամենտը կառավարութեան անդամ կարող է ընտրել նաեւ ոչ պարլամենտի անդամներից:

«դ. Կառավարութեանն է վերապահում զինւորական ընդհանուր-հրամանատարի-սպարապետի հրաւիրումը եւ արձակումը:

«ե. Կառավարութեանն է վերապահում պատերազմ յայտարարելու եւ հաշտութեան բանակցութիւններ վարելու իրաւունքը, իսկ արտակարգ դէպքում այդ վերապահում է նաեւ սպարապետին:

«զ. Կառավարութեանն է վերապահում երկրի թէ քաղաքացիական եւ թէ զինւորական կառավարչական ձեւերի հաստատումը եւ օրէնսդրութիւնը:»

«է. Կառավարութիւնը բաժանւում է ըստ վարչութիւնների նախարարական կազմի ձեւով:

«ը. Զինւորական բոլոր տեսակի գործերը տարւում են սպարապետի ղեկավարութեամբ, որը այդ մասին իրազեկ է դարձնում կառավարութեան»:

Սիւնիքը բաժանւում է 6 շրջանների. Բուն Զանգեզուր, Տաթեւի Զոր, Ղափան, Դարաբասի Զոր, Սիսեան:

Ինքնավար Սիւնիքի կառավարութիւնը գաղտնի քէտրկութեամբ ընտրւում է հետեւեալ անձներից. Գ. Տէր Մինասեան, Ն. Դորունց, Ի. Մելիք Փարսաղանեան, Գ. Գրիգորեան, Ե. Յարութիւնեան, Մ. Տէր Մկրտիչեան, Տ. Մելիք Հուսէյնեան եւ Ս. Մաշուրեան:

Ընտրւում է պետական վերահսկողութիւն 3 անդամից:

Իշխանութեան կենտրոնատեղի որոշւում է Գորիսը:

Երկրի պաշտպանութեան վերաբերող բոլոր հարցերի ձեռնարկումը եւ գործադրութիւնը միաձայնութեամբ որոշւում է թողնել սպարապետին, Գարեգին Նժդէհին:

Պարլամենտը ընդունում է մասնաւոր խոշոր սեփականութիւնների, ինչպէս վանքապատկան-եկեղեցական եւ բէկական նոյնպէս եւ ուրիշ խոշոր կալւածքների պետականացում:

Հայաստանի հետ ունենալիք յարաբերութիւնների մասին անցնում է հետեւեալ բանաձեւը.

«Զանգեզուրը միշտ ձգտել է եւ ձգտում է լինել մայր երկրի՝ Հայաստանի հանրապետութեան անբաժան մասը, բայց նկատի առնելով Հայաստանի վերջին քաղաքական փոփոխութիւնները, որ նա ստիպւած մի շարք քաղաքական անբարեյաջող հանգամանքներից յայտարարել է իրեն խորհրդային, մի իրաւակարգ, որի հետ երբէք չէ կարող հաշտւել մեր ժողովուրդը, պարլամենտը որոշեց, մինչեւ նրա այդ իրաւակարգից բաժանւելը գործել սպարապետ եւ ապրել ուրոյն կեանքով»:

Մնացած ընթացիկ հարցերի լուծումը թողնելով կառավարութեան՝ համազումարը ընդհանուր ոգեւորութեան մէջ վերջացնում է իր աշխատանքները դեկտեմբերի 27-ին:

Այնուհետեւ, մինչեւ նորից բոլշեւիկների ձեռքն անցնելը, Զանգեզու-

րըն ապրում է կատարելապէս անկախ կեանքով: Երկրի գերագոյն իշխանութիւնը փաստօրէն հանդիսանում է սպարապետ Նժդէհը: Նժդէհի անձնական յատկութիւնները եւ նրա արտակարգ ազդեցութիւնը ժողովրդի վրա սուերի մէջ են թողնում կառավարութիւնը:

Պարտւած եւ ամօթահար փախած բոլշեւիկները հանգիստ չեն թողնում Զանգեզուրը: Նրանք շարունակում են փորձեր անել կորցրած իշխանութիւնը վերագրաւելու, այս անգամ այլեւս ոչ թէ զէնքի ուժով, այլ խարդախ ու նենգամիտ դիւանագիտութեամբ: Ապստամբ զանգեզուրցիներին ուղղած իրենց բազմաթիւ գրութիւններով, կոչերով ու թռուցիկներով նրանք մերթ համոզում են, յորդորում ու խարում, մերթ սպառնում են, մերթ դիմում կեղծիքի, խարէութեան ու պրովոկացիայի: Սակայն նրանց բոլոր ճիգերը կորչում են անհետեւանք. Զանգեզուրը մնում է անյողդողդ եւ յետ է չաբրտում բոլոր առաջարկութիւնները: Արժէ մի քանի նմոյշներ բերել բոլշեւիկեան «դիւանագիտութիւնից» — այնքա՞ն յատկանշական էր նաեւ ընդհանուր բոլշեւիկների համար:

Զանգեզուրից քլելուց երկու օր անցած, 28-րդ դիւիզիայի զինւորական կոմիսարը Շուշուց հետեւեալ նամակն է ուղղում «Զանգեզուր գաւառի ապստամբ ազգաբնակչութեան հրամանատարութեան». «Խուսական կարմիր բանակը գտնւելով Զանգեզուրում՝ բնաւ հետամուտ չէ եղել նաճման դիմելու կամ բռնադրաւումներ կատարելու, մանաւանդ երբեք չի համարել իրեն Հայաստանի հետ պատերազմական վիճակում: Կարմիր բանակին լաւ յայտնի է, որ Զանգեզուրի ժողովուրդի ապստամբութիւնն իր դէմ արդիւնք է ձեր յերիւրած ոճրագործ պրոպագանդի, որ իբր թէ, կարմիր բանակը չէ այդ, այլ ազրբէջանեան վարձկանները եւ նաեւ շատ ուրիշ յերիւրանքներ: Կարմիր բանակին յայտնի չէ նոյնպէս, որ Զանգեզուրի ժողովրդի մեծամասնութիւնն ապստամբել է իր դէմ ինքնաբերաբար, այլ յանձին Հայաստանից եկած կանոնաւոր զօրամասերի, ձեր զանազան սպառնալիքների ազդեցութեամբ:

«Այդ հիման վրա առաջարկում եմ.

«48 ժամայ ընթացքում վերադարձնել Գորիսում մնացած մեր հիւանդ ու վիրաւոր եւ հոկտ. 15-ից կռիւներում գերլած զինւորներին, Գորիսում մնացած ամբողջ դոյքն ու ռազմամթերքը, ինչպէս նաեւ յիշեալ ժամանակամիջոցում հեռացնել Զանգեզուրից կանոնաւոր զօրամասերը, իսկ ապստամբ ժողովրդին տեղաւորել իրենց բնակավայրերում: Միաժամանակ յայտարարում եմ. ապստամբների ստացւածքի ապահովութիւնը, անձի անձեռնմխելիութիւնը երաշխաւորւում է այն պայմանով միայն, որ նրանք յանձնեն իրենց ունեցած զէնքն ու ռազմամթերքը: Հակառակ պարագայում ռուսական խորհրդային իշխանութիւնը կը հրաժարի Հայաստանի եւ տաճիկ յեղափոխական զօրքերի միջեւ կնքելիք հաշտութեան միջնորդելուց:

«Սպասում եմ պատասխանի մինչեւ 24 ժամ: 23 նոյեմբ. 1920 թւի ժամը 11-ին, 28»:

Նկատեցէք, որ այս տողերը գրողը այն կոմիսարն է, որ հոկտ. 14-ին իրեն ենթակայ բրիգադների պետերին հրամայում էր «խուսափել ամէն տե-

սակ մարդասիրական միջոցներից եւ լինել դաժան ապստամբ բնակչութեան հետ», «գերի չվերցնել», «կանգ չառնել ամբողջ գիւղերն աւերելու առաջ» եւ «գրաւած գիւղերը զօրամասերին ապահովել սովից ի հաշիւ ապստամբների»: Ինչքան փոխւած է երեւում այժմ նրա տրամադրութիւնը, բայց զանգեղուրցիներն, ի հարկէ, այլեւս չէին հաւատում նրա խաղաղասէր ոգուն...

Երեք օր վերջը, ջարդւած 84-րդ բրիգադի պետ եւ մարտական զօրանակատի հրամանատար Սիմիոնովը մի ընդարձակ գրութիւն է ուղարկում «Զանգեղուրի ապստամբ զօրամասերի հրամանատար գնդ. Նժդեհին, որի մէջ հաղորդելով, որ «Հայ աշխատաւոր ժողովուրդն արդէն ապստամբել է Հայաստանում, խորհրդային իշխանութիւն հաստատելու նպատակով» եւ որ «ներկայ բոլորին՝ Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը միջնորդի դեր է կատարում՝ բանակցութիւններ վարելով Հայաստանի եւ տաճիկ յեղափոխական զօրքի միջեւ հաշտութիւն կնքելու համար» — առաջարկում է «անմիջապէս դադարեցնել ռազմական գործողութիւնները եւ այդպիսի կոիւր վերջացնելու համար դիմել բանակցութեան»: Հաշտութեան մի շարք պայմանների մէջ հիմնական տեղն է բռնում, ինչպէս միշտ, ժողովրդի կատարեալ զինաթափութիւնը եւ մարտական ուժերի ցրումը, որի փոխարէն «Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. կարմիր բանակի զինւորական հրամանատարութիւնն ու Ազրբէջանի խորհրդային իշխանութիւնը երաշխաւորում են կատարեալ ապահովութիւն հայ ժողովրդի խաղաղ աշխատանքի եւ ապստամբների անարգել վերադարձն իրենց բնակավայրերը»: Ինչ խօսք, որ «Սակաւ գիտակից հայ ժողովուրդը» գերադասում է սեփական միջոցներով երաշխաւորել իր «խաղաղ աշխատանքը» եւ մնում է պինդ իր որոշման վրա. թէեւ հաշտութեան բանակցութիւններից չի հրաժարւում, բայց առաջարկում է բանակցութիւններ վարել ոչ թէ Չարուղում, որի վրա պնդում էր բոլշեւիկ հրամանատարութիւնը, այլ Գորիսում:

Սիմիոնովի այս գրութեան մէջ ուշադրաւ էր յատկապէս այն կէտը, ուր խօսւում էր Հայաստանում ծագած ապստամբութեան մասին: Դեռ Ղարաբաղի լեռներում գտնւող բոլշեւիկ զինւորականը խօսում էր Հայաստանի ապստամբութեան մասին, մինչդեռ բոլշեւիկ զօրքերը Իջևան խուժեցին միայն նոյ. 29-ին: Այսպիսով, ուրեմն, 11-րդ բանակի հրամանատարութեան համար Հայաստանի գրաւումը վաղուց արդէն վճռւած հարց է եղել, եւ անհիմն են այն կարծիքները, թէ, իբր, Հայաստանի բռնի բոլշեւիկացումը կատարւել է միայն հայ բոլշեւիկների սաղրանքներովը հակառակ կենտրոնի հրամանի: Հայաստանի, ինչպէս յետագայում եւ Վրաստանի նւաճումը կարմիր խորհրդային Ռուսաստանի զօրքերի կողմից, անշուշտ, անմիջական հետեւանք էր վարած արեւելեան քաղաքականութեան. Հայաստանը չէր կարող սեպի պէս թողնւել «յեղափոխական տաճիկներին» եւ «կարմիր բոլշեւիկներին» միջեւ:

Հայաստանի խորհրդային դառնալուց յետոյ, ինչպէս արդէն տեսանք, «հակայեղափոխական Զանգեղուրը» չափազանց մեծ վախ ու մտահոգութիւն էր պատճառում Երեւանի կոմունիստներին: Զեռք առնւեցին մի շարք միջոց-

ներ Զանգեզուրն ընկճելու համար: Դեռ նոյեմբերի վերջերին Զանգեզուրի գործերով Շրեւան եկած յայտնի հասարակական դործիչ Աշոտ Մելիք Մուսեանը վերադարձել էր, Հայաստանի Յեղկոմի յանձնարարութեամբ համոզելու զանգեզուրցիներին, որ ընդունեն խորհրդային իշխանութիւնը: Մելիք Մուսեանի ջանքերն անցել էին ապարդիւն, եւ նա վարակւելով տիֆով՝ վերջ է տւել իր կեանքին Գորիսի հիւանդանոցում: Դեկտ. 16-ին Զանգեզուրի գիւղացիութեան եւ հրամանատարութեան ուղղւել էր հետեւեալ հեռագրական կոչը զինւորական կոմիսար Աւիսի եւ Դրոյի ստորագրութեամբ:

«Թող յայտնի լինի բովանդակ Զանգեզուրին, որ Հայաստանը յայտարարւած է խորհրդային յեղափոխական հանրապետութիւն: Հին կառավարութիւնը նետել էր երկիրը արեան եւ արցունքի անդունդը: Զանգեզուրի բարձունքներում կուելով կարմիր բանակի դէմ՝ դուք այդպիսով անգիտակցաբար խորացնում էք վիշտն ու դժբախտութիւնը ձեր ժողովրդի, որի միակ փրկութիւնը կախւած է կարմիր բանակի եւ խորհրդային Ռուսաստանի օգնութիւնից: խորհրդային Ազրբէյջանը զիջել է խորհրդային Հայաստանին Զանգեզուրը, Ղարաբաղն ու Նախիջեւանը: խորհրդային Ռուսաստանը, միմիայն նա է ընդունակ կանխելու այն վտանգը, որ սպառնում է զբախնալ իր կողմից եւ հաշտեցնելու ձեր ժողովուրդն իր հարեւանների հետ՝ վերականգնելով նրա իրաւունքները: Հայաստանը քայքայւած է. մենք կարող ենք վերականգնել միայն այն օգնութեան միջոցով, որ ցոյց կը տան մեզ խորհրդային Ռուսաստանը եւ խորհրդային Ազրբէյջանը՝ առաջինն՝ իր ուժեղ բանակով, իսկ երկրորդն իր նաւթով: խորհրդ. Ազրբէյջանը հրաժարւեց Զանգեզուրից, Լեռնային Ղարաբաղից եւ Նախիջեւանից: Այսօր նա արդէն ուղարկում է մեզ համար նաւթ, մանուֆակտուրա եւ մթերք: Մեր ժողովուրդը սուր կարիք է զգում երկաթուղագծերի բացման եւ խորհրդային իշխանութեան ամրապնդման Անդրկովկասում: Ներկայումս ամբողջ Հայաստանում կաղմակերպւած է խորհրդային իշխանութիւնը: Քաղաքական հակառակորդներից ոչ ոք չի հետապնդւում, բացի հին կառավարութեան անդամներից, որոնք Յեղկոմի ձեռքով ձերբակալւած եւ յանձնւած են ժողովրդական դատի: Մենք համոզւած ենք, որ մեր բոլորի հարազատ Զանգեզուրն եւս կը մտնի խորհրդ. Հայաստանի մէջ, որպէսզի վերջ տրւի ամէն մի թշնամական դրոշմութեան կարմիրների դէմ, որոնք բարեկամական եւ եղբայրական յարաբերութեան մէջ են գտնւում խորհրդ. Հայաստանի կարմիր զօրքերի հետ: խորհրդ. Հայաստանի կառավարութիւնը դիմել է կարմիր զօրքի հրամանատարութեան, որպէսզի իր զօրքը յետ քաշէ Զանգեզուրի շրջաններից այն հաւատով, որ Զանգեզուրի գիւղացիութիւնը վերջ կը տայ թշնամական դրոշմութեան կարմիրների դէմ: խորհրդ. Հայաստանի անունից մենք յայտնում ենք բոլոր կռիւների մասնակցողներին ներումը՝ համարելով այդ կռիւը կործանարար մեր ժողովրդի համար: Մենք կոչ ենք անում Զանգեզուրին խորհրդ. Հայաստանի իշխանութեան դրօշակի տակ կանգնել, մերձենալ Ռուսաստանին եւ խորհրդ. Ազրբէյջանին: Մենք ազնւութեամբ, բաց սրտով յայտարարում ենք մեր ժողովրդին, որ կարմիր զօրքի դէմ յետագայ կռիւները

ձեռնտու են միայն հայ ժողովրդի թշնամիներին: Խորհրդ. Հայաստանի առ-
նունից մենք կոչ ենք անում Զանգեզուրին դիմել խաղաղ աշխատանքի: Պա-
հանջում ենք անմիջապես դադարեցնել ամեն տեսակի պատերազմական զոր-
ծողութիւն եւ ենթարկել Հայաստանի խորհրդային իշխանութեան: Սոյն
հրամանի խախտելը մեր կողմից կը նկատուի իբրեւ թշնամական զործողու-
թիւն՝ ուղղւած Խորհրդ. Հայաստանի եւ նրա դաշնակից Խորհրդ. Ռուսաս-
տանի եւ նրա կարմիր զօրքի դէմ: Խորհրդ. Հայաստանի հանրապետութեան
զինուորական կոմիսար՝ Աւիս, Խորհրդ. Հայաստանի կարմիր զօրքերի հրա-
մանատար՝ Դրօ: 16 դեկտ. 1920 թ.»:

Դիտմամբ առաջ բերինք այստեղ այս երկար գրութիւնն ամբողջութեամբ
ցոյց տալու համար բոլշեւիկների խարդախ զործելակերպի մի նմոյշ եւս:
Կասկածից դուրս է, որ այս կոչի տակի Դրոյի ստորագրութիւնը կեղծւած
է: Անկարելի բան է, որ Դրօն համաձայնած լինի իր ստորագրութիւնը դնել
մի գրութեան տակ, որի մէջ դատապարտում է «հին կառավարութիւնը,
որը, իբր թէ, նետել էր երկիրը արեան եւ արցունքի անդունդը». այդ կա-
ռավարութեան անդամ էր եղել եւ ինքը՝ Դրօն, իբրեւ զինուորական նախա-
րար, իսկ դրանից առաջ հրամանատար զօրքերի, որոնք կեանքի մէջ անց էին
կացնում «հին կառավարութեան քաղաքականութիւնը»: Բացի այդ, Դրօն
չէր կարող ստել զանգեզուրցիներին, թէ «Խորհրդ. Ազրբէյջանն արդէն ու-
ղարկում է մեզ համար նաւթ, մանուֆակտուրա եւ մթերք», որովհետեւ նա
գիտէր, որ այդ ճիշտ չէ: Չէր կարող ասել նաեւ, որ «քաղաքական հակառա-
կորդներից ոչ ոք չի հետապնդում», որովհետեւ նա տեղեակ էր որ Հայաս-
տանի բանտերն արագ կերպով լեցւում էին: Բացի «հին կառավարութեան
անդամներից»՝ բանտարկւած էին արդէն Բ. Իշխանեանը, Համազասպը, Ս.
Մելիք-Եոլչեանը, Նոր Բայազիտի քաղաքագլուխ՝ Վ. Աֆրիկեանը, բժ. Յ.
Տէր-Դաւթեանը, Գ. Վարչամեանը, Վ. Բաբայեանը, Ա. Աստածատրեանը,
բժ. Յ. Մելիքեանը եւ ուրիշ շատ շատերը: Ինչպէ՞ս կարող էր Դրօն այդ-
պիսի անհեթեթ սուտ ասել զանգեզուրցիներին: Պարզ է, որ նրա ստորա-
գրութիւնը, հակառակ իր կամքի կամ նոյնիսկ իրենից գաղտնի, դրւած էր
Աւիսի անւան կողքին Զանգեզուրի վրա տպաւորութիւն գործելու հաշուով*):

Դրօն իսկապէս համոզւած էր, որ Զանգեզուրի անկախ գոյութիւնը
վնասակար էր Հայաստանի համար եւ կողմնակից էր Զանգեզուրն եւս Խոր-
հրդային Հայաստանին միացնելուն: Այդ նպատակով, 1921 թ. յունւ.
21-ին, Բազւից, 11-րդ բանակի հրամանատարի առաջարկութեամբ, նա մի
պատւիրակութիւն է ուղարկել Զանգեզուր եւ Զանգեզուրի դիւղացիական
կոմիտէի ու Նժդէհի անունով գրել էր մի նամակ, որի մէջ ուղում էր հաւա-
տալ, որ «Զանգեզուրը եւ նրա ղեկավարները վերջ կը տան իրենց բռնած քա-
ղաքականութեանը եւ կը միանան իրենց Մայր երկրին Հայաստանին, որ

*) Ստագային, Դրօն անձամբ հաստատեց, որ այս հեռագիրը փաշած էր Աւիսի ա-
ռաջարկութեամբ եւ կատեանի ու Մաւաւեանի հաւանութեամբ: Զանգեզուրցիին ասելիքի մա-
սին ընդհանուր որոշում է տրւել, իսկ հեռագիրը շարադրել եւ ստորագրութիւնները դրել է
Աւիսը ինքը:

Մոսկւայում տաճիկներին հետ բանակցութիւնը կը դայ ապացուցանելու, որ խորհրդ. Ռուսաստանը պաշտպանելու է հայ աշխատաւորութեան շահերը: Ուստի, ձեզ պէտք է անմիջապէս յայտարարել խորհրդային եւ միանալ խորհրդ. Հայաստանի հետ»:

Դրոյի եւ նրա պէս մտածող ուրիշ շատերի յոյսերն ու բարի տրամադրութիւնները այնպէս գռեհկօրէն ոտնահարւեցին Մոսկւայում, ուր խորհրդ. Ռուսաստանը մարտ 16 դաշնագրով ոչ միայն չպաշտպանեց հայ աշխատաւորութեան շահերը, այլ նրան ամբողջապէս յանձնեց քէմալականների քմահաճոյքին՝ զոհ դարձնելով Հայաստանը իր արեւելեան քաղաքականութեան:

Դրոյի պատգամաւորութեան հետ «ինքնավար Զանգեզուրի կառավարութեան», յունւ. 22-ին, գրութիւններ էին ուղարկել նաեւ Շուշի քաղաքի ու չրջակայքի կայազօրի պետ Վայցեխովսկին եւ ՏԱ-րդ բրիգադի պետ Սիմէոնովը: Առաջինը վկայելով, որ «Ղարաբաղի աղքատ ժողովուրդը զանազան տեսակի թիւրիմացութիւնների ազդեցութեան տակ... առաջացնում է ապստամբութիւններ»՝ յայտնում է, որ ինքը դերազոյն զինուորական հրամանատարութեան կողմից լիազօրւած է — Զանգեզուրի կառավարութեան հետ — մտքերի փոխանակութիւն ունենալու: Երկրորդը հաստատելով, թէ «ոտք դնելով Հայաստանի հողին վրա՝ կարմիր բանակն ունեցել է միայն մի նպատակ — Հայաստանի աշխատաւորութեան ազատագրումը կապիտալիզմի շարաննեղ ճնշումից», նոյնպէս առաջարկում էր «զաղարեցնել ամէն տեսակի պատերազմական գործողութիւններ, կապ հաստատել մեզ հետ եւ փոխադարձաբար գտնել ընդհանուր լեզու»:

Այս բոլոր դիմումներին Զանգեզուրի ազգաբնակչութեան անունից յունւար 25-ին, պատասխանել է Գ. Նժդեհը 11-րդ բանակի հրամանատարին: Մերկացնելով բոլշեւիկ բարձր հրամանատարութեան վարած կործանարար քաղաքականութիւնը Հայաստանի նկատմամբ եւ կոմունիստների գործած վայրագութիւնները Երեւանում ու գաւառներում՝ Նժդեհը, իբրեւ նախապայման բանակցութիւնների, յայտնում է հետեւեալ ցանկութիւնները.

«1. Երբ դուք ազատէք բնակիչից Հայաստանի յեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցութիւնների անդամներին.

«2. Մաքրէք քէմալականներից այն հողամասերը, որոնք գրաււած են նրանց կողմից.

«3. Հրաժարէք Զանգեզուրում գաղտնի, ստորերկրեայ աշխատանք կատարելուց, այն ժամանակ միայն կարելի է ստեղծել բարեկամական յարաբերութիւններ ինքնավար Սիւնիքի եւ խորհրդային իշխանութեան միջեւ»:

Այս պատասխանը առիթ է դարձել մի նոր ընդարձակ դրութեան, որ 11-րդ բանակի ռազմա-յեղափոխական խորհրդի լիազօրութեամբ, նրա մէկ անդամը, փետր. 15-ին ուղղւած է «քաղաքացի Նժդեհին եւ քաղաքացի Տէր-Մինասեանին»: Ըստ այդ նամակի, «Ռազմա-յեղափոխական կոմիտէի մէկ

անդամը» յայտնում էր, որ դալիս է պարզելու մի քանի «թիւրիմացութիւններ»։ Ի միջի այլոց, «Ռազմա-յեղափոխական կոմիտէի անդամը» գրում էր. «Մեր զօրքերի մուտքը Հայաստան նպատակ է ունեցել պաշտպանել Խորհրդ. Հայաստանը վերջնական անկումից եւ առաջն առնել տաճիկների յետագայ յառաջխաղացման, եւ դուք տեսնում էք, որ այդ դործում մենք յաջողութիւն ունեցանք. կարմիր զօրամասերի ներկայութիւնը միայն ստիպեց տաճիկներին կանգ առնել ներկայ սահմանագծի վրա, որ աւելի բարւոք է, քան, որ դժեւ էին տեղի տւող դաշնակները»։

Տաճիկ զօրամասի խժոժութիւնները Զանգեզուրում «Ռազմա-յեղափոխական կոմիտէի անդամի» նամակում բացատրւած են այսպէս. «Զանգեզուրում, յերաւի, տեղի է ունեցել մի ամօթալի դէպք, որի նկատմամբ մենք չենք գովում... խօսքս տաճիկական զնդի մասին է, որ մենք ուղարկել ենք Զանգեզուրով Քէմալի մօտ։ Այդ ժամանակ ուրիշ ճանապարհ չկար։ Գնդին կարգադրւած է եղել անցնել Նախիջեւան. ամէն մէկի համար ակնբախ է, որ այդ զնդի ներկայութիւնը տաճիկական զօրամասերի մէջ անհրաժեշտ է եղել նրանց նւազագոյն յեղափոխական լինելը հաստատելու համար։ Ո՞վ կարող էր ենթադրել, որ կարող են տեղի ունենալ դժբախտ դէպքեր կամ թիւրիմացութիւններ, որ թէ ազդարնակութիւնը եւ թէ այդ գունդը միմեանց դէմ դէնք բարձրացնեն, այն էլ կարմիր զօրքի անւան տակ»։

Հայաստանում կատարւած հալածանքների առթիւ գրում էր.

«Դուք տգեղ կերպով չափազանցում էք։ Ինձ յայտնի չէ զնդակահարութեան եւ ոչ մի դէպք. ընդհակառակը, երէկ ուղիղ հեռագրաթելով Բազէի հետ խօսելու ժամանակ ինձ յայտնեցին, որ Խորհրդ. Հայաստանի կառավարութիւնը յայտարարել է կատարեալ քաղաքական ամնիստիա։ Ես կարող էի Ձեզ յիշել նաեւ նախկին կառավարութեան մի շարք պարագլուխների, որոնց, Խորհրդ. Հայաստանի կառավարութեան որոշմամբ, մեր զօրամասերի կողմից թոյլ է տրւել անցնել արտասահման։ Վերջապէս ինչ վերաբերում է Զանգեզուրի շրջանի ներկայ դործիչներին, ես լիազօրւած եմ յայտնելու ձեզ, որ Հայաստանի խորհրդային կառավարութիւնը եւ բարձր հրամանատարութիւնն երաշխաւորում են ձեզ կատարեալ եւ անպայման անձեռնմխելիութիւն»։

Կարո՞ղ էր զանգեզուրցին հաւատալ 11-րդ բանակի խոստումներին այն ժամանակ, երբ նրա լիազօր ներկայացուցիչը օրը-ցերեկով խաբում էր. փետր. 15-ին նա խօսում էր Հայաստանում յայտարարւած քաղաքական ամնիստիայի մասին, այն ինչ նոյն ժամին հայ ամբողջ մտաւորականութիւնը բանտերում էր փակւած, ամբողջ Հայաստանում իշխում էր սարսափն ու տէնորը, եւ գիւղացիութիւնը ստիպւած էր զէնքի դիմելու 20-րդ դարի հոռի ներքի ձեռքից ազատութիւնն ու աշխատանքը փրկելու համար։

Երեք օր վերջը, փետր. 18-ին, Հայաստանում տեղի է ունենում յեղաշրջում։ Վերջ են գտնում եւ բուլշեւիկների «դիւանագիտական» խաղերը Զանգեզուրի նկատմամբ։ Հայաստանում կատարւած փոփոխութիւնը շատ

ուչ է իմացում Ձանգեղուրում: Հայաստանի ղէպքերից անկախ, իր ռազմադիտական սահմաններն ապահովելու նպատակով, փետր. 17-ին զանգեղուրեան հրամանատարութիւնը, ընդառաջ գնալով Դարալաղեազի ժողովրդի ցանկութեան, գրաւում է ամբողջ Դարալաղեազը եւ միացնում ինքնավար Սիւնիքին՝ վերջինս վերակոչելով ինքնավար Լեռնահայաստան: Ինքնավար Լեռնահայաստանին կարեւոր տեղ էր վիճակւած իր ազատութեան համար մաքառող հայ ժողովրդի կեանքում:

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.

ՎԵՐՋԻՆ ԷՋ

1921 թ. Ապրիլ 2 չարաշուք օր եղաւ Հայաստանի ժողովրդի համար: Կարմիր բանակի մօտենալու լուրը Երեւանին կայծակի արագութեամբ տարածուեց երկրում՝ շփոթ ու խուճապ առաջ բերելով ամէն կողմ:

Նւաճողները Երեւան մտան երկու ուղղութեամբ. Ռուսաստանից եկած Կարմիր Բանակը, Վելիկանովի հրամանատարութեան տակ, իջաւ Գանաքեռից: Ռուս զինուորների սերիների պաշտպանութեան տակ, Ղամարլուի վրայով ամօթահար՝ մայրաքաղաք վերադարձաւ Յեղկոմը, որով Հայաստանը կտրւեց երկու մասի:

Հրազդան դեռից դէպի հարաւ ընկած ժողովուրդն ու ռազմական ուժերը, անակնկալի եկած, խուժեցին Մարգարայի կամուրջին ուղղութեամբ, Արաքսի վրայով Թիւրքիա անցնելու ցանկութեամբ: Կարելի՞ է երեւակայել բոլշեւիկեան սարսափը, որ մարդիկ ապաստան էին խնդրում Թիւրքից. կամուրջի վրայի ասկեարները մերժեցին ճանապարհ տալ, եւ բաղմութիւնը խուժեց դէպի Արագածի փէշերը եւ կամ դէպի Էջմիածին եւ Աշտարակ, ուր աներեւութացաւ ինչպէս կարող էր՝ Յեղկոմի իշխանութեան աչքին ստանալով «օրինապահ» կերպարանք:

Հրազդանից դէպի հիւսիս, Երեւանից, Կոտայքից, Ախտայից, Ղամարլուի չրջանից աւելի քան 30,000 բաղմութիւն, զինւած եւ անզէն, խուժեց դէպի Բաշ Գառնի, որտեղից ճանապարհ պիտի բացուէր Միլի Զորի ու Դաւրազեանի վրայով, Զանգեզուրի եւ Պարսկաստանի ուղղութեամբ: Բաշ Գառնին եւ յարակից չրջանները լեցւած զօրամասերով, վերածւեցին ռազմականացանի, բերդի ու միաժամանակ գաղթականական ճամբարի:

Անհնարին պայմաններում Հայր. Փրկութեան Կոմիտէին յաջողեց փախստական ժողովրդին յետ ուղարկել եւ մնացեալ ռազմահագար բաղմութիւնը — Չէկայից ազատւած մտաւորականութիւն, պետական պաշտօնեաներ, մարտիկներ եւ այլն — պարենաւորել եւ Միլի Զորի ամայի, դժւարանցանելի չրջանից ճանապարհ դնել դէպի Դաւրազեան՝ այնտեղից Զանգեզուր եւ, ի վերջոյ, Պարսկաստան անցնելու համար:

Դարալագեազը մաս էր կազմում ինքնավար Լեռնահայաստանի Գորիս մայրաքաղաքով, ուր նստում էր Տաթևի համագումարում ընտրւած կառավարութիւնը: Փաստօրէն իշխանութիւնը գտնւում էր սպարապետ Գ. Նըժդէհի ձեռքը: Այն վարդապոյն տեղեկութիւնները, որոնք ստացւել էին Երեւանում ու Բաշ Գառնիում Լեռնահայաստանի ռազմական յաջողութեան մասին, տեղում չարդարացան: Երեւանի անկման լուրը և տարազրութեան հոսանքը բնական կերպով աննպաստ ազդեցութիւն պիտի ունենար նաեւ Դարալագեազի գիւղացիութեան վրա, և Հայրենիքի Փրկութեան ուժերի անցնելուց յետոյ, չուտով Դարալագեազը պիտի ընկնէր բոլշեւիկների ձեռքը:

Ձանգեզուրը ի վիճակի չէր երկար ժամանակ պահել ու պարենաւորել Երեւանից եկած հազարաւոր տարազրութիւնը, որ հետզհետէ, կտրելով Արաքսը, անցաւ Ատրպատական: Հայրենիքի Փրկութեան կոմիտէի ռազմական և քաղաքացիական գործօն ուժերը դրեցին Լեռնահայաստանի կառավարութեան տրամադրութեան տակ: Ապրիլի վերջերը Տաթևում հրաւիրեց Լեռնահայաստանի նոր համագումար, որ կազմեց նոր կառավարութիւն Գ. Նժդէհի նախագահութեամբ: Համագումարը որոշեց վճռական կերպով շարունակել պայքարը Լեռնահայաստանի անկախութեան համար, մինչև Հայաստանի վերջնական ազատադրումը բոլշեւիկեան տիրապետութիւնից:

Այս ռազմաշունչ ոգին համապատասխանում էր և Երեւանից եկած քաղաքական ու զինւորական ուժերի տրամադրութեան: Հայաստանի բանակը, որ բռնած էր Գնդեւազ—Բազարչայի բարձունքները Դարալագեազի սահմանի վրա երազում էր վերագրաւել Դարալագեազը և վերադառնալ Երեւան:

Բոլշեւիկները փորձեցին խաղաղ միջոցներով գրաւել Ձանգեզուրը: Այդ նպատակով Ձանգեզուր եկաւ Յեղկոմի կողմից Արտ. Կարինեանը 11-րդ կարմիր բանակի ներկայացուցիչ Մելնիկովի ընկերակցութեամբ՝ բանակցելու համար Լեռնահայաստանի կառավարութեան հետ, բայց բանակցութիւնները դրական հետեւանք չունեցան. բոլշեւիկները պահանջում էին անպայման անձնատուութիւն. զանգեզուրցիք պնդում էին Լեռնահայաստանի անկախութեան վրա: Երեւանի ներկայացուցիչները պահանջում էին վերականգնել դաշտաբնակ ազրբէջանցիների քնչի դրութիւնը դէպի Ղարաբաղ—Ձանգեզուրի լեռնային արօտավայրերը, զանգեզուրցիք լսել անգամ չէին ուզում այդ մասին:

Բանակցութիւններին յաջորդեց Դարալագեազի վերագրաւումը Լեռնահայաստանի և Հայր. Փրկութեան ուժերի կողմից: Այս վերջինները ձգտում էին յառաջանալ դէպի Երեւան, վերադառնալ իրենց մայրենի տեղերը: Սակայն, յառաջանալն այլեւս անկարելի էր: Շուտով պէտք եղաւ, կարմիր բանակի ճնշման տակ, նորից հեռանալ Դարալագեազից՝ այս անգամ հոգեբանական աւելի աննպաստ պայմաններում:

Ձանգեզուրը դեռ բաւական ժամանակ դիմադրեց բոլշեւիկեան յարձակումներին ամէն կողմից: Որեւէ տեղից օգնութեան յոյս չէր մնացել: Բոլոր փորձերը, Պարսկաստանի վրայով, կապուելու արտասահմանի հետ և

այնտեղից նիւթական կամ քաղաքական օգնութիւն ստանալու, անցան ան-
յաջող: «Արտասահմանը» իր հոգեւորով էր զբաղւած եւ հայերին լսելու ա-
կանջ չուներ: Ինչպէս վերջը յայտնի եղաւ, Լոնդոնի բանակցութիւնները քե-
մալական թիւրքերի հետ ձախողել էին. թիւրքերը Մարտ 16-ին բարեկամա-
կան դաշինք էին կնքել Մոսկւայում Խորհրդ. Ռուսաստանի հետ, որի միջազ-
գային դիրքը ամրացել էր: Ի՞նչ կարող էր անել փոքրիկ Լեռնահայաստանը
ռուսական ահարկու ուժի հանդէպ: Եւ հերոսական ազատամարտը անխուսա-
փելիօրէն պիտի վերջանար կամ անսկայման անճանաչութեամբ եւ կամ կռուով
մինչեւ վերջին փամփուշտն ու պարտութեամբ:

Վերջին փամփուշտը պարպելով՝ Հայաստանի մարտիկները, կառա-
վարութիւն ու պաշտօնէութիւն, բոլոր նրանք, որոնք մերժեցին ենթարկւել
ստրկութեան անարգ լուծին՝ հաշտուելով հայրենիքի անկախութեան կորստի
հետ, յուլիս 10-ին ճեղքեցին կամուրջներ չհանդուրժող կատաղի Արաքսը եւ
անցան Պարսկաստան՝ տանելով իրենց հետ անկախ Հայաստանի դրօշը՝ շա-
րունակելու համար դադափարական պայքարը հայրենիքի ազատութեան
համար:*)

*
**

Ռուսական կարմիր բանակի ուժով վերագրաւելով Երեւանը՝ Կասեանի
Յեղկոմը իրեն դառաւ ամայութեան մէջ. երկրի բոլոր կենդանի ուժերը կամ
հեռացել էին Զանգեզուր ու Պարսկաստան, կամ պահել էին Զէկայի վրէժ-
խընդրութեան վախից: Բառիս բուն նշանակութեամբ Յեղկոմը պէտք է լիջէր
«ի վերա աւերակաց»:

Ժողովրդի վստահութիւնը ձեռք բերելու փորձերը յաջողութիւն չու-
նեցան. անցեալի դասից խրատւած ժողովուրդը կասկածով ու վախով էր
նայում իշխանութեան վրա: Ներման հրամանագիրն էլ ազդեցութիւն չունե-
ցաւ: Կասեանի Յեղկոմը հեղինակութիւնը կորցրել էր եւ կոմունիստական
բարձր իշխանութեանց մօտ: Անհրաժեշտ էր նոր իշխանութիւն Հայաստանի
համար, մանաւանդ որ Ռուսաստանում էլ, ռազմական կոմունիզմի հաշե-
յարդարով եւ տնտեսական նոր քաղաքականութեան — ՆէՊի — յայտարա-
րութեամբ, բացւում էր ներքին քաղաքականութեան նոր՝ համեմատաբար
աւելի տանելի շրջան:

Եւ ահա, վարկաբեկւած, ժողովրդի եւ կոմունիստական բարձր իշխա-
նութեան աչքին ամէն համակրանք ու վստահութիւն կորցրած Կասեանի Յեղ-
կոմին յաջորդում է Ա. Միասնիկեանի կառավարութիւնը՝ բաղկացած աւե-
լի հասուն ու լուրջ, աւելի հայ մարդկանցից:

*) Լեռնահայաստանի պայքարը իր վիպական դրագմերով արժանի էր բազմակողմանի
եւ լրիւ մերկայացման: Դժբախտաբար, հեղինակը ի վիճակի չեղաւ այդ աշխատանքը կատա-
րելու: Թերի է մնում եւ յաջորդ շրջանի աշխատանքը արտասահմանում մինչեւ Լոզան:
Այդ մասին կարելի է ծանօթութիւն ստանալ վախ. փափագեանի «Իմ Յուշերը» երրորդ հա-
տորից եւ Ա. Խատիսեանի «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը»
գրքից:

Հայաստանը վերանաճելուց յետոյ, Մոսկւայից, յատուկ լիազօրութիւններով, Կովկաս ուղարկեց Բէլոռուսիայում իր վարչական գործունէութեամբ աչքի ընկած բոլշեւիկ Ալ. Միասնիկեանը: Լենինը նրա միջոցով Կովկասի կոմունիստներին ուղարկեց հետեւեալ նամակը, որով այնուհետեւ պէտք է ղեկավարէին կովկասեան իշխանութիւնները:

«Ազրբէյջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի եւ Լեռնական Հանրապետութեանց ընկեր կոմունիստներին.—

«Ձերմագին ողջունելով Կովկասի Խորհրդային Հանրապետութիւնները՝ թոյլ եմ տալիս ինձ յայտնելու այն յոյսը, որ նրանց սերտ միութիւնը կը ստեղծէ հաշտութեան այնպիսի մի օրինակ, որ չի տեսնուած բուրժուազիայի օրով եւ հնարաւոր չէ բուրժուական կարգերում:

«Բայց որքան էլ ազգային հաշտութիւնը կարեւոր լինի Կովկասի ազգութեանց, բանւորների եւ դիւղացիների միջեւ, աւելի կարեւոր է պահպանել ու զարգացնել Խորհրդային իշխանութիւնը, որպէս ընկերվարական փոխանցման շրջան: Դժուար է այդ խնդիրը, բայց կատարելապէս իրագործելի: Նրա յաջող լուծման համար ամենից կարեւորը այն է, որ Անդրկովկասեան կոմունիստները հասկանան իրենց կացութեան իւրատեսակութիւնը, իրենց հանրապետութիւնների կարգ ու սարքը, որ տարբեր է Ռ. Ս. Ֆ. Խ. հանրապետութեան կացութիւնից եւ պայմաններից, հասկանան, որ անհրաժեշտ է ոչ թէ ընդօրինակել մեր գործելակերպը, այլ մտածւած կերպով ձեւափոխել այն՝ կոնկրետ պայմանների տարբերութեան կիրառելի եղանակով:

«Ռուսաստանում Խորհրդային իշխանութիւնը ունեցել է Ռ. Ս. Ֆ. Խ. հանրապետութեան քաղաքական եւ փոքր չափով էլ զինւորական աջակցութիւնը: Այդ արմատական տարբերութիւն է:

«Երկրորդ.— Այժմ Դաշնակիցներից վախենալու հարց չկայ արշաւանքների տեսակէտից, ոչ էլ վրացական, ազրբէյջանեան, հայկական, Դաղստանի, Լեռնական սպիտակ զփարդիականների աջակցութիւնից:

«Երրորդ.— Ռուսաստանը տնտեսապէս կտրուած է եղել եւ մեծ չափով մնում է կտրուած առաջաւոր դրամատիրական երկիրներից: Կովկասը կարող է աւելի շուտ եւ աւելի հեշտ «համակեցութիւն» եւ ապրանքային փոխանակութիւն հաստատել դրամատիրական Արեւմուտքի հետ:

«Ամբողջ տարբերութիւնը այդ չէ՛: Բայց մատնանշուած տարբերութիւններն էլ բաւական են՝ հասկանալու համար, որ անհրաժեշտ է այլ գործելակերպ:

«Աւելի մեղմութիւն, զգուշութիւն, զիջողութիւն դէպի մանր բուրժուական, մտաւորականութիւնն ու, յատկապէս դիւղացիութիւնը: Տնտեսական մեծ թափով եւ շուտափոյթ օգտադործել դրամատիրական Արեւմուտքը՝ մենաշնորհների եւ ապրանքային փոխանակութեան քաղաքականութեամբ: Նաւթը, մանղանէզը, ածուխը, Տիվարչելեան հանքերը, պղինձը — ա՛յս է հանքային ահագին հարստութիւնների ոչ լրիւ ցուցակը: Լիակատար հնարաւորութիւն կայ լայն չափով զարգացնելու մենաշնորհների եւ ապրանքային փոխանակութեան քաղաքականութիւնը արտասահմանի հետ:

«Այդ պէտք է անել լայն չափով, հաստատակամօրէն, հնարամտութեամբ՝ ամէն կերպ օգտագործելով այդ՝ բարելաւելու բանւորների եւ գիւղացիների վիճակը եւ հրաւիրելու մտաւորականութիւնը տնտեսական չինարարութեան գործին: Օգտագործելով ապրանքային փոխանակութիւնը Խաւի, Ամերիկայի եւ այլ երկիրների հետ՝ բոլոր ուժով զարգացնել հարուստ երկրի արտադրական ուժերը, սպիտակ ածուխը, ոռոգումը: Ոռոգումը առանձնապէս կարեւոր է, որպէսզի ամէն գնով բարձրացւի հողագործութիւնն ու անասնապահութիւնը:

«Աւելի դանդաղ, աւելի զգուշաւոր, աւելի սխտեմատիկ փոխանցում դէպի ընկերվարութիւնը, ահա՛ թէ ինչ է հնարաւոր եւ անհրաժեշտ: Կովկասի հանրապետութիւնների համար, ի զանազանութիւն Ռ. Ս. Խ. Հանրապետութիւնից, ահա՛ թէ ինչ պէտք է հասկնալ եւ կարողանալ իրագործել՝ տարբերելով մեր գործելակերպից:

«Մենք բացինք առաջին ճեղքը համաշխարհային դրամատիրութեան մէջ: Ճեղքը բացուած է: Մենք պաշտպանեցինք մեզ բոլոր Դաշնակիցներից: Նրանց պաշարման աջակցութիւնը, նրանց գինւորական օգնութիւնը վայելող սպիտակների՝ էս-էրների, մենչեւիկների դէմ՝ կատաղի, զերբնական, ծանր ու դժուարին, դաժանօրէն դահավէժ պատերազմում:

«Զեզ, Կովկասի կոմունիստ ընկերներ, հարկաւոր չէ ճեղքեր բանալ. պէտք է գիտենալ մեծ զգուշաւորութեամբ ու սխտեմատիկօրէն ստեղծել նորը՝ օգտագործելով 1921 թւականի ձեզ համար նպաստաւոր միջազգային կացութիւնը: 1921-ին եւ Եւրոպան եւ ամբողջ աշխարհը այն չեն՝ ինչ որ էին 1917 եւ 1918 թւականներին:

«Ո՛չ թէ պէտք է ընդօրինակել մեր գործելակերպը, այլ անկախօրէն խորհրդածել նոր իւրատեսակութեան, պայմանների եւ արդիւնքների պատճառների մասին. ձեզ մօտ պէտք է իրագործել 1917-1921 թւականների փորձի ոչ թէ տառը, այլ ոգին, միտքը, դասերը:

«Տնտեսապէս՝ միանգամից պէտք է յենւել դրամատիրական արտասահմանի հետ ապրանքային փոխանակութեան վրայ, ժլատ չլինել. թո՛ղ նա ստանայ տասնեակ միլիոնաւոր հանքային ամենաթանկագին արտադրութիւններ:

«Աշխատել միանգամայն բարելաւել գիւղացիների վիճակը եւ ձեռնարկել ելեկտրականացման, ոռոգման խոշոր աշխատանքների: Ոռոգումը ամէնից շատ է հարկաւոր եւ ամէնից աւելի կը կերպարանափոխէ երկիրը, կը վերածնէ այն, կը թաղէ անցեալը, կ'ամրապնդէ ընկերվարութեան փոխանցումը:

«Ներողութիւն նամակիս անխնամութեան համար, որ պէտք է զրէի հապճեպով՝ ընկեր Միասնիկեանի հետ ուղարկելու համար: Կրկին անգամ ուղարկում եմ ամենաջերմ ողջոյններս եւ բարեմաղթութիւններս Կովկասի խորհրդային հանրապետութեանց բանւորներին եւ գիւղացիներին:

Վ. Լենին

Մոսկւա, 14 ապրիլ 1921

Այս նամակը որքան եւ արդիւնք էր այն ժամանակեայ Ռուսաստանի ընդհանուր պայմաններէ, Անդրկովկասին վերաբերող մասում, անկասկած մեծապէս թելադրած էր Հայաստանի փետրուարեան ապստամբութեան թողած տպաւորութիւնից: Այս տեսակէտից կարելի չէ չընդունել, որ Հայաստանի փետրուարեան շարժման ազդեցութիւնը շատ աւելի լայն էր, քան Հայաստանի սահմանները:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, փետրուարեան ապստամբութիւնը ցնցող ու զգաստացնող տպաւորութիւն թողեց խորհրդային իշխանութեան վրա:

Թիֆլիսում եւ ապա, ապրիլ 19-ին Երեւանում, արտասանած իր ճառերի մէջ, Կոմկոսի Անդրկովկասեան Կոմիտէի քարտուղար Ս. Օրջոնիկիձէն ամենախիստ խօսքերով դատապարտեց հայ կոմունիստներին, որոնք պատճառ էին դարձել փետրուարեան ապստամբութեան եւ քաղաքացիական աւերիչ կռիւներէ՝ միաժամանակ զգաստութեան, աչալըջութեան եւ խոհեմութեան հրաւէր կարդալով Հայաստանի բոլշեւիկ իշխանաւորներին: Մի ամիս առաջ, սակայն, նոյն Օրջոնիկիձէն թոյլ էր տալիս, որ քաղաքացիական կռիւր շարունակէի Հայաստանում:

Ալ. Միասնիկեանը ստանձնելով Հայաստանի Յեղկոմի նախագահութիւնը, ՆէՊ.ի շրջանին յատուկ համեմատաբար աւելի մեղմ եւ չինարար քաղաքականութեան հետեւեց երկրում՝ իրեն դործակից ունենալով Ս. Սրապիոնեան—Լուկաչինի եւ Ս. Տէր Գաբրիէլեանի նման աւելի լուսամիտ և անպայման հայրենասէր բոլշեւիկներ: Հայաստանի ժողովուրդը մի պահ ազատ չունչ քաջեց եւ նւիրեց շինարարութեան: Պարսկաստանից վերադարձաւ եւ տարագրւած մտաւորականութեան մի մասը Ակադ. Ա. Թամանեանի գլխաւորութեամբ:

Ազգային քաղաքականութեան տեսակէտից, սակայն, Միասնիկեանի իշխանութեան շրջանում էլ հիմնական փոփոխութիւն տեղի չունեցաւ, մասնաւորապէս Հայկական Հարցի հետապնդման եւ ի սփիւռս աշխարհի ցրւած հայութեան պաշտպանութեան դործում: Հայկական Սփիւռքը Երեւանի համար շարունակեց մնալ խորթ, միջազգային յեղափոխութեան ծառայեցնելու նիւթ: «Մենք ամենայն հայոց կառավարութիւն չենք»... Մշակոյթով էլ Սփիւռքը կտրւեց Մայր-Հայրենիքից, մանաւանդ նոր ուղղաւորութեան հետեւանքով, որ անհաշտ մնաց արտասահմանի հայերի համար:

Քաղաքական տեսակէտով Միասնիկեանի օրով աւելի եւս շեշտեց ռուսական կենտրոնացման ձգտումը, մասամբ իբրեւ հետեւանք Կովկասի հայ տարրի տկարացման դիտակցութեան եւ ընդհանրապէս հայ բոլշեւիկների սկզբունքային դաւանանքի պատճառով:

Հայաստանի խորհրդայնացումը տեղի էր ունեցել անկախութեան պահպանութեան պայմանով. Հայաստանի Հանրապետութեան տեղը պիտի բռնէր Հայաստանի անկախ խորհրդային հանրապետութիւնը: Ձեւականօրէն այդ սկզբունքը որոշ ժամանակ պահւեց, բայց փաստօրէն անկախութիւնից ոչինչ չմնաց: Ռուսական քաղաքականութիւնն էր միացնել Անդրկովկասեան երեք

հանրապետութիւնները մէկ միութեան մէջ: Հայ բոլշեւիկները եւ, մասնաւորապէս, Ալ. Միասնիկեանը ամենաջերմ պաշտպանն էին այդ քաղաքականութեան:

Անկախութեան կորուստը առանձնապէս զգացւեց Կարսի Խորհրդաժողովում, 1921 թ. սեպտ. 26 — հոկտ. 13-ին, որ կոչւած էր, Թիւրքերի պահանջով, վաւերացնել տալու համար Մոսկւայի մարտ 16-ի ռուս-թիւրքական դաշնագիրը: Այդ խորհրդաժողովում, որի արձանագրութիւնը բերւած է ներկայ հատորի «Յաւելւած»-ում, Թիւրքիան իր կամքը թելադրեց ոչ միայն Հայաստանին, այլեւ Ռուսաստանին, որի ներկայացուցիչը Կովկասեան հանրապետութիւնների խնամակալի դերն էր կատարում:

Կարսի դաշնագիրը եղաւ վերջին միջազգային դործը, որ կատարւեց անկախ Հայաստանի անունով: Երկու ամիս անցած, Թիֆլիսում գումարւեց Հայաստանի, Ազրբէջանի եւ Վրաստանի խորհրդային «անկախ» հանրապետութիւնների ներկայացուցիչների ժողովը, որ հիմնեց Անդրկովկասեան դաշնակցութիւնը, իբրեւ մաս Խորհր. Ռուսաստանի, որով Հայաստանի ձեւական անկախութիւնն էլ վերջ գտաւ:

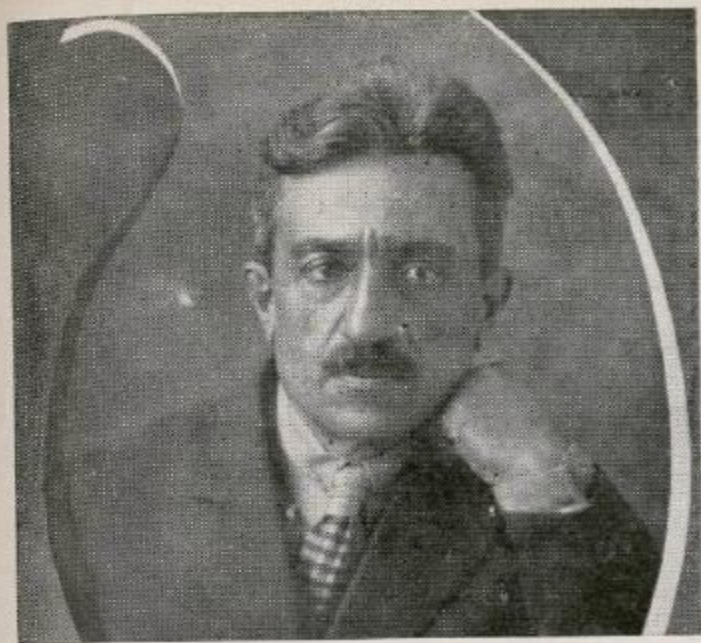
Այնուհետեւ եկաւ Լոզանի անարդ դաշնագիրը, որով Թիւրքիան, Խորհրդային Ռուսաստանի օգնութեամբ, իր կամքը պարտադրեց եւ դաշնակից պետութիւններին: Լոզանի դաշնագրում ոչ մի խօսք չկայ Հայաստանի եւ հայերի մասին...

Դաշնագրում խօսք չկայ, բայց հայ ժողովրդի սրտում Հայաստանի անկախութեան գաղափարը միշտ մնում է, անշէջ փարոսի պէս, վառ: Հայ ժողովուրդը Մայր Հայրենիքում ու հայրենիքից դուրս շարունակում է երազել ու պայքարել եւ հաւատում է իր ազգային դատի արդար լուծման: Բըռնատիրութիւնները յաւիտենական չեն: Վերջ կ'ունենայ եւ նրանց չար դործը...

*
**

1921—22 մոռյլ, դաժան տարիներին, երբ հայ ժողովուրդը Մայր Հայրենիքում, ճգմւած Քէմալական Թիւրքիայի եւ Խորհրդ. Ռուսաստանի միջեւ, օրհասական պայքար էր մղում իր ազատ եւ անկախ գոյութեան համար, երբ Թիւրքական բանակները «գեղեցիկ» Ֆրանսայի հովանաւորութեամբ ամայացնում էին հայկական Կիլիկիան եւ կրակի ճարակ դարձնում Զմիւռնիան, Պոլսից փախստական իթթիհատական ջարդարարները, Բերլինից ու Մոսկւայից, այսպէս կոչւած, «քաղաքակիրթ» աշխարհի աչքի առջև, շարունակում էին դաւեր լարել Հայաստանի ու հայ ժողովրդի դէմ:

Անգլիա եւ Ֆրանսա մոռացել էին իրենց հանդիսաւոր սպառնալիքը, որ համաշխարհային պատերազմի սկզբին ուղղել էին Թիւրքիայի կառավարութեան՝ խիստ պատժի ենթարկելու հայերի դէմ խժոժութիւններ գործադրողներին: Այժմ հայկական ջարդերի հեղինակ իթթիհատական պարագլուխները ոչ միայն պատասխանատուութեան չէին ենթարկւում, այլեւ յայտնապէս վայելում էին նոյն այդ մեծ պետութիւնների պաշտպանութիւնը:

ԽՏԵՓԱՆ ՆԱԼԻԿԵԱՆ

ԱՐԱՄ ԵՐԿԱՆԵԱՆ

ՍՈԳՈՄՈՆ ԹԷԼԷԼԻԿԵԱՆ

ԱՐՇԱԿԻՐ ԴԵՐԱԿԵԱՆ

ԿԵԿԱՐ ԴՈՐԿԱՔԵԱՆ

Հայ ժողովուրդն ի դուր սպասեց արդարադատութեան «մեծ դաշնակիցներին» կողմից, որոնք մոռացել էին հայերի մատուցած ծառայութիւնները եւ հայերին տւած հանդիսաւոր խոստումները: Այժմ ամէն մէկը աշխատում էր իր շահը տպահովել հայերի անունը շահագործելով. եւ ի վերապատմունճանի հայոց վիճակս արկանէին...

Եւ ահա, ինչ որ դաջաւ անել քաղաքակիրթ աշխարհը, հայ ժողովուրդը ինքը կատարեց «իր քաջ որդւոց» խիզախ բազուկով նոյն այդ քաղաքակիրթ աշխարհի աչքի առջեւ:

1921 թ. մարտ 16-ին, երբ Մոսկւայում ստորագրւում էր «բարեկամութեան» դաշնագիրը Խորհրդ. Ռուսաստանի եւ Թիւրքիայի միջեւ, Բերլինում, մի անձնէր երիտասարդի՝ Սողոմոն Թէհլիրեանի յանդուգն գնդակից շանսատակ ընկաւ մեծ եղեռնի գլխաւոր պատասխանատու՝ Թալէաթ փաշան:

Հազիւ մի քանի ամիս անցած, յուլիս 19-ին Պոլսում, մի ուրիշ երիտասարդի՝ Միսաք Թոռլաքեանի վրիժառու գնդակով սպանւեց Բազէի հայերի ջարդարար Ջիւանշիրը:

Դեկտ. 6-ին, Հռովմում, գրեթէ պատանի մի երիտասարդի՝ Արշաւիր Շիրակեանի ձեռքով մահապատիժ ստացաւ Թիւրքիայի վարչապետ Սալիդ Հալիմ փաշան, որի օրով տեղի էր ունեցել հայերի բնաջնջումը:

1922 թ. ապրիլ 17-ին, Բերլինում, նոյն Արշաւիրի եւ Արամ Երկանեանի ձեռքով իրենց արժանի պատիժը կրեցին հայկական տեղահանութիւնների եւ ջարդերի կազմակերպիչ իթթիհատական բորենիներ Բէհաէդդին Շաքիրը եւ Ջէմալ Աղմին:

Երեք ամիս վերջը, Թիֆլիսում, Ստեփան Մաղիկեանի ձեռքով, բացառիկ յանդգնութեամբ ահաբեկւեց իթթիհատական եռապետութեան անդամ՝ Ջէմալ փաշան, որ գործակցում էր բուլշեւիկներին Ռուսաստանում: Քիչ վերջը նոյն պատժին պիտի արժանանար եւ Թալէաթի ու Ջէմալի եղբայրակից Էնվէր փաշան՝ ամէնէն արկածախնդիրը իթթիհատականներից:

Թալէաթի եւ Ջիւանշիրի ահաբեկիչները ձերբակալւելով՝ գերման եւ անգլիական ոճրադատ դատարաններին յանձնւեցան Բերլինում ու Պոլսում: Հրապարակային դատավարութիւնը, գրաւեց ամբողջ աշխարհի ուշադրութիւնը: Սողոմոն Թէհլիրեանն ու Միսաք Թոռլաքեանը անպարտ արձակւեցին՝ բարոյական մեծ գոհացում պատճառելով հայ ժողովուրդին:

Ջէմալ փաշայի սպանութեան առթիւ բազմահարիւր ձերբակալութիւններ տեղի ունեցան Ռուսաստանում. Դաշնակցական երիտասարդութիւնը լեցւեց բանտերն ու Ջէկայի նկուղները եւ շատերը, առանց դատ ու դատաստանի, աքսորւեցին Սիբիրի սառուցեալ վայրերը:

Քառորդ դար անցած, երկրորդ համաշխարհային պատերազմից յետոյ, համանման պայմաններում, նացի ջարդարարների համար միջազգային դատ կազմակերպւեց Նիւրնբերգում, նացի պարագլուխները մահապատժի ենթարկւեցան եւ գերման ժողովրդի վրա տուգանք դրւեց, իբրեւ հատուցում հրէաներին, հանգստացնելու համար «քաղաքակիրթ մարդկութեան» վրը-

դովաճ խիղճը: Տարբեր եղաւ նոյն այդ «քաղաքակիրթ մարդկութեան» վերաբերումը հայերի հանդէպ: Թիւրքիայի հայութեան կէսը կոտորուեց ամենատմարդի միջոցներով, միւս կէսը հողմացրիւ եղաւ: Հայերի ստացւածքը յափշտակեց: Գիւղեր ու քաղաքներ ամայացան: Եւ երբ հասաւ հատուցման ժամը, «քաղաքակիրթ մարդկութիւնն» մնաց անտարբեր: Հայ ժողովուրդը ինքը, իր «քաջ որդւոց սուրբ արիւնով»... կազմակերպեց հայկական Նիւրէմբէրգ՝ Թիւրք դահիճների համար:

ՎԵՐՋԻՆ ԽՕՍՔ

Քառասուն տարի է անցել Հայաստանի Հանրապետության ծնունդի օրից — 1918, մայիս 28 — 1958, մայիս 28 — բայց հայութեան գիտակցութեան մէջ դեռ եւս համազգային ընդհանուր ըմբռնում չէ դարձած անկախութեան գաղափարը: Կան հայեր, որոնք ուրանում են Հանրապետության գոյութիւնն անգամ: Եւ, սակայն, փաստը մնում է փաստ. ուրացումով պատմութիւնը կարելի չէ ջնջել:

Մեծ եղելութիւնները մեծ ժամանակի են կարօտ ազգերի գիտակցութիւնը յեղաշրջելու համար: Այսօր, օրինակ, Վարդանանց պատմութեան շուրջ հայ ժողովրդի հանրային մտքի մէջ տարակարծութիւն չկայ. ամենքի համար Վարդանանց պատերազմը նուիրական է եւ 1036 նահատակները՝ սուրբեր: Բայց պատերազմի օրերին, առաջ եւ վերջը, ամենքը համախորհուրդ եւ համերաշխ էին, միե՞նոյն գիտակցութեամբ տոգորւած: Վարդանանց եւ Վասակեանց հակամարտութիւններն ու թշնամանքը, կուսակցական բախումներն ու կատաղի հակամարտութիւնները չե՞ն վրդովել ժամանակի հայ հասարակութիւնը: Հէնց Եղիշէի պատմութիւնը չի՞ վկայում, որ մոլեգին հակամարտութիւններ են եղել ազգային քաղաքականութեան շուրջ, որոնք շատ կողմերով յիշեցնում են մեր օրերը: Բայց եւ այնպէս ժամանակը արժէքաւորել է պատմական իրողութիւնները, մոռացնել է տւել ինչ որ պէտք է մոռացուէր և կենդանի ու անմահ է պահել ճշմարիտն ու իրաւը, որպէս ընդհանրական սեփականութիւն ազգի բոլոր հատւածների մտքում ու սրտում:

Նման եղելութիւն է եւ Մայիս 28-ը: Հայ ժողովուրդը երկար դարեր երազեց այդ օրը, եւ երբ օրը եկաւ, անպատրաստ գտնւեց ազգովին տենելու եւ ընդունելու իրողութիւնը, «յիւրսն եկ և իւրքն զնա ոչ ընկալան»... Քաղաքարական բաժանումը եւ պայքարը անկախութեան շուրջ ընդհանրապէս եւ Հայաստանի Հանրապետության առթիւ ի մասնաւորի շարունակում է անընդհատ:

Եւ զարմանալի չէ բնաւ, որովհետեւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը դեռ պատմութիւն չէ դարձած, այլ ներկայ է: Դեռ կենդանի են այն բոլոր քաղաքիւններն ու դէպքերի յուշերը, որոնց շուրջ բաժանւած էր հայութիւնը

Հանրապետութեան օրերին, դեռ ողջ է ժամանակի դերակատարների մի մասը, եւ վառ են կիրքերն ու հակամարտութիւնները:

Ժամանակը վճռական դործօն է պատմական դէպքերի գնահատութեան համար եւ ժամանակի հետ նաեւ սերունդների փոփոխութիւնը: Սակայն, քառասուն տարին բաւական չեղաւ, որպէսզի Հայաստանի Հանրապետութեան շուրջ հրահրւած կիրքերը մարէին, եւ անկախութեան գաղափարը իր արժանաւոր տեղը գրաւէր հայ ժողովրդի ընդհանուր գիտակցութեան մէջ:

Բայց, որքան եւ կարճ, ժամանակը իր դերը կատարում է արդէն: Երեւանի պատմադրութիւնը — վարանումով, անշուշտ — սկսել է արդէն դրական վերաբերում ցոյց տալ դէպի Հանրապետութեան հետ կապւած որոշ դէպքերը: Յիշատակում է Սարտարապատի ճակատամարտը, Բաշարարանը, իրրեւ հերոսական դրագ հայ ժողովրդի նորագոյն պատմութեան, փոյթ չէ թէ կոմունիստ կուսակցութեան վերադրւի այդ դէպքը: Բնաւ պիտի չզարմանանք, եթէ վաղը Մայիս 28 էլ իւրացւի բոլշեւիկների կողմից: Թող իւրացնեն. կարեւորը այն չէ, թէ ով է հեղինակը պատմական դէպքերի, կարեւորը դէպքերն են:

Ով եւ ինչպէս ուրանայ, անհերքելի է, որ երէկւայ ուրացողները այսօր ստիպւած են ընդունելու Հայաստանի Հանրապետութեան եղելութիւնը: Ընդհուր եւ ընդ սուր անցնելով, անհաշիւ զոհերի գնով, հայ ժողովուրդը 1918 թ. Մայիս 28-ին հիմք դրեց ազգային անկախ պետութեան՝ Հայաստանի Հանրապետութեան: Այս իրողութիւնը կարելի չէ ուրանալ եւ ո՛չ մի ուրացումով:

Որեւէ ուրացումով կամ փաստերի խեղաթիւրումով կարելի չէ հերքել եւ այն փաստը, որ 1920 թ. դեկտ. 2-ին, կամ, եթէ հաճելի է, նոյեմբ. 29-ին տեղի ունեցաւ ոչ թէ Հայաստանի նոր պետութեան ստեղծումը, այլ դոյութիւն ունեցող Հանրապետութեան վարչաձևի փոփոխութիւն. ժողովրդավար անկախ Հանրապետութեան տեղ հաստատւեց խորհրդային անկախ հանրապետութիւն: Մի տարի անցած, ոչ հայ ժողովրդի կամքով, այլ դրսեց եկած հրամանով և օտար սւինների սպառնալիքի տակ, խորհրդային Հայաստանը զրկւեց անկախութիւնից՝ դառնալով Անդրկովկասեան Դաշնակցութեան անդամ:

Այսպիսով՝ պատմական իրողութիւն է, որ ներկայ խորհրդ. Հայաստանը չարունակութիւնն է Հայաստանի Հանրապետութեան: Եթէ տեղի չունենային այն մաքառումները, որոնք յանդեցին հայկական անկախ պետութեան ստեղծման 1918 թ. Մայիս 28-ին, եթէ դոյութիւն չունենար Հայաստանի Հանրապետութիւնը իր ազգային կազմով ու նկարագրով, այսօր դոյութիւն չէր ունենայ եւ խորհրդ. Հայաստանը ազգային կազմով ու ղիմագծով:

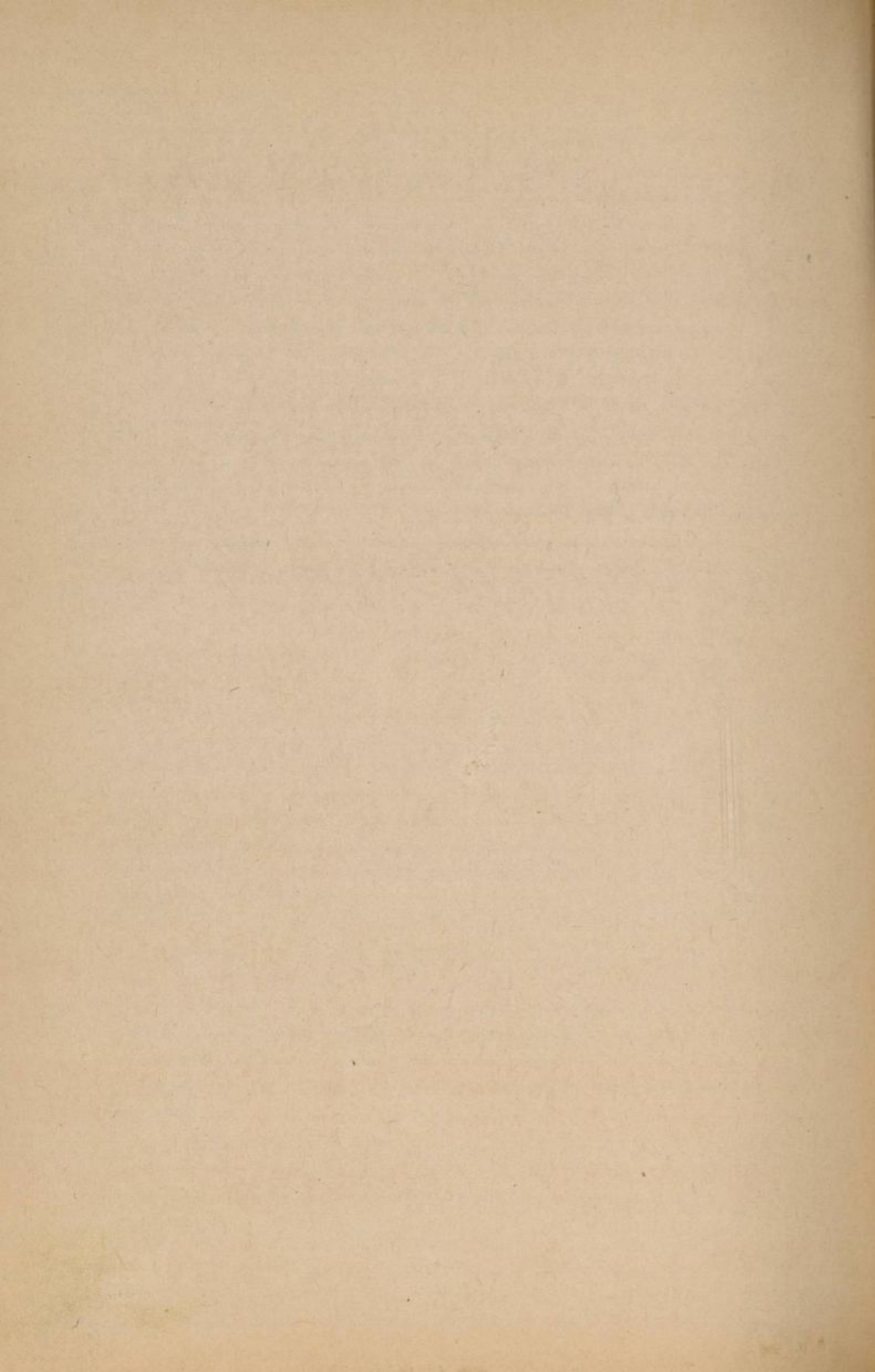
Հայաստանի խորհրդային վարչաձևը շատ ճիշդ թափեց, որպէսզի ապատարարի հայ ժողովրդի քաղաքական ժառանգութիւնից. մերժեց ընդունել «ամենայն հայոց կառավարութեան» դերը, հրաժարւեց հայկական Հաբ-

ցի հետապնդումից, ուրացաւ Հայկական Սփիւռքի գոյութիւնը: Ի զո՛ւր, ժամանակը պարտադրեց նրան ճանաչել եւ Հայկական Հարցը, եւ Հայկական Սփիւռքը, եւ անբնական չի լինի, եթէ վաղը իր վրա առնէ եւ «ամենայն հայոց կտուարութեան» պատմութեանն էլ: Ժամանակը ունի իր խորհուրդը: Հայաստանի Հանրապետութեան սերունդը եւ իր յաջորդները այդ օրւան են սպասում եւ պայքարում են այդ օրւայ համար:

Վարչաձեւերը ժամանակաւոր երեւոյթ են: Ժամանակաւոր են եւ վարիչները: Յաւերժական են ազգերն ու հայրենիքները — հայրենի հողի վրա նստած ժողովուրդները: Յաւերժական է ազատատենչ հայ ժողովուրդը, որ մահամբ մահը կոխելով՝ կերտեց հայրենիքի անկախութիւնը:

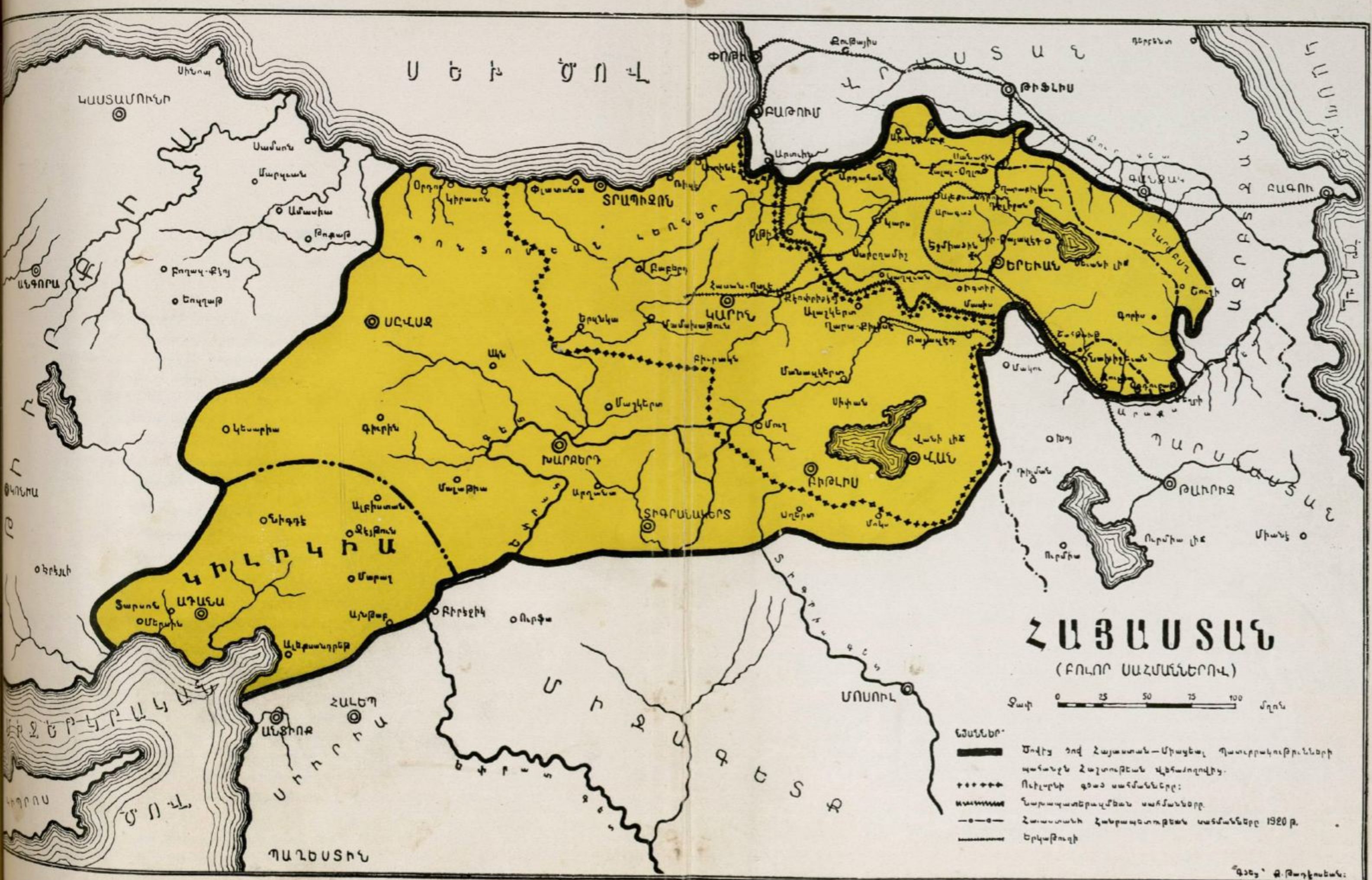
Ժամանակները յղի են դէպքերով: Պատմութիւնը վերջացած չէ: Մենք հաւատում ենք, որ Հայաստանը նորից կը լինի ազատ եւ անկախ, աւելի լայն ազգային սահմաններով: Ընդունակ տեղ տալու իր ծոցում ի սփիւռս աշխարհի հողմացրիւ եղած բոլոր զաւակներին:

Հայաստանի Հանրապետութիւնը շարունակում է ապրել հայ ժողովրդի սրտում, որպէս մշտավառ յուշ անցեալի եւ իբրեւ կենդանի յոյս ապագայի:

ՅԱԻԵԼԻԱԾ

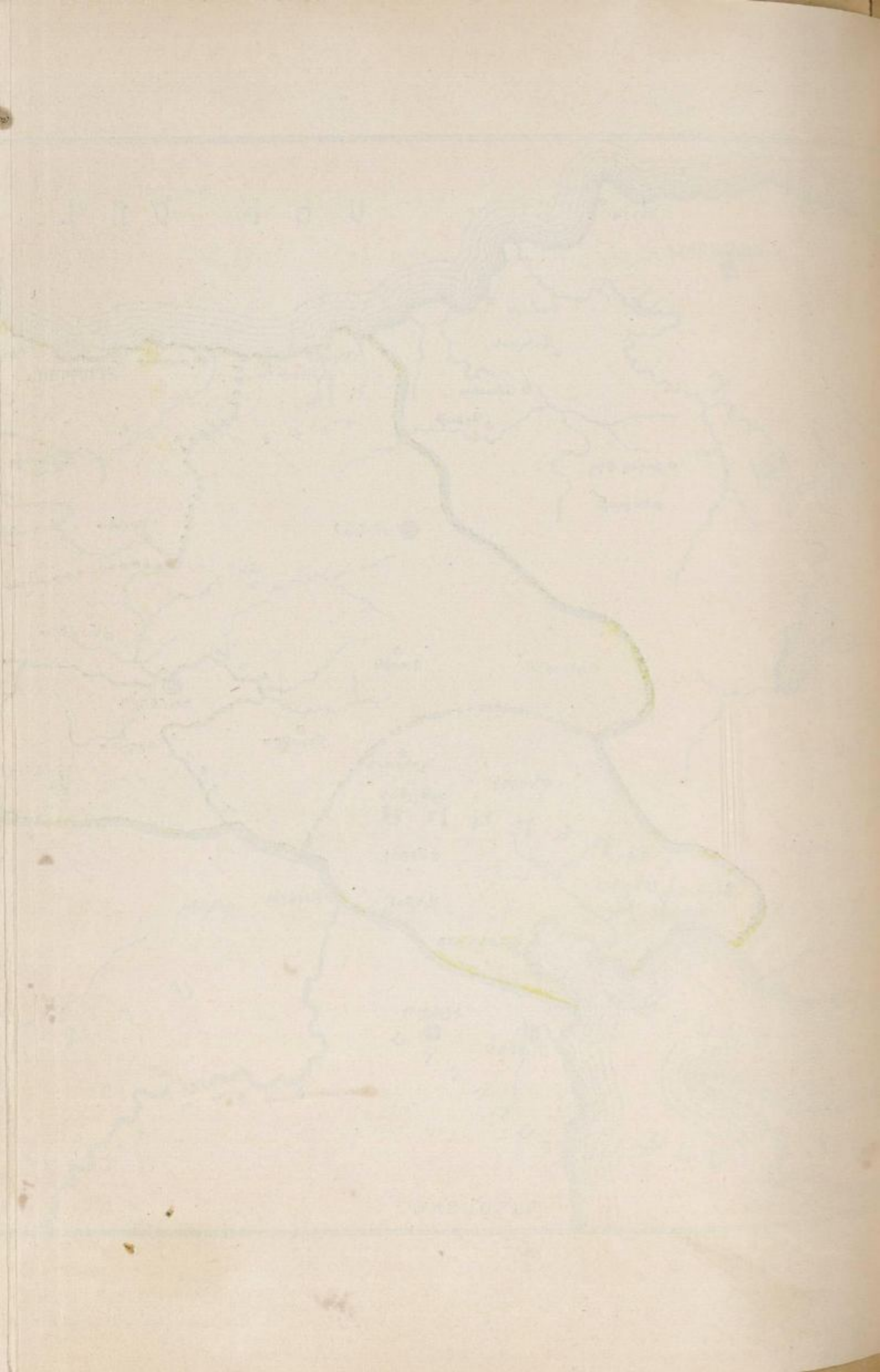

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

(ԲՈԼՈՐ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՎ)

Տար 0 25 50 75 100 մղոն

- Նշաններ:
- Պղնձի և ուրիշ հարստության աղբյուրները
 - Կապիտալի և մարզային կենտրոնները
 - Նախապատերազմյան սահմանները
 - Հայաստանի Հանրապետության սահմանները 1920 թ.
 - Երկաթուղի

Ա.

Հ. Յ. Դ. ԿՈՎԿԱՍԻ ՌԱՅՈՆ. ԺՈՂՈՎ

(1914, սեպտ. 21-23)

Ռայոնական ժողովը տեղի ունեցաւ Սեպ. 21-23-ին (1914), մասնակցութեամբ 20 ձայնի իրաւունքով եւ 12 խորհրդատու ընկերների: Ձայնի իրաւունքով ժողովին ներկայացուցիչներ ունէին հետեւեալ մարմինները. Արեւել. Բիւրօ 1 ձայն, Հայաստանի Բիւրօ 1, Կեդր. Կոմիտէն 1, Տեղական Կոմիտէն 1, Կեդր. Կոմ. 2, Կեդր. Կոմ. 1, Շուշի 1, Ախալքալաք 1, Շահաստան 1, Զինուոր Շտաբ 1, Ուսանողութիւն 1, այլեւ չորս գործիչ-ընկերներ:

Նախքան զբաղմունքներին անցնելը՝ ժողովը յոտնկայս յարգեց հանդուցեալ ընկ. Ս. Զաւարեանի յիշատակը: Ժողովի օրակարգն էին կազմում հետեւեալ հարցերը.

1. Զեկուցում ութերորդ ընդհ. ժողովի.
2. Զեկուցում Արեւել. Բիւրոյի միամեայ գործունէութեան.
3. Զեկուցում հայ կամաւորների կազմակերպման եւ յարակից խնդիրների մասին.
4. Կուսակցական վերակազմութեան հարց.
5. Արեւելեան Բիւրոյի երկու անգամի ընտրութիւն:

Ար. Բիւրոյի եւ միւս մարմինների ներկայացուցիչների զեկուցումներէց երեւում է, որ կուսակցութիւնը, մանաւանդ վերջին ժամանակներս, արագ կերպով վերակազմւում է. կազմակերպւում են նոր խմբեր ու մարմիններ, վերանորոգւում են հները: Հրապարակ են դալիս նոր ուժեր, հներն էլ նոր թափ են ստանում: Հասարակական համակրանքը ընդհանրապէս կուսակցութեան կողմն է: Բանւորական կեդրոններում աճում է գործաւորական խմբերի թիւը: Տնտեսական պայքարների ժամանակ մերոնք բերում են իրենց բուռն մասնակցութիւնը: Շատ տեղեր գործը վարողները դեռ նշանակովի մարմիններ են, բայց շուտով յոյս կայ, որ ամեն ինչ կը կանոնաւորւի եւ կարելի կը լինի կիրարկել ընտրական սխտեմը: Յարաբերութիւնները կեդրոնական եւ գաւառական մարմինների միջեւ համեմատաբար թոյլ են ե-

դել: Բաւարար չափով չեն եղել նաեւ պրօպագանդիստ ու կազմակերպիչ ուժեր: Զի մատակարարել նաեւ պէտք եղած չափով դրականութիւն, այդ պատճառով խմբական պարագմունքների համար շատ դժւարութիւններ են առաջ եկել: Բոլոր ներկայացուցիչների ղեկուցումների մէջ տիրող էր լուսատեսութեան շեշտը, ամենքն էլ յոյս էին յայտնում որ շուտով կուսակցութիւնը կդուրս իր նախկին գերքի վրա:

Ձեկուցումներից յետոյ տեղի է ունենում մտքերի փոխանակութիւն կուսակցութեան վերակազմակերպման մասին: Մի քանի ընկերներ մոմենտը անյարմար են գտնում, եւ առաջարկում են ուժեր չլլատելու համար առ այժմ մի կողմ թողնել կուսակցութեան գործը եւ ամբողջապէս տարւել կամաւորների եւ ինքնապաշտպանութեան հարցով: Մեծամասնութիւնը, սակայն, դրա հակառակ է եւ գտնում է, որ պայմանները շատ յարմար են վերակազմութեան գործը շարունակելու, անհրաժեշտ է օգտագործել համեմատական ազատութիւնն ու պատերազմի՝ պրօպագանդի առարկայ ընդունելով մոմենտը առաջ մղել քաղաքական տնտեսական հարցերը եւ կուսակցութեան շուրջ համախմբելով հասարակական կենդանի ուժերը: Այս առթիւ ընդունւեց հետեւեալը.

«Ծարունակում ենք սկսած վերակազմութեան գործը՝ օգտւելով ներկայ յարմար մոմենտից եւ արամադրութիւնից: Պրօպագանդի գործում զբլխաւորաբար պէտք է ծանրանալ մոմենտի ստեղծած, կուսակցական ծրագրից բղխած խնդիրների վրա: Ուշք պէտք է դարձնել տազնապի ժամանակ գիւղերում փոխադարձ օգնութեան գործը կազմակերպելու:

«Նախքան հայ կամաւորների կազմակերպութեան անցնելը՝ ղեկուցում է արւում վերջին ընդհանուր ժողովի մասին, որի որոշումները առանձին տետրակով կուղարկւեն ձեզ: Ապա ղեկուցում է Հայաստանի Իւլրոյի ընկերը Պոլսի ընկերների կարծիքների մասին, որից երեւում է, որ այնտեղի ընկերները «որոշել են լարել բոլոր ուժերը, կենտրոնացնել բոլոր տարրերը հայ ինքնապաշտպանութեան համար եւ առաջարկել Կովկասի մարմիններին, որպէսզի ոյժեր կենտրոնացնեն սահմանադրւիւններում եւ անկախօրէն գործեն նոյն ինքնապաշտպանութեան հողի վրա: Այդ նպատակի համար անհրաժեշտ են գտնում ղեկավար ոյժերին Կովկաս հրաւիրել»:

Հայ կամաւորների կազմակերպման ղեկուցումից երեւում է որ այդ գործը արդիւնք է կուսակցութեան եւ զանազան պետութիւնների հետ վարած բանակցութիւնների ինչպէս նաեւ թուրք կառավարութեան յամառ չկամութեան բարենորոգումներ մտցնելու: Բարենորոգումների ծրագրիւր, որ ուս կառավարութիւնն առաջարկեց, Տաճկաստանի եւ Գերմանիայի կողմից մերժւեց: Ռուս կառավարութեան հետ ունեցած մտքերի փոխանակութիւնից երեւում էր, որ նա, զանազան քաղաքական նկատումներով, վճռել է տաճկահայարի դրութիւնը բարելաւել, որ նրա քաղաքական կուրսը ներկայումս նպաստաւոր է տաճկահայերի համար, բայց նրան խանգարում է Գերմանիան, որ արդեւ է հանդիսանում հայկական ըէֆորմների:

Համաեւրոպական պատերազմի հէնց սկզբից ուս կառավարութիւնը

ցանկացաւ իմանալ, թէ ինչ է լինելու հայերի դիրքը ոռւս-տաճկական պատերազմի դէպքում: Միւս կողմից հայ շրջաններին շատ էին մտահոգում պատերազմի դէպքում ծաղելիք արհաւիրքները: Այս հոգի վրա սկսեցին լսնակցութիւնները հայերի եւ ոռւս կառավարութեան միջեւ: Հայերի դանազան հաստատութիւնների, միութիւնների եւ ընկերութիւնների ներկայացուցիչներից կազմեց մի մարմին, որ կոչւեց Ազգային Բիւրօ. սա ընտրեց մի գործադիր մարմին, որը բանակցութիւններ սկսեց կովկասեան կառավարութեան հետ: Կառավարութիւնը խոստանում էր իրագործել րէ-ֆորմների սկզբնական ծրագիրը եւ ցանկութիւն էր յայտնում, որ հայերը իրենց համակրութեամբ աջակցին ոռւս զօրքին պատերազմի դէպքում: Այդ աջակցութիւնը պիտի կայանայ զօրքին թեթեւ ծառայութիւններ մատուցանելու, մանաւանդ հետախուզումների ժամանակ, եւ ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան մէջ: Այսպէս առաջ է գալիս կամաւորներ կազմելու միտքը: Այս կամաւոր խմբերը գլխաւորապէս պէտք է ծառայեն հայ գիւղերի ինքնապաշտպանութեան եւ հարկաւոր դէպքում պէտք է աջակցին ոռւս զօրքին: Կառավարութիւնը իր վրա է վերցնում դրանց զինելու եւ ապրեցնելու հոգը: Ազգային Բիւրօն որոշում է կամաւորների կազմակերպութիւնը, վարժութիւնը եւ ամբողջ զինւորական գործը յանձնել մեր կուսակցութեան: Թէ Ազգային Բիւրօն եւ թէ մեր ընկերները որոշում են գործին համազգային բնոյթ տալ, ի հարկէ, աշխատելով մեր տեսակէտները անցկացնել գործի մէջ:

Այս զեկուցման առթիւ տեղի ունեցած վիճաբանութիւնների ընթացքում, որ երբեակ համաձայնութեան յաղթութիւնը մեզ համար նպաստաւոր է, որ ոռւս-թրքական պատերազմը անցանկանալի է, բայց թէ նա ծագի, մեր բոլորիս իղձը պէտք է լինի Ռուսաստանի յաղթութիւնը, մեր ակտիւ մասնակցութեան պատերազմին, ընկերների մի մասը հակառակ էր եւ պահանջում էր զբաղւել միայն ինքնապաշտպանութեամբ, բայց ժողովականների խոշոր մասը՝ ընդունելով հանդերձ, որ մեր գործը պէտք է լինի Կըլ-խաւորապէս ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնը, անհրաժեշտ է համարում, հարկը պահանջած դէպքում, աջակցել ոռւս զօրքին: Ի վերջոյ ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը:

Ռայոն. ժողովը՝ կանգ առնելով ներկայ քաղաքական միջազգային մօմենտի վրա եւ ղեկավարելով իր կուսակցութեան հիմնական սկզբունքներով եւ միջազգային համերաշխութեան գաղափարով, իր խորին ցաւն է յայտնում այն սարսափելի պատերազմի համար, որ սպանդանոց է դարձրել ամբողջ Յւրոպան:

Վերյիշելով պատերազմի դրդապատճառները, կուռղ կողմերի նպատակները, աշխատաւոր դասակարգի, մանր ազգութիւնների, մասնաւորապէս հայ ժողովրդի ապագան, Ռայոն. ժողովը աւելի բաղձալի կը համարէր, եթէ այս պատերազմը վերջանար շուտով եւ այն էլ երբեակ համաձայնութեան յաղթանակով:

Գալով սպասելիք ոռւս-տաճկական պատերազմին՝ Ռայոն. ժողովը

այդ համարում է անցանկալի եւ աղէտաբեր, քանի որ նրա ընթացքում ժողովուրդը պէտք է ենթարկւի կոտորածների, իսկ նրա տնտեսութիւնը՝ աւերմունքի:

Այդպիսի պատերազմ բռնկելու դէպքում ժողովը որոշում է կովկասում կազմակերպել թուրքիկ խմբեր, որոնց նպատակն է լինելու, ոռոսաց բանակի առաջխաղացութեան դէպքում, պաշտպանել հայկական վայրերի ազգաբնակչութիւնը աւերածութիւններից ու կոտորածներից եւ աջակցել ոռոս բանակին:

Ժողովը ի նկատի ունենալով այն, որ ընդհանուր ժողովի որոշման համաձայն ոռոս-տաճկական պատերազմի դէպքում մեր բռնելիք դիրքը որոշող կուսակցութեան օրդան հանդիսանում է Տաճկաստանում գոյութիւն ունեցող յատուկ մարմինը՝ ընտրւած ընդհանուր ժողովի կողմից՝ եւ երկրորդ՝ մտնելով Արեւելեան Բիւրոյի դրութեան մէջ, որ ամէն բոլոր պատում էր ոռոս-տաճկական պատերազմի բռնկումին, իսկ այն մարմնի մասին տեղեկութիւն չունէր, ստիպւած է եղել որոշ քայլերի դիմել, խոստումներ անել. եւ արդէն փաստօրէն տեղի է ունեցել ոյժերի մօրիլիզացիան, ժողովը թէեւ իր իրաւասութիւնից դուրս է գտնում կամաւորներ կազմակերպելու հարցի վճիռը, բայց եւ չունենալով այդ խնդրի վերաբերեալ աւելի բարձր եւ իրաւասու մարմինների որոշումը հաստատում է Բիւրոյի որոշումները եւ նպաստում է դրանց լաւագոյն իրագործման:

Թիայոն. ժողովը ցանկութիւն է յայտնում՝ որ Բիւրօն, ըստ հնարաւորութեան, յարաբերութեան մէջ մտնէ Հայաստանի մարմնի հետ այս առթիւ: Նոյնպէս շարունակէ սկսւած բանակցութիւնները երբեակ համաձայնութեան պատկանող միւս պետութիւնների հետ եւ նրանցից որոշ խոստումներ ստանայ:

Նոյնպէս վճռում է չտալ այս գործին նեղ կուսակցական բնոյթ եւ վարել ըստ կարելոյն դգոյշ, առանց հրապարակային բնոյթ տալու:

Ապա երկար վիճաբանութիւններ տեղի ունեցան Ազգային Բիւրոյի շուրջը: Իմանք գտնում էին այդ Բիւրօն ապօրէն, ոչ ազգային, այլ մի քանի հաստատութիւնների ներկայացուցչութիւն: Ս եծամասնութիւնը՝ ի նրկատի ունենալով քաղաքական պայմանները՝ հնարաւոր չէր համարում լայն, ընդհանուր ընտրութեան սկզբունքով ազգային մի ժողով գումարել, գործնական նկատումներով օգտակար էր համարում ներկայ Ազգ. Բիւրոյի գոյութիւնը, նրա գործադիր մարմինը ընթանում է համերաշխօրէն մեր ընկերների հետ: Ժողովը որոշեց այս մասին բանաձեւ չբէտարկել եւ հաւանութիւն տւեց ընկերների բռնած դիրքին:

Առաջարկեց նաեւ կազմել երկու մարմին, մէկը զուտ գինւորական, որ լինելու է մեր ընկերների ձեռքը, եւ միւսը՝ Ֆինանսական եւ այլ խնդիրների համար, ուր պիտի մասնակցեն Ազգային Բիւրոյի կողմից ընտրւած մարդիկ մեր ընկերների հետ միասին հաւասար թւով: Յանկալի է, որ գինւորականից զատ, բոլոր յանձնաժողովներում մասնակցեն Ազգային Բիւրոյի ներկայացուցիչները:

Ընկերներին ոմանք բողոքում են, որ Աղգային Բիւրօն ամբողջ գործը իր ձեռքն է առել եւ յետ է մղում կուսակցութիւնը: Առաջարկում է աւելի շեշտել կուսակցութեան մասնակցութիւնը բոլոր ձեռնարկներում: Այս առթիւ բուռն վիճաբանութիւն է տեղի ունենում: Առաջ է բերւում Աղգային Բիւրոյի կազմութեան, նրա գործունէութեան, իրաւասութեան, կազմի հարց: Երաշխաւորւում է, որ մեր կուսակցութեան անկախ դիրքը ապահովւած է եւ շեշտւում է համերաշխ գործունէութեան անհրաժեշտութիւնը:

Տեղի է ունենում Արեւելեան Բիւրոյի երկու անդամների ընտրութիւնը եւ ժողովը փակւում է ոգեւորւած տրամադրութեան տակ:

Հ. Յ. Դ. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Բ.

ԿԱՄԱԽՈՐԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲԵՐ

ՀԱՅ ԿԱՄԱԽՈՐԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲԵՐԻ ԿԱՐԳԱԴՐԻՉ ՄԱՐՄՆԻ ԱՆԴԱՄ
ՄԻՄՈՆ ՎՐԱՅԵԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ ԱԶԳ. ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԻՆ

(1914 թ. դեկտեմբեր 27)

Աղգային Բիւրոյի նախագահի զեկուցումից ժողովականները իմացան, թէ ի՞նչ պայմաններում առաջացաւ հայ կամաւոր խմբերի կազմակերպման միտքը, կառավարութիւնը որոշ խոստումներ արաւ տաճկահայոց ապագայի նկատմամբ, եւ Աղգ. Բիւրօն յանձն առաւ կազմակերպել կամաւոր խմբեր, օգնելու համար ռուս զէնքի յաջողութեան: Այնուհետեւ ստեղծւեց ղինւորական մի մարմին՝ Հայ Կամաւոր խմբերի կարգադրիչ մարմին կամ ինչպէս սովորաբար կոչում են, շտաբ անունով՝ բաղկացած ղինւորական հմտութիւն, անուն ու փորձառութիւն ունեցող անձնաւորութիւններից, որոնց եւ յանձնեց խմբերի կազմակերպման եւ ղեկավարման գործը:

Սկզբում շարժումը կրում էր անլէզալ բնաւորութիւն. կառավարութիւնը խուսափում էր աղմուկից եւ չէր ուղղում հրապարակային ձեւ տալ: Այդ պատճառով ամէն բան արւում էր գաղտնի կերպով: Զինւորական Մարմինը որոշեց խմբերի գործունէութեան վայրը, նրանց թիւը, հրամանատարների կազմը եւ կազմելով զօրաչարժի ծրագիրը՝ ամէն կողմ ուղարկւեցին մարդիկ ու հեռագիրներ՝ կամաւորներ արձանագրելու համար:

Որոշեց խմբերի գործունէութեան չորս կէտեր ընդունել, Սալմաստից պիտի շարժէր Անդրանիկի Գունդը 1500 հոգուց բաղկացած եւ պիտի արշաւէր դէպի Վան, Իգտիրից պիտի դուրս գար Դրոյի խումբը 500 հոգուց կազմւած՝ նոյնպէս դէպի Վան արշաւելու նպատակով: Կաղզւանից շարժւելու էր Համազասպի գունդը, իսկ Սարըղամիշից՝ Քեռիի գունդը:

Կառավարութիւնը առաջարկում էր նաեւ Օլթիի, Խոյի գիծերը առնել, բայց ղինւորական մարմինը մերժեց՝ աչքի առաջ ունենալով, որ այդ

գծերը հայաբնակ շրջանում չեն գտնուում: Գործը կազմակերպողների մէջ
այն տրամադրութիւնը կար, որ բաւական ժամանակ պէտք պիտի լինի մո-
րիլիզացիան լրացնելու համար, բայց հասարակութիւնը այնպիսի խանդա-
վառութեամբ ընդ առաջ դնաց, որ շատ կարճ ժամանակում ոչ միայն ստաց-
ւեց պահանջած թիւը, այլեւ շատերին ստիպւած եղանք մերժելու: Հայա-
բնակ բոլոր վայրերից ինքնաբերաբար դալիս էին կամաւորներ, հակառակ
մամուլի եւ գինւորական մարմնի ազդարարութիւնների՝ հոսանքը երթալով
աւելի լայն ծաւալ ստացաւ. խմբեր եկան Բուլղարիայից, Ռումանիայից,
Օդէսայից, Ղրիմից, Ռոստովից, Եկատիրինոգարից, Աստրախանից, Անդըր-
կասպեան երկրից եւ ուրիշ հեռաւոր տեղերից: Այդ հոսանքը շարունակուում
է եւ այսօր՝ չնայած մեր կողմից եղած մերժումներին:

Կամաւոր խմբերի կազմակերպումը, ինչպէս յայտնի է, սկսեց սեպ-
տեմբերի սկզբներին, երբ ռուս-տաճկական յարաբերութիւնները խիստ լար-
ւած էին եւ ամէն բոլոր պահուում էր պատերազմի յայտարարութեան: Այդ
տրամադրութեան ազդեցութեան տակ մորիլիզացիան կատարեց շատ ա-
րագ. կարելի չեղաւ ոչ խիստ բժշկական քննութիւն կատարել, ոչ էլ լա-
ւնտրութիւն անել գինւորական եւ այլ տեսակէտներով: Այդ պատճառով խմբե-
րի մէջ մտան բաւական թւով եւ տկար ու կասկածելի տարրեր, որոնք անզօր
գտնւեցին դիմանալու այն բոլոր դժւարութիւններին, որոնք վիճակեցին
մեր խմբերին: Այդ յուլւած տրամադրութիւնը տեղի տւեց հանդստութեան,
եւ արդէն հոկտեմբերի կէսերին կառավարութիւնը մեզ յայտնեց, որ պատե-
րազմը յետաձգուում է մինչեւ գարուն: Ապահով, որ դեռ ժամանակ կայ խմ-
բերի պակասը լրացնելու եւ գինավարժութեամբ պարասպելու, գինւորական
մարմինը, համեմատաբար, թեթեւ պատրաստութեամբ նշանակւած կէտերն
ուղարկեց կամաւորներին: Կամաւորների համար որոշեց առանձին, միա-
նըման համազգեստ, որ մշակեցին խմբերի հրամանատարները: Հազուադէպ
եւ այլ պէտքերի համար ի նկատի էր առնուում անցեալ փորձը — բուլղարա-
կան պատերազմի, հայդուկային կռիւների եւ այլն օրերից: Գիշերախառնար,
շատ բան կարելի չեղաւ նախատեսել, եւ խմբերը բաւական նեղութիւններ
կրեցին՝ սկիզբներում տաք ու յարմարաւոր հագուստներ չունենալու սրտ-
ճառով:

Չնայած կառավարութեան հաւաստիացումներին, յանկարծ, պայթեց
պատերազմը, որ յանկարծակիի բերեց եւ մեզ: Սկսեց մի տենդային աշխա-
տանք եղած պակասութիւնները լրացնելու մասին, բայց սպասելու ժամանակ
չկար: Խմբերը առանց կանոնաւոր վարժութեան ստիպւած էին կռիւ վայր
մեկնել: Հրամանատարները դիմեցին իրենց տեղերը: Բոլոր խմբերը հապ-
ճեպով պատրաստուեցին եւ հազար ու մի պակասութիւններով հանդերձ,
սկսեցին դործի: Ամենամեծ պակասութիւնը, ինչպէս յիշեցինք, տաք հա-
գուստի չլինելն էր, այլեւ խոհանոցի, բժշկական մասի պակասը: Մեր բո-
լոր ճիգերը խմբերի համար բժիշկներ կամ Ֆէլտշերներ գտնելու անցան ա-
պարդիւն: Նոյն իսկ 200 եւ աւելի բուլղի ամսական նշանակւեց, թերթերում
յայտարարութիւն տպւեց, բայց բժիշկներ չգտնւեցին:

Խմբերի գործունէութիւնը ամփոփի կերպով հետեւեալն է եղել. Անդրանիկի խումբը շարժւել է Սալմաստից մօտ 1200 հոգով: Ապա այդ խումբը ուժեղացաւ մօտ 200 հոգով: Խումբը ունէր ձիաւոր մօտ 200 հոգի: Զինւած էր մօսիններով: Խումբը առաջին կռիւը ունեցաւ Բուրուշխուրան լեռնանցքի վրա: Կռիւը անցաւ շատ յաջող: Խումբը ռուս զօրքերի հետ գրաւում է Ղօթուրը, ուր Բաղի գիւղի մօտ լինում է տաք կռիւ: Այստեղ մերոնց անձնատուր են լինում չորս քիւրտ բէգեր — բինրաշիններ: Ապա խումբը առանց դիմադրութեան գրաւում է Սարայը: Մի խմբակ Աւոյի ղեկավարութեամբ ջարդում է քրտերին Բարթողիմէոս առաքեալի վանքի մօտ եւ գրաւում վանքը: Ապա 14 հոգով գրաւում է Բաշկալան եւ գալիս միանում Անդրանիկի զինին: Անդրանիկի գունդը՝ եղած հրամանի վրա թողնում է Սարայը եւ գալիս Ղօթուրի մօտ դիրքեր բռնում: Դեկտ. 4-ին նոր հրաման է հասնում առաջ շարժւելու, խումբը նորից գրաւում է Սարայը, բայց վերջին ընդհանուր նահանջի ժամանակ՝ մեր խումբն էլ յետ է քաշւում: Մինչեւ վերջին արշաւանքը ամբողջ զնդից սպանւում են 12 հոգի եւ վիրաւորւում 18 հոգի: Գնդի գործունէութեան մասին ամենանպաստաւոր ղեկուցումներ են տրւում Ատրպատականի ռուս բանակի հրամանատարների կողմից: Ի նշան յատուկ ուշադրութեան Անդրանիկը վարձատրւում է բարձր պատուանշաններով, իսկ խմբից շատ մարտիկներ ներկայացւում են Գէորգեան խաչերի:

Երկրորդ գունդը շարժւեց Իգտիրից 380 հոգուց բաղկացած, որոնց 50ը ձիաւոր: Դրոյի ղեկավար խմբի առաջին գործը եղաւ Կառէ Շամի գիւղի կռիւը, ուր վիրաւորւեց Դրօն. եւ խմբի հրամանատարութիւնը անցաւ Արմէն Գարոյին, նրա օգնականն էր Խէչօն: Գնդի յաջորդ գործերն եղան նոյ. 23-ի եւ 28-ի, ապա դեկտ. 7-ի, 11-ի, 12-ի, 13-ի խիզախ կռիւները, որոնց մասին հիացումով են խօսում ռուս սպաները, անւանելով մեր տղաների յանդուղն յարձակումները «Աթաֆա սուֆասշէթշիս» («Խենդերի յարձակում»): Գունդը գործել է շատ աննպաստ պայմաններում եւ գտնւել է հայտնաց Գեներալ Աբաչիւի հրամանատարութեան տակ եւ պատուաւոր կերպով տարել է իր գործը: Այնքան յաջող, որ Կորսուսի կոմանտիր Գեն՝ Օգանովսկին ինքնաբերաբար առաջարկում է խումբը մեծացնել եւ հայ խմբերի համար սպաներ պատրաստել: Այդ նպատակով Իգտիրում հիմնւեցին հայ սպաների համար դասընթացքներ, ուր շտաբի սպաների դասախօսութեամբ պիտի պատրաստէին մեզ համար վարիչ ուժեր. երկրորդ գունդն էլ ընդհանուր նահանջի հետեւանքով քաշւել է Իգտիր:

Երրորդ խումբը շարժւեց Կաղզւանից Համաղասալի հրամանատարութեամբ, նոյնպէս ունեցաւ մի շարք փայլուն գործեր, որոնց մասին գրւեց թերթերում: Դեկտ. 8-ին խումբը ենթարկւեց գիշերային յարձակման եւ տւեց զոհեր՝ սպանւած ու վիրաւորներ: Խումբը այժմ սահմանի վրա է՝ Սըթահան գիւղում:

Ամենամեծ փորձութիւնների ենթարկւեց չորրորդ գունդը՝ Քեռիի հրամանատարութեամբ: Գունդը շարժւեց Սարըղամիշից մօտ 480 հոգով, առաջին յաջող ճակատամարտը ունեցաւ Գղլար Կալա գիւղի մօտ: Կորսուսի

հրամանատար Բէրլիմանը առանձին ուշադրութիւն դարձրեց գէպի խումբը՝ կարեւոր նշանակութիւն տալով նրան։ Վերջին պանիկայի ժամանակ Քեռին ամենածանր պայմանների մէջ ընկաւ՝ հանդիպելով անհամեմատ աւելի մեծ ոյժերի։ Նարիմանի մօտ խումբը ցրեց եւ մօտ 80 հոգի կորուստ ունեցաւ։ Յրեւած խմբակները այժմ հաւաքւել են Ղարսում, եւ Քեռին պատրաստուած է նորից շարժւելու։ Բոլորովին թալանւած է մեր պահեստը Սարըղամիչում, որով Քեռու եւ Համազասպի խմբերը մնացել են առանց հագուստի եւ պարէնի։

Բոլոր զնդերի մօտ մենք ունեցել ենք մեր քաղաքացիական ներկայացուցիչները — Պարսկաստանում բժ. Զաւրիւնը, Սամսոնը եւայլն, Իգտիրում Ս. Տիգրանեանը, Ս. Մատենեանը, Կաղզւանում Վալադեանը, Սարըղամիչում՝ Նիկ. Աղբալեանը, որոնք ամենապատուաւոր կերպով տարել են իրենց ծանր պարտականութիւնները։ Օգտուում ենք առիթից յայտնելու համար մեր խորին յարգանքը թէ հրամանատարներին ու քաղաքացիական ներկայացուցիչներին եւ թէ բոլոր կամաւորներին, որոնք ոչ միայն արդարացրին իրենց վրա դրեւած յոյսերը, այլեւ մեծապէս բարձրացրին հայ ժողովուրդը յաջապետական ու զինուորական մարդկանց, ինչպէս եւ թշնամիների։

Կամաւոր խմբերի փայլուն գործունէութիւնը պատճառ եղաւ, որ կառավարութիւնը համաձայնէր խմբերի կազմը կրկնապատկել՝ խոստանալով 3000 հրացան էլ տալ եւ համաձայնելով սպայ ու ենթասպայ մարզիչներ 1000 հոգինոց ըէզէրվ պատրաստելու համար։ Այդ նպատակով արդէն 500 հոգի ուղարկեց Ալեքսանդրապոլ, 500 հոգի էլ այս օրերս կ'ուղարկւին։ Ըէզէրվի պատրաստութեան գործը յանձնեց Վարդանին, որի հմտութիւնը երաշխիք է այդ գործի յաջողութեան։ Աստիճանաբար պէտք է մեծացւին եւ գործող խմբերը, ուժեղացնելով նրանց ձիաւոր մասերը, ըէզէրվից պատրաստ նիւթ պիտի հայթայթւի, որով պիտի լրացւի այն պակասը, որ խմբերը ունենում են սպանւողների, վիրաւորների եւ զանազան առիթներով հեռացողների պատճառով։

Զինուորական մարմինը անհրաժեշտ է գտնում կենտրոնացնել ըէզէրվի գործը, որպէսզի կարելի լինի մեր պայմաններին համապատասխան մարզանք տալ, տեսցիւպիլինի միանմանութիւն մտցնել, բաշխման գործը կանոնաւորել եւ միանման հազուստ հազցնել։ Ըէզէրվի կենտրոնացումը զգալի չափով կը կրճատէ եւ ծախսերը, որոնք այսօր բաւական անկանոն կերպով են տեղի ունենում ուժերի ցրեւածութեան պատճառով։

Այսպէս, ուրեմն, հիմա մենք ունինք երկու, համեմատաբար, լրիւ խմբեր՝ Պարսկաստանում եւ Իգտիրում, Համազասպի խումբը առանց օպօզի եւ Քեռու խումբը դրեթէ նոր կազմած։ Վերջին երկու խմբերի վրա շատ խոշոր ծախսեր պէտք է անել՝ նրանց գէթ նախկին վիճակին հասցնելու համար։ Ալեքսանդրապոլում ունինք ըէզէրվի 500 հոգի, նոյնքան էլ Թիֆլիսում, որ մի քանի օրից պիտի ուղարկւի Ալեքսանդրապոլ։ Իգտիրում ունինք սպանների դպրոց, որ նոր է կազմակերպւում։

Խմբերի պէտքերը հոգալու համար թէ տեղերում եւ թէ Թիֆլիսում

ունինք պահեստներ: Թիֆլիսի կենտրոնական պահեստում են հայթաթում
բոլոր հարկաւոր իրերը եւ կենտրոնացւում են նւէրները: Պահեստը պէտք
եղած իրերը կամ պատրաստ է գնում, կամ ապսպրում դրսի քաղաքներում:

Ինչպէս ասացինք, խմբերը կազմելու եւ նրանց գործերը վարելու
համար գոյութիւն ունի կարգադրիչ Մարմինը կամ Շտաբը, որ գործակցում
է Ազգային Բիւրոյի Գործադիր մարմնին: Վերջինս հոգում է գործի նիւթա-
կան մասը: Առաջինը տանում է զինւորական մարտական գործը: Ընդհանուր
գործի համար լինում են խառն ժողովներ:

Զինւորական Մարմինը գործի կազմակերպման հէնց առաջին օրից,
որոշեց գործը դնել անպայման Համազգային անկուսակցական հողի վրա:
Եւ այս հանդիսացաւ գործի առաջին պայմաններից մէկը: Այս եղաւ նաեւ
ամենալաւ միջոցը ամրացնելու այն համերաշխութիւնը, որ վերջերս տիրում
էր հայ ժողովրդի բոլոր խաւերում եւ բոլոր վայրերում:

Ահա այս ամփոփ տեղեկութիւնները, որ կարելի եղաւ հապճեպ կեր-
պով պատրաստել: Դժբախտաբար ժամանակ չկար աւելի մանրամասնօրէն
թւերով ու փաստերով ներկայացնելու կամաւորների կազմակերպման գոր-
ծը իր ամբողջ բարդութեամբ: Աւելի նպաստաւոր պայմաններում կարելի կը
լինի այդ թերին էլ լրացնել:

Գործը շատ նոր էր, չափազանց բարդ ու պատասխանատու: Գործի
կազմակերպման մէջ պակասութիւններ շատ կան, որոնք հետզհետէ պէտք
է ուղղւին, մանաւանդ որ դեռ շատ փորձեր սպասում են մեզ ապագայում:
Մենք համոզւած ենք, որ այս գործին հաւատացող բոլոր ուժերը ոչ մի
ջանք չպիտի խնայեն պատւաւոր կերպով դուրս գալու բոլորիս ստանձնած
պարտականութեան տակից:

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Գ.

ԷՆՎԷՐԻ ԱՐԱԾԱԽՆԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

(ՆԱՄԱԿ՝ Հ. Յ. Դ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԵՅԻՆ)

(1915 թ. Յուն. 1/14 Թիֆլիս)

Սիրելի ընկերներ,

Վերջին նամակը ձեզ գրել էինք մօտ մի ամիս առաջ. ապահով չէինք,
ստանո՞ւմ էիք արդեօք եւ նրա համար զգուշանում էինք գրել. ընկեր Վա-
րանդեանի վերջին հեռագրից իմացանք, որ մեր նամակը տեղ է հասել, ուս-
տի չարունակում ենք գրել: Այս նամակը, առիթից օգտւելով, մարդու ձեռ-
քով ուղարկում ենք մինչեւ Ռումանիա, իսկ այնտեղից պոստով: Գրում ենք
վերջին ամառայ ընթացքում անցած-դարձածը եւ խնդրում ենք, որ դուք էլ

յայտնէք ձեզ հետ կապ պահող վայրերին, մասնաւորապէս Եզիպտոս եւ Ամերիկա :

Կովկասը եւ հայ ժողովուրդը հէնց նոր ազատեց մի սոսկալի կատաստրոֆից : Ռուս-տաճկական պատերազմը, որի վրա ռուսերը շատ անհոգութեամբ էին նայում, յանկարծ ստացաւ անսպասելի կերպարանք. թուրքերը հաւաքելով իրենց ոյժերը Էրզրումի դժի վրա, գեկաւ. 10-ից գրաւում են Օլթին՝ տրորելով ու յետ մղելով ռուսներին. ապա արագ վազքով հասնում են Արտահան, գրաւում եւ հասնում՝ դէպի Ախալքալաք, որից մօտ 25 վերստ հեռաւորութեան վրա՝ կուի բռնում ռուսների հետ : Միւս թերւաւելի ուժեղ, գրոհ է տալիս Սարըղամիշի վրա, կատաղի ոմրակոծում կայարանն ու երկաթուղին, արագ շարժումով տոպրակի մէջ դնում է Բերխմանի կօրպուսը եւ յաջող մի շարժումով անցնում Սարըղամիշի ետեւը եւ կտրում Կարս-Սարըղամիշի երկաթուղին՝ Չաթախ կայարանի մօտ : Օլթիի, Արտահանի եւ Սարըղամիշի տեղացի թուրքերը միանում են տաճկական զօրքին եւ թուրք կօրպուսները շմեցնելով ռուսներին՝ սպառնում Թիֆլիսին, որից 3-4 օրւայ հեռաւորութեան վրա էին գտնւում : Ռուսները շատ քիչ զօրք ունէին այդ կողմերում : Գլխաւոր բանակը՝ Բերխմանի կօրպուսը մէջոկի մէջ էր, իսկ նոր զօրք անկարելի էր հասցնել : Սկսեց մի աննկարագրելի խուճապ, առաջաւոր դիրքերից սկսեց մի խելակորոյս նահանջ, որի ժամանակ թողնւում էր ամէն ինչ եւ դէնք եւ ուղմամթերք եւ պաշարեղէն, միլիոնների հարստութիւնը անցաւ թուրք խուժանի ձեռքը, թալանեց կամ այրեց : Այն շրջանների հայութիւնը թողած ամէն ինչ՝ փախաւ. ահագին դաղթականութիւն սկսեց : Պատերազմի բեմից լուրերը աւելի չափազանցւած էին հասնում Թիֆլիս, ուր ամէն ոք իր գլուխը կորցրել, կարծւում էր, որ թուրքերը առանց դիմադրութեան 3-4 օրէն Թիֆլիսում կը լինին, կարգադրութիւն եղաւ էվակուացիայի. որոշեց հեռացնել բանկերը, պաշտօնական հիմնարկութիւնները եւայլն. որոշեց փոխարքային փոխադրել Եկատերինոգար, իսկ զինւ. շտաբը՝ Ստաւրօպօլ. Պետերբուրգ ուղարկւած անվերջ հեռագիրներէն զօրքի պահանջքով՝ եկաւ մերժումի պատասխան : Բերխմանին հրաման ուղարկեց ինչ գնով էլ լինի ձեղքել թուրք զօրքը եւ Սարըղամիշ օդնութեան հասնիլ : Փոխարքայի զինւ. մասի օգնական Միշլայէվսկի, որ թուրքերի գրոհի պահուն Սարըղամիշ էր, փախաւ Ալէքսանդրապօլ եւ այնտեղ սկսեց կազմակերպել օպօլզէնիա եւ ժողովրդին զէնք բաժանել, Ղարսից, Ալէքսանդրապօլից, մանաւանդ Թիֆլիսից, ժողովուրդը սկսաւ փախչել. կայարանում կուով էին տեղ ճարում. մի սոսկալի պանիկա-ահաբեկում — էր տիրում ամէն տեղ, եւ ամէն ազգ իր դիրքն էր աշխատում որոշել : Վրաց ազնականութիւնը ժողով գումարելով, փոխարքային դիմում է անում, որ Թիֆլիսը առանց կուի յանձնեն թշնամուն : Նման դիմում են անում եւ քաղաքային Դուման ու ժուրնալիստների ժողովը : Քաղաքական բոլոր կուսակցութիւնների մի ժողով է գումարւում, որի մէջ վրացիները նոյնպէս առաջարկում են Թիֆլիսը առանց կուի յանձնել : Մերոնք միայն հակառակ կարծիք են ունենում : Առհասարակ այդ օրերին թէ կառավա-

րական շրջաններում եւ թէ մասսայի մէջ այն կարծիքն էր տիրում թէ ամբողջ Անդրկովկասը պիտի անցնի թուրքերի ձեռքը: Օր օրի վրա սպառնում էր կովկասեան թաթարների ընդհանուր շարժում, արդէն նշաններ էլ կային: Ադմինիստրացիան — վարչութիւն — էլ կարծես հաշուել էր այդ մտքի հետ՝ արագօրէն հեռացնում էին իրենց ընտանիքները եւ արժէքաւոր իրերը: Սոսկալի էր հայ ժողովրդի վիճակը, նրա համար ազատում չկար, «ազդի երեւելիները» ինչպէս ազգային իւրօրոյի նախագահ Սամսոն Յարութիւնեանը, Դումայի անդամ Պապաջանեանը եւ ուրիշները զանազան պատրւակներով փախան Թիֆլիսից, մնացինք մենք ու մեր բոլորիս մտահոգութիւնն էր փրկել ժողովուրդը վերահաս վտանգից եւ պաշտպանել նրան: Այս դործի համար մտածում էինք օգտուիլ մեր խմբերից. դիմում եղաւ կառավարութեան եւ մի քանի տեղ — Ղարս, Ալէքսանդրապոլ եւ այլն, տրւեցին բերդաններ: Մտածւում էր նաեւ դիւրութիւններ ստեղծել փախչող ժողովրդին օգնելու:

Այս միջոցին կառավարութիւնը դիմեց մեզ խոստանալով եւ զէնք եւ սպաներ, միայն թէ նոր խմբեր ուղարկենք, մենք անմիջապէս կազմեցինք 500 հոգիների մի խումբ եւ վարդանի հետ ուղարկեցինք Ալէքսանդրապոլ, ուր մտածւում էր հաւաքել ռուսների դիմադրական ոյժը: Այսպէս անցնում է մի քանի ծանր օր, երբ դեկտ. 20-ին, լուր է հասնում որ Բերլամանի Կօրպուսը — զօրաբանակ — դուրս է եկել թակարդից եւ միւս ուժերի հետ կանգնեցնում է թուրքերի գրոհը. ապա մեծ յաղթանակ է տարւում թուրքերի վրա, որի մէջ ջարդւում են թուրքերի 10-ըդ եւ 9-ըդ Կօրպուսը վերջինիս հրամանատար Իհսան փաշա եւ շտաբը գերի են ընկնում. դերում են եւ մօտ 10 հազար թուրք զինուորներ, Արտահանը յետ է առնւում, թուրքերը ստիպւած են լինում յետ քաշել եւ այժմ կռիւներ տեղի են ունենում Կարակուրգանի մօտ: Թուրքերը շատ լաւ են կռւում, ծրագիրը շատ յաջող էր կազմած միայն ցուրտը եւ պաշարի պակասը պատճառ եղան որ նրանք յաղթեցին, եթէ ոչ Թիֆլիսը ձեռքից զնացել էր:

Այդ պահիկայի միջոցին հրաման տրւում է Պարսկաստանի եւ Ալաշկերտի զօրամասերին յետ քաշել, սկսւում է յետ դալ եւ Ատրպատականի ռուս զօրքը, որի հետ զաղթում են Աղբակի եւ Սալմաստի հայերը: Կարիք կա՞յ ասելու թէ ինչ ահուկի կացութեան մէջ ընկել է այդ ժողովուրդը այս ցրտին:

Գաղթում են եւ Թաւրիդից, որը անցել է թուրքերի ձեռքը: Ալաշկերտից, որի բոլոր գիւղերը այրել են ռուսները հեռանալուց առաջ: Շահ Աբասի ժամանակներն են եկել մեր ժողովրդի վրա: Ռուսները առ այժմ, ուզում են ամրանալ Խոյ—Բայազիտ—Կարաուրդան գծով պաշտպանողական դիրքով մինչեւ որ նոր ուժեր դան:

Ռուսաստանից հիմա դալիս են նոր Կօրպուսներ, ըստ երեւոյթին դարնան տեղի կռնենան վճռական դէպքեր: Գաղթող հայերին օգնելու համար սկսւում է հանդանակութիւն, կարիքը անհաշւելի է, Կովկասի հայերը մեծ կարեկցանքով են ընդունում եկողներին: Այս նոր տարին առ այժմ բերեց մեզ մի քանի տասնեակ հազար տնակեր եղած ժողովրդի լաց ու սուգ: Թուր-

քական գրոհի վտանգը թւում է անցած, թէեւ յայտնի չէ թէ Կարաուրզանի մօտ տեղի ունեցող թրքական նոր յարձակումների յետեւ նրանք որքան ոյժ ունին:

Կամաւոր խմբերն էլ մասնակցեցին վերջին դէպքերին: Անդրանիկի գունդը, որ հիմա ունի մօտ 1200 հոգի յետ է գալիս. Սարայի կողմից դէպի Խոյ ռուս զօրքերի հետ, խումբը շատ յաջող դործունէութիւն ունեցաւ ու արժանացաւ բարձր գնահատման, ռուս զինուորականների եւ շտաբի կողմից: Արմէն Գարոյի խումբը այժմ Իգտիրումն է: Նա էլ ունեցաւ մի շարք յաջող կռիւներ իսկ վերջին նահանջի ժամանակ անգնահատելի օգնութիւն հասցրեց զաղթող հայ զիւղացիութեան: Խումբը կապւած էր Գէնէրալ Ապագիւի — Օսետիւն — Օտրեադի հետ. վերջինս հայատեաց եւ քրդասէր մի մարդ էր, այդ պատճառով տեղի են ունեցել նրա եւ Կարոյի մէջ մի շարք անախորժութիւններ, Ապագիւելը վատ է տրամադրւած եղել դէպի խումբը, եւ ամենավտանգաւոր տեղերն է ուղարկել նրան: Ի գնահատութիւն խմբի դործունէութեան՝ չորրորդ Կօրպուսի հրամանատար Օգանովսկին որոշել է խումբը կապել մի ուրիշ Օտրեադի հետ: Օգանովսկին շատ լաւ է վերաբերւում դէպի մեր խումբը. նրա առաջարկութեամբ եւ հովանաւորութեամբ հիմնւում է Քանաֆեռում մի յիսուն հոգինոց դասընթացք, հայ խմբերի համար հայ սպաներ պատրաստելու համար. նրա պնդումով նոյնպէս Քանաքեռում հիմնւում է 1000 հոգինոց բէզէրվ, որ պիտի մարզէի ռուս սպաների ղեկավարութեան տակ: Որոշւել է Գարոյի խումբը մեծացնել, Վարդանի խումբն էլ այստեղ փոխադրել եւ ստեղծել 1200-1500 հոգինոց հայկական մի ղեկիղիոն. ցանկութիւն կայ մեր ոյժերը կենդրոնացնել հայաբնակ վայրերում, Օդանովսկու Կօրպուսի սահմաններում, նա շատ է ոգեւորւած մեր խմբերով, մեր շահն էլ պահանջում է ոյժերի կենդրոնացում, թէ Գարօ-Վարդանի եւ թէ Անդրանիկի խմբերը, գրաւելու են միեւնոյն Ռայոնում:

Համազասպի խումբը այժմ Կաղզւանում է. ունեցել է մօտ 30 սպանւած, 40 վիրաւոր եւ բաւական պաշարեղէնի կորուստ: Ունեցել է մօտ 13 կռիւ եւ միշտ յաջող, նրանից էլ շատ դոհ են, ստացել է Գէորգեւսկի մէդալ երկրորդ աստիճանի: Ամենից ծանր կորուստ է ունեցել Քեռիւն, որ թուրքերի գրոհին է ենթարկւել Նարմանի չրջանում, մօտ 7 սպանւած է տւել Նարմանի մօտ: Նրա խումբը թուրքերի յաղթական արշաւի օրերին ընկնում է մէշօկի մէջ Նարմանի մօտ եւ շնորհիւ Քեռու ճարպիկութեան աղաւտւում է, խումբը ցրւում է եւ նրա բեկորները հետզհետէ հաւաքւում են Ղարսում: Այժմ խումբը վերականգնւել է եւ պատրաստ է արշաւելու: Այս օրերս Գարօն ու Համազասպը Թիֆլիսումն են, հեռագրեց որ Վարդանն ու Քեռին էլ գան մի ընդհանուր խորհրդակցութիւն կատարելու համար: Հարցեր շատ կան եւ ամենից առաջ պէտք է համաձայնեցնենք մեր դործունէութիւնը: Ռուս զօրքի նոր տակտիկի հետ, ի նկատի ունենալ հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնը, այլ եւ ոյժերի բաշխումն կատարել, որովհետեւ կառավարութիւնը կամենում է մեր խմբերը մեծացնել կամաւորներ թիւը կրկնապատկելով:

Վերջին պանիկան առ ժամանակ մոռացնել տւեց ամէն բան, բայց մին-

չեւ այդ որոշ աշխատանք կատարւած էր թէ մամուլով եւ թէ դիւանագիտական ճանապարհով՝ հայկական հարցի նպաստաւոր լուծման համար։ Մեր լօզունգն է «Աւտոնոմիա վեց վիլայեթներէի եւ Կիլիկիայի, ռուսական պրոտեկտորատի ներքեւ», այս մտքով հող է պատրաստուած, Պետերսբուրգում, Սազոնօֆը եւ միւս շրջանները ըստ երեւոյթին հակառակ չեն այս ծրագրին։ Այս մտքով դիմում եղաւ եւ կաթողիկոսի կողմից փոխարքային դրաւոր՝ իսկ բերանացի՝ Յարին. առկէնցիայի միջոցին վերջին տեսակցութեան ժամանակ, փոխարքան ասել է «կը մտածենք» իսկ ցարն ասել է, «Զերդ սրբութեան ցանկութիւնները կիրադործւին, պատերազմից յետոյ հայերի ապագան շատ լաւ պիտի լինի»։ Յարը հետաքրքրւել է ապագայ Հայաստանով. նրա ժողովուրդներով եւ հայերի թւով։ Կաթողիկոսը տեղեկութիւններ է տւել։ Այդ առկէնցիայի, ինչպէս եւ այցելութեան միջոցին դէպի հայերը ցոյց տւած ցարի բացառիկ ուշադրութեամբ, հայկական բուրժուական շրջանները բաւական ոգեւորւած էին, բայց իրապէս մէջտեղը ոչ մի շօշափելի երաշխիք չկա, ընդհակառակը ռուս ինտէլիգէնցիայի — Միլիւկով — եւ մամուլի — «Ռէչ», «Ուտրօ-Ռասսի»ի եւ այլն — որոշ մասը շատ պարզ եւ կատեղորիկ կերպով դնում են Հայաստանի անէկսիայի խնդիրը։ Մեր շարքերում այս խնդրի մասին մի վճռական կարծիք չկա, թէեւ բոլորս էլ վախենում ենք «անէկցիայի» ուրախականից։ Կառավարութեան վերաբերմունքը այժմ դէպի հայերը շատ լաւ է — գլխաւորաբար զինւորականների եւ բարձր ազմինիստրացիայի, տեղական պաշտօնէութիւնը՝ մեծ մասամբ վրացի, թուրք, գերմանացի, միշտ էլ հակահայ են։

Քաղաքական պատճառներով փախչողները վերադարձել եւ ազատ ապրում են։ Մի ընդարձակ ցանկ անունների փոխարքայի կողմից ներկայացւած է Պետրոգրադ, բայց դեռ ամենիստիա չկա։ Արտասահման գտնւողներն էլ անվրտանդ կարող են վերադառնալ եւ մինչեւ պատերազմի վերջը առանց բռնաւոր կապրին. իսկ պատերազմից յետոյ յոյս կայ ընդհանուր լիկւիդացիա անել նրանց մեղքերի։

Ինչպէս գիտէք կամաւորների դործի նիւթական մասը վարում է Ազգ. Բիւրօն, իսկ զինւորականը Զինւորական Մարմինը։ Ազգային Բիւրօյում վերջերս տեղի են ունենում խլրտումներ եւ պայքար, երեւի մօտ օրերս կը պայթի, Ս. Յարութիւնեանի հրաժարումով նախադա՛ ընտրւեց Պապաշանեանը, որը նոյնպէս հրաժարւեց, որովհետեւ իմացաւ որ մեր վստահութիւնը չի վայելում։ Մենք աշխատում ենք կացութիւնը փրկել եւ մինչեւ ընդհանուր ժողովը եօլա տանել, իսկ ընդհ. ժողովի մէջ ընտրել մի ձեռնհաս մարմին։ Ուզում ենք ըստ. Զաւրեանին, Անդրանիկի բանակից աչստեղ բերել, բայց նա էլ պայման է դնում որ ինքը կը հեռանայ, եթէ իր տեղը դա՛ մի կարող ընկ. օր. Ռոստոմը։ Ռոստոմի բացակայութիւնը աչստեղ առհասարակ շատ ենք զգում, եւ լաւ կը լինէր եթէ նա դար, մինչեւ այժմ շատ ենք մտածել, հեռադրել ու խնդրել որ դայ, բայց ի նկատի ունենալով դիւանագիտական քայլերի կարեւորութիւնը՝ չենք արել։

Խնդրում ենք առանձնապէս ջանք թափել մեզ համար նպաստաւոր վե-

բարեբուժում ստեղծելու Փարիզի եւ Լանդոնի դիպլոմատիայի մէջ, որովհետեւ վերջի վերջոյ ամէն բան այնտեղից կախած պիտի լինի:

Այստեղ շատ է մտածւում, այդ մասին, բայց զգուշացւում է պաշտօնական քայլեր առնելուց. դուք այդ ուղղութեամբ խոշոր դործ կարող էք անել:

Զինուորական մասը վարում ենք մենք, ստեղծել ենք կարգադրիչ մարմին — ԱրբաՀամ, Իշխան, Վրացեան — որոնք տանում են դործի ընթացիկ մասը, իսկ ընդհ. դործ՝ Արբօն:

Տրամադրութիւնը դեռ շատ բարձր է, կամաւորների հոսանքը շարունակւում է, պէտք է առ այժմ վերջացնել, որովհետեւ տեղումս էլ շատ մարդ կայ:

Բոլոր ընկերները առողջ են:

Ընկերների կողմից ջերմ բարեւանքով՝

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Դ.

Հ. Յ. Դ. ՌԱՅՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԲԱՆԱԶԵԻՆԵՐԸ

(1917 թ. ապրիլ)

ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄ ԴԵՊԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

1.

Հ. Յ. Դ. կովկասեան ռայոնական ժողովը սրտի կսկիծով արձանագրում է այն փաստը, որ ազատագրւած ժողովուրդը ստիպւած է իր ազատութիւնը եւ ապագայ նորմալ զարգացումը ապահովելու համար հսկայական պայքար մղել ոչ միայն հին կարգի մնացորդների, այլ եւ Եւրոպայի կենտրոնական պետութիւնների ահարկու զօրութեան դէմ:

1. Կասկածից դուրս է, որ անհաւասար պայմաններում հաշտութիւն կապելը ծանրապէս կը վնասի երիտասարդ Ռուսաստանին, կը խափանի նրա սոցիալ-տնտեսական զարգացումը եւ կը զրկէ մեր ռամկավար պետութիւնը ժողովրդի անհամար կարիքներին զոհացում տալու հնարաւորութիւնից եւ այսպիսով կը վարկարեկէ նրան լայն մասաների առաջ իր գոյութեան սկզբի օրերից:

2. Կասկածից դուրս է նոյնպէս, որ դերման կայսրութեան յաղթութեան դէպքում՝ Ռուսաստանի քաղաքական կարգերը չեն կարող արագութեամբ ընթանալ ռամկավարացման այն ճամբով, որով դնում են այսօր: Յաղթական Գերմանիայի թէ արքայական տունը, թէ պահպանողական հոգեբանութեան տէր տիրող դասակարգերը չեն կարող իրենց սահմանին կից մի մեծ ռամկավար հանրապետութիւն հանդուրժել եւ հնար եղածին չափ ոյժ կը տան ռուս յետադէմ տարրերին եւ տապալւած արքայական տան վե-

րականգնումի գործին, որի իրականացումը կաշկանդելով Ռուսաստանի դար-
դացումը՝ կը հասցնի նրան նախկին կախեալ վիճակին:

3. Ռուս դեմոկրատիայի առաջադրած սոցիալ-անտեսական մեծ ծրա-
դիրը — օր. հողային — նոյնպէս թշնամական վերաբերում առաջ կը բերեն
կենտրոնական միաստեօականների կողմից, որովհետեւ այդ ունեւորները
այնքան արմատական են, որ ստանում են համաշխարհային բնոյթ եւ կարող
են մեծ սոցիալական շարժումներ առաջ բերել եւրոպական մասսաների, յատ-
կապէս դիւդացիութեան մէջ, այդ պատճառով Գերմանիան եւ նրա դաշնա-
կիցները յաղթելու դէպքում կ'օգտուեն իրենց բռնի ուժից՝ ուսում դեմոկրա-
տիայի վերանորոգչական եռանդը զսպելու համար»:

Այս ծանրակշիռ հանգամանքները նկատի առնելով՝ Ռայ. Ժողովը
գտնում է, թէ որեւէ հաշտութիւն Գերմանիայի եւ ազատ Ռուսաստանի մի-
ջեւ վերջինիս համար աննպաստ եւ անհաւասար պայմաններում անընդունելի
է դեմոկրատիայի տեսակէտից»:

Եւ նկատելով, որ հաշտութեան նպատակը պայմաններ ստեղծել,
ինչպէս եւ ազատ եւ ռամկավար կարգերն ապահովել, հնարաւոր է միմիայն
ստւար, կարգապահ եւ լաւ պարենաւորւած բանակներով՝ Ռայ. Ժողովը
կոչ է անում բոլոր զինուորներին կրկնապատիկ եռանդով կատարել իրենց
պարտքը, դասալիքներին — անմիջապէս վերադառնալ իրենց զօրամասերը
եւ թիկունքի բոլոր գործօն ուժերին — անհապառ զօրքի պարենաւորման
գործին:

Գալով հաշտութեան հիմնական պայմաններին՝ Ռայոնական Ժողովը
յայտարարում է, որ անընդունելի են թէ անեկսիոնիստական եւ հակաանեկ-
սիոնիստական լուղուղները, եթէ նրանք չունին կօնկրէտ բովանդակութիւն:
Մեր կարծիքով հակադէմոկրատական է ոչ միայն դրաւած երկիրների բռնի
միացումը, այլ եւ նրանց բռնի վերադարձը չին տէրերին: Այն հարցերը,
որ նախքան պատերազմը միջազգային բնոյթ ունէին — ինչպէս օր. հայոց
հարցը, — ինչպէս նաեւ այն ազգային հարցերը, որ ծագեցին պատերազմի
ընթացքում, պէտք է լուծւեն ազատագրող ազգերի ինքնորոշման իրաւուն-
քով»:

2.

Հ. Յ. Դ. Ռայ. Ժողովը Սահմ. Ժողովի համար որոշեց. —

«Ռայ. Ժողովը միանգամայն հնարաւոր է համարում Սահմ. Ժողո-
վում առաջադրել կուսակցութեան նազադոյն ծրագիրը Ռուսաստանի եւ
Անդրկովկասի վերաբերմամբ իր բովանդակ ծաւալով՝ թէ քաղաքական, թէ
հողային եւ թէ բանւորական»:

Իսկ մինչեւ Սահմ. Ժողով. —

«Ռայ. Ժողովը հրահանգում է ծրագրային բոլոր հարցերը դարձնել
զրաւոր եւ բանաւոր պրօպագանդի առարկայ:

«Իրականացնել այն պահանջները, որ չեն կարող սուր պայքար յարու-

ցանեւ ազգերի եւ հասարակութեան տարբեր խաւերի մէջ: Այդպիսի պահանջներ Ռայ. Ժողովը ճանաչում է.

1. Անդրկովկասի վարչական բաժանումների փոփոխութիւնը, որն իրականացնելու համար Արեւելեան Բիւրոն եւ Կենտր. Կոմիտէները ոչ մի ջանք պիտի չխնայեն:

2. Բանւոր դասակարգի դրութիւնը բարւոքելու համար ուր հնարաւոր է, ստեղծել հաշտարար կոմիտէներ, իսկ ուր հնարաւոր չէ, դիմել մասնակի բանակցութիւնների:

3. Գիւղացիների դրութիւնը բարւոքել նման միջնորդ մարմինների օգնութեամբ՝ իջեցնելով կալւածատիրական հողերի կապալադիրներ եւ ստեղծելով գիւղացիների համար ուրիշ նպաստաւոր պայմաններ — անտառներից, արօտներից, ջրերից եւայլն օգտւելու համար:

4. Ընդունելով, որ հայկական շրջաններում ամենամեծ կալւածատէրը եղած է պետութիւնը՝ Ռայ. Ժող. Կրահանգում է կուսակցական մարմիններին եւ ընկերներին՝ միջոցներ ձեռք սունել, որ այսուհետեւ պետական հողերը արւին ոչ մասնաւոր անձանց, այլ միմիայն տեղական գիւղական համայնքներին, որոնք եւ պիտի որոշեն այդ կարգի հողերից օգտւելու եղանակը:

5. Դպրոցները մնալով պետական՝ պիտի ազգայնապաշտան վարչութեան եւ դաստանդութեան տեսակէտով: Կուսակցական մարմինները եւ մամուլը պէտք է կոչ անեն բոլոր ուսուցիչներին եւ վարժուհիներին, որ հին ռէժիմի հետեւանքով ցրած են Ռուսաստանում, վերադառնալ հայրենիք:

6. Բոլոր վարչական եւ դատական հիմնարկութիւնների մէջ պէտք է դործածական դարձնել տեղական լեզուները: Իրաւաբան ընկերները եւ այս սկզբունքին համակրողները պէտք է աշխատեն հայրենիք կանչել Անդրկովկասից դուրս ցրած հայ իրաւաբաններին եւ պիտի պատրաստեն ամենակարեւոր օրէնսդրքերի եւ կանոնադրքերի թարգմանութիւնը հայերէն:

3.

ԲԱՆԱԶԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՕՄԵՆՏԻ ՄԱՍԻՆ

ՄՕՄԵՆՏԻ ԲՆՈՐՈՇՈՒՄԸ

Ա. Ռուսաստանում.

Վերլուծելով յեղափոխական վերջին անցուղարձը, Հ. Յ. Դ. Ռայ. Ժողովը դալիս է այն եզրակացութեան, որ՝

1. Ռուսաստանի մեծ յեղափոխութիւնը հետեւանք է.

ա. Այն խոշոր քաղաքական եւ սոցիալ-տնտեսական պահանջների, որ 1905 թւին դոհացում չստացան.

բ. Այն խելակորոյս քաղաքականութեան, որ հին կառավարութիւնը վարեց յատկապէս վերջին տասնամեակի ընթացքում.

գ. Այն զուտ գինաստիական եւ դաւաճան քաղաքականութեան, որ նկատուեց այս մեծ պատերազմի ընթացքում:

դ. Իշխանութեան եւ ժողովրդական տնտեսութեան քայքայման:

ե. Այն երկարամեայ յեղափոխական դաստիարակութեան, որ ստացել էր աշխատաւորութիւնը:

2. Յեղափոխութեան մասնակցեցին.

ա. Զինւած գիւղացիութիւնը, որ նոյն է թէ զօրքը, մի զօրք, որ մեծ մորիլիզացիաների շնորհիւ՝ կորցնելով իր կաստայական բնոյթը դարձեր էր ժողովրդական բանակ եւ ապրում էր նոյն տրամադրութիւնները, ինչ որ ժողովրդի մեծամասնութիւնը:

բ. Բանւորութիւնը, որ 1905 թւի շարժումներից յետոյ աւելի փորձառութիւն էր ձեռք բերել եւ պատերազմի սկզբից մասնակցելով երկրի պաշտպանութեան դործին՝ քաղաքական շատ կարեւոր ազդակ էր դարձել:

գ. Յառաջդիմական եւ չափաւոր տարրերը, որ հասան այն վերջնական համոզման, թէ հին ռէժիմը լիովին անընդունակ է հասցնելու պատերազմը նպաստաւոր վախճանի:

3. Հսկայական թռիչքը ցարիզմից մինչեւ ռամկավար հանրապետութիւն՝ պէտք է բացատրել.

ա. Այն կատարեալ վարկաբեկումով, որին հասան միապետական դադափարները վերջին շրջանում:

բ. Այն յարաբերական թուլութեամբ, որ ունէին չափաւոր սահմանադրական տարրերը Ռուսաստանում եւ այն զօրութեամբ, որ ունէին սոցիալ-քաղաքական արմատական դադափարները:

գ. Եւրոպական երկիրների քաղաքական դանդաղ անցեալը եւ փորձը չկրկնելու ցանկութեամբ:

դ. Այն դասակարգային կապով եւ հոգեբանական մերձեցմամբ, որ ստեղծուեց բանւորութեան եւ զօրքի միջեւ:

4. Զգտելով բնորոշել պետութեան քաղաքական կացութիւնը ներկայ մօմենտում, Ռայ. Ժողովը նկատում էր, որ ուժերի գերակշռութիւնն այսօր անցած է բանւորութեան եւ զօրքի ներկայացուցիչներին, որոնք դառնում են առաւելապէս սոցիալիստական, քան թէ բուրժւական կուսակցութեան ազդեցութեան տակ: Յառաջդիմական տարրերը ստիպւած են հեւ ի հեւ հետեւել աշխատաւորութեան վազքին: Զի կարելի ուրանալ այն վճռականութիւնը, որով լիբերալ՝ կադէտ եւ այլ տարրերը, յանուն պատերազմի յաջողութեան, ընդառաջում են գերիշխող աշխատաւորութեան պահանջներին:

Զմոռանալ ամէն տեղ գոյութիւն ունեցող դասակարգային հակոտնեայ շահերը՝ պէտք է ասել, որ հասարակական խաւերի գործակցութիւնը ընդհանրապէս բաւարար է համերաշխութեան տեսակէտից:

Ներքին դժգոհութիւններն ու քննադատութիւնները դրեթէ հակամարտ գործողութիւններ առաջ չեն բերում: Նկատելով բանւորական եւ գինւորական խորհուրդների ազդեցութիւնը պետական կեանքի ընթացքի վրա՝

կարելի է ընդունել, որ կառավարութիւնը ներկայացնում է համարեա բոլոր հոռանքներն ու խաւերը եւ շնայած իր այլատարր կազմութեան՝ նա մինչեւ այժմ ընթանում է դեմոկրատիկ ճամբով: Պէտք է նկատել սակայն, որ բանւորական եւ գինւորական խորհուրդներին կից՝ անհրաժեշտ է կազմել գիւղացիական խորհուրդներ, որոնք իրրեւ աշխատաւորական ոչալ ուժի վիճակի են երկրի բախտի տնօրինութեան մէջ իրենց մասն ունենալու, որովհետեւ մեծ է գիւղացիութեան գերը միութաստանի ապագայ սոցիալական յեղաշրջումների ժամանակ:

Գալով ամբողջ միութաստանի կենտրոնական եւ դաւառական կառավարութեան վերակազմութեանը եւ հաշի առնելով հասարակութեան անփորձութիւնը քաղաքական-վարչական դործերում՝ ուրախութեամբ պէտք է տրճանադրել ինքնագործունէութեան այն թափը, որ երեւան բերեց հասարակութիւնը՝ թոյլ չտալով անիշխանութիւն՝ հին կառավարութեան եւ վարչութիւնների կործանման չըջանում: Ազգերն ու դասակարգերը առանց մոռանալու իրենց ուրոյն շահերը՝ ընդհանուր առմամբ ներշնչած են այն դիտակցութեամբ, թէ ժողովրդի ազատութիւնը կարելի է ապահովել միմիայն միահամուռ գործակցութեամբ: Քաղաքական կուսակցութիւնների փոխադարձ վերաբերումը համեմատած 1905 թւի շրջանի հետ՝ շատ աւելի միութարական է, իսկ գործելակերպը՝ չըջահայեաց:

Այս բոլորը նկատի առնելով՝ Հ. Յ. Դ. Ռայ. ժողովը գտնում է, որ՝

1. Սինչեւ սահմանադիր ժողովը պէտք է ընթանալ նոյն ճամբով եւ պահպանել նոյն փոխադարձ վերաբերումն ու տրամադրութիւնները:

2. Պէտք է պահպանել այն զօրութիւնը, որ ձեռք են բերել բանւորական եւ գինւորական խորհուրդները, համանման կշիռ տալով ապագայում կազմելիք գիւղացիական խորհուրդներին եւ ջանալով հակադրութեան մէջ դնել նրանց թէ դէպի կենտրոնական կառավարութիւնը, եւ թէ դէպի երկրի յառաջդիմական տարրերը, որովհետեւ այդ աշխատաւորական կազմակերպութիւնների վերացումով, ինչպէս եւ հակամարտութեամբ կը վտանգւի ազատութիւնը եւ կը ստեղծւի երկրում անիշխանութիւն:

3. Պէտք է շարունակել աջակցել ժամանակաւոր կառավարութեանը, քանի նրա գործունէութիւնը համապատասխան կլինի դեմոկրատիայի շահերին:

4. Պէտք է հրապարակ հանել երկրի թաղնւած կենսական ուժերը վարչական նոր կազմակերպութիւնը ապահովելու համար:

Բ. Անդրկովկասում

Քննելով երկրի դրութիւնը Անդրկովկասում՝ Ռայ. ժողովը նկատում է, որ այդ այլատարր ու բռնակալ կառավարութեան պրովոկացիոն դործունէութեան ասպարէզ դարձած երկրում եւս ազատութեան օրերին երեւան եկաւ շատ աւելի համերաշխ եւ խելացի գործունէութիւն, քան կարելի էր սպասել:

Մի երկրում, ուր դասակարգային եւ դասային հակամարտութիւններ

ըը բարդանում են ցեղամիջեան յարաբերութիւններով, չգտնուեց որեւէ խոշոր հասարակական տարր, որ թէկուզ ներքուստ՝ ափսոսար հին կարգերի անկումը: Ազատ, իրենց կամքին թողնուած ազգերը չղնացին փոխարքաների պատրաստած ճամբով, այլ կարողացան համախմբուել մի ընդհանուր գործի շուրջ եւ ըմբռնել օրւայ հրամայականները: Չնայած կուլտուրական խոշոր տարրերութիւններին, չնայած դասակարգային եւ ազգային հարցերի խառնակ դրութեան՝ հնարաւոր է եղել առ ժամանակ ստեղծել մի կենսածեւ — **Modus Vivendi** — մինչեւ Սահմանադիր ժողովը, որը մեր երկրի համար եւս պիտի լուծի մի շարք սոցիալական եւ ազգային հարցեր:

Մեկնելով այս միտիթարական փաստերից եւ մեր իրականութեան ուշալ պայմանների ճշգրիտ ըմբռնումից՝ Հ. Յ. Դ. Ռայ. ժողովը հրահանգում է կուսակցութեան բոլոր մարմիններին եւ ընկերներին կատարեալ համերաշխութիւն պահպանել կովկասում ցեղամիջեան յարաբերութիւնների ժամանակ եւ միջդասակարգային ու ազգամիջեան խնդիրները լուծելիս միշտ աչքի առաջ ունենալ կուսակցութեան օրւայ լոզունգները:*)

*) Այս բանաձեւի հեղինակն էր Ա. Շահխաթումեան, որ գեկուցամոզն էր քաղաքական մոմենտի մասին:

ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹԵԱՆ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ

Մէկ կողմէն Օսմանեան Կայսերական Կառավարութիւնը եւ միւս կողմէն Հայաստանի Հանրապետութեան Կառավարութիւնը, որ ինքզինք անկախ հռչակած է, համաձայնած ըլլալով բարի դրացնութեան եւ բարեկամական յարաբերութեանց հաստատման իրենց երկիրներու միջեւ՝ քաղաքական, իրաւական, տնտեսական եւ մշակոյթային հոգի վրա, նշանակած են իրենց լիազօրները.

Օսմանեան Կայսրութիւն

Ն. Վ. ԽԱԼԻԼ ՊԷՅ, երեսփոխան, արդարութեան նախարար, նախագահ պետական խորհուրդի եւ զլիսաւոր պատւիրակ:

Ն. Վ. տեղակալ զօրավար ՎԵՀԻՊ ՄԷՀՍԷՏ ՓԱՇԱ, կովկասեան ճակատի Օսմանեան բանակներու ընդհանուր հրամանատար, զինուորական պատւիրակ:

Հայաստանի Խանրապետութիւն

Պ. Աղեքսանդր Խատիսօֆ, նախագահ պատւիրակութեան.

Պ. Թուրէն Գալազնունի, պատւիրակ.

Պ. Միքայէլ Պապաջանօֆ, պատւիրակ.

որոնց լիազօրագիրները քննւած եւ գտնւած են օրինական: Երկու պատւիրակութիւնները համաձայնած են հետեւեալ տրամադրութեանց շուրջ.

Յօդ. 1.— Օսմանեան Կայսերական Կառավարութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Կառավարութեան միջեւ պիտի դոյանայ տեւական խաղաղութիւն եւ մնայուն բարեկամութիւն:

Յօդ. 2.— Հետեւեալ սահմանադրութիւնը ունեցող սահմանադրութիւնը կը բաժնէ Օսմանեան Կայսրութիւնը Վրաստանի Հանրապետութենէն, Հայաստանի Հանրապետութենէն եւ Ադրբէյջանի Հանրապետութենէն:

Սահմանը կը մեկնի այն կէտէն, ուր ԶՈՒԱՔ գետակը Սեւ Ծով կը թափի եւ կը համապատասխանէ Օսմանեան Կայսրութեան եւ Ռուսիոյ 1877ի պատերազմէն առաջւայ սահմանադրութիւն, մինչեւ ՇԱՎՆԱՊԱՐ լեռը եւ, անցնելով բարձունքներու գծով, կը հասնի ՀԱԼՀԱՄԱ եւ ՄԵՓԻՍՔԱՐՕ լեռներուն (1856ի սահմանին համաձայն). յետոյ կը դառնայ գէպի հարաւ,

կանցնի փորժույթն էլ, ԱԲԱՍ ԹՈՒՄԱՆԷՆ ԵՐԿՈՒ քիւմեթը հարաւ, Եւ դառնալով դէպի հիւսիս-արեւելք, կը հասնի ՔԱՐԶՈՒԼ-ՏԱՂԻ գագաթը. այնտեղէն, նախ ուղղւելով հինգ քիւմեթը դէպի հիւսիս-արեւելք եւ ապա դէպի հարաւ-արեւելք, կը հասնի ԿՈՒՐԳԵԼ աւանը, կանցնի ՔՈՒՐԱ գետը ԱԹՍԽՈՒՐԻԷՆ ԵՐԿՈՒ քիւմեթը հարաւէն, Եւ, ԳԱՅԱՊԱՇԻ, ՕՐԹԱ-ԹԱՎԻ Եւ ԳԱՐԱԳԱՅԱ լեռներու գագաթներու գծով անցնելով՝ կը հասնի ԹԱՓԻՍԳՕՐՍԳԱ լիճը, Մոլիթայի վանքէն անմիջապէս հարաւ. այս գիծը կանցնի այնպիսի ձեւով, որ Օսմանեան հողամասին կը ձգւի լիճին ա'յն մասը որ հարաւը կը մնայ ուղիղ գծի մը որ Մոլիթա վանքին անմիջական հարաւէն կը մեկնի հակադիր եզերքի կէտի մը, ուր կը գտնուի մէկ Եւ կէս քիւմեթը հարաւ-արեւելք՝ լճի հիւսիսային ծայրամասէն Եւ կը հասնի ԹԱՎ-ՔՕԹԵԼԻ լեռան. յետոյ կիջնէ դէպի հարաւ եւ կանցնի ՇԱՎՆԱՊԱՏ, ՔԱՐԱ-ԳՈՒԶՈՒ Եւ ՍԱՄՍԱՐ լեռներու գագաթներէն եւ արեւելք դառնալով կանցնի ՏԵՎԵՔԻՐԱՆ լեռնաշղթայի գագաթներէն. յետոյ կուղղւի դէպի հարաւ, անցնելով ԱՂՐԻՔԱՐ, ՊԱՇԳԻՐԱՆ Եւ ՆՈՒՐՐԱՀՄԱՆ լեռներու գագաթներէն: ՆՈՒՐՐԱՀՄԱՆ լեռնէն յետոյ, կը շարունակէ հարաւի ուղղութեամբ Եւ միշտ անցնելով գագաթներու գծով, կը հանդիպի ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ-ԹԻՖԼԻՍ ԵՐԿԱԹՈՂԻԻՆ, ԱՔՊՈՒԼԱՔ աւանէն հինգ քիւմեթը դէպի Արեւմուտք: Այնտեղէն, գագաթներու գծով կը հասնի ԽԱՆՎԱԼԻ աւանին, ուրկէ, դրեթէ ուղիղ գծով, կը հասնի ԱԼԱԿԷՕԶԻ ամենէն բարձր գագաթին. Եւ, դարձեալ ուղիղ գծով մը շարունակելով կը կտրէ ԷՋՄԻԱՄԻՆ-ՍԱՐԳԱ-ՐԱՊԱՏ խճուղին, ԷՋՄԻԱՄԻՆԷՆ Եւ թը քիւմեթը արեւմուտք գտնուող կէտի մը վրա. յետոյ, այս վերջին քաղաքը Եւ թը քիւմեթը հեռաւորութենէն դառնալով, կը հետեւի ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ-ՉՈՒԼՖԱ ԵՐԿԱԹՈՂԻԻՆ հորիզոնական ուղղութեան մը, մօտաւորապէս վեց քիւմեթը հեռու այդ ԵՐԿԱԹՈՂԻԷՆ, ԲԱՇԳԻՐԱՆ ավանէն տասնըվեց քիւմեթը հարաւ-արեւմուտքէն կանցնի այն ճամբայէն որ այս վերջին աւանը կը միացնէ ԵՐԿԱԹՈՂԻԻՆ. յետոյ կը դառնայ դէպի հարաւ-արեւելք, կանցնի ԱՇԱՂԻ-ԳԱՐԱՊԱՔԼԱՐ գիւղէն մէկ քիւմեթը արեւմուտքէն Եւ ՇԱԿԱՊԼՈՒ, ԳԱՐԱՊԱՊԱՊ Եւ ԱՇԱՂԻ-ՉԱՆԱՔԺԻ աւաններէն Եւ կը հասնի ԷԼՓԻՆՉԱՅ, որուն կը հետեւի մինչեւ ԱՐՓԱ աւանը. այս վերջին աւանէն սկսեալ, կը միանայ ԱՐՓԱՉԱՅԻ ձորուղիին, կը հասնի ՔԱՅԱԼՈՒ աւանը եւ հետեւելով ԳԱՅԱ գետակին կը հասնի ԱՔԹԱՓԱՆ լեռան գագաթը. յետոյ կանցնի ՔԱՐԱԹՈՒՐՆԱ, ԱՐԱՃԻՆ Եւ ԳԱՐԱՆԼԻՔ լեռներու գագաթներէն, կը հասնի ՔԵԼԻԱՆՉԱՅԻ գոռիվարը, կը հետեւի անոր ձորուղիին հասնելու համար ԱՉԱՅԻ աւանին հարաւէն ԱԼԻՃԻՆԻ աւանը, որ կը գտնուի ռուս-պարսկական նախկին սահմանին վրա: Սահմանագլուխի վերջնական ճշտումը պիտի կատարուի տեղւոյն վրա, յանձնախումբի մը կողմէ, կազմւած՝ ԵՐԿՈՒ կողմերու անդամներէն:

Յօդ. 3.— Հայաստանի Հանրապետութեան Կառավարութեան Եւ Ազրբէյջանի Հանրապետութեան Կառավարութեան միջեւ կնքւած համաձայնագիրը՝ իրենց հասարակաց սահմաններու ճշտումին համար, պիտի հաղորդւի Օսմանեան Կայսերական Կառավարութեան:

Յօդ. 4.— Օսմանեան Կայսերական Կառավարութիւնը, յանձն կառնէ օգնութիւն փութացնել, զէնքի ուժով, Հայաստանի Հանրապետութեան Կառավարութեան, այն պարագային երբ այս վերջինը պահանջէ, երկրին մէջ կարգն ու անդորրութիւնը ապահովելու համար:

Յօդ. 5.— Հայաստանի Հանրապետութեան Կառավարութիւնը յանձն կառնէ ազդու կերպով հակառակիլ, որպէսզի իր հողամասի սահմաններուն վրա որեւէ հրոսախումբ չպատրաստուի եւ չզինուի, ինչպէս նաեւ՝ զինաթափել եւ ցրել բոլոր այն հրոսախումբերը, որոնք պիտի դային ապաստանիլ հոն:

Յօդ. 6.— Հայաստանի Հանրապետութեան իսլամ բնակիչներուն կըրօնքն ու սովորութիւնները պիտի յարգուին: Նորին Կայսերական Վեհափառութեան անունը պիտի յիշուի իսլամներու հանրային պաշտամունքի ընթացքին: Անոնք պիտի վայելեն, տարբեր դաւանանքի պատկանող քաղաքացիներու իրաւական եւ քաղաքական իրաւունքները: Անոնք պիտի կարողանան իրենց ցեղին եւ կրօնքին յատուկ լեզուով դաստիարակուիլ:

Ապահովելու համար պաշտամունքի եւ բարեգործութեան կիրարկումը, պիտի կազմակերպուին բարոյական անձնաւորութեամբ իսլամ համայնքներ, հիմնելու համար մզկիթներ, հիւանդանոցներ եւ դպրոցներ: Կրօնական եւ բարեսիրական հաստատութիւններու մատակարարումին համար պիտի ունենան անշարժ եւ շարժուն հասութարքեր ստացւածքներ, որոնք պիտի յանձնաձին հողարարձուներու կողմէ:

Միւլթի մը կամ պետ մը պիտի հաստատուի Նրեւան քաղաքին մէջ, որ Հայաստանի Հանրապետութեան մայրաքաղաքն է, եւ այլ միւլթիներ պիտի հաստատուին Հանրապետութեան այլ կենտրոններուն մէջ, հոն՝ ուր անոնց ներկայութիւնը անհրաժեշտ նկատուած է:

Այս միւլթիներուն յարաբերութիւնները Շէյխ-Իւլ-Իսլամութեան հետ, ինչպէս նաեւ անոնց իրաւունքները եւ առանձնաշնորհումները ճշտուած են այս դաշնագրին կցւած թիւ 3 Համաձայնագրին մէջ:*)

Յօդ. 7.— Նկատի ունենալով, որ Օսմանեան Կայսրութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ որեւէ դաշնագիր, պայմանագրութիւն, համաձայնագիր, պաշտօնագիր, համաձայնութիւն կամ միջադաշին այլ վաւերագիր գոյութիւն չունի, բանակցող երկու կողմերը կը համաձայնին կնքելու հիւպատոսային համաձայնութիւն մը, առեւտրական դաշնագիր մը եւ անհրաժեշտ նկատուած այլ վաւերագիրներ, իրենց իրաւական եւ տնտեսական յարաբերութիւնները կարգաւորելու համար: Հիւպատոսային համաձայնութիւնը պիտի կնքուի, ներկայ Դաշնագրի վաւերացման թւականէն երկու տարւայ ընթացքին: Փոխանցման այս շրջանին, իւրաքանչիւր կողմի ընդհանուր հիւպատոսները, հիւպատոսները եւ դեր-հիւպատոսները իրենց առանձնաշնորհումներուն եւ պաշտօններուն մէջ պիտի վայելեն, Միջազգային Ընդհանուր Իրաւանց հիմունքով, նախապատիւ ազգի վերաբերումը,

*) Դաշնագրի յանձնարար չենք հրատարակել:

փոխադարձութեան պայմանով: Միջազգային Ընդհանուր Իրաւանց հիմունքներով կնքելի առեւտրական դաշնադրի բանակցութիւնները պիտի սկսին անմիջապէս որ կնքելի Ընդհանուր Խաղաղութիւնը մէկ կողմէ՝ Թիւրքիոյ, եւ միւս կողմէ, այս վերջինին հետ պատերազմական վիճակի մէջ եղող ազգերու հետ: Մինչ այդ, եւ մինչեւ 31 դեկտ. 1919 բոլոր պարագաներու տակ, ներկայ Դաշնադրի թիւ 1 Յաւելւածով հաստատուած առժամեայ դրութիւնը պիտի գործադրւի երկուստեք. կարելի է չեղեալ նկատել 30 յունիս 1919էն սկսեալ եւ արդիւնքը վեց ամիս վերջ գործադրելի է:

Երկաթուղիով հաղորդակցութիւնները պիտի սկսին, ներկայ Դաշնադրի վաւերացւած օրինակներու փոխանակումէն վերջ:

Յօդ. 8.— Համաձայնող կողմերը յանձն կառնեն իրարու կարելի ամէն դիւրութիւն ընծայել, երկաթուղիով փոխադրութեանց համար, հաստատելով եւ կիրարկելով զեղչեալ սակեր: Մասնաւորաբար, երկաթուղիներու եւ հանրօգուտ այլ շինութեանց յատուկ կառուցման, շահագործման կամ յանձանման նիւթերու փոխադրութեան համար զեղչեալ մասնաւոր սակեր պիտի կիրարկուին: Համաձայնող կողմերու երկաթուղիներուն վրայ վաւորներու եւ վայրաշարժներու փոխանակութիւնը պիտի կատարուի այս մասին հաստատուած միջազգային սկզբունքներու հիման վրա:

Համաձայնող կողմերը անմիջապէս խօսակցութեանց պիտի սկսին, նախորդ տրամադրութեանց մանրամասնութիւնները ճշտելու համար:

Յօդ. 9.— Մինչեւ Հայաստանի Հանրապետութեան մասնակցութիւնը միջազգային Թղթատարական եւ Հեռադրական Միութեան, Թղթատարական եւ Հեռադրական յարաբերութիւնները, Օսմանեան Կայսրութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ պիտի վերահաստատուին, ներկայ Դաշնադրի վաւերացւած օրինակներու փոխանակումէն յետոյ, Միջազգային Միութեան Թղթատարական եւ Հեռադրական օրէնքներու համաձայնութեանց եւ հասկացողութեանց հիման վրա:

Յօդ. 10.— Համաձայնող կողմերու բնակիչները եւ համայնքները որոնք, սահմանին միւս կողմը գտնուող կալւածներու վրա սեփականատիրութեան եւ օգտագործումի իրաւունքներ ունին, պիտի կարողանան օգտագործել, շահագործել կամ վարձու տալ, յանձանձել կամ ծախել, իրենք՝ եւ կամ իրենց փոխանորդները: Բացի այն պարագայէն, երբ խնդրոյ առարկայ է հանրօգուտ ձեռնարկ մը, ոչ ոք պիտի զրկւի իր սեփականատիրութեան իրաւունքէն, վերոյիշեալ կալւածներու վրա. այդ պարագային, պիտի ստանայ համապատասխան հատուցում:

Ոչ մէկ արգելք պիտի դրւի վերոյիշեալ բնակիչներուն եւ համայնքներուն ներկայացուցիչներուն, անցնելու սահմանը, երբ ներկայացնեն ազատ անցքի թուղթը, որ իրենց պիտի տրւի, իրենց բնակավայրի իրաւասու իշխանութեանց կողմէ եւ պիտի վաւերացւի՝ միւս կողմի համապատասխան իշխանութեանց կողմէ:

Սահմանէն անցքին եւ սահմանամերձ շրջաններու երթեւեկին համար դիւրութիւններ եւ մասնաւոր առանձնաշնորհումներ պիտի ընծայւին:

Նախորդ տրամադրութեանց մանրամասնութիւնները կը կարգաւորեն ներկայ Դաշնագրի թիւ 2 Յաւելումով:

Յօդ. 11.— Հայաստանի Հանրապետութեան Կառավարութիւնը յանձն կառնէ, ամէն ճիշդ ի դործ դնել, պարպելու համար ԲԱՔՈՒ քաղաքը գտնւող հայկական ուժերը, ներկայ Դաշնագրի ստորագրութենէն անմիջապէս յետոյ եւ ապահովել՝ որ այս պարպումը որեւէ բախումի տեղի չտայ:

Յօդ. 12.— ԲՐԷՍԹ-ԼԻԹՈՎՍԳԻ մէջ, Օսմանեան Կայսրութեան ու իր դաշնակիցներուն եւ Ռուսիոյ միջեւ կնքած Խաղաղութեան հաւաքական եւ յաւելածական Դաշնագիրներու տրամադարութիւնները, որոնք չեն հակասեր ներկայ Դաշնագրին, ի զօրու են համաձայնող Կողմերու համար:

Յօդ. 13.— Ներկայ Դաշնագրով ճշտած սահմաններէն դուրս եղող հողամասերու վրա գտնւող երկու երկիրներու բանակները պիտի քաշին, անմիջապէս որ դաշնագիրը ստորագրուի:

Յօդ. 14.— Ներկայ դաշնագիրը պիտի վաւերացուի եւ վաւերացում օրինակները պիտի փոխանակուին Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, մէկ ամսայ ժամանակամիջոցին եւ կամ, եթէ կարելի է աւելի շուտ. ի զօրու պիտի դառնայ փոխանակութեան օրը:

Վերոգրեալ տրամադրութիւններու հիման վրա, լիազօրները ստորագրեցին Խաղաղութեան եւ Բարեկամութեան ներկայ Դաշնագիրը եւ կնքեցին իրենց կնիքով:

Պատրաստւած՝ երկու օրինակով, Բաթում 4 յունիս 1918:

Ստորագրւած՝

ԽԱԼԻԼ

ԱԼ. ԽԱՏԻՍՕՅ

ՎԵՀԻՊ

ՔԱԶԱԶՆՈՒՆԻ

ՊԱՊԱԶԱՆՕՅ

Պ Ա Յ Մ Ա Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Կնքւած՝ մէկ կողմէ Ամերիկեան Օգնութեան Վարչութեան եւ միւս կողմէ՝

Ա.— Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան Նախագահին

Բ.— Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան Նախագահին միջեւ:

Նկատելով որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը դիմած են Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու, Ֆրանսայի եւ Մեծն Բրիտանիոյ, խնդրելով սննդական արտադրութիւններ՝ խափանելու համար սովը որ աւեր կը գործէ Թրքահայաստանի եւ ռուսական Հայաստանի բնակչութեան մէջ, եւ նաեւ՝ սատարելու հայ կառավարութիւններուն կարգի պահպանման եւ անիշխանութեան տարածումը արգիլելու համար:

Նկատելով որ Ամերիկեան Օգնութեան Վարչութիւնը կը փափաքի սննդական այս արտադրութեանց մէկ մասը հայթայթել եւ հետեւաբար ծը-

րագրւած է նաև ու միջոցով զրկել հինգ հազար թոն ալիւր, որ ապրիլ ամսը-
ւան ընթացքին պիտի յանձնուի, եւ, եթէ կարելի է, շարունակել նման յանձ-
նումներ կատարել մայիս, յունիս եւ յուլիս ամիսներուն ընթացքին, եւ

Նկատելով որ Ամերիկեան Օգնութեան Վարչութիւնը, եթէ անհրա-
ժեշտ է, կուզէ ընդարձակել վարկը նման սննդեղէններու գնման համար, եւ,
նկատելով որ նման վարկեր կը տրուին այնպիսի պայմաններով, որոնք Ամե-
րիկեան Օգնութեան Վարչութեան հաւանութեան արժանանան.

ՀԵՏԵՒԱԲԱՐ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ ԿԱՅԱՑԱԻ.

1.— Որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ Հայ. Ազգ. Պատւիրակու-
թիւնը իրենք, եւ իրենց յաջորդներուն համար զորս կրնան ունենալ Հայաս-
տանի Կառավարութեան եւ Հայաստանի որեւէ մէկ մասին համար, պիտի
ընդունին ստանձնել նաւահանգիստներու մէջ, Ամերիկեան Օգնութեան Վար-
չութեան կողմէ զրկւած այն բոլոր սննդեղէնները, որոնք պիտի զրկուին Հա-
յաստան. այս արտադրութեանց համար Նիւ-Եորքի մէջ պիտի վճարեն տո-
լարով, իսկ եթէ Հարողանան՝ Ամերիկեան Օգնութեան Վարչութեան պիտի
տան Կառավարական յանձնառութիւններ, որոնք Ամերիկեան Օգնութեան
Վարչութիւնը գոհացնող բնոյթ պէտք է ունենան: Այն պարագային երբ Ամե-
րիկեան Օգնութեան Վարչութիւնը կարողանայ օգտագործել տեղական դրա-
մանիչը ծախքերու վճարման համար, կամ այլապէս, կառավարական յանձ-
նառութեամբ կատարելիք որեւէ ձեւի վճարման փոխարէն, Հայաստանի
Հանրապետութիւնը կամ Հայ. Ազգ. Պատւիրակութիւնը, պիտի կարգադրեն
վերոյիշեալ արտադրութիւններու վճարումը տեղական դրամանիչով:

2.— Ամերիկեան Օգնութեան Վարչութեան գործակալները Հայաստա-
նի Հանրապետութեան եւ Հայ. Ազգ. Պատւիրակութեան հաշուկշիռներ պիտի
ներկայացնեն, որոնք վերջնական եւ եզրափակիչ պիտի նկատուին ինչ որ կը
վերաբերի անոնց գումարին, գինին եւ յանձնումին այն բոլոր արտադրու-
թեանց որոնք հայթայթւած են ներկայ պայմանագրութեան հիման վրա: Հա-
յաստանի Հանրապետութիւնը եւ Հայ. Ազգ. Պատւիրակութիւնը պիտի վճա-
րեն յանձնումի հետ կապւած բոլոր ծախքերը, ներառեալ՝ նաւահանգստի եւ
ցամաքահանումի ծախքերը: Հայթայթւած արտադրութիւնները պիտի յանձ-
նուին գինով մը որ կը ներկայացնէ Միացեալ Նահանգներու մէջ գնման գինը,
յաւելեալ՝ փոխադրութեան եւ այլ բոլոր ծախքերը, բաւարար յաւելումով
մը՝ ապահովելու համար Ամերիկեան Օգնութեան Վարչութիւնը կորուստնե-
րու դէմ:

3.— Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ Հայ. Ազգ. Պատւիրակութիւ-
նը կ'ընդունին որ եթէ կարողանան արտածումի դիւրութիւններ եւ կամ մի-
ջազային փոխանակութեան այլ ձեւ մը գտնել, զանոնք պիտի հայթայթեն
Ամերիկեան Օգնութեան Վարչութեան, այս վարկէն զեղչելու պայմանով:
Ընդհանրապէս, Ամերիկեան Օգնութեան Վարչութիւնը իրաւունք պիտի ու-
նենայ պահանջելու, վարկերու շուրջ, նոյն այն պայմանները, որոնք կրնան

ուրիշներու տրւիլ, սննդեղէններու ներածման համար, կանխիկ կամ արժեթուղթերու փոխանակութեամբ:

4.— Այս ձեւով հայթայթուած սննդեղէնի արտադրութեանց բաժանումը պէտք է կատարուի արդարութեամբ եւ ենթակայ՝ Ամերիկեան Օթանդակութեան Վարչութեան ընդհանուր հաւանութեան.

8 ապրիլ 1919

Վկաներու առջեւ կողմերը ստորագրեցին ստորեւ.

Ամերիկեան Օգնութեան Վարչութեան կողմէ՝
ՀԵՐՊԸՐԹ ՀՈՒՎԸՐ

Ընդհանուր տնօրէն
Հայ Ազգ. Պատւիրակութեան
Լիազօրուած ներկայացուցիչ՝
ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Հայաստանի Հանրապետութեան
Լիազօրուած ներկայացուցիչ՝
Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Վկայ՝

ՐԱՊԸՐԹ Ա. ԹԱՅԹ

ԶՕՐ. ՀԱՐԲՈՐԴԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ ՀԱՅ ՀԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ)

Երեւան.— 29 Սեպտ. ժամը 3-ին Էջմիածնից օթոմորիւով Երեւան ժամանեց Գեն. Հարբորդը: Գեներալին ընդունեցին Վարչապետը, նախարարական ամբողջ կազմով, Վրաստանի, Ազրբէջանի դիպլոմատիական, Ամերիկեան, Անգլիական, Ֆրանսիական զինւորական ներկայացուցիչները: Ներկայ էին նոյնպէս քաղաքագլուխը, քաղաքապետը, բարձր զինւորականութիւնը եւ հայ ու թաթար ազգաբնակչութեան ներկայացուցիչները: Զհասած Զանգիի կամրջի մօտ չինած կամարին, Գեն. Հարբորդը իջաւ օթոմորիւից: Նրան դիմաւորելու առաջացաւ Ամերիկեան զինւորական ներկայացուցիչը, որը կարճ ճառով ողջունեց Գեն. Հարբորդին: Յետոյ նրանք մտան կամար, նրանց դիմաւորեց վարչապետ Ա. Պատիսեանը, որը ողջունեց նրա գալուստը, շնորհակալութիւն յայտնեց Ամերիկային նրա՝ հայ ժողովրդին ցոյց տուած օգնութեան առթիւ եւ յայտնելով կառավարութեան կատարեալ պատրաստակամութիւնը աջակցելու նրա միսիան իրագործելու գործում, արտայայտեց հայ ժողովրդի բաղձանքը տեսնել անկախ եւ միացեալ Հայաստանը Ամերիկեան մանդատի տակ:

Պատասխան ճառով Գեն. Հարբորդը շնորհակալութիւն յայտնեց Հայաստանին, նրա ցոյց տուած ընդունելութեան համար եւ աւելացրեց, որ

«Ամերիկան հետաքրքրուած է Հայաստանով եւ նրա ճակատագրով, ապացոյց՝ իմ Հայաստան դալս: Ես եկել եմ ոչ թէ հաճոյքի ալ իմ վրա դրած պարտքը կատարելու:

Իմ միտքի բոլոր անդամները իւրաքանչիւրն առանձին ունի իր պարտականութիւնները եւ պիտի աշխատի այդ շրջանակում: Ես նոյնպէս իմ երկու օրեայ ներկայութեան աշխատանքները պարտաւոր եմ գեկուցել նախարարներին անհրաժեշտ հրահանգներ ստանալու համար»:

Ճառից յետոյ Վարչապետը ներկայացրեց Գեն. Հարբորդին ներկայելող անձանց: Յետոյ երկուսով օթոմոբիլ նստելով ուղղեցին զէպի մայրաքաղաք:

Քաղաքը զարդարւած էր հայկական, ամերիկեան դրօշակներով, գորգերով եւ կանանչներով: Սկսած Զանգիի կամրջից ժողովուրդը խռնել էր ամբողջ ճանապարհին: Աստաֆեան փողոցում կանգնած էին զօրախմբերն ու որբերը: Առջեւից գնում էր քաղաքապետը ազգային տարազով եւ 4 ամերիկեան դրօշակ ունեցող ձիաւորներով: Նրանց յետեւում էին օթոմոբիլով Գեն. Հարբորդն ու վաչապետը, ապա հետեւակ ու հեծնալ զօրքը, նրանցից յետոյ դիմաւորելու եկած բոլոր պաշտօնական ներկայացուցիչները:

Գեն. Հարբորդի օթոմոբիլը երեւալուն պէս, որբերի եւ փողոցի երկու կողմերում հաւաքւած խուռներամ ժողովրդի կողմից պայթեցին «կեցցէ»-ները: Նրա համար պատրաստած բնակարանը հասնելիս, զինուորական երաժշտախումբը նւագեց հայկական հիմնը, որից յետոյ գեներալը ընդունեց՝ զօրանցք, շնորհակալութիւն յայտնեց իր պատւին եղած ընդունելութեան եւ գոհունակութիւնը զօրքերի կարգապահութեան համար եւ մօտեցաւ ու նա-յեց դիմաւորող որբերին:

Երեւան 29 Սեպտ. — Այսօր առաւօտեան 7 օթոմոբիլներով Սարիղամիշ հասաւ գեներալ Հարբորդը, մի գեներալի, 7 սպաների եւ 100 հոգուց բաղկացած զինուորական պահակախմբի ուղեկցութեամբ:

Գեն. Հարբորդը իջեւանեց սպայական ժողովատեղին, ուր ընդունեց զինուորական զօրանցք եւ տեղական ազգաբնակչութեան ողջոյնները: Ընդունելութիւնից զոհ երկաթուղով մեկնեց Կարս:

Գեն. Հարբորդի գնացքը, առաւօտեան ժամի 8-ին հասաւ Կարսի երկաթուղային կայարանը: Գնացքը դիմաւորեց, բոլոր ամբոցներից եղած 21 թնդանօթահարւածներով:

Գեներալը ընդունեց ողջոյններ եւ բարեմաղթութիւններ քաղաքապետի կողմից:

Տեղական ազգաբնակչութեան եւ վարչութիւնների ներկայացուցիչներին ընդունելուց յետոյ, Գեն. Հարբորդը օթոմոբիլով մեկնեց զօրահրամանատարի մօտ, ուր ճաշի էր հրաւիրւած:

Խուռներամ բազմութեան թափօրը Գեներալին մեծ ուլացիաներ էր անում, իսկ զօրքը «Ուրա»-ներով ընդունում:

Գեներալին ուղեկցում էին պետական ներկայացուցիչներ:

Հայ. հեռ. գործ.

Օ Ր Է Ն Ք

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՓՈԽԱՌՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հաստատւած է 1920 թ. Յունիսի 10-ին,
համաձայն Հայաստանի Պարլամէնտի
1920 թ. Յունիսի 5-ի օրէնքի:

1. Հայաստանի Հանրապետութեան արդիւնաբերական ոյժերը եւ տըն-տեսութիւնը վերականգնելու եւ Հանրապետութեան թղթադրամների Փոնդն ապահովելու նպատակով կնքել 20 միլիոն Ամերիկեան դոլլարի անւանական դումարի Պետական փոխառութեան 6 տոկոսով: Փոխառութեան 75 տոկոսը յատկացնել վերոյիշեալ նպատակին. իսկ 25 տոկոսը դործադրել Պետական կարիքներին համար:

2. Սոյն փոխառութիւնը մտցնել Հանրապետութեան պարտքերի մա-տեանը Հայաստանի Անկախութեան փոխառութեան անունով:

3. Փոխառութեան պարտաթղթերը (օրիգինալները) բաց թողնել 10, 25, 50, 100, 500, 1000 դոլլար արժողութեամբ ներկայացնողին վճարելու պայմանով:

4. Պարտաթղթերի տարեկան եկամուտը սահմանել 6 տոկոս, հաշւե-լով 1920 թ. Յունիսի 2-ից, իսկ վճարումն սկսել 1921 թ. Յունւար 2-ից եւ վճարել կէս տարին մի անգամ:

5. Ամբողջ փոխառութիւնը աստիճանաբար մարել ոչ ուշ քան մինչեւ 1930 թ. Յունիս 2-ը, սկսելով 1925 թ. Յունւար 2-ից եւ ամէն տարի վիճակ հանելով Յունիսի 1-ին եւ Յունւարի 2-ին: Վիճակով ելած պարտաթղթերի արժէքը վճարել ելած օրից 6 ամիս յետոյ: Փոխառութիւնը մարելու նպա-տակով, սկսած 1925 թ. Յունւար 2-ից, յատկացնել փոխառութեան անւա-նական դումարի 8,3 տոկոսը առաջին 11 կիսամեակներից ամէն մէկի ըն-թացքում եւ 8,7 տոկոսը 12-րդ կիսամեակում:

6. Կտրոնների եւ վիճակով ելած պարտաթղթերի դրամազլխի վճա-րումը Հայաստանում կատարել Պետական Բանկում եւ նրա բաժանմունքնե-րում դոլլարներով կամ բուրլիներով ըստ օրւայ կուրսի, իսկ Եւրոպական, Ամերիկեան եւ Ասիական պետութեանց մէջ, վճարել Ֆինանսների նախա-րարի մատնանշած հիմնարկութիւններում տեղական վալիւտայով եւ նոյն-պէս ըստ օրւայ կուրսի:

7. Պարտաթղթերի արժէքը դոլլարներով չի վճարելու դէպքում, տե-ղական վալիւտայի եւ դոլլարի փոխյարաբերութիւնը որոշում է օրւայ կուր-սով փոխառութեան բաժնեգրութիւնը սկսելու ժամանակ:

8. Մինչեւ 1930 թ. Յունիսի 2-ը կառավարութիւնը սոյն փոխառու-թեան ամբողջական կամ մասնակի վերադնում չպէտք է կատարէ. ինչպէս նաեւ պէտք չէ որ եւ է փոփոխութեան ենթարկէ նրան:

9. Սոյն փոխառութեան պարտաթղթերի կտրոնները, ինչպէս նաեւ մարւելու ենթակայ պարտաթղթերը իրենց վճարման ոյժը պահում են 10 տարւայ ընթացքում սկսած սոյն օրէնքի նախատեսած հատուցման օրից:

10. Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններում սոյն փոխառութեան կտրոնները ընդ միշտ ազատ են ամէն տեսակի տուրքերից:

11. Ներկայ փոխառութեան պարտաթղթերը տեղաւորել Ֆինանսների նախարարի մատնանշած բանկային տների, վարկային եւ այլ հիմնարկութիւնների միջոցով նախարարի մշակած եւ նախարարների խորհրդի կողմից հաստատուած պայմաններով:

12. Ֆինանսների նախարարը փոխառութիւնը բաց թողնելու պէս որոշում է ներկայ փոխառութեան պարտաթղթերի եւ կտրոնների վայելած իրաւունքներն ու առաւելութիւնները զանազան վճարումների (օրինակ մաքսային, պետական եւ այլ տուրքերի) ժամանակ:

13. Ներկայ փոխառութեան պարտաթղթերի տոկոսները, ինչպէս եւ նրա կնքման հետ կապւած սոյն տարւայ ծախսերը հոգալ փոխառութեան գումարից, իսկ յետագայ տարիների ընթացքում սոյն փոխառութեան աստիճանական մարումը եւ տոկոսների հատուցումը կատարել Պետական Ելեւմտացոյցի մասին գոյութիւն ունեցող կանոնների հիման վրա:

14. Ներկայ փոխառութիւնը ապահովել Հայաստանի Հանրապետութեան ամբողջ գոյքով:

Նախարարապետ
ՀԱՄՕ ՕՀԱՆՁԱՆԵԱՆ

Նախարարների խորհրդի
Կործերի Կառավարիչ

Ֆինանսների նախարար
Ա. ԳԻԻԼԽԱՆԴԱՆԵԱՆ

Դիւանի վարիչ

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄԸ
ԴԷՊԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹԻՒՆԸ

ՊԱՏՃԷՆ ՀԵՌԱԳՐԻ

Ստացւած Պ. Ա. Խատիսեանի անամբ Բաթումում

Յունիսի 21-ի 1920 թ.ի

Միջկուսակցական Մարմինը հետեւեալ կուսակցութիւնների, Հայ Ժողովրդական Կուսակցութիւն, Հայաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատ Բանւորական Կուսակցութիւն, Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւն եւ Անկուսակցականների Միութիւն, գտնելով որ Հայաստանի անկախութեան փոխառութիւնը, 20 միլիոն դոլլարի միանգամայն անհրաժեշտ է Հայաստանի Ֆինանսական եւ տնտեսական դրութեան բարելաւման համար, ամէն կերպ պաշտպանում է կառավարութիւնը այդ փոխառութեան իրականացման գործում, եւ դիմում է բոլոր Հայերին առաջարկելով եռանդուն մասնակցութիւն ցոյց տալ նրա տարածման մէջ:

Լիազօրներ

Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան
ՏԷՐ-ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ, ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

Հայաստանի Ս. Դեմոկրատ Բանւոր. Կուսակցութեան
ԻՇԽԱՆԵԱՆ, ԱՆԱՆՈՒՆ

Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան
ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ, ՇԱՏԻՈՐԵԱՆ

Անկուսակցականների Միութեան
ԱԲԵՇԵԱՆ, ԶԱԼԽՈՒՇԵԱՆ

Լ. ՇԱՆԹԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ՝ ՄՈՍԿԻԱՅԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ ՄԱՍԻՆ

Այս հատորի առաջին տպագրութիւնը պատրաստելիս, դրանից առաջ եւ վերջը, քանիցս խնդրել եմ Լեւոն Շանթին, որ գրի առնէ իր յուշերը Մոսկւայի բանակցութիւնների մասին: Միշտ խոստանում էր, բայց մինչեւ մահն էլ խոստումը չկատարեց: Ինչ որ կարողացայ «պոկել»՝ յետագայ երկու նամակներն են, որոնց մէջ յստակ կերպով արտայայտւած է Հայաստանի Հանրապետութեան պատկերակութեան նախագահի վերաբերումը դէպի բոլշեւիզմը եւ դէպի յարաբերութիւնները բոլշեւիկների հետ:

Բուն նիւթի հետ առնչութիւն չունեցող կէտեր կան նամակներում, որոնք հետաքրքրական են Շանթի կենսագրութեան տեսակէտից, ուստի տւիմք առանց յապաւումի:

Ա.

Միմօն ջան, ահա քանի օր է ուշացուցի նամակիդ պատասխանը յուսալով որ կերպ մը տրամադրեմ ինծի եւ դոնէ համառօտ բան մը դրեմ քեզի քու ուզած հարցի մասին. բայց վերջապէս եկա այն տխուր եզրակացութեան, որ անկարող եմ, այս վայրկեանին բոլշեւիկներով ու բոլշեւիկեան տխմարութիւններով զբաղւելու բնաւ գլուխ չունիմ. հիմա ես իմ գլխիս մէջ ունիմ իմ սեփական բոլշեւիզմը. այնպէս խրւեր եմ պարտքերու, անխողութեան, վիճակի անորոշութեան եւ օրւա ապրուստի դժւարութիւններու մէջ, որ չգիտեմ ինչպէս եմ տակէն դուրս գալու. մեր դպրոցի վիճակը խախուտ է, վճարածը չնչին ու անկանոն. իսկ իմ բոլոր ձեռնարկներէս ու ծրագրերէս ոչինչ դուրս չեկաւ, տւած յայտարարութիւնս իմ անպէտք աշխատանքներու վրա նոր անպէտք աշխատանք մը աւելցուց՝ տեղեկատու եւ խորհրդատու Ռիւրօ: Երբ օր մը գալու ըլլա այն երջանիկ ժամանակը, երբ հնար ունենամ քիչիկ մը ազատ գլուխ ունենալու, եւ ուտելու հացէն ու դպրոցի վճարէն դուրս ուրիշ բաներու մասին ալ մտածելու, կը նստիմ ու կը գրեմ մեր դէպի Մոսկւա առաքելութիւնը եւ իմ տպաւորութիւններս, ի հարկէ, ոչ իբրեւ պատասխան ստախօս ու ցած Զիչերիններու ու Զիչերինիկներու, այլ անկախ աշխատանք մը ինքն իրեն համար, իբրեւ յուշեր:

Հիմա քու հարցերուդ պատասխանեմ մէյ-մէկ նախադասութեամբ:

1. Մեր պատկերակութիւնը ուղարկւեցաւ, որովհետեւ բոլշեւիկները արդէն տէր էին Ազրբէյջանին եւ անոնց հետ լեզու մը գտնելը դարձեր էր անհրաժեշտ թէ վրացիներուն համար եւ թէ մեզի. ռուսը նոքէն եկեր էր Կովկաս:
2. Մենք Մոսկւա հասանք այն ժամանակաւ հազորդակցութեան միջոցներու հնարաւոր արագութեամբ:
3. Կարախանի հետ համաձայնութեան եկանք բոլոր կէտերու վրա. դաշինքը չստորագրւեցաւ, որովհետեւ Բազէի հայ, վրացի եւ թաթար կոմունիստները բոլոր միջոցներով սկսան ճնշում բանեցնել Մոսկւայի վրա, պահանջելով որ Ղարաբաղը, Չանդեզուրը եւ Նախիջևանը թուրքական հողեր են, անվիճելի թուրքական եւ Հայաստանի հետ միացնելու խօսք անգամ լինել չի կրնար: Մոսկւան 1-2 ամիս ժամանակ դործ

դրաւ իր Բագլի ընկերներու հետ համաձայնութեան մը դալու եւ տեսնելով որ անկարելի է, որոշեց բանակցութիւնները տեղափոխել Կովկաս եւ ուղարկեց Լեզրանը Բագլու եւ հոնկէ Երեւան: Մենք ո՛չ թէ ուշացուցած կամ խանդարած ենք, այլ շարունակ դիմած ու պահանջած ենք, որ շտապեն, որ վերջապէս պատասխան մը տան, որ մենք դործ ունինք եւ այդքան երկար Մոսկւա նստիլ չենք կրնար: 3. Այդ է մեր ուշացման պատճառը. մեր ետ դալն ալ կատարւած է այն ժամանակաւ հնարաւոր արագութեամբ. կրնայինք Բագլով շատ աւելի արագ տեղ հասնիլ, բայց մենք չուզեցանք: 4. Լեզրանը անձնապէս ոչ մէկ դեր չունի, հոն ներսը իրենց մէջ չգիտեմ, թէ եւ ներսն ալ կարծեմ կարեւորութիւն ունեցող դէմք մը չէր. մեզի հանդէպ խողովակ մըն էր, որ կը կատարէր կենտրոնէն եկած հրահանգները. հարցերու ըմբռնման մէջ նոյն դիրքը ունէր, ինչ որ ունէր Մոսկւան մեզի դէմ. համաձայնութեան գալու ջանք մը, Հայաստանէն Թուրքիա անցքը բանալու ջանք մը: 5. Լեզրանի հետ բանակցողը եղեր է մեր պատւիրակութիւնը, որը սակայն միշտ խորհրդակցութիւններ է ունեցեր կառավարութեան հետ, իսկ հիմնական պայմանները ստորագրելէն առաջ կառավարական խորհուրդին ներկա են եղած եւ իրենց հաւանութիւնն են տւած բոլոր կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները: Սխալ է թէ համաձայնութեան չեկանք: Լեզրանի հետ լրիւ համաձայնութիւն դոյացած է. եւ երկու կողմէն բոլոր ձեւակառութիւններով ստորագրւած է եւ հիմնական համաձայնագիրը եւ երկու գաղտնի յաւելածները. դեռ քէֆ ալ ենք կատարեր երկու պատւիրակութիւններս միասին մեր աշխատանքներու յաջող աւարտման առիթով: Լեզրանը առաւ մեր համաձայնագիրը եւ գնաց Բագլու «Ամէն ջանք ի դործ դնելու» որ ընդունիլ տայ իրենց Բագլի ընկերներուն մեր փոխադարձաբար ընդունած կէտերը. ուրկէ ետքը մեր դաշնագրութիւնը պէտք է ստանար մեր կառավարութիւններու վաւերացումը եւ պէտք է յայտարարէր: Եւ այդ բոլորը դարձաւ աւելորդ Կարսի անկումով: 6. Ո՞վ է այդ Ա. Կարինեանը. դրական հետաքրքրութիւններով եւ «հարուստ» Մոսկւայի մօտերը ասլոզ երիտասարդ մըն էր. եթէ ան է, բարեկամ էր մեզի, իր կողմէն վատ ոչինչ չեմ նկատած. արդէն վատ ի՞նչ կրնար ընել. խօսք տանի՞լ-բերել. մենք դիտմամբ մեր բոլոր քարտերը բաց էինք պահած. իսկ այն քարտերը որ բանալ չէինք կրնար, չէինք բացած եւ ոչ մէկուն: Այդ անունը կայ յիշողութեանս մէջ, բայց չեմ յիշեր թէ ով է: Եթէ Բագլի խումբին կը պատկանէր՝ կրնայ իրենց ժողովներուն մէջ իր դերը ունեցած ըլլալ: Ահա՛, սիրելիս, քու հարցարանիդ կարճ պատասխանները, չգիտեմ բանի մը պիտի ծառայեն թէ ոչ այդ հոսմ վիճակին մէջ. ապահով եմ սակայն որ մնացածը դուն կ'եմբոս:

Մէջընդմէջ գրէ՛ ինծի, ի՞նչ աստիճանի լրջութիւն ունի Փարիզի մէջ օրաթերթ մը հրատարակելու Բիւրոյի մտադրութիւնը, քանի մը կողմերէ լսեցի:

Այլ եւ պիտի խնդրէի քեզմէ անգամ մը Խատիսեանէն տեղեկանայիր ի՞նչ եղաւ Մարկոսեանի կտակի հարցը. արժէ՞ որ դեռ յոյս կապեմ այդ խնդրին, թէ ապարդիւն աշխատանք է. կա՞ այդ կտակի դործադրութիւնը,

որեւէ մէկը մինչեւ հիմա ուսե՞ր է այդ հաշուով. 1924-25 թւին որեւէ մէկը ընդունե՞ր է, իրրեւ նոր սան. եւ վերջապէս առաջիկա տարւան համար ընդունելութիւն կա՞. խելքի մօտիկ է, որ իմ տղաս ընդունին ըլլա Սուրէնը, — բժշկութիւն — ըլլա Վիգէնը — ելեքտրական էնթինիօր —: Սօսէ՛ անգամ մը խառնահանի հետ եւ դրէ՛ ինծի քու մտածումը: Ես արդէն յոյսս կտրեմ էի մեր անցած տարւան ըրած դիմումէն, երբ խառնահանը Մարսէյլ եղած միջոցին նորէն յոյս ձգեց մէջս. եւ հիմա չգիտեմ ինչ մտածեմ:

Շատ ու շատ բարեւանք քեզի, տիկնոջդ ու մեր ընկերներուն:

Համբոյրներով՝ ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ

1925 Մայիս 20, Մարսէյլ

Յ. Գ. Աչոտը հոսկէ անցնելու ժամանակ ըսեր է, որ դուն մեզի ուղարկելու ես իմ լուսանկարը՝ եթէ ունիս ձեռքդ՝ ղրկէ՛. տղաքս կը խնդրեն:

Բ.

Սիրելի՛ Սիմոն, ամենէն առաջ կէտ-կէտ պատասխանեմ տւած հարցերուդ, թէեւ ատոնցմէ մէկ քանիին կարծեմ անցած նամակիս մէջ պատասխանած էի:

1. Մենք վլատիկաւկաս հասանք թէ չէ ներկայացանք տեղի բոլշեւիկեան բարձր իշխանութեան, հասկցուցինք մեր ով եւ ինչացու ըլլալը եւ խնդրեցինք որ մեզի վազոն տրամադրելի. որովհետեւ այդ երջանիկ օրերուն բոլշեւիկեան թաղաւորութեան մէջ մեր արդի ըմաստով ո՛չ դասցեալներ կային կանոնաւոր երթեւեկով, ո՛չ ճամբորդի իր ազատ կամքի ոչ ալ գնովի տոմսակով, ոչ ալ երթեւեկով դասցեալներուն մէջ տեղ ու վազոն. տեղ ունենալու համար կառավարութենէն պէտք էր յատուկ իրաւունք եւ կարգադրութիւն. մինչեւ Սոսկա հեռագրեց, մինչեւ պատասխան եկաւ, մինչեւ վազոնի կարգադրութիւն եղաւ անցան քանի մը օրեր. եթէ մենք ալ մեր քէֆի համար կիրակի օր մը աւելի մնացինք կամ պակաս ան ալ արդէն չեմ յիշեր: Նոյն պատմութիւնը նաեւ Լիոստով. հոն մէկ-երկու օր գուցէ կարողանայինք աւելի արագ շարժել. Տէրտէրեանի եղբայրը նոր մեռեր էր թիֆէն. եւ ընկերս պէտք է անգամ մը իրենց դիւղը երթար ու գար: Բայց այդպէս օր մը աւելի շուտ կամ օր մը աւելի ուշի հարցը չկար մեր առջեւը դրած. մենք ո՛չ վայրկեան մը աւելի շուտ հասնելու տենդն ենք ունեցեր, ո՛չ ալ աւելորդ ժամանակ ենք վատներ, եւ ընդհանուր առումով մեր դանդաղ կամ արագ շարժելը մեզմէ կախած չէ եղեր, այլ բոլշեւիկեան կարգերէն: Պէտք չէ մոռնաւ, որ Հիւսիսային Կովկասը այդ օրերուն Մոսկւայի հետ սօլիտ կերպով կապած երկրամաս մը չէր: Այս բոլորը ես գրեցի քեզի՛ համար. իմ կարծիքովս բոլշեւիկեան այդ կարգի «ամբաստանութիւններուն» պատասխանելը զուր ժամավաճառութիւն է: Ի՞նչ կարեւորութիւն ունի, դիցուք շա-

բաթ մը աւելի շուտ հասած ըլլայինք, ի՞նչ էր փոխւելու. չէ՞ որ մեր հասնելէն ետքը ամբողջ երկու ամիս պարապ նստեցուցին մեզի այդ մեծապատիւ բոլշեւիկները իրենց աւերակ Մոսկւային մէջ. չարաթ մը աւելի պիտի նստած ըլլայինք ահա՛ բոլոր տարբերութիւնը:

2. Մեր կառավարութիւնը մեզի իրրեւ տիրէքթիւ տւած էր երեք որոշում. ա. ռուսները պէտք է հանձնան մեր անկախութիւնը եւ գոնէ սկզբունքով հակառակ ոչինչ չունենան թուրքական մասերու միացմանը մեր հողին. բ. Բացարձակապէս պէտք է յարգեն մեր ազատութիւնը եւ մեր ներքին գործերուն չի պիտի խառնւին, ուրիշ խօսքով կոմունիզմի պահանջ պէտք չէ ըլլա եւ գ. Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը պէտք է մտնէ հայկական սահմաններուն մէջ. ծայրագոյն պարագային համաձայնիլ Ղարաբաղի խնդիրը հանրահարցի միջոցով վճռելուն: Այս երեք կէտերն ալ ռուսները անմիջապէս ընդունեցին շատ թեթեւ առարկութիւններով. անոնց համար թուղթն ու ստորագրութիւնը երբեք կարելորութիւն չէ ունեցած. նոր էին ստորագրեր վրացիներու հետ դաշինքը եւ մեր իսկ ներկայութեան կը խնդային այդ դաշինքին վրա, «այո՛, ամուսն մը համար» ինչպէս կ'ըսէին կէս կատակ, կէս լուրջ: Եւ մենք արդէն դիտէինք, որ Գրդ թէ՞ 11-րդ — լաւ չեմ յիշեր — բանակը շարժման մէջ էր դէպի Վրաստան. լեհական պատերազմն էր, որ յետաձգեց Վրաստանի վրա յարձակումը:

3. Ռուսներու կողմէն մեզի առաջարկ չէ եղած Լըզրանի հետ ճամբորդելու մասին: Եթէ ըլլար ալ մենք չէինք ընդուներ. մենք միշտ պահեր ենք մեզի իրրեւ անկախ երկրի մը անկախ դեսպանութիւն եւ ո՛չ մէկ պայմանով Լըզրանի մը թեւարկութեան տակը չէինք մտներ: Իսկ ետ դառնալու որեւէ հապճեպ չունէինք այդ աստիճանի. մենք մեր դերը արդէն աւարտած կը համարէինք, բոլոր էական խնդիրներու շուրջ մանրամասն զեկուցումներ ղրկած էինք մեր կառավարութեան եւ կը կարծէինք որ Լըզրանի հետ մեր կառավարութիւնը ինքը կը խօսի Հայաստանի մէջ՝ մեր արտաքին գործերու նախարարը, կամ անոր փոխանորդը: Ատկէ զատ Նախիջևանով անցնիլ կը ցանկայինք մեր կառավարութեան համար քանի մը միլիոն բերելու հաշիւներ ունէինք այլ եւ ընկերներ ունէինք սահմանը անցնելու. կային նոյնպէս ուրիշ մանր հարցեր: Նորէն այս բոլորը կը գրեմ միայն քեզի՛ համար. թէ չէ՝ դէպի դուրս տալիք պատասխանս մէկ է. Ռուս կառավարութեան կողմէ մեզի առաջարկ եղած չէ, եւ եթէ այդ առաջարկը եղած ալ ըլլար՝ չէինք ընդունելու, պէտք չունէինք ենթարկելու ինքզինքնիս այդ կարգի տիպլոմատիկ խաղերու: Իրրեւ ի՞նչ պիտի մտնէինք Լըզրանի վագոնները, իրրեւ դաշնակի՞ց — չէինք —, իրրեւ գերի՞, իրրեւ պատա՞նդ: Սիրելիս, այս «ներքութիւնները» ի հարկէ չեն կրնար հասկնալ մեր բոլշեւիկ աղբարները, որոնք անկախութիւնը ո՛չ ճաշակած են եւ ո՛չ ցանկացած. բայց մեր մէջ շատ ուժեղ էր այդ դիտակցութիւնը եւ այդ քաղաքացիական հպարտութիւնն ու քաղաքականութիւնը:

4. Թիֆլիսէն մինչեւ Մոսկւա մեզի հետ էին Երզնկեանն ու Փիրուս մեանը, մեր «դելեկացիոններ» վագոնին մէջ, ընկերներու նման, քանի մը

դաշնակցական շատ մեղմացուցած քննադատութիւններէ դուրս իբրեւ մեզի դադարաբաւկից. կուգային յատկապէս Ղարաբաղը Հայաստանին կցելու համար աշխատելու. իբրեւ թէ. սլարզ էր, որ կուգային բոլշեւիկներու հետ լեզու դառնելու, այն ժամանակ կը մտածէի իրենց զրկող մարմիններու կողմէն. իսկ հիմա կը մտածեմ սլարզապէս իրենց անձնական կաշին: Մոսկւա հասնելնուս պէս իրարմէ զատուեցանք. սկիզբները մէկ-երկու անգամ կուգային մեր դեսպանատունը եւ կը հաղորդէին մեզի «բոլշեւիկեան տրամադրութիւնները», շատ երկրորդական ու անմեղ հաղորդագրութիւններ, քիչ-քիչ առ ալ կտրուեցաւ. եւ անոնք սահեցան վերջնականապէս բոլշեւիկեան ծովին մէջ. ձուկը դտեր էր իր տարրը. եւ մեզի հետ այլեւս ոչ մէկ կապ. վերադարձեր են չգիտեմ երբ եւ ինչպէս:

5. Ես Լըզրանի հետ ո՛չ մէկ կապ չեմ ունեցած Մոսկւայի մէջ, երեսն ալ չեմ տեսած. անգամ մը միայն Տէրտէրեանը զնաց մասնաւոր տան մը մէջ մասնաւոր կերպով հանդիպելու, իբրեւ պատահական տեսակցութիւն, դադարաբաւները ջօշափելու համար: Սեզի հետ խօսողը արտաքին գործերու նախարարութիւնն էր, եւ անիկա մեզի Լըզրանի հետ բնաւ յարաբերութեան մէջ չէ դրած պաշտօնապէս. ուրեմն պաշտօնապէս մենք չէինք ճանչնար Լըզրանը. մեր վերջին կամ վերջնիւթի տեսակցութիւններու միջոցին էր, որ Կարախանը յայտնեց մեզի պաշտօնապէս, որ իրենք Լըզրանը ուղարկած են Հայաստան հոն շարունակելու մեր «ընդհատած» խորհրդակցութիւնը: Նպատակն էր անգամ մը մոտաք ունենային Հայաստան, հետները «ցրելու» ապրանք էին տարած ժողովուրդը դրաւելու համար, ինչպէս եւ ահագին «գրականութիւն» եւ պերսոնել. այսինքն ներսէն քայքայելու ծրագիրը: Երբ մենք թիֆլիս հասանք, Լըզրանը անգամ մը թիֆլիս եկած եւ վերադարձած էր. ես հոն ալ իրեն չեմ հանդիպած. եւ եթէ թիֆլիս ալ ըլլար՝ ի հարկէ իրեն չէի հանդիպելու, առանց մեր կառավարութեան նոր հրահանգին այլեւս իրաւունք ալ չունէինք: Ես Լըզրանին առաջին անգամ տեսած ու խօսած եմ Երեւանի մէջ արտաքին գործերու նախարարութեան յարկին տակ, երբ մեր կառավարութիւնը որոշեց, որ Մոսկւա եղող կազմը շարունակէ բանակցութիւնը Լըզրանի հետ:

6 եւ 7 հարցերուդ պատասխանելը դժուար է առանց մեր ընդարձակ համաձայնագրերը աչքի տակ ունենալու, մանաւանդ որ ես մեծ վստահութիւն չունիմ իմ յիշողութեանս վրա: Կրնամ պատասխանել միայն խոշոր գիծերով: Լըզրանի պահանջներն էին. ա. բացարձակ հրաժարիլ վերսայլէն, Եւրոպայէն. բ. ազատ անցք տալ մեր հողերուն վրայով զօրք ու ռազմամթերք անցնելու Ազրբէջանէն թուրքիա եւ գ. թէ մէկի, թէ միւսի եւ թէ վրացիներու հետ մեր ունեցած վէճերը հարթել իրաւարարութեամբ ռուսներու արբիտրաժին տակ: Այլ եւ քանի մը մանր պահանջներ, ինչպէս օրինակ Կարսի մէջ գտնուող նեղ-գիծ երկաթուղային վագոնները յանձնել իրենց, — որպէսզի տան թուրքերուն, Ազրբէջանի եւ թուրքիայի մէջ մեր հարաւուր երկաթուղային կապ հաստատելու համար:

Մենք ա. կէտը կտրուկ մերժած ենք. անոնք քանի մը անգամ փոխե-

ցին, փոփոխեցին եւ մնաց տակը անորոշ ու վերացական ոչինչ չըսող յայտարարութիւն մը: Բ. կէտի դէմ առարկեցինք, որ կը վախճանք ռուսներէն ըստացած զէնքերը մեր դէմ գործածեն թուրքերը, ինչպէս եւ թուրք բազմութիւններու մեր հողերուն վրա գանւելը: Վերջ ի վերջոյ համաձայնեցանք մեր ղինւորական մարմիններու քննութիւնն ու վաւերացումն ստանալէ ետքը, որ 1. զօրք կրնան անցնել երկաթուղիով որոշ ճոված պայմաններու տակ, անգէն եւ փոքր-փոքր քանակութեամբ. 2. իսկ գալով զէնքին ռուսները ընդունեցին, որ ինչքան զէնք որ անցնի մեր հողերուն վրայէն, անոր — լաւ չեմ յիշեր — 25 թէ՞ 30 տոկոսը պէտք է մնա մեզի, իրրեւ ինքնապաշտպանութեան միջոց: Այդ երկու թիւերուն վրա գիտեմ որ սակարկութիւն եղաւ, վերջը որը մնաց չգիտեմ, կարծեմ 30ը: Գ. կէտը, այսինքն մեր 3 դրացիներուն հետ վէճերը կարգադրելու համար ռուսներու արբիտրաժը ընդունեցինք:

Փոխարէնը անոնք կ'ընդունէին մեր անկախութիւնը, մեր ներքին գործերուն չխառնուել, արեւելեան սահմանի մէջ պէտք է մտնէր Զանգեզուրը, իսկ Ղարաբաղի համար իրաւարարութիւն, ինչպէս եւ Նախիջեւանի համար, իրրեւ բալանս: Իսկոյն պէտք է միջամտէին թուրքերու հետ մեր պատերազմը կասեցնելու եւ իրրեւ առաջին պահանջ պէտք է ստեղծէին չէզոք դօտի մը մեր ու թուրքերուն մէջ հին ռուսական սահմանին վրա. եւ այս բոլորը իրրեւ մեր ու թուրքերու ընդհանուր բարեկամ: Մեզի անմիջապէս պէտք է վճարէին 2 1/2 միլիոն ռսկի, Բագուի նաւթային ճամբան պիտի բացւէր, պէտք է տալին երկրագործական գործիքներ, պէտք է յանձնէին Մոսկւայի մէջ մեր էջմիածնական եւ այլ ինչքերը, դիւրութիւններ պիտի տային ռուսական քանի մը կենտրոններու մէջ հաւաքւած հայ գրեհական եւ գեղարեւոտական երկերը Հայաստան փոխադրելու: Ահա՛ խոշոր գծերով եւ ինչ որ հիմա կրնամ յիշեր, ինչ որ երկու կողմէն ստորագրած ենք:

8. Լըզրանը սաստիկ կը շտապէր մեր բանակցութիւններու միջոցին, մենք քիչ մը ծանր կը շարժէինք, ականջնիս Կարսի կողմը: Ստորագրւելուն պէս Լըզրանը դնաց ինքը, մեր կողմէն ոչ մէկ առաջարկ, համոզելու Բագուի ընկերները, որ ընդունին մեր եկած համաձայնութիւնը. նոյնը նաեւ պիտի աշխատէր թուրքերուն հետ: Բայց թէ մեր կառավարութիւնը, թէ մեր ղինւորականները, թէ անգլիական ներկայացուցիչը կը զարմանային բոլշեւիկներու այդ տեսակ պայմաններ ստորագրած ըլլալուն. կա՛մ թուրքերը չէին ճանչնար ինչպէս հարկ է, կամ մեզի օրօրել կուզէին, կամ վստահ էին որ անգամ մը Հայաստանի մէջ ոտքերնին դնելէն ետքը, ամէն ինչ կը պայթեցնէին. դուցէ եւ այս երեքը միասին: Եւ վերջապէս եղածը թուղթի կտոր մըն էր եւ դատարկ ստորագրութիւն մը, ի՞նչ կարեւորութիւն:

9. Լըզրանի դիրքը երկդիմի էր. մեզի, այսինքն մեր կառավարութեան հանդէպ լիազօր բանազնաց մըն էր, մօտաւորապէս ինչպէս մենք էինք Մոսկւա. բայց անտարակոյս է, որ բոլշեւիկեան մարմիններու հանդէպ անիկա ունէր մասնաւոր իրաւունքներ ու հրահանգներ թէ՛ Հայաստանի մէջ եւ թէ՛ Հայաստանէն դուրս Հայաստանի հետ կապւած գործերու վերաբերմամբ,

որ ըսել է գրեթէ ամէն հարցի վերաբերմամբ Կովկասի մէջ:

10. Իր թուրքերու հետ ունեցած կապի մասին ոչինչ ըսել չեմ կրնար, Կը յիշեմ, որ Երեւանի մէջ շատերը — կամ գոնէ քիչերը — կային, որ անոր վրա կը նայէին իրրեւ պատերազմական լրտեսի վրա մեր շարքերու թիկունքին: Ես բոլշեւիկ մարդոց խօսքին ու կեցւածքին մեծ հաւատք ունեցող մարդ չեմ. եւ վերջապէս քաղաքականութիւնը սուտի ու խաբէութեան հիւսւածք մըն է. չեմ զարմանար, որ Լըզրանը թուրքերու առաջխաղացումը դիւրացնելու եւ մեզի ճգմել տալու քաղաքականութիւնը վարած ըլլա, կա՛մ իր, կա՛մ Բագուի կա՛մ Մոսկւայի թելադրանքով. բայց անկեղծ ըլլալու համար պէտք է ըսեմ, որ ես այդ աչքով չեմ նայած անոր վրա. կարելի է իմ տիպալոմատիկ հոտառութիւնն թոյլ է եղած — մանաւանդ կեղտոտ դործերու մէջ. իմ տպաւորութիւնս այն էր, որ ան կը ջանար իրօք որ հաշտութեան բերէր մեզի ու Բագուն, մեզի ու թուրքերը: Ինծի կը թւի, որ Լենինը կողմնակից էր Հայաստանի մնալուն, նոյնիսկ ո՛չ բոլշեւիկեան. ինծի կը թւի, որ Կարախանը նմանապէս այդ ուղղութեամբ կաշխատէր. ինծի կը թւի որ ներքին կապ կար Լըզրանի ու Կարախանի մէջ: Լենին-Կարախան-Լըզրանեան քաղաքականութիւնը պարտւեցաւ մեր Կարսի առջեւ ունեցած պարտութեամբ. յաղթանակեց բագուեան քաղաքականութիւնը, «բոլշեւիկ Հայաստան անմիջապէս» գէնքով, և Հայաստանի կառավարութիւնը իրե՛նց ձեռքը հայ բոլշեւիկներու: Ինծի կը թւի, որ Ա. Յովհաննէսեան ու Սահակ Տէր-Գաբրիէլեանը Կարախան-Լըզրանեան խելքի մարդիկներէն էին եւ ճիշտատոր համար ալ դրւած էին Լըզրանին հետ: Վերջը ատոնք բնականաբար բոլորն ալ փոխւեցան, երբ Բագուի բոլշեւիկները տարաւ յաղթանակը: Ատոնք կամ պէտք է սկսէին ջուրին տակ կամ պէտք է բագուցիներու յանկերգը պոռային: Մէկ երկուքը, որ աւելի խոր հոգի ունէին, լռեցին ու անցան երկրորդական շարքերը. միւսները նետուեցան առաջ, Ա. Յովհաննէսեանին պէս, խոշոր պատառներ խածնելու համար: Մեր Կարսի կռիւներուն ժամանակը գիտեմ որ — բոլորովին կողմնակի ու մասնաւոր ճամբով — թէ Աշոտը եւ թէ Սահակը կը ցանկային Կարսի առաջ մեր զինական յաջողութեանը. դեռ հայ էին:

Եթէ Կարինեանը Փափաղեանի քեռորդին է, իմ անցած օրւան դրածներս անոր չի վերաբերիր: Ան ուրիշ մարդ է: Փափաղեանի քեռորդին գիտեմ, թէ եւ դէմքը չեմ յիշեր. ոչ ալ հոգին կը ճանչնամ:

Միմոն ջան, վերջացնելէս առաջ երկու խօսք ալ իմ մասին: Գիտցած եղի՛ր, որ Մարսիլիա մնալու չեմ: Ո՛չ մարդ կա հոս մարդավարի, ո՛չ ալ դրամ. եթէ մէկը ըլլար՝ կըլլար եւ միւսը. այնպէս որ ո՛չ իմ ծրագիրներս ո՛չ ալ իմ ապրուստս ոտքի հանել չեմ կրնար հոս: Վերջին ամիսները շատ դժուար կը վճարեն եւ շատ ողորմելի մարդիկ են. չգիտեմ ամառւան ամիսներու վճարը ինչ պիտի ընեն. կրնաս երեւակայել դրամական վիճակս: Մտադիր եմ Եզրպտոս անցնելու, դեռ պաշտօնական հրաւեր չունիմ, բայց մասնաւոր

նամակներու յենւած յոյս ունիմ, որ յաջողի: Ընտանիքս պէտք է փոխադրեմ փարիզ. այդ մասին արդէն դրած եմ Տիգրանին, որ բնակարանի հոգը քաշէ: Եթէ հնար ունեցայ եւ եթէ շուտով բնակարան ճարւի մէկը երկու շաբաթ ես ալ կուգամ փարիզ Եզրիպտոս մեկնելէս առաջ. եւ այն ժամանակ կը խօսինք մանրամասն, եթէ գալ չկարողանամ, քեզի իրադեկ կը պահեմ:

Սրտագին բարեւներով ու ջերմ համբոյրներով՝

ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ

1925 յունիս 18, Մարսէյ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄ-ՆԱՄԱԿԸ

Հ. Հ. ՊԱՏԻՒՐԱԿՈՒԹԵԱՆ, ՓԱՐԻԶ (1921, մարտ)

«Անցեալ տարւայ նոյեմբերի վերջերին մեր պատերազմը Թուրքիայի հետ վերջացաւ մեր պարտութիւնով: Կարսը եւ Ալեքսանդրապոլը դրաւել էր արդէն մեր հակառակորդը եւ սպառնում էր Արարատեան դաշտին, այսինքն Հայաստանի դոյութեան: Մեր կառավարութիւնը ուրիշ ելք չունէր. ստիպւած էր հաշտութեան բանակցութիւններ սկսել եւ դաշն կապել, որքան էլ ծանր լինէին յաղթողի թելադրած պայմանները: Բանակցութիւնները տեղի ունեցան Ալեքսանդրապոլում. այնտեղ էլ ստորագրեց խաղաղութեան դաշնը: Թուրքերի պահանջները շատ ծանր էին, բայց քանի որ մենք յաղթած էինք եւ պատերազմը շարունակելու ոչ մի հնարաւորութիւն չունէինք, խոնարհեցանք յաղթողի կամքի առաջ:

«Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, որքան էլ ծանր էր մեզ համար, այնուամենայնիւ ապահովում էր Հանրապետութեան դոյութիւնը. ապա հնարաւորութիւն էր տալիս ժողովրդին մի քիչ շունչ քաշել, ուժերը հաւաքել եւ վերաշինել երկիրը — թէեւ շատ նեղ սահմաններում — ու վերականգնել աւերած տնտեսութիւնը: Կառավարութեան որոշումն էր՝ կատարել ամենայն ճշտութեամբ հաշտութեան դաշնը, առիթ չտալ Թուրքերին նորից յարձակել մեր վրա, հաստատել Թուրքիայի հետ բարի դրացիական, նոյնիսկ բարեկամական կապեր, վերսկսել առեւտրական յարաբերութիւնները եւ խոյս տալ ամէն տեսակի նոր բարդութիւններից:

«Դժբախտաբար, այս ծրագիրը չիրագործւեց:

«Նոյն ժամին, երբ մեր լիազօր պատւիրակները ստորագրում էին Ալեքսանդրապոլում խաղաղութեան դաշնը, — նոյն ժամին Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչը Երեւանում՝ պ. Լեզրանը՝ յայտնեց մեր կառավարութեան, որ Ազրբէյջանի սահմաններից, Ղազախի եւ Դիլիշանի վրայով, մտել է Հայաստան ռուսական կարմիր բանակը՝ հետը ունենալով Հայաստանի Յեղկոմը — Յեղափոխական Կոմիտէն —, կազմած դրսից եկած հայ բոլշեւիկներից: Պ. Լեզրանը հարցնում էր, թէ ի՞նչ դիրք մտադիր է բռնելու մեր կառավարութիւնը այս փաստի հանդէպ:

«Հայաստանին սպասում էր մի նոր պատերազմ, այս անգամ Սովետական Ռուսաստանի հետ:

«Այդպիսի պատերազմ վարելու կամ, առհասարակ, որեւէ ընդդիմութիւն ցոյց տալու ոչ մի հնարաւորութիւն չունէր մեր կառավարութիւնը, ուստի պատասխանեց, որ հաշի է առնում իր դէմ ելած դերազանցօրէն մեծ ոյժը եւ խուսափելով անիմաստ արիւնհեղութիւններից՝ տալիս է իր տեղը նոր եկորներին:

«Այսպիսի որոշման շատ նպաստեց նաեւ այն հանգամանքը, որ պ. Լեզրանը, Ռուսաստանի անունից, դրաւոր կերպով տւեց մի շարք կարեւոր խոստումներ: Դրանցից գլխաւորներն էին. Ա. Հայաստանի Հանրապետութեան լիակատար անկախութիւնը կը յարգւի եւ կը պաշտպանւի ամէն կերպ. Բ. Ռուսաստանը տնտեսական խոշոր օգնութիւններ կանի Հայաստանին, այն է. կը վերահաստատէ երկաթուղային հաղորդակցութիւնը Հայաստանի եւ հարեւան Վրաստանի, Ազրբէջանի ու Պարսկաստանի միջեւ. Վառելիք ու կէրոսին — քարիւղ լուսաւորութեան համար — կը բերի Բազուից, Ռուսաստանից կը բերի հաց, մանուֆակտուրա եւ այլ ապրանքներ եւայլն. Գ. Ձի ենթարկի որեւէ հալածանքի ոչ-կոմունիստական քաղաքական կուսակցութիւններին պատկանող անդամներին իրանց անցեալ գործունէութեան համար:

«Այսպիսով, հաստատուեց Հայաստանում, խաղաղ ճանապարհով, առանց դիմադրութեան, բոլշեւիկեան սովետական իշխանութիւնը:

«Երկու ու կէս ամսւայ կեանք ունեցաւ այդ իշխանութիւնը մեզանում — դեկտեմբեր 2-ից մինչեւ փետրուար 18:

«Այդ կարճ ժամանակամիջոցում պարզեց լիովին բոլշեւիկեան ուժ-ժիւմի իսկական բնոյթն ու էութիւնը:

«Վերեւ յիշած խոստումներից ոչ մէկը չկատարուեց: Հայաստանի անկախութիւնը մնաց մեռած տառ: Մեր երկիրը դարձաւ պարզապէս Մեծ Ռուսաստանի նահանգներից մէկը: Հայաստանի կառավարութիւնը ստանում էր հրամաններ կամ Բազուից — ուր նստած էր կոմունիստական կուսակցութեան բիւրօն — կամ Մոսկւայից: Հայաստանի զօրքը ենթարկւած էր ռուս հրամանատարութեան եւ կազմում էր ռուսական բանակի մի մասը: Գերագոյն Դատական Մարմինը, այսպէս անւանւած Արտակարգ Յանձնախումբը — Ձէկա —, որը մահւան դատավճիռներ էր հանում եւ կատարում, ենթարկւում էր ոչ Հայաստանի կառավարութեան, այլ Ռուսաստանի կենտրոնական Ձէ-կային: Ոչ մի տնտեսական օգնութիւն Ռուսաստանից չստացուեց. ոչ մի ֆունտ ապրանք Հայաստան չներմուծուեց: Ընդհակառակը, սովից մեռնող Հայաստանից դուրս տարեց Ազրբէջան այն ամէնը, ինչ որ յաջողեց խլել ժողովրդի ձեռքից — նոյն իսկ որբանոցներում մնացած խտացրած կաթի վերջին մնացորդները եւ հիւանդանոցներից՝ վերջին դեղերը: Բռնադատումները դարձան պետական տնտեսութեան միակ ձեւն ու միջոցը: Զանազան անուն կրող զինւած խմբակներ օր ու գիշեր վխտում էին քաղաքներում եւ գիւղերում, խուզարկում էին տներն ու մահանները, գոմերն ու բակերը եւ

բռնադրաւում ամէն մի արժէքաւոր բան: Մի չտեսնեա՞ծ թալան էր, որ կա-
տարւում էր ամենուրեք: Եւ որովհետեւ քաղաքաբնակները այսօր համարեա
ոչինչ չունին, թալանի գլխաւոր ծանրութիւնը ընկնում էր գիւղացու վրա:
Գիւղացուց խլում էին անխնայօրէն եւ օրւայ պաշար հացը, եւ սերմացուն,
եւ լծկանը: Երկիրը աւերւում էր վերջնականապէս ու զրկւում էր վերա-
չինման վերջին միջոցներից: Երկաթուղային հաղորդակցութիւնը դադարեց
վերջնականապէս: Ոչ վառելիք — նաւթ —, ոչ կերօսին, ոչ հաց, ոչ մանու-
ֆակտուրա Հայաստան չբերւեց: Աղքատութիւնը, մերկութիւնը, անօթու-
թիւնը աճում էին օր օրի վրա: Սրա հետ դուզընթացաբար, աճում էին նաեւ
ամէն տեսակի բռնութիւններ: Բոլշեւիկեան իշխանութիւնը ասպարէզ հանեց
բռնակալութեան այնպիսի ձեւեր ու չափեր, որոնց նմանը հազիւ թէ տեսած
լինի պատմութիւնը: Ժողովուրդը բաժանեա՞ծ էր երկու անհաւասար մասի.
մի կողմից իրանք բոլշեւիկները եւ իրանց արբանեակները — մի քանի հա-
զար մարդ — կարմիր բանակի հետ միասին, միւս կողմից՝ բոլոր մնացած-
ները: Առաջիններին պատկանում էր բոլոր իշխանութիւնը, բոլոր իրաւունք-
ները, վայելելու եղած բոլոր հնարաւորութիւնները: Վերջիններին՝ բոլոր
պարտականութիւնները, թալանելու բոլոր ծանրութիւնը եւ հլու, անխօս
հպատակելու դառն արտօնութիւնը: Քաղաքացիական բոլոր ազատութիւն-
ները արմատախիլ էին արւած լիովին: Գրել, դատել, խօսել, հաւաքել,
կազմակերպւել կարող էին միայն բոլշեւիկները: Միւսները ծպտուն հանե-
լու, կեանքի նշոյլ ցոյց տալու իրաւունք չունէին: Լրտեսութիւնը դարձել
էր վարչական սիստեմի հիմքը: Բանտերը թէ Երեւանում, թէ զաւառներում
լեփ լեցուն էին հազարաւոր մարդկանցով: Ոչ ոք չէր զգում իրան ապահով
լրտեսի մատնութիւնից: Հալածանքները եւ ձերբակալութիւնները կրում էին
թէ անհատական եւ թէ խմբային բնոյթ: Բոլշեւիկները նպատակ էին դրել
մաքրել երկիրը բոլոր անհաճոյ տարրերից — առաջին հերթին քաղաքական
կուսակցութիւններից, ապա մտաւորականներից եւ, առհասարակ, բոլոր
դեկավար, ազդեցիկ, մտածող ու գործող տարրերից: Զօրքի կողմից ապա-
հով լինելու համար հաւաքեցին խաբէութեամբ բոլոր հայ սպաներին — մօտ
հազար երկու հարիւր մարդ — զինաթափ արին ու խումբ-խումբ աքսորեցին
Բազու — մասամբ էլ Ռուսաստանի խորքերը: Նրանց տեղ դրին ռուս սպա-
ներ եւ բոլշեւիկ կոմիսարներ ու այսպիսով գլխատեցին հայ բանակը: Ինչ
վերաբերւում է ոչ-զինւորական մտաւորականութեան, սկզբից բաւականա-
ցան բանտարկութիւնով, բայց վերջը սկսեցին գնդակահարել եւ կացիննե-
րով կոտորել բանտերում, առանց դատի ու դատավճռի, նոյնիսկ առանց
քննութեան:

«Կացութիւնը դարձաւ միանգամայն անհանդուրժելի, ապստամբու-
թիւնը բռնկւեց: Ապստամբողը գիւղացիութիւնն էր, միաժամանակ զանա-
զան վայրերում, բայց առանց կանխամտածեա՞ծ ծրագրի, առանց համաձայ-
նեցրած գործողութիւնների: Շարժումը ունէր գերազանցօրէն ժողովրդա-
կան բնոյթ, մասսային ու տարրերային — եւ այնքան ուժգին էր, որ 3-4
օրւայ ընթացքում ապստամբ գիւղացիների զինեա՞ծ խմբերը խորտակելով

ճամբին տեղական սովետական իշխանութիւնները՝ փետրւարի 18-ին առաւօտ վաղ հասան Երեւան ու դուրս վրնտեցին այնտեղից կենտրոնական կառավարութիւնը կարմիր զօրքերի հետ միասին:

«Այդ օրից հաստատուեց Երեւանում, փոխարէն տապալւած Սովետական կառավարութեան, մի առանձին մարմին՝ Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ անւան տակ, որի նպատակն է ազատել վերջնականապէս Հայաստանը բոլշեւիկներից ու ապա իր տեղը տալ համաժողովրդական կառավարութեան:

«Կռիւները դեռ չեն վերջացած: Երեւանից փախած բոլշեւիկեան կառավարութիւնը՝ իր հետը ունենալով այստեղի կարմիր բանակային ուժերը, ամբողջ հրամանատարութիւնը, երկու զրահակիր երկաթուղային զնացքները, երկաթուղային բոլոր շոգեմեքենաներն ու վագոնները, մեր Թնդանօթները, առատ կենսապաշար, զէնք ու զինամթերք — ապաստանել է Շարուրի մէջ եւ կռուում է յամառօրէն: Բոլշեւիկների մի ուրիշ մասը, Թիկունքում ունենալով Սովետական Ազրբէջանը՝ ամբացել է եւ կռուում է Սեւանայ լճի հարաւ-արեւմտեան ափերում: Երրորդ մասը՝ Թիկունքում ունենալով Սովետական Վրաստանը՝ կռուում է Փամբակի-Կարաբիլիսէի շրջանում: Կենտրոնական Հայաստանը ամբողջովին մեզ հետ է: Մեզ հետ է նաեւ մեզանից արեւելք գտնուող ամբողջ Լեռնային Հայաստանը — Դարալագեազ, Զանգեզուր, Հայկական Ղարաբաղ —, բայց հաղորդակցութեան դժւարութիւնների պատճառով, ունի իր տեղական ինքնավար կառավարութիւնը, որ նստում է Գորիս քաղաքում:

«Այս կռուում մենք չունինք ոչ կանոնաւոր զօրք, ոչ հրամանատարական կազմ եւ ոչ ռազմական տեխնիկական միջոցներ: Կռուողը ինքը զինւած ժողովուրդն է, գիւղացիներ ու քաղաքացիներ, ծերեր ու երիտասարդներ, որոնք յօժարակամ, առանց որեւէ ստիպողական միջոցների, յաճախ իրանց սեփական զէնքերով ու պաշարով, կազմում են խմբեր ու վազում կռւի դաշտ: Հրամանատարութեան բացակայութիւնը եւ կանոնաւոր կազմակերպութեան խոշոր պակասը մեղանում լրացւում է մեծ ու ընդհանուր ոգեւորութիւնով, յաղթելու կամքով եւ անվերջ ատելութիւնով դէպի բոլշեւիկների բռնակալութիւնը:

«Այս է մեր այսօրւայ դրութիւնը:

«Ինչ է սպասում մեզ ապագայում — նոյնիսկ մօտիկ ապագայում — դժւարանում ենք դուշակել: Մի բան գիտենք հաստատապէս. կամովին այլեւս չենք ենթարկւի բոլշեւիկեան լուծին: ՄԻԱՅՆ ՄԵՐ ԴԻԱԿՆԵՐԻ ՎՐԱՅՈՎ ԲՈՂՇԵՒԻԶՄԸ ԿԱՐՈՂ Է ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՆԳԱՄ ՈՏՔ ԿՈՈՅԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆ: Գիտենք եւ մի ուրիշ բան. եթէ բոլշեւիկները չստանան դրսից նոր օգնութիւն, եղածներից մենք կը մաքրենք մեր երկիրը մեր սեփական ուժերով: Բայց որովհետեւ բոլշեւիկների դրսից — Վրաստանից, Ազրբէջանից, Ռուսաստանից — օգնութիւն ստանալը աւելի քան հաւանական է, ահա այստեղ է մեր դրութեան ամբողջ տրագիկոմը: Այս օրհասական կռւի մէջ մենք լարել ենք մեր վերջին ուժերը: Երկար ժամանակ չենք կարող մնալ այսպիսի լարւած դրութեան մէջ: Ժողովուրդը ուժասպառ է, արնաքամ: Եթէ բոլշեւիկ-

ները ուժեղանան արտաքին օժանդակութիւնով, իսկ մենք մնանք մենակ, պարտութիւնը անկասկած է եւ անխուսափելի: Իսկ մեր այս օրւայ պարտութիւնը կը լինէր ամենամեծը այն բոլոր աղէտներէց, որ տեսել է հայութիւնը 15 թւականից դէսը, որովհետեւ այսօր ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ՉՈՒՆԻՆ ԱՒԵԼԻ ՄԵԾ ԹՇՆԱՄԻ ՔԱՆՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲՈԼՇԵՒԻԶՄԸ:

«Այսքան երկար դրեցի այն նպատակով, որ դուք իրազեկ լինէք մեր իրականութեան: Մեր արտասահմանի բարեկամները յաճախ խոշոր սխալներ են անում՝ անտեղեակ լինելով կամ հաշիւ չառնելով մեր իրական դրութիւնը:

«Բոլշեւիզմի դէմ կռւելու եւ — ընդհանրապէս — մեր երկրում խաղաղ կեանք վերսկսելու համար մենք մեծապէս պէտք ունինք հարեւան թուրքիայի բարեկամութեանը, նոյնիսկ աջակցութեանը: Ամէն մի քայլ — թէ այստեղ, թէ արտասահմանում —, որ հակառակ է մեր եւ թուրքերի մէջ բարեացակամ կապեր հաստատելուն, կարող է ճակատագրական լինել մեզ համար: Այսօր մենք երկու իրական ուժ ունինք մեր կողքին. մէկը Սովետական Ռուսաստանն է, միւսը՝ Թուրքիան: Միւս ուժերը մեզանից շատ հեռու են: ԱՌԱՋԻՆԻ ՀԵՏ, ԻՆՉՊԷՍ ՅՈՅՑ ՏԻԵՑ ԴԱՌՆ ՓՈՐՁԸ ՀԱՇՏԻԵԼ ՉԵՆՔ ԿԱՐՈՂ. ՄՆՈՒՄ Է, ՈՐ ՀԱՇՏԻԵՆՔ ՈՒ ԲԱՐԵԿԱՄԱՆԱՆՔ ՄԻՒՍԻ ՀԵՏ: Այդ անհնարին չէ, որովհետեւ մենք եւ թուրքերը ունինք ընդհանուր շահեր, որ ամենայն համերաշխութեամբ կարող ենք պաշտպանել ընդհանուր ուժերով: Բոլշեւիկների վերադարձը նոյնքան անցանկալի է թուրքերի համար, որքան եւ մեզ համար: Բոլշեւիկների վերադարձը կը նշանակէ ոչ այլ ինչ, քան Հայաստանի կցումը Ռուսաստանին: Այդ դէպքում Թուրքիան իրան սահմանակից կունենայ դարձեալ իր դարեւոր թշնամին, մեծ եւ ազդէսիւ Ռուսաստանը — ասում եմ ազդէսիւ, որովհետեւ ամէնքի համար պարզ է որ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ՆՈՅՆՔԱՆ ԻՄՊԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ Է, ՈՐՔԱՆ ԵՂԵԼ Է ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՅԱՐԱԿԱՆԸ: Պահած ունենալով իր ձեռին Ազրբէյջանը, ամբողջալով Վրաստանում եւ նւաճելով Հայաստանը՝ Սովետական Ռուսաստանը հետեւեալ հերթին պիտի յարձակւի Թուրքիայի վրա: Հասկանալի է, թէ Թուրքիայի համար, որքան ձեռնտու է ունենալ իր եւ Ռուսաստանի միջեւ այնպիսի անկախ պետութիւններ, ինչպիսի են Ազրբէյջանը, Վրաստանը եւ Հայաստանը: Այս նորակազմ, փոքր ու անզօր պետութիւնները ոչ մի սպառնալիք չեն կարող ներկայացնել իրան՝ Թուրքիային, բայց միեւնոյն ժամանակը բաւականին ապահովութիւն են Ռուսաստանի ոտնձգութիւնների դէմ: Եթէ Թուրքիայի եւ Ռուսիայի միջեւ ծագին անհամաձայնութիւններ, — որ անխուսափելի են, — ՀԱԿԱԲՈԼՇԵՒԻԿԵԱՆ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՆԴԻՍԱՆՈՒՄ Է ԹՈՒՐԳԵՐԻ ԲՆԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐԻՑ ՄԷԿԸ: ԱՅՍ ՀՈՂԻ ՎՐԱ ՄԵՆՔ ՀԵՇՏՈՒԹԵԱՄԲ ԿԱՐՈՂ ԷՆՔ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ԳԱԼ ԹՈՒՐԳԵՐԻ ՀԵՏ՝ նրա եւ մեր օգտի համար:

«Բայց սրա համար անհրաժեշտ է, որ արտաքին դործօնները անհնարին չդարձնեն հայ-թուրքական մերձեցումը: Ամենամեծ քաղաքական դործօնը այսօր Լոնդոնի կոնֆերանսն է եւ նրա որոշումները Մերձաւոր Արեւ-

ւելքի վերաբերմամբ: Ստացել ենք Ամ. — հեռագիրը Պոլսից, բայց եւ այնպէս չգիտենք հաստատ, թէ արդեօք ձեւակերպւել է վերջնականապէս մեր եւ թուրքերի մէջ եղած դատի որոշումը, եւ եթէ ձեւակերպւել է, ի՞նչ է այդ ձեւակերպումը: Բայց մենք գիտենք մի ուրիշ բան եւ շատ ենք ցանկանում — պահանջում ենք ամենակտրուկ կերպով — որ դուք եւս գիտենաք այդ ուրիշ բանը, այն է, որ այդ որոշումները փոխանակ մեր յօնքը չինելու աչքը չփնացնեն: Մեր իրական դրութիւնը պահանջում է հաշտ եւ բարեկամական կենակցութիւն մեր հարեւան թուրքիայի հետ: Ուրեմն, մեր արտասահմանի բարեկամները — եթէ նրանք, իրօք, բարեկամ են մեզ — չպիտի դնեն թուրքիան այնպիսի դրութեան մէջ, որ նա նկատի մեզ իբրեւ իրա դժբախտութեան պատճառը ու լցւի ատելութեան եւ վրիժառութեան զգացմունքներով հանդէպ մեզ: Կոնֆերանսի որոշումները մեր վերաբերմամբ ընդունելի պիտի լինին թուրքիայի համար — ահա մեր պահանջը»:

ՀԱՅՐ. ՓՐԿ. ԿՈՄԻՏԷԻ ՆԱԽԱԳԱՀ
Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

ՀԱՄԱՁԱՆԳԵԶՈՒՐԵԱՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին Ձանգեզուրի հայ ժողովրդի ցանկութեամբ Տաթեւի պատմական վանքում կայացաւ համադանգեզուրեան համագումարը, ուր ներկայ էին Ձանգեզուրի բոլոր շրջանների 69 գիւղօրայքից ընտրւած եւ ուղարկած 100 պատգամաւորները, Ձանգեզուր-Գողթանի Սպարապետ Նժդէհը, Ձանգեզուրի բոլոր շրջանային խորհրդների 15 ներկայացուցիչները, ընդամենը 118 հոգի: Կէսօրւայ ժամը 2-ին ժողովը բացում է Բուն Ձանգեզուրի Գիւղական Ժամանակաւոր Խորհրդի նախագահ Տ. Մելիք Յուսէյինեանը եւ առաջարկում է ընտրել համագումարի դիւանը: Ձայների մեծամասնութեամբ ընտրւում են — Նախագահ՝ Գեղէոն Տէր-Մինասեան, փոխ-նախագահներ՝ Եգոր Յարութիւնեան եւ Տիգրան Մելիք-Յուսէյինեան, Քարտուղարներ՝ Սամուէլ Մաշուրեան եւ Նիկալայ Դօրոնց: Նախագահը նիստը բաց յայտարարելուց յետոյ, համառօտ կերպով բացատրում է համագումարի պատմական նշանակութեան եւ նրա անելիքի մասին եւ առաջարկում է անցնել օրակարգի հետեւեալ հարցերի քննութեանը:

ՕՐԱԿԱՐԳ

- 1) Զեկուցում Հայաստանի քաղաքական անց ու դարձերի մասին եւ համագումարի բռնելիք դիրքը:
- 2) Զեկուցումներ բոլոր շրջանային խորհուրդների, իրենց գործունէութեան մասին:
- 3) Ինքնավար Սիւնիքի կառավարութեան ձեւը կոնստիտուցիա (սահ-)
- 4) Իշխանութեան կազմակերպումն: մանադրութիւն)

ա) Սպարապետի հրաւիրումն :

բ) Ինքնավար Սիւնիքի պարլամենտի դիւանի ընտրութիւնը :

գ) Ինքնավար Սիւնիքի վերահսկիչ մարմնի ընտրութիւնը :

5) Իշխանութեան կենտրոնատեղի որոշումը :

6) Արտաքին քաղաքականութիւն :

Փոխ յարաբերութիւն :

ա) Հայաստանի հանրապետութեան հետ :

բ) Ադրբէջանի հանրապետութեան հետ :

գ) Պարսկաստանի կառավարութեան հետ :

դ) Հարեւան քուրֆերի հետ :

7) Ինքնապաշտպանութեան հարց :

8) Պարենաւորման հարց :

9) Պետական ծառայողների ոռճիկների նորմաների որոշման հարց :

10) Մասնաւոր խոշոր սեպհականութիւնների պետականացումը :

ա) Վանքապատկան եւ եկեղեցական :

բ) Խաների, Բէկերի եւ մելիքների :

գ) Արդիւնաբերութեան :

11) Ընթացիկ հարցեր :

ա) Որբանոցի հարց :

բ) Զուլհականոցի հարց :

գ) Նախկին կառավարութիւններից զանազան անձնաւորութիւնների մօտ մնացած գումարների պահանջման հարց :

դ) Դրամների գործադրութիւնը :

ՈՐՈՇԵՑԻՆ

1) Մի շարք ներկայացուցիչների երկար ու բաղձակողմանի արտա-
յայտութիւններից յետոյ համադրումարը երկար ծափահարութիւններով եւ
ուռաներով ընդունում է միաձայն հետեւեալ բանաձեւը :

«Զանգեզուրի աշխատաւոր գիւղացիութիւնը, շնորհիւ իր մի շարք
տականքների ու ազգութեանների, որոնց հրաւիրանօք առանց ազգաբնակու-
թեան կամքը եւ ցանկութիւնը հարցնելու Զանգեզուր մտան սովետական զօ-
րամասերը, մօտ 5 ամսւայ ընթացքում դատարկեց դառնութեան բաժակը
մինչեւ նրա վերջին կաթիլը : Սովետական հրամանատարութիւնը հէնց առա-
ջին քայլից դաւառիս գիւղացիութեան նկատմամբ սկսեց իր աւերիչ, քայ-
քայիչ քաղաքականութիւնը, որի շուրջ նսեմանում են պատմական Լենկ-
թեմուրեան եւ արեւելքի բարբարոսների արշաւանքներն ու դործեւակերպը :
Հայ աղքատ գիւղացիութեան տնտեսապէս քայքայւած շրջանում նա որո-
նում էր բուրժուական տարրեր եւ կապիտալիստների դէմ մղելիք քաղաքակա-
նութիւնը գործադրում աղքատ, անօգնական գիւղացիների ու Կարի կանանց
դէմ : Նա խից մեր վերջին պատառ հացը, տարաւ մեր աղքատ գիւղացու
միակ եզը, կովը, ձին ու աւանակը, գրաւեց մեր անասունների կերը եւ թո-
ղեց մեզ մերկ եւ զուրկ ամեն ինչից : Սովետական հրամանատարութիւնը

մոռացած իր ժողովրդասիրական մի շարք փքուն լօղունգները աւերեց, հողին հաւասարեցրեց մեր գիւղերը եւ իր գրաւածների հանդէպ մեղ չտաւ մի թել անգամ: Նա անկարող եղաւ ամբողջ Զանգեզուրին տալ մի գրաւանքայ նաւթ անգամ չնայելով, մեղ նաւթ, մանուֆակտուրա եւ այլ մթերքներ տալու խոստումներին: Այս բոլորից յետոյ մենք համոզւեցինք, որ սովածների այդ բանակը եկել էր միմիայն յափշտակելու մեր կայք ու դոյքը, թալանելու մեղ եւ իսպառ ոչնչացնելու: Սովետական կառավարութիւնը իրեն յատուկ արեան բաղանիքներ սարքեց մեր գիտակից երիտասարդների նկատմամբ եւ տասնեակներով կոտորեց նրանց չխնայելով մեր գրական վաստակաւոր գործիչներ Խորէնուն, Շիրինեանին եւ տարիներ շարունակ բանտերում տառապած Սաքոներին յօշոտելուց: Առանց քննութեան եւ որոշ մեղադրանքների մեր ռաշպար գիւղական երիտասարդներից տասնեակները գլխատւեցան ու փոսերը թափւեցան եւ վերջերում իր հայակործան յաղթանակը կամենալով առաջ տանել, մեր դաւառը մտցրեց 1000ով տաճկական ասկեարներ, որոնք իրենց հայու Աստուած էին անւանում: Սովետական կառավարութիւնը մոռանալով տաճկական դարաւոր հայաջինջ քաղաքականութիւնը հայ ժողովրդի նկատմամբ դէպի հայ գիւղերը ուղղեց տաճկական ասկեարներին, որոնք Քարահունջ, Խոտ, Շինուհայր, Հալիձոր, Եայջի, Զէյվայ եւ ուրիշ գիւղերում իրենց բարբարոս եւ դադանային ինստինքտները զործադրեցին հայ կնոջ եւ կոյս աղջիկների վրա, նրանց պատիւը ոտի տակ աւելով: Կոխտեցին, ցեխի հաւասարեցրին մեր պապեկան ամէն տեսակի սրբութիւն, եկեղեցի, ընտանեկան պատկառանք եւ պատիւ: Սովետական կառավարութիւնը իր ալան-թալանը, իր ճնշումները, իր բռնութիւնները եւ տարածւած սիֆիլիսը կատարեալ կերպով առաջ տանելու համար եւ վախենալով ժողովրդական բռնկումներից, նա հարիւրաւոր անմեղ մարդիկներ բանտ ձգեց ու խեղդեց, սպառնալով ազգաբնակչութեան իր տերրորներով որեւէ ցոյցի եւ ապստամբութեան դէպքում կոտորելու նրանց: Զանգեզուրի աշխատաւոր գիւղացիութիւնը չկարողանալով տանել նման բարբարոսութիւնները, որոշեց դուրս վազել Սովետական Ռուսաստանի զօրքերին եւ նրա դիմակի տակ թաղւեալ Ազրբէյջանեան վարձկաններին, որոնք աւերեցին իր երկիրը եւ ազատեց իր օջախն ու պատիւը. տարւոյս հոկտեմբերի 10-ից սկսած ապստամբական դրօշ պարզելով իր սիստեմատիկ բռնկումներով մինչեւ տարւոյս նոյեմբերի լոյս 21-ի դիշերը դուրս քշեց իր սահմաններից անկոչ այն զօրամասերը, որոնք իրանց հինգ ամսւայ ներկայութեամբ նրան կորստեան դուռը հասցրին. Սովետական Ռուսաստանն ու Ազրբէյջանը չբաւականանալով այս ամէնից, ցանկացան գլխատել ու իսպառ ոչնչացնել հայ ժողովուրդը եւ ներս հրաւիրեցին տաճկական հորդաներին Քեմալի գլխաւորութեամբ Հայաստան եւ Ալեքսանդրապոլի պատերի տակ ստիպեցին Հայաստանին ընդունելու այսպէս կոչւած «խորհրդային» իրաւակարգը մի ռեժիմ եւ ծրագիր, որոնց չէ կարող այլեւս հանդուրժել թէ մեր երկրի եւ թէ բովանդակ հայ ժողովուրդը: Ի նկատի առնելով վերոյիշեալները եւ այն, որ Զանգեզուրը երեք տարուց ի վեր ապրել է իր ներքին ուրոյն կեանքով եւ շարունակելու

մնալ նոյնը, համազանգեղուրեան համազումարը իր սոյն օրւայ նիստում որոշեց.

1. Զանգեղուրը յայտարարել ժամանակաւորապէս ինքնավար, մըտ-
ցընելով հանրապետական իրաւակարգ, լինելով անկախ մինչեւ քաղաքական
հնարաւորութիւն կունենայ միանալու իր մայր երկրի՝ Հայաստանի հետ:

Ինքնավար Սիւնիքի սահմաններն են Զանգեղուրի նախկին սահման-
ները:

2. Համազումարը լսում է չըջանային խորհրդների համառօտ ղեկու-
ցումները եւ դիտողութիւնները իրենց զործունէութեան մասին եւ առնում է
ի դիտութիւն:

3. Մտքերի փոխանակութիւնից յետոյ համազումարը միաձայն ընդու-
նում ու հաստատում է ինքնավար Սիւնիքի կառավարութեան ձեւի հետեւեալ
դիւաւոր դժերը:

Սոյն համազումարը ճանաչել ինքնավար Սիւնիքի բարձր օրէնսդրա-
կան մարմին-պարլամենտ, որին վերապահել Սիւնիքի բախտի լիակատար
տնօրէնութիւնը:

ա) Պարլամենտը հրաւիրում է տարեկան առնուազն երկու անգամ, իրա
դիւանի պրեզիդիումի կողմից, իսկ բացառիկ պայմաններում իրա անդամ-
ների կէսի կամ պրեզիդիումի պահանջմամբ:

բ) Պարլամենտի-խորհրդարանի անդամները ընտրւում են երկրի ազ-
գաքնակութեան կողմից հետեւեալ ձեւով: Մինչեւ 100 ծուխ ունեցող գիւ-
ղական համայնքը տալիս է մէկ, 100-ից մինչեւ 200 ծուխ ունեցողները եր-
կու, եւ 200-ից աւելի ծուխ ունեցողները երեք ներկայացուցիչներ: Ընտրու-
թիւնները կատարւում են ընդհանուր սկզբունքներով եւ ընտրողական քա-
ռանդամ սխտեմով:

գ) Խորհրդարանը իր միջից եւ դրսից ընտրւում է 6 ամսւայ ժամանա-
կով իրա պրեզիդիումը-դիւանը բաղկացած 9 հոգուց, որին է անցնում այդ
երկրի զինուորական եւ քաղաքացիական բոլոր գործերի ղեկավարութիւնը,
որը եւ կիրառում է կեանքի մէջ խորհրդարանից-պարլամենտից բոլոր բո-
լոր որոշումներն ու օրէնքները:

դ) Խորհրդարանին է վերապահւում զինուորական ընդհանուր հրամա-
նատարի սպարապետի հրաւիրումը ու նրա արձակումը:

ե) Խորհրդարանին է վերապահւում պատերազմ յայտարարելու եւ հաշ-
տութեան բանակցութիւններ վարելու իրաւունքը իսկ արտակարգ դէպքում
այդ վերապահւում է նաեւ Սպարապետին:

զ) Երկրի թէ քաղաքացիական եւ թէ զինուորական կառավարչական ձե-
ւերի հաստատումը եւ օրէնսդրութիւնը:

է) Խորհրդարանի-պարլամենտի պրեզիդիումը ունենում է հետեւեալ
վարչութիւնները: 1) Ներքին-գործերի, 2) Արտաքին-գործերի, 3) Պարենա-
ւորման, 4) Արդարադատութեան, 5) Ֆինանսական, 6) Լուսաւորութեան,
7) Առեւտրա-Արդիւնաբերութեան, 8) Հողային, 9) Ճանապարհների հաղոր-
դակցութեան (պոստ, հեռագիր, հեռախօս եւ խճուղի) եւ 10) Խնամատա-
րութեան:

բ) Բոլոր խոշոր կարեւոր խնդիրները՝ մասնաւորապէս ներքին ու արտաքին քաղաքականութեանը վերաբերւող, իրենց լուծումն ստանում են ոչ թէ այս կամ այն վարիչի այլ պրեզիդիումի կալլեկտիւի կողմից:

բ) Բոլոր պատասխանատու պաշտօնեաները հաստատում են պրեզիդիումի կողմից վարիչների առաջարկութեամբ:

ժ) Զինուորական բոլոր տեսակի գործերը տարւում են սպարապետի դեկավարութեամբ որը այդ մասին իրազեկ է դարձնում պրեզիդիումին:

ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԳՈՐԾԱԴԻՐ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԸ, ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆՐԱՆՑ ԻՐԱՒԱՍՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ:

ա) Սիւնիքը բաժանւում է 6 շրջանների այն է: Բուն-Ջանգեզուր, Տաթևի ձոր, Ղափան, Դարաբասի ձոր, Սիսիան եւ Գենւազ: Իւրաքանչիւր շրջաններում կազմւում է շրջանային գործադիր մարմին՝ բաղկացած մեծ շրջաններում հինգ, իսկ փոքր շրջաններում 3 հոգուց, որի անդամները ընտրւում են պարլամենտի նոյն շրջանից ուղարկւած անդամների կողմից: Շրջանային գործադիր մարմնի կազմը ընտրւում է 6 ամսով:

բ) Շրջանային գործադիր մարմինները իրենց գործունէութեան մասին միշտ զեկուցում են պարլամենտի-խորհրդարանի դիւանին եւ ներկայացնում նրանց իրենց հաշւետւութիւնը ի հաւանութիւն եւ ի հաստատութիւն:

գ) Շրջանային գործադիր մարմիններին է վերապահւում իրենց շրջանի ներքին այս կամ այն հարցի լուծումն, որոնք համապետական ընդթէն կըրում:

դ) Շրջանային գործադիր մարմինները ունենում են իրենց հետեւեալ մասնաճիւղերը: 1. Ներքին-գործերի, 2. Պարենաւորման եւ 3. Զինուորական: Շրջանային մարմիններին կից բացւում է նաեւ ազիտացիոն բիւրօ:

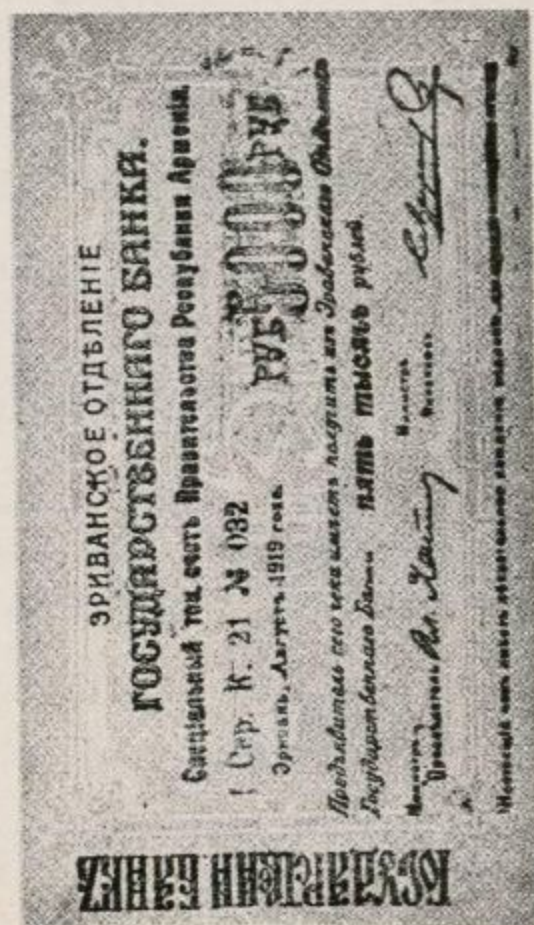
Ծանօթութիւն: Շրջանային գործադիր մարմինները իրենց շրջանի գիւղերում կազմակերպում են գիւղական զինուորական վաշտեր եւ գիւղացիական ինքնապաշտպանութեան կոմիտէներ:

ե) Շրջաններին վերաբերող բոլոր խոշոր ու կարեւոր հարցերը վըճուում են խորհրդարանի դիւանի կողմից:

ԳԱՒԱՌԱԿԱՊԵՏՆԵՐ ԵՒ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐ

Իւրաքանչիւր շրջան կամ դաւառակ ունենում է իր դաւառակապետը եւ շրջանային կոմիտէները, որոնց ընտրւում է շրջանային գործադիր մարմինը իր միջից եւ նրա առաջարկութեամբ հաստատւում խորհրդարանի դիւանի կողմից:

ա) Ղափանի շրջանն ունենում է	1	գաւառակապետ եւ	3	շրջ. կոմիտէներ
բ) Սիսիանի	1		1	
գ) Բուն-Ջանգեզուրի	1		1	
դ) Տաթևի ձորի	1			
ե) Դարաբասի ձորի	1			
զ) Գենւազի	1			

Հ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԿԻ ԵՒ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԻԿԱՆ ԲԱՆԿԻ

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐ

Իւրաքանչիւր գիւղ կամ համայնք ունենում է իր գիւղական կոմիտե-
րը: 100-ից բարձր ծուխ ունեցող գիւղերը ունենում են նաեւ կոմիտարի օգ-
նական, թէ առաջինը եւ թէ վերջինը ընտրւում են գիւղական հասարակու-
թեան եւ համայնքի կողմից ընդհանուր սկզբունքներով եւ հաստատւում են
տեւալ գիւղի շրջանային գործադիր մարմնի կողմից:

ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՍԻՆԻՔԻ ՎԵՐԱՀՍԿԻՉ ՄԱՐՄԻՆ

Սիւնեաց ինքնավարութեան վերահսկիչ մարմինը լիազօր է կոնտրոլի
ենթարկել պետական բոլոր հիմնարկութիւնների, որոնց թւում նաեւ բոլոր
վարիչների հաշվաւորութիւնները ու գործողութիւնները:

4. ա. Համագումարը միաձայն որոշում է՝ հրաւիրել իր ազատարար,
իր հերոս Նժդեհին որպէս Սիւնեաց Սպարապետ եւ բուն ծափահարութիւն-
ներով իր կատարեալ վստահութեան քէն տալով նրան իր բաղձն է յանձնում
նրան:

բ. Ինքնավար Սիւնիքի պարլամենտի դիւանի համար առաջարկւած
15 թեկնածուներից ձայների մեծամասնութեամբ պաղտնի քէտրկութեամբ
ընտրւում են հետեւեալ 8 անձնաւորութիւնները, Գեղէոն Տէր-Մինասեան,
Նիկալայ Դօրունց, Իսրայէլ Մելիք-Փարսաղանեան, Գէորգ Գրիգորեան,
Եգոր Յարութիւնեան, Մկրտիչ Տէր-Մկրտիչեան, Տիգրան Մելիք-Հիւսէյի-
նեան եւ Սամուէլ Մաշուրեան եւ դրանց անձնափոխանորդ Մինաս Մինա-
սեան: Գենւաղի շրջանին իրաւունք է տրւում ընտրել մի ներկայացուցիչ եւ
ուղարկել դիւանի կազմը լրացնելու համար:

գ. Ինքնավար Սիւնիքի վերահսկիչ մարմնի անդամներ ընտրւում են հե-
տեւեալ 3 անձնաւորութիւնները՝ Գապար Պաշատրեան, Մուշեղ Ոսկանեան
եւ Գէորգ Գէորգեան. իսկ դրանց անձնափոխանորդներ՝ Տիգրան Սաղան-
դարեան եւ Շիրին Շիրինեան:

5. Մտքերի երկար փոխանակութիւններից յետոյ որոշւում է՝ իշխա-
նութեան կենտրոնատեղին ընտրել Գորիսը:

6. Համագումարը մտքերի երկար փոխանակութիւնից յետոյ միաձայն
ընդունում է հետեւեալ բանաձեւերը մեր վերաբերմունքի մասին դէպի հա-
րեւան պետութիւնները:

ա) Զանգեզուրը միշտ ձգտել է եւ ձգտում է լինել մայր երկրի՝ Հայաս-
տանի հանրապետութեան անբաժան մասը, բայց ի նկատի առնելով Հայաստանի
վերջին քաղաքական փոփոխութիւնները, որ նա ստիպւած մի շարք քաղա-
քական անբարեյաջող հանգամանքներից յայտարարել է իրեն խորհրդային,
մի իրաւակարգ որի հետ երբեք չէ կարող հաշուել մեր ժողովուրդը, համա-
գումարը որոշեց մինչեւ նրա այդ իրաւակարգից բաժանելը գործել սեպա-
րատ եւ ապրել ուրոյն կեանքով:

բ) Զանգեզուրի վերաբերմունքը դէպի Ադրբէյջանի կառավարութիւնը
լինելու է բարեկամական, բայց նա առ այժմ չէ կարող սերտ յարաբերութիւն-
ների եւ երթեւեկութեան մէջ մտնել Ադրբէյջանի հետ, մինչեւ երկու հարե-

ւան ժողովրդների փոխադարձ վստահութիւնը կատարեալ չլինի:

դ) Զանգեզուրի փոխ-յարարերութիւնը Պարսկաստանի հետ եղել է միանգամայն սերտ եւ բարեկամական եւ կը մնայ: Նա Պարսկաստանում ունենալու է իր ներկայացուցիչը, որը աւելի քան սերտ յարաբերութիւնների մէջ պէտք է մտնի այդ կառավարութեան հետ առեւտրական եւ հաղորդակցութեան տեսակէտներից:

դ) Զանգեզուրի փոխ-յարարերութիւնները իր հարեւան թուրքերի հետ 3 տարուց ի վեր, շնորհիւ արտաքին պրովոկացիաների եւ քաղաքական միջամտութիւններու եղել է թշնամական, այսօրւանից համապետարը լիայոյս է, որ այդ անտեղի թշնամանքը կը դադարի երկու դարեւոր հարեւանների միջեւ տեղի տալով սերտ բարեկամութեան:

7. Համապետարը միաձայն որոշում է՝ ինքնապաշտպանութեան հարցի վերաբերմամբ բոլոր միջոցների ձեռնարկումը եւ գործողութիւնը թողնել սպարապետի կարգադրութեանը:

8. Մի շարք թեր ու դէմ կարծիքներից յետոյ համապետարը ձայների մեծամասնութեամբ ընդունում է Գ. Գրիգորեանի հետեւեալ բանաձեւը. որովհետեւ մեր երկրում դրսի ուժ չկայ եւ տեղական ուժերը մնալու են տեղերում (չրջաններում) ուստի տեղերի զօրքը դիրքապահութեան եւ այլ նւապատակների պահելու համար չրջաններում կամաւոր հանգանակութիւն կատարել եւ կենտրոնացնել խորհրդի շտեմարաններում: Իսկ կռիւների ընթացքում չրջանները կը մատակարարեն իրենց ուժերի պարենը: Պետական հիմնարկութիւնների համար չրջանների պահեստներից բաժին հանել համապատասխան քանակութեամբ բասկլադկայի ձեւով եւ մեծամասնականներից մնացած իրերը եւ պետական գոյքերը փոխանակելով հացահատիկների հետ:

9. Համապետարը ռոճիկների նորմաների որոշման հարցը թողնում է սպարապետին:

10. Համապետարը ընդունում է մասնաւոր խոշոր սեփականութիւնների պետականացումը ինչպէս վանքապատկան, եկեղեցական եւ բէգական նոյնպէս եւ ուրիշ խոշոր կալւածատէրերի:

11. Համապետարը օրակարգի ընթացիկ հարցերում զետեղւած 4 հարցերի որոշումները թողնում է պարլամենտի ընտրւած պրեզիդիւմին:

Օրակարգի հարցերը վերջացնելուց յետոյ կարգացում է Արեւիքի չրջանից ստացւած հետեւեալ հեռախօսազիրը:

Տաթեւ, Զանգեզուրի սպարապետ պ. Նժդեհին:

«Զեր կարգադրութիւնը՝ ուղարկել ներկայացուցիչներ Տաթեւի համապետարը-Արեւիքի Փրկութեան Կոմիտէն ստացաւ 20-ին երեկոյեան: Զգալով որ կուշանանք, հրաւիրեցինք ամսոյս 22-ին չրջանային համապետար, որտեղ ներկայ էին Արեւիքի 12 զիւղերի ներկայացուցիչները թիւով 68 հոգի, բացակայում էին Կարճեւանի եւ Ապկէզի ներկայացուցիչները: Արեւիքի զիւղացիական պատգամաւորների ժողովի օրակարգի հարցերն էին՝

ա) Հայաստանում տեղի ունեցած յեղաշրջումը եւ Արեւիքի ժողովրդի բռնելիք դերքը:

բ) Համազանգեզուրեան համագումարը ներկայացուցիչներ ուղարկելու հարցը:

Կարգադրւած էր բոլոր գիւղերում հասարակական ժողով գումարել, քննել այդ հարցերը եւ ուղարկել ներկայացուցիչներին մանդատով:

Համագումարը որոշեց Տաթևի համագումարի շրջանի կողմից ներկայացուցիչներ ուղարկել Դաւիթ Դաւթեանին եւ Խաչատուր Դանիէլեանին: Պատգամաւորները դուրս եկան Մեղրիից ամսոյս 23-ին Լիճք-Տաշտոնի սարը կապ լինելու պատճառով յետ դառան անցան հանքերը կալերով: Առաջին հարցին ժողովը պատասխանեց հետեւեալ բանաձեւով՝ որը ամբողջովին հեռախօսագրում ենք Զեզ: «Արեւիքի տասն եւ երկու գիւղերի ներկայացուցիչներս թւով վաթսուներեք հոգի դեկտեմբերի 22-ին համագումարում քննութեան առնելով ներկայ քաղաքական դրութիւնը ստեղծւած Հայաստանում՝ հետեւեալ որոշումը արձակեց: Բոլշեւիկական իշխանութիւնը բռնի կերպով է փաթաթւած հայ ժողովրդի վրին, Հայաստանը Սովետական է յայտարարւած տաճկական եւ ռուսական զօրքերի բռնեցքի ճնշման տակ: Նորմալ պայմաններում երբեք նման քաղաքական յեղաշրջում չէր կարող կատարւել Հայաստանում, ընդհակառակը բազմիցս անգամ հայ ժողովուրդը ցայտուն կերպով արտայայտւել է, որ ինքը ազատ եւ անկախ հայրենիք է ցանկանում, եւ որովհետեւ բռնակալական ստոր միջոցներով մի ժողովրդի վրից փաթաթւած իշխանութիւնը տեւական լինել չէ կարող, ինչպէս նաեւ այդ իշխանութիւնը վայելել չի կարող ժողովրդի մեծամասնութեան հաւատը ու վրաստանութիւնը, Արեւիքի ժողովրդի ներկայացուցիչներս այն ամուր համոզման մէջ ենք, որ շուտով Հայաստանի հայութիւնը ոտքի կը կանգնի եւ զրգւանքով դէն կը շարտի այն լուծը, որը այսօր ակամայից ընդունել է իր վրա: Ոտքի կը կանգնի նոր ցասումով, ջարդ ու փշուր կանի այն երկաթէ կապանքները, որոնցով Սովետական իշխանութիւնը կապկապել է իրեն եւ նորից Արարատեան սրբազան դաշտերում կը ծածանեցնի ազատ եւ անկախ կեանքի կարմիր դրօշակը: Արեւիքի ժողովրդական ներկայացուցիչներս այն համոզման ենք, որ այս ապստամբութիւնը աւելի արագ կը կատարւի, եթէ Զանգեզուրը կանգուն մնայ իր սահմաններում. իսկ ժողովրդի հոգին եւ կամքը անընկճելի իր հերոսական որոշման մէջ, այն է՝ ապրել ազատ եւ այդ իսկ նկատումներով Արեւիքի ժողովրդական ներկայացուցիչներս դեկտեմբերի 22-ի համագումարում դտանք, որ մեր հորիզոնների վրա դեռ փրկութեան ճառագայթները ընդմիշտ չեն մարել, որ կայ փրկութեան ճանապարհներ, ուստի որոշեցինք պաշտպանւել մինչեւ վերջին հնարաւորութիւնը:

Թոյլ չտալով ոչ մի օտար զօրքի եւ օտար մարդկանց ներս խուժելու մեր երկրի սահմանները եւ խառնւել մեր ներքին գործերի մէջ»:

Ներկայացուցիչներ՝ 1, Դաւիթ Դաւթեան եւ 2, Խաչատուր Դանիէլեան 26 12 1920 թւի երեկ. ժամը 8-ին, հանքերից:

Համագումարը բուռն ծափահարութիւններով լսում է Արեւիքի ներ-

կայացուցիչների հեռախոսագիրը եւ առնում է ի գիտութիւն: Համագումարի նիստերը երեք օր տեւելուց յետոյ փակւում է ղեկավարների 27-ին, երեկոյեան ժամը 3-ին:

Համագումարի նախագահ:
ԳԵԴԵՈՆ ՏԷՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆ
Փոխ-նախագահներ
ԵԳ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ
ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԼԻՔ-ՅԻՒՍԷՅԻՆԵԱՆ
Քարտուղարներ
ՍԱՄՈՒԷԼ ՄԱՇՈՒՐԵԱՆ
ՆԻԿ. ԴՕՐՈՆՑ

Ստորագրած են արձանագրութեանը մէջ հարիւր վեց (106) ներկայացուցիչներ:

Սոյն պատճէնը իսկականի հետ համեմատ է:

Ինքնավար Սիւնիքի Խորհրդարանի ԴԻՒԱՆ:

3ին յունւարի 1921 թ.

ՀԱՇԻԵՏԻՈՒԹԻՒՆ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ

ԴՐԱՄՆԵՐԻ ԵՒ ՎԱԼԻԻՏԱՅԻ

(28 յուլիս 1921 թ.)

Փետր. 16-17-ին, ցերեկ ու գիշեր, Յեղկոմը մի կողմից դաժան միջոցներով աշխատում էր դաւառներում ծագած ապստամբութիւնը ճնշել, միւս կողմից արագ պատրաստւում էր փախուստի: Ի միջի այլոց սնդուկներում լեցրել էր տւել պետական դանձը, բայց փետր. 18-ին խուճապահար փախուստի միջոցին սնտուկների մէկ մասը միայն տարել էր հետը: Մնացեալ մասը ընկաւ Հայր. Փրկութեան Կոմիտէի ձեռքը:

Բռլչեւիկների իւրացրած դանձի մասին երբեք եւ ոչ մի տեղ չխօսեց. այնքա՛ն բնական էր բոլորի համար, որ բռլչեւիկը պիտի իւրացնէր: Հայր. Փրկութեան Կոմիտէի ձեռքը ընկած սնտուկները մնացին չբացւած, պետական դանձարանում: Եւ դէպի Զանդեղուր նահանջելիս, Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէն տարաւ իր հետ, յատուկ յանձնախումբի միջոցով, զինւորական ջուկատի հսկողութեան ներքեւ:

Որեւէ հաշւեցոյց չկայ, թէ Հայաստանի պետական դանձի ո՞ր մասն Յեղկոմն է տարել եւ ո՞ր մասն Հայր. Փրկութեան Կոմիտէն: Յամենայն դէպս մեծ մասը բաժին ընկաւ Յեղկոմին, որը, սակայն, որեւէ հաշիւ չներկայացրեց հասարակութեան: Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի տարած դուժմարները ծախսւեցան կառավարական ընթացիկ պէտքերու եւ բազմահազար

տարազիրների պարենաւորման համար եւ այդ մասին, 1921 թ. վերջերը, Հայ. կառավարութիւնը հաշիւ ներկայացրեց հանրութեան: Այստեղ առաջ ենք բերում այդ հաշիւաւորութիւնը.

«Հայաստանի կառավարութիւնը միայն այժմ է հնարաւորութիւն ստանում ի մի ամփոփելու իր տրամադրութեան տակ զտնւած դրամական եւ վալիւտային արժէքների մուտքն ու ելքը եւ հանդէս դալու հասարակութեան առաջ մի համառօտ հաշիւաւորութեամբ՝ թողնելով ուրիշ անգամայ տալու սպառող հաշիւ դրամական բովանդակ շրջանառութեան մասին:

Նահանջից առաջ, Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի որոշումով, Երեւանից դուրս հանւած եւ յետագայում կառավարութեան տրամադրութեան տակ են ընկած երեք տեսակի դրամներ. ա) հայկական դրամանիշներ ու չէկեր, բ) սովետական դրամներ եւ գ) վալիւտային արժէքներ: Այսպիսի կարգով էլ կտանք մուտքի եւ ելքի հաշիւները:

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄԱՆԻՇՆԵՐ

1921 թ. Մարտի 25-ին Երեւանից Բաշ-Գեառնի են տարւել տասն եւ հինգ արկղներ հայկական դրամներով, հետեւեալ համարներով՝ 18, 19, 20, 28, 30, 31, 32, 34, 36, 38, 40, 44, 46, 48 եւ 50: Այդ արկղների ընդհանուր պարունակութիւնն է կազմում ինն միլիարդ չորս հարիւր միլիոն (9,400,000,000) բուբլի, չէկերի հաշւով:

Բաշ-Գեառնիում պետական ծախքերի համար բացւել են N° 19, 32 եւ 34 արկղները, որի համար կազմւել են համապատասխան ակտեր. (տե՛ս Ֆին. նախ. գործ N° 1): Այդ երեք արկղի մէջ եղել է մէկ միլիարդ ինն հարիւր միլիոն (1,900,000,000) բուբլի: Բացի այդ, երկու ուրիշ արկղներ (N° 18 եւ 31), մէկ միլիարդ եօթ հարիւր յիսուն միլիոն (1,750,000,000) ր. գումարով յանձնւել է Բաշ-Գեառնիի ճակատի հրամանատարին (տե՛ս Ֆին. նախ. գործ N° 1 փաստաթղթեր N° 9, 24 եւ 25) ճակատի կարիքների համար:

Բաշ-Գեառնիում բացւած դրամները ծախսւել են եւ տրւել են աւանսներ հետեւեալ փաստաթղթերով, որ կան Ֆին. նախարարի N° 1 գործում՝ N° 1-23: Ծախսերի եւ տրւած աւանսների ընդհանուր գումարն է երկու միլիարդ վեց հարիւր յիսուն միլիոն (2,650,000,000) բուբլի, որոնց մէջ մըտնում է եւ ճակատի հրամանատարին տրւած մէկ միլիարդ եօթ հարիւր յիսուն միլիոն (1,750,000,000) բուբլին:

Մնացած տասն արկղները՝ հինգ միլիարդ եօթ հարիւր յիսուն միլիոն (5,750,000,000) բուբլու պարունակութեամբ եւ վերոյիշեալ երեք բացւած արկղներից չծախսւած մէկ միլիարդ (1,000,000,000) բուբլին տեղափոխւել են Զանգեզուր:

Դէպի Զանգեզուր տարւած վեց միլիարդ եօթ հարիւր յիսուն միլիոն (6,750,000,000) բուբլուց Ղաթարի հանքեր են հասել եւ պետական կենտրոնական վարձարկղ մտել հինգ միլիարդ ութ հարիւր ութսուն երկու միլիոն ութ հարիւր երեսուն ութը հազար (5,882,838,000) բուբլի հայկական դրամանիշներով: Պակաս ութ հարիւր վաթսուն եօթ միլիոն հարիւր վաթսուն

երկու հազար (867,162,000) բուբլին ծախսել է ճանապարհին եւ կամ իբրեւ առհաշիւ գումարներ մնացել զանազան անձանց վրա :

Ղաթարի հանքեր հասած հինգ միլիարդ ութ հարիւր ութսուն երկու միլիոն ութ հարիւր երեսուն ութ հազար (5,882,838,000) բուբլուց Ֆինանս. նախ. N° 2 եւ 3 գործերի մէջ ամփոփւած փաստաթղթերով ծախսել եւ աւանսներ են տրւել եօթ հարիւր քսան ինն միլիոն երեսուն մէկ հազար (729,031,000) բուբլի :

Ղաթարի հանքերը թողնելիս, մնացած հինգ միլիարդ հարիւր յիսուն երեք միլիոն ութ հարիւր եօթ հազար (5,153,807,000) բուբլուց, վեց միլիոն ութ հարիւր եօթ հազար (6,807,000) բուբլին բերել է կառավարութեան հետ, իսկ հինգ միլիարդ հարիւր քառասուն եօթ միլիոն (5,147,000,000) բուբլին մնացել է Ղաթարի հանքերում :

2. ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Պետական բանկից երեք նւազում, այն է 1921 թ. Մարտի 25-ին, 27-ին եւ 30-ին հանւել է վեց հարիւր յիսուն միլիոն (650,000,000) բուբլի սովետական դրամ : Այդ դրամից Բաշ-Գեառնի է տարւել հինգ հարիւր ութսուն եօթ միլիոն (587,000,000) բուբլի :

Բաշ Գեառնի բերւած հինգ հարիւր ութսուն եօթ միլիոն (587,000,000) բուբլուց իննսուն հինգ միլիոն հինգ հարիւր հազար (95,500,000) բուբլին յանձնել է ճակատի հրամանատարին ճակատի կարիքների համար. (տե՛ս Ֆին. նախ. գործ. N° 1 փաստաթուղթ N° 9) : Մնացած չորս հարիւր իննսուն մէկ միլիոն հինգ հարիւր հազար (491,500,000) բուբլին փոխադրւել է Զանգեզուր : Յիշեալ գումարից Ղաթարի հանքեր է հասել չորս հարիւր քսան եօթ միլիոն եօթ հարիւր վաթսուն երեք հազար (427,763,000) բուբլի. մնացորդ վաթսուն երեք միլիոն եօթ հարիւր երեսուն եօթ հազար (63,737,000) բուբլին ծախսել է եւ կամ իբրեւ առ. հաշիւ գումարներ մնացել զանազան անձանց վրա : Այդ գումարից մինչեւ 1921 թ. Յուլիս 6-ը (Ղաթարի հանքերը թողնելու օրը) գործում գտնւող փաստաթղթերով եղել է ծախս եւ տրւած են աւանսներ երկու հարիւր քառասուն ինն միլիոն վեց հարիւր ութսուն չորս հազար եօթ հարիւր յիսուն (249,684,750) բուբլի : Այսպիսով, Ղաթարի հանքերը թողնելու ժամանակ զանձարանում եղել է հարիւր եօթանասուն ութ միլիոն եօթանասուն ութ հազար երկու հարիւր յիսուն բուբլի (178,078,250), որից տասն եւ չորս միլիոն հինգ հարիւր եօթանասուն ութ հազար երկու հարիւր յիսուն (14,578,250) բուբլի դուրս է հանւել կառավարութեան հետ, իսկ մնացած հարիւր վաթսուն երեք միլիոն հինգ հարիւր հազար (163,500,000) բուբլին մնացել է Ղաթարի հանքերում :

3. ՎԱԼԻԻՏԱ

Համաձայն յատուկ յանձնաժողովի 1921 թ. Մարտի 25-ի կազմած ակտի, պետական բանկից դուրս են հանւել եւ Բաշ-Գեառնի են տարւել հետեւեալ վալիւտային արժէքները :

Ռուսական դրամներ

Ոսկի	3110 ռ · 4 ·
Բանկային արծաթ դրամ	1234 » —
Մանր արծաթ	4143 » 95
Պղնձադրամ	14 » 38
Նիկոլայեան թղթադրամներ	138243 » —
Մարկաներ	150 » 05

Ընդամենը 146,895 ռ · 38 4 ·

(Հարիւր քառասուն վեց հազար ութը հարիւր իննսուն հինգ
ոսկւրի երեսուն ութ կոպ ·)

Ամերիկական դոլարներ

Ոսկի	125 դոլար
Բանկնոտ	1980 »
Չէկ	21250 »

Ընդամենը 23,355 դոլար

(Քսան երեք հազար երեք հարիւր յիսուն հինգ դոլար) :

Անգլիական ֆունտ ստերլինգ

Ոսկի	349
Բանկնոտ	3108,10
Չէկ	5053,12,5
Ընդամենը	8511,2,5

(Ութ հազար հինգ հարիւր տասն եւ մէկ ֆ · երկու չիլինգ հինգ պէնս) :

Ֆրանսիական ֆրանկներ

Ոսկի	1315 ֆրանկ
Բանկնոտ	7025 »
Ընդամենը	8340 ֆրանկ

(Ութ հազար երեք հարիւր քառասուն ֆրանկ)

Տաեկական լիրաներ

Ոսկի	1639 լիրա
Արծաթ	84 մէջիտ
Բանկնոտ	7654 լիրա 1 պիաստր
Ընդամենը	9293 լ · 84 մ · 1 պ ·

(Ինն հազար երկու հարիւր իննսուն երեք լիրա ութսուն չորս մէջիդ մէկ պստ)

Պարսկական դրամներ

Արծաթ	1960 դրան
(Հազար ինն հարիւր վաթսուն դրան)	

Գերմանական մարկեր

Ոսկի	60 մարկ
(Վաթսուն մարկ)	

Զանազան երկրների ֆրանկներ	
Ոսկի	260 ֆրանկ
(Երկու հարիւր վաթսուն ֆրանկ)	
Իտալական լիրաներ	
Բանկնոտ	1266 լիրա
(Հազար երկու հարիւր վաթսուն վեց լիրա)	
Դանիական կրօններ	
Բանկնոտ	530 կրօն
(Հինգ հարիւր երեսուն կրօն)	
Զւիցերական ֆրանկներ	
Ոսկի	200 ֆրանկ
(Երկու հարիւր ֆրանկ)	
Ռուսիական լէյիներ	
Արծաթ	5 լէյի
Բանկնոտ	111 »
Ընդամենը	
	116 լէյի
(Հարիւր տասն վեց լէյի)	
Բալգարական լեւաներ	
Բանկնոտ	31,605 լեւա
(Երեսուն մէկ հազար վեց հարիւր հինգ լեւա)	
Մէկ կնփւած արկղիկ	
(օղեր, խաչեր, ականջի օղեր)	
Ոսկէ իրեր	մէկ ֆունտ, յիսուն մէկ մսխալ, յիսուն չորս դօլեա
Երկու աւստրիական մէդալներ	
Անյայտ մէտաղ	տասն եւ ութ դօլեա
Կեղծ մարջան	տասն եւ ինն հատ
Անդրկովկասեան բօներ	28510 բուբլի
(Քսան ութ հազար հինգ հարիւր տաս բուբլի)	

Բացի վերոյիշեալ վալիւտային արժէքներից, Երեւանից դուրս է բերւած զանազան ժամանակներում պետական բանկից եւ գանձարանից հանւած, հետեւեալ վալիւտային արժէքները.

Տաճկական ոսկի	451 լիրա
Ամերիկական ոսկի	70 դոլար
Ամերիկական թղթադրամ դոլար չէկ	1250 »
Ռուսական ոսկի	110 բուբլի
Ռուսական Նիկոլայեան թղթադրամ	15000 »

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱՄԱԿԱԴՐՈՇՄՆԵՐԸ

Կովկասեան բռներ	33700 ռուբլի
Ամերիկական արծաթ	1 դոլար
Հնդկական արծաթ	1 ռուբլի
Ռուսական արծաթ	85 կոպ.
Պարսկական արծաթ	5 դռան

Ոչ մեծաքանակ գումարներ, որոնց չափը ստուգւում է, հանած են րանկից կամ գանձարանից եւ յանկարծակի տեղի ունեցած նահանջի պատճառով մնացել են Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի դրամարկղում կամ սեղանի արկղներում:

Գաղթի ճանապարհին եւ Թաւրիզում վալիւտային ընդհանուր ֆոնդի վրա աւելացել են հետեւեալ արժէքները:

Քեշիշ-Քէնդում ստացւել են Նոր Բայազետի Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէից հետեւեալ արժէքները.—

Կանացի արծաթեայ գօտի	7 հատ
Տղամարդու արծաթեայ գօտի	7 »
Կօզակի արծաթեայ գօտի	2 »
Ապարանջան արծաթեայ	7 »
Կաթնաման արծաթեայ	1 »
Դաշոյն արծաթապատ	1 »
Վաղմաներ արծաթէ չղթայով	12 »
Ժամացոյց արծաթեայ	3 »
Ժամացոյց հասարակ	1 »
Օղիի բաժակ արծաթեայ	1 »
Արծաթի մանր կտորներ	13 »
Նապօլէօն	21 »
Ազիզիէ ոսկի	10 »
Կէս մէջիտ ոսկի	29 »
Ոսկիէ մանր օղակներ	28 »
Ոսկիէ մատանի	1 »
Կերենսկու թղթադրամ	580 ռուբլի
Անդրկովկասեան բօներ	883 ռուբլի
Նիկօլայեան թղթադրամներ	2067 ռուբլի
Տաճկական մէջիտիէ արծաթ	6 հատ
Տաճկական կէս մէջիտիէ արծաթ	4 »
Ռուսական արծաթ դրամ	76 ռուբլի 35 կ.
Գերմանական մարկ արծաթ	1 հատ:

Քէշիշ Քէնդում եւ Մալիշկայում Եղբ. Մակարեաններից ստացւել են՝ տասն եւ մէկ հատ մեծ եւ չորս հատ փոքր տաճկական ոսկէ դրամ զարդեր:

Թաւրիզում Վահէ Արծրունուց ստացւել է.

Ռուսական ոսկի	35 ռուբլի
Ռուսական արծաթ	60 կոպէկ

Մահմուդիէ

2 հատ

Նապօլէօն

1 հատ

Գորիսի դանձարանից վերցւել եւ մուծւել է վալիւտային ընդհանուր ֆօնդ հարիւր ինն (109) ռուբլի յիսուս կող (50) ռուսական արծաթ դրամ :

Ստացւած է չորս նւազում թէհրանից (Պարիզի պատւիրակութեան ուղարկած) հինգ հարիւր երկու հազար հինգ հարիւր (502,500) դրան :

Պետական բանկից դուրս բերւած վալիւտային արժէքները, որոնց ցանկը տրւեց վերեւում, ամփոփւած չորս կնքւած արկղների մէջ բերւել են Զանգեզուր :

Արկղներից մէկը, արծաթեայ դրամներով եւ իրերով թաղւած է Երեւանի եւ Մեղրիի ճանապարհին, իսկ մնացած երեք արկղները Մեղրիում բացւել են եւ վերստուգութեան են ենթարկւել յատուկ յանձնաժողովի կողմից՝ բաղկացած Երեւանից եկած եւ տեղական հասարակական գործիչներից : Յիշեալ վերստուգութիւնից պարզւել է :

1. Արկղում ռուսական ոսկի պակաս է եղել. 60 ռուբլի

2. Զւիցերական երկու հարիւր Ֆրանկ ոսկու փոխարէն արկղում եղել է երկու հարիւր Ֆրանկ զւիցերական թղթադրամ :

3. Ռուսական պղնձադրամից եւ մարկաներից պակաս է եղել տասն եւ երեք ռուբլի 83 կոպէկ :

4. Հարիւր քսան եւ հինգ ոսկէ դոլարի փոխարէն դուրս է եկել հարիւր քսան դոլար :

5. Տասն եւ ինն կեղծ մարջանները բնաւ երեւան չեն եկել :

6. Նիկոլայեան թղթադրամ Մեղրիում երեւան է եկել երեք հազար հինգ հարիւր ռուբլով աւելի :

Բացի վաթսուս (60) ռուբլի ոսկին, որի տեղը յայտնի է կառավարութեան, մնացած անկարեւոր անհամեմատութիւնները համարւելու են հաշւական թիւրիմացութեան եւ սխալանքի արդիւնք :

Վերջին յանկարծակի նահանջի ժամանակ վալիւտային վերոյիշեալ ընդհանուր ֆօնդից Ղաթարի հանքերում մնացել եւ էվակացիայի չեն ենթարկւել հետեւեալ արժէքները. —

Ռուսական զանազան թղթադրամ	143,557 ռուբլի *)
Անգլիկովկասեան բօներ	28,510 ռուբլի
Դանիական թղթադրամ	530 կրօն
Իտալական թղթադրամ բանկնօտ	1266 լիրա
Զւիցերական թղթադրամ	200 Ֆրանկ
Բոլղարական թղթադրամ	35 լեւա
Ռումինական թղթադրամ բանկնօտ	111 լէյի
Տաճկական թղթադրամ բանկնօտ	1 պիաստր

*) Մանօթութիւն. — Համաձայն 1921 թ. մարտի 25-ին յատուկ յանձնաժողովի կազմած ակտի Նիկոլայեան քղքաղրամների գումարն է 138,243 ռ., սակայն փաստական ստուգումից պարզւել է, որ գումարն է ոչ թէ 138,243 ռ. այլ 143,557 ռուբլի :

Ֆրանսիական թղթադրամ բանկնոտ	2,025 ֆրանկ
Ռուսական մանր փող (մարկաններ եւ պղնձադրամ) 150 ռ. 61կ.	
Ոսկէ ձուլածք	62 մսխալ 82 դօլ
Ոսկէ մատանի կորած աղուլ	1 հատ
Կերենսկու թղթադրամ	580 ռուբլի
Հայկական չէկեր	1185 ռուբլի
Կանաչի արծաթեայ դօտիններ	7 հատ
Տղամարդու արծաթեայ դօտիններ	7 »
Կողակի արծաթեայ դօտիններ	2 »
Ասլարանջան արծաթեայ	5 »
Կաթնաման արծաթեայ	1 »
Վազմաներ արծաթեայ շղթայով	12 »
Արծաթի մանր կտորներ	13 »

Մնացած վալիւտային արժէքները դանազան ժամանակներում դուրս են հանւել եւ, կազմելով կառավարութեան վալիւտային միջոցները, ծախսւել ու ծախսւում են գլխաւորապէս գաղթականութեան կարիքներէ համար :

Ամփոփելով վալիւտային բոլոր արժէքները՝ տեսնում ենք, որ կառավարութեան գանձարկըն են մտել հետեւեալ վալիւտային արժէքները .—

1. Ռուսական ոսկի	3255 ռուբլի
2. Ռուսական արծաթ	187 ռուբլի 30կ.
3. Տաճկական ոսկի	2090 լիրա
4. Տաճկական թղթադրամ	7654 լիրա
5. Ամերիկական ոսկի	190 դոլար
6. Ամերիկական արծաթ	1 դոլար
7. Ամերիկական բանկնոտ	1980 դոլար
8. Ամերիկական չէկ	22500 դոլար
9. Անգլիական ֆունտ ստերլինգ ոսկի	349 ֆ. ստ.
10. Անգլիական ֆունտ ստերլինգ բանկնոտ	3,108,10
11. Անգլիական ֆունտ ստերլինգ չէկ	5,053,12,5
12. Ֆրանսիական ոսկի	1,575 ֆրանկ
13. Ֆրանսիական ոսկի բանկնոտ	5,000 ֆրանկ
14. Բոլղարական թղթադրամ	31,570 լեւա
15. Գերմանական ոսկի	60 մարկ
16. Աւստրիական ոսկի	21 կրօն
17. Հնդկական արծաթ	1 ոռւփի
18. Պարսկական արծաթ	502,505 դրան
19. Աւստրիական Նապօլէօն	33 հատ
20. Տաճկական ոսկէ դրամ զարդարանքներ	64 հատ
21. Բէլգիական ոսկէ դրամ զարդարանքներ	3 հատ
22. Ոսկի մատանիներ	9 հատ
23. Տաճկական մէջիտիէներ	10 հատ

24. Բողոքարական ոսկի	10 լեւա
25. Ոսկէ օղակներ	28 հատ
26. Այլ եւ այլ զարդարանքներ	26 մսխալ
27. Գերմանական արծաթ մարկ	1 հատ
28. Զարդարանքի վերածած ոսկէ դրամներ եւ երկու խաչ 16 մսխալ	
29. Արաբական ոսկէ դրամ	76 դոլեա
30. Ասպարանջան արծաթեայ	2 հատ
31. Դաշոյն արծաթապատ	1 (թալանւ. ճանապարհ.)
32. Ժամացոյց արծաթեայ	4 հատ
33. Օղիի բաժակ արծաթեայ	1 հատ
34. Նիկոլայեան դրամ	15000 ռուբլի
35. Անդրկովկասեան բօն	33700 ռուբլի

Գաղթականութեան համար եւ այլ նպատակներով վալիւտային արժէքները ծախսուել են թէ իրանց իրական արժէքով եւ թէ վերածուելով դրամներին: Գաղափար տալու համար, թէ ինչպիսի ծախսեր են եղել, բերենք վալիւտային ելքի կատեգորիաները ընդհանուր առմամբ:

No	ԾԱԽՍԵՐԻ ՅՕԴԻԱԾՆԵՐԸ	Պարսկական դրան		Տաճկակ. ոսկի լիրա	Տաճկակ. թղթադ. լիրա	Ամերիկ. թղթադ. դոլար քէկ
		Ղուան	Ս.			
1	Նպաստներ գաղթականութեան	19925	20	28	—	—
2	Գաղթ. փոխադրութեան	33	—	678	—	—
3	Գնւած պէտակ. գոյք. արժեք	5530	—	25	—	—
4	Կառավ. անդամների եւ այլոց ռոնիկ ու օրապահիկ	4477	—	2	—	—
5	Օտար դրամների գնումներ	85035	—	—	—	—
6	Ծախւած դրամներ	—	—	25	6255	14000
7	Կուլտուրակ. ձեռնարկներ — (դասընթացներ եւ սնուդիա)	320	—	—	—	—
8	Հակահետախուզութիւն	5609	—	5	—	—
9	Հանապարհածախս, սուրհանդակ. փոստ հեռագրական ծախսեր	4903	10	5	—	—
10	Դիւանական ծախսեր	2313	60	1	—	—
11	Առ հաշիւ տրւած գումարներ*)	550298	35	2549	—	3000
12	Փոխարինաբար տրւած գումարներ	26400	—	—	—	—
Գումարը		704844	25	3318	6255	17000

*) Այս գումարը տրւած է Առաջնորդարանի հսկողութեան տակ գործող գաղթականական մարմնին տարագիրներին օժանդակելու համար: Արւած ծախսերը կենթարկւեն քննութեան յատուկ յանձնաժողովի կողմից եւ փաստաթղթերը կը ներկայացւեն Հայաստանի պետական վերահսկողութեան:

Ամերիկ. թղթ. դուլ. բանկնոտ	Ամերիկ. ոսկի դուլ.	Անգլիական ֆունտ ստրլ. չէկ	Սովետական թղթադրամ	Ռուսակ. ոսկի րուբլի	Ռուսակ. արծաթ րուբլի		Անգլիական ֆունտ ստր. ոսկի	Ֆրանս. ոսկի ֆր.	ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	105	40	185	1160	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	
560	35	250	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	2800000	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	40	—	—	4160	376	35	147,5	310	
—	—	1000	—	—	—	—	—	—	
560	75	1250	2800000	4160	481	75	332,5	1470	

Տալով մուտքի և ելքի հաշվեկշիռը՝ մենք կստանանք հետևեալ պատկերը.

ԳՐԱՄՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ	Հանած է երևանից եւ ստացւած է Թէֆրանից	Գնած է	Ծախսած է	Ծախսւած է եւ տրւած է աւանսով	Յողնած է եւ Յաղւած գաղթի ճանապարհին	Մնում է դրա- մարկորով առ 28-ն յուլիսի 1921 թ.ին	Կ Շ Ի Ռ
Հայկական չեկեր	9400000000	—	—	4,246,193,000	5,147,000,000	6,807,000	9,400,000,000
Սովեական դրամներ	650000000	—	—	420,921,750	228,027,000	1,051,250	650,000,000
Տանկական ոսկի լիւա	2090	1612	25	3293	—	384	3702
Ամերիկեան ոսկի դոլար	190	—	35	40	—	115	190
Ռուսական ոսկի ռուբլի	3255	1000	—	4160	—	95	4,255
Ամերիկեան արծաթ դոլար	1	—	—	—	—	1	1
Հնդկական արծաթ ռուփի	1	—	—	—	—	1	1
Ռուսական » ռուբլի	5565 ռ. 25 կ.	300 ռ.	—	481 ռ. 75 կ.	5377 ռ. 95 կ.	5 ռ. 56 կ.	5865 ռ. 25 կ.
Պարսկական » դրան	504465	207,170	—	704,844,25 ս.	1960	4830,75 ս.	711,635
Տանկական թղթադրամ լիւա	7654 լ. 1 պ.	—	6255 լ.	—	1 պիասր	1399 լ.	7654 լ. 1 պ.
Ֆրանս. ֆրանկ բանկնոս	7025	—	—	—	2025	5000	7025
Անգլ. ֆ. ստրլինգ բանկնոս	3108,10	—	—	—	—	3108,10	3,108,10
Անգլ. ֆ. ստրլինգ չեկ	5053,12,5	—	250	1000	—	3803,12,5	5,053,12,5
Անգլ. ֆ. ստրլինգ ոսկի	349	—	—	332,5	—	16,5	349
Ամերիկ. դոլար բանկնոս	1980	—	560	—	—	1,420	1980
Ամերիկ. դոլար չեկ	22500	—	14,000	3000	—	5,500	22,500
Ֆրանսիակ. ֆրանկ ոսկի	1575	—	—	1470	—	105	1,575
Բոլգար. թղթադրամ լիւա	31,605	—	—	—	35	31,570	31,605
Գերմանական մարկ ոսկի	60	—	—	—	—	60	60
Աւստրիական կրօն ոսկի	21	—	—	—	—	21	21
Աւստրիակ. Նապոլեօն ոսկի	33	—	—	—	—	33	33
Տանկական ոսկե զարդեր	64	—	—	—	—	64	64
Բելգիակ. ոսկե զարդեր	3	—	—	—	—	3	3
Ռսկե մասանիներ	9	—	—	—	—	9	9
Քրֆական մեդիդիներ	10	—	—	—	—	10	10
Գերմանակ. մարկ արծաթ	1	—	—	—	—	1	1
Բոլգար ոսկի լիւա	10	—	—	—	—	10	10
Արաբական ոսկե դրամ	76 դոլեա	—	—	—	—	76 դ.	76 դ.

Ոսկե օղեր	28 հ.	—	—	—	—	—	—	—	—	28 հաւ
Այլ եւ այլ ոսկե զարդեր	26 մսխ.	—	—	—	—	—	—	—	—	26 մսխ.
Զարդ. վերած. ոսկիներ եւ ոսկի խաչ	16 »	—	—	—	—	—	—	—	—	16 »
Ապարանջան արծաթեայ	2 հաւ	—	—	—	—	—	—	—	—	2 հ.
Արծաթապատ դաշոյն	1 »	—	—	—	—	—	—	—	—	1 հ. *)
Արծաթեայ ժամացոյց	4 »	—	—	—	—	—	—	—	—	4 հ.
Արծաթեայ օղիի բաժակ	1 »	—	—	—	—	—	—	—	—	1 հ.
Նիկոլայեան թղթադրամ	158,557	—	—	—	—	—	—	—	—	158,557
Անդրկովկ. (թղթադ.) բոներ	62,210	—	—	—	—	—	—	—	—	62,210
Դանիակ. կրօններ բանկոս	530	—	—	—	—	—	—	—	—	530
Խալական թղթադրամ լիւր	1266	—	—	—	—	—	—	—	—	1266
Զւիցերակ. թղթադր. Ֆրանկ	200	—	—	—	—	—	—	—	—	200
Ռուսիական. թղթ. բանկ լեյի	111	—	—	—	—	—	—	—	—	111
» արծաթ լեյի	5	—	—	—	—	—	—	—	—	5
Ռուսական մանր փող՝ մար- կաներ եւ պղինձ	150 ռ. 61 կ. 62 մսխ. 82 դ.	—	—	—	—	—	—	—	—	150 ռ. 61 կ. 62 մսխ. 82 դ.
Ոսկե ձուլումով	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Ոսկե մասանի կորած աղով	580 ռ.	—	—	—	—	—	—	—	—	580
Կերենսկու թղթադրամ	1185 ռ.	—	—	—	—	—	—	—	—	1185
Հայկական չեկեր	7 հ.	—	—	—	—	—	—	—	—	7
Կանացի արծաթեայ գօտիներ	7	—	—	—	—	—	—	—	—	7
Տղամարդու »	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Կողակի »	5	—	—	—	—	—	—	—	—	5
Ապարանջան արծաթեայ	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Կաթնաման »	12	—	—	—	—	—	—	—	—	12
Վազմաններ արծաթ. շղթայով	13	—	—	—	—	—	—	—	—	13
Արծաթի մանր կտորներ	2,067	—	—	—	—	—	—	—	—	2067
Նիկոլայեան թղթադրամ	883)	—	—	—	—	—	—	—	—	883
Անդրկովկասեան բոներ	84	—	—	—	—	—	—	—	—	84
Տանկական արծաթ մեզլիի	19 հ.	—	—	—	—	—	—	—	—	19 հ.
Կեղծ մարզան	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

*) թաւանւած Դուդ. թաւապարհին:

Վերջացնելով այս ամփոփ տեղեկագիրը՝ հարկ ենք համարում աւելացնելու, որ յատուկ մի յանձնաժողովի ձեռքով, ինչքան ներում են պայմանները, ի մի են հաւաքում եւ ամբողջացւում բոլոր հաշիւները, ինչպէս նաեւ ըստ էութեան քննութեան են ենթարկւում կատարւած ծախսերը եւ ստուգւում փաստաթղթերը: Բացի հրապարակային հաշւետութիւնից, Հայաստանի Կառավարութիւնը իրեն պարտաւոր է համարում հաշիւ ներկայացընել նաեւ Հայաստանի ապագայ օրինական իշխանութեան: Կառավարութեան դրամական գործառնութիւնների մասին եղած ամբողջ նիւթը կը պահւի եւ ապագայում կը յանձնւի Հայաստանի Պետական վերահսկողութեան*):

Հայաստանի Կառավարութեան Նախագահ
Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Ֆինանս. Նախարար
Հ. ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ

Հաշւեքննիչ մարմնի անդամներ
Գ. ՏԷՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆ,
ԱՐՇ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ
ԱՐՇ. ԽՈՆԴԿԱՐԵԱՆ

*) Յուլիսի 28-ից մինչեւ սեպտ. 1 ծախսել են գաղթականութեան եւ այլ կարիքների համար հետեւեալ գումարները.

- 1) Տանկական ոսկի
- 2) Պարսկական դրամ
- 3) Սովետական դրամ

5 իրա
212,527 դր. 45 սր.
1,700,000 ռուբլի

ԿԱՐՍԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ

Ինչպէս յայտնի է, Հայաստանի կառավարութեան եւ Մոսկւայի ներկայացուցիչ Լեզրանի միջեւ, 1920 թ. դեկտ. 2-ին, կնքւած համաձայնութեամբ, Հայաստանը պիտի լինէր Խորհրդային ամկալի հանրապետութիւն: Այդ անունով էլ մնաց մինչեւ Անդրկովկասեան Դաշնակցութեան կազմութիւնը 1921 թ. դեկտեմբերին, երբ Կովկասի երեք հանրապետութիւնները ղրկեցին իրենց անկախութիւնից եւ Անդրկովկասեան Դաշնակցութեան միջոցով դարձան Խորհրդային Ռուսաստանի մէկ մասը:

Մինչեւ Անդրկովկասեան Դաշնակցութեան ստեղծումը Խորհրդային Հայաստանը անուանապէս պահեց զերիշխան պետութեան ձեւական բոլոր յատկանիշները, որոնց մէջ եւ արտաքին միջպետական յարաբերութիւնները, նոյն իսկ զեապան եւ հիւպատոսներ ունեցաւ որոշ երկրներում:

Խորհրդային Հայաստանի «անկախ» գործերից մէկը եղաւ եւ Կարսի Խորհրդաժողովը, ուր 1921 թ. հոկտ. 13-ին Խորհրդային Հայաստանի եւ Թիւրքիայի միջեւ ստորագրուեց Կարսի դաշնագիրը:

Կարսի Խորհրդաժողովը նախորոշած էր Մոսկւայում 1921 թ. մարտ 16-ի ուռւ-թրքական դաշնագրով, որի Անդրկովկասին վերաբերող մասերը պէտք է վաւերացէին նաեւ Անդրկովկասեան հանրապետութիւնների կողմից: Հետեւաբար, Կարսի Խորհրդաժողովը հաւաքւած էր վաւերացնելու համար Մոսկւայի մարտ 16-ի դաշնագիրը:

Խորհրդաժողովը բացւեց սեպտ. 26-ին, Թիւրքիայի ներկայացուցիչ Քեաղիմ Կարաբէքիր փաշայի նախագահութեամբ: Հայաստանի ներկայացուցիչն էր Ասք. Մուսեանը, Աղլրէջանի՝ Բէհրուտ Շահթախտինսկի, Վերաստանի՝ Շալվա Էլիաւա: Սրանց, իբրեւ դայեակ, Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից ընկ. Գանեցկի:

Խորհրդաժողովի առաջին իսկ նիստում առաջ եկաւ տարակարծութիւն Թիւրք եւ Խորհրդային պատւիրակութիւնների միջեւ թէ Խորհրդաժողովի կազմի, թէ իրաւասութեան եւ թէ մի շարք ուրիշ հարցերի շուրջ: Բոլոր հարցերում Խորհրդային ներկայացուցիչները ղիջեցին: Փաստօրէն Գանեցկին եւ իր ընկերները ստիպւած եղան ընդունելու Քեաղիմ Կարաբէքիր փաշայի վերջնագրի բնոյթ կրող պահանջները:

Կարսի դաշնագրով փաստօրէն հայ բոլշեւիկներն էլ իրենց կնիքը դրին թրքական զէնքի ուժով խլուած Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի տակ: Որոշ կէտերում Կարսի դաշնագիրը նոյն իսկ աւելի ի վնաս էր Հայաստանի, քան Ալեքսանդրապոլինը:

Թիւրք-Խորհրդային յարաբերութիւնների եւ Հայաստանի կառավարութիւն դարձած հայ բոլշեւիկների քաղաքական տկարութեան եւ անճարակութեան բնորոշման տեսակէտից էլ հետաքրքրական է Կարսի Խորհրդաժողովը: Այստեղ առաջ կը բերենք այդ ժողովի ամփոփ արձանագրութիւնները այնպէս, ինչպէս տրուած են «Խորհրդային Հայաստան» պաշտօնաթերթի 1921 թ. հոկտեմբերի համարներում:

ԱՌԱՋԻՆ ՆԻՍՏ

«Առաջին նիստը տեղի ունեցաւ Խորհրդաժողովի բացումից անմիջապէս յետոյ, Սեպտ. 26-ին: Նախագահում էր Կարաբէքիր Քեազիմ փաշան: Թիւրք պատերազուծեան կողմից Կարաբէքիրը արաւ հետեւեալ երկու առաջարկները:

1. Նիստերի արձանագրութիւնները կատարել Փրանսերէն լեզուով, որից յետոյ թարգմանուի թիւրքերէն, ռուսերէն, հայերէն եւ վրացերէն լեզուներով:

2. Դաշնագրութիւնները կնքել երեք հանրապետութիւնների հետ առանձին-առանձին պայմանագրերով:

Անգրկովկասի հանրապետութեանց պատերազուծիւններից Կարաբէքիրի առաջին առաջարկը ընդունեց, բայց եւ կտրուկ կերպով մերժեց նրա երկրորդ առաջարկը:

Թիւրք պատերազուծեան նախագահը յայտնեց, որ իրենք իրաւասութիւն չունենալով հաւաքական դաշնակիր կնքելու առանձին-առանձին դաշնագրերի տեղ՝ այս հարցի մասին չեն կարող վճիռ տալ, որով ստիպւած են հեռագրով հրահանգ սպասել Անգարայից:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԻՍՏ

Երկրորդ նիստը տեղի ունեցաւ Սեպտ. 27-ին: Նիստի սկզբին Կարաբէքիրը սերպայացրեց հետեւեալ երկու առաջարկները, որոնք ընդունեցին.

1. Սոսկւայի դաշնագրի անդրօրին ընդունումը, հակառակ պարագային դադարեցնել Խորհրդաժողովի աշխատանքները, մինչեւ որ նոր հրահապար ստացւին Անգարայից:

2. Սանր եւ զուտ տեղային նշանակութիւն ունեցող սահմանային հարցերի համար կազմել տեղւոյն վրայ ճշդ ու յանձնաժողովներ:

Անգրկովկասեան հանրապետութիւնների կողմից ընկեր Փանէցկի ներկայացրեց հետեւեալ երկու սահմանադժային պահանջները, որոնց առաջինը վերաբարում էր Անիի աւերակներին, եւ ասաց. «Իա հայերի համար ունի պատսական եւ դիտական մեծ արժէք»: Երկրորդը՝ Կողբի պահանջն էր, որ իր ապահանքերով ներկայացնում է համակովկասեան նշանակութիւն:

Թիւրք պատերազուծեան նախագահը յայտնեց, որ իրենք ոչ մի իրաւասութիւն չունին Սոսկւայի դաշնագրով դժուած սահմանի մէջ փոփոխութիւն կատարելու, եւ դրա համար Անգարայից հրահանգ պէտք է ուղել:

Վերոգրեալ հարցերի վիճարանութիւնից յետոյ, ընկեր Փանէցկին ժողովին ներկայացրեց մի շարք գիւղերի անուններ՝ հարց դնելով, թէ ո՞ւմ պէտք է պատկանին:

Գարաբէքիրը շեշտեց, որ վերոյիշեալ հարցերը սահմանափակ, զուտ տեղական նշանակութիւն ունին, որով առաջարկեց նրանց ճշդումը թողնել տեղւոյն վրայ դործող յանձնաժողովներին, առաջարկեց սահմանադժումների համար մէկ-քանի ընդունւած կանոններ, որ ընդունեցին նաեւ անդրկովկասեան պատերազուծիւնները:

Ըստ այդ կանոնների, սահմանադիր կարելի չէ ընտրել այն գիւղը, որից կարող են գիւղի բնակիչների համար տեղական նշանակութիւն ունեցող դժուարութիւններ ծագել: Եթէ սահմանի վրայ ձոր կայ, այդ ժամանակ ձորը կը լինի սահմանը, եթէ բլուրներ կան, բլուրները բարձրագագաթից երկուսի կը կիսւին, իսկ եթէ տափարակ դաշտ է, կամ բլրակները անկանոն են, իբրեւ սահման կ'ընդունւի մի ուղիղ գիծ, որ երկուսի կը բաժանէ դաշտը:

ԵՐՐՈՐԴ ՆԻՍՏ

Երրորդ նիստը գումարւեց Սեպտ. 28-ին: Նիստի սկզբին ընկ. Գանէց-կին հարց դրեց նիստերին նախագահելու խնդիրը եւ առաջարկեց, որ «ընդունւած կանոն է մէջ ընդ մէջ նախագահել»: Այս առաջարկութիւնը առանց վիճարանութեան ընդունւեց թիւրք պատւիրակութեան կողմից:

Կարաբէքիրը յայտնեց ժողովին, որ ստացել է պատասխան Անգորայից՝ դաշինքը ստորագրելու ձեւի մասին եւ թէ թիւրք կառավարութիւնը մնում է իր նախկին տեսակէտի վրայ՝ առաջարկելով կնքել դաշնագրութիւնը երեք հանրապետութիւնների հետ առանձին-առանձին:

Ընկ. Գանէցկին կրկնեց իր առաջարկութիւնները եւ ասաց, թէ իրենք հաստատ են մնում իրենց տեսակէտի վրայ:

Այս խնդիրը անորոշ կերպով փակւելուց յետոյ, թիւրք պատւիրակութիւնը կարդաց Բաթումի մասին իրենց ունեցած պահանջները:

Բաթումի մասին թիւրք պատւիրակութեան արած առաջարկը մանրամասն քննադատութեան ենթարկւեցաւ Գանէցկիի կողմից, որ առաջարկեց մի մասնաւոր յանձնաժողով ընտրել այս խնդրով զբաղւելու համար: Նա շեշտեց, որ թիւրքիան պէտք է ունենայ ազատօրէն օգտւելու իրաւունք Բաթումի նաւահանգստից, բայց թիւրք պատւիրակութեան առաջարկների մէջ գտաւ որոշ հակասութիւն Մոսկւայի դաշնագրի հետ, որ հիմք է կազմում Կարսում կատարւած բանակցութեանց:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՆԻՍՏ

Չորրորդ նիստը ամբողջապէս յատկացւեց դաշնագիրը ստորագրելու ձեւի մասին առաջ եկած անհամաձայնութիւնը հարթելու խնդրին, որ տեղի տւեց երկար վիճարանութիւնների:

Թիւրք պատւիրակութիւնը յայտնեց, որ իրենք կը համաձայնին դաշնագիրը ստորագրել այն պայմանով, որ դաշնագրի մէջ առանձին-առանձին բաժանւած լինեն Ադրբէյջանին, Վրաստանին և Հայաստանին վերաբերող խնդիրները:

Այս առաջարկն էլ վճռարար մերժւելով՝ Անգրկովկասի հանրապետութեանց պատւիրակները առաջարկ ներկայացրին ուղղակի Անգորայի հետ յարաբերութեան մէջ մտնել՝ մի բացատրողական հեռագիր ուղարկելով, ուր գրւած լինին այն բոլոր պատճառները, որոնք ստիպում են իրենց դաշնագիրը կնքել հաւաքաբար, առանց առանձին բաժանումների եւ պայմանագրութիւն-

ների: Թիւրք պատւիրակութիւնը եւս խոստացաւ իր կողմից մի նոր հեռա-
գիր ուղարկել Անգորա, եւ այս խնդիրը փակւած նկատեց:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՆԻՍՏ

Հինգերորդ նիստը բացւեց երկուշաբթի օր, Հոկտ. 10-ին, ժամը 3-ին:
Այս նիստում կարգացւեցին դաշնագրի յօդւածները, որոնք փոքրիկ փոփո-
խութիւնների ենթարկւելուց յետոյ, վերջնականապէս ընդունւեցին երկու
կողմերից էլ: Այս յօդւածները մշակւած էին պատւիրակութիւնների անպաշ-
տօն նիստերում: Այս տեսակ ինը նիստեր տեղի ունեցան:

Այս նիստում թիւրքերի եւ անդրկովկասեան հանրապետութիւնների
պատւիրակութիւնների կողմից եղան պաշտօնական յայտարարութիւններ՝
համապատասխան յօդւածների ընթերցումից յետոյ: Յայտարարութիւնները
արձանագրւում էին քարտուղարների կողմից, նկատի առնուելու համար եր-
կուստեք իրենց յառաջիկայ փոխ յարաբերութիւնների ընթացքին:

Այս յայտարարութիւնները վերաբերում էին կէտերին, որոնց շուրջ
երկու կողմի պատւիրակութիւնները չէին համաձայնած եւ կամ համաձայ-
նւելով հանդերձ՝ ընդդիմացել էին դաշնագրի մէջ իրրեւ յօդւած մտցնե-
լու:

Սահմանադրումի խնդիրներին վերաբերող յօդւածի ընթերցումից յե-
տոյ, Անդրկովկասի պատւիրակութիւնների կողմից ընկ. Գանէցկին արաւ
հետեւեալ յայտարարութիւնները, որոնք, խորը լռութեան մէջ, ազդու տը-
պաւորութիւն թողին:

Առաջինը Անիի եւ Երկրորդը Կողքի մասին էր:

Մենք այն յոյսը ունէինք, որ թիւրք պատւիրակութիւնը դրական պա-
տասխան պիտի տայ Անիի մասին Հայաստանի արած պահանջին, որ զուրկ
էր ամէն տեսակ զինւորական, տնտեսական եւ աշխարհազրական նկատում-
ներից եւ մեզ համար ունի զուտ գիտական կուլտուրական արժէք: Վերջին
պահուն, ինչպէս Կողքի, նոյնպէս եւ Անիի մասին թիւրք պատւիրակու-
թիւնը մերժողական պատասխան տւեց, առարկելով, թէ Անին Ախուրեանի
արեւմտեան եզերքին է դնւում, ուստի հայերին տրւելով՝ կը խախտւի Մոս-
կւայի դաշնագրի սկզբունքը:

Ահա այս առթիւ Գանէցկիի յայտարարութիւնները. — «Անդրկովկաս-
եան հանրապետութիւնների պատւիրակութիւնները ամենախորունկ ցաւով
արձանագրում են Անիի մասին իրենց արած առաջարկի մերժումը: Անին ներ-
կայացնում է հայերի համար ազգային-պատմական եւ գեղարուեստական ար-
ժէք: Աւելացնում ենք նաեւ, թէ Անդրկովկասի ժողովուրդները այդ մեր-
ժումը պիտի ընդունին ճշմարիտ ցաւով:

Կողքի աղահանքերը ունենալով համակովկասեան նշանակութիւն, ո-
րովհետեւ տարիներով նրանք հայթաթել էին Անդրկովկասի աղի պահանջը,
մենք նախապէս ներկայացրել էինք Կողքի աղահանքերը Հայաստանին թող-
նելու մի առաջարկ: Բայց նկատելով այս մասին թիւրք պատւիրակութեան
առարկութիւնները՝ մեր այս առաջարկը փոխել էինք՝ վերածելով այն Կող-

րի աղահանքերը Հայաստանի կառավարութեան մենաշնորհ տալու առաջարկին :

Թիւրք պատւիրակութիւնը ներկայումս մերժում է նաեւ այս առաջարկը . մենք արձանագրում ենք նշանակութիւն ունեցող այս խնդրի մասին և անցնում ենք ուրիշ յօդաւածների քննութեան :

Թիւրք պատւիրակութեան նախագահ Քեազիմ Կարաբէքիր փաշան ի պատասխան Գանէցկուն , յայտնադէս նեղած եղանակով , հետեւեալ յայտարարութիւնները արաւ .—

«Անիի մասին մեր մերժումը Մոսկւայի դաշնագիրը չխախտելու սկզբունքի մէջ է կայանում : Այսուհանդերձ ամէն ապահովութիւն կը տրուի այնտեղ ապրողների եւ գիտական աշխատանքներ կատարողների համար» :

Մերժելով Կողքի մասին եղած առաջարկները՝ Քեազիմ Կարաբէքիր փաշան յայտարարեց , թէ Կողքը առաջւայ պէս պիտի գոհացնէ Անդրկովկասի պահանջը :

Նախիջևանի անկախութեան վերաբերեալ յօդաւածի ընթերցումից յետոյ , Քեազիմ Կարաբէքիր փաշան մի քանի հարցումներ արաւ Նախիջևանի ինքնավարութեան վերաբերող մի շարք խնդիրների շուրջ :

Ազրբէյջանի ներկայացուցիչ Բէհրուտ Շահթախտինսկին պատասխանեց այդ հարցումներին : Մոսկւայի դաշնագրի տրամադրութեան համաձայն , Նախիջևանը ինքնավարութիւն է ստանում Ազրբէյջանի հովանաւորութեան տակ :

Քեազիմ Կարաբէքիր փաշայի հարցումները հետեւեալ կէտերի շուրջ էին .— պաշտօնական լեզուի , կրթական , ամուսնական , դերիւնների , կրօնական ազատութեան եւ այլ խնդիրների :

Թրքական նաւերին եւ ապրանքներին տրելիք մի քանի առաւելութիւնների վերաբերեալ յօդաւածները անդրկովկասեան պատւիրակութիւնների կողմից երկրորդ անգամ փոփոխութեան ենթարկեցին եւ յետոյ ընդունուեցին : Այդ յօդաւածների համաձայն , Թիւրքիան իրաւունք պիտի ունենայ առանց թրանզիտի իր ապրանքները անցկացնել Վրաստանից Թիւրքիա : Թիւրք նաւերը պիտի վաճելեն մասնաւոր առաւելութիւններ :

Թիւրք պատւիրակութիւնը հետաքրքրեց նաեւ Աջարիայի ինքնավարութեամբ . Վրաստանի պատւիրակ Շալվա Էլիաւան ցոյց տւեց այդ մասին հրատարակած դէկրէտը :

Գերիւնների վերադարձին եւ 1918-ից ի վեր Թիւրքիայի դէմ գործող Թրքահպատակների վերաբերեալ յօդաւածի առթիւ Գանէցկին դիտողութիւն արաւ պայմանաժամի մասին :

Քեազիմ Կարաբէքիր փաշան յայտարարեց , թէ առանց պայմանաժամին սպասելու արդէն իսկ դերիւնները ազատ պիտի արձակւին եւ համապատասխան հրամանագիրն էլ իր ժամանակին պիտի յայտարարուի :

Գանէցկին Անդրկովկասի պատւիրակութեան կողմից շնորհակալութիւն յայտնեց :

ՎԵՅՅԵՐՈՐԴ ՆԻՍՏ

Վեցերորդ եւ վերջին նիստը տեղի ունեցաւ Հոկտ. 13-ին, ժամը 12-ին :
Նիստը բացեց Գանէցկին, որ առաջարկեց ստորագրել պատրաստած
դաշնագիրը :

Ստորագրութեան արարողութիւնը կատարեց հանդիսաւոր կերպով :
Պատւիրակութիւններից զատ, ներկայ էին քաղաքային եւ զինւորական իշ-
խանութեանց ներկայացուցիչները, որոնք ոտքի կեցած էին : Ներկայ էին
նոյնպէս թիւրք սկաուտներից մի տասնեակ պատանիներ :

Որ լուծեան մէջ կարդացւեց Ֆրանսերէն բնագիրը, որից յետոյ
ստորագրեցին նիստերի արձանագրութիւնները :

Ժամը մէկուկէսին կատարեց դաշնագրի ստորագրումը : Կարսի
բերդից, ստորագրութեան պահուն, արձակեցին թնդանօթի չորս հարւած-
ներ, եւ թրքական նւադախումբը նւագեց ինտէրնացիոնալը եւ թիւրք ազգա-
յին քայլերդը :

Այրուբենի կարգով ստորագրեցին Հայաստանի, Աղբէջանի, Վրաս-
տանի, Թիւրքիայի եւ Ռուսաստանի ներկայացուցիչները :

Ստորագրելուց յետոյ, ճառեր արտասանեցին Քեաղիմ Կարաբէգիւր
փաշան եւ Գանէցկին, եւ յետոյ Ուրհրաթողովը փակւած յայտարարեց :

Առաջ բերենք նաեւ Կարսի դաշնագրի հիմնական յօդւածների բովան-
դակութիւնը :

1. Առաջին յօդւածով չեղեալ են յայտարարուած Թիւրքիային վերա-
բերող բոլոր դաշնագիրները, որոնք ստորագրւած են Թիւրքիայի և Ռուսաս-
տանի ու Անդրկովկասեան երեք հանրապետութիւնների միջեւ, բացի 1921
թ. մարտ 16-ի Մոսկւայի դաշնագրից : Ասել է, թէ չեղեալ են յայտարար-
ւած եւ Ալեքսանդրապոլի, Բաթումի ու Սեւրի դաշնագիրները :

Երկրորդ յօդւածով Ռուսաստան եւ Անդրկ. հանրապետութիւնները
պարտաւորութիւն են ստանձնում չճանաչելու Թիւրքիային վերաբերող որեւէ
միջազգային համաձայնութիւն, որ ճանաչւած չէ Ազգ. Մեծ Ժողովի Թիւր-
քիայի կառավարութեան կողմից : Այս վերջինս էլ, իր հերթին, պարտաւոր-
ւում է չճանաչել որեւէ դաշինք, որ չի ճանաչւում Հայաստանի, Աղբէջանի
եւ Վրաստանի կառավարութիւնների կողմից :

Չորրորդ յօդւածով զժւում է Թիւրքիայի եւ Անդրկովկ. հանրապե-
տութիւնների սահմանը — բառացի կերպով կրկնութիւնը Մոսկւայի մարտ
16 — դաշնագրի համապատասխան յօդւածի :

Հինգերորդ յօդւածով Նախիջևանը վեր է ածւում ինքնավար շրջանի
Աղբէջանի հովանաւորութեան տակ :

Հ. Ս. Խ. Հ. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ԴԵԿՐԵՏԸ՝ ՆՈՐ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄՏՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ժողովրդական լայն խաւերի համար հայերէնի դրադիտութեան ուսումը հեշտացնելու, ընդհանուր կրթութիւնը բարձրացնելու եւ դպրոցը՝ ուղղադրութիւն սովորելիս գործ դրած անպէտք եւ ապարդիւն ժամավաճառութիւնից եւ աշխատանքից ազատելու նպատակով՝ Ժողովրդական Կոմիտարների խորհուրդը որոշեց.

1. Մտցնել հայերէն ուղղադրութեան մէջ ներքեւում դրւած փոփոխութիւնները.

ա) Օ հնչիւնը գրութեան մէջ ամէն դէպքում արտայայտել այսուհետեւ Ո տառով, ըստ այսմ՝ Օ տառի փոխանակ Ո տառը գրել Օ տառ գրող բոլոր բառերի մէջ, օրինակ՝ ահոս, ամոթ, արտոնել, բոթ, Մարո, Մկո, Կառնո, ոգնել, ոգուտ, ող, ոժանդակ, ոտար, որորել:

Ծանօթ.— Ո տառի անունն արտասանել եւ սովորեցնել այսուհետեւ ոչ թէ իբրեւ երկտառ ՎՈ, այլ իբրեւ պարզ Օ ձայնաւոր:

բ) Է (լատ. e) հնչիւնը գրութեան մէջ ամէն դէպքում արտայայտել այսուհետեւ միայն Ե տառով. ըստ այսմ Է տառի փոխանակ Ե տառը գրել Է տառով գրող բոլոր բառերի մէջ, օրինակ՝ աղետ, անեծք, զմբեթ, պատճեն, բոպե, կը բերե, կը գրե, եգ, եգուց, ել, եզ, եջ:

Ծանօթութիւն.— Ե տառի անունն արտասանել (սովորեցնել ոչ թէ իբրեւ երկտառ ՅԵ (դերմ. je), այլ իբրեւ պարզ Է (լատ. e) ձայնաւոր:

գ) Ի տառի փոխանակ Վ տառը գրել Ի տառով գրող բոլոր բառերի մէջ, օրինակ՝ կալ, տեսալ, ավաղ, տելել, տերեւ, թիւ, հիւանդ:

Ծանօթութիւն.— «Է» նշանադիրը, իբրեւ սղադրութեան նշան, պահել, ինչպէս՝ տերեւ, տեւել, բայց սղադարձի ժամանակ գրել ԵՎ՝ տերեւի, տեւի:

դ) ՈՒ երկտառի փոխանակ Վ տառը գրել ՈՒ (Վ) երկտառով գրող բոլոր բառերի մէջ, օրինակ՝ զվարթ, նվեր, գրվել, գործված:

Ծանօթութիւն.— Երբ ՈՒ երկտառը պահում է պարզ ՈՒ (լատ. u) ձայնաւոր հնչիւնը, թողնել անփոփոխ ՈՒ ձեւով, ինչպէս վերարկուի, եթէ չէ արտասանում իբրեւ վերարկվի:

ե) Ո տառից առաջ բառերի սկզբում, երբ արտասանութեամբ աւելանում է Վ հնչիւնը, գրութեան մէջ աւելացնել Վ տառը, օրինակ՝ վոտք, վոճ, վոճիր, վորդի, վոգի:

Ծանօթութիւն.— Երբ բառասկզբում Ո տառից առաջ չի աւելանում Վ հնչիւնը, այլ Ո տառը արտասանում է իբրեւ Օ, պահել լոկ Ո տառով գրութիւնը, ինչպէս՝ վողջունել, բայց ԿՐ եւ ՁԼ մասնիկներից յետոյ՝ առանց Վ տառի՝ կողջունեն, չողջունել, նոյնպէս բառակազմութեան ժամանակ՝ անորոշ, բնորոշ, անողորմ եւայլն, այլ եւ այն դաւառական բառերը (ոլորան, ոքմին, ոչով, ողորմակութ եւայլն), որոնց սկզբի Ո տառն արտասանում է իբրեւ Օ:

դ) Բառերի վերջում, Ա եւ Ո ձայնաւորից յետոյ գրուող անձայն Յ տա-
ռը չգրել, օրինակ՝ ծառա, կը գնա, մոտենա, ներքո:

է) Բառերի սկզբում Յ (յ) հազադային տառի փոխանակ գրել Հ տա-
ռը, օրինակ՝ հիսուն, հաճախ, հոշոտել, հոխորտալ:

ը) ՈՅ կապակցութիւնը պահել միայն ՕՅ արտասանութեան համար,
ինչպէս՝ ԽՈՅ բառի մէջ է, իսկ երբ ՈՅ արտասանուած է իբրեւ ՈԻՅ, ՈՅ ձեռ
փոխանակ գրել ՈԻՅ, օրինակ՝ լույս, բույս, կույս:

թ) Կիսաձայն կամ բաղաձայնական Ի հնչիւնը (գերմ. յ) գրութեան
մէջ ամէն դէպքում արտայայտել միայն Յ տառով, ըստ այնմ ԵԱ, ԵՕ, ԻԻ
երկբարբառները գրել միայն ՅԱ, ՅՈ, ՅՈԻ ձեւերով, օրինակ՝ սենյակ, մե-
ծության, յուղ, գյուղ, արյուն:

Մանօթութիւն. — Յ տառի անունն արտասանել եւ սովորեցնել այսու-
հետեւ ոչ իբրեւ ՀԻ (Հ հազադով), այլ իբրեւ կիսաձայն Ի (գերմ. յ),
ինչպէս այս Յ տառն արտասանուած է ծառաՅական, ծառաՅով, ծառա-
Յութիւն եւ նման բառերի մէջ, կազմելով ՅԱ, ՅՈ, ՅՈԻ երկբարբառներ:

ժ) Ե (լատ. e) տառից առաջ, բառերի սկզբում, երբ արտասանու-
թեամբ աւելանում է կիսաձայն Յ (գերմ. յ) հնչիւնը, գրութեան մէջ ա-
ւելացնել Յ տառը, օրինակ՝ յելնել, յեկ, յեզ, յերգ, յեղանակ:

Մանօթութիւն. — Երբ բառասկզբում Ե տառից առաջ չի աւելանում Յ
հնչիւնը, այլ Ե տառը արտասանուած է իբրեւ Է, պահել լոկ Ե տառով գրու-
թիւնը, ինչպէս՝ յերգ, յերգել, բայց ԿԸ եւ ԶԸ մասնիկներից յետոյ առանց
Յ տառի՝ կերգեն, չերգել, նոյնպէս բառակազմութեան ժամանակ՝ աներ-
կիւղ, անեկ եւայլն, այլ եւ այն գաւառական բառերը — երինջ (խաղողի
մաս), երկու հոգիս, երնջնակ եւայլն —, որոնց բառասկզբի Ե տառը արտա-
սանուած է իբրեւ Է:

ժա) Բառամիջում Ե տառից յետոյ, երբ այս տառի ետեւից մի ձայ-
նաւոր է գալիս եւ երկուսի մէջ արտասանուած է կիսաձայն Յ հնչիւնը, գրել
Յ տառը, օրինակ՝ գրեյի, գրեյիր, քրիստոնեյութիւն, բոպեյական, բո-
պեյով, եյակ, եյանալ, եյութիւն:

ժբ) ԵՄ բայի միավանկ ձեւերը՝ եմ, ես, ե, ենք, եք, են, եր, երբ
իբրեւ վերջացած բառ միանում են ձայնաւորով վերջացած նախորդ բառին,
գրել արտասանութեան համեմատ սկզբից աւելացած կիսաձայն Յ տառով՝
յեմ, յես, յե, եւայլն, օրինակ՝ ես եմ, մենք ենք, դուք եք, բայց՝ դու յես,
նայե, ծառա յեմ, գիւղացի յես, գնալու յեմ, գնալու յես, գնալու յե,
գնալու յենք, գնալու յեք, գնալու յեն:

2. Յանձնարարել Լուսաւորութեան ժողովրդական կոմիտարին հրա-
տարակել հրահանգ սոյն դեկրետը կիրառելու համար՝ սահմանելով մասնա-
կի եւ ամբողջական կիրառման ժամանակակէտերը:

Ժողովրդական Կոմիտարների Խորհրդի Նախագահ՝
Ա. ՄԻԱՍՆԻԿԵԱՆ

Ժողովրդական Կոմիտարների Խորհրդի Քարտուղար՝
Դ. ՏԷՐ-ՍԻՄՈՆԵԱՆ

4 մարտի, 1922 թ. Երեւան.

Մարտ 12-ի «Հրահանգ»-ով Լուսժողովի տեղակալ Յակոբ Յովհան-
նիսեանը հրամայեց «գեղերետով ընդունած ուղղադրական ռէֆորմը ամ-
բողջովին պարտադիր դարձնել դպրոցներում առաջիկայ 1922-23 ուսումնա-
կան տարւոյ սկզբից, մինչեւ 1923 յունւար ամիսը, սակայն, համարելով նա-
խապատրաստական վարժութիւնների և անցման շրջան»։ Լրագրութեան հա-
մար ապրիլ 1-ից, իսկ հիմնարկութիւնների պաշտօնական դրութիւնների
համար՝ մայիս 1-ից սկսած։

ՑԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

Ա Ն Զ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

- Աբանեան Մ. 538.
Աբաշիճէ 18, 41, 79.
Աբացիել 583, 588.
Աբգարեան Մ. 358.
Աբեղեան Ա. 357, 375, 431.
Աբելեան 433.
Աբովեան 218, 219.
Աբոյեան Բ. 26, 256.
Աբրամեան Յովհ. 322.
Աբրահամեան Հ. 255.
Աբրո 590.
Ադոնց Ն. պրոֆ. 13.
Ագատեան Հ. 180, 190, 197, 220.
Աթաբէգեան Մ. 197, 198, 199.
Աթանէսեան Միհր. 315.
Աթաբէգեան Լ. 34, 36, 38, 40,
43, 157, 159, 162, 163, 165.
Աթաբէգեան Նատալիա 316.
Աթաբէգեան 510, 519, 525.
Ալիբէգեան Մ. 251.
Ալթունեան դոկտ. 269.
Ալեքսանեանց (վատման) 236.
Ալեքսանեան Ե. 255.
Ալի Մարդա Բէգ Թոփչիբաշի 21,
159.
Ալլահվէրտեան Ս. 407.
Ալօ Խամայիլ Օզլի 370.
Ալիկեան 353.
Ախարոնեան Ա. 34, 47, 102, 103,
122, 152, 179, 186, 200, 205,
207, 269, 275, 279, 341, 439,
602.
Ախարոնեան Վ. 264, 365.
Աղայել 71, 74, 75, 77, 374, 375.
Աղամալեան Տ. 26.
Աղաթօն Ե. 269.
Աղամալի Օզլի 369.
Աղաթաբէգով 128.
Աղաջանեան Բժ. 37, 358.
Աղբալեան Ն. 13, 40, 41, 44, 47,
103, 122, 280, 361, 362, 398,
446, 452, 511, 526, 584.
Ամատունի 397.
Ամիրխանեան Յ. 431.
Ամանեան Մանուէլ 520.
Ամիրխանեան Լ. 351, 419.
Ամիրեան Ե. 434.
Ամիրեան Թագ. 165.
Ամիրեան Իվ. 13.
Այվազեան Բժ. 34.
Այվազեան Կոստիա 451.
Այգենման 180.
Անանուն Դ. 36, 164, 317, 421,
423, 424, 430, 488, 509, 606.
Անդրանիկ 4, 10, 11, 28, 30, 34,
60, 92, 115, 116, 254, 256, 311,
329, 331, 581, 583, 588, 589.
Անդրէասեան Բժ. Զ. 239.
Անիեան Տ. 58.
Աշոտ 610, 614.
Աջէմեան Մ. 13.
Ապրեսեան Գնդ. 297, 298.
Առաքելեան Վ. 256, 263.
Առաքելեան Հ. 37, 40, 41.
Առաքելեան Դանիէլ 322.

Առաքելեան Ալ. 170.
 Աստածատրեան Ա. 120, 121,
 136, 357, 511, 558.
 Ասատուրեան Աւ. 331.
 Ասադուլլախան 361, 362.
 Ասադ Քարայեւ 369.
 Ասըր վ. Զօր. 312.
 Ասլանեան Փոխ-Գլխապետ 223.
 Ասլանեան Մանուէլ 520.
 Ասլանեան Գ. 256.
 Ասլան (Ոգմցի) 543.
 Ասլան Բէգ Սափիփիւրդսկի 57.
 Ասրիբէգեան 13, 125.
 Ատոմեան Թումաս 520.
 Արարատեան Ս. 37, 40, 157, 163,
 171, 200, 264, 279, 280, 361,
 392, 477, 480, 524.
 Արարատեան Քր. Զօր. 252, 261,
 263, 280.
 Արարատեան Տիկ. Օ. 367.
 Արդուքեան Յովսէփ 10, 280, 300,
 330, 349, 590.
 Արդուքեան Կ. Ս. 425.
 Արիստակէսեան Յ. 429.
 Արիֆազան 370.
 Արիֆ Պէյ 449.
 Արմէն Գարօ 583, 588.
 Արզումանեան Մ. 112, 314.
 Արմէնկոմ, 403, 406, 409, 410,
 411, 412, 413.
 Արտուշ (Խան) 532.
 Զօր. Արեշեան 60, 94, 421.
 Արշաւիր 569.
 Արզումանեան Մ. 72, 89.
 Արծրունի 13.
 Արսենիձէ 104.
 Արսէն - Կիտուր. 256, 259, 263.
 Աւիս 452, 525, 557, 558.
 Աւետիսեան Տ. 72.
 Աւետիսեան Գնդ. 167.
 Աւետիսեան Յովսէփ 365.
 Աւետիսեան Ա. 255, 332, 351, 364.

Աւերիանով Զօր. 25.
 Աւդալ Մատո Օզլի 370.
 Աւալեան 364.
 Աւալով Զ. 113, 146, 147.
 Աւօ 583.
 Աֆրիկեան վ. 357, 363, 558.
 Յարաջանով Գնդ. 479, 480.
 Բարայեան վ. 367, 431, 511, 558.
 Բարայեան Հ. (Երեւան) 538.
 Բարալեան Ա. ԲԺ. 47, 152, 180,
 457, 477, 480.
 Բարայեւ 159.
 Բարաֆէոյսովեանց Բենիամին 322.
 Բագրատ Եպս. 157.
 Բագրատունի 172, 227.
 Բագունց Արս. 331, 332.
 Բագունց Եր. 331, 332.
 Բալայեանց Սմբատ 322, 373.
 Բալայեան Գ. 164, 167, 264, 313,
 314, 331.
 Բալասանեան Յակոբ 322.
 Բաղդասարեան Տ. 59, 364, 399,
 478, 479, 484.
 Բաղդասարեան Բ. ԲԺ. 432.
 Բաղըր Աղա Մահմէդ Օզլի 370.
 Բաղրամեան Յ. Զօր. 252.
 Բաշինջաղեան Գ. 353.
 Բախտամեան Գնդ. 161.
 Բասենցեան Շ. 255.
 Բարխուդարեան Ա. 357, 432.
 Բարսեղեան Ա. 269.
 Բերխման 586, 587.
 Բեժան Բէգ Զօր. 141.
 Բերուքով Լ. 54.
 Բերրեբեան Մին. 196, 198, 239.
 Բէհաէտտին Շաֆիր 8, 447, 449,
 569.
 Բէգզատեան Տ. 47, 71, 102, 152,
 251, 344, 349, 374, 376, 446,
 471, 515, 518, 530.

Բեզգատեան Ա. 521.
 Բեֆիր Սամի 449, 460.
 Բիչերախով Գնդ. 168.
 Բիչ Զօր. 349.
 Բունիաքեան Մ. 113.
 Բունուրեան Ն. 256.
 Բուրջալեան Գ. 433.
 Բուդաղեան Յ. 357.
 Բուդաղեան Արմենակ 379.
 Բուլղարացի Գ. 59, 256, 259.
 Բուգտայել 346.
 Բոյանեան Ստեփաննոս 520.
 Բորեան 406, 511, 514, 523.
 Բրուտեան Ս. (Ոգմ) 538.
 Բօրոյեան Սմբատ 30, 259.

 Գարայել 109.
 Գարբան Գնդ. 373.
 Գազանջեան Ա. 256.
 Գալեմֆարեան Մ. (Վան) 538.
 Գալարքմեան Ա. (Վան) 538.
 Գալիկեան Հրանտ 30.
 Գալստեան Ս. 255, 478.
 Գալկիինի 434.
 Գալիցին 14.
 Գանեցկի 643, 644, 645, 646, 647, 648.
 Գանքարջեան 466.
 Գաչինսկի 79, 107, 113, 159, 349.
 Գասպարեան Մելիք Տիգրան 322.
 Գասպարեան Աւանէս 322.
 Գասպարեան 446.
 Գեգեչկորի 54, 71, 98, 100, 106, 108, 237, 345, 374, 375, 465.
 Գեդեւանով Զօր. 237.
 Գեսիքեգեան Աբ. 322.
 Գեղամեան Զ. 365.
 Գելեյշվիլի Պ. 54.
 Գէորգ Լէֆան 236.
 Գէորգ Ե. Կաթուղիկոս 264.
 Գէորգեան 543, 625.

Գէորգաձէ 104, 107, 133, 208.
 Գիբն. Սպայ 329.
 Գիւնագարեան Մ. 335, 337, 532.
 Գիւլիֆէոյսկեանց Իգրայէլ 322.
 Գիւլիսանդանեան Աբր. 157, 163, 166, 173, 280, 357, 381, 392, 477, 485, 488.
 Գիւլիսանդանեան Մովս. 365, 605.
 Գլատերբերգ 318.
 Դնդունի 480, 484.
 Դոբեշեան 54.
 Դոգուաձէ 207, 208, 211, 215.
 Դոճինսկի 166.
 Դուկեւիչ 5, 6.
 Դուրգէնովիչ Ս. 348.
 Դուլիել Սուլթան 448.
 Դվագաւա 79, 97.
 Դվոգդեով 55.
 Դրին (Սպայ) 218.
 Դրուչենբերգ Օ. 422.
 Դրիգորեան Մ. 256.
 Դրիգորեան Խ. 532.
 Դրիգորեան Ստ. 348.
 Դրիգորեան Գ. 554.
 Դրէյսին 250.

 Դալիգտաշ 479.
 Դալի Ղազար 140, 180, 373.
 Դանիէլեան Խ. 331, 332, 627.
 Դարբինեան Արտակ 30.
 Դարբինեան 421, 606.
 Դարմանեան Մ. 26, 256.
 Դաստակեան Աբր. 157.
 Դաւիթեան Դաւիթ 627.
 Դաւիթեան Պօղոս Տէր 331.
 Դաւիթ Բէկ Մ. Ս. 269.
 Դաւիթիսանեան Դ. 251.
 Դաւրիշ Արա Օղլի 370.
 Դել Զօր. 248, 262.
 Դենիկին 345, 346, 359, 360, 381, 382, 448.

Դեմիրչեան Դ. 422.
 Դէյել Զօր. 89, 110, 112.
 Դիւանեան 430.
 Դիտիմով Գնդ. 201.
 Դընստերվիլ Զօր. 172, 173.
 Դոլուխանեան Գնդ. 128.
 Դոկուչայել Զօր. 172.
 Դոմսկոյ Դ. 54.
 Դովլաքեան Արամ 171, 446.
 Դոմսկո 58.
 Դորայ 407.
 Դորոնց Ն. 554, 620, 628.
 Դրամբեան Թադ. 365.
 Դրամբեան Ռ. 256, 259.
 Դրո 10, 58, 94, 103, 116, 120,
 121, 122, 126, 129, 135, 136,
 140, 142, 194, 195, 207, 209,
 220, 222, 228, 229, 230, 248,
 252, 264, 317, 371, 373, 446,
 457, 478, 484, 491, 500, 501,
 502, 503, 506, 507, 511, 525,
 557, 558, 559, 581, 583.
 Դուրեան Եղ. Արք. 269.

 Եադջեան Հ. 72.
 Եարալեան 181.
 Եղիազարեան Խ. 122, 123, 126,
 128.
 Եղիազարեան Հարստ. 435.
 Եղիազարեան Բժ. Ս. 528.
 Եղո 328.
 Ենգիրարեան Գ. 127.
 Եսայեան Զապէլ 30, 157.
 Եսայեան Մելիք 331.
 Երզնկեան Ա. 43, 44, 47, 103,
 107, 152, 218, 219, 454, 611.
 Երզնկեան Ե. 378.
 Երկանեան Արամ 569.
 Երկանեան Ս. 353.
 Եուսուֆ Քեմալ Բէյ 465.

Եւանգուլեան Լ. 238, 251, 344,
 396.
 Եւանգուլեան Դ. 87.
 Եօլեան Զ. 419.

 Զալիմեան Գնդ. 123.
 Զալեան — Մանուկեան Բժ. Տիկ.
 367.
 Զարեան Յ. Բժ. 25, 33, 59, 60,
 71, 584, 589.
 Զաւարեան Ս. 37, 387, 388, 577.
 Զարափեան Լ. 220, 313, 314, 453,
 465, 489.
 Զարիփեան 364, 418, 433.
 Զաֆարեան Պ. 47, 180, 187, 190.
 Զաֆարեան Մ. 330, 331, 332, 431.
 Զաւալիշին Ա. 352.
 Զենկեւիշ Գնդ. 59, 60, 359, 361,
 362.
 Զեմլիակ 142.
 Զիաք-խանով 294.
 Զոհրաբեան Լ. 429.
 Զոհրաբեան Ա. 34, 71, 145, 149,
 380.
 Զորին Ա. 190.
 Զուրեան Դ. 120, 187, 197.
 Զվորիկ 352.
 Զօրեան Ա. 26, 264, 589.
 Զօրեան Ռոստոմ 33, 52, 71, 157,
 161, 170, 171, 173, 387.

 Էդմոնդ Լ. Դէյլին Գնդ. 308.
 Էդիֆ Բէյ 338, 339.
 Էլդըր 264.
 Էյուր Փաշա 302.
 Էնֆիաջեան Ա. 197, 198, 242,
 267, 439.
 Էնվէր 11, 63, 69, 115, 116, 173,
 177, 257, 317, 395, 447, 448,
 449, 472, 569.

Ըսմէք 462, 464.

Թաղէոսեան Ա. 112, 422.

Թաղէոսեան Ե. 353, 434.

Թաղէոսեան Լ. 300, 357.

Թաղէոսեան Յ. 13, 26, 431.

Թաղէոսեան Ս. 112.

Թալանեան 351.

Թալի Բէգ 369.

Թալէաք 173, 257, 317, 395, 471, 569.

Թալէաք Քիւչիւկ 447, 449.

Թաղիանոս 543.

Թաղիել 162.

Թաղիանոսեան Ստ. 157.

Թամանեան Ա. 352, 400, 426, 427, 432, 434, 435, 567.

Թամամշեան 144.

Թայիրով 338.

Թառայեան Հեղ. 434.

Թարխանեան Կուո 128, 195, 223, 478, 527, 528, 543.

Թարխաքարեան Ստ. 434, 435, 471.

Թարվերդեան Գ. 130, 221.

Թեհլիրեան Սողոմոն 569.

Թեմբըրլէյ Գնդ. 247.

Թեմուրեան (Եգիտի Իսուփ Բէգ) 351.

Թերլեմեզեան Ռ. 255.

Թերլեմեզեան Տ. 255.

Թելզայա 62.

Թեֆինսկի Խան 250, 293, 294, 295, 296, 298, 299, 339.

Թերգիպաշեան Ա. 13, 30, 34, 59, 269.

Թէյմուր Աղա 255.

Թէյմուր Բէկ 255.

Թէֆէեան Վահան 269, 270, 272, 282, 283, 286, 288, 289, 290.

Թիւրխանեան Խ. 431.

Թորոսեան Սահ. 119, 121, 125, 127, 136, 261, 263, 267, 396, 397, 419, 490, 493.

Թորոսեան Յովհաննէս Վրդ. 269.

Թորոմանեան Թ. 434.

Թոմսըն Զօր. 200, 218, 243, 250, 312, 330.

Թողաֆեան Միսաֆ 569.

Թոփշեան 471.

Թոփալեան Ս. 256, 257.

Թոփշիքաշել 71.

Թոշեանը Թ. 127.

Թումանեան Մ. 238, 435, 494.

Թումանեան Կ. Փրոփ. 269, 435.

Թումանեան Լ. 104.

Թումանեան Հ. 503.

Թումանեան Յ. 315, 318, 353, 422, 497, 540, 541, 543, 544.

Թուրեան Ս. 427, 428.

Ժամհարեան 425.

Ժամագործեան Նշան 365.

Ժորդանիա 19, 23, 71, 74, 75, 76, 77, 99, 100, 102, 113, 146, 147, 148, 149, 151, 205, 206, 207, 209, 210, 224, 225, 373, 465, 497, 530.

Իբրահիմ Աբալով 446.

Իշխանեան Բ. 173, 174, 226, 419, 421, 479, 484, 488, 509, 511, 532, 558, 606.

Իշխանեան Աբրամ Բէգ 322.

Իշխանեան Եղիշէ 315, 331

Իպուխտով - Իվանով 432.

Իսակ 171.

Իսախանեան Բժ. 40, 157, 159, 163, 236.

Իսմայիլ Էփենտի 448, 449.

Իւգրաշեան - Աւան 357.

Լազարեան 364, 543.

Լալայեան Ե. 354.

Լասիշիշի 79.

Լարշէ Գնդ. 89.

Լեբեդինսկի Զօր. 59, 85, 93, 109.

Լեգրան 457, 458, 459, 495, 496,

497, 498, 499, 500, 502, 506,

511, 609, 611, 612, 613, 614,

615, 616, 643.

Լեվանդովսկի 446.

Լեւոնեան Պ. 54, 60, 72.

Լեւոնեան Գ. 434.

Լենին 83, 159, 289, 383, 387, 446,

453, 471, 497, 529, 530, 565,

614.

Լէյլի 264.

Լէօ 79, 217, 373, 401.

Լիսիցեան Ս. 422.

Լորանով – Ռոստովսկի 14.

Լոյս Ճորն 273.

Լոսով Զօր. Ֆոն 114, 115, 145,

149.

Լոշէրից Դոկտ. 544.

Լոմինաձէ 446.

Լվով 25.

Լօտէն 245.

Խալոյեան Ս. 256.

Խալիլ Փաշա 114, 150, 152, 186,

194, 209, 338, 394, 417, 440,

447, 448, 449, 450, 454, 457,

463, 476, 596, 600.

Խալիլ – Բէյ 298, 299, 301, 415.

Խան – Ազատ Ռ. 422.

Խանջեան Աղասի 379.

Խանոյեան Ս. 378.

Խանլար Բէգ 327.

Խան – Խոյսկի 54, 71, 76, 107,

113, 146, 147, 294, 295, 299,

339, 346, 349.

Խաչատրեան Կ. 236, 319, 320,

625.

Խաչատրեան Ս. 72, 119, 189, 218,

345, 346, 353, 374.

Խաչատրեան Արէլ 538.

Խաչատրեան Ա. Փրոֆ. 269, 361.

Խաչատրեան Զօր. 398.

Խաչատուր 240.

Խաչիկեան Ա. 256, 257.

Խամամեդով 68, 79, 147, 346,

349.

Խատիսեան Ա. 34, 55, 72, 79, 97,

103, 107, 113, 153, 178, 179,

186, 197, 200, 206, 207, 242,

248, 261, 262, 263, 278, 279,

280, 289, 290, 303, 307, 356,

358, 361, 364, 365, 390, 420,

484, 485, 488, 495, 496, 498,

504, 506, 596, 600, 602, 606,

609, 610.

Խատիսեան Գ. 22, 46, 72, 206,

263, 353.

Խատիսեան Լ. Ինժ. 428.

Խարլամով 18, 41, 65, 66.

Խեչօ 10, 11, 583.

Խըրմանեան 425.

Խրիսանֆ (Մետրոպոլիտ) 360,

361.

Խնկօ 543.

Խոմերիկի 107.

Խոյեցեան 201, 367.

Ա. Խոնդկարեան 37, 46, 180, 189,

218, 282, 317, 361, 363, 381,

437, 489, 491, 503, 528, 642.

Խոսրով Բէգ Սուլթանով 312.

Խորէն Նպսկ. 120.

Խոջայեան 256.

Խոջահանսկի Մ. Հ. 327.

Խորէնի վ. 72, 264, 278, 317, 351,

452, 457, 552, 622.

Խուդաբաշեան Գնդ. 478.

Խունունց 13.

Խունջիա 214.

Ծաղիկեան Ստեփան 569.

Ծամիւր Տիգրան 361, 435, 532.

Ծերեքելի 71, 98, 99, 102, 107,
113, 150, 151, 205, 206, 217.

Կադիմով 421.

Կագիել 127.

Կամսարական Ս. 22, 45, 46, 136,
367, 431.

Կամսարական Գ. 239.

Կայտալով 446.

Կայեալեան 425.

Կանդեմիրով 346.

Կանդելակի 346.

Կանայեան Ս. 422.

Կանդուրալեան 430.

Կասեան Ս. 378, 384, 385, 386,
407, 504, 510, 525, 526, 530.

Կարախան 456, 612, 614.

Կարապետեան Ինժ. 427.

Կարապետեան Հ. 538.

Կարինեան Հ. 255.

Կարինեան Արտ. 13, 170, 609,
614.

Կարալով 363.

Կարնիկեան Խ. 13, 26, 44, 47, 54,
72, 100, 107, 108, 113, 130,
152, 178, 180, 198, 199, 206.

Կիպանիճէ Լորդ 99, 108, 374.

Կիրով (դեսպան) 465.

Կիւլպէնկեան Գ. 423.

Կիւլպէնկեան Սերովբէ 30.

Կոժեւնիկով 352.

Կոլչակ Զօր. 345.

Կոստանեան Հ. 407, 452.

Կոսոյեան Հ. 255, 263.

Կորկոտեան Զ. 255, 263, 351, 365.

Կորկանեան Մ. 166.

Կոչոյեան 435.

Կորովկով Գնդ. 195, 220, 221,
222 - 224, 227, 228, 229, 230.

Կորխանիդի 87.

Կորիւն վրդ. 257.

Կորուով Գնդ. 123.

Կուսիկեան Խաչատուր 520.

Կուրոչկին 549.

Կուո 479.

Կրիչինսկի 374.

Կոչուրինսկի 397.

Հագարապետեան Մ. Սպայ 538.

Հալապեան 484.

Հախնազարեան Ս. 338, 365.

Հախվերդով 299, 361.

Հախվերդեան Յ. 178, 180, 197,
248, 252, 361, 458, 511.

Համազասպ 10, 158, 164, 166,
167, 172, 390, 511, 532, 558,
581, 583, 584, 588.

Համաափիւ Խ. 72, 87.

Համբարձումեան վ. 255.

Համբարձումեան Կ. 26, 33, 71,
95.

Համբարձումեան Մ. 269.

Համոի Փաշա 440.

Հայկազ Հ. 408.

Հայկունի Գ. 30.

Հայդար Բեկ Բամմատ 114.

Հայդարով 79, 107, 159.

Հայրապետեան Հ. 255, 263.

Հանքեան Ա. 269.

Հաջի Ռիզայ 127.

Հասո Սիբաշ Օզլի 370.

Հասկել Գնդ. 305, 306, 307, 334,
340, 361, 362, 363, 373.

Հարթօրտ Զօր. 305, 343, 344, 602,
603.

Հերպերթ Հովլեր 602.

Հինդլեան Ս. 269.

Հոֆ 6, 7, 8.

Հովկեր 242.

Հոսէյնով 377, 446, 519.

Հիստէյին Դր. Զատէ Ալի Բէյ 52.
Հիստէյնեան Մ. 331.

Զամոյեան 72, 180.

Ղազազեան Կ. 33, 72, 446, 471.

Ղազարեան Գնդ. 161, 167, 361,
392, 477.

Ղազարեան Ա. 363, 511.

Ղամազեան 511.

Ղամբարեան Պրոֆ. 361, 362.

Ղարաֆեշիշեան 215.

Ղարաբէգեան Մ. 37, 47.

Ղեւոնդ Երէց 140.

Ղիմոյեան Տ. 255.

Ղորղանեան Ստ. 247, 351, 419,
485, 488.

Ղորղանեան Գնդ. 60, 113, 115,
167, 122, 170, 195, 206, 237,
479, 532.

Ղորղանեան Օ. 255, 389.

Ղուկասեան Ա. 255, 423, 452.

Ղուկեան Լ. 197, 199, 251.

Ղուկաս Ղուկասեան 379, 407,
412.

Ճեմալի 257.

Ճիվէլէկեան Պրոֆ. 13.

Մագմանեան Գնդ. 416, 479, 480,
484.

Մագալով Զօր. 57.

Մագնիեւ Զօր. 226, 228, 230

Մազլիա Ն. Էֆ. 52.

Մաքիկեան Զ. 269.

Մալինցեան Խ. 331.

Մալխասեան Ա. 212, 365.

Մալխասեանց Ս. 34, 180, 183,
422.

Մալիցկի 479.

Մալում Ճ. 269.

Մալոյեան Մ. 255.

Մախարաձէ Գեր. 87, 363, 374,
375.

Մակարեան Հ. 26.

Մակարեան Ա. 367.

Մակայեւ Զօր. 216.

Մակինսկի 294.

Մահմէտ Բէյ 301.

Մահմէտ Էմին Ռասուլ Զադէ 21.

Մամաջանեան Վ. 365, 478.

Մամադ Խազի Օղլի 370.

Մամիկոն (Խմբապետ) 532.

Մամիկոնեան Ստ. 12, 13, 34, 47,
58, 102, 103, 113, 122, 152,
218, 345, 346, 348, 374, 375.

Մամիկոնեան Վարդան 141.

Մայսուրեան 433.

Մայիլեան Եղբայրներ 423, 424.

Մանասեան Ս. 58, 103, 110, 112,
195, 261, 263, 351, 352, 399.

Մանանդեան Յ. 40, 45, 87.

Մանդելշտամ Մ. 422.

Մանդալեան Գ. 72.

Մանեան Փոխ-Գնդ. 222, 223.

Մանուչարեան Սերգօ 166, 172.

Մանուկ Մասունցի 26, 59, 328,
466.

Մանուէլեան Մ. 264.

Մանուկօղլեան Ս. 357.

Մանուկեան Արամ 13, 28, 47, 103,
120, 121, 122, 126, 127, 128,
135, 136, 137, 178, 181, 197,
199, 239, 240, 255, 264, 329.

Մանուկեան Հ. Մ. 30, 263, 300,
351.

Մանուկեան Մ. 255.

Մանուէլով Ա. Պրոֆ. 422.

Մաշուրեան Ս. 554, 620, 628.

Մատենան Ս. 584.
 Մատվէյի Փոխ. Գնդ. 247.
 Մատո հազի Կանրո Օզլի 370.
 Մասեհեան Յ. Խան 269.
 Մարգարեան Ա. 357.
 Մարգարեան Մ. 357, 434.
 Մարգարեան Սմբ. 170.
 Մարխանեան Ս. 339.
 Մարկոսեան 609.
 Մարտիրոս (Բաշգառնեցի) 122,
 123, 126, 527, 543.
 Մարտին Մուրատեան 520.
 Մարտէլ Կոմս 373.
 Մացոյ 404.
 Մաք Մեզնի 312, 313, 314, 315,
 316.
 Մաքսապետեան Ա. 263, 528.
 Մդիվանի Ս. 215, 219, 346, 348.
 Մդիվանի Բ. 495, 496, 497.
 Մելիֆոնեան Արտ. 378, 382, 394,
 396, 398, 406.
 Մելիֆոնեան Բժ. 357, 452.
 Մելիֆոնեան Հ. 363.
 Մելիֆոնեան եղբայրներ (Եգիպտոսի) 423.
 Մելիֆոնեան Հ. 431, 432.
 Մելիֆեան Ռ. 432.
 Մելիֆեան Հ. 420, 423.
 Մելիֆեան Յ. Բժ. 119, 129, 136,
 144, 367, 403, 420, 431, 558.
 Մելիֆեան Ա. 190, 242.
 Մելիֆ - Ագարեան Ա. 423.
 Մելիֆ - Այվազեան Ինժ. 428.
 Մելիֆ - Ասլանով 54, 71, 107.
 Մելիֆ - Թանգեան Ներսէս Արք. 200, 339.
 Մելիֆ - Եօլչեան Ս. 170, 371, 419,
 477, 558.
 Մելիֆ - Ղաքազէօգեան 197; 199,
 251, 252, 261, 262, 263, 267,
 422.

Մելիֆ - Միրզախանեան 365.
 Մելիֆ - Մուրատեան Գնդ. 122.
 Մելիֆ - Մուսեան Աշոտ 336, 557.
 Մելիֆ Յուսէյնեան Տ. 554, 620,
 628.
 Մելիֆ Ստեփանեան Սմբատ 548.
 Մելիֆ - Քալանթարեան Աշխարհ-
 բէգ 434.
 Մելիֆ Փարսադանեան Ի. 554.
 Միլլերան Ա. 439.
 Մելիմանդարով Զօր. 346.
 Մեհմէտ Ալի Փաշա 192, 200, 202.
 Մեհթիւ 79.
 Մեսեան Զ. 371.
 Մեսրոպեան Ս. 528.
 Մէլիանոշին 446.
 Միասնիկեան Ա. 564, 565, 566,
 650.
 Միլիւկով Պ. 25, 589.
 Միլն Զօր. 250.
 Միսիքարեան Յ. 256.
 Միսիքարեան Ա. 180, 190, 255,
 290.
 Միշլայեւսկի 586.
 Միկոյեան 446, 452.
 Մինասեան Պետրոս 520.
 Մինասեան Մ. Գնդ. 538.
 Մինախոբեան Վ. 357, 361, 380,
 485, 489, 491, 528.
 Միսաֆեան Շաւարշ 282.
 Միրզա Հիւսէին Զատէ 127.
 Միրզախանեան Ժ. 59.
 Միրզոյեան Վ. 367.
 Միրզախանեան Մ. (Վան) 538.
 Միրզոյեան Ա. 255, 263.
 Միրիմանեան Գնդ. 195, 220, 416,
 479, 484.
 Միֆայէլեան Քրիս. 37, 387, 388.
 Միֆայէլեան (Տեխնիկ) 428.
 Միֆայէլեան Ա. 264, 269, 371.
 Մնացականեան Թ. 195, 223.

Մովսէսեան Մանուկ 365.
 Մոմսեն Ֆոն 180.
 Մորել Գնդ. 110, 111, 112.
 Մոնիկ 116.
 Մորիս Ֆարրի 446.
 Մոստիշեան Յ. 269.
 Մուշեղ Սասունցի 26, 59, 248, 328, 543.
 Մուրադեան Բաշխի 322, 479.
 Մունշիել 338, 339.
 Մուշեղեան Լ. 135, 358.
 Մուսայելեան 389, 394, 395, 396, 398, 403, 405.
 Մուսինեան Մ. 120, 121, 136, 144, 511.
 Մուդոյեան Յ. 255.
 Մուրատեան Ս. 236, 256, 520.
 Մուսինեան Մ. 264, 356, 357, 364, 532.
 Մուհէտտին Ալի Ֆուադ 464.
 Մուսքաֆա Սուրիի 449.
 Մուրսել Փաշա 168, 171.
 Մուրատ 59, 89, 90, 92, 140, 171, 418.
 Մուսքաֆա Քեմալ 343, 394, 395, 417, 448, 456, 458, 460, 462, 464, 472, 473, 489, 506, 522, 553, 560.
 Մուսեան Ա. 378, 407, 510, 525, 643.

Յակոբեան Գ. 269, 434.
 Յակոբեան Լ. 434.
 Յակոբեան Յ. 451.
 Յակոբեան Ն. 351.
 Յակոբեան Սիմ. 158, 227.
 Յակոբեան Վաղ. 434.
 Յակոբեան Փառնակ 239.
 Յակոբջանեան 399, 429.
 Յարութիւնեան Ե. 256, 257, 554, 620, 628.

Յարութիւնեան Մ. 44, 47, 72, 99, 103, 120, 218, 282, 345, 349, 401, 446.
 Յարութիւնեան Յ. 239.
 Յարութիւնեան Ս. 13, 152, 196, 197, 198, 199, 200, 251, 252, 266, 267, 282, 290, 291, 345, 348, 353, 361, 587, 589.
 Յովհաննիսեան Արսէն 322.
 Յովհաննիսեան Աշ. 170, 386, 458, 491, 503, 510, 528, 614, 642.
 Յովհաննիսեան Ենովք 365.
 Յովհաննիսեան Յ. 361, 363, 651.
 Յովհաննիսեան Վ. 434.
 Յովհաննիսեան (Վարանդեան) Մի-
 քայել 33, 71.
 Յովսէփեան Գարեգին Եպսկ. 139, 140, 401, 434, 480.
 Յովսէփեան զօր. 368, 416, 479.
 Յովսէփեան զնդ. 122, 247.
 Յովսէփեան Դ. 256.
 Յովսէփեան Ն. 330, 331, 351.
 Յովսափեան 478, 479.
 Յովսէփ Զաւուշ (Վան) 538.
 Յոսիկեան Վ. 256, 259, 263.
 Յովսեան Ս. 34.

Նազարեան Ե. 429.
 Նազարէքեան Հ. 383.
 Նազարէքեան զօր. 56, 58, 60, 89, 93, 103, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 122, 143, 144, 181, 185, 187, 252, 262, 264, 361, 389, 511.
 Նազրմ 257.
 Նազարալիել 368.
 Նազարեան Լիպ. 158, 358.
 Նալչաջեան Բէնո 351.
 Նալչանեան Ա. 72.
 Նալբանդեան 13.
 Նախիջեւանսկի 294.

Նահապետեան բժ. 357.
 Նանէշվիլի 452.
 Նաջի Բէյ 8.
 Նարիման Նարիմանով 500, 517.
 Նարիմանով 408, 410.
 Նաւասարդեան վ. 37, 511, 524, 526.
 Նաւասարդեան Կոռնետ 543.
 Ներուշեւ 54.
 Ներուզով գօր. 371.
 Նեստերովսկի գնդ. 201, 220, 221, 416.
 Նեվրուզ դոկտ. 269, 272, 439.
 Ներկարարեան Եզնիկ վարդ. 255.
 Ներսէս Եպսկ. 339.
 Ներսէսեան Խան 269.
 Նժդեհ Գ. 335, 337, 340, 371, 457, 543, 548, 549, 550, 551, 553, 555, 558, 559, 563, 620.
 Նիհատ 464.
 Նիկոլայ Նիկոլայեւիչ 14, 17, 27.
 Նիկողոսեան Թ. 120.
 Նիկոլաճէ Ն. 113, 147, 148, 149.
 Նորիստեան Գ. 112, 357, 389, 480.
 Նորատունկեան Գ. 269, 270.
 Նուսրէթ բէյ 114.
 Նուրիջանեան Աւիս 378, 383, 386, 389, 394, 398, 403, 407, 408, 409, 510.
 Նուրի փաշա 167, 310, 394, 448.
 Շագալով 86.
 Շաքիբեան Մաքսիմ 87, 172, 420.
 Շալմեան Լեւոն 538.
 Եալվա Էլիաւ 643, 647.
 Շահագիզ վ. 357.
 Շահ Աբաս 587.
 Շահբուդաղեան Գնդ. 416.
 Շահբազեան Յ. 255, 331.
 Շահբախտինսկի 87, 643, 647.
 Շահինեան Գ. 357.

Շահխաթունի Ա. 135, 358.
 Շահխաթունեան Ա. 22, 31, 33, 37, 46, 54, 71, 152, 303, 524.
 Շահմազեան Ա. 58, 314, 331, 371, 415.
 Շահնազարեան Գեր. 87, 311.
 Շահնազարեան Ռ. 319.
 Շահնազարեան Մ. 357, 431.
 Շադոյեան Լեւոն 59.
 Շամոյեան 236.
 Շանթ Լեւոն 30, 269, 279, 453, 456, 457, 458, 511, 526, 608, 610, 615.
 Շահումեան Ս. 54, 159, 161, 166, 167, 169, 170, 383, 387.
 Շապուհ (Խնուս) 538.
 Շատելվորտ գնդ. 313, 314, 315, 318, 330.
 Շատուրեան Ռ. 255, 421, 606.
 Շարանբէյեան Շ. 255.
 Շարաֆեան Ա. 357, 363.
 Շարդինի գնդ. 224, 225.
 Շահվերտեան Ա. 516.
 Շահվերտեան Գ. 378, 407.
 Շաւարշեան 122.
 Շելվոնիկեան գօր. 417.
 Շերմազանեան 433.
 Շիրինեան Արշ. 327, 330, 331, 457.
 Շիրինեան 551, 622, 625.
 Շիտմախէր 542.
 Շիխլինսկի Ալի Աղա 333, 447.
 Շիւքրի բէյ 449.
 Շիւքրի փաշա 247.
 Շէյխ-Իւ-Իսլամով 79.
 Շմաւոնեան Ս. 365.
 Շուլենբուրգ Կոմս 114, 148.
 Շուլավեր 223-224, 225, 226, 227, Շուրլաճէ 214.
 Շադուրարեան Գնդ. 466, 479, 480, 484.

Ուիլսոն 63, 244, 273, 342, 343,
344, 467.

Ուիլիլմ Հասկել 302, 303.

Ումանսկի Լ. 170.

Ոսկանեան Մուշեղ 625.

Ոսկերիչեան Գ. 255.

Ուսուֆ Սարո Օղլի 370.

Ուսուպբեգով 71, 107, 146, 147,
305, 307, 334, 339.

Ուորդրոպ Օ. 306, 335, 361, 362,
373.

Չալդրանեան 357.

Չալխուշեան Գր. 367, 421, 480,
606.

Չարուխեան Լ. գնդ. 138.

Չերազ Վ. 367.

Չեռեֆչեան Գ. Եպս. 256.

Չիկալին 79.

Չիլինկիրեան Արտ. 45, 72, 158,
159, 163, 361, 365, 511, 524,
525.

Չիչերին 446, 452, 453, 456, 457,
461, 484, 495, 519, 522, 529,
530, 536, 537, 608.

Չմշեան Յ. 261, 263, 267.

Չիսնկելի Ս. 18, 41, 71, 79, 82,
83, 84, 96, 97, 102, 104, 105,
106, 107, 108, 109, 110, 112,
113, 114, 146, 147, 148, 149,
151.

Չոպանեան Արշ. 269, 270, 272.

Չոլո 328.

Չոլախեան Հ. 397.

Չուբար Պ. 318.

Պանգուրայեւ 346.

Պապիկեան Վարդ. 30, 364.

Պապովեան 236.

Պապովեան Ա. 422.

Պապայեան Մ. 434.

Պապաջանեան Մ. 13, 18, 40, 41,
43, 44, 45, 47, 103, 153, 178,
179, 186, 200, 587, 589, 596,
600.

Պարունակեան Կ. 157.

Պարոնեան Մ. 330.

Պեպինով 147.

Պերեկրեոսով գնդ. (փոխ) 123.

Պետրին 435.

Պերմանին 446.

Պետրոսեան Գ. 182, 222.

Պետրոսեան Հ. 516.

Պետրոսեան Վ. (Վան) 538.

Պեհաւտտին - Շաֆիր 257.

Պիչիկեան Արշ. 251.

Պրժեւալսկի գոր. 89.

Պրեզիրով 65.

Պրիբիլսկի (Անասնաբոյժ) 397.

Պոնափարթեան գոր. 30, 256, 257.

Պոպով Տ. 358, 423.

Պոլոյի Արշակ 543.

Պոնափարթեան Խաչ. 259.

Պուանկարէ 244.

Պուատեբար 250, 361, 362.

Պոզոսեան Աւ. 429.

Պոզոսեան Ս. քծ. 26.

Պոզոսեան (Սիմոն) 322.

Պոզոսեան Մ. (Գոգրն) 538.

Պոզոս Բէյ Մարլը 269.

Պոզոս Նուպար 4, 15, 25, 200,
254, 258, 260, 266, 268, 269,
270, 271, 275, 276, 277, 286,
287, 288, 289, 290, 291, 602.

Ջադէթեան 399.

Ջադէթեան Գ. 263, 267.

Ջալալեան Սեդրակ 351.

Ջալիլ ադա Մահմէտ Օղլի 370.

Ջամալեան Ա. 62, 179, 180, 183,
184, 206, 207, 208, 209, 210,

213, 224, 225, 278, 299, 381,
382, 390, 392, 413, 457, 477,
482.

Ջամփոլադեան 10.

Ջաւիդ բէյ 202.

Ջափարիձէ 161.

Ջափարով Մ. 18, 41, 43, 71, 130,
147, 295, 346.

Ջեմալ փաշա 569.

Ջեմալ Ազմի 569.

Ջէյմս Ռէյ 307, 334, 335.

Ջէմիլ Ջահիդ բէյ 310.

Ջիւանշիր Բեհրուք 87, 159.

Ջոլախեան Հ. 72.

Ջորջ Լոյդ 244.

Ջուղելի 57, 99, 471.

Ռայկրոֆտ գոր. 224, 225.

Ռամշվիլի 23, 54, 57, 78, 100,
107, 151, 205, 206, 207, 210,
211, 212, 213, 237, 345, 346,
348, 375, 387.

Ռամազով գնդ. 214.

Ռաուֆ բէյ 80, 81, 82, 83, 96,
97.

Ռասուլ - Ջատէ 71, 105, 107, 108,
113, 146, 323.

Ռաֆիւս Բժ. 87.

Ռիգա Թելֆիկ բէյ 440.

Ռէմզի 464, 465.

Ռուստամբէգով 99, 319.

Սաբախտարաշվիլի Կ. 237, 346,
531.

Սազանով 14, 15, 589.

Սազանդարեան Տ. 330, 625.

Սաքքար 339.

Սալարիձէ 86.

Սահակեան Ա. 72, 87, 103, 107,
113, 180, 181, 185, 186, 187,
242, 264, 278, 280, 300, 358,

361, 362, 364, 387, 511.

Սահակեան Սալայ 123.

Սահակեան Կորիւն Վարդ. 256.

Սահակեան Մ. 378.

Սաղաթելեան Յ. 180, 251.

Սամարցեան գնդ. 181.

Սամսոն 584.

Սայեան դոկտ. 269.

Սայիտ Հալիմ փաշա 55, 569.

Սասունի Ա. 256, 259, 263.

Սասունի Կ. 26, 30, 419, 528.

Սարգսեան Լեւոն 397, 482.

Սարգսեան Ն. 187, 429.

Սարգիսբէգեան Գ. 543.

Սարեան Մ. 353.

Սարտիկեան Մեսրոպ Բէգ 327,
331, 399.

Սարտիկեան Մեսրոպ 351.

Սարուխանեան 399, 410, 412, 452.

Սաֆո 331, 457, 552, 622.

Սաֆրաստեան Արամ 279, 361,

Սաֆարեան Արշակ 30.

Սաֆիֆիւրդսկի 113, 147, 369.

Սեդմա (Ալբերդ) 367.

Սելահէտտին բէյ 462, 463.

Սիլին 502, 506, 507.

Սեմեռնով 76, 99, 104, 105, 556,
559.

Սեպուհ 30, 59, 89, 90, 171, 370,
387, 392, 397, 478, 479, 482.

Սերգո 496, 532.

Սերգէյ Արկադիւիչ Վարդանեան
452.

Սեւումեան 432.

Սիլիկեան գոր. 60, 103, 110, 121,
122, 128, 136, 138, 139, 140,
141, 142, 143, 144, 185, 390,
413, 479, 511.

Սինապեան Գ. 269.

Սիկորսկի 397.

Սկորլիւ 71.

Սմբատ 59, 140, 256, 479, 484,

546.
 Մմիրնով 62.
 Մմկոյ 296.
 Սողոմոնեան Հմ. 365.
 Սոտնիկեան 431.
 Սուլքանով Դր. 71, 146, 306, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 322, 325, 333, 371, 372, 375.
 Սուլքանով Զալիլ Բէգ 327.
 Սուլքանով (Նազարբէգ) 327.
 Սուրգուլաձէ 147, 148.
 Սպարապետ Սուրէն 528, 543.
 Սպենդիարեան Ալ. 432.
 Սպերանսկի 68.
 Սրապիոնեան Սարգիս (Լուկաշին) 13.
 Ստարցեւ 119.
 Ստարկ 472.
 Ստալին 169, 496, 497.
 Ստամբուլցեան Ա. 47.
 Ստեփանեան Յ. 34, 606.
 Ստեփանեան Ստեփան 322, 330, 332, 421.
 Ստեփանեան Մկ. 429.
 Ստոկս գնդ. 171, 485.
 Սոկրատ Բէգ Մելիք-Շահնազարեան 311.

Վաչեան Աս. 157.
 Վալադեան 584.
 Վահան Եպս. 320, 372.
 Վահաբ Էփ. 339.
 Վայցեխովսկի 559.
 Վան-Փուշ 256, 263.
 Վարանդեան Մ. 269.
 Վարդան 10, 157, 161, 388, 389, 584, 587, 588.
 Վարդանեան Լեւոն 322.
 Վարդանեան պրոֆ. 13.
 Վարդանեան Իգնատիոս 520.

Վարդապետեան Յ. 256.
 Վարդիկ Բ. 358.
 Վարշամեան Գէորգ 248, 336, 431, 511, 558.
 Վեգեմդոկ Ֆոն 0. 114, 148.
 Վելիկանով 542, 561.
 Վելուց 170.
 Վեհիբ 62, 63, 64, 69, 71, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 99, 108, 109, 110, 111, 114, 116, 180, 186, 596, 600.
 Վենիգելուս 361, 462.
 Վեստենենկ 6.
 Վեսելովսկի Բ. 22.
 Վեֆիլեան գնդ. 144, 479, 480.
 Վեֆիլով 124, 349, 374, 376.
 Վեգիբով Ա. Ի. 159.
 Վէյնմարն Պ. 352.
 Վերմիշեան Քրիստ. 37, 40, 46, 252, 261, 263, 267, 353.
 Վեշապելի 97.
 Վիշինսկի Զօր. 58, 60, 91, 110.
 Վիցերս Դըզլէգ 225.
 Վիսարիոնովիչ 348.
 Վլադ Նաբոկով 25.
 Վորոնցով - Դաշկով 10.
 Վրացեան Սիմոն 13, 35, 36, 37, 40, 47, 72, 103, 112, 113, 152, 180, 256, 257, 278, 282, 290, 361, 363, 382, 390, 392, 430, 477, 488, 490, 491, 497, 498, 503, 524, 525, 526, 527, 528, 530, 533, 541, 585, 590, 608, 619, 642.

Տադեան 215.
 Տամատեան Մ. 269.
 Տեգոյեան 434.
 Տէր - Աբրահամեան Արշ. 365.
 Տէր - Աբրահամեան Մ. 357.

Տէր - Անտոնեան Յ. 338.
 Տէր - Առաքելեան Գնդ. 480.
 Տէր - Աստուծատրեան Ա. 315.
 Տէր - Գաբրիէլեան Ս. 170, 446, 458, 519, 567, 614.
 Տէր - Գրիգորեան Ա. Ինժ. 428.
 Տէր - Գրիգորեան Գ. 365.
 Տէր - Գրիգորեան Մ. 26, 224.
 Տէր - Գեորգեան Միք. 429.
 Տէր - Դանիէլեան Արամայիս 319.
 Տէր - Դաւթեան Մ. 427, 428, 511.
 Տէր - Դաւթեան Պ. 371, 548, 549, 550.
 Տէր - Դաւթեան Յ. Բժ. 300, 361, 367, 431, 524, 525, 558.
 Տէր - Թովմասեան Ա. 264.
 Տէր - Զաքարեան Յակ. 30, 34, 59, 279, 358, 477, 528.
 Տէր - Հայրապետեան Սահակ 331.
 Տէր - Ղազարեան Ղ. 34, 46, 47, 71, 103, 157.
 Տէր - Ղազարեան Ն. 163, 166.
 Տէր - Ղազարեան Ս. 157, 159, 236.
 Տէր - Մարտիրոսեան 223, 365.
 Տէր - Մինասեան Ռ. 26, 47, 79, 103, 122, 152, 172, 180, 307, 361, 382, 390, 392, 477, 484, 524, 543, 544.
 Տէր - Մինասեան Ե. 199.
 Տէր - Մինասեան Գ. 551, 554, 559, 620, 628, 642.
 Տէր - Միքայէլեան Ա. 279, 434.
 Տէր - Միքայէլեան Յ. Բժ. (Օվին) 136, 361, 364, 427, 511.
 Տէր - Միքայէլեան Հայկ 87, 157, 159, 163, 364.
 Տէր - Միքայէլեան Ն. Ինժ. 427, 428.
 Տէր - Մկրտիչեան Գ. 330.
 Տէր - Մկրտիչեան Մ. 554.
 Տէր - Մովսէսեան 116.

Տէր - Յակոբեան Ա. 257, 269.
 Տէր - Յակոբեան Յ. 34, 279, 365, 477, 528.
 Տէր - Յակոբեան Գր. Բժ. 120, 365.
 Տէր - Յակոբեան Զօր. 144.
 Տէր - Յակոբեան Փրոֆ. 270, 272.
 Տէր - Յարութիւնեան Գ. 72, 120, 365, 516.
 Տէր - Յովհաննիսեան Մկուչ 221.
 Տէր - Նիկողոսեան Գնդ. 220, 221, 227, 228.
 Տէր - Խաչատրեան Յ. 532, 606.
 Տէր - Խաչատրեան Գր. 120, 187, 218, 421.
 Տէրոյեան Վ. 256, 257, 259.
 Տէր - Պետրոսեան Յ. 331.
 Տէր - Պետրոսեան Վարդ. 519.
 Տէրունի Յ. 327, 328, 331, 332.
 Տէրվիշեան Ե. 269.
 Տէրպէտէրեան Մ. 269.
 Տէր - Պօղոսեան Ա. Բժ. 367.
 Տէր - Պօղոսեան Մ. 167, 170, 364.
 Տէր - Սարգսեան Սիգօ 351.
 Տէր - Սարգիսեան Գնդ. 128.
 Տէր - Սարգիսեան Լ. Օրդ. 264.
 Տէր - Սիմոնեան Դրաստամատ 403, 406, 407, 650.
 Տէր - Ստեփանեան Ն. Դոկտ. 269, 270, 282.
 Տէրտէրեան Հ. 453, 458, 477, 491, 500, 501, 503, 528, 533, 642.
 Տէր - Օհանեան Գ. 58, 218.
 Տէր - Օհանեան Յ. 40, 47, 157, 166.
 Տիգրան - Մեծ 436.
 Տիգրանեան Սիրական 26, 33, 46, 71, 180, 197, 215, 217, 218, 238, 243, 244, 267, 312, 345, 346, 363, 584.
 Տիլիշէյեւ 227.

Տիմչենկո 227, 228.

Տոշեան Թ. 511.

Տիրոսեան Ա. 357.

Րապրըք Ա. Թափք 602.

Ցինցաձէ 363.

Ցիցիանով Զօր. 208.

Ցուլուկիձէ Զօր. 210, 214, 219,
221, 222, 224.

Փանեան 339.

Փաշայեան (Հասան) 90.

Փասդրմանեան Գ. 269, 272.

Փափագեան Վահան 13, 26, 28,
30, 34, 59, 103, 269, 349.

Փեշկով Զօր. 15.

Փիլոս 479.

Փիրալեան Յ. 22, 242.

Փիրումեան Դանիէլ Բէգ 122, 140.

Փիրումեան Բ. 251.

Փիրումեան Զօր. 262, 264, 389,
479, 480, 611.

Փիրումեան Սիմ. 43, 71, 123, 126,
129, 135, 136, 454.

Փալանքարեան Տիկ. 367, 434.

Փալանքարեան Լ. 164, 364, 379,
524.

Քաջագնունի Յ. 33, 34, 37, 71,
72, 75, 77, 79, 83, 97, 103,
105, 107, 113, 153, 157, 159,
178, 180, 182, 183, 186, 187,
189, 197, 206, 207, 209, 210,
241, 242, 256, 328, 416, 487,
488, 491, 494, 511, 512, 514,
525, 526, 532, 540.

Քաջագնունի Ռուբէն 596, 600.

Քաջբերունի Ռ. 157, 431.

Քաջունի Եզնիկ 30.

Քարամեան Ս. Մ. 330.

Քեազիմ Բէյ 111, 381.

Քեազիմ Գարաբէգիւր 144, 447,
448, 449, 462, 464, 476, 477,
481, 482, 487, 495, 503, 504,
522, 643, 644, 645, 647, 648.

Քեազումով Սէյիդ 127.

Քեամիլ Բէյ Բժ. 203.

Քելէկեան Տ. Խան 269.

Քեռի 10, 11, 581, 584, 588.

Քերեմսփի Ա. 25.

Քէօսապապեան Արսուշ 234.

Քինգի 343.

Քիշմիշեան Գնդ. 144, 346.

Քիստեան 425.

Քիրով 446.

Քլէմանտյ 273, 304.

Քոչարեան Ղ. 337, 340.

Քոչարեան Ա. 218, 219.

Քոքի Զօր. 316.

Քվինիքաձէ Զօր. 148.

Քրես Ֆոն 179, 180, 183, 184,
195, 208, 211.

Քրմոյեան Վ. 26, 256, 257, 259,
263, 264.

Քրէյն 343.

Օգանէզեան Միքայէլ 251.

Օգանովսկի 583, 588.

Օդիշելիձէ Զօր. 63, 69, 86, 89,
109, 110, 111, 112, 113, 115,
148.

Օգանեան Մեր. 429.

Օհանեան Ա. (Վան) 538.

Օհանջանեան Համօ 33, 34, 54, 71,
116, 145, 149, 200, 269, 374,
387, 392, 453, 458, 477, 485,
486, 487, 488, 509, 511, 524,
525, 605.

Օհանջանեան Սարգ. 121, 239.

Օնիաշվիլի 104, 105.

Օդաբաշեան Ն. 484.

Օտրեադ 588.

Օրլանտոյ 273.

Օրխան Բէյ 114.

Օրջոնիկիձէ Ս. 446, 496, 497,

500, 501, 540, 541, 545.

Օրջոնիկիձէ Տիկին 496.

Ֆիգուլլարեգով 128.

Ֆիյերկովսկի Փոլս. Գնդապետ 222.

Ֆէվզի Ահմէտ 464.

Ֆնտիւեան Գ. 269, 270.

Ֆորեստիէ - Ուօկեր Զօր. 243,
245, 312.

Ֆրանգեան Երւ. 365.

Ֆրանկլէն Բույոն 462.

Ֆրանկել - Շտէյն 183, 184.

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

- Աբաս Գեղ 301.
 Աբխազաւա 57.
 Ագարակ 301.
 Ագուլիս 248, 335, 337, 338, 339, 340.
 Ագա 155.
 Ալքաբայ 369.
 Ազրբէջան 74, 76, 77, 147, 149, 153, 167, 173, 174, 181, 189, 206, 211, 245, 250, 262, 264, 292, 293, 294, 295, 296, 298, 299, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 326, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 338, 339, 340, 346, 349, 350, 354, 358, 359, 360, 361, 367, 369, 370, 371, 372, 373, 375, 376, 377, 378, 381, 385, 386, 387, 388, 391, 394, 404, 407, 410, 445, 446, 447, 448, 450, 453, 456, 457, 463, 466, 467, 475, 476, 486, 496, 500, 510, 517, 522, 523, 527, 539, 542, 546, 547, 553, 557, 558, 565, 568, 596, 608, 612, 615, 616, 618, 621, 622, 625, 626, 643, 645, 647, 648.
 Ալաշկերտ 12, 14, 26, 55, 59, 94, 95, 122, 138, 296, 476.
 Ալագեազ 128, 142, 154, 526.
 Ալեքսանդրապոլ 22, 31, 55, 65, 86, 89, 102, 103, 104, 111, 112, 114, 115, 119, 124, 125, 128, 136, 138, 139, 142, 143, 144, 145, 147, 154, 155, 180, 192, 201, 202, 203, 216, 241, 243, 244, 251, 256, 351, 353, 356, 361, 362, 363, 367, 379, 381, 385, 388, 389, 397, 398, 400, 403, 405, 406, 408, 410, 412, 431, 433, 434, 450, 452, 468, 477, 482, 483, 485, 489, 495, 496, 498, 499, 504, 507, 518, 519, 520, 522, 553, 584, 586, 587, 615, 643, 648.
 Ալեքս 299.
 Ալիդըզլի 123, 126, 128.
 Ալիջիւն 155.
 Ալլահվերդի 207, 215, 221, 347, 349.
 Ալեքսանդրէտ 200, 341.
 Ալսալֆալաֆ 22, 23, 60, 114, 115, 142, 205, 206, 214, 216, 217, 218, 224, 225, 242, 245, 251, 347, 437, 504, 523, 586.
 Ալսալցիսա 60, 67, 102, 114, 142, 147, 150, 243, 245, 292.
 Ակոբի 215, 347.
 Աղամզալու 129, 144.
 Աղստաֆա 181.
 Աղբուլազ 154.
 Ամբրիկայի Միացեալ Նահանգներ 3, 15, 195, 200, 241, 242, 268, 269, 286, 342, 343, 362, 363, 367, 450, 422, 499, 508, 566, 600.
 Այնթապ 269.

Անատոլիա 78, 79, 83, 105, 344,
447, 448, 463, 516.

Անգորա 415, 447, 448, 449, 460,
464, 482, 518, 536, 644, 645,
646.

Անդրկովկաս 15, 17, 21, 22, 23,
32, 33, 35, 38, 39, 40, 41, 43,
46, 53, 54, 63, 64, 70, 71, 72,
73, 74, 75, 76, 78, 80, 81, 82,
83, 84, 85, 96, 97, 98, 100,
101, 102, 104, 105, 106, 107,
108, 109, 113, 114, 115, 117,
118, 131, 132, 134, 135, 146,
147, 151, 153, 160, 185, 188,
211, 238, 243, 244, 245, 246,
247, 263, 285, 297, 306, 310,
336, 343, 344, 352, 358,
373, 374, 377, 381, 382, 438,
454, 474, 516, 523, 530, 546,
550, 592, 594, 644, 645, 646,
647, 648.

Անի 142, 427, 434, 644, 646.

Անգլիա 3, 76, 200, 245, 246, 250,
269, 270, 343, 373, 422, 440,
475, 485.

Անդրկասպեան 381.

Արդահան 80, 83, 85, 86, 87, 96,
100, 244, 297, 342, 347, 370,
402, 421, 437, 448, 586.

Աշադի - Ջանախչի 155.

Աշտարակ 122, 154, 255, 350, 356,
367, 429, 477, 539.

Աջարիա 102, 292, 647.

Ապարան 429.

Ասկերան 373.

Աստրախան 169, 582.

Ատանա 4, 272, 341.

Ատրպատական 563, 583, 587.

Արաբս 128, 138, 139, 297, 301,
324, 335, 485, 504.

Արագած 65, 114, 138, 429, 526.

Արծաի 65.

Արարատեան դաշտ 119, 136, 137,
138, 139.

Արալը 128.

Արդւին 97.

Արարատ 258, 268.

Արաջան 298.

Աղջա - Կալա 142.

Արփաշայ 482.

Արիաջ 65, 138.

Արէշ 161, 354.

Արփա 155.

Աւստրիա 186.

Աւստրո - Հունգարիա 3, 179, 195.

Աւղանիստան 169, 293.

Բաքերդ 90.

Բաքու 80, 82, 83, 85, 93, 97,
98, 100, 102, 109, 113, 114, 143,
144, 145, 146, 147, 149, 151,
153, 154, 155, 156, 178, 179,
185, 190, 242, 243, 244, 245,
254, 302, 353, 365, 422, 448,
460, 506, 515, 645, 648.

Բալկաններ 15, 286.

Բազու 21, 33, 67, 82, 87, 104,
108, 114, 122, 139, 146, 149,
155, 157, 158, 159, 160, 161,
162, 164, 165, 166, 167, 168,
171, 172, 173, 174, 191, 192,
194, 213, 251, 293, 294, 295,
296, 299, 305, 306, 310, 313,
315, 319, 334, 339, 340, 344,
349, 369, 372, 373, 374, 376,
377, 382, 385, 386, 394, 399,
404, 408, 410, 448, 449, 450, 452,
455, 456, 457, 459, 464, 465,
466, 473, 474, 496, 500, 510,
517, 518, 526, 546, 600, 609,
614, 616.

Բալթիկ ծով 53.

Բայազետ 26, 65, 123, 128, 136.

Բաշ - Արարան 116, 140, 142, 182,
195, 572.

Բաշ - Գեառնի 256, 630.

Բաշկենդ 128.

Բաշ - Նորաշեն 298.

Բաշֆեարան 155.

Բասրա 353, 529.

Բասեն 26, 65, 68.

Բոքչալու 130, 147, 206, 207, 208,
216, 218, 225, 226, 332, 336.

Բարգուշատ 22.

Բարդուս 297.

Բերլին 80, 149, 158, 569.

Բեսարաբիա 435.

Բերլինի վեհաժողով 5, 200.

Բելգիայ 305, 422.

Բեռլին - Վեդի 297, 298, 299, 300,
301: 378, 381, 415, 416, 417,
418.

Բիբլիա 5, 14, 341.

Մեծն - Բրիտանիա 14, 317, 600.

Բուլղարիա 179, 186, 195, 269,
422, 582.

Բուլանբ - Մանազկերտ 26.

Գարեշամի 65.

Գայլի Դրուն 305.

Գանձակ 22, 45, 57, 65, 68, 82,
87, 88, 122, 123, 146, 147, 158,
159, 160, 161, 166, 167, 309,
310, 326, 327, 347, 391, 501.

Գերմանիա 3, 5, 6, 9, 104, 145,
147, 148, 149, 179, 184, 186,
208, 245, 422, 578.

Գեոլ 86, 369.

Գիջա 300.

Գիւմրի 506.

Գիւլիստան 309, 372, 453.

Գողթն 335, 336, 337, 339, 340.

Գորիս 328, 330, 331, 333, 339,

371, 457, 547, 554, 618, 625.
Գուրիա 102.

Դաւալու 123, 128, 129, 132, 134,
135, 244, 245, 248, 297, 299.

Դադստան 82, 107, 496.

Դարալագեազ 128, 256, 298, 305,
326, 328, 351, 364, 365, 457,
476, 543, 547, 561, 563, 618.

Դերջան 26, 116.

Դիատին 26.

Դիգակ 311, 372, 373.

Դիլիջան 88, 122, 139, 180, 181, 194,
195, 209, 210, 220, 222, 356,
294, 350, 351, 379, 380, 399,
400, 402, 412, 414, 432, 450,
484, 542, 615.

Դիւշեք 118.

Դաշքուռուն 127.

Դսեղ 116, 195, 225.

Եգիպտոս 269, 270, 286, 422,
586, 614, 615.

Երեւան 22, 28, 31, 34, 45, 55,
67, 82, 88, 89, 91, 103, 115,
116, 119, 120, 121: 122, 124,
125, 126, 128, 129, 130, 131,
135, 136, 137, 138, 139, 141,
144, 146, 166, 178, 179, 180,
182, 184, 191, 192, 194, 196,
198, 200, 202, 205, 208, 215,
219, 224, 238, 239, 240, 241,
242, 244, 245, 248, 250, 251,
252, 255, 256, 261, 263, 264,
266, 267, 268, 273, 275, 276,
282, 285, 286, 289, 290, 293,
294, 295, 299, 300, 302, 305,
306, 307, 310, 312, 317, 330,
337, 338, 339, 340, 342, 350,
351, 353, 354, 356, 357, 358,

360, 361, 363, 364, 367, 373,
 377, 379, 380, 385, 386, 387,
 388, 389, 390, 396, 397, 400,
 401, 409, 413, 418, 421, 422,
 424, 425, 427, 431, 432, 433,
 435, 438, 446, 450, 452, 453,
 454, 456, 457, 458, 459, 466,
 470, 477, 478, 479, 480, 482,
 484, 485, 495, 497, 499, 500,
 503, 504, 524, 525, 526, 527,
 528, 529, 530, 531, 532, 536,
 537, 539, 540, 542, 544, 545,
 546, 556, 561, 563, 602, 609,
 615, 616, 618, 629, 650.

Ելեմովկա 181, 411.
 Եկատերինոդար 245.
 Երզնկա 26, 54, 55, 60, 62, 65,
 68, 69, 89, 90, 91, 92, 93, 140.
 Երուսաղէմ 272, 273.
 Եւրոպա 242, 267, 437, 460, 485,
 499, 505, 508, 511, 531, 612.

Զարուշատ 369, 370.
 Զանգի 292.
 Զաքարիա 82, 147.
 Զանգիբասար 301, 411, 414, 415,
 416, 417, 418, 419, 486.
 Զարուզ 313, 331, 333, 556.
 Զանգեզուր 22, 146, 243, 254,
 292, 296, 228, 299, 305, 306,
 307, 310, 311, 312, 314, 323,
 324, 325, 326, 327, 328, 329,
 330, 331, 332, 333, 334, 335,
 337, 339, 340, 351, 353, 371,
 388, 394, 445, 446, 447, 450,
 456, 457, 458, 461, 472, 484,
 500, 502, 517, 543, 544, 546,
 547, 548, 551, 552, 553, 554,
 555, 557, 558, 559, 560, 561,
 562, 563, 608, 611, 613, 618,
 619, 620, 621, 622, 624, 625,

626, 628, 629, 634.
 Զինջիրլու 298.
 Զիւին 298.
 Զէյվա 140, 144.
 Զէյքուն 60, 140.
 Զւիցերիա 269.

Էլփինչայ 155, 298.
 Էնգելի 170.
 Էջմիածին 6, 114, 122, 123, 131,
 139, 140, 142, 144, 146, 154,
 183, 198, 202, 249, 250, 253,
 255, 262, 293, 299, 301, 307,
 316, 329, 340, 351, 353, 362,
 402, 413, 427, 430, 431, 478,
 504, 526, 539.
 Էրզրում 5, 7, 8, 11, 14, 26, 33,
 60, 65, 85, 88, 89, 90, 91, 92,
 93, 94, 102, 122, 136, 202,
 203, 247, 393, 447, 448, 449,
 463, 476, 487, 519.

Թարիզ 251, 298, 339.
 Թաշկենդ 353.
 Թաքարստան 52.
 Թաղաֆենդ 144.
 Թերեֆ 496.
 Թեհրան 200, 349.
 Թիմար 27.
 Թիֆլիս 10, 12, 13, 17, 18, 19,
 20, 23, 27, 33, 34, 45, 46, 47,
 52, 53, 54, 58, 59, 63, 65, 68,
 71, 72, 79, 82, 83, 85, 88, 91,
 93, 96, 97, 100, 102, 103, 104,
 109, 110, 111, 112, 113, 117,
 120, 123, 124, 125, 129, 130,
 136, 137, 139, 145, 146, 147,
 148, 150, 152, 153, 154, 157,
 158, 160, 161, 167, 177, 178,
 179, 180, 181, 182, 184, 195,

196, 198, 199, 200, 205, 206,
207, 208, 209, 210, 211, 213,
215, 216, 219, 221, 222, 223,
224, 225, 231, 232, 233, 234,
236, 237, 238, 242, 251, 252,
266, 268, 293, 304, 305, 306,
307, 318, 329, 334, 342, 343,
344, 345, 346, 347, 349, 350,
354, 355, 359, 361, 367, 373,
374, 379, 381, 382, 383, 385,
401, 403, 408, 422, 423, 446,
454, 465, 471, 475, 482, 484,
491, 502, 525, 530, 531, 539,
540, 541, 567, 584, 585, 586,
587, 588, 611, 612.

Թիւրքիա 3, 4, 5, 6, 8, 9, 12, 14,
15, 33, 53, 55, 58, 64, 67, 70,
76, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 88,
97, 98, 99, 100, 101, 105, 106,
114, 145, 147, 149, 154, 179,
184, 192, 206, 231, 234, 243,
246, 247, 271, 272, 285, 292,
297, 303, 317, 339, 343, 347,
348, 361, 376, 415, 447, 450,
458, 460, 461, 473, 487, 504,
505, 506, 507, 514, 515, 517,
518, 522, 523, 535, 609, 612,
615, 619, 643, 645, 647, 648.

Թիւրքահայաստան 274, 285, 456.

Թուրքեստան 450.

Թրակիա 344.

Թոքիո 80.

Ճընեւ 529.

Իգդիր 60, 65, 138, 139, 253, 350,
367, 370, 402, 427, 450, 581,
583, 584, 588.

Իզմիր 296, 422, 462.

Իլիջա 91, 92.

Իջևան 353, 399, 400, 477, 500,
510.

Իսկէնսէրուն 272.

Իտալիա 3, 4, 250, 269, 270, 343,
373, 422, 440, 462.

Իւվայ 127.

Լահէ 24.

Լարս 117.

Լեհաստան 454.

Լեռնականներ 264.

Լիբանան 5.

Լոնդոն 14, 80, 420, 529, 536,
564, 590, 619.

Լոռի 22, 23, 60, 178, 194, 195,
201, 202, 204, 205, 206, 207,
208, 209, 213, 214, 215, 216,
217, 218, 219, 222, 226, 347,
349, 353, 437, 515, 517, 523.

Լոզան 568.

Խանուխլար 124.

Խանալ 154.

Խաչէն 372, 373.

Խալփալու – Սուլթանապատ 138.

Խաթունարխ 144.

Խաչմաղ 160, 161.

Խանֆենդ 325.

Խարբերդ 5, 14, 341, 343.

Խանասոր 60.

Խերքվիս 147.

Խորոսան – Զիւին 297.

Խոյ 581.

Խնձորեսկ 331.

Խնուս 26, 59, 60, 88, 91, 93, 328.

Մալկա 22.

Մաղկաձոր 255.

Կարս 22, 31, 33, 45, 56, 65, 67,
80, 82, 83, 86, 89, 94, 96, 97,
100, 103, 108, 110, 111, 112,
113, 139, 142, 155, 181, 202,
243, 244, 245, 246, 247, 248,
249, 277, 286, 292, 293, 294,
295, 297, 298, 301, 310, 329,
342, 351, 353, 354, 356, 358,
363, 364, 367, 368, 369, 370,
389, 398, 402, 412, 430, 432,
434, 448, 450, 452, 460, 467,
468, 476, 477, 478, 479, 480,
481, 496, 497, 504, 519, 522,
584, 587, 588, 609, 612, 614,
615, 643, 645, 648.

Կարին 26, 341, 460, 481.

Կարաուրգան 103.

Կաղզւան 96, 248, 250, 297, 301,
346, 389, 466, 468, 581, 583,
584.

Կարեազին 22.

Կազան 450.

Կարալար 300.

Կայալու 155.

Կիլիկիա 4, 6, 10, 14, 15, 16, 52,
200, 268, 272, 286, 343, 445,
462, 589.

Կոդր 138, 240, 250, 301, 347, 350,
415, 465, 644, 646, 647.

Կովկաս 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16,
23, 24, 26, 28, 37, 43, 44, 45,
47, 51, 58, 63, 64, 65, 67, 68,
69, 75, 76, 87, 88, 90, 106, 107,
114, 118, 122, 123, 149, 150,
158, 160, 179, 181, 199, 206,
211, 269, 271, 272, 280,
293, 296, 310, 316, 342, 345,
348, 378, 447, 453, 540, 565,
566, 578, 587, 610, 643, 644.

Կոտայք 255, 562.

Կոբուզ 300.

Կրկնժան 316.

Հայաստան 5, 11, 14, 15, 16, 26,
104, 114, 116, 137, 144, 146,
149, 152, 153, 154, 155, 156,
157, 172, 177, 178, 179, 180,
181, 182, 183, 184, 185, 186,
187, 189, 190, 191, 192, 193,
194, 196, 198, 199, 200, 201,
202, 205, 206, 207, 208, 209,
210, 211, 212, 213, 214, 216,
217, 218, 219, 220, 225, 231,
232, 234, 237, 238, 239, 241,
242, 243, 244, 246, 247, 249,
250, 251, 252, 253, 254, 255,
256, 258, 260, 261, 262, 263,
264, 265, 267, 268, 269, 272,
274, 275, 276, 277, 280, 281,
282, 284, 285, 286, 287, 289,
290, 292, 293, 294, 295, 296,
297, 299, 303, 305, 306, 308,
312, 313, 320, 323, 324, 325,
328, 331, 334, 336, 338, 339,
340, 341, 342, 343, 344, 345,
346, 347, 348, 349, 350, 351,
352, 353, 354, 355, 356, 357,
358, 359, 361, 362, 363, 365,
367, 368, 369, 370, 373, 374,
375, 378, 379, 380, 381, 382,
383, 384, 385, 387, 389, 390,
391, 393, 394, 397, 399, 400,
402, 405, 406, 410, 414, 415,
418, 420, 421, 422, 423, 425,
432, 433, 436, 437, 438, 439,
440, 445, 446, 447, 450, 452,
453, 454, 455, 456, 457, 458,
459, 460, 461, 462, 464, 465,
466, 468, 469, 470, 471, 472,
473, 474, 475, 476, 477, 482,
485, 487, 489, 491, 492, 494,
495, 497, 498, 499, 500, 501,
503, 505, 507, 508, 510, 512,
513, 514, 516, 517, 518, 521,
522, 525, 526, 527, 529, 530,

531, 532, 535, 537, 540, 543,
545, 546, 553, 554, 555, 557,
558, 559, 560, 561, 562, 563,
564, 565, 566, 572, 573, 578,
596, 598, 604, 608, 609, 611,
612, 613, 614, 615, 616, 618,
619, 621, 622, 623, 625, 627,
628, 629, 643, 645, 646, 647,
648.

Հալիճոք 550.

Հասան - 'Լալա 68, 92.

Հալէպ 269, 272.

Համամլու 116, 154, 203, 483,
519.

Հայոց - Ձոք 65.

Հաշտարխան 353.

Հնդկաստան 269, 270, 293, 422,
472.

Հոռմ 80, 529.

Հրազդան 427, 562.

Ղարանլուխ 402.

Ղափան - Սիգրէ 327, 328, 330,
331, 457, 547, 554, 624.

Ղարախանլու 140.

Ղարախաչ 155, 298, 307.

'Լալթախչի 201.

Լայբալիֆենդ 316, 318, 319.

Ղարաբաղ 122, 146, 147, 158,
184, 243, 245, 264, 292, 295,
300, 306, 307, 309, 310, 311,
312, 313, 314, 315, 316, 317,
318, 319, 320, 321, 322, 323,
324, 325, 326, 327, 330, 331,
334, 346, 370, 371, 372, 373,
374, 375, 377, 387, 388, 391,
394, 407, 414, 418, 445, 446,
447, 450, 454, 455, 456, 458,
467, 472, 484, 500, 517, 523,
543, 546, 547, 556, 557, 559,
608, 611, 612, 613, 618.

Ղազախ 22, 60, 181, 195, 206,
222, 374, 375, 387, 407, 451,
472, 476, 484, 615.

Ղարխուն 301.

Ղամբշու 301.

Ղարաֆիլիսա 55, 60, 88, 116, 117,
144, 181, 195, 201, 202, 203,
215, 218, 219, 225, 237, 256,
302, 350, 351, 364, 367, 379,
389, 414, 450, 483, 519, 549.

Ղամարլու 125, 127, 128, 129,
133, 134, 143, 144, 256, 299,
350, 356, 389, 417, 427, 527,
537, 539, 540, 542, 543, 562.

Ղըզըլ Զախչախ 368, 481.

Ղրմըզու 142.

Ղրիմ 105, 450, 582.

Ճաւա 269.

Ճապոն 422, 440.

Ճորոխ 26.

Մասիս 137.

Մամախաթուն 65, 90.

Մագրա 112.

Մակու 55, 140, 418.

Մարաշ 341.

Մարսէյլ 610, 614.

Մալթա 247.

Մալայեան Կղզի 293.

Մեդրի 634.

Մերդենեֆ 86, 87, 416.

Միլի 292.

Միլիստան 306.

Միլլի Ձոք 255.

Միջագետք 269, 422.

Մոսու 65.

Մուշ 26, 59.

Մոսկուա 12, 13, 26, 30, 34, 35,
67, 158, 393, 399, 432, 446,

447, 448, 449, 452, 453, 454,
456, 457, 459, 460, 463, 484,
495, 504, 506, 515, 517, 518,
522, 529, 531, 536, 539, 544,
559, 608, 609, 610, 611, 612,
613, 614, 643, 644, 645, 646,
647, 648.
Մցխեթ 118.

Յումաստան 269, 296, 373, 462.

Նախիջևան 125, 132, 136, 150,
222, 240, 244, 245, 247,
292, 293, 294, 295, 296, 298,
305, 307, 308, 323, 324, 326,
336, 338, 339, 346, 374, 375,
418, 447, 457, 458, 485, 500,
505, 517, 522, 546, 557, 560,
608, 611, 613, 647, 648.

Նեջերլու 144.

Նիկոլայեվա 516.

Նոր - Նախիջևան 13.

Նոր - Բայազետ 240, 241, 256,
307, 351, 353, 356, 363, 389,
400, 402, 411, 412, 429, 432,
452, 477, 558.

Նորաշեն 124, 248.

Նուխի 60, 159, 160, 354.

Շարուր 128, 243, 244, 245, 248,
305, 333, 346, 419, 447, 476,
505, 522, 547.

Շարուր - Նախիջևան, 139, 146,
277, 292, 293, 295, 297, 298,
299, 300, 301, 305, 306, 309,
329, 375, 415, 529, 543, 544,
547.

Շաղարլու 155, 307.

Շահալին 516.

Շահբախ 132, 298, 299.

Շամախ 159, 161, 165, 354.

Շիրակ 114, 142, 181, 203, 204,
248, 430, 432, 518.

Շիրազլու 300.

Շուշի 22, 60, 88, 126, 247, 305,
309, 310, 314, 321, 333, 341,
372, 373, 547, 559.

Ուաշինկոն 80.

Ուզունլար 214, 215.

Ուլուխանլու 127, 128, 129, 130,
131, 132, 133, 134, 202, 298.

Ուփայ 450.

Չանախչի 298.

Չըլդըր 369, 370.

Չինգիլ 138, 139.

Չոլոֆ 102.

Չորանֆեարա 144.

Չրախլու 115.

Պաղեստին 16.

Պարսկաստան 8, 29, 95, 122, 128,
139, 158, 160, 168, 169, 170,
171, 173, 194, 202, 222, 234,
250, 251, 262, 264, 269, 299,
326, 336, 338, 418, 422, 461,
472, 475, 524, 562, 563, 564,
584, 616, 621, 626.

Պոլիս 5, 7, 80, 179, 200, 269,
273, 286, 290, 335, 343, 344,
367, 393, 422, 447, 448, 619.

Պետրոգրադ 12, 13, 14, 22, 41,
51, 52, 58, 80, 586, 589.

Ջաբդան 300.

Ջալալ Օզլի 115, 116, 195, 218,

225, 350, 367, 402, 516.

Զրլդըր 86.

Զիբուդի 422.

Զիբրայիլ 309, 321.

Զիւանշիր 22, 309, 321, 372.

Զուլ 415.

Զուլֆա 298, 299, 305, 324.

Ռեհանլու 124, 129, 300.

Ռոստով 454, 455, 582, 610.

Ռուսահայաստան 274, 287, 288.

Ռումանիա 269, 270, 305, 422,
582, 585.

Ռումելիա 447, 448, 463.

Ռուսաստան 3, 5, 6, 8, 10, 11,
12, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22,
24, 27, 29, 31, 32, 35, 36, 39,
40, 51, 52, 53, 54, 63, 67, 72,
73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80,
85, 86, 89, 98, 100, 101, 104,
105, 106, 107, 108, 158, 159,
160, 169, 189, 191, 200, 245,
246, 250, 309, 345, 360, 376,
378, 382, 385, 386, 388, 403,
406, 409, 445, 446, 450, 452,
453, 456, 458, 459, 477, 485,
487, 490, 498, 499, 507, 511,
514, 516, 517, 522, 525, 537,
541, 553, 564, 565, 567, 569,
590, 591, 592, 594, 616, 617,
618, 619, 622, 648.

Սալմաստ 581, 583, 587.

Սասուն 248, 307, 328.

Սարդղամիշ 11, 55, 91, 92, 93,
94, 95, 96, 103, 247, 297, 301,
381, 389, 398, 412, 450, 452,
467, 481, 519, 581, 583, 584,
586.

Սարդարապատ 115, 119, 126, 138,

140, 155, 181, 192, 202, 250,
429.

Սադախլու 227, 228, 229.

Սանահին 437.

Սադարակ 128.

Սան – Րէմոյ 460.

Սեմեռնովկա 181.

Սեւան 114.

Սեւր 439, 460, 487, 499, 505,
517, 648.

Սըվազ 5, 341, 343, 463.

Սքոկհոլմ 52.

Սիսիան 256, 327, 328, 330, 331,
547, 554.

Սիբիր 180, 450.

Սիւրիա 14, 272, 343.

Սիւնիք 553, 554, 561, 621, 623.

Սիս 341.

Սզնախ 147.

Սուխում 82, 104, 108, 365.

Սովնարկոմ 80.

Սուրմալի 65, 114, 125, 126, 127,
192, 202, 204, 245, 250, 252,
255, 292, 299, 301, 306, 307,
351, 476, 477, 478, 484, 504,
522.

Սուլուխ 91.

Ստալին 158, 159.

Վասպուրական 12, 26, 121, 537.

Վան 5, 7, 8, 10, 11, 14, 26, 27,
59, 60, 62, 65, 88, 91, 94, 95,
138, 140, 328, 341, 487, 581.

Վարանդայ 311, 372, 373.

Վաղարշապատ 350, 367, 402, 539.

Վերսայլ 612.

Վեմետիկ 269, 362.

Վեդի 2այ 307.

Վեդի Բասար 128, 250, 292, 306,
415.

Վիէննա 80, 362.

Վլադիկավաս 117, 455, 610, 611.
Վոլգա 105.

Վրաստան 20, 22, 23, 32, 42, 52,
75, 76, 102, 114, 146, 147, 148,
149, 151, 152, 153, 178, 179,
180, 183, 185, 189, 194, 205,
206, 207, 208, 210, 211, 212,
213, 215, 216, 218, 219, 222,
224, 225, 231, 234, 238, 250,
262, 264, 292, 303, 304, 345,
346, 347, 348, 375, 376, 378,
349, 358, 359, 360, 363, 373, 374,
379, 385, 386, 413, 425, 437,
454, 464, 465, 472, 473, 485,
492, 515, 516, 523, 524, 530,
531, 542, 543, 556, 565, 568,
596, 615, 617, 618, 619, 645,
647, 648.

Տաբոն - Տուրուբրան 26.

Տանկաստան 186, 287, 288, 386,
450, 454, 473, 481, 489, 492,
518, 519, 521.

Տաքու 331, 550, 554, 563, 620,
626, 627.

Տիկոր 434.

Տիգրանակերտ 5, 341, 343.

Տրիպոլի 4.

Տրապիզոն 5, 14, 26, 64, 69, 80,
82, 84, 85, 86, 89, 91, 96, 97,
98, 100, 102, 103, 104, 105,
108, 109, 114, 200, 247, 341,
476.

Ցարսկիկոլոդցի 57.

Յդնա 338, 339.

Փամբակ 178, 194, 195, 201, 202,
203, 204, 206, 207, 209, 353.

Փարիզ 6, 16, 80, 244, 254, 258,
267, 268, 269, 275, 276, 279,
283, 286, 287, 288, 290, 296,
300, 303, 304, 305, 306, 341,
342, 344, 359, 361, 367, 439,
441, 487, 529, 530, 590, 609,
615.

Փարաֆար 402, 411, 416.

Քանաֆեռ 123, 181, 410, 478, 544,
545, 588.

Քանասայ 422.

Քեալֆիքում 89.

Քեորփալու 140, 144.

Քեշիշֆեանդ 402.

Քիրմանշահ 53.

Քիել 80.

Քուբայիս 82, 236.

Օդեսա 80, 582.

Օգուրգետին 102.

Օլբի 96, 248, 296, 297, 302, 346,
417, 418, 437, 460, 461, 476,
487, 581, 586.

Օշական 539.

Օվշար 129.

Օրգով 138.

Օրդուբաթ 136, 295, 297, 298,
306, 335, 338, 339, 341, 374,
375, 542.

Ֆրանսա 3, 14, 76, 200, 269, 343,
373, 422, 440, 568, 600.

ԲՈՎ ԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
Երկու խօսք երկրորդ տպագրության առթիւ	b

ՍԿԻԶԲՆ ԵՐԿԱՆՑ

ԳԼՈՒԽ Ա.— Համաշխարհային Պատերազմը եւ հայ ժողովուրդը	3
ԳԼՈՒԽ Բ.— Օգտկումի օրերը	17
ԳԼՈՒԽ Գ.— Արեւմտահայոց գործերը	24
ԳԼՈՒԽ Դ.— Արեւելահայոց գործերը	31

ԵՐԿՈՒՆՔ

ԳԼՈՒԽ Ե.— Պատերազմի ու խաղաղության հարցը եւ ռազմաճակատը խորհրդային յեղաշրջումից յետոյ	51
ԳԼՈՒԽ Զ.— Զինադադարը եւ «մութ ձեռքի» աշխատանքը կովկասում	62
ԳԼՈՒԽ Է.— Անդրկովկասեան Սէյմը և ներքին անհամաձայնութիւնները	70
ԳԼՈՒԽ Ը.— Տրապիզոնի խորհրդաժողովը	77
ԳԼՈՒԽ Թ.— Հայ - քրքական պատերազմը	85
ԳԼՈՒԽ Ժ.— Տրապիզոնի բանակցութիւնների խօսք. Անդրկովկասը անկախ	96
ԳԼՈՒԽ ԺԱ.— Կարսից — Ղարաբիլիսս	107
ԳԼՈՒԽ ԺԲ.— Արարատի հովանու ներքեւ	119
ԳԼՈՒԽ ԺԳ.— Սարդարապատ — Բաշ - Աբարան	138
ԳԼՈՒԽ ԺԴ.— Անդրկովկասի քայքայումը.— Անկախութիւններ	145
ԳԼՈՒԽ ԺԵ.— Բագուի հերոսամարտը	157

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.— Առաջին քայլեր	177
ԳԼՈՒԽ ԺԷ.— «Անձեւ քառ»ի միջից	191
ԳԼՈՒԽ ԺԸ.— Հայ - վրացական սահմանակէճը	205
ԳԼՈՒԽ ԺԹ.— Պատերազմ եւ հաշտութիւն	220
ԳԼՈՒԽ Ի.— Սահմանների ընդարձակում	239
ԳԼՈՒԽ ԻԱ.— Արեւմտահայոց երկրորդ համագումարը	254

ԳԼՈՒԽ ԻԲ. — Ազգային համագումար. Կօալիցիայի խզումը	266
ԳԼՈՒԽ ԻԳ. — Մահմետական շարժումները. Գնդապետ Հասկելը Հայաստանում	292
ԳԼՈՒԽ ԻԴ. — Ղարաբաղի հարցը	309
ԳԼՈՒԽ ԻԵ. — Զանգեզուր — Գոդթն	325
ԳԼՈՒԽ ԻԶ. — Արտաֆին եւ ներքին ճիգեր	341
ԳԼՈՒԽ ԻԷ. — Շինարարական վերելք	356
ԳԼՈՒԽ ԻԸ. — Մայիսեան խռովութիւնները	378
ԳԼՈՒԽ ԻԹ. — Պետութեան կառուցումը. Սեւրի դաշնագիրը	415

ԲՈԼՇԵՒԻԿԵԱՆ ՄՈՒՐՃԻ ԵՒ ԹԻՒՐԳԱԿԱՆ ՍԱԼԻ ՄԻՋԵՒ

ԳԼՈՒԽ Լ. — Հայ - բոլշեւիկեան յարաբերութիւնները	445
ԳԼՈՒԽ ԼԱ. — Մուրնի եւ սալի միջեւ. Պատերազմ	460
ԳԼՈՒԽ ԼԲ. — Կառավարութեան փոփոխութիւնը	486
ԳԼՈՒԽ ԼԳ. — Խորհրդայնացումը եւ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը	495
ԳԼՈՒԽ ԼԴ. — Հայաստանը Յեղկովի իշխանութեան տակ	508
ԳԼՈՒԽ ԼԵ. — Փետրւար 18	524
ԳԼՈՒԽ ԼԶ. — Զանգեզուրի լեռներում	546
ԳԼՈՒԽ ԼԷ. — Վերջին էջ	562
Վերջին խօսք	571

Յ Ա Ի Ե Լ Ի Ա Մ

Ա. — Հ. Յ. Դ. Կովկասի Ռայոն. ժողով (1914, Սեպտ. 21 - 23)	577
Բ. — Կամաուրական խումբեր	581
Գ. — Էնվէրի արկածախնդրութիւնը	585
Դ. — Հ. Յ. Դ. Ռայոնական ժողովի բանաձեւերը (1917 Ապրիլ)	590
Ե. — Խաղաղութեան եւ բարեկամութեան դաշնագիր Օսմանեան կայսերական կառավարութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ	596
Զ. — Պայմանագրութիւն	600
Է. — Զօր. Հարբորդը Հայաստանում	602
Ը. — Օրէնք Հայաստանի անկախութեան փոխառութեան մասին	604
Թ. — Լ. Շանթի նամակները	608
Ժ. — Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի գեկուցում - նամակը	615
ԺԱ. — Համագանգեզուրեան համագումարի որոշումները	620
ԺԲ. — Հաշւետւութիւն Հայաստանի կառավարութեան	628
ԺԳ. — Կարսի Խորհրդաժողովը	643
ԺԴ. — Հ. Ս. Խ. Հ. ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի դեկրետը՝ նոր ուղղագրութիւն մտցնելու մասին	649

ՎԵՂԻՆԱԿԻ ԱՌԱՆՁԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ա. ԱՌԱՆՁԻՆ ՀԱՏՈՐՆԵՐ

1. Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան. 1920, Երեւան.
2. Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան. 1920, Պոսքըն.
3. Բանակցութիւններ Ազգ. Պատիրակութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ, 1920, Պոսքըն.
4. Խարխալութեան, 1924, Պոսքըն.
5. Հայաստանի Հանրապետութիւն, 1928, Փարիզ.
6. Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Ա. հատոր, 1934, Պոսքըն.
7. Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Բ. հատոր, Պոսքըն, 1938.
8. Հայաստանը բոլշեւիկեան լուծի և բրգական սալի միջեւ, Պոսքըն, 1941.
9. Armenia and the Armenian Question. Boston, 1943
10. Armenia y la Cuestion Armenio. Buenos Aires, 1944
11. Հայաստանը բոլշեւիկեան մուրնի եւ բրգական սալի միջեւ, Պէյրութ, 1953.
12. Կեանքի ուղիներով, Գահիրէ, 1955.
13. Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, 1958.

Բ. ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ

1. «Պսակ ժողովածու», Մոսկու, 1910.
2. «Հայրենիք» բացառիկ, Սասունի համար, Պոսքըն, 1912.
3. «Հայրենիք» բացառիկ, «Նոր Սանասարեան»ի համար, Պոսքըն, 1914.
4. «Մայիս 28», Փարիզ, 1928.
5. «Մշակոյթի Օր», Փարիզ, 1932.
6. «Հայրենիք» Տարեգիրք, Պոսքըն, 1943.
7. «Հայրենիք» Տարեգիրք, Պոսքըն, 1944.
8. «Հայրենիք» Տարեգիրք, Պոսքըն, 1945.
9. «Հայրենիք» Տարեգիրք, Պոսքըն, 1946.
10. «Հայրենիք» Տարեգիրք, Պոսքըն, 1947.

11. «Հայրենիք» Տարեգիրք, Պոսքըն, 1948.
12. «Վաթսունամեակ» ժողովածու, Պոսքըն, 1950.
13. Յուշապատում Հ. Յ. Դաշնակցության, Պոսքըն, 1950.

Գ. ԽՄԲԱԳՐԱԾ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

1. «Նոր Կեանք», Նոր Նախիջևան, 1907.
2. «Յառաջ», շաբաթաթերթ, Կարին, 1910—11.
3. «Հայրենիք», շաբաթաթերթ ապա երկօրեայ, Պոսքըն, 1912—14.
4. «Հորիզոն», օրաթերթ, Թիֆլիս, 1917—18.
5. «Զանգ», շաբաթաթերթ, Երևան, 1918—19.
6. «Սուրհանդակ», Թիֆլիս, 1918.
7. «Հայաստանի Կօօպերացիա», Երևան, 1918—19.
8. «Յառաջ», օրաթերթ, Երևան, 1919—20.
9. «Դիրքերում», շաբաթաթերթ, Կարս, 1920.
10. «Հայաստանի Զայն», Փարիզ, 1922—23.
11. «Դրօշակ», ամսագիր, Փարիզ, 1927—33.
12. «Վեմ», երկամսեայ հանդես, Փարիզ, 1933—1939 — Ա — ԻԴ.

Տպաքանակ 3500

Տպագրութիւնը աւարտած 28 Մայիս 1958

Գրքի եւ նկարներու տպգ. Տպ. «ՄՇԱԿ»

Կազմատուն «ԼՈՅՍ»

